

ॐ प्रस्थान ॐ

पु० १८
अंक ६

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादम् ।

१८८०
आश्विन

तंत्री

राभनारायण विद्यनाथ भाठके

જિન્દગીના વીમાના ઇતિહાસમાં
મહાન રક્ષણની યોજના

૦૦૦૦(૦)૦૦૦૦

૩ વરસના પ્રિમિયમથી ૨૦ વરસ માટેનું અખંડ રક્ષણ

દૃષ્ટાંત તરીકે, ૩૦ વર્ષની ઉંમરે તમે વીમા ઉતારાવો. અને ધારો કે કોઈ પણ કારણસર ૩ વર્ષ પછી પ્રિમિયમો ન ભરાય તો તમે તરફથી તેને લગતી ખર્ચ આપવાથી કંપની તમોને બાકીના ૧૭ વર્ષ માટે નહિ ભરાયેલાં નાણાં અને તે ઉપરના વ્યાજમાંથી સુક્રિત આપે છે. દર વરસે માત્ર રૂ. ૫૨૦ (દર અડવાડિયે રૂ. ૧૦) લગભગ ૨૦ વર્ષની આખરે રોકડ રકમ રૂ. ૧૦,૦૦૦ અને નફો આપે છે અને જો મૃત્યુ થાય તો માત્ર ૩ વરસના ભરણાંથી પણ આખી વીમાની રકમ તેના બિનસ સાથે મરનારના વારસોને આપવામાં આવે છે.

આ યોજનાના અદ્વિતીય લાભોનો વિચાર કરી જુઓ

કંપનીનું અસકયામત રોકડ

૧૮,૮૬૩,૦૮૧૦૦

કંપનીમાં ચાલુ વીમા રોકડ

૧૩૮,૮૨૧,૬૧૫૦૦

આ તથા ખીજ અનેક આકર્ષક યોજનાઓની વિગતો
માટે પુછાવો:—

The Crown Life Insurance Co

ધી ક્રાઉન લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની (ઓફ કેનેડા)

હિંદની વડી ઓફિસ:—

૧૨, રામપાર્ટ રોડ, કોંટ, મુંબઈ

卐 प्रस्थान 卐

पुस्तक

१८

संवत् १८८०

वैशाख-आश्विन

तत्री

रामनारायण विद्यनाथ पाठक

प्रस्थान कार्यालय : पारमी अगियारी सामे : अमदावाड

લેખોની અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
અન્તિમ તન્તુ [કાવ્ય]	૫૦	કેસડાં [કાવ્ય]	૧૭૭
સુંદરજી ગા. ખેટાઈ		પતીલ	
અનુચેદિ-સત્કાર [પ્રદર્શન]	૫૫૫	કોણુ આ આવી ગયું? [કાવ્ય]	૧૨૨
સ્વ. મગનલાલ કે. મિસ્ત્રી		વાદરાવળ	
અપભ્રંશ	૧૭૪	કોણુ સાચું?—આ કે બાપ?	૪૬૬
મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી		બાવચંદ માવજી વડેરા	
અંતરને આરામ [કાવ્ય]	૨૩૯	ખેડૂતનાં કરજ ફેડવાનો મોટો પ્રયોગ	૫૨૬
સુંદરમ		સુમન્ત મહેતા	
આર્થિકસ્થાઈન શું કહે છે?	૩૧૫	આમજીવનની પુનર્ધટના	૩૧૯, ૪૧૯
સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ		સુમન્ત મહેતા	
ધરંભામ	૨૨૨, ૩૬૧	ગાંધીજીનું અર્થકારણ	૪૦૯
ચુનીલાલ પુ. ખારાદ		નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ	
એ અપ્રકરને [કાવ્ય]	૩૨૩, ૫૬૯	ગાંધીજી અને હરિજનકાર્ય	૪૭૫
સ્વપ્રસ્થ		મોહનલાલ મગનલાલ ભટ્ટ	
એક પ્રવચન	૧૩૪	ગાંધી બાપો [કાવ્ય]	૪૬૮
ક્ષિતિમોહન સેન		સુંદરમ	
એરોપ્લેન [કાવ્ય]	૨૨૭	ગુજરાતી સાહિત્યના પરમભક્ત :	
સ્નેહરશ્મિ		દિ. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ	૫૭૦
એશિયામાં વ્યક્તિત્વ	૫૮	શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી	
દિનકર મહેતા		ગુજરાતી લિપિમાં થોડો સુધારો	૩૨૯
ઉપકાર અને અપકાર [કાવ્ય]	૩૬૮	કિશોરલાલ ધનશ્યામલાલ મશરુવાલા	
જનાર્દન		ચર્ચાપત્ર	૬૨
લેખ્યાં સખિ ! સોણુલાં રૂપાળાં	૫૮૧	જયદત્ત શાસ્ત્રી	
સુખા		ચિત્રકારની આત્મકથા [કાવ્ય]	૧૭૩
કનૈયાલાલ મુનશી : એક સમીક્ષા	૧૩૮	નીલકંઠ	
કાન્તિલાલ જળદેવરામ વ્યાસ		ચિત્રપરિચય	૩૮૭
ક્યાં છે ભાઈબીજ ?	૧૦૨	મોના લિસા	
દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર		જાપાનની મહાતાનાં મૂળ	૨૫૨, ૩૫૬
કરુણા [વાર્તા]	૩૪૯	અમૃતલાલ નાચાલાલ મોદી	
પિનાકિન્ ત્રિવેદી		ઝાંખી [કાવ્ય]	૪૪૦
કૃદરતનું વેર [કાવ્ય]	૪૯	પુષ્પાવતી	
નાગરદાસ આ. પંડ્યા		દોસામારની મૂળકથા	૧૧૦
કેયું મૃત્યુ? [કાવ્ય]	૫૩૮	રમણીક કીશનલાલ મહેતા	
હરિદર ભટ્ટ			

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
તારા [કાવ્ય] પૂર્ણલાલ	૧૪૬	પ્રાચીન અવશેષોમાં [કાવ્ય] અમીદાસ	૫૧૦
તારા નયના [કાવ્ય] પૂર્ણલાલ	૪૭૪	પ્રાણાયામ : વિજ્ઞાન અને કલા સત્યાનન્દ	૧૬૮
તાંડવ [કાવ્ય] હરિશ્ચંદ્ર ભ. ભટ્ટ	૩૬	પુરાણ અને હિંદુ સંસ્કૃતિ જેઠાલાલ ત્રિવેદી	૧૫૩
દંભ [કાવ્ય] સ્વપ્રસ્થ	૪૪૬	પુલિન [વાર્તા] અનુ: કીડુભાઈ રતનજી દેશાઈ	૫૬૩
દીપોત્સવી [કાવ્ય] ઉપવાસી	૫૧૯	પુસ્તકપરિચય ૯૯, ૩૦૨, ૩૯૮, ૪૯૩, ૫૮૭ દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	૫૮૭
દુનિયાનો સોનાનો સંગ્રહ ચંદ્રપ્રસાદ લ. દીવાનજી	૫૦૪	પુસ્તકાલય ક્ષિતિમોહન સેન	૭૧
દ્વાલ : શાન્તિનિકેતનમાં વર્ગોત્સવ પિ.	૫૧	ફાંસી [કાવ્ય] ગોવિંદલાલ માધવલાલ શાહ	૬૧
ધરતીની જાયા [કાવ્ય] મુન્દરમ્	૫૦૯	બહારવટું [કાવ્ય] પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા	૫૭
ધ્યાનસ્થ બુદ્ધ પુરાતન બુદ્ધ	૧૪	બાલુડાં [કાવ્ય] નાગરદાસ અ. પંડ્યા	૧૬
ન કલંક એ [કાવ્ય] ઉપવાસી	૪૪૭	બિહારનો આત્મા કિરાત	૪૪૮
નથી નિરખયો શરી [કાવ્ય] મુન્દરમ્	૩૧	ભૂતિયો કાદવ [વાર્તા] શંકરન કાલેલકર	૫૧૦
નરો વા કુજરો વા [કાવ્ય] પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા	૪૨૩	મને નહિ જગાડજો [કાવ્ય] વાદરાયણ	૫૩૦
નવી શુભશતી કવિતાના યુગો ૪૫૯, ૫૩૧ ઝીણાભાઈ રતનજી દેશાઈ	૪૫૯, ૫૩૧	મહર્ષિ ઝંડુ ભરજી નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા	૧૮
નાકની વાળી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દોવેટિયા	૫૨૪	મહાભારતનું આદિપર્વ : સંશોધિત આવૃત્તિ	૩૮
નિત નાથો [કાવ્ય] મુન્દરમ્	૧૯૪	બલવન્તરાય કે. ઠાકોર મંકોડાનું મંતવ્ય	૩૫૭
નિરાશા [કાવ્ય] ઉપવાસી	૩૦૯, ૩૫૦	અનુ: સ્વ. મગનલાલ કે. મિસ્ત્રી મૃત્યુ સામે પ્રેમ	૨૮૧
પ્રણય તત્ત્વ [કાવ્ય] કર્પિજલ	૯૧	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર માનસને [કાવ્ય]	૩૨૮
પ્રલય-સ્નેહબંધ [કાવ્ય] સ્નેહરસિમ	૪૫૮	નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા	

विषय	पृष्ठांक	विषय	पृष्ठांक
भानी पोर [वानां]	६६	लोहीनी तररा [शब्द]	१६५
दरिद्र्य व्यस		प्रेमरात्र लक्ष	
भाड़ी व्यपानो वर [वानां]	५३६	वर्णव्यवस्थाना भूगल्लुत	
'वासुकि'		सिद्धान्तो	११५, २१६, ३३३
मिशानोनुं ननुं दृष्टिभिर्दु	२४०	नरद्वि द्वारकादास पदीष	
मुमन्-म भेदेना		पयनुं भाषे [शब्द]	१६५
मेषद्वत [शब्द]	१७८	दरिद्र लक्ष	
दुर्गाप्रसाद शुभ		पल्लवत [शब्द]	३८६
मैं नदीं तोड़ !	२७२	पनीत	
सदवेव		व्यवसायी [शब्द]	२२१
भायी [शब्द]	८	नागरदास अ. पंथा	
उमाशंकर गेरी		वाचना व्यापकने [शब्द]	७५
भोना सिमानुं रिभन [शब्द]	३१३	प्रतापराय प्र. पंथा	
शृङ्गारात् श्रीपराष्णी		वांसाजीवागो [शब्द]	५५८
रुचिभेद [शब्द]	४७८	ललित	
अभीदास		विचार-व्यंङ्गमय	१४३, ५७७
रेलवेनी सङ्के [शब्द]	१७	सुमन्त भेदेना	
अभय		रा. वि. पाठक	
रोजनीशी १०४, ३१०, ४०५, ४८७, ५८०		वीलानुं अनुसूचन [शब्द]	२१३
सायक केपु ? [वानां]	३२४	'उत्स'	
सुमन्तप्रसार नीलक		विशेष [शब्द]	६४
साययेरी	७०	नागरदास अभरत् पंथा	
रहीन्दनाथ शङ्कर		शिखरे [शब्द]	७२
सात रिक्ति [वानां]	२२	पञ्चगाव	
सत्यमेव शै		शान्धभां [शब्द]	२७६

વિષય	પૃષ્ઠાંક
સાંધ્યાવાળો [વાર્તા]	૪૩૪
જ્યેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ	
સોગટી [કાવ્ય]	૬૫
પતીલ	
સોયળીન્સ ૧૯૬, ૨૬૧, ૪૮૦, ૫૫૧	
દિનકર પંડ્યા	
સોવિયેટ રશિયામાં નીતિ ૨૩૩	
દિનકર મહેતા	
ગ્રીનો સ્વભાવ અને શક્તિ ૩૪૨	
આપાલાલ મ. વૈદ્ય	
સ્થપતિત્વ [કાવ્ય] ૧૫૯	
પ્રતાપરાય મ. પંડ્યા	
સ્મરણસંહિતા [કાવ્ય] ૧૦૯	
સ્નેહરશ્મિ	
સ્વદેશી ૧	
દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેશ્વરકર	
સ્વદેશી અને આંતર રાષ્ટ્રીયતા ૧૪૭	
દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેશ્વરકર	
સ્વભાવ [કાવ્ય] ૭	
નાગરદાસ અ. પંડ્યા	
સ્વૈરવિહાર ૯૨, ૨૯૫, ૩૯૧	
સ્વૈરવિહારી, જનાર્દન	
હનૂમાનની ભક્તિભાવના [કાવ્ય] ૩૩૯	
પૂનત્રાલ	
હીરો [વાર્તા] ૧૨૩	
વાલ્મીકિ	
જ્ઞાનગોચરી	
(૧) પત્રકારિત્વ પર શ્રી રામાનંદ ૭૬	
ચેટ્ટરજી	
(૨) રેડિયમ ૭૮	
(૩) નાગનું શ્વેર ૮૧	
(૪) આખનો વિકાસક્રમ ૮૨	
(૫) સોવિયેટ રશિયામાં જ્ઞાનપ્રચાર ૮૫	
(૬) સ્વતંત્ર પોલાન્ડે સાધેલી પ્રગતિ ૮૯	
(૭) કાણુ ક્યાંથી ? ૯૦	

વિષય	પૃષ્ઠાંક
(૮) ગુજરાતી લિપિ ૧૮૬	
(૯) “મોન્ડો યાકુશીન” દેવાસય તંદુરસ્તીનો વ્યાપાર કરે છે ૧૮૬	
(૧૦) વિવિધતા: જીવનનો તેજનો ૧૮૮	
(૧૧) કોશરના દેશમાં ખીજ મોટી વેધશાળા બંધાય છે ૧૯૩	
(૧૨) નોકરશાહીનો દોર ૨૯૦	
(૧૩) દુનિયાભરનાં પુસ્તકાલયો ૨૯૨	
(૧૪) મેડમ ક્યુરી ૩૭૦	
(૧૫) અમેરિકાના નિઝો અને હિંદના આર્થ ૩૭૪	
(૧૬) ખેડારો માટે ઇન્ડો સું ક્યું ? ૩૭૪	
(૧૭) આપણાં પાઠ્યપુસ્તકો ૩૭૫	
(૧૮) સિંધાઓ ને સિંહલીઓને ૩૭૫	
(૧૯) હિંદુ પરતીમાં મુસ્લીમ તત્ત્વ ૩૭૭	
(૨૦) મુનઈ હંસાકાની જીવો ૩૭૯	
(૨૧) દુનિયાનાં અદ્ભુત કારાગૃહો ૩૮૦	
(૨૨) મરજીત પાસે સંગીત ૩૮૩	
(૨૩) શરીરગળનું કેન્દ્રસ્થાન ૩૮૩	
(૨૪) બકરીનું દૂધ અને તેના ફાયદા ૩૮૪	
(૨૫) દોરનો વિમો ૩૮૫	
(૨૬) સ્વદેશીની વ્યાખ્યા ૩૮૫	
(૨૭) હિંદના અગિયાર વિદ્યમાન મહાપુરુષો ૪૮૬	
(૨૮) બકરીનું પાલન ૪૯૧	
(૨૯) અંબાળી સ્ત્રીઓ પર આત્મપ્રચાર ૪૯૧	
(૩૦) રાજદ્વારી પુરુષો અને આરિય ૪૯૨	
(૩૧) હિન્દનો કેળવણીનો અર્થ ૫૮૨	
(૩૨) રશિયામાં કેળવણી ૫૮૩	
(૩૩) ગ્રેસ ઓક્ટની જન્મકથા ૫૮૩	
(૩૪) બાળકોના હક્ક ૫૮૪	
(૩૫) “મુસલમાનોને હિંદમાં રહેવાનો હક્ક નથી” ૫૮૪	
(૩૬) હિંદુસ્તાની લગ્ન સંબંધી દશ આજ્ઞાઓ ૫૮૫	
(૩૭) ‘હિંદુ’ની વ્યુત્પત્તિ ૫૮૫	
(૩૮) સૂર્યમાળાનો નવો મંજુકો ૫૯૧	

લેખકોની અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
અમીદાર		સુનીલાલ પુ. બારેડ	
રશિભેદ [કાવ્ય]	૪૭૬	૧૨લામ	૨૨૨, ૩૬૧
પ્રાચીન અવશેષોમાં [કાવ્ય]	૫૫૦	જનાર્દન	
અમૃતલાલ નાથાલાલ મોદી		સ્વર્ગવિદાર	૨૯૫
મનપાનની મહત્તાનાં મુદ્દા ૨૫૨, ૩૫૧		ઉપકાર ઉપર અપકાર [કાવ્ય]	૩૬૮
‘દિલ્લે’		જયચંદ્ર શેઠ	
વીજાનું અનુરૂપન [કાવ્ય]	૨૧૩	લાલ દિક્રિટ [વાર્તા]	૩૨
ઉપવાસી		મોંધાવાળો [વાર્તા]	૪૩૪
નિરાશા [કાવ્ય]	૩૦૬, ૩૫૦	જયદત્ત શાસ્ત્રી	
ન કસક એ [કાવ્ય]	૪૪૭	અર્થાપય : વખત એટલે ગતિ	
દોષોભરી [કાવ્ય]	૫૧૯	નદિ નથા ગતિ અશેષ નદિ	૬૨
ઉમાશંકર એપી		દેશાલાલ ત્રિવેદી	
ગોની [કાવ્ય]	૮	પુરાણ અને હિંદુ સંસ્કૃતિ	૧૫૩
કર્પિતલ		સમુદ્રો [કાવ્ય]	૧૭૯
પ્રત્યુષ તરલ [કાવ્ય]	૯૧	ઝીણાભાઈ રતનજી દેશાઈ	
કાન્તિલાલ ભગદેવરામ વ્યાસ		નરી શુદ્ધગાની કવિનાના મુગ્ધો ૪૫૬, ૫૩૧	
કર્નવાલાલ મુનગી : એક સંગીતશા ૧૩૮		અંબકલાલ ભગવાનદાસ ભટ્ટ	
કિશન		સોહચર્યો : અર્તપુરની પાયા ૪૪૧	
બિહારગો આત્મા	૪૪૮	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	
કિશોરલાલ મહાશ્વચાળા		સ્વદેશી	૧
મૂલગળી જિવેશી પોલો મુખારો ૩૨૯		સ્વદેશી અને આંતર રાષ્ટ્રીયતા ૧૪૭	
દીકુબાઈ રતનજી દેશાઈ		મૃત્યુ મામે પ્રેમ ૨૮૧	
પુલિન [વાર્તા]	૫૬૨	ક્યાં છે ભાઈબીજ ? ૫૦૨	
દૃષ્ટલાલ શ્રીવિરાળી		દિનકર પંડ્યા	
મોના લિમાનું રિમન [કાવ્ય]	૩૧૩	સોવખીન્સ ૧૯૬, ૨૬૧, ૪૮૦, ૫૫૧	
સિતિભાઈન રેલ		દિનકર મહેતા	
પુનઃસાલપ ૧૧		અગિયાર્થો અગ્નિન ૫૮	
એક પ્રવચન ૧૩૪		મોવિપેટ રગિયામાં નીનિ ૨૩૩	
મોવિરલાલ માવિરલાલ ગાદ		દુર્ગાપ્રસાદ શુક્લ	
કાંબી [કાવ્ય]	૬૧	મેપદન [કાવ્ય]	૧૭૬
અંકપ્રસાદ દરેકવચન દીવાનજી		દુર્ગાશંકર કે. રાઘરી	
લેખકો : નિગમ વિલામનમાં ૭૩		પુસ્તકપરિચય ૯૯	
વમના મુલગાનીગા ૫૪			
ફુનિવાનો મોનાનો મુદ્રદ ૫૦૪			

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ		ગ્રેમલીલા મહેતા	
વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળભૂત		લોકાર્થ : મહાગુજરાત મંડળ,	
સિદ્ધાન્તો ૧૧૫, ૨૧૬, ૩૩૩		નાસિક	૩૫૬
ગાંધીજીનું અર્થકારણ	૪૦૯	ગ્રેમશંકર ભટ્ટ	
નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા	-	લોહીની તરસ [કાવ્ય]	૧૯૫
સ્વભાવ [કાવ્ય]	૭	ખલવન્તરાય કે. ઠાકોર	
બાબુડાં [કાવ્ય]	૧૬	શ્રી મહાભારતનું આદિપર્વ:	
મહર્ષિ ઝંકુ ભટ્ટ	૧૮	સંશોધિત આવૃત્તિ	૩૮૧
કુદરતનું વેર [કાવ્ય]	૪૯	વાલ્મીકી	
વિશેષ [કાવ્ય]	૬૪	દેશુ આ આવી ગયું ? [કાવ્ય]	૧૨૨
વ્યવસાયી [કાવ્ય]	૨૨૧	મતે નરિ વગ્ધાજ્ઞે [કાવ્ય]	૫૩૦
માનસને [કાવ્ય]	૩૨૮	બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	
નીલકંઠ		સ્ત્રીનો સ્વભાવ અને શક્તિ	૩૪૨
ચિત્રકારની કથા [કાવ્ય]	૧૭૩	બાવચંદ માવજી વડેરા	
પતીલ		કોણુ સાચું ?-મા કે બાપ ?	૪૬૯
મોમદી [કાવ્ય]	૬૫	મગનલાલ કે. મિસ્ત્રી	
ફેસડાં [કાવ્ય]	૧૩૭	મોકાડાનું મંતવ્ય [પ્રદર્શન]	૩૫૭
વહલ [કાવ્ય]	૩૮૬	અન્ત્યેષ્ટિ-સંકાર [પ્રદર્શન]	૫૫૫
પેરીક્ષિતલાલ મજમુદાર		મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી	
લોકાર્થ : સુધારકની મુશ્કેલી	૫૬૨	અપભ્રંશ	૧૭૪
પિનાકિન્ ત્રિવેદી		માધવભાઈ કાળિદાસ પટેલ	
દોષ : શાન્તિનિકેતનમાં વસંતોત્સવ	૫૭	સદસ્યમુખી શયતાનિયત	૨૪૫
કરુણા [કાવ્ય]	૩૪૯	મોહનલાલ મગનલાલ ભટ્ટ	
પુરાતન યુવ્ય		ગાંધીજી અને હરિજન કાર્ય	૪૭૫
ધ્યાનસ્થ છુદ્ધ	૧૪	રમણીક કીશનલાલ મહેતા	
પુષ્પાવતી		દોલામાડની મૂળકથા	૧૬૦
ઝાંખી [કાવ્ય]	૪૪૦	રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ	
પૂજાલાલ		ગાનગોવરી : નોદરશાહીનો દોર	૨૯૦
શિખરે [કાવ્ય]	૭૨	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	
તારા [કાવ્ય]	૧૪૬	લાર્ડ બેરી	૭૦
હનમાનની ભક્તિભાવના [કાવ્ય]	૩૩૯	રા.	
તારા નવના [કાવ્ય]	૪૭૪	પુસ્તકપરિચય ૩૦૨, ૩૯૮, ૪૯૩, ૫૮૭	
પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા		રા. વિ. પાઠક	
બહારવટું [કાવ્ય]	૫૭	વિચારચંક્રમણ	૫૭૭
વાડના બાવળને [કાવ્ય]	૭૫	લલિત	
સ્થપતિને [કાવ્ય]	૧૫૯	વાંમણીવાળો [કાવ્ય]	૫૫૮
નરો વા કુંહરો વા	૪૨૩		

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
વામુદિ		શુભન્ત મહેતા	
લીક્ષો [વાતા]	૧૨૩	વિચાર-અંશમણ	૧૪૩
ભારી ચંપાનો વર [વાતા]	૫૩૬	મિશનોનું નવું દર્શિષિદુ	૨૪૦
વિધુશેખર ભટ્ટાચાર્ય આચાર્ય		આમજીવની પુનર્વિદતા	૩૧૬, ૪૧૬
સંસ્કૃતનું વૈજ્ઞાનિક અનુશીલન	૪૨૫	જોડતી ૩૨૮ દેશનો મોટો પ્રયોગ ૫૨૬	
શંકરનું કલેલકર		સ્નેહુરશ્મિ	
ભતિયો કાદવ [વાતા]	૫૧૦	અમરજીવિતા [કાવ્ય]	૧૦૬
શંકરનાથ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી		અંગેશ્વર [કાવ્ય]	૨૨૭
શુભગતી માદિયાના પરમજન :		પ્રલય સ્નેહબંધ [કાવ્ય]	૪૫૮
દિ. બા. કેશવનાથ ધુર	૫૭૦	સાગર ને સ્વાતિ [કાવ્ય]	૫૦૧
શાન્તા દવિ			

ક્ર પ્ર સ્થાન ક્ર

પુસ્તક ૧૮

વૈશાખ : ૧૯૮૦

અંક ૧

સ્વદેશી*

૨

આપણે જોયું કે અંગાળના લાગલાની દિલ્લચાલને અંગે જે સ્વદેશીનો વિસ્તાર થયો તે રાષ્ટ્રના જીવનમાં દરેક અંગમાં ફેલાયો અને છતાં સ્વદેશી ઉદ્યોગ-દુનરને વધારવા માટે જે સાધનસંપત્તિની જરૂર હતી તે અમુક પૈસાદાર વર્ગના જ હાથમાં રહેલી હોવાથી, અને તેમને દેશના હિત કરતાં પોતાના તાત્કાલિક સ્વાર્થની જ પહેલી હોવાથી સ્વદેશી પોતાનું મદાન કાર્ય કરી ન શકી અને ન્યાત્યાં નાના નાના પરચુરણ ધધાઓ સાથે કરવા ઉપરાંત આપણે અધિક ન કરી શક્યા.

નૅટલું કરી શક્યા તે પણ પ્રમ્તને ઓછું આશીર્વાદ રૂપ નહોતું. દેશના કારીગરો જે શૂણે મરતા હતા અને જેમનો સંજ્ઞનતા ઉપરનો વિશ્વાસ ઊડી જતો હતો તેઓ પ્રામાણિક પણે ધધે વળગ્યા, અને તેમનાં બાલ્યઅર્થાં વગરચિંતાએ રોટલો ખાઈ શક્યાં.

પ્રમ્ત ધારે તો ગરીબ લોકો પણ પાઈપૈસો ભેગો કરી પોતાની મૂડી ઊભી કરી શકે છે એ જાતની કલ્પના કાલે નામના સામાન્ય કોટિના માણસને મૂઝી અને દરેક જાણ કેવળ એક દિવસની આવક ઉદ્યોગના ઉદ્ધારને અર્થે આપે તો કેટલાં નાણાં ભેગાં થઈ શકે છે એની ત્રિશયિ તેઓ પ્રમ્તને સમજાવતા ર્થાં, એ પૈસાફંડનો પ્રતિદાસ મનોરંજક અને બોધક પણ છે. પાઈપૈસો કરતાં દર હજાર રૂપિયા ભેગા થયા ને એમાંથી કાચનું કારખાનું સ્થપાયું. એ જ કારખાનામાંથી નવાં કારખાનાં ઉત્પન્ન થયાં અને આજે આપણે સુંદર સ્વદેશી કાચનો માલ વાપરી રાષ્ટ્રએ છીએ. આ કારખાનાની આર્થિક અસર કરતાં નતિક અસર ભારે થઈ. સ્વદેશી ખાંડનાં પણ નાનાંનાનાં કારખાનાં જૈતણું ઠંકણું સ્થપાયાં. કાનપુર તરફની સ્વદેશી ખાંડની પ્રવૃત્તિ જે મરવાની અણી પર હતી તે સજીવન થઈ. વેપારીઓએ ભુશાણું પણ કંઈ ઓછું ચલાવ્યું નહિ. પંજાબ બળવામાં બંદૂક અને તોપના ઘરમાં છાણુ અને રાખ ભેળવનાર દેશદ્રોહીઓની ઓલાદ હજી નિર્વેશ થઈ નથી.

પ્રમ્તએ જોઈ લીધું કે પૈસાદાર લોકોની રાનત ગુઢ નથી હોતી, પૈસાદાર લોકો સ્વદેશી-પરદેશીનો ભેદ શૂલી જઈ સ્વાર્થ ખાતર એકબીજા સાથે બળી-ગય છે અને પ્રમ્તને દગો દે છે. ત્યારે આ મિલોનો ઈલાજ શો ? લોકમાન્યની નજર સ્વામાવિક રીતે મિત્રમનુષે તરફ ગઈ. એમણે મુંબઈના મનુષેને કહ્યું : “મુંબઈની વસ્તીમાં તમે ત્રણ લાખ છો. મુંબઈ તમારી છે. મુંબઈની જાહોજલાલી તમને આસારી છે.” લોકમાન્યે આટલો

* તા. ૧૬-૧-૩૪ ના રોજ પ્રેમાભાઈ દોશભાં શ્રી. રામનારાયણ વિદ્યાનાથ ખાંડકા પ્રમુખપણા નીચે અપોષ્યું બાપણ.

ગમે તેટલી મિત્રાચારી હોય તોએ શું ? હું કંઈ મારાં ફેફસાં કાઢે મૂકી તમારા પંપથી થોડો જ શ્વાસ લેવાનો હતો ? સ્વદેશી—ખાસ કરી કાપડનું સ્વદેશી—આપણે મારે પ્રાણ સમાન છે. એ આપણાં ફેફસાં છે. એ ફેફસાં બગાડનાર દરેક વસ્તુ આપણે મારે ક્ષયરોગ જેવી છે એટલું આપણે સમજવું જોઈએ. તેથી તમામ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર શુદ્ધ સ્વદેશીમાં આવી જાય છે અને તે હમેશને મારે હોવો જોઈએ.

ત્યારે સામ્રાજ્ય પરનો આપણો વિશ્વાસ લીડી ગયો, એમાં બલમનસાધનાં તારનો ઊંડો ઊંડો પથ્થુ રહ્યાં નથી એવી ખાતરી થઈ ત્યારે જ વ્યાપક બહિષ્કારની આપણે વાત કરી. સામ્રાજ્યે હિંદમાં બપાનક દ્રોહ કર્યો છે અને તેથી હિંદુસ્તાનની નિષ્ઠા ઉપરનો અધિકાર તે ખોઈ બેઠું છે. પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર તો સ્વદેશીના પેટામાં જ આવી જાય છે અને તેનો જ આપણે અહીં વિચાર કરવાના છીએ.

કેટલાક લોકો બ્રિટિશ કાપડનો બહિષ્કાર કરી જાપાની, અમેરિકન કે બીજા દેશનું કાપડ ખરીદવામાં માને છે. આને હું અપશુકનિયા બહિષ્કાર કહું છું. બ્રિટન ધારે તો જાપાન અને અમેરિકા મારફતે ત્યાંના નામે પોતાનો માલ અહીં મોકલી શકે છે, અને મારાં બાઈબાંકુને બૂખે મારવાનું કામ હું ઇંગ્લંડ મારફતે કરું કે જાપાન, અમેરિકા મારફતે કરું એમાં મારાં બાઈબાંકુએતે શો ફેર જણાવાનો હતો ? જે બહિષ્કાર સ્વદેશીને મદદ ન કરે તેની ઉપયોગિતા અમુક વખત મારે જ છે. કેમકે એ વારે દેશનું સામર્થ્ય વધતું નથી. એવો બહિષ્કાર લડત પૂરતો જ વપરાય.

તેથી ગાંધીજીએ ખાદી ઉપર જ ભાર મૂક્યો. યંત્રો પરદેશથી આવે છે, ધણી લોકોને મજૂરી વગરના કરી મૂકે છે, ઉલોગો થોડાક મૂલીવાળાઓના તાબામાં સોંપી દે છે અને સરકારની દબલ સહેલી કરે છે; એટલે યંત્રો વગર ચલાવીએ તો જ આપણા દેશમાં આપણે ગરીબોનો બૂખમરો ટાળી શકીએ. પરચૂરણ ધંધાઓનો પ્રશ્ન હાથમાં ન લેતાં એમણે મોટામાં મોટા ખાદીનો જ ધંધો હાથમાં લીધો કે જે ગામડાંના ખેડૂત લોકોને આકર્ષવા તરીકે કામ આવે. ખાદીનો સવાલ હાથમાં લીધા પછી ગાંધીજીએ સ્વદેશી પ્રદર્શનોની નીતિ નક્કી કરી આપી. જે ધંધાને ઉત્તેજનની જરૂર નથી તેને સ્વદેશી પ્રદર્શનમાં સ્થાન ન હોય; મારે જ મિલના કાપડને સ્વદેશી પ્રદર્શનમાંથી ગાંધીજીએ બાદ રાખ્યું.

મિલવાળાઓ સ્વદેશસેવા કરવા ધારે તો તેમણે શું શું કરવું જોઈએ એ ગાંધીજીએ વિગતવાર કહ્યું છે. એમણે ખાદી સાથે હરીફાઈ ન કરવી જોઈએ, નફો લેવાનું ધોરણ પ્રમાણજવાદાર ન લઈ જવું જોઈએ વગેરે કેટલીક ચોક્કસ સૂચનાઓ. એમણે મિલવાળાઓ આગળ મૂકી; પણ એમાંથી એકે વસ્તુ એમણે સ્વીકારી નથી. મિલો ત્યારે ખેસી જવાની અણી પર આવી હતી ત્યારે મહાસભાએ એમને રણજી આપ્યું; મલેએ કરોડોનો નફો કર્યો પણ તેઓ નમ્રજી જ રહ્યા.

ગાંધીજી જેલમાં હતા ત્યારે મોતીલાલજીએ મિલવાળાઓ સાથે કેટલીક ચર્ચાઓ નક્કી કરી એમના કાપડને માન્યતા આપી દીધી. પરિણામે મિલવાળાઓને ધીકતી કમાણી થઈ. પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર સત્ત્વરે થશે એવી આશા બંધાઈ. કૌમિસની પ્રતિષ્ઠા તે વખતે વધારેમાં વધારે જણાતી હતી; પણ તે વખતે ખાદીને જે ધક્કો પહોંચ્યો તે હજી કાપમ છે. મિલના કાપડને જે આટલી પ્રતિષ્ઠા ન મળી હોત તોયે એમનું કાપડ તો વેચાત જ. આજે

ધર્મ એટલી કમાણી વખતે એમને ન થાત; પણ જેઓ ખાદી ખરીદી શકતા હતા અને જેમણે ખાદી જ પહેરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેઓ મિલકાપડ તરફ ન લલચાત અને ખાદી બચી જાત. દેશમાં જે ભારમાં ભારે બલિદાન અપાયું, માયાં ભંગાયાં તે ભંગાયાં તેનો લાભ ખરું જોતાં ખાદીને મળવો જોઈતો હતો તે મિલો ખાઈ ગઈ અને મિલોમાં દેશભક્તિ ન મળે એટલે આખી દિલચાલનું જોર ભાંગી ગયું. દેશમાં પહેલો પરદેશી માલ ખરીદીને પરદેશ વેચી આવવાની યોજનાનું અંતે શું થયું ? પરદેશી કાપડના વેપારીઓ અને મિલમાલિકા વચ્ચે એ આખી યોજના ક્યાંક અટવાઈ ગઈ.

અને બ્રિટિશ મશિનરી ન વાપરવાનો એમનો કાલકરાર ક્યાં ગયો એ કાણુ જાણે ? જેમના પર વધારેમાં વધારે ભરોસો રખાય તેઓ જ જે શિયિલ ધર્મ જન્ય તો કેનો વિશ્વાસ રખાય ને કેનો ન રખાય ? અને જેમણે ગઈ કાલ સુધી બ્રિટિશ મશિનરી નથી મંગારી તેઓ આજે કે આવતી કાલે ન જ મંગાવે એનો ભરોસો શો ? મારો તો વિશ્વાસ જ જોસતો નથી કે મિલવાળાઓની નીતિ કાઈ પણ રીતે ખાદીને કે સ્વરાજને અતુલ્ય આપણે આજે કરી શકીએ.

અને હવે તો બ્રિટિશ વેપારીઓ, જાપાનના કારખાનદારો અને આપણા મિલવાળાઓ, એ ત્રણેએ મળીને મનેકમને એક અપવિત્ર સંતલસ ને સમજૂતી કરી છે. એને કાવતું કહીએ તોયે વાંધો નથી. ઓઢાવાનો કરાર એ તો દેશનો દ્રોહ હતો જ. હવે જાપાન સાથેનો કરાર તો હઠહડતું અપમાન જ છે. ગણતરીની પંચાતમાં ન પડીએ તોયે ઉપર ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જાપાનનો અમુક જવાનો પાકા માલ લઈએ તો જ આપણો અમુક કાચો માલ તેઓ લેવા તૈયાર છે, એ જાતની જાપાનની વાત આપણે માથે પિસ્તોલ તાકીને આપણી પાસેથી વેપાર કરાવવા જોઈ છે. આપણા દેશનું ૩ આપણે વાપરી ન શકીએ છતાં એનાં બનેલાં કપડાં પરદેશથી આપણે આણ્યાં પડે એ સ્થિતિ કેવી ? આપણા દેશમાં ઉદ્યોગદુનર છે, આપણી પ્રજા મહેનતુ અને શાંતિપ્રિય છે. દેશમાં જૂખમરો પાર વગરનો છે અને છતાં આપણે દેશમાં કાપડનો ઉદ્યોગ વધારી શકતા નથી, સ્વદેશી સરકાર હોત તો એણે અનેક જાતના ઉપાયો યોજી એ વસ્તુ શક્ય કરી હોત. મિલવાળાઓમાં જે દેશદાઝ હોત, કૃતજ્ઞતા હોત, તો એમણે મહાસભાની નીતિ સાથે લગી જઈ પરદેશી કાપડનો પૂરો બહિષ્કાર કર્યો હોત અને જાપાનની ઉદ્ધતાઈભરી માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો હોત.

જાપાની કાપડ સસ્તું આવે છે ખરું. પણ એ દેશમાં આખાદી નથી આણતું; એ તો બેકારી ને જૂખમરો આણે છે. એમ તો ચોરીનો માલ પણ સસ્તો મળે છે એ જેમ આપણે લેતા નથી કેમકે એમાં આખરુંને જોખમ છે, તે જ રીતે જાપાની કાપડ પણ આપણે ન લેવું જોઈએ; કેમકે એમાં દેશહિતનું જોખમ છે. હજીયે આપણે જે ખાદીને જ વળગી રહ્યા તો આરો છે. મિલવાળાઓએ બતાવી દીધું છે કે તેઓ ગમે ત્યારે ફરી જન્ય એવા છે. એમને દેશની શક્તિ સાથે પોતાની શક્તિ કેળવવાની આવડત નથી. એમની દયા ખાઈએ, એમના ઉપર આધાર ન રાખીએ.

આપણા દેશપૂરતો વિચાર કરીએ તો યત્રો અને સ્વદેશી એમનો મેળ નહિ જ ખાય. હાથકારીગરી, સાદાઈ અને સ્વદેશી અભિરુચિ એમાં જ સ્વદેશીનું ખરું તત્ત્વ રહેલું છે.

ઇતિહાસસિદ્ધ રાષ્ટ્રસ્વભાવમાંથી જ બધા સવારોનો ઉદ્દેશ આપ્યો. બધાના હિતમાં દરેક વ્યક્તિનું અને વર્ગનું હિત સમાયેલું છે, એ સમગ્ર સાર્વત્રિક શક્તિ કેળવીએ એ જ વ્યાપક સ્વદેશી છે.

આપણે જાણું જોઈએ કે સ્વદેશીનું તત્ત્વ અભિમાનમાંથી કે સ્વાર્થમાંથી જન્મ્યું નથી. એનો ઉદ્ભવ અહિંસામાંથી છે, કર્તવ્યના બાનમાંથી છે. આપણે આપણી આસપાસના સમાજ સાથે એકજાણેલા છીએ, આપણા સમાજના લોકોને આપણા પર આધાર રાખવાનો હક છે. આપણે આધારે તેઓ જીવે છે, તેમને આધારે આપણે જીવીએ છીએ. ગોરાઓને વિશ્વાસતના બૂબે મરતા કે વધી પડેલા કારકુનોને હિંદુસ્તાનમાં લઈ આવે અને નોકરીએ ચડાવે તો અહીંના કારકુનો ઠ્યાં જાય, શું ખાય ? અહીંના કારકુનોને અહીં જ નોકરી મેળવવાનો હક છે. વિશ્વાસતના કારકુનો અહીં આવીને વધારે સારું અંગ્રેજી લખી શકતા હોય તોયે તેમનું કામ અહીં નથી. અને તેઓ જોઈ પગાર રહેવા તૈયાર હોય તોયે તેમનું અહીં કામ નથી. જોએ અહીંના નથી, અહીંના યવા નથી, અહીંના યવા માગતા નથી તેમને માટે અહીં સ્થાન ન જ હોતું જોઈએ. ખાસ આવડતને માટે આપણે બોલાવ્યા હોય તો વહેલામાં વહેલી તકે એમને પાછી વિદાય આપવી જોઈએ. અહીંનું ક્ષેત્ર અહીંના લોકો માટે જ છે. એ જ ત્યાં કાપડ માટે પણ છે. હિંદુસ્તાનને કાપડ પૂરું પાડવાનો ધંધો હિંદુસ્તાનના લોકોના જ હાથમાં હોવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનની આવડત છે, પરદેશી કાપડ ગમે તેટલું સસ્તું મળતું હોય તોયે આપણાથી તે ન લેવાય. અહીંના લોકોના બૂખમરા માટે આપણે જવાબદાર છીએ. સ્વાર્થને કે મોહને વશ થઈ એ બૂખમરા વિશે બેઠકાર થવું એ ઘોર અન્યાય છે, અને એમાં જ આપણો તારા પણ છે.

જેમાં આજીવિકાને સવાલ નથી, જેમાં સેવાની અને ત્યાગની જાવના રહેલી છે તેમાં કોઈ સ્વદેશી-પરદેશીનો ભેદ પાડવું નથી; કેમકે એમાં કોઈના હક ઉપર તરાપ નથી, કોઈના પેટ ઉપર પાટ નથી. અને છતાં કેળવણી, ધર્મ અને સામાજિક સંબંધ વગેરે જાગનોમાં પણ માણસનો ઉત્કર્ષ વ્યાપક સ્વદેશી દારા જ થઈ શકે છે એ આપણે જુલો ન ભૂલે. પોતાને ત્યાં જો કંઈ કંઈક કે સંકુચિત હોય તે સુધારવાની દરજ આપણી જ છે. અનુકરણ કરવું કે ઉછીનું લેવું એમાં આપણી શક્તિ વધતી નથી, સુંદરતા દેખાતી નથી, એમાં કેવળ બેઠકાર જ હોય છે, દરિદ્રતા હોય છે.

તેથી જ માંધીજીએ મિથનરીઓ આમજ સ્વદેશી ઉપર વ્યાખ્યાન આપતાં સ્વદેશી અને સ્વધર્મને એક રૂપે વર્ણવ્યાં હતા. કોઈને સ્વધર્મ હોડવાનું આપણે કદીએ નહિ. આપણા જીવનમાં જો કંઈ ઉચ્ચ, ઉચાત ને ઉત્તમજગ દેખાઈ આવે તેનો લાભ આસપાસના લોકો જાહેરજાણે ઉણવાના જ. દરેક ધર્મમાં વધવાની શક્તિ રહેલી જ છે. કોઈ એક ધર્મમાં કંઈ ખાસ ખુબી દેખાય તો આસપાસના બધા ધર્મો સ્વાભાવિક વાતાવરણમાં એ ખુબી પોતાની દબે પોતાની પરિરિપતિને અનુરૂપ કેળવવાના જ. અને એમાં શાંતિ, સમાધાન અને ભાઈચારો વધવાનાં અને તેથી જ આ વ્યાપક સ્વદેશીને પરમ મંગલ તત્ત્વ કહેવું છે.

એક જ ધંધાને વેચા લેતા પોતાની કળાનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે એકજીબ સાથે દરીદ્રાઈ કરે તો તે છટ છે; પણ વધુ નફાને લોભે કોઈ પોતાનો ધંધો છોડી બીજાના

ધંધામાં ઘૂસી જાય તો તે હરીફાઈ મહિન છે. જેની પાસે વધારે જ્ઞાન છે, આવડત છે તે બીજાને જરૂર સોંપી શકે, પણ જો દરેક પોતાની આવડત પ્રમાણે વધુમાં વધુ સેવા આપતો હોય અને પોતાની જરૂરિયાત જોટલું જ સમાજ પાસેથી લેતો હોય તો હરીફાઈને પણ સ્થાન નથી, અને સામાન્યપણે ધંધો બદલવાનું પણ કંઈ કારણ રહેતું નથી. દરેક જણ પોતાને ઠેકાણે રહી વગર ચિંતાએ પોતાની આજીવિકા મેળવી લે અને નવરાશનો વખત પોતાની યોગ્યતા અને સેવાશક્તિ ખીલવવામાં વાપરે એ સ્વદેશીનો આદર્શ છે.

માણુસજાત આગળ આજે મોટામાં મોટો સવાલ હોય તો તે આર્થિક છે. અને તેથી સ્વદેશીની આર્થિક બાબુ ઉપર—પ્રજા સમસ્તની આજીવિકાની વ્યવસ્થા ઉપર—ભાર મૂકવો પડે છે. પણ સ્વદેશીની અપેક્ષા છે કે માણુસજાત જો બરાબર કેળવાય, માણુસની આવડત અને ધન બંને કેળવાય, તો આજીવિકાનો સવાલ રહેવો જ ન જોઈએ અને માણુસના સર્વોચ્ચ વિકાસ માટે ધનના દગલાની જરૂર પણ ન હોય. આજે ધનની હસ્તિ અને ધનનો અભાવ બંને શાપ રૂપ છે. તેથી આખો સમાજ ધનનો જ વિચાર કરે છે, ધનનું ધ્યાન ધરે છે અને ધનની આસપાસ ફરે છે. આ ધનની સંસ્કૃતિ માણુસજાતને ધન્યતા આપવાની નથી, ધનનું કાર્ય એક વાર સ્વાભાવિક થઈ ગયું એટલે માણુસજાતનું ચિંતન વધારે મહત્ત્વનાં અંગો તરફ વળશે. એ વસ્તુસ્થિતિ લાવવા માટે સ્વદેશીના બધા પ્રયત્નો છે. આજે એનું આર્થિક સ્વરૂપ ખાસ પ્રગટ થયું છે. કાળે કરીને ત્યારે એનાં ખીર્જાં અંગો પ્રગટ થશે ત્યારે સંપૂર્ણ સ્વદેશીનું રૂપાંતર સ્વધર્મપાલનમાં થશે અને ત્યારપછી જ વિશ્વકુટુંબનો આનંદ આપણે જોવા પામીશું.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

સ્વભાવ

[૫૨૫]

ભલે ઉછરી પાંજરે રમકડું જનોનું થયો,
ભલે શરીર પોષિયું પયથી ધાન્ય સામાન્યથી,
છતાંયે શિશુ સિંહનો રૂઢિર બિન્દુ જો ચાખશે,
સ્વભાવ સમજી લઈ વન મતંગ જો મારશે.

નાગરદાસ અ. ૫૭૫

મોચી

વિકટોરિયા બાગ વિષે સહેલવા
આવે સુખી લોક સવાર સાંજે;
ને એમનાં જુદ પડે પડાપડી,
પાલીશ કાજે કંઈ છોકરાં કરે.

રાતો, કાળો,
યા તો ઘોળો,
પૈસેપૈસે રંગી જે જુદ મોજે.

સિંહાસને બાગ વચે જ બેસી
હસ્થાં કરે છે દિનરાત રાણી
વિકટોરિયા દેખતી લોકચર્યા.

૧૦

સામે વિશાળા વડછાપરા તળે
મોચી ખુલ્લે મારગને જમાવી
દુકાન, બેઠો ભરી દેવદારનું

ખોખું જૂનાં છરણ ચામડાં ને
ઓળારથી. બિગમતે પ્રભાતે
આવી ઘરે ઠેક જતો જ રાતે.

બેઠા જૂના સાંધી કરી કરે નવા,
ને થીંગડાં કયાંક લગાવી કામનાં

ઘરાકના કોટખીસાનું થીંગડું
દીકું કરતો હકથી. દિને દિને

૨૦

મજૂરીથી થીંગડતો જ નિંદગી.

એ બાગ, ને એ વડ, એક રાણી
એનાં જ એ નિત્ય જ આવતાં જતાં

દીકાં હતાં—યા ન દીકાં હતાં એ
ચાલ્યા જતા'તા કંઈ ખ્વાણપૂનમાં.

પરંતુ એ મોરી દીઠેલ ત્યારથી

એ બાગ, ને એ વડ,
એ રાણી, ને એ ઘડ

પાસે જ બેઠેલ મજાની આકૃતિ
સાથે જ સો ચિત્ત મહીં યતાં છતાં.

દોલેજથી આજ જતાં ઘરે હું
 સંધાવવા ચંપલ બાગ પાસે
 મોચી કને જૈ ઘડીવાર થોડ્યો.
 ખેલાં હતાં જે જણ તેમણું બધું
 પત્યા પછી, ચંપલ હાથમાં લઈ
 મોચી કરતો મુજ સાથ ભાવ
 -જે ચાર કે જે કંઈ દામદોકડા
 દેવા જ સંધામણના-, બાધીયતી
 તપાસીને ચંપલ, ચાર કોરે
 કયાં કયાં ખપે સાંધણ એ તપાસણી.
 કરી રહ્યો'તો, મુજ ફાટલી શી
 રમાડતો'તો નવલા જ લાડ ને
 વાતસહ્યથી ચંપલ; ત્યાં કહીયથી
 ગણડિયાં શાં નવલોડિયાં કેા
 આબ્યાં વઢંતાં
 બાથો ભીડંતાં

૪૦

સ્ત્રીજાંયાં જે ઊકરાં શેષરાતાં.
 હતી ખલેથી લટકાવી પેટી
 નાની સગી જેડ જણે, નિશાળિયા
 જણે ખલે-દફતર-ભેરવેલા.

૫૦

એ પેટીઓ આથડી ગૂંઝવા જતાં
 ને જેડની મિલકત બહાર જૈ પડી,
 કોબ્રાની પાલીશડખી જમીન ચેં
 આળોટતી, જે ચ છટા પડીને
 વીણી લઈને ચીજ આપઆપણી
 મોચી કને આવી બેલા. 'મને જરી
 કાકા, દિયો પાલીશની ડખી તો !'
 'જુઓ, છ ખાલી !

તો ચે ન આલી

પાલીશ ડખી ત્રણ દિ' થકી તમે !

૬૦

મારા ગયા આમ ઘરાક કેટલા ? !'

‘શેના તું માગે ?’

‘લલિયા, તું લાશ એ !’

‘ના ઓળખે તું, છનિયા, મને કે ?’

ને લાત ઠાંસે છનિયો ભગાડી
મોચી કને ને લલિયો જીભો, ને
માગી રહ્યો પાલીશ કેરી ડબ્બી.

‘ખેલાં લીધેલી,

તે, મેં લીધેલી

બબ્બે ડબ્બીના નથી દામ આપવા,
નવી ડબ્બીના વળી ઠોડ રાખવા ? !’

૭૦

ત્યાં આવી પ્હોંચ્યો છનિયો : ‘ન એને
દેશો ડબ્બી, સીધી મને જ આપો.
લઈ તમે પાસથી ચાર પૈસે
વેચે મને છે લઈ પાંચ પૈસા.’

‘હાં એમ કે ?’

ને એક ધણે છનિયો ખસેડી
જોલી રહ્યો ત્યાં લલિયો : ‘ન એને
દેશો ડબ્બી. બાગ મહીં બધાયના
પાલીશના લાવ બગાડી મારતો.

૮૦

ચવેલું જુદું.

બીડીનું ફૂડું

‘કેને કરે પાલીશ એ ભૂખાળવો.’

‘હાં એમ કે ?’

ને હાથ એકે

એકેક જાલી લઈ હાથ બેચનો

બેને ચ વકિ બરટે અકેદી

ખીલ કરેથી,

મારી તુટેલી,

જોતું તું ત્યાં, ચંપલ દીધ આપટી.

૯૦

ને ના મળી એક ક્ષણેય એમને
કે ના મને ચે મળી અશુ પાડવા
આવી ઊભો ત્યાં જ, કને ત્રિસેટે
બે હાથ વીંઝી,
આખા દિ' ખીણ,
બે આમ ને તેમ, બાલવી સત્તા
દોડાવતો મોટરગાડીઓ બધે.

‘ઊઠાવ પેટી !’

‘જિ, લઉં છું છેડી !’

અને ઉથેડી પગથી જ તોરમાં,
ટેડી કરી સિંદુરઆંછ આંખડી
ચોમેર જુએ નવ-આવનાર ત્યાં:

૧૦૦

‘પો લિ સ દા દા !’

આ ખૂટ સાદા

રંગી દઉં આ ઘડી એ દિ' જેવા !’

ને બાઝી ખટે, છનિયો પુરાસથી
ઉડાડવા ધૂળ મચી પડ્યો તહીં.

‘જુઓન, કેવા પજવે છ મોચી !’

ને મારી બાજુ તીરછું નિહાળી
કે ખૂટનો માલિક બોલવા ગયો,

૧૧૦

‘હાં ! કે દિ' જેવા ? !’

‘મે' એ દિ' કેવા

ઉપાડી આણ્યા જ હતા નવાનવા
પાલીશ દેતાં વચમાંથી કોકના....

—એ ખૂટનું તો ઉપજે ચ કેટલું ?’

બોલી રહ્યોતો લલિયો પૂઠેથી,

‘તો મોચીથી ના અમને બચાવો

પો લિ સ દા દા ? !’

‘હ રા મ ન દા !’

લગાડ, બચ્યા, જરી તો ઊભો રહે,

૧૨૦

ને દેખ કેવી છલ જેથી કાઢું

દું હાથની તારી !’ અને ઉપાડી,

ચીજે પડેલી નિજ વીણી લેતા
 મોચી કનેધી મુજ સાંધવા દીધી,
 ફાટીતુટી ચંપલ, ફેંકી નેરથી
 લાગી જતા એ લલિયાની પૂટે.

આલાક એ તે
 આબાક એત્યો,

બેસી ગયો લોંચ મરે. લાવેથી
 ને ફર નળીગટરે પડી અને
 સરી ગઇ ચંપલ મારી, ભીતરે.

૧૩૦

છેડાઇ નેને છનિયાની પીઠે
 એણે-કીધા-આફ-ગૂટેથી લાત . એ
 લગાવી, મારી ગમ નેઈ ટેકું
 દાદા કરે દૂકા મોચી ઉપરે:

‘હટાવ ચેટી !’
 ‘જિ, લડ સમેટી !’

ને ફરથી મોટર બૂંગણું સુણી
 સંભાળી લે ને તરલેટ દાદા
 ને લેઇ માથે નિજ ખોણું, ધીરે
 મોચી જવાને કરતો હતો, ત્યાં
 ખંચાઈ ધંબ્યો, કંઈ અંખવાયો,
 ને કે મુઝાયો, ગમગીન ચિતને
 સરત બિલો. પણ ત્યાં મળી ગઇ
 આંખો અમારી, કંઈ આર નાતનું
 હસી પડ્યા એ ય અમે ત્વરાથી
 પૂમી જઈ બેઠે ય આમઆમે
 રસ્તે પળ્યા મેં જરી પૂઠ ફેરવી
 નેચું, છટે સાચથી લૂછતો હતો
 મોચી બિચારો નિજ આંખ, મેં ય ને
 લોચું લય બિંદુ ચપે અશ્રુમયું.

૧૪૦

૧૫૦

જોગંગીને મારગને ચલામત
 બાદી રહી ગંપલ ચેલી માંદો

મેં માકર્સ ને કીટ્સની ચોપડીઓ
સાથે કરી મ્યાન. ગયો હું સીધો
ઉધાનમાં, સુખ તણે પથારે
ને કોકિલા કુન્નકુન્નઆરે.

—જ્યાં કલ્પનાના પુરપાટ ઘોડા
સ્વપ્ને રસેલો. રથ નિંદગીનો
અચિત્ય લોભે ગગડાવતા જતા,
પગે અકાળી હામખિંદુ હીરલા;
જ્યાં ભેદએ ના પગને પગેરમાં
ભે કાખમાં પુસ્તક કલ્પનારખાં
રાખેલ જે હો; નહિ જ્યાં અડે પગે
તીણા તીખા કંકર, ધો ય ના ખુંચે;
ના જ્યાં અડે કંટકદંશ હોઠને
સુરંગહૂંફાળ શુભાખચુંબને.

૧૬૦

લલી લલી એ દિલખવાળ લોભ
બૂલામણીઓ જગની બુલાવતી !
ત્યાં મેં બૂલીને કડવાશ કારમી
ને આંસુ બિનાં જગનાં ખીહામણાં,
ગાથા રચી અંતરને ઊડાણે
તૂટેલ એ અંપલની અતૂટ !
લલી લલી એ સુજ ખવાળલોભ !
અને લલાં રક્ષણહાર એ તણાં ! !
દાવાનળો છે જળતા ચહું દિશે,
છે વાડી આ આટલી તો સુરક્ષી !
હાલાહલો હો જગ રેલતાં ભલે,
આ કોકિલાકુન્નકાન્ત કુન્ન તો
લહેરંત લીલી મધુઆશિષો ભરી !

૧૭૦

૧૮૦

ઘડી દિવાસ્વપ્ન મહીં શુનરી
ઊઠ્યો જવા ઘેર થઈ સચેત હું.
ત્યાં આંખખૂણા મસળી નિહાળતાં
સિંહાસને બાગ વચ્ચે જ બેસી
હસંત દીઠી નિતજેમ રાણી
વિક્ટોરિયા દેખતી લોકચર્યા.

ઉમાશંકર ભેપી

ધ્યાનસ્થ બુદ્ધ

ધ્યાનસ્થ બુદ્ધની પથ્થરની મૂર્તિમાં પણ ખીડાએલાં ચક્ષુ અને પ્રશાન્ત મુખમુદ્રાની પાછળ ગહનતા અને આંતરશાન્તિનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. પથ્થરની પ્રતિમામાં આટલી ભવ્યતાની છાયા ઊતરી છે, તો એ છાયાનું મૂળ સ્વરૂપ કેટલું વધારે ભવ્ય ને ગહન હશે ! બુદ્ધની ધ્યાનસ્થ મૂર્તિનું દર્શન કરીએ છીએ, ત્યારે તેમનો સ્થૂલદેહ વિસરી જવાય છે, ને સ્થૂલદેહની આકૃતિના અંતરાલમાં જે સૂક્ષ્મદેહ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેનું દર્શન કરતાં કરતાં આપણે યાકતા જ નથી.

બુદ્ધનાં ખીડાએલાં ચક્ષુઓ મામે આપણે એકીનજરે જોયા જ કરીએ છીએ. ને જાણે એ ચક્ષુ હમણાં જ બિઘડશે એવી ઉત્કંઠા મનમાં સેવીએ છીએ. મુખમુદ્રા ઉપરથી એ ખીડાએલાં ચક્ષુઓ ખુલાં ચક્ષુઓ કરતાં થે ખૂબ દૂર નિરખતાં હોય એવો ભાસ થાય છે. એ જાણે આપણા હૃદયના ઊંડાણમાં નજર નાખતાં હોય એવું આપણને લાગે છે ને આપણું હૃદય વિક્ષેપ જતીને સંકોચાય છે, અને પરિણામે કંઈક એવી અનુકંપા થાય છે કે જે ખૂબી સકાતી નથી. આ કંઈક સમગ્રાય ને કંઈક ન સમગ્રાય એવો અનુભવ જેની મૂર્તિનાં દર્શનમાત્રથી થાય છે, તેણે જીવનનું રહસ્ય શોધી કોઢીને કાર્ધ કલ્યાણતરવને પોતાના રોમેરોમમાં ઊતારી દીધું હોય ત્યારે જ આમ બને.

એ મૂર્તિના મૌનથી જે શાન્તિ પ્રસરે છે, તેના કરતાં વિશેષ મુખપ્રદ એનાં ખીડાએલાં ચક્ષુઓથી વ્યાપે છે. કારણ કે વાણીમાં જે શક્તિ છે તેનાથી અનંતગણી વધારે શક્તિ ચક્ષુમાં છે. વાણી માત્ર સંભળાયે છે, જ્યારે ચક્ષુ અન્યના જીવનને સ્પર્શે છે. જેમ વાણીના મૌનથી ધણી વાર પ્રતિભા ખીંચે છે, તેમ ચક્ષુના મૌનથી—ખીડાઈ જવાથી—સૂક્ષ્મદર્શનની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે વાણીના મૌનથી શાન્તિ મારે જે સ્ફુરણ થાય છે, તે ચક્ષુમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. કારણકે ચક્ષુઓ મૌન સેવે છે, ત્યારે મનના સર્વ તરંગો શમી જાય છે. ને એવી ઉદાત્ત ભાવનાઓનો પ્રવાહ વહે છે કે જેના અનુભવ માત્રથી જીવનમાં શાન્તિ પ્રસરી રહે છે.

બુદ્ધ ભગવાને મંસારનાં દુઃખોનું શમન કરવાનો માર્ગ શોધવા ધોર તપશ્ચર્યો આદરી. દેહની શક્તિઓ રોકી-રૂંધીને અપાર પીડા વેડી. છતાં જેને મારે ઝંખી રહ્યા હતા, તેનું દર્શન તો ન જ થયું. અનાયાસે જ યયેલી આંતરસ્ફુરણથી તેમણે દેહને કષ્ટ દેવાનું છોડ્યું ને શાન્ત સ્થિર થયા. ચિત્તની વૃત્તિનો અવરોધ કરવાનું છોડી દાધા પહો, જ્યારે ચિત્ત, ચિનાપ્રયત્ને શાન્ત પડ્યું ત્યારે તેમણે જે સ્વરૂપે ધ્યાન આદર્યું તેનું દર્શન આપણે ઘણીખરી મૂર્તિઓમાં કરીએ છીએ, કારણકે એ મૂર્તિના વદન ઉપર વિષાદની લેશ પણ છાયા નથી. એટલે શાન્ત મૂર્તિનું ધડતર રાની—બુદ્ધ—યથા પછીનું છે. એ સ્થિતિમાં તેમને જ્ઞાન થયું કે ચિત્તના અવરોધમાં મનની પ્રવૃત્તિને રોકવાનો કે ચિત્તનો સ્વભાવ બદલવાનો પ્રયત્ન

નિરર્થક છે. કારણકે ચિત્તને વિષય જ પ્રવૃત્તિ છે, તેને નિવૃત્ત બનાવવાથી દેહને તો લાભ નથી જ, પરંતુ અંતરને પણ શાન્તિ આપનાર નથી. તેથી તેઓ એવા ચિત્તનિરોધનો પ્રયત્ન છોડીને ધ્યાનસ્થ થયા, ત્યારે એ પરમ સત્ય લાભ્યું કે જીવનની સર્વ શક્તિને તટસ્થ બનાવવામાં જ ધર્મનું રહસ્ય સમાજેલું છે.

ત્યારે ધીરતાથી, તટસ્થભાવે મનના સંકલ્પો શાન્ત થયા પછી, પોતાનાં ચક્ષુ બોડી દીધાં અને સર્વ ઇન્દ્રિયોને સમેટી લીધી ત્યારે એ ધ્યાનસ્થ બુદ્ધ શું જોયું અને શું સાંભળ્યું હશે ? આવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે તેનું કારણ એ કે કંઈક ભવ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ પછી જે પ્રસન્નતા ને સંતોષ જીવનમાં છાંયે રહે એવી જ સૌમ્ય છાયા બુદ્ધની ધ્યાનસ્થ મૂર્તિની મુખાકૃતિ ઉપર તરવરે છે. વદનની ધીર ગંભીરતા ને નમ્રતા એમની આંતરશાન્તિ ને સ્થિરતાનું દર્શન કરાવે છે. એ પરથી એમ જણાય છે કે ધ્યાની બુદ્ધ આ જગત અને પોતાના દેહથી પર એવા તત્ત્વમય વાતાવરણનો અનુભવ લઈ રહ્યા છે. એમની આંતરશાન્તિને પ્રભાવે આસપાસ પણ શાન્તિ છવાઈ રહી છે. ચક્ષુ બોડાયા પછી ક્ષણભર હૃદયના ધ્વજકારનો અને નાડીઓમાં વહેતા રુધિરના વેગનો ધ્વનિ પણ જાણે શમી ગયો છે. શ્વાસોચ્છવાસથી ભરાતા હૈયાની ગતિમાં પણ હવે લક્ષ નથી રહ્યું. રથૂલદેહને વિસરીને એ ધ્યાનીનાં બોડાએલાં ચક્ષુઓ અંતરના અનંત પ્રદેશમાં મીટ માંડતાં જણાય છે. ચક્ષુઓ ઉપર પાંપણના જડ પડદા પડે છે ત્યારે આંતર્યાકુ પ્રવે છે. ને ખુલાં ચક્ષુની દૃષ્ટિ જ્યાં નથી પહોંચી શકતી ત્યાં આ બોડાએલાં આંતર્યાકુ બધું નીરજે છે. કારણ કે આંતર્યાકુની સામે આકાશપૃથ્વીના મિસનનો બનેલો જડ પડદો આવીને દૃષ્ટિને રોકતો નથી. એ પડદાને-ક્ષિતિજને પોતાની પાંપણમાં સમાવી લઈને તે તેનીયે પેલી પાર જઈને આગળ વધે છે. ત્યાં એવા અનંત ને અગ્રાધ અવકાશમાં વિચરે છે કે જ્યાં દૃષ્ટિને રોકનાર કંઈ નથી હોતું. અને પછી આગળ જવાનું યે નથી રહેતું. તેમ છતાં કંઈક એવું અમાપ અંતર પયરણેલું છે તેની વચ્ચે પોતે છે, કંઈક 'ચન્નમાં શબ્દ યઈ' ગાળે છે, કંઈક તેજ ને તમસનું મિશ્રણ જવાયેલું છે, કંઈ જ નથી છતાં કંઈક હોય એવો ભાસ થાય છે, અવકાશની વિરાટતામાં કંઈક અણુ જેવું જોડતું જણાય છે. ત્યારે ખૂબ નથી રહેતી કે પોતે શું જુએ છે ને શું સાંભળે છે. એને એ પણ નથી સમજાતું કે પ્રથમ તેણે જોયું કે જાણ્યા પછી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એને આવો નિર્ભય કરવાની વૃત્તિ પણ નથી થતી. જે અનુભવ્યું છે તેનાથી તે પ્રશાન્ત બને છે, ને સર્વ કામનાઓ શમી જાય છે. ત્યારે શાન્ત થાય છે કે વિરાટરૂપે વ્યાપેલી છતાં અણુમાં સમાયેલી જીવનશક્તિ મૂળસ્વરૂપે સ્વભાવથી તટસ્થવૃત્તિવાળી છે. જીવનતત્ત્વ વિશે આવું જ્ઞાન થતાં બુદ્ધ ભગવાને ફરીથી ધર્મેષોરેશ રાફે કર્યો. તેઓએ ધ્યાનમાં જે સનાતન તત્ત્વનું દર્શન કર્યું તે જગત અને જીવના કારણરૂપ જણાવ્યું, ને જોયું કે વિશ્વની સર્વ જડ ને ચેતનની કૃતિઓ, એ પરમ તત્ત્વમાંથી જ ઘડાઈને ફરી એમાં જ શમી જતી હતી. એ શાશ્વત ને સર્વવ્યાપ્ત... શક્તિ માનવહૃદયમાં પ્રેમસ્વરૂપે પ્રકાશતા જોઈને તેઓએ જગતને બોધ કર્યો કે ધર્મનું રહસ્ય 'પ્રેમમાં' છે, તેથી અહિંસા જ પરમધર્મ છે. જગતને સર્વ પ્રકારની દિસામાંથી અચાથી લેનાર એ તત્ત્વને વિશાળ અર્થમાં બીજું કંઈ નામ ન આપતાં તેઓએ તેને 'અહિંસા' કહી.

અદિસાને-પરમધર્મ તરીકે ઉદ્બોધનાર જ્ઞાનરથ જુદે આ સિવાય બીજું શું જોયું
 હોય ! ને આતું અમરતત્ત્વ પામ્યા પછી એ મદાર્થવાનીની મુખમુદ્રા ઉપર આત્મસંતોષની
 અખંડ શાન્તિ ને સૌમ્યતા સિવાય બીજી શાતું દર્શન થાય ! જે સિદ્ધિમાં જોયીને
 જ્ઞાનરથ જુદે જગતને પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેને તો જગત અહોનિદ્રા નમે છે
 અને નમશે. પરંતુ માનવહૃદયના વિકાસની પરિસ્થિતિ શોધી શકીને માનવજીવનની ઉત્તતિ
 સાધવા માટે પોતાના જીવનપ્રમાણ દ્વારા જે અદિસાને બોધ જગતને આપ્યો છે, તે જગત
 અને જીવન જેટલો જ ચિરંજીવ રહેવાનો છે.

પુરાતન યુગ

બાહુડાં

જેવો પુષ્પે, ફૂલોળી, મધુર દહરવે પંખીના બાગ ચોભે,
 તેવો ચોભે મૂઠો એ જીવન જગવતાં બાહુડાંના નિનાદે;
 જેવું ચૈતન્ય દીલું વન નિરજન તો, સીતિથી પૂર્ણ બાસે
 તેવાં લાગે સ્મર્યાનો સ્વમ સિગ્ધ વિલુ તો સ્વર્ગ કેસા અવાસે.

રેલવેની સફર

કાળો ઘોર નિશા જામી છે,
તેમાં થોડાં ફાનસ ટમકે,
રેલવે એન્જિન ઊંડસલ છે છે
ઉપડવા અવસરે.

ઝટપટ ગારણિયાં ખેલી, ને
ઝેરી છોરાં ને ફેંકી, ને
દૂંકા ખેંચતો ચડતો હું
આ જીવન-સફરે.

એન્જિન લાંબી ચીસો પાડે,
આખી ગાડી ખડભડ જાલે,
મસ-ભીંજતાં માણસ ઝાલે,
રે ક્યાં ચાલી એ ?

ઢાળા, ઢોરા, નદિયું, નાળાં,
ક્યાં ક્યાં તો દરિયાનાં ગાળાં,
એની જે દરકાર નહીં થસ-
મૂઝણનો આદર્શ.

રાજ નવું એકાકી એનું,
ધારા ધોરણ સંધું એનું,
જીવન તણું પણ જોવા જેવું
કેં એળ વિનાનું.

એવી ગાડી નિશદિન ભટકે
વચ્ચે વચ્ચે, સ્થળ સ્થળ, અટકે;
ચોમાસામાં અહર ભટકે
ભટકાવેય ખરી !

આજ મને ઉપાડી ચાલી-
રહી વટાવી હુંગર, ગાળી,
ખેતર, નદિયું, સમદર, ઝાડી
ચાલી રે ચાલી.

મહર્ષિ ઝંડુ ભટજી

[એમના જીવનનો એક પ્રસંગ]

“કુતુમા રાતકું કોત રડતે થે ?” એક તુટેલી ખડકી ઉધાડી તેની સામે પરસાળમાં બેઠેલી ક્ષાંતિમાં ડાશીને તેની પાડોશણ શકિનાણુએ પૂછ્યું. “પાછલી રાતકું બિડને તક મેને સુના કોઈ રડતે રહે.”

કુતુ ડાશીની આંખો પણ બીની હતી. તેમાંથી મોની સરખા દાણા દડી રહ્યા હતા. તેમણે પૂછનારને ગભરાતે સ્વરે ઉત્તર વાળ્યો: “એ તો મેરા ઇસ્માઇલ—સારી રાત રડરડ કર્યા. કીતની ઉતકી પીડા ! યા પરવરદિયાર ! ઉરકી બીમારી મેરેકું કયા નહિ દેતો ? બચ્ચેને તેરા કયા બિગાડ દિયા ?” મો પાછું ફેરવી ડાશીએ છૂટથી રડી દીધું.

તેમનું કદપાંત સાંભળી પાડોશણ અંદર આવવા આકર્ષાઈ. ખડકી ખોલીને ડાશીની પાસે આવી. તેમની પાસે એક દરા અગિયાર વરસનો બાળક પથારીમાં પડ્યો પડ્યો કણસતો હતો. શકિનાણુની સદાતુભૂતિ આગળ વધી અને તેણે નીચા વળી આ આગની બાળકની નાડ જોવાનો યત્ન કર્યો.

“આહ ! કીતના બુખાર ?—બાલક કીતના ખમ સકે ?” શકિનાએ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો.

“અરે, સારી રાત સોયા નહિ. બૂમ હી પાડતે રહે. મેં અખ કયા કરું ? મેરા જ નિકસ જતા હે !” અશ્વપૂર્ણ આંખોથી ડાશી શકિના તરફ તાકી રહી હતી. શકિનાની આંખમાં પણ આંસુઓ દેખાયાં.

“માડી, તુમેરે રડને સે કયા હોમગા. દુસરેકી બીમારી તુમ કેસે લે સકતે હો ? હિંમત રખો. કલ અચ્છા હો જાયગા.”

“બેટા શકુ, કલ પર કલ જતી ફિર મેરા દિન નહિ આતા—ફિકરે જસે ફિકરેકું દકના દિયા એર એસા એક ફૂલ બી આંખ દારનેકું મેરી પાસ રખને દેનેકા ફિરમતકું અચ્છા નહિ લગતા. યા ખુદા ! અખ તો દોરી બેચ લે—મેં મર રહી હું.” ડાશીનું કદપાંત ચાલી રહ્યું હતું.

“મા, મેરેકું ચાઈ ચઢીયે” પથારીમાં સ્ત્રોત્તા બાળકે મોં પરથી ચાદર દૂર કરી માગણી કરી.

“બેટા, કર દેતીહું. અખ તેરેકું આરામ હે ! મેરે આરે” ડાશીએ બાળકને વદાલ જતાવવા મથતાં બિડવા માંડ્યું. એમને મદાન તૈયારી કરવી હતી પણ શકિનાએ એમને રોક્યાં.

“મા તુમ બેટા ઇસ્માઇલ/કી પાસે. મેં ચ્ઢા તૈયાર કરકે લાતીહું” તે બોલી.

“બેટા શકુ, તેરા ઉપકાર થોડા નહિ હેં. હરકનેય તેરે પર બોખ હોતા મેરેકું કીક નહિ લગતા.”

* [એક મિત્રે કહેલ સત્ય લખીએલ ઉપરથી નામો અને ચિત્રો લગેરના થોડા ફેરફાર સાથે.]

“અરે ફતુમા, આપ બોલ મત સમજો, એ તો ઈન્સાનદી ચાકરી છે. ઇસ્માઈલ બડા હોયગા ફિર મેરા સગ કામ કરેગા.” કહેતી ચકિના ગઈ.

ડાશીએ બાગકને મેં ધોવરાવીને તૈયાર કર્યો. એટલામાં આના બે પ્યાલા લઈને ચકીના આવી પહોંચી. સાથે એનો ખાવિદ ઉમ્મમાન પણ આવ્યો. એ ગામમાં ટપ્પો હાંકતો હતો અને ખુશમિજબજી, ઉદારદિલ હતો. ચકિનાએ પ્યાલા ડાશી આગળ મૂક્યા. અને પોતે રકાબીમાં ઇસ્માઈલ માટે થોડો થોડો કાદી આપીને તેને સગી માતા સમા દાવભાવનો લહાવો લેવડાવવા લાગી. ફતુ ડાશી પોતાનો કપ પીવા લાગ્યાં.

“ફતુમા, અંજ તો ઇસ્માઈલકું કોઈ અચ્છે હકીમકું દિખાના ચાહિએ” ઉમ્મમાને કહ્યું.

“બેટા ઉમ્મમાન, હકીમકું દેનેકા દામ કદાંસે લાઉં. ઓર મેરમેં તો બહાર જાનેકી બી તાકાત અપી નહિ.” ડાશીએ ફરિયાદ કરી.

“મા, તુમ પૈસેકી ખાત મત કરો. અહોત એસે બડે હકીમો હે કે નો ગરીબોકું મફત દવા દેતે, ઓર અચ્છે કર દેતે ઓર અપને ગાંવમેં તો અહોત બમન લોક એસે બૈદ હે” કે ઉમ્મમા દોચાર પડિયા હિ જમ, સગ અચ્છા કર દેતી. “ઉમ્મમાને પોતાનો અનુભવ વ્યક્ત કર્યો.

“મેં તો કોઈ નહિ જાનતી કે નો મેરા ઇસ્માઈલકા હાથ પકડે ઉરકું જીવાને. એસા કોઈ હોવે તો મેં તો ઉરકું આપ ખુદા હિ માનું” ફતુ ડાશીએ શોકપૂર્ણ સાદે કહ્યું.

“મા, તુમ નહિ જાનતે હો! વો અંકુભટ્ટ બોલતે હે. વો એસા બડા આદમી હે કે એકે દે દે મુવેકું બી બીડા સકતા” ચકિનાએ કહ્યું. ઉમ્મમાન તરફ વળીને તે બોલી: “ઇસ્માઈલને ઓ ભટ્ટકું દીખાનાં તો જરૂર. તુમ દિં બકે દિખાવો તો ક્યા અરજી હે?

“કોઈ વાંધા નહિ. ફતુમા બી સાથ કયું નહિ ચલે? ભટ્ટ દૂર નહિ રહેતા. અબિ હિ મેં જા કે દેખતા હું. દસ બજે તક ભટ્ટકું મિલનેકા મોકા હે.”

“બેટા ઉમ્મમાન! તુમેરા ખુદા લલા કરેગા. મેં ભટ્ટ પાસ જરૂર આઉંમી ઓર ઉનકી પાસ મેરી રાત કરેગી. ભટ્ટ ઇસ્માઈલકું અચ્છા કરે તો વો હિ મેરા પરવારદિગાર—

*

ભટ્ટનું દવાખાનું એટલે અનેક પીડિતોનો આશ્રય. તેમાં હમેશ ગીરદી રહેતી જ. તેથી વધારે વાર ન એસી શકે તેવાં જિમારો માટે પાછળ એક પરસાળ રાખી હતી. તેમાં ચકિના આપણા ઇસ્માઈલને બોજામાં રાખીને બેઠી હતી. ફતુ ડાશી તેને પવન નાખતાં હતાં. આ પરસાળ પણ હમેશ અચકત દરદીઓથી ભરપૂર રહેતી; પણ સફાઈએ આજે ત્યાં સંપ્યા જૂજ હતી. ઇસ્માઈલને ભટ્ટ તુરનમાં જ જોવા આવશે એમ કહીને ઉમ્મમાન ગયો હતો; તેથી હવે ભટ્ટના આવવાની રાહ તેઓ જોતાં હતાં. ઘડીમાં ભટ્ટ એ તરફ આવ્યા. બીજાઓને પતાવી તેમણે ઇસ્માઈલ ભંણી દિધે ફેરવી. પાસે આવતાં પૂછ્યું:

“માદી આ ઊકરારને શું છે?”

“પરમિયા હે મેરે માલિક” ક્રાંતિમા ડાશીએ અતિશય કરુણ અવાજથી ભીંજાઈેલી આંખો એ કુશળ ભિંપવર તરફ ફેરવતાં કહ્યું.

“સારા દિન પોકાર કરતા હે.”

“ માડી એને સારો કરી દેશું હો; તમે ગભરાઓ નહિ ” આશ્વાસન આપતા તેઓ વાંકા વળાને બાળકને તપાસવા લાગ્યા.

“ જી, હોડરેકા માઆપ કેઈ નહિ હો. ડોશીમા ઉનકી દાદી લગતી. ખીચારા દો માસસે બામાર હો. મેને કહ્યા કે વૈદરાજ અચ્છા કર દેગા ”

“ માડી તમે આજ સુધી કેમ ન લાવ્યાં ? ” વૈદરાજે કહ્યું. “ દરદ વધે ત્યારે ઉપાય કરવો પડે. પણ તમે જરાય મૂંઝાસો નહિ, હો. તમારો—શું નામ એનું—જરૂર સારો થશે. ”

“ ગરીબપરવર, ઉસ્કા નામ હો ઇસ્માઈલ, મેરી અંધીકી વો લકડી એક હી હો. ઉસ્કુ બી ખુદા અચ્છા નહિ રહેને દેતા—મેં કમનસિબ હું. આપ મેરે ખુદા ઉસ્કુ જરૂર અચ્છા કરો. ” ડોશી બોલી.

“ માજી, ઇશ્વર સારું જ કરશે. એને અમારા ઘર આગળ થોડા દિવસ રાખવો પડશે. ”

“ ચાહે સો કરો ઉસ્કા દરદ મીટાઓ તો બસ હો. મે તુમકું જીગરસે દુવા બોલુંગી, ખુદા આપકી હીલી વાડી રખેગા. ”

“ માજી, તમે પણ રહી શકો તો સાથે જ રહેજો. તમારે ઘેર જવું આવવું હોય તો વાંધો નથી. પણ તમારો ઇસ્માઈલ તો થોડા દિવસ મારો મિજમાન થશે ” ભટજી પ્રસન્નતાથી બોલતા હતા.

ઇસ્માઈલને ટુરત એક સ્વચ્છ ખાટલા પર સ્વસ્થતાથી સુવાડવામાં આવ્યો. ત્યારથી જ ભટજીનો પ્રયોગ એના ઉપર ચરૂ થતો હતો. ઇસ્માઈલ અને એની કુતુ ડોશી બંને તે દિવસથી ભટજીની મહેનાનીનાં અનુભવી બન્યાં. અનેક આશીર્વાદ દેતી શક્તિના ઘેર ગર્ભ અને ડોશીના બધો વખત ભટજીની દિનપ્રતિદિન ઉન્નતિ માટે અને પોતાના ઇસ્માઈલના આરામ માટે પ્રાર્થના કરવામાં જવા લાગ્યો. અશક્ત છતાં આકિનભરી એ વૃદ્ધા ઘેર જમીને ધરતો સૂકો રોટલો મળે તો તે પણ ખાવાને ઇચ્છતી હતી; પણ જવા આવવાની આપદા અને ઇસ્માઈલને પોતાની ગેરફાજરીથી ચતી બધાનો વિચાર કરી તે પણ વૈદરાજના ઘરનું સમભાવભર્યું આતિથ્ય સ્વીકારી લેતા. એણે બેયું અને જાણ્યું હતું કે પોતાના પૌત્રના જેવા અનેક દરદીઓ ભટજીના વોડમાં આશ્રય મેળવી રહ્યા હતા અને એમની સાથે પણ પોતાના જેવા સંબંધીઓ આવી રહ્યા હતા. આ બેઈને પારકાને આશરે પડી રહેવાની એને લાગતી શદમ કંઈક ઓછી યઈ. અસાધ્ય બાધિઓને સાધ્ય કરવાને કટિબદ્ધ રહેતા આ ધન્યંતરીના પ્રયોગો ઇસ્માઈલ ઉપર પણ સફળ થયા. તેનો ભયંકર બાધિ પણ એમના કાશુમાં આવી ગયો અને પંદર દિવસમાં તો ઇસ્માઈલ ભટજીના દવાખાનામાં દરદીઓના પ્રેક્ષક તરીકે બેઠવા જેટલો હોશિયાર થઈ ગયો. આવા સંતો ધંધામાં નિષ્ણાત હોય છે તેની સાથે હમેશ પ્રસન્નતાને ચાહનારા હોય છે. તેથી એ પ્રસન્નતાને ખાતર હમેશ ભટજી બાલદરદીઓની સાથે વિનોદ કરવાનું ચૂકતા નહિ. આ વિનોદમાં ઇસ્માઈલ રમકડા માફક તેમને સહાય થવા લાગ્યો. એથી એની પ્રકૃતિના સુધારામાં પણ ત્વરા આવી. ડોશીએ બહુએ આનાકાની કર્યા છતાં, તેમને એકને ઘેર જવાની રજા દોઢ માસ પહેલાં ન મળી.

“ જો દરદ બરાબર નાશુદ્ર ન થાય તો ઉઘલો મારે. અમારે તો ઉતાવળ કરે તે ન ચાહે. જાઓ, હું તમારું સાંભળવાનો નથી. રોડી અને દૂધ ઉડાવો અને ઇસ્માઈલને સાચવો. ” ભટજીએ ડોશીને કહેલું.

ડોશી એક દિવસ છાનીમાની જ્ઞાતિ માલી ગયેલી અને શકિના અને ઉરમાન પાસેથી ઉછીના દંડ રૂપિયા માગી લાવી. રજા મળી ત્યારે ઘેર જવા ટાણે આંખમાં આંસુ સાથે તેણે ભટ્ટ આગળ તે ધર્યા: “ મેરે માલિક, વો મુજ ગરિબદી તુમકું બક્સિસ હે. મેરે ઇસ્માઇલકું તુમને જીયાયા ગરિબપરવર.” તે માથું નીચું નમાવી નમ્ર મર્મ ગઈ. ભટ્ટ બહુ જ ખિન્ન થઈ કહેવા લાગ્યા: “ અરે માણ, તમે મારી કસોટી કરો છો. તમારા આશીર્વાદની તો કિંમત જ નહિ કેમ ?”

“ નહિ જ ” ડોશીએ કહ્યું ‘ મેરી દુવા તો એસી કે આપકો પર ખુદા હમેશ મહેરબાન રહેગા. લેકિન મેરા એસા શુકન તો જરૂર રખોજી ” વળી ડોશીએ હાથ લંબાવ્યો.

“ માણ, મને આપનારો તો એક પરવરદિગાર જ છે. માણસ શું આપવાનાં હતાં ? જુઓ, અહીં કેટલાં દરદી છે. એ બધાનો આશીર્વાદ જ હું માગું છું. અને બધાની સેવા યથાશક્તિ કરું છું; તેથી ઈશ્વર મારું એમ ને એમ ચલાવે છે. તમને લાગણી થઈ આવી માટે તમારો ઉપકાર તો માનીશ જ. પણ પૈસાની મને જૂખ નથી અને ખોટ પણ નથી. આ રૂપિયા જરૂર તમે ઉછીના લાવ્યાં છો. હોય તેના પાછા આપી દેને અથવા તમારા હોય તો એવું ઇસ્માઇલને હમેશ થોડા દિવસ દૂધ પાગ્ને. શરીર સુધરશે. માણ, પધારો, કાઈકિવાર દર્શન આપજો હો !”

ડોશી જીભી રહી અને ભટ્ટ પોતાના કામે બહાર નીકળી ગયા.

આ બનાવ પછી કેટલાંયે વર્ષો વહી ગયાં. જામ વિભાજી સદ્ગત થયા અને જામનગર ઉપર મેનેજમેન્ટ આપ્યું. એડમિનિસ્ટ્રેટર મિ. કેનેડી હતા. જેમ આપણા આપાચ હિંદનો એમ એ વખતના જામનગરનો જૂતકાળ ભવ્ય હતો. એ વખતે જામનગરમાં જ ઝંડુ ભટ્ટની રસશાળા એમના પોતાના જ નિરીક્ષણ હેઠળ ચાલતી હતી. ભટ્ટ એ સર્વ રાજલક્ષણુસંપન્ન જામ વિભાજીના રાજવૈદ અને કુલવૈદ હતા. એ વખતે મનુષ્ય આજના જેટલો પગારદાર થવાની લાલસાથી બેહાલ થએલો નહોતો. એટલે ભટ્ટ અવેતનિક રાજવૈદ હતા. જેનામાં જરા પણ બક્ષિતવ હોય તે તે સમયે પગાર શોધતા નહિ. અને ભટ્ટ તો એક મહાનુભાવ વ્યક્તિ હતા તેથી એમણે લાખ રૂપિયે પણ વાટકા વેચાણ થવાનાં સ્વમાંય નહિ સેવેલાં. જામ વિભાજી સદ્ગત થયા તેથી ભટ્ટની પ્રતિષ્ઠાને કશી આંચ આવેલ નહિ. જલદું, કદરદાન અંગ્રેજ અધિકારીઓએ એમની મહત્તા જાણખી હતી અને સ્થિતિને નબાવી રાખી હતી. દરેક પ્રજાકીય તેમ જ રાજકીય બાબતોમાં ભટ્ટનો મત વજનદાર ગણાતો અને અનુસરવામાં આવતો. કંઈ પણ અગત્યનો નિર્ણય કરવો હોય ત્યારે નિર્ણયમંત્રિમાં ભટ્ટની હાજરી હોય જ.

શ્રી જામ વિભાજી મેમોરિયલની સ્થાપના કરવા માટેની દરખાસ્ત ગેતસાહી અને કાર્યચતુર એડમિનિસ્ટ્રેટર સાહેબ મિ. કેનેડી તરફથી મૂકવામાં આવી હતી અને થોડા દિવસ ગલિત ચર્ચા આ વિશે ચાલી રહ્યા પછી ફાળો કરવા માટે સભા બરવાવું દર્જ હતું. અંગ્રેજ અમલદારો પણ અહીં નામચીન મળ્યા હતા અને એમના દેશી સાથીઓ પણ એમની તરફથી સન્માનને પાત્ર બની શકે તેવા હતા.

“ આજે મેમોરિયલના ફંડનો હેવટનો નિર્ણય કરી નાખવાની સાહેબ બઢાફરની ધારણા છે ” દીવાન સાહેબની પદવી ધરાવતા અધિકારી સાહેબે એક સભામાં વાત ઉપાડી.

“તો પછી સાહેબ બહાદૂર પાસે પહેલો આંકડો ભરાવી લાવવો જોઈતો હતો”—મીઝ આધિકારીએ જણાવ્યું.

“સાહેબ બહાદૂર પણ આજની સભામાં હમણાં જ આ કામ ખાતર પધારવા જોઈએ; નહિ તો એમણે મને રકમ કહી રાખી છે.” દીવાન સાહેબે કહ્યું.

એટલામાં કેનેડી સાહેબ પધાર્યા અને આસનસ્થ થયા. તુરત જ દીવાન સાહેબે શરૂ કર્યું:

“નામદાર અધિકારી ભાઈઓ અને ગૃહસ્થાને મેં આપનો વિચાર સંભળાવ્યો છે. નોંધવાની શરૂઆત કરીએ.

“બહુ જ ધન્યવાદ જોવું. લાવો લિસ્ટ” સાહેબે માગણી કરી કે તરત જ એક યાદી દીવાન સાહેબે નેમના સમક્ષ રજૂ કરી. સાહેબે આંકડો ભર્યો.

પછી જો અંશેજ અધિકારીઓ હતા એમણે પણ ધોતાની રકમો નોંધી.

“નગરશેઠ, હવે આપનું મુખ્યારક નામ?” વિચક્ષણ દીવાને એક શેઠને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“હું આપની પછી.” શેઠે જણાવ્યું.

“એમ કેમ બને, આપની પાસેથી સાહેબ બહાદૂર બહુ સારી આશા રાખે છે. અમે તો પગાર પર તબતારા અમારો વાદ જોઈ આપને મેમોરિયલ થવા જ નથી દેવું કે શું? આપને પહેલાં નોંધવું પડશે, નહિ તો હું આપને નામે ફાવશે તો નોંધીશ.” દીવાન સાહેબે દબાવ્યું કહ્યું.

“દીવાન સાહેબ, તમે ઠીક બધો ભાર મારે ગળે વળગાડો છો. લાવો ભરી દહિ.” સાહેબ આગળ કંઈ ચાલે તેમ હતું?” શેઠે કહ્યું અને એમણે લખાવેલા દાથમાં દીવાન સાહેબે કાળ મૂક્યો. પછી કેટલાક શેઠિયાઓએ રકમો ભરી. એમના પછી પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોની દાર આવી. આ દારમાં ભટજીનું સ્થાન પ્રથમ હતું. એમણે કાગળ લીધો અને પોતાના નામે એક એકડો અને ચાર મીઠાં લખ્યાં. (૧૦,૦૦૦ આ પ્રમાણે) ભરવાની રકમ કોરીમાં આપવાની હતી, કારણ, આ વખતે જમનનગરમાં કોરીનું ચલણ પ્રચલિત હતું.

ભટજીએ ભર્યા પછી જેના દાથમાં કાગળ ગયો તે ગૃહસ્થ જરા આશ્ચર્ય પામતા દેખાયા; કારણકે અત્યારસુધીની રકમોમાં ભટજીની રકમ સૌથી વધારે હતી અને તરી આવતી હતી આ આશ્ચર્યની પરંપરા ચાલી પણ ભટજી પ્રતિનું સર્વસામાન્ય માન એટલું બળવાન હતું કે કોઈની યોગ્યતાની વિમત ન ચાલે. કાગળ સભામાં ફરી વળ્યો. ક્યાંક ક્યાંક જરા ધીમી મસજત ચાલી રહી હતી. બધી નજરે ભટજી તરફ વારંવાર વળતી જોવામાં આવી. કાગળ પાછો દીવાન સાહેબને મળ્યો.

કાગળ વાંચીને અને ભટજીના નામ સામેનો આંકડો ઘણાના આંકડા કરતાં વધતો જોઈને, એમને અર્ગમ્બવ અને આશ્ચર્યની લાગણી થઈ આવી. “બૂલ તો નહિ થઈ હોય” એમના મનમાં શંકા ઉદ્ભવી. અને એ શંકાએ નિશ્ચયનું રૂપ લઈ ઉધાડો પ્રશ્ન ભટજી તરફ મુકાયો:

“આ શું! ભટજી આપની બૂલ તો નથી ચની? કે હું બૂલું છું?”

ભટજી જવાબ માટે તૈયાર હતા. કાગળ પાછો લેવા માટે દાથ લખાવતાં તેમણે કહ્યું: “જોઈ, શું બૂલ થઈ છે?”

ચોપદારે દોડી જઈને કાગળ દીવાન સાહેબ પાસેથી એમને આપ્યો. એમણે લીધો.

“બૂલ તો મને નથી લાગતી છતાં આપને લાગતી હોય, દીવાન સાહેબ, તો લાવો હું સુધારું.” એમણે આગળના આંકડામાં એક એકડો આગળ વધાર્યો એટલે પોતાના નામ સામેની રકમ દસ હજાર મટીને એક લાખ અને એક (૧,૦૦,૦૦૧) કેરીની થઈ. “વિભાજન જામનો ઉપકાર આ શરીર ઉપર ઓછો નથી. અને એનો બદલો વળે એવો પવિત્ર પ્રશ્ન ક્યાંથી ?” ભટ્ટએ ઉમેર્યું.

દીવાન સાહેબની લાગણીઓનું જ્વલન જુદાં જુદાં અવસ્થામાં જુદાં જુદાં હતાં. તેમના નાનકડા વચનનો આ જગત્તરફ પડ્યો. ખરેખર આકરો પડે તેવો હતો. સલામ ધીવાર સ્તબ્ધ થઈ. પછી કાગળ પાછો દીવાન સાહેબ પાસે થઈને એકમિનિસ્ટ્રેટર સાહેબ આગળ ગયો.

“મેં નમને ધણીવાર નથી કહ્યું કે ભટ્ટ આ સલામને શોભાવનારું એક રત્ન છે? એ મારું કથન આજે પૂરવાર થાય છે. જુઓ, એમણે આ ભાવી સંસ્થાને કેટલા ઉદાર દિલથી નવાજ્યું છે?” આટલું કહી સાહેબે પણ પોતાનો આંકડો સુધારી ભટ્ટના પ્રમાણ આગળ આણી મૂક્યો.

“ભટ્ટ” દીવાન સાહેબને પણ વિવેક દર્શાવવાની જરૂર જણાતાં કહેવું પડ્યું: “આપે આ સંસ્થાને પ્રથમથી જ અપનાવી છે એથી એનું સુંદર ભાવી અત્યારથી જ વધી શકાય છે.”

“ભટ્ટ જેવા સમર્થ શરીરશાસ્ત્રીએ આ સંસ્થાનો હાથ પકડ્યો તેથી તે અવિષ્કૃત્ય કદી માંડી તો નહિ જ પડે.” પ્રસન્ન પ્રકૃતિના અંગ્રેજ અમલદાર મો. સામ્સને કહ્યું.

“તેઓ જામનગરના એક મહાન પુરુષ છે, અને ખરું જોતાં એમણે જ આરંભેલી કહેવી જોઈએ એવી આ સંસ્થા જામનગરની એક મહાન સંસ્થા થવાની.” કેનેડી સાહેબે ફરીથી કહ્યું.

“પણ દીવાન સાહેબે નોંધેલી રકમો ભરી દેવાની તારીખ પણ કહી દો. એટલે સૌને સમજાય મળી જાય. ભરવું તો રમત છે” એક રોકે પોતાની વાચાળતાનો ઉપયોગ કર્યો.

“જેને નોંધવાની તાકાત હશે એમને ભરવાની નહિ હોય? નાહક ઔચરારાં ફાડવાં આ સલામમાં શું કામનાં?” એક સજ્જન શેઠની હુદ્દતાને દબાવવા યત્ન કર્યો.

કોઈ ભાગમાં પ્રશંસાપૂર્ણ અને કોઈ ભાગમાં શંકાપૂર્ણ ચર્ચાઓ ધીમીધીમી ચલી હતી; પણ એટલામાં સલામને બરખાસ્ત જાહેર કરવામાં આવી. કેનેડી સાહેબ, દીવાન સાહેબ, વગેરે ગયા. અને સૌ સભ્યો આજ વિષયને વિવિધ માનસિક રંગોથી રંગતા વીખરાયા.

ગામમાં પણ આ સલામમાં જોડેલી વાત ચર્ચાનો વિષય બની. ભટ્ટના સદલાવનો જોણે લાભ નહિ લીધો હોય એવો જામનગરવાસી કોઈ ભાગ્યે જ હશે. એથી ઉઘાડી રીતે એમની નિંદા કરીને કૃતમી ગણાવવા જેટલી જાહેર હિંમત તો કોઈ કરી શકે તેમ ન હતું, છતાં અનેકરંગી આ જગતમાં વિવિધતા તો હોય જ. તેથી એમની ઉજ્જવલતાને વધારે પ્રકાશિત બનાવવાના જ હોય તેમ કેટલાંક મલિન માનસો વિરોધી મતો પણ દર્શાવવા લાગ્યા.

‘ માથે કરજના પાર નહિ તે રાજ્ય બાદશાહની વાતો કરવી ’ એક મત હતો.

‘ રાજ્યના કામમાં આટલું ઊંડા પાણીમાં ઊતરવું જ શા માટે હોય. ’ કાઈ વ્યવહારુ ભાઈ એ કહેતા હતા.

ભટ્ટની પોતાની સ્થિતિ વિચારવા જેવી હતી. તે ખરેખર મહાનુભાવ વ્યક્તિ હતા. એમનો મહાનુભાવતા એટલે આત્મા ઉપર અચળ શ્રદ્ધા, પોતાનું ઇષ્ટ ગમે તે રીતે પ્રાપ્ત કરી શકવાની એકેટલી ભાવના અને એમનું ઇષ્ટ હમેશા પરમાર્થ પર હતું. પોતાને માટે એમણે કદી કંઈ ઇચ્છ્યું જ નથી. અગળ રીતે સાદું જીવન, નિષ્કપટ અટલ વ્યવહાર, ગરીબો માટે અખૂટ દયા, અને શિર સાટેની અધ્યાત્મિક વૃત્તિ એ એમના સામાન્ય ગુણો; છતાં એમની આસપાસ રાજવી વૈભવ હમેશા ઉપસ્થિત થઈ રહેતો. સેંકડોની સંખ્યામાં દરદીઓ આવે જ ગય, કાઈની પાસે પાઈ પણ લેવાની નહિ. માત્ર એમનું દરદ શી રીતે મટે એટલી જ ચિંતા ભટ્ટ રાખતા. છતાં દરેક સાધન, કિંમતી માત્રાઓ, દરદીઓ માટે સવા બેસવાની અને માવજતની તમામ સગવડ, યાન્ત્રિક નિયમિતતાથી કાણુ જાણે કેમ ફાળવે જ રહેતી. આ બધું ક્યાંથી આવે છે એ કાઈ કહી શકતું નહિ. સૌ એ સગવડનો લાભ લેતા અને માત્ર એથી આશ્ચર્ય જ પામીને આદ્યા જતા. કાઈ એમને ફિની મદદ મળતી હોવાનું પણ માનતા. ફારણ કે કાઈ મનુષ્યગતનો પૈસા આપીને બનાર દરદી એમને ત્યાં વિરલ હતો. રાજ્ય મહારાજાઓ એમના મિત્ર હોવાનો દાવો કરતા અને તેથી એમની પણ સારી સહાયતા હોવાની કલ્પના લોકો કરતા.

એક ગોખર નામનો મામડાનો શ્રીમંત શેઠ આવેલો. ગરીબ હોવાનો એણે અદ્ભુત ડોળ કર્યો. દવા તો શું પણ ખાવાના પણ પૈસા નથી એમ કહી રડી ગયો. ભટ્ટનું હૃદય ટ્રમ્યું. એમણે એક માસની રામબાણ દવા અને ઉપર દૂધ અને ખોરાક માટે દશ રૂપિયા આપ્યા. પાછળથી ખજર પડી કે એ જૂઠું ખોલી આબાદ છેતરી ગયો—એ તો પચાસ હજારનો આસામી હતો ! આ વાત જ્યારે ભટ્ટને ઠાને આવી ત્યારે તે માત્ર એટલું જ બોલ્યા:

“ ભલે એ ગરીબ ન હોય પણ એનો આત્મા તો જરૂર ગરીબ છે. એની તો મને બમણી દવા આવે છે. પરમાત્મા એના આત્માને લાચુ થયેલો હીનતા-હીનતાનો રોગ દૂર કરો એમ હું માગું છું. ”

ભટ્ટ તો મહાપુરુષ હતા તેથી તેમની વાત તો બાણુ પર રાખીએ, પણ એ વખતના બધા વૈદક ધંધાદારીઓની એવી જ આદરણીય પ્રથાલી હતી. ત્યારે દરદીઓ માટે બિલ તૈયાર થતાં નહિ. દવાના પણ પૈસા નહિ તો પછી વિઝીટ ફી, ટપ્પા ભાડું, કર્પાઉન્ડર ચાર્જ વગેરેની તો વાત જ શી હોય ? માત્ર રોગીઓના રોગ મટાડવાનું વૈદ્યોનું ધ્યેય હતું. જેઓ આવી રીતે વિતા દામ સમાજનું વૈદ્ય કરતા એમનો ખર્ચ સમાજ આપોઆપ, સહેલાઈથી અને સારી રીતે નિભાવતો. આજના જેવી વૈદ્યકીય શોધો એ વખતે નહિ થયેલી. પણ એ શોધો વધેલા રોગોને અંગે થઈ છે એમ પણ કહેવાય.

સારા શબ્દોમાં કહીએ તો, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં માનનારા, અને ખરાબ શબ્દોમાં કહીએ તો જડવાદી, આ જમાનામાં ગમે તેવા સેવાભાવથી આ દાકતરી કે વૈદ્યકીય ધંધાની શરૂઆત કરનારાઓ પણ જતે દહાડે માત્ર પૈસાની જ પાછળ દોડતા બેવામાં આવે છે. દરેક નવો

દરદી એટલે એમને માટે બેન્કનું એક ખાતું. અને એ ખાતું ખુલ્લું રહે ત્યાં સુધી એમને સંતોષ. ખાસ અનિષ્ટ તો એ છે કે એમની પૈસા લેવાની શરૂઆત દરદીને અજાણી પણ પહેલાં થાય છે. આગણ વખતમાં પૈસા માટે નિરપેક્ષતા હતી, આજે દરદ માટે છે. આગળ દરદ માટે જ દરકાર હતી, આજે એ પૈસા માટે છે.

સેવાભાવ ઓછો થયો છે એની સાથે જ કલાની સફળતા પણ ઘટી છે. જેમને પોતાનાં કુકર્મોને પરિણામે એમનું શરણ લીધા વિના છૂટકા જ નથી એવાઓ જ આ વૈદ-દાક્તરોનો આશ્રય લે છે. એ ધધામાં અત્યારે પણ આત્મપણરૂપ રત્નો નથી એમ ન કહી શકાય. કેટલાંય નામો આપણે શ્રાંલગીને પવિત્ર થઈ એ એવાં એમાં છે. પણ આ ઝમાનાના રંગે આ ધધાને ખરડી મૂક્યો છે અને ધણાખરાઓને વૈભવી અને વિલાસી એવા આઝના જીવનને પહેાંચી વળવાને બીજો માર્ગ જ નથી.

લટછ મહાપુરુષ હતા. મહાપુરુષોને પણ પોતાની મુશ્કેલીઓ હોય છે. મોટાને મુશ્કેલીઓ પણ મોટી જ હોય એમ કહીએ તો પણ ચાલે. ધણા નાના માણસો મોટા લોકોને મહાવ્રતા, વૈભવ ભોગવતા જોઈ નિશ્વાસ નાખે છે અને પોતાના જીવનને હુદ્ર માની તિરસ્કારે છે. તેમણે ભૂત્રું નહિ જોઈએ કે, નાનાઓને એમની નિવૃત્તિ સુખનું સાધન છે, અને મોટાઓને એમની મહત્તા સુખ આપનારી છે. જે નિવૃત્તિનો અનુભવ નાનાઓ કરી શકે તે મોટા માટે દુર્લભ હોય. આપણે તેમને પોતાની મોટરમાં બેસતા, બહૂનોમાં બેસતા, જંગલોમાં માણતા જોઈને અંતઃકર્ષણ ધીએ, પણ એ બધા સુખભોગની પાછળ જે ચિત્તશાન્તિનો વ્યય થતો હોય છે એ આપણે જોઈ શકતા નથી. કહેવાનો આશય એ નથી કે એ મહત્તા ઇચ્છવાયોગ્ય વસ્તુ નથી. એ તો સંસારનું આત્મપણ છે; પણ એની સાથે લઘુતા—નાનાપણું તિરસ્કારવા યોગ્ય નથી એમાં પણ સંતોષી આનંદ અનુભવી શકે છે.

લટછ વૈભવી હતા. એમને અન્નચક્ર વત હતું. એ જોતો વિરોધ હમેશાં ચિંતાનું કારણ અને એ ચોખ્ખું છે. છતાં કદી પણ લટછ જીવનની મુશ્કેલીઓ કોઈ આગળ રજા ન હોતા. એમના સુખ ઉપર પ્રત્યક્ષતા જ જોનારને દેખાતી. આત્માના બળ ઉપર એમને દૃઢ વિશ્વાસ હતો અને તેથી જે શુભેચ્છાને તેઓ સેવતા તે એની મેળે પૂરી થતી. મહાન પુરોમાં અને અદ્ય લોકોમાં એ જ ફેર છે કે મહાપુરુષો, આત્માને સંસારની હુદ્ર મુશ્કેલીઓમાં પરોવી નહિ રાખતાં, ધણી ઉચ્ચ ભૂમિકાએ જ નિભાવી શકે છે. અને એ ભૂમિકાએ રહેતો ઉચ્ચ આત્મા સર્વ પ્રકારની સામગ્રી પોતાના પ્રતિ આકર્ષી શકે છે, ત્યારે સામાન્ય અદ્ય મનુષ્યો મુશ્કેલીઓથી પરાસ્ત થઈ જઈ હમેશ લાચારી પોકારતા હોય છે. જે કે એમના એ પોકારથી મુશ્કેલી જરા પણ ઘટતી નથી અને એમનો આત્મા હુદ્ર થતો જ જાય છે. અદ્ય વિચારમાં રમનાર અદ્ય થાય છે અને મહાન વિચારો સેવનાર મહાન બને છે. "હાથીને હારો અને કીડીને કણુ" કુદરત આપે છે એનો અર્થ એવો હોઈ શકે કે જે તમે હાથી જેવા મહાન થાઓ તો તમને કુદરત હારો અને કીડી જેવા અદ્ય બનો તો એક કણુ જ આપે. પણ મહાન થનારે

“ ઇસ્માઈલ શેઠ, તમે સાંભળ્યું કે નહિ ? મેમોરિયલનો ખરડો ચાલ છે. તમારી પાસે એ લોઠિા આવવાના ખરા. એ દિવસ તમે બહારગામ હતા. ” અકબરખાન શેઠે નિરતિ બેઠેલા ઇસ્માઈલ શેઠના દીવાનખાનામાં દાખલ થઈ ખુરશી લેતાં કહ્યું.

“ જાલે આવતા, એ વખતે જ્વેલાશે. પણ આ ગોરા લોકાની ખૂબી શી છે ? નામ સ્ટેટનું રહે અને પૈસા લોકાના ખિરસામાંથી કઢાવવા ” ઇસ્માઈલ શેઠ બોલ્યા.

“ પણ શેઠજી, સાથી વધારે રકમ તો વૈદરાજ અંકુબાટજીએ બરી. પછી સાહેબને પણ પોતાનો અંકડો વધારવો પડ્યો. એક લાખ કેરી. લોકા વાતો કરે એવું તો ખરું જ તો—”

“ એમાં વાતો શાની કરે ? બરનારની મુનસરી. ”

“ પણ માથા પર બટજીને કરજનો પાર નથી. કેઈએ જરા મરકરી કરી એટલે વધારે ઠેકપા. દસહજારની એકલાખ ને એક કરી. ક્યાંથી લાવે છે એ જોવા જેવું છે !”

“ શેઠ, આપને નથી લાગતું કે બટજીનું બધુંય લખતૂટ ખર્ચ એમનું એમ ચાલે છે. એમ ને એમ પાણી રાખી રહ્યા છે અને એનું એ જ પાણી રાખવાના. ”

“ પણ હું તો આવું પોતાની શક્તિ ઉપરાંતનું પચાતું ન બરું, કેઈ રાજા-મહારાજાને પકડવાના. બીજાની પાસે રોઢડા રોવા અને આમ આખરનું પૃછું પકડી રાખવું એના કરતાં પહેલેથી જ વિચાર કરવો નહિ સારો !”

“ આપણા જેવા લોક માટે સારો. આપણે એમની રહેણી કેમ સમજી શકીએ ? અને અભિપ્રાય પણ કેમ આપી શકીએ ?”

“ એમના લોકોની પદ્ધતિ જ હમેશ આવી ઉઝાઉ હોય છે. આવકનાં ઠેકાણાં નહિ અને ખર્ચની હદ નહિ !”

“ જેમનું આજ સુધી નબળું છે એમનું જરૂર નબળાનું. ” ઇસ્માઈલ શેઠે કહ્યું.

આ ઇસ્માઈલ શેઠ આપણા પૂર્વપરિચિત છે. બટજીએ જેને બચપણમાં બંધકર અને અસાધ્ય પ્રમેહના દરદમાંથી મુક્ત કરેલ એ જ એ ફત્તુ ડોશીનો ઇસ્માઈલ હતો, અને આજે શેઠના મંબોધનને પાત્ર બન્યો હતો. રાજથી મુક્ત થયા પછી એકાદ વરસે ફત્તુ ડોશી એને એકલો છોડી ગયાં; પણ ફત્તુ ડોશીએ છોડી દીધેલ ઇસ્માઈલને ફત્તુ ડોશીના એક દૂરના પિતરાઈએ અપનાવ્યો. એ એને પરદેશ લાઈ ગયો. ત્યાં અનેક વિટંબનાઓ વેઠીને, અનેક ચડાઉતરનો અનુભવ કર્યા પછી ઇસ્માઈલ સ્વતંત્ર વેપારી બન્યો અને નસીબની ચારી મળતાં થોડા વખતમાં કરોડપતિ થયો. પૈસો મળ્યા પછી સૌને યાદ છે તેમ એને સ્વદેશ સાંભળ્યો અને જામનગરમાં એણે પોતાને માટે સારા બંગલા બંધાવ્યા અને થોડા વખત માટે ત્યાં સહકુટુંબ જઈને વસવાના વિચારથી એજન્ટોને સર્વ સુપરત કરી તે માતૃભૂમિ જામનગર આવ્યો. આપણી વાર્તામાંના મેમોરિયલનો પ્રસંગ એ જ વખતે બનવા પામ્યો.

*

બટજી બપોરના આરામમાંથી ઊઠ્યા હતા. એક માણસે ખબર આપી કે એક પરદેશથી હમણાં જ આવેલા મેમલુ શેઠ એમની બેઠકના ઓરડામાં રાહ જુએ છે. તુરત તેઓ આગમ્તુકને મળવા ગયા.

બટજી બેઠકમાં દાખલ થયા કે તરત જ તેમને મળવા આવેલા શેઠે આદરપૂર્વક

હીલા થઈ સન્માન આપ્યું. આ આપણે ઉપર જણાવેલ ઈર્ષમાર્ષલ શેઠ પોતે જ હતા. ભટ્ટ ગાદી ઉપર તકિયાને અડેલીને બેઠા; શેઠે તેમની સન્મુખ આસન જમાવ્યું.

“હું આપનો પરિચિત નથી” ભટ્ટએ શરૂઆત કરી.

“નહિ છ, મને આપની સાથે ન જુનાથ એવો પરિચય છે. આગળ એક નિરાધાર ડોશીના એકના એક દોકરાને આપે પરમિયાથી મરતો બંધાવેલો, આપે જીવતો રાખેલો એ ઈર્ષમાર્ષલ હું પોતે જ.” શેઠે ભટ્ટની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરતાં કહ્યું. એના વદન ઉપર કૃતજ્ઞતાના વિશદ રંગો પ્રકાશિત થતા હતા.

“ઓહો! જલ્દી આનંદની વાત” ભટ્ટ બોલ્યા.

“અને મારી વૃદ્ધ માએ મને મરતી વખતે બે ખુદા મને શક્તિ આપે તો આપનું મારા ઉપરનું દેવું ચૂકવવાનું કરમાન ક્યું હતું.”

“ભાઈ ઈર્ષમાર્ષલ, આજે આ ધડીને હું મારા જીવનમાં ધન્ય માનું છું. એવી ધણીએ ધન્ય ધડીઓ પરમાત્મા મને આપેલા રહે છે. મારે હાથે વ્યાધિમાંથી મુક્ત બનેલો કોઈ પણ સન્નજન પાછળથી સમૃદ્ધ અને સુખી થયેલો મારા બેવામાં આવે છે ત્યારે મને અવરૂપે આનંદ થાય છે. એ આનંદ આજે તમને જોઈને હું અનુભવી રહ્યો છું.”

“વળી તમારા જેવો શ્રીમંત, અને પ્રસિદ્ધ કોટપદિપતિ નાના સરખા એક જૂના ઉપકારને સંભારી રાખે એ ખાસ તમારી મહત્તાનું સૂચક છે.”

“ભટ્ટ, હવિતદાનનો ઉપકાર કેમ જૂલાયક હું કંઈ મારા લાયક સેવા આપના તરફથી મને બતાવવામાં આવે એવી માગણી કરવા આવ્યો છું.”

“શેઠ-ભાઈ ઈર્ષમાર્ષલ, આજે તમને અને તમારા સત્ત્વગુણને નિદાગીને અતિ આનંદ અનુભવવાની તમે મને તક આપી છે એ જ મારા મનથી મોટામાં મોટો લાભ છે. જીવનમાં આવા લાભો જ હું શોધું છું. ખીજી બધી રીતે મને સંપૂર્ણતા છે. જો આખા જગતને અજાણે કે તે મારું પણ ચલાવે છે. મારી બધી જરૂરિયાતો હું એને જ નિવેદન કરું છું, છતાં મારી સન્નજનતાભારી લાગણી માટે તમારો આભાર જરૂર માનીશ.”

“મુરબ્બી ભટ્ટ, એમ નહિ ચાલે. હું આગ્રહી માણસ છું. આપ મને નિરાશ નહિ કરી શકો. હું જીતું છું એ આપના જ પ્રતાપે આપના જ પ્રતાપે કરોડો કરમાયો છું. મારું સ્વસ્થ અરે આ શરીર પણ આપને ચરણે અર્પણ છે. જરૂર મને કંઈક તો બતાવો જ.”

“ભાઈ ઈર્ષમાર્ષલ, સૌને જીવાડનાર તો ઈશ્વર છે. આ તારું સૌજન્ય મને મુગ્ધ કાં છે. મારો આશીર્વાદ છે કે આત્મિક જ સમૃદ્ધિ અને સન્નજનતા તારા કુળમાં અવિચળ થયેા. તારા જેવાં રત્નો દુનિયામાં પડ્યાં છે ત્યાંસુધી જરૂર ઈશ્વર માનવજાતિ ઉપર દાણ છે એમ હું માનું છું. હું તને શું કામ બતાવું? મને સૂઝતું જ નથી. બે જલ્દી આમલક હેપ તો આટલું કર. રસશાળાને લગતા સેનિટોરિયમમાં પરગામના દરદીઓને માટે શું શું વ્યવસ્થા છે તેની તપાસ કરાવ અને એ જાગત જે ફંડ અમારે ત્યાં ચાલે છે એમાં કંઈ ફેર મદદ આપ. તારો જેવાનો ક્ષેત્ર આમ અખંડ જ્યાં મારા પર વહી રહ્યો હોય ત્યાં મરે ખીન્નું શું માગવાનું હોય?”

“છ, આપની સૂચનાનો હું તરત જ અમલ કરીશ. આજે જ તપાસ કરીશ અને

બનતું કરવામાં નહિ ચૂકું. વળી પણ કંઈ કામ હોય તો આપ મને બતાવતાં વિનંતી ન કરતા. માત્ર કે હું આપનો બાળક જ છું. બાલ્યે બીજા શંકરભાઈ” શેઠે કહ્યું અને ઊભા થવા લાગ્યા.

“ભાઈ ઇસ્માઈલ, ખરેખર તેં આજે મને બહુ સુખી કર્યો છે. મને બાલ્યે એક દિવસમાં શેર લોહી ચડ્યું છે. તારા જેવા સત્તજનનાં દર્શન અને તે પણ આટલા સ્વાર્થથી માથે—એ ખરેખર પાવનકારી છે. ભાઈ, તારું કલ્યાણ થાઓ.” “ભટ્ટ બોલ્યા અને પાછળ ઊઠ્યા.

“મારી બધી શક્તિ અને સ્થિતિ એક મહાન સંતને આભારી છે” શેઠે જતાં જતાં કહ્યું.

“આજે મને વધારેમાં વધારે સુખી અને મીઠી નિદ્રા આવવાની. ભાઈ ઇસ્માઈલ, કોઈ વાર આ બુઢાની ખબર લેતો રહેજો.” ભટ્ટએ બારણા સુધી જતાં વિવેક કર્યો. ઇસ્માઈલ શેઠે ગયા.

*

મળવા જવા વખતે શેઠે માનેહું કે ભટ્ટને કંઈક સેવા બતાવવા વિનંતિ કરશે અને ભટ્ટ પોતાને જામ વિભાજી મેમોરિયલમાં પોતે નોંધેલી રકમ ભરી દેવા સૂચના કરશે. શેઠે વાત પણ એવી રીતે જ શરૂ કરેલી કે ભટ્ટ નિઃશંકપણે એવી સૂચના કરી શકે; પણ એ મહર્ષિ પોતાની ટેકને વળગી રહ્યા. એમનું અજ્ઞયક મત ડગ્યું નહિ. શેઠે આજે પોતાની જિંદગીમાં પહેલી જ વાર ખરેખરો નિઃસ્પૃહ અને રામભરોસે રહેનારો પુરુષ જોયો. ભટ્ટની સંનિધિમાં આજે પોતાને ખરેખરી મહતાનો સાક્ષાત્કાર થયો. બહુએ અધિકારીઓ, ધનાઢ્યો એમણે જોયેલા, પણ એકેમાં આટલો સંતોષ અને સ્થિરતા નહિ દેખાયેલી. આવા રોકડિયા જમાનામાં આટલી ટેક જોઈ શેઠે ખરેખર મુગ્ધ બની ગયા. શેઠને સ્થાતે કોઈ છુદ્દ મનુષ્ય હોત તો ભટ્ટને મિથ્યાભિમાની માની ચોડે ભરાત. પણ આ મહામન શેઠને તો એ સત્વશીલ વ્યક્તિ ઉપરનો મેતાનો આદર વધ્યો. આજે શેઠને અતુલવરો આવ્યું કે ખુદા ઉપર જીવનારા એ વિરલાના શરીરમાં ખરી ખુદાઈનો વાસ હતો. એનામાં ખરું ઓજસ પ્રકાશતું જોવામાં આવ્યું હતું. એની સમીપ જઈને પોતે પાવન થયા હોય એવું એમને લાગે ચયું. અને એમના સમક્ષ પોતે અતુલવેલી મહત્તા પોતાના આત્મને હજી સુધી શુદ્ધ અને પ્રેમમગ્ન બનાવી રહી હોય એમ એમને લાગ્યું. “અહા ! શા એ ઓલિયાનો ટેક ! કેટલું આત્મજળ ! આત્મા ઉપર વિશ્વાસ હોય તો બીજું પછી કંઈ પણ શું રહે ? મને લાગે એમણે મોંએ ન કહ્યું, પણ મારે એ કરવું તો જરૂર જોઈએ.” આવા નિશ્ચય પર શેઠે આવી ગયા.

ઈસ્માઈલ શેઠે ભટ્ટના મહેતાને શોધી કાઢ્યો. ભટ્ટની શાળા એક જીવંતી, પ્રામાણિક અને બ્યવસ્થિત સંસ્થા હતી અને એને અંગે એક કર્તવ્યનિપુણ મહેતો એમણે રાખેલો. ઇસ્માઈલ શેઠે જેવા આબરુદાર કરોડપતિ પોતાને ત્યાં પોતાને મળવા આવેલો જોઈ, આનંદ અને આશ્ચર્ય પામતો મહેતો ઊભો થયો. શેઠે બોલ્યો—મહેતા સામે એકા અને

એમણે પ્રશ્ન કર્યો:

“ કેમ શેડી, મારા પર આટલી મહેરબાની ! ”

“ અમારે વેપારીએને તો સ્વાર્થ જ હોય. ”

“ અરે એમ તે હોય શેડી ? આપને તો આખી આલમ પરમાર્થો તરીકે માર્ગ રહી છે. ”

“ આપનું સહેજ કામ પડ્યું. આજે મુરબ્બી ભટ્ટને મળ્યો હતો. હું એમનો અહેસાનમંદ છું. મારા જેવા અનેક છે. કંઈ સેવા બતાવવા વિનંતિ કરી તો એમણે મને સેનીટોરિયમને અંગે કંઈ જરૂરિયાત હોય તો આપને મળીને પૂછવા સૂચવ્યું છે. ”

“ શેડ, આપની સખાવતની જ વાત નીકળી કે નહિ ? ” મહેતે કહ્યું.

“ જરૂરિયાતો અમારે છે. રહેનારા દરદીઓનો મકાનમાં સમાસ નથી—એક બાજુ વિંગ વધારવી છે. વાસણ, પાગરણ પણ જોઈએ. આપ જે આપશો તે માથે ચડાવીશું. ”

“ મહેતાજી, એક બીજી વાત. આપને જ ખાતરી નહોતી કે ત્યાં જઈને શેડે ભટ્ટએ મેમેરિયલ ફંડમાં એક લાખ ફોરી ભેગાવી છે. અને—મને માફ કરજો, ભટ્ટ પોતે તે જરી રોકે એવી રિયલિટી નથી—હું એમનો ખૂબ જ ઝણી છું અને એમના આભારનો આ પ્રસંગે જાહેર તાજા માર્ગે છું; પણ એટલું આપને ખાસ કહેવાનું કે જ્યાં સુધી ભટ્ટના હાથમાં એ નાણાંની પહેંચ ન આવે ત્યાં સુધી કોઈ પણ ન જાણે કે એ રકમ ભટ્ટ સિવાય કોઈ બીજાએ જરી છે. એમ થાય તો દદી એમના ટેકી આત્માને હોભ પડે. ”

“ વાહ શેડ ! આપની ઉદારતા અસાધારણ છે. અને એમાં પણ ભટ્ટ પ્રતિ આટલો આદર— ”

“ મહેતાજી, ” શેડે વળી કહ્યું “ તો આપ મને ત્યારે વેળાસર મારે ત્યાં આવી અને તેટલી ખાતરી રીતે રકમ લઈ જાઓ અને ફંડમાં જરી આપો. લો, હવે હું જઈશ. ”

“ શેડ હું આપની સૂચનાનો જરાબર અમલ કરીશ. પણ મને ખાતરી છે કે ભટ્ટ ક્યાંથી રકમ ભરાઈ એ જાણી જવાના. એમનામાં કોઈ ગુપ્ત શક્તિ રહેલી છે કે જે બેટોને સહેજે ઉકેલી રોકે છે. મેં અનેક વાર એ જોયું છે. ”

“ એ માટે વાંધો નહો. લો સલામ ! ” શેડ બોલ્યા. મહેતા એમને બારણા સુધી મૂકવા ગયા.

✽

એક દિવસ દવાશાળામાં આવીને બેસતાં વાર ભટ્ટએ દવાવીને મુકેલી ફંડમાં પોતાના તરફથી ભરાયેલાં નાણાંની પહેંચ વાંચી. જરાક આશ્ચર્યનો અનુભવ તો થયો, પણ એની એ જ સ્થિતિથી પાસે બેઠેલા મહેતાજીને તેમણે કહ્યું:

“ આ શું મહેતાજી, વળી આ પહેંચ ક્યાંથી ? આપણે તો કંઈ બર્ણુ નથી. તમારી ક્ષાનો નમુનો તો આ નથી ને ? ” ઘડીવાર વિચારનિમગ્ન રહી વળી તેઓ બોલ્યા: “ પેલા ઈસમાઈલ શેડ તમને મળ્યા હતા ? મેં એમને સેનિટોરિયમ બાબત તમારી સાથે વાત કરવા કહેવું. ”

મહેતાજી મૂળે ગભરાય તેવા સ્વભાવના ન હતા. વળી આમાં એમને ગભરાવા જેવું કંઈ ન હતું. પોતાની જ મેળે સત્યને પકડી પાડનારી ભટજીની શુદ્ધ શુદ્ધિ ઉપર તેમને માન ઉત્પન્ન થયું. ભટજીના છેલા પ્રશ્નના જવાબમાં તેમણે કહ્યું:

“ હા જી, હું એમની પાસે જઈ આવ્યો છું. ”

“ ત્યારે બધી વાત મળી રહે છે. તમારો અંતે એમનો મેળ આવી ગયો હતો. દીક છે, એમનો પણ હિપકાર અને તમારોએ માનું તો ખરો ને? પણ એમને મોંએ પણ જરા મારે વિવેક કરવો જોઈશે. તો તમે એક બીજા આટી પણ જઈ આવ્યો ને કેમ કે તમને બહુ જ યાદ કર્યા છે; આજે સાંજના આવી જશો ઘણા વિવેકી અને ઉદાર છે હો ! ”

“ હાજી, હું તો એમને ના જ ન કહી શક્યો. ”

“ મને મળ્યા ત્યારે જ હું એમની ધમ્મ પહેલેથી જ કળી ગયો હતો. જો પૃથ્વી પર સંજ્ઞનો ન હોય તો, આ કળિયુગમાં લોકો જીવી જ કેમ શકે ? ”

“ પણ મુરખી, સમૃદ્ધિની સાથે સંજ્ઞનતાનો મેળ ટકાવી રાખવો એ સાધારણ કામ નથી—વળી સાથે અભિમાન લેશ પણ ન મળે. ”

“ મહેતાજી, જો અભિમાન હોય તો એ સંજ્ઞનતા જ ન રહેવાય. ” સાંજે ઈસ્માઈલ શૈક ભટજીને વંદન કરવા આવ્યા. અત્યારે આગળની દંડતા અને ટેકને ટેકાણે એમને અત્યંત મૃદુતા અને સ્નેહભાવ જોવામાં આવ્યાં.

“ ભાઈ ઈસ્માઈલ, તેં તો મારી લાજ રાખી ” સહેજ સંજ્ઞ દેખાતાં નેત્રાથી ભટજી બોલ્યા.

“ આપે મારો દેહ રાખ્યો છે મુરખી, અને આપના જેવા મોટા માણસની લાજ રાખું એવો હું તે કોણ હતો વળી! આપની લાજ તો આપની મોટાઈ ઉપર સ્થાપિત છે. ”

“ ભાઈ, આટલો હિપકાર કર્યા છતાં એનું પ્રદર્શન ન કરવું એ તારી સંજ્ઞનતાને વધારે શોભાવે છે. ”

“ સંજ્ઞનતાનો વારસો મને, ખરું કહું તો, આપની પાસેથી મળ્યો છે. આપના પ્રતિભાવે જ કરોડો કરમો છે. એમાંથી આટલું આપને થયે થરી શક્યો એથી મારું રજુંખજું સાર્થક થયું માનું છું. ”

“ તું આટલી મમતા દેખાડે છે એ તારી પોતાની લગાઈ જ માત્ર છે. આની સંજ્ઞનતા જોઈ મારા આનંદનો પાર નથી રહેતો. ભાઈ ઈસ્માઈલને મારો વૃદ્ધનો આશીર્વાદ છે. આની આ જ લગાઈ, અને આની આ જ સમૃદ્ધિની પરંપરા અગ્રાવવાને પરમાત્મા તમને તક આપે. ”

“ મુરખી, જે છે તે, અને હવે બનશે તે હું તો આપને સીધે જ માનીશ. ”

નથી નિરખવો શશી

નથી નિરખવો શશી શરદનો ભલે ને હળો,
ભલે વિહરતો લસી ગગનમણ્ડલે પૂર્ણ એ.
તુરંગમહી બદ્ધ આ જન અમે અહીં જે ખડા
પ્રકુલ શશીની છટા ઉતરતી તહીં ચોકમાં
નિહાળી સળિયા થકી નયન ઠારશું, રે, હવે
નથી વદન ચંદ્રનું નિરખવા જરાકે સ્પૃહા,
ભલે જગત માણતું શુદ્ધ રજત રેલ એની સુખે.
અમારું દિલ સ્પર્શ જે નહિં થહે જ એ તેજનો.
હશે વ્યરથ ચાંદની રસિત રંગમાં મહાલવું
જહીં ન અમ સંગ કોઈ દિલદાર જો છે નહિ ?
કશે વ્યરથ ચંદ્રનું વદન ખાલી જોવું, ખરે
જહીં ન અમ સંગ ચંદ્રવદના અમારી ? પછી
શશી થકિય પૂર્ણ કુલ્લ સુખ એ સ્મરી ને સ્મરી
કશે હૃદય બાળવું ? નિરખવો નથી રે શશી !

લાલ ટિકિટ

ટ્રેન ઝડપથી ચાલતી હતી. આખું શરીર હચમચાટથી ચાકી ગયું હતું. બોલવાનો યે કંટાળો આવવાથી મૂંગો મૂંગો બેસી રહી આભુઆભુના ઉતારઓને નિરખ્યા કરતો હતો. કેટલાક ઉતારઓ મુસાફરીના ચાકથી અને કંઈ પણ કરવાનું ન હોવાથી એકે ચડેલા, ત્યારે કેટલાક તાજાં ઓળખાણની રસિધી વાતોમાં પડેલા. એક ખૂણામાં એક નાનું ટોળું પાનાં રમતું હતું. તેના હસવાનો અવાજ અવારનવાર સંભળાતો. એક આભુ એક જથ્થુ ધૂનમાં આવી ગાતો હોય એમ એના હોડના હાલવા ઉપરથી અને ડોકના ડોલન ઉપરથી લાગતું હતું. મારી સામે એક લહેરી લાલા પાન ઉપર પાન ચાવી જ હોળી આવી હોય તેમ પિચકારી ઉડાવ્યા જતા હતા. મારી આભુના એક દમિયેલ બાઈદોઢિયાની દશવાળી ખીડી છૂટથી પીતા હતા અને આભુઆભુનાને, (કદાચ સસ્તી લાગતી હશે એથી) ઉપહાર તરીકે ધરતા હતા. મને ટ્રેનમાં કદીએ ઊંધ નથી આવતી તોયે હું મારું બેડીંગ પાથરી બેઠો હતો. જરૂરિયાત કરતાં વધારેના અધિકારી ચવાનો તો મનુષ્યસ્વભાવ જ છે ને ?

શુદ્ધ ચૌદશ હતી અને ચંદ્રમા હજી ઊગતો હતો તે ખારીમાંથી દેખાય છે. મનુષ્યના બનાવેલા, ધુમાડા કાઢતા, ઝડપથી દોડતા રમકડા વચ્ચે અને કુદરતના એ સુમનોદર, કદીક હસતા, કદીક સંતાતા, આમતેમ દોડતા, મીઠાં અમી રેલાવતા બાળક વચ્ચે હરીફાઈ ચાલી. ધડીકમાં મનુષ્યના હૃદય જેવું કાળું રમકડું જીતતું દેખાતું અને ધડીકમાં કુદરતનું એ રૂપેરી હરણ આગળ ફાળ જરતું દેખાતું. લાંબાં લાંબાં મેદાનો અને વચ્ચે વચ્ચે કોઈ કોઈ ઝાડ ! પડછાયા ખૂબ જ લાંબા પડતા અને મને તો જોવા કરવાનું જ ગમ્યું. નદીઓ, નાળાંઓ અને તળાવોનાં કાળાંપાણીમાં પડતી રૂપેરી લાત બહુ જ સુંદર લાગતી અને દર દર આછી આછી દેખાતી ટેકરીઓ ઉપર પ્રેમથી લગ્ન પડેલી ધુમ્મસની વાદળીઓ કંઈક અંતરે આનંદ આપતી. કેટલીયે વાર સુધી હું આમ જ ખારી ઉપર માથું ટેકવી બેઠો રહ્યો હોઈય અને એમ જ મારી આંખ મળી ગઈ.

ટ્રેન ચોલવાના આવ્યકા સાથે હું જગી ઊઠ્યો. રેશન ઉપર ‘અમદાવાદ’ ‘અમદાવાદ’ ખૂમ પાડતો મજૂર મારા ડબ્બા આગળથી દોડી ગયો. ઓંજિન હજી સૂસવાટા કરતા ધુમાડા કાઢતું હતું. અમદાવાદ જેવું મોટું રેશન ! એટલે ખૂબ ધાંધલ હોય એ સ્વાભાવિક છે. બેસવાની, ઉતરવાની ધમાલ, હો હા, અને ‘આવ્ત્ને’ ‘સંભાળજો’ ‘કામળ લખ્ત્ને’ અને એવા ખીબા કેટલાએ અવાજો વચ્ચે રેશનનો ઘંટ રણકી ઊઠ્યો, ગાર્ડની સીટી સંભળાઈ અને ટ્રેને મોટા અવાજ સાથે ધીમી ગતિથી ચાલવાની સરખાત કરી. ‘આ’ ‘સોડા લેમન’ ‘પાન ખીડી’ વગેરે અવાજો આજા ચવા લાગ્યા. ત્યાં તો એક ડોસો ઉતાવળે ઉતાવળે ચડ્યો અને ટ્રેન રેશન છોડી બહાર નીકળી.

એના એક હાથમાં બહુ વરસના વપરાશે કાળી પડી ગઈ હોય એવી લાગતી લાકડી, અને બીજા હાથમાં ખૂબ ગોળા પડેલા પિત્તળનો લોટો હતો; ખજે, ગંદા કપડામાં બાંધેલી એક નાનીશી પોટલી હતી અને ડોક ઉપરથી ફાટીતૂટી પીછેડી જરા નીચે લટકતી હતી; એની કમરના વળાંકમાં ઘડપણ કરતાં દુઃખ વધારે દેખાતું હતું; એની આંખ છુદાપાનાં ઝળઝળાંઓ ઉપર પડતાં બતીનાં ફિરછોથી તેજીથી લાગતી; પરંતુ એમાં શૂન્યતા જ લાસતી. એની ખૂસતી ચામડીના ચમકારમાં અને મોઢા ઉપરની કરચલીઓમાં મને તો એની દુર્દશાની કંઈક કંઈક જ સમજાઈ.

એ મારી એકંતી પાસે આવે એ પહેલાં તો મેં મારા પગ એકદમ પચારીની બહાર લાંબા કર્યાં. બિચારો નીચે જ એક ખૂણામાં બેસી ગયો. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આદર્શો ઘડવા, એ કલ્પનામાં બિહુ કરેલું મહારાજ્ય બીજાએ બતાવ્યું, એ મહારાજ્યમાં ગરીબોની કંગાલિયતને તન, મન અને ધનથી દૂર કરવાના નિશ્ચયો કરવા—આ બધું હું કરતો. આ પણ મનુષ્યસ્વભાવ જ છે ને? પરંતુ આ બધું કરવાના એક સાધારણ પ્રસંગમાં યે હું કંઈ હજી સુધી કરી નહોતો શક્યો. કેાણુ જાણે સાચી પણ એ આદર્શો બિહુતાં પંખી જેવા ન લાગ્યા, હાથ ઉપર બેઠેલા પાણેલા છુલછુલ જેવા લાગ્યા. મને ડાસા પ્રત્યે સમભાવ ઉત્પન્ન થયો. મનમાંથી છટ અને મૂંગ તીકળી ગયાં; શરમને માટે સ્થાન ન રહ્યું. મેં મારું બેઝિંગ જરાક સંકેર્યું અને પેલા ડાસાને કહ્યું: “ડાસા, અહીં બેસો ને?”

એ મારી સામું શૂન્ય દૃષ્ટિથી જરાવાર જોઈને ડોક ધૂણાવતો “ના રે બાપ, અહીં જ ઠીક છે” બોલીને એક ખૂણામાં જ્યાં કંઈએ નહોતું ત્યાં જાણે કે કોઈ કળાકારની અપૂર્વ કૃતિ પડી રહી ન હોય અને તેને નીરખ્યા કરતો ન હોય તેમ સ્થિર દૃષ્ટિથી જોવા કર્યું. થોડી વાર હું ગૂપચૂપ બારીની બહાર જોઈ રહ્યો. આંદની અમી વરસાવી રહી હતી, પણ કેાણુ જાણે મને એ બધું નીરક્ષ લાગ્યું. પેલા ડાસાના જ વિચાર આવ્યા કર્યા. મને એનું જીવન કંઈ કંઈ અવનવા રંગોથી રંગાયેલું લાગ્યું એટલે મેં એને પૂછ્યું:

“આમ ક્યાં જાઓ છો?”

“મુંબઈ”

“આમ આટલા દુઃખી કેમ દેખાવ છો?”

“દુઃખી હોઈએ તો તો દુઃખી જ દેખાઈએ ને? સુખ પછી દુઃખ હાલ્યું જ આવે છે.” આટલું બોલી જરા ડોક ધૂણાવી એ પાછો મૌન ધર્મ ગયો. મને લાગ્યું કે એની પાસેથી જરૂર ઘણું જાણવા મળશે. મેં એને ફરીથી પૂછ્યું:

“ડાસા, તમને વાંધો ન હોય તો તમારી વાત કહો. મને સુખી કરતાં દુઃખી મનુષ્યો સાથે વાત કરવી વધારે ગમે છે, એમનાં દુઃખ જાણવા હમેશાં મથું છું, એમને માટે સલાહ હું મારાથી બનતું કરું છું.”

બીજા ઉતાડ્યોને પણ અમારી વાતમાં રસ પડ્યો. તેઓ પણ સાંભળવા લાગ્યાં. ડાસો જરાક નજીક આવી બેઠો અને બોલ્યો:

“અમારા જેવાની વાતમાં તમારા જેવાને શું રસ પડે? દ્યો, તોય સાંભળવી છે તો કહું. અમે મૂળ શહીશ તો ગીરના, બાપદાદાની બેતી હતી અને મુખે રોટલો ખાતાતા. મારી વહુ ત્રણ નાના છોકરા અને એક ચૌદ વરસની છોકરી મૂકી ન્યાંચી આવીતી ત્યાં ચાલી

મર્ષ, અંબા દની અંબા. " આટલું બોલતાં એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં અને આંખો વધુ અમળી ઊઠી. પણ તરત જ એણે ફરીથી બોલવાની શરૂઆત કરી.

" એ દત્તી ત્યાં મુઠ્ઠી ફિક્કરચિત્તા જેનું કંઈએ લાગ્યું નહોતું. પણ ખજર છે ને દુઃખ આવે છે ત્યારે એકસામટું જ આવે છે ! એ મરી અને ન્યાત આવડી મોટી ઊઠકરી નોઈ ટુંપી ખાવા મંડી; મદામદેનતે એક ન્યાતના ઊઠકરા જેડે પરણાવવાનું નક્કી કર્યું. લમ એમ ને એમ કંઈ થાય છે ! એ માટે તો વાણિયા પાસેથી ઉઠીના પૈસા લેવા પડ્યા. નજેદ વાણિયાની જતલ ! ચાર વર્ષમાં તો બધુંએ આંચકી લીધું. દુઃખમયિ કોઠ વખત અગીશેરડો પડી જાય છે. હું ને મારો મોટો ઊઠકરો એવ અમદાવાદ આવવા નીકળ્યા. અને મારાં બીજાં બે છોકરાંએને તો એમના મામા પોતાને ઘેર લઈ ગયા. અમદાવાદમાં અમને તરત મિલમાં નોકરી મળી ગઈ. પણ અમદાવાદ જેવા સદેરમાં આકસ્થાના દનિયામાં શું પૂરું થાય ! અને વળી પાછી આકત વરસી. " ડોસો જરા યાક ખાવા થોડ્યો અને મારી સામેવાળા બાઈએ બીડીનેા ઉછેસો દમ લઈ બીડી આરીમાંથી ફેંકી અને ફેંકતાં ફેંકતાં " દરિ, દરિ " એટલી વાત સાંભળી તેનું પ્રમાણ આપતા હોય એમ ઉચ્ચાર્યું. અને ડોસાની વાત આગળ ચાલી:

" મારી ઊઠકરી વિધવા થઈ. બીજાં બે વરસ સાસરામાં રહી. પણ સાસુ કઠી એટલે થઈ રહ્યું. એણે તો મારી ઊઠકરી ઉપર જાતજાતની વિતાવી. હવે તો મારા બે છોકરાઓએ મોટા થઈ ગયા હતા. એટલે મને વિચાર આવ્યો કે છોકરાઓને ને સાથે સાથે ઊઠકરીને પણ લઈ આવું. હું દેશ ગયો ને ત્રણેને લઈ આવ્યો. અમે બધાં એક નાની ઝોરડીમાં સુએથી રેતાંતાં. મારા મોટા છોકરાને વધારે પચારની નોકરી મળવાથી એ મુંઝઈ ગયો. નાના બે તો દશ દિવસ પહેલાં જ કોળ જાહે થા પાપે મિલમાંથી આવ્યા ને દાથે કરી ખાવાતો કંડાઓ આવવાથી બે આનાના મંડીઆ લગ્નિયાં લાવી ખાવા ભેડા. આ ખાધું ત્યાં તો ઊઠકરીએ યવ મંડી અને તે જ રાને મરી છૂટ્યા. " અહીંયાં ડોસો ફૂંચો ભરાવાથી ચંબી ગયો. એની આંખમાંથી પાણીની ધાર ચાલી. મારાથી સાંતવન ન અપાયું. ડોસાએ મળું ખોંખારી વાત આગળ ચલાવી:

" અને આ મોટો તે મુળપ્રતી ઇસ્પતાલમાં પડ્યો છે. શું થયું એ તો લગવાન જાણે. આ તાર આવ્યો છે ને જાઉં છું. આ અને ચાર હવમાંથી બે તો મરી ખૂટ્યાં. રામ પણ દને ક્યાં મરીએતો રહ્યો છે ! " ડોસો એક નિસાસો ખાઈ બોલતા બંધ પડ્યો અને પાછો પેલા ખૂણા તરફ નોઈ રહ્યો. એની આંખ દની એથી જરા વધારે મોટી થઈ.

" અને ડોસા, ઊઠકરીનું શું ? " રાઈ બોલી બેઠ્યું.

આ સાંભળતાં જ ડોસાની આંખમાં ફરીથી પાણી ઘરાયું. મારી આંખમાં જે અજગળીઆં આવી ગયાં. મને થયું, જરૂર એની છોકરી પણ મરી ગઈ હશે. બધા સાંભળતા- સુએનાં મુખ પણ અસ્પર્શ દેખાયાં. ડોસો અજગળા ગારે બોલ્યો:

" ઊઠકરી તો, બાપ, થોડો વખત અમદા બેળી રહી. પછી એક દિવસ કોળ જાહે થયાં ચાલી મર્ષ તે પાછી દશ મુઠ્ઠી આરી જ નથી. મિલમાં બધાં કહે છે કે એ તો

નાના શેડનું જ કામ. નાના શેડ અમારા મિલમાલેકના નાના છોકરા ચાવ, પૈસાદારને કંઈ કહેવાય છે, બાપજી ?”

ટ્રેન ધીમી પડી અને સ્ટેશન આવ્યું. ડોસાએ પણ એની વાત બંધ કરી ને મને ય કંઈ વધારે પૂછતું યોગ્ય ન લાગ્યું. પોર્ટરોની ખૂસ સંભળાવા લાગી: ‘નડિયાદ’ ‘નડિયાદ.’ કેટલાંક ઊતર્યા અને કેટલાંક ચડ્યા. સાથે સાથે ટિકિટ ઈન્સ્પેક્ટર પણ ડબ્બામાં ચઢ્યો. બધાની ટિકિટ તપાસ્યા પછી મારી પાસે આવ્યો અને છેલ્લે પેલા ડોસા પાસે ટિકિટ માગી. ડોસાએ પોર્ટલી છોડી કમર તપાસી, પણ ટિકિટ ન મળી તે ન જ મળી. એ નિરાશ વદને બોલી ઊઠ્યો:

“સા’બ, ટિકિટ તો લીધી’તી પણ પડી ગઈ લાગે છે.”

ટિકિટ ઈન્સ્પેક્ટર નિશ્ચુરતાથી દર્યો અને બોલ્યો: “સાબાસ, શાહુકારના બેટા ! ચલો બચ્યા ચલો, જરા તમને મહેમાનગીરી ચખાડું” એ એનું પીળાડું ખેંચતો ડબ્બામાંથી લઈ ગયો. ન તો ડોસા એકે શબ્દ બોલી શક્યો કે ન તો એ જરાએ સામનો કરવા ઊભો રહ્યો. એની આંખમાંથી એકસરખાં પાણી વહેતાં હતાં. એનું માથું એના ઘરડા શરીર ઉપર લટકી પડ્યું. એની કમર જરા વધારે વળી, એની ખૂંધ હતી તેથી વધી. એના કમળેર પગની ચામડીઓ હતી તેથી હાડકાને વધારે ચોંટી. એ જીવતા કરતાં મરેલો વધારે લાગતો હતો. ડબ્બા બહાર ઈન્સ્પેક્ટર એનું કાંડું પકડી ઊભો ઊભો હસીને વાત કરી રહ્યો હતો. ટ્રેને ચાલવાની શરૂઆત કરી. મેં ‘ડોક’ કાઢી ડોસા તરફ જોયું. ટ્રેન ધીમે ધીમે આગળ વધતી હતી. સ્ટેશનની બતીઓના આછા અજવાળામાં આમથી તેમ ફરતા કાળા ધાબા જેવા માણસો અને લગભગ વચ્ચે બે ઝાળા દેખાયા. ઊંચો અને કઠાવર, એક નખળો અને વળેલો. વળેલાની ડોક એ ઊંચાના હાથમાં, એ અંધકારમય મને ડબ્બાતી લાગી. ધીમે ધીમે જૂતાવળ જેવું લાગતું એ આખું દરય દષ્ટિ સમક્ષથી વિલીન થઈ ગયું. બહાર હજી એ જ ચાંદની અમી વરસાની રહી હતી; હજી એ જ હરણ ઉઝંગે ફેરું હતું; એ જ મેદાનો આંખ આગળથી સરી જતાં હતાં; નદી અને નાળાંઓ એમ જ સસઝાની માફક ઝડપથી દોડી જતાં હતાં—પણ એ સર્વ ઉપર શુદ્ધે ચડ્યો, અણુગમે આવ્યો. એ શુષ્કતાના ઉત્તજ મેદાન ઉપર હવે તો રેતીના ચર ચક્ષ હતા અને ઉપર ચંદ્ર મૂર્ચનું કામ કરતો હતો. એ રેતીની ગરમી આંખમાં અને હૃદયમાં અગન પ્રસરાવતી લાગી. ફરી હું આંખ મીચી શાંતિ મેળવવા પડી રહ્યો, પણ શાંતિ ન જ વળી. છેવટે એક નિસાસા સાથે આ દુનિયામાં કંઈ જ નથી એવા ત્રિચાર કરતો હું પાણી પીવા ઊઠ્યો. પાણી કાઢ્યું અને પીધું અને ગ્લાસ ઉપર મૂકવા નીચા વળતાં જ કંઈક લાલ પડ્યું હતું તે દેખાયું. એ જ વખતે ક્રાંતિક બોલી ઊઠ્યું:

“સાલા ગરીબોએ કંઈ ઘોઝારા હોય છે ને ! એ શુદ્ધમાને આવો હરામખોર કાણે ધાર્યો હતો ? કંઈ નહિ. હશે ચાર હવે, ચાલો ચાલો, મગનભાઈ, ચાર તમારો ગંછપો કાઢો ને ?” બીજા શબ્દો ગાડીની છૂકછૂક અને મુસવાટા સાથે મળી ગયા.

મેં એ લાલ દેખાતું ઊંચક્યું. એ ટિકિટ હતી. એના ઉપર લખ્યું હતું: Ahmedabad to Bombay !

તાંડવ

જગદ્રક્ષાયે ત્યં નટસિ નનુ ધામૈવ વિમુક્તા ॥ (પુષ્પદંત)

(સન્ધરા)

વજીએ વજ ફેંકયું । ઉદધિ ઉડટીએ । શંખ ફૂંકયા સમીરે ।
ફાટયો જ્વાલામૂખી શું । રિપુદલ દમવા ચક્રવર્તિ પધારે ।
નાથેલો નાગ જાગ્યો । નહિ નહિ ગરજે ઢેસરી પર્વતે—ના—
શંભુએ અદ્ભુતરથે ત્રિભુવનવિજયી નૃત્ય આરંભ કીધો. ૧

(અનુહૂપ)

વિશ્વનું ઘડકયું હૈયું, બ્રહ્માંડે ઘોમ ઝીલીયા,
શંભુએ નૃત્ય આરંભ્યું, અક્ષરે નાદ ઉફલવ્યા. ૨
નક્ષત્રે માર્ગ આપ્યો, ને, દેવગાંધર્વ ઊતર્યા,
ગણે સૌ હર્ષથી ઘેલા, નાચીને શંખ ફૂંકતા. ૩

(માલિની)

પવન લહર ધીમી દેવદાર હલાવે,
દિનકર તહો ધંભી તેજ ફેટે દિગન્તે,
હિમશિખર મહોથી રક્તગિંબિત ધારા
રવિકરની લપેટે શંભુની સર્વ દાયા. ૪

(મંદાકાન્તા)

અંગે અંગે ગતિ વહો રહો સર્પ સૌ વીંટળાએ
અંદ્રજ્યોતિ અમકતિ ધીમું આગિયો નેમ ઊડે,
તાવે વાગી હમરૂ હમકે અંશુલી ઠેક આપે
મોંઘ ખેંચી રુધિર ગળતું અર્ધ અંગે વિંટળે. ૫

(વસંતતિલકા)

લક્ષ્મી જનાર્દન કુતુંહલ દાદિ ફેટે
નૃત્તે રસીક ગિરિજા શરમાઈ બંતે
ત્યાં શારદા મધુર મંલુલ ગાન ગાએ
ને વેદ વાણી વદતા અમરો સ્તવે છે. ૬

(શાર્દૂલવિકીરિત)

હાર્યો દક્ષ સ્વમાન રક્ષણુ કર્યું લીધો હવીભાગ, ને
 પાર્યુ અમૃત દેવને વિષ પીધું, ને જાનહવી સ્વર્ગથી
 લાવી માનવ પાપ પૃથ્વી પટનાં ધોયાં અને નૃત્યથી
 સાધે મંગળ વિશ્વનું, પ્રલયમાં પ્રદ્વાંડ જે રોજતા. ૭

(ઉપભતિ)

મૃદંગ વાગે, કરતાળ બાજે
 ત્રિલોકમાં ભરવ ગાન ગાજે
 મૃત્યુંજયી સુર દિગન્ત માંહે
 ફરી મળી શાશ્વત શાંતિ સ્થાપે. ૮

(અનુલુપ)

પ્રલયનાથ પ્રભુ શંભ્યા, થાક્યા એ વિજયી મદે
 હર્ષ ને રનેહથી જોઈ, અટહાસ્ય કરી રહે. ૯

શ્રી મહાભારતનું આદિપર્વ, સંશોધિત આવૃત્તિ

વિજ્ઞેયઃ સ ચ વેદાનાં પારગો ભારતં પઠન્ ।

આદિપર્વ ની ૬૨૧૨ સુ ૫. ૨૪૩

(તરજુમો) ને પારંગત વેદાનો ભારત પાઠક જાણવો.

[ગતાંકથી આશુ]

૮. નવી સંશોધિત આવૃત્તિઃ સંશોધન દાર્પનું અત્યન્ત મોટું માપ

શ્રી મહાભારતની સંશોધિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું બીડું યુરોપીય એકેડેમી ...
ઇન્ટર્નેશનલ એસોસિએશને ઇ. ૧૯૦૪માં ઝડપેલું. પણ કામનો આરંભ મોડો થયો, અને
વિશેષ પ્રગતિ થઈ શકે તે પહેલાં જર્મનીએ મહાયુદ્ધમાં અંપલાવ્યું. આમ અટકી પડેલું
આ ભગીરથ કર્તવ્ય પૂણા ભાષ્યારકગ ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ સંસ્થાએ ઇ. ૧૯૧૬માં માથે
લીધું. નમના લેખે સ્વર્ગસ્થ ભાઈશ્રી ઉટગીકર સમ્પાદિત વિરાટપર્વની સંશોધિત આવૃત્તિ
ખદાર પડી ઇ. ૧૯૨૩માં. અને દિન્દના જુદાજુદા વિભાગોમાંની સારી પ્રતોનો પૂરો ઉપયોગ
થઈ શકે એવું તંત્ર રચીને આખું કામ દાકતર સુખટણકરના હાથ તળે મુકવામાં આવ્યું
ઇ. ૧૯૨૬માં. એમણે પહેલા ત્રણ દળર સ્ત્રોત જમી વાંચનાઓમાં ફરીફરી અન્યોન્ય
મેળવી જોઈને પાકપમ્પટગી માટે ધોરણો ઉપજાવ્યાં, જે ધોરણો પ્રમાણે આદિપર્વનું
પ્રકાશન એઓ ગઈ માલના આગસ્ટ માસમાં, આજથી છ મહિના ઉપર જ પૂરું કરી
શક્યા. પાઠોની મુશ્વરચિત નોંધવું તંત્ર સંતત આલ્યા કરે છે, એટલે પ્રકાશનપ્રવૃત્તિની
આગળ ને આગળ રહે છે; અને આદિપર્વને લાગ્યો છે એટલો સમયદાવે પછીનાં પર્વોને
નહીં લાગે. તથાપિ ચતુસાદસી ગ્રન્થ એક જ તંત્રીને દાથે આદિથી અન્ત લગી સંશોધિત
થવો અશક્ય જણાય છે; તો જે તંત્રી જુદાજુદા ભાગોનું કામ એકસાથે આપે, એવડી
ગતિએ સંશોધિત કરીને ગ્રન્થ પંદરેક વર્ષમાં પણ પૂરો થઈ જાય, એટલો ત્વરા સમ્ભવિત
બનવાને માટે દોવાં જોઈએ તેટલાં વિપુલ સાધન ભાષ્યારકર ઈન્સ્ટિટ્યૂટ કને છે પણ નહીં.
આ કાર્યને પોતાનો બધો સમય અર્પે એવા નિશ્ચાન વિદ્વતિ ઓછામાં ઓછા કેટલા
જોઈએ, અને તેમને ઓછામાં ઓછા મદ્દનતાણુનો વાર્ષિક મરવાળો કેટલો થવા જાય,
તેનો પણ પૂરતો ખ્યાલ આપણા ધનાઢયની સાથે વિઘાપોષક વર્ગને હજી આવ્યો ન્હાય એવાં

ચિહ્ન દેખાતાં નથી. ઈન્સ્ટિટ્યૂટને આ કાર્મ માટે મળતી રહેલી મદદનો ધણો મોટો ભાગ હજી લગણુ તો રામચોની તીન્નેરીઓમાંથી જ મળે છે. હિન્દના સુશિક્ષિત વર્ગમાંના સુસંપન્ન વિભાગે ધણો વધારે ફાળો ભરવો જોઈએ નિઃસંશય. દ્વાર દ્વાયવાળા પંચરૂપ પરમેશ્વરનો ટેકો મળે નહીં, ત્યાંલગી આવી અદિતીય સંસ્કૃતિએના ક્યાંકથી પડી સુકવાની વાળી તો નહીં આવે, એવાં ભય અને ચિન્તા રહ્યા જ કરશે.

૯. પ્રતોના આંખો

શારદા, નેવરી, મૈથિલી, બંગાળી, ઉડિયા, દેવનાગરી, તેલુગુ, અન્ય અને મલયાલમ એમ નવ જુદીજુદી લિપિમાં લખાયલી અનેકાનેક પ્રતોના પાઠ નોંધાઈ અન્યોન્ય સરખાવાઈને પાઠનિર્ણય થાય છે; અને જરૂરી જણાતા બધા જ પાઠભેદ આ સંશોધિત આવૃત્તિમાં સુવ્યવસ્થિતરૂપે સંગ્રહાય છે આમ દા. સુખટશુકર પોતાના પાઠનિર્ણય પાછળ કેટલો અને કેવો પુરાવો છે તે એવી અપક્ષ શાસ્ત્રીય અને સુધક રીતે જણાવે છે, કે એ સામગ્રીમાંથી જ કોઈ પણ વિદ્વાનને એમના નિર્ણયો સામે તકરાર ઉપાડની યોગ્ય લાગે, તો તે માટેનાં સાધન તેને આ આવૃત્તિના પાઠસંચયમાંથી જ મળી રહે.

હિન્દના પ્રાન્તો જે પ્રમાણે એકબીજાના પાડોશમાં અને એકબેકથી દૂર વિસ્તરે છે, તેમ પ્રાન્તપ્રાન્તની લિપિઓ પણ ફેલાયલી છે, અને વાચનાઓમાં બેળસેળ સટરપટર આપણે આદિનાં પ્રમાણુ મોટે ભાગે પ્રાન્ત અને લિપિના આદ્યા આવતા સમ્બન્ધોને અનુરૂપ જોવામાં આવે છે. સૌથી નિર્ભોળ અને સ્વતંત્ર વાચનાઓ હિન્દના બે છેડાની પૂરવાર થાય છે; કાશ્મીરની મૂલ શારદાલિપિમાં લખાયલી પ્રતોની વાચના સૌથી ઉત્તરના પ્રાન્તમાંથી મળે છે. મલયાલમ લિપિમાં લખાયલી વાચના સૌથી દક્ષિણે આવેલા પ્રાન્તમાંથી મળે છે. આ બે અત્યન્ત દૂરવર્તી વાચનાઓની વચ્ચે આવી રહેલી વાચનાઓમાં સમીપના પ્રાન્તોમાંથી બેળસેળ વધારે અને બીજી વાચનાઓમાંથી તે જેમ દૂર તેમ ઓછી, એવો જાણે નિયમ બાંધી શકીએ, એમ દેખાય છે. સૌથી મોટા પ્રાન્તની લિપિઓ—દેવનાગરી અને બીજી નંબર તેલુગુ સૌથી વધારે ફેલાયલી, તો એ લિપિઓમાં લખેલી પ્રતોમાં પુષ્કળ ચોતર્ફ બેળસેળવાળા પ્રતોની સંખ્યા પણ મોટી જણાય છે. અને દક્ષિણપથની વાચનામાં મોડા વધારા ન્હાનામોટા સંખ્યાબંધ થયેલા પકડાય છે, તો તેટલી સટરપટર પણ તેલુગુ અને અન્યલિપિની નકલોમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે. આ આખો વિષય નિષ્ણાનોને જ અપનો, વળી તેમને જ રસ પડે એવો હોવાથી, અહીં લંબાણુ ન કરતાં દા. સુખટશુકરે વાચનાઓના પરસ્પર સમ્બન્ધોના આંખો ઉપજાવે છે, તે જ આપી દઉં છું. +

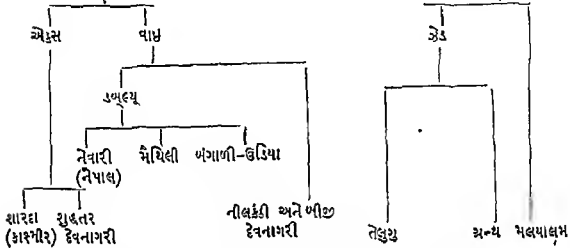
+ એકંદરે ૬૦ થી વધારે પ્રતો તપાસવામાં આવી છે. સારી પ્રતો પણ એકબીજાની નકલ એવી હોય, તો એ બધીના પાઠ નોંધવા જતાં વધુ તરફી સમય અર્થ લાગે, એટલે વર્ણ, ચારી પ્રતોમાંથી જે બીજીથી જુદી પડતી હોય તેટલીના જ પાઠ નોંધાય છે. આમ પણ આ આખા પર્વ માટે ૩૨ થી ૪૨ પ્રતોના પાઠભેદ નોંધ્યા છે જ. જુવો Polegomon, P. XXIV; આંખા અને તેની ચર્ચા માટે જુઓ એ જ, PP. XXXI.

ભારત મહાકાવ્ય, ઇ. પૂર્વે ૧૦૦૦ ની આસપાસ: કર્ણકથ રૂપે.

આખ્યાનો બોધ અને જ્ઞાનનાં બરણાંવાળું મહાભારત, શતસાહસી: ઇ. ગ્રોથા સૈકા લગલગ તૈયાર, અને લખેલું.

ઉત્તરાપથની વાચના

દક્ષિણપથની વાચના

x

અતિ ટૂંકામાં અને સ્થૂલતાએ વર્ણવતાં એમ પશુ ખરું કે એક કરતાં વાઈ રૂપ એકસને વધારે મળતું. વળી શારદા અને મલયાલમ લિપિની પ્રતો કે એવી પ્રતોને વધારા નકલો (જે કે લખાવલી દેવનાગરી નેવારી બંગાળી કે તેલુગુમાં) સૌથી ઓછી ભેજસેજવાળી નકલો. આમાંથી “શુદ્ધતર” વિશેષણ સાથે આખ્યામાં એક જ લિપિની નોંધી છે, ખેવડાં કારણે: આવી ‘શુદ્ધતર’ નકલોની સંખ્યા દેવનાગરીમાં સારી નેવામાં આવે છે, વળી પુષ્કળ ભેજસેજ અને વધારાવાળી પ્રતોની સંખ્યા પશુ દેવનાગરીમાં જ વધારે છે, ઉપર નોંધાઈ ગયું તેમ એ લિપિ ઓછી વધારે પ્રસરેલી હોવાથી. અને તથાપિ બધી જાતની પ્રતોને અન્યોન્ય ભેજવતાં, આ હકીકત પશુ તરી આવે છે અને મહત્વની છે, કે સંકેતો અને હજારો શ્લોકો લગલગ બધી જ સારી પ્રતોમાં છેક નજેવા પાઠાન્તરોવાળા મળી આવે છે.

x

૧૨. છ પ્રતિષ્ઠિત વાચના

આવા મોટા પાયા ઉપરની બધરચા, આટઆટલી પ્રતોની વિદ્વાનોને હાથે સાખ્ય તેટલી બધી યે ઝીણવટભરી તપાસણી, નિષ્ણાતોને આવે. સંતત સહોદ્યોગ, એ સર્વને પરિણામે આપણને મળે છે ચું, જે લાભ પરિણામે છે તે કેટલા અને કેવા મુદ્દાને જવાબ મેળવવા એ તર્ક હવે આપણે વળિયે.

શ્રીમદ્ભારતની છાપેલી વાચનાઓ ત્રણ જાણીતી છે: એક બંગાળી, બીજી નીલકંઠની ‘ભારતભાવદીપ’ નામે ટીકા સાથેની દેવનાગરી, ત્રીજી દક્ષિણમાં પ્રચલિત મહાભારતની

ત્સકાણુમની. માત્ર દક્ષિણમાં મળી આવતી પ્રતોના સંશોધન વડે દ ની નવી આવૃત્તિ રોક્ષસર શાસ્ત્રીએ પ્હાર પાડવાનો આરંભ કરેલો છે (ઇ. ૧૯૩૧), તે ચોથી ગણાય. અને નીલકંઠે પ્હેલાં થઈ ગયેલા ડીકાકારોમાંથી અર્જુનમિત્ર અને દેવબોધને ઉમેરી લેતાં નણ્ણીતી વાચનાઓ છ થાય.* દાક્ષતર સુખટણ્ણકરના સંશોધનથી આ છમાંથી એકે ઉત્તમોત્તમ પીવડી આવે છે ખરી ? ના. એકબે પર્વે થઈ જતાં એટલાં સંશોધનમાં જે વાચના સૌથી બોહા સેળમેળવાળા તરી આવે, તે બીજાં પર્વો માટે પણ એટલી ચોકખી હશે, એવું અનુમાને વધુ પડતું લેખાય. અર્ધાં પર્વોનું સંશોધન એકસરખી ખંતથી કરવું પડશે.

૧૨. વ્યાસનો લહિયો ગણેશ

પોતાનું કાવ્ય પૂરું થતાં વ્યાસને ચિન્તા થાય છે કે આવો મહાગ્રન્થ લખાવવો શી રીતે ? હું બોધતો જાઉં એમ શ્લોકો સાફ ઉતારવાને સમર્થ એવું લેખકરત્ન મેળવવું ક્યાંથી ? ત્યાં તો આ ચિન્તા જાણી લઈને પ્રજ્ઞા પોતે દર્શન દે છે, અને સલાહ આપે છે: “શ્રીગણેશનું ધ્યાન ધર.” વ્યાસ તેમ કરે છે એટલે સાક્ષાત્ વિધિય ત્યાં પ્રગટ થાય છે. પણ એક શરત મુકે છે: “લખતાં લખતાં મ્હારો હાથ અટકવો ન જોઈએ, ને અટકશે (જિતરાવતાં ત્હમે જો પાછળ પડી જશો), તો પછી હું કદી લખવા માંડવાનો નથી. અને ત્હમોશો ગ્રન્થ અધૂરો રહેશે, ત્હમે જાણો.” ત્યારે વ્યાસ સામી વિનંતિ કરે છે, “અર્થ સમગ્રી સમગ્રીને લખજો.” એટલે ન્યાં ન્યાં શ્રીગણેશની લેખણુ આગળ નીકળી જતી લાગે, ત્યાં ત્યાં વ્યાસ દુર્ભેધ કૂટ શ્લોકે જિતરાવે, તેનો અર્થ બેસાડી લેતાં લેખણુનો વેગ જરા મન્દ પડે. આ પ્રમાણે આખા ભારતમાં કર્તાએ ૮૮૦૦ કૂટ શ્લોકો વેર્યા છે. વગેરે. (ની. ૧ । ૫૫-૮૭; બ્. ૧ । ૫૬-૮૭).

આ અંશ વિષે વિદ્વાનોને પ્રથમથી શંકા ગયેલી જે આ બનીશનેત્રીશ શ્લોકે ગ્રન્થનો મહિમા વધારવાને પાછળથી ઉમેરાયલા હોવા જોઈએ. વ્યાસવિરચિત ભારતી કથા લખાઈ હતી જ નહીં, એ એક કારણ. વ્યાસની એ કણ્ઠસ્થ જ રહેલી રચના રાતસાહસી હતી નહીં, સામાન્ય કદની હતી, એ બીજું કારણ. ગ્રન્થમાં જ કહે છે, વ્યાસે પોતાનું સર્જન પાંચ શિષ્યોને લખાવ્યું અને જૂના કાળમાં ભારતી કથાના કથકોની શાખાઓ હતી, અર્થાત્ એ કથા બેચાર ભિન્ન રૂપમાં ફેલાયલી હતી, એ ત્રીજું કારણ. જનવાના ભારતમાં તેણુ તરજુમામાં, કે સ્ત્રેમેન્દ્રના સારમાં આ વિગત છે નહીં, એ ચોથું કારણ. વળી ગણેશભક્તિ આદ્ય-ધર્મના ઇતિહાસમાં મોડી પ્રક્ટી છે. લિપિ નિર્માયા અને ફેલાયા પછી ઉઠે ઉચ્ચારણનું ખાસ ચિદ્ધ પ્રચારમાં આવેલું, એ વર્ણાકૃતિ ઉપરથી તેને મળતી, ગણુ અને વર્ણુના નાયક લેખે—શારદા અને ગાયત્રીની મૂર્તિઓથી અત્યન્ત ભિન્ન એવી—પાઘડી શુદ્ધ દન્તશ્લોક પેટ મોદક, આદિવાળી મૂર્તિ કલ્પવામાં આવી, એ મૂર્તિના અધિષ્ઠાતાનું દેવોમાં સ્થાન ધીમેધીમે જ ઉચ્ચતર થતું ગયું, અને શ્રીગણેશની પૂજા અહિંસાને વળગતી ક્રિયાઓવાળા સંસ્કારો

* રત્નગર્ભ, વિમલબોધ, રાઘવિંદ્ર, અને સર્વજ્ઞનારાયણની ડીકાઓ બોહા જાણીતી હોઈ ઉપર ગણાવેલી નથી. નીલકંઠ ઈ. ૧૭ માં કૈકમાં થઈ ગયો. ગોદાવરીતીરે કોપરગાંવનો વતની, પણ પોતાની ડીકા એણે કાશીમાં લખી હતી. રત્નગર્ભ નૈલંગ, અર્જુનમિત્ર બંગાળી, અને સૌથી જૂનો ડીકાકાર દેવબોધ કારભારી હતો. દેવબોધની ડીકા આખી મેળવીને છાપવી જોઈએ.

અને નિત્યકર્મોના વિકાસમાં ગુહ્ય મોડી સ્થપાવા પામી;—એ પ્રતિહાસદષ્ટિએ સૌથી વજનદાર કારણ. સ્થૂલ ચબ્દોમાં કહી નાખિયે તો શ્રીમદ્દેવ પોતે હજી પ્રગ્ન-કુંભારને ચાકડે હતો, ત્યાં એ દેવના આ ગ્રન્થ સાથે સંયોજન વડે ગ્રન્થનો મહિમા વધે, એવી કલ્પના પણ અશક્ય તો આ શ્લોકનૂય વિષે શ્રી મુખટણકરનું સંશોધન શું જણાવે છે તે જોઈએ. આ પંક્તિઓ નીલકંઠી પ્રતોમાં છે, નીલકંઠી વાચનામાંથી ઉમેરણો સ્વીકારેલાં સાખીત થાય છે એવી પ્રતોમાં છે, અને બીજી પ્રતોમાં છે નહીં. દેવનાગરી પ્રતોમાં છેક પાછલા સમયમાં પણ વધારા થયા ક્યાં છે, તેવો આ એક વધારો જ ગણાવાને પાત્ર છે.

૧૩. નાયકો આદિની જુદે જુદે સમયે ઉત્તર

આવો એક ટૂંકો વધારો દક્ષિણ વાચનામાં જ જોવામાં આવે છે. જનમેઘ્ય પૂછે છે અને વૈશમ્પાયન તેને યુધિષ્ઠિર આદિનાં આયુષ્યની ગણતરી અર્થેતિ કરી આપે છે. નકુલ સહદેવથી એક વર્ષ મોટો અર્જુન, તેનાથી વર્ષે બીમ મોટો, બીમ અને દુર્યોધનનો જન્મ એક દિવસે, બંનેથી યુધિષ્ઠિર પણ એક વર્ષ મોટો; વળી બલરામ યુધિષ્ઠિરથી જટસો મોટો, તેટલો યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણથી, અને તેટલો શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનથી: ચારે વચ્ચે ફેર છ છ માસનો અને પાણ્ડવો હસ્તિનાપુર પહોંચ્યા ત્યારે યુધિષ્ઠિર સોળ વર્ષનો. પછી તેર વર્ષે પાણ્ડવ કાંરવ દ્રોણાચાર્ય પાસે બધી વિદ્યા બણી લીટ્યાં અને તેમની પરીક્ષા થઈ. હિડમ્બાવન અને એકચક્રામાં મળીને એક વર્ષ. સ્વયંવરથી છૂત લગીનાં વર્ષ અદ્વાતીસ. એમાં ત્રણેક બાકી હશે તે અર્જુને મુલદ્રાનું હરણ કરેલું, એટલે તે પ્રસંગે અર્જુનની ઉત્તર પચાસ ઉપર.

x યુધિષ્ઠિર-દ્રૌપદી ખાનગીમાં હતાં અને એક બ્રાહ્મણની બહારે મડવા અર્જુનને શસ્ત્રાગ્ર લેવા એ આરણમાં જવું પડયું. એટલે બ્રાહ્મણનું કાર્ય કરી ફરેને પાછો વળ્યો તેવો જ અર્જુનનારે બાંધી આપેલા નિયમાનુસાર-રેશવટે નીકળી પડે છે અને તેટલો બન્ને વખત બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આ સમય કેટલો લાંબો? બીજી વાચનાઓ કહે છે, તેર વર્ષ. પણ અર્જુન આ દેશવદા દરમિયાન ઉભી ચિત્રાંગદા આદિને પરણે છે, પછી મુલદ્રાનું હરણ કરે છે, બ્રહ્મચર્ય નથી પાળતો એ મોટા દોષમાં આવી નય છે. દક્ષિણ કથકોએ આ દોષની જડ જ ટાળી છે. અવધિમાં વર્ષ રાખેને ઠેકાણે. તેઓ માસ રાખે સેરવી દે છે. એટલે પછીના કાળમાં અર્જુને દેશાટન તીર્થયાત્રાદિ કેવળ સ્વેચ્છાએ, બ્રહ્મચર્ય પણ એણે તેર માસ પાળેલું, ઉભી આદિ સાથેના બનાવ એ તેર માસ પછીના, એમ ફિલિત થાય છે. અસંગતિ ઉપજ્યાશ વગર અર્જુનને નિર્દોષ રાખવાના એમના ઉદ્દેશ તો શુદ્ધ; પણ એ લોક તેને સાથે છે આમ પાકની સદરપટર વડે.

પ્રથમ હસ્તિનાપુર પહોંચે છે ત્યારે યુધિષ્ઠિર સોળનો, એ પ્લેલી કાતળી જ બહુ લાંબી છે; મહાભારતમાંના વર્ણન સાથે જોસે એવી પણ નથી નકુલસહદેવ આશરે એ વર્ષના હોય ત્યાં પાણ્ડુ મળ્યો અને એનો કાળ થયો, એમ લેતાં એ પેલી કાતળીમાંથી દશઅંગિચાર વર્ષ કપાઈ નય. વચલી ૨૮ વર્ષની, છેલ્લી ૩૬ની, એ બે પણ અતિલાંબી છે. છૂત પછી તેર વર્ષ એ વિષે આપણા મહાભારતમાં એકચક્રતા છે, તથાપિ મૂલ ભારતી કયામાં એ કાતળી એટલી લાંબી ભાગ્યે હોય.

અને મુદ્દાની વાત તો આ કે કાલ્ય નાટક નવલઆદિમાં સર્જકો ઐતિહાસિક પૌર્વાપર્ય કે વર્ષોની ગણનાની ઝાઝી પરવા રાખતા જ નહીં. હોમરેટની ઉત્તરની ગણતરી અને એ નાટકમાંના બનાવોની સાલવારી બરોબર જોસાડી આપે એવો એ નાટકનો વાચક કે પ્રેક્ષક હજી લગી તો પાડ્યો નથી. ચેત્રી પંડવાના દરબારમાં બુદ્ધિધન સુવર્ણપુરનો દિવાન થયો. તે પછી કેટલા તો થોડા દિવસમાં સરસ્વતીચંદ્ર અને કુસુમ પરણે છે, એ કેટલા થોડા વાચકો જુવે છે!

ઉત્તરગણનાની અને બીજી થોડી અસંગતિઓને માટે જુવો W. Hopkins, The Great Epic, pp ૩૭૫-૩૮૩.

હૂત પછી તેર વર્ષ વીતી જતાં એટલે યુધિષ્ઠિરના બોતેરમા વર્ષમાં મહાભારત યુદ્ધ, અને તેમાં જીતીને પછી જંગીશ વર્ષ રાન્ય ભોગવી એકસોતેઆઠ વર્ષના યુધિષ્ઠિરે જંગીશ વર્ષના પરિક્ષિતને માદી સોપી ઈર્ષ સ્વર્ગારોહણ કર્યું. આ વિગતવાર વ્યવસ્થા કે સાક્ષવારીનો હિંદુ એક જ જણાય છે. શ્રોત્રીય અને યુધિષ્ઠિર બંનેએ પૂરું ૧૦૮ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું એટલું જ દસાવવાનો. આ શ્લોકો દક્ષિણ સિવાયની કોઈક જ પ્રતમાં જોવામાં આવે છે, અગર જો કે આપણા વિદ્વાનોમાંથી કેટલાક આ અંદાને પણ અક્ષરશઃ વળગે છે ખરા. શ્રદ્ધા સામે દલીલમાત્ર વ્યર્થ.

૧૪. દક્ષિણ વાયનામાં બીજા થોડા વધારા

નીલકણ્ઠી આદિપર્વમાં ૨૩૪ અધ્યાય અને ૮૪૦૦-૮૫૦૦ શ્લોક છે. બંગાળીમાં ૨૩૬ અધ્યાય અને થોડા વધારે શ્લોક છે. આ સંશોધિત આવૃત્તિના અધ્યાય ૨૨૫ અને શ્લોક ૮૦૦૦ થી ઓછા છે. દક્ષિણની પ્રતોમાં તેરસો પંદરસો શ્લોક દેખાતા વધારે છે. કુમ્ભકોણ્યમ આવૃત્તિમાં આદિપર્વની શ્લોકસંખ્યા દશ હજારથી પણ વધારે છે.

દક્ષિણપથની વાયનામાં ત્યાં ત્યાં ગાન્ધર્વવિવાહ, સ્વેચ્છાચાર કે રખાયતની વાત આવે છે, ત્યાં ત્યાં હજીકતે બનતાં લગ્ન વિધિપૂર્વક લગ્નનાં અને ધર્મબોધનાં ઉમેરણ વડે “મુકારી” લીધી છે. ‘લોકો આગળ શુદ્ધ અને ઉચ્ચ આદર્શ જ ધરવાની એ કથકોની આવી પ્રવૃત્તિ આપણને અત્યારે ધર્મહંસ (પાયમ ફ્રોડ pious fraud) અને છતિહાસના ખૂન જેવી ભલે લાગે; એમણે તો પોતાને આકર્ષક, આ ધર્મકર્તવ્ય મનવવામાં ભરખરા, સમજવા-સંમજવ, આખ્યાનનું સ્વરૂપ, પૂર્વાપર નિરોધ, કર્યું જ ગણકાર્યું નથી.

(ક) શકુન્તલોપાખ્યાનની ઉત્તરવાયનામાં દુષ્યન્ત-શકુન્તલા એકલાં જ મળે છે અને ગાન્ધર્વ લગ્ન કરી લે છે. પણ દક્ષિણવાયનામાં શકુન્તલા કહે છે, “ગાન્ધર્વવિવાહને શોક વગેરે, વળી ક્રિયાહીન લગ્નની ગ્રંથ તેજસ્વી ના થાય, મારે વિધિવત્ વિવાહ કરિયે, અહીં બધી સામગ્રી તૈયાર છે.” અને દુષ્યન્ત તેના આગ્રહને માન આપી પોતાના પુરોહિતને ત્યાં આણે છે અને રીતસર પરણે છે.

(ખ) મત્સ્યગંધાર-પરાશર અને તેમના પુત્ર વ્યાસના આખ્યાનમાં, ઉત્તરવાયનામાં, મત્સ્યગંધાર કહે છે, “અહીં તો બે ય કહે ઋષિઓ છે તે !” પરાશર એકદમ વીહાર (ફોગ fog) ઉપખવી આ મુસકેલી દૂર કરે છે. પરન્તુ તેણે અને અન્યપ્રતોમાં અહીં પણ પરાશર વિચાર કરે છે,—

ગાન્ધર્વેણ વિવાહેન ન સ્પરાશિ યદ્દૃષ્ટ્યા ।

ક્રિયાહોનં તુ ગાન્ધર્વે ન કર્ત્તવ્ય મનાપદિ ॥

યદ્યસ્યાં જાયતે પુત્રો વેદવ્યાસો મહેદયિઃ ।

ક્રિયાહીનં કથં વિપ્રો મહેદયિરુદારથીઃ ॥

અને ત્યાં તો પિતૃઓ જિતરી આવે છે, વસિષ્ઠ ચરુન્ધતી દર્શન દે છે, નૈમિષારણ્યના ઋષિઓ અને ઋષિપત્નીઓ પ્રકટ યજ્ઞનય છે, વિશ્વકર્મા સૈત્થણ પંથુશાલા રચી આપે છે, અને વૈશાખ સુદ ત્રયોદશીને શુભ લગ્ને તંમામ ક્રિયાઓ વિધિવત્ કરવામાં આવે છે. નરસી મહેતા

પુત્રને વસ્ત્રાભૂષણની પ્લેગમણી પૂરવામાં કંઈક એક ચીજ માગી લેવી બૂલી જાય છે, તે શ્રીકૃષ્ણને આકાશમાંથી નાખીને સામાનિક કક્ષાટ ચાન્ત પાડ્યો પડે છે, એવી કશી જ વિસ્મૃતિ આ દક્ષિણ કથકોને નડતી નથી. અથવા કહો કે એવા હાસ્યરસનું છાંટણું એમને ઉચિત લાગતું નથી.

(ગ) શર્મિષ્ઠા-યયાતિ આખ્યાનની દક્ષિણવાચના જુનો. શર્મિષ્ઠા માત્ર દારી એટલે ખવાસણ કે લોડી છે, કયા અંગત દક્ષ કે રક્ષણ વિનાની ગુલામડી છે, પણ તેની સાથે ય સમ્બન્ધ કરતાં પ્લેડાં આ વાચનામાં યયાતિ એને વ્યતિવગ પુરોહિત આચાર્યો અને મંત્રીઓની હાજરીમાં પરો છે.

(ઘ) ચિત્રાંગદાખ્યાનમાં પણ દક્ષિણવાચના ઉમેરી લે છે—

કૃત્વા વૈવાહિકાં કિર્ત્યાં.⁺

૧૫. દ્રૌપદી સ્વયંવરઃ સુભદ્રાહરણ

દ્રૌપદી સ્વયંવર અને સુભદ્રાહરણમાં તે આ વાચના અનેક અને લાંબા વધારા કરે છે. સ્વયંવરાખ્યાનમાં નાળાયની અને ભૌમાશ્વોની કથાઓ અને પાણ્ડવો સાથે દુપદની સામે કૌરવોના યુદ્ધનું લાંબું વર્ણન આ પ્રતોમાં જ દેખાય છે. અને સુભદ્રાહરણને તે દક્ષિણી કથકોએ પાંચસોથી વધારે પંક્તિઓ ઉમેરી સ્વતંત્ર કાવ્ય જેવું બનાવી લીધું છે. નવા પ્રસંગ ચિત્રચિત્ર વર્ણનો અને વારંવાર ફેદવતો નીતિસૂત્રો અને કાવ્યશૈલીના અલંકારો વડે ઉપાખ્યાનને નખશિખ શણગાર્યું છે. અર્જુનના યતિવેશથી શ્રીકૃષ્ણ શિવાયના બધા માત્રો ઉતરાય છે. બલરામ પોને કન્યાપુરમાં એને ઉતારે આપી આતિથ્યનું ધર્મર્ત્તવ્ય કુમારી સુભદ્રાને સોંપે છે. આવી યોજનામાં તે અર્જુન શુરુ અને સુભદ્રા એની ધર્મપુત્રી કે ધર્મભગિની બની જાય, એ એના લગ્ન તે પાતકી ગણાવને પાત્ર, એ મુદ્દો ખ્યાન બદાર જ રહી ગયો છે. દક્ષિણવાચના આ કથકો સુભદ્રાના હૃદયમાં અર્જુન માટે પદપાતની ઉત્પત્તિ અને અભિવૃદ્ધિ નિરૂપે છે, ત્યાં આપણને (શેકસ્પીયરના નાટકમાં) હેરિડમોના નગર-સ્થવિરોને એથેલો ઉપરના પોતાના મનોભાવને છતિદાસ ચિત્રે છે તે સુંદર રોમાંચક પંક્તિઓ સાંભરી આવે છે-માત્ર દાહપિત્તર જ્વેતાંએ જેનું તે સુવતી સાંભરે એ પ્રમાણે! વીગત તે જ છે પણ જુરસો કે ચખ્ખાલંકારલય-પ્રભુત્વ છેક ઊતરતાં છે, અને ગાન્ધર્વવિવાદ આ કથકોને અમાન્ય છે એ તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. અહીં પણ પૂરેપૂરો લગ્નનિધિ યાય છે, તેમાં વમ્બોવેદવશી, શ્રીકૃષ્ણ, સાલકિ, અદૂર, રુકિમણી ઇન્દ્ર, સગી, કારયપ, નારદ, આદિ ઘણાની હાજરી વર્ણવી છે. ઇન્દ્ર પોતાના પુત્રને બેઠે છે અને શણગારી દેવ જેવો વરરાજા બનાવે છે. કન્યાનાં પ્રસાદર્પે તે બૂલાય જ રેનાં પછી દંપતી ન્દાસે છે ત્યાં સુભદ્રાને સાદશીપણું દરતી વર્ણવી છે, અને યાદવોની સેના નગરે પડનાં જ, “ જોનો ખરી, પ્રિયે, મદારું બાદુખત !” એમ અર્જુન આજ્ઞા કરે છે, સુભદ્રા રથને એના સામે દાંડી તેની અંદર

+ (ક) (ખ) (ગ) (ઘ) માટે અનુક્રમે હુલો સુ. પ. ૨૬૬ (અવતરણ ૬૦૬, ૬૧૦); પ. ૮૬૩ થી ૮૬૬ (Apar-nāx માં અવતરણે ૩૫ થી ૩૬); પ. ૩૫૧ (અવતરણ ૮૦૭); પ. ૮૧૫ (અવતરણ ૨૦૩૩). સુભદ્રાહરણ અને પાણ્ડુના મૈત્રને લગના બાગમાંના વધારાઓ મરિ સુ તાં પૂછે આદિ મોંખેના નથી; ખાનો હવે છું કે આટલે લગી આ દિપ્તવેા પ્રમાણે એ આશ્ચિત્તે વધારી જોવાને તે પરિચિત થઈ જતાં, બીજું જે કંઈ લેવું હશે તે બધું જ રહી રહેશે.

ધૂસાડે છે, તેથી કરીને જ યુદ્ધ ચાલે છે; વગેરે. કચકાએ કાબ્યશૈલી તો ઠીક કેળવી છે, પણ વસ્તુશુદ્ધતામાં એમને હાથે મોટામોટા દોષ થઈ ગયા છે, એમ આપણું આ સંક્ષિપ્ત વર્ણન બતાવી દેવાને પૂરતું છે.

૧૬. સ્વયંવરમાં કર્ણ

એક વ્યાખ્યાનની મર્યાદામાં થોડા વીણી કહાડેલા દાખલા જ આપી શકાય, તો પણ ખીભા બે જરા જુદી જાતના નમૂના ખાસ વિચારી જોવાની બલામણુ સાથે ઉમેરું છું. દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં રામએ એક પછી એક પાછા પડે છે, એટલે ખરી રીતે જ કૌતંભેય છે, પણ જગતની જાણ પ્રમાણે રાધેય છે, તે કર્ણ આગળ આવીને ધનુષની પછાછ ચડાવે છે. પરંતુ ત્યાં તો દ્રૌપદી આખો મણપ સાંભળે એમ નિષેધ કરે છે. આ પ્રસંગ રોમેશ દત્તે બિછળતી બાનીમાં આલેખ્યો છે:—

“Uprose Karna, peerless archer, proudest of the archers he,
And he went & strung the weapon, fixed the arrows gallantly,
Stood like Sūrya in his splendour, & like Agni in his flame,
—Pāṇdu's sons in terror whispered, 'Karna sure must hit the aim !’

But in proud & queenly accents Drupad's queenly daughter said,
“Monarch's daughter, born a Kṣātra, Suta's Son I will not wed.”

Karna heard with crimson'd forehead, left the emprise almost done,
Left the bow already circled, silent gazed upon the Sun.”*

દા. સુખદશકર કહે છે, આ પ્રસંગ નીલકંઠી પ્રતો ઉપરાંત એક નેવારી અને એક શુદ્ધતર દેવનાગરી પ્રતમાં જ દેખાય છે; શારદા, દક્ષિણપથની, અને બંગાળીમાં દેખાતો નથી;

* રોમેશ દત્તે જોને ઉપર પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં તરજુમો કર્યો, તે મૂલ શ્લોકો સમશ્લોકો ગુજરાતી અંતુવાદ સાથે આપું છું.

ત્રિષ્ટુપ

सर्वान्निष्ठास्तान्प्रसमीक्ष्य कर्णो धनुर्धराणां प्रबरोजगाम ।

उभृत्य तूर्णं धनुस्ततस्तज्यं चकाराशुयोज्यो ज पाणान् ॥

दृष्ट्वा सूतं मेनिरे पाण्डुपुत्रा मित्रा नीतं रुश्यवरं धरायां ।

धनुर्धरागङ्गतप्रतिज्ञं अत्यमिसोमार्મमयार्કપુત્રં ॥

દ્રષ્ટ્વા સુ તં દ્રૌપદી ધાન્યમુચ્ચૈર્જગદ નાહં વરયામિસૂતં ।

સામર્પહાસં પ્રસમીક્ષ્યસૂર્ય તત્યાજકર્ણસ્ફુરિતં ધનુસ્તત્ ॥

ની. ૧-૧૮૭ । ૨૧ થી ૨૩; સુ. ૫ ૭૨૪-૭૨૫.

એ સર્વે રાજા પ્રતિ દષ્ટિ તુચ્છ દેખી ધર્યો કર્ણ પ્રસિદ્ધ ધન્વી;

બિપાડતામાં ધનુ વાળ્યું સાન્યું, તીરેય તરકાલ ચડાવિ લીધા.

રાધેય જોતાં જર પાણ્ડુપુત્રો શોચે, -‘વાધી લક્ષ્ય ભૂ પાડશે એ !’

ને જોઈ તાકેલું ને ચૂકનારો સોમાશિ ને સૂર્ય થકી સવાઈ

આ સૌર્યને, વેણુ વટે જ કૃષ્ણા, અરે વરે કાગ કદી શું હંસી !’

તાકેલ તીરે પછડાય ભોંય, ચડે નહો તાત ગમી નિસાસો !

તો છે તે પ્રતોમાં પાછળથી ઉમેરાયેલો ગણાયો થયે. પ્રતોના પુરાવાને લગતી આ દલીલ સંગીન છે; બીજી અનેક પ્રતો મેળવીને આ સંશોધનમાં સ્વીકારાયેલાં ધોરણોને જ નબળાં દરાવવામાં વિજય મેળવાય, તે વખતની વાત ત્યારે. પરન્તુ ઘાતર સાહેબ પોતાના નિર્ણયના સમર્થનમાં સામાન્ય ચર્ચાના ક્ષેત્રમાં પેસીને જોમેરે છે,—(ક) દ્રૌપદી જેવી બાકા આવી દિમત કરે નહીં, (ખ) રત્નવંશમાં તો હોડ નક્કો કરેલી હોય, તે જ કાર્ક પ્રથમ ખેડે પૂરી કરી આપે તેને સ્વીકારવો જ પડે, (ગ) આગળ ચાલતાં જુવો કે યુધિષ્ઠિર દુષ્ટના પુરોહિતને રોકકું સંકળાયે છે:—

ન તત્ર વર્ણેષુ કૃતા વિવક્ષા ન જીવશિલ્પે ન કુલે ન ગોત્રે ।

(મુ. પ. ૭૪૭-૮)

(ધ) વળી એકલો અર્જુન નહીં અને પાંચે ભાર્ક અને પરણીયું, એવી મધ્ય દેશના આગેતિ ‘અલ્પદાય’ કે ઉત્પાત, કે છેક જંગલીપણા જેવી માગણી થાય છે ત્યારે પણ દ્રૌપદી તો મૌન સેવે છે, વગેરે. ત્યારે આ પ્રશ્નગના બચાવમાં ચોકખું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે, જે એ તો જેવી જુદા જુદા વાયકની મતિ અને રુચિ; જે વાયક વાયકની ભિન્નભિન્ન જ હોવાની. એવા વૈષ્ણિક મતિ—રુચિ—મેદા વડે પાર્શ્વનિર્ણય મર્કરો નહીં, વળી મહાભારત તો અસંગતિએ અને પૂર્વાપર વિરોધોને મદાસાગ છે, એટલે એ ક્ષોડી પણ કાર્ક એક જ પાકને ઉત્તમ ડેરવવા માટે નકામી, એમના જ કેટલાક નિર્ણયની સામે આવા આવા તો અનેક વાદ લકારી શકાય એમ છે. કર્ણના દાખલામાં જ જુવો. ત્યાં ત્યાં એનો પ્રવેશ કરાવ્યો છે ત્યાં ત્યાં કાર્કને કાર્ક પ્રકારે એનો તેજસ્વિય પણ આગેતો તેજ્વિયે હિયે. ક્યોકા કે સર્ગકાનું આ કર્ણવિરોધી વલણ મદાભારતનું જલ્લે એક ઉપશ્ચય ગણવું પડે એટલી બધીવાર દેખાય છે. તો એવો આ પ્રશ્ન મૂલ તો ચોક્કસ, પછી કાર્ક કારણે ઘણી આધુનિક પ્રતોમાંથી પડી જવા પામ્યો, એમ પણ કેમ નહીં વારુ ? બેશક, આવી દલીલનો લાભ અત્યંત વિરલ અંશોને જ આપી શકાય. તાત્પર્ય આટલું, જે મંશોધક પોતાની પ્રતોના પુરાવાને જ વળગી રહેવું એ મંશોધનના ખાસ પડમાં સંશોધકનો તર્જય નિષ્ણાતનિર્ણયના દરજ્જાનો અને માનનીય પોતાનું પડ છોડીને મંશોધક સામાન્ય ચર્ચાના ક્ષેત્રમાં આવે, ત્યાં તો જેટલું તેની ચર્ચાનું બલાબલ હોય, તેટલી જ એની કારજીત.

૧૭. ભારતોના વંશકર ભરત, તે કયો ભરત ?

વ્યાતિના પુરુ પછી કેટલીક પેઢીએ દુષ્યન્ત અને તેનો ભરત એમ વંશાવલિ છે. ભારતી પ્રજા, ભારતવર્ષ, ભરતખણ, એ નામો જેના ઉપરથી હપાર્ક ગયાં, તે રાજર્ષિ ભરત આ દૌષ્યન્તિ ભરત ? શ્રી મદાભારતની ઉત્તરપથની વાચનામાં ક્રમશઃક્રમ અને શકુન્તલોપાખ્યાનને જેટલું જન્યું તેટલું વહેતું દાખલ કર્યું છે. તેનો હેતુ દુષ્યન્તના પૂર્વજ વ્યાતિનું આખ્યાન અને વ્યાતિના પૂર્વજોની મનુ વૈવસ્વતના માંડીને વાદી મોડાં ગોઠવેલાં છે. વંશાવલિના દુકડા કરી નાખીને મોડાં નામ અને આખ્યાનો વહેલાં અને તે ખેલાંનું તમામ પછી, એવો ક્રમ ફેરફાર કરેલો છે. અને આવી બિચરપાયલ બેદરકારીથી કે અકસ્માત બનવા પામેલી દોષ જ નહો. આવી બાજબીને ને કાલના દરિયા, ક્યોકા, વિદ્વાનો તે શ્રોતાઓ એટલા મદસ્વની ગણના દતા, કે તેમજે આ સરપટર કરી, તેની પાછળ કાર્ક મોટો એમને પૂરતા ગોરવનો ભાગેલો હેતુ દોષો જ નહીં એ.

દા. સખટણકરે વંશાવલિ આદિની એટલે અધ્યાયોની અને અધ્યાયખણડોની ગોઠવણમાં આમ બે ક્રમ જોવામાં આવે છે. તેની ભિન્નતા દેખાડે છે, ક્યો ક્રમ કઈ વાચનામાં છે તેની વિગતો સાફ કરી આપે છે, ક્રમભંગ કરતા વૃદ્ધા તન્તુ ફરી સાધવા માટે પુનરુક્તિઓ કરેલી છે તે પણ નોંધે છે. અને ખુલાસામાં કે કારણની કરી કદપનામાં ઊતરતા નથી. બરોબર છે. પ્રતોમાંના પાઠભેદ સાફ નોંધવા ઉપરાંત ચર્ચા, તર્ક કે સૂચન પણ ફેંકવાં એ જવાબદાર સંશોધકનું જુદાજુદું પણ નથી પણ આપણે વાચકો મુકાબલે સ્વતંત્ર છીએ. તો મૂળે આમાં જે કારણ વાહોક સમ્ભવિત લાગે છે, તે વિદ્વાનો આગળ કેવલ તર્ક વા પ્રશ્ન લેખે રજૂ કરવાને લક્ષ્યાર્થ હુ.

દાખ્યન્તિ ભરત કવચના આશ્રમમાં જન્મ્યો. ગાદીએ આવતાં એણે મોટાગોટા યજ્ઞો કર્યા તેમાં એનો મુખ્ય ઋત્વિજ કવચ હતો. આ કવચને મહાકવિ કાલિદાસ અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ નાટકમાં મરીચિ પ્રગ્ભપતિ (જ્ઞાનો પુત્ર; ઈન્દ્ર, બારે કાલિદાસનો કવચ ભાસ્કર, અને વામનાવતારનો પિતામહ, તે) તો ગોત્રી જણાવે છે. અને કવચ સમ્રાટો મળી આવે છે, તેમાં એકવાક્યતા છે નહીં. રામાયણની વંશાવલિ સાથે મહાભારત અને પુરાણોમાંની એક જ મળતી આવે છે. ઉપરાંત ખીજી બે તેનાથી તેમ એકખીજીયો જુદી પડે છે. વિષય ગૂંચવણિયો અંદર તુટિઓવાળો અને નિષ્ણાતો માટેનો જ હોવાથી અહીં વિગતમાં ઊતરી શકતો નથી.

પણ આપણે ઉપર નોંધેલ ગયા કે આ મહાભારતનું આપણને જણીતું સ્વરૂપ ઇ. પૂર્વે ખીજીથી ઇસવી ચોથા સૈદ્ધ દરમિયાન ઇસવી રહેલું માનવું પડે એવું છે. અને એ સમયના ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ કરિયે તો જણાય છે, કે ઇ. પૂર્વે આશરે ઇ. પૂર્વે પહેલા ૧૮૪ થી શુંગો સમ્રાટ થયા, તેમણે સમ્રાટપદ ૧૧૨ વર્ષ ભોગવ્યું. સૈદ્ધના કવચે અને દરમિયાન કવચે એમના મંત્રી યર્મ ગયેલા; અને છેલ્લા શુંગનું ખૂન કરીને કવચે સમ્રાટપદે આવ્યા. એટલે આ સર્વ તન્તુને એક દોરમાં ગૂંથી જોતાં એક તર્ક વા પ્રશ્ન ઊડે છે, કે દૌખ્યન્તિ ભરત જ કૌથી મોટો ભરત, ભારતી પ્રગ્ભતો વંશકર એ ભરત, ભારતવર્ષ નામ છપાયું એના ઉપરથી, એવી નવી વ્યવસ્થા અને પ્રાચીન ઇતિહાસની બિચલપાયલ આ કવચોના સમય દરમિયાન એમણે અને એમના આશ્રિત વિદ્વાનો અને પૌરાણિકોએ તો નહીં કરી હોય? પ્રાચીન ઇતિહાસ અને વ્યવસ્થા પ્રમાણે તો વૈવસ્વત મનુ પછી થોડે અન્તરે સ્યેસો ભરત જ વંશકર ગણાતો હતો. ભારતો ભારતવર્ષ આદિનામ મૂલ્ય એ આદિભરત ઉપરથી પડેલાં, આ દૌખ્યન્તિ કે ખીજી ભરતોમાંથી કાઢીને લીધે નહીં, એમ જોવામાં આવે છે.

કાલિદાસનું વિક્રમોર્વશીય પણ સાથે સાથે સંભારવા જેવું છે. પુરૂરવસ જેવા અત્યન્ત પ્રાચીન અને દેવોપમ યુગની રાજધાની એ નાટકમાં ગંગાધુમનાના મંગમ ઉપર આવેલી જણાતી છે. અને મહાકવિનાં તમામ લખાણોમાંથી ‘સત્તાવર્ત’, ‘આર્થાવર્ત’, ‘મધ્યદેશ’ એવાં નામે પ્રસિદ્ધ આર્થસંસ્કૃતિના ખાસ ધામ વિષે એક જ અભિપ્રાય ફલિત થાય એમ છે. કાલિદાસના સમયની એ સર્વસંમત માન્યતા પ્રમાણે આ આર્થજુમિની મર્યાદાઓ, ઉત્તરે

માનસસર કૈલાસ પર્વત અને કૌન્થરંધ્ર, દક્ષિણે વિન્ધ્યાચળ અને નર્મદા, પશ્ચિમે કુરુક્ષેત્રમાંના વિનશનથી લઈને સરસ્વતીના હ્રુત થયેલા પ્રવાહની રેખા, અને પૂર્વે વિદેહ—મિથિલાથી ગંગાધુમનાનો સંગમ. તે સમયની એ માન્યતા પ્રમાણે આર્યો આ પ્રદેશના 'તલપદા' 'ભૂમિયા' વતની; આ જ એમની સંસ્કૃતિની સમુદ્ધાનિતિનું ધામ, આર્યપ્રજા અને સંસ્કૃતિ અહીંથી જ દશે દિશામાં ફેલાયેલી.

વેદ સુખ્યત્વે સમનદ પ્રદેશની સરજત (શિવાય કે અથર્વવેદ), મયાતિ અને વૃષપર્વા તો ધરિાનથી સિન્ધુનદ લગીની હિન્દુકુશ અને પામીરની તળેટીઓમાં યર્ધ ગયા, આર્યપ્રજા એથી પણ ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશાએ આવેલા પ્રદેશોમાંથી આ તળેટીઓ વટાવીને આવી સમનદમાં, અને પૂર્વે વધતી વધતી હિમાલયની તળેટીઓમાં છેક આસામ લગી અને સપાટ પ્રદેશમાં ગંગાધુમના—વિરચિત " મધ્યદેશ "માં ફેલાઈ ગઈ, વધારે દક્ષિણ તર્ફ અને દરિયા ઝોળંગી દક્ષિણ અને પૂર્વના ટાપુઓમાં પણ આ પછી વધી, વગેરે આપણી અર્ચાઓન દષ્ટિ, કલ્પના, કે તર્કસૂષ્ટિ, નથી કાલિદાસનાં કાવ્યનાટકોમાં, નથી ગોતમ શુદ્ધ અને મહાવીર યર્ધ ગયા, તે પછીનાં સંસ્કૃતવાડમયમાં કે નથી તેના સમકાલીન યૌદ્ધ જૈન વાડમયમાં.

૧૮. ફલસ્તુતિ

છેવટે, ધણી વધારે પ્રતો તપાસવામાં આવે અને તેમાં સારી (બધી જુદી જુદી વાચનાની) પ્રતો સારી સંખ્યામાં મળી આવી હોય, તો સમ્ભવિત છે કે આદિપર્વની આ સંશોધિત આવૃત્તિ માટે બધિલાં અને પાળેલાં ધોરણ વધુઓછાં ફેરવવાં પડે. તો પણ આપણા પશ્ચિમ હિન્દના દેશભાગમાં અગ્રેષ્ઠવાકાશીથી છેક ગોદાવરી લગી તો દેવનાગરી પ્રતોનું પ્રાધાન્ય છે; વળી આખા હિન્દમાં દેવનાગરી પ્રતો જેટલી અત્યારે બીજી લિપિની પ્રતો કોઈ પણ પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કૃત ગ્રન્થની ભાગ્યે મળી આવે, અને આમ હોવાથી થી મહાભારતના દાખલામાં તો દા. સુષ્ટભુકરે દેવનાગરી પ્રતોના મોટા ભાગ વિષે જે મત ઉચ્ચાર્યો છે, તે જ કાયમ રહેવાનો એમ લાગે છે. એઓ ઠીક મંજગાવી દે છે કે "દેવનાગરી લિપિ આખા હિન્દના વિદ્વાનોને લેતાં સૌથી વધારે જાણીતી એટલે બીજી લિપિઓની પ્રતોમાંથી ઉમેરા અને ફેરફાર સોથી વધારે દેવનાગરી પ્રતોમાં જ થયેલા છે." આ હકીકતને બીજા દષ્ટિકાણથી વર્ણવિએ, તો આપણું પશ્ચિમ હિન્દનું મહાભારત—આપણું નીલકંઠી મહાભારત—ખાસ શંકામસ્ત કરવાને પાત્ર છે. કાશી, મથુરા, ઉત્તરજયિની, ધારા, સિદ્ધપુર, અંભાત, શુકલતીર્થ, નાસિક, આદિ સૈકાઓ લગી પોતપોતાની વિદ્વત્તા માટે અને વિદ્વાનોને આકર્ષવાપોષવાની શક્તિ માટે શુભાની હતાં, તો આપણી પેલી કહેતી પ્રમાણે બન્યું છે, કે વધુ જ્ઞાની તે વધુ ખરડાકઃ એ આપણી દેવનાગરી પોથીઓમાં ચારે દિશામાંથી આણેલી દૂરદૂરની પોથીઓમાંના અંશો પણ સમાસ પામ્યા. આપણા દેશભાગની પ્રતોમાં આપણને પરિચિત યર્ધ ગયા છે, પણ બીજી લિપિઓની વાચનામાં નથી દેખાતા એવા ધણા અંશ, આપણી પ્રતોમાં છે માટે માનાઈ ગણવાને અર્થે બીજી પ્રતોમાં નથી એટલે દરજ્જે શંકા પડતા ગણાય, એવું વલણ જ વધારે ઉચિત લાગે છે. શારદા અને મલયાલમમાં, જવાના તરજુમાં અને લેમેન્દ્રની મંજરીમાં પણ એમાંના જે જે અંશ ના હોય, તે તો દરેકે દરેક ખાસ શંકાપાત્ર.

આ સંશોધિત આવૃત્તિ આપણા પશ્ચિમ હિન્દને માટે, આ એક જ બાજત પુષ્કળ પુરાવા સામગ્રી સાથે રજુ કરવાને કારણે સારી પેઠે કોમતી ગણાય, તો

આખા હિન્દ માટે પણ ખીજ અનેકાનેક રીતે દીંમતી ગણાય, એમ ઉપર ફૂલગૂંચણીન્યાયે ટાંકેલા છેક થોડા નમૂના પણ ચોકખું પૂરવાર કરે છે.

શ્રી મહાભારત આપણી પુરાતન સંસ્કૃતિ અને તેના લાંબા ઇતિહાસ દરમિયાન તેના ઉપર વીતી ગયેલા ઉપરાઉપર ન્દાનામોટા પત્રાઓને સમજવાને સારુ એવો તો અમૂલ્ય

ગ્રંથ છે, કે પ્રાચીન ગ્રીક સંસ્કૃતિ સમજવા માટે હોમર, અથવા મહાભારત, હોમર, પ્રાચીન યાહુદી સંસ્કૃતિ બિબ્લના માટે ઓલ્ડ ટેસ્ટમેંટ જેટલા આવશ્યક ઓલ્ડ ટેસ્ટમેંટ. તે કરતાં આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના સમ્બન્ધમાં આ મહાભારત

અત્યંત વધારે આવશ્યક છે. એના યથાશક્ય સંશોધન વડે આપણા જૂતકાલના ધણા ત-તુને સારી રીતે બિંદવવામાં આપણને અનેક જાણીતી તેમ કેટલીક અણુધારી રીતે ધણીધણી મદદ મળશે. ધર્મ સમાજ નીતિ અને વિચારાચારને લગતી ધણીયે બાબતોને આપણે પ્રાચીન બદ્ધે મુનાતન, નિરપવાદ બદ્ધે ધંધરશાસિત, અને આપણા ધન્ય વારસાની ખાસ સાત્ત્વિક સંપત્તિ જેવી માન્યા કરીએ છિયે, તેવા ધર કરીને રહેલા આપણા કંઈ કંઈ ભ્રમો અને મોહો દૂર થવા પામશે; આપણે અત્યારે જાણતા જ નથી અગર જૂલી ગયા છિયે અગર ગૌણ ગણિયે છિયે, એવી આપણા વારસાની કેટલીક સંપત્તિ નિર્મલ અને સતેજ પણ બનશે; અને અનેકાનેક પ્રકારે અને ચારે દિશામાં જે સમુન્નતિ વાંછિયે છિયે, તે આપણા પુરુષાર્થો મન્દનમાં શ્રી મહાભારતનું આ સંશોધન આ જ ધોરણે છેક અન્ત લગી પૂરું થતાં, આપણને નવી દિશાઓ સુઝાડશે, નવો પ્રકાશ આપશે, અણુધારી શક્તિઓ પ્રેરશે. ॐ તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ ॥

બલવન્તરાય ક. ઠાકોર

કેદરતનું વેર

“બાંધે છે ભાઈ શાને મુજ મુખ ચોકલી,” એકુને આખલો કે’,
“એકું, જુદા કરું હું કણ, પગ પિલીને, એ શું તારે જ માટે ?
આવે વેપારી ને, આ કરજ તુજ શિરે સૌ ચડેયું બતાવા,
વાવે ધાન્યો મળનાં, પણ તુજ કરમે ઠોદરા દુદ્ધ ખાવા.”

નાગરદાસ અ. પંડ્યા

અન્તિમ તન્તુ

(પૃથ્વી-અનુક્રુપ)

અનેક ઉરવાદના સુભગ તાર તૂટી ગયા,
પરંતુ રણકારશેષ નવ શૂન્યમાં ફૂળિયા;
અળાંક અવશિષ્ટ તન્તુ તારું ગાન જે ગૂંજતું
સદાય ધ્વનિ મૂક એ કરુણના રહે ધારતું.

અનેક રજની વિશે પરમ શાન્ત એકાન્તમાં,
ઊંઠા હૃદયવાદમાં ધ્વનિ નવા સ્વયં ઊઠતા;
વિરાટ સ્વશૂન્યતામહિ સમત્વયોગે કરી
ધરે હૃદય મૂકતા;—અરવ ગાન વાધે ત્યહિં.

પરંતુ અણચિન્ત્યું હૃદયવાદ શું થ'લિયું ?
ગયું કરુણ ગાનના ધ્વનિ વિશે હવે રાચવું ?
રહેલ અવશિષ્ટ તન્તુ પણ ગૂઢ હસ્તે તૂટ્યો,
નિગૂઢતર અશ્રુ-સ્રોત પણ નેત્રમાં ઊભર્યો.

સૂક્ષ્મ સંવાદો જે તન્તુ આત્મવાદતણે ગ્રહે-
વિશ્વવાદતણું ગાન, છિન્ન એ ન થશે અરે !

સુદંરજી ગા. બેઠાઈ

[શાંતિનિકેતનમાં વસંતોત્સવ]

વ્યક્તિગત કરતાંયે મનુષ્યના સામાજિક જીવનમાં ઉત્સવોને કેટલું મહત્વનું સ્થાન છે તે વિવિધ પ્રતિ અને દેશોમાં પ્રતિવર્ષે ઉજવાતા માતા પ્રકારના ઉત્સવોનું અસ્તિત્વ જ દર્શાવી આપે છે. તદુપરાંત આગકાલ લુપ્ત થતા જતા કેટલાક ઉત્સવોને પુનર્જીવિત કરવા માટે યતા પ્રયાસો એ મહાન સંસ્થાની મંથાનજીવનને ચેતનવંતુ રાખવાની અમોઘ શક્તિનો પરિચય કરાવવા બસ છે.

કવિવર ટાગોરના શાંતિનિકેતનમાં અપાતા શિક્ષણો, પુસ્તકિયા ગાન કરતી પુદ પ્રકૃતિની પાસેથી જ મળતા પ્રેરણાપૂર્ણ પાઠકારા યતા 'માનવજીવનની મહત્તાના અનુભવને વધુ મહત્વનું સ્થાન આપવાનો આદર્શ છે. એ કારણે જ એ સંસ્થાના વિશિષ્ટ અંગરૂપે વિવિધ ઉત્સવો અને ખાસ કરીને ઋતુઉત્સવો છે. તેમણે વસંત અને વર્ષાઋતુના ઉત્સવો ખૂબ પ્રેરક હોય છે.

શાંતિનિકેતનની સ્થાપના પછી આશ્રમની સીમામાં જે વિશાળ વનરૂપતિસાધાન્ય નામ્યું છે તેમાં એક પછી એક એમ પ્રત્યેક ઋતુમાં ખીલતાં વૃક્ષો અને લતાઓ છે. ઋતુ-ઉત્સવો માટેની એ પ્રાકૃતિક સામગ્રી ઉપરાંત એની જ ઈગિતમય મૌનવાણીને શબ્દ અને સૂરનાં મુખપુરે સામંતરે ગૂંથતાર કવિવરનાં અનોકા ઋતુગીતો અહીંના ઉત્સવોનું એક પ્રધાન અંગ છે.

આ વર્ષે શાશ્વત્વનાસ શરૂ થતાં જ આશ્રમિકાએ પ્રજાતના પહોરમાં

“આજ દિવસ ફવાર ખોલા
એસોહો, એસોહો આમાર વસંત.”

એ મધુર ગીતના વૈતાલિકથી વસંતને આવાહન કર્યું ત્યારથી જ આશ્રમમાં ચોખેર ઉત્સવનું વાતાવરણ ફેલાયું. દોલે પ્રણિમાં—હોલિ—ને દિવસે ઉજવાતા વસંતોત્સવની તૈયારીઓ આંધી. કેટલાક વસંતગીતો અને તે સાથે થનારાં નૃત્યની તાલીમ અપાવી શરૂ થઈ ગઈ. આશ્રમની વૃક્ષવટામાંથી કોકિલનાં પંચમગીત સંભળાવા લાગ્યાં. પલ્લાય તો લોવાવેશમાં લો-લો થઈ ગયાં. આંખાને મંજરીઓ આવી. કુંજ પાસેની પ્રકુલિત માધવો લતાઓ પર ભંમરસંગીત માહુ થઈ ગયું. આરી ઓરડી પાસેથી જતી ગગનચુખી શ્યામવૃક્ષોની દારને અંજો કોમલ કિસલવની લાલિમા ચળકવા લાગી અને ચાંલમેંજરીઓ પણ ફૂટવા માંડી. શીમેજાને અંજો પણ રાતાં પુષ્પોના મુચ્છા નામવા લાગ્યા. નીલવર્ણી કૌચનફૂલનાં વૃક્ષ ઉપર એકેએક પાંદડું નજીવું બંધ થયું. વનપુલક કહેવાતાં મીઠી ગંધવાળાં ફૂલનાં શ્વેત ગોંજરાં પણ દીપી નીકળ્યા. આમ વિવિધ પુષ્પો અને મંજરીઓની મહેકથી દક્ષિણના મંદચતિ. વાયુની લહેરો

પણુ આશ્રમમાં પ્રવેશતાં જ સુવાસિત લાગવા માંડી. ધીરે ધીરે ચાંદની પણ વધતી ગઈ. માનવ અને પ્રકૃતિ ઉભયે મહેાત્સવની તૈયારીઓ કરવા માંડી હતી.

દ્વાદશનમાસની શુક્લ ચતુર્દશી આવી. આશ્રમવાસી સૌએ પોતાનું એકેક વસ્ત્ર—સાડી, ઉત્તરીય કે ધોતિયું—વાસંતી રંગે (આછો પીળો) રંગાવી લીધું. વસંતોત્સવમાં આનંદ માણનાર પ્રત્યેકને અંગે વાસંતીવસ્ત્ર તો હોવું જ જોઈએને! આશ્રમકુંજમાં કલાભવનના આચાર્ય શ્રી નંદલાલ બાણુ અને એમનાં શિષ્યસમુદાયે મળી આલપના? પૂરી અને ઉત્સવનું સ્થાન શુશુભાર્થ. એ કરવામાં કેટલાક ગૃહસ્થાતી ભાષ્મિહેતો પણ હતાં. એ સ્થળ ઉપરાંત મંથાગાર સામેના હરિવાળા મેદાનમાં પણ એક વર્તુલ જેટલી સાફ કરેલી જગ્યામાં આલપના પૂરાતી હતી. એ દિવસની ચાંદનીમાં ધણુધે ટોળાં ફરવા નીકળી પડ્યાં હતાં. વસંતોત્સવનો આનંદ માણવા બહારના આવેલા ધણા મહેમાનોમાં આચાર્ય કૃપાલાની અને કવિવરના ભત્રીજા સૌમ્યેન્દ્રનાથ ટાંગોર પણ હતા.

દોલપૂણિમા. પ્રભાતના પહોરમાં હજી તો ઊઠવાનો ઘંટ પણ નહોતો થયો, માત્ર ચાર જ વાગ્યા હતા. દશેદિશમાં વ્યાપી રહેલી નિસ્તબ્ધ શાંતિ અને પૂર્ણ વિકસીત જગાતા ચંદ્રની રૂપેરી ચાંદનીમાં પંખીડાંનો કલરવ ચરુ થાય તે પહેલાં તો

“આજિ વસંત જગત દારે,
તવ અવગુંઠિત કુંઠિત જવને, કરો ના વિરમિત તારે.
શુભિયો હૃદયદલ શુભિયો, આજી શુભિયો આપનપર શુભિયો,
એક સંગીતમુખરિત ગગને તવ ગંધ તરંગિયા ટુલિયો.
એક બાહિરે ભુવને દિશા દારાયે, દિયો છડાયે માધુરી ભારેભારે—X X”

એ ગીતના મધુર સૂરે આશ્રમવાસીઓને કાને પહોંચ્યા. મંથરાનો ટિનકાર, શીડલનો તીણો તોણે મધુરો નાદ અને ધીરે તાલ દેતા મૃદંગ સાથે નાનાં ગાયકગાયિકા મળી પચીસેક આશ્રમવાસીઓ દ્વારા ગવાયે જતું એ વૈતાલિક ગીત બધાંને વસંતના આગમનોત્સવમાં સ્વ-પર ભૂલી ઘેલા ચવા આમંત્રણ દેતું હતું. આશ્રમના લગભગ બધા જ મુખ્ય મુખ્ય માર્ગો ઉપર ચાલતાં ચાલતાં એ ગીત એક કલાક સુધી ગવાયું. સૌ આશ્રમવાસીઓ સંગીતને સૂરે એ શુભ દિને જગત થયાં.

સવારના આઠેક વાગ્યા ત્યાં તો વળી બધાંનેયે વાસંતીવસ્ત્રે સજ્જ થઈ આશ્રમકુંજમાં આવવા આમંત્રણ દેતા ઘંટના ચાર ચાર ‘ટ’કારા ચવા માંડ્યા. ધીરે ધીરે આશ્રમકુંજમાં વાસંતીસાગરનાં મોજાંની જેમ બધાંનાં ઉત્તરીયો ફરફરતાં જણાયાં. દૂર કલાભવન આગળ જ્વલગેગિના ધમકાર અને શંખનાદ થયા કરતા હતા. સંગીત અને નૃત્યદ આશ્રમવાસીઓનું આપુરું દૃંદ કલાભવનમાં કંઈક ધમાલમાં રોકાયું હતું. થોડીવારમાં તો કલાભવનમાંથી જ એક સરધસ નીકળતું જણાયું. બધાયે વાસંતીવસ્ત્રે શોભતાં હતાં. મોખરે એ બહેનો શંખનાદ કર્યે જતી હતી. તેમની પાછળ બળ્લેની દારમાં અનુસરતી બહેનોમાંથી કોઈના હાથમાં પલાશપટ તો કોઈના હાથમાં કાંચનપુષ્પનો કલચ, કોઈના હાથમાં ધૂપદાની તો કોઈના હાથમાં પ્રદીપ, કોઈના હાથમાં કુંકુમનો તો કોઈના હાથમાં ગુલાબનો થાળ એમ

૧. ખડીને લાંબવી લાંબેલી જેવી જગા ઉપર ચીવરવામાં આવતી રંગોળીને આલપના કહે છે.

ઋતુરાજના અર્ધની સૌ સામગ્રી હતી. એ સરઘસની સાથે જ ચાલતું એક વૃંદ
 " ઓરે ! ગૃહવાસી ! ખોલ દ્વાર ખોલ,
 સ્થલે જલે વનતલે લાગલો જે દોહ x x x "

એ ગીત ગાતું ઘરમાં ગોંધાઈ રહેનારને દ્વારખોલીને મહોત્સવ માણવા બહાર નીકળવા હાકલ
 કરી રહ્યું હતું. વચ્ચે વચ્ચે યાજ્ઞમાંથી વાસંતીને હસ્તે બેસતું ગુલાલ અને શંખ તથા ઘંટાનો
 નાદ ઉત્સવનાં આનંદ અને ગાંભીર્યની જમાવટ કરતાં હતાં. એક, દો, ત્રીન, ચાર એમ
 સોળ પગલાં આગળ ભરાય તેમાં ત્રણચાર પગલાં પાછળ પણ ભરાય—એ રીતે તૃત્યની
 લહેરાતી નિયમિત રીતે શાલગ્રસ્થોની હારમાંથી વાંકાચૂકો ગતિથી સરઘસ આત્રકુંજપ્રતિ
 જતું હતું. કેટલાયે લોકો પોતપોતાના કેમેરાથી ફેટા લીધા કરતા હતા.

ગુરુદેવ^૧ તો આજાં બદામી વસ્ત્રોમાં સન્ન થઈ ક્યારનાયે આત્રકુંજમાં આવીને
 તેમને માટે શણગારીને રાખેલી વેદી ઉપર બેઠા હતા. અર્ધવાહી સરઘસ તેમની સન્મુખ
 આવ્યું. કંઠહારના આકારમાં વેદી સાથે જ સૌએ એક પછી એક અર્ધપાત્રો ગોઠવી દીધાં.
 બધાંએ ગુરુદેવને વંદન કરી સહારમાં પોતપોતાનું સ્થાન ખોળી લીધું. તે પછી ગુરુદેવે પોતે જ
 પસંદ કરી આપેલા કેટલાક પ્રસંગોચિત શ્લોકો એક બંગાળી ત્રિદુપી બહેન તથા મેં મળીને
 ગાયા તેમાં શબ્દસાક્ષિવાળા બે આર્યાઈએ અને એક શાસ્ત્રલિંગિણીત ઉપરાંત નીચેના કવિ
 કાલિદાસનો સુંદર શ્લોક હતો:

ભારીપ્ત વહ્નિ સદૈરપયાત પત્રૈઃ ।
 સર્વત્ર કિંશુકવનૈઃ કુસુમાવનમૈઃ ॥
 સયો વસંત સમયેન સમાવતેયં ।
 રક્ષાંશુઘ્ન નવવધૂરિવ ભાતિ ભૂમિ ॥

એ ગાઈને ગુરુદેવને નમન કર્યા પછી એમણે

" નમો, નમો, નમો, હ્રિમિ સુંદરતમ
 દૂર દોહલો દૈન્ય દન્દ
 ઊત્ત દોહલો કુઃખખંધ
 હસવપતિ મદાનંદ, હ્રિમિ સુંદરતમ "

એ પ્રણતિગીત તથા એમનાં પોતાનાં કેટલાંક વસંતકાવ્યો મધુર કંઠે વાંચી સંભળાવ્યાં
 કે તરત જ સિતાર, એસરાજ શીડલ વગેરે વાજિંત્રોપર " આજ દખ્ખિત દુઆર ખોલા "
 એ ગીતનું ઐક્યવાદન થયું. હાવ્યજગતમાં ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતા કારસી સાહિત્યમાંથી
 પણ આત્રમવાસી બે મુસલિમ વિદ્વાનોએ વક્ત્રેત્ર ચિરોનાં કેટલાંક કારસી કાવ્યો સુરીલી રીતે
 સંભળાવ્યાં. એ બધો કાર્યક્રમ થઈ રહ્યા પછી " ગાનેર દલે " વાજિંત્રની સાથે કેટલાંક
 વસંતગીતો ગાયાં. અંતે એ સહા વિસર્જન ચતાં પરસ્પરને સૌએ ગુલાલના ચાંચા કર્યા
 અને કેટલાકે તો આપસમાં ખૂબ ગુલાલ ઉડાડ્યું.

ઉત્સવનો એ પછીનો કાર્યક્રમ સાંજ પછી રાખવામાં આવ્યો હતો. સવારે આત્રકુંજમાં
 જે સ્થળે ઉત્સવ થયો હતો તે જ સ્થળે સાંજ પછી તૃત્ય અને ગીત ચવાનાં હતાં. તે માટે

આગ્રજોમાં રંગીન પ્રદીપ અને ચોમેર દીપતી ન્યેતવાળી દીવીઓ મૂકાવી હતી. તદુપરાંત પરીઓની પાંખની જેમ ઊડ્યા કરતાં ડાળીઓંપર લટકાવેલાં રંગબેરંગી વસ્ત્રો ફરફરતાં હતાં. સવારે જે વેદીપર શુરુદેવ બેઠેલા ત્યાં ‘ગાનેર દલ’ (ગાયક દલ) બેસવાનું હતું અને તેની જમણી બાજુએ સભા વચ્ચે જ શુરુદેવને બેસવાનું સ્થાન હતું. માટીની એ ગોળ વેદી ઉપર તો કેટલાયે વિશિષ્ટતાવાળા મહેમાનોનો સત્કાર થાય છે.

સાંજનું ભોજન વહેંચું પૂરું થયું. આઠેક વાગતામાં તો ઘંટના ચાર ચાર ટકારો સાંભળી આખોયે આગ્રમ આગ્રકુન્જમાં આવ્યો. શુરુદેવ તો કપારના આવી ગયા હતા.

‘ઓરે ભાઈ! કાશુન લેજેછે વનેવને

ડાલે ડાલે કુલે ફૂલે પાતાય પાતાય રે x x x”

એ ગીત સાથે વર્તુલાકારમાં સહનૃત્ય શરૂ થયું. તે પછી “તાલેર વનેર કરતાલિ” એ ગીત સાથે પથુ સહનૃત્ય થયું. આ બે નૃત્યમાં અન્ય નૃત્યપ્રકારો કરતાં ઘણી વિશિષ્ટતા હતી. છેલ્લા દોઢ બે માસથી મત્રઆરથી અત્રે ખોલાવવામાં આવેલાં એક દક્ષિણ-નૃત્યનિપુંથુ મહિલા નૃત્યની દક્ષિણ ભારતમાં જળવાઈ રહેલી શાસ્ત્રીય કલા શીખવે છે. તે પદ્ધતિ (technique) શીખીને તેની ઉપરથી ગીતને અનુરૂપ નૃત્ય તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં તે સ્પષ્ટ સમજાતું હતું. એ બે નૃત્યોમાં જણાતા અંગમરોડ તથા વિવિધ મુદ્રાઓ દક્ષિણ ભારતીય નૃત્યની હોવા છતાંયે એમાં એ classic નૃત્યના કરતાં વધારે મુક્તિનો આભાસ થતો હતો. કવિવરનું ‘સુંદર’ નામક ગીતિનાટ્ય એ ગીતનૃત્યો દ્વારા જ અભિનીત થતું હતું એટલે લગભગ બધાં જ ગીત સાથે અભિનયનૃત્ય હતાં. વસ્ત્રોની વિદાય સૂચવતું ઠરુણ સરોવાણું

“એખેન આમાર સમય હોલો

નવાર ફવાર ખોલો ખોલો x x x”

એ ગીત મેં ગાયું. છેલ્લાં સાત વર્ષથી શાંતિનિકેતનમાં હોવા છતાંયે શુરુદેવ સમક્ષ સભામાં તેમનું જ બંગાળી ગીત એકલા ગાવાનો મારે તો પહેલો જ પ્રસંગ હતો. ‘સુંદર’નો નૃત્યાભિનય કરનાર કલાભવનમાં અમ્યાસ કરતાં એક ગૂંઝાતી બહેનને નંદલાલબાજુએ રંગીન વસ્ત્ર અને પુષ્પમાલાથી સુંદર રીતે શણગાર્યા હતાં. નાની દસ દસ વર્ષની બાલિકાઓએ ‘કે દેખે એ આંદા તોમાય દોલા’ એ ગીત સાથે કરેલું ભાવનૃત્ય ખૂબ મનોહર લાગતું હતું. મુંબઈમાં ટાગોરસાહિબ વખતે ભજવાયેલા ‘રાપમેચન’માં અરુણેશ્વર ગાંધીરનો અને ‘તાલેર દેશ’માં રાજપુતનો મુખ્ય પાઠ કરનાર શાંતિનિકેતનના નૃત્ય શિક્ષક શ્રી. શાંતિદેવ ઘોષનું

“એલેલા ડાક પડે છે કાન ખાને

કાશુનેર કલાન્તકણેર રોષ ગાને x x x”

એ બાઉલચરવાળા ગીત સાથેનું સાદું છતાંયે ભાવભર્યું મસ્તનૃત્ય મન ઉપર જોડી છાપ પાડતું હતું. છેલ્લા ગીત સાથે તો આખુલે નૃત્યદલ તેમના રંગબેરંગી સાજ સાથે ઉતરીય ફરકાવતું નૃત્યની ધૂનમાં મગ્નું હતું. આ કાર્યક્રમ માટે રોઈજ કે પડદાઓ કંઈ જ બંધોં કરવા પડ્યા નહોતા. દર અંધારામાંથી અભિનયકાર ધીરેધીરે પ્રકાશ તરફ આવે. બેડા

ઘાટવાળાં આમ્રવૃક્ષોની પરસ્પરમાં ગુંથાયેલી ડાળીઓથી થયેલું પ્રવેશદ્વાર રંગીન પ્રદીપના પ્રકાશથી સુશોભિત લાગતું હતું. એ કાર્યક્રમ ત્યાં જ પૂરો થયો.

આખેયે આશ્રમ જે નેવા ખૂબ ઉત્સુક હતો, જેની તાલીમ તો ઉત્સવની પહેલાં એક માસથી ચાલતી હતી તે દાંડિયારાસ અને ગરબીનો કાર્યક્રમ હતો બાકી હતો. ગયે વર્ષે પણ વસંતોત્સવને દિને સામાન્યરૂપમાં સૌ ગૂજરાતીઓએ દાંડિયારાસ લીધેલા પણ આ વર્ષે તો એથીયે સારા રૂપમાં ગુરુદેવ અને આશ્રમ આગળ ગૂજરાતની એ વિશિષ્ટ વસ્તુ ધરવાની હતી. દક્ષિણામૂર્તિમાંથી આવીને અત્રે સ્નાતકનો અભ્યાસ કરતા બાર્ધ પ્રેમશંકરના ઉત્સાહથી એ વિચાર દઢ થયો. તેમની પાસેથી ઘણાં માણસોએ રાસના પંચિયા, અઢિયા ઈત્યાદિ પ્રકારોના તાલ અને અંગમરોડ શીખી લીધા. શાંતિનિકેતનના નૃત્યદલમાં અમરૂણી ગણુતાં ચારપાંચ બંગાળી બહેનો, શ્રી. શાંતિદેવ યેલ તથા એક આશ્રમવાસી સુરોપિયન બહેને પણ રાસના ઉત્સવ માટે નક્કી કરેલા પ્રકારો ખૂબ ઝડપથી શીખી લીધા. ઉત્સવના એ દિન પહેલાં જ રાસમંડળે ગુરુદેવનાં સૂચનો બજાવવા ખાતર તેમની સન્મુખ રાસની તાલીમ કરેલી. તે દિવસે ગુરુદેવે કરેલી સૂચનાઓમાં તેમણે કહેલું “આ નૃત્યને તમે બધા, જે સમાજના માનસમાં તેને માટે ફેટલાયે સેકાઓથી જામેલું બાવનાપૂર્ણ વાતાવરણ છે ત્યાંથી વિચિત્ર કરીને અમારી સૌની આગળ ધરો છો. અહીંના પ્રેક્ષક સમુદાયના માનસમાં રાસ માટેનું ગૂજરાત જેવું પ્રયાગત વાતાવરણ ન હોવાથી એ બધા તો રાસ ગરબીને માત્ર નૃત્યકલાના દૃષ્ટિબિંદુથી જ જોવાના. એટલે તમારે લોકોએ એ વાત લક્ષ્યમાં રાખી રાસમાં monotonous ન આવે તે પર ધ્યાન દેવું જોઈએ. તમે પંચિયા અઢિયા એ બધાં જુદાં જુદાં રાસસ્વરૂપો વચ્ચે વચ્ચે અટકી અટકીને જાતાવો છો તે કરતાં એ બધા જ પ્રકારો સતતનૃત્યરૂપે કયે જાઓ તો તેમ કરવામાં રહેલા વૈચિત્ર્યદ્વારા એનો રસ જામી રહે. એમાં પરિશ્રમ તો છે જ, વિશેષ પુનરાવર્તન દ્વારા અમુક દુતગતિએ પહોંચવાથી રાસનૃત્યથી અભ્યસ્ત થયેલાઓને આનંદની છાંયો ઉછરતી લાગે એવા ઊંડાણે એમના અંતરમાં રહેલી બાવના છે, પણ માત્ર અભિનવનૃત્યકલાની દૃષ્ટિએ જોનાર અગૂજરાતી પ્રેક્ષકને તો એથી કંટાળો ઉપજવાનો સંભવ રહે છે.” આવાં કેટલાંક સૂચનો તથા રમુજ કરી એમણે સૌને એ માટે ઉત્સાહ લીધેલો. બીજે જ દિવસે અને પૂર્ણિમાને દિને પણ સવારના કાર્યક્રમ પછી રાસમંડળે એકત્રિત થઈ એકસાથે જ પંચિયાના ચારેક પ્રકારો તથા સાથે અઢિયાનો પ્રકાર જોડી દઈ રાસ લીધેલા. એ પરિવર્તન કર્યા પછી તેમાં કંટાળો ઉપજાવે તેવું તત્ત્વ નહોતું રહ્યું.

આમ્રકુંજના કાર્યક્રમ પછી પ્રેક્ષકસમૂહ અંચાગાર સામે રંગોળી પૂરાયેલા વર્તુલની આસપાસ બેસી ગયો. રાસ રમનારા બાર્ડોએ નંદ્યાણુએ શ્વેત ઉચ્ચીપ અને ઉપર પલાશનું દૂધનું લગાવી શણગાર્યા, અને રાસ લેનાર બહેનો પણ નંદ્યાણુની સૂચના મુજબ ઘેરાઈનાં વિવિધ ખાતવાળાં વસ્ત્રો પહેરી આવ્યાં હતાં.

રાસમંડળ સંજ્ઞા થઈ હાંથમાં દાંડિયા લઈ વર્તુલમાં જવા બેસું હતું એટલામાં તો વાઘ, રીંછ, કૂતરું, શિયાળ એવાં બધાં પ્રાણીઓના ધોર નાદ સંભળાયા. પાસેના જ એક આરણ્યમાંથી બિડામણું લાગતું બાર પંદર મૂર્તિનું એક સરખા રાસના વર્તુલ તરફ આવતું

હતું. પ્રાણી સમુદાય ઉત્સવમાં રાસ લેવાનો આનંદ લેવા આવ્યો હતો. કલાલવનના સભ્યોએ એ તૈયારી કરી હતી. તેમણે સૌએ બનાવેલાં બનાવટી મોઢાં-maaskas-પહેરીને પ્રત્યેક મોઢાને અતુરૂપ અવાજ કરતા તે બધા આવ્યા હતા. એ બધું ટોળું બેત્રણ પાટ ઉપર આવીને બેઠું. અચાનક આ જોઈને પ્રેક્ષકમંડળમાં હસાહસ થઈ રહી.

રાસમંડળ વર્તુલમાં જઈ યથાનિયમ જીભું રહ્યું. વચ્ચે આંકલા ખીજ નાના વર્તુલમાં ગાયનમાં સાથ દેનાર ચારપાંચ બંગાળી બાઈનહેતો સાથે હું પણ તાલ દેવા માટે જોલ લઈ બેઠો. યુ દેવ પણ આવી ગયા એટલે

“ નિર્મલ કાન્ત નમો હે નમો

સ્નિગ્ધ સુશાન્ત નમો હે નમો x x x ”

એ કાલર્યા પ્રણતિગીતથી રાસનો આરંભ થયો. એ નાનકડાગીત સાથે લેવાયેલા રાસનો પ્રકાર પણ નમનના અભિનયવાળો જ હતો. એ પછી સૌએ નીચે મૂકી દીધેલા દાંડિયા લીધા અને ‘ આજ દિપ્તિ દુવાર ખોલા ’ એ ગીત સાથે પચિયા શરૂ કર્યા. અરધું વર્તુલ થતાં દર વખતે રાસના પ્રકારો બદલાયા કરતા અને ગતિપણ સહેજ દુન થતી હતી એટલે રાસનો રસ જળવાઈ રહેતો હતો. આડિયા પણ એ ગીત સાથેના પચિયા સાથે જ આણુ રીતે લીધા. વળા ખાજા સૌએ દાંડિયા નીચે મૂકી દીધા. વર્તુલની વચ્ચેથી જોણ વગાડતાં મેં મેધાણી પાસેથી શીખી લીધેલું “ આજરે સપનામાં મેંતો ડોલતા હુંગર દીઠા ને ” એ લોકગીત ગાવું શરૂ કર્યું અને સૌ રાસ લેનારાંએ ઝીલ્યું. એ સાથે જ કરતાથી સાથેની ગરબી શરૂ થઈ. ધીરેધીરે એની ગતિ વધતી ગઈ અને સંકુચિત તથા વિસ્તારીત થતા એ સહનૃત્યના પ્રકારની આકર્ષકતા ખીલી જીડી એટલામાં તો ગીત પૂરું થયું. યુરુદેવને રાસ ગરબી ગમી ગયાં. તેમાં કરેલાં પરિવર્તનોથી તેમાં અભિનવ નૃત્યની વિશિષ્ટતા આવવા ઉપરાંત monotony ન લાગે તેમ એમણે કહ્યું પણ ખરું. પહેલાંના વસંતોત્સવ કરતાં આ વર્ષે કેટલીક નવીનતાઓ હતી.

બધો કાર્યક્રમ પૂરો થયો. સૌને ચાંદનીમાં શરજત અને સહેજ નાસ્તો મળ્યાં. વસંતોત્સવના ખીજ જ દિન પછી સૌને ગ્રીષ્મનો તાપ લાગવા માંડ્યો.

શાંતિનિકેતન,

ગાંધીદિન ૧૦-૨-૩૪.

ખહારવટું

લસે શબ્દે, રંગે ધ્વનિ સુરખ રેખાકૃતિ વિષે,
પ્રતિષ્ઠાયા રૂપે સહૃદયજનોમાં હૃદ નમ્મે,
વિહારાર્થે વ્યંગ્ય-ધ્વનિત સઘળા વેષ સજતી
ચહે તેને જોવા અવનિતલમાં પાય ધરતી.

*

વહાવું કાવ્યના કોઈ અંતરંગ તરંગમાં
સબલું રસ-વાધા કે સર્વ ભાવાનુભાવના.
તારિકા તાંડવત્રેમી છોડીને રંગ-પીઠિકા
નલેથી ખરતી કે'વા શુભ સંદેશ સ્વાન્તના.
એ પેરે સરતી દેખુઃ આ આવી રમ્ય કલ્પના
અરે કાં કથતા એને મિથ્યા આભાસ સ્વપ્નના ?
પડી રે' શબ્દ-બલોના શુદ્ધનો ખસ રાખ હા,
તંત્રીલય વિના એને શૂન્ય સર્વસ્વ સર્વદા.
ભાવમૂર્તિ રહે કેમ સ્થૂલ શબ્દ વડે થહી.
ખીનના તારમાંથી આ અણેને અણ આપતી
નહિ કવનની પેઠે વિદ્વતાનેય માપતી
ડોલાવે પશુપંખીને ભૂતમાત્રે વસી રહી.

કલ્પના થર ગાઢા કે કલ્પનાના ભુલાયલા
સવક્ષ સસ્ત નૂકુંઃ ગદ્ય કે દિશ્વિરોપનાઃ
પ્રતીકે પ્રાણ પૂરું ને રેખામાંય સજવતા,
જેતામાં આસરે સર્વે વિષમાસ્વાદ વિશ્વના.
ઊડથી એક એ જાઠેઃ જગાવે દિવ્ય જ્યોતને,
ને શોધીભાવવૃત્તિ સહય-હૃદયને કલ્પનામાં જુલાવે.

*

પાર્થિવ-સ્પર્શથી ખેંહીતી કલ્પના આલને અડે
હૃદયે એ ખઘા તોયે છપા ખહારવટે ચડે.

પ્રતાપરાય ઝ. પંડ્યા

એશિયામાં વ્યક્તિત્વ

પૂર્વના દેશોમાં વ્યક્તિત્વ હંમેશાં નમ્ર રહ્યું છે. ચીનની ભાષામાં વિભૂતિ એ -Personality- માટે શબ્દ પણ નથી. વ્યક્તિત્વના જે ખ્યાલની પશ્ચિમમાં પૂજા થાય છે તેના પર પૂર્વમાં ભાર નથી મુકાતો એ પૂર્વ તથા પશ્ચિમના આત્મા વચ્ચે રહેલો ભેદ તફાવત દેખાડે છે.

પશ્ચિમનો કવિ અહંભાવપૂર્વક આખા વિશ્વને પોતાના ગળ વડે જ આંકે છે. પૂર્વનો એનો બંધુ વિશ્રાંતિ કે કાન્તિના—સ્વાસ્થ્ય કે ઉત્પાતના—કુદરતના પલટાઓમાં પોતાની મનોદશાનું આરોપણ કરી શકે તો આત્મસાક્ષાત્કારની પોતાની ઝંખના તૃપ્ત થયેલી માને છે. આમાંથી જ પૂર્વના રમ્ય કવનની ગેમી કામળતા ઉદ્ભવે છે. પરંતુ, સાંદર્ય સાથે ઘણી વખત નિર્જાળતા એવામાં આવે છે, તેમ પૂર્વના આ આત્મનિર્જાળને લીધે એશિયન પ્રજાઓમાં શક્તિશાળી લોકનાયકો ઓછા પેદા થયા છે.

પશ્ચિમે વ્યક્તિત્વને આપેલી મહત્તા તેના ધર્મમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. હિંદુ તથા ચીન અસરીરી શક્તિઓની ઉપાસના કરતાં, ત્યારે પશ્ચિમમાં ઈશ્વરનું મુખ્ય તત્ત્વ તેનું વ્યક્તિત્વ હતું. દેવમાં મનુષ્યત્વનું આરોપણ કરવામાં આવે છે એના કરતાં, દેવ મનુષ્યો સાથે જે રીતે બોલે છે તેમાંથી આ મુદ્દો વધારે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ભગવાન કહે છે: “તું આમ ન કરીશ,” એ વચન ઈશ્વરને વ્યક્તિરૂપે રજૂ કરે છે. એ દેવ પોતાના સેવકોને બોલાવી પોતાને માટે તેમને કામ સોંપતો. એક સર્વોપરિ વ્યક્તિ પોતાને કામ સોંપે એ ખ્યાલને લીધે એ સેવકોનું વ્યક્તિત્વ વધારે ખડતલ બનતું.

આની અગર સારી પણ થાય કે નરસી પણ થાય, પરંતુ પશ્ચિમના ધણા મહાપુરુષોમાં ચોક્કસાઈ ને અમુક જાતની દુર્ધર્ષતા આવી છે. ઈશ્વર પોતાને પડખે છે (અથવા પોતે ઈશ્વરને પડખે છે, પરિણામે બંને એક જ છે) એમ માનનાર જેવી ખાતરી ને નિષ્કુરતાથી ઝૂંઝી શકે એવી રીતે, પોતાની શુદ્ધિ, ધરોપકાર, મહત્ત્વાર્થતા કે પરંપરાગત ડહાપણ પર આધાર રાખનાર ઝૂંઝી શકતો નથી. એટલે, સામાન્ય રીતે પશ્ચિમના મહાપુરુષોએ પોતાના સમાજનું ભણું કે જૂરું કર્યું છે એટલું નેમના પૌર્વાત્મ સમકાલીનો નથી કરી શક્યા.

પૂર્વ ને પશ્ચિમ એ શબ્દો હું તાત્ત્વિક અર્થમાં જ વાપરું છું. એ રીતે યહૂદી ને ઇસ્લામ ધર્મ પણ હું પશ્ચિમના લેખું છું. યહૂદી ધર્મ મુરોપના વિચારોનું એક મૂળિયું નથી શું? અને ઝંગિસખાન જેવાને પણ હું અપવાદરૂપ લેખું છું, કેમકે એવા તો પૂર્વ કે પશ્ચિમના તત્ત્વચિંતનથી અરપટ કેવળ મનુષ્યપ્રાણીઓ જ ગણી શકાય. પણ સંસ્કારી સમાજ પરત્વે મારી માન્યતા ઇતિહાસ તપાસતાં સાચી લાગે છે. ઉદ્યારપાસામાં, ચીન કે હિંદુ એવિયર, લ્યુયર, કોમબેલ કે લિંકન સંખ્યા નથી, તેમ જમા બાળુએ ઇન્કિલબઝિટર, રેશેલ્સ કે કેસર વિલિયમ પણ પેદા નથી કર્યા.

ધણે અંશે પૌર્વાત્ય એવા ધર્મ શ્રિસ્તના ઉપદેશ પશ્ચિમની પ્રવળ ને અસહિષ્ણુ સંસ્કૃતિ સાથે ભળ્યા ત્યારે “શાંતિ નહિ, પણ સંમર”ની ઘોષણા પરિણમી. એના સૂક્ષ્મ ભાવો આપણે કળા શકીએ તો ધર્મની ભાવના પોતાના પ્રભવસ્થાનરૂપ ઝનૂની મહદીઓ કે વ્યવસ્થાપક પોલ અથવા નર્કકુશળ ઓગસ્ટીન કરતાં મેળ શોધનારે કોન્ફ્યુશિયસ અથવા દયામય, ક્ષમાશીલ બુદ્ધ કે પ્રેમતત્ત્વના ચીની ઉપાસક મો દી (Mo Dee) ની ભાવનાને વધારે મળતી આવે છે. પાર્વાત્ય સંતોમાં નહોતાં એવાં ઉદાન્ત આશાવાદ તથા ભાવના-મયતા ધર્મમાં હતાં—કદાચ આને વધારે વ્યક્તિત્વ પણ ગણી શકાય, પરંતુ પશ્ચિમના વીરોનાં બળરૂપ લઘ્યકૃતિ ને સમાધાન-નહિ-જોઈ એની અડગ વૃત્તિ એનામાં નહોતી.

પોતે અદ્ય છે તથા બૂલને પાત્ર છે, એ જાનને લીધે એશિયાના અગ્રણીઓ ધણે અંશે નમ્ર ને પરિણામે અદ્યપ્રવળ નીવડ્યા છે. પોતાના સિદ્ધાન્તોના ઉપાદેક તથા પદ્ધતિઓને અનુમોદન આપનાર તરીકે ઈશ્વરનો ઈશ્વરો રાખી લેવાની વિરાટ તેમ જ સંરક્ષક મૃદતા ધણે અંશે એમનામાં નહોતી. ગમે તેવા તેજસ્વી ઋષિના જ્ઞાન કરતાં સમગ્ર માનવજાતનું અનુભવજન્ય જ્ઞાન વધારે છે, એવી પૌર્વાત્ય ફિલસૂફીના પાયારૂપ માન્યતા એમણે નમ્રપણે સ્વીકારી લીધી છે. “લગવાને મને આ પ્રમાણે ઠહું હતું” એ રીતે આ સંતો પોતાના શ્રોતાઓને કહેતા નહોતા પરંતુ “મનુષ્યનાં જીવન આમ શીખવે છે, તમારા પોતાના અંતરાત્માને પૂછી જુઓ” એમ કહેતા. સમાજપરિવર્તન કરવાનો અધિકાર પૂર્વમાં વ્યક્તિને આપવામાં નહોતો આવ્યો; આદર્શરૂપ મનાયેલી સમાજરચનાની યાદ આપી તેવા બનવા માટે જ લોકોને કહી શકાતું.

એશિયાના આગેવાનોની આ પુરાણી પ્રથા છે. પાંચ હજાર વર્ષના એશિયાના ઇતિહાસમાં આપણે એવી કેટલીક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓ જોઈ શકીએ છીએ, જે આ મુશ્કેલી પર વિજય મેળવી શકી છે અથવા એને અવગણવામાં જ જેમની કીર્તિ બંધાઈ છે; અથવા તો ખીજી રીતે એને સ્વીકારી લઈ, પોતાના ઉપદેશમાં એને વણી લઈ એને જ પોતાની કીર્તિનો જેમણે પાયો બનાવ્યો છે. પહેલી કાટિમાં ચીન-શી-હુઆંગ-દી આવે છે; મહાન સિકંદર પછી સો વર્ષે એનો જ દાબજો લઈ એણે ચીનનો પંડિતપૂજ્યનો ધર્મ ત્યજી દીધો ને ચીનમાં સમૃદ્ધસ્વાતંત્ર્ય દાખી દીધું. એની “કીર્તિ” એની ફેલાઈ કે એની કબર પાસેથી પસાર ચનાર કાઈ પણ ચીનો તેને બ્રજ ક્યાં વિના ન રહે. પરંતુ એનાં સ્થાપેલા સામ્રાજ્ય કરતાં લાંબું ટક્યું હોય. એવું સામ્રાજ્ય ઇતિહાસમાં હજી નોંધાયું નથી. એ જ કાટિમાં ફિલસૂફ સુનયમ્મુનો પણ સમાવેશ થાય છે. એ માનતો હતો કે સંસ્કૃતિને બચાવવા માટે પોતાનું એક રૂંવાડું પણ આપવું એ આત્મદ્રોહ છે, પણ રાષ્ટ્રની ઇચ્છા વિરુદ્ધ જનપાની રાષ્ટ્રનું ઘડતર ઘડનાર હિડેયોશી તથા બાલ વિજય સાથે પોતાના લોકનાં દિલ જીતનાર મુહમ્મદનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે. નીતિના ઉપદેશક કોન્ફ્યુશિયસ, રાજકારણમાં બંધારણવાદી મેન્શિયસ અને ગૌતમ બુદ્ધ ખીજી કાટિના મહાપુરુષો છે. આ બીજા પ્રકારના મહાપુરુષો પણ વિરોધ કે જીલમમાંથી અગ્નિ નહોતા પણ એમને માત્ર કેટલીક વ્યક્તિઓ તથા વિપરીત આચારવિચાર સામે જ ઝઘડા થતો હતો, એશિયાની ભાવના સામે નહિ.

આવા લોકનાયકોને ઉત્પન્ન કરનાર પૂર્વની ધરતી પર પશ્ચિમના નવા પણ ભયંકર પવન વાયા ત્યારે એમાંથી આજના એશિયાની વિશ્વતિઓ જન્મ પામી. એમની આસપાસ નવા વાયુ વીંટળાયા છે ખરા પરંતુ એમાંથી એમણે એમના પુરોગામીઓમાં ન હતું એવું સામર્થ્ય અને જોમ મેળવી લીધું છે.

મુસ્લિમ કમાલની બાબતમાં આ વધારે અંશે સાચું છે. પ્રાચીન ચીનની દૃષ્ટિએ જોતાં સુન-યાટ-સેનમાં પરદેશી વ્યવહારપરાયણતા વધારે ઊતરી આવે છે પરંતુ એમાંથી એને અજ્ઞેય આત્મવિશ્વાસ પ્રાપ્ત થયો. જેમના નિરંતર વિખવાદે ન કામચલાઉ સમાધાનોને લીધે આધુનિક જાપાનનું વિધાન થયું છે તે યામગાટા અને આછટા પૂર્વ અને પશ્ચિમની મનોદશાના ઝગડામાંથી વધારે અંશે મુક્ત રહ્યા છે કેમકે પોતાના પ્રત્યેનો સીધી રીતે ઉકેલ લાવવામાં અને સિદ્ધાંતોના સંપર્કમાં પાલનમાં એમનો દેશ પૂર્વમાં હોવા છતાં અર્થ પાશ્ચાત્ય રહ્યો છે. મહાત્મા ગાંધી એવા ચિરંતન આધ્યાત્મિક મંડાલ પર ખડા થાય છે કે ટીકા અથવા વિવેચનના ઝંઝાવાતોથી એમની મુખમુદ્રા માત્ર વધારે તાજગીજ પામે છે. તેા પણ એમનામાં બે જાતની અસરોનું મિશ્રણ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. પૂર્વની શાંતિ અને ધીરજ પશ્ચિમનાં બળ અને જંઝૂલ સાથે ભળી શકે એનું અમરકારક ઉદાહરણ એમણે પૂરું પાડ્યું છે. પૂર્વે ને પશ્ચિમમાં, બંનેનાં ઉત્તમ તત્ત્વોનો સમન્વય કરનાર મહાજનો પૂરતા પ્રમાણમાં પાકે તેા આપણે નવીજ સંસ્કૃતિની આશા રાખી શકીએ. એ તત્ત્વો એકનાં એક જ હોવાની કંઈ જરૂર નથી.

માનવજાતનાં વાતાવરણ અને વિચાર પર થતી અસરની દૃષ્ટિથી જોતાં નૂતન એશિયાના વિધાયકો આ યુગની સૌથી મહત્વની બક્તિઓ ગણી શકાય. પુરોપના બધા દેશોમાં એકી વખતે ફેલાયેલી પુનર્જાગૃતિ (રિનેસાં) અને પ્રજાશાસનની પ્રવૃત્તિઓ પછી પશ્ચિમની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ એશિયાના આગેવાનોએ એકસામટી ચલાવેલી સંસ્કૃતિ તથા રાજકારણની હિલચાલ સૌથી મહત્વની છે. એશિયા જે આજ સુધી રમ્ય કાવ્યમય કલ્પનાભૂમિ હતું તેને આ લોકો શક્તિશાળી કર્મભૂમિ બનાવી રહ્યા છે. પશ્ચિમના લોકો જેમને અધારા અને અવગણવા જેવા ખૂણામાં પડેલા માને છે, એવા પૃથ્વીના આ મોટામાં મોટા ખંડને અને એ ખંડની કેટલીક અદ્ભૂત શક્તિશાળી પ્રજાઓને એ વિશ્વતિઓ જગતની રંગભૂમિને મોખરે લાવી રહ્યા છે.

મેં જોયું છે કે જે અંધારો આપણી દુનિયાને નાશકારક નીવડે એવો છે તે દૂર કરવા માટે જાતિદ્વેષ વિરુદ્ધનાં પ્રવચનોના લાંબા લાંબા પ્રવાહો કરતાં એકાદ ચીની કાવ્યનું વાચન વધારે અસરકારક નીવડે છે. કાવ્યો અને જીવનચરિત્રો માણસોના અંતરદીપ પર જડાયેલાં ઢાંકણાં ઉઘાડી શકે છે. એમની આમડીના કાળા, પીળા કે રાતા રંગથી એ દીપશિખાનું તેજ પણ ઝાંખું નથી થતું.

દિનકર મહેતા

+ જોસેફ વોસિંગ્ટન દોલના 'એમિનન્ટ એશિયન્સ' ના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના 'પર્સનલિટી ઇન એશિયા'નો અનુવાદ.

‘ફાંસી’

[પૃથ્વી]

ઉગે અરુણ રંગનો નવલ લાતુ પૃથ્વી પટે,
અને નવપ્રભાતની કિરણ અંશુલી ફેરવેઃ
થાહે વિહંગ ત્યાં ગાધા નિજ ઉરે અમી પ્રાણને,
ફૂટે ગગન સિંધુના છલકતા તરંગો પરે.

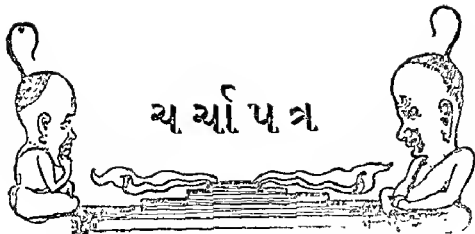
બધું જગત જાગતું, નયન પાંપણો ચોળતું,
હશે ઉદ્ધી પ્રાણમાં પ્રણય પ્રેમ ત્યાં પૂરતું;
અને મનુજ પીંજરે સકલ જેલ કેદી અમે,
ઊઠી શરૂ કર્યું નવા સજન વિશ્વનું કામ જ્યાં.

ખૂણે વિષમ ઘંટના ગરજતા ટકોરા સૂણી,
ગળ્યું હૃદય બાવડું! ધબકતું તરંગો મહીં !
હશે ! નયન પ્રાણ કે નવયુવાન ફાંસી ચઢે !
ભાડા હૃદય ભેદતા દુઃખ મૃત્યુ ટંકાર એ !

ઊભા મરણ માંથડે શિથિલ પ્રાણ લીંસાઈને
બુઝો ! તરફડી મરે ! લટકતો મૃદુ દેહ એ !
હશે હૃદયરક્તાની તરસ માનવી અંતરે !
બની શરમહીન જે પશિક પુષ્પનો પ્રાણ લે ?

ભલા ! કુદરતે રૂઝાં કુસુમ વિશ્વ બાગે સજ્યાં,
તુ કાં જડ બની કરે વિષમ ફૂર સંહાર એ ?
કદી હૃદયવેગથી મનુજ ઘોર ‘હત્યા’ કરે
શું એ મરણદંડથી વિગતપ્રાણ પાછો વળે ?

ગોવિંદલાલ માધવલાલ શાહ

ચર્ચા પત્ર

વખત એટલે ગતિ નહિ તથા ગતિ અજ્ઞેય નહિ

‘પ્રસ્થાન’ના સં. ૧૮૮૮ના જ્યેષ્ઠ માસના અંકમાં “વખત એટલે ગતિ” એ મથાળાના લેખમાં શ્રી. હરિકૃષ્ણ વ્યાસે કાલનો પરિચય આપતાં કાલપદાર્થને ગતિપદાર્થથી અલિપ્ત ગણ્યો છે, અને સાથે ગતિમાં પણ અજ્ઞેયત્વ સ્વીકારી કાલગત અજ્ઞેયતા સાધી છે. પરંતુ, ભારતીય દાર્શનિક દૃષ્ટિએ તપાસતાં પ્રબલ પ્રમાણોથી કાલપદાર્થ અને ગતિપદાર્થ ભિન્ન કરતા હોઈ તેમ જ ગતિપદાર્થ ઇન્દ્રિયવેદ્ય હોઈ તે સિદ્ધાન્તયુક્તિના અભાવે અપ્રમાણ્ય હરે છે.

કારણ કે ગતિપદાર્થ અનિત્ય, દ્રવ્યાથિત, અવ્યાપ્યવૃત્તિ અને સખંડ છે; જ્યારે કાલપદાર્થ નિત્ય, દ્રવ્યાશ્રય, વ્યાપક અને અખંડ છે. એટલે આ પ્રમાણે વિરુદ્ધ ધર્મોવાળા બે પદાર્થો એક જ છે એમ કોઈ પણ રીતે કહી શકાય નહિ. મતલબ કે, ગતિ કે જેનો ઉત્પત્તિવિનાશ સંભવતો હોઈ જે દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ પોતાનું અસ્તિત્વ ભોગવે છે અને જેની વહેંચણી થઈ શકે છે તેનું, કાલ કે જેનો ઉત્પત્તિવિનાશ કદાપિ સંભવતો ન હોઈ જે સર્વનો આધાર (પોતાના અસ્તિત્વથી સર્વનું અસ્તિત્વ સ્થિર કરનાર) છે અને જેની વહેંચણી થઈ શકતી નથી તેની સાથે એકત્વ કોઈ પણ રીતે સંભવી શકે નહિ જ. અલખત ગતિ ઉપાધિ તરીકે કાલની અવગ્હેદક હોઈ શકે છે.

કાલની અવગ્હેદક ગતિ સદા સર્વત્ર સમાન ન હોઈ ધટ્ટી, પલ, વિપલ વગેરેની નિશ્ચિત વ્યાખ્યા ઈર્ષ રીતે થઈ શકે ? એ પ્રશ્ન કદાચ અહીં મૂંઝવે, પરંતુ દ્રવ્યમાં કોઈ પણ રીતની ગતિ થતાં તરત જ તે ક્રિયાને લઈ તે દ્રવ્યનો પૂર્વ દેશથી વિભાગ સર્જ્યા પછી પૂર્વઝયોગનો નાશ તથા ઉત્તરઝયોગ ક્રમથી ઉપગત્તા હોઈ, ‘સ્વજન્ય જે વિભાગ તેના પ્રાગભાવથી અવગ્ચિન્ન જે ક્રિયા તેને અથવા પૂર્વઝયોગથી અવગ્ચિન્ન જે વિભાગ તેને ક્ષણોપાધિ તરીકે માનવાથી તે મૂંઝવણ રહેશે નહિ. આ રીતની ક્ષણોના જે તે તે સમૂહો તે ધટ્ટી પલ વિપલ વગેરે કહેવાશે.

તેમ છતાં કદાચ ગતિના વૈષમ્યને લઈ ક્ષણની ઉક્ત વ્યાખ્યાને ત્રણ કાલમાં ક્ષણ સમસ્વરૂપને જણાવનારી ન ગણીએ તો પણ ગતિની તે વિષમતા ગતિમાં ઈર્ષ અજ્ઞેયતા તો સાબિત ન જ કરી શકે.

કારણ—જેયપદાર્થથી વિપરીત અર્થને જાણવાનાર અજેય શબ્દ હોવાથી, અજેય શબ્દ યોજતાં પહેલાં જેય શબ્દનો અર્થ જાણવો અપેક્ષિત છે. જેય એટલે જ્ઞાનવિષય. મતલબકે, પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ વગેરે પૈકી કોઈ પણ જ્ઞાનનો જે વિષય હોય તે જેય કહેવાય. હવે, જે ગતિ અજેય હોય—પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન પૈકી એકે પ્રમાણથી જેય ન હોય—તો તે (ગતિ) છે એમ પણ સ્વીકારી શકાય નહિ. સારાંશ:—ગતિમાં અજેયતા સ્વીકારતાં ગતિનું અસ્તિત્વ જ વાંધામાં પડે. આથી, ગતિના સ્વીકારની સાથે જ તેમાં આ રીતની જોધતા તો અનાયાસે સ્વીકૃત થઈ જાય છે.

જે અજેયતાનો અર્થ અનિર્વચનીયતા કરવામાં આવે તો તે માન્ય કંદાય થાય પરંતુ તે રીતે આખું વિશ્વ અનિર્વચનીય કરતું હોઈ અજેય કરે, ત્યાં અચુક જ અજેય એમ કેમ? અજેયતાનો અર્થ જે અતીન્દ્રિયતા કરીએ તો પણ, “જે આશય દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ હોય તો તેમાં થતી ગતિ પ્રત્યક્ષ જ હોય છે,” એટલે ગતિ અતીન્દ્રિય ન હોઈ જેય જ કરે. અન્યથા, આખાલવૃદ્ધ સર્વને ચક્ષુમયોગથી નીપજતાં “દોડે છે” “ચાલે છે” એ વગેરે જે જ્ઞાનો તેનો વિષય શું? એ પ્રશ્ન નિરુત્તર જ હોય.

વળી—પાશ્ચાત્ય પંડિત સ્પેન્સરનો “ગતિ છે છતાં અજેય છે” એ વાદ પણ આ રીતે તંપાસતાં નિર્મૂલ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ. કારણ કે, જે વસ્તુ માટે કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રમાણ (પ્રમા-જ્ઞાન-નું કારણ) ન હોય તે વસ્તુના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર જ હોઈ શકે નહિ, અને જે પ્રમાણ હોય તો તે પ્રમાણથી નીપજતી જે પ્રમા (જ્ઞાન) તેનો તે વસ્તુ વિષય હોય. એટલે પ્રમેય જ કહેવાય, અને પ્રમેય એટલે જ જેય. તો પછી ગતિનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતાં તેમાં અનાયાસે ઊભી થતી જે પ્રમેયતા (જેયતા) તેનો અસ્વીકાર કઈ રીતે યુક્તિયુક્ત ગણાય?

કંદાય અજેયતાનો મંકુચિત અર્થ અનિર્વચનીયતા હોઈ ઉક્ત પાશ્ચાત્ય પંડિતે અનિર્વચનીય અર્થમાં જે અજેય શબ્દ યોજ્યો હોય, અને આકાશ સીમાવગરનું હોવાથી તેમાં પણ સ્થાન (સીમા) નિર્ણીત ન થઈ શકતું હોવાથી, સ્થાનત્યાગરૂપ ગતિ અજેય (અનિર્વચનીય) છે એમ સિદ્ધ કરવા માગતો હોય તો તે પણ અવિચારમૂલક જ કરે. કારણ કે, અહીં સ્થાનનો અર્થ કોઈ પણ મૂર્તદ્રવ્ય એમ સંભવતો હોઈ “સ્થાનત્યાગ” ની મતલબ “એક મૂર્તથી વિખૂટું પાડનાર કે અન્ય મૂર્તની સાથે જોડનાર જે ક્રિયા” એમ થશે. (ક્રિયા જેમાં સંભવી શકે તે દ્રવ્યને મૂર્ત કહેવામાં આવે છે.) આ જ અર્થ વધારે સ્પષ્ટ થવા સારુ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞો “ખીજા દેશ—મૂર્ત—ની સાથે સંયોગને પેદા કરનાર ક્રિયા તે ગતિ” એમ વ્યાખ્યા કરે છે. (અપદ્દેશસંયોગાનુ-કલ્પ્યાપાદ્ને ગમનમ્.) જેથી ગતિનાં બન્ને (જ્યાંથી અને જ્યાં) મૂર્તદ્રવ્યરૂપ સ્થાનો નિર્ણીત હોઈ ગતિ નિર્વચનીય (જેય) જ હોય.

આ ઉપરાંત મિ. સ્પેન્સર પોતાના મંતવ્યના સમર્થનમાં એવો આશય પ્રકટ કરે છે કે:—જે કોઈ વહાણ પશ્ચિમ તરફ ગતિ કરતું હોય અને તે ઉપર તેનો કેપ્ટન તેથી વિરુદ્ધ (પૂર્વ તરફ) તેટલી જ ગતિથી ચાલતો હોય તો, તે કેપ્ટન ચાલે છે કે ત્યાં ને ત્યાં જ છે? એ પ્રશ્નનો નિર્ણાયક ઉત્તર મળવો અશક્ય છે. કારણ કે, કેપ્ટન ત્યારે વહાણની ચીજોની અપેક્ષાએ ચાલે છે ત્યારે વહાણ બંદારની કિનારો પાણી વગેરે વસ્તુઓની અપેક્ષાએ ત્યાં ને ત્યાં જ છે. એટલું જ નહિ પરંતુ પૃથ્વીના ભ્રમણના હિસાબે તો

તે પ્રશ્ન વધારે દુરુદ થાય. બીજું, ક્રેપ્ટનને તે દશામાં જો આવતો માનીએ તો પણ, પૂર્વ કે પશ્ચિમ પૈકી કઈ તરફ આવે છે? એ પ્રશ્ન નિરુત્તર જ હોય. એટલે ગતિ અજ્ઞેય માન્યા સિવાય છૂટકો નથી.

પરંતુ, ગતિની પૂર્વોક્ત ભારતીય વ્યાખ્યા ધ્યાનમાં લેતાં ઉપર્યુક્ત શંકા પણ નિર્મૂલ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ; કારણ કે, જેમ વદાણમાં અમુક જલરૂપ મૂર્તિથી પોતાને વિખૂટું પાડનારી કે અન્ય મૂર્તિ સાથે પોતાને જોડનારી ક્રિયા હોઈને વદાણ ચલ ગણાય છે, તેમ ક્રેપ્ટનમાં પણ વદાણના અમુક અવયવરૂપ એક મૂર્તિથી વિખૂટા પાડનારી અથવા અન્ય અવયવરૂપ મૂર્તિ સાથે જોડનારી ક્રિયા હોવાથી ક્રેપ્ટન પણ ત્યાં ને ત્યાં નથી, પરંતુ ચલ છે. તેમ જ, “ જે મૂર્તિ દ્રવ્ય જેના કરતાં સૂર્યોદયની ક્ષિતિજરેખાની પાસેનું હોય તેનાથી પૂર્વે કહેવાય ” એમ પૂર્વ વગેરેની વ્યાખ્યા હોઈ પૂર્વ પશ્ચિમ એ વગેરે નામે પણ મૂર્તિદ્રવ્યોનાં હોવાથી ક્રેપ્ટનનું પૂર્વ પશ્ચિમ વગેરે પણ વદાણમાં જ સમાશે. એટલે મિ. રેવેન્સ્ટ્રોનો દ્વિતીય પ્રશ્ન પણ સોત્તર જ થઈ જશે.

વળા, તે આંગ્રજ પંડિત ગતિને અજ્ઞેય ઠરાવવા વિશેષમાં જણાવે છે કે—વર્તમાન ગતિથી ખાંડી બધી મંદતર ગતિઓ ભોગવ્યા પછી જ ગતિમાન પદાર્થ વિશ્રામ લે છે, એવો સિદ્ધાન્ત સર્વસમ્મત છે, તો પછી તે અંતિમ ગતિ કે જે મંદતમ છે—જેના કરતાં કાંઈ પણ મંદતર ગતિ નથી—તેનો વિચાર અશક્ય હોઈને ગતિ અજ્ઞેય ઠરે છે.

પરંતુ, સૂક્ષ્મ અવલોકન કરનારને તો તેથી શંકા થવાનો સંભવ જ નથી. કારણ કે, ગતિ અખંડ એક પદાર્થ નથી, પરંતુ સખંડ છે, એટલે કેટલીક ગતિઓ અપ્રત્યક્ષ અથવા અનિર્વચનીય થવાથી બધી ગતિઓ અપ્રત્યક્ષ અથવા અનિર્વચનીય છે, એમ કંઈ કહી શકાય નહિ. અન્યથા, પાર્થિવ પરમાણુ અપ્રત્યક્ષ કે અનિર્વચનીય હોવાથી પર્વત વગેરે બધી પાર્થિવ બનાવટોને પણ તેમ કહેવા પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય.

આમ છતાં પણ, કદાચ ગતિને અનિર્વચન્ય ગણવાનો વ્યામોહ જો રહેતો જ હોય, તો પણ અનિર્વચનીય એ અર્થમાં અજ્ઞેય શબ્દ યોગ્યતા માટે કાંઈ પ્રમાણ મળતું નથી જ એટલે પોતાના અસ્તિત્વ માટે પ્રમાણ લઈ બેઠેલી અને તેથી સર્વસમ્મતિથી પ્રમેય (સેય) ગણાતી ગતિ અજ્ઞેય એ નામને પાત્ર તો સર્વથા ન જ હોઈ શકે. ઇતિશમ.

જયદત્ત શાસ્ત્રી

વિરોધ

પોતે છે પૂર્ણ તેથી જરી ન છલકતો, અબ્ધિ માલ ન મૂકે, જે મોટા પેટવાળો સમપૂર્ણ ન ખુએ વારિધિની જ રીતે, જોઈ છે પેટ તો દે, છલકી, તટ રહ્યાં ને નદી ત્રાસ પુરો, ઘોડે લાલે કુલાતો, જગત ગળી જવા, બાય લીડે અધુરો.

નાગરદાસ અ. પંડ્યા

સાગતી

[ગઝલ]

ફરતી હું સ્થાન સ્થાને, મઝલ મારી કાપતી,
ગુઝરાનની મારા કશી ફિકર ન રાખતી :
હેવાલ મારી જિંદગીનો જો પૂછો તમે,
તો સાચું કહેતાં મને શરમ ન લાગતી :—
આજે હું હતો કોઈની, થઈ કાલ પારકી;
પૂરી એક ચારથી ન મારી કામના થતી.
મારી જુવાનીમાં, અને મારી બચીશીમાં
હું જેમ નાચતી સદાય તેમ નાચતી !
ગાફિલ જે કોઈ મારી કદી મશકરી કરે
જતી લાજ તેહની, મહારી લાજ ના જતી !
મૂકી વજૂદ મારી વફાદારીમાં રહે
તે મારતો મને અને તેને હું મારતી :
કદી હોય રાય રંક તેહને બનાવતી,
અને રંકને કદીય હું રાજ બનાવતી !
કિસ્મત નથી જેનું, કદાપિ તેની હું નથી,
હારે છે તમારું નસીબ—નથી હું હારતી :
કરજો મહારી વારતા મિત્રો મહીં, પતીલ,
જે ચાહે છે મને હું તેહને ન ચાહતી !

માની પોટ

૧

“નસુ, મારે તને કેટલી વાર કહેલું કે આ બધાં વાંદરાં અહીં આવે છે એ મને પાલવતું નથી.” દીવાનખાનામાં પગ મૂકતાં જ નીતમલાલે ધડકો કર્યો.

દીવાનખાનાના એક ખૂણામાં રમતાં બાળકો નીતમલાલને આવેલા જોઈ, કોઈ રાક્ષસ આવ્યો હોય અને માણસો ત્રાસ પામીને નાસે એવા ભયથી બહાર દોડી ગયાં. નાનો જનાર્દન કાંઈ હોલ પામતો, કાંઈ ભય પામતો, હાથમાનો દડો જેમનો તેમ રાખી સ્થિર બિઝો અને પોતાના કોથિલ પિતાના મુખની રેખાઓ વાંચવાના પ્રયાસમાં પડી ગયો તેનો પણ તેને ખ્યાલ ન રહ્યો.

નર્મદાએ હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો: “એ વાંદરાંમાં તો તમારો વાંદરો પણ આવી ગયો ને ?”

“તું દસી કાદ નહિ હું તને ફરીથી કહું છું કે અહીં છોકરાંને આવવા જ ન દેવાં” જરા હંમેશાં નીતમલાલે કહ્યું.

નર્મદા ગંભીર બની, તેણે પ્રશ્ન કર્યો: “તે પાડોશીનાં છોકરાં ખીચારાં આપણા જનુ સાથે રમવા આવે તેને ઠાઠી મૂકવાં ?”

“સાત વાર ઠાઠી મૂકવાં. વળી ઠાઠી મૂકવાં એટલે શું ? આ છોકરા માટે કાંઈ રમકડાં લાવું એટલે બધાં વાંદરાં ભેળાં થઈને ભાંગી નાખે; કાંઈ ખાવાનું લાભ્યો હોઈ તો તું બધાંને વહેંચી દે. એ તો બલે ઠીક. પણ એવાં ઉરાગઉરાંગ જેવાં છોકરાં સાથે રમવાથી તો બિઝટા આપણુ છોકરામાં પણ ખરાબ સંસ્કાર પડે છે. એમાંય પેસો મણીઓ તો બહુ જ બહમામ છે. એ વાત મને પસંદ નથી.” બોલતાં બોલતાં ખીસાર્માંથી આલુબદામનું પડીકું નીતમલાલે ફેંક્યું.

નર્મદાએ પોતાના બોજામાં બેસવા આવેલા જનાર્દનને માથે હાથ ફેરવતાં કહ્યું: “તો ધધાપાણી છોટીને છોકરાના સંસ્કાર સુધારવા આખો દિવસ ઘેર રહેા! ખીચારું છોકરું છે તે રમતું તો જોઈએ ને, એને એકતું શી ગમે ?”

જનુનું નાનું મગજ આ નાટકનો બેઠ ઉકેલવામાં ગુંચવાઈ પડ્યું હતું. તે એટલું સમજી શકતો હતો કે પોતાના માતાપિતાની તકરારનો વિષય તે પોતે હતો. તે એમ પણ જાણતો હતો કે એ તકરારમાં માતા તેના પડમાં અને પિતા વિરુદ્ધ પડમાં હતા, પણ તેને આશ્ચર્ય તો એ થતું કે જે પિતા પોતાને સવારે અને સાંજે ફરવા સાથે તેડી જતા અને પોતાની બધી જરૂરિયાતો એવા પ્રેમથી પૂરી પાડતા તે આમ વિરુદ્ધ કેમ જઈ શકતા હશે ? તેને એમ તો કાંઈ જાણે ખ્યાલ આવ્યો કે જ્યારે જ્યારે તેના પિતા તેને પાડોશીઓનાં છોકરાં અને તેમાં પણ પેસો તેનો ખાસ મિત્ર મણીઓ તેની સાથે રમતો જોતા ત્યારે આવું જ નાટક બજાવતું, પણ મણીઓ કેવો ગમ્મતી હતો ! એની સાથે રમ્યા વિના ચાલે પણ કેમ ?

જનુની શુદ્ધિ જો કે તર્કશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે વિચાર કરવા ટેવાયેલી ન હતી છતાં આવા જ કાંઈ વિચારો બાળકના મનમાં હમેશાં જોવા અશકુટ સ્વરૂપમાં આવે છે એવા અશકુટ સ્વરૂપમાં તેના મનમાં પણ આવતા હતા, અને એ સંબંધી વિચારપરંપરાને અતે તેના માનસમાં આ બધા પ્રશ્નો પાછળ પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન આવવાને બદલે ઉદ્ગાર ચિહ્ન આવતે બિંબાં રહેતાં.

નર્મદાએ તેને બોળામાં બેસાડી એક યુગ્મન લીધું અને પછી તેને જ ઉદ્દેશીને બોલી: “બેટા, જો છે ને, તારા બાપને તું બીજાં છોકરાં સાથે રમે છે અને એમનું દીવાનખાનું બગાડી મૂકે છે તે નથી ગમતું.”

“ટે હું કાંસે નહિ લમું.” કાંઈક નિરાશા, કાંઈક વિશાદ અને તે બધા પર પથરાયેલી લયની આંધી છાયા સહિત જનુએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

તરત નૌતમલાલ બોલી બિડ્યા: “જો, છોકરો તો બીયારો સીધો છે. તું જ એને બગાડે છે.”

નર્મદાએ વળી કંટાળાથી જવાબ દીધો: “પણ તો મેં તમને કહ્યું નહિ કે એને સુધારવા ઘેર રહેતા ભય ? છોકરો બીજા કાની સાથે રમે ?”

“કેમ તું નથી ? બાળકને કેળવણી આપવી એ તો માનું જ કામ છે. તેં કાંઈ દિવસ છાપાં ઉઘાડીને જોયાં હોય નો બજાર પડે ને રૂશિયા, છટાલી, અને ક્રાન્સની સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોને કેવી તાલીમ આપે છે ! તું હો ત્યાં સુધી એને બીજા કોઈની સોંપતની જરૂર જ ન હોવી જોઈએ અને વળી હું તેને ફરવા સાથે તેડી જઈ છું ત્યારે બહારની દુનિયા પણ ખતાવું છું ને ?”

આ સંવાદ આગળ ચાલત, પણ એવામાં રસોડામાંથી શાક દાઝી જતું હોવાથી વાસ આવવાથી નર્મદાને યાદ આવ્યું કે પોતે આ ભાંજગડમાં ચૂસે મૂકેલા ચુરારમાં પાણી નાખતાં બૂલી ગઈ છે ! તેથી તે ત્યાં દોડી ગઈ. નૌતમલાલ જનુને આહુબદામ અને થોડી દ્રાક્ષ આપવામાં રોકાયા.

૨

એ જ દીવાનખાનું, એ જ જનુ, એ જ નૌતમલાલ; પણ આજ નૌતમલાલને, જગત, કાંઈ જુદું જ જણાતું હતું. આકાશમાં વીજળી ચમકે ત્યારે તેનો ચમકારો તો બહુ જ અદ્ય સમય ટીકે, પણ આખ તેથી ધણો વખત અંબજેલી રહે, એવું જ કાંઈ એમને પણ થતું હતું. નમુ એમના જીવનમાં એક વિપળવાર ચમકી. એ ચમકારાનાં ત્રણ વર્ષ તો જોતજોતામાં ચાલ્યાં ગયાં અને એ અદસ્ય પણ યઈ ગઈ. પણ પાછળથી નૌતમલાલની આંખો આજ નાંખવા જીવનના મીઠામાં મીઠા અનુભવોની યાદગીરી રૂપે જનુને પાછળ રાખતી ગઈ !

નર્મદાની છેલ્લી ધડીએ તેને આશ્વાસન આપવા નૌતમલાલે તેને કહેલું કે: “જનુની ફિકર ન કરતી.” ત્યારે તેણે પોતાના હમેશના ખુદા હારથ સહિત જ જેવું કહેલું કે: “એની ફિકર શા માટે કરું ? એ કયાં મારી એકલીનો છે ? ફિકર તો મેં તમારી યાદ છે.” નૌતમલાલનાં મનમાં એ શબ્દોના લજ્જકારા આંખો દિવસ સંભળતાં અને રાત્રે સ્વપ્નમાં આવતાં. એ શબ્દો પાછળ એ માનવહૃદયના નિકટમાં નિકટના સંબંધ વખતની અચળ શ્રદ્ધા હતી; અનેક મીઠી સંસ્મૃતિઓ હતી અને અનેકાંતેક સ્વપ્નસૃષ્ટિઓનાં - ખંડિયેર પણ હતાં.

‘પુરુષ અને સ્ત્રીનો સંબંધ સગવડતા પૂરતો હોવાથી એક જાતનો કરાર-કોન્ટ્રાક્ટ-માત્ર છે. એની આસપાસ ચણાચેલી પવિત્રતાની ભેદી દિવાલો પોતાની નિર્બળતાને દાંકવાનાં મનુષ્યનાં ક્ષણ છે. સમાજશાસ્ત્રીને મન માનવસમાજમાં અનિવાર્ય ખીખ અનેક કરારો કે સોદાઓ કરતાં આ કરારની કાંઈ વિશેષ કિંમત નથી હોતી’ આવી વિચારસરણી એક વખત નૌતમલાલે જ રણુ કચેલી. પણ તેઓ તે દિવસે સ્મશાનમાં બેઠા આંસુ પાડતા હતા અને સામે ચિતામાં નમુનું શય જળતું હતું ત્યારે તેમના એક ફૂર મિત્રે એ વિચારસરણીની યાદી આપી ત્યારે તેમનું હૃદય કેવું કડાકા કરી રહ્યું હતું ! બસ એક કોન્ટ્રાક્ટ અને તે પૂરો થયો ! પુનર્જન્મે પણ નમુને મજવાની આશા નહિ ! નમુ કાંઈક બોલી ખરી. પણ કેવી હેતાળ ! એની બાલા જેવી જીભ પણ ક્યારેક કેવી મીઠી લાગે એવી ? અને એ બધાં ઉપરાંત એની નૌતમપરની શ્રદ્ધા ? એા ભગવાન ! પણ અરે ! ભગવાન તો મરી ખૂટ્યો અને પુનર્જન્મ પણ નથી ! જગતમાં હવે કંઈ તરફ નજર કરવી !

હૃદયને ફારી ખાતી અનેક વિચારપરંપરાથી બચવા નૌતમલાલે સીનેમા જોયાં, નાટકો જોયાં અને તેમ કરી પોતાના ઘરથી જેમ દૂર રહેવાય એવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા, અને છતાં ઘેર તો આવતું જ પડતું અને પછી એ ઘરમાં કેાણ ? પોતે અને જનુ બે જ, એ નિર્જનતા જોતાં તેને ધડીભર આત્મહત્યા કરવાની ઈચ્છા ઘણ આવતી. પણ જનુનું શું !

નૌતમલાલનું સ્વપ્ન ‘બાપા’ શબ્દથી તૂટ્યું. તેમણે સમજાવ્યાં આપે પોતાની પાસે બેઠેલા પોતાના પ્રેમના સમારકને નિદાળ્યો. દિવાલમાંથી કાંઈ અવાજ સંભળાયો : “જનુ ક્યાં મારી એકલીતો છે ?” અને નૌતમલાલ એ બાળકના અદેશ તરફ કંઈક પળા સુધી નેહ્ર જ રહ્યા. એ બાળકના હાસ્ય કે રૂદનમાં પોતાના જ સ્નાયુઓની ગતિ તેમણે નિદાળી અને આંખોમાં નમુની એ જ મીઠી યાદ અને કષાળ પરની પેલી એક રેખા તો કેમ જળે નમુના કષાળ પરથી ઉમેડીને જ ત્યાં જડી હોય નહિ !

“બેટા” એ મૃદુરેખા પર સુખન લેતાં નૌતમલાલ બોલ્યા. પણ નૌતમલાલના મોઢામાં નામ ખીખનું હતું ત્યારે માથે પ્રતિમા જુદી જ હતી. પળવાર તો એમનું મન સુચવાડમાં પડી ગયું કે પોતે કાને સુખન લેતા હશે ! પણ વળી જનુના શબ્દે એમને કંઈપનાસ્ટિના આકાશમાંથી વાસ્તવિક જગતની ધરતી પર ખેંચી લીધા.

“માલી બાને બોનાવો ને, મને નડી ગમતું.”

નૌતમલાલના ગળામાં આખી સોપારી અટકી ગઈ હોય એવું કાંઈ ઘયું. ખોખારો ખાઈને એમણે ગળાની રંગને ટેકાણે આણી. પણ આખને રોહી સકાય તેમ ન હતું. ઉવટ જનુ પરથી દ્રષ્ટિ ઉમેડી ખીજ તરફ નેહ્ર તેમણે તેને બોળામાં બેસાડ્યો અને પૂછ્યું : “આપણે કરવા જઈએ તો તને ગમે ?”

“જા-જરિયો..ના.”

એમ તો કાંઈ નાટક જઈયું ?

અને તેમાં પછાન પન ન ગમે.

નાટક બજવાનું. ખીખમાં જઈયું ?

જા કેમ ?

નાં ટા માલી બા એ. પન ટમે બોનાવટા ટા નડી ને ?

નમાયો જનુ કોઈ નડીને પોતાની બા માની બેઠેલો એ બા એને ક્યાંથી લાવી આપવી ? નૌતમલાલને એ કદપનામાં રહેલા કટાક્ષથી જરા હસવું આવ્યું. પણ બીજી જ પળે તે હાસ્ય પર સર્વલક્ષી ગ્લાનિની છાયા ફરી વળી.

નૌતમલાલને પોતાનું દુઃખ ન હતું. નમુ કદાચ આલી ગઈ તો તેનું પણ એટલું બધું દુઃખ ન હતું, પણ આ નમાયા જાળકનાં પોતાની માતાને મળવા માટેનાં વલખાં તેનાથી જોયાં જતાં ન હતાં. જો કોઈ પણ ઉપાયે જનુ એની માતાને મૂલી બીજી પ્રવૃત્તિમાં પડી શકે તો પછી નમુના વિરહને હિંમતથી સહન કરવા પૂરતી શક્તિ તો આટલા સમયમાં નૌતમલાલે કેળવી લીધી હતી. પણ તે કેવી રીતે બને ?

“ બેટા...જનુ ! ”

“ હં...” ઊંડા પાતાળમાંથી આવતો હોય એવો ચિંતાબર્યો, નિરાશબર્યો સ્વર જનુનાં ગળામાંથી આવ્યો.

“ બેટા, એમ બોલે છે ત્યારે મને ફિકર થાય છે, જરા મજામાં રહે ને ! ” ગળગળા થઈ નૌતમલાલે કહ્યું.

“ પન મને નહીં મમદું. ”

“ બેટા, તું બીજાં છોકરાં સાથે રમવા કેમ જતો નથી ? જરા રમીએ તો બધું ગમે. ”

“ પન દમે વધો ને, એટલે માલી બા હોય ટો મનીઓ પન આવે. ”

“ બેટા, હવે નહિ વડું હો. તું મણીઆ સાથે ખુશીથી રમજો. જો આ રમકડાં છે ને ? ”

“ હા ” જનુએ માથું ધુણાવ્યું.

“ એ રમકડાંથી બધાં ય છોકરાં રમજો. મણીઓ રમવા આવે તો તને ગમે ? ”

“ હા ” જનુએ ઉત્સાહપૂર્ણ સ્વરે જવાબ આપ્યો.

“ બીજાં કાણુ કાણુ છોકરાં તને ગમે ? ”

“ બચુનો પન મને ગમે, ને જગુ ચે ને મુચે મને ગમે. ગમે ને બાણુવો દાં મને ટે દિ માલટોટો, એને નહિ બોનાવીએ, ખહું ભઈ બાપા ? અને પચી માલી બા આવે ને ટે બધાંયને પતાચાં આપચે ખહું ભઈ બાપા ? ”

“ હવે તને કોઈ નહિ મારે, બેટા, હું બાણુને પણ કહીશ કે તારી સાથે રમે. એને બધાંને બોલાવી લાવું ? ”

“ હા ”

પાડોશનાં છોકરાંને રમવા બોલાવવા પહેલાં તેઓમાં પોતાના સહબાવનો વિશ્વાસ જગવવા નૌતમલાલ જનુ માટે-મેલો લાવ્યા હતા તે તેઓને વહેંચી આપવા જોભા થયા.

લાઈબ્રેરી

દેનું હાસ્યમુદ્રના સો વર્ષના કલ્પોત્સવને કોઈ એવી રીતે બાંધીને રાખી થકે કે તે હથેલા બાળકની માફક ચૂપ થઈને બેસી રહે, તો તે નીચ મહાશબ્દની સાથે લાઈબ્રેરીની તુલના થઈ શકે. અહીંયાં લાપા ચૂપ થઈ બેઠેલી છે, પ્રવાહ સ્થિર થયેલો છે, માનવાત્માનો અમર પ્રકાશ કાળા અક્ષરની બેડીમાં કાગળના કારાગારમાં બદલ થઈને રહ્યો છે. આ બે સદસા વિદ્રોહી થઈ બેઠે તો, નિસ્તબ્ધતા ભાંગી દે તો, અક્ષરની વાડ આળી દઈને તરત જ બહાર ધસી આવે તો ! દિમાસયના માથા ઉપર કાણુ બરફની વચ્ચે જેમ કેટકેટલાંય તોફાનો જલકાઈ રહેલાં છે, તેમ આ લાઈબ્રેરીમાં માનવહૃદયના તોફાનને કાણુ બાંધી રાખ્યાં છે !

વીજળીને માણસે લોહાના તારથી બાંધી દીધી છે, પણ કાણુ જાણતું હતું કે માણસ શબ્દને નિઃશબ્દમાં બાંધી રાખી શકશે ! કોણુ જાણતું હતું કે મંગીતને, હૃદયની આશાને, જામત આત્માના આનંદધ્વનિને, આકાશની દેવવાણીને તે કાગળમાં વીંટળાવી રાખી શકત ! કાણુ જાણતું હતું કે માણસ અનીતને વર્તમાનમાં બંદી કરશે, અતલરૂપર્ષી કાળસમુદ્રની ઉપર કેવળ એકએક પુસ્તકથી સેતુ બાંધી દેશે !

લાઈબ્રેરીમાં આપણે દુનિયા રસ્તા મળતાં એકમાં બીજાં બેઠીએ. કોઈ રસ્તો જાય છે અનંત સમુદ્રમાં, કોઈ ચડે છે અનંત શિખર ઉપર, અને કોઈ બિતરે છે માનવહૃદયના અતલરૂપર્ષીમાં. ત્યાં જવાની મુશ્કેલી થાય ત્યાં દોડો, ક્યાંય બાધા ન મળે, મનુષ્યે પોતાના પરિવારને એક નાનકડી જગ્યામાં બાંધી રાખ્યું છે.

શંખમાં જેવી રીતે સમુદ્રનો શબ્દ સંભળાય છે તેવી રીતે આ લાઈબ્રેરીમાં શું તમે હૃદયનાં ઉત્થાન અને પતનના શબ્દો સાંભળો છો ? અહીંયાં જીવિત અને મૃત બન્ને વ્યક્તિઓનાં હૃદયો પાસેપાસે એક જ લતામાં રહે છે. વાદ અને પ્રતિવાદ અહીંયાં બે ભાઈની માફક સાથેસાથે રહે છે. સંશય અને વિશ્વાસ, સંધાન અને આવિષ્કાર, અહીંયાં એકબીજાનાં શરીરની લગોલગ વસે છે. અહીંયાં દીર્ઘ પ્રાણુ અને સ્વલ્પ પ્રાણુ પરમ ધૈર્ય અને શાંતિ સાથે જીવનયાત્રાનો નિર્વાહ કરે છે, કોઈ કોઈની ઉપેક્ષા કરતું નથી.

કેટલીય નદીઓ, સમુદ્ર, અને પર્વતો જોગબંધીને માનવનો કંઠ અહીં આવી પહોંચ્યા છે—કેટલાય સૈકાઓના છેડેથી આ સ્વર આવે છે—આવો, અહીં આવો, અહીં પ્રકાશનું જન્મસંગીત ગાવાય છે !

અમૃત લોકનો પ્રથમ આવિષ્કાર કરીને જે જે મદાપુરુષોએ જે કોઈ દિવસે પોતાની ચોતરફનાં માણસોને દાક્ષ પાડીને બોલાવ્યાં છે—“તમે સધળા અમૃતના પુત્ર છો, તમે દિવ્ય ધામનાવાસી છો—” તે જ મદાપુરુષોનો કંઠ સદસ બાપામાં સદસ વર્ષોમાંથી પસાર થતો આ લાઈબ્રેરીમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ રહ્યો છે.

આ બંગાળ તરફથી શું આપણે કાંઈ જ કહેવાનું નથી ! માનવશમાજને શું કાંઈ મમાયાર આપવાના આપણી પાસે નથી ! જગતનાં એકતાન સંગીતમાં શું બંગાળ જ કેવળ નિસ્તબ્ધ રહેશે !

ધરણી સમય નીચવ રહીને બંગાળનું ચિત્ત ભરાઈ ગયું છે. તેને પોતાની જ બાપામાં એકવાર પોતાની વાન કહેવા ઘો. બંગાળી કંઠની સાથે મળીને વિશ્વસંગીત મધુરતર થઈ જાશે !

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

• ‘ બંગાળ ’ અને ‘ બંગાળી ’ શબ્દની જગ્યાએ ‘ બુન્દેશ ’ અને ‘ બુન્દેશી ’ શબ્દ મૂકીને પણ વાંચી શકાયો. તંત્રી

પુસ્તકાલય

આ જે પુસ્તકોનો સર્વસંગ્રહ છે, જેને આપણે પુસ્તકાલય કહીએ છીએ એ શિક્ષણને માટે કાંઈ કમ સાધન છે ? ખરું પૂછો તો એ એક 'સાર્વભૌમ સાર્વકાલિક નગર' છે. ત્યાં પૃથ્વીના બધા દેશના અને બધા કાળના માનીઓ, કવિઓ અને ઋષિઓ સૌ સાથે વાસ કરે છે. અહીં ગાતમને અને વ્યાસને ભેગા વસતાં કરોં વિવાદ થતો નથી; વેદાંતની પાસે ન્યાય સમાનભાવે રહે છે; અહીં મહામુદના કુરાનની સાથે હિંદુઓનો વેદ રહે છે. ચીનના મહાન કોન્ફયુશિયસની સાથે ક્રિશ્ચિયનોનું બાઈબલ રહે છે. કોઈની સાથે કોઈનો વિરોધ નથી . . .

માનવની આવી ચિન્મયી મુક્તિ પુસ્તકાલય સિવાય બીજે ક્યાં છે ? કોઈ પણ વ્યક્તિ જરા પણ બાધા સિવાય એ ચિન્મય રસ્તે જઈ શકે.

પણ જત્રી જો સજીવ ન રહે, સાધક પોતાનો પ્રાણુ છુએ તો આ જ પુસ્તકાલય તેને ભારરૂપ થશે. આ પુસ્તકાલય ધણાય સાધકોને સહાયરૂપ થયું છે, તે જ પુસ્તકાલયથી ધણાય સાધકો દુઝાઈને મરી પણ ગયા છે—જેમ અખતરના ભારથી અનેક યોદ્ધાઓ મરી ગયા છે તેમ.

એક બાઉલની વાત છે. એક વખત એક ધાન્યના કોઠારમાંથી ધાન્ય બહાર કાઢતાં તેમાંથી એક મરેલો સૂકાઈ ગએલો હિંદર નીકળ્યો. બાળકો તેને જોઈને ક્લિક્કલાટ હસવા લાગ્યાં કે, “કોઠારમાંથી મરેલો હિંદર નીકળ્યો !” બાઉલે કહ્યું: “એ શુષ્ક હિંદરને જોઈને તમે હસો નહિ, એ જેવો તેવો માણસ નથી. એ તો જ્ઞાનના અને શાસ્ત્રના ભારથી પીસાઈ ગએલો દુઝાઈ ગએલો પંડિત છે ! મહાપ્રાણુની આશા રાખોને તેણે શાસ્ત્રના કોઠારમાં પ્રવેશ કર્યો હશે. જો ધીરે ધીરે શાસ્ત્રને તે પચાવી શક્યો હોત તો ધીરે ધીરે તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાત અને શક્તિસંપન્ન પણ થાત. પણ યયું તેથી વિપરીત જ. સમસ્ત શાસ્ત્રના ભારથી તેનો પ્રાણુ પીસાઈ ગયો.”

ક્ષિતિમાહન સેન

શિખરે।

[ઉપનતિ]

આકર્ષતાં એ શિખરે અનેરાં;
 પાતળદેશે કંઠ પાય સ્થાપી,
 પૃથ્વીતણું વજ્રપટા ઉઘાપી,
 ગૂંગે વિષે આલ અથાગ ઘેરાં.
 અને અનામી અકલા અનંતે,
 આશ્ચર્યથી મુગ્ધ પ્રશાંત ભાવ
 ઊભાં ઊભાં મૌનરૂપા ગળવે;
 એના પડે આ પડઘા ઠગતે.
 ના કાળની ખેડાયત ત્યાંહિ કાળ,
 દિગંબરો ચે સરકી પડે ત્યાં,
 ત્યાં નમસૌન્દર્ય સ્વરૂપશોભા—
 લસે ધરી કંઠ અનંતમાળ.
 ના વાદળાં કાળગરંગ કૂડાં,
 તોફાનનાં ગર્જન, મેલ છાયા
 સ્વપ્ને ય આવે ન, ન મોહમાયા;
 ત્યાં વિસ્તરે મુક્ત પ્રકાશ રૂડા.
 અસહ્ય વેગે શુચિ જ્યોતિ-પાંખે
 પ્રદક્ષિણા સાશ્વતની કરંતા,
 બાધા નિશાની સહજે કરંતા
 તારા, નરી પાવકદીપ આંખે
 એકાગ્રતાનાં પ્રખરાજ સાધી
 લેદોતણું અંતર લેદનારા,
 વિશ્રામ લે ત્યાં, શ્રમખેદભારા
 ઊતારી પાછા ઉડતા ત્વરાથી.
 ત્યાં અંતરંગી ગની આત્મમિત્ર
 અમેય આશ્ચર્યસ્વરૂપ ડેરે,
 બાંધી સદાનો અવિનાશ-ડેરે
 વાસો ચહું, નિત્ય નવીન ચિત્ર
 નિહાળતો અક્ષય નંદનોનાં,
 આનંદની દ્હેર પડે તરંતો,
 શાંતિતણા ગર્ભમહી ગરંતો,
 આનન્દ સેવ્યાં લહું સ્વપ્નસોનાં
 પૂજાલાલ

લોકચર્યા

નિઝામ રિયાસતમાં વસતા ગુજરાતીઓ

સુતરમી સદીમાં મેગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબે દક્ષિણની ચલાઈ કરી અને સર કરેલો પ્રદેશ નિઝામ-ઉલ-મુલ્કને સોંપ્યો, ત્યારથી ગુજરાતીઓ નિઝામ રિયાસતમાં આવીને વસ્યા. ગુજરાતીઓ દિલ્લીથી નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની સાથે નીકળી છુરહાનપુર મુકામે થોડો વખત વસ્યા અને ત્યારબાદ નિઝામ રિયાસતમાં આવી વસ્યા હોય એમ જણાય છે. આમ માનવાનું કારણ એ છે કે, ધણીખરાં ગુજરાતી કુટુંબોને છુરહાનપુર સાથે સંબંધ છે એટલું જ નહિ, પણ કેટલાકની તો જમીન અને મિલકતો પણ ત્યાં છે.

નિઝામ રિયાસતના ગુજરાતીઓમાં, ષહક્ષત્રિયો, મોઢ વાણિયાઓ, પોરવાડ વાણિયાઓ, ગુર્જર વાણિયાઓ તેમ જ ઔદિચ્ય, મેવાડ, સારસ્વત, શ્રીગોડ, શ્રીમાળી વગેરે હાલજો તેમ જ નાગરોનો સમાવેશ થતો હતો. હાલમાં તેમાં વેપારી-ગુજરાતની વેપારી કોમોનો ઉમેરો થયો છે. તેમાં ખાસ કરીને પારસીઓ, જૈન વાણિયાઓ, ખોજાઓ, મેમણા અને વહિરાઓ સારા પ્રમાણમાં વધ્યા છે. રિયાસતમાં લગભગ છ થી સાત હજાર ગુજરાતીઓ વસે છે, એવો અંદાજ થઈ શકે છે. ગુજરાતી બોલનારાઓમાં સૌથી વધારે વસ્તી પારસીઓની છે. અને રાજ્યના ઉપરી અમલદારો, તેમ જ દાદ તાડીના ઇન્સપેક્ટરો આ કોમ સારી સંખ્યામાં પૂરા પાડ્યા છે. આ ઉપરાંત આ કોમ પાસે સારા પ્રમાણમાં પૈસો, અને શુદ્ધ સાહસિક હોવાથી વેપારમાં આગળ પડતા છે. ખાસ કરીને રૂવાળા પ્રદેશમાં તો કારખાનાં એમનાં જ જોવામાં આવે છે.

પારસી કોમ જે સહુકારથી ખીજ કોમો સાથે લળી જાય છે, તે જ પ્રમાણે આ રિયાસતમાં પણ એ કોમ બધા સાથે લળી મળે છે. હાલના નિઝામ તેમ જ સ્વર્ગસ્થ નિઝામે પણ એમની સારી કદર કરી છે. અને નુઝાલ્-જંગ વગેરે ઇલકાઓ એમને આપ્યા છે. પારસીઓનો બહુ ભાષા પર સારો કાજ છે, અને તેથી રાજ્યને પણ તેઓ ધણા જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. એમની વસ્તી લગભગ સાડા ત્રણ હજારની ગણાય છે. અને દરેક જગ્યાની માફક એમની સખાવતો નિઝામની રિયાસતમાં પણ મશહૂર છે.

એમ કહેવાય છે કે, પહેલાં ગુજરાતી ષહક્ષોનાં આસરે બસો ઘર હતાં, તેમાંથી ધીમે ધીમે ઘટીને અત્યારે લાગ્યે તેમનાં પચીસથી ત્રીસ ઘર હશે. એ જ પ્રમાણેની સ્થિતિ, જે અસલ ગુજરાતી વતનીઓની ખીજ યાત્રિઓ છે, તેમની થવા માંડી છે, સિવાય કે ષહક્ષત્રિયો, કે જેઓની વસ્તી વધી છે. આ વસ્તી વધવાનું કારણ એમ મનાય છે કે લખના બાલુ વસતા ષહક્ષત્રિયોનો મોટો સમૂહ અત્રે આવી સ્થાયી થયો છે. અહીંના ષહક્ષત્રિયોને ગુજરાતના ષહક્ષત્રિયો સાથે થોડો-થોડો સંબંધ છે, પણ તે દિનપ્રતિદિન ઓછો થતો જાય છે. અહીંની એમની આખી કામના પુરુષો માંસાદારી છે, પરંતુ સ્ત્રીઓ

માંસાહારી નથી. એમનાં લગ્નનાં ગીતો હજી ગુજરાતીમાં જ ગવાય છે. એમનો પહેરવેશ રાજ્યમાં જાગીરો અને અમલદારોને અંગે પૂરો મોગલાઈ થઈ ગયો છે. તેથી સાધારણ સંજોગોમાં આપણે એમને હિંદુ તરીકે ઓળખવા પણ મુશ્કેલ પડે. તેમનો હમેશનો પહેરવેશ ચોરણી, શેરવાણી અને લાલપુમતાવાળી ટોપી છે. તેમ જ લાખા પણ ભર્યાં બોલે છે. તેથી નવો આવેલો ગુજરાતી એમ માનવાની પણ ના પાડે કે, એ લોકોને ગુજરાત સાથે સંબંધ હોઈ શકે! હાલના જમાનાને અનુસરીને યુવકોમાં પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, અને ટર્કીશ ટોપીને બદલે ગાંધી ટોપી ધીરે ધીરે પગપેસારો કરી રહી છે. તેમ જ યુવકોની માંસાહાર પ્રત્યે પ્રીતિ કમી થતી જાય છે. એમનો ગુજરાત સાથે સંબંધ છે, અને હજી કન્યાઓ ગુજરાતમાં અપાય છે, એટલા પૂરતા જ એમને ગુજરાતી કહી શકાય. એમના શુકલ અને પુરોહિત ગુજરાતી છે અને તેમના સંસર્ગને લઈને સ્ત્રીઓમાં થોડી ઘણી ગુજરાતી ભાષા જાણનાર હોય છે. પુરુષોમાં ગુજરાતી ભાષા જાણનાર જવલે જ મળે છે, એમ કહીએ તો ચાલે.

હિંદુઓમાં, ગુજરાતી મોઢ, ગુર્જર અને નાગર વાણિયાઓની વસતી સારી જેવી ગણાય છે. એમની ભાષા અને પહેરવેશ ગુજરાતનો જ કાયમ રહ્યો છે. જો કે સ્ત્રીઓ મદ્રાસીઓની માફક ઝોઢે છે અને બહાર નીકળે છે ત્યારે પડોઢ પાળે છે, પરંતુ તે વખતે પહેરવેશ તદ્દન ગુજરાતી પહેરે છે.

ગુજરાતીઓની વસ્તી ખાસ કરીને ઔરંગાબાદ, જાલના, નાંદેર, સીકન્દ્રાબાદ અને હૈદરાબાદમાં છે. સીકન્દ્રાબાદમાં એક ગુજરાતી કલબ પણ છે. અને તે વેપારનું મથક હોવાથી ગુજરાતી વેપારીઓની અવરજવર પણ ત્યાં વિશેષ રહે છે. હૈદરાબાદમાં પણ એક ગુજરાતી મિત્રમંડળ છે, તેમ જ તેને અંગે એક પ્રસ્તકાલય પણ છે. બે વર્ષથી અત્રે એક ગુજરાતી નિશાળ પણ સારા પાયા ઉપર કાઢવામાં આવી છે. એ નિશાળ માટે બે મોટર બસો લાડે રાખી...સીકન્દ્રાબાદ, કારવાન વગેરે આલુઆલુનાં સ્થળોથી ગુજરાતી છોકરાછોકરીઓને લાવવા અને લઈ જવામાં આવે છે. આ નિશાળનો લાભ લગભગ ૧૨૦ થી ૧૪૦ છોકરા-છોકરીઓ લે છે. શિક્ષકો પણ અનુભવી અને શિક્ષકોની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયેલા શિક્ષકોમાં આવ્યા છે આ નિશાળની સંરચા જીભી કરી તેને નિભાવી રાખવાની ઉપાધિ અને ભાર શ્રી. ચંદુલાલ હોટાલાલ ડંગેરીઆએ પોતાને માથે લીધી છે. શ્રી. ચંદુલાલ અસલ ખંભાતના વતની છે. એમના પિતાશ્રી અત્રે આવી વસ્યા હતા. એ પોતે અત્રે અભ્યાસ કરી રિયાસતની જ મોકરીમાં દાખલ થયા. અમેરિકા જઈ ઇન્જિનિયરીંગની ડીગ્રી મેળવી હાલમાં નિઝામ સરકારના ઇજનેરખાતામાં સારી પદવી મોગવે છે, અને નિરુવાર્ય પણ ગુજરાતીઓની સારી સેવા કરી રહ્યા છે.

રિયાસતના ગુજરાતી અમલદારો વિશે જણાવતાં, ગુજરાતને ઘણું મગરૂર થવા જેવું છે. નિઝામ રિયાસતના નાણાં પ્રકરણી પ્રધાન સર અકબર હૈદરી ખંભાતના એક વહોરા ગૃહસ્થ છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતના જાણીતા તૈયબજી કુટુંબના નવાબ હાશીયારજી નિઝામ સરકારના કાયદાના સલાહકાર છે. સરકારી આજકારી ખાતાના વડા મિ. ભરૂચા કરીને એક પારસી ગૃહસ્થ છે, જેઓ મુંબાઇ ઇલાકામાં લુદે લુદે સ્થળે કલેક્ટર હતા, અને છેવટના ભાગમાં એકસાઇઝ કમિશનર પણ નીમાયા હતા. નિઝામ સરકારના પોસ્ટ માસ્ટર જનરલ

પણ એક પારસી ગૃહસ્થ હતા જેઓ થોડા વખત ઉપર જ નોકરીમાંથી ફરાગત થયા છે. આ રીતે ગુજરાતે આટલે દૂર દક્ષિણની રિયાસતને પણ સારા અમલદારો અને રાજ્યના સ્થાનો આપ્યા છે.

અત્રેના મૂળ ગુજરાતીઓની એવી ફરિયાદ છે કે, ગુજરાતના લોકો કન્યાઓ લઈ જાય છે, પણ કન્યા આપતા નથી. આમાં ગુજરાતના લોકોનો વાંક નથી; કારણ કે ગુજરાત સામાજિક જાગૃતિમાં એટલું બધું આગળ વધ્યું છે કે, અત્રેના ગુજરાતીઓ તેના પ્રમાણમાં લગભગ એક મદી જેટલા પછાત છે. દાખલા તરીકે, હાલના મંત્રકારી ગુજરાતની સરખામણીમાં, અત્રેના ગુજરાતી સમાજમાં ખાદી તો પ્રમાણમાં ઘણી જ ઓછી દેખાય છે. તે ઉપરાંત દારૂ, તાડી, ભાંગ, ગાંજો વગેરે કેરી વસ્તુઓના ઇજારદારો ગુજરાતીઓ ઘણા સારા પ્રમાણમાં છે. પરદેશી કાપડનો વેપાર હજી છોડી શક્યા નથી. આવા સંતોગોમાં રહેતા ગુજરાતીઓ, ગુજરાતને કન્યાઓ ન આપવા માટે અવગણે તો તે ખરીત જ અસ્થાને ગણાય. લાંબા સમયથી રહેતા ગુજરાતીઓ શુદ્ધ ગુજરાતી પણ બોલી શકતા નથી, અને ત્રણને તીન કહે છે. એમનું ગુજરાતી, ગુજરાતમાં વસતા પરદેશીઓના જેવું છે.

અત્રેના હિંદુ ગુજરાતીઓમાં પુરાણ ગુજરાતનાં એકેએક સામાજિક બંધનો પૂર્ણ દ્રષ્ટાએ પહોંચેલાં જોવામાં આવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રચાર આ બાબુ ઘણો જ ઓછો છે. અને તેથી કરીને હાલના ગુજરાતી યુવાન અને યુવતીઓના સામાજિક પરિવર્તનથી તેઓ તદ્દન અજાત છે. અને તેથી હજી પણ તેઓ મરણ પછાડીના પ્રેતભોજનોમાં લસના જેટલા જ ઉત્સાહથી ભાગ લે છે. ગાંધીજીના ગુજરાતીઓથી પ્રેતભોજનમાં કેમ ભાગ લઈ શકાય ? ગાંધીજીના ગુજરાતીઓથી દારૂ વગેરે કેરી વસ્તુઓનો બહિષ્કાર થાય કે તેના ઇજારદાર થવાય ?

ગુજરાતી ભાષા બોલતા બધા ગુજરાતીઓમાં ઝાઝા સહકાર જેવું નથી. અને તેથી ગુજરાતી શાળામાં એકલા ગુજરાતી હિંદુઓનાં જ છોકરા-છોકરીઓ આવે છે. પારસીઓને પોતાનાં છોકરાઓને જોઈ કેળવણી આપતી પડે છે, અને ગુજરાતીનો ઘેર ખાનગી શિક્ષક રાખી અભ્યાસ કરાવે છે. ગુજરાતી બોલતા બધા જ ગુજરાતીઓ, ન્યાતમત અને ધર્મનો બંદ ન ગણતાં શું એક સમાજ ન થઈ શકે ?

ચંદ્રપ્રસાદ હરદેવરામ દીવાનજી

‘વાડના બાવળને’

ટુંકાં પર્ણ, તુરાં હોંણું ફળ વળી-

છાયા બધે પારવી;

શાખાએ શતકોટિ કંટક અને

મૂળે મકોડા અતિ.

રે રે બાવળ ! કેં પરાર્થ કરવે

તારી હવે શી મશા ?

કિન્તુ અન્ય દીએ સુમિદ-ફલ ત્યાં

આડા ધરે હાથ કોં ?

પ્રતાપરાય મ. પંડ્યા

(૧) વર્તમાનપત્રકારિત્વ પર શ્રી રામાનંદ ચેટરજી

"History is the best tonic in national despair."

'મોડર્ન રિવ્યુ' અને 'પ્રવાસી'ના તંત્રી હિંદના સફળ પત્રકાર અને સુપ્રસિદ્ધ રાજનીતિજ્ઞ શ્રી. રામાનંદ ચટ્ટોપાધ્યાયે એક મિત્ર સાથેની વાતચીતમાં વર્તમાનપત્રકારિત્વ ઉપર પોતાના મંતવ્યો નિમ્ન લિખિત શબ્દોમાં જાહેર કર્યા હતા:

'સુનિર્વર્ણિતની ઉપાધિ લીધા બાદ હું કલકત્તાની એક કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે દાખલ થઈ ગયો હતો. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ હું અદ્દાબાદની એક કોલેજમાં મુખ્યાધ્યાપક તરીકે ગયો. આ સમય પહેલાં હું પત્રકાર-જીવનમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યો હતો અને અહીંથી જ મેં 'પ્રવાસી' કાઢવું શરૂ કરી દીધું હતું. અનેક કારણોને લઈને મારે મોકરીતું શાળામાં આપી દેવું પડ્યું અને હું કલકત્તા પાછો ફર્યો. આ વેળા 'મોડર્ન રિવ્યુ'નો જન્મ થયો. આ જીવનમાં પ્રવેશ કરવા પહેલાં મેં આ વિષયનું કોઈ ખાસ અધ્યયન નહોતું કર્યું. એ તો સંપાદક થયા બાદ મેં પત્રકાર-કલા શૃંગધી અનેક વાતોની માહિતી પ્રાપ્ત કરી.

ભારતમાં પત્રકાર થવું એ હાંસીનો ખેલ નથી. એ માર્ગ કડાણાઈના કંઠકોથી ભરેલો છે, એટલે એ માર્ગે પ્રયાણ આદરવું એ તરવારની ધાર પર ચાલવાની એટલા સમાન છે. આપણે ત્યાં સંપાદકોને જીવનનિર્વાહ નિમિત્ત વેતન નામ માત્ર-નહિ જોયો-મળે છે. (લેખકોને માટે તો કંઈ પણ કહેવું નિરર્થક છે). એ સત્ય છે કે કેટલાંક સ્થાપિત અંગ્રેજી પત્રોના સંપાદકોને—'સ્ટેટસમેન', 'ટાઇમ્સ', 'દિ હિન્દુ' આદિ એ શ્રેણીના પત્રો છે—સારો પગાર મળે છે, પરંતુ કોઈ દેશી ભાષાના પત્રો એ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું જાણ્યું નથી. જો કે મારા સંબંધમાં તો પોતે જ સંપાદક અને સંચાલક ઉભય હોવાને કારણે મને એનો કંઈ અનુભવ નથી. એવી જ રીતે મારે એ ધંધામાં અનેક વાર ડાઘાફટ પણ બહુ થઈ છે ખરી.

સ્વર્ગીય રાજર્ષિ પં. મોતીલાલ નેહરુજીએ અદ્દાબાદથી 'ઇન્ડિપેન્ડન્ટ' પત્ર કાઢતી વેળા મને સંપાદન ભાર ઉઠાવવા આમંત્રણ કરેલું. પગાર સંબંધી તો કોઈ વાધો જ નહોતો. એ કેવળ મારી મરજી પર સંપૂર્ણતઃ નિર્ભર હતું, પરંતુ એમ છતાં મેં અધનમાં પડવું ઉચિત ન ધારી એનો અસ્વીકાર કરી દીધો.

પત્રકારને સદા કેવળ સત્યનું જ અનુસરણ કરવું પડે છે અને એને કારણે એણે સદા કઠણપણા અને કઠોના કંટકમય પથનો પથિક બની રહેવું પડે છે અને છતાં પત્રકાર-જીવન દેશસેવા, સમાજસેવા, અને જાતિસેવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

સંસારમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવા વિષય હશે કે જે સંબંધી જ્ઞાન પત્રકારને માટે આવશ્યક ન હોય! કોઈક વિષયોનું પૂર્ણ અને જીંદું અધ્યયન, જ્યારે સઘળા વિષયોનું સાધારણ જ્ઞાન એક પત્રકારને માટે આવશ્યક છે. આ વિષયોમાં રાજનીતિ વિજ્ઞાન (Political Science), અર્થશાસ્ત્ર (Economics), નાણાંશાસ્ત્ર (Finance), એક્ચેન્જ (Exchange), ચલણ (Currency), બેન્ક સંબંધી જ્ઞાન, નાગરિકત્વ, કાનુન, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ મુખ્ય છે.

એ સમજવું મુશ્કેલ નથી કે પત્રકારને આ વિષયોના જ્ઞાનની કેટલીક આવશ્યકતા છે. ઉદાહરણાર્થે ઇતિહાસનો જ વિષય લઈએ. જે પત્રકાર સારા વિશ્વના ઇતિહાસથી વાકેફ હોય તો એ પોતાના દેશની અવસ્થા સંબંધે બંધબેસતા દુનિયાના બીજા દેશોના ઇતિહાસસાંધી ઉદાહરણો ખોળી કાઢે છે—ખાસ કરીને આપણા જેવી પરિસ્થિતિમાં એ દેશ હોય તે સમયના ઇતિહાસસાંધી. એ રીતે એ અન્ય દેશોના ઐતિહાસિક અનુભવના આધાર પર પોતાના દેશની તાર્કિક સમસ્યાઓનો જોડા આણી શકે છે. એ જ રીતે રાજનીતિ વિજ્ઞાન! સંસારના બિનસિલ શાસનવિધાનોની માહિતી ધરાવનાર પત્રકાર દેશની પરિસ્થિતિને નજર સમક્ષ રાખી એજ શાસનવિધાનને ગ્રહણ કરવાનો જનતાને બોધ કરી શકે છે.

પત્રકારના શિર પર બહુ ભારે હિતરદ્ધમિત્વ (જવાબદારી) છે. એને જનતાનું નેતૃત્વ કરવું પડે છે. એણે જનતાના વિચાર પ્રથમ તો જાણવા જોઈએ અને પછી એની વિચારધારાને ઉપયુક્ત દિશામાં વાળવી જોઈએ. એ જનતાના વિચારોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. એ જનતાનો સાચો પ્રતિનિધિ છે. એના વિચાર એવા ગંભીર અને મુખ્યવસ્થિત રૂપમાં પ્રગટ થવા જોઈએ કે જેથી સરકારને જનતાના હિતના કાર્યોમાં પરોવાવું પડે.

કોઈ પણ રાષ્ટ્ર આજે એટલું અવનત ક્યમ ન થયું હોય, એને હતાશ થવું ન જોઈએ. ઇતિહાસ હતાશ રાષ્ટ્રો માટે સજીવ ખૂટી છે (History is the best tonic in national despair.)

પત્રકારની ભાષા સરળ, જોરદાર, અને હૃદયસ્પર્શી હોવી આવશ્યક છે. એણે પરિમિત શબ્દોમાં પોતાનો ભાવ પ્રકટ કરવો જોઈએ. એણે હમેશાં ખ્યાન રાખવું જોઈએ કે વાચકને સમયનો હમેશાં અભાવ હોય છે.

પત્રકારને માટે એ આવશ્યક છે કે એ પત્રોના ‘કેરીંગ્સ’ રાખ્યા કરે. પોતાના મુદ્દાને જોરદાર અને પ્રમાણિક બનાવવાને એની અત્યંત આવશ્યકતા રહે છે.

વિશ્વ આર્થિક સંમેલનમાં ભારતે તલમાત્ર પણ આશા ન રાખવી જોઈએ, એ તો એના પ્રતિનિધિઓની નામાવહિ પર નજર નાંખતાં વેત જ વાચકને ખાતરી થવી જોઈએ.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ હિંદમાં અંગ્રેજી શિક્ષણનો અચાર કર્યો હતો. પ્રારંભમાં એની ઇચ્છા કેવળ સસ્તા ‘કલાકર્તી’ પેદા કરવાનો સાંચો બોલો કરવાની હતી. એ સંબંધમાં

લોડ' મેકાલેના ચિરમરણીય શબ્દોનું અત્રે અવતરણ આપતું આવશ્યક નથી. એને યથેષ્ટ કૃતિ (અપકૃતિ ?) પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે. પરંતુ દૈવયોગે એથી અમારું લડતું જ થયું અને કંપની સંચાલકોની ધ્રુજા વિરુદ્ધ એ શિક્ષણે અમને નવો મંત્ર દીધો, જેના ફળરૂપે આપણી વચ્ચે અનેક મહાપુરુષોને જોધાં છીએ. ભારતની વર્તમાન ગતિ પશુ એ શિક્ષણનું જ પરિણામ છે, અને પત્રકારો એ ગતિમાં બહુ જ મોટા ફાળો છે.

રાષ્ટ્રમંધ (League of Nations) થી સંસારને તલમાત્ર પશુ લાભ થવો અસંભવ છે. એણે કેટલાક સામાન્ય પ્રશ્નોને ઉકેલ કર્યો હતો એ સાચું, પરંતુ એના પ્રયત્ન વડે સંસારમાં સ્થાયી શાંતિ થવી તો અત્યાર સુધી અસંભવિત લાગે છે. પત્રકારે એ સ્પષ્ટ જનતાને સમજાવવું રહે છે. અન્ય દેશ એની પાસે લાભની આશા બલે રાખે, દિંદે તો ન્યાયસૂક્ષ્મની આશા રાખવી અનુચિત છે; કારણ કે એ ગણરાજા સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોના હાથમાં રમકડું છે. હાલનું ચીન-જાપાન યુદ્ધ એ વાતનું જ્વલંત દર્શાવ છે. એ રાષ્ટ્રો એકબીજા વિરુદ્ધ બોલી શકતાં નથી એટલું જ નહિ, પોતાના સ્વાર્થનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે મંધના નિર્ણયોને વિના સંકોચે ઠોકરે મારી શકે છે. આ બધું જનતાને પત્રકાર વિના કેણું સમજાવે ? માટે જ પત્રકારિત્વ પવિત્ર—પુણ્યમય છે અને એનું ઉત્તરદામિત્વ ભારે છે.'

રંગીલદાસ મ. કાપડીઆ

(૨) રેડીઅમ

રેડીઅમ દુનિયામાં સૌથી અલૌકિક વસ્તુ છે. તેના ગુણોનું સંશોધન કરતાં ગણતરીની શુદ્ધિ પાછી પડે છે. રેડીઅમ અગણિત શક્તિનું મૂળ છે. ઇ. સ. ૧૮૯૬માં રોનજેન નામના માનુષે 'એક્સ રેડ' ક્ષ કિરણોની શોધ કરી. ત્યાર પછી અપારદર્શક પદાર્થોમાં કિરણો પ્રસાર કરી શકે તેવી વસ્તુઓની શોધ કરવા સારું સંશોધન કરનારાઓને નવું ઉત્તેજન મળ્યું, અને ઇ. સ. ૧૮૯૮માં પ્રોફેસર મેડમ ક્યુરીએ નવાઈ ઉપજાવે તેવી વસ્તુ આશ્ચર્ય પામતી દુનિયા સમક્ષ રજૂ કરી એ જ વસ્તુ રેડીઅમ. તેમાં અમાપ શક્તિ છે, તેમાં મદાન છૂપું જળ રહેલું છે. આ વસ્તુ અત્યારે દરેક સુધરેલા દેશમાં વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન ખેંચી રહી છે.

રેડીઅમ એ 'રેડીઓ એક્ટિવ' ધાતુ છે. તે તેના કિરણોદ્ધારા ઉજ્જ્વળતા અને તેજ આપે છે. સાધારણ રીતે અપારદર્શક પદાર્થોમાં સામાન્ય પ્રકાશનાં કિરણો પ્રવેશ કરી શકતાં નથી, પરંતુ રેડીઅમનાં કિરણો અપારદર્શક પદાર્થોમાં પ્રવેશી શકે છે. અજ્ઞાત થેરીઅમ અને યુરેનીઅમ એવાં જ કિરણો ઉત્પન્ન કરી શકે તેવા પદાર્થો છે. જે ખનીજ પદાર્થોમાંથી યુરેનીઅમ જડી આવે છે, તેમાંથી જ રેડીઅમ મળી શકે છે. આ પદાર્થને અપારદર્શક પદાર્થોમાં કિરણો પ્રસાર કરી શકે તેવી વસ્તુઓનું પિતૃત્વપદ મળેલું છે.

દરેક જણ જાણે છે તે પ્રમાણે ગ્રામી અગત્યની બાબત રેડીઅમ ત્રિપે એ છે કે તે થોડા જગ્યામાં જડે છે. અને સદૃશ યુગપ્રવર્તક અને ઐક્ય શોધોની કૃત્રી શ્રમાન આ વસ્તુ ક્યાંથી જડે છે તે વિચારવું પશુ ઘણું જ રમુજ છે.

એકારસોવેન્કીઆ, બેલ્ગિયમ કોંગો, ઓસ્ટ્રેલીઆ, કોલોરાડો, અને પોર્ટુગાલમાંથી

પીચબ્લેન્ડ, કાર્નોટાઇટ, અને ઓટ્યૂનાઇટ જેવાં ખનીજ દ્રવ્યો જડી આવે છે, અને તેમાંથી યુરેનીઅમ શોધી કાઢવામાં આવે છે. ત્યાર પછી તેમાંથી રેડીઅમ મેળવવામાં આવે છે. ઈંગ્લાંડમાં પણ કોર્નવોલમાં યુરેનીઅમનાં ખનીજ દ્રવ્યો આવેલાં છે, અને તેમાંથી રેડીઅમ ઉત્પન્ન કરી શકાય તેમ છે, એમ થોડાં વરસો યથાં મત્તાવાર જાહેર થયું છે. જો આ પ્રમાણે રેડીઅમ મેળવી શકાય તો તેની કિંમત ઘણી જ ઊંચી થાય તેમ છે, અને આ ગણતરી ખરેખર સાચી નીવડે તો તે રેડીઅમના વપરાશમાં ઘણો જ વધારો કરી મૂકશે. રેડીઅમની આટલી બધી કિંમત સાથી લેવામાં આવે છે, તેની આપણને નીચેની બાબતો ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજણ પડશે.

ધારો કે આપણી પાસે ખનીજ દ્રવ્ય છે, કે જેમાંનું ૫૦ ટકા યુરેનીઅમ છે. તો પછી આવા ખનીજના ૧ ટનમાંથી એક ગ્રામ રેડીઅમ મળી શકે છે. આ કિંમતી ધાતુનો એક પાઉન્ડ મેળવવા માટે ૨૭૦૦ ટનની કાચી ધાતુમાંથી સંશોધન કરવું પડે છે. જેમાં યુરેનીઅમ ૫૦ ટકા હોય તેવી કાચી ધાતુ મળી આવતી એ ખરેખર ઘણી જ અસંભવ બાબત છે અને તેની ખરેખર અછત છે એમ અનુભવ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. દરેક ટન ધાતુનું શોધન કરતાં એક ગ્રામ રેડીઅમ મળી આવે એવું કાચી ધાતુનું ખનીજ દ્રવ્ય લે જમીનના ભૂતળમાં પડેલું હોય તો તે ઘણું સુભાગ્ય સમજવું. સાચી વાત એમ છે કે ૨૦૦ અથવા તેથી વધારે ટન કાચી ધાતુમાંથી શોધન કરતાં ફક્ત એક ગ્રામ રેડીઅમ મળે છે. એટલી બધી રેડીઅમની અછત છે. તેની આવી અછતને લીધે એક ગ્રામ રેડીઅમ ખરીદવા સારુ ૧૫૦૦ પાઉન્ડ આપણી પાસે હોવા જોઈએ, અને એક ઔસ ખરીદવા માટે ૪૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડથી પણ અધિક કિંમત આપણે આપવી પડે છે.

રેડીઅમ કાના જેવું દેખાય છે ? રેડીઅમની એક ટુણ અથવા નળી ફક્ત કાંઈ અંશરખના એક કકડાની બનાવેલી હોય છે. તેની આગળ મોઢું બતાવી શકે તેવો ધક્કમદારક કાચ હોય છે, અને તેને લીધે કાંઈ અંશરખ ઉપર એક પીગા ગાયો કે બિન્દુ દેખાયા છે. આ પીગા રંગનું બિન્દુ સાચું જ ટાંકણીના માથા કરતાં વધારે મોટું હોય છે. આ પીગા ગાયો રેડીઅમ છે અને તેની કિંમત હજારો પાઉન્ડની હોય છે. અંધકારમય ઝોરડીમાં આ બિન્દુ એટલા બધા તેજથી પ્રકાશી છે કે તે ઘણા ઘાડાં દૂરથી જોઈ શકાય છે. તેનો અગકાટ અને પ્રકાશ અથવા તેજ 'ફાસફરસ' રુકર જેવો નથી તેમ જ તે થોડા વખત ગાટેનો નથી. તે રેડીઅમનો પ્રકાશ છે, અને તે પ્રકાશ વરસોનાં વરસો સુધી સતત ચાલ્યા કરે છે. અરે ઘણાં ક્રિયાઓ સુધી, જલ્દે દમેશને માટે તેજ ચાલ્યા કરશે. આ નવાઈ ઉપરથી તેની રેડીઅમની વિગતો ખાન રાખવાને આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દરેક કસકે પોતાના વચન જેટલું પાણી હજારો વર્ષો સુધી ગરમ કે ઉષ્ણ કરવા સારુ, ઉકાળવા સારુ તે પૂરતી ગરમી આપ્યા કરે છે. તેની ઉષ્ણતાનું પ્રમાણ વધતું નથી તેમ જ ઘટતું પણ નથી. તેને કંડી કે ઉષ્ણતાની ગમે તેવી સ્થિતિમાં મૂકવામાં આવે તો પણ તેને કશી ફરકત થતી નથી. 'ફા ફિરો'ની પ્રવેશ કરવાની શક્તિ એક જડી સીસાની ધાતુથી અટકાવી શકાય છે, જ્યારે રેડીઅમનાં ફિરોની શક્તિ ઘણી વધારે છે. તેનાં ફિરો પત્થરની દિવાલોમાં અથવા લાકડાનાં વડાણોના સોદાના પતરામાં પમાર થઈ શકે છે.

લગભગ પંદરસો વરસ સુધી રેડીઅમની એક ટપુજ માણસના રોગનાં દુઃખોનો નાશ કરવાના ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. આવા મદાન પદાર્થની શક્તિથી બિવિધમાં શું નહિ થઈ શકે ?

તેની પોતાની રોગો દૂર કરવાની શક્તિને લીધે, રેડીઅમે માનવહૃદયમાં મોટી આશાઓને જન્મ આપ્યો છે, અને ઉત્તેજિત કરી છે. લપ્તાનક પીડા કરનાર પેલા કેન્સરના દર્દને દૂર કરવાના અખતરામાં અખિષ્ત દુનિયાના નિષ્ણાત ડોક્ટરો અને વૈદ્યો આખરે દિંમત હારીને બેસી રહ્યા છે. તેમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. આ માનવદર્દને દૂર કરવા સારુ રેડીઅમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. રોગચિદાની તપાસ એવી સૂચના આપે છે કે તેનાં કિરણોની શક્તિદારા, તેની “ રેડીઅ એક્ટિવિટી ” દ્વારા કેન્સરના રોગને કેટલેક અંશે છૂટી શકાય. કેન્સરના રોગમાંથી પીડાતાં મનુષ્યોને દુઃખમાંથી રેડીઅમ શાન્તિ આપે છે એમ સામે જ કહી શકાય છે. અને ધણીખરા કેસોમાં લપ્તાનક ‘ ઓપરેશન ’ સત્ક્રિયામાંથી બચી જતું પડે છે, એટલે કે તેની જરૂર ઓછી થઈ છે. રેડીઅમના ચાલુ ઉપયોગથી કેન્સરના રોગમાં થતો વધારો અટકાવી શકાય છે. પરંતુ ધણે ભાગે અફસોસ ! તેઓ ફરીથી શરીરના ખીજા અવયવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. “ રેડન્ટ અક્સર ” (તીવ્ર વેદના કરનારા ભગંદર અથવા નાસુર) નામના રોગને માટે રેડીઅમ એ રામબાણ ઇલાજ છે. ચિકિત્સાશાસ્ત્રના જે વીર અને વીરાંગનાઓ રેડીઅમને વધારેમાં વધારે ઉપયોગમાં અસરકારક રીતે લઈ શકાય, તેને માટે, અને રોગો ઉપર તેને સફળતાપૂર્વક વાપરી શકાય તેને માટે પ્રયત્નો કરી રહ્યાં છે, તેમને ધન્ય છે.

તેની રોગનાશક અને શુણ્કારી શક્તિ ઉપરાંત રેડીઅમ માણસને તંદુરસ્તી અને દીર્ઘાયુ આપી શકે છે. ચાલુ વરસોમાં એમ નેવામાં આવ્યું છે કે, કેલોરાડોમાં રેડીઅમની કાગી ધાતુ મારેની ખાણોમાં કામ કરતા મજૂરોએ ધણી સુંદર તખિયત અને તંદુરસ્તી ભોગવી છે. વૈદકશાસ્ત્રમાં એક પ્રખ્યાત અને પ્રવીણ ડોક્ટર અને વળી જે કિરણોની શક્તિ પારખવામાં ધણી કુશળ છે, અને જે આ વિષયમાં ધણો રસ લે છે, તે એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો છે કે ખાણોમાં કામ કરતા મજૂરોની અતિશય સુંદર તંદુરસ્તીનું કારણ એ હતું કે તેઓ જે પાણી પીતા હતા તેમાં રેડીઅમની અસર હતી. આ શોધ ઉપરથી તે ડોક્ટરને ‘ રેડીઅમ ટેજલેટસ ’ રેડીઅમની ટીકડીઓનો વિચાર સૂચી આવ્યો. તેણે ધણી ટીકડીઓ બનાવી, અને ખાસ કરીને વૃદ્ધ માણસો ઉપર અજમાવી નેતાં તેની સુંદર અસર માણસ પડી એમ તે પોતે કહે છે ! આવી જાતની ટેજલેટસ લેવાથી ધર કરી બેઠેલું દર્દ દૂર થાય છે, બૂખ વધારે લાગે છે, નિદ્રા, જીવન અને તેના પ્રશ્નો માટે લુચ્છાનો ઉદ્ભવ થાય છે. ખીજા સપ્તકમાં કહીએ તો વૃદ્ધ માણસ જુવાનીનો આનંદ લેતો થાય છે.

કિમની દીરાઓ અથવા નંગ બનાવવામાં પણ રેડીઅમનો ઉપયોગ થાય છે અને તેનું પરિણામ અતિ એક આશ્ચર્ય છે. માણેક, નીલમ અને ખીજાં રત્નોમાં જે રંગ પ્રાપ્તિપણે દેાય છે, તે તેની અંદર રહેલી મલીનતાને લીધે દેાય છે. સારા સાચા રત્નનો રંગ ધણો એક દેાય છે. નહિ નેવા રંગવાળા દીરાઓને, તેવા જ ઉત્તમ રંગ રેડીઅમના ગંઠર્થથી આપવામાં આવે છે. રેડીઅમના કિરણોની ક્રિયાને લીધે, તેના મારાને લીધે આવા રત્નના કળિકામાંથી મલીનતા નાના નાના ભાગોમાં વહેંચાઈ જાય છે, અને ફેલાઈ જાય છે. અને તેને પરિણામે ચળકાટ મારતો ધાડો રંગ તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે. બિવિધમાં રેડીઅમના

આવા ચમત્કારો કેટલે અંશે વધશે તે કોઈ કહી શકે તેમ નથી. માણસ જાતની કેવા પ્રકારની તે સેવા અને સુશ્રુષા કરશે તે કોઈ કહી શકે તેમ નથી. પરંતુ આટલું પૂર્ણ ખાતરીથી કહી શકાય છે કે જ્યારે છ સ. ૧૮૯૮ માં મેડમ ક્યુરીએ દુનિયાને રેડીઅમની શોધ અર્પણ કરી ત્યારે સાયન્સસંશોધનની પ્રગતિમાં તે વિદ્વાન સ્ત્રીએ સેવાનો એક અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

આ અલૌકિક દિવ્ય વસ્તુના જ્ઞાન વિશે આપણી શરૂઆત પાશ્ચાત્યમાં પહેલી પુણી જેવી છે. તેની સાચી અગત્યતાની કદર કરવામાં જેમ આપણે આગળ વધતા જઈશું તેમ આપણને વધુ આશ્ચર્ય થતું જશે. *

દલપતસિંહ પી. પરમાર

(૩) નાગતું ઝેર

આ દુનિયા ઉપરની કોઈ પણ ચીજ બર્થ અને નિરુપયોગી નથી. ગાંધીજી જેવા સાપની સુંદરતા નોંધને મોહિત થાય, પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તો તેથીયે આગળ વધીને સાપના ઝેરમાં રહેલી ઉપયોગિતા નોંધ શકે છે, અને તેના પ્રયોગ કરી શકે છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં કહેવત છે કે 'સંધર્યો સાપ પણ કામ લાગે,' અને નાગપૂજા તો હજી આઘજનોમાં પ્રચલિત છે, છતાં આપણે બધા સાપનાથી ડરીએ છીએ, અને તેની સાથે પ્રયોગ કરતાં આપણી હિંમત ચાલતી નથી. તેથી કોઈએ કહ્યું છે કે સાપને દૂધ પાછને ઉછેરવો નહિ, કપરણ કે તેનું ઝેર ખેંચે છે. જે પાણીનું ટીપું માછલીના મોંમાં પડવાથી મોતી બંધાય છે, તે જ ટીપું સાપના મોંમાં પડવાથી તેનું હલાહલ થાય છે. મોતીની મનોહરતા અને મોતીનો દવા તરીકેનો ઉપયોગ તો આપણને સુવિદિત જ છે, પરંતુ સાપના ઝેરનો ઉપયોગ આપણને નવાઈ ઉપજાવે છે.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ ભયાનકમાં ભયાનક સાપોને પણ પોતાના ઉપયોગમાં લઈ શકે છે. પારીસમાં હમણાં તેના પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા છે, અને તેઓએ શોધી કાઢ્યું છે કે સાપનું ઝેર કેન્સર નામનો રોગ દૂર કરવાને સારું કિંમતી મદદકર્તા છે.

એમ. રોબર્ટ હેમારડીનકવેર નામનો એક ફ્રેંચ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પારીસના પેસ્ચ્યોર ઇન્સ્ટીટ્યૂટ તરફથી મુંબાઈ આવ્યો છે. તે અહીં રહીને સાપનું ઝેર મેળવશે, અને પ્રયોગો આગળ વધુ કરી શકાય તે માટે પારીસમાં ઝેર મોકલી આપશે. એમ કહેવાય છે કે તેની આગળ અહીં ભગીરથ કાર્ય પડ્યું છે. તેનું કાર્ય એટલું બધું મહાન અને વિશાળ છે કે તેની અટકળ તથા માપ નીચેની બાજત ઉપરથી સહેજે થઈ શકે તેમ છે, કારણ કે દરેક સાપ એકી વખતે ગ્રામનો ફક્ત થોડો ભાગ જ ઝેર આપવાને શક્તિમાન છે. ૩૦ માયા પછી ગ્રામનો થોડોક અંશ જ ઝેર બહાર કાઢે છે.

ફ્રેંચ સાયન્સીસ્ટ એક કોલોગ્રામ અથવા લગભગ બે પાઉન્ડ જેટલું ઝેર મેળવવાનો પરાહો રાખે છે, અને યોગ્ય વખતની થોડી મુદતમાં જો આ બેચું કરી શકાશે, તો તેને લગભગ ૫૦૦૦ સાપની જરૂર પડશે. તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પાસે અત્યારે ફક્ત પચાસ સાપ છે. મુંબાઈના હેક્કાઈન ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં તેણે ક્યારનુંયે એક "સર્પ સેવ" જાણું કરી દીધું છે,

• 'શાઉન્સ ઓફ ઈડિઆ'માંથી.

અને તેમાં તેણે એક કંઈ કરવાનું કામ શરૂ કર્યું છે. તેને કોણા નામના સાપની ભતતી જરૂર છે. પોતાના માટે સાપ મેળવવા સારું દેશના લુદા લુદા ભાગોમાં તેણે પોતાના આગ્રતિયાએને મોકલી દીધા છે.

પ્રયોગશાળામાં સાપોને લાખ્યા પછી, કાચના એક પ્યાલાના મધ્યે પાતળું કેન્વાસ લંબાવવામાં આવે છે. અને તેની ઉપર સાપને કરડાવવામાં આવે છે. તે વખતે એરનો થોડો જથ્થો સાપ તેની તીક્ષ્ણ દાદોમાંથી બહાર કાઢે છે. દ્વે તે એર પછીથી ટીપે ટીપે પ્યાલામાં પડે છે. એક વખતે આ પ્રમાણે મેળવેલા એરનું પ્રમાણ ઘણું જ થોડું થાય છે: ૧૫૦ થી ૨૦૦ મીલીગ્રામ જેટલા વજનનું એર મેળવી શકાય છે.

જ્યારે કાચના પ્યાલામાં સારા ભેજતા પ્રમાણમાં એર એકત્રિત થાય છે, ત્યારે તેને બનરૂપમાં રસાયણિક પ્રયોગવડે ફરતી દેવામાં આવે છે, અને પછી તેને પેરીસ રવાના કરવામાં આવે છે.

તેણે કહ્યું છે કે તેને ગમે ૫૦૦ જેટલા કોણા સાપ મળી આવશે તો પછી હું સંતોષ માનીશ, પરંતુ એક વખત કરડાવ્યા પછી થોડા વખતને માટે નામ નિરુપયોગી થઈ જાય છે, અને તેથી મને મારો હેતુ સિદ્ધ કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે, કારણ કે તેની દાદો ભાગી જાય છે, તેથી સાપને કાગળપૂર્વક અને મજાજપૂર્વક ઈંડાં અને ઘૂંચ થોડા દિવસ ખોરાક તરીકે આપવામાં આવે છે, અને ત્યાર પછી ફરીથી તેને ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ જેટલા નાગશર્પો મેળવ્યા છે, તેમાંના ઘણાખરા દક્ષિણ દિંદુસ્તાનના છે. અને દરેક દિવસે તે વધારાના સાપો મેળવવાની આશા રાખે છે. તે દિંદુસ્તાનમાં ચાર માસ રહેવાની આશા રાખે છે, અને પછી તે આફ્રિકા જશે, અને દિંદુસ્તાનમાં તેનું બાકી રહેલું કામ તેના મદદનીશ પૂરું કરશે.

તેણે કહ્યું છે કે કેન્સર નામના રોગના ઉપચાર માટે એર હજી પ્રયોગની બુમિકા ઉપર છે, એટલે તેના હજી પ્રયોગ આવે છે, કારણ કે પ્રયોગો અનુભવી જોવામાં એરને પૂરતા પ્રમાણમાં મેળવવાને માટે ઘણી જ મત્તાન મુશ્કેલી સદન કરવી પડે છે.

શરીરના જે ભાગ ઉપર કેન્સરનું દર્દ થયું હોય તે ભાગ ઉપર બીજા ઔષધની માથે સાપના એરનું 'કન્જેક્શન' આપવામાં આવે છે. x

દસપતશિલ્પ પી. પરમાર

(૪) આંખોનો વિકાસક્રમ

યુગાંનરો પહેલાં જ્યારે પૃથ્વી કંડી પડી તે તેના કોઈતવરજીવા પાણીમાં જીવનતત્ત્વ દરબચાન થતા લાગ્યું ત્યારે મૌયી પહેલો આરિર્ભાવ સ્થાપ્યો તો આંખોનો. કુદમાં કુદ આંખોના (organs) નામનાં જે જાંતુઓ અન્યારે પણ અમલની માફક જ કરોડોની મંખમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેઓને માત્ર આંખો જ હોય છે. આંખોનું આખું શરીર આંખ હોય છે. એના શરીરનું આખું જ શરીર એક છે: પરંતુ જેમ જેમ વિકાસ થતો ગયો તેમ આંખોના જેવી સામાન્ય દૃષ્ટિ તદ્દન રિચર રહેતા લાગી જ્યારે બીજી પક્ષીઓ જેવી અસીદ્ધિ આંખો વિકસે અનેરે કાંઈ નાંખતા ગાળી.

જંતુઓમાં તપાસ કરીશું તો આપણને જણાશે કે તેઓને બે પ્રકારની આંખો હોય છે, સાદી ને મિશ્ર. આપણા ઘરમાં માખી બેઠે છે તેને ધારીને નોંધશું તો તેના માથામાં બે મોટાં કીરમણ કાણાં જણાશે, એ તેની મિશ્ર આંખો છે. એમની સામાન્ય પ્રેક્ષણેન્દ્રિય કરતાં એ ચાર હજાર ઘણાં વિશાળ હોય છે. એ મિશ્ર આંખો દ્વારા ચાર હજાર લુદા લુદા ભાગોનું બનેલું એક ચિત્ર માખીની મધ્યસ્થ જ્ઞાનતંતુ યોજના આગળ રજુ થાય છે. એ જ માખીને બીજી ત્રણ સાદી આંખો હોય છે. ત્રિકાણુ આકૃતિમાં બેધે છેડે તે બન્ને મિશ્ર આંખોની વચ્ચે જોડાયેલી છે.

માખીની મિશ્ર આંખો દરની વસ્તુ જોવા માટે હોય છે. તે દ્વારા તે ત્રણ ચાર વાર દૂર નોંધ શકે છે. સાદી આંખો પાસેની ચીજો નોંધ શકે છે. બહુ બહુ તો એકથી એ ઈંચ સુધી, જંતુઓને એકલી મિશ્ર આંખો છે. કેટલાંકને એકલી સાદી જ હોય છે પરંતુ ઘણાખરાને બન્ને પ્રકારની આંખો હોય છે. આમાંના એક પ્રકારના જંતુઓની આંખો ચંચલ હોતી નથી. ધડિયાળની અંદર જેમ હીરા જડવામાં આવે છે તેમ આવી આંખો માખીના માથા ઉપર જડેલી હોય છે.

જંતુઓ પછી માછલીઓ આવે છે. કરોડરજ્જુવાળાં પ્રાણીઓમાં એમનું સ્થાન પ્રથમ હોય છે. માછલીમાં કુદરતે પ્રથમ સાચી લક્ષ્યવેધી (Focusing) યોજના કરીને સ્વસ્થાને ચક્ષુઓની હિલચાલ યથા શકે તેવી રીતે મોંસપેશીઓ ગોઠવી. પરંતુ માછલીઓ રંગ નોંધ શકતી નથી. ચળકતી આંખો સ્પષ્ટ કરતા માછીમારને તમે આવી વાત કરશો તો તે હસી કાઢશે, પરંતુ આ વાત પ્રયોગસિદ્ધ છે. માછલીઓ વિવિધ રંગોનો ભેદ પારખી શકે છે પરંતુ તેમને રંગ તરિક્કે નોંધ શકતી નથી. રંગ ન સમજી શકે એવો મનુષ્ય જેમ તે આછી ઘેરી છાયાઓ પારખી શકે છે. વળી માછલીઓની દષ્ટિ ઘણી જ ટૂંકી હોય છે. પોતાના માથાની નીચેની સપાટીથી વધારે દૂર તે જાણે જ નોંધ શકે છે.

મર્પાક્રી પ્રાણીઓના વર્ગમાં આંખની ઝાઝી પ્રગતિ યથા નથી. સામાન્ય રીતે સાપની દષ્ટિ ઘણી જ ઝાઝી હોય છે. એમાંના ઘણાખરા તો માત્ર હાલતી વસ્તુઓ જ નોંધ શકે છે, વળી તેઓ બેહેરા પણ હોય છે. એટલે દુન્યવી જ્ઞાન તેમને પોતાની કાંટાળી જીભ દ્વારા જ મળી શકે છે. એ ઇન્દ્રિય અજળ્ય તરેહની છે. વાતાવરણની અસંખ્ય હિલચાલો તે કળી શકે છે. એવી હિલચાલો આપણી રીઠી રસેન્દ્રિય તો પામી પણ શકતી નથી.

દુન્યવી આંખોમાં પક્ષીની આંખો ખૂબ જ ધ્યાન એએ એવી હોય છે. તે દૂર સુધી નોંધ શકે છે તેમ સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ પણ પારખે છે. પક્ષીઓની દષ્ટિની તીવ્રતા માની ન શકાય તેવી અજળ્ય હોય છે. કેટલાંક પક્ષીઓ તો મનુષ્ય કરતાં સોઘણી તીવ્ર દષ્ટિ ધરાવે છે. એક વાર છેટે પડેલો ઘણો મનુષ્યની આંખ લાગ્યે નોંધ શકે છે, જ્યારે પક્ષી તેને સો વારના અંતરથી પણ નોંધ લે છે. પક્ષીઓની ઇન્દ્રિય ખૂબ જ નમળી હોય છે એટલે આવી તીવ્ર દષ્ટિ ખાસ જરૂરની યથા પડે છે. લોકો માને છે કે ગીધ સિંહારની ગંધથી આકર્ષાઈ આવે છે પરંતુ ખરું જોતાં તેમ હોતું નથી. એ સુધીને સિંહાર શોધી કાઢવાને બદલે નોંધને જ પારખી લે છે.

મેમાલ (mammal-અર્થાતે ધવરાવે તે પ્રાણી) જંગલી (non-primate) ને શહેરી પ્રાણી ગણાઈ શકે. શહેરી અગર તો વસ્તીમાં ઘૂમનાર પ્રાણીઓમાં વાંદરાં ને મનુષ્યોનો

સમાવેશ થાય છે. જંગલી પ્રાણીઓમાં આંખો અગ્રભાગે જ હોય છે પરંતુ તે મસ્તકની આલુએ હોય છે. આવાં પ્રાણીઓની જન્ને આંખોમાં દૃષ્ટિક્ષેત્રો એકબીજાની ઉપરવટ થતાં નથી. જે પ્રાણીઓનાં દૃષ્ટિક્ષેત્રો એકબીજામાં લગી જાય છે તેમની દૃષ્ટિ ખડુ તીવ્ર હોતી નથી. સસલાંની દૃષ્ટિનાં ક્ષેત્રો મસ્તકની પાછળ એકબીજાની ઉપર આવી જાય છે. એમની આંખો પાછળ હોવાનું કારણ એટલું જ કે તેઓ શીકારી પ્રાણીઓ નથી પણ જાતે જ શિકાર છે.

મેમાલની આંખની કીકીઓના આકારમાં બહુ જ તફાવત હોય છે. પાળેલી બીલાડીને સાંકડી બીલી કીકી હોય છે કારણ કે ઝાડની ઉપરનીએ જતા શિકારને પકડવા તેની જરૂર પડે છે. પરંતુ બીલાડીના આંખો વચ્ચેના આ સત્ય લાગુ પડતું નથી. સિંહ જેવાં મોટાં શિકારી પ્રાણીઓને ગોળ કીકીઓ હોય છે. ચોડાની કીકીઓ આડી હોય છે જેથી તે જ્યારે ચરતો હોય ત્યારે પોતાની ડાબી ને જમણી જન્ને બાલુએ લાંબે સુધી જોઈ શકે છે. અંધની આંખો માથાના અગ્રભાગે સાફ જણાઈ આવે તેવી રીતે આવેલી હોય છે. એના માથાના ખૂણા આગળ આંખો હોવાથી તે ચરતાં ચરતાં પણ પોતાના નૈસર્ગિક શત્રુ વચ્ચે ડોક વાળ્યા વિના લાત મારી શકે છે.

અંધારામાં ચક્રચક્રી તમામ આંખોમાં તેની સપાટી પાછળ પ્રકાશને પાછો ફેંકવાની યોજના હોય છે. એનો હેતુ પ્રાણીને અંધારામાં દેખતું કરવાનો જ હોય છે. બાલ્ક જગતમાં જે થોડો ધણો પ્રકાશ પણ બચવા પામ્યો હોય છે તે એ કીકીઓમાં પ્રવેશ કરે છે. ઉપરના પારદર્શક પડમાંથી તે પસાર થાય છે જે તેને પોતાની દૃષ્ટિ ઉઘાડવામાં વાપરે છે. પ્રતિબિંબ પાડનાર તે પ્રકાશને સામેની વસ્તુ ઉપર પાછો ફેંકે છે. ત્યાં એ વસ્તુના પોતાના પ્રકાશ સાથે એ પ્રકાશ લગી જાય છે, તે ફરી પાછો એ પ્રકાશ કીકીમાં પેસે છે. એટલે દિવસના વખતમાં કેટલાંક પ્રાણીઓની દૃષ્ટિ મનુષ્ય કરતાં ઓછી હોય છે. તે રાત્રે ધણું સારું જોઈ શકે છે. તેથી જ પ્રાચીન મનુષ્યોને અંધારાનો ખૂબ જ ભય લાગતો. તે દિવસે શીકારી દનો છતાં રાત્રે શિકાર બની જતો.

પ્રાથમેટને મજબૂત લક્ષ્યવેધી માંસપેશીઓ હોય છે. મનુષ્યની પેંઠે જ માંકડાં ને વાંદરાની આંખો એક જ સ્થાન પર રિયર થાય છે ને દૃષ્ટિ પામે છે. તે લાંબા ગાળા સુધી ટકી ચક્રી નથી. બધાં મેમાલમાં માત્ર મનુષ્યની દૃષ્ટિ જ એક સાથે કામ કરતી ને ઊંડી હોય છે. બાલકમાં પણ જન્ને આંખો એક સાથે જોઈ શકતી નથી. જન્મ પછી તબુ મહિના સુધી એ સ્થિતિ કાયમ રહે છે. કેટલાક માણસોની આંખો ખૂબ ખેંચાવાથી બાડી બની જાય છે. તેનું પણ આજ કારણ છે.

આપણી આંખો ફરતી હોય છે ત્યારે ને તદ્દન અંધ હોય છે માત્ર જે બિંદુ ઉપર દૃષ્ટિ ફેંકાતી હોય ત્યાં રિયર વર્ડીને જ આંખો ફરતી હોય તો તે અંધ હોતી નથી. આનો પુરાવો સદેવાઈથી મેગલી ચક્રાય તેમ હોય છે. એક અરીસા આગળ ઊભા રવી એક આંખની પ્રતિમા પર દૃષ્ટિ સ્થાપો. પ્રથમ એ આંખની જમણી તરફ ને પછી એ જ આંખની ડાબી તરફ જુઓ. વળી પાછી જમણી તરફ નજર કરો. આપણી આંખ દાસની જળાશો જ નદિ: કારણ કે આંખ દાવવા મંડિ છે ત્યારથી જ તે અંધ બની જાય છે. એ અંધત્વના સાથનો આપણને કઢીયે ખ્યાલ આવી ચક્રો નથી કારણ કે આંખ દાવવા મંડિ છે તે પહેલાં જે ચિત્ર મગજની દૃષ્ટિ પર જણાવું હોય છે ને અંધત્વના ગાળાના મોટા ભાગ સુધી

ટકી રહે છે, ત્યારે દષ્ટિપટ્ટણ (Retina) તો અંધ જ રોય છે. આમાં અંધત્વના ગાળાનો આપણને ખ્યાલ જ આવી શકતો નથી. કારણ કે આંખ હાલવાં માંડે તે પહેલાં જો ચિત્ર જોયેલું હોય છે તે મગજના દષ્ટિસ્થાનમાં રમ્યા જ કરે છે ને દષ્ટિપટ્ટણના અંધત્વના ગાળા દરમિયાન તે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પરંતુ મુખ્ય વાત તો એ છે કે દિલચાલથી ઉપસ્થિત થતાં અંધત્વ દ્વારા આંખને વિરામ મળી જાય છે. આપણે જાગતા હોઈએ છીએ ત્યારે એવા વિરામના પ્રસંગો ઘણા સાંપડે છે. પરિણામે જો આંખો ને નકામાં ચિત્રો હાલતાં ચાલતાં આપણી નજરે પડતાં જ જોઈએ તે શ્રમ બધી જાય છે.

મનુષ્યનયનની લાક્ષણિક વસ્તુ પ્રાણીઓનાં નેત્રોમાં જડી આવતી નથી. દરેક મેમાલની આંખો એ નાના કેમેરા જેવી હોય છે. એમાં નાનું ચિત્ર પડી જાય છે, પરંતુ મનુષ્યના મગજમાં તો માત્ર એક જ સ્પષ્ટ ને સુરેખ ચિત્ર દેખાય છે. મનુષ્યની દષ્ટિમાં ખાસ અગત્યની વાત તો એ છે કે બન્ને આંખો એક ચિત્ર જોવામાં સરખો ભાગ ભજવતી નથી. જમણીયા માણસમાં જમણી આંખ ચિત્રોના મોટા ભાગ જોવામાં પોતાનો ફાળો આપે છે, ત્યારે ડાબેડી મનુષ્યનું ડાબું નેત્ર વધારે કામ આપે છે. એટલે જમણી આંખરૂપિ બારીમાંથી જ મગજ જોવાનું કામ કરે છે ત્યારે ડાબી આંખ માત્ર થોડીઘણી પૂર્તિ જ કરે છે. ત્યારે જમણી આંખ બંધ કરવામાં આવે છે ત્યારે ડાબી આંખ તુરત જ કામ કરવા મંડી પડે છે, તે જમણી આંખનું કામ બજાવી લે છે. એક આંખ કરતાં બીજી આંખ વધારે ઓછું જુએ છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા થોડા કુટ ફર આવેલી દીવાલ પર પડેલા એક નાના ટપકા સામું જુઓ. પછી હાથમાંથી વીંટી કાઢી તેમાંથી એ બિંદુ જણાય એવી રીતે ધરી રાખો. પછી તમારી ડાબી આંખ બંધ કરો ને પેલી વીંટીની અંદરથી એ બિંદુ દેખાય છે કે નહિ તે જુઓ. તમે જમણીયા હશે તો તમે જોઈ શકશો. પછી તમારી જમણી આંખ બંધ કરી ડાબી આંખથી એ બિંદુ તરફ જુઓ. તમે એ બિંદુને વીંટીની બહાર જોશો. તમે ડાબેડી-હશે તો તેથી ઊંચડું પરિણામ અનુભવશો.

ઓછુંવતું જોવાની નેત્રની શક્તિ જમણા-ડાબેડી પણાની પેઠે જગતમાં પાછળથી ખ્યાલમાં આવ્યાં છે. કોઈ પણ પ્રાણીઓમાં આંખું જમણા-ડાબેડીપણું કે આંખની ઓછુંવતું જોવાની શક્તિ જણાઈ નથી. આવી અજબ પરિસ્થિતિનું લવિષ્યમાં ઘણું જ અગત્યનું પરિણામ આવશે એક પરિણામ તો મને એવું લાગે છે કે યુગાંતરો પછી મનુષ્યની બે આંખો નજીક ને નજીક આવ્યાં જશે ને નાકની દાંડી ઓછી થઈ દૂબલી જશે. છેવટે અત્યારે જ્યાં નાકની દાંડી છે ત્યાં એક વિજ્ઞાન નેત્ર બની જશે. પછી હાલ પક્ષીઓની બન્ને આંખોમાં હોય છે તેવી રીતે મનુષ્યની એ એક આંખમાં પણ સૂક્ષ્મ વેધક દષ્ટિ પ્રાપ્ત થશે. પછી દષ્ટિવર્તુલ નાનું યદ જશે પરંતુ આંખ સૂક્ષ્મ વસ્તુઓને પણ દૂરની વસ્તુઓ માફક સહેલાઈથી જોઈ શકશે. દદાય અત્યારે મનુષ્યદષ્ટિ નથી જોઈ શકતી એવી શક્તિઓની વિવિધ જ્યોતિરેખાઓ પણ જોઈ શકશે.*

-રમણીકેલાલ દલાલ

(૫) સોવિયેટ રશિયામાં જ્ઞાનપ્રચાર

રશિયામાં જારના અમલ દરમિયાન સામાન્ય જનતાને જેમ જાને તેમ જ્ઞાનથી વિમુખ રાખવામાં આવતી. પણ સોવિયેટ અમલ દરમિયાન ૧૯૨૮ થી ૧૯૩૩ ની પંચવર્ષીય યોજનાને પરિણામે કુલ વસ્તીના ૩૩ ટકા વાંચી લખી શકતા તે સંખ્યા ૬૬ ટકાએ આવીને ઊંચી છે.

સોવિયેટ રાજ્યે પ્રથમ ખ્યાન તો બાળકેળવણી ઉપર આપ્યું. ૩ થી ૮ વરસની ઉંમર સુધીનાં બાળકો માટે કિંડરગાર્ટન શાળાઓ અને બાલગૃહો ખોલવામાં આવ્યાં છે, ત્યાં બાલકેળવણીના નિષ્ણુઓના દ્વારે બાળકોના માનસિક વિકાસ ઉપર પૂરતું લક્ષ્ય અપાય છે. તે ઉપરાંત લલ્લુઓના વખતે ત્યારે કામદાર વર્ગ આખો વખત મજૂરીમાં રોકાયેલ હોય ત્યારે તેનાં બાળકો માટે નજીકમાં જ બાલકીડાંગણો ખોલવામાં આવેલ હોય છે. અને તે યોગ્ય શિક્ષકો અને નર્સની દેખરેખ નીચે હોય છે. આને અંગે માઆપોને પણ પોતાના માનસિક વિકાસ માટેનો વખત મળી શકે છે.

અત્યારે આખા રશિયામાં ૬,૭૮૬ કિંડરગાર્ટનશાળા, ૧,૪૩૭ બાલગૃહો અને ૨૮,૭૬૧ બાલકીડાંગણો ચાલે છે.

બોમ્બ મીલીવાદી દેશોની માફક ત્યાં પણ ૮ થી ૧૨ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકો માટે પ્રાથમિક શાળાઓ છે. પણ તે બીજા દેશોની શાળાથી જુદી પડે છે. સોવિયેટ રશિયામાં શિક્ષણની સાથે જનમહેનતને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં નકાવાધોવાનું, પોતપોતાની જગ્યા સાફ રાખવાનું, નાનાં પ્રાણીઓની સંભાળ રાખવાનું, બગીચાનું વગેરે કાર્યો કરવાં પડે છે. ૧૯૩૨ થી આ સામાન્ય પ્રાથમિક જ્ઞાન ૮ થી ૧૧ વરસનાં બાળકો માટે ફરજિયાત કરવામાં આવેલ છે. અને ૧૯૩૩થી એક નવો અખતરો દાખલ કર્યો છે. ૮ થી ૧૫ વરસનાં બાળકો માટે સાત વર્ષની ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરી છે. આને અંગે સોવિયેટ રશિયાએ કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે નીચેના આંકડા ઉપરથી જ્ઞાણી શકશે.

૧૯૧૪ માં ૭૦,૦૦,૦૦૦ રશિયન બાળકો પ્રાથમિક શાળામાં જતા હતા.

૧૯૨૮ માં ૯૭,૦૦,૦૦૦ " " " " "

૧૯૩૩ માં ૧,૭૦,૦૦,૦૦૦ " " " " "

આ ઉપરાંત ઔદ્યોગિક કેળવણી વ્યાપારી શાળા અને કારખાનાં મારફત આપવામાં આવે છે. આનો લાભ લેના વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૧૯૩૧ માં ૧,૫૨,૦૦૦ ની હતી તે ૧૯૩૩ માં ૨,૯૩,૦૦૦ સુધી પહોંચી હતી.

પુખ્ત ઉમરનાં માણસોને ઔદ્યોગિક અને ખેતી વિષયક જ્ઞાન આપવા માટે સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ છે. પંચવર્ષીય યોજનામાં આને માટે ખાસ મગવડ કરવામાં આવી હતી કારણ પ્રજાના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે દરેક મધ્યના નિષ્ણુઓ બહુ મોટા પ્રમાણમાં જોડાયા. આવી સંસ્થાઓમાં કેળવણી લેનારાઓની સંખ્યા ૧૯૩૧ માં ૪,૯૧,૦૦૦ ની હતી તે ૧૯૩૩માં ૭,૦૦,૦૦૦ સુધી પહોંચી.

ખેતીની કેળવણી માટે આખા દેશમાં ટેકેકાળે ટ્રિનિટી રથાપવામાં આવ્યાં છે. આવાં ગૃહો ખેતી વિષયક વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન આપવા ઉપરાંત તેમના સંસ્કાર ઘડવામાં પણ

અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ત્યાં દરેક વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવામાં આવે છે, અને સાથે નિરક્ષરતા નિર્મૂળ થાય છે. વળી આવા ગૃહો સાથે થયે લાગે એક 'મ્યુઝિયમ' સંગ્રહસ્થાન હોય છે તે ખાસ વિશેષતા છે.

ઉચ્ચ કેળવણી એ જાતની સંસ્થા દ્વારા અપાય છે: (૧) કામદાર મંથ; (૨) વિદ્યાર્થી. કામદાર મંથ રાજકાંતિ પછી હસ્તીમાં આવેલ છે. તેમાં સ્નાતકોને કાર્ક માદર્સના મિદ્દાંતોને અનુસરીને ચાલુ રાજ્યશાસનને અનુકૂળ વિશેષ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. આ અભ્યાસક્રમ ચાર વરસનો છે.

૧૯૨૧માં આવા કામદાર મંથો ૬૯૪ હતા. જેમાં ૧,૫૦,૮૨૩ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ મળતું. અને તે જ સાલમાં સોવિયેટ યુનિયનમાં વિદ્યાર્થીમાં જતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨,૪૬,૦૦૦ હતી. તે ૧૯૩૩માં વધીને ૩,૬૫,૦૦૦ ની થઈ છે.

આ પ્રમાણે સોવિયેટ યુનિયન વસ્તીના પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીની સંખ્યાને દિસામે બીજા દેશો કરતાં ઘણું આગળ વધ્યું છે.

	વસ્તીમાં	વિદ્યાર્થીઓ
સોવિયેટ યુનિયન	૧,૦૦,૦૦૦	૨૨
જર્મની	૧,૦૦,૦૦૦	૧૪
ઈંગ્લેન્ડ	૧,૦૦,૦૦૦	૧૮
ફ્રાન્સ	૧,૦૦,૦૦૦	૮

આ ઉપરાંત પુખ્ત ઉમરનાં માણસો જેમને જ્ઞાન મેળવવું હોય તેમને માટે બીજી ધણી સગવડતાઓ છે જેની કે:—પૈર તૈયાર થઈ શકે તેવા અભ્યાસક્રમ. સાંજ અને તહેવારે ભરાતા વર્ગો, રાજદ્વારી શાળાઓ, વાંચનગૃહો, ક્લબો, દરનાં પુસ્તકાલયો, અને ચોક્કસ વિષયના મંથસ્થાનો. ૧૯૨૬ની સરકારમાં સોવિયેટ યુનિયનમાં ૨૬,૦૦૬ પુસ્તકાલયો, ૫,૫૮૫ ક્લબ, ૨૬,૪૪૧ ગ્રામ વાંચનાલયો હતાં. આ સિવાય સામાન્ય જનતાને કેળવવા માટે દિવાલપત્રોનો ઉપયોગ પણ હીક થાય છે. કારખાનાં અને મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર સારા અક્ષરે લખેલા સચિત્ર માહિતિવાળા દિવાલપત્રો ચોડવામાં આવે છે. આ માટે સીનેમા અને રેડીઓનો પણ હીક લાભ લેવાય છે. મોસ્કોમાં એક નવીન પદ્ધતિનું 'એન્થ્રોકેથનલ થિયેટર' બિલું કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં લોકોના રીતરિવાજ, રહેણીકરણો દર્શાવતી ફિલ્મો ઉપરાંત ઔદ્યોગિક અને વિજ્ઞાન વિષયક ફિલ્મો પણ જતાવવામાં આવે છે. પંચવર્ષીય યોજનાની સરકારમાં એટલે ૧૯૨૮ માં 'રેડીઓ રીસીવિંગસેટ' ૩,૫૦,૦૦૦ હતા તેને બદલે ૧૯૩૩ માં ૭,૦૦,૦૦૦ થયા છે, અને સીનેમાની સંખ્યા ૫૦,૦૦૦ પહોંચી છે.

વૈજ્ઞાનિક શોધખોળમાં પણ ખૂબ પ્રગતિ આણી ચકાષ છે. વૈજ્ઞાનિક કાર્યકર્તાઓ અને તેમનાં કુટુંબો માટે સારા પેન્શનની યોજના થતાં આ દિશામાં કાર્ય થતું ઝડપી થઈ ચક્યું છે. કેકેશિયસ પર્વતની ગીરીમાળાઓમાં અને આઘમીરિયાની વચ્ચે મોટી નદીઓમાં ભૌગોલિક શોધખોળ ખૂબ થઈ છે. તે ઉપરાંત આર્ટીક પ્રદેશની શોધ માટે ચોક્કસ યોજના હાય ધરવામાં આવી છે. આ દિશામાં સોવિયેટ યુનિયને શું કાર્ય કર્યું છે તેના ખ્યાલ

નીચેની હકીકત ઉપરથી સહેજે આવી શકશે:

ઔદ્યોગિક વૈજ્ઞાનિક	૧૯૨૮	૧૯૨૯	૧૯૩૦	૧૯૩૧
સંસ્થાની સંખ્યા	૩૦	૬૫	૧૪૧	૨૦૫

અને તે સંસ્થામાં કાર્યકર્તાઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:

	સંચાલકો	વૈજ્ઞાનિક કાર્યકર્તા	ઔદ્યોગિક કાર્યકર્તા	ઉમેશ્વારો
૧૯૨૯	૩૬૨	૧૪૩૭	૧૩૪૮	૬૨
૧૯૩૦	૧૦૪૩	૪૯૪૩	૫૨૦૩	૨૪૮
૧૯૩૧	૨૯૦૩	૮૭૫૭	૧૨૦૯૯	૧૦૬૮

એ ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે કે ઉપલી સંખ્યા માત્ર ઔદ્યોગિક વિકાસમાં જ રોકાયેલી છે. તેટલી જ સંખ્યા શોધખોળ, કેળવણી, ખેતી વગેરે દરેક પાછળ પણ રોકાયેલી છે.

આ પ્રમાણે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ પાછળ ધ્યાન આપવા સાથે પ્રજ્ઞના શારીરિક વિકાસ માટે પણ ધ્યાન આપવામાં આવેલ છે. પ્રજ્ઞના આરોગ્ય માટે વ્યાખ્યાનો, પ્રદર્શનો, દિવાલ-પત્રો, ચત્રપત્રો વગેરે વસ્તુને ઉપયોગ થાય છે. જેમાં જાતીય જ્ઞાન, સંતતિ નિયમન, બાળઉછેર, ગૃહવ્યવસ્થા, બાયામ, અને ખોરાક વિષેની સંપૂર્ણ માહિતી આપવામાં આવે છે. રોગસ્રુક્ત યવા માટે સમજાણ આપવા ચિત્રાવલી યોજવામાં આવી છે. વળી સરકારી અમલદારોની દેખરેખ નીચે અવારનવાર શારીરિક રમતગમતના મેળાવડા પણ યોજવામાં આવે છે. આના માટે શારીરિક વિકાસસંધેય રચાપવામાં આવ્યા છે જેના સભ્યોની સંખ્યા ૧૯૨૯ માં ૩૮,૦૦,૦૦૦ હતી અને ૧૯૩૩ ના ઓગસ્ટ માસમાં પ્રથમ 'ઇન્ટરનેશનલ ઓલિમ્પિક ગેમ્સ' શરૂ કરી હતી.

જારના વખતમાં રશિયામાં દારૂ વગેરેનું જોર ધણું હતું. આ બદીને નિર્મૂળ કરવા માટે સંઘો રચવાયા છે, જે લોકોને દરેક જગ્યાએ જઈ આ બદીનાં અનિષ્ટ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે. આ પ્રવૃત્તિમાં બાળકો પણ પોતાનો ભાગ ભજવી રહ્યાં છે. તેઓ દુકાડીમાં જ્યાં તેમનાં માતૃપિતા કામ કરતાં હોય ત્યાં કારખાનામાં જઈ તેમનાં માતૃપિતાને આ બદીથી દૂર રહેવા સમજાવી પ્રતિષ્ઠિત માણસો સન્મુખ તેમને તેમ ફરીથી ન કરવા સમ ખવરાવે છે. આ અનિષ્ટનું મૂળ તો ગૃહની અસાંતિમાં જ રહેલું છે કારણ ધરમાં શાંતિ ન મળતાં અમાન માણસો આવાં માદક પીણાં પી ખાઈ શાંતિ શોધવા ફાંફાં મારે છે. તે સોવિયેટ યુનિયન બરાબર સમજતું હોઈ સ્ત્રીઓના સમાજસદાયકસંઘ સ્થાપ્યા છે જે કામદાર લક્ષ્યાંકોમાં ઘેરઘેર જઈ કામદાર સ્ત્રીઓને ગૃહશિક્ષા, કરકસરના ફાયદા વગેરે જરૂરી વસ્તુનું જ્ઞાન આપવા સાથે તેમનાં બાળકોની કેળવણી માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરે છે.

ટૂંકમાં, પંદર વરસ જેટલા ટૂંક વખતમાં સોલ કરોડની વસ્તીમાં સોવિયેટ યુનિયને જે પ્રગતિ સાધી છે તે એક જાદુ સિવાય બીજું કંઈ કહી શકાય તેમ નથી અને આને અંગે જ સોવિયેટ રશિયાએ અત્યારે અખિલ જગતનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચ્યું છે અને હજુ પણ તે પોતાની આખી વસ્તીને વાંચતી લખતી કરવાનાં સ્વપ્ન સેવી રહ્યું છે. +

—હાનાલાલ કે. પટેલ

(૬) સ્વતંત્ર પોલાન્ડે સાધેલી પ્રગતિ

પોલાન્ડ સ્વતંત્ર થયા બાદ કેટલું પ્રગતિમાન થઈ શક્યું છે તે નીચેની હકીકત ઉપરથી જણાશે:—

છેલ્લા મહાન વિગ્રહમાં પોલાન્ડમાં સરકારી રિપોર્ટ, પ્રમાણે ૧૮,૦૦,૦૦૦ મકાનો તારાજ થયાં હતાં. તેમાંથી ૧૯૨૪ સુધીમાં ૧૩,૦૦,૦૦૦ મકાનો ફરીથી બંધાઈ ગયાં છે અને ત્યાર બાદ પુનરુત્થનાનું કાર્ય ધણું આગળ વધ્યું છે.

	૧૯૧૦-૧૧	૧૯૨૩-૨૪.	ટકા વધારો
નિશાળે જતાં બાળકોની સંખ્યા.	૩,૭૦,૫૭૫	૧૩,૪૫,૫૮૪	૨૬૩

૧૯૨૧માં ૪ થી ૭ વરસની ઉંમરનાં બાળકો માટેની શાળાઓ ૬૩૧ હતી તે ૧૯૨૮માં ૧૪૩૦ થઈ જેમાં ૮૩,૬૧૨ બાળકો ભણતાં હતાં.

૧૯૨૩-૨૪ માં પ્રાથમિક શાળાની સંખ્યા ૨૭,૩૮૪ હતી જેમાં ૬૨,૦૦૩ શિક્ષકો અને ૩૨,૦૮,૩૫૨ શિષ્યો હતા.

૧૯૧૮-૧૯ માં ૨૭૦ ખાસ વિષયક શાળાઓ હતી ન્યારે ૧૯૨૭-૨૮ માં ૪૨૮ શાળા હતી, તેમાં ૫૬,૦૧૪ શિષ્યો હતા.

જગતપ્રસિદ્ધ પહેલાં માધ્યમિકશાળાની સંખ્યા ૪૬૩ હતી જે ૧૯૨૩-૨૪ માં ૭૬૪ સુધી પહોંચી અને તેમાં ૨,૨૧,૦૬૨ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લેતા હતા.

ઉચ્ચ કેળવણી માટે પોલાન્ડમાં ૧૧ વિદ્યાપીઠો છે. તેમાં ૧૯૨૭ માં ૨૭,૪૫૪ વિદ્યાર્થીઓ અને ૬,૫૨૨ વિદ્યાર્થીનીઓ હતી.

કેળવણી ઉપરાંત પ્રજા પાસેથી લેવામાં આવતા કરની દૃષ્ટિએ જોતાં પોલાન્ડ પ્રગતિમાન ગણી શકાય તેમ છે.

૧૯૨૪ માં વસ્તીના માથા દીઠ જાહેર કર અને બીજા ઇન્જરાથી લેવાતા પૈસા:*

	ડા. સ્.
ગ્રેટબ્રિટન	૬૮-૫૦
ફ્રાંસ	૩૪-૬૦
હોલેન્ડ	૨૬-૮૦
જર્મની	૨૬-૨૧
બેલ્જિયમ	૧૬-૩૦
ઓસ્ટ્રિયા	૧૭-૪૦
એકસબોવેકિયા	૧૭-૦૦
ઈટલી	૧૬-૪૦
પોલાન્ડ	૭-૬૬

* હોનાલાલ કે. પટેલ

(૭) કોણ ક્યાંથી ?

કોઈપણ ભાષાના અંધારણું પૃથક્કરણ કરતાં પ્રતીત થશે કે એમાં મૂળ તરવો ઉપરાંત કેટલુંક વિશેષ ભળેલું હોય છે. જેનો જેનો સંપર્ક એને થયો તેનો તેનો ભલોભુરો પાશ એને લાગ્યો. ગ્રાહ્યને અપનાવવાનું ને ત્યાજ્યને હાથપાર કરવાનું કામ ભાષાશાસ્ત્રીઓનું પડિતોનું છે. (રૂઢિ-કોસીની આમન્યા પાળવી પડે છે). ને કે એમના હુકમોનો અનાદર કરનાર કેટલાક અવિનય કાયદાભંગીઓ હોય છે. વારેલડીએ શિક્ષા પામવા છતાંયે તેઓ (ડબલીઆ) પોતાનું વર્ચસ્વ ઠોકરા બેસાડવા પ્રયત્ન કરે છે. આવાઓનો અત્યારે વિચાર કરવાનો નથી.

આપણી માતા સંસ્કૃત. રાજસ્થાની, મરાઠી જેવી બહેનપણીઓ સાથે રમતાં રમતાં ગુજરાતીને સારી પેઠે સંગરંગ ચઢ્યો છે. આપણા મુસ્લિમ બિરાદરો જ્યારથી આપણે ત્યાં તરારીક લાવવા માંડ્યા ત્યારથી ભદ્ર, ફારસી, અરબી ને તુર્કી એ ભાષાઓએ અદ્વપાધિક અંશે પેસારો નથી કર્યો ?... ચર્ચાની જરૂર છે ? ને હોય, તો અત્યારે મારો વિચાર નથી, એટલે કાલક્ષેપ નહિ કરું. આપણે સૌ કબૂલ કરીએ જ છીએ કે ગુજરાતીએ ઘણી ઘણી ભાષાઓ પાસેથી (પ્રામાણિકપણે) લઈ પોતાનો લંગાર વધાર્યો છે અને એનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કર્યો છે. ને કે હજીય આપણે મૂળમાંનું ઘણું શોધવાનું છે, બીજાઓ પાસેથી લઈ આપણું કરવાનું છે. ક્યું ક્યાંથી આબુ-લીધું એ કેટલીકવાર સ્પષ્ટ હોય છે. પણ નીચેની યાદી જે ઢંગધડા વિનાની છે તે ઉપરથી થોડીક રમૂજ લાધશે. એ પ્રતિ વિશેષ શાસ્ત્રીય પ્રયત્નો થશે એ આશાએ આ છેડીશી યાદી અંગ્રેજિનિર્દેશ માત્ર છે એમ સમજવું. વેરાનમાં બેઠા હું એટલે બેઠતાં સાધનોને અભાવે તુલનાત્મક દષ્ટિએ કાંઈ પણ લખી શકતો નથી, કિંવા ત્રીજીવટપૂર્વક આ યાદીનું વિવરણ કરી શકતો નથી.

યાદી

(ફા=ફારસી; અ=અરબી; તુ=તુર્કી)

ઝાડુ (ફા. જરૂખ; જા=જગ્યા અને રૂંદતન ઉપરથી રૂખ)

નાળિયેર (ફા. નારજીલ ઉપરથી કે સંસ્કૃત નારિકેલ, ઉપરથી ?)

ગીરો (જમીન ગીરો મૂકવી) (ફા. ગિરો)

કુમક (કુમકે ચઢવું, બહારે ધાવું) (તુ. કુમક)

ગાજર (carrot) (ફા. ગજર)

સાથુ (અ. સાબૂન)

તાક (મકાનના તાક) (અ. તાક)

ઈલાજ (અ. ઈલાજ)

કુલ (એકંદર) (અ. કુલ)

લંગડો (ફા. લંગ)

નફા (અ. નફા)

મોત (અ. મોત)

જ્ઞાનગોચરી

મોસમ	(અ. મોસમ)
દવા	(અ. દવા)
રસીદ (પહોંચ) (કા. રસીદન, પહોંચવું ઉપરથી રસીદ)	
મેદો (લોટ)	{ અ. મેદો (લોટ) }
મેવો (સુકો મેવો)	{ કા. મેવો (ફળ) }
વાળખી (ચોખ્ખ)	(અ. વાળખી)
વહમ	(અ. વહમ)
હિંમત	{ અ. હિંમત (પ્રયત્ન) }
ખસી (બળદને ખસી કરવી)	(અ. ખસી)
ખુશાલ	(કા. ખુશાલ)

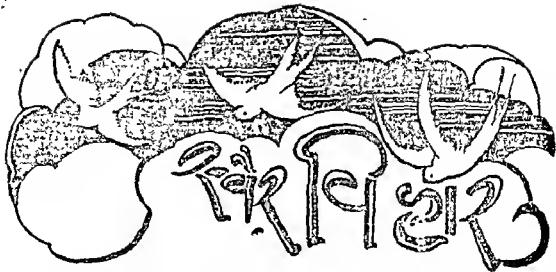
(મળેલું)

પ્રણય તંત્રવ

(વસંતતિલકા)

આ વિશ્વની મરત કુદડીઓ ફરીને
 ભેગાં થતાં મધુર મંજુલ ગાન ગાઓ;
 ને અંશુમાલિ કિરણો પૃથિવી ચૂમે છે,
 ચૂમે વળી શશિની રેખ સમુદ્રને આ.
 અદ્વૈતમાં પુરુષ પ્રકૃતિ ને વિલાસે
 આ વિશ્વમાંહી નહિ એકલ કેા વિલાપે,
 ના સાધીએ ઉરની એમ અલેદ અંધિ
 યુગ્મો બધાં વિભુની વિકૃતિ એમ કહેવું ?*

‘ કૃષિંજલ ’

આજે જાણે દિવસે કલમ હાથમાં ધરતાં મને સૌથી પહેલાં માંદગીની સ્મૃતિ કરવાની મારી ફરજ લાગે છે. એક કહી તો માંદગીમાં જ તૈયાર થઈ ગઈ હતી. આ પ્રમાણે-
માંદગીને -

સાચાં રે સંબંધી તમે એક છા,
બીજાં ફેકટ ફેંદ;
સુખ ને સુવાણુ આડી વાત છે,
તમે આદિથી અંત સાચાં રે.

આ રાગ ભજનનો છે. માંદગીમાં જ શ્રી મેઘાણીનું “ધણુ રે, બોલે ને એરણુ સાંભળે” એ ભજન સાંભળેલું એટલે એને મળતા રાગમાં જ આ લીટીઓ સ્વયંભૂ ઉડી જાય. સાથે સાથે ‘ખિમારી ઉપર ગઝલ કરવાની પણ ઇચ્છા થઈ.’ અને ‘તે’ સાથે જ અલમારી, અલગારી, તમારી, અમારી, આખરી, પૂજરી, કિનારી, વગેરે કેટલાય પ્રાસવાળા શબ્દો આવીને ખડા થયા. ત્યાં વળી વિચાર આવ્યો. થોડા જ માસ ઉપર મારા એક મિત્રે કવિતાની મશ્કરી કરવાને કહેલું કે તેમના એક ઓળખીતા કવિ પોતાની નોટબુકમાં ગદ્યા પ્રાસો લખી રાખતા. હવે આમ કરવાથી કવિતા જરા પણ ખરાબ થાય છે કે કવિતા કદા મરી જાય છે એમ હું માનતો નથી. ટેનિસન પણ પ્રાસોનું સિસ્ટ રાખતો, પ્રાસોનું નહિ તો શબ્દોનું, અને ટેનિસન નહિ તો બીજો કોઈક અંગ્રેજી કવિ કશાકનું પણ સિસ્ટ રાખતો એ વાત તો તદ્દન ખરી છે. એકોવ પ્રસંગોની નોંધી રાખતો. અને આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યકારો, જેમણે બધી બાબતમાં ગદ્યાને આંડી દીધા છે, તેમણે તો પ્રાસને લક્ષમાં રાખીને શબ્દકોષો બનાવ્યા છે; છતાં અંગ્રેજી કવિતા કે સંસ્કૃત કવિતા ખરાબ છે એમ કોઈએ કહેલું નથી. એટલે પ્રાસવાળા શબ્દોની નોંધી રાખવાથી કવિતા બગડે છે એમ હું જરા પણ માનતો નથી. પ્રાસથી કવિતાનો ભાવ સંયમમાં આવે છે એવો તેનો ફાયદો તો ઘણાએ બતાવેલો છે. પણ પ્રાસનો એથી મોટો ફાયદો એ છે કે સાંભળનાર પોતે કવિતા કરવા માટે છે. આનો ખાસ ફાયદો એવો હોય તો ફારસી કવિઓનો મુશાયરા અથવા કાષ્ઠ પણ ગુજરાતી નાટક જોવા જાઓ. મુશાયરામાં કવિ પોતાની પંક્તિ પૂરી કરે તો

પહેલાં શ્રીતાળનો પોતે એ સમજી જઈ પૂરી કરી વાહવાહમાં કવિને વધારી લે છે. હું એક જ નાનો દાખલો આપીશ. ધારો કે આ પ્રમાણે કવિતા ચાલતી હોય:

અહીં બધાં નકકામાં જાડો અહીં બધાં ગુલજાર છે.

તે પછી ધારો કે કવિ કહે

અહીં બધા સાજાં જોનો છે, અહીં બધા

આટલું બોલતાં તો શ્રીતાળો જ બોલી બીજાના

આજાર છે.

થોડા વધારે દાખલા આપું: તમે પણ વાંચતાં વાંચતાં જ સમજી જઈને પંક્તિ પૂરી કરી જ દેવાના છો એટલે હવે સળંગ જ લીટી લખ્યે જઈ હું.

અહીં રહેવાનાં ધરો છે, આહો તો આજાર છે.

અહીં બધા આરાધ પડ્યા છે, આહો તો દિલ્હાર છે.

અહીં બધા કપ્પાનશિન છે, અહીં બધા બેકાર છે

અહીં બધા આલીશુવાલી, આંહી પૈસાદાર છે.

નાટકમાં પણ એવો બોલાય છે. અને શ્રીતાળ તરત સમજી જાય છે કે હવે આ રીતે આ બેત પૂરી થશે. અને તેથી એ નાટક અને એ બેતો બોલનારું પાત્ર ધણું જ લોકપ્રિય થાય છે. એનું ખાસ કારણ એ છે કે લોકો જે જાણતા હોય છે તે જ કવિ ત્યાં કહે છે. લોકપ્રિય થવાને લોકો ન જાણતા હોય તેવું કંઈ અપૂર્વ કહેવાની જરૂર નથી, તેઓ જાણતા હોય તેવું જ કંઈક કહેવાની જરૂર છે. લોકોને લાગતું જોઈએ કે અમે કવિ છીએ, અને એમને એમ લાગે તે પછી જ તેઓ કવિને કવિ હોવાનું માન આપે છે. લોકપ્રિય થવાની આ કૃત્તિ છે. લોકો મુખ્યત્વે તો પોતે કવિ છે, પોતે સમજે છે એમ માનવાને રાજી હોય છે, અને એમ માનતાં થોડી મનની મોકળાશ બાકી રહે તેમાંથી કવિને કવિત્વનું માન આપવાને બિનવાંધાવાળા હોય છે. આ વાત તમને બિલકી લાગશે પણ આ જ સાચું છે. આનો ખીજો દાખલો આપું. લોકો મંદિરે જઈને કંઈક ધરાવે છે, અને એ ધરાવેલાનો શેષભાગ-પ્રસાદ પોતે રાખે છે, એમ સામાન્ય રીતે દેખાવ થાય છે. પણ એ માત્ર બહારનો દેખાવ છે. જરા ઊંડું વિચારી જોશો તો સમજાશે કે પોતાં માટે વાપરતાં બાકી બચેલું હોય તેમાંથી પ્રસાદ ધરાવવાની રકમ નક્કી થાય છે. કાંઈ પોતે ભૂખરો રહીને પ્રસાદ ધરાવવા જતો નથી. અને મંદિરમાં ધરાવતી વખતે દેખાવ એવો કરે છે કે જાણે ધરાવેલામાંથી બાકી રહેલું જ માત્ર પોતે રાખે છે ખીજને માન આપવાનું પણ એવું છે. માણસ પોતાને માન આપવાને જ ખરો ઉત્સુક તો હોય છે, એમ કરતાં કાંઈ બાકી રહે તેમાંથી દુનિયાનાં અન્ય માણસોને માન આપે છે. માટે જ જોઈએ એમ માનતા હોય કે પોતાને પૂરું માન મળ્યું નથી અથવા પોતે પોતાને પૂરું માન હજી આપી શક્યા નથી તે કદી ખીજને માન આપતો નથી.

એટલે પ્રાસો પહેલેથી નક્કી કરી. રાખવાથી. કાલ્ય બગડે છે એમ તો હું માનતો નથી-માનવાનો નથી. એટલે પ્રાસો મને આવડે છે તેથી કવિતા બોલી કે ખરાબ થશે એવો ભય મને નથી. પણ માંદગી વિશેની કવિતા કરતાં એટલે બધે દૂર ચાલ્યો ગયો કે

હવે કવિતા કરવા કરતાં વાતો કરવી જ વધારે સારી લાગે છે. તો આપણે શું ? કવિ તો છીએ જ. પછી આ પ્રસંગે કવિતા નહિ કરીએ તોપણ શું ખોટું થઈ જવાનું છે.

x

x

x

મને એમ લાગે છે કે હજી સુધી માંદગી વિશે જોઈએ તેવું અને જોઈએ તેટલું લખાયું નથી. અલગત મેકોલેએ કોઈને લખેલું કે માંદગીથી ઘણા નવા હક્કો મળે છે, ઘણા માણસો મળવા આવે છે, ભાખાપા કરવા આવે છે, વગેરે, પણ એ વાતો તો જૂની થઈ ગઈ છે. પણ જીવનની યોજનામાં માંદગીનું સ્થાન ઘણું મહત્વનું છે એ હજી થોડા જ જાણે છે. કોઈ કોઈ નવલકથાકારો જાણે છે. ગોવર્ધનરામભાઈએ સુદિધનના મનનો પલટો તેની માંદગીમાં કરાવ્યો. એચ. જી. વેલ્સની 'મેરેજ' (Marriage) નામની નવલકથામાં તેનો નાયક એવો વિચિત્ર અને મોં-શરમાળ છે કે એક વાત તે પોતાની બૈરીને વર્ષો સુધી નથી કહી શકતો, તે તે મંદવાડના લવારામાં છેવટ બોલી નાંખે છે અને ત્યાંથી અન્નેના જીવનનું પરિવર્તન થાય છે. અલગત આ માંદગીમાં મારા મનનું કોઈ ખાસ પરિવર્તન તો નથી થયું જો કે શરીરનું તો પુષ્કળ થયેલું. અને મારે પરિવર્તન જોઈતું પણ નથી. કારણકે મારા સ્વૈરવિહારીપણાથી હું પૂર્ણ સંતુષ્ટ છું. મારો એક ઝાળખીતો કહેતો કે મરતી વખતે મને ખૂબ ક્રોધ ચડે તો સારું કારણકે (એ બાધ કહેતા કે) ક્રોધમાં હું કદી જૂઠું બોલતો નથી, અને મરતી વખતે ક્રોધ ચડે તો, ક્રોધની સંખ્યાપતે લીધે સદ્ગતિ યાય ! ક્રોધની તો મને ખબર નથી. પણ હું એમ તો જરૂર ધમ્મું કે મરતાં સુધી સ્વૈરવિહારી રહું તો સારું. એમર્સનને કહ્યું છે કે ઈશ્વર કદી બીકજીને પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડતો નથી, માત્ર બહાદુરને દેખાડે છે. તેમ એમર્સન પછવાડે કે સામે ગયા વિના કહી શકું કે મને તો હું સ્વૈરવિહારી હોઉં ત્યારે જ સત્ય દેખાય છે. કહેવાય છે કે કૃષ્ણે કોઈવાર ગોપીઓને કહેલું કે 'કૃષ્ણ સાચો પક્ષચારી હોય તો અમે જમના ઉપર ચાલી શકીએ' એમ કહેશે એટલે ચાલી શકશે. અને કૃષ્ણને સોળહજાર બૈરીઓ છતાં ગોપીઓ એમ કહેવાથી જમનાનાં પાણી ઉપર ચાલી ગઈ હતી. તેમ અનેકની નિન્દા કર્યા છતાં 'હું કહી શકું કે સ્વૈરવિહારીએ કોઈ દિવસ કોઈનો પણ દેખ કર્યો નથી. અલગત આ કળાજીગમાં હું એ મારા સત્ ઉપર કોઈને પાણી ઉપર ચાલવાની તો શું પણ ધરમાં બેસી પાણીએ નાહવાની પણ પ્રલાહ આપતો નથી. કારણકે આ જમાનામાં, દેવ દેવીઓનાં પણ સત રહ્યાં નથી. એકવાર મથુરામાં એક ગાદી હાંકનારે આર્કિઓલોજિકલ મ્યુઝિયમના સંબંધમાં કહેલું કે જે જે મૂર્તિનું સત ચાલ્યું ગયું હોય છે તેને ઉઠાડીને તેમાં મૂકી દે છે ! એકવાર મથુરામાં એક મંદિર જઈને જોઈ આવ્યા. એ મંદિર 'કાર્તિકેયનું', દક્ષિણ દિશા દિદુધમ પ્રમાણે સુષ્કલપનું ગણાયું હતું. મૂર્તિ તો મથૂર ઉપર નહોતી પણ ચોકમાં મથૂર છૂટા હતો, —મહાદેવના મંદિરમાં પોઢિયાની પેઠે. પણ આવી વસ્તુઓમાં રસ લેનાર એક મિત્રને આ વાત કરી તો એ કહે એ તો જ્યેષ્ઠાનું મંદિર છે, અને મને એક પુસ્તકમાં પણ બતાવ્યું ન્યાં એ જ વાત સપ્રમાણ કરતી હતી. મને લાગે છે કે આપણો દેશ કાર્તિકેય જે યુદ્ધનો દેવ છે તેને બદલે જ્યેષ્ઠાની જ પૂજા કરે છે ! જ્યેષ્ઠા એટલે શું જાણો છો ? જ્યેષ્ઠા એટલે મોટી બહેન—લક્ષ્મીની મોટી બહેન—એટલે અલક્ષ્મી ! આખો હિંદ યુદ્ધના દેવને બદલે બુદ્ધથી કે જાણી જોઈને દળદરની પૂજા કરે છે ! એટલે આ જમાનામાં

ન્યાં દેવ દેવીઓ પણ જૂઠાં છે ત્યાં મારા સત ઉપર આધાર રાખવાનું કાઢીને કહેતો નથી. આ જમાનો દરેકે પોતાના સત ઉપર ચાલવાનો છે. કશુંજીયો જેમ પોતામાંથી તંતુ કાઢીને તેનાથી દૃષ્ટે દિશામાં ગતિ કરે છે તેમ માણસે પોતામાંથી સતનો તંતુ કાઢીને તેના પર ગતિ કરવાની છે. હું પણ મારા સત ઉપર ચાલું એટલું કરી શકું તો બહુ છે. પણ આ દુનિયામાં કરુણમાં કરુણ અનિષ્ટ એ છે કે પોતાની મેળે ચાલવા નેટલું સત દરેકે માણસ પોતામાંથી કાઢી શકતો નથી.

x

x

x

માંદગીની પ્રશસ્તિ કરતાં એક શંકા યાચ છે. મારા અખાડાવાળા મિત્રો કહેશે: અમે માંડ માંડ લોકોને તંદુરસ્તીમાં લઇ જઈએ છીએ ત્યાં આ માણસ પાછો ક્યાંથી માંદગીનાં વખાણુ કરવા માંડ્યો છે ! તેમને મારે ધીરજ આપવા કહેવાનું કે માંદગીની મારી પ્રશસ્તિથી કોઈ માંદું પડી જશે, અથવા કાઢીને માંદગીનો મોહ લાગશે એવો ભય રાખવાનું કારણ નથી. ઘણી વસ્તુઓનાં માણસો વખાણુ કરે છે પણ તે કદી એ પ્રમાણે કરતાં નથી—કરવાનાં નથી. ગરીબાઈનાં વખાણુથી આખું સાહિત્ય ભરેલું છે, પણ હજી સંત ક્રાન્તિસ કે ગાંધીજી જેવા એક બે માણસો સિવાય કોઈ હાથે કરીને ગરીબ થયું નથી. નહિતર ગરીબ થવું તો માંદા થવા કરતાં પણ સહેલું છે ! અને સાહિત્યમાં દુઃખ અને વિપત્તિઓનાં ઘણાંય વખાણુ થયાં છે પણ કોઈએ હજી સુધી દુઃખને ઊભું કર્યું હોય એવો દાખલો નથી. તો આ માંદગીનાં મારાં વખાણુથી કોઈ માંદું પડી જશે એવો ભય રાખવાની જરૂર નથી. હજીકે ય હાથે કરીને આપવાત ક્યાંના દાખલા છે, પણ મરવાથી ઓછી અને તેની આ બાલુની માંદગીની સ્થિતિ કોઈએ આણી નાણી નથી. માટે મારી આ પ્રશસ્તિથી કોઈ માણસો માંદા થશે એવો ભય ન રાખવો. અખાડાવાળાઓને ગમે તેને મજબુત તંદુરસ્ત બળવાન કરવાની છૂટ છે—અરે મૂને પણ તેવો કરવો હોય તો કરવાની છૂટ છે ને !

x

x

x

માંદગીમાં અણુઅનાવવાળાં પતિપત્નીને બનાવ ચર્ષ જાય છે એવી ઘણી વાર્તા વાંચી છે, માંદગીમાં ઘણા ધાર્મિક બની ગયા હોય એવી ઘણી વાર્તાઓ વાંચી છે, ઘણા કવિઓએ એવી સ્થિતિમાં કાવ્યો કરેલાં છે. પણ માંદગીમાં હું કહું છું કે માણસની સૌંદર્યદૃષ્ટિ વધે છે, તીવ્ર થાય છે, શુદ્ધ થાય છે, ખૂલે છે. દાખલા તરીકે આકાશનું સૌંદર્ય માંદગીમાં બરાબર સમજી શકાય છે. માંદગીમાં તમે પુસ્તકો વાંચીને શ્રમ ન કરો એટલા માટે તમારા કુટુંબીઓએ તમારા ઓરડામાંથી પુસ્તકો તો અધાં ખસેડી નાંખ્યાં હોય છે. એટલે વાંચીને વખત કાઢવાનું ચારકાય બને છે. કોણ જાણે ક્યાંથી આ જમાનામાં માંદગીમાં બીજાઓને જેમ રાખવા તે સંબંધી જ્ઞાન આટલું જથ્થું વ્યાપી ગયું છે ? વળી બહુ સંભાળ રાખનારાં સગાં તો કાગળ પેનસિલ પણ ખસેડી નાંખે છે. જેલમાં તો ફપવાસ કરીને પણ કદાચ લખવાનાં સાધનો, કાગળ-પેનસિલ મેળવી શકાય, પણ માંદગીમાં મૃત્યાવ્રહ્મનો એ પ્રકાર

પણ અશક્ય છે કારણકે તમારું ખાવાનું તમે બંધ કરો. તે પહેલાં તમારાં કુટુંબીઓએ જ તે બંધ કરેલું હોય છે. એક વાર્તામાં—ઘણું કરીને શ્રીમતી વિનોદિનીની એ વાર્તા હતી. કાણુ જાણે કેમ હમણાં તેઓ વાર્તા લખતાં નથી. (એકવાર કોઈકે પણ બુલેચુકે કશુંક લખ્યું એટલે ‘હવે કેમ લખતા નથી,’ ‘હવે કેમ પહેલાં જેવું લખતા નથી’ એમ દરેકને પૂછવાનો, ફરિયાદ કરવાનો હક મળે છે એ હકથી કહું છું,)—એક વાર્તામાં (હું કહેતો હતો કે) એક મદિ છોકરો સતો સતો ભીંતની તડોમાં છતિદાસનાં કે પુરાણનાં બધાં ચિત્રો રચતો, આખી સૃષ્ટિ તેણે પોતાના ઓરડામાં રચેલી હતી. પણ સર્વને તડોવાળા ઓરડામાં સૂવાનું સદ્ભાગ્ય હોતું નથી. અને એવી કલ્પનાથી આપણા કલ્પનાશીલ કુટુંબીઓ, જેઓને બધા રોગોની અને તેનાં લક્ષણોની દાકતરો કરતાં પણ વધારે ખબર હોય છે, તેઓ અનેક નવા રોગો કહે, પાછા તમારાથી રોગોની કલ્પના છાની રાખવા અર્ધસફલ પ્રયત્ન કરે, અને તેને લીધે રોગો સંબંધી તમારી પોતાની કલ્પના વધારે ઉત્તેજિત થાય અને એમ દાકતર કુટુંબીઓ અને તમે (એટલે રોગી) એમ ત્રણની વચ્ચે, રોગોની કલ્પનાનો ટ્રાઇઅંગ્યુલર મેચ (triangular match=ત્રિકોણિક હરીફાઈ) ચાલે, તેના કરતાં સર્જક કલ્પનામાં ન ભિતરવું જ સારું છે. આવી રીતે વિનોદના સાધન રહિત ઓરડામાં આકાશ એ મને અગાધ સૌન્દર્યનું ધામ જણાયું છે. સાજાં હોઈએ ત્યારે એ સૌન્દર્યની આપણને ખબર જ પડતી નથી. કદાચ એ સૌન્દર્ય જોવા માટે સાચી રિયલિટી સૂઝાની જ હશે. એ આકાશમાં વાદળ હોય કે ન હોય, એ એનું એ જ આકાશ સર્વકાળ સુંદરભવ્ય લાગે છે. હાલના જમાનામાં પુરુષોને સૌથી સુંદર વસ્તુ કઈ એમ પૂછશો તો ઘણાખરા પોતાની પત્નીનું મુખ જણાવશે,—પેલા હબસીની પેઠે પોતાના છોકરાનું નહિ ! પણ કોઈ ‘માણસ પ્રેક્ષમાણો વધુમુલ્યમ્’ ‘પેખતો વહુનું મુખ’ કલાકોના કલાકો કાઢી શકશે નહિ પણ આકાશ સામે જોતાં ગમે તેટલો વખત કાઢી શકશે. મારે જો કલાપીની પેઠે કાવ્ય કરવાનું હોય તો હું

શુઝરાનનો ટુકડો ઘટે દેવો સનમ !

એમ કહેવાને બદલે

આકાશનો ટુકડો ઘટે દેવો સનમ !

એમ જ કહું. અને એમ કહેવામાં કશી ખાસ ખોટ જતી નથી. કારણકે માંદગીમાં તમારું શુઝરાન કશી પણ ચીજના ટુકડા ઉપર નહિ પણ ઘૂંટડા ઉપર હોય છે. મેં કહ્યું કે માંદગીમાં જીવન રસમય થાય છે તે સિદ્ધાન્ત સૌથી પહેલાં તો તમારા ખોરાકને જ લાગુ પડે છે. તમારો ખોરાક ધનરૂપ મટી રસરૂપ થાય છે. શાકનો રસ, મોસંખીનો રસ, મગનું પાણી, દૂધ, આ એમ સર્વ ચીજો રસરૂપ થઈને જ તમારી પાસે આવે છે. અને અત્યારના જમાનાની માવજત જાણનારા તમારા કુટુંબીઓ, આમાંનો એક પણ રસ-ખાસ કરીને દવા-રસ, બુલે તેજા હોતા નથી. એટલે ‘આકાશનો ટુકડો’ માગવાથી તમારું શુઝરાન બંધ પડવાનું નથી. બીજા બધા આકાશચરિત્રની વાતો કરે છે પણ મારી માંદગીમાં સાચી આકાશ-ચરિત્ર મારી હતી.

ફિલસૂફીનાં કેટલાંક મહાન સત્યોનો સાક્ષાત્કાર માંદગીમાં જ થાય છે. વેદાન્તમાં એક દષ્ટિર્ચુષ્ટિવાદ છે. સૃષ્ટિ એ વાસ્તવિકતાએ કશું નથી પણ માણસની દષ્ટિ એ જ મુખ્ય

છે. વેદાન્તમાં કે તત્ત્વદર્શનમાં એ વાદ ખરો છે કે ખોટો છે તે સાથે મારે સંબંધ નથી. પણ રસસૃષ્ટિમાં તો દષ્ટિ એ જ સર્વસ્વ છે એ મારો સિદ્ધાન્ત છે. જેવી દષ્ટિ એવી સૃષ્ટિ રચાય છે. અને દરેક સૃષ્ટિમાં રચનારની દષ્ટિ જ મહત્ત્વની છે. દ્રૌપદીવત્સાહરણનો કે જમાલ-અલકકિશોરીનો પ્રસંગ, દ્રૌપદી કે અલકનાં ઉધાડાં ચતાં અંગો બોધ મનમાં ગલગલી થાય એવી રીતે લખાયો છે કે તેમની લાચાર દશા બોધ કરુણા કે ક્રોધ વ્યાપે એવી રીતે લખાયો છે તેમાં જ લખનારની ખરી દષ્ટિ આવે છે અને એ દષ્ટિ ઉપર જ એ સૃષ્ટિની કિંમત છે. પણ હું નકામો આટલો દૂર ચાલ્યો ગયો. મારે તો આ કરતાં ઘણી સાદી દષ્ટિની વાત કરવાની હતી. માંદગીમાં તમે માથું આધું પાછું કરો, પડખું બદલાવો અને તમારો દષ્ટિકોણ કે દષ્ટિબિન્દુ બદલાય, તેની સાથે જાણે બધું બદલાતું લાગવાનું. દુષ્યન્તને મૃગયા રમવા જતાં રથવેગથી જે અનુભવ થતો: **यदा लोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद् विपुलताम्...** ગુજરાતીમાં જ લખું:

હવું ઝીણું જોતાં ધડિ મહિં જઈ બહું બની તે
તુટેલું વન્ચેથી દિસતું જઈ સંધાઈ વળિ તે
સ્વભાવે જે વાંકું દિસતું સરખું તે નયનને

ખરે, એથી પણ વધારે,—દેખાતી વસ્તુઓ તદ્દન બંધ થઈ જાય, અને નવી જ દેખાવા માંડે. જાણે આખી સૃષ્ટિ નવી રચાય. તેથી જ કદાચ માંદા માણસને પડખું બદલાવવું એ સૃષ્ટિ બદલવા જેટલું નિકટ કામ લાગતું હશે. પિંડે તે ઘસાડે એ સત્ય બરાબર સમજાય છે, તમને એક ઉધરસ આવે ને આખું ઘસાડે ખળીભળી બેઠે. એમ નાનામાં નાની હીલચાલ કે ફેરવણીએ સૃષ્ટિ બદલાય !

અને સૌન્દર્યનું એ ખરું સ્વરૂપ છે. ક્ષણે ક્ષણે જે નવતા પામે તે સૌન્દર્ય એમ કહેવાય છે તેની સાથે એમ પણ કહી શકાય કે બિન્દુએ બિન્દુએથી જે નવું દેખાય તે સૌન્દર્ય. નથી ગોલ્ડસ્ટવર્થીએ એક જગાએ આપ્પરીન વિશે કહેલું કે તે પછવાડેથી જોતાં પણ સુંદર દેખાતી હતી ! !

હું તો ધારું છું બનાવોનું પણ એમ જ છે. એક બનાવ નજીકથી દેખાય તેથી જુદો જ વળી જરા વખત પછી દેખાય છે. અને સુંદર બનાવ દરેક વખતે જુદી જુદી રીતે સુંદર દેખાય છે.

હજી આ માંદગી દરમિયાન કરેલી એક નવી શોધ કહેવાની રહે છે. આજકાલ નૃત્ય વિશે ગુજરાતમાં ઠીક કુતૂહલ જાગ્યું છે. મને પણ એ કલાનો શોખ છે—હું જાતે નૃત્ય કરું એમ ઘણીવાર થાય છે પણ માત્ર એક જ વસ્તુ આડી આવે છે ! તે આ તમારા ન્યૂટન સાહેબે શોધી કાઢેલો ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ. એ જ નિયમને લીધે આજ સુધી હું સાંપકલ ઉપર ખેંસી શક્યો નથી. સાંભળ્યું છે કે એક આઈન્સ્ટાઈન સાહેબે એ નિયમને ખોટો પાડી નાંખ્યો છે, પણ છતાં તેનો અમલ બંધ થયો જણાતો નથી. એનો અમલ બંધ પડે તો મને ઉમેદ છે કે દુનિયાએ અત્યાર સુધી નહિ જોયેલા ખેલો હું દેખાડી શકું. એક વિદ્વાન શોધકે કહેલું કે પૃથ્વીથી હાથેક અંદર રહી શકતો હોત તો આખી પૃથ્વીનું વળન કરી આપત ! પણ એમ તો આમ હોત તો આમ થાત એ રીતે હું તેથી ઘણું વધારે કરી બતાવું એમ છું. પણ માંદગીમાં એવા કશા પણ 'તો' સિવાય હું ગુરુત્વાકર્ષણનું

નિવારણ કરી શક્યો છું. ખાટલામાં પડ્યાં પડ્યાં વિચિત્રમાં વિચિત્ર અંગવિન્યાસો (Poses) કરી શકાય છે, જેવા કેઈ પણ નૃત્યકારે હજી સુધી નહિ કર્યા હોય ! અલખત તે મારા ઉપર સીલિંગમાંથી જ જોઈ શકાય. સાધારણ નૃત્યકાર જે વિન્યાસો ગુરુત્વાકર્ષણને લીધે ન કરી શકે તેવા પણ ખાટલામાં રહ્યા રહ્યા આપણે કરી શકીએ.

અને આ મારી નવી શોધ સીનેમાવાળાને મફત અર્પણ કરું છું. ઘરોમાં સીલિંગમાંથી જોવાનું ન બની શકે. પણ સીનેમાવાળા તો ખાટલા ઉપર કેમેરા ગોઠવી શકે. માત્ર તેમણે આને માટે પારદર્શક ગાદલાં કરવાં જોઈએ, એથવા કહો કે કાચનાં ગાદલાં કરવાં જોઈએ. અને તે કામ તેમણે કરવાનું છે. ખરી મૌલિકતાવાળો માણસ તો નવો વિચાર આપે ! તેને અમલમાં કે વ્યવહારમાં મૂકવાનું કામ અન્ય જનોનું છે એક એટલું કરે તો સીનેમા જગતમાં અને નૃત્યના જગતમાં ક્રાન્તિ થાય !

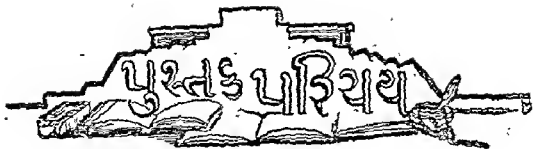
અને એટલું ન થાય ત્યાં સુધી તો આ કલા બોક્તા વિનાની જ રહેવાની. માદમી દરમિયાન ઘણા માણસો મળવા આવતા પણ તેઓ કેઈ આ કલા બોગવી શકતા નહોતા. શેના બોગવી શકે ? તેમને સાચું દષ્ટિબિન્દુ જ મળ્યું નહોતું:-દૈશિક તેમ જ માનસિક. તેમણે મારી ઉપર થોડે અદ્ધર રહીને જોવું જોઈએ તેને જદલે તેઓ મારો જ સપાટીએ ખુરશી પર બેઠા બેઠા જોતા હતા. અને કલાકારને જદલે તેઓ દર્દીને જોયા આવતા હતા ! એટલે આ કલા આજ સુધી બોક્તા વિનાની રહી છે. પણ

કલા છે ભોળ્ય મીઠી તો બોક્તા વિણ કલા નહિ.

એ કલાપીએ કહેલું હું માનતો નથી. હું તો માનું છું કે કલાકાર પોતે પોતાની કલાનો બોક્તા છે. અને એમ માનવામાં લાલ છે. આજ સુધી કલાની કૃતિ સામે વાંધો ઉઠાવનાર હમેશાં બોક્તા જ નીકળ્યો છે. કલાને એક વાર બોક્તાથી સ્વતંત્ર કરી દો તો પછી કલાકારને કાઈનો લાય રહે નહિ ! કલાકારનું સ્વાભાવ્ય ! અને એમ હોઈ શકે છે. કલાપીથી મોટો એક ફારસી કવિ કહે છે કે “ હું જ શરાબ છું, હું જ ફૂળો છું, અને હું જ પીનાર છું. ” તેમ હું પણ કહું છું કે હું જ કલા છું હું જ કલાકાર છું અને હું જ કલાનો બોક્તા છું.

કેટલું ઠીક થઈ ગયું ! લેખને છેડે કેઈ સમ્ય અવતરણ વિના લેખ સુંદર કેમ થાય ? !

“ સ્વૈરવિહારી ”

શ્રી અનુભૂતિપ્રકાશ : પ્રથમ વિભાગ (અ. ૧ થી ૧૨)

ભાષાંતર કર્તા: શ્રી મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા, બી. એ. એલ. એલ. બી. વકીલ. જૂનાગઢ. પ્રગટ કરનાર: શ્રી પોરબંદર વેદશાળા, હા. ગોવિંદજી કાલાભાઈ લાખાણી, નાથ બંદર રોડ, પોરબંદર વિ. સં. ૧૯૮૮. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં મુમુક્ષુઓને પડત મૂલ્યે મળી શકે એ હેતુથી નામદાર લીંગડી દાકર સાહેબ મહારાજા શ્રી દાસતસિંહજી બહાદુર સહાય કરી. અને તેના ઉપર "સ્વ. કુમાર શ્રી રામરાજેન્દ્રસિંહજી રમારક ગ્રંથમાળાનો ગ્રંથોંક ત્રીજો" એ રીતે લખેલું છે, પાકા મજબૂત પુસ્તાનો ૩૬૦ પાનાના આ મોટા ગ્રંથની બે રૂપિયા કિંમત આ સહાય વગર ન રાખી શકાત.

શીયુત મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડાએ વેદવેદાંતના ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો કરવાનું ધણું અધુરું કામ વર્ષોથી માથે ઉપાડ્યું છે. શ્રી. ઋગ્વેદસંહિતા જેવા ગ્રંથનું ભાષાંતર એ ખાવાનું દામ નથી. દશ હજાર મંત્રો-અને સેંદરો મંત્રો એવા કે જેનો અર્થ સાચાણને તો શું પણ ધારકને યે અરાખર નહોતો સમજાયો. અગત્યત કસ્યાઓના મૂળ અર્થને પહોંચવાના પ્રયત્ન રૂપ ઊંડા પાણીમાં ઉતરવાને બદલે સાપણુ બાખ્યાનુસાર અર્થ કરવાનો-આદે ચાલવાનો રસ્તો એમણે પર્જા કર્યો છે. પણ ઋગ્વેદસંહિતાનું ભાષાંતર આપણો અનસીકન વિષય નથી. મારા સમજવા પ્રમાણે તો તેના પ્રથમ અષ્ટકના બે વિભાગો જ હજી વડોદરા રાજ્યના ભાષાંતર ખાતા તરફથી છપાઈને બહાર પડ્યા છે. અને બાકીના શુક્લપલ્લુવેદસંહિતા, સામવેદસંહિતા તથા અથર્વવેદસંહિતાનાં ભાષાંતરો આ ગ્રંથના પ્રકાશક શીયુત ગોવિંદજી-ભાઈના પ્રયાસથી છપાય છે એમ આ ગ્રંથના "અનુવાદકના બે બોલ"માં લખેલું છે. ચારે વેદસંહિતાઓનું ગુજરાતીમાં આ પહેલું ભાષાંતર છે, અને વેદસંહિતાઓનાં ભાષાંતરની આવશ્યકતા ભોમને એના કર્તાને અભિનંદન આપવા ખાતર તથા એમના અયાગ પરિશ્રમના નિદર્શન તરીકે કોંઈક વિષયભરત કરીને પણ આ વેદ ભાષાંતરોની તોંધ અહીં કરી છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ વેદનો ભાગ નથી પણ વેદાંતનો ગ્રંથ છે. વેદાંતના શ્રી મન્થકંશાચાર્ય પ્રણીત ઉપદેશસાહસરી, ઇશોપનિષદ, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (સંપૂર્ણ શંકરાચાર્ય દીકા સમેત) વગેરે ગ્રંથોનાં શ્રી. મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડાએ ભાષાંતરો કરેલાં છે. "અનુવાદકના બે બોલ" માં શ્રી. મોતીલાલ ઘોડા કહે છે તેમ આ ગ્રંથમાં "પ્રધાન ઉપાનિષદ-તર્જાતા બ્રહ્મવિદ્યાનું અતિ સ્પષ્ટ, સુંદર તથા સરલ વિવેચન કરેલું છે." વેદાંતના અર્થ અને બહુમાન્ય થયેલા પંચદશી વગેરે ગ્રંથોના કર્તા શ્રી. વિદ્યારણ્યમુનિનો રચેલો આ ગ્રંથ

પણ વેદાંતનો શિષ્ટ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથનું “હિંદી, મરાઠી કે ગુજરાતીમાં અઘાંપિ પર્યંત લાપાંતર થયું નથી. સ્વ. વે. શા. સં શ્રી વિષ્ણુશાસ્ત્રી બાપડે ‘અહાંવિદ્યા ગ્રંથ રત્નમાળા’માં આ ગ્રંથના માત્ર બે અધ્યાયોનો મરાઠીમાં અનુવાદ કરેલો.” એટલે આ સમગ્ર ગ્રંથનું ગુજરાતી લાપાંતર બહાર પડ્યું છે એ ઘણું ખુશી થવા જેવું છે.

આ અનુભૂતિપ્રકાશ ગ્રંથના કર્તા શ્રી. વિદ્યારણ્ય સ્વામી કેવળ વેદાન્તનો જ નહિ પણ સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક ‘ન્યોતિધર’ ગ્રંથકાર થઈ ગયા. વેદાન્તના ઇતિહાસમાં તો ભગવાન ભાષ્યકાર અને તેની નિકટના વાર્તિકકાર, ભામતીકાર વગેરે પછી સૌથી આગળ પડતું નામ શ્રી. વિદ્યારણ્યરમાત્રીનું જ છે.

આ વિદ્યારણ્ય સ્વામી શંકરાચાર્યની શૃંગેરી મઠની ગાદીના પાછલી અવસ્થામાં અધીશ થયા તે પૂર્વે પૂર્વાશ્રમમાં માધવ નામેથી, વિજયનગરની સ્થાપના કરનાર રાજા હરિહર પહેલાના ચોથા ભાઈ મારખપ્પના ઈ. સ. ૧૩૪૭ માં અમાત્ય હતા અને પછી ઈ. સ. ૧૩૬૮ માં વિજયનગરના રાજા શુક્ર પહેલાના મહાપ્રધાન તથા વનવાસી બાર હજારના સુબા હતા. ઈ. સ. ૧૩૭૯ માં હરિહર બીજે વિજયનગરની ગાદીએ બેઠો ત્યારે પણ માધવ તેના મહાપ્રધાન હતા પણ પછી એ જ વર્ષમાં કે ૧૩૮૦માં એમણે વિદ્યારણ્ય નામથી સંન્યાસ લઈ શૃંગેરીના મઠના અધિષ્ઠાતાનું પદ સ્વીકાર્યું, અને એ પદ ઉપર જ ઈ. સ. ૧૩૮૬ માં વિજયનગરમાં વિદ્યારણ્ય મુનિનો દેહ પડી ગયો.^૧

વિદ્યારણ્ય મુનિ-પૂર્વાશ્રમના માધવાચાર્ય-ના વ્યાવહારિક જીવનનો આ દ્ર્ષ્ટાંત જ્ઞાત છે. વિજયનગરના મહાપ્રધાન તરીકે એમણે કરેલાં કાર્યોનો સાચો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી એટલું જ નહિ પણ વિજયનગરની સ્થાપના વિરૂપાક્ષના મંદિરમાં વસતા વિદ્યારણ્યમુનિના ઉપદેશથી હરિહર પહેલાએ કરી હોવાની દંતકથા અનેકરૂપમાં પ્રચલિત થઈ ગઈ છે. વસ્તુતઃ માધવાચાર્ય વિજયનગરની સ્થાપના વખતે વિદ્યારણ્ય થયા જ નહોતા અને આખી દંતકથા વિદ્યારણ્ય સ્વામી શૃંગેરી મઠના અધીશ થયા પછી ઘણે કાળે એ મઠની છાયામાં જ ઊભી થઈ છે એમ પ્રો. હેરાસે સિદ્ધ કર્યું છે.^૨ દંતકથાનું ન્યાં અતિપ્રાચલ્ય હોય ત્યાં સાચો ઇતિહાસ મળવો અશક્ય બની જાય છે.^૩ એટલે ઉપર આપેલી હકીકત ઉપરાંત માધવાચાર્ય પારાશરસ્મૃતિ ઉપરની ચોતાની વ્યાખ્યામાં “ચોતાની માતાનું નામ શ્રીમતી, પિતાનું નામ માયણ અને એક ભાઈનું નામ સાયણ તથા બીજાનું સોમનાથ કે ભોગનાથ, ભારદ્વાજ ગોત્ર, યજુર્વેદ અને ઔદ્યાપન સૂત્ર” એટલી ચોતાની હકીકત આપી છે. અને વેદોનાં ભાષ્યોના મંગલાચરણમાં “વેદો જેના નિઃશ્વાસ રૂપ છે અને જેણે વેદોમાંથી આ સમસ્ત

૧. આ મારખપ્પનું રાજ્ય વનવાસી બાર હજારમાં હતું અને તેની રાજધાની ચન્દ્રગુદીમાં હતી. બુઓ પ્રો. ર. એચ. હેરાસનું *Beginning of Vijayanagara History 1929 P. 14.*

૨ વિદ્યારણ્ય મુનિના જીવનજ્ઞાતનો આ સાર ઉપરના જ પ્રસ્કના પૃ. ૧૪ થી ૧૮માંથી લીધો છે.

૩. એનન પૃ. ૩૨ થી ૩૪

૪. રાક સંવત ૧૩૧૩ના એક તામ્રપત્રમાં શ્રી શુકરાજના મંત્રીવર્ધે કોકણની રાજધાની ગોઆના ધણી ૪૬ બેઠેલા વરુદ્ધા (સુસલમાનો) ને ઉપેડી નાખ્યાનું તથા એ પ્રસંગે કુચ્ચેર નામનું એક ગામ દાનમાં આપ્યાનું કથન છે. પણ આ દાનપત્ર બનાવટી હોય એમ લાગે છે, કારણકે રાક ૧૩૧૩માં રાજા શુક્ર કે પ્રધાન માધવ એકેય જીવતા ન હોતા.

જગતની રચના કરી છે તે વિદ્યાતીર્થ મહેશ્વરને વંદન કરું છું. તથા તેના કૃપા કાક્ષ્યો તેનું રૂપ ધારણ કરનાર શુક્લ રાજ્યે માધવાચાર્યને વેદના અર્થનો પ્રકાશ કરવાની આજ્ઞા કરી છે. ”^૧ એ રીતે પોતાના ગુરુનો નિર્દેશ કરેલો છે એટલાથી મંત્રોપ માનવાનો છે. આ વેદભાષ્યના મંગલાચરણમાં સર્વ વિદ્યાના પ્રબલવરમાનરૂપ મનાતા મહેશ્વર એટલે શંકરને નમસ્કાર કરવા સાથે અર્ધાંતરથી વિદ્યાતીર્થ નામના ગુરુને પણ નમસ્કાર કર્યો છે. આ વિદ્યાતીર્થ શૃંગેરી મહંતા આચાર્ય હતા તથા વિદ્યારણ્ય સ્વામીના દાદાગુરુ સાથે એટલી હદીકત શૃંગેરી મહંતી ગુરુપરંપરામાંથી તથા વિજયનગરના લેખોથી જાણીય છે. પણ એ જ વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ પંચદશીના મંગલાચરણમાં ગુરુનું નામ શંકરાનંદ લખ્યું છે. અને સર્વદેશનમ્સંપ્રદના મંગલાચરણમાં માધવે ‘દર્શનોદ્ધપ સમુદના પારંગત એવા શાઈંગપાણિના પુત્ર સર્વજ્ઞ વિષ્ણુ’ને ગુરુ તરીકે નમસ્કાર કર્યો છે. આનો અર્થ મને એવો લાગે છે કે પૂર્વાશ્રમમાં માધવે સર્વજ્ઞ વિષ્ણુ પાસે અભ્યાસ કરેલો, પછી મુંબ્યાસ લીધો શંકરાનંદ પાસે અને શૃંગેરી મહંતા આચાર્ય તરીકે વિદ્યાતીર્થને ગુરુ કર્યો. કદાચ વેદાંતશાસ્ત્રનું અધ્યયન બેમાંથી એક મુંબ્યાસી પાસે કર્યું હશે.

હવે આ પૂર્વાશ્રમના મદાપ્રધાન અને ચરમાશ્રમના શૃંગેરી મહંતા આચાર્યનું અક્ષર-જીવન ટુંકામાં જોઈએ. ઋગ્વેદભાષ્ય, યજુર્વેદભાષ્ય, સામવેદભાષ્ય, અથર્વવેદભાષ્ય, ચારેય વેદોનાં એતરેયકાંડાદિ લાઠાણુભાષ્યો પરાચર સ્મૃતિ ભાષ્ય, જૈમિનીય ન્યાયમાલા વગેરે ૨૩ માધવવિદ્યારણ્યના રચેલા ગણાતા ગ્રંથોનાં નામો પંચદશીનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરનાર સ્વ. મુ. વિશ્વનાથ સદારામ પાંડે પંચદશીની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યાં છે. ઋગ્વેદાદિ ભાષ્ય ગ્રંથોનું પૂર જોતાં જ માધવની સાહિત્યરચનાના જથ્થાથી આશ્ચર્ય થાય છે. કેટલાક કહે છે કે માધવાચાર્ય પોતે તો રાજ્યકાર્યમાં જોડાયેલા રહેતા અને તેના ભાઈ સાયણાચાર્યે આ બધી ગ્રંથરચના કરી છે. પરંતુ સાયણ કાંઈ નવરા પંડિત નહોતા; એ પણ એનાં ભાઈ પેટે રાજ્યકાર્યમાં પડેલા હતા. જ્યારે માધવ મારૂપના પ્રધાન હતા ત્યારે સાયણ નેણરમાં સંજમરાજના મદાપ્રધાન હતા અને પાછળથી ઇ. ય. ૧૩૬૪-૬૫ માં શુક્લ રાજના મદામહેશ્વર—સુઆ તરીકે એ જ પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા હતા એમ ઉત્પત્તિ લેખો સ્પષ્ટ કહે છે.^૨ છતાં કોઈ ગ્રંથને અંતે “શ્રી વીર શુક્લ જૂપાલ સામ્રાજ્ય પુરંધર સાયણમાત્યે રચેલા માધવીય વેદાર્થ પ્રકાશમાં” એવી રીતે ચબ્બો છે, કાંઈમાં ‘સાયણમાધવીયે’ એવા ચબ્બો છે અને કાંઈમાં “શ્રી રાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી વીરશુક્લના આજ્ઞાપાલક માધવામાત્યે રચેલ વેદાર્થ પ્રકાશમાં” એવા ચબ્બો મળે છે. આ ઉપરથી એવ બાઈજોએ મળીને વીરશુક્લ રાજના ઉત્તેજનથી, કદાચ ઘણા પંડિતોની મદદ લઈને વેદાર્થપ્રકાશ જેવા મોટા ગ્રંથો લખ્યા હશે એમ મને તો લાગે છે. અવગત સર્વદર્શન સંગ્રહ જીવન-મુક્તિ-

૧. यस्य निःशसितं वेदा यो वेदोभ्यो खिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥

यत्कटाक्षेण तद्वर्षं दधन्दुः महिपतिः ।

आदिवान्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

વિવેક, અનુભૂતિપ્રકાશ, પંચદશી^૧ જેવા ગ્રંથો તો સળંગ, એક જ કર્તાની કૃતિઓ છે, એમાં સંદેહ નથી.

આવા સમર્થ, બ્યવહારજીવન અને અસૂર જીવન બેયમાં સમાન વિજય મેળવનાર, પ્રાચીન પરિભાષામાં કૃતકૃત્ય ગણાય એવા વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ આ અનુભૂતિપ્રકાશ નામનો ગ્રંથ ઉપનિષદોની વ્યાખ્યારૂપે લખ્યો છે. આ ગ્રંથ ઉપનિષદોની સળંગ રીતે જોવો નથી, એ માટે એમણે ધર્શાદિ દસ ઉપનિષદો ઉપર દાખીકા લુદી લખી છે. તેમ જીવન-મુક્તિ-વિવેક કે પંચદશી જેવો વેદાંત વિષયનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ પણ નથી. પરંતુ ઐતરેયાદિ એક એક ઉપનિષદ લઈ તેમાં ઉપદેશોના તત્ત્વજ્ઞાનનું શાંકરવેદાંતની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. આ ગ્રંથમાં કુલ વીસ અધ્યાયો છે અને તેમાં ત્રાર ઉપનિષદોનું તાત્પર્ય સમાવ્યું છે. ઊદિગ્ય, બૃહદારણ્યક અને કૌપીતકિ જેવાં મોટાં ઉપનિષદોની વ્યાખ્યામાં અનુક્રમે ૩, ૬ અને ૨ અધ્યાયો રોકાયા છે, ત્યારે બાકીનાં દરેક ઉપનિષદની વ્યાખ્યાને એકએક અધ્યાય આપેલ છે. આ પ્રગટ થયેલા પહેલાં ભાગમાં વીસમાંથી માત્ર ત્રાર અધ્યાયો છે અને તેમાં ઐતરેય, તૈત્તિરીય, ઊદિગ્ય, મુંડક, પ્રશ્ન, કૌપીતકિ, મૈત્રાયણી, કઠ અને શ્વેતાશ્વર એ ૯ ઉપનિષદોનું વ્યાખ્યાન છે.

શ્રી. વિદ્યારણ્ય સ્વામીની ખુબી, ઉપનિષદોના ચોડા તથા અપૂર્ણ અર્થવાળા શબ્દોનું, બીજાં ઉપનિષદ વચ્ચેની મદદથી શાંકરવેદાંતની પ્રક્રિયાનુસાર વિવરણ કરવામાં રહેલી છે. આ ખુબી શબ્દોથી સમજાવી શકાય એવી નથી. એટલે મૂળ ગ્રંથને તે તે ઉપનિષદ સાથે વાંચવાથી જ સમજી શકાય. એ રીતે વાંચવાથી તરત ઉપનિષદનાં સાદાં વચ્ચેનાં પહેલાં ન દેખાયેલો અર્થવિસ્તાર આ અનુભૂતિપ્રકાશના પ્રકાશથી દેખાવા માંડે છે. અલગત આધુનિક તત્ત્વ વિચારકને, ઉપનિષદોના શબ્દોમાં એમાં ન રહેલા તથા પાછગથી—શાંકરવેદાંતના વિકાસ પછી—વિકાસ પામેલા વિચારોનો વિદ્યારણ્યસ્વામી આરોપ કરે છે એમ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં સર્વ ઉપનિષદોમાંથી એક જ પ્રકારનો સુસંબદ્ધ દાર્શનિકવાદ કાઢવો હોય તો આમ જ કરવું પડે એ સમજાય એવું છે. દાખલા તરીકે, પહેલાં અધ્યાયમાં ઐતરેય ઉપનિષદનું વ્યાખ્યાન છે. ઐ. ઉ. ૬.૬ નિર્ણયસાગરના નાના ઉપનિષદના ગુટકા આવે છે તેનાં પાંચ પાનાંનું અપવાદ ૨૯ ગણ વાક્યોનું બનેલું છે. હવે વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ એનું વ્યાખ્યાન ૧૦૮ શ્લોકોમાં કરેલું છે એટલું જ નહિ પણ મૂળમાં કેટલીક પુનરુક્તિ છે તે અનુભૂતિપ્રકાશમાં છોડી દીધી છે. ત્યારે વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ આ વિસ્તાર શી રીતે કર્યો? એ પ્રશ્નના જવાબમાં પણ દાખલો જ આપવો પડશે. ઐ. ઉ. ના આરંભમાં જ કહ્યું છે કે આત્મા ઘાઈદમેકપવાપ્ર આસીદ્વાન્યત્કિચન મિષત્ । આ વાક્યનું વ્યાખ્યાન શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ નીચે પ્રમાણે કર્યું છે :

“ સૃષ્ટિની પૂર્વે આત્મા જ હતો, તે પણ એક જ, નામ તથા રૂપથી રહિત. અન્ય (આત્મા) વિદ્યમાન નથી. વળી અન્ય જડ વસ્તુ વિદ્યમાન નથી. ” (શ્લોક. ૧)

“ પ્રકૃતિને માયા જ જાણો તથા મહેશ્વર—પરમાત્માને જ માયાનો અધ્યક્ષ જાણો એમ અન્યત્ર શ્રુત્યન્તર વિષે વર્ણવેલી માયા પરમાર્થતઃ વિદ્યમાન હોતી નથી. ” (૨)

૧ પંચદશીમાં ૭ પ્રકરણો જ વિદ્યારણ્યનાં અને ૯ પ્રકરણો ભારતીતીર્થનાં લખેલાં હોવાનો સંભવ છે, (તેઓ પંચદશીના ગુ. ભાષાંતરની પ્રસ્તાવના) એ જુદી બાબત છે.

મતલબ કે ' પ્રકૃતિને માયા ગણવી ' (માયા તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્) વગેરે ખીજી શ્રુતિમાં મહેશ્વરથી માયાને જુદી કહેલી છે એનો ઉપરના ઐ. ઉ. ના ' સૃષ્ટિની પૂર્વે આત્મા એક જ હતો ' વગેરે વચન સાથે વિરોધ આવે છે તેનું સમાધાન માયા પરમાર્થતઃ નથી એમ કહીને કર્યું ત્યારે વ્યવહાર કેમ સિદ્ધ થાય એ શંકા ઉત્પન્ન થતાં " અનૃત (માયા) નિસ્તત્ત્વ હોવા છતાં વ્યવહારાર્થ છે " (શ્લો. ૪) એહે કહીને એ ' નિસ્તત્ત્વા માયા નિદ્રા પેઠે જગદ્ગતી ભ્રાન્તિને ઉત્પન્ન કરે છે ' અને " આ આત્મા નિર્વિકાર હોવા છતાં તેણે માયાવૃત્તિથી લોકસૃષ્ટિને સંકલ્પ કર્યો (શ્લો. ૫-૬) એ રીતે સમાધાન કર્યું છે. ઉપનિષદના સર્વેશ્વર લોકાન્નસૂજા એ શબ્દોનો અર્થ આમાં આવી ગયો.

મને લાગે છે કે આટલાથી મારું વક્તવ્ય સમજશે. અધ્યાત્મપ્રકાશમાં ઉપનિષદોનો શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ પોતાના સમયના શાંકરવેદાંતને માન્ય અર્થ બરાબર ઉતાર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ દ્વંકામાં સરસ રીતે અને સરલ ભાષામાં ઉતાર્યો છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનું જ નહિ પણ ઉપનિષદસાહિત્ય ઉપરનું તથા વેદાંતસિદ્ધાંત ઉપરનું એ સમર્થ આચાર્યનું પ્રભુત્વ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વેદાંતનો શોખ હોય તેણે જેવા વિચારવા જેવો આ ગ્રંથ છે.

મૂળ વિષે આટલું બસ છે. હવે બે શબ્દો ભાષાંતર વિષે. ઉપર બે શ્લોકોનું ભાષાંતર અખલા તરીકે ઉતાર્યું છે એથી થી. મોતીલાલ રવિશંકર ધોડાની ભાષાંતર શૈલી વાંચનારના ખ્યાલમાં આવી હશે. વિશેષમાં એમણે પ્રત્યેક શ્લોકના શબ્દોનો અન્વય દર્શાવવા શબ્દો ઉપર ૧-૨-૩ એમ આંકડા મુક્યા છે અને ગુજરાતી વાક્યરચનાની થોડી ક્ષતિ સહન કરી લઇને પણ અર્થ એ જ ક્રમમાં આપ્યો છે. આથી એણે સંસ્કૃત ગ્રંથનાર છતાં આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારનો માર્ગ સુગમ કર્યો છે. ભાષાંતરની ભાષા વિષે ખાસ કંઈ કહેવાનું નથી. શાંકરવેદાંતના પારિભાષિક શબ્દો તો અનિવાર્ય છે. ભાષાંતર કર્તાએ મૂળ શ્લોકોનો ઉપર કહ્યું તેમ શબ્દાર્થ જ આપ્યો છે. પોતા તરફથી તેનું કંઈ વિવેચન કર્યું નથી. પણ બે શ્લોક વચ્ચે સંબંધ દર્શાવતો અથવા પછીના શ્લોકનું પ્રયોજન દર્શાવતો દ્વંકા પ્રવેશક ધણું કરી સંસ્કૃત ટીકાના અનુવાદરૂપ બે શ્લોકો વચ્ચે આપ્યો છે ખરો. આ ઉપરાંત પાનાંને છેડે દ્વંકા ટિપ્પણો આપ્યાં છે જે વાંચનારને ભાષાંતર સમજવામાં સહાયક થાય એવાં છે.

વિશેષમાં જામનગરના યુરુ શ્રી કૃષ્ણલાલજી ભગવાનજીએ ગ્રંથની વિષયાનુક્રમણી જેવી પ્રસ્તાવના લખી છે. હેવટ એટલું જ કહેવાનું છે કે જેઓને વેદાન્તનો શોખ હોય અને મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથો પોતાની મેળે વાંચી શકે એમ ન હોય તેઓએ આ અનુભૂતિપ્રકાશનું ભાષાંતર જરૂર વાંચવું. એથી મૂળ વાંચવા જેવો રસ આવશે અને વેદાંત પ્રક્રિયાનો સારો ખોષ થશે. મૂળ જ વાંચવા ઇચ્છનાર સાટે પણ આ ગ્રંથ ખોટો નથી. મૂળની નકલ આટલી સસ્તી કે આટલી સુલભ ખીજી નહિ હોય.

રૈજનીશા

- ૨-૪-૩૪ : લાયલપુર પાસે પોલીસે કરેસો ગોળીબાર; હાથીપુરામાં આગ લાગતાં હરિજનવાસ તારાજ, મુરિલમ લીંગની બેઠકમાં કેમીચૂકાદાને વળગી રહેવાનો મિ. જીન્હાનો હરાવ પસાર; સોલાપુરમાં મિલ હડતાલને અંગે ૧૪૪મી કલમનો અમલ.
- ૩-૪-૩૪ : કલકત્તામાં અત્યાચારી ચળવળને અંગે ૬ જાણી ધરપકડ અને મંખ્યાબંધ મકાનોની જડતી; ત્રીચીનોપલીમાં ભાષણ આપતાં ના. શાસ્ત્રીએ બંધાવજી-સરની પદ્ધતિમાં બતાવેલી અચળ શ્રદ્ધા; સીતામઢીમાં આગથી ૧૧ જાણનાં મરણ.
- ૪-૪-૩૪ : મિ. જીન્હા અને પં. માલવિયાજી વચ્ચે દિલ્હીમાં મસલત; બારીસાલની કોલેજના પ્રોફેસર શ્રી. ક્ષેત્રમોહન ધોપના મકાનમાંથી મળી આવેલું બોંબનું કારખાનું-એકની ધરપકડ; સવિનયભંગની લડતમાં ભાગ લેવાને અંગે બનારસ યુનિવર્સિટીની ગ્રાંટ બંધ કરવામાં આવશે એવી સરકારે આપેલી ધમકીની બહાર આવેલી હકીકત; મોંઘીરની ચતી પુનર્ધટના.
- ૫-૪-૩૪ : અમદાવાદમાં જૈન સાધુસંમેલનની છેલ્લા દિવસની બેઠક-તેણે દીક્ષા વગેરેના કરેલા મંખ્યાબંધ હરાવો; ગાંધીજીએ ડૉ. અન્સારીને લખેલા પત્રની વીગતોની બહાર આવેલી હકીકત; બનારસમાં ૨૦ ધરોની જડતી.
- ૬-૪-૩૪ : ધારાસભા પ્રવેશના પ્રશ્ને ગાંધીજીએ આપેલી અનુમતિ; પંડિત માલવિયાજીએ મહાસભાવાદીઓને ધારાસભાઓ કબજે કરવાની કરેલી સૂચના; સિંધના ખેડૂતોને મહેસૂલની માશી આપવા વિષે સિંધના કમિશનરે બહાર પાડેલી યાદી; નારી ગામમાં ભાર્ષ્વિકી મૃત્યુથી તેની ચિતા ઉપર બહેને અંપલાવી આપઘાત કર્યાની બહાર આવેલી હકીકત; ટાડીનારના ખેડૂતોને મહેસૂલમાં રૂ. ૨૫૦૦૦ની મહેસૂલ માફ; મુરતની શિક્ષિકા શ્રી. મહાલક્ષ્મી મગનલાલનો હિંદી વજર સામે દાવો.
- ૭-૪-૩૪ : ગાંધીજીએ સવિનયભંગ સંકેલી લેતું બહાર પાડેલું નિવેદન; ગાંધીજીના નિર્ણય સમંધમાં ડૉ. અન્સારીનું નિવેદન; બિહારની પ્રજાની જરૂરિયાતો વિષે બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદનું નિવેદન.
- ૮-૪-૩૪ : ગાંધીજીના નિર્ણયને ડૉ. ટાગોરની સંમતિ; પુરી પાસે દેવી નદીમાં હોડી ડૂબતાં ૫૦ માણસો ડૂબી ગયાં.
- ૯-૪-૩૪ : કલકત્તા અને તેની આસપાસનાં દિવાસળીનાં ૧૨ કારખાનાં બંધ થતાં ૧૦,૦૦૦ કામદારો બેકાર; બાયલપુર અને દરબંગામાં ધરતીકંપ, દરબંગામાં ૫૦૦ નવા કૂવા ખોદાવાની બહાર આવેલી હકીકત; બનારસમાં મહાસભાવાદીઓની મંત્રણા.

- ૧૦-૪-૩૪ : મહાસભા સમિતિ તાકાદે બોલાવવા વિષે શ્રી રાજગોપાલાચારીનું નિવેદન; ગુજરાતમાં દિવાસળીનાં પાંચ કારખાનાં બંધ થવાની બહાર આવેલી હકીકત; અમદાવાદની રામકૃષ્ણ અને વેસ્ટકોટન મિલોમાં હડતાલ; લખનૌ પાસે અર્જરાત્રાગ નર્કશનના સ્ટેશન ચાર્ડમાં પાર્સલ ટ્રેન અને પેસેન્જર ટ્રેનની અથડામણ; કલકત્તા કોર્પોરેશનના પ્રમુખ તરીકે એ. કે. ફર્ગ્યુસન હકની ચૂંટણી-પ્રમુખના રૂલીંગ વિષે કેટલાક સભ્યોનો વાક્યાવિરોધ; ન્યુ દિલ્હીમાં હિંદુ યુવકોનો મુસ્લિમો ઉપર ગોળીબાર; લંડનની એક સ્ટ્રીસ દેખરેખની હોટલમાં રંગબેદના કારણે ૨૧ હિંદી વિદ્યાર્થીઓને કાઢી મૂકવાનો બનેલો દાખલો.
- ૧૧-૪-૩૪ : વવડીધારાસભામાં નરેન્દ્ર મંગલજી બિલ ત્રીજી વારના પાંચનમાંથી પસાર; વીરમગામની એક મિલમાં આગ લાગતાં ૩. ૧ લાખનું નુકસાન; જામનગરમાં શ્રી લવણપ્રસાદ ગિરફતાર; સરહદના ગાંધીના ભત્રીજાની શીઆલકોટ જિલ્લા જેલમાં બદલી-તેમણે છોડેલા અપવાસ.
- ૧૨-૪-૩૪ : હિંદી સરકારના ગેઝેટમાં જાપાનીઝ સુતરાઉ માત્ર ઉપર પ્રતિબંધ મૂકતી જાહેરાત; લંડનમાં ઇન્ડિયા લીગનો રાજદ્વારી ફેદોઓની મુક્તિ માટે માગણી કરતો ઠરાવ; સીલહટમાં આસામના ગવર્નરે વિનંતીક બત્તીની યોજનાની કરેલી ઉદ્ઘાટન ક્રિયા; સ્વરાજ્ય પક્ષને અનુમોદન આપતા ડો. અન્સારીને મળેલા સંખ્યાબંધ પત્રોની બહાર આવેલી હકીકત.
- ૧૩-૪-૩૪ : રાંચીમાં ૧લી મેએ મહાસભાની કારોબારી સમિતિ તથા ત્યાર પછી તરત જ મહાસભા સમિતિ મળશે એવી બહાર આવેલી હકીકત; રાજદ્વારી ચળવળમાં ભાગ લેવા માટે સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારની સરકારી નોકરોને મનાઈ; સવિનયભંગ સંકેતી લેવા સામે શ્રી. સંપૂર્ણાનંદનો ગાંધીજી સામે વિરોધ.
- ૧૪-૪-૩૪ : દિલ્હીમાં ધરતીકંપ; અમદાવાદમાં એક ઐન્યુએટે વોશિંગ કંપની ખોલ્યાની બહાર આવેલી હકીકત; વડી ધારાસભામાં દિવાસળીની જ્ઞાતમાં સચવાયેલા ફેરફારો; દેવાસના મહારાજાએ શરતી ઉપવાસ બોલુકે રાખ્યાની બહાર આવેલી હકીકત; સીલજ ગામે શ્રી હરિપ્રસાદ મહેતાના દાથે હરિજન સાળાની થયેલી ઉદ્ઘાટન ક્રિયા.
- ૧૫-૪-૩૪ : સ્વાગામનું રેલવે સ્ટેશન આગથી તારાજ.
- ૧૬-૪-૩૪ : મુંબઈના મેયર તરીકે હુસેનચલી રહીમલુલાની ચૂંટણી; મહાસભા પ્રત્યેના સરકારી વલણ વિષે શ્રી. રાજગોપાલાચારીનું એમોસિયેટેડ પ્રેસ જોગું નિવેદન; સંયુક્ત પ્રાંતના મહાસભાવાદીઓની સભાનો ગાંધીજીમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસનો ઠરાવ; આમની સભામાં સીલેક્ટ કમિટી સમક્ષની જુજાનીઓના સંબંધમાં હિંદી વજર સામે મી. ચર્ચીલના આક્ષેપો.
- ૧૭-૪-૩૪ : વડીધારાસભામાં બિલ ઉદ્યોગ સંરક્ષણ બિલ પસાર; કેમ્પેલપુર જિલ્લામાં સિમેન્ટની ફેક્ટરીમાં આગ લાગતાં સાત કામદારોનાં મરણ; દરલંગાંધી પાંચ માઈલ દૂર આવેલા ગામમાં ૮૦ ઝૂંપડાં આગથી તારાજ; સરહદના ગાંધીના ભત્રીજાએ જેલમાં છોડેલા અપવાસ; અયોધ્યા ખાતેના રમખાણુ વિષેની

સંપૂર્ણ વિજયો આપવા માટે ગાંધીજીનું ફેઝાઆદના ખાનસાહેબને લખાણ; રાજસભામાં નરેન્દ્ર સંરક્ષણ બિલ ત્રીજી વારના વાંચનમાંથી પસાર; શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ મુલાકાતમાં મહાસભા વિલક્ત ટાળીઓમાં વહેંચાઈ નહિ જાય એવા દશવિલા વિચારો.

૧૮-૪-૩૪ : જોરહટમાં ગાંધીજી; વડીધારાસભામાંના મૃહમંત્રીના નિવેદન વિષે અભિપ્રાય આપવાની ગાંધીજીની ના; ચીન સંબંધી જાપાને આપેલી ધમકી; સવિનય-ભંગના કેદીઓની સંખ્યા વિષે સરકારી નિવેદન; વડીધારાસભામાં ખાંડ ઉપર એકસાઈએ જકાત નાખતો ખરડો પસાર; દાહોદમાં પ્રેતભોજન સામે પિકેટીંગ અને સરકાર.

૧૯-૪-૩૪ : “ મારી જન્મટીપ ” નામના પુસ્તકમાંથી ઉતારો કરવા માટે મુંબઈ સરકારે અમદાવાદના “ પ્રજાબંધુ ” પાસે માગેલી રૂ. ૨૦૦૦ની જામીનગીરી; ડો. વિનાયક સાવરકરજૂત, શ્રી. ગોપાલરાવ ભાગવત અનુવાદીત તથા “ પ્રસ્થાન કાર્યાલય ” અમદાવાદ તરફથી પ્રકાશિત “ મારી જન્મટીપ ” ને ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલે વાંધાભરી જાહેર કરવાથી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, ઉત્કૃષ્ટ પ્રેસ તથા ન્યુ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ ઉપર દરોડા અને જપ્ત કરેલી નકલો; ગાંધીજીને આસામના હરિજન પ્રવાસ દરમિયાન મળેલા રૂ. ૧૨,૦૦૦; ખેડા જિલ્લાના મહાસભાવાદી કાર્યકર્તા શ્રી કુલચંદ બાપુજીનું હૃદય બંધ પડતાં નડિયાદમાં થયેલું અવસાન; દિંદ જાપાન વ્યાપારી કરાર ઉપર થયેલી સહી; દીલ્હીગઢમાં ગાંધીજીને મળેલા રૂ. ૧૪૦૦.

૨૦-૪-૩૪ : વડીધારાસભામાં દીવાસળી ઉપરની એકસાઈએ જકાતનું ખીલ પસાર; પટણામાં મી બીવુરની તાર ટપાલ ખાતાના નોકરોને વધુ રાહત આપવા વિષે જાહેરાત; સદ્ગત ઝવેરી મોહનલાલ મોતીચંદના સ્મારક તરીકે પટનાના શાનમંદિરને અપાયેલા રૂ. ૫૦૦૦૦.

૨૧-૪-૩૪ : શ્રી સરોજની નાયકુના પ્રમુખપદે મુંબઈના મહાસભાવાદીઓની સભાએ કરેલા કરાવોની બહાર પાડેલી સત્તાવાર યાદી; બહેરામચુરમાં શ્રી મત્યમૂર્તિના પ્રમુખપદે અખિલ ઉત્કલ યુવક પરિષદ; રાજસભામાં બિલ ઉદ્ધોગ સંરક્ષણ બિલ પસાર; પૂર્ણીઆના કાર્યકર્તા બાબુ ગોકુલકૃષ્ણા રોયનું અવસાન થવાથી તેમની પત્નીએ અન્નત્યાગ કર્યાની બહાર આવેલી વીત; મુઝફ્ફરપુર તરફના પ્રવાસ દરમિયાન ગાંધીજીને દરેક રેલવે સ્ટેશને સત્કાર.

૨૨-૪-૩૪ : ભરૂચમાં શ્રી. અબ્બાસ તૈયબજીના પ્રમુખપદે મહાસભાવાદી આગેવાનોની મળેલી પરિષદ; નીમવામાં આવેલી ખેડૂત રાહત સમિતિ, ગાંધીજીમાં વિશ્વાસનો કરાવ; પસાર થયેલો નવો વાર્ષિક કાર્યક્રમ; ગુજરાત વિદ્યાપીઠની જામીન-મહેસૂલ માટે બેલમાં શ્રી. નરહરિ દ્વારકાંદાસ પરીખ ઉપર બજાવવામાં આવેલી નોટીસ.

૨૩-૪-૩૪ : પટનામાં ૧૮ મી તથા ૧૯ મી મે એ મહાસભા સમિતિ તથા કારોબારી સમિતિ ભરવાનો નિર્ણય; બેલડંગામાં થયેલા કામી હુલ્લડને અંગે ૨૬

મુસ્લિમોને યથેલી સખ્ત કેદની સખ્ત; ચિતાગોંગ હથિયારબંધ ધાડ કેમના આઠ આરોપીઓને પકડવા માટે સરકારે બહાર પાડેલું રૂ. ૩૦૦૦ નું ઈનામ; સરહદના ગાંધીએ જેલમાં પોતાને પકડી અગવડો દૂર નહિ થવાના કારણે પત્રવ્યવહાર બંધ કર્યાની બહાર આવેલી હકીકત; અદલાતનાદમાં મહાસભાના સભ્યો નોંધવાતું ચર ચથેલું કાર્ય; રાવલપિંડીમાં પં. મદનમોહન માલવિયાજીના પ્રમુખપદે પંજાબ પ્રાંતિક સનાતન ધર્મ પરિષદનું સાતમું અધિવેશન.

૨૪-૪-૩૪ : ગાંધીજી તેમના સાથીઓ સાથે પટણામાં; રીત્ત રાજ્યમાં આગના પરિણામે ત્રણ ગામો ભરખીશૂન; મુંબઈમાં મિલ હડતાલને અંગે ૧૩ નેતાઓની ધરપકડ; કામદારોનાં સરધસો ઉપર લાડીમાર-એકંદર ૩૦,૦૦૦ કામદારો હડતાલ ઉપર; મર શંકર નાયરનું અવસાન; બનારસમાં મૂશળધાર વરસાદ સાથે વાવાઝોડું.

૨૫-૪-૩૪ : શ્રી. દેવીદાસ ગાંધીને ત્યાં પુત્રીનો મૃત્યુ; પં. માલવિયાજીના પ્રમુખપદે રાવલપિંડીમાં મળેલી પંજાબ સનાતન ધર્મ પરિષદે મંદિર પ્રવેશ બિલના વિરોધનો કરેલો દરાવ; રૂપેનના પ્રધાનમંડળનું રાજીનામું.

૨૬-૪-૩૪ : દેવગઢની જાહેર તથા સ્ત્રીઓની સભામાં ગાંધીજીનાં પ્રવચનો; દિલ્હીમાં ૬૫૦૦ કામદારો હડતાલ ઉપર; મૌ. શૌકતઅલી સામે રૂ. ૪૫૦ ના પગાર પેટે ચથેલું જુકમનામું; વિજયગઢના મહારાજા પોંડીચેરીમાં.

૨૭-૪-૩૪ : “ પ્રજાબંધુ ” ના કાપર અને પ્રકાશક તરીકે શ્રી. ઈન્દ્રવદન બળવંતરાય કાકિરે ભરેલી રૂ. ૨૦૦૦ની જામીનગીરી; અમદાવાદમાં “ આરોગ્ય દર્પણ ” નું ડેકલેરેશન નોંધાવતાં પ્રકાશક પાસેથી મંગાયેલી રૂ. ૫૦૦ ની જામીનગીરી; “ સ્વરાજ્યપક્ષને કદિ વિસર્જન કરવામાં આવ્યો નથી ” એ મંત્રધર્મમાં ડૉ. અન્સારીનું નિવેદન; હમીરગામમાં ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ; ગયાજીમાં ગાંધીજીને માનપત્ર અને નાણાંની યેલીઓ; પં. જવાહરલાલની જેલબદલીમાં દીલ થવાનાં કારણોની બહાર પડેલી વીગત.

૨૮-૪-૩૪ : “ નવરાત્રિ ” ની જન્મ યથેલી રૂ. ૨૦૦૦ ની જામીનગીરી; મુંબઈમાં મિલ હડતાલને અંગે સંખ્યાબંધ મજૂર આગેવાનોની ધરપકડ-મજૂરો ઉપર ગોળીબાર; “ ગુજરાત પત્રિકા ” ના તંત્રીની અમદાવાદ સ્ટેશને ધરપકડ; રત્નાગીરીમાં શ્રી. વિનાયક દામોદર સાવરકરના ધરની પોલીસે લીધેલી જડતી.

૨૯-૪-૩૪ : પુલ્કીઆમાં ગાંધીજીને માનપત્ર; ઝરીઆની મુક્તાકાતે ગાંધીજી; મુંબઈમાં મેન્જિસ્ટ્રેટ સજાબંધીનો નવો બહાર પાડેલો જુકમ; રાજદારી કેદીઓની મુક્તિ માટે આગ્રહ કરતું બંગાળના ૩૦ મહાસભાવાદીઓનું નિવેદન; બેંગલોરમાં કોર્નવાલિસ ખાતે આવેલા તળાવમાં સાવિત્રી ખંડેલાવાળા નામની ૮ વર્ષની બાળાનો ૧૫ કલાક સુધી તરવાનો પ્રયોગ.

અ નુ ક મ ણિ કા

પૃ ૧૮

વૈશાખ : ૧૯૬૦

અંક ૧

૧	સ્વદેશી ...	...	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર ...	૧
૨	સ્વભાવ [કાવ્ય] ...	...	નાગરદાસ અ. પંડ્યા ...	૭
૩	માઝી [કાવ્ય] ...	...	ઉમાશંકર જોષી ...	૮
૪	ધ્યાનસ્થ બુદ્ધ ...	...	પુરાતન બુચ ...	૧૪
૫	બાલુડાં [કાવ્ય] ...	...	નાગરદાસ અ. પંડ્યા ...	૧૬
૬	રેલવેની સફર [કાવ્ય] ...	...	'સ્વપ્નસ્થ' ...	૧૭
૭	મહુર્ષિ અંડુ ભટ્ટ ...	...	નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા ...	૧૮
૮	નથી નિરખવો રાશી [કાવ્ય] ...	...	સુન્દરમ ...	૩૧
૯	લાલ ટિકિટ [વાર્તા] ...	...	જયચંદ શેઠ ...	૩૨
૧૦	તાંડવ [કાવ્ય] ...	...	હરિશંકર ભ. ભટ્ટ ...	૩૬
૧૧	શ્રી મહાભારતનું આદિપર્વ			
	સંશોધિત આવૃત્તિ ...	...	બલવન્તરાય કે. ઠાકોર ...	૩૮
૧૨	કુદરતનું વેર [કાવ્ય] ...	...	નાગરદાસ અ. પંડ્યા ...	૪૬
૧૩	અન્તિમ તનુ [કાવ્ય] ...	...	સુન્દરજી ગો. બેટાઈ ...	૫૦
૧૪	દોલ : શાંતિનિકેતનમાં વસંતોત્સવ	...	પિ. ...	૫૧
૧૫	બહારવટું [કાવ્ય] ...	...	પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા ...	૫૭
૧૬	ઐશિયામાં વ્યક્તિત્વ	...	દિનકર મહેતા ...	૫૮
૧૭	'ફ્રાંસી' [કાવ્ય] ...	...	ગોવિંદલાલ માધવલાલ શાહ ...	૬૧
૧૮	ચર્યાપિત્ર : વખત એટલે ગતિ નહિ	...	જયદત્ત શાસ્ત્રી ...	૬૨
	તથા ગતિ અંગેય નહિ ...	...	...	...
૧૯	વિરોધ [કાવ્ય] ...	...	નાગરદાસ અ. પંડ્યા ...	૬૪
૨૦	સોગથી [કાવ્ય] ...	...	પતીલ ...	૬૫
૨૧	માની ગોટ [વાર્તા] ...	...	હરિકૃષ્ણ બ્યાસ ...	૬૬
૨૨	લાઘવેરી ...	...	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ...	૭૦
૨૩	પુસ્તકાલય ...	...	ક્ષિતિગોદાન સેન ...	૭૧
૨૪	શિખરો [કાવ્ય] ...	...	પૂજાલાલ ...	૭૨
૨૫	લોકચર્યા : નિઃશ્વરિયાસતમાં વસતા	...	ચંદ્રપ્રસાદ હરદેવરામ દીવાનજી ...	૭૩
	ગુજરાતીઓ ...	...	...	...
૨૬	વાડના આવળને [કાવ્ય] ...	...	પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા ...	૭૫
૨૭	જ્ઞાનગાયત્રી ...	...	...	૭૬
૨૮	સ્વૈરવિહાર ...	...	"સ્વૈરવિહાર" ...	૮૨
૨૯	પુસ્તકપરિચય ...	...	કુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી ...	૮૯
૩૦	રોજનીશી ...	...	...	૧૦૪

લગભગ : હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૭ા છૂટક અંક રૂ. ૦ા

પ્રકાશકરજીજીડજી કેસુરભાઈ મીસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી સામે : અમાસાચોઈ : અમદાવાદ
મુદ્રક : ભૂળય દેભાઈ ત્રિકમલાલ પટેલ : સુર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ : પાનકોરનાકા : અમદાવાદ તા. ૨૮-૫-૩૪

ક્ર પ્ર સ્થાન ક્વ

પુસ્તક ૧૮

જેઠ : ૧૯૨૦

અંક ૨

અમરણ સંહિતા

[સ્વ. ભાઈ કાન્તિલાલ ન. કાપડીઆને]

૧ અમર પથમાં

ખીડાયાં તે નયન નમણાં મૃત્યુને શાન્ત જોળે,
ફળ્યે આજે સ્વર મધુર તે શૂન્ય અંકે ખગોળે !
કે' છે સૌ કે' પ્રિય મુજ સખા—તે અરે ! પ્રાણુ મારો
રીસાઈને મુજ થકી સૂતો ના કદી જાગવાનો !
જાડ્યો તે તો કનકવણા વાહિ દેરા વિમાને,
ને પોઢ્યો જો અતલ નલના નીલધેરે વિતાને !
મારી સાથે અહીં કદી ન તે આવશે ગાન ગાવા,
મારે કાળે જગ મહી હવે વેદના, આંસુ, દહારા !

બહારા મારા કંથમ કરી કહે વાત એ સાચી માનું ?—
જ્યારે તારું વદન મધુરું નેત્ર મીચે ય ભાણું !
કુંજે કુંજે કુસુમ કુસુમે તારકે પુષ્પ ભાનુ,
હોરે તારી મૃદુ ઉર સુધા ગુંજતી ગીત છાનું !
પોઢ્યો તું ? તો કંથમ કરી કહે વિશ્વની વેલ કાલે ?
નકી તું ત્યાં અમર પથમાં વાટ મારી નિહાળે !

૨ સ્વપ્ન

શૂન્યે પોઢી કુસુમ શયને વિષ્ણુએ સ્વપ્ન સેવ્યાં
મીઠાં મીઠાં અમૃત જરતાં સ્નેહ સૌન્દર્ય લીનાં !
હોરે તેની યનગની જોડી ભિમ્બીકી વિશ્વ-વીણા,
ને ખીટ્યાં તે કુસુમ બનીને લક્ષ્મીની વેણીએ ત્યાં !
ધીમે ધીમે મૃદુલ લહરે પુષ્પ તે જોડી વ્યોમે—
તારા રૂપે, બની જગ-ઉવા વ્યાપિયાં સૂર્ય સોમે !

પૃથ્વીખેળે કનકવરણી સ્નેહની - શાન્ત કુંજે
જાગી ગાનેા લલિત મધુરાં પુષ્પ કો ખાળ ગુંજે;
તેની મીઠી હલકે હલકે સુસ સૌ તાર જાગ્યા,
મૂળે મારે હૃદય સહસા છન્દના છન્દ ગાજ્યા!
ને તેનું તે સ્મિત મધુર હું ઝીલું ના ઝીલું ત્યાં હા!
ખીડાયું તે, મુજ નલ ઝુકી વેદના—ગાન—ધારા!
ના જાણ્યું મેં સુહૃદ! તું હતો વિખળું સ્વપ્ન આદિ—
ખંખેરું રે! કર મુજ હવે એકલો મંદલાગી!

૩ અશ્રદ્ધા

નલે જાગી ફોડે ક્ષણ મહીં પ્રભા ઇન્દ્ર ધનુની
ખીલે ના ખીલે ત્યાં ઊડી જતી ઉષા તન્ની સલુણી!
લતા અંકે પુષ્પો વિલસી ક્ષણમાં સૌ ખરી પડે,
ઊડી ગાનેા ઘેરાં કવિહૃદયમાં સઘ વિરમે;
અને જાગે વા ના ઉર-ધબક કું દેહ મહીં ત્યાં
બુઝે પ્રાણ-જવાલા, ધસમસ અડે કાળસરિતા!
સખા! બ્યોમે મારે ક્ષણુલર ઝગી તું ઉડી ગયો;
અને મારે કાળે ‘વિભુ’ ‘નસીબ’ના સાથ જ રહ્યો!
અશ્રદ્ધા શંકાના મુજ ઉર હવે વહિ લભુકે—
વિના તારા મારે વિભુતણી તથા શી પડી કહે?
છીએ વિશ્વે આંહી હૃદય જડ કો ફૂર વિધિનાં
સખા! મ્હેારાં સર્વે—વિધિ જ અથવા વ્યર્થ ભ્રમણા!
હશે વા તે ક્યાં ચે વિજન કહીં કો લીધણુ તીરે
હશે સૌન્દર્યોને કચરી ભમતો અંધ તિમિરે!

૪ દિલાસા

જે ઘેરે ના નિજ સ્વજનનું મૃત્યુ કો દી થયું હો,
ત્યાંથી ભિક્ષા સુડી તલતણી લાવવા માતને કો,
બુધ્ધે પૂર્વે કહ્યું હતું, અને પુત્રના મૃત્યુ કેરી
તે માતાની જગત નીરખી વેદના કું શમેલી!—
સંભારી એ ફરી ફરી કથા, તત્ત્વ ગંભીર વાતે
લોકો અંખે મુજ ઉર તણા વહિ બુઝાવવાને!

ના બાણું રે ! સુહૃદ ! સુણી એ દુઃખ મારું બૂલું, કે
 દેખી આખે જગ ઝુઝમતી મૃત્યુની કારમી તે
 છાયા ઘેરી, મુજ સમ-દુઃખી વિશ્વ આપું નિહાળી
 રોડે આજે જગ અખિલના દુઃખ પે આંસુ સારી ?
 આશાલીનાં મનુજ ઉરને ફર આઘાત " સાથે
 ભાંગી, ફાંદી, કચરી મલકે મૃત્યુ જ્યાં અટકાસ્યે,
 મારે કાળે ભલથી વિધએ દુષ્ટ વા હેતુથી ત્યાં
 રાખ્યા આંસુ ઉર તણી મુગી વેદનાના દિલાસા ?

૫ દર્શન

કહે છે કે વિશ્વે વ્યયિત ઉરનો એક જ અહીં
 વિસામો છે મોટો અચલ દઢ ધંદા પ્રભુ મહીં;
 હું ચે રાખી આસ્થા ઉર મુજ જરી ભક્તિ વિમલે
 હતો પથે મારે નિશ્ચિન જતો નેત્ર બીડીને.
 ન બાણું ત્યાં કોણે સુહૃદ ! સહસા પીઠ ઉપરે
 કરી જખમો કારી હૃદય મુંજ ભાંગ્યું હરી તને !

સખા ! આજે મારાં નયન સહસા રે ! ખુલી ગયાં,
 હશે જો તે ક્યાં ચે—અહય વિભુનાં દર્શન થયાં !
 સદા જેને કાળે મૃદુ કુસુમનાં શોણિત વહે,
 વિના હિંસા જેને જપ નહિ વળે એક ઘડિ ચે,
 મળે જો તે સામે હૃદય જડ તે ઈશ મુજને,
 ઘડી રોકી તેને, મુજ ઉર તણી હાય થકી હું
 બધું બાળી તેનું જગ, વદન તે ફૂર પટકું
 ઉન્હા અંગારા ને પૂછું : "તુજ ક્ષુધા તૃપ્ત થઈ કે ?"

૬ કબર

એકાન્તે જ્યાં રજની ધબકે ગાન મૃગાં ખને જ્યાં,
 સ્નેહીની તે કબર ઉપરે આવીને પુષ્પ તાળાં
 ને દીવો કો સ્વજન ધરીને આંસુ છાનાં વહાવી,
 જોઈ રે'તું કબર પ્રતિ તે નીરવે મીટ માંડી.
 તે તેજે ને પરિમલ થકી મૃત્યુની પાંખમાંથી
 જગી બહાલાં સ્વજન મળી તે સ્નેહીને જાય પોલી.

હું ચે અંધું પ્રિય સુહૃદ જો! દીપ તેવો જલાવા,
 ને પુષ્પોની અપસુપ ચહું ગૂંથવા એક માલા!
 ના જાણું રે! કયમ પણ સખા! હાથ મારા ન હાલે!
 ને શ્વાસો ચે અટકી પડીને સ્થંભતા હોય જાણે!
 ભગ્નાશાના ખડક ઉપરે જહાવરી મીટ માંડી
 તૂટ્યાં મારા ઉરતણી રહી કંપી જો દીપ-દાંડી!
 તેને તેજે સુહૃદ, તું શકે લાળવા ત્યાં થકી તો
 જોજો મારાં તમની કળરે રનેહનાં પુષ્પ દીવો!

૭ છબી

જઈ પગ અધીર મેં ઘર મહીં મૂંકયો ના મૂંકયો,
 પડી નજર ત્યાં છબી લટકતી ભીંતે મિત્રની—
 હતી નીરખી તે રહી સુહૃદ જેમ તે માહરો
 હતો નીરખતો પ્રકુલ નયને સદા રનેહથી!

ગયો, સુહૃદ તે ગયો!—ઉડી જતાં મીઠાં સ્વપ્ન શો!
 ગયો મૂડી પરંતુ સૌમ્ય મુજ કાજ તેની છબી!
 હલાવી નિજ હોઠ એ ઘડીકમાં હવે જોલશે,
 અને અધુરી તે ખધી ઉરની વાત કૈશે મને.

છબી નીરખી એ રહું દિવસ આ રહે જ્યાં સુધી,
 પછી પ્રસરશે અહીં ગહન શાન્તિ સંધ્યા તાણી,
 અને અગકશે ઘીજાં નયન સ્નિગ્ધ જોડે નલે
 અધુર્વ મૃદુતા લય્યાં—પ્રિય સખા તણા સખ્યથી!
 અને અધુરી વાત પૂરી કરવા પછી નેત્ર તે
 મને પથ જતાવીને સુહૃદ ધામનો દોરશે!

૮ કોલ

સ્મરે છે કે પેલો જુગ જુગ જુનો કોલ તુજને?—
 દીધેલો એકાન્તે ગહન રજનીના તટ પરે!
 હતા થંભ્યા તારા નિજ પથમહીં દશ્ય નિરખી,
 જાણે જાણે ઘેરો ઉદધિ પણ ત્યાં નીરવ જાની!

સખે ! ત્યારે તેં તો કર મુજ લઈ પ્રેમ થકી ત્યાં
કહ્યુંતું કે “જેથું સકર કરવા ઓમ-સરમાં !
ઉપા-રંગી હોડી સજી નીકળશું સૂર્ય. ઉગતાં,
અને એકાન્તે ત્યાં રમત રમશું રમ્ય નલમાં !”

હઇ આવાં આવાં વચન વિચર્યો “રહેજ ફરવા !”
અને મારી સંગે રજનિ નલ નિઃસીમ જ રહ્યાં !
ઉપા સંધ્યા મારે રજનિ દિન સૂનાં ઉગી પળે,
હવે આશા શી કે વચન કદિ તું યાદ કરશે !
છતાં હું તો મિત્રે અનિમિશ કળે રાહ નિરખી,
જપી તારી માળા તપીશ અહીં કાળાન્ત અવધિ !

૯ શાશ્વત

સખા ! નાયે ગાને તટતટ ભરી વિશ્વ-સરિતા,
જુલે કુંજે કુંજે વિટપ વિટપે સ્વપ્ન-કલિકા !
અને સ્નેહે વેલી છલછલ અતી નિર્મલ સુધા
સ્મિતે ઝીલી જાગે અકિત નયના સ્તિગ્ધ વસુધા !
ગળીરે ઓમે ત્યાં રવિ-શશી-ઉરે તારકગણે
નવી જ્યોતિ જાગે, કુસુમ ખીલતાં નિર્જન રણે !
શુશ્રુ રે ! શુ આને વિપરિત કમે વિશ્વ સંધ્યું ?—
રહું હું ને એને વદન ફરકે હાસ્ય ઉજળું !

શુભાવી રે ! મોંઘી તક વિરલ મેં તો ભ્રમ રહી—
સખા ! નોતો તું કેા મનુ તનુજ—તું શાશ્વત પ્રભા
ખઘાં વિશ્વો ફેરી મુજ ગરીબને આંઝણુ વણી
મને સ્વપ્ને રાખી ઉડી જઈ ગઈ શૂન્ય નલમાં !
તને પામી તારા રવિ વિધુ વધુ ઉજ્જવલ બને !
તને પામી બહાલા ! બની અમરતા શાશ્વત હવે !

૧૦ નીરવ

અરણ્યે અંધારે પ્રસરતી નિશા નીરવ પદે,
ગળીરે આકાશે ઉડુગણુ પ્રભા મૈાન વિચરે !
સદા સ્વપ્ને જોતાં જલધિ હૃદયે નીરવ ઉરે
રમે મુક્તા પુન્ને, કુસુમ વદને મૈાન વિહરે.
મહા મૈાને ઘેરું રવિ-શશી-ઉરે ગાન વિકસે,
અને બહાલા મારા સુહૃદ ઉરે મૈાન વિકસે !

નથી રાયો હું તો રજની નીરખી નીરવ કદી,
મહા એકાન્તે ચે ઉર નથી ડગ્યું મૌન નીરખી ।
રહું કિન્તુ આળે—પ્રિય સુજ સખા મૂક બનતો
મને બૂલી સૂતો મરણ શયને નેત્ર ખીડતો ।
રહું હું કે ઝીઘું સુહૃદ ! તંવ એ મૌન-કવિતા ?—
રમે મર્ત્યો શબ્દે; અમર વંદને મૌન જ ગિરા ।
સખા, બહાલા, તું તો વિભુતણું બન્યો મૌન મધુરું—
કરું શાને ત્યારે રહન થકી એ ગાન બસુરું ?

૧૧ પ્રયાણ ધડી

જે પશ્ચિમ કેરે દાર નમણી સૌન્દર્ય—પ્રભા,
વિદ્યસે ત્યાં જોડે આલ રંગની સૌમ્ય છટા
સંધ્યાના ઘેરા બોલ પડે તુજ કાને કે ?
નલ તારકના સંદેશ નયન તુજ વાંચે કે ?
તુજ ધામ હજી અતિ દૂર હજી પથ આધે રે ।
વચમાં તો ગંભીર નીર સાગર ગાળે રે ।
હોડી જો છેલ્લી એક જિણી તુજ માટે રે,
જે આતુરે સૌમ્ય સમીર સંધ્યા ઘાટે રે ।
જો દિલિતિની રેખા દૂર દીસે ત્યાં ઝાંખી રે,
છે જવાતું તેની પાર રાત વટાવી રે ।
જો ત્યાં જોડે આલ ઝાંખો તારો રે,
કરી દિધે તે પર થીર પથ જો તારો રે ।
હવે જૂદા આપણ પંથ સીમા આવી રે,
ધડી નીરખી હો આ લોભ દીન અમારી રે ।
રે । સૂતાં આ અમ કૂલ સૂનો આરો રે,
નહિ ડગવો સૂની લોભ આત્મા તારો રે ।
ભરશે પ્રભુ પ્રેમની જ્યોત પંથ પ્રકાશે રે,
રે ! વિરાટ કેરા ઘાટ સ્વાગત ગાશે રે ।
નહિ રજની આંસુ સાર, દિશાઓ રોશો મા—
આ પ્રયાણ ધડી અલિરામ !—પાછું જોશો મા

વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો

[એસ. રાધાકૃષ્ણન બહુ સમર્થ પંડિત છે. હિંદુ સંસ્કૃતિનો તેમનો અભ્યાસ લોડા અને તલસ્પર્શી છે. પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય બન્ને દિલ્લસૂરીઓમાં તેઓ પારંગત છે. આપણી દિલ્લસૂરીને આધુનિક રૂપમાં જગત સમક્ષ રજૂ કરીને તથા તેની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરીને તેમણે આપણા દેશને ઔરવાન્વિત કર્યો છે. ધર્મ પ્રત્યે અવગણના અથવા ઉદાસીનતાના આ કાળમાં તેમનાં પ્રસ્તકોમાંથી નવી પ્રેરણા મળે છે. સને ૧૯૨૬ માં ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીની ઍન્થ્રોપોલોજીકલ સોસાયટીમાં, 'જીવનનો હિંદુ લોકોનો આદર્શ' (Hindu View of Life) એ વિષય ઉપર તેમણે જે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં તે પ્રસ્તક રૂપમાં વાંચ્યાં ત્યારથી તેના ઉપર હું મુગ્ધ થયો હતો. સંસ્કૃતિના આખા પ્રશ્નને અતિ સંક્ષિપ્તમાં પણ અદ્ભુત સામર્થ્યથી ચર્ચા કરીને તેમનું 'કલ્પિક' અથવા સંસ્કૃતિનું ભવિષ્ય એ પ્રસ્તક તો કોઈને પણ મુગ્ધ કરે એવું છે. હરિજન પ્રશ્નને ગાંધીજીએ ઉલટા રૂપમાં ઉપાડ્યા પછી વર્ણવ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન બહુ આગળ આવ્યો છે. તે પ્રશ્નને 'જીવનનો હિંદુ લોકોનો આદર્શ' એ પ્રસ્તકમાંથી વર્ણવ્યવસ્થા વાળા લોકોનો ગુજરાતી અનુવાદ ગુજરાતી વાચકોને બહુ દિસાસૂચક થઈ પડશે એવી આશાથી તે અહીં આપ્યો છે.]

હિંદુ લોકોને શ્રદ્ધા છે કે ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓનો તથા સંસ્કૃતિઓનો મેળ જમાવી શકાય અને સહકાર સાધી શકાય. એકીકરણ કરીને સૌનો સંઘ કરવો એ હિંદુ લોકોનો સ્વભાવ છે. તેમના આ સ્વભાવનું નિદર્શન તેમની વર્ણવ્યવસ્થામાં આપણને મળે છે. વર્ણવ્યવસ્થા એ સમભાવ અને વિશ્વાસનું પરિણામ છે એ વિધાન, જ્ઞાતોબ્યાકાત જેવું લાગે છે, છતાં સત્ય છે. જો કે આજે એ સંસ્થા અવનતિને પામીને અન્યાય અને ભ્રષ્ટમનું સાધન થઈ પડી છે, તો પણ આ દુર્ભાગી પરિણામો એ કાંઈ એ સંસ્થાનાં મુખ્ય ઉદ્દેશો નથી. હિંદુસ્તાનના આગળ પડતા વિચારકો પાસે સત્તા હોય, તેમનો એ અધિકાર તો જરૂર છે, તો તેઓ આ સંસ્થાને ઝોળખી પણ ન શકાય એટલી ફેરવી નાખે. પરંતુ અહીં મારે એ સંસ્થાનાં અનિષ્ટોનો વિચાર કરવો નથી. તેના મૂળમાં કયા સિદ્ધાન્તો રહેલા છે તે મારે સ્પષ્ટ કરવા છે.

કોઈ પણ માણસ આધુનિક જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિ વિશે સંશોધન કરે તો અત્યારની અનેક જ્ઞાતિઓનો ઉદ્ભવ વિવિધ કારણોથી થયેલો તેને માલુમ પડશે. ટોળાઓની, જાતિઓની, ધર્મપંથોની તથા ઉદ્યોગધંધાની એમ વિવિધ પ્રકારની ભિન્નતાને લીધે ભિન્નભિન્ન જ્ઞાતિઓ હસ્તીમાં આવેલી છે. કેટલીક જ્ઞાતિઓનો ઉદ્ભવ સ્થળાન્તરોને લીધે પણ થયેલો છે. કોઈ પણ જ્ઞાતિના માણસો દેશના બીજા ભાગમાં જઈને વસવાટ કરે છે, ત્યારે ત્યાંની તે જ્ઞાતિમાં ન ભળી જતાં, તેઓ પોતાની નવી જ્ઞાતિ નિર્માણ કરે છે.

સંસ્કૃત શબ્દ 'વર્ણ' ના અર્થ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે અસલ બેઠ રંગપરત્વે પડ્યા હશે. આપણા દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે આ દેશ ઉપર એક પછી એક એમ અનેક જાતિઓનાં આક્રમણો થયેલાં છે. ઇતિહાસના આરંભકાળમાં દેશમાં વિવિધ જાતિઓના લોકો વસતા હતા : કાળા અસલ વતનીઓની ટોળાઓ, જમરા દ્રાવિડ લોકો,

પીળી ચામડીવાળા મન્ગોલ લોકો, તથા પ્રસન્ન અને તેજસ્વી આર્ય લોકો. ત્યાર પછી વળી આપણો દેશ ઈરાની, ગ્રીક તથા શક લોકોના બહુ નિકટ સંબંધમાં આવ્યો. એમની ઘણી જાતિઓએ આપણા દેશમાં વસવાટ કર્યો. હિંદુસ્તાનના જેવા જાતિ વિષયક પ્રશ્નો દુનિયાના બીજા કેટલા દેશમાં ઊભા થયા નથી.

જાતિવિવ્રહના પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે આટલા ઉપાયો મુલ્યવાય છે : નિકંદન, દમન અને અબેદ અથવા મેળ. દુનિયામાં પહેલા ઉપાયનો આશ્રય ઘણી વાર લેવાયેલો છે. આ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યની પદપંક્તિઓ અકાળે નાશ પામેલી અમૂલ્ય જાતિઓની કચરાથી અંકિત થયેલી છે. પરંતુ આવા માનવસંહાર માટે કશો અર્થ છે ખરો ? કેટલાં પશુ જાતિની સંસ્કૃતિનો વિનાશ થવાથી જગતને કેટલી હાનિ થાય છે તેનો આપણે કશો કયાસ કાઢ્યો છે ખરો ? રૂઝ ઇન્ડિયનો (અમેરિકાના અસલ વતનીઓ) એ જગતની પ્રગતિમાં દેખી શકાય એવો કશો ફાળો નહોતો આપ્યો એ વાત સાચી. પરંતુ તેમની સુષુપ્ત પડેલી અવિકસિત શક્તિઓ કાળાનતરે કેટલી ફળદાયી થઈ શકી હોત તે વિષે આપણે ચોક્કસ કંઈ જાણી શકીએ ખરો ? આપણે પોતાને વિશે, આ જગતને વિશે અને આપણા સરજનદારની મહાન યોજનાઓ વિશે આપણે એટલું બધું શું જાણીએ છીએ કે આપણી સંસ્કૃતિ, આપણી સંસ્થાઓ અને આપણા રીતરિવાજો, બીજાઓના કરતાં માપ પણ કાઢી ન શકાય એટલા બધા અધિયાતા છે એમ આપણે માની લઈએ ? વળી આજે વસ્તુતઃ જેવા છે તેવાના કરતાં નહિ, પણ તેમનામાં રહેલી ગૂઢ શક્તિને પરિણામે તેમનો જે વિકાસ થવાની શક્યતા છે તેના કરતાં પણ અધિયાતા છે એમ આપણે માની લઈએ ? કેટલાં પશુ જાતિમાં વિકાસ પામવાની શક્તિ કેટલી છે તેનું માપ આગળથી આપણે કાઢી શકીએ જ નહિ. સંસ્કૃતિ કાંઈ એક દિવસમાં ઊગતી નથી. એ રૂઝ ઇન્ડિયન લોકોને વિદ્યાતા સાતુકૂળ હોત અને આપણા ગુમાનમાં આપણે ઓછા હોવા હોત, તો હું તો કહેવાનું સાહસ કરું છું કે એ લોકો જે ફાળો આપી શક્યા હોત તેથી આજે જગત વિશેષ મમદ્વ અનેક હોત. મનુષ્ય યોનિમાં લિંગ લિંગ અનેક જાતિઓ જે કાળે અસ્તિત્વમાં આવી તે કાળની પ્રાચીનતાની સરખામણીમાં આપણી સંસ્કૃતિ તો ગઈ કાલની કહેવાય. મહાન બ્રિટિશ ગ્રન્થ જે આજે સમસ્ત માનવ જાતમાં આગળ પડતી ગણાય છે તે ન્યુલિયસ સીઝરે કરેલા વર્ણન પ્રમાણે તે કાળે કાંઈ જ આગળ વધેલી નહોતી. કાયાં ચામડાં પહેરનારા અને દેવોને તૃપ્ત કરવા માટેની ધાર્મિક પૂજાવિધિઓમાં જીવતા માણસોને બાળી મૂકનારા બ્રિટનના જંગલી લોકોમાં કેટલી બારે શક્તિઓ સુષુપ્ત રહેલી હતી, તે, તે વખતે કેના માન્યામાં આવ્યું હોત ? ટયુટન લોકો (જર્મનો) એ સંગીત અને અધ્યાત્મ વિદ્યામાં આજે જે બલ્ય ફાળો આપ્યો છે તેની આગાહી તેમના પૂર્વજો સાથે પરિચયમાં આવેલો કેટલાં પશુ માણસ કરી શક્યો હોત ખરો ? મનુષ્ય માત્રમાં એટલી બધી શક્તિ સુષુપ્ત રહેલી છે અને જાતિઓના મૂળભૂત ભેદો વિશેનું આપણું જ્ઞાન એટલું અદ્ય છે કે કેટલાં પશુ જાતિનું નિષ્કુર રીતે નિકંદન અથવા દમન કરવું એ હઠાપણુ ન જ ગણાય. માનવસંભાવ અને ઇતિહાસને આપણે જરાક સમજી લઈએ તો જંગલી અને પુરાણી રિચતિના, તેમ જ અસંસ્કૃત અને પછાત રિચતિના લોકો તરફ આપણે સમભાવ ધરાવી શકીશું અને જોઈ શકીશું કે તેઓ પણ તેમની પોતાની અપૂર્ણ દબે, સાંકડી અને ઊભી કેડી ઉપર આવેલી તથા આંધ નાખે એવા તેજસ્વી ઝગહળી રહેલી અમરાપુરી તરફ પહોંચવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. દરેક

જાતિ અને દરેક રાજી વિકાસના ક્રમમાં જમે તેટલી ઝાઝી આગળ વધેલી હોય તો પણ તે વિશિષ્ટ નમૂનાની અથવા પ્રકારની બુદ્ધિશક્તિની પ્રતિનિધિ તો છે જ. દરેક દરેક નમૂનાની બુદ્ધિશક્તિને, તેનો યોગ્ય આલેખાવ અને વિકાસ થવામાં મદદ અને કેળવણી મળે એમાં મનુષ્યજાતિનું હિત સમાયેલું છે. કાંઈ પણ જાતિનું જીવન કેવળ તેને પોતાને જ અર્થ નથી હોતું, તે જ પ્રમાણે તેનું મરણ પણ બીજા ઉપર અસર ન પહોંચાડે એમ બનતું નથી. વળી કાંઈ પણ જાતિનું પછાતપણું, તેનાં શારીરિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિવેષનોને આભારી હોય છે. પણ બાહ્ય સંજોગોની ઉત્તેજના મળતાં જ તેનો લાભ લઈ પોતાનો વિકાસ સાધવાની ભારે શક્તિ તે બતાવે છે.

ત્યાં સમૂળ નિકંદન અશક્ય હોય છે, ત્યાં જ્યારે જાતિ બીજા ઉપાયનો આશ્રય લે છે. તે નમૂના જાતિ ઉપર પોતાનું આધિપત્ય જમાવે છે. બંકોચારને કચડી નાખવો, પણ ગુલામને બચાવવો, એ સૂત્ર અનુસાર તેઓ કામ લે છે. દાંડોમાં, બાંધકામમાં, બેંકકસરોના વિપ્લવ વખતે પેકિંગમાં તથા આજે અમેરિકામાં કાળી જાતિઓ સાથેના પોતાનાં બંધનરૂપું દુનિયાની ઉચ્ચ ગણતરી જાતિઓ સ્મરણ કરે, તો તેમનાં હૃદય તેમને ડંખ્યા વિના રહે નહિ. તાજેતરમાં જ લૉર્ડ મિદનરે તો પોતાની એવી માન્યતાની છએક કબજાત કરી છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય એટલે બ્રિટિશ લોકો સાથે રક્તસંબંધ ધરાવતી કેમોની સમાનતા તથા બુદ્ધિતા, પણ અબ્રિટિશ એવા આધીન મુલકના લોકો ઉપર તો બ્રિટિશ પ્રભુનું આધિપત્ય. પણ સુધારાનો અર્થ એ ન જ હોય કે વધારે આગળ વધેલા લોકોએ પોતાના કરતાં ઝાઝી શક્તિવાળા તથા ઝાઝા આગળ વધેલા લોકોને દબાવવા. નબળા તથા ઝાઝી લાયકાતવાળાનો વિનાશ કરવાનો અથવા તેમને ગુલામીમાં જકડવાનો હક ધૃષ્ટિ કેમોને આપ્યો નથી, હોશિયારી તથા શરીરબળમાં બધી જાતિઓ સમાન નથી હોતી. હાથમાં ભીંચો ધર્મ તો એ છે કે પછાત જાતિઓને પણ સંજોગ અને તકની સમાનતા આપવી. કાંઈ પણ પ્રભુ કે જાતિની સ્વતંત્રતા ઉપર ત્રાપ મારવી, એ ધર્મ નથી. પછાત કેમો તથા પછાત પ્રજાઓને તેમનાં પરિવેષનોને લઈને મળતી તકનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવામાં તથા તેમના વિશિષ્ટ સ્વાભાવિક ગુણોનો વિકાસ કરવામાં મદદ કરવી એ ધર્મ છે.

જાતિઓનું સંમિશ્રણ તત્કાળ કરી નાખવું, એ અશક્ય છે. સૈકાઓના કુદરતી વારસાથી તથા લાંબી સામાજિક પરંપરાથી સ્વભાવ, બુદ્ધિ તથા શરીરના જે ચોખ્ખા ભેદ પડી ગય છે, તે એકે સપાટે નાખી દેવી શકાય નહિ. વળી જાતિવિવ્રહના પ્રકારો ઉકેલ આણવા માટે બિન બિન જાતિઓની જાતિવિવ્રહણાઓ તથા બેદો નાખી કરવાની જરૂર પણ નથી. એકતાનો અર્થ એકસરખાપણું એવો નથી જ.

જાતિવિવ્રહનો પ્રશ્ન હોડવા માટે હિંદુ સમાજ તેને માટે જે એક માત્ર સલામત ઉપાય છે તેનો આશ્રય લીધો છે. એ ઉપાય, એ લોકશાહી અથવા પ્રજાસ્વાતંત્ર્ય એટલે કે દરેક જાતિને, તેનામાં જે ઉત્તમ તત્ત્વો હોય તેનો, બીજાની પ્રગતિમાં અંતરાય ન થાય એવી રીતે, વિકાસ કરવા દેવો. ઇતિહાસક્રમમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો દરેક સમાજ, બીજા સૌથી બિન પ્રકારનો હોય છે. તેનામાં તેની પોતાની ખાસિયત હોય છે. સરવાળે તેની ઉપયોગિતા હોય છે જ. વિશ્વયોજનામાં તેનું ખાસ સ્થાન હોય છે. તેથી જ બીજામાં

જીંઓ ધર્મ માગી લે છે કે દરેક જાતિની ખાસિયતનો આપણે આદર કરવો. જાતિઓના પ્રજ્ઞનો વિચાર કરતી વખતે વર્ણવ્યવસ્થા માનવસમૂહોની અનન્ત વિવિધતાનો સ્વીકાર કરે છે. જો કે વૈદિક આર્યોએ પોતાને જીંઆ મણીને હિંદુસ્તાનમાં પોતાની કારકિર્દી ગદ્ય સુસ્ત અને સંકુચિત આવનાથી શરૂ કરી છે એ ખરું છે; છતાં થોડા જ વખતમાં તેમણે ઉદારતા ફળવી છે અને આખી મનુષ્ય જાતિનું કલ્યાણ જે વડે સધાય એવો માનવધર્મ પ્રાપ્ત્યો છે. હિંદુસ્તાનમાં જિન જિન જાતિઓમાં એકતા આણવાનો જેમણે સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે, તેઓ હિંદુ સમાજમાં અવતારી પુરુષો તરીકે પ્રખ્યાત છે. રામે દક્ષિણને સંસ્કૃત કરવામાં ત્યાંની અસલ જાતિઓનો ઉપયોગ કરેલો છે, એમ ફરીને આર્યો તેમ જ અનાર્યોની એકતા તેમણે સાધી. કૃષ્ણે તથા શુદ્ધે તે જ કાર્ય કર્યું છે.

અસલ વતનીઓએ તેમ જ બહારથી નવા આવનારાઓએ હિંદુ ધર્મનો સ્વીકાર કરતાં પોતાની જાતિવિલક્ષણતા છોડી દીધી નહિ, પરંતુ તેમાં ફેરફાર કર્યા. તે જ પ્રમાણે હિંદુ વૃત્તિ પણ ઘટતા ફેરફારો સાથે તેમણે ગ્રહણ કરી. જેમ જૂના આદર્શોમાં પરિવર્તન થયું, તેમ જ નવા આવનારા સમૂહોના સ્વરૂપમાં પણ પરિવર્તન થયું. નવી જાતિઓને હિંદુ સમાજમાં પ્રવેશ મળતાં, એ સમાજના અધિકારો તથા જવાબદારીઓ પણ તેમને પ્રાપ્ત થઈ. હિંદુઓના ઔદિક અને સાંસ્કારિક જીવનમાં ભાગ લેવાનો તેમને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો, અને તેની સાથે તેના વિચારભંડારમાં, તેની નૈતિક પ્રગતિમાં, તેમ જ તેની આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિમાં ફાળો આપવાની જવાબદારી પણ તેમના ઉપર પડી. ટૂંકમાં રાષ્ટ્રજીવનનાં તમામ અંગોના અધિકાર તેમ જ જવાબદારીઓ તેમને મળ્યાં. હિંદુ વિચારોનો ઉપયોગ દરેક જાતિએ પોતાની વિશિષ્ટ રીતે કર્યો. અસલ જાતિઓ સ્થિતિશીલ હતી એમ કહેવામાં આપણે કાંઈક અતિશયોક્તિ કરીએ છીએ. તેઓ પણ જંગલી દશાની ખાઈમાંથી ઉપર આવેલા હતા, સભ્યતાની વૃત્તિથી પ્રેરાયેલા હતા. એક જ જુમિનો આશ્રય ભોગવતી, સમાન હિતસંબંધથી સંગઠિત થયેલી, સમાન માનસિક અને નૈતિક પરિવેષનોની અસરો નીચે વિકાસ પામતી, એક જ રાષ્ટ્રની અંગ અનેડી એવી જિન જાતિઓ સંસ્કૃતિની જીંઓ કક્ષા ઉપર આવી, એટલું જ નહિ પણ વિવિધ મૂલોત્પન્ન હોવા છતાં તેઓ એક ખીજ સાથે સુંદર રીતે હળીમળી ગઈ. મિ. વેલેન્ટાઈન શિરોત્તર લખે છે કે: “હિંદુ ધર્મનાં સૂક્ષ્મ અને જેમ વાળવાં હોય તેમ વળે એવાં બળોએ પુરાણ કાળમાં અનેકવિધ જાતિઓની વિસંવાદી માન્યતાઓ અને રૂઢિઓને એક સર્વસંગ્રાહક પટમાં એવી ખુખીથી વણી લીધી હતી કે હિંદુસ્તાનની ઘણીખરી અસલ કોમોને તેમાં આશ્રય મળે એટલી છૂટછાંટ પણ તેમાં હતી, અને તેની સાથે સાથે આર્ય હિંદુઓનું આધિપત્ય સચવાઈ રહે એટલી કડકાઈ પણ તેમાં હતી.” (ઈન્ડિયા; ઓલ્ડ એન્ડ ન્યુ, પા. ૪૨-૩).

હિંદુ મુનિઓએ જાતિઓના વિવેકરહિત સંભ્રમેળાને કદી ઉત્તેજન નથી આપ્યું. ખાનપાન અને લગ્નની ખાજતમાં જુદી જુદી કોમો જે નિયમોનું પાલન કરતી હતી, તે નિયમો હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોએ માન્ય રાખ્યા. હલકી મણાતી જાતિઓએ પણ કાળક્રમે પોતાને માટે પોતાના વિધિનિષેધો અને કાયદા, પોતાની રૂઢિઓ અને આચારો નિર્માણ કર્યા. જાતિના દરેક માણસને જાતિ તરફથી અમુક વારસો મળે જ છે. જુદી જુદી જાતિઓના

આચારો અને રીતરિવાજો જુદા જુદા હોય છે. વસ્તુતઃ આચારભેદને લઈને જ સાતિભેદ પડે છે. જ કુલં કુલમિતિ આહુરાચારં કુલમુચ્યતે । ખીજાઓના આચારવિચાર આપણને કંઠંગા અને ખોટા લાગે, તો પણ આપણે એ વસ્તુનો ધનકાર તો નથી જ કરી શકતા કે એ આચારવિમારો તેનું પાલન કરતી સાતિઓને સંગઠિત રાખવામાં અને ખીજાઓની સાથે હળીમળીને રહેવામાં મદદ કરે છે. દરેક માણસ પોતાની સાતિની અંદર જ લગ્ન કરે તેમાં તેની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ગણાતી. પુરુષ ભલેને “ ઉચ્ચ ” સાતિનો હોય તો પણ “ હણકી ” સાતિની સ્ત્રી પોતાની સાતિની ગહાર જઈને તેની સાંધે લગ્ન કરવાની ના પાડશે.

વળી, જો કે હિંદુ વર્ણવ્યવસ્થાના સિદ્ધાન્તને સ્વીકૃત્યનો વિવેકરહિત સંકર ઇષ્ટ નથી, તો પણ હિંદુસમાજમાં આંતરવર્ણીય લગ્નસંબંધો ધ્યેય છે. તેમ કરવાની ખાતર જ જાણીએછીને તેમ કરવામાં આવ્યું હોય એવું મોટે ભાગે નથી બન્યું એ ખરું, પરંતુ તેને લઈને જુદા જુદા સાતિઓ વચ્ચેના મુદ્દાના ભેદો મોળા પડ્યા છે. માનવવંશની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ એવા સમૂહો તો કેવળ જંગલી અથવા તદ્દન પુરાણી અવસ્થાના લોકોમાં જ જોવામાં આવે છે. જે સમાજો માનવપ્રગતિમાં લાગ લગવે છે. તેમાં એવી રક્તશુદ્ધિ નથી રહેતી. હિંદુ પ્રજામાં પરજાતીય લોકોનું સર્વસામાન્ય મિશ્રણ ધ્યેય જ છે. વળી સમાજની અંદર અંદર પણ પ્લાઠાશુધ્ધી તે ચંડાળ સુધી રક્તનો પ્રવાહ એક જાતિમાંથી બીજી જાતિમાં રિયર રીતે વહેલો છે. વિવેકરહિત મંકરની વૃત્તિને ઉત્તેજન નહિ આપવા છતાં અનુલોભ અને પ્રતિલોભ લગતો વિશે નિયમો કરીને આંતરવર્ણીય રક્તસંબંધોને હિંદુ સમાજે બહુ કાળજીપૂર્વક નિયંત્રિત કર્યા છે. મનુ લગવાનને સર્વજ્ઞ લગતો જ ઇષ્ટ છે, છતાં અનુલોભ વિવાહને તેઓ રચાત આવે છે. વળી જો કે તેઓ પ્રતિલોભ વિવાહનો એટલે કે ઉચ્ચ વર્ણની સ્ત્રી સાથે તેના કરતાં નીચ વર્ણના પુરુષના લગ્નનો નિષેધ કરે છે, તો પણ એવા લગ્નસંબંધોથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રતિભા તેઓ વ્યવસ્થા તો કરે જ છે. એવાં લગ્નો અયોગ્ય ગણ્યાતાં છતાં ચર્તાં તો ખરા જ, ધર્મશાસ્ત્ર અને લોકાચારથી નિષિદ્ધ, પરંતુ સમય જતાં સ્વીકારી લેવાયેલાં એવાં લગ્નોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજાનું સમાજમાં રચાત નક્કી કરવા માટે સંકર સાતિઓ નિર્માણ થઈ. આજે અસ્પૃશ્ય ગણાતી ઘણી સાતિઓ વિવેકરહિત સંકરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી કહેવાય છે.

૧૧૭

અહીં એ ઉદ્દેશ્ય કરવાની જરૂર છે કે હિંદુ ધર્મે બધી જ જાતનાં આંતરલગ્નોને અનિષ્ટ ગણીને વખોટી કાઢ્યાં નથી. લગભગ સમાન કક્ષાની સાતિઓમાં આંતરલગ્ન બહુ લાભદાયી થઈ પડે. યુરેઝિયનોનું દુર્લભી દૃષ્ટાન્ત ઘણી વાર ટાંકવામાં આવે છે. પરંતુ એ દૃષ્ટાન્તમાં તો એ જાતિઓ વચ્ચેનો ભેદ બહુ મોટો છે. તે ઉપરાંત તેમના જન્મ અને કેળવણીના સંજોગો એવા છે કે ઉત્તમમાં ઉત્તમ માણસને પંજુ તે બગાડે. જે ગોરા પુરુષ હિંદી બાઈને ફાસાવે છે, તે મોટે ભાગે તો એ બાઈનો ગર્ભવતી થતાં જ ત્યાગ કરે છે. પછી એ બલિચારને પરિણામે જન્મેલું બાળક બહુ જ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં જીવે છે. તેને બરાબર પોષણ મળેલું હોતું નથી. તેનો જ્યાં ત્યાં તિરસ્કાર થાય છે. કેવળ વંશાવતાર નહિ, પણ પરિસ્થિતિ સુદ્ધાં ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

જતાં સર્વજ્ઞ લક્ષ્મી સિદ્ધાન્ત ખોટો નથી. કેવળ સર્વજ્ઞ લક્ષ્મી જ વિધિ હોવો જોઈએ એટલું કહેવા જોઈએ વંશાવતારની અસર હારે છે કે કેમ એ પ્રશ્ન નક્કી કરવો બહુ કઠણ છે. નિર્સર્ગ વિરુદ્ધ સંસ્કારના પ્રશ્ન ઉપર હજી ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલે છે. ઊંચા ગણ્યાતા વર્ગોની શ્રેષ્ઠતા એાષે જિતરેલા શુભો અથવા તો અમીરી લોહીને આભારી નથી એવી લોકવાદ્યોની તો પાખી ખાતરી છે. પરંતુ હિંદુ સિદ્ધાન્તને પ્રાચીન ગ્રીક માન્યતાનો તથા આધુનિક વિજ્ઞાનનો ટેકો છે. ગ્રીક લોકો વંશાવતારને બરાબર માનતા અને ખરાબ એલાદને વીણી કાઢી તથા સારી એલાદની સંતતિમાં વૃદ્ધિ કરી આખી પ્રજાનો સુધારવાની યોજના તેમજ ખીલવી હતી. ઇસ્વી પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકા 'જેટલા જૂના કાળમાં ચિયોગ્નિસ નામના ગ્રીક કવિએ લખ્યું છે: “ આપણે, ઘેટાં, ગધેડાં અને ઘોડાની એલાદ તપાસીએ છીએ, અને માનીએ છીએ કે સારાનાં બધાં સારાં જ હોય; પણ સારો માણસ ખરાબ પિતાની ખરાબ પુત્રીને પરણવામાં વાંધો નોતો નથી....આપણી પ્રજા નિરતેજ થતી જાય છે તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી, કારણ સારાનો દલકા સાથે સંકર થવા માંડ્યો છે. ” પ્રજાસુધારણાનો ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે પ્રાણીવિદ્યાની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીપુરુષની પસંદગી કરવી, એ પ્લોટોના વિચારો સુવિદિત છે. એરિસ્ટોટલ પહેલું માનતો કે ઉત્તમ જાતિની વૃદ્ધિને રાજ્ય તરફથી ઉત્તેજન મળવું જોઈએ, અદારમી સદીમાં માણસોની નૈસર્ગિક સમાનતા ઉપર વધારે ને વધારે ભાર મુકાતો ગયો છે. લોક અને રસો તથા ક્રાન્સ અને અમેરિકાની સ્વાતંત્ર્ય-ઘોષણાના વિચારકોને અનુસરીને બકે એ માની લીધું છે કે માણસો જાણે પોત્તી માટી હોય તેમ આસપાસની પરિસ્થિતિથી ઘડાય છે. પરંતુ આધુનિક વિજ્ઞાન એમ પ્રતિપાદિત કરે છે, કે આ મત પરિવેશનને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપે છે. પ્રગતિનો આધાર કેવળ પરિવેશનના ફેરફાર ઉપર નથી. વંશાવતાર દ્વારા વિકાસ થયાં કરે છે એવો ડાર્વિનનો સિદ્ધાન્ત મોટા મોટા પ્રાણીવેત્તાઓએ ઉપાડી લીધો છે અને આજે સુપ્રજનનવિદ્યા કંઈક સલામત અને નક્કર પાયા ઉપર જોતેલી છે. સ્પીર્ડજન્ટુમાં કેટલું અદ્યુત સામર્થ્ય રહેલું છે તે અને કાળજીપૂર્વક અલગ રાખીને પોતાના પૂર્વનિયત માર્ગે ખીલવા દેવાથી જોઈ શકાય છે. તેમાં અંતરાય આવી પડે તો પણ વિરોધને પહોંચી વળવાનું અને પોતાનો નિર્સર્ગસિદ્ધ ક્રમ અનુસરવાની શક્તિ તે બતાવે છે. આપણા શરીરના દરેકે દરેક કોષમાં સક્ષમ અણુજીવો રહેલા છે, જેના ઉપરથી આપણું જીવન—આપણી જિંદગી, વજન, કદ, રંગ, માનસતન્ત્ર્યોની વ્યવસ્થા; જીવનશક્તિ, સ્વભાવ, શુદ્ધિ, એ સર્વજનું નક્કી થાય છે. આપણા શરીરના દરેક કોષમાં અડધા અણુજીવો આપણને પિતા તરફથી મળે છે અને અડધા માતા તરફથી મળે છે અને તેને લઈને આપણાં માઆપનાં શુભો આપણામાં જિતરે છે. આપણાં માઆપ, તેમનાં માઆપ અને તેમનાં માઆપમાં કંઈ માંડપણ કે મૂર્ખાઈ હોય તો તે આપણામાં, આપણાં છોકરાંમાં તથા એ છોકરાંનાં છોકરાંમાં જિતરે છે. હિંદુ વિચારકોએ કદાચ એકાદ સુભગ પ્રેરણાથી તેમ કહ્યું હોય કે કદાચ અલુભવજનિત જ્ઞાનથી તેમ કહ્યું હોય, પણ વંશાવતારનો સિદ્ધાન્ત તેમજ શ્રદ્ધાત કરી લીધો છે, અને લગભગ સમાન શુભધર્મવાળા, સ્ત્રી પુરુષો વચ્ચેના લગ્નસંબંધને તેમજ ઉત્તેજન આપ્યું છે. ઉચ્ચ કુળની વ્યક્તિનું નીચ કુળની વ્યક્તિ સાથે લગ્ન થવાથી એકનો વંશપરંપરાપ્રાપ્ત સારો વારસો બીજાના તેવા ખરાબ વારસાથી કલુષિત થાય છે અને પરિણામે સંતતિ હીન પ્રકારની થાય છે. જો માઆપ

લગભગ એક જ ક્ષણમાં હોય તો આગક લગભગ માપાપના જેવું જ થશે. * લોહીની અસર થયા વિના રહેતી જ નથી. પરિવેશનમાં ગમે તેટલો સુધારો કરીએ, તોપણ સાધારણમાંથી પ્રતિકારાળી અથવા મૂર્ખમાંથી શક્તિશાળી પ્રજા આપણે ન જ ઉત્પન્ન કરી શકીએ.

પરંતુ આનો અર્થ એ નથી કે નિર્મર્ગ અથવા પ્રકૃતિ જ સર્વ કંઈ છે અને કેળવણી અથવા સંસ્કારની કરી કિંમત જ નથી. દરેક જાતિના સંસ્કાર જુદા જુદા હોય છે. જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં વર્ણવ્યવસ્થા યથાચર ચાલી ત્યાં સુધી નિર્મર્ગ અને સંસ્કારનો સહકાર ચાલ્યો. વળી સામાજિક વંશાવતાર જેવી પણ કંઈ વસ્તુ છે. નવી પેઢીને પોતાની પૂર્વની પેઢીઓની સામાજિક સિદ્ધિઓ જ્ઞાનપૂર્વક કરેલા એવા થોડા જ પ્રયાસથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સમાજની મુખ્યવસ્થાનો હાસ થતો અટકાવવો હોય તો લગ્નવ્યવહારમાં થોડાક અંકુશ સ્વીકાર્યે જ છૂટકો છે. લગ્ન જાતિની અંદર જ ફરજિયાત રીતે થવાં જોઈએ એમ નહિ, પરંતુ સામાજિક વિકાસ અને સંસ્કારિતાની લગભગ સમાન કક્ષા ઉપરની વ્યક્તિઓ વચ્ચે લગ્નસંબંધ બંધાય એની કાળજી રાખવી જોઈએ. કારણ જાતિઓમાં પણ સડો પેસે છે. આપનો જ ધંધો છોડરા પણ કરે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હોવાથી, વિશેષ જીદ્દિ અને શક્તિવાળી વ્યક્તિઓને પોતાના સમૂહ કરતાં આગળ જવા દેવામાં આવતી નથી. તેમ જ ઓછી જીદ્દિ અને શક્તિવાળી વ્યક્તિઓને પોતાના સમૂહની પાછળ મૂકવામાં પણ આવતી નથી. આજની જાતિવ્યવસ્થામાં, ઊંચી જાતિમાં જન્મેલા “દ” એ માટે તથા નીચી જાતિમાં જન્મેલા પ્રતિકારાળીઓ માટે કંઈ પ્રયત્ન નથી. એટલે કેળવણી તથા ઉપદેશથી પછાત અને હલકી ગણાતી જાતિના માણસોને આગળ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ, પણ તે માટે વિવેકરહિત લગ્નસ્થાંતર્ય કંઈ હમેશાં છટ ન ગણાય.

[અપૂર્ણ]

; નરહરિ દા. પરીખ

* “લોકવિજ્ઞાનમાંથી ચલચલ” માં એક માર્ટિન કલ્લાકાક નામના માણસની બહુ રોચક માંપ શોધ સમય ઉપર પ્રજટ થઈ હતી. “જાનિના વિશ્વદોમાં માર્ટિન કલ્લાકાક એક નુવાન સિપાહી હતો. તેનું કુળ બહુ ઊંચું હતું. પરંતુ શુદ્ધકાળની સર્વસામાન્ય નૈતિક અંધાધૂંધી અને અવ્યવસ્થિત સમાજદશામાં તે પોતાનું ખાનદાન કુળ વીસરી ગયો. સારીરે મોટક પણ નબળા મજબની એક કન્યા સાથે તેનો સંબંધ થયો. એ સંબંધને પરિણામે, એક નબળા મજબના છોકરાનો જન્મ થયો. આ છોકરો મોટો થઈને પોતાના જેવી જ હલકી ઓલાદની બાદ સાથે પરવ્યો. તેમને ઘણી પ્રત્યક્ષ યોગ્ય છે. એ છોકરાં વળી પાછાં પોતાની જ જાતનાં છોકરાં સાથે પરવ્યાં. તેમની છ પેઢી પ્રજા ગઈ છે. બહુ કાળ પૂર્વે એક રાતના સંસોગમાંથી આને ૪૮૦ માણસોની વસ્તી થઈ છે. એ બધાંનાં પૂર્વજ માર્ટિન કલ્લાકાક અને પેલી અજ્ઞાન કન્યા. તેમાંથી ૧૪૩ નબળા મજબનાં છે, ૩૩ નીતિશીલ છે, ૩૬ ગેરકાયદે પેદાસ છે, ૩ ને વાદ આવે છે, ૩ અપરાધપ્રવણ છે, અને ૮ કુદૃષ્ટાખાતં રાખનારાં છે. પરંતુ માનવવાદમાં આ કાંટાડાંખરાંનાં બીજ નાખ્યા પછી પેલા માર્ટિન એક ખાનદાન કુળની અને ઊંચી જીદ્દિશક્તિવાળી ક્વેકર સંપ્રદાયની એક નુવાન બાઈ સાથે લગ્ન કર્યા. આ મુગલના વંશજોની સંખ્યા ૪૬૬ છે. તેમાંના ઘણા મુળાઓ, સેનાપતિઓ, દાકતરો, વકીલો, ન્યાયાધીશો, કેળવણીકરો, જમીનદારો અને સારા રાહેરીઓ થઈ ગયા. એક તો મોટી વિદ્યાપીઠને સ્થાપક થયો. બધા જ સમાજમાં અગ્રદયાન સોજવતા. તેમાંના છેલ્લા જ આને હયાત છે તે બહુ ધનવાન અને લાજવજાળો માણસ છે.”

કોણ આ આવી ગયું ?

મહારે આંગણે કોણ આ આવી ગયું ?
મહારે ખૂટેલ દીપ ચેતાવી ગયું;
મહારે આંગણે કોણ આ આવી ગયું ?

મહારાં દ્વાર હતાં બધાં બંધ પડ્યાં,
માંડીં ઘોર તમિસનાં પૂર ચઢ્યાં;
એવાં પૂરને કોણ વિદારી ગયું ?
મહારે આંગણે કોણ આ આવી ગયું—
તેજ રેલી ગયું ?

મહારું તૂટેલ બીન પડ્યું'તું ખુણે,
એના તાર ઊઠે વિખરાઈ બધે;
એમાં ગાનના સૂર રેલાવી ગયું—
મહારે આંગણે કોણ આ આવી ગયું—
તાર સાંધી ગયું ?

મહારી આંખોમાં નિદ્રાનાં ઘેન હતાં,
મન : કાય બન્ને ય થાકેલ હતાં;
કોણ ચેતનનાં અમી રેડી ગયું ?
મહારે આંગણે કોણ આ આવી ગયું—
ને પ્રજોધી ગયું ?

નવ પાદના ચિહ્ન પડે નજરે,
નવ આલ્યાનું કાંઈ નિશાન મળે;
કોણ ગૂઢ એવું ઉરને અડક્યું—
મહારે આંગણે કોણ આ આવી ગયું—
આવી ઊડી ગયું ?

આમની દબલ્યાદિ ચાલુએ એક જીર્ણ ચર્ચ ગયેલું મંદિર હતું. એના ઓટલા પાસે દૂરને સ્ટેશને જનારાં ઉતારુ સવારે રાહ જોતાં જોતાં ઊભાં રહેતાં. મોટર સાંજે સ્ટેશનથી નવા ઉતારુઓને લઈને પાંચી આવતી અને આ ઓટલા પાસે થોડુંક થોભીને આગળ એક મોટે ગામ રાતવાસા માટે ચાલી જતી. આ મંદિરને ઓટલેથી મોટરવાળાને ઘણું ઉતારુ મળ્યાં હશે. અને દેશપરદેશથી આવતાં માણસો સ્ટેશનથી મોટરમાં બેસીને આ મંદિર પાસે આવીને ગાડી ચંભાવવાનું કહેતાં ત્યારે હાંકનારાને નવાઈ થતી અને એમાંથી ધીમેધીમે એને એવી રેવ પડી ગઈ કે ઉતારુ હોય કે ન હોય પણ આ મંદિર પાસે ગાડી ધંદીક ચંભાવ્યા વગર તે આગળ જતો નહિ.

પણ ખરી વાત તો એ છે કે મોટરને મચકે જતાં ને આવતાં, સવારે ને સાંજે એક ઉતારુ તો દેખાતું જ. ઓટલાને અંદેલીને એક નાની છોકરી મોટરને વખતે ઊભી જ હોય. એ કદીય મોટરમાં બેસતી નહિ એ ખરું, પણ કેઈ ગૃહ વફાદારીથી સવારસાંજ ત્યાં મોટરની વાટ જોતી ઊભી રહેતી. મોટર આવતી હોય તો એનો અવાજ બહુ છેટેથી પણ, કેઈ પણ બેસારુ કરતાં, પહેલાં એને સંભળાતો. નીચે ઊભી રહી ઓટલા પર લમણો દેકવી કાન માંડીને તે કંઈક સાંભળી લેતી અને એનાથી નાચી જવાતું. ‘એ આવી !’ ‘એ આવી !’

‘બેટા હીલ્લી, ધધર આવ’ એક વખતે એ આમ નાચતી હતી ત્યાં મંદિરના જીર્ણ ત્રણશામાંથી એક ભૂતિ લગાવેલ સાંકેક વરસની જીર્ણ વ્યક્તિનો સહેજ ચથરતો પણ મીઠાશબર્યો સાદ આવ્યો.

‘કયું બાવાજી !’ કરતીક હીલ્લી મંદિરમાં દોડી ગઈ.

‘દેખ, વો જામ્મુ તૂને કિધર રખ્ખે હૈ ? ઉત્રોકો દે દે’ એમણે પાસે ઊભેલા એક નવા પોપાકવાળા જુવાન તરફ આંગળી કરી અને જામ્મુ લઈ આવવા હીલ્લીને ધસારો કર્યો, તીરતી માફક એ લઈ આવવા દોડી.

‘પણ બાવાજી, મુંબાઈમાં બહુ જ જામ્મુ મિલેતા હૈ’ પેલા મુંબાઈ જનાર જુવાને નમસ્કાર કરીને કહ્યું.

મુંબાઈએ મિલેસે, મેં જાનું સું, લેકિન તેરા લાઇકી લડકીકા અંબાજીકા જામ્મુ બહુત પસંદ સે. આપા સમજમે ?

‘હા. જી. અંબાજીએ તો છોકરી આપી છે. નહિ તો ક્યાં હતી ?’ એણે સામે અંબાજીની મૂર્તિને પ્રણામ કર્યો. એટલામાં હીલ્લીએ આવીને એક તાજાં લીલાં ખાખરાનાં પાંદડાંનો પડીઓ એના હાથમાં મૂક્યો અને એ ચાલ્યો ગયો. મુંબાઈ જનારી બે તથા આઈઓએ

અંખામાને પગે લાગી દૂરથી બાવાજીને પ્રણામ કર્યાં. બાવાજીએ પણ બે હાથ ઊંચા કરીને આશીર્વાદ આપ્યા.

‘સખકા બલા હો !’

‘બાવાજી, ઇલ્લીને સાચવજો !’ હીલ્લી તો ક્યારની બહાર મોટરને મથકે પહોંચી ગઈ હતી. બીજી બાઈ બોલી:

બાવાજી, ઇલ્લીને રખડવા દેશો મા ! હમણાંની તો આ મોટર પણ છોકરાંના કાળ જેવી આવતી ચક્ર છે !’

‘રામ રખતેવાલા હૈ !’ ધૂણીમાંથી ચીપિયાવતી એક રતોતાતો અંગારો ચક્રમ પર મૂકતાં બાવાજીએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો. ‘રામ રખતેવાલા હૈ !... આવા સમજમે ?’

જતાં જતાં એક બાઈ બોલી : ‘બિચારી મા વગરની છે. પણ છે કેવી પોવણી જેવી !’

‘તુમ સખ ઉસકી મો હિ સો ને ?’

‘હા. જી !’

અને ફરી પ્રણામ કરીને બહાર મોટરના અવાજનો અણસારો આવવાથી ઝટપટ તેઓ ચાલ્યાં ગયાં.

‘અગર તો...તુમકો ક્યું કહેતા ?... મેં હિ મોં સું... આવા સમજમે ?’ કોઈ સાંભળનારું હતું નહિ છતાં એમણે હમેશની ટેવ પ્રમાણે અને ફરીવાર મનને હસાવ્યું : ‘મેં હિ મોં સું.....આવા સમજમે ?’

પણ હીલ્લી કોઈવાર પૂછતી કે ‘મારી બા ક્યાં છે ?’ તો બાવાજી વિચિત્ર જ ઉત્તર આપતા:

‘હીલ્લી, તેરેકા મોં સે હિ નહિ ... અગર ... તેરી મોં સે !...આવા સમજમે ?’

અને ગામનું કોઈ ધૂણી પાસે બેઠું હોય તો બાવાજીના આવા બોલ પર ખડખડાટ હસી પડતું.

પણ હીલ્લીના જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચે ગાળો પાડી આપવાનું કામ બાવાજીએ જ કર્યું હતું. ઠેક નાનપણથી એમણે એને કોઈ ચંસારીની માથા વડે પાળીપોષી મોટી કરી હતી. ધાવણી હતી ત્યારથી ગામ લોકોએ એને બાવાજીના બોળામાં દીડી હતી. બાવાજીએ મંદિરમાં બાળક સારું એક બકરી બાંધી હતી, અને એને માટે ધાસપાસો પણ પંડે જ લઈ આવતા. બકરી ધોળા બરફ જેવી હતી અને બંધારની વખતે બાવાજીની પાટ નીચે જઈ લોચો ચર્ધને પડી રહેતી ત્યારે મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનું પ્રથમ પહેલું ધ્યાન બેઝ્યા વગર રહેતી નહિ. પોચા સુંવાળા આરસના ઢગલામાંથી એની કઠો કઠો ખૂલતી અથપૂલતી ઝીણી ચળકતી ચાંત આંખોને લોચે કે પછી કોઈ પણ કારણથી બાવાજીએ એનું નામ એક વખત દીરલી પાડી દીધું હતું. પણ પી પીને બાળકી બિહરી અને એના બેઝેઝેના પડા પાડતી પાડતી બોલતાં શીખી. એની કાલી બોલીમાં દીરલીને, તેના બેઝેઝેમાં જે પાછળથી ધૂળરી સંમળાતો એની ધૂળરીથી હી-લ્-લ્-લ્-લ્-લી કહીને બોલાવતી. બાળકીને મોટી

કરીને બકરી મરી ગઈ અને બાવાજીએ બીજી બકરી બાંધી નહિ. ગામમાંથી અવારનવાર દૂધ માગી આવતા અને કોકવાર હોટની પાતળી રાખ કરીને ચલાવતા. બકરીના આલ્યા ગયા પછી પણ બારણે જઈને નાની બાળકો તો પહેલાંની જેમ ‘હીલ્લી !’ ‘હીલ્લી !’ ખૂબ પાડતી અને ‘ઓ ! ઈ લ લ લ લ લો !’ એમ ખૂબો પાડીને પવનમાં એક જાતની કંપારી પ્રગટાવતી.

બાવાજીએ એનું જ નામ હીલ્લી રાખ્યું અને ગામનું લોક પણ એને બકરી બોલાવતાં સાંભળીને હીલ્લી કે ઈલ્લી કહેતું અને ‘હીલ્લી, બેએએ’ કરી ચીડવતું. ગામમાંથી ઘણાનું ખોટનું એકનું એક બાળક મરી જતું ને બીજા પણ ઘણાં બાળકો આ મોટરાંની દુનિયામાંથી ઘણી ઘણી સંભાળ છતાં ચાલ્યાં જતાં. પણ આ નમાયું નખાયું બાળક માત્ર બાવાજીની સંભાળથી જીવવા પામ્યું. એને જીવાડવામાં સક્રિય ફાળો આપતી વખતે ગામ-લોકોએ તટસ્થતા જાળવી. પણ એક વાર એ જીવવા પામ્યું એટલે બાવાજીની સાથે એનું પણ પોષણ કેવું વિના એમને છૂટકો ન હતો કોઈવાર એકાદ શ્રદ્ધાળુ બાપ પોતાનું બાળક જીવે એવી બાવાજીની દુવા મેળવી જતી અને હીલ્લીને નાનકડી પચરંગી એકાદી એકાડી જતી. તે ધીમે ધીમે પોતાનાં નાનાં બાળકો કે ભવિષ્યનાં બાળકો માટે બાવાજીના આશીર્વાદ ફળે છે એવી માન્યતા-હીલ્લી જીવી, ઢિહરી, રમતી થઈ એટલા માત્રથી એના લાભમાં સૌ ગામ લોકોમાં ફેલાઈ ગઈ. ઘણી વાર તો કોઈ હીલ્લી માટે કંઈ લાવે તો બાવાજી સ્વીકારતા નહિ અને જાલદું સામેથી હીલ્લી માટે પોતે વીણી આણેલાં રાખણ, બોર કે એવો કંઈ એવો એની આગળ ધરતા. અને ધીમેથી બોલતા: ‘સખકા લલા હો ! આવા સમજમે ?’

શિયાળામાં વહેલી વહેલી રાત પડે ત્યારે બાવાજી ઘૂણીમાં દેવતાનો નાનો ભડકા કરી ખૂણામાં હીલ્લીને સુવાડી દઈ વારંવાર બારણા તરફ જોતાં આસન પર બેસી રહેતા. ત્યાં કામ પરથી છૂટીને ઘેર વાળુ કરી પરવારી, જંગો સુતાર લાકડાની એક મોટી ગાંઠ લાંબને, આવી પહોંચતો. કદી કદીક તો સુવાડી કામ કરતાં નકામાં પડેલાં છોડિયાં વગેરે ઉપાડી લાવતો અને એટલાયે રાતે મોડા લગી અંજીરું ધખ્યાં કરતું. ગામમાંથી બેજુવાન કાઠીદાર રવજી ને બાદર રણુ ઘણી વાર બાવાજી માસે આવતા અને બીજા અમલો આવતા જતા લોકો ચાલ્યા ગયા પછી પણ લાંબી વાર સુધી બેસતા. એમાં બાદર-લોકોના મત પ્રમાણે સહેજ તીખો ગણાતો, પણ ગમે તે રીતે બાવાજી સાથે એને સારી બેસતી આવી ગઈ હતી. કોઈ વખત બાદર જાંચો ચડી જાય તો જંગો સુતાર એને વાળી લેતો અને બાવાજી સાથે તો એને બહુ સારાસારી એટલે એમને પણ બરોબર સમજાવતો કે ‘બાદર બોલે છે ભલે, બાકી એના મનમાં કંઈ ન મળે !’

એક વાર રાતે બધા વાતે ચડ્યા હતા. અંજીરોમાં એક બોધું બડબડ બળતું હતું. બધાનાં કપાળ પર સોનાના જાણે લેપ ચતા હતા. પાસે ખૂણામાં પડી પડી હીલ્લી પવનને લીધે ફરફરતી ભડકાંની ઝાળો તરફ નાનકડી જીભ કાઢીને તાકી રહી હતી. જંગો સુતાર ચલમ તૈયાર કરતાં બોલ્યો:

‘તું કહે છે બાદર, પણ એમાં બાવાજી શું કરે ?’

‘કમ થું કરે?’ રવજીએ બાદરનો પથ લીધો.

‘નહોં, નહોં. તુમ ખોલો, તખ. મેં કયા કરું?’ આસીરવાદી મેં ચોરી નહોં કર સકતા. કબી નહોં કર સકતા. કબી નહોં કર સકતા. તુમ કુછ બી ખોલો . . . આપા સમજમેં?’ અને જગા સુતારે ચલમ આપી એટલે બાવાજીએ એક દમ ખેંચ્યો. અને ‘તેરે જોસી કડક સે’ કહી ચલમ બાદરને આપી.

રવજી બોલ્યો: ‘બાવાજીના આશીર્વાદથી, તમે જુઓ તો, આપા ગામમાં એકે પર પારણાવનું રહ્યું નથી.’

‘એ તે ખુશી ધવાની વાત કે . . . ?’

જગા સુતારને પૂરું બોલવા દીધા વિના વચ્ચેથી બાદર બોલ્યો: ‘તો ગામ છોડકાંથી ખુશી યાય છે તો ગામને પાદર આ શેર લોચાની ચિંતા બાવાજીને શિર શેની હોય?’ એણે હીલ્લી બણી માયાનો ધંસારો કર્યો.

‘વો તો ઠીક સે. મેરો કામ મેં કર સકું થું . . . લેકિન, જગા મેં મસાનકો રહેતા યા તખ તુમ લોગન કહેતે થે કિ મેરે વહાં રહેનેસે ગામલોગ બહુત મરે સે, ઓર વહાં રહેનેસે ફિર બોલો સો કિ બહુત જનમે સે. મેં કયા કરું? મેં તો આસીરવાદ સજો દિયે જાઉં સું.’ અને ઊંચાં ચડી ગયેલાં ધોળાં ભવનિ એમણે મોકળાશથી મૂળ ઠેકણે આવવા દીધાં.

‘ના, ના. મરતાં તો કેટલાં હવે? કોઇ પાકું પાન ખરી જતું એ જ. બાકી આ બે વરસમાં—હોસ્તી ઉગરી ગયા પછી—માણસ જન્મ્યાં છે અલકનાં!’ બાદરને બાવાજી આગળ ખુલ્લે મને બોલવાની છૂટ હતી.

‘વો તો કિસકો માલૂમ? મરનેવાલે મસાનમે’ આતે થે, તો મેરેકા પતા બી યા. લેકિન જનમ પાતેવાલે સજ થે અંજાજીકે મંદિરમે’ આતે નહોં, તો મેં કેસે જન સકું? હવર મંદિરકી અંદર જાકે બીતરસે ખારીમેસે અચ્ચાકો બહાર દે દે—અંજામૈયાકી કિરપા સમજકે—તો દમકો કુછ ખ્યાલ રહ જાય . . . આપા સમજમેં?’

બધા ખડખડ હસી પડ્યા. ‘એમાં થું સમજનાનું હતું?’ ‘ગાંડા છે બાવાજી!’ કહી આની વાતોને સૌ દસી નાખતું.

પણ એક દિવસ બાદરે દડ પકડી. ‘ગમે તેમ પણ બાવાજી, તમે આ હોસ્તીની પાછળ કોઇ વાણિયા છાલણની આજરુ ઢાંકી છે. કોઇ ગાંડીરાંડનું છોકરું કોઇ આપણા મંદિરને એટલે મૂકી ગયું દશે. કાં તો તમને ખબર છે ને તમે કહેતા નથી.’

બાવાજીએ આંખો ઢીણી કરી દઇ આંખોના કાન તરફના ખૂણા પર સ્થિતલી કરચલીઓ ગોડવી, દાઢી પંપાળતાં પંપાળતાં કન્યું: ‘કોઇ પટેલજી નાતરીને ચલી જતી અચ્ચાકો હવર રખ ગઇ એસા બી જન સકે સે ના?’

બાદરને આવો જવાબ પસંદ ન પડ્યો અને ફરીથી એણે કે મંડળના કોઇએ કહી એ વિષે પ્રશ્ન કર્યો નહિ. કોકવાર ચિડામને તેઓમાંથી કોઇ એટલું કહી બબડી રેતું કે ‘સાઃ વરસે બાવાજી સંસારીઓની આટલી ફિરર શા સારુ કરતા દશે?’ અને બાવાજી કોકવાર જવાબ દેતા: ‘એક અચ્ચા સુખી, નો સુખ અચ્ચા સુખી: સજકા ભલા હો! આપા સમજમેં!’

ગામનાં બાળકો સાથે હીલ્લી કે બચપણથી હળીભળી ગઈ હતી. ગામની માતાઓ પણ હીલ્લીને ધણી વાર લડાવતી. અને બાળકો આમ ગમી જાય એવી હતી એટલે સૌ કોઈ એની તરફ માયાળુપણે જોતું. કોઈ કશું આથે તો બાવાજીની રંગ વગર હીલ્લી રંગ પણ લેતી નહિ. સવારે બાવાજી ગામમાં લોટ માગવા જતા ત્યારે તે એમની સાથે જતી. સહેજ મોટી થયા પછી બાવાજી માંદા હોય તો એકલી લોટ માગવા જતી, પણ બાવાજીએ એને અટકાવો. ‘મેં બાવા મું, મેં માગન મું. તું માગન નથી, હીલ્લી.’ બાવાજી રોટલા કરતા હોય ત્યારે હીલ્લી બોલી બીકતી: ‘મારે કાળે એ આખા રોટલા કરજો. હું ખાઈને મોટી થઈ જાઉં’, ને તમને રોટલા ધડી આપું’ હેંસે હેંસે તે પાણી ભરી આવતી. અને ગામમાં પોતાની નાની ગોઝોળો જે જે કામ કરતી તે બધાં પોતાને કરવા મળતાં નથી તે જોઈ મુંઝાતી.

ગમે તે કામ હોય, પણ સવારસાંજ મોટર વખતે તો મંદિરને એટલે હીલ્લી બિભી જ હોય. બીજી એની ઉંમરની કોઈ નાની છોકરીઓ પણ ત્યાં આવતી. કોઈની મા તો કોઈની માસી મુંઝઈ જવાની હોય, તો કોઈની મામી કે કાકી આવવાની હોય; પણ હીલ્લીનું કોણ આવવાનું હતું તેની એને ય ખબર ન હતી. એક વખત એની એક ગોઝણ ચંચીની ફાઈ મુંઝઈથી આવવાની હતી. સાંજે હીલ્લીને એટલે જોઈને ચંચીએ પૂછ્યું: ‘કોણ આવવાનું છે તે બિભી છે?’

‘તું કેમ આવી છે એ કહે ને?’

‘મારી બા—અરે ફાઈ આવવાની છે એટલે. તું?’

‘મારી બા આવવાની છે એટલે વળી.’

‘મોટર આવી અને ફાઈની આંગળીએ વળગીને ચંચી ચાલી ગઈ, અને મોડું સહેજ પુલ્લું રાખીને હીલ્લી દોડી જતી મોટર લાણી નેષ રહી. એના મનમાં થતું હતું કે મોટરમાં પેલું બૈરુ બેઠું હતું તેના સાડલાનો રંગ મારી બોલણી જેવો હતો અને એ જ બા છે. પણ મોટર બિભી રહે તો અંદર જઈને હીલ્લી એની આંખો પોતાના નાના હાથ વડે દાખી દે ને? પણ મોટર જરીકે બિભી રહે તો ને?’

‘બાવાજી, બા કિધર સે?’ હીલ્લીએ એક વખત બાવાજીનો વધારે પડતો પીછો પકડ્યો. ‘બસ બોલો, બા કિધર સે?’ બાવાજી સાથે એ કોકવાર એમની બોલીમાં જ બોલતી. ‘બોલો!’

‘બાવાજી હસી પડ્યા,—કોઈથી કે અમસ્તા જ તે સમગ્રયું નહિ. ‘બા મોટર મેં સે, જા. ખડી રહે.’ એમણે હીલ્લીની એ લત પિછાની લીધી હતી. ગામમાં જ્યે એણે બીજી ગોઝોળની ‘બા’ઓમાં પોતાની બાની પણ તપાસ કરી હતી, પણ કોઈ મળ્યું નહિ. તો પછી આવતાં જતાં માણસોમાં જ જોતા રહેવું જોઈએ. પછી તો રોજ સાંજે એટલાને મથકે હીલ્લી ન્હાં હોય ત્યાંથી આવીને બિભી રહેતી. કોઈને ખેતરે નાની છોકરીઓ સાથે ગઈ હોય, કોઈને ત્યાં મંદિર માટે યાજ્ઞ ખાંડી લાવવા ગઈ હોય, ફૂકે રમતી હોય, મહૂડાં રાયણ વીણવા ગઈ હોય, પણ સવારસાંજનો મોટરનો વખત તો સચવાવો જ જોઈએ.

મહામુશ્કેલીએ એક વાણિયણે એને પેતાની ઘંટીએ ચણા ભરડવાની પરવાનગી આપી અને અધવચમાં ક્યાંકથી ૫ મોટરનું બૂંગળું ખોદ્યું.

‘આ આમ ને આમ રહેવા દેજો હો. હું આ આવી હમણાં !’

‘કેમ એવું મોટરનું શું કામ છે તે ?’

‘એ શું ખોટાં ? મારી બા આંખે ને મને દેખે નહિ તો આગળ ન ચાલી જાય !’

‘આ મોટી બાવાણી !’

પાછી આવીને જુએ છે તો વાણિયણ પેતાની ઘંટી ઘરમાં મૂકી દઈ ને કમાડ વાસાને ક્યાંક ચાલી ગયેલી અને એસરીમાં પડી રહેલી દાળ એક હરાઈ ગાય નિરાંતે ખાતી હતી. પણ ચણાની સૂંડલી ગોખમાં મૂકેલી તે લાંબને ‘કંઈ નહિ’ કહીને હીલ્લી ચાલી ગઈ. ગમે તે થાય પણ કાંઈ ‘મોટરનો ટેમ’ સુકાય ? મોટર જ જાણે મા ન હોય !

મંદિરમાં કોક વાર હીલ્લી ‘બા-બા’ની એવી ખૂમરાણ મચાવી દેતી કે કોઈ બાવાજ પાસે ખેસવા આવેલું માણસ ત્રાસી ઊડતું અને કહેતું કે ‘આ છોકરીને કોઈ કુટુંબમાં આપી દો ને, બાવાજ !’

‘આપ લે જાઓ ! ધરકી લડકી સમજના !’

‘હું તો, બાવાજ, ગરીબ માણસ છું. પણ આપ અપંગ જેવા છો એથી કોઈ સદર કુટુંબમાં સોંપી દેવા કહું છું.’

‘સખ સાલે . . . કુછ નહીં, કુછ નહીં. આપા સમજમે !’ એમણે વચન વાળી લીધું.

‘શું બાવાજ !’ પેલાએ નરમાશથી પૂછ્યું.

‘મેં લો કહું છું, કિ સહ લોગ મને એસો કહે સે. લેકિન અપંની લડકી ગિનકે રખને કો તિયાર નથી અચ્છા !’

એક વાર રાતે બાહરે જ કહ્યું : ‘પણ વાણિયા-બ્રાહ્મણનું ફરજન હોય તો અમારે પટેલને ત્યાં અમારાથી એને શી રીતે રખાય ? બાકી અહીં એનું પોંપણ ચવામાં વાંધો નહિ આવવા દઈએ !’

એની પહેલાંના કટાક્ષ અને પાછળની મહેરબાની અને ખાત્રાજીને રુચ્યાં નહિ. એમણે ઓપિયો ધૂણીની કિનાર પર પછાડીને કહ્યું :

‘લો હિ સે ને ?’ અને ગમ ખાઈ જઈને કહ્યું : ‘હીક સે. જોસી આવી, વૈસી જાયગા . . . આપા સમજમે ?’

કોકવાર તો હીલ્લી પણ આવી ચર્ચાઓ સાંભળવા; પ્રામતી અને એને એમાં ક્યાંઈ બા નામની જીવતી જગતી હાજરાહજૂર વ્યક્તિનો પત્તો લાગતો નહિ. બાવાજીને બહુ જીજ્ઞાસી ત્યારે બાવાજી પહેલાં તો ખોડું ખોડું ચિડાતા ને એને પટાવતા, પણ પછીથી ધોમેધોમે સામેસાથ પણ કોઈ કોઈ વાર ચિડાવા લાગ્યા અને બારણા સુધી પાછળ પડીને એને ભગાડતા. એને કોકવાર ગાંડી પણ કહેતા.

ગામની એક ગોઠણ મોંઘીની બા મુંઝવણી આવવાની હતી. એ દિવસે હીલ્લી ને મોંઘી મોટરના ‘ટેમ’ પહેલાં કચારનાં ૫ ઓટલે બિંબાં હતાં.

‘આજ તો મારી બા આવવાની જ છે.’

‘જા, જા! રોજ તું તો એવું કહે છે.’ મોંઘીએ સહેજ મોઢું બગાડ્યું.

‘જેજે હો!’

‘હા. હા. બા તો મારી આવશે, તે તું જેજે!’

‘જેજે હો, મોંઘી, પછી મારી બા પાસેથી તને કંઈ નહિ આપવા દઉં હો!’

હીલી ખડખડ હસી.

‘એમ? નહિ આપવા દે? તારી બા આવવાની જ નથી આવે!’

‘આજે નહિ તો કાલે આવશે.’

‘કાલે બપોરે પણ નહિ આવે.’ મોંઘીએ જીજીકા કરીને કહ્યું.

‘બપોરે નહિ તો સવારે આવશે.’ હીલીએ વિગળપૂર્વક કહ્યું.

‘સવારે નહિ આવે કહું છું, માંડી!’

‘સવારે નહિ તો બપોરે આવશે. તું માંડી, તું માંડી!’

અને બંને સામસામા હાથ ઊછાળતી વદતી હોય એમ ખૂસરાણુ મચાવવા લાગી ગઇ. સાંજે મોડેથી મોંઘી એની બાને પાલવ ઝાલીને મંદિરમાં આવી અને બાએ કહ્યું એમ પહેલાં અંબામાને ને પછી બાવાજીને પંચે પડી. મોંઘી પર એના જનમ પહેલાંથી અંબામાના આશીર્વાદ જિતયા હતા. નાની બચકા છોડીને મોંઘીની બાએ હીલીને પાસે મોલાતી નાની નાની રંગીન બંગડીઓ પહેરાવવા માંડી. મોંઘી જીજીકા, ‘એને રોતી બંગડીઓ આવે છે? એની બા આવી હોત તો એ મને કંઈ પણ આલવા દેવાની ન’તી. લઇ લે વળી બંગડી ને બધું ય.’ અને બચકા ખોલીને બોલી, ‘પાછાં હીલીબાઈ માટે એટલું પણ લાવ્યાં છે ને? એની બા આવી હોત તો એ મને કપાળની ટીલડી ય ન આપવા દેત. એટલુંને બદલે ડામ દો ડામ!’ અને એણે હીલી સામે અંગૂઠો કર્યો ને એની બાને ખેંચવા લાગી.

‘લે, રહેવા દે હવે ડાહી! અંબામા તારા પર રિસાશે હો!’

‘એટલું ને બંગડી આપણે ઘેર લઇ લે છે કે નહિ?’

‘પણ આ તો હીલીનાં છે તો; આપણે ઘેર ન જવાય.’

‘હીલીનાં ક્યાંથી આવ્યાં? લઈ લે ઘેર! હા!’

મુંઝાઈને એની બાએ રરતો કાઢ્યો. હીલીની બાએ મુંબજપી મોકલ્યાં છે, એને સારુ. હવે તો રહેવા દઈશ ને?’

હીલી અત્યારસગી ચૂપ બેઠી હતી તે જીજીકા પડી: ‘લે, લેતી જા! જો આવી એટલું તારી કને છેય ખરી? બાએ બંગડીઓ પણ કેવી મોકલી છે!’ અને મોંઘીની બાને તો એણે કેટલાય સવાલો પૂછ્યા હશે. બા ક્યારે આવશે?... શું કરે છે?... હું અહીં મોટર પર વાટ જોઉં છું એની એને ખબર છે?...’

હવે એના મનમાં નક્કી જ થઈ ગયું: સૌની ‘બા’ઓ મુંબજથી આવતી હતી, અને એમ મારી બા પણ આવશે. એમ એણે પણ માન્યું. એણે ધણા દિવસ પછી એક સવારે વહેલી જાગીને બાવાજીને કહ્યું:

‘જીડાને બાવાજી!’

‘કયું?’

‘મોટર આવી જશે ને હમથ્યાં!’

‘ક્યા હૈ મોટરકા?’

‘મુંઝઈ જતું છે ને આપણે! તમે જ કહેતા’તા ને?’

‘મુંઝઈ કયું જાનેકા?’

‘બા કને.’

‘દિવાની!’ કહીને તે હસી પડ્યા. ‘સો જા! સો જા! લાડી!’

‘તમે જ હમથ્યાં કહેતા’તા ને?’ હીલી ગળગળી યઈ ગઈ.

‘સપના હોગા, હીલી? . . . આપા સમજમે?’

બાવાજીને માટે આ ઊંઝરી આદત જેવી થતી જતી હતી. બીજું બધું પોપાય, પણ ગામની ઊંઝરીઓને હોય તેટલું બધું એને બાવાજી ક્યાંથી લાવી આપે?

એક બપોરે હીલી નાની નાની ગોઠણા જેડે સોગટે રમતી હતી અને ઓચિતી બધામાં વલવાડ યઈ. હીલી વધારે વાર જીતતી હતી એટલે કે આગલા કોઈ દિવસના કથા કારણે બધાં ચડબાંડી પડ્યાં. સામસામાં સોગડાં પણ ફેંક્યાં. એમાં કોઈકને લાગે, સુખલીના કપાળમાં સોગડાની ચોટ લાગી ગઈ અને લોહી દદડને મોટે રડતા રડતી સુખલી એની બાને બોલાવી લાવી. નાસભાગ કરતી ઊંઝરીઓને એણે રોકી અને ઊંધડી લીધી. સૌએ પહેલાં લલૂડીને વાંક કાઢ્યો ને સુખલીની બા એને ભાંડવા લાગી, પણ એટલામાં લલૂડીની બા આવીને પોતાની દીકરીને, જિંચકી લઈ ને ચાલી ગઈ. ઉપરથી બધાંને, ચોડુંક સંકળાવતી પણ ગઈ. બીજી ઊંઝરીએ સુખલીની બાએ ધમકાવવા માંડી, એમણે હીલી ઉપર ઢોળા પાડ્યું અને સુખલીએ પણ એમાં રોતાં રોતાં સર પૂર્યો. હીલીનું આવી બન્યું. સુખલીની બાએ એને જે શબ્દો કહ્યા એ તો બધા એનાથી પૂરા સમગ્ર્ય એમં પણ હતું નહિ; પણ જે ચુટીઓ બણી, ચપાટો લગાવી, ઠોંસા માર્યા—એ બધા એને સોંસરા સમજાવા લાગ્યાં, અને બાવાજી પાસે જઈ પોતાને મંભજાનેલા અપશબ્દો એણે કહી ખતાવ્યા નહિ, પણ સમણા પર બોલેલી આંગળીઓ, કમ્મરમાં બાંહેધા લોહીના ટસિયા, બધું ખતાવ્યું; અને ‘બા!’ ‘બા!’ કરતી રડવા લાગી. ‘લલૂડીને પહેલાં તો મારતી હતી, પણ એની બા આવીને એને લઈ ગઈ પછી શેની મારે?’ અને તે પોતાની બાની ગેરહાજરીથી બળી જતી હોય એમ ‘બા!’ ‘બા!’ કરવા માંડી.

બાવાજીથી આ કરુણતા સહી ન ગઈ. એક તો એમને એમ પણ ‘ચયું’ કે ઊંઝરીને વાંક હશે ને મારી હશે; છતાં મારેલાનું કંઈ યઈ શકે. કાલ જઈને મારનારને બે શબ્દ કહી અવાય, બીજું કોઈ ન મારે એનો બદોબસ્ત રખાય; પણ આમ દરેક બાગત બે બા—બાની જૂમમાં જ પરિણમવાની હોય તો તો કંઈ સૂઝે જ નહિ ને?

હીલીએ જૂમરાણ મચાવી મૂક્યું: ‘બા! બા! મને લેકાની બાઓ મારે છે!’

બાવાજીથી સહન યઈ શક્યું નહિ. ‘જા ધિરસે. તેરી બાકે પાસ જા!’

‘ક્યાં જઈ? . . . બા, બા!’

‘કિધર? અમ્મઈ જા! ચલ જા ધિરસે!’

‘બા, બા! બાવાજી મારે છે. લેકાની બાઓ મારે છે!’ જૂમે પાડતી તે મંદિરની બહાર નીકળી.

બાવાજી બોલ્યા: ‘દિવાની હો ગઈ છે... ક્યા કરના?... ઘટે દો ઘટેમે’ ડાહી હો જાયગી...’ અને પડખે ધઈને બોલ્યા: ‘ક્યા કરના?... આખા સમજમે?’ પડખા પડખા એમણે કંટાળાનું એક લાંબું બચાવું બાંધું.

સાંજ ધઈ ગઈ હતી, છતાં મોટર કેમ આવી નહિ? મંદિરને પેલે ખૂણે ઝાઝણીથી આંખો લૂછતી દીલ્લી બેસી રહી. પછી રસ્તા પરના મોટરના અને ચીલા પર બંને આંખો ઝાલવાને એણે ઘણીવાર સુધી તાક્યા કર્યું. અંધારું થતા આવ્યું. આજ તો બા ગમે ત્યાંથી બ આવવાની જ. અને જો મોટર રસ્તે લાગી પડે તો બીજું શું થાય? વધારે અંધારું થયું. બા ચાલતી આવે તોય અજવાળા વગર એને રસ્તો શોધો જડે? બાવાજી પાસે જઈને ફાનસ માગી આવ્યું હોય તો? પણ બાવાજી તો બા આવે ત્યારે ખબરો લેવાની છે! અંધારું ઊતરીને બધું ધરતી પર ફગલાવેષ અડકાતું હોય એમ લાગ્યું. પેલું સામે ઝાડ દેખાતું હતું તે હવે પૂરેપૂરું વરતાતું નથી. માત્ર એલી આકાશ તળેની ટેકરીઓ એટલી બધી મોટી છે કે અંધારાનું ત્યાં કશું ફાવતું નથી. હવે શું થશે?...

દીલ્લી સફાળી ઝખફી ઊડી. આંખો ચોળાને એણે ચોમેર જોયું, ને ક્યાં છે તેની ખાતરી કરી. અને ઝોટલાની ધારે ધારે તે મંદિરના બારણા લગી આવી અને એક પગ ઉંબરમાં મૂકીને બીજો ઉપાડતા જાય છે ત્યાં એને અવાજનો અણસારો આવ્યો. કાન આડી હથેળી, ગાંધીને સાંભળવા કંઈ... કંઈ નહિ!... નીચે ઊતરી ઝોટલા પર કાન મૂક્યો... કંઈક!...

મોટરને ચીલે ચીલે તે દોડી. થોડી વાર કશું સંભળાયું નહિ, પણ પછી બરોબર મોટરનો અવાજ સંભળાયો. થોડુંક દોડી, ત્યાં તો દૂરથી અજવાળું પોતાના પગમાં આવતું પડ્યું. લાંબા, ગળી જવા કરતા અજગર જેવા મોટરના બે બ ચીલા પ્રકાશ પડવાથી બદલાતાં હોવા-તેજને લીધે સળવળતા લાગ્યા. અજવાળાને લીધે કેટલાંક રજકણો ચળક ચળક ચતાં હતાં. દીલ્લી બે હાથ પહોળા કરીને દોડતી હતી. એની પાછળ પણ અજવાળું પહોંચી જતું એને દેખાયું... દીલ્લી, બાનુ ખસી જાને!... પણ એ દોડે છે ને એના પગ વચ્ચે ધઈને અજવાળું પેલી મેર ચાલ્યું જાય છે. મોટર પણ એમ જટકી જરી તો? વચ્ચે મોટરે દિશા બદલતા એક વળાંક લીધો. બધી સૃષ્ટિ પાછી અંધારામાં ઝોગળી ગઈ. અજવાળું તો એ પેલું દેખાય, મોટર તો ઓ પેલી ગઈ. ગઈ! ગઈ! ગઈ!... દીલ્લી જોરથી દોડી. વળાંકના છેડા સુધી પહોંચી ગઈ, અને વળાંક વટાવીને સીધે રસ્તે આવતી મોટર અંધારામાં સીધી દોડી જતી એક અંધારી આકૃતિને એક બાજુ ઊઠાળીને વધુ અંધારામાં ફેંકી. કંઈક પછડાટ થયો, કેમ બેસાડ્યોએ સાંભળ્યો. મોટર યંત્રી, અને પાછળ ફરીને અજવાળું નાખ્યું. કેટલાંક બેસાડ્યો નીચે ઊતરી પડ્યાં. ધૂળમાં પડેલી એક છાકરી મોટરના દીવાઓ સામે ફાટી આંખો તાકી રહી હતી. એક બાઈ દીલ્લીનાં લૂગડાં સમાં કરવા લાગી. દીલ્લીએ એનો હાથ ઝાલો લીધો, ‘બા! બા! બા! મને લોકોની બાઓ મા...રે છે...!’

‘બાવાજીને ગદ્દ રીસ ચડી હતી. સૌ કરતાં વિશેષ તો પોતાની ઉપર. પોતાની જ કમરથી દીધી મંદિરમાંથી નાહી હતી, અને પોતાની જ બેપરવાહીમાં દીલ્લીના પગને ઇજા પહોંચી હતી. ડાબા પગનાં આંગળાંનો કૂચો ચપ ગયો હતો... આટલી સારવાર પછી પણ ચાલવા બાય

હે તો એને આખે સરીરે આંચકા લાગે છે... બાવાજીએ ફરીથી પાછી પોતાની મમતાની ધૂણીની ઠગણી જતી આગને સંકેરી અને દીક્રીને અપૂર્વ પ્રેમથી પાળવા લાગ્યા.

એક ઉનાળું સવારે, દીક્રી દહા રાખણ વીણીને પાછી આવી નહોતી ને ધૂણી આમ-પાસ જગો સુતાર વગેરે મંડળી બેઠી બેઠી કામે જતાં પહેલાં વાતે વગગી હતી.

‘ત્યારે હવે કંઈક જોગ જોઈને એને પરણાવી દો ! તમે ક્યાં લગી એને વગગી રહેશે ?’

‘હા !’ બાવાજીએ માત્ર ઉંઠારો જ પૂર્યો.

‘જુઓને, તમારો દેહ પણ હપ્પરવપ્પર ચર્ચ ગયો છે. દીક્રીના લાલ ખાતર પણ એને ક્યાંક...’ બીજે બોલતો હતો એને વચ્ચેથી જ બાવાજીએ રોકાને કહ્યું :

‘ઉસડી મરજીએ આવગા તથ વો અપને આપ સજ કુછ કર લેંગી. મેં કુછ નહોં બોલુગા... કૈસી ડાહી લડકી હું ? ઉસકો મેં ક્યાં કહેનેવાલા ?’

જગાને કોકવાર બાવાજી પર આવી રીસ પણ ચડતી.

દીક્રી થલું કામ કરતી. એનાથી પગે બરાબર ઝપટથી ચઢાતું નહિ. પણ ખેતરનું ખાંડવા દળવાનું એવું કામ એને બહુ સહેલું લાગતું. બાવાજી માગખો ચર્ચને મંદિરમાં ધૂણી પાસે પડ્યા રહેતા. દીક્રી એમની સેવાચાકરી બરાબર કાળજીથી કરતી. લોટ માગવા જવાને બદલે મજૂરી કરી આવતી.

એક વરસે ગામને પાધર કોઈ પૈસાવાળાએ ધર્મશાળા બંધાવવાનું શરૂ કર્યું. બધાં સાથે દીક્રી પણ મજૂરીને કામે ચડી. બહુ ચાલવું ન પડે એવું કામ એણે લીધું. પણ એકવાર એવું કામ લીધા પછી એમાં એની ચીવટ તરી આવતી.

શિયાળાની ટાઢમાં પણ સવારે બીજાં મજૂરો પાણી લાવી લાવીને માટીના ગારામાં રહે તેને બરાબર પાવડા વતી પડાળવાનું કામ દીક્રી કરતી. અને આખો દિવસ તેવા ગારામાંથી તગારાં બરીમરીને બીજા મજૂરોને માથે ચડાવતી.

મકાનનું કામ ઠેક પહોંચવા આગું હતું એવામાં એક વાર દીક્રી ગારામાં ઊભી હતી અને માથે ઈટા વહેનારો એક મજૂર ઊડારડો ગારા પાસે થોડું થોડ્યો. પાસેના ગામથી આવીને એ મજૂરી કરતો હતો. દીક્રીએ એને જુદાં જુદાં કામમાં સારી હોંશિયારી બતાવતો પારખ્યો હતો. ગારા પાસે યઇને પસાર થનાં કોકવાર પોતાની બાણી એ જુએ છે એમ એણે વરતી લીધું હતું.

‘જા ! જા ! સીધો દોડ્યો જા. માથેથી ઈટા પડી જશે, આબજામાં જોવા જલ્લસ તો !’

‘હા પડી જતી એટલી વાર ખોટી ઘવાશે.’ અને ખરેખર એને માથેથી એ ઈટા ખરી પડી.

‘જરી ચડાવી દે ને !’

‘ટૂં થોની ચડાવું !’

‘તો આખો જનમારો મારું કામ થી રીને કરીશ ?’ એ હતી પડ્યો.

‘હવે ઝાંડો ન થા ! મને ખોડગાતીને શું કરીશ ?’ દીક્રીએ ઈટા ચડાવનાં ચડાવનાં કહ્યું.

‘જેને, ગારામાં તારા પગ દુખેલા દોષ છે તોપ તું કેરી રૂપાળી લાગે છે ?’ ધીરેથી કરેનાકને, કોઈ ધમકાવે તે પહેલાં, એ ચાલ્યો ગયો.

એની પાછળ હોહીએ નાનો સરખો ઉદ્ગાર કાઢ્યો: ‘ખરી વાત છે!!’

જે વાતની એને ખબર ન હતી તે એ પોતે સમજી ગઇ, અને એક સારે દિવસે બાવાજીના આશીર્વાદ પામી હોહી પડખેને ગામ ધનને ઘેર રહેવા ગઈ. જગા સુતાર હમણાનો અરધું-પરધું કામ કરતો અને બાકીનો વખત બાવાજી સાથે મંદિરમાં પડ્યો રહેતો.

*

બેએક વરસે એક સુંદર સવારે હોહી ને ધનો બાવીને બાવાજીને પગે પડ્યાં, ધનાએ બાવાજીના બોળામાં એક નાની બાળકો મૂકી. બાવાજી વારાફરતી હોહી અને આ નાની બાળકીના મોઢા તરફ જોતા હતા.

‘દેખ જગા સુતાર, ખરાબર હોહી હી સે ને? ઇસકી માંકા પાઉં તો અચ્છા બી નહીં સે, લેકિન ઇસકા કેસા-જેસા હોહીકા થા એસા સે?... રામ રખનેવાલા સે, બાઇ, મેરી હોહીકા પાઉં કે મોટર કયા કર સકતી?’ અને હોહીની તરફ જોઇ બોલ્યા:

‘અબ તેરા નામ ઇસકા કે દે. તેરા નામ હીરબાઇ અગર દૂસરા કૂછ કર દે! કયોં નહીં, જગા સુતાર! હોહી તો યહ છોડી લડકી કા નામ સે. તૂ અબ મત રખ!... આપા સમજ્યે?’ અને હીરબાને એની હોહી આપીને જશુ પોતાના મન સાથે બોલ્યા: ‘મેં તો કબી સે કહેતા થા કે તૂ હી તેરી મોં સે!’

હોહીને પાછા ઘેર જતાં ક્યારે ધરના ખૂણામાં પહોંચો જઈ એમ આખી વાટે યત્ન હતું. રખેને એનો આનંદ કાઢી પડખી જાય. એને પોતાનું બાળપણ સાંભરી આવ્યું. બાળપણની આ સાંભરી આવી. બાળપણમાં પોતે આ નાની છોડી જેવી જ હશે? અને એને પોતાના જેવી જ આ હશે?

ઘેર પહોંચી જઈને નાની બાળકીને એ ઉઠાળવા માંડી. ખચોચા લેવા માંડી, માથે હાથ ફેરવી પંખાળવા લાગી. મા જેટલી રીતે જતાવો ચક્રે તેટલી રીતે નાની ‘હોહી’ પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવવા લાગી. ‘હોહી’, એકલવાથી નમાઈ ‘હોહી’ ઉપર તેણે અપાર હેત વરસાવવા માંડ્યું, અને જશુ પોતાને નાનપણમાં આ હતી એમ એને લાસવા લાગ્યું. વાતસલ્યપ્રેમ વરસાવતાં જશુ એને પોતાને આત્માને પ્રેમ ક્યાંકથી પોતા પર વરસતો જોય એમ લાગ્યું.

થેલી બની જઈને તે નાની ‘હોહી’ને લઇને નાચવા મંડી પડી:

હોહી છે નાનરું બાળ!

હોહી નાની ચંબેલી રે!

હોહી નાની ચંબેલી રે!

દોડી જતી મોટરનો અવાજ સંભળાયો કે પછી એવો અણસારો આવ્યો અને નાની દીલ્લીને દેયે ચાંપીને એણે ગાંધા જ કર્યું:

દીલ્લી નાની ચંબેલી રે!

દીલ્લી નાની ચંબેલી રે!

એક મવચન

જાપાનીઝ ઘરોમાં એક સુંદર રચના હોય છે. તેમનાં ઘરોની ઊંડાણમાં એક જગ્યા હોય છે, જેને તેઓ 'કાકીમોનો' કહે છે. આપણા હિવાનખાનાના ઓરડામાં આપણે અનેક ચિત્રો રાખીએ છીએ. આપણી આ રચનાથી આપણે એ ઓરડો ચિત્રોની દુકાન—Picture-Shop—જેવો દેખાય છે. જાપાનીઝ લોકો આમ નથી કરતા. તેઓ તો પોતાના 'કાકીમોનો'માં દરરોજ એકએક ચિત્ર રાખે છે. તેમની આવી પદ્ધતિ જોઈને મેં એક મોટા ચિત્રકારને તેનો અર્થ પૂછ્યો. તેમણે કહ્યું કે 'કાકીમોનો'માં એક ચિત્ર રાખવાથી આપણું સમસ્ત ખ્યાન એક જ ચિત્ર ઉપર રહે છે. એક જ વખતે અને એક જ દિવસે બે ચિત્રો હોવાં ન જોઈએ. આપણા તંત્રચાત્રમાં પણ કહ્યું છે કે એકી વખતે બે દેવતાઓને આવાહન કરવું ન જોઈએ. ચિત્રકારને સારું એકેકું ચિત્ર તે એકએક દેવતા છે. તેમ એક જ વખતે એક વિચાર હોય તો સારો.

બાહ્ય લોકો, પારમાર્થિક વૃત્તિમાં માનનારા હોય છે. તેઓ 'પૂર્ણ સ્વતંત્ર' છે.

મેં પૂછ્યું: "તમારી ભજનની પ્રણાલી શી છે?"

તેમણે જવાબ આપ્યો: "પ્રણાલીથી શું વળે? જો આંખમાં નજર જ ન હોય તો કામજ અને તેના ઉપરની કાળી સાદી વગેરે ક્યાં સુધી મદદ કરી શકે? જીવનમાં પ્રેમ ન મળે તો પછી ભજનપૂજન કેવી રીતે મદદ કરી શકશે? આ જરાક વિચાર કરવા જેવી વાત છે. ત્યાં સુધી જીવનમાં પ્રાપ્ત છે ત્યાં સુધી જ તેનું લાભિત્ય છે. પણ પ્રાપ્તના જવાબી તે નહીં પામે છે. પ્રાપ્તના ગયા પછી ચરીરને રાખી મૂકવા સારું અનેક મરીમસાક્ષા ભરીએ પણ એ બધા લાભિત્ય લાવી શકતા નથી. ધાર્મિક જીવનની પ્રધાન વસ્તુ પ્રેમ છે. ત્યાં પ્રેમ ન હોય ત્યાં દબરો વિધિઓ કરવામાં આવે તો પણ તે બધી નકામી છે. માતા બાળકને પોળે છે, પાળે છે. ભગવાન તેને પગાર નથી આપતા. નર્સને ગમે તેટલો પગાર આપે અને રાખે તો પણ તે માતાના પાલણુપોષણ આગળ નકામી છે. તેમાં પ્રેમનો અભાવ હોય છે ત્યારે માતામાં પ્રેમ ભર્યો હોય છે.

બે છોકરાઓને યજ્ઞ પૂરો થવા પછી યજ્ઞનાં ફળો સાચવવા આપણાં અને તેમને પોતાની પાસેનું ફળ ખાવાની મનાઈ કરવામાં આવી. આ છોકરાઓ પોતાની પાસેના ફળને બદલે એકઠીઝળનાં ફળ ખાઈ ગયાં. તેમને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું: "અમે અમારાં ફળ નથી ખાધાં પણ એકઠીઝળનાં ખાઈ ગયા છીએ." એટલે નિયમો ગમે તેટલા હોય તો પણ તે નકામી છે. મનુષ્યો નિયમોને કોઈ પણ પ્રકારે દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; ત્યારે પ્રેમ આગળ નિયમની જરૂર નથી. ભગવાન કોઈ પણ નિયમને માન નથી આપતા, પ્રેમને જ માન આપે છે. તે જદું જ યોગ્ય છે. ત્યાં સુધી પ્રેમ ન હોય ત્યાં સુધી ભજન-સાધન નકામી છે.

આપણામાં આ વિધિવ્રતિ ક્યાંથી આવી ? તેનો જવાબ એકદમ તો જણાશે કે માણસમાં હજુ સુધી ત્યાગવ્રતિ નથી આવી.

આપણી ખેતીની અત્યારની પદ્ધતિ એ આપણી સાંસ્કારિક પ્રગતિનું પરિણામ છે. પ્રથમ લોકો મારામારી કરીને ખાતાં હતાં. લોકો જળથી પકડીને, દંડાથી મારીને અગર આવી કોઈ પદ્ધતિથી પશુપ્રાણીને મારતાં અને ખાતાં. આ આપણી જૂની પ્રણાલિકા હતી. અને ત્યાર પછી ખેતી દાખલ થઈ. પણ હજુસુધી આપણામાંથી આ અસંસ્કૃત મનોવ્રતિ ગઈ નથી. અથર્વવેદમાં આપણે વશીકરણ જાદુ વગેરેની વાતો વાંચીએ છીએ. એનાથી માણસ કાંઈક કરવાની ઈચ્છા રાખે છે. જ્યારે પ્રેમથી આપણે કશું નથી કરતા. માણસના બ્યવહારમાં પણ આવી વસ્તુઓએ પ્રાધાન્યપદ લીધું છે. માણસ માણસને ફસાવવાની વ્રતિ પ્રચલિત છે. તેમાં પ્રેમને તો સ્થાન જ નથી. આજકાલના રાજકારણમાં પણ ફસાવવાની ક્રિયા મુખ્ય લાગુ બન્યે છે. રાજકારણનું એ એક મુખ્ય અંગ ગણાય છે. આવું ઈશ્વરના વિષે પણ આપણે કરીએ છીએ. તેને જાદુ મંત્ર વગેરેથી વશ કરવાની વ્રતિ આપણામાં રહી ગઈ છે. તેને ફસાવવાની ઈચ્છા આપણામાં જાગત રહી છે. જેવી રીતે મૃત્યુકંડિકમાં-પશુમારનો-ઉલ્લેખ છે. તેવી જ રીતે ઈશ્વરને પશુમારથી ફસાવવાની પણ આપણી ઈચ્છા હોય છે.

આપણી History of Evolution કેવી છે ?

પ્રેમથી માતા બાળકની રક્ષા કરે છે. બાળક સૂવે નહિ તો મોડી રાત સુધી જાગે છે. બાળકને સાડુ અનેક વ્યાન દોતે પણ જતા કરે છે. આ બધું પ્રેમને જ આધારી છે.

કર્મકાંડથી માણસો તરવાને બદલે રૂળી ગયા. આવી રીતે, વિધિઓ માણસને તેમાં જ હુબાડી દે છે. માણસે પ્રીતિને છોડી દઈને રીતિને પકડી લીધી છે. કોઈ સંખ્યા કરે છે તો કોઈ નમાજ પડે છે; કોઈ ધ્યાન કરે છે તો કોઈ યજ્ઞયાગ કરે છે; પણ આ બધું તો 'સદજ' ને છોડીને, શીકરખાજ કરવા જેવું છે. આ બધી ચાલાકી શા સાડુ કરવી ? આપણી અભિલાષા આધ્યાત્મિક ચર્ષ છે પણ આપણી ક્રિયાવ્રતિ નથી ચર્ષ. આપણામાં *primitivve*-અસંસ્કૃતવ્રતિ ચાલુ જ છે. આપણે પ્રશ્નને પશુની માફક પકડવા માગીએ છીએ.

બાહ્ય લોકો બંધનમાં નથી માનતા. બાહ્યને પૂજવામાં આગ્યું : " તમે મુક્તિમાં માનો છો ? " બાહ્યે કહ્યું : " પ્રેમના જગતમાં મુક્તિ ક્યાં ? પ્રેમ મુક્તિ નથી આદતો "

હૃદય—કમલ ચલતે છે કુટે કત જુગ ધરિ' ।

તાતે શુભિઓ બોધા આમિ ઓ બોધા, ઉપાય કિ કરિ ॥

કુટે કુટે કુટે કમલ, ફાટાર ના હય રોપ ।

એઈ કમલેર જે-એક મધુ, રસ જે તાપ વિશેષ ॥

છડે જોને લોબી ભમર, પારો નાજો તાર્છી' ।

તાર્છી શુભિઓ બોધા, આમિઓ બોધા, મુક્તિ કોયાઓ નાર્છી ॥

" કેટલાય યુગયુગાંતરથી હૃદયકમલ ચિક્ષી રહ્યું છે ? તેમાં તું પણ ફસાયો છું, હું પણ ફસાયો છું. નથી કોઈ ઉપાય. કમલ કુટે જ નાચે છે, તેનો અંત નથી. આ

દમનમાં જે મધુ છે તે જ તેનો વિરોધ રસ છે, તેથી જ હે લોભી બમર, તેને છોડીને નર્મી રાહતો નથી; તેથી જ તું પણ અધાયો છું, હું પણ અધાયો છું. મુક્તિ ક્યાંય નથી. ”

આઉલ લોકો મુક્તિને નથી માનતા. દાર્શનિકોં વિદ્વાન વૃદ્ધ આઉલને પૂછ્યું: “તમે મુક્તિને ચાહો છો !”

વૃદ્ધ આઉલે ક્યું: “ના, એતી પાસે જવું અને બીજી વસ્તુની પ્રાર્થના કરવી એ તેનું અપમાન કરવા અરાજક છે. તે પ્રભુને પ્રાર્થે છે. હું મુક્તિ નથી ચાહતો. તમે જાતે જ મને પાર કરો. તમે સાગર છો ત્યારે હું તરનાર છું. તમે નાવિક છો. તમે મને જે કરવું હોય તે કરી શકો છો. તમે મને સાગરમાં ડુબાડો તો પણ રાજી છું. સાગર ઉપર જેટલા દ્વિલોકીયા ખવડાવવા હોય તેટલા ખવડાવો. અમારે સ્થિરતા પણ નથી જોઈતી, શાંતિ પણ નથી જોઈતી. Don't make me the offer of somebody else—કોઈ બીજાનો મને બોગ ન બતાવો નામે મને તમારો રાખો. મારે મુક્તિ પણ નથી જોઈતી. ”*

ક્ષિતિમોહન મેન

કે સૂ ડાં

: પ્ર હ વિ લી :

યોગીના દલ સમ ઓ બિરાજનારાં,
પાસેના સ્થળ રમણીય માંહીં કેાઈ;
કેણે ના, વદન નિહાળીને તમારાં,
આહ્વાદે વિપળ વિમર્શ માંહીં યોઈ ?

રસ્તામાં પ્રણયી જનોની આવ-જના
સંધ્યાના સુમધુર રંગ શા, દિગંતે,
સંદર્ભે અબુધ, હિરણ્મય પ્રજના
સોહંતા તમ લલિતાનના વસંતે !

રાખીને સુશુષ્ક ઉંચા નિહાળનારાં,
કેની છે તલળ રહી કિલે તમારે ?
બાળો છો તન કયમ આતપે તમારાં ?
હુઃખી છો હૃદય મહીં કયા વિચારે ?

કેડીલા મરણુ તણા, જરા કહેશે,
છે કેણે તમ સહ આદરી હગાર્થ ?
શી રીતે પ્રિયજન કેરી ભેટ લેશે,
પોતાના રુધિર મહીં જ, હા ! નહાર્થ ?

આપીને ગરદન માચડે વસેલા,
નીચાવી નિજ વપુ સર્વ નાખનારાં,
જલણે શું અમ સમ મૂઠ સૌખ્યધેલાં,
શાં શાં છે રુદન રહ્યાં ઉરે તમારાં ?

—પતીલ

કનૈયાલાલ મુનશી : એક સમીક્ષા

ગોવર્ધનરામભાઈના 'સરસ્વતીચન્દ્ર' પછી કવિ ન્હાનાલાલનાં કાવ્યો

અને રાસો, અને કવુ મુનશીની નવલત્રિપુટી સિવાય અન્ય કોઈ પુસ્તકો સરસ્વતીચન્દ્ર જેટલું લોકસન્માન પામ્યાં નથી. આજે યુવાન વર્ગમાં રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈનાં ગુજરાતના દાંપત્યજીવનની મંગલ રેખાએ આલેખતાં નવલો બહુ રસથી વંચાય છે, છતાંય રા. મુનશીનું સ્થાન હજી પણ પૂર્વવત્ નિર્થક જ છે. નવલોના ક્ષેત્રમાં એમણે ખીળે નવો ફાલ ગુજરાતને આપ્યો નથી એ કારણથી એમનાં નવલોનું વાચન કાંઈકે જોધું થતું જતું આપણને લાગે છે. અહીં આપણે રા. મુનશીની સફળતાના રહસ્યની તેમ જ તેમની મર્યાદાઓની સમીક્ષા કરીશું.

સને ૧૯૧૬-૧૭ ના અરસામાં એમણે 'ધનસ્થામ' તર્જાસ્થુસથી 'પાટણની પ્રભુતા' લખી ત્યારથી એમની પ્રતિભા વડે એમણે પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. 'પાટણની પ્રભુતા' પછી 'ગુજરાતનો નાયક' અને 'રાજધિરાજ' લખીને એમણે 'ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસ-દર્શનનો ચિત્રપટ સંકેલી લીધો. એ નવલત્રીમાં એમણે સોલંકી જયસિંહના સમયના ગુજરાતના સુવર્ણયુગનું સુંદર દર્શન કરાવ્યું છે. એમાંના બધા ઐતિહાસિક પ્રસંગોનો સમય ત્રણેક સ્થળે વર્ષોમાં કરેલા યોગ ફરફાર સિવાય સાચો છે. કાક મંજરી કાર્તિકેવ વગેરે પાત્રો બાદ કરતાં બાકીનાં બધાં મુખ્ય પાત્રો ઐતિહાસિક છે. બાકીનાં 'નવલોમાં' 'વેરની વસુલાત' અને 'સ્વપ્નદ્રષ્ટા' તદ્દન સામાન્ય કેલિનાં છે. એ એમના પ્રારંભિક પ્રયત્નોનાં ફળ હોવાથી એમની ત્રુટિઓ અને કલાની અપરિપક્વતા એમાં જણાય છે, છતાંય રા. મુનશીની લાક્ષણિક પ્રતિભાનો ચમકારો એમાં નથી. 'પૃથ્વી વલ્લભ'નું સ્થાન કંઈક વિલક્ષણ છે. એના અંત ભાગમાં કંઈ નિરર્થક લંબાણ અને દીર્ઘ-સૂત્રીપણું જણાય છે. પરંતુ એટલી ક્ષતિ ના ગણીએ તો એ એક સુંદર અને સફળ નવલ છે. એમાં નાયક પૃથ્વીવલ્લભ મુંજનું પાત્ર વિલાસી છે તેથી એ નવલની સામે પુષ્કળ પોકાર લીધો છે અને એની સફળતા જોઈએ તેવી સ્વીકારાઈ નથી. મુંજના ચારિત્ર્યનિરૂપણમાં જ એની સફળતા રહેલી છે. પૃથ્વીવલ્લભ મુંજની રસિકતા અનેક પ્રસંગપરિવર્તનોમાં સ્થિત-પ્રચં યોગીની માફક મનની સ્વસ્થતા અને ઉલ્લાસ સહજ જ જાળવવાની શક્તિ: એ બધાં લક્ષણોથી એને રા. મુનશીની પાત્રસૃષ્ટિમાં અને એકંદરે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનોખું સ્થાન મળે છે. આ સ્થિતપ્રચં વૃત્તિને લીધે કોઈએ મુંજને નિત્યોના લોકોત્તર પુરુષ (Superman)ની સાથે સરખાવ્યો છે. છતાંય આપણે કમ્પ્લ કરવું જોઈએ કે વિલાસિતા અને રસિકતાનો આદર્શ એ સર્વશ્રેષ્ઠ આદર્શ નથી, અને એથી એ આદર્શની પાછળ ફના યનારને યોગ્ય આદર મળી શકતો નથી. એક રીતે જોતાં તો જગતના મોટા ધૂર્તો પણ નિત્યોના Supermannના જેવા જ હોય છે, કારણ કે સમૃદ્ધિમાં કે જલની દિવાલોની પાછળ એમનું મન એકસરખું જ સ્વસ્થ રહે છે, અને એટલો જ આનંદ અનુભવે છે. એટલે એથી

વધારે મહાન આદર્શ પાળળ ફના યવાની વૃત્તિવાળો જો મુંજ કલ્પવામાં આવ્યો હોત તો એ નવલનો સફળતા અને લોકાદર ધણે અશે વધી જાત. પરંતુ વિચિત્ર અને અસ્વાભાવિક પ્રેમના આલેખનમાં જ રા. મુનશી રચે છે, અને એ જ એમની મર્યાદા છે. 'સ્વપ્રદર્શ'માં રાજકીય પરિવર્તનોની કિશોરમાનસ ઉપર થતી અસર સુંદર રીતે વર્ણવવામાં આવી છે. એમાં મુનશીના આત્મનિર્દેશો (Autobiographical touches) ધણા છે. સુદર્શન જેવા જેવા ભાવો અનુભવે છે તે બધાં કિશોર અને યુવાના સંક્રાન્તિકાળમાં રા. મુનશીએ અનુભવ્યા હતા. એમાંનાં કેટલાંક પાત્રો પણ પ્રત્યક્ જીવનમાંથી લીધાં છે. આ સિવાય એમાં નવલ તરીકે 'કશું' ય ખાસ આકર્ષક નથી. 'ભગવાન કૌટિલ્ય' પણ એમનું એક સુંદર નવલ છે. એમાં પણ ચતુરશ્ચુસ-મેનાકીનો પ્રેમસંબંધ અને બૌદ્ધધર્મ, પ્રતિ કંઇક પ્રચ્છન્ન તિરસ્કારની વૃત્તિ નવલને કલુષિત કરે છે. મૌર્યયુગના દિવસું આણું આણું છતાં સુંદર ચિત્રણ એમાં છે.

“ મારી કમળા અને ખીજ વાતો ” એ એમનો એક જ વાર્તાસંગ્રહ છે. એમાં 'કોકિલા'ની વાર્તા ખરેખર સુંદર છે અને અમરતાને પાત્ર છે. એકંદરે આખા સંગ્રહમાં માર્મિક હાસ્ય અને કટાક્ષ તરી રહે છે. રા. મુનશી 'અંમિહોની' જેવી નવલિકાઓમાં આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિ અને તિરસ્કાર દર્શાવે છે એ યુક્ત નથી. એ વૃત્તિને લઇને જ એમની કેટલીક કૃતિઓ યોગ્ય આદર મેળવી શકી નથી. મનુષ્યસ્વભાવનું તદ્દપ આલેખન, હાસ્ય અને કટાક્ષની છાયા, મરલ અને વેગવંત વાર્તાપ્રવાહ, વસ્તુની ખુલ્લું સાધારણતા, અને કોઇક સ્થળે મામ્પતા એ એમની વાર્તાઓનાં તરી આવતાં લક્ષણો છે.

એમનાં નાટકો એમની નવલોનાં જેટલાં લોકપ્રિય થયાં નથી, છતાં એમાંનાં કેટલાંક અતીવ સુંદર છે, એ નિર્વિવાદ છે. એમનાં નાટકો 'પુરન્દર પરાજય', 'તર્પણ', 'અવિભક્ત આત્મા', 'પુત્રસંગ્રામી' વગેરે પૌરાણિક નાટકો, 'મુવસ્વામિનીદેવી'નું ઇતિહાસકાળનું નાટક, અને 'કાકાની ચશી' તેમ જ 'સામાજિક નાટકો' જેવાં આધુનિક જીવનની અર્થબીર વૃત્તિથી મીમાંસા કરતાં નાટકો, એટલાં છે. એમની નવલત્રિપુટીની સરખામણીમાં નાટકોમાં એમની કલા કંઈક ચિથિલ થઇ છે. કેટલાક સમર્થ લેખકોના પ્રસંગમાં બને છે તેમ રા. મુનશીની પણ પ્રારંભિક કૃતિઓ પછીની કૃતિઓ કરતાં વધારે તેજસ્વી અને પ્રતિભાયુક્ત છે. એમનાં નાટકોમાં હું 'પૌરાણિક નાટકો' અને 'મુવસ્વામિની દેવી'ને એકંદરે સફળ નાટકો લેખું છું. 'સામાજિક નાટકો' અને 'કાકાની ચશી' સમાજના રોગિષ્ઠ માનસનાં વ્યંગચિત્રો (Caricatures) છે. ફાર્સ (Farce) કરતાં, એમની વધારે કિમ્મત આંકવી યોગ્ય નથી. ઉપરાંત, સમાજના જે વર્ગ પ્રત્યે કટાક્ષ કરવામાં આવે છે તે વર્ગો સમાજમાં બહુ જ સાધારણ અને સારા જેવા પ્રમાણમાં હોવા જોઇએ તો જ એ કટાક્ષ સફળ નીવડે છે અને હાસ્ય-નિષ્પન્ન થાય છે. 'સામાજિક નાટકો'માં જે વર્ગ પ્રત્યે કટાક્ષ ઉદ્દિષ્ટ છે તે વર્ગ સમાજમાં બહુ સામાન્ય નથી. 'કાકાની ચશી'માં એ કટાક્ષ સફળ નીવડે છે કારણ કે એક મોટા વર્ગની ખરેખરી ખામી પ્રત્યે એ કટાક્ષ ઉદ્દિષ્ટ છે. આધુનિક સ્ત્રીઓની સ્વાતંત્ર્યની અજ્ઞાનતાનું મુખ્ય કારણ એમની રોગિષ્ઠ મનોવૃત્તિ છે એમ રા. મુનશી દર્શાવે છે, અને એમનું નિદાન તદ્દન સાચું છે. છતાં ય અંતઃકામમાં એમણે મનહરલાલ ને ચશીનો સમર્પક યોગ્યો છે તે કલાના અને માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોની તેમ જ સામાજિક

પ્રણાલિકાની વિરુદ્ધ છે-જે કે એમની પ્રસંગઘટનામાંથી તો એ સૂક્ષ્મ રીતે દર્શિત થાય છે જ. આટલું દૂષણ ના હોત, અને એનો અંતભાગ ખીણ કોષ રીતે યોજવામાં આવ્યો હોત, તો આપણાં અર્ગભીર નાટકોમાં 'કાકાની શશી' સહેજે પ્રથમ પદ પ્રાપ્ત કરી લેત. 'પૌરાણિક નાટકો'માં આપણે વેદકાળના અને પુરાણકાળના આર્યાવર્તમાં વિહરતા હોઈએ એમ લાગે છે. રા. મુનશી ઇતિહાસની સામગ્રીનું બહુ ખતથી સંશોધન કરે છે, અને એ આવી આછી રેખાઓ ઉપરથી કદપના વડે બધા માળાઓ પૂરી દર્શને જાદુગરની માફક પ્રાચીનકાળનું અતિસ્પષ્ટ, સુરેખ, લગ્ય અને સમૃદ્ધ ચિત્ર ઉપજાવે છે. આપણી ઐતિહાસિક સામગ્રી "બહુ જ અપૂણ્ય છે તેથી પ્રસંગોની પણ સુસંગત ઝાંખી થતી નથી, ત્યાં વ્યક્તિઓના સ્વભાવનું નિરૂપણ તો ક્યાંથી જ મળે? આથી પૌરાણિક ચિત્રોમાંની માનવ વ્યક્તિઓનાં સ્વભાવાદિક રા. મુનશી ધૂણી વખત પોતાની ભાવના અનુસાર કલ્પે છે. આથી જ ધણા વિવેચકો રા. મુનશીનાં પાત્રોનાં સ્વભાવનિરૂપણને અતિહાસિક ગણે છે. દરેક ઐતિહાસિક નવલકાર કે નાટ્યકારને કદપનાથી ખૂટતી સાંકોળા ઉમેરવાનો હક છે, પરંતુ એ ઉમેરો એ કાળના વાતાવરણ સાથે કે પાત્રોના સ્વભાવ સંબંધીની ચાલતી આવેલી પરંપરા સાથે સંગત હોવો જોઈએ. રા. મુનશીનાં ધણાં પાત્રો અતિહાસિક વ્યક્તિઓ છે, છતાં એમનાં સ્વાભાવિક પરંપરાને અનુસરતાં નથી.

રા. મુનશીએ આ ઉપરાંત કેટલાક વિવેચનના પ્રયત્નો પણ કર્યા છે, 'મધ્યકાલીન સાહિત્યપ્રવાહ' માં ભક્તિમાર્ગે ઉપર એમનો એક વિસ્તૃત લેખ અને નરસિંહ મહેતાના જીવનકાળ ઉપર એક વિવાદસ્પદ લેખ છે. એ બન્નેમાં નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ શોધવાની વધારે પડતી ઉતાવળ જણાય છે, અને એમનાં પ્રતિપાદનો એકંદરે દુષિત અને અસ્વીકાર્ય છે. આ ઉપરાંત 'ગુજરાત' માં પણ એમણે વિવેચનાત્મક લેખો અવારનવાર લખ્યા છે.

આટલા લંબાણથી એમની કૃતિઓ વિશે સાધારણ ચર્ચા કર્યા પછી એમની શક્તિ અને સીમાઓ વિશે કંઈક કહેવું અસ્થાને નથી. એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે એમનાં નવલો અને કેટલાંક નાટકો બહુ જ લોકપ્રિય ચર્ચા છે. "એટલી બધી લોકપ્રિયતાના કારણે શોધવાં ઘટે છે.

પ્રથમ તો આદિથી તે અંત સુધી વાર્તારેસ ટકાવી રાખવાની શક્તિ, સંવાદોની સ્વાભાવિકતા અને જોમ, મનુષ્યસ્વભાવનું તદ્દન વાસ્તવિક અકૃત્રિમ આલેખન અને એકંદરે આખાય નવલમાં પ્રસરી રહેલું ચેતનનું, ધબકતાં જીવનનું વાતાવરણ એ એમની સફળતાનું રહસ્ય છે. આ ઉપરાંત રા. નરસિંહરાવભાઈએ 'ગુજરાતના નાયકો'ના લખાણ ઉપોદ્ધાતમાં દર્શાવ્યું છે તેમ, સ્પષ્ટ અને સુરેખ પાત્રાલેખન અને પાત્રવિકાસ એ સફળતાનું બીજું કારણ છે. એમની પાત્રચિત્રમાંનાં કેટલાંક પાત્રો દાખલા તરીકે કાક, મંજરી, મીનજી, કર્તિદેવ, મુંગ, શશી વગેરે આપણા સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે. રા. મુનશીની કૃતિઓમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રથમ વાર જ જીવતાં જમતાં હાલતાં ચાલતાં મનુષ્યો જેવાં પાત્રોનું દર્શન થાય છે, એમ કહેવામાં અતિચોક્કિત નથી. ખાસ કરીને પ્રતાપી, પ્રતિભાશાળી, દુર્ધર્મ પુરુષો અને ગૌરવશાળી, સંસ્કારી પરંતુ સ્વતંત્ર અને ચેતનવંતી મસ્તીખોર સ્ત્રીઓના નિરૂપણમાં રા. મુનશી અજગ જેવી સફળતા મેળવે છે. બીજા નવલકારોની માફક

તેઓ પોતાના જ વર્ણનથી પાત્રના સ્વભાવની રેખાઓ આકૃતા નથી, પરંતુ જુદાજુદા પ્રમંગોમાં પાત્રોના પોતાના જ વ્યવહારથી તેમના સ્વભાવનું દર્શન કરાવે છે: આ સિદ્ધાંત કલાકારનું લક્ષણ છે. સારો કલાકાર જ પાત્રોથી તટસ્થ રહીને તેમના પોતાના વ્યવહારથી જ તેમના સ્વભાવનું કમશ: નિરૂપણ કરે છે, અને સાથે સાથે જે નવલકથાના મુખ્ય કાર્યને વિકસાવે છે. આ કલાકારનો હાથ એમનાં સફળ નાટકો અને નવલોમાં જણાય છે. વળી એમનાં નવલોમાં ઘણી વખત નાયકનું વર્તન પ્રધાનપણે નવલનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા તરફ હોય છે, અને ઉપનાયકનાં કાર્યોથી વાનારસ જળવાય છે. આમ વાતારસ અને નવલના ઉદ્દેશનો એકબીજાથી સ્વતંત્ર છતાં સાથે સાથે વિકાસ એ પણ એમની સફળતાની એક મહત્ત્વની ચાવી છે. એમનું માનવસ્વભાવનું આલેખન તદ્દન વાસ્તવિક અને ઉદ્ધારું હોય છે. એમના અર્ધા પ્રકારોનું તેઓ વિનામંત્રકોએ નિરૂપણ કરે છે, પછી ભલે તે પ્રકારો સાધારણ હોય કે અસાધારણ, સમોજમાન્ય હોય કે સમાજ વડે નિષિદ્ધ હોય. આને રા. મુનશી કલાની ખાતર કલા તરીકે ઓળખાવે છે. આ કારણથી પણ યુવાનવર્ગને એમનાં નવલો આકર્ષક લાગે છે. આ ઉપરાંત એમણે પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક કાળની ભૂમિકાથી એમનાં નાટકોની રંગભૂમિને સજ્જી છે, અને મધ્યયુગનાં દર્શનોથી એમનાં જાણીતાં નવલોને રંગપ્રધાન (Romantic) વાતાવરણ અર્પુ છે. આ અર્ધા કારણોથી કેટલાક પ્રશંસકોએ એમને નવલકાર તરીકે રા. ગોવર્ધનરામ કરતાં પણ ઊંચા સ્થાનના અધિકારી ગણાવ્યા છે.

રા. મુનશીની કલામાં કેટલીક સતિઓ પણ આપણને જણાય છે. તેઓ ' પાટણની પ્રથુતા 'માં કે ' ભગવાન કૌટિલ્ય 'માં મુંઝવણ અને કૌટિલ્યને અતિશય પ્રતાપી અને દુર્ધર્ષ ચિત્રે છે, પરંતુ એમના પ્રતાપીપણાનો વિકાસ દર્શાવતા નથી. વળી, પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓમાં જે ઉદ્દેશોનો અને શુભોનો તેઓ અધ્યારોપ કરે છે તેને પુરાણ કે ઇતિહાસનો આધાર હોતો નથી, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વખતે તે સમકાલીન વાતાવરણથી વિરુદ્ધ હોય છે. દાખલા તરીકે, ' ભગવાન કૌટિલ્ય 'માં ચન્દ્રગુપ્તને પોતે રાજવંશી હોવાનું જ્ઞાન થતાં જ એકદમ એના સ્વભાવમાં અપ્રતિમ જોમ અને ચેતન આવે છે; આવી જ રીતે ' તર્પણ 'માં સગરના સ્વભાવમાં પણ પોતાના વંશના જ્ઞાનથી અજાણ્ય જેવું પરિવર્તન થાય છે; ' દ્રુવસ્વામિની દેવી 'માં રામગુપ્તનું ચારિત્ર્યવર્ણન, અને અંતમાગમાં દ્રુવસ્વામિની ને ચન્દ્રગુપ્તનો પ્રેમપ્રસંગ: આ અર્ધાને ઇતિહાસનો આધાર નથી, તેમ જ તે તે સંયોગોમાં આવું વર્તન શક્ય નથી લાગતું. રા. મુનશીનું પ્રેમનું નિરૂપણ અત્યંત સ્વચ્છંદી હોય છે; કોઈ વખતે તો અસાધારણ, વિચિત્ર, સમાજનિષિદ્ધ પ્રકારો માટે તેમને સમજાવ હોય એવું લાગે છે. મુંઝવણ-મીનળનો માનસિક પ્રેમ, ચન્દ્રગુપ્ત-સૈનાકીનો ગુપ્ત સંબંધ, મનહરલાલ-શશીનો લગ્નસંબંધ, ચન્દ્રગુપ્ત-દ્રુવસ્વામિનીનો પ્રેમ—આ અર્ધા અસામાન્ય પ્રકારોનાં ચિત્રણમાં તેઓ રાગે છે. સામાન્ય જીવનમાં આવી પરિસ્થિતિ સંભવિત હોય તો પણ કલા કે જેનું કાર્ય ઊંચામાં ઊંચી લાવનારો, માનવને જેની કપારેક જ દાણગર ઝાંખી થાય છે એવા અત્યંત સૂક્ષ્મ અને સુકુમાર ભાવો, અને મનુષ્યના મનોરાજ્યનું સાન્દર્ભ મૂર્તિ કરવાનું છે તેમાં માનવની આવી લઘુતાઓ અને વિચિત્રતાઓના આલેખનને અવકાશ નથી.

આ ઉપરાંત પાત્રાલેખનમાં પણ તેમની શક્તિ એ જ તેમની મર્યાદા અને છે. પ્રતાપી

પુરુષો અને સ્વતંત્ર, મસ્તીખોર સ્ત્રીઓ સિવાયનાં એમનાં પાત્રો તદ્દન ઝાંખાં અને કૃત્રિમ બને છે. એમનાં પાત્રોમાં કોઈ પણ સ્થળે ગુજરાતના ગૃહજીવનનું કે સમાજજીવનનું સાચું દર્શન મળતું નથી. એમનાં ઐતિહાસિક નવલો તે નાટકો સિવાયનાં અર્થાં પાત્રો જાણે મુંઝવણમાં વસતાં ઉચ્છૃંખલ સ્ત્રીપુરુષોનાં પ્રતિબિંબ હોય એમ લાગે છે. આથી જ એમનાં ધણીખરાં સામાજિક નાટકો અને ધણીખરી ચાતોમાં મુંઝવણની જ ભૂમિકા પસંદ કરવામાં આવી હોય છે. આમ એમને ગુજરાતના જીવનનો અનુભવ નથી. શાન્ત, સૌમ્ય, ગૌરવશાળી ગુણસુદરી કે કુમુદ જેવાં પાત્રો મુનશીની પાત્રચૃષ્ટિમાં નહિ મળે. વિચારપ્રધાન, શાન્ત પુરુષોનાં આલેખનો પણ ઓછાં મળશે. આ મુનશીની મર્યાદા છે. પ્રતાપ ને તેજ એ માનવ-સ્વભાવનાં મહત્ત્વનાં ગુણો છે એ ખરું, તોપણ વિચારશીલતા અને સૌમ્ય, વ્યક્તિત્વ એ પણ એટલાં જ મહત્ત્વનાં છે. મુનશીનાં પ્રધાન પાત્રોમાં અવશ્ય પ્રતાપી પુરુષો અને મસ્તીખોર સ્ત્રીઓ હોય છે જ; એથી એમની સમગ્ર કૃતિઓના અવ્યાસકરે એમનામાં વૈવિધ્યનો અભાવ લાગે છે. ઉપરાંત, આંગળ જણાવ્યું છે તેમ, આપણી જૂની સંસ્કૃતિ અને તેના પ્રતિનિધિઓ પ્રત્યે રા. મુનશીને સમભાવ નથી હોતો; પરંતુ તેમને ધણી વાર ઉપેક્ષાવૃત્તિ ને તિરસ્કારથી તેઓ નિહાળે છે. આ એમની એક મહત્ત્વની ક્ષતિ છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં દ્વયો પ્રત્યે જલે કટાક્ષ હોય; પરંતુ સમગ્ર પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ઉપર એ પ્રાચીન હોવાને કારણે જ કટાક્ષ કરવો યુક્ત નથી.

આમ રા. મુનશીની પ્રેક્ષાત્મક શક્તિઓની સાથે એમની કેટલીક ગંભીર મર્યાદાઓ પણ સંકળાયેલી છે. આથી જો કે એ આધુનિક ગુજરાતના એક સમર્થ અને અગ્રણી નવલકાર છે અને સારા નાટકકાર છે, છતાં એમનું સ્થાન અમર રહેવા સંબંધે નિશ્ચયપણે કહી શકાય નહિ. ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’માં કેટલીક ક્ષતિઓ હોવા છતાં પણ માનવ-સ્વભાવનાં બધાં અંગોનું મુલોગ્ય મિશ્રણ, અને ગુજરાતના જીવનના મંગલ અંશોનું આલેખન વગેરે અમર તરવો જિજ્ઞાસુને જડે છે, તેવાં અમર તરવો રા. મુનશીની ધણીખરી કૃતિઓમાં નથી. છતાં હજી ગુજરાત એમની પાસેથી ખૂબ આશા રાખે છે, એટલે એમની કૃતિઓ સંબંધી અંતિમ અભિપ્રાય આપવાનો હજી સમય આવ્યો નથી.

વિચાર-ચંક્રમણ

એક દિવસ હું આમગાડીમાં યુસાફરી કરતો હતો. કોઈ રોડને એક બાજુ અંદર પેશ અને મને માનપૂર્વક નમસ્કાર કરીને સામા બેઠો. હું કામ કરતો હતો તે છતાં મેં જોઈ લીધું કે એ ભાઈ મારી સાથે વાત કરવા માટે આતુર થઈ રહ્યા હતા. એમની હોલચાલ, વર્તણૂક અને એકંદર વાતાવરણ, તથા કાંઈક “લીલાં લીલાં પોતીઆં અને વ્હીલાં વ્હીલાં” મેં પડ્યા મેં અનુમાન કરેલું કે એ શિક્ષક છે. વાત શરૂ થઈ. ભાવતાલ ગંગાડી ગયા છે તે વિશે તો જાણે દરેક માણસ નિષ્ણાત હોય છે એટલે તેની ચર્ચા બહુ લાંબી ચાલતી નથી, પણ થોડા વખતમાં રૂશિયાની વાત શરૂ થઈ. જે લોકોને રાજકારણનો ખાસ શોખ હોતો નથી તેવા માણસો પણ રૂશિયા વિશે ખૂબ વાંચે છે અને જાણે છે. ‘જાણે છે’ એ શબ્દો વાપરતાં હું અચકતો નથી. વાતમાં મારાથી “એ તો ઇશ્વર જાણે” એવા કાંઈ શબ્દો વપરાઈ ગયા. તરત અને આતુરતાથી એમણે પ્રશ્ન કર્યો કે તમે ઇશ્વરમાં માનો છો? મેં મોરો બચાવ કરતાં કહ્યું કે એ વાત તો બહુ લાંબી છે, મેં તો માત્ર ટેવ પડી ગઈ છે તેથી “ચું કહેવાય?” ના અર્થમાં આ શબ્દો વાપર્યાં છે.

‘મોરું’ સુખ્ય કામ તો સાંભળવાનું હોય છે. વાતવાતમાં એમણે સંભળાવી દીધું કે ઇશ્વર તો પૈસાદારનો બેઠો છે, બિચારા ગરીબને શું? મને માકસનું ક્ષત સાંભરી આવ્યું કે ધર્મ એ ગરીબનું અશીષ છે—(ગરીબને પ્રાંતિમાં રાખનારી ચીજ છે.)

એ બાદ અંગ્રેજી બોલવા નહિ તે છતાં તેમના આવા વિચારો સાંભળીને મને જાણવાની જિજ્ઞાસા થઈ કે એ જોતો છે કે હિંદુ? જે પ્રશ્ન મને જરાય રુચતો નથી તે પૂછ્યો કે તમે કઈ જાતના છો? એમને મારે વિશે જે માત્ર હશે તેનો પારો નીચે પડી ગયો હોય તેવા સ્વરથી એમણે પૂછ્યું: “તમે પણ ન્યાતજાતમાં માનો છો?”

મારે તો એમના માનસનું પૃથક્કરણ અને તપાસ કરવાં હતાં, પણ એમણે મને હાંસલ્યો.

*

*

*

વીસમી સદીના એક સામાન્ય, ટૂંકા પગારના માસ્તરની આ વાત મારા મનમાં ઘૂમ્યા કરે છે. દશપંદર દિવસ પછી એક મિત્રની સાથે ગામડામાં ફરતો હતો. ગામડાનું પુસ્તકાલય જોઈને એ મિત્રે પૂછ્યું: “નવાં સારાં પુસ્તકો આવે છે?”

“હા, આવે છે.”

“એક સારું વાંચવા આપશો?”

“હા સાહેબ, લઈ જાઓ; આ ‘ઇશ્વરનો ઇનકાર’ બહુ સારું છે.”

જને ઉપલી વાતના માસ્તર સાંભરી આવ્યા !

આ બધાં યુગપરિવર્તનનાં ચિહ્નનો અગર છમકલાં છે.

*

*

કામ્બેલના વખતમાં ધાર્મિક આચાર અને વર્તનનો અમલ એવી સખ્તાઇથી લવવામાં આવતો હતો કે અમુક જાતનાં કાળાં કંપડાં પહેરીને જ દેવળોમાં જવું પડે, જોથી રંગબેરંગી કંપડાં પહેરાતાં નહિ, રવિવારે તોફાને ઇશ્વરસ્તુતિ માટે રમ્યાં આપવી તો અને કરોડપતિને ઘેર પણ બપોરે ઠંડું ભોજન કરી લેવું પડતું. રવિવારે કોઈ પણ પ્રકારની રમત તો રમાય જ નહિ—નાનાં છોકરાંઓથી પણ નહિ. સીસોટી વગાડનારને શિક્ષા ચતી. ધાર્મિક ભજન સિવાય કોઈ જાતનું સંગીત શિક્ષાપાત્ર મેળાતું. લાંબા વાળ તરફ સખત અણગમો જાહેર થતો, વાળનાં શણગાર તરફ બારે તિરસ્કારે ખંતાવાતો. જુગાર તો ખેલાય જ શાનો?

કેમ્બેલ મરી ગયો અને થોડા વખત પછી બીજો ચાર્લ્સ આવ્યો. આખી પ્રજાનું માનસ બદલાયું. શણગાર, વૈભવ, ફાર, જુગાર, બલિચાર—બધું પાછું આવ્યું.

*

*

*

રખમ્બા બાલને જોત જોડે અદ્વાયો હોય તો તે તેવા જ જોરથી પાછો આવવાનો. બહુ દબાવેલી પ્રજા જરૂર ઉછળવાતી. નદીનાં વહેણ રોક્યાં હશે તો પાળ તોડીને વધારે જોરથી વહેશે. ત્રણચાર વર્ષથી ગુજરાતી પ્રજા રાજકીય હડતમાં રોકાઈ ગઈ અને બીજી બધી પ્રવૃત્તિઓ દબાઈ ગઈ. ભાવ અને લાગણીનાં વહેણને પાળ બંધાઈ ગઈ.

જરા ત્યાસ લેવાનો સમય આવ્યો એટલે જ્યંતીઓ, સંમેલનો અને સંવત્સરીઓ ઉજવાવા લાગી.

ધુરિંદનની કથાની સાથે હું સરખામણી કરું છું એવી બૂલ ન થવી જોઈએ. આ જ્યંતીઓ અને સભામાં અસંખ્ય હતો, એવું માનવાને કારણ નથી; પણ રોકેલી શક્તિ અને લાગણીઓએ માર્ગ શોધી કાઢ્યા.

*

*

*

અમદાવાદ અને કલોલની વચ્ચે માન સોળ માઇલનું અંતર છે. વચમાં એક નાનું સેરીસા નામનું ગામકું છે. આસપાસનો પ્રદેશ ખાખરીઓ કહેવાય છે, એટલે જમીન ખરાબ છે અને સારી ખેતી કરવી અશક્ય છે. ત્યાં ગરીબ અટ્ટાન ઠાકરડાઓનાં ગામડાં છે. આવા ઉજ્જડ પ્રદેશમાં દસ લાખ રૂપીઆના ખર્ચે એક જૈન મંદિર બંધાય છે.

મારે આ મંદિર વિશે ટીકા કરવાની નથી, પણ જ્યારે હું એ બધી મૂર્તિઓની સામે જોભો હતો ત્યારે મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ ઉત્તર ગુજરાતમાં પાંચથી છ લાખ ઠાકરડા ભૂખે મરે છે, લગભગ બધા નિરક્ષર છે, તાવ અને બીજા રોગોથી પીડાય છે. એમની સ્થિતિ સુધારવા માટે નાણાં નથી અને માણસો નથી. જીવતાં માણસોનાં ઘડતર માટે નાણાં નથી; પણ મંદિરના ધુમ્મટમાં પથ્થરમાંથી સુંદર પરીઓ ધડી કાઢવા માટે જ્યપ્તરના કારીગરો આવ્યા છે !

જો હું એમ લાખું કે વખતે હરેશ્વરની કૃપાથી આ મંદિર દ્વારા કાકરડાઓની સ્થિતિ સુધરી જશે તો આ લેખમાં જણાવેલા માસ્તર મારે વિશે શું માનશે ? ઇશ્વર કરે તે એ 'પ્રસ્થાન' ન વાંચતા હોય.

*

*

*

આ બધાં ગામડાંઓમાં વૈષ્ણવ અને જૈન વાણિયા ધીરધારનો ધધો કરે છે. નરસિંહ મહેતા કહે છે કે ખરો વૈષ્ણવ પરાષ્ઠ પીડ જાણે છે, અને જૈનનો પરમધર્મ અહિંસા છે, જીવહત્યા. આ હરિજનો અને શ્રાવકામાંથી કેટલાક તો એટએટલી અમાનુષી રીતે જમીન પડાવી લે છે કે આપણી ઇશ્વરમાથી અને મનુષ્યમાંથી હંમેશને માટે શ્રદ્ધા જતી રહે.

એક પ્રેમંગે એક સાધુએ આવા લોકોને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે તમે દોરીલોટો લાઇને આવેલાં તે આટલા ધનવાન થયા છો. જે પ્રજા પાસેથી કમાયા છો તેની સેવા કરવી એ જ તમારો 'ખરો ધર્મ' છે.

*

*

*

સારે જહાંસે અચ્છા એવા અમારા હિંદોસ્તાની ધર્મમૂલિમાં સાત લાખ મંદિરો અને બાવન નહિ તો બાર લાખ સાધુઓ તો ખરા ને ?

આ સાત લાખ મંદિરોમાં એકેક સારો કાર્યકર્તા બેસાડી શકીએ તો ખરો ધર્મ જાગે. આજે તો ઢોંગ ચાલી રહ્યો છે ઇશ્વરમાં માનનારા ગણ્યાગાંઠા કવચિત્ કોઈ હશે-બહુ થોડા.

એક બહુ નાના ગામડામાં, જ્યાં નવા વિચારનાં મોળે પહોંચ્યાં જ નથી પણ દ્વરથી ઊડતી ચીનગારી જૂલથી પહોંચી છે, ત્યાં એક સાધુએ છોકરાં રમાડવાનું શરૂ કર્યું. હવે બાલવર્ગ, શાળા અને ઔપધ્યાલય કાઢ્યાં છે.

જો જીવનને વિષયોનાં પુસ્તકો વાંચી અથવા સભા ગળવીને સંતોષ માનવો ન હોય તો ગુજરાતનાં મંદિરોનો વહીવટ સુધારે અકાળાઓએ તે કર્યું પણ તેમાં ધણાએ માર ખાધો અને ધણા મરી ગયા. ગુજરાતનાં ધણાંખરા મંદિરો સંડેલાં છે.

હેલ્થ પંદર સોળ વર્ષે મા ગુજરાતમાં વહેમ અને ધાર્મિક ઢોંગ વધ્યાં છે, દંભો લોકોએ રાજકીય ચળવળને ઓથે રહીને ઝેર વાળ્યું છે.

.

તારા

1

તારા રમ્ય પલકતા,
'મીઠે સુખે મલકતા,
આમંત્રણે સળગતાં આપે
જગને ઉચેરા.

પ'ખી એ તો ન્યારાં,
હુતિપાંખે ઉડનારાં,
પાર કરે અંધારાં ઉડાં
ભવ મહેરામણનાં.

સ્વર્ગગાના જળમાં
ન્હાતાં એ વાદળમાં,
પીતાં પુણ્યક્રમળમાં મોંઘાં
અમરત દેવોનાં.

નિશ્ચિન અનંતકેરી
જન્મા કરત અનેરી,
કાળ નડે ના વેરી એવા
ધામે જઈ ઠરવા.

અલખતણા અણસારા
એ આ નવ લખ તારા,
કાળતિમિર ગોઝારાં લેદી
ઠંઠાણે જગને.

તારા ! રહો પલકતા,
મીઠે સુખે મલકતા,
સ્વમાં દિવ્ય જળકતાં પ્રેરત
જગની નીંદરમાં.

સ્વદેશી અને આંતર-રાષ્ટ્રીયતા

૩

વ્યાપક સ્વદેશી કેવળ આર્થિક સવાસોનો વિચાર ન કરે; એ જીવનતત્ત્વ છે.

સમસ્ત જીવન નિષ્પાપ, નિર્દોષ અને કૃતાર્થ કરવા માટે માણસે ઈર્ષ રીતે વર્તવું જોઈએ તે એ બતાવે છે. વ્યાપક સ્વદેશી અને સ્વધર્મ એ એક જ વસ્તુ છે.

માણસ જે સમાજમાં જન્મ્યો અથવા જે સમાજમાં ઉછર્યો અથવા જે સમાજ સાથે એણે પોતાનું જીવન કાચમનું બાંધી દીધું તે સમાજ સાથે એનો વિશેષ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે- સેવા લેતી વખતે અને સેવા કરતી વખતે એણે પોતાના સમાજનો વિશેષ વિચાર કરવો જોઈએ. સ્વધર્મના આ તત્ત્વમાં દેશ, ભાષા, સંસ્કૃતિ, ધર્મ વગેરે બધાં તરવો આવી જાય છે. જે ભાષા દ્વારા માણસનું બૌદ્ધિક અને હાર્દિક જીવન બંધાયું એ એની દૂધભાષામાંથી જ એ પોતાનો ધર્મ અને પોતાની સંસ્કૃતિ અનાયાસે મેળવી શકે, અને એ જ એને સદી શકે. આગળ જતાં ત્યારે પોતાના પુરુષાર્થો: ચિંતનમય, પરાક્રમી સમૃદ્ધ જીવન દ્વારા એનો સેવા કરવાનો વારો આવે છે ત્યારે પણ એણે મુખ્યતઃ સ્વભાષા દ્વારા જ પોતાના વિચારો, પોતાની લાગણીઓ, પોતાના અનુભવો અને પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરવાં જોઈએ. એમાં જ સાર્વત્રિક શક્તિનો સંગ્રહ છે અને વિકાસ છે. જ્ઞાનના પ્રચારને અર્થે કેળવણીના વાહન તરીકે પણ સ્વભાષા જ વપરાય એમ આ સિદ્ધાંત ઉપરથી સહેજે દર્શિત થાય છે. અન્ય ભાષાઓની સેવા સેવાય કે કરાય નહિ એવો અર્થ આમાંથી નથી નીકળતો, પણ તેની ગંધી પ્રવૃત્તિ સ્વભાષાની આસપાસ જ વણાયેલી હોતી જોઈએ.

ધર્મની બાબતમાં પણ જે ધર્મમાં હું ઉછર્યો હોઉં તે ધર્મ જો મને સરોય જણાય, ઉણપવાળો જણાય તો મારે એનો ત્યાગ કરી બીજા ધર્મમાં ન ઘૂસવું જોઈએ, મારે મારા ધર્મની જ સેવા કરી એને નિર્દોષ ને સંપૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સ્વદેશી માને છે કે દુનિયાની મહાપ્રજ્ઞઓ જે ધર્મ પાળે છે તે બધા જ મોટે અંશે સરખા સાચા છે, સારા છે અને સમાન છે. દરેક ધર્મમાં જુદી જુદી ખૂબી છે પણ ધર્મ તેના ઉપાસકને માટે પ્રાણરૂપ હોઈ તટસ્થ દૃષ્ટિએ બધા જ ધર્મ સરવાળે સમાન ગણવા જોઈએ. અને છતાં (અથવા અને કંતેથી જ) કોઈ માણસ પોતાનો ધર્મ છોડીને બીજા ધર્મમાં નહિ જાય. ધર્મોત્તર કરવાનું કારણ જ નથી, ધર્મનું લેવડ બદલી માણસને એક સમાજમાંથી ઉખેડવો અને બીજા સમાજ ઉપર લાદવો એમાં સામાજિક શક્તિનો નાશ છે, લાગણીની દિસા છે અને તેથી સ્વદેશીને એ વસ્તુ માન્ય નથી. પડોશીના ધર્મમાં કે એના જીવનક્રમમાં ઈર્ષ સારું જણાવું હોય તો તે વસ્તુ પોતાના જીવનક્રમમાં ભળી જાય એવી રીતે દાખલ કરવી એ ક્યાં અશક્ય છે? જીવડું, ધર્મોત્તર કરી માણસ લાંબા વખત સુધી પોતાની સેવાશક્તિ શુભાવી બેસે છે.

અભિમાન, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા વગેરેનો જ્વર આખી પ્રજામાં ફેલાય એ તો પ્લેગ, મરણ એ સન્નિપાત કરતાં પણ બુંદું.

દરેક રાષ્ટ્ર એ વ્યવસ્થિત સુસંગઠિત અને કાર્યક્ષમ એવી એસથા બનશે અને આ રાષ્ટ્રોનું એક સહકારી મંડળ બની જનતા જનાર્દનની સેવા ઉત્તમ રીતે થશે એ અનિર્વચ્ય બળ આશાએ કારે રહી અને રાગદ્વેષ વધવાથી અને દંઢમૂલ ચવાથી માણસમતનું અસ્તિત્વ હીન થયું—આરિયને આદર્શ જ બગડી ગયો.

આ રાગથી અકળાયેલા લોકોએ આંતરરાષ્ટ્રીયતાનો આદર્શ રજૂ કર્યો. પોતાપોતાના રાષ્ટ્રનું અભિમાન રાખવું, એના જ સ્વાર્થનો વિચાર કરવો. એમાં સંકુચિતતા કે માટે એ છોડી નિરભિમાનપણે બધાં જ રાષ્ટ્રોને પોતાનો સ્વદેશ ગણવો એવો આદર્શ તૃપ્ત થયો. એમ કરતાં પોતાના રાષ્ટ્રની કેટલીક ખાસિયતો છોડવી પડે તો ય તે છોડવા તૈયાર થવું એવો ઉપદેશ ચલાવ્યો.

આ આદર્શ કેટલાક સ્વાર્થી, વિલાસપ્રિય, બંધનશત્રુ, સંયમવિમુખ એવા લોકોને બહુ ફાવતો આવ્યો. પોતાના સમાજ પ્રત્યે તોછડાઇ બતાવી જ્યાં ફાવતું આવે ત્યાં જ રહેવું, કાષ્ટના પ્રત્યે પોતાનું વિશેષ કર્તવ્ય ન સ્વીકારવું, ગમે તેની સેવા લેવી એ બોગવિલાસમાં રમ્યાપમ્યા રહેવું એવી વાત લોકો પોતા આંતરરાષ્ટ્રીય હોવાનું બકો આપી પોતાના આત્મ ઇવનનો બચાવ કરવા લાગ્યા. અંતે એક જણે તો એવી વ્યાખ્યા મૂકી પોતાનો દેશ, પોતાનો સમાજ અને પોતાનો ધર્મ એ બધાંને બાદ કરી, બીજાના દેશ બીજા સમાજ અને બીજાના દેશ ઉપર જે પ્રેમ કરે છે તે આંતરરાષ્ટ્રીય, તે કૌશલ્યોદ્ધિન જેણે બધાં બંધનો અને જવાબદારી કુગાવી દીધાં છે તે આંતરરાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીયને આ સાચો અર્થ નથી, એમ કહેવાની અહીં જરૂર નથી.

કેટલાક સેનાવીરો સાચી આંતરરાષ્ટ્રીયતા શી છે એ બતાવવા લાગ્યા. સૌદર્ય બંધીનો સામે યુદ્ધ કરી સ્વરાજ સ્થાપ્યું કે આ લોકો સ્વદેશ છોડી પડોડના કેશ મૂક પરંતુ રાષ્ટ્રમાં જ્યાં ત્યાં સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ જગાવવાના. ત્યાંનું કામ પાતું કે કોઇ ત્રીજા દેશને આધ્યા. એવી વૃત્તિવાળા એક જણને “તારો સ્વદેશ કયો” એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો એ જવાબ આપ્યો: “My home is where liberty is not.” જ્યાં પારતંત્ર્ય તે દેશને હું સ્વદેશ ગણું છું; કેમકે પારતંત્ર્ય સામે યુદ્ધ મચાવી એ દેશને સ્વતંત્ર કરે એ મારો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ ગણું છે.

પણ આનું ઉપરાણું લેનારા વિપુલહૃદયના લોકો કેટલા હોય ?

રાષ્ટ્રીયતાનો વિરોધ કરી આંતરરાષ્ટ્રીયતા શીખવનાર એક નવી જ દૃષ્ટિ જોવા પંથ બન્યો. લોકોમાં જે દ્વેષવૃત્તિ રહેલી છે અથવા જે પ્રતિકારવૃત્તિ કેળવાઇ છે તેને એ એના કરતાં વધારે યોગ્ય લક્ષ્ય (target) બતાવ્યું હોય તો યુદ્ધોમાંથી કંઈ જાણ નીપજવાનું, એમ તો દરેકને લાગે. નવા વિચારકો કહેવા લાગ્યા—પુરુષો ૧૯ કે ૨૦ રાષ્ટ્રો છે એમ જે કહેવાય છે તે સાચું નથી. રાષ્ટ્રો તો એ જ છે: ચીન અને તવંગર. દરેક દેશના તવંગર લોકો સ્વદેશના ગરીબોને તો ચૂસે જ છે, પૈસા ગરીબોની જ મદદથી આપ્રપાસના દેશોને પણ પરાસ્ત કરી આગાદ રીતે ચૂસે છે. દરેક દેશના મુઠ્ઠીમુઠ્ઠીનર શ્રીમંતો આપણા આંતરરાષ્ટ્રીય નામે પોતાના દેશને

અંદરનો ઝગડો ચલાવે છે અને હાજરો અને લાખો ગરીબોને શત્રુની તોપો આગળ નીરે છે. અને આવા મનુષ્યસમાજી પોતાને માટે આ દુનિયામાં અમનચમનનું સ્વર્ગ જમાવે છે. વાસ્તવિક જોતાં દુનિયાના ગરીબોને એકબીજા સામે લડવાનું કારણ જ નથી. તેમને લૂંટાવાપણું છે જ નહિ.

આમ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેના ઝગડા બાલુએ રાખી વર્ગ વર્ગ વચ્ચે, ગરીબ અને તવંગર વચ્ચે દારણુ મુદ્દ સૂચવાયું છે. આમાં, તવંગર લોકો અદપસંખ્યાંક છે, સ્વાર્થી છે, ધર્મભ્રષ્ટ છે, જાતમહેનત ન કરવાના પાપમાં ફોજા છે એ વિશે શંકા નથી. દુનિયામાં આજે મોટામાં મોટો દોષ દાખલ થયો હોય તો તે અર્થશોષણનો છે, ગરીબોને, ભોળા લોકોને, અગવડમાં આવી પડેલાઓને દબાવવા ને ચૂસવા એ જ એક મહાન માનવવ્યાપી પ્રવૃત્તિમાં લોકોને રસ પડ્યો છે. આ રસ જેનામાં નથી એવા લોકો દુનિયામાં બહુ મોડા છે. જોયો આજે ગરીબ જણાય છે તેઓ લાગ ફાવે તો ય કાઢેને લૂંટવાના નથી એમ તો ન જ કહેવાય. એટલે એ દોષમાંથી દુનિયાને ઉગારવા દુનિયાની સંપત્તિ પર આખા સમાજનો જ હક્ક રાખવો, કાઢીની પાસે ખાનગી મિલકત હોય જ નહિ એ જાતની સૂચના થઈ છે.

ખીજ બાલુ, માણસે સ્વાર્થી છોડી અથવા તે અત્યંત મર્યાદિત કરી ધર્મ ઓળખવો જોઈએ, પોતાના પડોશીઓ પ્રત્યેના પોતાનો વિશેષ ધર્મ છે એ ધર્મના પાલનને અર્થે જ પોતાની સંપત્તિ પોતાની પાસે છે એમ માની ને પ્રમાણે એણે વર્તવું જોઈએ, એ જાતની સૂચના રજૂ થયેલી છે. આવી રીતે એક બાજુ સામ્યવાદ અને ખીજ બાજુ સ્વદેશી દુનિયા આગળ રજૂ થયેલા છે.

મનુષ્યસમાજમાં અનેક કારણસર વર્ગો તો પડે જ છે. આવા વર્ગો સ્વાર્થીની દૃષ્ટિએ બંધાવા દેવા એ એક મહાન વિપત્તિ છે. ન્યાય અને સમતા સ્થાપવા માટે વર્ગો વર્ગો વચ્ચે વિગ્રહ ભેગો કરવો એ ભાવાનંક વસ્તુ છે. વર્ગવિગ્રહ ટાળવાનો જ પૂરેપૂરો અપતન થવો જોઈએ. સામ્યવાદ સ્થાપન કરવા માટે પણ લોકોના અભિપ્રાયોમાં અને જીવનમાં પરિવર્તન કરવાની આવશ્યકતા રહે છે અને સ્વદેશીમાં પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે.

વિગ્રહ કરતાં જીવનપરિવર્તન મોળી વસ્તુ છે, એમ તો કાઢ નહિ માને. મતપરિવર્તન પણ લડાયક વસ્તુ છે. શુદ્ધ સ્વદેશીનો વ્યાપક પ્રચાર પણ એટલી જ ઉગ્ર વસ્તુ છે. લડાયક કે ઉગ્ર એટલે સામાને મારનાર એવો અર્થ નથી લેવાનો, પણ અપડામણ ઉત્પન્ન કરી અકળાવનારી અને દરેકને પરાણે વિચાર કરતા કરી ચૂકવાની એવી નવી સામાજિક વ્યવસ્થા.

આવી વ્યવસ્થાના મૂળમાં સ્વતંત્રતા, સમતા, સર્વાત્મીકય, અથવા દ્વંકામાં કહીએ તો વ્યાપક સ્વદેશી તો હોતું જ જોઈએ. સ્વદેશીમાં નજીકનો અને દૂરનો એવા સ્વાભાવિક વિચાર અથવા ભેદને સ્થાન છે; પણ પોતીકું અને પારકું એવો વિગ્રહ નથી. દરેક માણસને એનો સ્વદેશ, એનો સ્વધર્મ વગેરે વસ્તુઓ એનાં કેન્દ્રો છે, પણ એના જીવનનું વર્તુલ આખા મનુષ્યસમાજને, આખા વિશ્વને અંદર લીધા વગર અટકતું નથી.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે અહિંસા વગર સ્વદેશી સંભવે જ નહિ. સમાજદોષી વૃત્તિઓ ત્યાં ત્યાં દેખાય ત્યાં ત્યાંથી ઓળખીને તેને હાંકી કાઢવાની જરૂર છે. સ્વાર્થી, અહંકાર અને રાગદોષને કારણે ત્યાં મંદો બંધાય છે, સત્તાઓ સ્થપાય છે ત્યાં એ બધાં

આર્યોની ઉપાસનારીતિની સાથે અનાર્યોની ઉપાસનારીતિનો કંઈક અલ્પેષ સમન્વય સિદ્ધ થઈ ગયો હાગે છે. હોમ આર્યોની રીતિ છે. આદ્યાયુ વગેરે ત્રણ દિવસને જ હોમનો અધિકાર છે અને તે અધિકાર નથી. વેદમાં ને બીજા વૈદિક-સાહિત્યમાં કેવળ હોમની જ કથા મળી આવે છે. પુષ્પ, ચંદન, - અક્ષતાદિ દ્વારા પૂજનો ઉદ્દેશ વૈદિક સાહિત્યમાં ક્યાંય પણ મળી આવતો નથી. પૂજનું અનુષ્ઠાન મૂળથી અનાર્યોનું અનુષ્ઠાન હોવું જોઈએ. આધુનિક હિંદુ લોકોમાં જે દેવતાઓની પૂજા પ્રચલિત છે, અને જેઓ હિંદુજાતિની પ્રધાન શ્રદ્ધા ભક્તિનું પાત્ર ગણાય છે, તેમનું સ્થાન ઋગ્વેદની દેવસભામાં અપ્રધાન હોય, તેમની કાંઈ પણ ગણતરી નથી. વૈદિક ઉપાસનામાં તેમનું આહવાન જ થતું નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. તો પછી હિંદુ ધર્મમાં શિવ અને ઉમા, શ્રી અને વિષ્ણુની કલ્પનાસભી મહોત્સવી કલ્પના આવી ક્યાંથી? સમસ્ત પુરાણો તેમના જ મહિમાથી ભરેલાં છે. હિંદુઓનાં કૈંશ ચિંતન અને દર્શન તેમના જ શ્રીચરણમાંથી પ્રગટેલાં છે. પુરાણવર્ણિત દેવકલ્પના અને દેવલીલા, વેદની પછીના પાછલા કોઈ એક યુગમાં એકએક હિંદુના મગજમાંથી ઊગી નીકળી એવા અનુમાનના સમર્થનમાં કાંઈ પણ દલીલ મળતી નથી. અનેક સૈદ્ધાંત્યો-વેદના સમયથી (તેની પણ પહેલાંના વખતથી) પુરાણની પ્રધાન દેવકલાણીઓ કાંઈ ને કાંઈ સ્વરૂપે વિદ્યમાન હતી, એમ લાગે છે. અજગત, હિંદુ જાતિની કલ્પના અને દર્શનશક્તિના ઔઠવની સાથે સાથે પાછળથી તે દેવકલાણીઓ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા લાગી. કાવ્યસૌંદર્ય અને સત્યદર્શનના આલોક દ્વારા તે પ્રકાશિત બની. પૃથ્વીની માનવકલ્પના તથા ચિંતને ઈશ્વરની સત્તા અને સ્વરૂપને શબ્દ દ્વારા અને રૂપરૂપિ દ્વારા પ્રગટ કરવા યુગે યુગે જુદા જુદા દેશોમાં પ્રયાસ કરેલાં છે. કિંતુ શિવ અને ઉમા, શ્રી અને વિષ્ણુનાં પ્રતીકના આધારે મનુષ્યની કલ્પના તથા ચિંતને ભારતવર્ષમાં એટલી ગંભીર ભાવનાથી તથા એટલા વ્યાપક ભાવથી ઘડાવું આહવાન કરી આપણને સદાય કરી છે કે, તેનો જોડો પૃથ્વીમાં બીજે ક્યાંય પણ મળવો મુશ્કેલ છે. જુદા જુદા ધર્મોની સામાન્ય તુલનાત્મક આલોચના કરનારને આ વાત કબૂલ કર્યા વગર ચાલશે નહિ.

શિવ અને ઉમા, શિવ અને શક્તિ, પુરુષ અને પ્રકૃતિ ભારતવર્ષમાં વેદરચિયતા આર્યોના આગમન પૂર્વે પણ વિરાજતાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ તેનાં લિંગ અને ગૌરીપટ્મય પ્રતિકો પણ આર્યોના આગમનની પહેલાંના યુગમાં ભારતવર્ષમાં વિદ્યમાન હતાં, અને લોકો તેનું પૂજન કરતા હતા. આ વાતની સાચિત્તી દક્ષિણપંચજમાં દરરૂપા અને સિંધુતીરના મોહેન-જોડેરાના ખોદકામ પરથી મળી આવી છે. તે ખોદકામમાં આર્યોના આગમનની પહેલાંના યુગની વિશાલ નગરીનાં સુખદદ્ધ ધ્વંસાવશેષ મળી આવ્યાં છે. એ ઉપરથી નીકળતાં અનુમાનો પ્રમાણે, પુરાણની દેવકથાઓ તથા પૂજાવિધિ વગેરેનું મૂળ વેદની પણ પૂર્વેના યુગમાં સિંધુતીરે વસનાર લોકોની સંસ્કૃતિમાં પણ જણાઇ આવે છે; અને આજે કંઈક અર્વાચીન ગણાતી મૂર્તિપૂજા પણ યુગો પહેલાંના પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પ્રચલિત હોવાનું અનુમાન થાય છે.

પુરાણમાં દર-પાર્વતીની જે લીલા પ્રગટ થયેલી છે, તેનું મૂળ એક રીતે જ એમ આર્યોના મૂળગ્રંથ વેદમાંથી શોધી શકાય છે, તે જ રીતે બીજી રીતે તેનું મૂળ મોહેનજોડેરાના મૂળ રહીશોના ધર્મ તથા દેવાર્ચનારીતિમાંથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવતાઓ સંબંધે જે ગંભીર

તત્ત્વપૂર્ણ કથાઓ પુરાણમાં મળી આવે છે તેમાંની ઘણીખરી કંઇક અંશે આર્યોના આગમનના પૂર્વયુગની છે, તે સંખ્યે કંઇ પણ ગંદક જણાતો નથી, હિંદુ ધર્મની સૌથી મહાકથા છે “યોગ.” તે યોગસાધનપદ્ધતિ પણ પ્રાગૈદિક અનાર્યોની હતી. તે સંખ્યે યથેષ્ટ આલાસ મોહેન-જોડેરાના ધ્વંસાવશેષમાંથી મળી આવ્યા છે. સુષ્ટિપ્રકરણ-ક્ષીરસાગરમાં શેષશાથી નારાયણ, તેમના નાલોકમળમાં લહ્યાનું અધિષ્ઠાન, મધુકેટલનો વધ વગેરે બામતો; સાગરમંથન, દેવાસુરસંગ્રામ, સક્રિતો આલિર્ભાવ, દશ અવતારની કથા વગેરે કંઈ કંઈ કથાઓ છે. તે તમામનો ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પૂરતો વિચાર થયો નથી. કિંતુ એ બધી કથાઓ પહેલવહેલી વૈદિક જગતમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી નથી. વેદજલ્દિર્ભૂત અનાર્ય જગતમાં તેમાંની ઘણીખરી કથાઓ ધણેલી છે.

દેવકથાઓની પેઠે ઇતિહાસકથા-પ્રાચીન રાજગણનાં જીવનવૃત્તાંત અને કીર્તિકથાઓ જે પુરાણોમાં અને રામાયણ-મહાભારતમાં રજાવેલી છે તે ઇતિહાસકથાઓ પણ કંઇક અંશે આર્યેતર જાતિની છે, એવો મત પણ પ્રચારમાં છે. પ્રાચીન રાજાઓ અથવા ક્ષત્રિય જાતિમાં પ્રચલિત રીતિનીતિ તથા ઇતિહાસકથાઓ મોટે ભાગે અનાર્ય જાતિનાં જ રીતિનીતિ તથા ઇતિહાસકથાઓ છે, એવી જાતનું અનુમાન પણ કરવામાં આવે છે.

ભારતના પુરાણોની ધારા આર્ય અને અનાર્ય ઉભય જાતિના દેવતાવાદ અને ઇતિહાસને અવલંબીને વહે છે. પુરાણની મૂળકથાઓ આશિક ભાવે પ્રાગૈદિક ભારતમાં પ્રચલિત દેવકથાઓ અને રાજકથાઓમાંથી ઊતરી આવેલી છે. આર્ય અને અનાર્ય જાતિના મિલનથી હિંદુ ધર્મનો ઉદ્ભવ થયો. તેની સાથેસાથે અનાર્ય પુરાણો પણ આર્ય ભાષામાં પ્રચિત થતા લાગ્યાં. ક્યાંક ક્યાંક સંસ્કૃત ને ક્યાંક પ્રાકૃતમાં. એવો શુભવંશના સમ્રાટોના રાજ્યકાળમાં વ્યાસજીના નામની સાથે પુરાણકથાઓને જડી દેવામાં આવી. એ રીતે રામાયણ મહાભારતના રૂપમાં પુરાણોનું હેચનું સંસ્કૃત રૂપ હિંદુ જનોમાં પ્રતિષ્ઠિત થયું.

પુરાણોને સંસ્કૃત રૂપ દેવાની આવશ્યકતા હતી. તે સિવાય તેનો સમગ્ર ભારતમાં પ્રચાર થઈ શકે તેમ ન હતું. કારણ, સંસ્કૃત ભાષા વડે જ હિંદુભારતને એક સરે બાંધી લાલણ્યધર્મે, લિજ્જ લિજ્જ નાના પ્રદેશોમાંથી એક અખંડ દેશ બનાવ્યો હતો. સંસ્કૃત રૂપ પ્રાપ્ત થયા પછી એ કથાઓમાં વધઘટ ચવાની સંભાવના પણ ઓછી થઈ ગઈ. પરંતુ સંસ્કૃત રૂપ હતું પંડિતોની આલોમના માટે પુરાણની પ્રાચીન કદાણીઓ દેશભાષામાં પણ જનસમાજ મધ્યે પ્રચલિત હતી. દાખલા તરીકે પ્રાકૃતમાં, અત્યારે જેમ નિરક્ષર ખેડૂત અથવા મજૂર કિંવા મોટા ધરની અશિક્ષિત વ્યક્તિ ગુજરાતી, બંગાળી કે હિંદી વા તામીલ ભાષામાં પણ પુરાણોની વાનો સાંભળે છે ને શીખે છે તેવા તેમાંથી જીવનના શ્રેષ્ઠ રસાયનનો સંગ્રહ કરે છે, તે રીતે તે વખતે પણ થતું હતું. પ્રાકૃતમાં, પ્રાચીન તામીલ વા પ્રાચીન કાનડી ભાષામાં એ જાતની પુરાણકથાઓ પ્રચલિત હોવાનું પ્રમાણ મળી આવે છે. ભારતનો જનગણ પુરાણ તથા રામાયણ મહાભારત સાથેનો પેતાનો જીવંત સંપર્ક કદાપિ શુમારી ખોડો નથી. અદાર પુરાણ, રામાયણ ને મહાભારતની કથા સાંભળવાયો માણસ રોરવ નરકમાં પડે છે, એવી જાતની ઉક્તિ અર્વાચીન કાળના ઇતિહાસના અનભિષ્ટ કથા મૂર્ખે પ્રચલિત કરી છે તે સમજાતું નથી.

પ્રાચીનકાળમાં સંસ્કૃતેતર પુરાણ લોકભાષામાં હતાં, તે વાત આપણી આધુનિક આર્ય અને દ્રાવિડ ભાષામાં પુરાણ અને ઇતિહાસનાં પાત્રોનાં નામનાં કેટલાંક રૂપ મળી આવે છે તે પરથી સમજાય છે. આજથી દોઢહજાર વર્ષ પહેલાં બંગાળી ભાષા બોલનાર લોકો, સંસ્કૃત શબ્દ ‘કૃષ્ણ’ ‘રાધિકા’ ‘અભિમન્યુ’ વગેરેનું પ્રાકૃત રૂપ “કનહ” “રાદિઆ” “અદિવન” વગેરે બોલતા હતા; એટલું જ નહિ પણ આજે પણ એ પ્રાકૃત પદોનાં “કનહ” “રાદી” “આઈરન” વગેરે રૂપ પ્રાચીન બંગાળી પુસ્તકોમાં મળી આવે છે યુગરાત્રીમાં આજેય ‘કૃષ્ણ’ શબ્દનું “કહાન” રૂપ પ્રચલિત છે. એ પ્રમાણે કેટલાયે પ્રાકૃત રૂપો પાછલા વખતમાં સંસ્કૃત રૂપો દ્વારા વિતાડિત થયાં છે તેની ગણતરી પણ થઈ શકે નહિ. એ જ કારણથી ઉત્તરભારતમાં હિંદીમાં “સીતા” શબ્દનું રૂપ હાલ પણ “સીય” બોલાય છે. લક્ષ્મણનું રૂપ “લખન” તથા પ્રાચીન હિંદીમાં રામનું એક પ્રાકૃત રૂપ “રાઉ” હતું તે પણ આ વાતને ટેકા આપે છે. તામીલમાં પ્રાચીનકાળથી જ પ્રધાન પૌરાણિક દેવતાઓનાં વિશુદ્ધ દ્રાવિડ નામ પ્રાપ્ત થાય છે:—“માત્ર” અર્થાત્ વિષ્ણુ, “પૈરુમાત્ર” અથવા મહાવિષ્ણુ, “અયન” અર્થાત્ બ્રહ્મા વગેરે. ‘શિવન’ કે ‘શિવ’ શબ્દને પણ કોઇ કોઇ દ્રાવિડ ભાષાને શબ્દ માને છે. ઉમાનું એક તામીલ નામ “કારમે” છે, ગણેશ “પિત્ર લૈયાર” રૂપે પૂજાય છે, તથા કાર્તિકેય તામીલ દેશમાં “મગન” નામે લોકપ્રિય દેવતા ગણાય છે.

કેટલાંક પ્રમાણોથી એમ જણાય છે કે આપણામાં હાલ પ્રચલિત સંસ્કૃત પુરાણો અને ઇતિહાસ આદિમ યુગમાં પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ન હતાં. પ્રાચીન આર્ય યુગમાં જે પુરાણ હતાં તે કેટલાંક વૈદિક ભાષામાં તથા કેટલાંક જુદી જુદી અનાર્ય ભાષામાં દેવકથાઓ અને રાજકથાઓરૂપે હતાં. તે પછીના કાળમાં પુરાણકથાઓ પ્રાકૃત અને પ્રાચીન તામીલ વગેરે દ્રાવિડ ભાષામાં હતી. ધણું કરીને સંસ્કૃત પુરાણોથી સ્વતંત્ર પુરાણકથાઓ પ્રાચીન બંગાળી વગેરે ભાષામાં પણ વિદ્યમાન હતી. પુરાણ લાંબા વખત સુધી ભારતના જન-સમાજનાં સાહિત્ય, ભાષાસાહિત્ય ને લોકસાહિત્ય હતાં. લોકસાહિત્ય તરીકે તેમને પરિમાર્જિત કરી લેવાની આવશ્યકતા હતી. પડિતોએ આખ્યાનોને જોમ અને તેમ સંસ્કૃત કરી લીધાં છે, ને પુરાણ નામે અંથસ્વરૂપે અંચિત કરેલાં છે. એ પ્રમાણે થયેલા સંસ્કૃતીકરણને લીધે તથા સાર્થ સાર્થ બ્રાહ્મણધર્મનાં ચિંતન, દર્શન અને કલ્પના દ્વારા ઉચિત યવાને લીધે તથા પ્રમાણરૂપ અથોમાં અંચિત યવાને લીધે, એ કથાઓની પ્રસિદ્ધિ અને મહત્ત્વ વધી ગયાં છે. કિંતુ સંસ્કૃત અદાર પુરાણોમાં અને બીજાં ઉપપુરાણોમાં ન ગુંથાએલી એવી બીજી સેંકડો પુરાણકથાઓ અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે. તેવી કથાઓમાંની કેટલીક તદ્દન જુદા જ પ્રકારની નવીન દેવકથાઓ છે, તથા કેટલીક સંસ્કૃત પુરાણ-ઇતિહાસમાં અંચિત થયેલી આખ્યાયિકાઓને મળતી આખ્યાયિકાઓરૂપે છે. કદાચ તે આખ્યાયિકાઓ પણ સંસ્કૃત રૂપ ધરી વ્યાસદેવના નામની છાપ પામી પુરાણરૂપે પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકી હોત. પરંતુ ઉત્તર-ભારત, વિદેશીય તુર્કમુસલમાનોએ જીત્યા પછી તથા તે પછી મુસલમાનીકૃત ઉત્તરભારત દ્વારા દક્ષિણભારત જતાયા પછી, દેશમાં એવી અરાજકતા અને ખંડસની તાંડવલીલા ચાલી કે તેને લીધે બ્રાહ્મણો આ વિષય પર નેમવું ધ્યાન આપી શક્યા નહિ. વળી કેન્દ્રીયૂત હિંદુરાજશક્તિ અને બ્રાહ્મણશક્તિના અભાવે નૂતન પુરાણો પ્રામાણિક અથો તરીકે સ્વીકૃત થયાં નહિ. એ નવાં પુરાણોની કથાઓ

અને ઉપદેશ નાના નાના પ્રદેશમાં જ પ્રચલિત રહ્યાં. દક્ષિણમાં લગભગ દરેક મોટાં મોટાં તીર્થસ્થળના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓની લીલાને અવલંબીને ઘણાં ‘સ્થાનપુરાણ’ અથવા ‘માહાત્મ્ય’ રચાયેલાં છે. તે બધાં મનોદર શૈલિની દ્રષ્ટિએ અથવા પ્રાચીનત્વની દ્રષ્ટિએ, સાધારણ પુરાણ-કથાઓ કરતાં કાંઈ પણ રીતે બિતરતાં નથી. છતાં પણ મયાખંડ, કાશીખંડ, જગન્નાથ માહાત્મ્ય વગેરેની પેઠે તે સર્વજનરચીત પુરાણોમાં રચાન પામ્યાં નથી. જંગળ દેશનું મંગળ કાવ્ય પણ પુરાણ જ છે. કિંતુ મનસા-મંગળની સતી એલુલાની કથા સંસ્કૃતમાં અધિત ન ચલાથી અને પુરાણોની ‘પદ્ધતિ’ ન પ્રાપ્ત કરી શકાયી જ બંગાળી ભાષામાં અને બંગાળા પ્રાંતમાં જ સીમાગદ્ધ બની રહી. વળી ગોપીચંદ રામની કથા સંસ્કૃતમાં અધિત ન થઈ, છતાં પણ ભારતના તમામ પ્રાંતોમાં સાધારણ જનસમૂહમાં તે પ્રચલિત છે. ગુજરાત તથા ખીજા પ્રાંતમાં પ્રચલિત વ્રતકથાઓ પણ પુરાણપદ્ધતિ પામ્યા વગરની પુરાણ-કથાઓ છે; અને તેમાં આજ યુગે સુધી પણ દ્રાવિડ સંસ્કારની તથા ખૂબ-અર્ચનની છાપ જણાઈ આવે છે. ભારતના કેટલાક પ્રાંતોની પ્રાચીન ભાષાઓમાં વાલ્મીકિ રામાયણથી કાંઈ કાંઈ સ્વતંત્ર કથાઓવાળા રામાયણના અંશો પણ છે. જવાના રામાયણમાં વાલ્મીકિ રામાયણથી કેટલીક સ્વતંત્ર કથાઓ મળી આવે છે. ગુજરાતના નિરંજન જનસમૂહમાં આજે પણ શિવપાર્વતીની અનેક લોકકથાઓ પ્રચલિત છે જે પુરાણકથાઓથી સ્વતંત્ર લાગે છે. પરંતુ તેના જ જેવી ખીજી કથાઓ સુસંસ્કૃત પુરાણોમાં અધિત થયેલી છે.

ઘણે સ્થળે આનું જોવામાં આવે છે કે, કાંઈપણ દેવલીલાનો કાંઈ પણ વિશેષ અંશ કે અંગ તે લીલાવિષયક પ્રાચીન પુરાણઅંશમાં હોતો નથી, છતાં તેવી લીલા પાછલા યુગની ભાષાના કાંઈ કાવ્ય કે આખ્યાનમાં મળી આવે છે. આમ ચવાનાં બે કારણ હોઈ શકે: (૧) પ્રાચીન પુરાણમાં ન દાખલ થયેલો તે દેવલીલાનો અંશ અથવા ભાગ પાછળના વખતમાં કલ્પિત થયો હોય; અથવા (૨) પ્રાચીન પુરાણમાં કાંઈ પણ કારણે અગ્રાજ થયેલી લોકકથા લોકમુખે પ્રચાર પામી ભાષા પુસ્તકમાં પ્રથમ સ્થાન પામી હોય. ઉદાહરણ તરીકે પ્રાચીન પુરાણમાં શ્રીકૃષ્ણલીલાના દાનખંડ તથા નૌકાખંડો ઉલ્લેખ નથી. શ્રી રાધાના અસ્તિત્વ સંબંધી શ્રીમદ્ભાગવત જેવા અંશમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી છતાં દિંદી બંગાળી તથા ભારતના ખીજા પ્રાંતોનાં કાવ્યોમાં દાનખંડ તથા નૌકાખંડ શ્રીકૃષ્ણલીલાના અંશ તરીકે સ્વીકૃત થયેલા છે. વળી પાછલા વખતનાં કાવ્યોમાં તે રાધા વગરના શ્રીકૃષ્ણની કલ્પના જ મળી આવતી નથી. બંગાળામાં પ્રચલિત ‘શિવાયન’માં પણ સંસ્કૃત પુરાણોથી બિન્ન એવી-અર્ચાચીન યુગમાં બંગાળી દિંદુ જાતિએ અદલ કરેલી-શિવવિષયક કેટલીક કથાઓ મળી આવે છે.

આ રીતે ભારતનાં ધર્મ, ચિંતન અને રસસૃષ્ટિની પ્રાચીનતમ ધારા, ભારતીય સાહિત્ય, ચિત્ર, મંગીત વગેરેની ચિરંતન અનુપ્રાણતા, અને નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જીવનના ઉત્કર્ષવિધાનમાં ભારતનાં નરનારીઓના ચીરસદાયક પુરાણઅંશો પ્રત્યેક ચિંતિત ભારતવાસીની આત્મોચનાને પાત્ર છે. પુરાણ અને ક્ષતિદાસકથાઓ ભારતના નિષિવરોની વાણી સકળ જનને માટે સરળ કરી મૂકે છે. જમીરતમ આધ્યાત્મિક સત્યને રૂપક વડે સુલભ કરી મૂકે છે, ભારતની બદાર જ્યાં જ્યાં ભારતની સંસ્કૃતિ પ્રસરેલી છે ત્યાં ત્યાં ભારતની પુરાણકથાઓ પણ પહોંચી છે.

શક જાતિના કુશન સમ્રાટો (કનિષ્ક વગેરે) ની સુદ્રામાં 'ઉમ્ર', 'અહીશ', 'મહાદેવ', નામથી શિવની મૂર્તિ, 'વાત' નામથી વાયુની મૂર્તિ, 'સ્કંદ,' 'કુમાર,' 'મહાસેન' નામથી કાર્તિકેયની મૂર્તિ ચીત્રરેલી દેખાય છે. કુશન સામ્રાજ્ય મધ્ય એશિયા પર્યંત પ્રસરેલું હતું. તેથી એ તમામ પૌરાણિક દેવતાઓ સંબંધી તથા કદાચ તેઓની પુરાણ-અથિત લીલા-કથાઓ સંબંધી પણ મધ્ય એશિયાના લોકો ચોડા ધણા પરિચિત હતા. કુશન સમ્રાટોના પંક્ષીના કાલનાં પંચમુખ વૃષભવાહન શિવનાં, હરપાર્વતીનાં અને ઇંદ્રનાં ચિત્રો મધ્ય-એશિયામાં મળી આવ્યાં છે. ગણેશ અને સરસ્વતી ચીન અને જાપાનમાં આવે પણ પૂજ્ય છે. મધ્ય એશિયાના લોકો તથા ચીન, કોરિયા અને જાપાનના રહીશો ભારતના બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓની કથા સારી પેઠે જાણતા હતા. જટાભુટધારી દીર્ઘશ્મશ્રુ બ્રાહ્મણ અને ઋષિઓનાં અનેક ચિત્રો મધ્ય એશિયામાં, ચીનમાં અને જાપાનમાં (તે વખતના શિલ્પીઓના હસ્તે અંકાયેલાં) મળી આવ્યાં છે. મધ્ય એશિયા, ચીન અને જાપાનમાં બૌદ્ધ પ્રભાવ અધિકાંશ પ્રસર્યો હતો. તેથી જાતક અવધાન વગેરે બૌદ્ધ પુરાણ એ દેશમાં આદરણીય થયાં હશે. બ્રાહ્મણાત્મભેદિત ઇતિહાસ અને પુરાણ ત્યાં આદર પામ્યાં નથી, તથાપિ બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણધર્મ બંનેના દેવતાવાદમાં એક પ્રકારની સામાન્ય એકતા છે. તે એકત્યના કારણથી આપણને સુપરિચિત એવી અનેક પૌરાણિક કથાઓ ચીન અને જાપાનમાં બૌદ્ધ ધર્મની સાથે સાથે પ્રસારેલી છે.

કિંતુ દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયામાં ભારતનાં પુરાણ અર્થાત્ બ્રાહ્મણાત્મભેદિત પુરાણ એકી-વારે દિગ્વિજય કરી તે દેશના લોકોનાં ચિત્તમાં અધિકાર જમાવી બેઠાં છે. ઇન્ડોચીન નામના પ્રદેશમાં-અર્થાત્ સુવર્ણભૂમિ કે દક્ષિણ બર્મા, બ્રહ્મદેશ કે ઉત્તર અને મધ્યબર્મા, દ્વારાવતી વા દક્ષિણ શ્યામ, કંબોજ, કોચીન તથા શ્યામ રાષ્ટ્ર વગેરે કેટલાક દેશોમાં તથા ઇન્ડોનેશિયા અથવા દ્વીપમય ભારતમાં અર્થાત્ મલાયા, સુમાત્રા, જાવા, બલીદ્વીપ, બોર્નીઓ વગેરે સ્થાને ભારતની પુરાણકથા તથા રામાયણ મહાભારતને સ્થાન મળેલું છે. બર્મા શ્યામ અને કંબોજના લોકો હાલમાં બૌદ્ધ છે. મલાયા, સુમાત્રા અને જાવાના લોકો હાલ મુસલમાન ધર્મના છે. કેવળ માત્ર ક્ષુદ્ર બલીદ્વીપના લોકો મિશ્ર બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. તથાપિ એ બધાં સ્થાનોમાં રામાયણ મહાભારત તથા આપણી અનેક પૌરાણિક કથાઓ, જે રીતે ભારતવર્ષના હિંદુઓમાં આદરણીય ગણાય છે તેવી જ રીતે ત્યાં પણ ગણાય છે. વળી ઇન્ડોનેશિયા વા દ્વીપમય ભારતમાં તો તેને ભારતવર્ષ કરતાં એ અધિક આદર થતો હોય એમ લાગે છે. ભારતની પેઠે એ બધાં દેશનાં ભારતર્થ શિલ્પને આપણા ઇતિહાસ અને પુરાણોએ જ પુષ્ટિ આપી છે. રામાયણ મહાભારત કે તેને અવગ્રંથીને રચેલા કાવ્ય અને નાટકના ઘણા આદેશો તે જાવા શ્યામ અને કંબોજ તથા બર્માના સાહિત્યમાંથી મોટા ભાગ નીકળી બધા જાવા, કંબોજ વગેરે સ્થાનોનાં વિદ્યાળ મંદિરોની દીવાલો પર રામાયણ મહાભારતની બહુ ચિત્રાવળીઓ નજરે પડે છે, તે જોતાંની સાથે જ ભારતીય શિલ્પકલાનું ગૌરવ યાદ આવે છે. હાલ પણ ત્યાંનાં લોકપ્રિય નાટકો પેકીનાં ધણાંની કથા-વસ્તુ રામાયણ મહાભારત તેમ જ પૌરાણિક આખ્યાનોમાંથી ધટાવેલી છે. શ્યામ, કંબોજ અને જાવા વગેરે સ્થાનોમાં રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણકથાઓના આધારે અભિનવ છાયાનાટ્ય સરજ્યાં છે અને પોપાર્યા છે. *

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

‘સ્થપતિને—’

૧

લાલા સ્થપતિ ! લે હવે
ચલાવ વિધિ—ટાંકણું,
ઘટાવ ઘડી કર્વતે—
વિરૂપ કદી હોઉં તો.
ધન—પ્રહરણે કરી—
સુયોગ્ય જગ-વાસ્તુમાં
રચાય ત્યમ ગોઠવી
યથેચ્છ મૂકજે શિલા.

૨

રહું તળગંઠેઃ અહા !
સુખ ચરણ-ધૂલિ જે—
પવિત્ર જગ-ભક્તની—
ધરું શિર પરે વળી.
પ્રવેશ-પથ ને ઉભો
ધરું વિવૃત—ખારણું
અન્નાણુ સહુને રહું.
વળી અટલ સેવના.

૩

ચહે તકર્તી મૂકવા
ઘડી નિશિત ટાંકણે
હ્રદે કલ ન કોતરીઃ
તથાપિ બહુ રમ્ય એ.
ભવિષ્ય-જગને કહું
કથા અટલ—ભૂતની;
બતાવી નવ-માર્ગ કે
ખવાઈ શરદઃ શતે.

૪

દટાઉં જગ-મંદિરે
પ્રખ્યાત તલ-પાયમાં
તમા ન, વસું વા શિરે—
અધઃ શકલના બલે.
પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા

[રાજસ્થાની ભાષાનું એક પ્રાચીન પ્રેમગાથાત્મક ગીતિ-કાવ્ય]

ગીતિકાવ્યો Balladsના સંબંધમાં સ્કોટિશ કવિ અને આલોચક ફ્લેચર (Fletcher) કહ્યું છે કે:

"Give me the making of the Ballads of a nation and I care not who has the making of the Laws."

"જે હું કોઈ પણ પ્રજાનાં ગીતિકાવ્યો રચી શકું તે તે પ્રજાના કાયદા કાણ બનાવે છે એની મને પરવા નથી."

વાસ્તવિક રીતે વાત પણ સાચી છે, ઈંગ્લેન્ડ સ્કોટલેન્ડ, આયર્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, જર્મની આદિ પ્રાચીન દેશોના સાહિત્યની તપાસ કરવામાં આવે તો જણાશે કે એ દેશોએ પોતાના પ્રાચીન ગાથાસાહિત્યની પ્રાણપણે પણ રક્ષા કરી છે. એ જ એમની જાતીય શક્તિ, સામુદિક એકતા અને રાજનૈતિક મહત્તાનું એક મોટું કારણ છે. પ્રાચીન દેશોને પોતાના Beowulf, Authurian legends અને Border Balladsનો; Lucids, Nebulungenlied અને Kalmiebનો જેટલો ગર્વ છે એટલો સાહિત્યજ્ઞેત્રની અન્ય કોઈ પ્રકારની મજબૂતાઈની અથવા અર્વાચીન રચનાનો નથી. પરંતુ ભારતવર્ષને પોતાની સદીઓની અનિશ્ચિત રાજનૈતિક પરિસ્થિતિમાંથી દુરસદ જ ન મળી એટલે એવા પ્રકારના પ્રાચીન સાહિત્યની રક્ષાનો ઉપાય કોને સૂઝે ?

ભારતવર્ષમાં રાજસ્થાની ડિંગલ ભાષાનું સાહિત્ય આવા પ્રકારનાં પ્રાચીન ગીતો અને ગાથાકાવ્યોથી ભરપૂર છે. એમાંના એકનો પરિચય આ લેખમાં આપવામાં આવ્યો છે. એ પ્રેમગાથાત્મક ગીતિકાવ્યનું નામ 'ઢોલા-મારુરા દુહા' પ્રાચીન કાળથી ચાલતું આવ્યું છે. એ પ્રેમગાથા બહુ જ જૂની છે અને એની ધરનાઓનો સંગઠિત થવાનો સમય એના નિર્માણકાળથી કેટલીક સદીઓ પૂર્વેનો છે. વર્તમાન કાવ્યરૂપમાં એનું નિર્માણ ચિત્રમંત્રી સોળશી સદીમાં થયું. એની ભાષાના મંજવંશમાં બહુ મતભેદ છે. એના કેટલાક અંશોની ભાષા એટલી જૂની છે કે એમાં અષ્ટાંશ ભાષાની સ્પષ્ટ છાપ દેખાઈ આવે છે. છતાંયે કેટલાક અંશ એવા પણ છે કે જેમાં ભાષાનું બહુ જ નજીકનું વર્તમાન રૂપ જણાય છે. આ ભાષાવિભિન્નતાનું કારણ એ હોઈ શકે છે કે એ એક પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી એક પ્રેમગાથા છે, જે લોકરમૂતિદ્વારા રક્ષિત થઈ ગીતરૂપે-ગવાની આવી છે. હિતરી ભારતવર્ષમાં વિધિનો પ્રચાર થતાં લોકોએ આ પ્રેમગાથાને તેના અંતિમ રૂપમાં લખી લીધી અને ત્યારથી એ રચાયો જની. પરંતુ અંતિમ રૂપમાં લખાયા પહેલાં અગ્રંથ્ય ભાટ અને ચારણોના મુખે, સમયે સમયે અને રાનાબીએ રાનાબીએ એની ભાષા, ભાવ અને વર્ણનશૈલીમાં જે પરિવર્તન થયું છે એનો ગાયો છતિકાસ કોણ જાણતી શકે

છે ? મંત્રારનાં મુર્તિ પ્રાચીન સાહિત્યોમાં વીરકાવ્યો, ગીતિકાવ્યો અને પરંપરાગત પ્રેમ-
માધાઓની એ જ દશા રહી છે. સત્ત્વ તો એ છે કે સાચી કવિતા, માનવપ્રકૃતિનું સાચું
ચિત્ર, પ્રેમ અને ધૃણા, લય અને આશંકા, આશ્ચર્ય અને વિસ્મય, ભક્તિ અને શ્રદ્ધા-આ
સહુ ભાવનાઓનો અભિનય આપણે આ જ પૂર્વેતિહાસિક અને પ્રથાવિહીન
(Pre-historic and anti-classical) લોકપ્રિય કાવ્યોમાં મળે છે. ત્યારથી માનવીએ
પોતાની જાતને સંભાળી છે, ત્યારથી તે શુદ્ધિમતાનો ઢોંગ રચવા લાગ્યો છે અને શુદ્ધિમતાની
ખુમારીમાં ત્યારથી એણે મગજ આગળ હૃદયનો તિરસ્કાર કરવાનું શ્રેયસ્કર માન્યું છે;
ત્યારથી સાચી, હૃદયસ્પર્શી, નૈસર્ગિક કવિતાનો હાથ થવા લાગ્યો છે. અને એને જદ્દલે
કૃત્રિમ અને ભાવચૂન્ય કવિતાનો પ્રાદુર્ભાવ થવા માંડ્યો છે. વિશાળ મગનમાં સ્વચ્છંદ પાંખોને
ફેડાવતી અને ગાતી, યથેચ્છ કડવાં મીઠાં ફૂલોનો સ્વાદ લેતી, અને વચ્ચે સરિતાઓનું
જલપાન કરતી વનવનમાં ચિયરણ કરનારી મનગોશ્વ ચક્રવીના સંગીતમાં અને સુવર્ણપિંજરમાં
જલકાચેલી, પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ઉત્તમોત્તમ પદ્મચૈતો ભોગ કરતી, પોતાના માલિકના
રતાવેલા કોઈ સખદોને રટતી ચકલીમાં જેટલું અંતર છે, એટલું જ આ કવિતા અને અર્વાચીન
કાળની પ્રથાજદ કવિતામાં છે.

દોલા-માસ્તી કાવ્યની કથા મંદિરમાં નીચે પ્રમાણે છે:

એક સમયે પૂજ્ય દેશ (બિકાનેર રાજ્યનો એક ભાગ)માં પિંગલ રાજા રાજ્ય કરતો
હતો, અને નરવર દેશમાં નવરાજ રાજ્ય કરતો હતો. પિંગલને ત્યાં એક કન્યા યર્ષ એનું
નામ મારુવણી હતું. નકના પુત્રનું નામ દોલા (સાંકડકુખાર) હતું. એક વર્ષ વરસાદ ન
થવાના કારણે પિંગલ કેટલોક સમય પુષ્કરમાં જઈને રહ્યો. આ તરફ રાજા નલ પશુ
તીર્થાટન કરતો ત્યાં આવી ચડ્યો. બંને વચ્ચે મેત્રો બંધાતાં એકની પુત્રીનું લગ્ન ખીજના
પુત્રની સાથે કરવામાં આવ્યું. એ વખતે દોલાની ઉંમર ત્રણ વર્ષની અને મારુવણીની દોઢ
વર્ષની હતી. શરદામયન થતાં બંને રાજા પેતપોતાના કુટુંબસંકિત પોતાનાં રાજ્યમાં પાછા
ફર્યા. મારુવણીની ઉંમર બહુ જ નાની હોવાને લીધે પિંગલે એને એ સમયે સાસરે ન
મોકલી. આ માળામાં કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં. રાજા નલે પૂજ્યદેશ જહુ દૂર હોવાને લીધે
દોલાનું ખીજનું લગ્ન માળવાના રાજાની માલવણી સાથે કરી દીધું, અને એના પૂર્વજની
વાત છુપાવી રાખી. આ તરફ મારુવણી મોટી થતાં એના પિતા પિંગલે દોલાને બોલાવવાને
કેટલાયે દિન મોકલ્યા, પરંતુ માલવણીએ શોકાયર્ષખોવરા યર્ષ પૂજ્ય અને નરવરના માર્ગ
પર એવો પ્રબંધ કરી રાખ્યો હતો કે દૂર દોલાની પાસે સંદેશો લઈને પહોંચે તે પહેલાં જ
એને મારી નાખવામાં આવતો. મારુવણી હવે પુત્રી મધ હતી. એક દિવસે એણે સ્વપ્નમાં
દોલાને જોયો; એની વિરહપીડા જાણી એ અરમામાં નરવરથી ઘોડાનો એક સોદાગર
પૂજ્યમાં આવ્યો. એણે દોલાના ખીજ લગ્નની વાત પિંગલને કહી મંત્રગાવી. મારુવણીએ
પશુ એ સાંભળી. વિરહદુઃખથી અંતઃ જતી તે ત્રિશિખની માફક કુરુજ (મરુથવનમાં) એક
પ્રકારનું પક્ષી: કુંજ પક્ષી) અને કાગડાંએને દોલાની પાસે પોતાનો પ્રેમમંદિશ લઈ જવા
માટે પ્રાર્થના કરવા લાગી. અંતે સોની મલાદથી માલવણીના પક્ષ્યંજથી અચવાની ચોગ્યતા
ધરાવનાર એક ઢાઢીને સંદેશો આપીને મારુવણીએ મોકલ્યો. માર્ગમાં ઢાઢીએ પોતાના
સંગીત દ્વારા માલવણીના માથુસોને પ્રસન્ન કર્યો, અને તેને નિષ્પાપ વાયક સમજી જવા દીધો.

દેહાના મહેલની નીચે જઈને ઢાઢીએ રાતભર આશયગર્જિત ગીતોમાં મારુવણીના પ્રેમસંદેશ દેહાને સંભળાવ્યો. દેહાએ પ્રાતઃકાળ યતાં જ એને બોલાવી મંગાવ્યો અને બધી વિગત જાણી, એને પ્રત્યુત્તર અને ઈનામ આપી વિદાય કર્યો. હવે તો દેહાના દિલમાં ઉત્કંઠા અને વ્યગ્રતા વ્યાપી ગઈ. માલવણીએ ચતુરતાપૂર્વક પતિના દિલની વાત જાણી લીધી. દેહાએ મારુવણીને તેડી લાવવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી; પરંતુ માલવણીએ એક વર્ષ સુધી તો અનુનય-વિનય કરીને દેહાને રોકી રાખ્યો. અંતે ચરદન્તુની એક અધરાતે સુતેલી માલવણીને છોડીને દેહો ચૂપકાપી એક તેજ ગતિવાળા જાંટ પર સવાર થઈ પૂગલ તરફ ચાલી નીકળ્યો. પ્રસ્થાન કરતી વખતે જાંટનો બલબલાહટ સાંભળીને માલવણી જાગી બેઠી, અને દેહાને ન જોતાં દુઃખી થઈ. પાછળથી પોતાના પોપટને સમજાવીને મોકલ્યો. પોપટ ચંદેરી અને ખૂંદીની વચ્ચે એક તળાવ પર દેહાને દાતણ કરતો જોયો અને એને કહ્યું કે તેના વિરહમાં માલવણી મરણ પામી હતી. દેહો સમજી ગયો હતો અને તેથી તેણે ઉત્તરમાં કહ્યું કે તું જઈને એની અંત્યેષ્ટી કરી દે. પોપટ પાછો ફર્યો. માલવણી નિરાશ થઈ ગઈ. માર્ગમાં દેહાને જામર સૂમરા નામના એક બારી સરદારનો ચારણ મળ્યો, જે જામર તરફથી મારુવણીની સાથે પુનાવવાહ કરવાનો પ્રસ્તાવ લઈ રાજા પિંગલની પાસે ગયો હતો અને હતાશ થઈને પાછો ફરી રહ્યો હતો. દેહાએ પૂછતાં, ચારણે ઈર્ષ્યાવશ કહ્યું કે મારુવણી તો હવે વૃદ્ધા બની ગઈ છે. આ ઉત્તર સાંભળીને દેહાને ચિંતા અને વિરક્તિ થવા લાગી. પરંતુ થોડે દૂર આગળ જતાં પીસૂ નામનો બીજો ચારણ મળ્યો, જેણે મારુવણીની સાથે ખબર આપી દેહાને ચિંતામુક્ત કર્યો. પછી દેહો પૂગલદેશ પહોંચ્યો. સાસરામાં એનો સત્કાર થયો; આનંદ વર્તાઈ રહ્યો. પિંગલે ખૂબ આનંદ ઉત્સવ માન્યો. મારુવણીના હૃદયનો પાર ન રહ્યો. સૂકાર્ષ ગયેલી વધારી મયાસમયે વર્ષા-જલની પ્રાપ્તિ યતાં પુનઃ ખીસી બેઠે છે, તેની રીતે મારુવણી પણ પુનર્જનિત થઈ. કેટલાક દિવસ સુધી આનંદ ભોગવી, મોટી દહેજ, ધન, દાસ-દાસી લઈને મારુવણી સહિત દેહો નરવરને પન્થે પહોંચ્યો. માર્ગમાં એક વિશ્રામ સ્થાનમાં સુતેલી મારુવણીને પીવણા માપે (રાજસ્થાનનો એક જાતનો ઝેરી સાપ) દંશ દીધો. સવારે જાગતાં દેહાએ મારુવણીને મૃતસ્થિતિમાં જોઈ. તે વિશ્વાપ કરવા લાગ્યો, અને ચિંતા ખડકી પ્રિયાની સાથે બળી મરવાને તત્પર થયો. જે સમયે ચિંતાપ્રવેશની તૈયારી થઈ રહી હતી, તે સમયે યોગી અને ચેતિનીના વેશમાં શિવ-પાર્વતી એ માર્ગે થઈને નીકળ્યાં. યોગિનીના આગ્રહથી યોગીએ મારુવણીને પુનઃ જનિત કરી. દેહો એથી પ્રસન્ન થયો અને આગળ ચાલ્યો. આ દરમ્યાન દેહાના પાછા ફરવાની ખબર દુષ્ટ જામર સરદારને પડી ચૂકી હતી. મારુવણીને છીનવી લેવાની ઇચ્છાથી તે ફાજ સહિત વચમાં આવી જામો. દેહાને મળતાં એણે કષ્ટપૂર્વક એનો ખૂબ સત્કાર કર્યો. દેહો એની દગાખાજીબરી વાતોમાં ફસાઈ-ત્યાં રોકાયો. જામરની સેનીની સાથે મારુવણીના પિયરની એક દૂમણી (ગાયિકા) હતી. એણે ગાતાં ગાતાં ઈશારાથી મારુવણીને એ દગા અને પડ્યંત્રની વાત સમજાવી દીધી. એ સમજીને મારુવણીએ પોતાના જાંટને જોરથી માર્યું. જાંટ વેગપૂર્વક જાણું થયું. દેહો જાંટને સંભાળવાને આવ્યો ત્યારે મારુવણીએ એને ઠાનમાં સમજાવી દીધું. મારુવણીને સાંધે લઈને દેહો જાંટ પર ચઢી બેઠો અને જોતજોતામાં કેટલાયે દાસ દૂર નીકળી ગયો. જામરે સેના સહિત એનો પીછો પકડ્યો, પરંતુ એને હતઃશ જની પાછા ફરવું પડ્યું. દેહો મારુવણી

સાથે સકુશળ નરવર પહોંચી ગયો. એના પિતાએ ધામધૂમથી જાતેનું સ્વાગત કરીને મહેલમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. માલવણીને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે એને ચિતા અને ઈર્ષ્યા ઉપજ્યાં. મારુવણીના કહેવાથી દોલાએ માલવણીનો પણ આદર કર્યો. પછી ત્રણે આનંદપૂર્વક સુખથી રહેવા લાગ્યાં. એક દિવસ માલવણીએ પૂગલ દેશની અને મારુવણીએ માળવાની ખરાબી કરી. વૈર વધી પડ્યું, પરંતુ દોલાએ જાતેને સમજાવીને ત્રણડાને અંત આણ્યો.

“દોલા-મારુરા દુહા” કાવ્યનું સંપાદન ૧૮ પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતોને આધારે કરવામાં આવ્યું છે; જે રાજસ્થાનનાં રાજ્યોના ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાંથી શોધીને પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે. એમાં પણ સૌથી પ્રાચીન એ પ્રતોના પાદને વિશેષ પ્રામાણિક સમજીને આધારરૂપ ગણવામાં આવ્યો છે. એમાંથી એક તો જોધપુરની રાજકીય લાય-બ્રેરીમાંથી મળેલી વિ. સં. ૧૬૬૬ કાર્તિક શુ. ૯ ને દિવસે લખેલ પ્રત છે, અને બીજી મિડાનેર દરબારની લાયબ્રેરીમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ વિ. સં. ૧૭૩૦ માં લખાયેલી છે. આ બન્ને પ્રતો દુહાવાળા પ્રાચીન રૂપમાં છે; સર્વે પ્રતો પર વિચાર કરતાં “દોલા મારુરા-દુહા” અન્યના ત્રણ રૂપ મળી આવે છે:—

૧ અસલી દુહાવાળું પ્રાચીન રૂપ-રાજસ્થાનમાં પ્રચલિત રૂપ એ જ છે.

૨ જૈન કવિ કુશલસાહના દુહા અને ચોપાઈઓનું મિશ્રિત રૂપ. કુશલસાહે પ્રાચીન દુહાની વચ્ચે કથાસૂત્રને મેળવીને બોધગમ્ય કરવાને માટે સં. ૧૬૧૭ ની લગભગમાં પોતાની ચોપાઈઓ દાખલ કરી હતી. કુશલસાહે પોતાના અન્યના આરંભમાં લખ્યું છે કે:

“દુહા લખા પુરાણા અછે, ચોપઈ બંધ કિયો મેં પછે.” આ રૂપ ગુજરાતની પ્રતોમાં અને જૈન લંડોરની પ્રતોમાં મળી આવે છે.

૩ દુહા, ચોપાઈ અને રાજસ્થાની ગદ્યમય રૂપ-એની પ્રતિઓ પણ કોઇ કોઈ સ્થળે મળી આવે છે. એ અર્વાચીન રૂપ છે.

ઐતિહાસિક આધાર

“દોલા” નામ તો બહુ જૂનું છે, હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જે અષ્ટાંશનાં ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યાં છે એમાં દોલા શબ્દ આવે છે. હેમચંદ્રનો સમય વિક્રમની ૧૨મી સદી છે. ત્યાં દોલાનો અર્થ નાયક થાય છે. નાયકનું નામ “દોલા” સાચી પડ્યું એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી. સંભવ છે કે આ કથાના નાયકની સુપ્ર-સિદ્ધિથી નાયકનું કામ દોલા પડ્યું હોય. દોલાનો સમય વિ. સં. ૧૦૦૦ની લગભગમાં છે. તે કછવાહા વંશનો નરવરનો રાજા હતો. એનું નામ સાલ્હકુમાર હતું અને દોલા એના પ્રેમનું ઉપનામ હતું. ટોડ રાજસ્થાનમાં દોલા અને તેના પિતા નજનું નામ આવે છે. દોલાની પછી કછવાહોએ પોતાનું રાજ્ય જ્યપુર (દૂંદોડ)માં સ્થાપ્યું હતું. મુંતા નૈણસીની રાજસ્થાનની ખ્યાતમાં દોલાનો ઉલ્લેખ છે અને એમાં લખ્યું છે કે એને બે રાણીઓ હતી: એક માળવાની અને બીજી મારવાડની. મારવાડ અને માળવામાં એ સમયે પૈવારોનું રાજ્ય હતું. આ પ્રકારે મૂળ કથા ઐતિહાસિક છે. પરંતુ દોલા-મારુ એક પ્રેમગાથા છે. એની સર્વે વાતો ઐતિહાસિક ન હોઈ શકે.

કુશલસાહે પોતાના અંધમાં એક ભૂમિકા દાખલ કરી છે અને એમાં લખ્યું છે કે જલૌર અને આણના દેવડા રાજા સામંતસીની કન્યા બિમોદેનું લગ્ન પૂગલના પૈવાર પિંગલ સાથે થયું હતું. અને તેને મારુવણી નામની કન્યા થઈ હતી. આ મારુવણીનું લગ્ન દોલાની સાથે

યયું. જ્ઞાલૌરના સોનગર સામંતસીના કેટલાક શિલાલેખ વિ. સં ૧૩૮૯ થી વિ. સં. ૧૩૫૪ સુધીના મળી આગ્યા છે. તે સમ્રાટ અલાઉદ્દીનનો સમકાલીન હતો. એ સમયે પૂર્ણિમા પિંગલ નામનો કાંઈ રાજ હોવાનો ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી, અને દોલાનું નરવરમાં હોવાનું પણ સિદ્ધ થતું નથી. આ ઇતિહાસવિરોધથી અનુમાન થાય છે કે કુસલલાલની ભૂમિકા અનૈતિહાસિક અને અવિશ્વસનીય છે. સૌથી પ્રાચીન રૂપ દૂધાવાળું રૂપ છે જેમાં ભૂમિકા નથી અને ઇતિહાસની પ્રમાણિકતાને માટે એ જ રૂપ વિશ્વાસજનક છે.

ભાષા: ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ આ ગ્રન્થ મહત્વપૂર્ણ છે. 'પૃથ્વીરાજ' રાસો અને વિસલદેવ રાસોની ભાષામાં સાહિત્યિક રાજસ્થાનનું પ્રયાજ્ઞ રૂપ મળે છે. પરંતુ દોલામાર સાધારણ જનતાની બોલાચાલીની ભાષામાં લખાયેલું છે. એની ભાષા ભાટચારણોની ડિંગલ ભાષા નથી. આ દૃષ્ટિએ જોતાં ભાષાવિજ્ઞાનના અધ્યયનમાં અને અપભ્રંશથી રાજસ્થાનીનો વિકાસ કેવી રીતે થયો એના અભ્યાસ માટે આ ગ્રન્થ મદદરૂપ થઈ પડશે.

આ સંબંધમાં આચાર્ય રયામસુંદર દાસ લખે છે કે:

"In the field of linguistic Studies, the poem written, as it is in the old popular Rajasthan language and not in the stereotyped Dingal of the bards, will surely mark an important landmark in the process of evolution of the vernacular languages and literature of the Northern Hindustan, lending a very useful help to the student of Hindi in determining the different stages of evolution of some of the important branches of Northern vernaculars, which have jointly contributed to the progress of existence of Hindi."

[બોલચાલની પ્રાચીન રાજસ્થાનીમાં ન્યારે ચારણોની પ્રયાજ્ઞ ડિંગલમાં લખાયેલ હોવાના કારણે-આ કાવ્ય ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ, ખાસ કરીને, ઉત્તરભારતની દેશભાષાઓનાં સાહિત્ય અને ભાષાના વિકાસક્રમમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન રાખશે અને હિન્દી સાહિત્યના વિધાર્થીને દેશભાષાઓ અને વિશેષતઃ હિંદના ક્રમવિકાસના ઇતિહાસના અભ્યાસમાં સહાયક થશે.]

મહામહોપાધ્યાય શ્રી ગૌરીશંકર હીરાચંદ્ર ઝોઝા લખે છે કે:

આ કાવ્ય ભાષા અને ભાવ: બંને દૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ જણાય છે. એની ભાષા કૃત્રિમ ડિંગલ (રાજસ્થાની) નથી-એ સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ તટ્કાલીન બોલચાલની રાજસ્થાની ભાષામાં લખવામાં આવેલું છે અને ભાષાના ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે આ કાવ્ય ઉપયોગી સિદ્ધ થશે. કવિતાની દૃષ્ટિએ પણ આ કાવ્ય મહત્વપૂર્ણ છે. આ એક વિચિત્ર-Romantic-પ્રેમગાથા છે અને એમાં ચાતુર્યદાયક કામગીરી મનોભાવોનાં અને બાહ્ય પ્રકૃતિનાં મનોહર ચિત્ર અંકિત કરવામાં આવ્યાં છે.

અહીં એ કાવ્યમાંથી કેટલાંક ઉદાહરણ આપવાં અયોગ્ય નહિ લેખાય.

મારુવણીની વિરહદશા પર કવિ કેવું લખે છે ?

બાબલિયો નૈ બિરહિણી ફહુંવા એક સહાવ:

જળહી બરસે પણ પહો તબહી કહે પ્રિયાવ.

[પૈય્યા અને વિરહિણી, બંનેનો એકસરખો સ્વભાવ છે. ન્યારે ન્યારે મેઘ ખડું વરશે છે ત્યારે એ બંને 'પી આવ, પી આવ' કહી પોતારકરે છે.]

વિરહની પ્રથમ ભરતીએ મારુવણીની વિચિત્ર દશા કરી મૂકી છે. રાત્રિએ નથી નિંદ આવતી કે નથી દિવસે કાંઈ ચેન પડતું. એની પ્રતિજ્ઞા જાગે છે અને હૃદયમાં અપૂર્વ

લાવનાઓનો ઉદ્દેગ થઈ રહ્યો છે. આરે તરફનાં દર્યો તરફનો ઝોનો દષ્ટિકોણ જ નહીં ગયો છે. પક્ષીઓનો કતરવ, વીજળીનો ચમકારો, મેઘનું ગર્જન, પર્વતોનો પુકાર એના પ્રિયતમનું સ્મરણ આપે છે. એનું અને પ્રકૃતિનું સામંજસ્ય વધતું જાય છે:

રાતિ સખી છલિં લાલ મેં કાઠ જ કુરવી પંખિ:
હવે સરિ હું ધરિ આપણે જિહ્વે ન ગેળા અંખિ.

[હે સખિ ! રાત્રિએ પેલા સરોવરમાં કાઠ પક્ષીએ કતરવ કર્યો. તેઓ સરોવરમાં હતાં: અને હું ધરમાં. અમારી બંનેની આંખો ન મળી.]

એટલામાં કુરૂડ પક્ષીઓને જોઈને કહે છે:

હું કાઠ નઈ પંખડી ચાકડ વિનક વહેસ:
સોચર લંધી પ્રી મિલક પ્રી મિલો પાછી દેસ.

[હે કુરૂડો, મને જરા તમારી પાંખો આપો. હું તમારો સ્વાંગ રચોરા, અને સાગર પાર કરીને પ્રિયતમને જોઈને મળીશ. એમને મળી આવીને તમારી પાંખો તમને પાછી આપી દહરા.]

પંખી વાયુને, સંભોધીને કહે છે:

નિશ્ચિ દેસે સજ્જણ વસથ તિણિ દિસિ વજ્જક વાલ:
લુચ્છા લગે મો લગસી જાહી લાખ પસાડ.

[હે વાયુ ! તે દિશામાં મારા પ્રિયતમ વસે છે તે દિશામાં યજ્ઞને ટુંચાલ, જેથી એમનો સ્પર્શ કરી મને સ્પર્શી શકે. એ મારે માટે લાખજણા આનંદની વાત ધરો.]

વિજ્ઞાનિયો નીલનિર્મલો જળદરિ વૃહી લનિર:
સૂતી સેજ વિદેસ પ્રિય મધુરથ મધુરથ બનિર.

[વીજળીઓ તો નિર્જાળ છે. હે જળધર ! ટું તો મારી લાગ રાખ ! મારી રાખ્યા સૂતી છે: મારો પ્રિયતમ પરદેશ વસે છે: માટે ટું મધુર (મંદ) સ્વરે ગર્જન કર.]

ઢાઢીના હાથે દોલાને સંદેશો મોકલતાં મારુવણીને સંતોષ નથી થતો:

ભરથ પલટઈ બી ભરઈ બી ભરિ બી પલટઈ:
ઢાઢિ હાથ સંદેશ ધણુ વિલલેલી દેહિ.

[સંદેશ કહે છે; ખદલે છે: ફરીથી કહે છે અને કહીને ફરી ખદલે છે. આ પ્રકારે વિલાપ કરતી તે ઢાઢીને હાથમાં સંદેશ આપે છે.]

ઢાઢીએ કરુણ સંગીત દ્વારા રાતભર દોલાને સંદેશ ગાઈ સંબળાવ્યો. સંગીતના નૈસર્ગિક પ્રભાવ માટે કવિની કેવી માર્મિક ઉક્તિ છે ?

હુખ વીસાણુ મનહરણુ જો ઇ નાહ ન હુતિ:
હિયડો રતન-તળાવ જ્યુ ફરી દહ દિસિ નંતિ.

[હુખનું વિસ્મરણ કરાવનાર અને મન હરનાર સંગીત જો ન હોત તો દહ્ય રતનસરોવરની મુક્ક ફરીને દરો દિશાઓમાં વહી જતો.]

મારુવણીનો સંદેશ સાંભળીને દોલો મિલનાતુર બન્યો. મારુવણીએ જ્યારે એ જાણ્યું ત્યારે તે વિરહવ્યાકુળ બની અને તેને રોકવાની ચેષ્ટા કરવા લાગી. વર્ષાઋતુનું વર્ણન કરતી તે કહે છે:

પ્રીતમ કામણુચારિયો યજ્ઞ યજ્ઞ વાદ્યિયોદ:
ધણુ વરસતે સઙ્કિયો લૂ સૂ પોણુચારિયોદ.
નદિયો નાળા નીચરણુ પાવસ ચંદ્રિયા પૂર:
કરહક કાદિમ તિજકચ્ચ પંચી પૂજણ દૂર.

[હે પ્રિયતમ ! સ્થળે સ્થળે નદુઝરણી વાદળીઓ છાછ રહી છે. તે વરસાદ થતાં ચુકાઈ નય છે અને લૂથી ફરીને બરપૂર બને છે. નદીઓ, નાળાં અને ઝરણાં પાણીથી બરપૂર બસાયેલાં છે. ક્યાંક બેંટ કાદવમાં ફસાઈ ન નય. હે પચિક, પૂગલદેશ બહુ જ દૂર છે.]

ટોલો ઉત્તરમાં મારવાડની વર્ષાઠાલીન શોભાનું વર્ણન કરતો કહે છે:

ખાનરિયો હરિયાબિયો બિચિ બિચિ બેલો ફૂલ:

જલ્લ બરિ ખૂડલ્લ બાદલ્લ મારુ દેસ અમૂલ.

[ખાનરી હરિયાળી થઈ ગઈ છે. વચ્ચે વચ્ચે વેલો ફાલી રહી છે: આખો ભાદરવો જો વરસાદ વરસે તો મારુદેશ અમૂલ્ય (શોભાભર્યો) થશે.]

ટોલાઓ આખરે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ સમયનું ચિત્ર કવિ રખૂ કરે છે:

ટોલલ્લ હલ્લાણ્લ કરઈ ધણ્લ હલ્લિવા ન દેહ:

ઝળ ઝળ ઝૂળલ્લ પાગડલ્લ ડળ ડળ નયલ્લ ભરેહ.

[ટોલો જવા માગે છે, પરંતુ પ્રેયસી જવા નથી દેતી. બેંટની રિકાબ પકડીને ઝળ ઝળ ઝૂમે છે અને આંખોમાં ડબડબ આંસુ ભરે છે.]

ટોલો ચાલ્યો ગયો. માલવણી વિરહવિલાપ કરે છે:

સાલ્લ ચલતૈ પરડિયા ઝાંગણ્લ વીખડિયોહ,

સો મૈ હિયૈ લગાડિયો બરિ ભરિ મૂઠડિયોહ.

બાખૂ બાજૂ દેસડલ્લ નિહો ઝૂગર નહિ કોઇ,

તિણ્લિ ચદિ મૂઠલ્લ ધાહડી હીયલ્લ ઢરળલ્લ હોઇ.

સાંવણિ કોઈ ન સિરનિયો અંબર લાગિ રહંત:

વાટ ચલંતો સાલ્લ પ્રિય બપર છોહ કરંત.

[સાલ્લકુમારના જતી વખતે આંખણમાં પદચિહ્ન પડ્યાં. એની ધૂલિને મેં મૂઠી લઈ લઈને દહાયે લગાડી.

હે પિતાજી ! હું એવા દેશને જલાવી દઉં, ત્યાં કોઈ પહાડ પણ ન હોય, કે એના પર ચડીને હું પોકાર કરું, કે જેથી દહાય હલકું બને.

હે વિધાતા ! તેં મને શ્યામલ વાદળી શા માટે ન સરજી કે જેથી હું આકારમાં જ રહી શકતુ અને રસ્તે ચાલતા પ્રિયતમ સાલ્લકુમાર પર છાંયો કરત.]

વીસ ચારણ ટોલા પાસે મારવાડની સ્ત્રીઓનું અને મારવાડ દેશનું વર્ણન કરે છે:

મારુ દેસ લપનિયો તોહ કા દંત સુસેત:

ફૂલ-બચ્ચો ગોરંગિયો ખેનર નેહા નેત.

દેસ સહાવૈ જળ સજળ રોકા બોલા લોઇ:

મારુ કાંમણ્લ બુંદ દખિણ્લ જલ્લ હરિ દિયલ્લ તહોઈ.

યળ ભૂરા બન ઝંખરા નહો સુ ચંપક જલ્લ:

શુભે સુમંધી મારુવી મહડી સહુ વણ્લારાઈ.

બોડા પાણી કોહરે દીસૈ તારા જેમ:

ભસાંતા ચાકિચઈ કહો કાદિરયાહ કેમ.

[મારુદેશમાં જન્મ લીધો છે એ મહિલાઓના દાંત અત્યંત લગ્નવળ હોય છે. તેઓ કુંડનાં બચ્ચાંની મદક અને ગોરંગિની હોય છે. એમનાં નેત્ર ખંજન સમાન હોય છે.

મરુચળ અત્યંત સોહામણો દેશ છે. ત્યાંનું જલ સ્વાસ્થ્યપ્રદ છે અને લોકો મધુરભાષી છે. મારુદેશની કામિની દક્ષિણદેશમાં જો લમવાન જ આવે તો મળી શકે છે. બુઝિ (વાયુકામ્ય હોવાથી)

સૂરી છે. વન અંખરાઈ છે. ત્યાં વંધો લખ્ય થતો નથી. મારુવણીના સુણિની સુગંધીથી જ સમગ્ર વનખંડ મહેંકી ઊઠ્યો છે.

કુવાઓમાં પાણી એટલું ઊંડું છે કે ઉપરથી તારાની માફક નીચે 'અમકર્તુ' નગરે પડે છે. એમાંથી પાણી કાઢતાં યાત્રી જરો. કહો, કેવી રીતે કાઢ્યો ?]

મારુવણીના દેશ મારવાડની હાંસી કરતી માલવણી કહે છે:

બાજૂ બાબા દેસડકે જાણી જિહો કુવોઢઃ
આધીરાત કુલકડા જયજી માણસો મુવોઢઃ
બાબા ન દેઈ મારવો 'સુધા ગોવાળોઢઃ
કંધિ કુંહારો સિર ઘડો બાસો મેઝ મળોઢઃ
બાબા મ દેઈ મારવો વર ફૂઆરિ રહેસિઃ
હાય કયોળો સિર ઘડો સીચેતીય મરેસિઃ
મારુ - જોકે દેસડે એક ન બાજે રિકઃ
ઊચાળો ક અવરસણો કા કાકો કા ટિકઃ
નિહુ લુંઈ પનન પીચણા કેર કંઠાલા રૂખઃ
આકે ફોગે ઝાંહડી હુંઠા બોલે ભૂખ.
પહરણ એઢણ કામળા સાહે પુરસે નીરઃ
આપણુ લોક ફોજાખરા ગારર છાળી ખીર.

[હે પિતાજી ! એવા દેશને હું જલાવી દઉં, જ્યાં પાણી ઊંડા કુવાઓમાં જ મળે છે, ત્યાં કુવા પર પાણી કાઢવામાં, માનવીના મરણ પાછળ પુકાર કરે તેમ, અધરાતે પુકાર કરે છે. પિતાજી ! મને મારવાડીઓને ત્યાં ન પરણાવશો, ને સીધા સાદા પશુઓને જ ચરાવે છે. ત્યાં ખસા પર કુંહારો અને માયા પર ઘડો રાખવાં પડશે.

હે પિતાજી ! મને મારવાડીઓને ત્યાં ન આપશોઃ ભણે હું કુંવારી જ રહી જઈ. ત્યાં દિવસભર હાયમાં કટારા અને માયા પર ઘડો, એવી રીતે પાણી ભરતાં ભરતાં જ હું મરી જઈશ.

હે મારુવણી ! તારા દેશમાં એક પણ કછ દૂર નથી યતુંઃ કાં તો કુવાળો-અકાળમાં વિદેશગમન અથવા અવધા. કે ભૂખમરો અથવા તો તીડ-કાઠ ને કાઈ અનર્થ અવરથ થતો જ રહે.

ને મારવાડની ભૂમિમાં પીવણા સાથ યાય છે, કેર અને ઊંટકટારાનાં વૃક્ષો જ વૃક્ષમાં ગણાય છે, જ્યાં આકાશ અને ફેણની જ છાયા રહે છે, અને મુરટ ધાસના દાણાથી જ પેટ ભરતું પડે છે, જ્યાં પહેરવા એડવા માટે જલદી બનતી કામળી જ મળે છે, જ્યાં પાણી સાદ વાંસ જડા હોય છે, જ્યાં માનવી પણ એક સ્થાને સ્થિર નથી રહેતાં અને જ્યાં બકરો અને બોડનું જ દૂધ પીવાને મળે છે, એવા તારો મારવાડ દેશ છે.]

મારુવણી ઉત્તરમાં માલવદેશની નિંદા કરે છે !

બાજૂ બાબા દેસડકે જિહો પાંતી સેવારઃ
ના માણહારી જૂવરો ના કુવે લેકાર.

[હે પિતાજી ! એ દેશને હું જલાવી દઉં કે જ્યાં પાણી પર સદાય સેવાળ બાજી રહે છે, જ્યાં નથી પનિહારિયોનાં જૂંટ જતાં આવતાં, કે નથી કુવા પર (પાણી સાંચનારને) લથપૂણું સ્વર સંભાળતો.]

રમણીક કીશનલાલ મહેતા

પ્રાણાયામ : વિજ્ઞાન અને કલા

ડૉ. શોન્નવુરે ઓટોબ જાપાનના એક સુપ્રસિદ્ધ ડોક્ટર છે. તેઓએ લંડનની કેમિસ્ટન ઈન્ફર્મરીમાં આસિસ્ટન્ટ મેડિકલ ઓફિસર તથા ટાકિયોની ચેરિટી હોસ્પિટલ મેડિકલ કોલેજના મેડિટરિયોલોજિકલ ઇસ્ટીટ્યુટમાં, લેગુલી સેનેટોરિયમમાં, ચેચાયરમાં અને કેંટમાં બહુ જાયા માનદ હોદ્દાઓને મુશોભિત કર્યા છે. તેઓએ પ્રાણાયામ પર અનેક પ્રયોગો કરીને તેમજ સતત મનનદ્વારા તે વિષયમાં બહુ જાડો અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે. આવા અમૂલ્ય અનુભવોનું અત્યુપયોગી સંકલન તેઓશ્રીએ *The Science and Art of Deep Breathing as a Prophylactic and Therapeutic Agent in Consumption* નામના પોતાના સુંદર પુસ્તકમાં કરીને સમસ્ત માનવ-સંસારને મોટો ઉપકાર કર્યો છે. આ પુસ્તકના યુરોપની ફ્રેન્ચ અને જર્મન ભાષામાં અનુવાદ થઈ ચૂક્યા છે. આપણી રાષ્ટ્રભાષામાં પણ એક સુંદર અનુવાદ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રો. પીતામ્બર દત્ત બડયવાલ એમ. એ. ડિ. લીટ મહોદયે કર્યો છે, જે ઇન્ડિયન પ્રેસ પ્રવાગદ્વારા પ્રાપ્ય છે; પ્રસ્તુત લેખ તે પ્રસિદ્ધ પુસ્તકનું લઘુ સંસ્કરણમાત્ર છે.

આપણે ભોજન વગર અમુક દિવસ સુધી ચલાવી શકીએ, પરંતુ જો આપણી શ્વાસ-ક્રિયા દશ મિનિટને માટે પણ બંધ થઈ જાય તો આપણું જીવનું મુશ્કેલ થઈ પડે. માટે શ્વાસક્રિયા એ આપણા જીવનનું સર્વપ્રથમ સાધન છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે આપણામંથી કેટલા જૂજ માણસો જીવનના પ્રમુખતમ સાધન પર મનન કરે છે, અને તેથી પણ વધારે જૂજ માણસો કેટલા છે કે જેઓ મનન કર્યા પછી તેનું અનુસરણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે ! ભોજન માટે આપણે કલાકો વીતાવીએ છીએ. શારીરિક વ્યાયામ માટે પણ આપણે સમય કાઢી શકીએ છીએ; પણ જો બધા ભોજનોથી ઉત્તમ ભોજન છે અને જો બધી પ્રકારના વ્યાયામોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે તે પ્રાણાયામ માટે આપણે કેટલો સમય આપીએ છીએ ?

વીસમી સદીની તાજેતરની શોધખોળોએ પાશ્ચાત્ય દેશની કાયાપલટ કરી નાખી છે. થોડા દિવસ પહેલાં સૂર્યના પ્રકાશમાં નમ્ર ચરીરે ફરવું અને શહેરની વિશાલ અદ્વાલિકાઓને છોડીને જંગલની ખુલ્લી હવામાં ફરવું એ અસંભવ ગણાતું હતું; પણ આજે યુરોપ અને અમેરિકામાં *The Cult of Nudism and Sun-bath*નો પ્રચાર આફ્રિકાની બરાબરી કરી રહ્યો છે; માટે એ કહેવું મુશ્કેલ છે કે વર્તમાન પાશ્ચાત્ય સમ્પત્તા આગળ વધી રહી છે કે બૂલી ભટકીને પાછી ફરી રહી છે ? ધણી લોકોનું કહેવું છે કે ભારતવર્ષ આધ્યાત્મવાદમાં જ આગળ વધી શક્યો છે, એણે આત્માની ઉન્નતિ પર જ ધ્યાન આપ્યું છે, જ્યારે શરીરને અવગણ્યું છે. પણ હવે આવા ટીકાકારોની સમજમાં આવતું હશે કે તેઓનું એમ કહેવું બૂઝભરેલું છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષે બન્ને વિષયમાં આશ્ચર્યજનક ઉન્નતિ કરી હતી. તેમના સિદ્ધાન્તો માત્ર ગાંડું તત્ત્વજ્ઞાન ન હતા, પરંતુ તેમાં વ્યવહારુ ડહાપણ ભર્યું હતું.

સ્વાભાવિક પ્રાણાયામ

કાર્ધ પશુ નવા જન્મેલા બાળકના રુદનનું અવલોકન કરીશું તો જણાશે કે બાળક રડતા પહેલાં લાંબો નિઃશ્વાસ લે છે અને પછી તેને ચોતાના રુદનની સાથે ધીરે ધીરે દીર્ઘ પ્રશ્વાસરૂપે બહાર કાઢે છે. આ ઇશ્વરપ્રદત્ત સ્વાભાવિક પ્રાણાયામ છે. શિશુની અન્ય સમયની શ્વાસક્રિયા શાંત, પ્રમિત અને નિયમિત હોય છે; પરંતુ જેમ જેમ વયની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ તેમ તેના પર સીધું બેસવું નહિ, ચૂસ્ત કપડાં પહેરવાં, દૂધિત વાધુમાં ફરવું, ઇત્યાદિ જોડા સંસ્કારોનો પ્રભાવ પડવા માંડે છે અને ક્ષત: નેત્રી શ્વાસક્રિયા દીર્ઘને બદલે ટૂંકી, શાંતને બદલે અશાન્ત, પ્રમિતને બદલે અપ્રમિત અને નિયમિતને બદલે અનિયમિત થઈ જાય છે. આથી શું શું નુકસાન થાય છે તે બજુતા પહેલાં શ્વાસક્રિયાનો શારીરિક સંબંધ શો છે તેનો વિચાર આપણે કરીશું.

પ્રાણાયામ દ્વારા દબાણ પડવાથી રક્તસંચારની ક્રિયા વધે છે

દીર્ઘ નિઃશ્વાસ લેવાથી વક્ષ અને ઉદરના મધ્યની પેશી (muscles) પર દબાણ પડે છે, જેથી તે ઉદરકોષમાં પ્રવેશ કરવા માંડે છે, અને આને લીધે ઉદર ફૂલવા માંડે છે. પશુ ઉદર એક પરિમિત સીમા સુધી જ ફૂલી શકે; એથી આ દબાણ અન્ય પેશીઓ (muscles) પર દોરાય છે. તે જ પ્રમાણે દીર્ઘ પ્રશ્વાસ વખતે ઉદરની પેશીઓ સંકોચાઈ જાય છે, અને તેથી જઠર, પ્લીહા, અમાશય, આમાશય અને આંતરડાં પરના સ્નાયુસૂત્રો પર દબાણ પડે છે. આ દબાણથી જે ઉત્તેજના મળે છે તેથી રક્તસંચારની ક્રિયા વધી જાય છે.

પ્રાણાયામથી રક્ત-ભારમાં પરિવર્તન થવાથી રક્તનું ગતિપૂર્વક આવાગમન થાય છે.

પ્રાણાયામ દ્વારા ઉદર અને વક્ષસ્થલના રક્ત-ભારમાં જે પરિવર્તન થાય છે તે વધારે મહત્વનું છે. દીર્ઘ નિઃશ્વાસ વખતે વક્ષસ્થલનો ભાર ઘટે છે અને ઉદરનો વધે છે; તેમ જ દીર્ઘ પ્રશ્વાસથી વક્ષસ્થલનો ભાર વધે છે અને ઉદરનો ઘટે છે આપણે બાણીએ છીએ કે ઉચ્ચ-વાતાવરણીય ભારવાળા (high Pressure) પ્રદેશ તરફથી નિમ્ન-વાતાવરણીય ભારવાળા (Low Pressure) પ્રદેશ તરફ વાયુ વેગપૂર્વક વહે છે, તે જ પ્રમાણે રક્ત-ભારના પરિવર્તનથી રક્ત એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ વેગપૂર્વક આવાગમન કરે છે. આમ રક્તનું વેગપૂર્વક આવાગમન થવાથી રોગનું નિવારણ કેવી રીતે થાય છે તે આગળ પર લખવામાં આવશે.

જો તમે ઉદરકોષનું ચિત્ર જોશો તો માલમ પડશે કે તેની સ્વાભાવિક રચના જ એવી ગૂંચવણભરેલી છે કે જેથી ત્યાંના રક્તસંચારની ગતિમાં ગડબડ પડતી થણી સહેલ છે. આ કારણસર ઉદરમાં રક્તની ગતિ બહુ જ મંદ હોય છે. પ્રાણાયામથી ઉદરમાં રક્તની ગતિ તેજ કરી શકાય છે. અને ઉદરકોષ અને વક્ષસ્થલના રક્તભારનું પરિવર્તન મસ્તિષ્ક, બસ્તિ મલદ્વાર આદિ ભાગો પર પણ અસર કરે છે. કારણ કે જ્યારે જ્યારે ઉદરકોષ કે વક્ષસ્થલનો રક્ત-ભાર ઘટે છે, ત્યારે ત્યારે મસ્તિષ્કાદિ દૂરનાં સ્થાનોથી પણ રક્ત દોડી આવે છે, અને પછી રક્ત-ભાર વધવાથી પુનઃ પાછું ચાલી જાય છે. જેમ કાર્ધ સ્વચ્છ વહેતા પાણીમાં શેવાળાદિ લાગી ન શકે તેમ સ્વચ્છ વહેતા લોહીમાં પણ કોઈ પણ રોગના કીટાણુ ઠકી ન શકે. આ સિવાય પણ રક્તાધિક્યથી બીજા જે જે ફાયદા થાય છે તે આગળ પર લખવામાં આવશે.

ખીનું રક્તની ગતિ લસિકા-પ્રવાહ (Lymph)ની ગતિ પર પણ અસર કરે છે. શરીરની પુષ્ટિમાં લસિકાનો પણ ભાગ હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રાણાયામથી રક્ત અને લસિકાની ગતિ તેજ થાય છે.

ફેફસાં અને હૃદયનો અત્યંત ઘનીષ્ટ અન્યોઽન્ય સંબંધ હોય છે. શરીરમાંથી પાછું ફેરવું રક્ત પુનર્નુદિ માટે ફેફસામાં જાય છે, આ રક્તમાં કાર્બન ડાઇઑક્સાઇડનું પ્રમાણ વધારે અને ઓક્સિજનનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. ફેફસાંના નિઃશ્વસિત વાયુમાં ઓક્સિજનનું પ્રમાણ વધારે અને કાર્બન ડાઇઑક્સાઇડનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. આ બન્ને ગેસનો ફેફસામાં વિનિમય થાય છે. રક્ત હવામાંથી ઓક્સિજન લઈ લે છે અને કાર્બન બદલામાં આપી દે છે.

પ્રાણાયામ અને યક્ષ્મા-પ્રતિષેધ

યક્ષ્મા જેને યાવ છે તેનું જીવનું બંધન યર્ષ જાય છે, અને અકાલ સમયે મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. જે માણસ નિયમિત પ્રાણાયામ કરે છે, તેને યક્ષ્મા જેવા ભયંકર રોગ થવા સુરક્ષ છે. હવાની સાથે મળીને રોગાત્પાદક ક્રીટાણુઓ સીધાં ફેફસામાં પ્રવેશ કરે છે. માટે જે ફેફસામાં કમળેરી આવી ગયેલી હોય તો ત્યાં ક્રીટાણુઓ બહુ જલદી રોગ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ક્ષયનું આક્રમણ ફેફસાના શિખરભાગ પર બહુ જલદીથી થાય છે. પ્રાયઃ સોમાંથી એંશી ક્ષયના રોગીઓ એવા હોય છે કે જેઓને ફેફસાના શિખર ભાગ પર સર્વ-પ્રથમ ક્ષયનું આક્રમણ થયેલું હોય છે. આનો અર્થ 'એ થયો કે જે આપણે ફેફસાના શિખરભાગને ક્ષયના આક્રમણથી બચાવી શકીએ તો સોમાંથી એંશી રોગનું નિવારણ આપોઆપ યર્ષ જાય છે. પ્રાણાયામથી ફેફસાના શિખરભાગને આક્રમણથી કેવી રીતે બચાવી શકાય તેનો વિચાર હવે આપણે કરીશું.'

ફેફસાની રચના તરફ જે આપણે નજર કરીશું તો જણાશે કે ઉપરના ભાગ કરતાં વચલા અને નીચેના ભાગમાં હવા વધારે સીધી રીતે સંચરિત થઈ શકે છે. એથી ઉપરના ભાગમાં ક્ષયના ક્રીટાણુઓ શ્વાસના વેગથી રક્ષા પામે છે. ખીનું ત્યાં જે વાયુ-પ્રણાલીઓ ગઈ છે તેમની કોઈ નિયમિત અવસ્થિતિ નથી અને તેમની સાખાઓ બહુ જ ન્યૂન કાણુ બનાવતી ફૂટે છે. પ્રમિત શ્વાસ-નિશ્વાસ વખતે ફેફસાના ઉપરના ભાગમાં એક તો હવા બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં અને તે પણ આડકતરી રીતે જાય છે; તેથી ત્યાંની વાયુ-પ્રણાલીઓના ન્યૂન કાણુ સારી રીતે ફૂલી નથી શકતા. તેથી આ ન્યૂન કાણુઓમાં ભરાયેલા ક્ષય-ક્રીટાણુ ઘર કરી લે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. પણ પ્રાણાયામ વખતે વાયુ વેગપૂર્વક ફેફસાના પ્રત્યેક ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેને સારી રીતે વિકસિત કરે છે, જેથી ક્રીટાણુઓ પોતાના રથાનથી હાલી જાડે છે અને પ્રશ્વાસના પ્રમળ વેગમાં બહાર નીકળી જાય છે. ત્રીજું, ઉપરના ભાગમાં રક્ત અને લસિકાનો પ્રવાહ ખીન ભાગો કરતાં મંદ હોય છે, અને રક્તવાહિનીઓની સંખ્યા પણ બહુ જ યોડી હોય છે. આ ત્રણ કારણોસર ક્ષય ફેફસાના ઉપરના ભાગમાં બહુ જલદી આક્રમણ કરી શકે છે.

ફેફસા એક પ્રકારની મંથીઓ છે જેનો આકાર દાક્ષના ગુચ્છા જેવો હોય છે. એ નાનામોટા અનેક વિભાગોમાં વિભક્ત હોય છે, જે આપણમાં સૌનિક તંતુઓ દ્વારા જોડાયેલા હોય છે. પ્રત્યેક વિભાગમાં અનેક રક્ત અને લસિકાવાહિનીઓ તથા વાતચત્ત હોય છે. એક એક વાયુપ્રણાલિકા પ્રત્યેક વિભાગ સાથે સંયુક્ત હોય છે, જેનો સંબંધ ઘણા વાયુમંદિરોની

સાથે હોય છે. વસ્તુતઃ વાયુપ્રણાલિકાઓના શાખા પ્રશાખામાં કૂટનાથી ફેરસાં બને છે. વાયુમંદિર ગૈસીય-વિનિમયનું મુખ્ય સ્થાન છે. બન્ને ફેરસાંનાં વાયુમંદિરોની સખ્યા લગભગ સોળચોં અઢાર કરોડની લગભગ છે. આ ફેરસાંની રચના છે.

જો ફેરસાંના ઉપરના ભાગના વાયુ-મંદિરોની તાલ હવાનું આનાગમન વેગપૂર્વક ન ચાલે તો તે ધીરેધીરે ક્રમબદ્ધ યર્ષ કામ કરતાં અટકી પડે, જેથી ક્ષયાદિ કીટાણુઓ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામી શકે. માટે માત્ર પ્રાણાયામ દ્વારા જ આપણે ફેરસાંના આ ભાગને રોજ તાલ હવા અને રક્તથી મજબૂત બનાવી શકીએ. પ્રમિત શ્વાસ-ક્રિયા વખતે ફેરસાંના ઉપરના ભાગમાં માત્ર તેજ હવા પહોંચે છે કે જોને આપણે પ્રશ્વાસ દ્વારા બહાર કાઢી નથી શકતા, અને આ હવામાં કાર્બનડાયોક્સાઇડનો ભાગ ઓકિસજન કરતાં વધારે હોય છે. આમ પ્રમિત શ્વાસ-ક્રિયા દ્વારા ફેરસાંનો ઉપરનો ભાગ કોઈ દિવસ મજબૂત રહી ન જ શકે. તેને માટે તો પ્રાણાયામની વિશેષ આવશ્યકતા છે. તાત્પર્ય એ થયું કે ફેરસાંના ઉપરના ભાગ કરતાં વચલા અને નીચેના ભાગમાં તંતુઓનો વ્યાપામ અને ગૈસીય-વિનિમય ઘણી જ સારી રીતે ચાલે છે, જેથી વચલા અને નીચેના ભાગમાં પ્રતિરોધ-શક્તિ સારા પ્રમાણમાં હોય છે.

હવે ફેરસાંના નીચેના ભાગમાં ક્ષયનું કારણ આપણે તપાસીએ. ફેરસાંનાં ઢાંકણ એ પડદાઓનાં બનેલાં હોય છે. તેમાંનો એક પડદો ફેરસાંને જોડાયેલો હોય છે અને બીજો પડદો વક્ષઃસ્થલની દિવાલના અંદરના ભાગ સાથે જોડાયેલો હોય છે. આ બન્ને પડદા વચ્ચે હવા નથી હોતી, પણ થોડાંએક પ્રવાહી પદાર્થ હોય છે. હવે પ્રમિત શ્વાસ-ક્રિયા વખતે આ બન્ને પડદાઓ વિભિન્ન જ રહે છે, અને બન્ને વચ્ચે જે થોડું ધણું અંતર રહે છે તે ખાસ કરીને ફેરસાંના નીચેના ભાગમાં વધારે રહે છે. એટલે પ્રમિત શ્વાસ-ક્રિયા વખતે આ પડદાઓના અંતરવાળા ભાગમાં બહુ જ થોડો શ્વાસ-વ્યાપામ ચાલે છે, જેથી તે ભાગની સારી રીતે વૃદ્ધિ થતી નથી; પણ પ્રાણાયામ દ્વારા આ ભાગમાં સારી રીતે શ્વાસ-વ્યાપામ ચાલે છે, જેથી ઉત્તેજના ચાલે છે અને રક્ત-લસિકાપ્રવાહની ગતિ પણ વધે છે. ત્યાંના રનાયુતંતુઓ પણ મજબૂત થાય છે. આમ યવાથી ત્યાં ક્ષયના કીટાણુ વૃદ્ધિ પામી શકતા નથી. જો આ પડદાઓમાં ક્ષયની વૃદ્ધિ ન ચાલે તો ફેરસાંના નીચલા ભાગ જ વચલા ભાગમાં ક્ષય થવો મુશ્કેલ છે.

રક્તમાં કીટાણુ-વિનાશક શક્તિ

ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે રક્તમાં કીટાણુ-વિનાશક શક્તિ વિષમભાવે હોય છે. રક્તમાં ખાસ કરીને એ પદાર્થો હોય છે. એક લાલ કણ અને બીજો શ્વેત કણ. લાલ કણનું કામ ગૈસ-વિનિમય કરવાનું હોય છે અને શ્વેત કણનું કામ કીટાણુ-લક્ષણનું હોય છે. શ્વેત કણોને ન્યાં કંઈ રોગજનક કીટાણુ મળે છે ત્યાં તરત જ તેઓ એકઠા યર્ષ ને કીટાણુઓને પકડી લે છે, અને ધીરેધીરે તેમનું ભક્ષણ કરી નાંખે છે. આ ભક્ષણ-ક્રિયાને આપણે સૂક્ષ્મદર્શક યન્ત્ર દ્વારા જોઈ શકીએ છીએ. ભિન્ન ભિન્ન કીટાણુઓને મારવામાં કણોને ભિન્ન ભિન્ન સમય લાગે છે; કેમકે ટાઇફોઇડ અને કોલેરા મારવામાં થોડો અને ક્ષયને મારવામાં વધારે સમય લાગે છે. વિશુદ્ધ રક્તમાં આ કીટાણુભક્ષણ શક્તિ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. આ સિવાય રક્તમાં એવા બીજા ઘણા પદાર્થો હોય છે, કે જેથી કીટાણુ રક્તમાં વૃદ્ધિ પામી જ ન શકે. માટે વિશુદ્ધ રક્તને

પ્રવાહ શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં જો વેગપૂર્વક વહેતો રહે તો કોઈ પણ રોગથી ડરવાનું કંઈ કારણ રહેતું નથી.

આરગ્લિક અવસ્થામાં ક્ષયનું નિવારણ પ્રાણાયામ દ્વારા બહુ જ સારી થઈ શકે, પરંતુ રોગની અત્યંત વૃદ્ધિ પછી આ એટલું બધું શક્ય નથી; કારણ કે ક્ષયના ક્રિટિક્વોના સંવર્ધન માટે સંવૃદ્ધિ-માધ્યમને સંવૃદ્ધિ-કાળમાં પહેલાં બહુ જ મેલાળપૂર્વક રાખવું પડે છે. જો આ માધ્યમોને પ્રારગ્લિક અવસ્થામાં પોતાની સુરક્ષિત જગ્યાએથી હઠાવી શકાય તો ક્રિટિક્વોની ત્યાં વૃદ્ધિ થવી સુસ્કેલ થઈ પડે છે. પરંતુ એક વખત વૃદ્ધિ પામ્યા પછી ક્રિટિક્વોમાં સ્વયંપ્રતિરોધ શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ જાય ત્યારે તેમને નાશ કરવો બહુ જ સુસ્કેલ થઈ પડે છે.

પ્રાણાયામનો મન પર પ્રભાવ

જો તો એક બધાના અનુભવની વાત છે કે જ્યારે તમને કોઈ આકસ્મિક ચિંતા થઈ આવે અથવા કોઈ પણ પ્રકારે મન અશાન્ત થાય ત્યારે તમે જો નિઃશ્વેષ થઈને થોડી વાર સુધી પ્રાણાયામ કરો તો તમારામાં અપૂર્વ શાન્તિનો સંચાર થશે. આનું કારણ જાણવા માટે મન એ શું છે એ જાણવું આવશ્યક છે. મન એ પંચેન્દ્રિય નાડીઓની કેન્દ્રીભૂત શક્તિનો સંમિલિત વ્યાપાર માત્ર છે. તમે ચક્ષુ દ્વારા પુષ્પ જોયું. પછી જણાવું કે સ્પર્શિત છે. પછી સ્મૃતિ યદ્ય આવી કે વિગત પાછલાં વર્ષોમાં આ પુષ્પ આટલું વિકસિત નહોતું થયું. એટલે તમે નિશ્ચય કર્યો કે “મારે ખરીદવું જોઈએ.” આ બધું શું છે? માત્ર ભિન્ન ભિન્ન નાડી કેન્દ્રોનો સંમિલિત વ્યાપાર છે. એટલે આ નાડી-કેન્દ્રોને જો સ્વસ્થ અને પુષ્ટ બનાવી શકાય તો મન પણ સ્વસ્થ અને શાંત રહી શકે. એટલે નાડી-કેન્દ્રો નાડી-સેલોના સમૂહનાં બનેલાં છે. ધણા લોક એમ સમજે છે કે માનસિક રોગ રોગ નથી; તો તે તેમની ભૂલ છે. માનસિક રોગ યથાર્થ રોગ છે. અને તેનું કારણ નાડી-કેન્દ્ર અને નાડી-સેલ છે. જ્યાં સુધી શ્વાસ-વ્યાપાર અને નાડી-સ્ફૂરણ સારી રીતે નહિ થશે ત્યાં સુધી કેન્દ્રીભૂત નાડી-સેલોમાં રક્ત-સંચાર પણ જોઈલો એટલો નહિ થશે પરિણામે મનમાં અશાન્તિ રહેશે અને મસ્તિષ્કના જુગ-જુગ રોગો થશે. વક્ત્રસ્થલનો રક્ત-ભાર દીર્ઘ-નિઃશ્વાસ દ્વારા જ્યારે ઘટે છે ત્યારે મસ્તિષ્કમાંથી રક્ત દોડી આવે છે; પણ દીર્ઘ-પ્રશ્વાસ દ્વારા વક્ત્રસ્થલનો રક્તભાર જ્યારે વધે છે ત્યારે તે રક્ત મસ્તિષ્કમાં પાછું ચાલી આવે છે. આ પ્રમાણે મસ્તિષ્કની નાડીઓને વ્યાયામ મળે છે. પ્રશ્વાસ વખતે મસ્તિષ્કમાં રક્ત એટલા જોરથી પાછું ચાલી આવે છે કે રક્તાધિક્યથી મસ્તિષ્કમાં એક પ્રકારનો ઝળઝળાટ થાય છે, માટે પ્રાણાયામ એવે સમયે કરવો કે જ્યારે મનની શાન્તિ રાખવી આવશ્યક હોય, જેમ કે સંજ્ઞા કરતી વખતે; ત્યારે એ ઉચિત છે કે પ્રશ્વાસ કરતાં નિઃશ્વાસમાં સમય વધારે લગાડવો જોઈએ. પ્રાણાયામ દ્વારા મન કેવી રીતે શાંત રહી શકે તેનું એક સુંદર ઉદાહરણ આપણને ગોલ્દાઇઝ વખતે મળી આવે છે. જો બંદુક ચલાવનાર પોતાની શ્વાસક્રિયાને રોકી નહિ રાખે તો તેનું નિશાન ઠીક ઠીક બેસી શકશે જ નહિ. એક લશ્કરની ટુકડી હરીફાઈમાં હંમેશાં હાર્યા કરતી હતી. પછી તેના સેનાપતિએ યોદ્ધાઓને નિત્યપ્રતિ શ્વાસક્રિયા રોકીને બંદુક ચલાવવાની આદત પાડી. પરિણામ એ આવ્યું કે તેના યોદ્ધાઓ હંમેશાં હરીફાઈમાં જીતતા ગયા. આ ઘટનાને સેના-પતિએ ડૉ. શોન્નવુરોને સ્વયં કહી છે.

ચિત્રકારની કથા

[ઉપજાતિ વંશસ્થ]

કેા ચિત્રકારે ઝાહી હાથ પીછી
 ને વિશ્વમૂર્તિ તણું ચિત્ર આદર્યું.
 આનંદ ઘેરાં નયનો ઉપાનાં,
 ને ઈન્દ્ર કેરાં ધનુ-શી ભૂ-લીલા;
 વર્ષા તણા ગિન્દુ સમાન મીઠાં
 ત્યાં—નેત્રમાં પ્રેમજ અશ્રુ મૂક્યાં.
 ને કેશગુચ્છ રચી કૃષ્ણ મેઘશા
 વેણી મહીં તારક સર્વ ગૂંચ્યા;
 અગમ્ય રંગો વળી સંધિકાના
 મૂક્યા કપોલે મધુ મૂર્તિ કેરા,
 ને ઓમ શા ભવ્ય લલાટ મધ્યે
 ચન્દ્રી સમી કુમકુમ ટીલકી ચે.
 સ્વર્ગગશી શીર્ષ વહન્ત-ઘેરી,
 રચી વળી સ્વેત સુગંધી સેંથી,
 ને અંગમાં અન્ય અનંત કેરું
 લાવી બધું તેજ પૂર્યું ચિતારે.
 કટિ પરે કેવલ એક આછી
 સિન્ધુ તણીં મંદ-સુમંદ શુંજી
 શૃંગારમાં એકલ મેળલા રચી !
 કિન્તુ હજી વૃક્ષ વૃષા થઈ ના,
 ને મૂર્તિનું અન્તર મૂકવાના
 જાગી બીક્યા કોડ, થતાં જ પાંછા,
 ગૂંથી હીધું ચિત્ત સ્વકલ્પનામાં.
 એ કલ્પના કિન્તુ થઈ ન પૂરી,
 ને ચિત્રણા એ રહી ગે અધૂરી
 થંભી ગંધ લેખિની ચિત્રકારની,
 લાગી ગઈ પ્રેમ તણી સમાધિ !

‘ નીલકંઠ ’

અંગ્રેજીને જેમ અંગ્રેજો-સેક્સન સાથે સંબંધ છે તે જ પ્રમાણે ગૂજરાતીને

સંબંધ અપભ્રંશ સાથે છે. પરંતુ અખ્યયની વાત છે કે ગૂજરાતીના ઉચ્ચતર અભ્યાસમાં તેને નહિ જેવું જ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. અપભ્રંશના અભ્યાસ વિના ગૂજરાતીની ભાષા-ચિકિત્સા અસંભવિત જ છે. ધણા ય ગૂજરાતી સંપ્દોનાં મૂળ અપભ્રંશમાંથી જડે છે. વ્યાકરણનાં રૂપો પણ ગ્રીણવદથી તપાસીએ તો તેમાંથી જ ઉત્તીર્ણ થએલાં દીકામાં આવે છે. ડા. ટેસીટરી, શ્રી. નરસિંહરાવ, પ્રો. ટર્નર કે સર જમોર્ન ગ્રીઅરસનનાં લખાણો તપાસીશું તો આ બાબત સચોટ રીતે આપણને પ્રતીત થશે. હિંદની પરંપરામાં બિછરેલા સ્વ. મજલાલ શાસ્ત્રીએ પણ અપભ્રંશ-ગૂજરાતીના સંબંધ ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. (સં. ૧૯૨૨)^૧ આમ હોવા છતાં ય અપભ્રંશના શાસ્ત્રીય અભ્યાસની અવધીરણા અત્યાર સુધી ચાલી આવી છે. કેલેજના ગૂજરાતીના અધ્યાપકો જેમના તરફથી આના શાસ્ત્રીય અભ્યાસપરત્વે અપેક્ષા રાખી શકાય તેઓ તો કાણ જાણે શાથી ય આ પ્રત્યે ઉદાસીન છે.

અપભ્રંશ એટલે તે ભાષા કે જેની ચર્ચા હંમચદ્રે પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયને છેડે કરી છે.^૨ આ ભાષામાં જ આર્યવર્તના પશ્ચિમ દિશાના દેશોની અર્વાચીન ભાષાઓનું મૂલ વિકાસો જુએ છે. આ બાબતમાં રાજશેખર કાવ્યમીમાંસામાં કહે છે કે “મારવાડ ટક્ક અને ભાદાનકે પ્રદેશોમાં ભાષાપ્રયોગો અપભ્રંશમિશ્ર હોય છે.”^૩ તે જ લેખક અપભ્રંશ કવિઓનું સ્થાન પશ્ચિમમાં સ્થાપે છે.^૪ ભોજ સરસ્વતીકે ઠાભરણમાં કહે છે કે

૧. શાસ્ત્રી મજલાલ કલિદાસવિરચિત ‘ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ’ (સં. ૧૯૨૨) પ્ર૦ ગુજરાત વર્નાક સોસાયટી, અમદાવાદ. ડા. સર રામકૃષ્ણ બાંડારકર ‘Wilson Philological Lectures’ Lec. III ને છેડે અપભ્રંશ-ગૂજરાતીના સંબંધે ૨૧. શાસ્ત્રીજીનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૨. આ કામચલાદ વ્યાપ્તિ છે. આ સંબંધી સપ્રમાણ વિવેચન પાછળ કરવામાં આવશે. અપભ્રંશ-ભાષાનું વ્યાકરણ સિદ્ધિદેવ વ્યાકરણ ૧૪૦૮ પા. ૪ સ્. ૩૨૯-૪૪૮ માર્કણ્ડેય-પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૧૭ ૧-૭૮ ૧; લક્ષ્મીધર-પદ્મભાષાચન્દ્રિકા (બો. સં. સી. સં. કમળાસંકર પ્રાણસંકર ત્રિવેદી) પૃષ્ઠ ૨૬૪-૨૨૮ ઇત્યાદિ.

૩. રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા (ગા. બો. સી. નં. સં. ૧. ચિ. ડા. દલાલ. સને. ૧૯૧૧) પાન ૫૧.

ગૌકાયા: સંસ્કૃતદયા: પરિચિત્તકવય: પ્રાકૃતે લાટપદેસ્યા: ।

સાપભ્રંશપ્રયોગા: સકલમહુવટક્રમાદાનકાય ।

૪. રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા પાન. ૫૫-૫૬:

હસ્ય ચોત્તરત: સંસ્કૃતા: કવયો નિવિરોજન્ । + + + પૂર્વેણ પ્રાકૃતા: કવય: । + + + ।
પશ્ચિમેન અપભ્રંશિન: કવય: । + + + દક્ષિણતો મૃતમાયાકવય: ।

“ગુર્જરા પોતાના અપભ્રંશથી જ સંતોષાય છે નહિ કે ખીજથી.”^૫ જે સિદ્ધહૃમની અપભ્રંશ સાથે ગૂજરાતી સરખાવીએ તો માલમ પડશે કે બન્ને વચ્ચે મા-દીકરીનો સંબંધ છે. મારવાડી તથા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનીને પણ અપભ્રંશની સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે. આથી જે અપભ્રંશની વાત બોજ અને રાજશેખર કરે છે, તે અપભ્રંશ સિદ્ધહૃમનું જ અપભ્રંશ છે, એ વાત દીવા જેવી ચોખ્ખી છે. વિક્રમના નવમા સૈકાની કુવલયમાલામાં ઉદ્યોતનસરિ ગુર્જરપદિકને મોંએ અપભ્રંશ દુહો બોલાવે છે.^૬ આ પરથી પ્રતીત થાય છે કે અપભ્રંશ નામે સાહિત્યમાં ઝાળખાતી ભાષા એક હોઇ પશ્ચિમ આર્યોવર્તની અર્વાચીન ભાષાઓનું તે મૂલ છે.

આ મતમંડનનો કેટલાક વિદ્વાનો અંશતઃ વિરોધ કરે છે. પ્રો. પીશલ, ડીઅરસન ૪૦ નું માનવું એમ છે કે અત્યારની લોકભાષાઓનું પૂર્વરૂપ તત્ત્વેશીય અપભ્રંશ હતું. પ્રો. પીશલ અપભ્રંશની અનેકતાની સ્થાપના કરી નીચે પ્રમાણે મતસ્થાપના કરે છે : “આપણે આમ શૌરસેની અપભ્રંશ જુદું પાડવું જોઇએ—જે અપભ્રંશ શરસેન પ્રદેશની જૂની લોકભાષા હતી; તેની વિકૃતિ ગૂજરાતી અને મારવાડી છે. તે જ પ્રમાણે આપણે શૌરસેની પ્રાકૃત પણ જુદું પાડવું જોઇએ. + + + હેમચંદ્ર ખોડી રીતે અપભ્રંશ શૌરસેની પ્રાકૃતને અનુસરનારું કહે છે. મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશ હતું (સરખાવે Hoernle. Com. Gram, P,xxii), જેની સાથે મરાઠી સંબંધ છે અને તે જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રનું પ્રાકૃત જેને મહારાષ્ટ્રી તરીકે ઝાળખવામાં આવે છે, તે વિષે આપણે જાણીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે માગધી અપભ્રંશ હતું, જે છાટ ભાષા મારક્ત અર્વાચીન બિહારી અને પશ્ચિમબંગાલીમાં જીવન્ત છે; અને તે પ્રમાણે મગધનું પ્રાકૃત નામે માગધી પણ છે.” ડો. હર્નલ, પ્રો. પીશલ, ડીઅરસન ઇત્યાદિ વિદ્વાનો જૂની દેશ્ય ભાષાઓને અપભ્રંશ તરીકે લેખાવી તેની વ્યાપ્તિ બદલાવે છે અને અપભ્રંશની અનેકતા સ્થાપે છે; વળી હેમચંદ્રના અપભ્રંશને શૌરસેની અપભ્રંશ નામ આપે છે.

અત્યંત પરંપરામાં રુદ્રતનો ટીકાકાર નમિસાધુ, માર્કપ્પેય, રામતર્કવાગીશ ઇત્યાદિ અપભ્રંશની અનેકતા સ્થાપે છે; પરંતુ તેમણે ચર્ચેલાં અપભ્રંશનું વાસ્તવ્ય મળતું નથી. જે

૫. મોજદેવ સરસ્વતીકંઠામરણ (કાવ્યમાલા સીરીઝ) । ૨ । ૧૩ ।

અવન્તિ લટમં લાટાઃ પ્રાહતં સંસ્કૃતદ્વિપઃ

અપભ્રંશેન તુષ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥

૬. કુવલયમાલકથા । (જુઓ અપભ્રંશકાવ્યત્રયીની પ્રસ્તાવના ૧૧૦ પર અવતરણ) (સં. ૮૩૫)

રાઈવ પછિમજામે કેળ વિ ગુજ્જરપદ્ધિણ દમં ધવલતુલ્યહયં ગીયં । અવિ ય,

જો ણવિ કિહુરે વિમજ્જણઝ ધવલઝ કઙ્કહ માવ ।

લો ગોટ્ટંગણમજ્જણઝ હેસઝ વ જં સાવ ॥

૭. Prof. Pischel: Grammatik der Prakrit Sprachenનો પ્રવેશક (Eintlung)

§ 7. આ મતનું સમર્થન Sir. George Grierson, Encyclopaedia Britannicaમાં

‘પ્રાકૃત’ પરના લેખમાં પણ કરે છે. ડા. વ્હલર ‘Introduction to Prakrit’માં પણ આ મત

હતારે છે. તેમ જ ડા. સુનીતિકુમાર ચેટરજી ‘Origin and Development of Bengali

Language’ની પ્રસ્તાવનામાં આ મત નોંધે છે.

અપભ્રંશ વાહ્યમ આપણો સમક્ષ છે તે ઉપરથી જો નિર્ણય બાંધવાનો હોય તો અપભ્રંશ એક ભાષા હતી એમ કહેવામાં કાંઈ બાધ નથી. દેશ્ય ભાષાઓને અપભ્રંશ નામ આપી અપભ્રંશની અનેકતા સંબંધે મતસ્થાપના કરાય; પણ એકલી મતસ્થાપનાએ શું વળ્યું? બીજા અપભ્રંશોનું સાહિત્ય ક્યાં છે? તેમના ખાસ વ્યાકરણવિશેષોની ચર્ચા પણ ક્યા વैयाકરણે કરી છે? માર્કણ્ડેય કે રામતર્કવાગીશે જે ચર્ચા કરી છે, તે તો જૂના શાસ્ત્રીઓની વિભાગપ્રિયતાને આભારી છે. નહિ તો શું બબ્બે સૂત્રે બસ એક અપભ્રંશ ખલાસ? બીજું કે, અપભ્રંશની અનેકતાના ઉદ્ભવેજો અપભ્રંશ બોલાતી બંધ પડ્યા પછીના છે. હા, એક જૂના અપભ્રંશ કવિ ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ તેના બાપ ચતુર્થજ સ્વયંભૂના અધુરા હરિવંશ પુરાણ પૂરું કરતાં બાપાવૈચિત્ર્ય ખાતર એક સંધિ જિમેરેલો છે જે એ યોગ્ય વખત પછી પ્રસિદ્ધ થવાની અપભ્રંશ પાકાવલીમાં લીધેલો છે. તેમાં એણે ટક્કી અને માગધી ભાષાને અનુસરતા અપભ્રંશનું એકેક કડવું આપેલું છે. તેમાં પણ વિદ્યવંશ બતાવવાનો જ યત્ન છે.

આપણને અત્યારે મળતું સાહિત્ય અપભ્રંશ પ્રાકૃતની માફક સાહિત્યની પ્રકૃષ્ટ ભાષા યર્ષ ત્યાર પછીનું છે. તોપણ તેનું દ્વંધ ખી જીછેલી દેશ્યભાષાઓનું સ્વરૂપ તેને અવલંબીને જ વિકસ્યું એને માટે પુરાવા આપી શકાય એમ છે. અપભ્રંશ પ્રકૃષ્ટ ભાષા થવાનો પુરાવો ધરસેન બીજાએ પોતાના બાપ ગુદસેન સંબંધી લેખમાં ગુદસેનને 'સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ' એ ત્રણેય ભાષામાં પ્રત્યંબોની રચનાથી જેનું અંતઃકરણ વધારે નિપુણ થયું છે. ૧૦ એ વિશેષણથી વર્ણવ્યો છે. આ રાજા કાઠિયાવાડમાં-સુરાષ્ટ્રમાં-આવેલા વલ્લભીને રાજા હતો તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આ રાજાના લેખો ઇ. સ. ૫૫૬ થી ઇ. સ. ૫૬૬ સુધીના છે; એટલે ઇ. સ. ૭૬૬ સૈકામાં અપભ્રંશ એક સાહિત્યભાષા બની હતી. આથી જૂનો અપભ્રંશ-પ્રયોગ એક વિદ્વાને ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાંથી બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ તેની વિશ્રામકતા બે વિદ્વાનોએ ગયા વર્ષે જ સફળ રીતે બતાવી હતી. ૧૧ આપણને મળતું અપભ્રંશ સાહિત્ય નવમા દશમા સૈકાનું છે; એટલે કે અપભ્રંશ લોકમાં બોલાતી હતી ત્યારનું સાહિત્ય તો આપણી પાસે નથી. ૧૨ મળી આવતા બધા અપભ્રંશ-સાહિત્યમાં

૮. અત્યાર સુધી અપભ્રંશ સાહિત્ય તરીકે બે પુસ્તક ડૉ. યાકોબીએ જાહેરીથી બહાર પાડ્યાં; બે ગાયકવાડ બોરીએન્ટલ સીરીઝ તરફથી; ત્રણ કાર્નલ સીરીઝ તરફથી; અને એકાદ બે છટાંછવાયાં, આદિમાં જ પ્રકાશનો અને તે સિદ્ધિદેમની અપભ્રંશમાં છે એમ કહીએ તો ચાહે.

૯. આ અંથ ગૂઝરાત વર્નાક્યુલર રોસાયટી અમદાવાદ તરફથી થોડા સમયમાં બહાર પડશે. તેમાં આ બીજું વર્ણન છે

૧૦. સંસ્કૃતપ્રાકૃતપ્રાકૃતમાયાત્રયપ્રતિવદ્ધરચનાનિપુણતરાન્તઃવરણઃ દિશ્યાદિ. આ ટાંચણ 'હન્ડ-બોક્'માંથી પ્રો. યાકોબીએ 'મહિસાવલકહા'ની પ્રસ્તાવના પા. ૫૫ ઉપર નોંધ્યું છે.

૧૧. પ્રો. ગુણેએ 'મહિસાવલકહા' પ્રવેશક પાન ૫૧૦ ઉપર આ બતાવવા યત્ન કર્યો છે. દિ. બા. ફરાવલાદ હર્ષદરાય કુબે 'પદરચનાના પ્રકાર'માં તથા ગયા વર્ષના Indian Historical Quarterly'ના એકાદ બેકમાં એક બંગાળી વિદ્વાને ગાનો વિરોધ કર્યો છે.

૧૨. લગભગ સાતમા સૈકાની વલુદેવહિદિમાં ઘમ્મિલહિદિમાં એક અપભ્રંશ ગીતક શરુઆતમાં જ છે; ગાંધી સંગ્રહ કાવ્ય દૃશી અને ભાગદ પછી મએલા ચતુર્થજ સ્વયંભૂના જ દાખ આવે છે. આ નવમા સૈકાનો કવિ.

સામાન્યતઃ જુદાપણું છે જ નહિ. જે એ લોકોની બોલાતી ભાષા હોત તો કયાંક ખાસ ફેરફારો જુદાજુદા લેખકોમાં આવ્યા જ હોત. બીજું કે જે અપભ્રંશ કૃત અમુક ભાગમાં બોલાતી ભાષા હોત તો મહાકવિ પુષ્પદન્તે માન્યપદમાં જઈ અપભ્રંશ પુરાણો લખ્યા ન હોત; ૧૩ અને વળી 'બૌદ્ધગાન ઓ દોહા'માં નાયપંથીએના અપભ્રંશ દુહાઓ આવ્યા ન હોત. ૧૪ આથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે અપભ્રંશ એક કાળે પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત જેવી વિદ્ધ-માન્ય હોવી જોઈએ; અને ધરસેને તેથી જ તેના સંસ્કારી બાપને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાથે અપભ્રંશના પ્રબંધ રચવામાં નિપુણતર કહ્યો; ઉદ્દ્યોતને અપભ્રંશની અત્યંતિમ તારીફ કરી; ૧૫ અને રાજશેખરે તેને ભવ્ય કહ્યો. ૧૬

અપભ્રંશ ગૂજરાતીને કડવાચ્છ આખ્યાનની સૌથી આપી છે; ૧૭ આખ્યાન અને દુહાઓ આવ્યા; ૧૭ આખ્યાનશૈલીના કૃતિપ્રકાર આપી પોતાના અલંકાર આવ્યા; ૧૮ ગણતો એક પ્રકાર પણ આવ્યો. ગૂજરાતીની ભાષાબોધણીએ અપભ્રંશ ભાષાનું સ્તંભરૂપાન કર્યું છે. ગૂજરાતી અને અપભ્રંશ ભાષાનો દીકરી અને માનો પ્રબંધ છે. આથી જ ગૂજરાતીની મંગોત્રીના મૂળ અપભ્રંશમાં શોધવા સાચા ભાષાશિલાસુને સંશોધનના દુર્લભ દિમાલય ચઢ્યા વિના, કોઈ બીજો આરો નથી.

મધુસૂદન ત્રિમનસાલ માદી

૧૩. જુઓ પુષ્પદન્તું જહરચરિત (સં. ડો. પી. એલ. વૈદ્ય; કારંજ, સીરીઝ નં. ૧. અમરાવતી સી. પી.)

૧૪. 'બૌદ્ધ ગાન ઓ દોહા' સં. હરપ્રસાદ સાસ્ત્રી. અંધ બંગાળી લિપિમાં છે.

૧૫. કુવલયમાલકથા । (ધ. કા. વ્રતી પ્રસ્તાવ પાત. ૯૭ પરંતુ અવતાલ) એવું પુણ જ સુદુ । તા કિ અવદંસં દોહિદ । હું । તં પિ જો જોળ [તં] સકય-પામ [યો]-ઉમય સુદાસુદ પવકમતરંગરંગતર્વાગરં ભવપાડસજલયપ્પવાહપૂરપ્પવાલિયોગરિણદશરિસં સમવિસમં પળવકુવિયપિયપણ્ણી-સમુદ્ધવસરિસં મળોદરં ।

આનાથી વધારે શી તારીફ હોય ?

૧૬. રાજશેખરનું ચાલરામાવળ અં. ૧; શ્લો. ૧૧ :

ગિરઃ શ્રવ્યા દિવ્યાઃ પ્રકૃતિમધુરાઃ પ્રાકૃતપુરઃ

સુમયોડપર્ણશઃ સરસરચનં મૂતરચનમ્ ।

વિમિષ્તાઃ પન્થાતઃ કિમપિ કમનીયાશ્ચતદ્દમે

નિવદ્ધા યસ્ત્વેપાં સ સ્લુ નિલિલેડરિમન્ કવિવૃષ્ટા ॥

૧૭ જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' એપ્રિલ-જૂન, ૧૯૩૩. પા. ૧૮૮-૧૯૬ મારો લેખ નામે 'જૂના ગૂજરાતી દુહા.'

૧૮. જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ.' જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૩. પા. ૨૩૩-૨૪૬, મારો લેખ નામે 'વતરાગિ વર્ણન.'

સમુદ્રને

[વસંતતિલકા]

દીધેલ તેં અમી પીધું મળી દેવલોકે,
ને દ્વાર આ અમતણાં હજી મૃત્યુ ઠોકે;
દીધો મનોહર મહા વળી ચંદ્રમા તે
આવે ન કામ અમને કદી કૃષ્ણ-રાતે.

મોહાવતી મન ત્રિભુવનનાં રૂપાળી,
સૌંદર્યમો કમલ-રાત્રિ સમી સુવાળી;
દીધેલ લક્ષ્મી તુજ કો જન વિષ્ણુ જેવા
લેઈ જતા, અવરને મળતી ન જોવા.

ના રત્ન કો તુજ તણાં અમ રંકલોગ્ય
તું ગર્વથી ઉછળતો દીસતું અયોગ્ય.

ત્યારે કહું ક્યમ તને દીન-હીન વદે ?
ખાશા જે હૃદયની ગમતી તને ના,
જેને કલંક કડવું દધિ ! તું ગણે છે,
'મીઠું' ખની અમ જગે રસ તે ભરે છે.

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

મેઘદૂત

પૂર્વમેઘ

[ભાષાંતરનો એક નમૂનો]

[ઈન્દ્રવજ્ર]

કાન્તાવિયોગે અતિ કષ્ટદાયી, સ્વામી તણા શાપથી વર્ષલોચ્ય
છે અસ્ત જેનો મહિમા સમગ્ર, કો યક્ષ એવો અધિકારભ્રષ્ટ
સીતાજીના સ્નાન થકી પવિત્ર-પાણી-ભરેલાં સર જ્યાં સુરમ્ય
વૃક્ષો તણી જ્યાં ધન જાડીઓ ત્યાં, વસી રહી રામનગાશ્રમોમાં, ૧

[મન્દાકાન્તા]

બહાલીના એ વિરહદવના દાહમાંજે જ થશે
ગાળ્યા માસો અતિ દુખ થકી અષ્ટ જ્યાં વર્ષકેરાં
જાત્રો તેનાં ગલિત થઈને શુષ્ક કેં દીસતાં ને
સોનાનું જે વલય ભુજમાં તે સર્થું છેક નીચે.
વધોના ત્યાં પ્રથમ દિવસે મેઘને જોઈ શુંકે
વપ્રકોઠા મહીં રસભર્યા મત્ત માતર્જી હક્કે ૨
આશ્ચર્યોનું સ્ફુરણ કરતા મેઘની તે સમક્ષ
આંસુ રોકી દુખિતહૃદયે ઘેઈ જાણો ધ્યાનપૂર્ણ
જેને દેખી મુદિત હૃદયે લિલવૃત્તિ બને છે
શું ફેરવું જે હૃદય તલચે પ્રેમીને ભેટવાને. ૩

[વિપરીતપૂર્વા]

વિયોગદુઃખે ઝુરતી પ્રિયાનું સંદેશથી જીવન રક્ષવાને
તે કિન્નરે કોમલ યુગ્મ વીણી સ્નેહે બહુ સ્વાગત કીધું તેનું. ૪

[અનુદ્રુપ]

જલ, જ્યોતિ અને ધૂમ, વાયુ કેરો સમૂહ ક્યાં
સંદેશા ચેતનો દ્વારા મોકલાતા ખરે જ ક્યાં!

[મન્દ્રવન]

ઔત્સુક્યથી ના જરીએ વિચારી વિત્તેશ તે મેઘ ભણી જ બોલ્યો,
 “કામાર્ત છવો નવ લેલ લાળે નિર્જીવ ને” ચેતન ચેષ્ટિમાંહી”. ૫
 એ મેઘ! જાણું તુજને હું લાખું તું જન્મ પામ્યો અતિ ઉચ્ચ કૂળે
 ઇચ્છા વડે રૂપ નવાં ધરે ને વૃત્તારિના મુખ્ય ગણાય લોકે
 તેથી થયો યાત્રક દેવયોગે પ્રાણપ્રિયાથી વિમુદો પઠેલો
 ‘યાત્ર્યાં ભક્તી નિષ્કૂળ સદ્ગુણીમાં ના દુર્જનોમાં પરિપૂર્ણ થાતી’ ૬
 સંતસનું તું ચરણું અનેરું બહાલીવિયોગે જળતો છું લાખ.
 સદેશ પ્રેમે ગમ પત્ની પાસે ખેડાંચાડ દીલે કરુણા ધરીને
 તહારે જવાનું અલકાપુરીમાં યશોધરાની નગરી રૂપાળી
 પ્રાસાદ જેના અતિ શુભ દીસે શ્રીચંબુશીર્ષસ્થિત ચન્દ્રતેજે. ૭

[શિખરિણી]

વિયદ્ભાગે જતા ધન તુજ લાણી દૃષ્ટિ કરશે
 પ્રિયાઓ પાન્યોની અલક કરશે બિર્ધ શહીને
 ધરી હેયે આશા પ્રિયતમ તણા આગમનની
 તેને જોઈ કેને નિજ વિરહધેલી નવ રુકુરે. ૮

[મન્દામાતા]

ધીમી ધીમી પવનલહરી પ્રેરતી જો તને આ
 ડાખી જાણુ મધુર નદતો છે વળી ચક્રવાક
 ગર્ભોદ્પત્તિ અતિ મુખ્યધરી ધાય તે ચિત્તમાં લહી
 બાંધી શ્રેણી જલદ ! ગગને જો બાણી છે જલાકા. ૯

[આર્ષો]

દિવસો કેરી ગણના કરતી તે મુજ પતિવ્રતા સ્ત્રીને
 નિશ્ચય લાખ ! નિરખીશ બ્યર્થ જશે ના પ્રયત્ન કંઈ તહારો
 આશા કેરો જન્મ કુચ્ચમમુકોમલ પ્રિયા તણા દિલને
 જૂરતા સ્વામીવિયોગે રણજી અર્પે કંઈ અનેરું. ૧૦

દુર્ગાપ્રસાદ શુક્લ

લો ક ચ યા

અક્ષીબાગ

અમારા એક સગા અક્ષીબાગમાં રહેતા હતા. તે વારંવાર અક્ષીબાગનાં વખાણ કરી ત્યાં જવા આગ્રહ કરતા; પણ અમારાથી ત્યાં જઈ શકાયું નહોતું. અમારા તે સગા તો ફેટલાંક વર્ષ ઉપર ગુમરી ગયા અને કાલાખા જિલ્લા જમીન નોંધણીખાતાના દક્ષિણ વર્તુલમાં મુકાબાથી આ વર્ષે ત્યાં જવાનું થયું ત્યારે અગાઉ ત્યાં નહિ જવાને માટે કંઈક ગઠાનિ થઈ. પણ તે મુંદર સ્થળ જોવાની આ વક મેળા તેથી સમજાયું નહિ પણ મોડું તો એ સારું એ બાથે મંત્રોપ થયો. મુંઝવણની નજીક આવું રમણીય સ્થળ છે તે બાણવામાં આવે તો મુંઝવણ જતારા અને ત્યાં વસતા માણસો તેનો લાભ લઈ શકે એ વિદેશથી આ લખવાની વૃત્તિ થઈ છે.

અક્ષીબાગ જતાં પહેલાં પનવેલ, ઉરન અને એલીફન્ટા જવાનું થયું અને તે સ્થળો પણ રમણીય હોવાથી અક્ષીબાગ વિષે લખતાં પહેલાં તે સ્થળની થોડી હદીકત આપવી અસ્થાને નહિ ગણાય.

પનવેલ

મુંઝવણી પૂતા જવાના રસ્તા ઉપર મુંઝવણી ૪૮ માઈલ દૂર કાલાખા જિલ્લાના એક તાલુકાનું એ મથક છે. ત્યાં નાનું બંદર છે. આ કરગાની વસ્તી આશરે દશ હજારની હોવા છતાં તેની ફેટલીક પ્રવૃત્તિઓ વખાણવા યોગ્ય છે. કોંકણ એન્જીનિયર સોસાયટીની ત્યાં હાઈસ્કૂલ છે. તે સોસાયટી પનવેલ, અક્ષીબાગ અને મહાડમાં હાઈસ્કૂલો ચલાવે છે. હોડી વિલ્સન વિલેજ મેટ્રનીટી સ્કીમ પ્રમાણે બે સુવાવડખાનાં છે. તે પૈકી એકમાં દાઈઓ અને નસોને શીખવવાનો વર્ગ ચલાવવામાં આવે છે. ચાર વ્યાયામશાળાઓ છે; પણ જેનાથી પનવેલ મસહર થયું છે તે તો ખૂતપાપેલર ફાર્મસી છે. ત્યાં વીજળિક બળથી શાસ્ત્રોક્ત રીતે મોટા પાયા ઉપર આધુનિક આયોજન તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેના માલિક રા. પુરાણીક છે. પનવેલની દરેક સંસ્થાના તે આત્મા છે અને એક સારી રકમનું ટ્રસ્ટ કરી ધર્મચેત્વ દેવાખાનું પણ ચલાવે છે. આવા કરગામાં આવી ઉપયોગી સંસ્થા અને પ્રવૃત્તિઓ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

ઉરન

પનવેલથી આશરે પંદરેક માઈલ ઉપર ખાડીને કાંઠે આવેલું કાલાખા જિલ્લાના એક મહાતનું આ મથક છે. ત્યાં ખાનગરદાદુર લિવગ્રવાળાનો મુંઝવણ વિક્ટોરિયા ગાર્ડનને મળતો નાનો પણ મુંદર બાગ છે. અને તેમાં સિંહ, વાઘ, રીંછ વગેરે જાતવરો રાખેલાં છે. ઉરન મુંઝવણી દરિયારસ્તે ૭ માત માઈલ હોવાથી અને બે માઈલ દૂર મોરા બંદરે

સ્ત્રીમર આવતી હોવાથી જાગના આકર્ષણને લીધે તહેવારોના દિવસે ગુંબજવાસીઓ સરુદ્ધ-
ગાદે આવે છે. ઈદના રોજ જવાનું ચથું ત્યારે દિંદુ, મુસલમાન, પારસી, યુરેજિયન અને
યુરોપિયન વગેરે મળી આશરે સોએક માણસો આગ્યાં હતાં. ઊરનમાં મહુવા, તમાળ અને
ધોધાના મળી એકંદર આશરે ૭૦ ગુજરાતીનાં ઘર છે.

એલીફન્ટા

ધારાપુરી બેટમાં મુંબઈથી આશરે ચારપાંચ માઇલને હેટ આવેલી આ ગુફાઓ
એટલી બધી જાણીતી છે કે તેને વિષે લખનું પિટ્ટરેયલુ છે. અને લખાણ કરવામાં આવે
તો તે ઘણું લાંબું થાય. તે ગુફાની મુખ્ય પ્રતિમા ત્રિમૂર્તિ છે. અને ઉત્પત્તિ, રિયનિ અને
લય સૂચવતી શંકરના તાંડવ નૃત્યની ખડ્ગ અને ખપ્પર ધારણ કરેલી અને પ્યાનસ્ય એ
પ્રમાણે શંકરની ત્રણ પ્રતિમાઓ જુદી છે.

અલીબાગ

જમીનરસ્તે અલીબાગ મુંબઈથી આશરે ૮૦ માઇલ દૂર છે. અને ત્યાં ચાણા, પતવેલ,
પેન, ધરમતર ચઢને જવાય છે. દરિયારસ્તે સ્ત્રીમરમાં મુંબઈથી બાર માઇલ દૂર રેવસ
બંદરે ઊતરી મોટર સર્વોક્ષમાં ૧૫ માઇલ જવાનું હોય છે. જગરસ્તે આ પ્રમાણે ઘણી
જગાનાં અંતર કમી થાય છે અને હવે એરોપ્લેનના યુગમાં તો કાગળની માફક સીધા ઊડી
ચકાતું હોવાથી ગતિ વધારે હોય છે અને તેથી અંતર ઘણું અને જલદીથી કપાય છે.

અલીબાગ અને રેવડ-ડા વચ્ચેનો આશરે દસ માઇલ લાંબો અને એકાદ માઇલ
પહોળો દરિયાને કાઠિ આવેલો પ્રદેશ એ ખરેખર નામ પ્રમાણે રમણીય જાગ છે. આશરે
બસો વર્ષ ઉપર યર્ષ મયેશા એક તવંગર અક્ષી નામના મુસલમાને આ પ્રદેશમાં ધણા કૂવા
ખોદાયા અને વાડીઓ બનાવી તેથી તેના નામ ઉપરથી અલીબાગ નામ પડ્યું. જૂની
મામલતદારે કચેરી અને દાસ મુનિસિપાલ ઓફિસ પાસે અલીની કબર છે. અલી કૂવામાં
દશથી પંદર ફીટની અંદર પાણી મળી આવે છે. અને તેથી તે પાણી લાંચતું નથી.
રેવડ-ડાની એક કૂવા ઉપર તો પાંચ રેંટ ગાલતા જોવા. બસીન અને પાલધરના સમુદ્ર
તીરે પણ આ પ્રમાણે કૂવામાં પાણી નીકળે છે. ખારા ખાણીથી ભરેલા સમુદ્રને અડીને જ
આવાં મીઠાં પાણી મળી આવે છે એ કુદરતની કે દીરતારની ખૂબી છે. વાડીઓ ધણેભાગે
નાળાંએર અને સોપારીની છે. બસીનની વાડીઓમાં પાન અને કેળ ધણે ભાગે દોાય છે.
આ પ્રદેશમાં ખરે બપોરે ફરતાં પણ સૂર્યનો તડકો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં આવો પ્રદેશ અમલસાડથી માંડી કહેલી, સોનવાડી અને સાલેજ સુધી
જોવામાં આવે છે. આ પ્રદેશ બ્રિટિશ અને ગાયકવાડી દલનો મળી આશરે પંદરેક ગામ
છે. તેને ત્યાંના લોકો 'વાડીવન'નાં ગામ કહે છે. ત્યાંની વાડીઓમાં ધણેભાગે દેથી
અને દલમી આંખા, ફણસ, ચીકુ વગેરે હોય છે અને કાષ્ઠ કોષ્ઠ જગ્યાએ ફોરડી, ખોપર
અને છલાયગી જોવામાં આવે છે. સોનવાડીના ફણસ, ધમડાજાની રસ્ટની દેથી ફેરી અને
ધમડાગીની " મામાની દાપૂસની ફેરી " વખજાય છે; અને મુંબઈમાં તેનો ખાર જોયો
રહે છે. આવો રળીઆમણો પ્રદેશ ગુજરાતમાં બીજે ઠેકાણે જોવામાં આવતો નથી.

અલીબાગમાં દરિયા તરફથી આ પ્રદેશ ધણે રળિયામણે લાગે છે. કાંમી કાંમી
નાળાંએરી અને નાડની લાંબી દાર, અને તેમાં થોડે થોડે અંતરે સુડની તેથી પણ કાંમી
સાડની પટા દોાય છે અને તેની પાછળ સિંદાડી પર્વતની ટેકરીઓની દારમાગા છે. નજ

અસામાન્યતા તો ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે કુદરતનું સુંદર દ્રશ્ય અને સમુદ્રકિનારાથી એકદમ દક્ષિણ સમુદ્રની વચમાં આવેલા કિલ્લા સિવાય ખાસ જોવાં લાયક મેંમેન્ટીક ઑબ્ઝર્વેટરી અને હાઇસ્કૂલ છે. ઑબ્ઝર્વેટરીના મકાનમાં ટેમ્પરેચરમાં સામાન્ય રીતે ફેરફાર ન થાય માટે ત્રણ શીટની અંતરે પથ્થરની બે દિવાલો ચણી લીધેલી છે. અને તેની અંદર લગભગ તેટલે જ અંતરે બે લાકડાની દિવાલો બનાવી છે. અને લોખંડની જગ્યાએ પિત્તળ કે ત્રાંચ વાપર્યું છે. પથ્થર પણ અમુક ખાસિયતનો વાપર્યો છે. અને લોહચુંબકની સોપને ન જોઇતું ખેંચાણ ન થાય એટલા માટે લોહાની કાંઈ પણ ચીજ લઇને તેમાં દાખલ થવા દેતા નથી. અને તે જ કારણસર તેની આસપાસ પાંચ માઇલની અંદર વીજળીનું કાંઈ પણ કામ નહિ કરવા દેવાનો ઠરાવ છે. અહીં ઊંચું અને આકું મેંમેન્ટીક દબાણ કેટલું છે, અને ઉત્તર-કાણમાં કેટલો તફાવત પડતો જાય છે તે તેનાં યંત્રો દ્વારા જોઈ નોંધવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીના અનુભવો ઉપરથી એવું માલમ પડ્યું છે કે પૃથ્વી વર્ષમાં ચાર મિનિટ પશ્ચિમ તરફ ખસતી જાય છે.

અહીં કોંકણ એન્યુકેશન સોસાયટીની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં ત્રીજાથી પાંચમા ધોરણ સુધીમાં દરેક વિદ્યાર્થીને મુદ્રણકળા, સુતારીકામ અગર હાથવણાટ, એ ત્રણમાંથી એક ફરજિયાત શીખવું પડે છે. દરેક વિધ્યતો ત્રણ વર્ષનો કોર્સ હોય છે અને તેનું શિક્ષણ દરરોજ બે કલાક આપવામાં આવે છે. અને દરેક વર્ષે વિક્ટોરીઆ જ્યુબીલી ટેકેનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ પરીક્ષા લઈ પ્રમાણપત્ર આપે છે. દરેક કામના નમૂના જોયા તો ત્રણ વર્ષમાં વિદ્યાર્થી શીખીને સારું કામ કરી શકે છે એમ જાણ્યું. આ બાબત વિશે ખાસ ખ્યાનમાં લેવા જેવી હકીકત એ છે કે હાથવણાટ ખાતા સિવાયનાં બે ખાતામાં વિદ્યાર્થીઓ કામ કરે છે તેમાંથી પોતાનું ખર્ચ નિભાવી શકે છે.

અહીંબાગની ઉત્તરે સાત માઇલ દૂર કંકેશ્વર મહાદેવનું સ્થળ અને દક્ષિણમાં આઠથી દશ માઇલ દૂર ચૌલ અને રેવડન્ડા એ સ્થળો ખાસ જોવાલાયક છે.

કંકેશ્વર

રેવડ બંદરે ઊતરી અહીંબાગ જવાના રસ્તે નવ માઇલથી આ સ્થળ પૂર્વ તરફ બે માઇલ અંદર આવેલું છે. આશરે બારસો શીટ ઊંચી ટેકરી ઉપર આ મહાદેવનું સ્થાન છે અને ત્યાં જવાને માટે આશરે બાર શીટ પહોળાં અને આશરે સાડાસાતસો પગથીયાં બાંધેલાં છે. રાધોજી આંબોજાના દીવાન ગોવિંદ રેવદાસ નામના અહીંબાગના વશ્તિક ગૃહસ્થે સને ૧૭૭૪ની આસપાસ આ પગથીયાં બંધાવ્યાં છે. લગભગ અડધે રસ્તે પગથીયાં ખુલ્લી જગ્યામાં છે અને તે ચડતાં ડાબી બાજુ સમુદ્ર અને મુંબઈ શહેરનો સુંદર દેખાવ અને જમણી તરફ સિંહાદ્રી પર્વતની વનમાળાનો બચ્ચ દેખાવ જોવામાં આવે છે.

લગભગ અડધે રસ્તે ગાયમાંડી એટલે એક ચોતરા ઉપર ગાયની પ્રતિમા છે. દંતકથા એવી છે કે મુંબઈના વાલકેશ્વરના દેવળમાંથી દરરોજ ગાય કંકેશ્વર આવતી અને મહાદેવને દૂધથી નવરાણી જતી. એક દિવસ ભરવાડે તેને દૂધથી શંકરને નવરાવતા જોઈ એને પકડવા તગ્ગીજ કરી. તે વખતે પોતે છતી યઈ માટે મહાદેવના મંદિરથી ગાયે દૂધકો માયો અને આ સ્થળે પડી. જોકેશ્વર (વાંકનેર) વગેરે બીજાં ઘણાં સ્થળે પણ આવી દંતકથાઓ પ્રચલિત છે.

અંધે રસ્તે ગયા પછી પચથીયાં અંધોઝરોની ઘટામાં ઘસતે પસાર થાય છે અને ત્યાં આગળ રસ્તો ટેકરીની આલુ પર વડોચાઈ દોવાથી ધડીકમાં સમુદ્ર અને મુંગધનું સુંદર દૃશ્ય અને ધડીકમાં યાત્રાદિ પર્વતનું લગ્ન દૃશ્ય પારાકરની દેખાય છે.

હૈ ઉપર કહેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે અને તેની પાસે રામકુંડ, વિષ્ણુકુંડ, સિવકુંડ અને બીમકુંડ, એવા ચાર કુંડો છે. મંદિરાનું એક સગવડવાળું મકાન છે, અને તે ઉપરાંત ભાવસાળી, દક્ષિણી અને ગુરુનાતીની એમ ત્રણ મુખ્યશાળાઓ છે. તેમાં બે ત્રણ દિવસો જે આવે તેને બિનરવા દે છે; પણ વધારે મુદત જેને રહેવું હોય તેને તેના વડીવડદારની પરવાનગી મેળવવી પડે છે. ત્યાં ચાર પાંચ બ્રાહ્મણોનાં ઘર છે અને થોડા માણસને જમવાની સવડ સહેલાઈથી થઈ શકે એમ છે. મંદિરથી સોએક ચાર ફર ગોમુખ છે અને ત્યાંથી સમુદ્ર અને મુંગધનું દૃશ્ય થાયું સુંદર દેખાય છે. ત્યાં આગળ મુંગધની સ્વસ્તીક લીંગ થોડી જમીન લાંબ મકાનો અંધવાની તજવીજ કરે છે અને થોડે દૂર કેવલધામની સંરયા તરફથી પણ થોડી જમીન રખાઈ છે. મુંગધથી સ્ત્રીમર અને મોટરરસ્તે પગોશ માણસની મુસાફરી બે કલાકમાં એક રૂપિયાના અર્થે કરી શકાય તેમ દોવાથી અને દિવસમાં ત્રણ વખત સ્ત્રીમર આવતી દોવાથી તથા ટેકરી અને દરિયાની દવાનો એક જ લાખ મળતો દોવાથી કેટલેક કાલે આ રથાન દવા ખાવાનું રમળ થાય તો નવાઈ નહિ.

ચૌસ-દેવડા

અહીંઆથી દશ માઈલ ઉપર આ બે મુંદર આગાવાન ગામો આવેલાં છે. ઉપર લખ્વા પ્રભાણે દુવામાં પાણી પૂરતાં દોય છે અને નાળીએર અને સોપારીની ધંગી મુંદર વાડીઓ છે. લગભગ અર્ધાજ રસ્તો મુંદર વાડીઓને રસ્તે સર્પાકારે લગ્ય છે, અને સૂર્યપ્રકાશ ભાગે જ દેખાય છે. દાડ આ બે ગામ જુદાં છે અને તે બેની વચ્ચે લગભગ ત્રણ માઈલનું અંતર છે. પણ પ્રાચીન રખતમાં ત્યાં એક ગાંઠું તરફ હતું ૯, ૨૮, ૫૦૦ ૧૨૦૦ ની સાકમાં ગુજરાતમાં ત્યારે કૃષ્ણનું રાજ્ય હતું ત્યારે એપાવની અને દેવતી દેવના નામથી આ નગર ગ્રંથગીત હતું, એમ રચાનિક દિદુ દંતકથા કહે છે. ઇ. ૧૩૦૦ની ગાત્રથી તેનો ઉત્તેજ જુદા જુદા લેખોમાં મળે છે. અને ૧૨૦૦ ની સાલની આગામ અર્ધોના સોજાની ભાગા લાડી એટલે ગુજરાતી હતી, અને ખંભાતની વચ્ચેનો મુલક ગુજરાત કહેસાતો. આ અરસામાં આ રથો લાકડાની ઈંટીન પેટીઓ, કચાશે, પક્ષી, અને કોચી, પારખી પટારા વગેરે કારીગરીના સુંદર નમૂના જનતા. અને સુતર અને રેશમનું કાપડ લામવજાટથી તૈયાર થતું. ત્યાર પછી જુદા જુદા સમયે દિદુ મુગલમાન પોર્ટુગીઝ અને મરાઠાનું ત્યાં રાજ્ય હતું. આ રથો દિદુ મુગલમાન અને પોર્ટુગીઝ એ ત્રણેની મેટ્ટીનાં ચિત્રો આજ પણ જોવામાં આવે છે. મેનડાના સાગરકોટમાં જમીનના કિયાની માફક પોર્ટુગીઝ દેવડા, કોટી, મડ વગેરેનાં ખંડેરો છે. જમીનનાં ખંડેરો કંઈક સારી રિયનિમાં છે, ત્યારે અર્ધોના ખંડેરો લગભગ તાન નાસ પામ્યાં છે. અન્યારે તે આખાં કોટનાં જાગાવની ખેતરી થઈ છે અને તેમાં ૫૫૬ ૫૫૬ ખંડેરો આવેલાં છે. આ ખંડેરો જે ની વખતે "રાજા રાજા" અહીં સેના વિજ્ઞાન થી તથા રાજા તરફી "પાશુ" જગત્વ રચાવતિક રીતે વાદ આવે છે. મુસલમાની સિનેમાં મરહુમ કમ્બર વગેરેનાં ખંડેરો છે. દિદુજનાં ચિત્રોમાં જુદની ગુણો, ટેકરી ઉપર એમો કોટ નવે બહુવચ્ચે કોમની કંટોરી લોચાવતું મંદિર, ચારમે

શીટ ઊંચે ટેકરી ઉપર દત્તનું મંદિર વગેરે રચેલા છે. આ પૈકી હિંગગાજ માતા અને દત્તનાં મંદિર હાલ સારી રીતિમાં છે. બન્ને ટેકાણે જવાનાં પથ્થરનાં પગથિયાં બાંધેલાં છે. બન્ને ટેકાણે ધર્મશાળાઓ છે. જો કે દત્તના મંદિર કરતાં સગવડ હિંગગાજ માતાના મંદિરમાં વધારે છે, પણ કુદરતી દરમ દત્તનાં મંદિર ઉપરથી અતિશય સુંદર લાગે છે. પશ્ચિમ તરફ નાળાંબેર અને સોપારીની કેટલાક ગામઠં મુખી વાડીઓ છે. તેની પાછળ તાડ ને સુરનાં ઝાડની હાર અને તેની પાસે સમુદ્ર છે; જ્યારે દક્ષિણ પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફ સિદ્ધાદ્રિ પર્વતની ટેકરીઓની હાર છે. સમુદ્ર તરફ કોરલી અને અલીઆગના કિલ્લા દેખાય છે ત્યારે ઉત્તર-પૂર્વ તરફ સારગદનો કિલ્લો આવેલો છે. દક્ષિણે કુંડલિકા નદીનું મૂળ જોઈ શોધાતી ખાડી અને તેની બીજી તરફ જંજીરાના ડુંગરોની હારમાળા દેખાય છે. આ દરમિયાન ચિતાર આપવાનું કામ સારા ચિત્રકાર કે કવિથી થઈ શકે તેમ છે.

આણુ ગિરનાર વગેરે દરેક રચેલ દાત મોટા ઘંટ લાઇ જોવામાં જોયી ટેકરી ઉપર કેમ બિરાજે છે એવો પ્રશ્ન દત્તના મંદિરમાં સ્ફૂર્યો, અને તે બાબત વાતચીત કરતાં નીચે પ્રમાણે તેનું નિરાકરણ થયું તે 'ખરું' હો કે 'જોડું' હો, પણ સ્વાભાવિક તો લાગે જ છે, કોઈ દરેક કોટીના એકંદરે ચોવીસ શુરુ કરી બનાવી મળી આવ્યું ત્યાંથી જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું અને પોતાનો દાખલો જગતને જણાવવા અને તે પ્રમાણે વર્તવાનો, કહેવત પ્રમાણે ઊપરા ઉપર નહિ તો મળી આવતા જોયે રચેલ ઊભા રહી ઘંટ વગાડી ઉપદેશ આપે છે.

રેવડન્ડા એ કુંડલિકા નદીના મુખ અર્થાત્ રોહા ખાડી ઉપર આવેલું પ્રાચીન બંદર છે. તે કુદરતી તેમ જ સૈદ્ધિક બંદર છે તેથી સ્ટીમર કુરળ સિવાય ત્યાં લાંબરી શકે છે. ત્યાંથી સમુદ્ર કક્ષા અડધો માઇલ જ દૂર હોવા છતાં બંદરમાં આવ્યા પછી સ્ટીમરને તોફાન લાગવાનો ભય રહેતો નથી.

રેવડન્ડાનાં રિંગણાં બહુ વખણાય છે અને તે લગભગ એક કુટ લાંબા હોય છે. તેનો રંગ ચક્રચકિત કાળો હોય છે અને તદ્દન બી વિનાના હોય છે, બંદર ઉપર સ્ટીમરના સમયે વેચાવા આવે છે અને લગભગ દરેક ઉતારે થોડાં ધણાં લઇ જાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં કૃષ્ણાકાંડાના રિંગણુ વખણાય છે ત્યારે ભરૂચમાં બેરભાડાનાં રિંગણાં ખાસ વખણાય છે, પણ તે તદ્દન ગોળ હોય છે, નાળાંબેરની પણ એક ખાસ જાત અડી થાય છે. તેને મહુવાના નાળાંબેર કહેવામાં આવે છે. તે નાળાંબેરનું પાણી ગાકર નાખ્યા જેવું મીઠું હોય છે, અને કોપરાને ખમણી ખાવામાં આવે છે ત્યારે બિરુકુલ દૂધા વળતા નથી. અને થોડી સાકર નાખેલા માવા જેવો રવા લાગે છે.

રેવડન્ડાથી સ્ટીમર રસ્તે મુંબઇ માત્ર પચીસ માઇલ દૂર છે. તેનું બાકું બાર આના થાય છે. અલીઆગથી રેવડન્ડા આવવાનું મોટર સર્વિસનું નૂર આઠ આના છે.

મુંબઇથી રવિવારની રજામાં " ચિક્ક એન્ડમાં " આ પ્રદેશની સફર બહુ સારી રીતે થઇ શકે. રાનિવારે બપોરની સ્ટીમરમાં નીકળી રેવડ જીતરી કંકેશ્વર રાત રહેવાય. બીજે દિવસે અલીઆગ થઇ ચાસ જોઇ દત્તના સ્થાનમાં રાત રોકી શકાય. સોમવારે સવારે નીકળી રેવડન્ડા જોઇ સ્ટીમર રસ્તે ૧૦-૧૧ વાગે મુંબઇ પહોંચાય. એકંદરે ખર્ચ ભાડાના મોટર અને સ્ટીમરના માણસ દીક અડી રૂપિયા થાય. ચોમાસા સિવાય કોઇ પણ મોસમમાં આ સફર કરી શકાય, પણ ઉનાળે અને અજીજાની રાત હોય તો અતેશ આનંદ આવે.

(૧) ગુજરાતી લિપિ

દાહની ગુજરાતી લિપિ વિશે નર્મબ્યાકરણમાં સદગત નર્મદાસંકર નીચે પ્રમાણે કહે છે: ગુજરાતી લિપિમાં એક છ, એક લ (અ. ડ, બ, ય, વ, જ, ણ ને ત તે નદિ જ, યને માટે એ અને વ તથા ણ ને માટે બ વર્ગો દતા. ગુજરાતી લિપિ અશુદ્ધ ને અપૂર્ણ હોવાથી, તે માત્ર વેપારીઓનાં નામાંકમાંમાં, કામકાજનાં કાગળપત્રોમાં, સરકારી કામના કાગળોમાં અને કવિયોના અન્યોમાં વપરાતી જોવામાં આવી છે, દાહના જેવા ગદ્યઅન્યોમાં વપરાતી નથી. કેટલાંક સંસ્કૃતનાં બાબાનરે (ગદ્યમાં) બાગબોધ લિપિમાં લખાયાં છે. ગુજરાતી લિપિ, અન્ય લખવાને અનુકૂળ નદિ તેથી બિજા પ્રાકૃત બાબાના અન્યો બાગબોધમાં માટે કરનાર જોરવિસના વખતમાં સધળાં પુસ્તકો બાગબોધમાં લખાયાં. પણ પછી જો લિપિ, ધનવાન ગુજરાતીઓને તથા રહેંચા ગુજરાતીઓને અને પરદેશી પારસીઓને અપરી લાગવાથી (બ્લેકી વિષા પસરે અહેવે બ્લેકી) ગુજરાતી લિપિમાં અન્ય લખાવા માંડવા અને બ્યાકરણ, હસપતીતિ પંચોપાખ્યાન આદિ લઈ કેટલાક અન્યો એ લિપિમાં લખાયા; પણ અશુદ્ધ ને અપૂર્ણ લિપિમાં અન્ય શોભે જ નદિ એમ પાછો વિચાર થતાં અહેવું માણ્યું કે ગુજરાતી લિપિને બાગબોધના ભદેરી શુદ્ધ તથા પૂર્ણ કરતી, પણ અન્ય તો એ જ લિપિમાં લખવા-એ રીતે ગુજરાતી લિપિ (ગુજરાતી લિપિની પેઠે) અન્યો લખવામાં બહોળી વપરાવા લાગી.

બાગબોધ લિપિ, ન જરૂરતામાં ચાલુ રાખી દત્ત તો બિજા બાબા જોવાનારને ગુજરાતી લિપિનું રહેલ પડત: વગી દિન-દુસ્તાની, મરેડી આદિ લઈ પ્રાકૃત બાબાના અન્યોની લિપિ બાગબોધ જ છે તેવી આપણી પણ રદત. પુરપખજના સપગા દેશાની અન્યલિપિ એક જ છે તેથી પુરપખજને કેટલો લાજ અને માત્ર દિન-દુસ્તાન દેશના લુદા લુદા બાગબોધી લુદી લુદી અન્યલિપિ હોવાથી સર્વ દેશીને તો રહ્યો અકોશ બાગબોધી લેવાને કેટલો અવાજ છે !

(નર્મ બ્યાકરણ, વર્ણવિવેક પૃ. ૪થે વર્ણ રાજ નીચેની ટીપ.)

૧૨

(૨) “ મોંઢો યાકુશીન ” દેવાલય તંદુરસ્તીનો વ્યાપાર કરે છે.

પ્રગતજનોને મંત્રોનું વેચાણ : સધી થનું વેચાણ નિવારણ

જાપાન પ્રગતિથીસ આરોગ્યખાનું ધરાવે છે. ત્યાંના દાખરો જરૂરના કેમપણ દેશના દાખરો કરતાં ઝિતરે તેમ નથી, જ્યાંય આમર્ષ ઉપર જોટલી મોટી મંજૂતામાં લેતો પુરાતન મંત્રવિદ્યામાં દષ્ટ પણ જદા ધરાવે છે: અર્ચાગીન દાખરી ઉપચારો કરતાં જલુને મદદત આપે છે ને કેટલીક વાર તો સણમતીની રાદે માણવા બન્નેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

એક દેવાલય એવા મંત્રાપચારનું મુખ્ય ધામ હતું. તેણે તા. ૧૮-૧૯ જાન્યુઆરીને રોજ પોતાનો વાર્ષિક ઉત્સવ ઉજવ્યો. બીજે દિવસે જરૂરનું જમરું તોડાન હતું છતાં ૫ લોકોનાં તો ટોળેટોળાં ત્યાં ઊભરાયાં હતાં. દરેક જણ પોતે ખરીદેલો ગત વર્ષનો મંત્ર ત્યાં નાખી જઈ નવા વર્ષ માટે નવો મંત્ર ખરીદતું.

આ દેવાલય માંડે ચાકુશી નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે. કોએ કોનેજના નવા મેદાનમાં, એમાંકા ને કોબેથી અર્ધે રસ્તે, ને કન્સાઈ ચાકુશીની પાડોશમાં જ તે આવેલું છે. ત્યાં આવનારાઓમાંના ઘણાખરા ગ્રામ્ય જનો હતા. એમાંના કેટલાક તો સદીઓ થયાં ત્યાં આવતા હશે, એમાં શંકા ન થાય. આજ વર્ષે થયાં તેઓ અબલદયા હશે ને રોગચાળાથી આ મંત્રો દ્વારા રક્ષણ મેળવવા મંથી રહ્યાં છે.

ધોધમાર ખરડ વરસતો હતો છતાં ૫ આ મેળો પર તેની કશી જ અગ્નર થવા પામેલી નહિ. માત્ર પગનાં તળિયાંને ઠંડીના ચમકારા લાગતા. નાની નાની દુકાનો બંધાઈ ગયેલી હતી તેને સારી પેડે શણગારવામાં આવી હતી. એ બધાં પર જરૂરનાં એમણાં અથડાતાં, ટેકરી પરના મંદિરે ચડતાં લોકોનાં રંગબેરંગી વસ્ત્રો પણ જંટકાવતાં, એ પુરાણું નાનકડું દેવાલય છે. વર્ષનો મોટો ભાગ ત્યાં ખિલકુલ વસ્તી નથી હોતી. પરંતુ અશ્વિનીકુમાર “ચાકુશી” નું એ સ્થાનક હોવાથી એના વાર્ષિક ઉત્સવના આ બે દિવસોમાં લોકોનાં ટોળેટોળાં ઉતરી પડે છે.

વેદી આગળ ચાકુ ધંટારવ થયા જ કરે છે, એમરે ધૂપ ને અગરજતીની સુગંધ પ્રસરી રહે છે, પૂજા કરવા આવનાર મીથુનજીની દીપાવલિઓ ધરાએ જ નાચે છે.

પરંતુ આ બધી ધમાલમાં એક જ ગંભીર વાત હોય છે. પુરાહિતો હારબંધ બેસી મંત્રો વેચતા હોય છે ને તે ખરીદવા પછપડી યાય છે. કેટલાક ધાર્મિક વૃત્તિઓવાળા બક્ષતજનો પીઠાવાળાં નાનકડાં તોર ખરીદે છે. કેટલાક વાંસની ચીપમાં કાળા અક્ષરે લખેલું કાગળિયું પસંદ કરે છે. એથી રોગો ને રોગચાળાથી બચવા માટે એ મંત્રો “ચાકુશીન”ના નામે વેચાય છે.

માંદગીના મૂત્રધારીને દિંદુ નામ આપવામાં કાંઈક વિચિત્ર રીતે ગોટાળો થયેલો લાગે છે. ખરી રીતે મૂળ શીટો નામ છે. ત્યારે બૌદ્ધધર્મ સ્થાનિક શીટો દેવતાઓ સાથે પોતાના દેવતાઓ સરખાવતા હતા ત્યારે ચાકુશીને શીટો દેવતા સુકુના બીકોનાના અવતાર ગણવામાં આવ્યા. શીટો દેવતા ઈંચુછ હતો. એના નામનો અર્થ “નાનો રાજકુમાર” થતો. જાપાનીઝ સિવાય બીજા દેશોની પુરાણકથાઓમાં ઈંચુછએને રોગ સમાવનાર લેખવામાં આવે છે. એને નંદુ ને મંત્રોચ્ચારની કલા લોકોને શીખવડતાં આવડતી; પરંતુ અત્યારે એનાં દેવાલયોમાં પૂજા એાળી થઈ ગઈ છે, ત્યારે ચાકુશીએ તેનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

આ પ્રમાણે દેવો નિવારનાર પુરાણો દેવો નેડે ચાકુશી લોકોના મનમાં લગી ગયા ને ચાકુશીન તરીકે વિખ્યાત થયા. પછી વખત જતાં એ રક્ષણદાર દેવતાએને એ નામે ઓળખવાને બદલે રોગના માલકો જ એ નામે ઓળખાવા લાગ્યા. એટલે જ તાલીએ કે મંત્રો આપવામાં આવે છે તેના ઉપરનાં લખાણમાં ચાકુશીનથી માત્રિક ગમે એવું લખાયેલું હોય છે. તેનો આકાર એમનું પુરાણું મૂળ દર્શાવે છે.

પુરોહિતોના મુગટમાં આડાં તીર ગોઠવવામાં આવનાં. દેવાલયના ખીખ ચણુઆરોમાં પણ તીરને અગ્રસ્થાન અપાતું, એ ઉપરથી એ કેટલો પુરાણો વિવાજ છે તે નક્કી થાય છે. એ અડગાડીઆમાં ખીખ દેવાલયોમાં પણ ઉત્સવો ઉજવાય છે. તેમાં કાને દેખેલીએ સ્થાપેલી સીમન જાતિનાં ગધાં દેવળોના સમાવેશ થાય છે. એક્ટીસમી તારીખે આ ગધાં જ મંદિરો નિયમિત રીતે ઉત્સવ ઉજવે છે, પરંતુ એમાંનું પ્રથમ ખાસ અગત્યનું છે.

આ જાતિનું મુખ્ય મંદિર ટાંછનું છે. ને ક્રીયોટો રેલવે સ્ટેશનની નજીક આવેલું છે. ક્રીયોટો સ્ટેશન ઊંડો જતો ટ્રેનના ધણાવ ઉનારોએ પુમાગની ચ્ચેથી જીવો આવેલો એનો પેગોડા જોયેલો છે. આ પેગોડા જાપાનમાં જીઆમાં જીવો છે. ક્રીયોટોના ગરીબમાં ગરીબ પ્રદેશોમાંથી લોકોનાં ટોલેટોનાં ટાંછના ઉત્સવમાં આકર્ષાય છે. આ લોકો આનંદ કરવા કે તારીખે ખરીદવા આવે છે, એટલું જ નહિ પણ વેપાર ખેડવા પણ આવે છે, એમાંના ધણાખરા છટક વ્યાપારીઓ જૂની ચીજો વેચે છે ને ગરીબ લોકો એ દ્વારા રાહત મેળવે છે.

ટાંછ છેક શરૂઆતથી ક્રીયોટોના સામાન્ય જીવનનું કેન્દ્રસ્થાન બની રહેલું છે. અગીઆરસો વર્ષ પહેલાં ત્યારે નારાંત્રી પાટનગર બદલવામાં આવ્યું ત્યારે તબું ચહેર એવી રીતે રચવામાં આવ્યું કે વચ્ચે વિશાળ રાજમાર્ગ રહે આ રાજમાર્ગના ઉત્તરના છેડે શાહી મહેલ આવેલો છે; ને દક્ષિણ છેડે ચહેરનું મુખ્ય રાજદ્વાર પડે છે. ખીખ સમાવર રાજમાર્ગને નજર આપવામાં આવેલા જે અત્યાદ સુધી ઉતરી આવેલા છે.

પહેલા વિશાળમાં પહેલા રાજમાર્ગ ને શાહી મહેલની વચ્ચે દરવારના અમીર ઉમરાવોના બંગલાઓ છે. એથી જીનરતા વર્ગના પ્રજાજનો ખીખ વિશાળમાં રહેતા. એમ જીનરની પંક્તિઓના નવ વિશાળો ચહેરના દરવાજા સુધી લંબાયેલા છે. દરવાજા આગળ ગરીબમાં ગરીબ લોકોનાં મૂંપણાં બધેલાં છે. ટાંછ દક્ષિણ દરવાજા આવેલું છે. યાત્રાએ આવનારના સ્વાગતશ્રુવન તરીકે તે વપરાય છે.

ટાંછના પૂજારીઓ બાદશાહી કુટુંબના દીર્ઘાયુષ્ય ને તંદુરસ્તી માટે પ્રાર્થના કરે છે. પુરાણકાળમાં સક્ષાત્ જે જન્મા પહેરતા તે આગ પ્રમંથો પર આવા દેવાલયોને જેટ આપવામાં આવતા. આ જન્માઓ નેસર્ગિક રીતે ગૌરવચાળી મનાય છે, ને તેની આગળ પ્રજાજનો બાદશાહની સક્ષાત્તી માટે પ્રાર્થના કરે છે.

(૩) વિવિધતા-જીવનનો તેજનો

પૂર્વ પશ્ચિમ નહિ દોગથી પૂર્વમાં મનુષ્ય વધારે મુખી થાય છે.

એક સવારે એક બાઈ સાથે ચાન કરતાં કરતાં તેમના પતિ ક્યાં ગયા હતા તે વિશે મેં પૂછપરછ કરી. “આર દિકારીઓ ને પંચ દૂતરા સાથે તેઓ સ્વપ્ના રમવા ગયા છે” તેણે ઉત્તર દીધો. “આરો ને પંચ દૂતરા સાથે શિખરે ગયા છે?” મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું. અમેરિકા ગમે તેટલો વિશાળ દેશો છતાં એટલા જવા ફનરા લઈ એ યી રીતે શિખર ખેલવા ગયા હશે! ને મને ન સમજાવવાથી મેં પૂછ્યું. “તું અંગ્રેજ બરાબર સમજાવે નહિ દેવાથી મેં છુટો જ અર્થ ઉપજાવી કાઢ્યો હતો તેવી મને ગમ રહી નહિ. વળી તમારો

અંગ્રેજ શબ્દોચ્ચાર એવો હોવાથી હું તેની જ વાત ઉચ્ચારું છું એમ સમજી તેણે પોતાની વાતનું ફરી પ્રતિપાદન કર્યું. " હા સાહેબ ! તેમના દરેક મિત્રે એક એક અમારો કૂતરો લીધો ને એક અમારા પતિએ. "

મારું આવું અધકચરું અંગ્રેજ હોવાથી હું ધણીયે વાર આવા ગોટાળા કરી નાખું છું. આ અતુલ્ય પરથી સમગ્રશે કે વાત કે લાપચુની સમગ્રણુ બોલનારની છટા પર આધાર રાખતી નથી પરંતુ શ્રીતાના જ્ઞાન પર આધાર રાખે છે ।

ફેબ્રુઆરી ખાતાની અમારી મનવારોમાં બેસી અમે ૧૯૧૫માં ને ૧૯૩૨માં તમારા દેશમાં આવ્યા તે વખતે તમોએ અમારો સહૃદય સત્કાર કરેલો તે માટે અમે પ્રથમ ખાસ આભાર માનીએ છીએ.

ઈસ્વી સન ૧૯૧૫માં અમારે તમારા દેશ સાથે મૈત્રીસંબંધ હતો અને અમારાં કેટલાંક વહાણુ તમારાં વહાણુ સાથે સહકાર સાધતાં, એટલે અમારા શિક્ષણસમૂહને તમારો સત્કાર વધારે ઉત્સાહભરેલો લાગેલો.

ઈસ્વી સન ૧૯૩૨માં એવા એક શિક્ષણસમૂહના વડા કોતાનના સાથી તરીકે મેં તમારા દેશની પ્રદક્ષિણા કરેલી તે વખતે તમારા જે જે બંદરે અમે યોગેશ્વર ત્યાં ત્યાં અમારો અપૂર્વ સત્કાર થયેલો જ; ખાસ કરીને એડેલેઈડ પાસેના કેમ્પીકના રહ્યા બેઠેલી અનના તમારા લસ્કરી અમલદારો સાથે અમે એ જે મોજ માણેલી તે અમૂતપૂર્વ ફરી ને તે મારા સ્મરણમાં હમેશાં તાજ જ છે.

મને મળેલા એ અપૂર્વ સત્કારનો આજે હું બહોળો વાળવા માગું છું; તમારાથી તદ્દન જ લિજ પ્રકારના અમારા રીતરિવાજોનું વર્ણન કરી હું તમોને ખુશખબર હાસવા માગું છું.

આ દેશની મુલાકાત લેવાને તમારો મુખ્ય હેતુ આંતરરાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસોમાં સંપત્તિ અભિવૃદ્ધિ થાય તમારો ખીજો હેતુ જાપાનનો અભ્યાસ કરવાનો છે; પરિણામે તમારા ને અમારા દેશનો મૈત્રીસંબંધ દૃઢ થાય.

રિલગીરીની વાત છે કે હું આપને ઝાઝું કહી શકું તેમ નથી. પરંતુ આ દેશને લગતી કાંઈક નવીન જ વાતો સંભળાવી આપના અભ્યાસમાં હું જો કાંઈક મદદકર્તા થઈશ તો મને સંતોષ થશે.

જાપાન ઘણો પુરાણો દેશ છે. એના સામ્રાજ્યનો ઇતિહાસ લગભગ ત્રણેક હજાર વર્ષ લંબાયેલો હશે. પુરાતનકાળમાં વ્યવહારનાં ઘણાં જ નજવાં સાધેના હોવાથી તે ખીજ દેશોથી ઘણો જ નિરાળો રહેવા પામેલો. એને લીધે જ એના રીતરિવાજો ખીજ એશિયાઈ દેશો કરતાં પણ ઘણા જ ભુદા પ્રકારના છે. પછી પાશ્ચાત્ય દેશો કરતાં તો એ નિરાળો જ હોય એમાં નવાઈ શી ?

પ્રથમ તો અમારો પહેરવેશ જ આપ સર્વને તદ્દન વિચિત્ર લાગશે. સ્ત્રીપુરુષ ને બાલકો બધાં જ કામીનો પહેરે છે, એને લાંબી લટકતી ખાંચો હોય છે, તે, છેક ઘૂંટી સુધી નીચો હોય છે. મોજાં ટૂંકાં હોય છે. તેમાં પગ માંડ મુકાય છે. ખૂટની માફક અમે ગેટા પહેરીએ છીએ. તે લાકડું ફેટ કે જૂથમાંથી બનાવવામાં આવે છે. પગ મૂકવા માટે એને સપાટ મથાણું હોય છે. પહેલી ને ખીજી આંગળી વચ્ચે દોરી વોંટવાની હોય છે. તે દોરી પગ સાથે બાંધવામાં આવે છે. ગેટા ઉપરનું આખું સરીર ઢંકાયેલું જ હોય છે.

અમેરિકામાં ઐરાં ઘૂંટણ સુધી નીચાં ફરાક પહેરે છે એટલે એમના પગનો ભાગ એમના નૈસર્ગિક સ્ત્રીસૌંદર્ય દાખવવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પરંતુ જાપાનમાં એ મુદ્દાને જરા પણ મહત્ત્વ આપવામાં આવતું નથી; ખરું પૂછે તો, ધણાખરા જાપાની પગ ખડા ને ટૂંકા હોય છે. લાંબા કીતોમોથી એ ઢંકાયેલા રહે છે એ જ સારું છે.

પહેરવેશની રીતભાત દરેક દેશમાં અવારનવાર બદલાતી જ રહી છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં તો પહેરવેશનું છેક જ પરિવર્તન થઈ ગયેલું છે. મને અપ્રાદર્ભી સહીનો પોશાક વધારે ગમતો. તે ગાળામાં ફરાક વધારે નીચાં રહેતાં. હવે તો ધીમે ધીમે તે લાંબાં જ ગતાં ગયાં છે. લગભગ ઘૂંટણ સુધી તો આવી જ ગયાં છે; છતાંય કેટલીક મદિલાઓ હજીએ નીચાં ફરાક પસંદ કરે છે. મને તો આ દેશમાં એક જ પ્રશ્ન વધારે મહત્ત્વનો લાગે છે. પુરુષો મર્યાદાથી ઢંકાયેલાંથી કે ઉધાડે ઊંચા ફરનારાંથી વધારે આકર્ષાય છે ?

પ્રશ્નની જાને બાલુએ ધણું જ કહેવાનું છે. હમણાં હમણાંનું મને જણાયું છે કે સ્ત્રી-પુરુષો એમ જોઈ કાંઈ સીજ પ્રયત્ન પગથિયા તરીકે શોધી શકે છે. લાંબાં કે ટૂંકાં ફરાકથી એ વાતમાં કાંઈ જ ફરક પડ્યો નથી.

બીજા દેશોની પેઠે જાપાનમાં પણ પોશાકનું ધણું જ પરિવર્તન થવા પામેલું છે. પરંતુ એ હરખે બદલાતી રીતોમાં ફરાક કદીયે ટુંકાયાં નથી. ગમે તેટલી રીતો બદલાઈ હશે, પણ સ્ત્રીઓનાં ફરાક તો નીચાં જ રહેવા પામ્યા છે.

અલગત, દરેક જુદો અભિપ્રાય ધરાવી શકે છે. લાંબાં ને ટૂંકાં ફરાક સરખાં જ આકર્ષક નીવડી શકે; છતાં મારા મત પ્રમાણે તો હું સ્ત્રીઓને નીચાં જ ફરાક પહેરવાની 'લલામણુ કરું'. કાંઈ પાદરી નૈતિક દૃષ્ટિએ જુએ તેમ નહિ, તેમ પુરુષોના આકર્ષણના લક્ષ્યબિંદુથી પણ નહિ, પરંતુ અમારા દેશના વ્યાપારી દૃષ્ટિબિંદુથી હું એવો આમદ રાખું છું.

શાથી ? લાંબાં ફરાકની વ્યાપાર પર શી અસર થાય ? દેશમાં તો અમારી મુખ્ય નિકાશ છે.

ફરાકની લંબાઈ ઘંટી નથી છતાં ય પાશ્ચાત્ય રીતરિવાજો તો છેલ્લાં દશ વર્ષમાં જાપાનમાં ઘુસી ગયા વિના રહ્યા નથી. અત્યારની અમારી છોકરીઓ તમારાં ટૂંકાં ફરાક પહેરવાનું પસંદ કરે છે; પોતાના વાળ કપાવાનું પણ તેમને મન થઈ જાય છે. કામ કરતી વખતે પુરુષોએ તો તમારો પોશાક જ અપનાવી લીધેલો છે.

એક વાર જાપાનની મુદ્રાકાતે આવેલા એક સત્તજન સાથે મારે વાત થઈ. માયું ઓળવાની જાપાની રીત ઉપર અમે ચર્ચાએ ચડ્યા. આવી નજીવી વાતમાં અમે ક્યાંથી જોડી પડ્યા તે મને ખબર નથી, પરંતુ મેં કહ્યું કે "સાદી રીતે ઓળેલા વાળ મને ધણા જ પસંદ છે. જાપાની રીત તમને મુંઝવે નથી લાગતી ?"

"લાગે છે જ" તેમણે ઉત્તર દીધો, "જેવામાં તો એ કાંઈ જ ખરાબ નથી. પરંતુ તે એટલી બધી ભારેખમ લાગે છે કે મને સ્પર્શ કરતાં ડર લાગે છે. મને તો કપાવેલા વાળવાળો છોકરી ખૂબ જ ગમે, કારણ કે હું તેને હાથમાં રમી શકું." કહાય આ કારણથી યુરોપ ને અમેરિકામાં છોકરીઓ પોતાના વાળ કપાવતી હશે !

૨

ઓસ્ટ્રેલિયામાં તમે તમારા નામ પછી કૌટુંબિક નામ મૂકા છે. પરંતુ આ દેશમાં તો કૌટુંબિક નામ હમેશાં પડેયું જ મુકાય છે. એટલે જાપાનમાં કૌટુંબિક નામ હમેશાં પડેલું જ હોય છે.

તમારા દેશમાં ઉપનામો આવવાથી ને ગૂઢાર્થી લેખાય છે, જ્યારે જાપાનમાં તેઓ ખરાબ નજરે જોવાય છે.

મેં અમેરિકા ને ઓસ્ટ્રેલિયામાં જ્યારે પ્રથમ પગ મૂક્યો ત્યારે જેક જોન, મેરી જેકન વગેરે નામોથી તો હું મુંઝાઈ જ ગયો હતો. કાનું નામ શું હતું તે જ પારખવા હું અશક્ત બન્યો હતો. તમે તમારું જ નામ તમારા પુત્રનું પાડો છો ને તમારી પત્નીનું જ નામ તમારી પુત્રીનું હોય છે. પરંતુ જાપાનમાં તો છોકરા-છોકરીઓનાં જુદાં જુદાં નામ પાડવાની જ પદ્ધતિ હોય છે, જેથી દરેક જણ ઓળખાઈ શકે. કદાચ જુદાં જુદાં સગાંઓમાં એકાદ નામ બેવડાય ખરું.

તમે ખરો છો ત્યારે તમારી પત્ની સાથે તમારું પછીનું નામ જોડાય છે. અમે ક્રેટલીક વાર તેમ કરીએ છીએ અને ક્રેટલીક વાર તેમ નથી પણ કરતા. એ બધું લગ્નના પ્રકાર ઉપર આધાર રાખે છે. કુટુંબ નિમ્નંતાન હોય નહિ ત્યાં સુધી જાપાનનો દીવાની કાયદો કૌટુંબિક નામ જુસાવા દેતો નથી. એટલે કુટુંબનો પાટવી પુત્ર શારીરિક કે માનસિક અશક્તિ ભોગવતો ન હોય તો તે કૌટુંબિક નામ અપનાવે છે જ ને કુટુંબને નિભાવે પણ છે. કાઈ કુટુંબમાં માત્ર કન્યાઓ જ હોય તો સૌથી મોટીને પરણાવી કૌટુંબિક નામ નભાવવા તેના પતિને કુટુંબમાં ભેળવવો પડે છે. એવે પ્રસંગે વર વધૂનું કૌટુંબિક નામ ચઢવું કરે છે.

પરંતુ કાઈ કુટુંબનો એકનો એક પુત્ર કાઈ બીજા કુટુંબની એકની એક પુત્રી સાથે પ્રેમમાં પડે તો શું ઉકેલ લાવવો એ તમે તુરત પૂછશો. પરંતુ એ ઉકેલ લાગે છે એટલે અધરો નથી. એવે પ્રસંગે બન્ને કુટુંબો સમજૂત કરી લે છે. ધણુંખરું છોકરી વરના કુટુંબમાં પત્ની તરીકે બળી જાય છે, ને છોકરીનું કુટુંબ તે યુગલના પહેલા કે બીજા સંતાનને પોતાનો કુટુંબી લેખે છે. સંતાનવિહોળું કુટુંબ ધણા મામ રાખવા છોકરાને કે છોકરીને દત્તક પણ લે છે.

લગ્ન વિષે એક રસિક વાત કહી લઉં: તમારા દેશમાં તમે હમેશાં તમારી પસંદગી પ્રમાણે પરણો છો, તમે કાઈ છોકરી પર સ્નેહ રાખો છો ને થોડાક સ્નેહસંબંધ પછી તમે કદાચ તેને પરણી જાઓ છો.

અમે પણ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર પસંદગી કરી શકીએ છીએ, પરંતુ પસંદગી કરવાની એ રીતમાં ધણી જ ફેર છે. યુવાનનાં વડીલો કે મિત્રો ચોગ્ય વધૂની તેને ભલામણ કરે છે. બીધીમે છોકરીઓનો બીધી જ રીતે પાંકો અભ્યાસ કર્યો પછી તે યુવાન પોતાની પસંદગી કરે છે. છોકરીઓ પણ એ યુવાનનો અભ્યાસ કરી લે છે. બન્ને સંમત થાય તો જ તેમના વિવાહ કરવામાં આવે છે, પરંતુ કાઈ યુવાન મહિલા પોતાને મનગમતો વર પોતાની મેળે પસંદ કરી શકે નહિ. એમ કરે તો કદાચ એનાં વડીલો નારાજ થાય. એટલે એકબીજામાં સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થયો પણ ન હોય ત્યાર પહેલાં તેમના વિવાહ ધર્ષ જાય છે.

તમારા દેશમાં તો પ્રેમની પરાકાષ્ઠા આવી રહે ત્યારે વિવાહ થાય છે. જાપાનમાં તો યુવાનોના પ્રણયપ્રાકટી ચર્યાત જ હોય છે, ત્યાં તેઓ વિવાહિત ધર્ષ જાય છે, ને વધતા સ્નેહસંબંધ સાથે તેઓ પરણી જાય છે. એટલે લગ્ન પછી એમનો પ્રેમ કેવો નીવડશે તે લગ્ન વખતે કાઈ કહી શકે તેમ હોતું નથી. પ્રેમની પરાકાષ્ઠા પામ્યા પછી જ તમે લોકો

પરણો છો એટલે પછી તમારે આગળ વધવાનું રહેતું જ નથી. પાશ્ચાત્ય દેશોની પેઠે અમારે ત્યાં એટલા બધા છૂટાછેડાના બનાવો બનતા નથી તેનું આ પણ એક કારણ હશે.

ઘરમાં પતિ પરમેશ્વર હોય છે. પત્ની આત્માધીન ને પતિપરાયણા લેખાય છે. તમે તમારી પત્નીને ‘અધીગતા’ કહો છો, તેમ જાપાનમાં પત્ની પોતાના પતિને ‘શ્વેશન’ કે ‘શુજન’ અર્થાત ‘પ્રિયતમ’ કે ‘સ્વામી’ કહે છે. સુશીલ ને પતિપરાયણા પત્ની મધ્યરાત્રિ સુધી પતિ ઘેર ન આવે ત્યાં સુધી વાટ જોઈ બેસી રહે છે ને જ્યારે તે આવે છે ત્યારે ‘વધારો સ્વામી !’ કહી તેને સહૃદય આવકાર આપે છે.

તમારી જાપાનની મુલાકાત દરમિયાન તમારામાંથી કાઈને પરણવાનું મન થયો તો હું જરૂર કાઈ સુશીલ કન્યા શોધી આપીશ. પરંતુ યાદ રાખજો, તમને કદાચ એનાથી સંતોષ નહિ થાય. કારણ કે યુરોપિયન પત્ની પેઠે એમને પોતાના પતિને સુખન કરતાં નથી આવડતું !

તમારા દેશમાં કોટ કાઢતાં કે પહેરતાં તમે તમારી પત્નીને સહાય કરો છો. જ્યારે અમારા દેશમાં અમારી પત્નીઓ અમને સહાય કરે છે. તમારા દેશમાં સન્મજનો કરતાં સન્નારીઓ વધારે સન્માનાય છે. જાહેર સ્થળોએ સ્ત્રીઓ અગ્રસ્થાને વિરાજે છે: અમારા દેશમાં એથી ઊલટો જ રિવાજ છે. અમે પુરુષો જ હમેશાં આગળ રહીએ છીએ ને સારી બેઠકા પર વિરાજીએ છીએ. પુરુષો માટે તો જાપાન ખરેખર સ્વર્ગ છે.

તમારા દેશની મોટામાં મોટી મોજ કદાચ નૃત્ય હશે. અમારે ત્યાં છેક આજ સુધી એવું કાંઈ થવા પામ્યું નથી. પુરુષોના સ્વર્ગમાં પણ કેટલું અધું દુઃખ ! અમારે ત્યાં અનેક પ્રકારનાં નૃત્ય છે પરંતુ તેમાંના એકમાં સ્ત્રીઓની સાથે કે સ્ત્રીઓને ગાઢ આકર્ષિતન કરી અમોને નાચવા દેવામાં આવતા નથી !

પરંતુ હવે જાપાન સ્ત્રીપુરુષ માટે વધારે સારું સ્વર્ગ બનતું જાય છે જાપાનની યુવાન જનતામાં યુરોપિયન નૃત્ય દાખલ થવાથી નવા જમાનાનો આરંભ થમ્મ ચૂક્યો છે.

તમારે ત્યાં આળાચંદકા કદાચ વધારે હશે. અમારે ત્યાં થોડાકણ નો છે ખરા. પરંતુ એ થોડાનો ય કન્યા તમારા દેશ કરતાં અવગો અથ યનો હશે તમે છૂટા પડી વખતે જે સંકેત કરો છો તેનો અર્થ અમારા દેશમાં કેટલીક વાર ‘આમ આવો’ પણ થાય છે. કેટલીક વાર ‘ત્રણામ’ પણ થાય છે.

તમે તમારા કૌટુંબિક નામની આગળ મિસ્ટર, મિસીસ કે મિસ મૂકો છો પરંતુ એમના નામે બોલાવતી વખતે તમે એ શબ્દો વાપરતા નથી. જાપાનમાં અમે દરેક નામ પહેલાં ‘સાન’ મૂકીએ છીએ, એમાં મિસ્ટર, મિસીસ ને મિસ ત્રણેયનો સમાવેશ થઈ જાય છે. કાંઈ માણસને તેના નામથી અમે બોલાવતા હોઈએ તો તેના નામ પછી જ અમે એ શબ્દ મૂકીએ છીએ: દાખલા તરીકે, જોન સાન, મેરી સાન ‘સાન’ વાપર્યા વિના અમે કાંઈને પણ સંબોધન કરતા નથી, સિવાય કે અમારે તે વ્યક્તિ સાથે હજો જ ઘરોબો હોય. પરિણીત અને અપરિણીત મહિલા વચ્ચે અમે કેવી રીતે બેઠા પાડીએ છીએ એમ તમે કદાચ પૂછશો. એનો મારો જવાબ એટલો જ છે કે તમે પરિણીત ને અપરિણીત પુરુષને માટે ‘મિસ્ટર’ જ વાપરો છો. પરંતુ સ્ત્રી પરણેલી છે કે નહિ તે જણવા સિવાય એને બોલાવી જ શી રીતે શકાય એ મુશ્કેલી કદાચ તમને લાગશે.

તમે જ્યારે સરનામું લખો છો ત્યારે તમે જોને પત્ર લખવાનો હોય છે તેનું નામ પહેલાં લખો છો: પછી રસ્તાનું નામ વગેરે લખી છેવટે જિલ્લો લખો છો. જાપાનમાં તેથી કેવળ અવળા જ રીત છે. પત્ર લખવાનો હોય તેનું નામ છેક છેવટે લખાય છે.

શબ્દો ને સંખ્યા એ ઉપરથી નીચે ને જમણી બાજુથી લખાય છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે અમારે પાનાં ડાબાથી જમણી તરફ ફેરવવાનાં હોય છે, બંધન જમણી બાજુએ હોય છે. જગતના ખૂણેખૂણાથી અભ્યાસીઓ જાપાની શીખવાની મુશ્કેલીઓ રજુ કરે છે એટલે હવે તમને કાંઈ મુશ્કેલ વાક્ય જણાય તો 'તે ઠીક છે' તેને બદલે હવે 'તે જાપાનીઝ છે' એમ કહેવા તમે મંડી જાઓ.

કદાચ જાપાનીઝ સુધારનાં દશિયારો તમે જોયાં હશે. કરવત ખેંચવાથી પાટડો વહેરાય છે, રંધામાં પણુ એવી જ રીતે છે; જ્યારે તમારા દેશમાં કરવત ને રંધાને ધક્કો મારી તમે કાપ કરો છો. આ વસ્તુ શારીરિક ને ડાયનેમિક દૃષ્ટિબિંદુથી આપણે વિચારીશું તો કીક પડશે. કરવત ને રંધાની કંઈ રીત વધારે કામ આપશે? તમે જ નક્કી કરી લેજો.

આમ, તમારા ને અમારા રિવાજોમાં ઘણા જ ગૂઢ ભેદો રહેલા છે. પરંતુ એ ભેદો બહુ ઊંડા નથી. આ ઉપરછલ્લો સપાટી નીચે જગતભરની એક સરખી માનવતા રહેલી છે. જાપાનની તમારી આ મુલાકાત દરમિયાન તમે આ સપાટીથી ઊંડા જરૂર ઊતરજો ને જાપાનનું સાચું હૃદય પારખજો. અમે લોકો મનુષ્યજીવનના સુખની જ કંખના રાખીએ છીએ ને જગતશાંતિ માટે મથી રહ્યા છીએ.*

રમણીકલાલ દલાલ

(૪) ડાહરના દેશમાં બીજી મોટી વેધશાળા બંધાય છે.

દુનિયામાં બીજો નંબરે ગણાય તેવી મોટી વેધશાળા ટેક્સાસ પ્રગણ્યામાં ફાઈ ડેવિસ નજીક માઉન્ટ લોકમાં બંધાશે. આથી ખગોળવેત્તાઓ નરી આંખે જોઈ શકે તે કરતાં હજુ લાખગણો ગ્રાંખો તારાનો ફોટોગ્રાફ લઈ શકશે. ચિકાગો યુનિવર્સિટીના ખગોળવેત્તાઓની દેખરેખ નીચે તે રહેશે.

કિલવેન્ડની વૉનર એન્ડ સ્વાસી કંપનીએ આ વેધશાળા બાંધવાનો તથા દરખાસ્ત બનાવવાનો કોન્ટ્રાક્ટ કર્યો છે. તેના ખર્ચનો અડસદો લગભગ ૩૨૫,૦૦૦ ડોલરનો ગણ્યો છે.

મોટા અરીસાનો વ્યાસ ૮૦ ઇંચનો થશે અને તેનું વજન ૫૦૦૦ રતલનું થશે. કાલિફોર્નિયામાં વિલ્સન વેધશાળામાં અત્યારે વપરાતો અરીસો ૧૦૦ ઇંચનો હોઈ આ તેનાથી બીજો નંબરે ગણ્યો. ગરમીનો પ્રતિકાર કરતા ખાસ પદાર્થોના તે બનાવવામાં આવશે. તેને કંડો પાડતાં નવ મહિના અને તેને પોલીશ કરતાં બે વર્ષ લાગશે.

ચિકાગો યુનિવર્સિટીની ચાર્લ્સ વેધશાળાના ડૉ. ઑટો સ્ટુવના પ્રમુખપણા નીચે એક મંડળે આ માટે ધણું સરસ સ્થાન નક્કી કર્યું છે. કેમકે ત્યાંની હવા સ્વચ્છ તથા સૂકી છે.

ટેક્સાસની યુનિવર્સિટી મકાન માટે ૬૦૦,૦૦૦ ડોલર આપશે. ટેક્સાસના પારિસના ડબ્લ્યુ. જે. મેકડોનલ્ડે આપેલા ફંડમાંથી આ પૈસા અપાશે. અને તેના કામકાજ માટે ચિકાગો યુનિવર્સિટી શિક્ષિત માણસો પૂરાં પાડશે.

('ચિકાગો હેરલ્ડ' પરથી)

છાયાલાલ માનસિંગ કામદાર

* Commander Kyoko Hamanaka of the Japanese-Navy. An address given at Yokosuka Navy yard in welcoming All Australian Rugby Team, on February 2, 1934.

નિત નાચો

નિત નાચો નયનાં ।

નિરખતાં, નિત નાચો નયનાં । ધ્રુ०

તેજપંખી કલકલતાં વ્યોમે પિચ્છ પ્રસરતાં રંગે,
તારકની શતકોટિ ચંચુએ ચૂગતાં ગીત અભંગે,
ભરતાં દિગંતરો ઉરરંગે. નયનાં०

જલજલ છલકત સુન્દરી સરિતા તિમિરપ્રકાશતરંગે,
ભૂમિહૃદયના આ અલિસારો વનજન પંછી ઉછંગે
ઝીલાતા આદિઅનાદિ ઉમંગે નયનાં०

સૌરભ-માર્દવ-રંગરસેલાં કુલડાં પ્રેમી પતંગે
ચુમ્બિત-શુન્નિત-સર્વસમર્પિત મલકત અંગેઅંગે
જીવન પોઢયું પ્રાણપલંગે. નયનાં०

શિશુ કન્યા મદભર યૌવન જ્યાં નર્તત સ્નેહમૃદંગે,
કુટિલ જટિલ જીવનસમસ્યાની ઝંપટ ઝીલાતી જંગે,
ખઢતાં જનજીવન જયરંગે. નયનાં०

લોહીની તરસ

તને તરસ લોહીની-મનુજ લોહીની ? તો લલકે
ભરી ઉદર પી લલા
છિપાવ તવ કૂરતા.

અખૂટ જગ માનવી તિમુરઘોય સો ના મર્યા
કરી કતલ અંધોસે, કદિ ન તોય ઓછા પડ્યા
તુંયે કર સિકંદરી
પરંતું યહુદી બની
ઇશુ ન હણતો ફરી.

ગાંધીજીનો વિમલ દેહ વિદાય ધાત જો,
ખાલી નહીં મનુજ,—માનવતા હણાત તે.

પ્રેમશંકર બટ્ટ

સોય બીન્સ

[સોયાબીન્સ આ બીનો ઉપયોગ થઈ શકે એટલા માટે પ્રત્યક્ષપરિચય વગેરે કેટલાક લેખોને ખસેડી આને સ્થાન આપેલું છે. ત.મી]

સોય બીન્સ ઘણું જૂનું કંઠોળ હોવા છતાં હમણાં હમણાં જ ગુજરાતમાં પ્રકાશમાં આવવા માંડ્યું છે. એક પૌષ્ટિક ખોરાક તરીકેની તેની કિંમત સામાન્ય જનસમાજ જાણુનો નથી. ગુજરાતમાં તેનું ખાસ વાવેતર પણ નથી આપણા રાજ્યના ખોરાકમાં બીજાં અનાજ, કંઠોળ વગેરેની જેમ તેનો સમાવેશ થયેલો નથી એટલે દાણાખતમાં પણ તેને સ્થાન મળેલું નથી. જે વસ્તુનો ખતરમાં લાવ પુછાતો ન હોય તેને ખેડત વાવે પણ થી રીત અને વાધોને વેચે પણ ક્યાં? શિક્ષિતવર્ગને ત્યારે સોય બીન્સની પિછાન નથી તેને વખતે મામડાના એક ખૂણમાં પડેલો કુશળ પણ નિરક્ષર અને સાધનચિહ્ન ખેડત તેનાથી અંધારામાં હોય તેમાં જરા પણ નવાઈ પામવા જેવું નથી.

તાજેતરમાં જ વડોદરા રાજ્યના ખોરાકશાસ્ત્રીના પ્રવાસથી શ્રી. ગાયકવાડ સરકારનું લક્ષ્ય તે તરફ ખેંચાયું છે. વડોદરા રાજ્યમાં રહેતે રહેતે પણ તેનો પ્રચાર થશે એવાં ચિહ્નો જણાય છે. મુંબઈના એચ. એ. એચ. ફેટમાં સોય બીન્સ ઠીક ઠીક પ્રકાશમાં આગ્યા. પણ તે કેન્ડી, ચોકોલેટ, ખિરકીટ, કેકસ વગેરે શણગારાપેશ સ્વરૂપમાં મોટા ગણાતા, ગણેલા અને પૈસાપાત્ર માણસોની આંખે તે ચડવા, જરા વખાણાવા, અને વખને ભુલાઈ પણ જશે. પણ તેથી સામાન્ય વર્ગનું અને ગરીબ માણસોનું દગદર ન ફોટે. પૈસાવાળા માણસો તો ચેતીને નોંહતું બધું જ પોણું સોયે મોથે લાવે વિવિધ વાનીઓમાંથી મેળવી લે છે; ત્યારે ગરીબ ઘરોમાં સોય બીન્સનો પ્રવેશ થાય ત્યારે જ સમજતું કે તે એક અત્યંત ઉપયોગી વસ્તુ નીવડી છે. સોય બીન્સનું સારી પેઠે વાવેતર થાય, સામાન્ય માણસ ખરીદી શકે તેટલા તે સસ્તા થાય અને તેની કિંમત અંકારાં તેનો ઉપયોગ અને વાવેતર વધે એ દષ્ટિ રાખીને જ આ લેખ લખવા પ્રયત્ન થયો છે.

ઇતિહાસ

સોય બીન્સ 'સોયા બીન', 'સોની બીન', 'સોની મેક્સ', 'ડોલી કોસ્ટ સોન' વગેરે જુદાં જુદાં નામોથી પણ ઓળખાય છે. વૈજ્ઞાનિક ભાષામાં તેમને "ગ્લાય-સીન હિસ્પીડા" (Glycine hispida) કહેવામાં આવે છે. તે મૂળ આફ્રિકાના ગરમ પ્રદેશના વતની હોવા ભ્રમએ એવું કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે. ચીનમાં પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં પણ તેનો ખૂબ છટકો ઉપયોગ થતો હતો. જે વખતે દુનિયાના વેપાર માટે ચીનનાં બારાં ખૂંધાં તે વખતે તો સોય બીન્સનો વેપાર ચીનમાં પમપોકાર ચાલતો હતો. દિલ્હી, સ્તાન, જાપાન, જવા અને ડાચીન ચીનમાં પણ ત્રણેક હજાર વર્ષ પહેલાં તેનું વાવેતર

તો હતું જ. ઝાંઝીગાર અને દક્ષિણ એશિયાના પ્રદેશમાં ફરનાર મુસાફરો મારફત દક્ષિણ એશિયામાં સોય બીન દાખલ થયેલા હોવા જોઈએ એમ મનાય છે. (ઉત્તર દિંદ અને કાશુર તરફ હાલમાં પણ સોય બીન ચાલે છે. પણ તેની ખત જોઈએ તેવી વિશુદ્ધ અને સારી નથી.) કન્ડ્યુસિયસ પોતાનાં લખાણોમાં સોય બીનને શુ (Shu) નામથી આવેલે છે. આધુનિક ચીનમાં સોય બીનનું નામ ટા-ટાઉ (Ta-Tau) છે.

પાશ્ચાત્ય દુનિયામાં સોય બીન છેક અર્વાચીન સમયમાં પહોંચ્યા છે. દક્ષિણ યુરોપીય દેશોમાં ઈ. સ. ૧૮૦૦ ની આસપાસ સોય બીન વિશે કંઈક ઉદ્ઘાપોદ થતા માંડ્યો હતો. અમેરિકામાં સોય બીન યુરોપથી લઈ જવામાં આવ્યા હતા. હાલ ત્યાં તેનું વાવેતર બહુ સારા પ્રમાણમાં થતા માંડ્યું છે. ઑસ્ટ્રિયામાં ઈ. સ. ૧૮૭૫માં પ્રોફેસર હેલરનેન્ડ નામના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ પ્રથમ વાર જ સોય બીન ઉપર બહુ બહોળા પ્રમાણમાં પ્રયોગો આદર્યા અને માણસ તથા પશુઓના ખોરાક તરીકે સોય બીનની ખૂબ ભાર દબને લલામણુ કરી લેવાને સોયબીનમાં ખૂબ રસ લેતા કરી મૂક્યા; પણ તેમણે જે આશાઓ રાખેલી તે તેમના જીવન-કાળમાં તેમણે પારેલે અંશે ક્લીભૂત ન થઈ.

અમેરિકામાં દાખલ થયા પછી ત્યાંની વિદ્યાપીઠોમાં સોય બીન ઉપર પુષ્કળ કામ થયું છે. ચીન, જાપાન, કોરિયા, મંચુરિયા, સાઇબીરિયા, હિંદુસ્તાન વગેરે દેશોમાંથી જુદી જુદી જાતના ૨૦૦૦ કરતાં વધારે નમુના મંગાવીને જાતવાર તેના પુષ્કળ અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. સારામાં સારી જાતોના પ્રચાર સારી પેઢે થયો છે અને તેનાં વિશુદ્ધ બી ઉત્પન્ન કરીને વિદ્યાપીઠોએ અને ખેતીવાડી ખાતાએ ખેડૂતોમાં તે જાતોના બહોળો ફેલાવો કર્યો છે. ચીન વગેરે દેશોમાંથી મંગાવેલું બી તદ્દન વિશ્વાસ રાખી શકાય તેવું, બીજી જાતોના ભેગથી રહિત હોતું નથી. અમેરિકન બી પૂરેપૂરું વિશ્વસનીય છે અને જેમને પ્રયોગાત્મક કામ કરવાનું હોય છે તેમણે સોય બીન મારે ચીન અગર મંચુરિયા કે જાપાનીઝ બી કરતાં અમેરિકન બીને ઉપયોગ કરવો વધુ દિત્તાવડ છે. તેમ કરવાથી કેટલીએ મુશ્કેલીઓ અને જાતોનું વર્ગીકરણ કરવાની મજૂરીમાંથી બચી જઈ શકાશે.

સોય બીનની ખેતી કરનાર દેશો

દુનિયાના દેશોમાં મુખ્યત્વે કરીને ચીન, મંચુરિયા, જાપાન, કોરિયા અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં સોયબીનનો પાક જ્યાંજ લેવામાં આવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાન, ઇન્ડો-ચાઇના અને મલાયા દ્વીપોમાં પણ તેનું વાવેતર ચાલે છે, પણ ઉપરના દેશો જેટલા જથ્થામાં તો નહિ. વળી છટાલી, ક્રાન્સ, દક્ષિણ રશિયા, હંગરી, હવાઇ, ઇજિપ્ત, દક્ષિણ આફ્રિકા અને કેટલેક અંશે દક્ષિણ અમેરિકામાં પણ સોય બીન ઉગાડવામાં આવે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં તેના પ્રચાર ખૂબ જોશથી થયો છે. ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં પાંચ લાખ એકરમાં વાવેતર હતું તે વધીને ઈ. સ. ૧૯૨૪માં પચીસ લાખ એકરનું થયું હતું. આમાંનું લગભગ વીસ લાખ જેટલું વાવેતર તો ઢોરના ચારા મટે હતું અને બાકીનું પાંચથી છ લાખ એકર બી ઉત્પન્ન કરવામાં રોકાયેલું. ઢોરના ખોરાક તરીકે સોય બીનનું ઘાસ કેટલું ઉપયોગી હશે તે ઉપરના આંકડાથી સહેજે સમજશે. વળી સોય બીન કેટલી ઉપયોગી વસ્તુ છે તે પણ સાત આઠ વર્ષ જેટલા દૂંક સમયમાં વાવેતર થયેલા પાંચસો ટકા વધારાથી સાબીત થઈ શકે છે.

આયાત-નિકાસ

કુનિયામાં સોય ખીનની ઉદ્યોગપાયલ ફેટલી છે, મુખ્ય મુખ્ય દેસારર વચ્ચે ફેટલા જ્યામાં તેનો વેપાર ચાલે છે અને આયાત તથા નિકાસ કરનારા મુખ્ય કપા દેશો છે તે નીચેના ટાકા ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાયો.

દેશનું નામ	૧૯૨૫		૧૯૨૬		૧૯૨૭	
	આયાત	નિકાસ	આયાત	નિકાસ	આયાત	નિકાસ
નિકાસ કરનાર દેશ	રૂ.તલ ૧૦૦૦	રૂ.તલ ૧૦૦૦	રૂ.તલ ૧૦૦૦	રૂ.તલ ૧૦૦૦	રૂ.તલ ૧૦૦૦	રૂ.તલ ૧૦૦૦
ચીન	૦	૨,૪૨૪,૪૮૦	૦	૨,૬૦૫,૫૫૪	૦	૩,૩૭૧,૭૮૧
આયાત કરનાર દેશો						
ડેનમાર્ક	૨૫૦, ૧૪૬	૦	૩૮૫, ૦૫૧	૦	૩૪૮, ૪૦૬	૦
જર્મની	૭૪૧, ૧૭૧	૪, ૬૪૨	૮૧૫, ૭૮૭	-	૧,૨૭૦, ૦૬૨	૦
જાપાન	૬૫૧, ૪૧૧	૪, ૬૪૨	૬૩૬, ૧૩૬	૪, ૬૫૫	૮૮૪, ૭૧૦	૧, ૫૧૧
મેક્સિકો-ડોમિનિકાન	૮૦, ૪૧૩	૧, ૮૧૧	૪૧, ૬૬૪	૨, ૬૧૦	૨૧, ૬૦૭	૫૧૧
સ્વિડન	૧૨૩, ૦૧૨	૦	૧૨૬, ૭૭૪	૦	૧૫૦, ૭૪૬	૦
બ્રિટિશ	૩૬૦, ૬૦૦	૦	૧૦૧, ૦૮૨	૦	૧૮૨, ૮૩૧	૦
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૨, ૮૧૨	૦	૩, ૭૨૮	૦	૪, ૧૮૬	૦
કુલ	૨,૫૧૫,૧૬૮	૨,૪૩૧,૨૬૩	૨,૪૨૩,૬૫૨	૨,૬૧૨,૧૧૬	૨,૮૬૨,૮૫૪	૩,૩૮૫,૮૧૧

સોય બીનની નિકાસનું મોટામાં મોટું મથક ચીન છે. બીજા દેશોમાંથી થોડા ધણા સોય બીન નિકાસ થાય છે, પણ તે જોડેના નાના નાના પ્રદેશોમાં. ચીન સિવાયના નિકાસ કરનારા દેશોમાં નિકાસના પ્રમાણમાં આઘાત ધણી મોટી છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાંથી નિકાસ જિલકુલ નથી અને આઘાત પણ થોડી જ છે. એનો અર્થ એ છે કે તે દેશમાં વાવેતર સારા પ્રમાણમાં થાય છે. એટલે પોતાને જોઈતા માત્ર પોતે પકડી લે છે અને ખૂટતો જ માલ બીજા દેશોમાંથી મંગાવે છે; ત્યારે બીજા દેશો તેનું ઉત્પન્ન ધણું કરતા નથી, પરંતુ જોઈતા માલ માટે ચીન જેવા દેશ ઉપર આધાર રાખે છે. દક્ષિણ મંચુરિયામાં ઓહુંગ, ડાઇરન અને ન્યુસ્વાંગ અને ઉત્તર મંચુરિયામાં લાડીવોસ્ટોક (Vladivostok) સોય બીનની નિકાસ કરવાનાં મુખ્ય મથકો છે.

કિંમત

જ્યાં સુધી સોય બીનની ખેતી મોટા પાયા ઉપર ન થાય અને બજારમાં તેનો ઉપાડ ન થાય ત્યાં સુધી તેનો બજારબાવ પણ ન પાડી શકાય. પહેલવહેલી બજારમાં આવતી અને અછતવાળી વસ્તુની કિંમત સામાન્ય રીતે ધણી જ પડે છે, એટલે પહેલાં સોય બીનનો બજાર ભડે ઊંચે રહે, પણ ધીમે ધીમે નિપજ વધતાં તે ઊતરવો જ જોઈએ. વાલ અને કડોળના ભાવે ભાવ તે પડી રહેવા જોઈએ. ગરીબ માણસો વાલ અને ચોળા તથા મગમકનો ઉપયોગ જોડથી છૂટથી કરી શકે છે તેટલી છૂટથી વાપરી શકે તેવા નીચા ભાવ 'સોય' બીનના થઈ જાય ત્યારે જ તે એક સાચી ઉપયોગી વસ્તુ ગણી શકાય. હાલમાં પરદેશથી ખીતરીકે મંગાવેલા સોય બીનનો ભાવ મથુના રૂપિયા પાંચ સુધી પણ ઘવા સંભવ છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં ૧૯૨૯ માં ખેડૂતને સોય બીનના છુલકના ડાહર ૧-૭૦ સરેરાશ ઉપજતા હતા, અને બીનો ભાવ તેથી કંઈક વધારે હતો. આપણા હિસાબે ગણતરી કરતાં મથુના રૂ. ૩-૮-૦ થી રૂ. ૪-૦-૦ સુધી થાય. પણ ત્યાંની બધી વસ્તુઓની કિંમતની સરખામણી અહીંની તે જ વસ્તુઓની અહીંની કિંમત સાથે સરખામણી કરીએ તો સોય બીન દોઢથી પોણા બે રૂપિયે મળુ ગણી શકાય. આજકાલના ખેતી ગયેલા બજારના પ્રમાણમાં તો કિંમત તેનાથી પણ ઓછી જવા થાય.

પ્રચાર

પરદેશથી મંગાવેલા બીના ભાવ આપણા ખેડૂતને ઘણા આકરા પડશે, આજની કંઈકી સ્થિતિમાં બી માટે ખેડૂત સોય બીન ખરીદી પણ નહિ શકે, એ વસ્તુ બનવા જોઈ છે. જો સોય બીન આપણને દાખલ કરવા જોડથી ઉપયોગી વસ્તુ બાસે તો કાઈ પણ રીતે બી માટે ખેડૂતના ઘર સુધી તે પહોંચે એવો બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. નીચેની ત્રણ રીતે આ કામ થઈ શકે:

૧. સરકાર પોતાને ખરચે ચોખ્ખું બી મંગાવીને સરકારી પ્રયોગ માટિનાં ખેતરોમાં તે વાવે. જે જત સારામાં સારી માલુમ પડે તેનું ઉત્પન્ન સારા પ્રમાણમાં કરીને પછી ખેડૂતોમાં બીન ભાવે અગર નજીવા ભાવે થોડા થોડા પહોંચાડે અને તેની ખેતી કેવી રીતે કરવી તે વિષે સચનાપત્ર આપે તથા જરૂર પડે ખેતીવાડી ખાતાના જિલ્લામાં કામ કરતા આવરસિયરોની સલાહ પૂરી પાડે. સોય બીનનાં નાનાં નાનાં પ્રદર્શનો જિલ્લાઓમાં અગર તાલુકાઓમાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળે ભરે અને તેની સારામાં સારી ખેતી કરનારને ધનિત આપે.

૨. ખેડૂતોના હાતમાં રસ લેતી કાર્ષ પશુ જાહેર સંસ્થા ઉપર બતાવેલું કામ પોતાની શક્તિ અનુસાર કરે.

૩. કાર્ષ પશુ સારી સ્થિતિવાળો સમગ્ર ખેડૂત દરેકેથી વાપરીને પોતાની જોખમદારી ઉપર પ્રયોગ કરી પોતાના પડોશી ખેડૂતોમાં તેનો પ્રચાર કરે અને આ રીતે ધીમે ધીમે તેનો ફેલાવો કરે.

સરકાર આ કામ ધણી સરળતાથી કરી શકે. તેની પાસે નિષ્ણાતો હોય છે, સગવડ હોય છે, તેની લાગવગ વધારે હોય છે તથા તેને માટે ધારે તો પૈસા પણ કાઢી શકે છે. સંસ્થાનું કામ આનાથી જરાક વધારે મુશ્કેલ અને છે, કારણ સરકાર પાસે જે સાધનો છે તેમાંનાં કેટલાંકનો સંસ્થા પાસે અભાવ હોય છે. વ્યક્તિનું કામ સૌથી અધરું છે, છતાં દુનિયાના ખેતીવાડીના ઇતિહાસમાં ઘણી વખત એવું બન્યું છે કે જ્યાં સરકાર અને સંસ્થાઓ ચૂકી છે, ત્યાં વ્યક્તિઓએ પોતે ધસાર્ધ જઈને પણ ધારેલાં કામ બર આપ્યાં છે. અમેરિકાના ફળઝાડના ઇતિહાસમાં જોની એપલટન મશહૂર છે. સફરજનની તેને ધૂન લાગેલી, તે જ્યાં ગયો ત્યાં તેણે સફરજનનાં ઝાડ વાંચ્યાં કર્યાં અને જંગલોમાં પણ સફરજનનાં બી વેર્ષાં કર્યાં. મરતા પહેલાં તેણે આ રીતે બધે મળીને લાખ સવાલાખ એકર જમીનમાં સફરજન નાખી દીધેલાં. પાછળથી આ સફરજનોની ઝાડીઓમાંથી ચારામાંબારી જતો વીણી દાઢવામાં આવી અને તેનો પ્રચાર બધે થયો. આ ધૂનીને તેની ધૂન ઉપરથી જ એપલટન નામ આપવામાં આવ્યું છે. નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી કામ કરનાર જોનીની મહેનત આખરે તો તેને કાર્ષ દિવસ ખ્યાલ પશુ નહિ હોય તેટલી ફળી. આવા ધૂની જનીઓએ જ સૃષ્ટિને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં અજગરાળી છે.

સોય બીનના છોડનું લાક્ષણિક વર્ણન

અર્ધાં અનાજોની ઉત્પત્તિ જંગલી જાતોમાંથી થયેલી હોય છે. દરેક જાતના વડાઓ દુનિયાના કાર્ષ અને કાર્ષ લાગમાં હજી હયાત છે. જંગલી જાતમાંથી માલુમે વીણી વીણીને સારામાં સારી જાતો પોતાના માટે પસંદ કરી અને ધોડોંગ વગેરેના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને દાણની સુધરેલી સ્થિતિમાં આણી છે. સોય બીનની જંગલી જાત દાણમાં પણ ચીન, મંચુ-રિયા અને કારિયામાં માલુમે પડે છે. જંગલી સોય બીનનો છોડનો પાતળો, વેલ જેવો વિંટળાતો હોય છે. તેની સીંગા નાની હોય છે અને બી કાળાં અને ઘણાં નાનાં હોય છે. સુધરેલી જાત લગભગ વાલ વડાણાના છોડના જેવી હોય છે. છોડના સીધા અને બેથી ચાર ફુટ ઊંચા થાય છે. સોયબીન વાર્ષિક છોડનો છે એટલે પહેલે જ વર્ષે બીમાંથી છોડ થાય છે, દાંડે ફૂલે છે, ફળે છે અને લવ પામે છે. બીજા વર્ષે મુઠી તે પડોંગી ચકતો-છતી ચકતો નથી. સોય બીનની દાંડીમાંથી પુષ્કળ ડાળી પાંખડીઓ નીકળે છે. દરેક પાંખડી ઉપર ત્રીસ પાંદડાં હોય છે. ડાળી પાંખડી ઉપર ઝીણા ઝીણા વાળવાળી જૂરા, ધોળા, બદામી વગેરે રંગની અગર તે રંગોના મિશ્રણવાળી ફેવાટી હોય છે. પાંદડાં ઉપર પણ ચોટી ઘણી ફેવાટી માલુમે પડે છે. સોય બીનની સીંગામાં બેથી પાંચ દાણા હોય છે અને સીંગ ઉપર જરાક વધારે કડક રતુબડા રંજના વાળ હોય છે.

સોય બીનના છોડવાનું સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરી શકાય:

મૂળ:—સોયબીનને એક મુખ્ય મૂળ (Taproot) હોય છે. તેમાંથી પુષ્કળ બીજાં મૂળ ફૂટીને જમીન સાથે સમાંતર સીધાં જાય છે અને થોડે દૂર જમીને જમીનમાં ઊંડે ઊતરે છે. છોડવાનાં મૂળિકાનો મોટો ભાગ જમીનના પહેલાં પુટમાં જ હોય છે. વધારેમાં વધારે મૂળ બેથી ત્રણ પુટ ઊંડાં જાય છે. બીજા ઘણા છોડના પ્રમાણમાં સોય બીનને મૂળની બહુ વિશાળ છાવણી નથી હોતી. મૂળિકા ઉપર ટાંકણોના માથાથી મોડીને નાના વટાણા જેવડી ગાંઠો હોય છે. આ ગ્રંથિઓની અંદર અમુક ખાસ જાતના સૂક્ષ્માણુઓ હોય છે અને તેમનું મુખ્ય દર્શન્ય હવામાંનો નાઇટ્રોજન (Nitrogen) જમીનમાં ભાગીને સમાવવાનું હોય છે. શિંગો ધારણ કરનાર નાના મોટા દરેક છોડવાનાં મૂળોમાં આવી જાતની ગ્રંથિઓ હોય છે અને દરેક જુદી જુદી જાતના છોડના ખાસ જુદા જ સૂક્ષ્માણુઓ થાય છે. આ વિષે આગળ કંઈક વિચાર કરવાનો રહેશે.

થડ:—(stem) થડ અગર ઢાંડોની જગ્યાએ જુદી જુદી જાતોમાં જુદી જુદી હોય છે. ઢાંડોમાંથી નીકળતી ડાળી પાંખડીઓની મુખ્યા પથ જાત પ્રમાણે વધારે ઓછી હોય છે. જેમ જાત પાકવામાં મોડી તેમ તેના ઉપર ડાળી પાંખડીઓ અને પાંદડાં વધારે હોય છે, એ સામાન્ય નિયમ છે. મુખ્ય થડની પાસે અને ડાળીઓ ઉપર શીંગાનાં ઝૂમખાં ને ઝૂમખાં આવે છે. થડ અને ડાળીઓ ઉપર જાત પ્રમાણે વધારે ઓછાં ફવાટી હોય છે, કેટલીક જાતોમાં થડ સીધાં અને ઊંચાં જાય છે અને છોડવાના પ્રમાણમાં જડાં ગણાય. કેટલીક જાતોમાં થડ વેલ પેઠે પથરાતું હોય છે.

પાંદડાં:—જુદી જુદી જાતોમાં પાંદડાંનો આકાર, કદ અને રંગ જુદા હોય છે. દરેક પાંખડી ઉપર મેથીના છોડની જેમ ત્રણ પાંદડી હોય છે. પાંદડાં ઉપર જાત પ્રમાણે જુદા રંગની ફવાટી મારુમ પડે છે. કેટલીક જાતોમાં છોડ પડવ થાય ત્યારે પાંદડાં ખરી પડે છે; ત્યારે બીજી જાતોમાં છોડ કાપી લેવાનો થાય ત્યાં સુધી પાંદડાં રહે છે. જે જાતો ઉપરથી પાંદડાં ખરી પડે છે તે દોરના ખોરાક માટે ખાસ કામમાં આવી શકતી નથી, પણ બી-દાણા ઉત્પન્ન કરવામાં વપરાય છે; અને જે જાતો છોડના ઉપર પાંદડાં છેવટ સુધી રહે છે તે આના માટે વધારે ઉપયોગી નીવડે છે એમ માલુમ પડ્યું છે.

ફૂલ:—રંગે ઘોળાં અગર આછા જાંબુડી રંગનાં થાય છે. કેટલીક જાતોમાં ઘોળાં ફૂલ હોય છે ત્યારે કેટલીકમાં જાંબુડી હોય છે. વળી બીજી કેટલોક જાતો એવી છે કે જેમાં જાંબુડી રંગનાં ફૂલ થાય છે, પણ તે એક છોડના ઉપર નહિ પણ તે જ જાતના પણ જુદા જુદા છોડના ઉપર ફૂલ બેથી પાંચના ઝૂમખામાં થાય છે. ફૂલમાં સ્ત્રી અને પુંકસર ભેગાં જ હોય છે.

શિંગો:—(પાંખડી) ડાળીઓ અને મુખ્ય થડ ઉપર બેથી પાંચનાં ઝૂમખાંમાં આવે છે. દરેક શિંગમાં જાત પ્રમાણે બેથી પાંચ સુધી દાણા થાય છે. સામાન્ય રીતે ત્રણ દાણા ગણી શકાય. શિંગ બેથી ત્રણ ઈંચ સુધી લાંબી થઈ શકે છે. શિંગોના છોડા ઉપર બદામી અગર આછા વાદળી રંગના વાળની ફવાટી થાય છે. શિંગોમાં દાણા કુમળા હોય છે ત્યારે લીલા વટાણાની માફક તેનું પથ શાક ચઢી શકે છે.

દાણા:—દેખાવમાં વટાણા જેવો હોય છે, પણ આખા છોડનો દેખાવ વાલની જાનનો હોય છે. દાણાનો રંગ, તેનું કદ, આકાર, તેમાં રહેલા નિષ્ક્રિય અને તેજસ્વ પ્રમાણુ વગેરે જુદી જુદી જાતોમાં જુદાં જુદાં થાય છે. દરેક બી ઉપર વટાણા અગર બીજા કઠોરની માફક એક આંક-લીટો (Scar) હોય છે. આ આંક બીની જાન પારખવામાં ઘણો વખતે ઉપયોગી યર્ધ પડે છે. કેટલીક જાતોમાં કાપના પડેલાં શિંગો ફાટી જાય છે અને બી ખેંચી પડે છે. દાણાનો રંગ દૂધની મઘાઈના રંગ જેવો, મોળો, પોળો, કાળો, જલ્મો અને તેને મળના રંગો જેવો હોય છે. જાત પારખવામાં બીનો રંગ અને કદ પણ ઉપયોગી થાય છે ખરાં.

સોય બીનની ખેતી

આપણે-આગળ જોઈ ગયા છીએ કે ચીન, જાપાન, મંચુરિયા વગેરે પ્રદેશોમાં સોય બીન પુષ્કળ પ્રમાણમાં પાકે છે. જાપાનમાં ચોખ્ખા અને બીજાં અનાજ વગેરેના વાવેતરમાં જેટલી જમીન રોકાયેલી છે તેનો ૪ ટકા ભાગ એકલો સોય બીનમાં રોકાયેલો છે. સોય બીન એકલાની પણ ખેતી યથા રીતે છે અને મકાઈ જેવાં બીજાં અનાજની સાથે ભેળવીને પણ તેને વાવવામાં આવે છે. હવામાંનો નિષ્ક્રિય જમીનમાં ખેતી લાવવાની તેની શક્તિને લીધે બીજા પાકોને તે લાભપ્રદ થાય છે, તેમજ જમીનને પણ તે કંઈક સારી બનાવે છે.

સોય બીનનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં થાય નહિ ત્યાં સુધી એક અનાજ અગર તેલી બી તરીકે એનું ખાસ મહત્ત્વ ન ગણાય. આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ જ્યાંયંધ પાકનારા તુકો (crops)ની હરોળમાં તેને ન મૂકી શકાય. તેનું વાવેતર વધારવામાં બે મુખ્ય હેતુ સમાયેલા છે:

(૧) પાક મોટા જ્યામાં થાય તો બીજાં ખાદ્ય અનાજો સાથે ખજારમાં પોતાનું સ્થાન ભેળવીને તે બી શકે અને મોટા પ્રમાણમાં તેની લેવડ-દેવડ યથા રીતે.

(૨) વધારે પ્રમાણમાં પાકતાં તેનો બાવ જલ્દી બીજો ન રહે અગર ગરીબ માણસોને વાપરવા માટે તે દુઃસાધ્ય ન યર્ધ પડે. ગરીબની ચૂપડીમાં તેને સ્થાન મળે ત્યારે જ તેનો પ્રચાર થયો પ્રમાણ કહેવાય.

ખેતીના બીજા પાકોમાં સોય બીનને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવાનાં કેટલાંક કારણો છે. બીજા પાકો સાથે સરખાવતાં જમીનમાં વધારાપડતો ભેજ અગર સુકારો તે હીકકી રીતે સહન કરી શકે છે. આ સ્થિતિમાં કેટલાંક નાણુક પાકો ફાલી જાય છે અગર સુકાઈ જાય છે. આ ઉપરથી એમ નથી માનવાનું કે જમીનમાં ગમે તેટલો ભેજ રહે અગર પાણી બરાબ રહે અગર વરસાદ ઘણો ઝોઝો હોય તોપણ પાક યથા રીતે નુકસાન તો સોય બીનને પણ થાય, પણ બીજા નાણુક પાકો કરતાં પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું, જ્યારે સોય બીનના જમીનમાંથી ફળુગા ફુટવાની તૈયારી થાય છે ત્યારે આ બંને જાતની પરિસ્થિતિમાં સોય બીન રાંક યર્ધ જાય છે. સોય બીનની ખેતી નીચેના મુદ્દાઓને લીધે જરૂરી યથા પડે છે:—

(૧) પોષક તરવાની દૃષ્ટિએ માણસના ખોરાકમાં તે ઘણો મુદ્દાનો ભાગ બનવે તેમ છે.

(૨) ઉત્તમ પ્રકારનો હોરોનો ચારો બની શકે છે.

(૩) જમીનમાંથી દર એકરે સારી પેઠે પાક જીતે છે.

(૪) ખેતીમાં ઉપદ્રવ કરનારાં જંતુઓ અને રોગો સામે પ્રમાણમાં સારી રીતે ટકર ઝીલી શકે છે.

(૫) તેમાંથી તેલ અને બોળ નીકળવાથી તે વેપારઉદ્યોગ (industry) ની વસ્તુ છે.

આયોહવા અને જમીન

જે આયોહવામાં મકાઈ પાકી શકે છે તેજ સોય બીનને માટે ઉત્તમ છે. એટલે આપણે ત્યાં જ્યાં જ્યાં મકાઈ થઈ શકતી હોય ત્યાં જ સોય બીન સરસ રીતે પકવી શકાય છે. જમીન પણ મકાઈને અનુકૂળ આવે છે તે જ તેને અનુકૂળ આવે છે પણ જેમાં મકાઈ અગર બીજાં અનાજ સારાં થઈ શકે તેવી અમ્મ (soil) જમીનમાં પણ સોય બીન પાકી શકે છે. બીજી દ્રવ્યક પ્રકારની જમીનમાં પણ બીજાં અનાજ કરતાં સોય બીન સારા થઈ શકે છે. નીચાણની જમીનો જ્યાં પાણી વધારે પ્રમાણમાં રહેતું હોય ત્યાં બીજાં અનાજ કરતાં સોય બીન વધારે સારો દેખાવ (Standard) આપે છે. જમીન ઉપર લાંબો વખત ભરાઈ રહે તો નુકસાન યોગ્ય થાય છે. પાતળી તળીવાળી ગેરાણુ અગર બેઝર જમીનમાં પણ સોય બીન સારા થાય છે. કાળો જમીન પણ સારી શકે છે.

ખાતર

સોય બીનને નત્રિલ ખાતરની જરૂર નથી. કારણ, હવામાંનો નત્રિલ તે જમીનમાં ખેંચી શકે છે. પણ તેને ફોસ્ફરસ અને પોટાશપ્રધાન ખાતરોની ખાસ જરૂર છે. દોરોના છાણનું ખાતર તેને માટે અનુકૂળ છે. દર એકર જમીને ૨૦૦ થી ૩૦૦ પાઉન્ડ એસીડ ફોસ્ફેટ અને ૨૫૦ પાઉન્ડ લાકડાની રાખોડી વાવતી વખતે જ નાખી દેવામાં આવે તો પાક ઘણો સારો જીતે છે. જમીન ખૂબ જ અમ્મ હોય તો થોડાક ચૂનો નાખી આવવાથી ફાયદો થાય છે. પણ જ્યાં સોય બીન તેજ પીકવાને માટે પકવવામાં આવતા હોય ત્યાં ખાતરમાં ચૂનો વાપરવો સારો નથી કારણ તેથી નત્રિલનો કામ વધે છે અને તેણું પ્રમાણ ઓછું થાય છે.

ખેડ

સોય બીન માટે ખેડ પણ મકાઈની જેમ જ કરવાતી હોય છે. જમીન મકાઈ માટેની જમીન કરતાં જરાક વહેલી તૈયાર કરીને મકાઈ છવાઈ ગયા પછી વાવેતર કરવું સારું છે. વાવણી પહેલાંની ખેડ આછી (વધારે જીડી નહિ) કરવી જોઈએ. આમ કરવાથી જમીનનું તળિયું જરાક કઠણ રહે છે અને બીજાં ધાસકચરું (weeds) મરી જાય છે. સોય બીન જીળીને મોટા થયા પછી વચેની ખેડ જરાક મંજાળીતે કરવી જોઈએ. વરસાદ અગર અકળથી છોડવા લીંના હોય તેવે વખતે અંદર દળ લાકડાં ધાસવાં જોઈએ નહિ, નહિ તો બીના છોડવા જરૂર હોવાથી ટપોટપ લાગી જાય છે.

સોય બીનના ખાસ સુદ્ધમાણ્યો

સોય બીનનાં છોડવાનાં મૂળિયાં ઉપર આંખે દેખી શકાય તેવી ગ્રંથિઓ હોય છે. આ ગ્રંથિઓ જે જાતના છોડવાનાં મૂળ ઉપર હોય છે તે છોડવા દુષ્કામાંથી નત્રિલ ખેંચી શકે છે. દરેક જુદીજુદી જાતના કડોળને માટે જુદીજુદી જાતના સુદ્ધમાણ્યો હોય છે. આ

સૂક્ષ્માણુઓ દવામાંના નત્રિલ-નાઇટ્રોજન ખેંચીને જમીનમાં લાવે છે. જે જમીનમાં આ સૂક્ષ્માણુઓના પ્રવેશ થયેલો નથી હોતો તેમાંનું કોઈનું વાવેતર દવામાંથી નાઇટ્રોજન ખેંચવાને બદલે જમીનમાંથી જ ખેંચે છે. એક જાતના કોઈનના સૂક્ષ્માણુઓ ખીચી જાતના કોઈન ઉપર કામ કરી શકતા નથી. સોય ખીનના સૂક્ષ્માણુઓ તેના ખાસ છે. આ સૂક્ષ્માણુઓમાં પણ જુદી જાતો છે, જે જુદીજુદી જાતના સોય ખીનને માટે વધારે માફક આવે છે. અમુક જાતના સૂક્ષ્માણુ સહિત જમીનમાં વાવેલા સોય ખીન સારા થતા નથી. જો જમીન બજવાળી હોય છે તો સારા થાય છે, પણ તે જમીનનો કસ ખેંચીને, દવામાંના નત્રિલ ખેંચીને નહિ. આવી જમીનમાં પાકેલા દાણામાં પ્રોટીનનો ભાગ ઓછો હોય છે, તેમ જ જમીનમાંના નત્રિલનું પ્રમાણ પણ ઓછું થાય છે. આથી સોય ખીન વાવવાની જમીનમાં અમુક જાતના સૂક્ષ્માણુઓ દાખલ કરવાનું આવશ્યક બને છે. જે જમીનમાં ચૂનો, ફોસ્ફરસ અને વનસ્પતિ-દ્રવ્ય વધારે હોય છે-અર્થાત્ જે જમીન બહુ બજવાતર હોય છે તેના ઉપર ખીને વર્ષે પણ સોય ખીનનો જ પાક લેવામાં આવે તો સૂક્ષ્માણુઓ દાખલ કર્યા વિના પણ મૂળિયાં ઉપર અધિઓ જણાય છે. બે વર્ષે સુધી લાગલાગટ એક જ જમીન ઉપર સોય ખીનનું વાવેતર થવાથી ખી સાથે દાખલ થયેલા સૂક્ષ્માણુઓ વધીને જમીનમાં પોતાનું ઘર કરી બેસે છે.

પહેલે જ વર્ષે આ સૂક્ષ્માણુઓને જમીનમાં સારા પ્રમાણમાં દાખલ કરી દેવામાં આવે તે વધારે સારું છે. ખરી રીતે તો સોય ખીનનું ખી આવે તેની સાથે જ તેની જાતને બંધ બેસે તેવા સૂક્ષ્માણુઓ લાવવા જોઈએ. એક વખત આ સૂક્ષ્માણુઓ જમીનમાં દાખલ થઈ ગયા પછી દરેક વર્ષે આ પ્રમાણે કરવું પડતું નથી. જ્યાં સોય ખીનનું વાવેતર પહેલી જ વખત થતું હોય ત્યાં જ આ પગલું જરૂરી છે. સૂક્ષ્માણુઓ દાખલ થયા પછી પણ પહેલે વર્ષે વખતે પાક બહુ સારો ન આવે, પણ ખીન વર્ષોથી આની અસર ધર્મી જ સારી રીતે થાય છે. કેટલાક સૂક્ષ્માણુઓની જાતો જમીનમાં ધર કરી બેસતાં જરાક વખત લે છે. આ સૂક્ષ્માણુઓને જમીનમાં દાખલ કરવાની નીચેની રીતો છે:—

(૧) જે જમીનમાં સોય ખીન સારા થતા હોય (જે જાતવાદવાની હોય તે જ જાતના) તેમાંથી થોડાક છોડવા મૂળ અને માટી સહિત ઉપાડવા. આ મોટાડી જરૂર પડે ત્યાં સુધી પેટી અગર કાચગામાં ભરી રાખવી. સોય ખીન વાવતી વખતે આ માટીમાંથી ત્રણઘાર શેર લઈને મજેક સોય ખીન સાથે મોટાડી દાણાને ચોટે એટલું પાણી ભેળવીને દાણા તેમાં રહેવા દેવા. આ ચોરેલી મોટાડી સહિત સોય ખીનને વારી દેવાથી જમીનમાં ગમે સૂક્ષ્માણુઓ પસરી જશે. આ રીત શીઘ્રો સફળ છે.

(૨) ત્રણેક શેર પાણીને ઊકાવે તેટલું ગરમ કરીને તેમાં નવટાંક જેટલો ગુંદર કે ગુ (guar) નાખવા. આ મિશ્રણ ઠંડું પડે એટલે મજેક સોય ખીન ઉપર તે છાંડીને દાણા દલાવવા, જેથી ગુંદર ખી ઉપર પમરી જાય. દોઢો બશેર ઝીંઝી કરેલી સૂક્ષ્માણુઓવાળી સુધી મોટાડી સાથે ગુંદરથી બીના કોણા સોય ખીન ભેળવી દેવા. દાણા દેખાવમાં સહેજ ગંદા જેવા લાગે તેટલી મોટાડી ચોટે તો બસ છે. એકાદ કલાકમાં મોટાડી યુક્ષ્મ જાય એટલે સોય ખીન વારી દેવા.

(૩) જે જમીનમાં સોય જીન સારી રીતે પાકના હોય તેમાંથી ઉપરના પડમાંથી દસેકે મળુને આશરે મોટી લઇને એક એકર જમીન ઉપર પાચરી દઇને જમીનમાં ખેડી નાખવી. આ રીત મજૂરી વધારે માગે છે.

(૪) સૂક્ષ્માણુઓને જમીનમાંથી લુગ પાડીને પ્રયોગશાળામાં તેમને પેથ્ય ખોરાક (Salt solutions અને Beef Broth) આપીને ઉછેરવા. આ સૂક્ષ્માણુઓવાળા દ્રાવણ (solution) ને જી સાથે મેગ્નેસીયમ વાતી દેવું. પહેલે વર્ષે થોડા થોડા છોડવાનાં મૂળિયાં ઉપર અધિઓ દેખાશે; પણ જીને વર્ષે સૂક્ષ્માણુઓના પ્રચાર જોઇએ તેટલો થઇ ગયો હશે. એક વખત જમીનમાં દાખલ થઈ ગયા પછી સૂક્ષ્માણુઓ જમીનમાં વિશેષ સુધી માલુમ પડે છે. આ મુદ્દાની વસ્તુ વિચારે પડી નહીં તો સોય જીનનો પાક નાસીપાસે કરે તેનો ધમ ન્ધ છે.

વાવેતર

સોયજીનની ખેતીમાં વાવેતર કરવાની જાત નક્કી કરવાનું કામ મહત્વનું મુદ્દાનું છે. એક જ જાતના સોયજીનનાં લક્ષણ (Character) જમીન, ઋતુની પરિસ્થિતિ, ખેડની રીતો, સ્થળ (Locality) વગેરેના ફેરફાર સાથે કંઈક ફરે છે. પડવ થવાનો વખત (Maturity), છોડનો દેખાવ, તેજ વગેરેનું પ્રમાણ વગેરેમાં આ બધાને લીધે થોડો થોડો ફર પડે છે, પણ મૂળ લક્ષણમાં ખાસ ફરક પડતો નથી. વાવેતર કરતાં પહેલાં તીચેની આજ્ઞાઓ વિચાર કરીને કઈ જાતનું વાવેતર કરવું સારું પડશે તે નક્કી કરવું જોઈએ.

૧ એક એકર પાકનો ઉતારો;

૨ ફેટલા વખતમાં પાક તૈયાર થશે;

૩ કયા ઉપયોગ માટે વાવવામાં આવે છે-દાણા માટે, ખાસચારા માટે કે તેજ માટે;

૪ દાણા કદ અને તેનો રંગ;

૫ ફેટલા ટકા બી લેગે છે;

૬ રોગ અને જંતુ આને ટકવાની શક્તિ.

આટલી વસ્તુઓનો વિચાર કરીને જાત નક્કી કરવી, દાણાં પકવવાં હોય તો વહેલી પાકી જતી જાત વાવવી જોઈએ અને ધાસચારો કરવો હોય તો મોટી પાક તેવી જાતો પસંદ કરવી જોઈએ. ફેટલીક જાતો એવી હોય છે કે બેને કામમાં સારી પડે છે. સામાન્ય રીતે દાણાં માટે મેન્સુ, હાદ્રાથો અને સોવસોટા જાતો સારી છે અને ટોરનો ધાસચારા (Hay) માટે પેકીંગ, વિલ્મને, મોર્સ અને કાલ્કિયો સારી છે. મેન્સુ જાત દાણા તથા ધાસ બન્ને માટે પણ ચોક્કસ શકે તેવી છે. બ્લેક આર્મિસાઉ જાત મેન્સુ જેવી જ છે, પરંતુ દાણા કાળા હોવાથી દાણા માટે ધણા તેને પસંદ કરતા નથી. આગળ ફેટલીક જાતોનું વર્ણન આપવામાં આવશે તેના ઉપર અખતરા (પ્રયોગો) કરીને ગુજરાત માટે સારામાં સારી જાતો કઈ પડશે તેનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

સોય જીન વાવવાની જુદી જુદી રીતો છે. જમીન અને જાત ઉપર તેનો આધાર રાખે છે. તેને છટા છાંટી દઇને ખેડી નાખી સંકાય છે; પણ આ રીત ઠીક નથી. દાણાં માટે

કપાસની પેઠે ૨૪ થી ૩૬ ઇંચ પહોળી હરોળોમાં વાવવામાં આવે છે. દરેક હરોળમાં દાણા ૨ થી ૪ ઇંચ દૂર પડવા જોઈએ. ખેડ વગેરે કરવામાં ૧૫-૨૦ ટકા સુધી છોડવા ભાગી જવાનો સંભવ છે. વળી કેટલાક દાણા ઊંચામાં પશુ માંડા પડે છે એટલે બી જરાક નાંકુ વચાવ તે ઇચ્છ છે. ધાસચારા માટે હરોળો નજીક રાખવામાં આવે છે.

બી કેટલું ઊંડું વાવવું જોઈએ તેનો આધાર જમીનની જાત અને વાવવાના વખત ઉપર રહેશે. સામાન્ય રીતે સોય ખીનનું બી ઊંડું વાવવામાં આવતું નથી. સપાટીથી ૨ ઇંચ નીચે જમીન જરાક કઠણ હોય અને ઉપર બરોળ હોય તો સારું પડે છે. કાળી અને ચીવટ જમીનમાં બી એક ઇંચ ઊંડું નાખવું જોઈએ. જો ઉપર પોપડી બાઝી જાય તો તેને તોડી નાખવી જોઈએ, રેતાળ જમીનમાં અને સૂકી ઋતુમાં બી ત્રણ ઇંચ સુધી ઊંડે જાય તો વાંધો નથી. ઝીણા દાણાવાળું બી મોટા દાણા કરતાં વધારે ઊંડાંપડેથી નીકળી આવી શકે છે.

સોયખીન વાવવાનો વખત મકાઈ વાવવાના વખતની સાથે જ આવી લાગે છે. મકાઈ પછી ૧૦-૧૫ દિવસ પછી વચાવ તો સારું. વહેલા વાવવામાં કાઈ પણ જાતનો ફાયદો દેખાતો નથી વહેલું વાવવું બી મોટા વાવેલા કરતાં પણ મોડું પાકે છે. કેટલીક વખત તો એક જાતમાં ત્રણ અડવાડિયાં જેટલો ફેર પડી જાય છે, એટલે કે મોડું વાવેલું બી વહેલું વાવેલા પાક કરતાં ત્રણ અડવાડિયા વહેલું લખવાને તૈયાર થઈ જાય છે. મોડો તૈયાર થતી જાતો વહેલી વાવી હોય તો વાંધો નથી. દાણા કરતાં ધાસ તૈયાર કરવા માટે વાવેતર વહેલું થવું જોઈએ.

એકર દીઠ બી વાવવાનો દર પણ સોયખીનની જાત, વાવવાની રીત, જમીનની જાત, આબોહવા અને વાવવાનો હેતુ વગેરે પ્રમાણે જુદાંજુદો હોય છે. જુદાંજુદા દર વાવેલા બીમાંથી સરખો પાક થવાનો સંભવ છે. સોયખીનનું બી જાત પ્રમાણે નાનું મોટું થાય છે. હાલો જાતના બી એક શેરમાં ૧૨૫૦ થાય છે; ત્યારે બાર શેરનાં તેટલા જ વજનમાં ૬૬૫૦ થાય છે. જેમ મોટો દાણો તેમ બી વધારે જોઈએ એ સ્વાભાવિક છે. એક જાતમાં પણ જમીનની જાત આબોહવા વગેરેમાં ફેર પડતાં દાણા નાના મોટા થાય છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે એકરે અમુક વજન બી વાવવાનો આંકડો પાડવો મુશ્કેલ છે, બધી વસ્તુઓ ખાનમાં લઈને અનુભવથી જાનો દર નક્કી થયે જોઈએ. નાનાં મોટા દાણા પ્રમાણે એકરે ૧૦ થી ૭૫ રતલ સુધી બી જોઈએ. મંસુ જાતમાં શેરે લગભગ ૨૭૦૦ ની આશ-પાસ દાણા હોય છે, અને પેકીંગના ૬૭૦૦ની આસપાસ હોય છે. આ દિશાએ ૬૬ ઇંચ પહોળી હરોળ અને દરેક હરોળમાં એક એક ઇંચ દૂર બી વાવવા માટે દર એકરે ૬૪ રતલ મંસુ જોઈએ અને ૨૬ રતલ મંસુ જોઈએ. સામાન્ય રીતે વચાવા વર્ષનું બી દાણાનો પાક લેવા માટે એકરે ૩૦ પાઉન્ડની આસપાસ વાવવું જોઈએ. જો હરોળો વચ્ચેનું અંતર ૩૦ ઇંચ હોય અને હરોળમાં બે બે ઇંચને અંતરે દાણો પાડવાનો હોય તો એક એકર દીઠ ૧,૦૪,૫૪૪ બી જોઈએ. આ દિશાએ એકર દીઠ જાતવાર નીચે પ્રમાણે બી જોઈએ:—

વીક્સન અને વર્ષનિયા એક એકરે	૨૫ સેર
ઈબોની	૩૦ "
મંચુ	૪૦ "
ધટોસાન	૪૫ "
એક્ટન	૫૦ "
હોમિટન અગર ઓલિયો	૫૫ "

સામાન્ય રીતે બીની જરૂરિયાત નીચે પ્રમાણે નક્કી કરી શકાય.

$$\text{એક એકરનું બી (સેર)} = \frac{૪૩૫૧૦ \times \text{એક ફુટમાં વાવવાનાં બી}}{\text{બે હરોળ વચ્ચેનું અંતર (ફુટ)} \times \text{એક સેર વજનમાં દાણાના નંબર}}$$

સોય બીનનું બી લાંબા સમય સુધી ટકી શકતું નથી. તાજુ બી જીવવામાં સારું પડે છે. બે વર્ષથી વધારે વખત પડી રહેલું બી વિશ્વાસપાત્ર ન ગણી શકાય. તેમની ભેટા ભાગ ન પણ જીગે, બો બહુ જાડુ ઓરવા છતાં પણ છુટાછવાયા જ છોડવા જમીનમાંથી બહાર નીકળે; માટે બી ક્યાંનું છે અને કેટલો વખત જૂનું છે તેની ખાતરી ક્યાં પછી જ ખેતરમાં ઓરવું. જો બીને ઘણું જ સાચરીતે રાખવામાં આવ્યું હોય અને ખૂરેખૂર પાકેલું હોય તો પાંચ વર્ષ સુધી બી રહો શકે છે, પણ સામાન્ય રીતે એક વર્ષનું જ બી સારું માનીને તેનો જ ઉપયોગ કરવો ઠીક છે.

રાજનીતી

- ૧-૫-૩૪ : વડી ધારાસભાની બેઠક વિસર્જન કરવા વિષે દિલ્લી સરકારની યાદી; પદતામાં સમાજવાદી પક્ષની કાર્યવાહક સભાઓ; ચંપ્રોડા ગામતા સુખી તરીકે દરિજનની નિમજીવ.
- ૨-૫-૩૪ : મુંબઈમાં ડૉ. અમીચંદ સાહુના પ્રમુખપદે નૈન. યુવક પરિષદની બેઠક.
- ૩-૫-૩૪ : સ્વરાજ્ય પક્ષના પ્રમુખ તરીકે, ડૉ. અનુસારીની પસંદગી.
- ૪-૫-૩૪ : કરાંચીથી જમશેદપુર જતાં ગાંધીજીની મોટરને નટલા અકસ્માત.
- ૫-૫-૩૪ : અમદાવાદમાં-સાહીબગમાં ઓરીએન્ટલ લીમા કંપનીનો દોરકમહોત્સવ.
- ૬-૫-૩૪ : અમદાવાદમાં સર મનુભાઈ નેદરાંકર મહેતાના પ્રમુખપદે પ્રથમ ગુજરાત પ્રસ્તકાવચ પરિષદ.
- ૭-૫-૩૪ : અલીપુર સેન્ટ્રલ જેલમાંથી જવાહરલાલની દહેરાદુન જેલમાં બદલી; રત્નાગીરીમાં બેરિસ્ટર વિનાયક દામોદર સાવરકરની ધરપકડ.
- ૮-૫-૩૪ : બિહાર, ઓરિસામાં ભયંકર વાવાઝોડું અને ધરતીકંપ-પારાવાર નુકસાન; પગે ચાલીને દરિજન પ્રવાસ કરવાના ગાંધીજીના ઈરાદાની બહાર આવેલી હકીકત; મુંબઈના દરિયાકિનારે મળી આવેલી જંગી વહેલ માછલીનાં જડખાં-પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના સંમંદરયાનમાં.
- ૯-૫-૩૪ : પેરિત જવાહરલાલ નહેરૂને દહેરાદુન જેલમાં મળેલી સમવડો; બદલાયેલા કાર્યક્રમ મુજબ દરરોજ આઠ કલાક ચાલવાનો ગાંધીજીનો નિશ્ચય.
- ૧૦-૫-૩૪ : મુંબઈની હડતાલ કમીટીએ સરકાર સમક્ષ રજુ કરેલી માગણીઓ; કલકત્તામાં મળી આવેલું બનાવડી સિક્કાનું કારખાનું; ચિતાગંગામાં એક દવાખાતામાં દોટલું મળી આવેલું રાજદ્રોહી સાહિત્ય.
- ૧૧-૫-૩૪ : મુકુંદપુરમાં ગાંધીજીનું ભાષણ; દિલ્લીમાં ૪૭ દુકાનો આગથી તારાજ; નાશિક જેલમાંથી શ્રી. બળવંતરાય મહેતાનો છૂટકારો; બીજાપુર જેલમાં નેતાઓએ આદરેલા ઉપવાસની બહાર આવેલી હકીકત.
- ૧૨-૫-૩૪ : અમદાવાદના 'ગુજરાત પત્રિકા'ના મેનેજિંગ એડિટર પી. અંબાલાલ પરીખનો રૂ. ૧૦,૦૦૦ના દાણમુચરકા તથા તેટલી જ રકમના લાયક જમીન ઉપર છૂટકારો; રોમાં રોલાં પોતાનાં સીમત્રી સાથે પરણ્યો એવી બહાર આવેલી વીગત; ના. વાઈ-સરોયની ધરતીકંપના ફંડમાં નાણાં ભરવા માટે પ્રભુ જોની અપીલ; 'કર્મબૂમિ' સાપ્તાહિક પત્રના પ્રકાશન સામે રાજકોટમાં મૂકાયેલા પ્રતિબંધ.
- ૧૩-૫-૩૪ : ઉપરિષત યથેલા કચડાને કારણે કલકત્તા કોર્પોરેશનના મેયર તથા ટેપ્પુડી મેયરની ચૂંટણી રદ.
- ૧૪-૫-૩૪ : મુસ્લીમોએ જલંધરમાં જલું નહિ એવો કપુરપલામાં ડંડેરો; શ્રી. લવજીપ્રસાદ કુલચંદને ૧૨૪ અ કલમ અનુસાર જામનગરના ન્યાયાધીશો રાા વર્ષની સજા કેદ તથા રૂ. ૫૦૦ દંડ અથવા ૬ માસ વધુ કેદની કહેલી સજા.
- ૧૫-૫-૩૪ : લોર્ડ અને લેડી વિલિંગ્ટન વિમાનમાં ન્યુ દિલ્લીથી લંડનને પંથે; સર જ્યોર્જ સ્ટેનલી નો કામચલાઉ વાઈસરોયના દોહાનો શ્રેય.

૧૬-૫-૩૪ : સ્વાસ્થ્ય તરફથી, પોતે ઉમેદવારી નહિ કરે એવો બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે બહાર પારેલો ખુલાસો; મુંબઈમાં આગેવાન બાદીઆ વેપારી રોક લાલજી નારણજી અવસાન; લાહોરમાં યુવાન મહાસભા પક્ષની સ્થાપના; શ્રી. હરદેવજી ગાંધીને છટકારો.

૧૭-૫-૩૪ : ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહેસુલ માટે શ્રી. નરહરિ પરીખને વિસાપુર ભેલમાં મોકલવામાં આવેલી નોટીસ; ખાતપુરમાં શ્રી. ભાઈભાઈના પ્રમુખપદે ગોધરા તાલુકા ખેડૂત પરિષદની બેઠક.

૧૮-૫-૩૪ : પટનામાં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ ગાંધીજીના સવિનયસંગ મોકુફ રાખવાના નિવેદનને આપેલી બહાણી; બલુચિસ્તાનની હદમાં યદને હિંદમાં માંદીની આવાત કરવા સામે પ્રતિબંધ મૂકી હિંદી સરકારની બહાર પડેલી યાદી; પટનામાં પંડિત મદનમોહન માલવિયાજીના પ્રમુખપદે રાફ થયેલી હિંદી મહાસભા સમિતિની બેઠક, નડિયાદમાં ખેડા જિલ્લા કુલચંદ રમારક સમિતિનો સ્વ. કુલચંદ બાપ્તજીના સ્મારક રૂપે રૂ. ૫૦૦૦ ઉધરાળી બાલમંદિર ઉપાડવાનો ઠરાવ;

૧૯-૫-૩૪ : પટનામાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિને, મહાસભાની બીજી બેઠક મુંબઈ ખાતે આક્ટોબરમાં બરવાનો ઠરાવ; સ્વરાજ્યપક્ષ રદ કરવાનો તથા તેને બદલે ડૉ. અન્સારીના પ્રમુખપદે રૂપ સભ્યોની પાર્લામેન્ટરી સમિતિ નીમવાનો ઠરાવ; પટનામાં મળેલી મહાસભાસમિતિમાં ધારાસભા પ્રવેશ પરત્વેનો ગાંધીજીનો ઠરાવ ૩૨ વિ. ૮૫ મતે પસાર; બલગેરીઆમાં ભગેલો બજાવો-રાજ અને પ્રધાનોના મહેલને ઘેરો; જીનીવાખાતે આંતરરાષ્ટ્રીય મન્નર પરિષદમાં ભાગ લેવા માટે શ્રી. જમનાદાસ મહેતાનું પ્રયાણ; શલિયારા પારિતોષકના અવરચાપક તરફથી શ્રી. મન્નદકુટીર તથા શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હન્દલે બન્નેને રૂ. ૨૫૦ નાં ઈનામે તથા શ્રી. ભગીરદાસ અને શ્રી. ખંધાજીઆને સુવર્ણચન્દ્રક મળવાની ઘરેલી જાહેરાત.

૨૦-૫-૩૪ : પટનામાં મળેલી અખિલ હિંદ મહાસભાસમિતિની કારોબારી સમિતિએ મહાસભા સમિતિઓની પુનર્ઘટના સંબંધમાં કરેલા સંખ્યાબધ ઠરાવો; લાલનગરવાળા શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદીના પ્રમુખપદે બરાધેલું ચતુર્થ ધાત્રાલય સંમેલન.

૨૧-૫-૩૪ : રતનાકરમાં ખેરિચર સાવરકરનો છટકારો.

૨૨-૫-૩૪ : અમદાવાદમાં તૈન યુવાનોએ નિયમ વિરુદ્ધની અટકાવેલી એક દીક્ષા.

૨૩-૫-૩૪ : અમદાવાદ સદકારી સ્વદેશી વસ્તુઓનાર લીમીટેડ તરફથી 'આપણા ઘરની ફુકાન' ની બીજી સાખા અમદાવાદમાં ગ્યુનિસિપલ પ્રમુખ શ્રી. બજવ તરાય કાકોરના હાથે ખુલ્લી મૂકવાની ઘરેલી ક્રિયા; મુંબઈના મૌજ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસની રૂ. ૩૦૦૦ માંની અર્ધી જમીનખરીદી જમ.

૨૪-૫-૩૪ : પાર્લામેન્ટરી બોર્ડમાં શ્રી. રાફ્સલિંકને હાખલ કરવા માટે આમંત્ર કરતો ડા. અન્સારીનો માલવિયાજીને તાર; લોખાલના નવાબ, ડૉ. અન્સારી, શ્રી. મદનમોહની કીણા તથા શ્રી. કૃષ્ણચારીનું વિલાયત તરફ પ્રયાણ; સત્યાગ્રહીઓને નોકરીમાં રાખવા માટે જાલપુર ગ્યુનિસિપાલિટીની રૂ. ૨૦,૦૦૦ ની વાર્ષિક ગ્રાંટ સરકારે બંધ કરી.

૨૫-૫-૩૪ : મુંબઈમાં કામદાર નેતાઓની ધરપકડ; ગાંધીજીની મંડળીના સભ્ય શ્રી. હેર કે. બટાક ઉપર ફિમીનલ પ્રેસિજરની ૧૪૪ મી કલમ મુજબ કટક જિલ્લામાં બાપલ કરવા સામે નીકળેલી નોટીસ; સીમલામાં અમેરિકન પાદરી શ્રી. ઇ. રૅફોક્સને હિંદુધર્મનો સ્વીકાર; ખલ્દાબાદમાં રોક જમનાદાસ બજાવે ખુલ્લી, મૂકેલી અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિની આફિસ.

૨૭-૫-૩૪ : અમદાવાદમાં શુભરાત ખેડૂત રાહત સમિતિની બેઠક-શુભરાતના ખેડૂતોની સ્થિતિનો વિચાર કરવા માટે સદસ્યોએની મળેલી સભાએ ખેડૂતોની મદદ માટે નિમેલી સમિતિ; બનાવસના શ્રી. શ્રીપ્રકાશ મહાસભાની પાર્લામેન્ટરી બોરમાંથી આપેલું રાજનામું, રાજનામું મંજૂર થયું.

૨૮-૫-૩૪ : મુંબઈના કામદાર નેતા શ્રી. રઘુદીવેને રાજદ્રોહના આરોપસર બે વર્ષની સજા ફેરવી સળ.

૫-૬-૩૪ : લાહોર કોલેજની હોસ્ટેલની ૫૦ બાળાઓ બોરકાના કારણે ઉપવાસ ઉપર ગઈ; મોબલ પીસ પ્રાઈડ મહાત્મા ગાંધીજીને આપવાની 'શિક્ષણ સેન્ટ્રો'એ કરેલી સૂચના.

૬-૬-૩૪ : બેંગાળા યુવક આગેવાન શ્રી. જયશંકર મહેતાને-તેઓ હરિજન આશ્રમની હદમાં ચોખી ઉપર હતા તે વખતે પરેલો સખ્ત માર.

૮-૬-૩૪ : વડોદરા સરકારે હિંદુ મંદિરો, મસ્જિદો તેમજ સાર્વજનિક ધાર્મિક મકાનો બાંધવા બહાર પાડેલા નિયમો.

૯-૬-૩૪ : શુભરાત ખેડૂત રાહત સમિતિએ નિમેલી રાહત વહેંચણી સમિતિએ રાસના ૧૨૦ કુટુંબોને ખેતી માટે કરેલી ગોઠવણ તથા ખેડૂતોને રાહત આપવાના કાર્યની કરેલી સારવાર; મુંબઈથી પરદેશ ખાતે રૂ. ૪૭૦૩૮૫૩નું નિકાસ થયેલું સોનું.

૧૦-૬-૩૪ : અમદાવાદમાં શ્રી. શૌકતઅલીના પ્રમુખપદે મળેલી યગમેન્સ મુસ્લીમ એન્ડ્યુકેશનલ પરિષદની બીજી બેઠક; ગાંધીજીની મુલાકાતે થયેલું કામદાર પ્રતિનિધિ મેંડળ; શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરની દેંદ્રાબાઈની સેન્ટ્રલ જેલમાં ચિંતામનક તબિયત હોવાના બહાર આવેલા સમાચાર.

૧૧-૬-૩૪ : મુંબઈ સરકારે પ્રાતિક તથા નિહાની મહાસભાની સંસ્થાઓ ઉપરથી અંકુશ ઠાકી લેતી બહાર પાડેલી નહેરાત; કોમીલા પાસેના ગામમાંથી મળી આવેલી દેવદેવીની વિચિત્ર મૂર્તિઓ; "ગાંધીજીનો બહિષ્કાર" નામની ગેરકાયદેસર પત્રિકાઓ રાખવાના આદાપસર કલકત્તાના યુનિયનિસ્ટ શ્રી. એ. ચાર. જામન અને મિ. કમાલકૃષ્ણ સરકારને ફરકને રૂ. ૩૦ દંડની અથવા ૧ માસની સખ્ત કેદની સળ.

૧૨-૬-૩૪ : વર્ધા આશ્રમ ખાતે અખિલ હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કારોબારી સમિતિની વિધિપુરઃસરની બેઠક.

૧૩-૬-૩૪ : આમની સભામાં પ્રિવીલેજસ્ કમિટીના રિપોર્ટ સાથે સંમત થવાની દરખાસ્ત પસાર.

૧૪-૬-૩૪ : મુંબઈમાં ગાંધીજીનું સ્વાગત; પં. માલવિયાજી તથા શ્રી. બૂલાભાઈ વચ્ચે મસલત; અમદાવાદમાં મહાસભા સમાજવાદી મંડળની સ્થપના.

૧૫-૬-૩૪ : જલુથાસમાં એક ગાયે ૭ પગ, એક માથું તથા બે પૂંછડીવાળા વિચિત્ર વાહનને જન્મ આપ્યાની બહાર આવેલી હકીકત; રશિયાએ લશ્કરી શિક્ષણ આપવા માટે એક કરોડ માણસોની ભરતી કર્યાની બહાર આવેલી હકીકત; મુંબઈમાં રૂફટીંગ પેટા કમિટીની બેઠક, પ્રદાઇ ખીદમતજાર સામેના ચાલુ રહેતા અંકુશ વિષે શ્રી. જામનભાઈ બલન અને હિંદી સરકાર વચ્ચે ચાલેલા પત્રચલદારની બહાર આવેલી હકીકત; પાર્લામેન્ટરી બોર્ડની બેઠક.

૧૬-૬-૩૪ : મરાઠી દૈનિક પત્ર 'નવરાત્રિ' પાસે માગવામાં આવેલી રૂ. ૩૦૦૦ ની જમીનમીતી; મુંબઈમાં ગાંધીજીએ હરિજન આવાસની લીધેલી મુલાકાત; પુના મ્યુનિસિપાલિટીને ગાંધીજીને માનપત્ર આપવાનો હરાવ; રા. એ. શ્રીનિવાસરાયની પત્નીનું અવસાન; સુરત નિહાની મહાસભા સંસ્થાઓ ઉપરથી એન્ડી લેવાયેલો પ્રતિબંધ; શ્રી. ખુશ્કે બદેનને લાહોરની જેલમાંથી છૂટકારો.

૧૭-૬-૩૪ : મુંબઈમાં પાર્લામેન્ટરી બોર્ડની બેઠક; શ્રી. જમનાલાલ બનર્જીના હાથે મુંબઈ કોંગ્રેસ હાઉસની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા; અમદાવાદમાં શ્રી. વિજયાભૌરી કાનુબાના હસ્તે ન્યાતિસંધનાં પુસ્તકાલય અને ગોલવાડમાં આવેલા નવા મકાનની ચલેલી ઉદ્ઘાટન ક્રિયા.

૧૮-૬-૩૪ : મહાસલાની પાર્લામેન્ટરી બોર્ડનું બંધારણ તથા નિયમો બહાર પડયા; કેમી યુદ્ધા પ્રધેની વચ્ચેમાં અસંમત થઈને માલવિયાજી અને શ્રી. અણ્ણેએ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડમાંથી આવેલાં રાજનામાં; રાજનામાં સંબંધમાં ગાંધીજીએ શ્રી અણ્ણેને લખેલો પત્ર; અણ્ણે અને પં. માલવિયાજીએ રાજનામાં પાછાં એ ચ્યાં.

૧૯-૬-૩૪ : પં. મનમોહન માલવિયાજી અને શ્રી. અણ્ણેએ બહાર પાડેલું નિવેદન; અમદાવાદના માજી મુ. પ્રમુખ શ્રી. ભાવલકર સાહેબો દ્વારા ચલેલો અંકુસ; કપુરથામાં એક મુસ્લીમ જમ્યાનો સત્યાગ્રહ.

૨૦-૬-૩૪ : ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિનું મકાન તેના મંત્રીઓને પાણું સોંપાણું; ગાંધીજીના માનવંત્ર સામે પ્રતાપી કોર્ટનો મનાઈદુકમ; મીંદાપુર સેન્ટ્રલ જેલમાંથી બે રાજકીય કેદીઓની નાસજામ; દિલ્હીમાં મહાસક્ષા સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના; કરાંચીમાં મહાસક્ષા-વાદીઓના મનાઈદુકમ રદ.

૨૧-૬-૩૪ : શ્રી. મીર્સબહેનનું રીમર 'કાન્ડેરોસો'માં વિશ્વાયતગમન; મુંબઈ ઈલાકાના મીલ દહોત સંબંધીની સરકારી તપાસ કમીટીનો બહાર પડેલો અહેવાલ; રામપુરની સ્થિતિ સુધરતાં કંઈક બોર્ડર પાછો એ ચાલે; અમદાવાદનાં શ્રી. વિલુતાર્થબેકાને હાથે શ્રી. ધસાસ્વતી બહેન તરફથી રાજ વડે માલમંદિર ખુલ્લું મૂકવાની થયેલી ક્રિયા; કાનપુરમાં એક ચેન્નુએટ બેકારીના કારણે આપધાત કર્યાની બહાર આવેલી હકીકત.

૨૨-૬-૩૪ : આસામમાં પાણીના પૂર નીચે કેટલાંક ગામડાં રૂઝી ગયાની તથા રેલ્વે વહેવાર અટકી પડ્યાની બહાર આવેલી હકીકત; અમદાવાદના કેટલાંક કાર્યકર્તાઓ જીપર સચિવચર્ચાગની ભડતના સંબંધમાં બળવવામાં આવેલી મોડીસો પાછી બે ચાલ; બોલીવિયા અને પેરેગુવા વચ્ચે લયંકર યુદ્ધ થયાની બહાર આવેલી હકીકત; ગેર-વહીવટ માટે કાપુઆનરેશને યદ્વજ હરવાની અરજ કરતો મધ્ય હિંદ રાજરયાની પ્રભુ પરિવહના મંત્રીને લાઈસરોબને તાર.

૨૩-૬-૩૪ : સિદ્ધપુરની નક્લી બેંકના સંબંધમાં પ જણની ધરપકડ; મુંબઈની ગીરણી કામદાર યુનિયનની હડતાલ કમીટીનો હડતાલ પાછી બે ચી લેવાનો કારવ; ગોવિંદગંજ પોલીસ સ્ટેશનની હકુમતમાં આવેલાં ૪૦ જામડાં પાણીમાં રૂબ્યાની બહાર આવેલી હકીકત.

૨૪-૬-૩૪ : અમદાવાદમાં જીવવાયેલો કામદાર કિસ્તાનદિન; અમદાવાદમાં ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના મકાન ઉપર ડૉ. ચંદુલાલે સર્જીત્વ કરાવવાની કોર્ટની ક્રિયા; અલ્યાચારો દબાવવાના કાનૂન નીચેના હુકમો પડેલી નુવાહથી ૧૫ માસ માટે મેલકું રાખવા સંબંધી દાઈલીયાના ટેમ્પુડી મિશરે બહાર પાડેલી મોડીસ; અમદાવાદમાં શ્રી. ચિંતામણીના પ્રમુખપદે મળેલી સંયુક્ત પ્રાંતના લીબરલ મંડળની બેઠકમાં આગામી વડી ધારાસભાની ચૂંટણી વિષે ચાલેલી ચર્ચા.

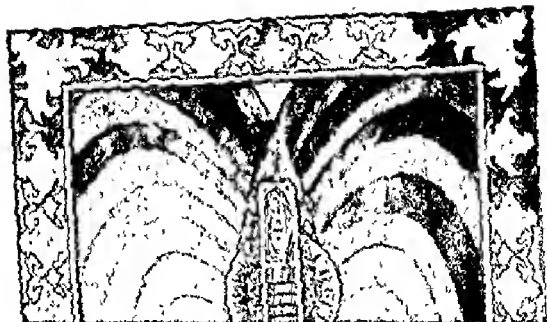
૨૫-૬-૩૪ : લોકસાલી પક્ષની કારોબારી સમિતિએ મહાસમાવાદીઓ તથા શ્રી. ફેલકર વચ્ચેના કરારને મંજૂરી આપવાનો કરેલો નિર્ણય; સિદ્ધપુરની નક્લી બેંકના રાયરેક્ટરની ધરપકડ-એજન્ટોના મકાનોની લેવાયેલી જડતી.

૨૬-૬-૩૪ : પુના મ્યુનિસિપાલિટીનું માનપત્ર લેવાં જતાં પુનામાં ગાંધીજીની મોટર હપર ફેંકાયેલો જોળ; સાત સ્વયંસેવકોને ઈજ; જોળ અત્યાચાર વિષે ગાંધીજીનું નિવેદન; પુના મ્યુનિ ગાંધીજીને માનપત્ર; આસામમાં જળપ્રવચથી ૮૦૦ આઈલના વિસ્તારમાં પાણી ફરી વળવાની બહાર આવેલી હકીકત; અમદાવાદમાં ગાંધીજી; મ્યુ. પ્રમુખ શ્રી. બળવંતરાયે ગાંધીજીનો કરેલો સત્કાર; ધારાસભા પ્રવેશ વિરૂદ્ધ શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ટાંડનું નિવેદન;

૨૭-૬-૩૪ : વાડજના હરિજન વાસની ગાંધીજીએ લીધેલી મુલાકાત; ગાંધીજીની હરિજન જોખામાં રૂ. ૧૦૦૦ તથા હરિજનોનું દવાખાનું ખોલવા માટે રૂ. ૬૦૦૦ ભરવાની સર તેજ બહાદુર સપ્તગી બહેરાત; અમદાવાદમાં ગાંધીજીની હાજરીમાં ગુજરાતના હરિજન સેવક સંઘોની સભાની બેઠક.

૨૮-૬-૩૪ : શ્રી. જી. ડી. ખીરવાની ૨૯ મી જુલાઈએ દેશભરમાં હરિજન દિન ઉજવવાની સૂચના; ગાંધીજી હપર જોળ ફેંકનારને રોધી કાઢનાર માટે પુનાના પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર જનરલે રૂ. ૧૦૦૦ નું ભંડેર કરેલું ઇનામ; ગાંધીજી હપરના જોળ અત્યાચારના સંબંધમાં પંકડાયેલા પાંચને મળેલી મુક્તિ; અમદાવાદમાં શ્રી. વાલજીભાઈ દેસાઈનાં બની જ શ્રી. ચંદનબહેનનું વડોદરાના શ્રી. પ્યારેકૃષ્ણ સાથે ગાંધીજીની હાજરીમાં લગ્ન; દંપતી તરફથી હરિજનકાર્ય માટે રૂ. ૫૦૦૦ની ભેટ; મુંબઈના ૧૪ કામદાર નેતાઓનો છૂટકારો; અમદાવાદના જુદા જુદા હરિજનવાસની ગાંધીજીએ લીધેલી મુલાકાત; લોર્ડ વિલિંગડન અને તેમનાં બાનુને મળેલી "પ્રોટેક્ટર ઓફ લોડ"ની પદવી; સરદાર વલ્લભભાઈ અને શ્રી. દત્તાત્રેય બા. કાલેશ્વરની જોડમાં માંદગી હોવાની બહાર આવેલી હકીકત.

૨૯-૬-૩૪ : શહેરીઓની સભા સમક્ષ ગાંધીજી; સ્વાગત સમિતિ તરફથી હરિજન કાળામાં ગાંધીજીને મળેલા રૂ. ૩૨૦૦૦, ગાંધીજીને મળેલું માનપત્ર.

દુરતમાં પ્રસિદ્ધ ચનાર હૃદય લોક
 આકૃષ્ટિ ૩ ૭ ના મુખપૃષ્ઠનું ચિત્ર.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૮

આપાદ : ૧૯૯૦

અંક ૩

વીણાનું અનુરણન

લેકા તું ! *

(૫૫૫) નિગૂઢ, ઉરવાદમાં, અતિ નિગૂઢ, આન્દોલનો
સ્વરાવલિ તણાં ઝુણી તુજ ઉરે ધ્વનિ ઊપન્ધો;
કલા અજળ જાડુની કંઈ સમર્પોને પીછોમાં
વિકાસ સ્વરખિન્નતા મૃદુ હરયા હું આ ચિત્રમાં;
સુરંગ કંઈ ઊજળા લસો જ એ અમીટીપમાં
સુરેખ અતિ સૂક્ષ્મ તહે પ્રગટ ફીધો આ બીનમાં.

ખમી ન સકિયો તું એ અનુપ દિવ્યને જન્ધનો,
ધરી વિરલ હોંસ તહે: “ અધિક સૂક્ષ્મતા સાધનો
મળે અમર ભૂમિમાં, તહિં વરી કલા કેળવું. ”
વિકાસ અદ્દો ધરે મુંજ કલા, હું તે મેળવું.”
પ્રયાણ સહસા કર્યું; તુજ કલા ચિદાકાશમાં
પ્રસાર ધરશે લલો અમર ભૂમિના વાસમાં.
તન્ન્યાં પ્રિયજનો અહિં કરુણતા તણા ગર્તમાં,
તહિં રહો સિંગતો ધરે મધુર પ્રેમથી તું નવાં.

* એક શાન્ત સાયંકાળે ઢુંગરી પ્રદેશમાં આંખાવાડિયાની બહારની ધાર ઉપર હું બેઠો હતો, ત્યાં મહારો એક જૂનામાં જૂનો મિત્ર મન્દ પગલાં ભરતો, આકાશ તરફ સન્ધ્યાસમયના રંગનાં વાદળોમાં જોડી દષ્ટિ પરાવતો, ઉત્તર ડોક રાખીને ચાલતો, મહારી સમીપ આવ્યો. એકાએક હેના હોઠ અણુઅણુતા જણાયા, “લેકા તું, લેકી તું !” —એ મહારાષ્ટ્રવાસી હતો. આ વચનોનો ઉદ્ગાર કરુણ અવાજથી એ કરતો હતો. ચોડીવાર મહારી પાસે આવીને બેઠો. ફણુવાર મૌન ધારી એકાએક મહેને પૂછ્યું:—“ભાઈ ! માનવજીવનની ઘટના વિચિત્ર વૃત્તાન્તોની નથી; પ્રત્યેક વૃત્તાન્ત દૂર દૂરના વૃત્તાન્ત સાથે પરંપરાથી અથવા તો અત્યર્થ મંડૂકપ્લુતિથી શૃંખલિત હોય છે. આપણે એ સકલ શૃંખલા જોઈ નથી સકતા; તેમ દૂરતમ પડેલા એ વૃત્તાન્તોનો મંડૂકપ્લુત સંબંધ પણ નથી જોઈ સકતા; પરંતુ યૂદ્ધ અસાત સંબંધ હોય છે; કાર્યકારણનો, આગામિ વૃત્તાન્તના સક્રમ અદસ્ય સૂચનો, —અનેક રીત્યનો સંબંધ હોય છે. નહિં વારું ?”

મહે હેના ગમ્ભીર ચિન્તનમાં લંગ ના પાડ્યો; બોલીને તો નહિં જ (એ ચિન્તન જ હતું; હેખાવ માત્ર સંજ્ઞાપતો હતો.) મહે દક્ષ પ્રજ્ઞાકાર મુખચર્ચા કરીને એ મિત્રના મુખમાં દષ્ટિ નાંખી. એ પ્રશ્નો ઉત્તર આપનારું ચિન્તન હેતું ચાલ્યું.

“જુઓ, બે વર્ષમાં મહે એ તરણ સંતાનો ખોયાં. મરણની પેલી પારતું દર્શન કરવાની શક્તિને અભાવે હું કોઈ વાર લેજા તું ! લેકી તું ! એમ અર્ધગાન કરતો ફરું છું. આ શબ્દોમાં પૂર્વાશ્રમના જૂના સંસ્કાર મહારા આત્માની આસપાસ સુગન્ધમય કોશતું આવરણ કરી દે છે. —ત્હમે એ સંસ્કારનો ઇતિહાસ જાણ્યો તો મહે ઇશારો કરેલા તત્ત્વતું કાંઈક સ્વરૂપ સમજાશે. ”

ફણુવાર એ ચૂપ રહ્યો. આકાશ તરફ સ્થિર નયને જોઈ રહ્યો. હેમાં કાંઈક ખોવાયેલી વસ્તુ સોધતો હોય, સ્મરણમન્દિરમાં અંધારા ખૂણામાં પડેલી કોઈ ચિત્રરચના ઉપર ભુદ્ધિદીપનો પ્રકાશ નાંખવા મથતો હોય, તેમ હેના મુખ ઉપરની અલૌકિક દીપ્તિથી મહેને જણાયું. જૂના સ્મરણતન્તુઓ સંકેલી લેતો એ જણાયો અને પાછો બોલ્યો:

“દક્ષિણના એક એકાન્ત પ્રદેશમાં શાન્તનીરા મરિતા બેઠે છે; ત્યાં મહારી દષ્ટિ અત્યારે ફરે છે; નદીના પાત્રમાં એક ન્હાનો બેટ જોઈ છે; બેટમાં જ્યાં પ્રયંત ખાવળનાં ઝાડની વિશાળ ઘટામાં એક બે ધોળા તંબૂ જોઈ છે; તંબૂની બહાર એક બાઈ અને હેની દાસી બેઠાં છે, સમય બપોરનો છે; બેટમાં સર્વજ ગમ્ભીર શાન્તિ છે; જુઓ, સાંભળો.

બાઈ:—સંજીના ! આ ઝાડની ઘટામાં કેટલા બધા હોલા લાગતાગટ કે ફ...કે ! કે ફ...કે ! કરી ગમગિનીના સુર ખેંચતા લાગે છે !

દાસી:—બાઈ સાહેબ ! એ તો એક જુદી માની વાત છે. જાણો છો ?—એક જુદીનાં બે જવાન છોકરાં એક પછી એક ગુંબરી ગયાં; એક છોકરો અને એક છોકરી. પછી એ

બંગલમાં છોકરાને સોધતી, પુકારતી દેશી લાગી. 'લેકા તું! લેકી તું!' ખુદાને હેના ઉપર રહેમ આવી તેથી એકદમ હેને હોલી બનાવી દીધી; ત્યારથી દુનિયામાં બધાં હોલાં આમ બોલે છે; 'લેકા તું! લેકી તું!'

એટલું બોલી મ્હારા મિત્ર એકાએક સ્વમર્શનક્રમ થઈ ચમક્યો હોય તેમ ગમત થઈ બોલ્યો:—

“—ભાઈ! તું એ દૂર, દૂરતમ, ગયેલું સ્વપ્ન! ત્યાર પછી લગભગ ત્રણ દાયકા ગયા, અને પ્રભુએ મ્હારાં પ્રિય લેકા લેકીને બોલાવી લીધાં. આ બે અંકોડાં તું વિચિત્ર ગણશે? પેલો દૂરતમ અંકોડો તે આ છેવટના અંકોડાં બેડે આગામિ સૂચનના સંબંધથી જોડાયેલો ન્હોતો? કોણ કહી સકશે?”

આટલું જ કહી 'લેકા તું! લેકી તું!' એમ કરણ ખાનિ કરતો એ મિત્ર અર્ધ-ઉન્મત્તની પેઠે ચાલ્યો ગયો; મ્હારા મિત્રને હું લાંબા સમયથી ઓળખતો હતો, તેથી હું સમજી સક્યો હતો કે એ બાઈ તે હેની પત્ની હતી.

ટિપ્પણી:—આ પોતેલી કયા પારકા મનુષ્યને પાત્રસ્થાને મૂકીને કહી છે, તે વસ્તુતઃ મ્હારા પોતાના જ જીવનપ્રસંગને લક્ષીને છે, એ વાત મ્હેં ‘સ્મરણમુકુર’ના છેવટના (મ્હારાં બે સદ્ગત પુત્રપુત્રીને વિરોધ) લેખમાં ચૂંધી છે તે ઉપરથી વસ્તુસ્થિતિ બહાર આવશે. માળશિરસ વાલકામાં નીરા નદીના પાત્રમાંના, અન્તર્દ્રોષમાં, (કળંબુલી નામના ગામમાં), મ્હારો મુકામ હતો તે વખતે પ્રસ્તુત વાર્તાલાપ થયેલો; સંકીર્ણ નામ માત્ર કલ્પિત છે.

વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો

૨

જાતિવિષયક મહાવિષ્લય બોલો કર્યા વિના હિંદુ સમાજે ધીમે ધીમે સૌ જાતિઓની વચ્ચે મેળ સાધ્યો છે. અનેક જાતિઓની વ્યવસ્થા કરવા માટે જાતિપ્રથાનો ઉદ્ભવ થયો. જે કે હજી એવી ઘણી આધિદૈવત પૂજક જાતિઓ છે જેનો સમાસ હિંદુ સમાજમાં થયો નથી. ત્યારથી હિંદુ લોકો પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવી બેઠા ત્યારથી ખીજી જાતિઓને સુધારવાનું અને પોતાનામાં ભેળવી દેવાનું તેમનું કામ અટકી પડ્યું છે. જે કે આજના હિંદુ નેતાઓ આવી જાતિઓ પ્રત્યે પોતાની જવાબદારી હવે ધીમે ધીમે સમજવા લાગ્યા છે.

હિંદુ સમાજ ઉપર બહારથી જે બળોનાં આક્રમણો થતાં હતાં એની સામે જાતિવ્યવસ્થા એ ઢાલ રૂપે હતી. વળી જે જાતિઓને હિંદુ સમાજે પોતાની અંદર સમાવી લીધી તેમને સુધારવાનું કામ પણ હિંદુ ધર્મે એ સાધન દ્વારા જ કર્યું. કોઈ પણ જનસમૂહ કોઈ પણ રૂપમાં બહાર થાય એટલે તે જાતિનું રૂપ ધારણ કરે છે. જ્યાં કોઈ પણ સમૂહ વિશિષ્ટ રહેણીકરણી ધારણ કરે છે ત્યાં પણ જાતિનો ઉદ્ભવ થાય છે. મૂળ ધર્મમાંથી નવો પંથ નીકળે અને તે ફેલાય અને તેને પરિણામે નવા આચારવિચાર ઉત્પન્ન થાય તો પણ નવી જાતિ નિર્માણ થાય છે. જુદા જુદા આચારવિચારના જેટલા જુદા જુદા નમૂના વાળી રીતે અલગ પાડી શકાય તેટલા હિંદુ સમાજે અલગ પાડ્યા છે; અને 'કોઈ' નવો નમૂનો નિર્માણ થાય તો તેનો પણ તેણે સ્વીકાર કર્યો છે વ્યવસ્થિત મંકુલતા, સંવાદી વિવિધતા, એકમાં અનેક, એ આ વિશ્વરચનાનો કાનૂન છે. તેનો હિંદુ ધર્મે સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે અને તે વ્યવહારમાં ઉતાર્યો છે.

આજે ઘણા પ્રતિભાશાળી લેખકો જગદ્ગ્યાથી જાતિવિચરદ વિશે આપણને ચેતવણી આપી રહ્યા છે. જાત્યભિમાનનો ઉદય, એ આ જમાનાની ખાસિયત છે. ગોરા લોકોએ દુનિયા ઉપર જમાવેલી સત્તામાં લાગ પડાવવા માટે રંગીન લોકો ખૂંચાણ કરી રહ્યા છે. રાજકીય પારતંત્ર્ય ભોગવતા લોકો રાજકીય સ્વાનંત્ર્યની માગણી કરી રહ્યા છે. જે દેશોમાંથી લોકો વસવાટ કરવા બહાર જાય છે તે દેશો સાથે, જે દેશોમાં તેઓ વસવાટ કરવા જાય છે તે દેશોનો ઝઘડો વધુ ને વધુ તીવ્ર જનતો જાય છે. નજળી, અજ્ઞાન અને આજમુ જાતિઓનું નિકંદન કરવાની અથવા દમન કરવાની પ્રથાની તરફેણમાં એવી દલીલ લગાવવામાં આવે છે કે જંગલી જાતિઓ અથવા પુરાણી લોકો પોતપોતાના અસહ વતનમાં કોઈ પણ જાતના વિશેષ વિના રહેવાની અપેક્ષા રાખી શકે નહિ. કારણ, ખેતરો પગતર રહે અને ખાણો ખોદાયા વિનાની રહે એ દુનિયાને પાલકે એમ નથી. અને જે એવા ગ્રાધન-સંપન્ન દેશોનો કબજો જે લોકોના હાથમાં આકસ્મિક સંભોગોને કારણે જ છે, તેઓ પોતાની નજળાઈ અથવા તો આજસને કારણે એ દેશોની ખીજવણી ન કરી શકતા હોય તો, એવા

રાત્રી પ્રદેશોને જે લોકો રાત્રી જતાવી શકે તેવા હોય, તે પેલા અમલ વતનીઓનું સ્થાન લે એ આવશ્યક અને વાજબી છે. આમતેમ ભટકતી જાતિમાંથી એકાદ ટાળી પોતાના તંત્ર હીરાની ખાણવાળા અથવા તેલના કૂવાવાળા ખેતર ઉપર ટોપી દે અને તેને પેલા હીરા કે તેલના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ પણ ન હોય, તેમ એનો ઉપયોગ તે સમજતા પણ ન હોય, તો એણે માત્ર પોતાના તંત્ર ત્યાં ટોક્યા છે એટલા જ ઉપરથી પોતે કંઈક કરેલી જમીન ઉપર એ ટાળીનો આગવો હક્ક સ્થાપિત થતો નથી. એમ તો કાંઈ પણ દેશ ઉપર તે દેશમાં વસતા લોકોનો આગવો હક્ક ન હોઈ શકે, ન હોવો જોઈએ. આખી દુનિયાની જરૂરિયાતોનો વિચાર પ્રધાન હોવો જોઈએ. પરંતુ આ દલીલ વર્તમાન પરિસ્થિતિને લાગુ પડી શકતી નથી. અત્યારે તો વધતી જતી વસ્તીના દબાણને લીધે પોતાના દેશમાંથી મુખ્યાબંધ લોકો આશ્રિત દેશોમાં અર્થે બીજા જગ્યા ખસેડવો તૈયાર છે, અને બીજા તરફથી આશ્રી વસ્તીવાળા એવા વિશાળ પ્રદેશો પડેલા છે, જેમની કુદરતી સાધનસંપત્તિની ખિલવણીને માટે શુદ્ધિશાળી મજૂરોની જરૂર છે; છતાં પેલા લોકોને ત્યાં જગ્યા દેવામાં આવતા નથી. અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ આફ્રિકાનાં જારણાં રંગીન લોકોને માટે બંધ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસ્તી બહુ જ આછી છે. અત્યારની વસ્તી કરતાં દશગણી વસ્તી તો ત્યાં સહેજે સમાઈ જાય. વળી તેનું ઉત્પન્ન પાર વિતાવું વધી શકે એમ છે. દુનિયામાં બીજા પણ ઘણા પ્રદેશો પડેલા છે, ત્યાં વસ્તી બહુ ટાંચી છે, ત્યારે બીજા તરફથી એવા પ્રદેશો પણ છે કે ત્યાં વસ્તી ખદબદી રહી છે. છતાં જાતિગર્વ અને સત્તાનો મદ શુદ્ધ ન્યાય અને આર્થિક જરૂરિયાતના બધા વિચારોને ઠોકરે મારી રહ્યા છે. જાતિપિત્રહના પ્રજ્ઞતા ઉકલેલો કાંઈ પણ સહેજો ઉપાય ગતાવધા જતાં જે આવહારિક મુશ્કેલીઓ નડે છે તેનો અહીં વિચાર કરવાનો મારો હેતુ નથી. મુશ્કેલીઓ બહુ મોટી હશે, પણ આ જગતને એક વિશાળ કુટુંબ ગણીએ અને આપણા બધા સંબંધો તથા વ્યવહારોમાં એ ભાવના ઉતારવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો તેનો નિકાલ લાવી શકાય એમ છે. આપણા પુરુષાર્થ દુનિયાને એવી બનાવવાનો હોવો જોઈએ, જેમાં બધી જાતિઓ એક બીજા સાથે હળીમળીને રહી શકે, અને છતાં પોતાના વિશિષ્ટ ગુણો જાળવી શકે અને પોતાનાં ઉત્તમ તત્ત્વો ખીલવી શકે.

હિંદુ સમાજમાં ઉત્તરોત્તર બંધાતા ગણેલા વિવિધ થરો, તે વિવિધ જાતિઓ, એ અર્થે બહુ જૂના કાળથી થયેલા છે. કેટલીક જાતિઓ ટાળીબંદને કારણે પડી છે, ત્યારે કેટલીક જાતિઓ ધધાબંદને કારણે પડે છે. તેને લીધે પણ ગોટાળો બેભો થયો છે. દરેક જાતિનું બંધારણ આજે પણ જે કડક નિયમાનુસાર ચાલે છે, તેનું કારણ ટાળીના રિવાજોની જૂની બદ્દલાર રૂઢિ જાતિઓમાં કાયમી થઈ બેઠી એ જ છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જાતિ એક માનવી સંસ્થા જ છે, ઈશ્વરસર્જિત અગમ્ય વસ્તુ નથી જ. વ્યવહારદૃષ્ટિએ બેદ પરંતુ આદર્શ દૃષ્ટિએ અબેદ એ સિદ્ધાન્ત અનુસાર સમાજની વ્યવસ્થા કરવાનો એ પ્રયત્ન છે. એનો પહેલો ઉલ્લેખ પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રમાં મળી આવે છે. તેમાં સમાજના જુદા જુદા વર્ગોને વિરાટનાં જુદાં જુદાં અંગો ગણ્યાં છે. હિંદુ સમાજ એ એક વિરાટ શરીર. તેનાં બધાં અંગો સ્વાભાવિક રીતે જ એકબીજા સાથે એવાં મુંઝળાયેલાં છે કે એક અંગ પોતાનું વિશિષ્ટ કાર્ય કરે એટલે બાકીનાં અંગોને પોતપોતાનાં કાર્ય કરવાની ફરજ પડે. એટલે કે દરેક અંગમાં વિરાટની હસ્તી છે અને કાંઈ પણ અંગ વિના વિરાટને ચાલે એવું નથી.

આખા સમાજની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે કામ કરતા જુદા જુદા સમૂહોનો અથવા જાતિઓનો દરેક સમાજ બનેલો છે. દરેક સમૂહ અથવા જાતિ સર્વસામાન્ય હેતુને અર્થે કામ કરે છે. એટલે એકતા અને બંધુતાની લાગણીથી તેઓ એકબીજા સાથે સંકળાયેલા રહે છે. અધ્યયન અને અધ્યાપન કરનારા, પ્રગ્નતું રક્ષણ કરનારા અને રાત્તવ્યવસ્થા સલાવનારા, અર્થોત્પાદન કરનારા અને અણુષ્ઠ મહેનત મગૂરી કરનારા એવા સમાજના ચાર વર્ણ પાડવામાં આવ્યા છે. એ પ્રમાણે માનવજીવનનાં જુદાં જુદાં અંગો અને કાર્યોની વ્યવસ્થા સ્પષ્ટ રીતે કરવામાં આવી છે. એ અંગો તથા કાર્યોનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપ તથા પરસ્પર પોષક સ્વરૂપ એમ બંને સ્વરૂપનાં મહત્ત્વ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. દરેક જાતિનું વિશિષ્ટ સામાજિક કાર્ય અને તેનો વિશિષ્ટ સામાજિક હેતુ નક્કી કરવામાં આવેલ છે. દરેકને પોતાની નિશ્ચિત પરંપરા છે અને પોતાની રહેણીકરણીના નિશ્ચિત નિયમો છે. પરંપરાથી ચાલતી આવેલી અમુક સ્વતંત્ર વ્યવસ્થાવાળું તથા ભોજન અને લગ્નવ્યવહારની બાબતમાં અમુક નક્કી રીતરિવાજોનું પાલન કરતું એવું એક બદ્ધાર મંડળ તે જાતિ. દરેક મંડળ બીજાની દખલગીરી વિના પોતપોતાનું કામ કર્યું કરે છે. વળી જુદાં જુદાં જાતિમાં કાર્યો આખા સમાજના હિતને અર્થે સરખાં મહત્ત્વનાં ગણાય છે. બ્રાહ્મણનો શમ, ક્ષત્રિયની વીરતા, વૈશ્યની પ્રમાણિકતા અને શૂદ્રની ખંત તથા મહેનત, એ બધા ગુણો સમાજના વિકાસમાં ફાળો આપે છે. દરેક પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ છે.

વર્ણવ્યવસ્થાથી સમાજના જુદા જુદા સમૂહો પોતપોતાને સ્થાને ગોઠવાયેલા રહે છે. બ્રાહ્મણને આધ્યાત્મિક વિચારોનો વિકાસ કરવાની તથા પ્રચાર કરવાની સ્વતંત્રતા હતી તથા તે માટે તેને અવકાશ આપવામાં આવતો. સંસારવ્યવહારની ચિંતાઓથી તે મુક્ત રહેતો. તેને જ્ઞાન આપવાનું બીજાઓને કહેવામાં આવતું એટલું જ નહિ પણ બીજાઓની ફરજ ગણાતી. ભિન્નભિન્ન વર્ગગત સ્વાર્થો અને પૂર્વગ્રહોથી તે પર ગણાતો અને તેનું દર્શન વિશાલ તથા નદરથ મનાતું. રાગની સત્તા પણ તેના ઉપર ચાલતી નહોતી. જો કે રાગ તેની સલાહ લેતો ખરો. સરકાર એ સમાજનાં અનેક અંગોમાંનું એક અંગ જ ગણાતી. તેનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે લશ્કરી પ્રકારનું હતું. શાન્તિ અને વ્યવસ્થા જાળવવી એ તેનું વિશિષ્ટ કાર્ય હતું. બધા સમૂહો હળીમળીને પોતપોતાનાં કામ કરે તથા તેમની વચ્ચે કોઈ પણ જાતનું ધર્મણુ બિલું થવા પામે નહિ એ જોવાનું તેનું કામ હતું. સરકાર એક કારોબારી ખાતા જેવી હતી. લોકોનું સર્વાધ્યક્ષ હિત સાચવવાની તેની પાસેથી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી. સરકારના સલાહકાર તરીકે બ્રાહ્મણો સમાજનું સાચું હિત તેને સમજાવતા.

સમાજનું રાજકીય અને આર્થિક જીવન અધ્યાત્મમાંથી પ્રેરણા અને પોષણ મેળવે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી. આ સિદ્ધાન્તને લીધે સરકાર એ કેવળ લશ્કરી દળનું આપખુદ તંત્ર બનતી બચી ગઈ. સરકારનું લક્ષ્ય અમલદાર વર્ગના હિત તરફ નહિ, પણ સમસ્ત પ્રગ્નના હિત તરફ રહેતું. ભેદહિત સાધનારી અને પ્રગ્નજીવનનું ધારણ પોષણ કરનારી બધી સંસ્થાઓનું નિયંત્રણ ધર્મે દ્વારા થતું. સરકારનું કામ તો જીવનના ઉત્તમ વિકાસને માટે આવશ્યક પરિસ્થિતિ જાળવી રાખવાનું જ હતું. ધંધાદારી મહાજનો, જાતિઓ, કુટુંબો વગેરે સંસ્થાઓ સરકારથી સ્વતંત્ર હતી. તેઓ પોતપોતાનાં કાર્ય પોતાની મેળે કરી લેતી. વળી કળા વિજ્ઞાન તથા ધર્મવિધિની બાબતમાં પણ સરકાર વચ્ચે પડતી નહિ. જો

કે એ બધાને માટે જે બાહ્ય સુલેહશાન્તિ અને સ્વતંત્રતા ભેદ એ તે જાળવવાનું કામ તે કરતી; આને તો સરકારનું કાર્યક્ષેત્ર બહુ વિશાળ થઈ ગયું છે. લગભગ આખા સામાજિક જીવનને તેણે આવરી લીધું છે.

અહિંસાના સિદ્ધાન્ત પ્રત્યે અતુરાગ હોવા છતાં હિંદુ સમાજે યુદ્ધકળાનું પરિશીલન કરનાર વર્ગ માટે અવકાશ રાખ્યો છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યસ્વભાવ જેવો છે તેવો રહેશે, જ્યાં સુધી સમાજ વિશેષ જાતી ભૂમિકા ઉપર પહોંચ્યો નથી, ત્યાં સુધી બળના પ્રયોગની જરૂર પડવાની. જ્યાં સુધી સમાજમાં એવી વ્યક્તિઓ પડી છે જે હરકાઈ પ્રકારની વ્યવસ્થા અને સુલેહશાન્તિનો વિરોધ કરે છે, ત્યાં સુધી એવાં સમાજવિરોધી તત્ત્વોને દાબી દેવા માટે સમાજને કાંઈ ને કાંઈ અંકુશો રાખવા જ પડશે. ત્યારે લડાઈને કારણે અથવા આંતરિક વિગ્રહથી સમાજનું બંધારણ હચમચી જાય છે, ત્યારે આવાં સમાજવિરોધી બળો ખંડ જગાવવા ઉચિત થાય છે.

અર્થોત્પાદક વૈશ્વસાતિઓનો ધર્મ લોકોને અંકુશમાં રાખવાનો તથા ધનની નૈતિક જવાબદારીઓનું જાન સંક્રાંતિ રાખવાનો ગણતો. ધનને સેવાનું સાધન માનવામાં આવતું. હિંદુ સમાજના ઉચ્ચત્ત્વ કાળમાં મિલકતનો ધણી પોતાની મિલકતને એક સામાજિક દ્રવ્ય અથવા જવાબદારી ગણતો; અને તેનો ઉપયોગ, કેળવણી, વૈદ્યકીય મદદ, જલાશયો તથા આનંદવિનોદનાં સાધનો સમાજને પૂરાં પાડવાના કામમાં કરવાની તે પોતાની દરજ સમજતો. દુર્ભાગ્યે આને લગભગ આખી દુનિયામાં સૌને ધનોપાર્જનનો એવો ધો લાગ્યો છે કે તેની પાછળ ખેંચાઈ ખેંચાઈને ધણા લોકો તૂટી જાય છે. ધનનો લોક સમાજને ઊજાગિત કરી રહ્યો છે અને અખ્યાતમૂલ્યને ગૂંજળાવી નાખવા બેઠો છે. ધન એ સ્વચ્છંદ અને ભોગવિકાસનું એક સાધન થઈ પડ્યું છે. આને દુનિયામાં જે હીનતા અને ભુલમ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ સર્વજાતી લોભ જ છે. “ધર્મ અને અર્થનો સંયોગ કરવાથી બન્ને સારી વસ્તુઓ બને” એ માન્યતા પ્રત્યે હિંદુ સમાજની જરા પણ સહાનુભૂતિ નથી. આપણા જીવનમાંથી શાશ્વત વસ્તુઓનો બહિષ્કાર કર્યો પોવાય એમ નથી.

અણુધન મનુરો અને ખેડૂતો શરૂ વર્ણમાં અથવા આજની લાપામાં કહીએ તો ‘પ્રોલે-ટરિયેટ’ નિર્ધન વર્ગમાં આવે છે. સમાજના ખરેખરા જીવતાં અંગો તો આ વર્ગની જાતિઓ જ છે. પોતાપોતાના વિશિષ્ટ કાર્યને કેન્દ્રમાં રાખી પરસ્પર સહકારથી તેઓ પોતાનાં કામ કરતો.

ત્યારે કોઈ નવા લોકસમૂહને હિંદુ સમાજમાં દાખલ કરવામાં આવતો ત્યારે ઉપર વર્ણવેલા ચાર વર્ણોમાંથી કોઈ એકની સાથે તેને ભેળવી દેવામાં આવતો. બહારથી આવેલી ધણી જાતિઓ ક્ષત્રિયવર્ણમાં દાખલ થયેલી છે. મિ. જેક્સન (ઇન્ડિયન એન્ટ્રિક્વરી, જન્યુ. ૧૯૧૧ ના અંકમાં) લખે છે: “હિંદુ લોકોએ મધ્ય એશિયાની કેટલીયે ભટકતી જાતિઓને માણસાઈમાં આણી અને સુધારી, જેને પરિણામે કેટલીયે જંગલી તુર્ક જાતિઓનું રૂપાંતર પ્રસિદ્ધ રાજપૂત વંશમાં થયું છે; આ વસ્તુ જે હિંદુ સમજતા નથી તેમને પોતાના દેશના ગૌરવનો બરાબર ખ્યાલ જ નથી.”

વર્ણવ્યવસ્થાનો એક આગ્રહ એ છે કે સમાજજીવનનો કાનૂન ગણતરીઓર અને ધાતકી હરીકાઈનો નહિ, પણ પરસ્પર મૈત્રી અને સહકારનો છે. સમાજ એ વ્યક્તિઓ વચ્ચે હરીકાઈ કરવાનું ક્ષેત્ર નથી જ. જાતિઓ એકબીજા સાથે હરીકાઈ કરી શકતી નથી.

દરેક માણસને પોતાની જાતિના ધંધાના તથા રહેણીકરણીના સંસ્કારો જન્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે જો બીજાને ધંધો કરવા જાય તો તેમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવાનું તેને બહુ અધકું પડે. એમ મનાય છે કે દરેક માણસને તેના પોતાનો વિશિષ્ટ સ્વભાવ હોય છે અને તેને લઈને તે વિશિષ્ટ કાર્યને લાયક બને છે. તે જ તેનો સ્વધર્મ. પોતાનો સ્વધર્મ છોડવાનું તેને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું નથી. જે કાર્ય કરવાને માણસ સ્વભાવે યોગ્ય ન હોય તેનું કાર્ય તે એકાએક લઈએ તે તો તેમાં તેની શક્તિનો મિથ્યા વ્યય થાય, તેના વ્યક્તિત્વનો હાસ થાય. આપણે અમુક સ્વભાવ છોડી દેવાની અથવા બદલવાની આપણી ઘણીએ ઇચ્છા હોય, પણ આપણે તે એકાએક કરી શકતા નથી. આપણી મરજી મુજબ પ્રકૃતિ કાર્ય ઉત્તાવળ કરતી નથી.

જ્ઞાનપ્રધાન, કર્મપ્રધાન અને લક્ષિતપ્રધાન એ ત્રણ, અને જેમનામાં આ ત્રણ ગુણો બરાબર વિકાસ ન પામ્યા હોય એ ત્રણેય વર્ગ, એમ ચાર વર્ગના ચાર વર્ણ નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. અસંયત્ત દરેક વર્ણમાં પોતપોતાના વિશિષ્ટ ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે, તેના અર્થ એમ કરવાનો નથી જ કે દરેક વર્ણમાં એકલો એ જ ગુણ હોય અને બીજા ગુણ બિનકુલ હોય જ નહિ. વળી આ ગુણોની વિવિધ પ્રમાણમાં હસ્તી તથા મિશ્રણને લીધે જ મંદર અને મિશ્ર જાતિઓનો ઉદ્ભવ થયેલો છે. ગીતાકાર માને છે કે વર્ણના ભેદ માણસના ગુણ અને કર્મ અનુસાર પડેલા છે. **ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।** વળી ગુણ પ્રમાણે કર્મની વ્યવસ્થા કરેલી છે. **કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ ।** અને આપણા સ્વભાવપ્રભવ ગુણોમાં બહુ ધીમે ધીમે જ ફેરફાર કરી શકાય છે. દરેક વ્યક્તિના સ્વભાવજન્ય ગુણો કયા છે તે આપણે નક્કી કરી શકીએ નહિ તેથી તેનું કામ એટલે કે ધંધો નક્કી કરવામાં વંશાવતાર અને સંસ્કારનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. પરંતુ ધંધો આમ વંશપરંપરાથી નક્કી થતો હોવા છતાં, અપવાદોને માટે પૂરેપૂરો અવકાશ રાખવામાં આવતો. નીચ વર્ણના માણસ પાસેથી પણ વિદ્યા લઈ શકાય. દરેક માણસમાં દરેક ગુણ હોય છે, માત્ર એ ગુણોની માત્રા અથવા પ્રમાણમાં જ ફરક હોય છે. બ્રાહ્મણમાં ક્ષત્રિયના ગુણોનો સંભવ છે જ. ગ્રામીન કાપિઓ કૃષિકારો હતા અને કોઈ કોઈ વાર યુદ્ધ પણ ચડતા.

વર્ણવ્યવસ્થાના આદર્શ પ્રમાણે દરેક માણસે પોતાનો ધંધો સેવાભાવથી કરવાનો છે. દરેક ધંધાની નિશ્ચિત પરંપરાઓ અને આધ્યાત્મિક ઉદ્દેશો છે. તેમાં કામને ક્યવાતે મને અથવા કેવળ આર્થિક હેતુથી કરવાની અધમ નોકરી ગણી નથી. દરેક ધંધાદારી જાતિનો આધ્યાત્મિક ઉદ્દેશ પોતાના ખાસ ધંધાને સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડવાનો છે. દરેક માણસને પોતાના કામમાંથી જ અને કામદારા જ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવદ્ગીતા પ્રમાણે મનુષ્ય અનાસક્તિપૂર્વક પોતપોતાના કર્મમાં અભિરત રહે તો સંસિદ્ધિને પામે છે. **સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।** બીજા લોકોને સુંદર માછાંના નાસ્તા મળે એટલા માટે પોતાની જિંદગીને બેખમમાં નાખી ઊંડા સમુદ્રમાં દૂષકી મારનાર માછીને માટે દયા જગાડવા સાડા ધર્મોપદેશકો

x સદાખાવો:

સદ્ગુણો માદ્રણો વર્ણઃ ક્ષત્રિયસ્ય રજોગુણઃ ।

તમોગુણઃ તથા વૈશ્યઃ શૂણસામ્યાતુ શદ્રતા ા

પોગળ પ્રવચનો કરે છે; પણ કામ કરનારને પોતાના કામમાં જે રસ હોય છે તેનો તેમને ખ્યાલ નથી હોતો. માછી લોકો સમુદ્રમાં કાષ્ઠના નાસ્તાને માટે ફળદ્રુપ ભારતા નથી, પણ આત્મસંતોષને માટે તેમ કરે છે. તેમની મજૂરી દ્વારા આપણી સગવડ સધાય છે એ કેવળ અકસ્માત છે. સુલાએ દુનિયાની વ્યવસ્થા એવી છે કે એક માણસના હાથમાં બીજાઓનું ભય રહેલું જ હોય છે. આને જીવનમાંથી કળા નષ્ટ થઈ ગઈ છે તેથી આપણા કારીગર-વર્ગને બહુ સહન કરવું પડ્યું છે. પ્રાચીન કાળના શિસ્તીને રાજકીય અધિકારો ઓછા હતા, શેજ અને સગવડો પણ બહુ નહોતી મળતી, છતાં તે વધારે સુખી હતા. કારણ, તેના કામમાંથી તેને આનંદ મળતો. આજના રાજકીય મતાધિકાર ભોગવતા આપણા કામદારો તો એ મતપેટી આગળ જઈ શકતા નહોતા, એટલા જ એક કારણે તેને શુભામ કહે. પરંતુ એને તો એનું કામ જ એના જીવનનો ઉત્સાહ હતું. કડિયો, સલાટ, લુહાર કે સુથાર, કાર્થ પણ કામદાર એક મહાન સહકારી મેળવતો સખ્ય હતો અને બાલ્યાવસ્થાથી જ પોતાના ધંધાનાં રહસ્યોમાં તેને પ્રવેશ મળતો. સૌન્દર્યસર્ગનેનો શોખ તેના જીવનમાં પ્રધાનપદ ભોગવતો. પોતાની કારીગરીનું જે અભિમાન તે ધરાવતો તે આજના નિપજાતોના જમાનામાં હવે રહ્યું નથી. મહેનત હવે બગરો વસ્તુ થઈ પડી છે અને કામદાર તેમાંથી છટકવા ઇચ્છે છે, અને પોતાનો આનંદ તથા ઉત્સાહ સિનેમા અને નાટકમાંથી મેળવવા મથે છે. આજના કામદારવર્ગમાં વિશેષ ઉચ્ચ જીવન માટેની જે સામાજિક આકાંક્ષાઓ પ્રગટી છે તે તદ્દન વાજબી છે, પરંતુ સુખ અને કલ્યાણ આજકાલ ધનમાં જ સમાયેલું માનવામાં આવે છે, એ દુર્ભાગ્યની વાત છે. ઉન્નતિ વિધેની સમાજની વર્તમાન કલ્પના આધિભૌતિક સુખ ઉપર જ વધારે ભાર મૂકે છે. સમસ્ત પુરુષાર્થનું સાચું ધ્યેય તો માનવ-સ્વભાવમાં સુધારો કરવો એ છે. જે કે જેના વિના ન ચલાવી શકાય એવી ઓછામાં ઓછી અમુક સુખસગવડો મેળવવા તો દરેક કામદાર, હકદાર છે જ, એ વિશે સંશ્ક નથી.

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

વ્યવસાયી

પહોરો મોટાને સતત ધસી વાયુ ધૂળ કરે,
જલોનાં બિન્દુથી સરવર વડાને ઘન ભરે,
કદુને, ખાટાને મધુર હજવે અગ્નિ કરતો.
વિના લાઘ્યે સિદ્ધિ કદી ન વ્યવસાયી વિરમતો.

ઈસ્લામ.

મૂળમંત્ર—શાંતિ

ઈસ્લામ એટલે કુરાને શરીફમાં શીખવેલો ધર્મ. તેરસો હરતાં વધારે વર્ષો પર મદમ્મદ પેગમ્બરે તે શીખવ્યો. દુનિયાના મદાન ધર્મોમાંનો એ છેલ્લો ધર્મ છે. હરક્લામ નામ આ ધર્મને પેગમ્બરે પોતે કુરાનમાં જ આપેલું છે. એનો અર્થ 'શાંતિ કરવી' એવો થાય છે. આથી કુરાન પ્રમાણે મુસ્લીમ એટલે ખુદા અને આદમી સાથે જેણે શાંતિ સાધી છે તે. ખુદા સાથે શાંતિ સાધવી એટલે એના ખંદા ચર્ચને રહેવું અને આદમી સાથે શાંતિ સાધવી એટલે મનુષ્યમાનનું લક્ષુ-કલ્યાણ કરવું. કુરાનમાં (૨ : ૧૧૨) કહ્યું છે કે 'જે અલ્લાહનો ખંદા ચર્ચને રહે છે અને ખીમ્તઓનું લક્ષુ કરે છે તેને ખુદા તેનો બદલો આપે છે. ૩૨ અને દુઃખથી તે પર ચર્ચ મળ્ય છે.' શાંતિ એ હરક્લામનો મૂળ મંત્ર છે. એક-ખીમ્તને મળનાં મુસ્લીમો 'શાંતિ' શબ્દનો જ ઉદ્ગાર કરે છે.* ઈસ્લામના બહેરતમાં (સ્વર્ગમાં) પણ એ જ શિવાજ રાખવામાં આવ્યો છે. બધે લાં તે 'શાંતિ' શિવાય કોઈ બીજો શબ્દ જ કાને પડતો નથી. ખુદાને કુરાનમાં એક જગ્યાએ (૫૬ : ૨૩) 'શાંતિકર્તા'નું ઉપનામ આપેલું છે. હરક્લામનું ધ્યેય મનુષ્યને 'શાંતિધામ'માં પરોવવાવાનું છે. અલ્લાહનું આમંત્રણ [સીને] શાંતિધામમાં પધારવાનું છે (૧૦ : ૨૫). આમ શાંતિ એ હરક્લામનો મૂળમંત્ર છે.

જે ખાસિયત

ગોલવી મુદમ્મદઅલી હરક્લામની જે ખાસિયતોનો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે :

પોતાની જેમ પોતાની પૂર્વતા સર્વ ધર્મોને હરક્લામ પયગમ્બરો દ્વારા પ્રદર્શિત થયેલા અર્થાત્ ઇમ્બરગ્રેવિત માને છે, જે કે હરક્લામનો દાવો છેલ્લામાં છેલ્લો અને પૂર્ણપર્મ દેવાનો છે. આગળના સર્વ ધર્મોનાં મૂળ તરતો પરિશુદ્ધ કરીને હરક્લામે અપનાવી લીધાં છે અને નવાં ઉમેરીં છે. સમયના પ્રવાદને લીધે પૂર્વધર્મોમાં પેસી ગયેલી બદીઓ કાઢવાનો, સન્યાસલયો વિવંદ કરવાનો, જૂના સમાજોની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને લીધે અથવા પ્રાથમિક દરજ્જે લીધે નહિ ઉપદેશાયેલાં ગમ્બો ઉપદેશવાનો અને સર્વ ધર્મોમાં સમાયેલાં સન્મોને એક જ આખારજન કિનારમાં એકત્રિત કરવાનો હરક્લામનો આશય છે. આ એની પહેલી ખાસિયત.

બીજી ખાસિયત એ કે હરક્લામ અનિદાસિક ધર્મ છે, અને એનો રથાપક પૂર્ણપર્મે અંતિદાસિક પુર્ય છે.

મૂળતત્ત્વો

હરક્લામનાં મૂળતત્ત્વો કુરાનના પહેલા અખાવ (શુરુલ અકા)ની સરઆનની આયાનોમાં જ આવી મળ્ય છે:—'પાપમાંથી બચવા હજીજનારાઓ માટે, અદલ્તમાં માન-

* અરબીમાં અર્થક્રમજનને શાંતિ મલો એમ પહેલાં જોવાનાર જોવે છે. ૧ અર્થક્રમ-૧૨-સહામત વખતે પણ શાંતિ મલો એમ સમો માજુસ જણાવ આપે છે.

નારાઓ માટે, પ્રાર્થનાનું પરિસેવન કરનારાઓ માટે અને અમે (ખુદાએ) જે આપું છે તેનો મંગલમય-કલ્યાણકારી ઉપયોગ કરનારાઓ માટે આ કિતાબ વિશ્વાસુ બોમિયાદ છે. આ લોક પછીના લોક વિષે એઓ નિશંક રહે. ' આમાં ઇસ્લામનાં પાંચ મૂળતત્ત્વોનો સમાવેશ થયેલો બલુશો:-તણુ શદ્દાતત્ત્વો: (૧) અદબ કહેતાં ઈશ્વર વિષે, (૨) કુરાન વિષે અને (૩) પરલોક વિષે શદ્દા. બાકી રહ્યાં બે તત્ત્વો. એ આચારતત્ત્વો છે:-(૧) ઈશ્વરપ્રાર્થના વા નિમાઝ અને (૨) પ્રાર્થનામય-સેવામય-કલ્યાણમય જીવન. આ પાંચે તત્ત્વો સર્વ ધર્મોમાં સમાન છે અને સર્વ ધર્મોના પાવાદ્ધ છે એ નોંધવા જેતું છે.

ઇસ્લામનો ઈશ્વર

ઇસ્લામનો ઈશ્વર નાનાં નાનાં માનવકુળોનાં, સાતિગતિનાં કે રાષ્ટ્રનાં તમામ દેવ-દેવીઓથી પર છે. ખુદા તો ' આ લોક અને પરલોક સર્વ લોકોનો ઈશ ' છે, અને એ એક જ છે. અનેકેશ્વરવાદ કે અવતારવાદ ઇસ્લામને માન્ય નથી. ખુદાને અર્હેદમાન અને અર્હેદીય અર્થાત્ મંગલમય અને દયામય કહ્યો છે. કુરાનમાં ખુદાએ કહ્યું છે કે ' મારી દયા ભૂતમાત્ર પર-સકળ સૃષ્ટિ પર વિસ્તરેલી છે. ' એ સર્વશક્તિમાન અને સર્વત્ર છે.

જે પૂર્ણપુરુષ જગતને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે તે ઈશ્વરનો અવતાર અર્થાત્ મનુષ્યરૂપે ઈશ્વર નથી પણ મનુષ્ય જ છે. ફરક માત્ર એ છે કે ઈશ્વરપ્રેમમાં મગ્ન રહેવાથી એનામાં દૈવી ગુણો દેખાયા છે. જે એવો ઈશ્વરાનુરાગ કેળવે તેનામાં એવા ગુણો દેખાય.

મરણ પછી

" દરેક માણસનાં કર્મો એમની ડોકમાં વળગેલાં રહેશે અને દયામતને દિવસે અમે એની આગળ એનાં કર્મોનો ચોપડો ખુલ્લો મૂકીશું " (૧૭ : ૧૩) " આ લોકમાં જે [આધ્યાત્મિક રીતે] આંધળા હશે પછી [પરલોકમાં પણ] આંધળા રહેશે " (૧૭ : ૧૨) " શાંતિ પામેલા હે આત્મા ! તારા માલિક પાસે પાછો જા-એનાથી મુપ્રસન્ન થઈને અને એને સુપ્રસન્ન કરતો " (૮૯ : ૨૭-૩૦).

મરણ પછીનું જીવન એ માત્ર આ લોકમાંના જીવનનું સાતત્ય ચાલુ રાખે છે. જે આ લોકમાં સ્પષ્ટ નહોતું દેખાતું તે પછી સ્પષ્ટ દેખાય છે; ગુણદોષ અને પાપપુણ્યની વિવિધ વૃત્તિઓ પૂર્ણ પ્રકાશમાં આવે છે. એટલે મરણ પછીની સ્થિતિ ફક્ત આ જીવન-માંની આધ્યાત્મિક ગિયતિની પ્રતિકૃતિ જ છે. નરકની શિક્ષા કાયમી નથી—આત્મશુદ્ધિ અર્થે છે. મરણ પછીના જીવનમાં અંત વિકાસને અવકાશ છે. સ્વર્ગ આ લોકમાં કરેલાં પુણ્યોનું ફળ ભોગવવા પૂરતું જ નથી—અર્થાત્ એ ભોગશ્રુતિ નથી, મનુષ્યની ઉચ્ચતર શક્તિઓના વિકાસનું મંદાણ કરવાની ભૂમિ છે. સ્વર્ગસદનમાં વસનારાંઓએ આગસુ જીવન ગુમરવાનું નથી પણ ઉચ્ચતર ક્ષણોને પામવા માટે સતત તપશ્ચર્યા કરવાની છે. આથી જ સ્વર્ગમાં જે પ્રાર્થના કરવાનું શીખવાયું છે તે આ છે:- ' ઓ અમારા માલેક, અમારા પ્રકાશ અમારે માટે પરિપૂર્ણ કર. ' (૬૬ : ૮)

દેવહૃતોની માન્યતા

અદબ ઈશ્વરની જેમ ઇસ્લામ દેવહૃતોમાં મણુ માને છે. મનુષ્ય પોનાની સદ્વૃત્તિઓને અનુસરે એવું આકર્ષણ કરનાર તે દેવહૃત અને દુષ્ટ વૃત્તિઓને અનુસરે એવું આકર્ષણ કરનાર,

તે સેતાને. કુરાનમાં દેવદૂતોને માનવાનો વારંવાર બોધ આપવામાં આવ્યો છે; ત્યારે સેતાને ન માનવાનો હુકમ અપાયો છે. ઉ. દા. 'એથી કરીને જે સેતાને અને એના દૂતોને (તાબૂતને) નહિ માનનાં અણગમને માને છે તેણે ખરેખર સૌથી મન્યજન હાથે હાથ કર્યા છે.' આના પરથી એ પણ જણાશે કે અમુકમાં માનવાનો અર્થ કેવળ એના અસ્તિત્વને સ્વીકારવાનો નથી પરંતુ એને અનુસરવાનો-માન્યતા પ્રમાણે આચરણ કરવાનો છે.

આચારના સિદ્ધાંતો

હવે આચારના સિદ્ધાંતો. શરૂઆતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મૂળે એ બે છે: પ્રાર્થના અને કલ્યાણ કાર્ય. ખુદાએ જે આપ્યું હોય એનો કલ્યાણમય-મંગલમય ઉપયોગ કરવાના વિષયમાં 'જકાન' અર્થાત્ દાન માટે ધર્મોદ્ધાર રકમ કાઢવાનો સ્પષ્ટ આદેશ છે. આ બે આજ્ઞાઓનાં બીજા બે-ત્રણ અને ચમત્ક્રમના રોગને ઉમેરીએ એટલે ધરત્રામી આચારના ચાર સ્તંભો પૂરા થયા.

નિમાઝ

પ્રથમ પ્રાર્થના અર્થાત્ નિમાઝ લઈએ.

મરદ વા ઝોરન દરેક પુખ્ત ઉમરના મુસ્લિમ માટે નિમાઝ ફરજિયાત છે. એ પાંચ વાર પડવાની હોય છે:—સવારે, બપોરે, નમના પહેરે, બાજુ ફૂળ્યા પછી તરત જ અને રાત્રે અંધારું થતાં. વધારે વિગતો નીચે પ્રમાણે:

૧. સલાતુલ્લજ્જલ વા સવારની નિમાઝ પો કાલ્યા પછી અને સૂરોદય થતાં પહેલાં પડી લેવાની હોય છે.

૨. સલાતુલ્લજ્જુદ વા બપોરની નિમાઝ માથેથી બાજુ ઘાનરવા માંડે ત્યારે શરૂ કરવાની હોય છે. નમના પહેરની નિમાઝ સુધી એનો સમય વિરતરે છે.

૩. સલાતુલ્લઅસ્સ અર્થાત્ નમના પહેરની નિમાઝ સરજ્જ એના નમનમાર્ગની લગભગ મધ્યમાં પહેલે ત્યારે પડવાની હોય છે. બાજુ વધારે ફૂલે ત્યાં સુધી એનો સમય પહેલે છે.

૪. સલાતુલ મધરિજ વા ચૂપાંરનગમયની નિમાઝ બાજુ ફૂળ્યા પછી તરત જ પડવાની હોય છે.

૫. સલાતુલ મશા અર્થાત્ પહેલી રાતની નિમાઝનો સમય પશ્ચિમમાં રેનારા અદસ થાય ત્યારથી શરૂ થઈ મધરાત સુધી પહેલે છે. પરંતુ ચૂના પહેલાં એ પડી લેવી જોઈએ.

માબુર મદિ હોય, મુસાફરી કરતો હોય અથવા વરસાદને ક્ષીણે મરીદમાં જઈને સમ-પ્રાર્થનામાં બગવાનું હોય તો બીજા અને ત્રીજા તથા ચોથા અને પાંચમી નિમાઝ એક બીજામાં બેગમી દઈ શકાશે. એમ થાય ત્યારે સુગતનો બાગ છોડી દઈ શકાય.

આ પાંચ ફરજિયાત નિમાઝો ઉપરાંત બે મરજિયાત નિમાઝ છે:—(૧) સલાતુલ લૈસ અર્થાત્ મોટી રાતની નિમાઝ. એને તદ-જલુદ જાગુ કહે છે. એનો સમય મધરાત પછી શરૂ થાય છે, અને પો કાદનાં સુધી પહેલે છે. કુરાનમાં આ નિમાઝની ખામ અજામજ કરવામાં આવી છે. (૨) સલાતુલ્લુદા. એ બીજા મરજિયાત નિમાઝ છે. એ લગભગ નારનાં સમયે પડવાની હોય છે. બે મંદની નિમાઝો આ સમયે જ પડાય છે.

નિમાઝની તૈયારી

દરેક નિમાઝ પહેલાં સામાન્ય રીતે ઉઘાડ રહેતા શરીરના ભાગો ધોવા જરૂરી છે. એને વુજુ અથવા વજુ કહે છે. એ આ પ્રમાણે:—

(૧) કાંડાં સુધી હાથ ધોઈને સ્વચ્છ કરવા.

(૨) હાંત સાફ કરવા અને મોં અંદરથી ધોઈને સાફ કરવું.

(૩) નાક સાફ કરવું. પાણી વડે નસકોરોને અંદરથી સાફ કરવાં.

(૪) આંખે મોં ખદારથી ધોઈને સાફ કરવું.

(૫) પછી જમણો હાથ અને ત્યારપછી ડાબો હાથ કાણી સુધી ધોવો.

(૬) ત્યારબાદ ટચલી આંગળી અને અંગૂઠા સિવાયની ત્રણે આંગળીઓને એકઠી કરીને બંને જીના હાથથી માથું લૂછી નાખવું.

હૃદયશકા કે લઘુશકા પછી ફરી વજુ કરવું જોઈએ. સંભોગ કર્યો હોય તો પૂર્ણગ્નાન કરવું જોઈએ અથવા તો આખા શરીરને ધોઈ લેવું જોઈએ:

નિમાઝ પઢનાર ઊભાર હોય અથવા પાણી ન મળી શકે એમ હોય તો ધુલુ માટીને બંને હાથ અડકાડી એના વડે ફક્ત એક વાર મોં અને હાથનો પાછતો ભાગ લૂછી નખાય એ પૂરતું છે. આ આપદ્ધર્મની કિયાને તયમ્મુમ કહે છે.

નિમાઝની કિયા

નિમાઝની કિયાના સામાન્ય રીતે બે ભાગ છે:—ઈર્ધ અને સુન્નત. ઈર્ધ સમૂહ સાથે પઢવાનો ભાગ છે. એ મસ્જિદમાં ઇમામના પ્રમુખપણા નીચે પઢાય તો વધારે સારું. બીજો ભાગ સુન્નત એ જતે એકલાએ પઢવાનો ભાગ છે. પોતાના ઘરમાં જ એ પઢી લેવાય એ સૌથી વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે. પરંતુ સંઘપ્રાર્થનામાં ન ભળી શકાય એમ હોય ત્યારે સુન્નતની જગે ઈર્ધ પણ એકાંતમાં પઢી શકાય.

સલાતુલ ફજલ યાને સવારની નિમાઝમાં બે રકાત+ (સુન્નતની) જતે એકલાએ પઢવાની હોય છે અને બે રકાત (ઈર્ધની) સમૂહમાં પઢવાની હોય છે.

સલાતુલ જુહુ યાને બપોરની નિમાઝ લાંબી છે. એમાં પ્રથમ ચાર અથવા બે રકાત (સુન્નત) એકાંતમાં પઢવાની હોય છે અને ત્યારબાદ બે રકાત (ઈર્ધની) સમૂહમાં પઢવાની હોય છે. અને વળી પાછી બે રકાતો (સુન્નતની) એકલા પઢવાની હોય છે.

જુહુ સમયે કરાયેલી જુમ્હાની નિમાઝમાં સમૂહમાં પઢાતી ચાર રકાતો (ઈર્ધ) ઘટાડીને બે કરવામાં આવે છે. પણ આ રકાતો પૂર્વે ‘ખુતબા’ થાય છે જેમાં મુસ્લીમોને ભાલાઈ કરવાનો અને નૈતિક ઉત્તરિતા પ્રુણપથે પગનાની પ્રેરણા કરવામાં આવે છે તથા રાષ્ટ્રીય અને કામી ઉત્તરિ વિશે ઉપદેશ આપવામાં આવે છે.

સલાતુલ અસ્લ યાને નમતા પહોરની નિમાઝમાં ચાર રકાતો (ઈર્ધ) સમૂહમાં પઢવાની હોય છે.

સલાતુલ મઘરિબ યાને સૂર્યાસ્તસમયની નિમાઝમાં ત્રણ રકાતો (ઈર્ધ), સમૂહમાં પઢ્યા પછી બે રકાતો (સુન્નત) એકલા પઢવાની હોય છે.

ઈશા યાને પહેલી રાતની નિમાઝમાં ચાર રકાતો (૩૫) સમૂહમાં, પછી બે રકાતો (સુન્નત) એકઠા અને વળી પાછી ત્રણ રકાતો (વિત) એકઠા એમ કુલ નવ રકાતો પઢવાની હોય છે. આમાંની છેલ્લી રકાતમાં કુન્નત નામની સુપ્રસિદ્ધ પ્રાર્થના આવે છે.

તહજજુદ અબ્બેના બેઠકામાં પઢાતી આઠ રકાતોની બનેલી હોય છે.

જુહા અથવા ખપોર પહેલાં પઢવાની મરજિયાત નિમાઝ બે અથવા ચાર રકાતોની બનેલી હોય છે.

ઈત્તી નિમાઝમાં બે રકાત (સુન્નત) પઢ્યા પછી ખુતબા થાય છે. આ ખુતબાને હેતુ જુમ્હાની નિમાઝના જેવો જ હોય છે.

મુસાફરી વખતે સવાર સિવાયની બીજી બધી નિમાઝોમાં સુન્નત છોડી દેવાય છે. અને જુહ, અસ્ત અને ઈશા નામની નિમાઝોમાં પઢાતી ચાર ચાર રકાતો બબ્બે કરી દેવાય છે. પરંતુ માણસને જ્યારે ખબર હોય કે અમુક સ્થળે ચાર અથવા વધારે દિવસો મુકામ કરવાનો છે ત્યારે ત્યાં પૂરી નિમાઝ પઢવી જોઈએ.

બે અથવા બેથી વધારે મુસ્લીમો સાથે હોય તો તેઓ પોતાનામાંના એકને ઇમામ બનાવીને સામુદાયિક પ્રાર્થના કરી શકે છે. એકલો માણસ સુન્નતની જોમ દૂર્ધ પણ એકલો પઢી શકે.

સામુદાયિક મુસ્લીમ પ્રાર્થનાની બે મુખ્ય વિશિષ્ટતાઓ છે:- (૧) કોઈ પણ માણસ તેમાં ઇમામ થઈ શકે છે. સરત માત્ર એટલી જ કે એને બીજાઓ કરતાં કુરાન વધારે સારી રીતે આવડતું હોવું જોઈએ અને બીજાઓ કરતાં એ વધારે સફળથી હોઈ પ્રજુ અને પ્રજુનાં પ્રાણીઓ પ્રત્યેની ફરજને અદા કરવામાં ચડિયાતો હોવો જોઈએ. (૨) નિમાઝ પઢનારા સમૂહમાં ન્યાતમ્મત પદ કે ધનનો કોઈ પણ બેદ રખાતો નથી. રાત્ર પછુ પોતાના અધમાધમ પ્રતજન સાથે ખબે ખબો અગ્રીને નિમાઝ પઢે છે.

દરેક સામુદાયિક નિમાઝની પૂર્વે અઝાન અર્થાત્ નિમાઝની હાકલ પૂરતા મોટા અવાજથી કરાવી જોઈએ. નિમાઝ શરૂ થતાં પહેલાં બધાએ વ્યવસ્થિત રીતે હારબંધ બિન્ના રહેતું જોઈએ.

[અપૂર્ણ]

સુનીલાસ પુ. આરોહ

એરોપ્લેન

પ્રસારી બસે નિજ પાંખ બાણે
સ્વપ્નસ્થ કો બૂતલ પાંખી પોઠયું—
એવું દીકું મેં-દીકું આજ કોતુકે,
આરામ લેતું જુહુને કિનારે,
વિમાન કોઈ - નહ કેરું મત્સ્ય !

કાવ્યો સુષ્યાં છે, સુષી કંક વાતો,
વિદ્યાન લોકો વળી ફિલ્સફીની
ગિરા સુષી છે વિષ જેવી એરી,
યંત્રો તણો દારુણ દ્રાસ ગાતી —
તે “બેક ટુ નેચર”* “વિચરો પુના સો
નિસર્ગ અંકે બહી વર્તમાન !” —
વલો રસો, ને પડવા અસંખ્ય
એ મંત્ર કેરા, ગિરિ ગર્જરો ને
સાતે ય સિન્ધુ યુગ - લેખડોમાં,
ગાણ ઉઠ્યા તે સહુ થાય તાલું
ઉરે મને. એ નીરખી વિમાન.

૧૬

“ચલો નિસર્ગે !” મુજને ય એવું
ગાવું ગમે જો મિરખું નિસર્ગે

* Back to Nature-ચલો નિસર્ગે-એ ધોષણાનો આદ્યદ્રષ્ટા સહાન ફ્રેન્ચ ફિલ્સફી જન જેક્સ રસો (Jean Jacques Rousseau) હતો. Social Contract નામના તેના એક સમર્થ ગ્રંથનું એ કેન્દ્ર-સ્ત્ર છે. પૂર્વ-ઐતિહાસિક યુગ (Prehistoric Times), જેમાં માણસ પ્રકૃતિનો બાળક (in the state of Nature) હતો, જ્યારે કોઈ પણ જાતના સામાજિક, રાજનૈતિક, ધાર્મિક કે આર્થિક બંધન જન્મ્યાં ન હતાં, કોઈ પણ રૂઢિ ન હતી, તેનાં કાવ્યમય ચિત્રો દોરો તેમાં વસતાં Noble Savagesની દશામાં માનવતાને પાછી ખેંચી જવાનાં તેનાં સ્વપ્ન હતાં. ફ્રેન્ચનો એ સુવર્ણયુગ હતો અને એ ગ્રંથની-Social Contractની અસર યુરોપના જીવન ઉપર એટલી મોટી હતી કે ફ્રેન્ચ વિપ્લવને પ્રયંત્ર વેગ આપનાર કોઈ એક જ ગ્રંથનું નામ આપવાનું હોય, તો તેમાં એ અવશ્ય સ્થાન પામે.

માંગદય જે વિશ્વ સદાય અંજે.
કિન્તુ મને કયાં ય ન ભૂતકાલે
દેખાય તે દિવ્ય સુવર્ણ-કાળ ! —
ને લોહીભૂખી નખદંતવાળી
મને ડરાવે, “ પ્રકૃતિ ” રૂસોની !

૨૩

રુકુરે ઉરે ચિત્ર પરંપરામાં
વનો ળધાં તે અતિ હિંસ્ર ઘોર,
તેમાં નવસો મનુષ્યાળ કંપે,
ભોરીંગ મોટા વરુ વ્યાઘ્ર સિંહ,
ને ઘોર તે વીજ તણા કડાકા,
પ્રચંડ વર્ષા હિમ ચાળુકો શી
અંજાનિલો વાયુ તણા સપાટા,
ને શંભુનાં નેત્ર ત્રીજાં સમે તે
પ્રચંડ ભાનુ—વદી એથી “ ત્રાહિ ! ”
પંથો વિનાનાં ધન જંગલોમાં
ખળ્યો અળ્યો લોહી લુહાણુ દોડે
નિર્સર્ગ—અંકે મનુષ્યાળ આદિ !
જેને ગમે આ પ્રકૃતિ રૂસોની
તેને લલે એહ હળે સુખારક !
ને તે લલે ગાય, “ ચલો નિર્સર્ગ ! ”

૩૮

અંધું હું તો કિન્તુ અનન્ત શક્તિ
જેથી તૂટે દુર્ગમ કાળ—દુર્ગ;
તૂટે વળી તે સ્થળ ઠેરી ભીંતા,
કરાળ ને ઘોર ખડી સદા જે,
નોખાં કરી માતવી માનવીને,
વાડા સ્ત્રી ભીપણુ કોટિ કોટિ,
ફેલાવતી આળ વિનાશ ઠેરી,
ને ચૂડ જેની ચમ—પાશ જેવી
રીખાવતી માનવ—સંસ્કૃતિને !

૪૭

અંધું હું તો તે દિન સંવ્ય વ્યારે
સાતે ય સિન્ધુ ગિરિમાળ સર્વે

મનુષ્યને પાય ઝૂંકી રહીને
હશે બન્યાં માનવ-ખાળ કાળે
ખાખોચિયાં ટેકરીઓ સમા જ.

પર

ને જંખું હું તે દિન લબ્ય જ્યારે,
વિમાન સામે રહું હાંફી જે આ
હશે પ્રતાંખી નિજ પાંખ વીંઝતું
ઘડી ધરાપે, ઘડી ચંદ્રમાં, હશે
વા ઝૂકતું મંગળ શુક ટોડલે !
ને ચંદ્ર જ્યારે પૃથિવી પુરીની
હશે બન્યો ખોળ જ એક નાની,
ને સૌ ગ્રહો સૂર્યપુરી તણાં પરાં
સમા ધરી એક ખીલની આંગળી
સબ્યો બનીને રવિ સંઘ દેરા,
હશે રહ્યા નિત્ય અનેક યોજના
વિશ્વેક્ય દેરી નિજ સંઘમાં ઘડી !
ને પૃથ્વીના. આ મનુષ્યાલ દેરી
હશે ઘસાતી મૃદુ પાંખ સ્વાતિએ,
ને શહિદી જે મલકાતી પેખશે
તેજસ્વી એવા પૃથિવી-કુમારની
કીર્તિ-ધ્વજ ઊડતી ઉચ્ચ શૃંગે
સપ્તર્ષિ, ચિત્રા, મૃગ, વ્યાધકેરાં !

૨૧ કિન્તુ

ઓચિન્તુ

તે “જેકુ હુ નેચર”, વનરાજ - ત્રાડે,
પ્રચંડ કાળે શ્રવણે ઝીંકાયે !
ને સ્વપ્ન મારાં બની છિન્નલિપ્ત
બળે તુટી ડોટિક કચ્ચરોમાં
લાગે મને મોત-પછાડ ખાતાં !
ને કારમી કાજળ-કાળી છાયા
મને બતાવે કવિ કિલ્લુદો સૌ,
યત્રો તણી સંસ્કૃતિ “આસુરી” ની !

હા, આસુરી ! - ને વળી કાંત ભીસી,
સેતાની કૂંદતાં ય ન જ'પ પામે
સંતો કંઈ, એવી વિનાશ-લીલાં
યત્રો તણી તે સઘળા બતાવે !

૮૪

ફલંગ લેતાં,
હિંસા-મદે ભીષણ તાલ દેતાં,
અંગાર-ઓઢી,
ને કોસ ઠોઢી
નિત્યે ધવાતી, ધથરી રીખાતી
રે ! પહાવરી માનવતાની છાતીમાં,
બાણે રહ્યાં દોડી વિમાન એ સૌ —
એવું મને તે સઘળા સુણાવે !

૯૨

ને દૂર પેલાં અઝૂમી રહેલાં
સારાં ય આ શાન્ત શહેર ઉપર,
દેખાય મોટાં મિલ-બૂંગળાંઓ —
તેને બતાવી,
તેમાં રિખાતી
કેં લક્ષ્ય કોટિ જનતાની મૂંગી
મનો વ્યથાની, ઉર-યાતનાની
વાતો કહે તે રુધિરે લખાતી.

૧૦૦

બાણું બધું એ - બની યત્ર સાંધે
રે ! યત્ર જેવા જડ, પ્રાણ-શૂન્ય,
ઘસાઈ બતાં મંજુરો તણી વ્યથા,
ને મૂડીવાદી - શ્રમંભવીઓ તણાં
યુદ્ધોની ફહાણી - બધું એ હું બાણું.
પરંતુ એ વાંક શું યત્ર કેરો ?
તો ખેલું જ્યારે હજી ભૂમિ કેરા
કઠોર હશે મનુ-ખાલ્ય-કાંજે
હશે લદાયું, નહિં ત્યાર મોટાં
જાગ્યાં હશે ઘોર તુફાન વોરુ ?

ક્યારે, કયા ભવ્ય સુવર્ણકાળે
વધાવી લોકે પ્રગતિ-પ્રભાને ?
ભુલાર્ધે સોકેટિસની નથી કયા,
ને ઈશુના ઘા હજી સર્વ તોભ,
ગેલીલિયો શું લટકે હજુ ના
ફાંસી તણે કાળ કરાળ માંચડે ?
મૂંગી વ્યથાઓ મજૂરો તણી તે,
ને ઘોર હિંસા જગ જે પ્રવર્તે,
તે માનવી પાશવતા તણાં છે
પ્રતીક ફૂડાં - નવ યંત્રને શિરે
જવાળાદારી રજ માત્ર એકની.

૧૨૧

દેવો ભલા ! શે સહુ દોષ વસ્તુને ?
છે દોષ પૂરો ભૂખી વાસના તણે,
જે બાંધી વાંડા પર પોતીકાના,
ને ગોત્ર કેરી, કુળ, ગ્રામ, ગ્રાન્ત,
ને દેશ ખંડો તણી ભીંત બાંધી
દેલાવતી રક્ત-પિપાસુ લ્હાય;
ને યંત્ર જેનાં બની આજ લોગ
સાધી રહ્યાં ઘોર વિનાશ ભાસે,
તે વાસનાની-ભૂખી વાસનાની
કાયા અને પ્રાણ ફેધન્તી શુંખલા
તોડી વછોડી, દિન એક જાગી,
વિમાન સામે રહું આ પડી જે,
પડેલ બન્દી વનરાજ કે સમું
આઘાત સાથે સહસા બાંધી તે
કાયા અને પ્રાણ ફેધન્તી શુંખલા
તોડી વછોડી, અતિ ભવ્ય રાજશે
અનન્ત કેરી વનરાજિમાં, ત્યાં
વિરાટનાં ગાન ગળાવો ઘેરાં,
નિહારિકાનાં પ્રતિબિમ્બ ઝીલી,
ને કાટિ તારા-નગરો તણાં તે
જિયા મિનારા તણી ભવ્ય છાયા

હૈયે. બુલાવી, યુગ સર્વે ઠેરાં
તમિસ-વીંટ્યા. ગિરિ-પાય ઘોઈ,
કેં તેજ-કુંભે મહીં શ્વાસ લેતાં
મન્દાકિની-નીર હશે જ . બહેતાં!

૧૪૬

ને આજનાં આ નજરે પડે જે
ધૃણાભરેલાં, અતિ હીન, હિંસ
ચિત્રો બુલાશે નિરખેલ ઠોઈ
દુઃસ્વપ્ન જેવાં, જગ આખું આ અને
હશે જાન્યું તે શ્રુતિ-સ્વપ્ન જેવું—
માળા સમું શાન્ત, સુસ્મિન્ન, મીઠું!—
સુવર્ણ એવા યુગતું પ્રતીક
આજે દીઠું મેં—દીઠું આજ ગર્વે
આરામ લેતું જુહુને કિનારે,
વિમાન ઠોઈ - મનુ-પુન્ય-પાંખ!

૧૫૬

સોવિયેટ રશિયામાં નીતિ*

રશિયામાં સોવિયેટ સત્તા સ્થપાઈ તે વેળા દુનિયાના વિચારો, મનોદશા તથા અભિરુચિને સખત આંચકો પહેંચાડનારાં ઘણાં પરિવર્તનો થયાં; દુનિયા એટલે જે દુનિયાએ પોતાની જીવનપદ્ધતિ મંસ્કારી સમાજ માટે સર્વોત્તમ માની હતી તે.

સોવિયેટ જાહેર કરેલી નવી નીતિનું સ્થાન આ પરિવર્તનોમાં ઊતરતું નથી. આજની દુનિયામાં માણસના અંગત જીવન (Sexual) જીવનને નિયંત્રિત કરનારા કાયદા, રિવાજ તથા નિષેધોને કલમના એક જ સપાટે ઊઠાવી દેવામાં આવ્યાં, ને આજનું કોઈ પણ રાજ્ય કલ્પે નહિ કે કોઈ પણ ધર્મ સહન કરે નહિ એટલી હદ સુધી જાતીય જીવનમાં વ્યક્તિને પોતાની મુનસાફી પર છોડી દેવામાં આવી. નવા સમાજને કોઈ પણ પ્રકારે વ્યક્તિના કાર્યથી હાનિ ન થાય એટલો સિદ્ધાંત જાળવીને વ્યક્તિનું જાતીય જીવન પોતપોતાની અભિરુચિ ને સમજણ પર છોડવામાં આવ્યું. એમ કહી શકાય કે સ્વતંત્ર સિદ્ધાંતને સોવિયેટ સંપૂર્ણ છૂટ આપી. પણ પુરુષને પોતાની વાસનાને સ્વચ્છંદે નૃત્ય કરાવતા જોવાની જે કલ્પના રશિયામાં નવાસવા જનાર સેવતા હોય એવા મુક્ત પ્રેમની હું વાત નથી કરતો. એવું શોધવા જનાર તો ત્યાં નિરાશ જ થાય; પણ સ્ત્રીપુરુષ પોતાના સાથીને સ્વતંત્ર રીતે પમંદ કરી શકે એ જ અર્થ સ્વતંત્ર પ્રેમનો હું કંટે છું.

આ સ્વાતંત્ર્યને ખાતર રશિયામાં લગ્ન તેમ જ છૂટા છોડાને બધાં બંધનોથી મુક્ત કરવામાં આવ્યાં. હાલમાં ત્યાં લગ્ન પર નહિ પરંતુ સહવાસ પર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. સ્ત્રી તથા પુરુષ સ્વતંત્ર સહવાસમાં રહે ત્યાં સુધી રહી શકે. લેંકમત કે રાજ-સત્તા એમાં દખલ ન કરે કે એને વખોડે પણ નહિ. સોવિયેટ કાયદામાં વ્યક્તિચાર-Adultery-જેનો સજ્જ ન હોયે રાખવામાં આવ્યો નથી. કાયદો માત્ર એક જ પરિસ્થિતિમાં

* રશિયન ક્રાંતિ એટલે અરે સજ્જાય છે એમ કહીને યથારે અર્થિક તથા સહાયલિંગ છે. ખરું જોતાં રાજકીય ક્રાંતિ તો આર્થિક તથા સામાજિક ક્રાંતિના સાધનરૂપ જ ગણી શકાય. વિજ્ઞાન ને યાંત્રિક ઉદ્યોગના વિકાસ પહેલાંની ને પછીની માણસની પરિસ્થિતિમાં એટલો બધો ફેર પડ્યો છે કે દરેક ક્ષેત્રમાં અસંગતતા દેખાયા વિના રહેતી નથી. એ અસંગતતા દૂર કરવા મોટાં પરિવર્તનોની દરેક દેશમાં જરૂર છે. રશિયાએ એવાં પરિવર્તન કથારનાં શરૂ કરી દીધાં છે.

(Maurice Hindus) મોરિસ હિન્ડસ નામના મૂળ રશિયન પણ નિવાસે અમેરિકન લેખકે વારંવાર રશિયામાં જમણ કરી ત્યાંની પરિસ્થિતિનાં ચિત્રોરૂપ ચારેક પ્રમાણભૂત પુસ્તકો લખ્યાં છે, એ અંગ્રેજી વાંચનારા જાણે છે. પૂર્વેકહેથી જોને એટલા મુક્ત થઈને લખવાનો એનો પ્રયત્ન છે ને એણે દોરો પણ છુપાવ્યા નથી. જાતીય નીતિ રશિયામાં આજે કઈ પરિસ્થિતિમાં છે એનો કંઈક ખ્યાલ આપવાના હેતુથી ૧૯૩૩ ના જૂનમાં પ્રગટ થયેલા એના Great Offensive (ગ્રેટ ઓફેન્સિવ) નામના પુસ્તકના Morality (પા. ૧૧૭-૧૩૦) નામના પ્રકરણના મોટા ભાગનો અનુવાદ અહીં આપ્યો છે. એનાં બીજાં પુસ્તકો:

The Broken Earth, Humanity Uprooted, Red Bread.

વ્યક્તિને શાસન દેવા કામમાં આવે છે—ઝતીય શોષણ (Sex Exploitation)માં—એટલે, ત્યાં એક વ્યક્તિની ઇચ્છાનો દ્રોહ કરે ત્યાં જ. રશિયન કાયદામાં બળાત્કાર એ ભારે ગુનો છે. ને ગમે તે હેતુથી કે ગમે તે પરિસ્થિતિમાં એ ગુનો થયો હોય તોય ગુનેગારને ભારે સજા થાય છે.

જે સ્ત્રીપુરુષને પોતાનો સંબંધ કાયદામાં નોંધાવવો હોય તે (Jags) જેગ્સ—લગ્ન ને છૂટા છેડાની ઓફિસ—માં જઈ તેમ કરાવી શકે. આખી ક્રિયા બહુ સાદી ને નામની જ છે. કોઈ પણ સાક્ષીની જરૂર પડતી નથી. કંઈ પણ પ્રતિજ્ઞા લેવાની હોતી નથી—પ્રતિજ્ઞા તો બન્નેથી જ કાઢી નાખવામાં આવી છે—પરસ્પર કંઈ વચનો નથી આપવાનાં હોતાં કે કંઈ વિધિ પણ નથી કરવો પડતો; જે કે કાયદો વિધિની આડે નથી આવતો—જેમની ઇચ્છા હોય તે ધાર્મિક વિધિ પણ કરાવી શકે. કોઈ યુગલને દેવળમાં લગ્ન કરવાં હોય તો કાયદો તેમાં બાધ નથી કરતો. સામાન્ય રીતે વિવાહિતોનાં સંબંધોમાં કે મિત્રો ભેગાં મળી ભોજન, સંગીત, લાપણો વગેરે કરી પ્રસંગ ઊજવે છે.

થોડાજ વખત પર કાયદેસર લગ્ન કરવાના ધરાદાયી એક અમેરિકન યુગલ લગ્ન નોંધવાના એક કાર્યાલયમાં પહોંચ્યું. ત્યાં એમને એસવાનું આમંત્રણ મળ્યું; સામે એક બાઈ બેઠેલી હતી. એમના આવવાનું કારણ જાણ્યું એટલે બાઈએ એમને એક છાપેલી ગહેરાત વાંચવા આપી. આ ગહેરાત સોવિયટના લગ્નના કાયદા વિષે હતી. એની ૪ થી કલમમાં હતું કે બંને પક્ષ પરસ્પર ઇચ્છાથી લગ્ન કરે, બંનેની ઉંમર ૧૮ વર્ષથી ઓછી ન હોય, ને બંને પાસે નાગરિકત્વનાં ભેદિતાં પ્રમાણપત્રો હોવાં જોઈએ. આજ કલમની બીજી નોંધમાં એવું છે કે એક વખત પરણેલ વ્યક્તિ—એટલે કે પરણેલ હોય ને જેણે છૂટા છેડા ન લીધા હોય—પરણી ન શકે તેમ જ રાગિણ મનવાળાં માણસો કે તેમનાં નજીકનાં સગાં પણ પરણી ન શકે. ૮૮ મી કલમમાં એવું છે કે આ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનારને ૧ વર્ષની સજા થાય, તેમ જ પોતાના સાથીને ઝતીય રોગનો એપ લગાડનારને પણ ૧ વર્ષ જેલ મળે.

આ વાંચી રહ્યા પછી એના પર સહી લેવામાં નથી આવતી, પણ વ્યક્તિઓ પોતાની જવાબદારી સ્વીકારે છે એમ માની લેવામાં આવે છે. પેલી બાઈએ થોડા સાદા પ્રશ્નો પૂછીને કામ શરૂ કર્યું—નામ, ઉંમર, સામાજિક દરજ્જો, પરિણીત કે નહિ, સંતાન છે કે નહિ, ક્યા રાજ્યની પ્રજા, ધંધો, સ્ત્રી પોતાનું કે પોતાના પતિનું નામ ધારણ કરવા માગે છે—પ્રશ્નોના જવાબ તેણે પોતાના ચોપડામાં નોંધી લઈ તેના પર ટિપ્પટ ચોટાડી યુગલને પરિણીત ગહેરે કર્યું. આ ગદલ ૩. ૩ થી લેવામાં આવી.

પેલા પુરુષને આથી ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. પોતાના જીવનનો એક અતિ મહત્વનો પ્રસંગ આમ ક્ષણમાં પતી ગયેલો જોઈ એણે હસવામાં પૂછ્યું કે છૂટા છેડા પણ આટલી જ સહેલાઈથી થઈ શકે? પેલી બાઈએ જવાબ આપ્યો: “ જરૂર, તેમ કહો તો આ ક્ષણે—પણ મારી સલાહ નથી, છૂટાછેડા કરવા એ સારું નથી. ” ને તરત જ તેણે તેમને પૂછ્યું કે જરૂર સામે તો તમે ડોક્ટરની સલાહ પણ મેળવી શકા.

“ ડોક્ટર! આ વળી બીજું આશ્ચર્ય ! ” પણ બાઈએ સમજાવ્યું કે આ આદર્શ કાર્યાલય છે, લગ્ન કે છૂટા છેડા માટે આવનારાં યુગલને ઇચ્છા હોય તો ડોક્ટરની સલાહનો લાભ

મળે છે. ધીમે ધીમે આવાં બધાં જ કાર્યાલયોમાં એ સગવડ થશે, પણ ડોક્ટરો સલાહ ફરિયાદો નથી.

આ યુગલે ડોક્ટરની સલાહની ઈચ્છા બતાવી એટલે પ્રથમ સ્ત્રીને અને પછી પુરુષને અંદર મોકલવામાં આવ્યાં. તદ્દન એકાંતમાં એક સ્ત્રીડોક્ટરે તેમની સાથે વાતો કરી. તેણે કહ્યું કે તમને સંકેત થાય એવો કોઈ પણ પ્રશ્ન પૂછવામાં નહિ આવે, પણ યોગ્ય સલાહ જોઈએ તો પ્રશ્નોના બરાબર જવાબ આપજો. પરિણીત યુગલને સંતતિ જોઈએ છે કે નહિ એ એક મુખ્ય પ્રશ્ન હોય છે, ને ન જોઈતી હોય તો એ વિષે સૂચના તથા શિક્ષણ મેળવવા માટે એવી ઇસ્પતાલમાં આમંત્રણ મળે છે. આવું શિક્ષણ રશિયામાં બધે જ કાયદેસર છે.

છૂટાછેડા પણ જોમને જોઈતા હોય તેમને તરત મળે છે. ગામડાંઓમાં ઘણી જગ્યાએ અમલદારો અરજદારોને ૧૦ દિવસ રાહ જોવાની સલાહ આપે છે; એ આશાથી કે એટલામાં મનનો ઉદ્વેગ શમી જાય કે તકરાર કે અન્યાય હોય તે દૂર થાય, ને છૂટાછેડાની જરૂર ન રહે. પણ કાયદામાં આવા વિલંબને સ્થાન નથી. પતિ કે પત્ની પરસ્પરની સંમતિથી કે તે વિના પણ છૂટાછેડા મેળવી શકે. આમાં પણ વકીલની, સાક્ષીની કે કારણની જરૂર નથી પડતી. બાળકો હોય તો તેની વ્યવસ્થા વિષે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે. છૂટાછેડા લેનારમાં બીજા પક્ષને એ જાણાવવાની હિમત કે ઇચ્છા ન હોય તો કાર્યાલયનો કારકુન જ એ પક્ષને ટૂંકાણુમાં પણ રૂપિય રીતે ખર્ચ આપી દે.

છૂટાછેડાની બાબતમાં કાયદો દખલ નથી કરતો, પણ મિલકતની તકરારોમાં તથા નિર્બળ પક્ષ, ખાસ કરીને બાળકોના રક્ષણની બાબતમાં કાયદો વચ્ચે પડે છે. છૂટાછેડા લીધેલામાંથી કોઈ પણ પક્ષ માંદગી કે અસક્તિને કારણે બીજા પક્ષની કમાણીના ત્રીજા ભાગ પર વધુમાં વધુ ૧ વર્ષ માટે હક ધરાવે છે; ને આર્થિક જીવન પર રાજ્યનો પૂરેપૂરો કબ્જો હોવાથી આવી ખોરાકી આપવામાંથી છટકી શકાતું નથી. બાળકોના ભરણપોષણ માટેની વ્યવસ્થા કરાવવામાં રાજ્ય બહુ કાળજી રાખે છે. હમેશાં બાળકો માતાને સોંપવામાં આવે છે. રશિયન અદાલતોની માન્યતા છે કે પિતા ગમે તેટલો માયાળુ કે કાળજીવાળો હોય છતાં માતા અર્પી શકે એટલી કાળજી બાળકને એ નથી આપી શકતો. માતા નશા-બાજ કે અધર્મ પુરવાર થાય તો જ પિતાને બાળકનો કબજો સોંપાય. છૂટાછેડા લીધેલા કમ્યુનિસ્ટો ઘણી વાર દલીલ કરે છે કે પોતાની જૂની પત્ની કરતાં રાજદારી શિક્ષણ આપવામાં પોતે વધારે કુશળ છે તોપણ તેમને બાળકોનો કબજો સોંપાતો નથી.

ન્યાં લમો કાયદેસર નોંધાયાં નથી હોતાં ત્યાં બાળકોની ખોરાકીની બાબતમાં ભારે મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે; કેમકે અમુક પુરુષ અમુક સ્ત્રીની સાથે રહ્યાનું કબ્જા કરે તોપણ પોતે તે સ્ત્રીનાં સંતાનનો પિતા હોવાનો ઇન્કાર કરે ને એની સાથીનીમાં એ સ્ત્રી સાથે રહેલા બીજા પુરુષોને રજૂ કરે. ક્રાંતિની ચક્રાવળમાં વર્ષોમાં ન્યારે આવી મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી ત્યારે અદાલતે આવા બધા પુરુષોને બાળકના પોષણ માટે જવાબદાર ઠેરવતી ને બાળકપર બહુપિતૃત્વ લાદવામાં આવતું.

પરંતુ હવે અદાલતે એક જ માનુસ પર બાળકની જવાબદારી નક્કી કરે છે, બહુપિતૃત્વનો ખ્યાત્રસોવિયટની ન્યાયદષ્ટિને અસંગત લાગે છે. ન્યાં પુરાવો અયોગ્ય હોય ત્યાં

તેઓ પોતાની સહ અથવા તપાસ કરવા નીચેના અમલદારની સૂચનાને અનુસરે. પિતા હોવા વિષે જેનો સૌથી વધારે સંભવ લાગે એ માણસને અદાલત પિતા કરાવે. આ માણસ જે અદાલતને ચુકાદો ખોટો ફેરવી શકે તો તે ચુકાદો રદ કરવામાં આવે ખરા.

આ પ્રમાણે જૂના રિવાજો ને નિયમોથી જાતીય પ્રવૃત્તિ મુક્ત કરવામાં આવી છે, લક્ષ તથા છૂટાછેડા બહુ જ સહેલાં ને સાદા કરી નાખવામાં આવ્યા છે, સંતતિનિયમન ને ગર્ભપાત કાયદેસર કરાવવામાં આવ્યાં છે; ત્યારે જાતીય નીતિમજ્જાની રશિયામાં કેવી દશા થઈ હશે ?

સોવિયટના લક્ષ તથા જાતીય કાયદાઓ વિષે બહારની દુનિયાને પહેલવહેલી ખબર પડી ત્યારે બધા જ “શું થશે” એ વિષે આશ્ચર્યથી જેમ રહ્યા હતા, ને ઘણા ભવિષ્ય ભાખવા બેસી ગયા હતા કે રશિયા થોડા જ વખતમાં ગંગલી અસભ્ય દશાએ પહોંચી જશે. આ કાયદાઓને લીધે જ એક પેળા ‘સ્ત્રીઓ સામુદાયિક ઉપભોગની વસ્તુ બની ગઈ છે’ એવા ગપાટા ઊડતા હતા ને ઘણા લોકો એ માની પણ લેતા. ખીજા ભાષાઓમાં અનુવાદ પામેલી કેટલીક રશિયન નવલકથાઓના પ્રચારથી આવી વાતોને ટેકા પણ મળેલો. રોમેનોવની નવલકથા “રેશમી મોઝનેની ત્રણ બેડીઓ”^૧ તથા એની અન્નેઃ ટૂંકી વાર્તા “પુષ્પવિહીન”^૨ અથવા “કુતરા શેરી”^૩ કે “ચોરસ વર્તુલ”^૪ જેવાં નાટકને રશિયાની બહારના ઘણા લોકો રશિયામાં જાતીય સભ્યતાના વિનાશના સચોટ પૂરાવા તરીકે રજૂ કરતા.

પરંતુ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ આવી માન્યતાને ટેકા નથી આપતી. રશિયામાં જનતા બનાવો સમજવા માટે એક વસ્તુ સમજી લેવી અત્યંત આવશ્યક છે; ભારે ઝડપ ને જોરથી ત્યાં માણસોના વર્તનમાં તેમ જ સમાજના સમતોલપણમાં ફેરફાર થયા કરે છે, જે કે ફેરફાર સિદ્ધાંત કે કાયદામાં ચતા નથી. એ દેશમાં એક વર્ષ એક યુગ સમાન છે. દરિયાનાં ભરતી ને ઝોટની જેમ ત્યાં જીવન વહે છે ને એક કાળે ભારે મહત્વનો લાગતો બનાવ ખીજે વર્ષે અદૃશ્ય થાય ને ભુલાઈ પણ જાય. પ્રયોગ ને સ્પષ્ટનની (trial and error) પદ્ધતિ અનુસાર બોલશેવિકો ઉદ્યોગમાં, કળામાં કે નિત્યના જીવનવ્યવહારમાં નવા ફેરફારો કરતાં અચકાતા નથી ને ત્યારે અમુક ફેરફાર હાનિકારક લાગે ત્યારે તે અટકાવવા કે પાછા ખેંચી લેવા પણ સદા તૈયાર હોય છે. ક્રાંતિના સરજાતના દિવસોમાં એવો એક માળો આવી ગયો ત્યારે તરુણ ક્રાંતિકારીઓ, ખાસ કરીને બુદ્ધિજીવી વર્ગ (intellectuals), ને તેમણે પુરુષવર્ગ, સ્વાતંત્ર્ય ને સ્વચ્છંદ વચ્ચે ગોટાળો કર્યો હતો ને જાતીય સ્વેચ્છાચાર કે આત્માચારમાં એ લોકો તરબોળ થયા હતા. “રેશમી મોઝનેની ત્રણ બેડી” જેવી વાર્તાઓનો એ જમાનો હતો, પરિણામે છાપાંઓ, સામ્યવાદી (કમ્યુનિસ્ટ) પક્ષ તથા મજૂરસંઘોએ જાતીય સ્વચ્છંદ સામે બેશબેર લડત ઉપાડી; આખા દેશમાં, ને ખાસ કરીને યુવકસંસ્થાઓમાં, ભાવનાનું સમતોલપણું પ્રાપ્ત કરવાનાં પ્રયત્નો થવા માંડ્યા; ટેકેટકાણે ચર્ચાપરિપક્વો, વ્યાખ્યાનો, કરાવો, દેખાવના મુકદ્દમા તથા વિશાળ સભાઓમાં જાતીય પ્રશ્ન દરેક દૃષ્ટિબિંદુએ બેશબેર ચર્ચાવા લાગ્યો. લેનીને જાતે પણ (૧૯૨૩) કનેરા ઝેટકીનને મુશ્કા-

૧ Romanov's : "Three pairs of Silk Stockings". ૨ Without cherry blossoms. ૩ Dogs' Lane. ૪ Squaring the circle.

કાતમા જણાવ્યું કે જાતીય સ્વચ્છંદ અત્યંત નિંદનીય છે તેમ જ એ બાબતમાં અવિચારીપણું પાસવ છે, વ્યક્તિ તથા સમાજ બંનેને કાતક છે.

ધીમે ધીમે આ ધમસાણો શમી ગયાં. આજે તો ત્યાં એનું કાઈને સ્મરણ પણ નથી રહ્યું. સ્વેચ્છાચારના પ્રસંગો કદી કદી બને છે ખરો, પણ એટલા ઓછા કે એ નવાઈ જોવા લાગે છે. ને જ્યાં એવું બને છે ત્યાં કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ અથવા સ્થાનિક મંડળો સંપત્તા ઉપાયો લે છે. એક ગામના કૃષિમંડળમાં ચંચળતાનો એક પ્રસંગ બન્યો. ખજાર પડતાં જ કૃષિમંડળે તે પુરવઠે જાહેરમાં ફેળેત ક્યો ને મંડળમાંથી કાઢી મૂક્યો. એની પત્ની પણ એના પર એટલી ચિડાઈ કે એનાંથી છૂટાછેડા મેળવી તે એકલી મંડળમાં રહી.

છૂટનો વધારેમાં વધારે દુરુપયોગ ચવાનું મુખ્ય સ્થાન વિદ્યાર્થીને કાઢી માને. દેશનો આગળ પડતો યુવાનવર્ગ અહીં રહે છે. ને ક્રાંતિ પહેલાંના યુવકમાં ને આજના યુવકમાં જરા પણ મજતાપણું નથી; છતાં સૌથી વધુ મુકા થયેલ ને સૌથી વધુ પરાક્રમપ્રેમી વ્યક્તિ એ છે. વિદ્યાર્થીમાં છોકરાછોકરીઓ બહારના દરતાં વધારે છૂટથી ને વધારે પ્રસંગોમાં લાગે છે. સ્ત્રીપુરુષો એક જ વર્ગમાં લણે છે, ને એક જ રસોડે જમે છે; એટલું જ નહિ પણ જુદી ઓરડીઓમાં છતાં એક જ મકાનમાં રહે છે પણ ખરાં. એમનાં કાઈ ઉપરી નથી, નિયામક નથી, ગૃહપતિ નથી કે વાલી નથી. પૂરેપૂરી છૂટથી ને દિવસના ગમે તે વખતમાં તેઓ એકબીજાની ઓરડીઓમાં જાય છે, સાથે લણે છે, ખાય છે, ફરવા જાય છે, નાટકોમાં જાય છે, પ્રવાસે જાય છે, સભાઓમાં જાય છે, ને છતાંયે વિદ્યાર્થીઓ જાતીય દોષોથી અજાણ્ય પ્રમાણમાં મુક્ત છે; વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ મૈત્રી બાંધે છે, પ્રેમમાં પડે છે, પરણે છે પણ ખરાં ને બહારની દુનિયાની જેમ જ રહે છે. વિદ્યાર્થીજગતનો લોકમત મિત્રતા કે જાતીય સંબંધને તિરસ્કારતો નથી પરંતુ ચંચળવૃત્તિ અથવા છીછરા કે કણજીવી સંબંધો સાંપી લેવામાં નથી આવતા. કાંક યુગલ સહવાસી ચવાનું નક્કી કરે—કાયદેસર લગ્ન નોંધાવીને કે તે વિના સ્વતંત્ર રીતે પણ—તો બીજા વિદ્યાર્થીઓ તેમને અલિનંદન આપશે, કદાચ નાનો સરખો ઉત્સવ પણ કરશે; ને વધારામાં, એ યુગલ એક જ ઓરડીમાં રહી શકે એવી ગોઠવણ પણ કરી આપશે. એમને જો સંતાન થાય તો વળી બીજા ઉત્સવ પણ થાય; પણ એ માતૃપિતાનું જીવન પહેલાંની જેમ જ ચાલુ રહેશે. વિદ્યાર્થિની પોતાના બાળકને વિદ્યાર્થી પીકના બાળગૃહમાં સોંપી પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખશે; પણ એની ઇચ્છા જો ગર્ભપાત કરાવવાની હોય તો ઈરિષ્તાલમાં જઈને તેમ પણ કરાવી શકે, જો કે હવે ગર્ભપાતને ઉત્તેજન આપવામાં નથી આવતું.

એ જ રીતે કાઈ વિદ્યાર્થિનીને કાઈ વિદ્યાર્થી બહારના માણસના ક્ષણિક સંબંધને લીધે સંતાન થાય તો તેની આખર ધરી નથી જતી; વિદ્યાર્થીઓ કે અધ્યાપકો એની નિંદા નહિ કરે. એની દૃષ્ટિમાં એણે કંઈ નૈતિક ગુનો નથી કર્યો; વળી એ એની મુનસરીની ચાત છે, એમાં બીજાને કંઈ લેવાદેવા નથી. ને એ વિદ્યાર્થિની પણ પોતાના બાળકને બાળગૃહમાં રાખીને કથું જ અસાધારણ ન બન્યું હોય એ રીતે પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખશે. અલબત્ત, એ બાળકના પિતાને બાળકના ભરણપોષણની જવાબદારી ઉપાડવી પડે, પછી એ વિદ્યાર્થી હોય કે બહારનો માણસ હોય. ને એ વિદ્યાર્થી હોય ને ચંચળ ન મનાતો હોય તો એની

પણ કશી નિંદા ન થાય. પરંતુ સામ્યવાદી નેતાઓની જેમ વિદ્યાર્થીઓ પણ અંચળતાને તો દેડે જ. પંચવર્ષીય યોજનાને પરિણામે આ બંધનમુક્ત નીતિમાં પણ એટલું સમતોલપણ આવી ગયું છે કે જાણે એ પુરાણી ને વ્યવસ્થિત પ્રથા જેવી જ લાગે છે.

બાણ દેખાવમાં જાતીય સૂચન કે ઉત્તેજનાના અભાવની છાપ રશિયામાં નવા આગતુદ પર પડ્યા વિના રહેતી જ નથી. શરીરવિકાસના શોખીન સ્ત્રીપુરુષોનાં ટાળાં મોટા રસ્તાઓ પરથી જતાં હોય તો તો તેમને જરા પણ ક્ષોભ કે ઉત્તેજનાનો અનુભવ નથી થતો; ને એ સ્ત્રીપુરુષોએ સ્નાનવેશ સિવાય વધારે કંઈ પહેરેલું નથી હોતું—સ્નાનવેશ ફરજિયાત છે. આવાં ટાળાંઓ કોઈ પણ નદીને કાંઈ પડ્યાં પડ્યાં સૂર્યસ્નાન કરતાં નજરે પડે. ઉનાળામાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ટાળેટાળાં બહુ ઓછાં કપડાં પહેરીને બ્રમણ કરવા નીકળી પડે છે. મોરેકોમાં યુવકોના ઉત્સવો વખતે રાત્રે બહુ મોડું થઈ ગય ને ઘરે જવું અનુકૂળ ન લાગે તો પાટલી, ટેબલ કે જમીન પર સ્ત્રીપુરુષો સાથે જ રાત વીતાવી નાખે. ને આ બધાંમાં એમને અથોગ્યતાનું ભાન સરખું પણ નથી થતું. ને આગગાડીઓમાં પણ, દિવસે કે રાત્રે સ્ત્રીપુરુષો સાથે જ મુસાફરી કરે છે. કામમાં રોકાયા હોય કે રમતમાં, ગમે ત્યાં પણ સ્ત્રીપુરુષો દુનિયાના બીજા કોઈ પણ દેશ કરતાં વધારે છૂટથી માંહોમાંહે ભળે છે.

સિનેમાઓ (ચિત્રપટ્ટા)માં પણ ક્યાંયે જાતીય વિષયને આકર્ષણ કે ઉત્તેજનાનું સાધન બનાવવામાં આવતો નથી. એ જ પ્રમાણે રંગભૂમિ કે નૃત્યમાં પણ. એ ખરું છે કે મોરેકોની બે મોટી હોટેલોમાં સારા પોષાકવાળી ને દેખાવડી સ્ત્રીઓ રાખવામાં આવી છે; એ સ્ત્રીઓ ગ્રાહકોને પીરસે, એમની સાથે તાચ કરે, ખાનપાન પણ કરે; પણ આ હોટેલોમાં મુખ્યત્વે પરદેશીઓ જ આવે છે ને એમને ખાતર જ આ છૂટ પણ રાખવામાં આવેલી છે, જે કે ઘણા કમ્યુનિસ્ટોની એ સામે ફરિયાદ છે, પરંતુ અહીં પણ અનીતિનો વેપાર કરતાં પકડાય તો તેને તરત કાઢી મૂકવામાં આવે છે. રશિયામાં બીજે ક્યાંયે વેપારી દૃષ્ટિથી સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ કરવામાં નથી આવતો. કોઈ સારા કમ્યુનિસ્ટને ધર્મના ફંડમાં પૈસા આપતો કલ્પવૈ એ જોટલું મુશ્કેલ છે તેટલું જ મુશ્કેલ કોઈ રશિયન રેસ્ટોરાંમાં ગ્રાહકોને આકર્ષવા માટે નમ્ર ચિત્રો મુકાયેલાં જોવાની અપેક્ષા રાખવી એ પણ છે. બંને કામ ભારે પાપરૂપ ગણાય છે.

સ્વતંત્રતા ને નિયમન, વ્યક્તિગત આનંદ ને સામાજિક જવાબદારી, સંપૂર્ણ નિષ્પાલસતા ને દુરુપયોગતા ભય પ્રત્યે સંપૂર્ણ અવગણના—આ બધાંના અજળ મિશ્રણ કે સમતોલપણની રિધિતિ રશિયન જાતિની છે.

અંતરને આરામ

અંતરને આરામ

હથે કયાં અંતરને આરામ ? ધ્રુવ૦

રાત્રિતણા ધૂંધટથી ઝરતી તિમિરાશ્રુની ધારા

ચિરજ્યોતિના તેજસ્માલે લૂછી ગાલ સુંવાળા

હસતા કરવા તલસંતા એ-અંતરને આરામ૦

જલમાં, વનમાં, જીવન-મનમાં લડલડ નિત બળનારા,

કેં વડવા દોવાનળ ઠારી, પ્રેમજ મૂશળધારા

થઈને ઝરવા તલસંતા એ-અંતરને આરામ૦

મૃત્યુભરી હિમછાઈ દટાઈ જગની જીવનમાળા,

શાશ્વત આશસુરો પડઘાવી દિગંત ભરનારાં

શુંજન કરવા તલસંતા એ-અંતરને આરામ૦

(૬) આ પ્રમાણે સાચી સહાનુભૂતિથી આપણે ખ્રિસ્તીઓએ શીખવું અને શીખવવું, અને જગતમાં એક્ય સાધવાનો પ્રયાસ કરવો. [કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર *Unity in variety* વિવિધતામાં સામ્ય કહે છે તે અનુભવવું]. જુદા જુદા ધર્મોમાં ઈશ્વર વિશે જે મતમતાંતર હતાં તે ધીમે ધીમે ઓછાં થતાં જાય છે. અમુક જ ધર્મ ખરો છે અને બીજા બધા શયતાની છે એવું માનનાર ગાંડા ગણાય એવું વાતાવરણ બદલાયું છે. ઈશ્વર પ્રેમની ભૂતિ છે, અને તેનો જેટલો સાક્ષાત્કાર થાય તેને લીધે પ્રગટ વ્યક્તિ વસુધૈવ કુટુંબકમ્તા આદર્શને સમજે છે. ધર્મને લીધે સંપ, શાન્તિ, બ્રાતૃલાવ, દયા, પ્રેમ, નમ્રતાનો આવિર્ભાવ થાય છે.

કેળવણી

હાલમાં મિશનો મારફત કેળવણીનું કેટલું કામ થાય છે તેનો ખ્યાલ ઘણા જ થોડા માણસોને છે. આપણા દેશમાં ૭ લાખ છોકરાં મિશન શાળાઓમાં ભણે છે, અને એકંદર પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાઓ છે તેના ૭ ટકા મિશન શાળાઓના છે. નીચેનું કોષ્ટક લક્ષમાં લેવા જેવું છે:—

૨૯૧ અંગ્રેજ હાઈસ્કૂલો	૯૨૦૩૧ વિદ્યાર્થીઓ
૩૩૯ ,, મિડલ સ્કૂલો	૪૩૮૨૮ ,,
૮૨ વર્નાક્યુલર ,, "	૯૬૧૭ ,,
૧૧૧૫૮ પ્રાથમિક શાળાઓ	૫૨૧૧૮૨ ,,
૧૦૦ ટ્રેધનિંગ સ્કૂલો	૪૧૦૪ ,,
૨૫૭ બીજી સ્કૂલો	૮૬૪૫ ,,
૧૨૨૨૭ બધી શાળાઓમાં	૫૭૯,૭૦૭ વિદ્યાર્થીઓ હતા.

આ શાળામાં ૧૧૦૦ ગોરા મિશનરીઓ અને ૨૬૦૦૦ હિંદી કાર્યકર્તાઓ રોકાયા છે.

હવે અફ્રિકાવણીના ક્ષેત્રમાં આખા દેશની રજિસ્ટર્ડ શાળાઓમાંથી માત્ર ૩૫૦૦૦ કન્યાઓ પ્રાથમિકથી આગળ અભ્યાસ દર વર્ષે કરે છે; તેમાંથી અડધી (લગભગ) મિશન સ્કૂલોમાં છે. મિશનો ૧૩ ખ્રિસ્તી કોલેજો કન્યાઓ માટે ચલાવે છે, તે સંખ્યા બધી કોલેજોની અડધી છે.

૬૭ ટ્રેધનિંગ સ્કૂલો મિશનોની છે, તે પણ કુલ સંખ્યાનો અડધો ભાગ છે.

૧૦૧ કન્યાઓની હાઈસ્કૂલો છે, તે આખા દેશની કન્યા હાઈસ્કૂલોના ૪૫ ટકા થાય છે.

૧૯૭ કન્યા મિડલ સ્કૂલો ચલાવે છે તે તેથી શાળાઓનો ૩૩ ટકા જેટલો હિસ્સો છે. એકંદરે મિશનો તરફથી ૨૯૧ અંગ્રેજ હાઈસ્કૂલો ચાલે છે તેમાંથી ૧૦૧ કન્યાઓની અને ૧૯૦ છોકરાઓ માટે છે. છોકરીઓ માટે કેટલીક બોર્ડિંગ સ્કૂલો છે અને તેમાં ઉચ્ચ કેળવણી લીધેલી શિક્ષિકાઓ કામ કરે છે.

આ કમિશને પ્રગટ કરેલા નિવેદનમાં એથી સૂચના કરી છે કે:—ગામડાંની શાળાઓને મુધાન્ગી એ આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. તેથી વર્નાક્યુલર મિડલ સ્કૂલો અને તેમાં ભણતી શકે એવા શિક્ષકોને તૈયાર કરવા માટેની ટ્રેધનિંગ સ્કૂલો પર વધારે લક્ષ આપવું

- (૨) ખોડિંગ કન્યાશાળાઓને ખીલવવી;
- (૩) શહેરની છોકરાઓની સ્કૂલો (જે ત્યાં ખીજી શાળાઓ હોય તો) ખંધ કરવી;
- (૪) જે ગામડાંની શાળાઓ પર સતત દેખરેખ રાખવાની મુશ્કેલી હોય તે ખંધ કરવી;
- (૫) મિશન સ્કૂલોમાં પાશ્ચાત્ય પહેરવેશ અને રહેણીકરણી લખાવ કરવાં નહિ;
- (૬) ટ્રેનિંગ થયેલા માણસોને જ રાખવાનું બની શકે માટે ટ્રેનિંગ થયેલા ખ્રિસ્તી બેકાર શિક્ષકોનું રનિસ્ટર રાખવું;
- (૭) શિક્ષણના નવા પ્રયોગોના જ્ઞાનનો ફેલાવો થાય તેટલા માટે એવાં પુરતકાને ફેરવવાની ગોઠવણ કરવી.

વૈદ્યકીય મદદ

મિશનો તરફથી જે કામ ઉપાડી લેવામાં આવે તેમાં નીચેની વાત પર લક્ષ રાખવાનું હોય:

- (૧) કાર્પ પલ્ક પ્રકારની આશા રાખ્યા સિવાય સારામાં સારી વૈદ્યકીય મદદ નિષ્કામ સેવા વૃત્તિથી આપવી જોઈએ.
- (૨) ગરીબ તબેગર, ધર્મ રેગના બેદ બિલકુલ રખાય નહિ, અને જે હલકું કામ ગણાતું હોય તેને મહત્ત્વ આપવું.
- (૩) દેશી પ્રજા સ્વાગ્રયથી કામ ઉપાડી લે એવી પ્રેરણા કરવી અને તેની સાથે સહકાર કરીને ઉત્તેજન આપવું.
- (૪) બની શકે ત્યાં મદદનીશો, પુરુષ અને સ્ત્રી નર્સો, ખીજા કાર્યકર્તાઓ, દાયલો વગેરેને તાલીમ આપવી.
- (૫) સામાન્ય વૈદ્યકીય જ્ઞાનનો પ્રચાર, સામાજિક સેવા, આરોગ્ય અને બાળ તથા સ્ત્રીઓની માવજતનાં ચાણું કાઢવાં અથવા કઢાય તેને મદદ કરવી.

આમોદાર અને ખેતીસુધારણા

ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનું લક્ષ આ કામ તરફ વધારે દોરાયું છે, પણ આજ સુધી મુખ્યત્વે અંતબ્જેમાં થતું હતું, હવે નવા પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે. ગ્રામ પ્રજાને કમાણીનાં ખીજાં સાધનો મળે માટે શાકભાજી ઉગાડવી, મરઘાં, કુકર, બકરાં, સસલાં ઉછેરવાં તેનાથી આમોદાર થઈ જવાનો નથી. જ્યાં સુધી મિશનો પોતે ખેતીનું કામ ઉપાડી લઈને ખેડ ખાતર ને પાણીના અખતરા નહિ કરે ત્યાં સુધી તે શીખવી શકશે નહિ. નવા વિચારોનો પ્રચાર કરવા માટે નીચેની સૂચના કરવામાં આવે છે:—

- (૧) ખેતીવાડીની મિડલ સ્કૂલો ગામડામાં કાઢી, તેમાં ખેતીસુધારણા અને આમજીવનના આગેવાનો તૈયાર કરવા.
- (૨) રાત્ર્ય તરફથી કે ખીજી કાર્પ સંસ્થા તરફથી, મોટી સુધારણા, આરોગ્યરક્ષણ, વૈદ્યકીય મદદ, કેળવણી અને ધાર્મિક ખીલવણી માટે જે મદદ મળતી હોય તેનો પ્રચાર કરવા માટે મુખ્યવચ્ચિત બંદોબસ્ત કરવો. મુખ્ય લક્ષ જીવનસુધારણા તરફ હોવું જોઈએ; એટલે સ્વચ્છતા, આરોગ્ય, વધારે સારા ખોરાક, છોકરાંઓને વધારે સારી કેળવણી, રમતગમતો તથા આનંદના મેળાવડા વગેરે તરફ હોવું જોઈએ.

(૩) જેવી રીતે માટીનું પૃથક્કરણ કે ગંતુવિપયક શોધખોળ થાય છે તેવી રીતે આર્થિક અને સામાજિક પ્રશ્નોનો અભ્યાસ થવો જોઈએ.

ઉદ્યોગો

મિશનોએ ઘરઉદ્યોગોને ઠીક ઠીક ઉત્તેજન આપ્યું છે. કાંતવા વણવાનું, સીવવાનું, ચંપણ, મોજાં, ધાસની ટોપીઓ બનાવવાનું, માટીનું કુભાર કામ, લેઈસ, બિનને લોટવાનું, અને ધાતુનાં વાસણોનું કામ મિશનોમાં શીખવાય છે. તે ઉપરાંત ઉદ્યોગને લગતા પ્રશ્નોનો અભ્યાસ અને નિરાકરણની આવશ્યકતા છે. આ દિશામાં મિશનોએ લગભગ કાંઈક કર્યું નથી. હવેથી નિપ્ણાત માણસો મારફત અભ્યાસ થવો જોઈએ.

- (૧) ઉદ્યોગોને લગતા પ્રશ્નોનો અભ્યાસ જે તે સ્થળે કરવો.
- (૨) કાંઈ કેકાણે રાહત આપવાની હોય તો તેનો પૂરો અભ્યાસ થઈ, કેવી રીતે અને શા લક્ષ્યબિંદુથી આપવી તેનો નિર્ણય કરવો.
- (૩) સરકારી તેમજ ખાનગી સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે નિકટ સંબંધ રાખી, વિચારનો વ્યાપાર કરવો.
- (૪) કૌટુંબિક આવક, કરજ, વ્યાજનો દર, મજૂર મહાજનો વિશે માહિતી મેળવીને છપાવવી.
- (૫) સામાજિક સેવકોને તાલીમ આપવાના વર્ગો કાઢવા.
- (૬) મોટા વેપારીઓ સાથે સંબંધ રાખવો.
- (૭) મજૂર મહાજનો સાથે સંબંધ રાખવો.

આ સિવાય સ્ત્રીઓની રિયલિટી સુધારવા માટેના પ્રયાસો શા શા થઈ શકે તેની ચર્ચા કરી છે. આ જમી હકીકતનું વિગતવાર અવલોકન એક લેખમાં કરવું અશક્ય છે. બનવા જોગ છે કે છૂટક છૂટક વિચારોને હું સારી રીતે રજૂ કરી શક્યો નથી, કાંઈ પણ વિચારક અને પ્રગ્નસેવકને આ પુસ્તકમાંથી ઘણું જાણવાનું મળશે. ખ્રિસ્ત લગવાનનો સંદેશો આઈગ્નસ મારફત નહિ, આઈગ્નસ વર્ગો અને પ્રાર્થના મારફત નહિ, પણ નિષ્કામ વૃત્તિથી રંગ, ઢંગ કે ધર્મના બેદો પાળ્યા સિવાય માત્ર સેવા કરવાથી આપી શકાશે. આપણી આચારશુદ્ધિ અને ચારિત્ર્યબળની છાપ કામ લાગશે, પાક પદાવવાથી નહિ પણ નિર્બળ હૃદયના પ્રેમ-લાવથી હૃદયપકટો થશે. એ પકટો પણ ધર્મોત્તરનો નહિ પણ ધર્મશુદ્ધિનો, આત્મશુદ્ધિનો; આવી ચોખ્ખી વાતો ઉદાર દિલથી કરવી એ આ અંગેરિકન પ્રગ્નના સંસ્કારોનું મહત્ત્વ બતાવી આપે છે.

સહસ્રમુખી શયતાનિયત

નેગીઓ દૂખળો મારો મિત્ર છે. એ મારી સાથે સમાન દરજ્જાથી ઘણી માંડી ઘેલી વાતો કરે છે. હું એને મારી જવાબદારી પર મામતો પુસ્તકાલયમાંથી પુસ્તકો પણ આપાતું છું. નેગીઓ વાંચી લખી શકે છે; પણ જીવનનું સાચું જ્ઞાન મળે એવાં પુસ્તકોમાં એને રસ જ નથી, રદી કચરા જેવી સોપડી અને ઝીતોના લવણકારામાં એનું ભણતર સડી રહ્યું છે.

એક દિવસ હું ખેતરે જતો હતો. રસ્તે જતાં સડકની ફર્ષ ઉપર નેગીઓ પરખ માંડી ખેડો હતો. મને જોઈ એ હસ્યો અને દિલ ખોલી વાતો વચ્ચો. ત્યારે. ત્યારે એ મને જુએ છે ત્યારે હમેશાં હસે છે અને દિલનો પડો ખોલી વાતે ચડે છે. મારી આગળ તેને જગ્યા ખીક લાગતી નથી, મારી સાથે અદ્યધી વાત કરવી જોઈ એ એમ પણ તેને લાગતું નથી. તે તો પોતાના દોષોને જોડે છૂટથી વાતો કરે છે તેમ મારી સાથે પણ વાતો વળે છે. અજ્ઞાત, અમારા વિચારો ઘણા લુદ્ધ પડે છે પણ તેથી અમારી દોષનીમાં વધો આવતો નથી. નેગીઓ ખીજ ત્રીજ વાત ન કરતાં મારી પ્રવૃત્તિ ઝૂંઘંધી જ હમેશાં વાત કરે છે; કારણ કે તે જાણે છે કે મને ખીજ વાતમાં રસ જ નથી. ઉપરાંત મારી પ્રવૃત્તિ પણ તેને વિચિત્ર લાગતી હશે એટલે મને ઉપદેશ આપવાનો પણ તેનો વિચાર હોય !

નેગીઓએ વાત શરૂ કરી:

નેગીઓ: “તું દેડાને કેમ અડકે છે ?”

હું: “કેમ તેમાં શું ખગડી જાય છે ?”

નેગીઓ: “તું ભગત થયો અને ફંદી બાધે નહિ ને તિલક પણ કરે નહિ અને દેડાને અડકે એ આપણો ધરમ નહિ !”

નેગીઓને મન ફંદી અને તિલક ધારણ કરવામાં જ ધર્મનું બધું રહસ્ય આવી જતું હતું ! હું હસ્યો અને પૂછ્યું.

હું: દેડા ફંદી અને તિલક ધારણ કરે તો ભગત બને ખરા ? પછી તેને આપણી શકાય કે નહિ ?

આ સાંભળી નેગીઓ ચોંક્યો અને બોલી બહારો:

નેગીઓ: અહો એમ તે કાંઈ દેડા ભગત બને ? દેડા તે દેડા ને ભગત તે ભગત !

હું: હીક. પણ નેગીઓ ! હું તને દેડા કહું તો તારે કે નહિ ?

આ સવાલ સાંભળી નેગીઓ ફરી આંખો જતી ગયો. આવા સવાલની કદી તેને કલ્પના પણ આવી ન હતી. એકએક બંદુકનો લગાદો થયો હોય તેમ આવા સવાલથી એ ચમકી જતો હતો. થોડી વારે સ્વસ્થ થઈ એણે જવાબ આપ્યો:

નેગીઓ: અરે ભાઈ ! હું તો દૂખળો. મને દેડા કહેવાય ?

હું: પણ કાર કે આજથી તને દેડા કહીએ અને અડવાનું બંધ કરીએ તો ?

નેગીઓ: પણ એમ કાંઈ થાય ! હું કાંઈ દેડા છું ?

હું: તને હાથપગ છે તેમ દેડને પણ છે. તું જેમ દારૂતાડી પીએ છે તેમ દેડ પણ પીએ છે. તો પછી તને પણ દેડ કહીએ તો શું બોલે?

લેગીએ વાત ઉઠાવી અને મંદિરો અને દૂવા દરિજનો માટે ખુદા મુકાવાની વાતો સાંભળી હશે એટલે જાણે ધર્મ માટે શહીદ થવાની પોતાની સાથે જ તૈયારીઓ હોય તેમ ખાંચ ચડાવીને એ બોલ્યો: “લે દેડ આ મારે દૂવે અડકે તો તેનું માથું ભાંગી નાખું.” હજાર મુખોને સેતાન સમાજના નીચલામાં નીચલા થર સુધી પહોંચી ગયો છે એનું મને લાન થયું. મારા વિચારો અટકાવી હું બોલ્યો:

હું: મને અડવા દે કે નહિ?

લેગીઓ: તને અડવા દઉં.

હું: પણ હું તો દેડને અડું છું ને?

લેગીઓ: પણ તને અડવા દઉં, દેડને નહિ?

હવે વાત આગળ વધી શકે તેમ હતું નહિ, એટલે હું ખેતરને રસ્તે પડ્યો. લેગીઓને મન બધો ધર્મ, બધું તત્ત્વજ્ઞાન, બધા આચારવિચાર, સકળ શાસ્ત્રોનો સાર અને મોક્ષનો દરવાજો એ બધું દેડને અડકાય નહિ એટલામાં આવી જતું હતું. હું મનમાં બળ્યો:

બિચારો લેગીઓ! બિચારોનો ધર્મ! બિચારાનું અજ્ઞાન!

૨

સને ૧૯૩૨ ની સાલ હતી. ગાંધીજીના અપવાસ વીતી ગયા હતા. ચોમાસું પણ વીતી ગયું હતું. કાર્તિક માસ ચાલતો હતો. હું દરરોજ દોર ચારવા જતો હતો. મારા વાડામાં આંખોનો સારો હાથો હતો. વળી ખાડીને લીધે મોટી દંડક પણ હતી. એટલે પડોશના ગોવાળો બીમલો અને રામભાઈ મારે ત્યાં હાથે આખો દિવસ બેસી પોતાનાં દોર સાચવતા. જાનિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો રામભાઈ મારી જાતિનો હતો; બીમલો દૂબળો હતો. રામભાઈ મારી સાથે ખાઈ પી શકે; બીમલો નહિ. થોડા દિવસમાં તો રામભાઈ અને બીમલો મારા દોસ્તો બની ગયા હતા.

એક દિવસ હું બેસો લઈને મોડો ગયો. જઈને જોઈ છું તો એક દરિજન ડોસો પોતાના ધણિયામાંનાં દોર મારા વાડામાં નિરાંતે ચારી લુચ્ચા જનનું કામ કરી રહ્યો હતો. હું ખિન્નયો, મેં ઘાંટા કાઢીને ધમકાવ્યો અને ડોસાને દોર હાંકી લઈ જવા કહ્યું. ડોસો એક બાવળના યડને અટલી નિરાંતે બેઠો હતો. મારા શુસ્સાની, મારા ઘાંટાની અને મારી ધમકાની તેને જરાય પરવા ન હોય તેમ તે તો બેઠો જ રહ્યો, અને બોલવા લાગ્યો, “એ તો ઊગરી ગયેલું, એ તો ઊગરી ગયેલું.” હું વધુ ખિન્નયો અને તિરસ્કારથી ડોસાનું આવડું ગાલી દોર હાંકી જવા કહ્યું. ડોસો આંખો બંધી ગયો. એની ધોળા બમર નીચે આશ્ચર્યથી તગ-તગતી આંખો હું દહી બૂલી શક્યો નથી. હું ખિન્નયો તેથી એનું રૂંવાડું ય હાથે ન હતું. દોર હાંકવાનું કહ્યું તેથી પણ એને કાંઈ થયું ન હતું; પણ મેં એનું આવડું ગાથું એ જ એને મન એક મોડો અચ્ચો હતો. મારી જાતિના કાઈને એણે આમ પોતાને અડતો જોયો ન હતો. અને તેથી એને માડું આ વર્તન વિચિત્ર અને અજ્ઞાન જેવું લાગતું હતું.

ડોસો એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર દોર લઈને ચાલ્યો ગયો અને હું મારા દોસ્તો આંખોના હાથે બેઠો હતા તે તરફ જવા લાગ્યો. મને તેમના તરફ આવતો જોઈ બંને

ઊભા થઈ ગયા. અને લાકડી, ટુવાલ અને પાણીનું વાસણ લઈ લાગ્યા. આ વિચિત્રતા હું સમજી ગયો. મારાથી અલગડાવાની તેમને ખીક હતી એટલે તેઓ લાગ્યા હતા !

રામભાઈ કહે: “એ તો માંસ ખાય.” મેં કહ્યું: “એમ તો મુસલમાન અને ગોરા પણ માંસ ખાય છે તેને કેમ અડીએ છીએ ?” પણ રામભાઈને છેક બચપણથી જ અલગાઈ જવાનું ભૂત વળગેલું હતું, તે એમ એક બે વાતથી નીકળે તેમ ન હતું.

મેં ઘણી ઘણી રીતે તેમને સમજાવ્યા. રામભાઈ જીવાન હતા. તેમની શુદ્ધિ વ્યવહારમાં અલગાઈ કુટાણને જડ બની ગઈ ન હતી. તેમની શુદ્ધિ માટું કહેવું બધું સમજતી હતી. પણ ગિયારી શુદ્ધિ જન્મથી જ ઘુસારી દીધેલા પવિત્રતા અને ધર્મ મંત્રંધીનાં ખોટા ખ્યાલોના બળ આગળ હારી ગઈ. અને જોકે રામભાઈ પાસે કાંઈ વળૂદવાળો વિચાર કે બચાવ ન હતો, કેથી સ્પષ્ટ સમજ ન હતી. શા કારણથી અલગાઈ જવાય ? શું અલગાય ? તેનો તેમની પાસે જ કશો જ વિચાર કે ખુલાસો ન હતો, છતાં ઢેડને અડવાથી અલગાઈ જવાય અને તેથી અલગાયો હોય તેણે માયાબોળ નાહતું બોલ્યું એ તેમનો માની લીધેલો સંનાતન સિદ્ધાંત હતો. આ બધા મંથનને અંતે તેમણે કહ્યું: “મને અડશે નહિ.” મેં તેમની સાથે વધારે વાત ન કરી, આખો દિવસ તેઓ મારા વાડામાં ન આવ્યા. ખીજો દિવસે બેઠું છું તો ફરી તેઓ મારા વાડામાં આવીને લહેરથી વાતો કરતા બેસા હતા. મેં તેમને પૂછ્યું: “કેમ હવે અલગાશે નહિ ?” તેમણે જવાબ આપ્યો: “એ તો આજે સવારે તમે નાચા હંશે એટલે પવિત્ર થઈ ગયા !”

જન્મથી જ આવી ધાતક માન્યતાઓથી લદાયેલા ગંધડા જેવા હજારો હિંદુ જવાનોની મને દયા આવી. ગિયારા ગામડાના જીવાનો ગિયારાઓની માન્યતા, ગિયારાઓનું જ્ઞાન !

૩

આજે ગામની શાળાનો ઇનામ સમારંભ હતો, છોકરાછોકરીઓ નવાં કપડાં પહેરી હરખમાં દોડાદોડી કરતાં હતાં. મારતરે રકાઉટના પોપાકમાં અસ્વાભાવિક સફૂર્તિથી સલા ગોઠવતા હતા. થોડી વારમાં બધી તૈયારી થઈ ગઈ, સલા ગોઠવાઈ ગઈ.

સલામાં ગામના પટેલ હતા, ગૃહસ્થો હતા, ખેડૂતો હતા. એક બાબુ થોડી બહેનો પણ હતી. થોડી વારે સાહેબ આવ્યા. છોકરીઓએ રાસડો લીધી, છોકરાઓએ સંવાદ લખવી બતાવ્યો, અને શાળાના મારતરે ભાપણ કર્યું. છેવટે સાહેબને મુખ્યારક હાથે ઇનામો અપાવા લાગ્યાં.

માસ્તર નામ બોલે અને છોકરાં એક પછી એક ઊભાં થઈ સાહેબને મુખ્યારક હાથે ઇનામ લે, એવો ક્રમ ચાલતો હતો. ઇનામ મેળવનારામાં કણુખી હતા, ભગત હતા, છુહાર હતા, દૂબળા હતા અને ખીજા પણ હતા. એ બધાં છોકરાં ઇનામ લેતાં હતાં તેથી કાંઈને કાંઈ હર્ષશોક ન હોતો. તેમની નાતગતતની તેમને કાંઈ પડી ન હતી. પણ એટલામાં મારતરની જીભે ઉચ્ચાર્યું: “રત્ની ભીખલો,” નામ સાંભળી એક હરિજન બાળા મનમાં આનંદથી, પણ ઉપરથી સંક્રાંચ બતાવતી ઊભી થઈ. સલામાં ઘુસપુસ રહે થઈ. એ ઢેડની છોકરી પાચરણા પર થઈ સાહેબ પાસે આવી ઇનામ લે તો બધાને અલગડાવાની ધારતી લાગી. છોકરીનું નામ બોલાયું એટલે તે ઊભી તેર થઈ પણ પચારી આવતાં ખમચીને દૂર ઊભી રહી.

સાહેબે આગ્રહ કરી કરીને વારંવાર બોલાવી, ભારતરે સાહેબ પાસે જવા દબાણ કર્યું, છેવટે છાકરી બીતી, લડકતી સાહેબ પાસે ગઈ અને ઇનામ લઈ પાછી ફરી. લોકો બધા ‘અભગ્રાયા.’ પણ સાહેબ આગળ કોઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ. કેળવણી ખાતાનો સ્પષ્ટ હુકમ હતો કે “હરિ-જન બાળકોને અન્નાદેહાં બેસાડવાં નહિ. આ નિયમનો લંગ કરનારની સખ્ત ખચર લેવામાં આવશે.” એટલે ભારતરે તો લોકો આગળ આ હુકમ ધરી રક્ષણ મેળવ્યું. અને લોકોમાં સાહેબને કાંઈ કહેવાની હિંમત જ ન હતી. એટલે નક્કરકે સૌએ મૌન ધારણ કર્યું. સત્તા આગળ, સાહેબી આગળ પોતાની માન્યતા, પોતાની નાપસંદગી, પોતાનો મત ગૂંચળાવી મારી દસી દસીને ‘હા, છ, હા’ કરવી અને જેની પાસે સત્તા કે સાહેબી નથી એવા સદાચારી પુરુષને વિનાશકારણ હેરાન કરવો એવી ગોઝારી મનોવૃત્તિ સમાજમાં ફેલાયેલી છે. તેનું અહીં સ્પષ્ટ દર્શન થતું હતું.

ઇનામો વહેંચાઈ રહ્યાં, સાહેબે ભાપણ કર્યું. છેવટે ફૂલહાર થયા. ઇનામસમારંભ પૂરો થયો. મૌ વીખરાયાં અને ઘેર ગયાં. છાકરાઓ ઘેર ગયાં એટલે ડોસાઓ ફફડી ઊઠ્યા: “બહાર બિઓ રહે. નાહ્યા વગર ઘરમાં જઈશ તો ટાંટિયો ભાંગીશ!” ની ખૂમો ઘેર ઘેર પડી રહી. ઊગતા નિર્દોષ છાકરાઓની નિર્ભય ભુલિએ ડોસાઓ સામે દલીલ કરી: “ત્યારે આપણે ગાડીમાં બેસીએ અને તેમાં દેડા બેસે ત્યારે નહિ અભગ્રાય?” આ દલીલ સાચી હતી, સીધી હતી, સ્પષ્ટ હતી; પણ ડોસાઓને આ અણગમતું છતાં સીધું ને સ્પષ્ટ સત્ય સ્વીકારવું ન હતું. કોઈ પણ બોલે તેમને તો પોતાની માન્યતાનું જ રક્ષણ કરવું હતું. પોતાની માન્યતા ગમે તેટલી ખોટી હોય તોપણ તેનો ખચાવ કરી તેમાં જ ધર્મનું બધું રહસ્ય અને બધી પવિત્રતા છે એમ તેમનું માનવું હોય છે, અને બીજાને એમ માનાવવા મથના હોય છે, એટલે ડોસાઓએ મૂરખમાં મૂરખ માણસ પણ જેની પોલ સમજી શકે એવી હાસ્યજનક દલીલ ચતુર બાળકો આગળ રજૂ કરી: “એ તો રથ કહેવાય! રથમાં નહિ અભગ્રાય!” આ સાંભળીને ચતુર બાળકો દસી પડ્યાં.

માતાના રથની પેઠે અંગ્રેજોની ટ્રેનને પણ પોતાના મનને છેતરી પરાણે રથ મનાવી ધર્મ પાળવાનો લંગડો સંતોષ સનાતનોઓને લેવા પડે છે તો જરા વધુ કલ્પના દોઢાવી સેકંડના ૧૮ માઈલની ઝડપે મુસાફરી કરતી પૃથ્વીને પણ રથ માની પૃથ્વીમાંથી આલડછેટ કાઢી નાખે તો? પણ પૃથ્વી ફરે છે એ તેમને હજી આ વીસમી સદીમાં પણ કબૂલ ન હોય તો મોટર, ઘોડાગાડી, અને બળદગાડાં તો ફરતાં તેઓ જુએ છે ને? પણ ખરી વાત એ છે કે આલડછેડ પાળી શકાતી નથી એટલે આવાં હાસ્યજનક કારણો તેઓ આગળ કરી પોતે યઈને હાંસીને પાત્ર થાય છે.

૪

ધોધમાર વરસાદ પડી ગયો હતો, અને હમણાં જ સૂર્યેનો પ્રકાશ લોકોને જોવા મળ્યો હતો. હજીય ઝાડો પરથી પાણીનાં ટીપાં ટપકતાં હતાં. લોલીજમ વનરપતિ પર પાણીનો પટ ચમકી રહ્યો હતો. સાંજેના ચાર વાગ્યા હતા. ક્યારડાઓ પાણીથી ચિહાર ભરાયેલા નજરે પડતા હતા. ઘૂંટણ ઘૂંટણપૂર પાણીમાં દરેક ક્યારડામાં રેપણી કરતા મજૂરો અને ખેડૂતો દેખાતા હતા. યોડી વારે એક ક્યારડાના મજૂરોની આંત પૂરી થઈ, અને સૌ બીડોની તલજ સંતોષવામાં પડ્યા. આ મજૂરોમાં કેટલાક દૂબળા હતા, કેટલાક ભરવાડ હતા અને

કેટલાક હરિજન હતા. આમાં એક હરિજન બાઈ પાસે તંબાકુ ન હતી. વકીલ, દાકતર અને અમલદારોના સાહેબીવર્ગમાં મિત્રને મિત્રાર, આ અને પાનથી સહારવાનો રિવાજ છે તેમ આ ગરીબ મજૂરોમાં તંબાકુની ચપટી આપવાનો વિવેક હોય છે. આવો વિવેક ખતાવી એ દૂબળાએ મોઢામાં અસીંદરાનાં પાંતરાં રાખી એક હાથમાં પોતાની તમાકુ રાખી ખીજ હાથથી ચપટી ભરી એ હરિજન બાઈને આપી. પણ આપતાં સહેજ હાથ અડી ગયો. એટલે દૂબળાને પોતે અલગવાની તીવ્ર લાગણી ધઈ આવી; પણ એક બે સેકન્ડમાં જ તેણે પવિત્ર થવાની યુક્તિ શોધી કાઢી. તે જરા વોકો વળ્યો અને ક્યારણું પાણી એક હાથમાં લઈ હાથ ઊંચો કરી પોતાના માથા પર દસતાં હસતાં છાંટ્યું, અને આમ પવિત્ર બન્યાનો સંતોષ લીધો. બધા મજૂરો એ જોઈને હસી પડ્યાં.

હરિજનતા અઘ્નણતાં થયેલા સ્પર્શમાં અપવિત્ર શું હતું, અને પાણી છાંટતાં પવિત્રતા ક્યાંથી આવી તેની કાઈને સમજ ન હતી. અરે તેનો વિચાર કરવાની કાઈને જરૂર લાગતી ન હતી; કારણ બે ને બે ચાર એ જેટલું ચોક્કસ છે તેટલું હરિજનતા સ્પર્શથી અપવિત્ર થવાય અને પાણી છાંટતાં પવિત્ર બતાય એ ચોક્કસ છે. એવી તેમની કાચી પોચી નહિ પણ પાકી ખાતરી હતી ! માત્ર દૂબળા કે ભરવાડની નહિ પણ હરિજનોની પણ એવી જ પાકી ખાતરી હતી. તેમને એ સત્તાતન સત્ય લાગતું હતું ! આ બધું જોઈ મેં નિઃસાસો નાંખ્યો. બિચારાની પવિત્રતા ! બિચારાનું અજ્ઞાન !

સકળતાદર્શન

જણાય પથ એ ફરી હૃદય કેમ જૂલી શકે ?
જવલંત સ્મૃતિ એ, અહો જીવન કેમ છોડી શકે ?

✽

✽

✽

દિને દિન વધ્યા જતા જવલિત સૂર્યના તાપમાં
સદાય બસ ચાલતાં અગમ માર્ગમાં એકલાં,
નિશા અગણ્ય તારલા-જડિત ંગોમ નીચે જતી,
ક્ષમા પ્રસરતી ધરા શ્રમિત દેહને અર્પતી
વિરામમયતા, ઉવાસ્મિત કરી જગાડે મને,
અને હૃદયમાં અનેક ગતસ્વપ્ન-પ્રશ્નો રુકુરે.

વળી બરફ-વૃષ્ટિમાં પવનનાં તુફાનો મહીં,
અનંત સમ લાગતા વિજન એ પ્રદેશો મહીં,
ઠરેલ ધ્રુવતાં અચેતન શરીને ખેંચતાં,
ગયાં દિવસ ને નિશા અસહુ નિત્ય-આધાતમાં.

છતાં નયન પાસ હું વિચરતો કલા-કલ્પનો,
તરંગિત વિહારમાં વિરલ કાં પળે પામતો
વિમૂર્ચિત ઢળેલ સ્વપ્ન-વિધુમૂર્તિનાં દર્શનો;
અપૂર્વ પથ, તેજ છાય પ્રસરી, દિશા યુગ્મજતો.

✽

✽

✽

હતું કરણ સાન્ધ્ય તેજ ઢળતું ધરાકાશમાં,
અરણ્ય સ્થિર પત્રહીન પ્રકટાવતું વેદના;
બધો દિવસ ધૂળમાં રખડતાં, તપી તાપમાં,
જોલો ધૂલિત, કલાંત, ચન્દ્રચન્દ્રનીમુખે લોકતાં.

તહીં જવલિત પ્રાણુની વિમલ સૌમ્યતા શાન્તિ તું
જોગી, સુલગ, શુશ્ન-તેજ-મુખ બીજલેખા સમી,
તમિસ અજવાળતી, હૃદય-મ્લાન-આકાશનું.

ઘડીક મુજ શાંત, મૂઢ પદ સાથ તારાં સખિ !
દૂર્યા ચરણ કેમળાં મધુર ચેતને નાયતાં;

ક્ષણેક તુજ રમ્ય તેજસ્મિત લગ્ન આ જિંદગી;
અનેક નવ-આશનાં હૃદય નર્તને દોરતાં.

અને વિરલ કે પળે શ્રવણ શબ્દ તારા પડયા,
અનંત અજવાળશે તવ સ્મિતો મને માર્ગમાં,
પ્રકુંદલ તુજ ચેતના ધૈર્ય મહીંય આશા થશે,
પ્રકાશ સ્મિત રનેહ ભવન ભરી ભરી રેલશે.

જેલો સ્થિર નિહાળતો તુજ દિશાની આંખો મહીં,
હશે હૃદય જ્ઞાંતિ કે ત્રિમલ સત્ય સંભવિની.
હવાં હૃદયલગ્નતા અમૃત-વર્ષણે ફેરવી;
દિશા મુખ ભરી રહી અમર શાન્તિની રાગિની ?

ખરે ક્ષિતિ સમસ્ત આદ્ર કરતી જોગી રનેહની
દિશાન્ત સ્મિત-વર્ષતી, શરદ-સોહિની કૌમુદી;
પ્રસન્ન પ્રસૃત્ય શિરે ગગન મુખ્ય વેરી અને,
ભવિષ્ય સ્મિત નિર્મળ પવનમાંય જાણે વહે,
મને ત્યમ સુદર-કુંજ મૃદુ ગીતધારે કહે.

અહીં સ્થિર ગભીર પશ્ચિમ-પટેજ જોતો રહું-
જગદ્-હૃદય-ધાવના રુધિર-રંગ શી સન્ધિકા;
અહો હૃદય-લગ્નતા કયમ અભંગતા ધારશે ?
અભંગ નહિ, એ હતું પલક માત્ર સાંધેલ, એ
ફરી પ્રકૃતિ પામતું, કયમ ધરું કશું હઃખ હું ?

અહીં દિવસ આથમે હૃદય આશ સાથે, હવે
રહું નહિ કશું જ, કયાંય રિયત સ્થાન આલોકવા,
ધસે. અતલ અંધકાર નભ-અંતરે, આવરે.
ખસે ગહન વાદળાં, નહિ જ આશ-તારા જગે.

અને ખળભળી ગયેલ તનને ઉપાડી હવે,
હતાશ ઉર માંહિ યાંત્રિક સ્વભાવ ધારી અને,
વહ્યા જ કરતો અનન્ત મુજ ગૂઢ માર્ગે હલ,
ન હર્ષ, નવ શોક, શૂન્ય મુજ કર્મયાત્રા મહીં.

જાપાનની મહત્તાનાં મૂળ

વૃત્તમાન યુગમાં પ્રગતિને શિખરે પહોંચેલી અને સૌથી વધારે સત્તાશાળી મણિય એવી પ્રજાઓમાં તદ્દન અત્યંત અવસ્થામાંથી લગભગ પાંત્રીસ વર્ષ જેટલા ટૂંકા ગાળામાં એકદમ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર દેશનો કોઈ અપ્રતિમ દાખલો જોવો હોય તો તે અત્યારનું જાપાન છે.

એશિયાની ઊગમણી ધાર પર આવેલા નાનાનાના ટાપુઓનો સમૂહ એ જાપાન; અને એના રાષ્ટ્રધ્વજ પર અંકિત ચ઼ોક્ષું ઊગતા સૂર્યનું ચિહ્ન આપણી પૃથ્વી પરનું એનું સ્થાન વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. તથા જાપાન આ ટાપુઓ પૈકી ચાર મોટા ટાપુઓનું બનેલું છે. એનું ક્ષેત્રફળ લગભગ આપણા બંગાળ કે મદ્રાસ ઇલાકા જેટલું છે; પણ આટલી જમીન હોવા છતાં માત્ર તેનો સાતમો ભાગ જ ખેતીના કામમાં વપરાય છે. બાકીનો હુમરાળ છે. બધી મળીને હવે લાખ એકર જમીન એટલે કે બંગાળની ખેડાણ જમીનના ત્રીજા ભાગ જેટલી જમીન ખેતીકામમાં વપરાય છે. અત્યારે વસ્તી લગભગ સાડા છ કરોડની છે. પાંચ માણસે ચાર માણસો ગામડામાં રહે છે.

જાપાનના રાજાને મિકાડો કહે છે. જાપાન સર્વ એમ કહે છે કે અમારા પહેલા મિકાડો જીમ્મુ ટેનોરી એનો વંશલેલો અત્યાર સુધી એવો ને એવો અખંડ ચાલતો આવે છે. જીમ્મુ ટેનો માટે એમ કહેવાય છે કે અમૃતરાસુ ઓળી કામી નામના સૂર્યદેવતાનો એ સીધો વંશજ છે. આ દેવતાનો અવતાર જાપાનના ઇતિહાસ કે પુરાણ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૬૬૦ માં થયેલો અને તેણે જાપાનમાં મિકાડોનું રાજ્ય સ્થાપેલું, અને આ રાજ્ય માટે જાપાનીઓમાં એક એવી દૃઢ માન્યતા પ્રચલિત છે કે આ સ્થાપના થઈ તે જ વખતે સ્વર્ગમાં પણ આવી સ્થાપના થયેલી.

ઇ. સ. પૂર્વે ૬૬૦ નો સમય એ દંતકથાઓનો સમય છે, દેવદેવીઓનો યુગ છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૭ મી સદીથી તે ઇ. સ. ની પાંચમી સદી સુધીના કાળને લોકગાથાના કાળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પાંચમી સદીના અંતની આસપાસમાં જ્ઞીન અને કોરીઆ દ્વારા ત્યાં જવારે બૌદ્ધ ધર્મ દાખલ થયો ત્યારથી ઇતિહાસની ત્યાં શરૂઆત થઈ. કોઈ પણ પરદેશીએ જાપાનીઓને કદી પણ જીત્યા નથી, એમ તેઓ સાક્ષિમાન કહે છે. કુબલાઈ ખાતે જાપાન પર હુમલો કરવા માટે બે વખત પ્રયાસ કરેલો; પણ બંને વખત દરિયાઈ તોફાન અને વંદાળને લીધે નિષ્ફળ નીવડેલો. અત્યારનો મિકાડો જીમ્મુ ટેનોનો ૧૨૪ મો વંશજ છે, અને ૧૯૨૬ ના ડીસેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે ગાદીનશીન થયો હતો. રાજવંશનો મૂળપુરુષ દેવ હતો, એ પરંપરાગત ચાલી આવતી માન્યતાને લીધે પ્રજા તેના તરફ ધાર્મિક માન અને આદરની દૃષ્ટિએ જુએ છે. આને લીધે જ મિકાડોનો વંશ અખંડ રહેવા પામ્યો છે.

બીજા દેશોની માફક અહીં પણ જાગીરદારી પદ્ધતિ વિકાસ પામી અને પરિણામે દેશના જુદાજુદા ભાગ જુદાજુદા જાગીરદારો અથવા 'ફેલ્ડીઓઝ'ના વાસ્તવિક કબજા

મોગવટામાં આવ્યા. લગભગ ૮૦૦ વર્ષ સુધી દેશના હકદાર શાસનકર્તાઓ-મિકાડોઓ-પવિત્ર પુરુષ તરીકે દુન્યવી બાબતોથી તદ્દન અલિપ્ત રહ્યા. અને રાજતું તમામ કામકાજ પ્રધાન અથવા 'શોગન'ના હાથમાં રહ્યું. આ શોગન એક સત્તાવાન જાગીરદાર જ હતો. છતાં રાજ્યનો સાચો ધણીરણી એ જ હતો. નેપાળમાં પણ આવું જ છે. ત્યાં સેનાપતિ એ સાચો રાજા છે. કેમકે તેઓ પોતપોતાના કોટ કિલ્લા બાંધ્યા, અને એક લગાયક અનુયાયી વર્ગ પણ તૈયાર કર્યો. આ વર્ગ 'સમુરાઈ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. એમનો ધંધો જ યુદ્ધ કરવાનો. એમના અધિપતિઓએ બહુસ આપેલી જમીનમાંથી એમનું ગુજરાન ચાલતું. 'સમુરાઈ' વર્ગ (આપણા રજપૂત લોકોની માફક) પોતાની નીતિ નક્કી કરી. એને એ લોકો 'ભુશીડો' કહે છે. આમાં સૌથી પહેલું સ્થાન અધિપતિની આજ્ઞાનું સર્વોચ્ચ પાલન કરવું એને હતું. પછી એમાં પ્રમાણિકતા, હિંમત, ચારિત્ર્યશુદ્ધિ, શત્રુ અને મિત્ર પ્રત્યે એક સરખી ઉદારતા વગેરે વગેરે ઉમેરાયું. આવા આવા સદ્ગુણોને લીધે સૌ કોઈ એમના તરફ સન્માનની દૃષ્ટિથી જોતું. પણ એ લોકો પોતે તુંકમિજાજી હતા; અને આમવર્ગને ધિક્કારતા, એટલે તેમની સાથે લગ્નસંબંધ રાખતા નહિ. વેપારીઓ, કારીગરો અને ખેડૂતોને પણ પોતાની નજીક સરખા આવવા દેતા નહિ.

૨

૧૬ મા સૈકાના પહેલા પાંચ દાયકા સુધી જાપાનને બહારની દુનિયા સાથે નહિ જોવો જ સંબંધ હતો. ૧૬ મી સદીની લગભગ વચમાં શીંગી વેપારીઓ પહેલવહેલા અહીં આવેલા અને તેમની પછી સ્પેન અને હોલેન્ડના લોકો આવ્યા. ૧૫૪૯ માં સેન્ટ ફ્રાન્સીસ એન્ડ્રિયે ખ્રિસ્તીધર્મ દાખલ કર્યો અને 'જેસુઇટ ફાધરો'એ આ ધર્મનો વેગથી પ્રચાર કર્યો. પરદેશી વેપારીઓની માંહેમાંહેની હરીફાઈ તેમ જ 'જેસુઇટ ફાધરો' અને ફ્રાન્સીસના ધર્મગુરુઓ વચ્ચેની હરીફાઈથી શોગનને વહેમ આવ્યો કે ખ્રિસ્તી ધર્મ માથા પર ઝૂંઝૂમી રહેલા પરદેશી હુમલાની ફાતરનો માત્ર પાતળો છોડો જ છે. એટલે તેણે ૧૬૩૭ની આસપાસમાં ખ્રિસ્તી પ્રચારકોને હાંપી કાઢ્યા, ખ્રિસ્તી ધર્મ દબાવી દીધો. દેશી ખ્રિસ્તીઓને આ ધર્મ મૂકી દઈને પોતાનાં નામ શિન્ટો દેવળોમાં નોંધાવવાની ફરજ પારી અને પરદેશ સાથેનો બધો વ્યવહાર-વેપાર-એકદમ બંધ કર્યો. આ રીતે લગભગ બસો વર્ષ સુધી જાપાનને અન્ય જગતથી નોખું કરી નાખવામાં આવ્યું; અને બધાં જ "પરદેશી ભૂતો"નો પ્રવેશ અટક્યો. શીન અને પૂર્વના બીજા દેશો સાથે યુરોપ, અમેરિકાના દેશોનો વેપાર જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર વધવા લાગ્યો, તેમ તેમ જાપાનના કિનારા પર કાલસાનું એક મથક હાથ કરવાની પશ્ચિમની પ્રજાઓની ઇતેજારી વધી. અમેરિકાનાં સંસ્થાનોએ કામોડોર પેરીને મોકલ્યો અને પોતાની તોપોના જોર પર એણે શોગન પાસે ફટલાક બંદરો ૧૮૫૩માં ખુલ્લાં મુકાવ્યાં. આ વખતે શોગનની જૂની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા નબળી પડી ગઈ હતી. પરદેશીઓ માટે દેશ ખુલ્લો મુકવો કે કેમ એ વિષયમાં ગરમાગરમ ચર્ચાઓ અને આંતરિક કલહો ઉપરિચિત થયા અને પરિણામ એ આવ્યું કે શોગનરાજ અને જાગીરદારી પદ્ધતિ જાપાનમાંથી કાયમનાં નિમૂળ થઈ ગયાં અને ૧૮૬૮માં મીકાડોને શાસનકર્તાની સર્વ સત્તા સોંપવામાં આવી. આ વર્ષ જાપાનમાં પુનરુદ્ધારના વર્ષ તરીકે જાણખાય છે. તમામ જમીનદારોએ પોતાના હક મીકાડોને સંરજી ધરી દીધા, અને પછીથી અંગ્રેજોની અમીરવર્ગની પદ્ધતિ પ્રમાણે આ

ગંગીરદારને તેમની દરેકની સ્થિતિ અને મોલા અનુસાર જુદાજુદા વર્ગ પાડીને રાજકુમાર, ઉમરાવ, અમીર વગેરે ઉપનામો આપવામાં આવ્યાં. ‘સમુદાય’ લોકોને વીખેરી નામ્યા અને તેના બદલામાં થોડુંક રોકડ નાણું આપ્યું અને થોડાંક સરકારી કાગળિયાં આપ્યાં. આ વખતે તેમની સ્થિતિ ખૂબ કંદોડી થઈ. કારણ કે તેમનો મૂળ (લડવાનો) ધંધો જતો રહ્યો. અને તેમને વેપાર, ઉદ્યોગ કે ખેતી કશાની ગતિગત નહોતી. તદ્દપિ સરકારે તેમને બહુવચવા અને કળવવા માટે ઉત્તમપ્રતિભા શિક્ષણપ્રણાલિની સર્વત્રાહી યોજના ધડી કાઢી એટલે થોડા વખતમાં જ તેઓ અગ્રગણ્ય રાજદારી પુરુષો, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, વેપારીઓ અને ઔદ્યોગિક મદારથીઓ થઈ શક્યા.

‘પુનરુદ્ધાર’ પહેલાંની અથવા તો તેની આસપાસની દેશની પરિસ્થિતિ સમજવાને આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો નીચેનાં અનુમાન કર્યા સિવાય છૂટકા નથી. ખેતી એ પ્રધાન ઉદ્યોગ હતો અને ખીજો ઉદ્યોગ વણાટનો હતો. બહારની દુનિયા સાથે વ્યવહાર ચાલુ થયો નહોતો ત્યાંસુધી બધાય ઉદ્યોગોનો વિકાસ મર્યાદિત જ હતો; અને લોકોની જરૂરિયાતો પૂરતા જ એ ચાલતા હતા; અને આ જરૂરિયાતો તે વખતે જેમ વધારે નહોતી, તેમ અત્યારે પણ સામાન્ય પ્રજાવર્ગની તો નથી જ. એમ જ કહેવાય કે તે વખતે દેશમાં ધન જ નહોતું. અને તે વખતના મહેલો જેતાં પણ લાગે છે કે લક્ષ્મીદેવીની કૃપાને ત્યાં દુર્લિખ જ હતો. શોગનને અર્થપૂટણના કાયદા પાળવાની જરૂર લાગેલી. સામાન્ય પ્રજાવર્ગ દેશમ વાપરી શકતો નહિ; તેમ જ ઘરના આગણા લાગમાં અડાળી પર નળિયાંવાળું છાપડું સરખું પણ કરી શકતો નહિ. તદ્દન સોંધી અને નહિ જેવી સાધનસંપત્તિથી—અરે બીજા પ્રજાઓના ધોરણે તો એ કશી વિસાતની જ નથી—સુંદર અને ઉપયોગી ચીજો આ પ્રજા બનાવી શકે છે તેનું પ્રધાન કારણ કદાચ આવાં મર્યાદિત સાધનોથી જીવન નલાવવું પડતું હતું એ હોય એમ લાગે છે.

૩

દરેક જાપાનવાસી હવે સમજે છે કે ટોકિયોના અખાતમાં ક્રોમોટોર પેરીની તોપોના ધડાકા થયા ત્યારથી જ વર્તમાન જાપાનનો જન્મ થયો છે; અને અત્યારે પણ ત્યાંનાં વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોમાં આ સર્વસામાન્ય ચર્ચાનો વિષય છે. તે વખતના લોકોના ‘પરદેશી ભૂતો’ તરફના વલણ વિષે રમૂજ વાતો છપાય છે. મેં આવી એક વાત વાંચેલી:—ક્રોમોટોર પેરીના ભુરૂં ખમીશવાળા લોકો જમીન પર પગ મૂકે કે તરત જ તે રથાનનો અધિપતિ દોલ વગાડીને લોકોને આ બાબતની ખબર આપે અને વધારામાં તે વખતે બધા જ માણસોને ઘરમાં ભરાઈ રહેવાની લલામણ કરે. અને એક રાત્રે એક બાંકડા ઉપર કેટલાક અમેરિકન ખેડેલા જોવામાં આવ્યા એટલા ખાતર લોકોએ મદિનાઓ સુધી ભૂત-પિશાચના ડરના માર્યા એ બાંકડાને સદંતર ત્યાગ કર્યો. અમેરિકન એલડીને મળવા માટે જે ‘ગીશા’ ને મોકલવામાં આવેલા તેના વિષે હજુ પણ ઘણી વાતો કહેવામાં આવે છે. પણ હવે એ વલણ તદ્દન બદલાઈ ગયું છે. જે વર્ષે હું ત્યાં હતો તે જ વર્ષે અન્ય દેશોમાં જાપાનની જાહેરાત કરીને પરદેશી સહેલાણીઓને જાપાનમાં આકર્ષવા માટે એ લાખ થેન મંજૂર કરવામાં આવેલા.

અત્યારે જાપાનની શી સ્થિતિ છે? ત્યારથી એને સમજાયું કે અમેરિકાની તોપો

આગળ પોતાને નમી જવું પડેલું ત્યારથી સૌથી પહેલું ધ્યાન તેણે એવી જ તોપો તૈયાર કરવા પાછળ રોક્યું. પરિણામે ૧૮૬૪-૬૫માં ચીની રાક્ષસના દાંત ખેંચી કાઢવા તથા ૧૯૦૪-૦૫માં રશિયાના રીંછના ન્હાર તોડી પાડવા તે શક્તિમાન થયું.

ચીન અને રશિયા સામેના આ સફળ વિગ્રહોને પરિણામે ફોર્મોસા, કોરિયા અને સાયલીનનો અર્ધો દક્ષિણભાગ જાપાનને મળ્યાં. એનાં નામ અનુક્રમે તૈવાન, ચોજન અને કારાફુટો પાડવામાં આવ્યાં છે. 'વિશ્વવિગ્રહ' પછી આગ્રાપત્રના એકા હેઠળ તેણે પાસિફિક ટાપુઓ પ્રાપ્ત કર્યાં છે. એશિયાના ભૂખંડ પર ક્વાન્ટાંગનો પ્રાંત નવાણું વર્ધને પડે તેણે લીધો છે અને મંચુરિયા ઉપર વાસ્તવિક સત્તા ભોગવે છે. આ રીતે જાપાનનું સામ્રાજ્ય વધ્યું અને હળુ વધ્યા કરે છે.

લશ્કરી અને નૌકાબળની દૃષ્ટિએ જાપાન હવે ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાની હરાબમાં બ્રિટિશ રહે એવાં પ્રકારનું પ્રથમ પંક્તિનું સામ્રાજ્ય બન્યું છે. સામર્થ્યનો વિકાસ સાધવામાં તેણે પ્રગતિ વિકાસ અને તંદુરસ્ત જીવન માટે જરૂરી હોય તેવી બીજી આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરી. વેપારવલ્લુખ અને ઉદ્યોગની રીતિનીતિમાં એ અત્યારની ધણી પ્રગતિ કરતાં કદાચ આગળ વધી ગયું હોય એમ બનવાનું છે. યુરોપનો માલ હકાતીને જાપાને પોતાનો માલ નવાં નવાં બજારોમાં ઘુસાડવા માંડ્યો છે, એમ આપણે હરહંમેશાં સાંભળ્યા જ કરીએ છીએ. વર્તમાન વિશ્વગ્રાપી મંદીમાં પણ જાપાનમાં બેકારી છે એમ આપણે લાગ્યે જ સાંભળીએ છીએ; ત્યારે આ બેકારીએ અમેરિકાનાં સંસ્થાનોમાં પણ ઉઝ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. જાપાનનો ૭૦ ટકા પરદેશી વેપાર પોતાનાં જ વહાણોથી ચાલે છે અને જાપાની વેપારી વહાણો પૃથ્વીને એકેએક છેડે ફરી વળે છે. જાપાનમાં ધનની ભરતી બિલકી છે.

વસ્તીના ૯૯૫૫ ટકા સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ભણેલાં છે. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ વધારેમાં વધારે આગળ વધેલા દેશોની ગણનામાં તેને સ્થાન મળ્યું છે. અત્યારે ત્યાં ૩૭ જેટલી વિદ્યાપીઠો (Universities) છે. *

૪

સફળતા કેટલે અંશે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે એ બતાવવાનો આ લેખનો હેતુ છે. પહેલાં તો હું જેને પાચો લેખું છું અને જે પાચા ઉપર સફળતાની ઈમારત ચણાઈ છે તે પાચો શું છે એ સમજાવવા યત્ન કરીશ. અને પછી એ સિદ્ધ કરવા માટે કયાં સાધનો ચોજવામાં આવ્યાં હતાં તે સમજાવીશ.

‘પાચા’માં હું આટલું સમાવું છું:—

૧. મિકાડોનો આંદિપુરુષ દેવમાંથી અવતરેલો છે એવી માન્યતા અને તેની આજ્ઞામાં મંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને એ આજ્ઞાનું સર્વોચ્ચ પાલન.

* હિંદની શિક્ષણસંસ્થાઓ:—યુનિવર્સિટીઓ ૧૬, કોલેજો ૩૧૩, મિટલ સ્કૂલો ૯૭૫૩, હાઈસ્કૂલો ૨૮૩૪, બિનસરકારી શાળાઓ ૩૪૨૨૨.

જાપાનમાં દર સેકન્ડે પુરુષ ૭૦ સ્ત્રી ૬૧ ભણેલાં છે.

હિંદમાં " " " " ૧-૫૦ "

જાપાનમાં દર વિદ્યાર્થી દીઠ રૂપિયા એક ખર્ચ થાય છે.

હિંદમાં " " ૨ આના "

૨. સ્વદેશભક્તિ. ૩. લોકોનું ચારિત્ર્ય.

આ બધાં ઘણે અંશે તો પરસ્પર એકબીજા ઉપર આધાર રાખે છે, તેમ જ આ લક્ષણો લોકોમાં હોવાનું કારણ પણ લોકોની ધાર્મિક શ્રદ્ધા જ છે. શિન્ડોધર્મ (શિન્ડો એટલે દેવતાઓનો માર્ગ) અથવા કેટલાક કહે છે તેમ મિકાડોધર્મ એ જાપાનનો પ્રાચીન ધર્મ છે. આ ધર્મમાં મુખ્યત્વે કરીને પ્રકૃતિપૂજન તથા પિતૃપૂજનને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. અને તેમાં ય મિકાડોની મૂળજનની સૂર્યદેવતા તથા પંચત્વ પામેલા મહાન ચોદાઓ અને પરાપકારી પુરુષોના જીવાત્માઓની પૂજનને ખાસ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. પિતૃપૂજનમાં સમ્રાટના કલ્યાણ માટે પ્રાર્થના કરવાની ખાસ આજ્ઞા હોય છે. સામ્રાટને તેઓ પોતાના વડીલ માને છે. એના કલ્યાણ સાથે આખી પ્રજાનું કલ્યાણ જોતપ્રોત થએલું છે, એમ તેઓ માને છે. કારણકે આખી પ્રજા એટલે એક કુટુંબ એ લાવનાર પ્રત્યેક જાપાનીના દિલમાં જોડાં મૂળ નાખેલાં છે. લોકોના જીવન પર કોન્ફ્યુશિયસના ઉપદેશોની સારી અસર છે; પણ ખોટી રીતે માની લેવામાં આવ્યું છે તેમ એ કોઈ ધર્મ નથી, પણ માત્ર વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં આવે એવા નિયમોનું એક ધર્મશાસ્ત્ર છે. એ એક 'સ્મૃતિ' છે. એમાં બાળકોએ માઆપ પ્રત્યે કેમ વર્તવું, સ્ત્રીએ પોતાના પતિ પ્રત્યે કેવું વર્તન રાખવું, નોકરે શેઠ સાથે કેવી રીતે વર્તવું, મિત્ર મિત્ર સાથે કેમ વર્તવું વગેરે વગેરે બાબતો સમાયેલી છે. સરકારી આંકડા પ્રમાણે પ્રજાનો ફે લાગ બૌદ્ધધર્મ પામે છે, અને આ ધર્મની જાપાનની સમ્યક્તા તથા સંસ્કૃતિ ઉપર પહેલેથી જ જખરદસ્ત અસર થઈ છે. એમ જણાય છે કે ભારતવર્ષમાં તંત્રવાદનું પ્રાપ્ત્ય વધ્યું ત્યારે બૌદ્ધધર્મ અહીં આવવા પામ્યો. અને જાપાનમાં બૌદ્ધ દેવતાઓને નામે હિંદુ દેવદેવીઓની પૂજન થતી મેં જ્યારે જોઈ ત્યારે તો મને ખૂબ નવાઈ લાગેલી. 'પુનરુદ્ધાર' પછી દ્રી પાછી ખ્રિસ્તીધર્મ માટે છૂટ મૂકવામાં આવી, અને અત્યારે લગભગ અઢીલાખ જેટલા ખ્રિસ્તીઓ નજરે પડે છે. પ્રજા તરીકે જાપાની લોકો અતિશય ધર્મભીના છે. બૌદ્ધ, હિંદુ અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો પાયો શિન્ડોધર્મના થર પર ચણાયો હોવાથી અહીં ધાર્મિક સહિષ્ણુતા ઘણી જ છે. એક જ કુટુંબમાં પિતા શિન્ડો હોય તો માતા બૌદ્ધ હોય-તો વળી દીકરા કે દીકરી ખ્રિસ્તી જ હોય. મિકાડોની આજ્ઞાનું સર્વોચ્ચ કેમ પાલન થાય છે, એનું કારણ પણ આ ધાર્મિક સહિષ્ણુતામાં જન્મ્યાઈ આવે છે. ૧૮૬૮માં 'પુનરુદ્ધાર' વખતે જ્યારે સમ્રાટ મેઈજીએ સામ્રાજ્યની લગભગ હાથમાં લીધી ત્યારે તેની ઉંમર માત્ર ૧૬ વર્ષની જ હતી. એ તો આપણે જોઈ ગયા કે બધાય જાગીરદારોએ પોતાની જાગીરો પરથી બધા જ હક જોડાવી લઈને સમ્રાટને ચરણે ધરી દીધા. લોકો એની ઇચ્છાને શિરસાવેઘ ગણીને વધાવી લેતા હોવાથી રાજ્ય તરફથી માત્ર આજ્ઞાપત્રો કાઢીને જ તે એક પછી એક સુધારા દાખલ કરી શક્યો. જાપાનને સારે નસીબે એને અતિ વિશાળ દર્શિવાળા, સ્વદેશભક્તિથી નીતરતા સલાહકારોની એક મંડળી મળી ગઈ હતી. સમસ્ત દેશમાં મક્ત અને ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવ્યું; સમુદાયો જ અત્યાર સુધી મુહૂર્ત કામ કરતા ને શીખતા તેને બદલે યૌ કોઈ લસકરી તાલીમ લઈ શકે એમ નક્કી થયું; બધા જ જાપાનીઓ પોતાને ક્ષત્રિયના વંશજ માને છે અને 'જુશીડો'ને રાષ્ટ્રીય સદ્ગુણ તરીકે ખીસાવે છે. બાર દિવસનું જૂનું આકવાડિયું બંધ કરીને સાત દિવસનું સ્ત્રીકાવું અને વર્ષની શરૂઆત જન્યુઆરીની ૧લીથી ગણવાની શરૂઆત કરી; આટી જાબી લીટીઓથી એક જોળખવાની જૂની પદ્ધતિને બદલે પ્રાથમિક શાળાઓમાં અંગ્રેજી અંકપદ્ધતિ દાખલ કરી;

દેસથાની અને કંઈક મૂળ સૂરને બદલે મંગીતમાં યુરોપિયન સૂર સ્વીકાર્યો; લોકોનું શારીરિક બળ વધારવા માટે એમ કહેવાય છે કે સરકારી દાખલથી ગોમાંસ ખાવાનું દાખલ કરવામાં આવ્યું; પણ હજી અત્યારે પણ ગામમાં તરફ ચાકાહારી કુટુંબો અને દોટેલો છે અને તેમાં ગોમાંસ રાંધી આપવાની કે લાવી આપવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે. આ તો મેઈજી સમ્રાટે જાણે કે એક રાતમાં જે મુધારાઓ દાખલ કર્યા તેમાંના થોડાક જ છે. મેઈજી સમ્રાટના મુધારાથી પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિમાં કેટલો બધો મુધારો થયો એ વિશે આગળ ઉપર વાત કરીશું.

જાપાની પ્રજાની સ્વદેશભક્તિ તો હવે જગમગદ્ગર છે; અને જાપાનની, જાપાનની પ્રજાની કે જાપાની વસ્તુમાત્રની સ્તુતિર્નિંદાથી કાંઈ પણ જાપાનવાસીના મન પર કેવી અને કેટલી અસર થાય છે એ એક રસ્તે જતાર માણસની પણ ધ્યાન બહાર નહિ રહી શકે.

મારી દૃષ્ટિએ જે લક્ષણોને લીધે આ પ્રજા પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધી શકી છે તે હવે દુકમાં કહું છું:—

૧. સભ્યતા—જાંઆમાં જાંઆ દરજ્જાના માણસથી માંડીને તે ઠેક હલકા દરજ્જાના માણસ સુધીના બધા જ લોકો અતિ સભ્ય છે. ઘરમાં, દોટેલમાં, ગાડીમાં, ટ્રામમાં અને રસ્તા ઉપર પણ આ તો જોવા મળે છે. કોઈ પણ જાપાની કુટુંબમાં ગયા પછી થોડી વારમાં આપણને લાગે છે કે જાણે આપણે આ કુટુંબના જ છીએ. રસ્તામાં કોઈ વિદ્યાર્થી અથવા મજૂરને કશું પૂછીશું તો એ એનું કામ પડતું મૂકીને પણ આપણને પહેલી સગવડ કરી આપશે. હું પોતે ત્યાં ત્યાં જવા પામેલો, ત્યાં ત્યાં બધે જ ઠેકાણે સરકારી અને બિનસરકારી માણસોએ મારા પ્રત્યે જે મમતા અને સભ્યતા બતાવેલી તેમ જ ઉદાર દિલથી મને જે મદદ આપેલી એ હું પોતે તો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક યાદ કર્યા સિવાય રહી શકું તેમ નથી જ.

૨. શાંતિપ્રિયતા—દુસ્લહ કે ગાળાગાળી તો કોઈ દિવસ કોઈ પણ ઠેકાણે મને જોવા નહિ મળેલાં. યુએના રેશન પાસે ટેટાફિસાદનો માત્ર એક જ પ્રસંગ મેં જોયેલો. એક જુવાનીઓ નાનું સરખું પોટલું ધરાવાપૂર્વક મૂકી ગયો અને રેલવે નોકર સાથે મુક્કામુક્કી કરી. યુનિફોર્મ પહેરેલા એ ત્રણ માણસો આવ્યા અને પેસા બે જાણને લઈ ગયા. પ્લેટફોર્મ પર માણસોની ભીડ ઓછી નહોતી, છતાં કોઈએ આ બનાવ તરફ લક્ષ જ આપ્યું નહોતું. થિયેટરમાં હજારો શ્રોતાઓ ભેગા થાય તોપણ ટાંકણી પડે તો સંભળાય એટલી નીરવતા હોય છે. ગંધકના ઝરણવાળા એક ગામમાં હું બે દિવસ રહેલો. ત્યાં તે વખતે પાંચસોએક માણસો ભેગાં થયેલાં. એમાં દોઢસો જેટલાં તો નિશાળનાં બાળકો સહેલ કરવા આવેલાં. અહીં લાગ્યે જ લોંબાટ જેવું લાગતું. અને ઘરના ઓરડામાં બેઠેલા માણસને તો બજાર સરખીયે ન પડે કે આટલાં બધાં માણસો આ જગ્યાએ ભેગાં થયાં હશે. સૌ પોતપોતાનું કામ શાંતિથી કર્યા કરતા હતા. ઘણા જાપાનીઓ પરદેશમાં રહે છે અને એ બધે ઠેકાણે એમના પોતાના અંદરઅંદરના તેમ જ બીજાની સાથેના વ્યવહારમાં તેઓ શાંતિપ્રિય અને સાણા જણાયા છે એવી એમની સાખ છે.

૩. ગંભીર સ્વભાવ—કેટલાક મુસાદરાની એવી જાતની ફરિયાદ છે કે જાપાની લોકોને હસતાં આવડતું જ નથી. આ આરોપ બહુ વજૂદવાળો હોય એમ મને પોતાને નથી લાગતું. જર્મનીમાં શિક્ષણ લઈ આવેલા એક વિજ્ઞાનવેત્તાના કુટુંબમાં તેની પત્ની અભિનય

ગીતાથી અંતિયિતું સ્વાગત કરે અને એ વિજ્ઞાનવેત્તા તથા પુત્રપુત્રીઓ વધાં એમાં સૂર મિલાવતાં હોય તો તમે એમના વિધે કેવો અભિપ્રાય ઉચ્ચારશો! પણ એટલું ખરું કે ખડખડાટ અવાજ કરતું. મુક્તહાસ્ય તો મેં કંઈએ ન્નેયું નહિ. એ લોકો સ્વભાવે ગંભીર હોવાથી દરેક વસ્તુનો ગંભીરતાપૂર્વક સહેજે વિચાર કરી શકે છે.

૪. મનની એકાગ્રતા—તેઓ જે કંઈ કામ હાથમાં લે છે તેમાં પોતાનું સમગ્ર મન પરાયી દે છે. ડાંગરનાં ખેતરોમાં ધાસને બ્યારે નવાં ફૂલ આવે છે ત્યારે સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકાની ટાળીઓ ત્યાં જાય છે અને કલાકો સુધી એ પુષ્પો એકીટશે નેતાં ત્યાં બેસી રહે છે. ચેરી (આલુનું ઝાડ)ને મોટે આવે છે ત્યારે પણ એવું જ બને છે. અત્યારે રંગુનમાં જે જપાની એલચી છે તેની પહેલાંના એલચીએ મને પાંનખર ઝવડાના ચંદ્ર નેચા માટે પોતાને ઘેર નોતરેલો એટલે કે એટલા પર બેસીને ચંદ્ર સામે એકીટશે નેઈ જ રહેવા માટે પ્રેમપૂર્વક બોલાવેલો. માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાને ઘેર કાંઈ મહેમાન આવે તો તેની પાસે કાગળ, શાહી, પીછી કેવી રીતે મૂકવાં નેઈએ તેમ જ ફૂલ-દાનીમાં ત્રણ કે પાંચ ડાંબળીઓ કેવી રીતે ગોઠવવી નેઈએ એ શીખવાડવા માટે જે કાળજી અને ધ્યાન અપાતું મેં ન્નેયું એ હું ભાગ્યે જ વર્ણવી શકું. એ જ એકાગ્રતા તેમનાં તમામ નાનાં મોટાં કામમાં દોસી આવે છે. મેં જેટલા દેશોમાં મુસાફરી કરી છે તે બધામાં જપાનના હનમ તો બેશકે એક જાણીયા છે.

૫. ઉદ્યોગીપણું—આ શુણ્ણ તો માત્ર એક જ દાખલાથી સમજાવી દઉં. જપાનીઓ દોરઢાંખર વિનાના ખેડૂતો છે. ઘણાખરા ખેડૂતો હાથથી જ ખેતીની ક્રિયા પ્રક્રિયાઓ કરતા હોય છે. કાદાળી અને બીજાં સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે.

૬. પ્રમાણિકતા—જપાનમાં તારના પૈસાની રસીદ નથી અપાતી. ખેડૂતલોકો જમીન-દારોને સાંથમાં દાણા આપે છે, અને આ અનાજ જમીનદારને ઘેર ખેડૂતો જ પહોંચાડે છે. જમીનદારોને ખેડૂતો પાકો બરોસો હોય છે. ખેડૂતો અનાજનો ઢગલો સીધો કાઢારમાં કરે છે. જમીનદાર તો માત્ર યું મૂકયું ડાંગર કે બીજું કંઈ એ જ નેતા હોય છે. રીક્ષાવાળા કે ટેક્સીવાળા સાથે રકઝક કરીને ઠરાવવાનું હોતું જ નથી. તમે તમારું પાટીટ કે ચેલી કાઢો, (અને મારે તો ભાષા ન આવડતી હોવાથી ઘણી વખત એમ કરવું પડતું) તે વખતે ધારો હોય તેટલું જ લેવામાં આવે. રેલવે પોર્ટરો પણ એમ જ કરે છે. દુકાનમાં મોર્ગ, હાથમથક વગેરે વસ્તુઓ એક મોટા લાંબા ટેબલ પર ઢગલાગંધ તમને દેખાશે અને દુકાનદાર તો કદાચ એક ખૂણામાં બેઠો હશે. લોકો પોતાને નેઈતી. વસ્તુ પસંદ કરીને દુકાનદાર પાસે જઈને તેની કિંમત આપી આવે છે. સામાન્ય જપાની ઘર એટલાં નળણાં હોય છે કે ઝાઝી મહેનત વગર ચોર અંદર પ્રવેશી શકે. પણ ચોરીનું નામ તો ભાગ્યે જ મળીય છે. ને કે એ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે કે ઘરમાં 'ટ્રીમીનોઝ' અને થોડાં ચીનાઈ મારીનાં વાસણો સિવાય બીજું ભાગ્યે જ વધારે કિંમતી તેને મળી શકે. જપાની સ્ત્રીઓ ઘરેણું નથી પહેરતી. હું કેલીફોર્નિયાથી ન્યુયૉર્ક ગાડીમાં જતો હતો તે વખતે મારી પાસે બેઠેલા મુસાફર સાથે થોડી વાતચીત થઈ. તેમાંથી પણ જપાનીઓની પ્રમાણિકતાની શાખ કટલી સારી છે એ જાણવા મળેલું. એ પોતે કેલીફોર્નિયાનો વતની હતો, અને વીજળી ખાતામાં ઈજનેરનું કામ કરતો હતો. એ વર્ષ સુધી એને સદકુટુંબ બહારગામ જવું હતું. એનું ઘર અને

બગીચો સંભાળે એવો જાપાની બાગવાન એને વખતસર ન મળી શકે એટલા ખાતર એને થોડા દિવસ વધારે શેકાઈ જવું પડ્યું એમ જ્યારે એણે મને કહ્યું, ત્યારે મેં પૂછ્યું કે તમારા પોતાના જ હેશના કાઈ માણસને તમે એ કામ ન સોંપી શકા કે શું? એણે મને ના પાડી અને વધારામાં કહ્યું કે જોડલી કાળજી અને સંભાળથી હું પોતે માત્ર ઘર અને બગીચો સંભાળું એટલી કાળજીથી જાપાની માણસ માત્ર બધું સંભાળશે. આટલી સારી શાખ અને છાપ હોવા છતાં વેપારધંધામાં એમના પોતાના દેશમાં એમની શાખ આટલી સારી નથી. અને તેથી ચીનાઓની તુલનામાં એમને આ બાબતમાં ઘણું શોષવું પડે છે. હવે એક એક જણ—સરકાર સુધા—આ કાળી ટીલી બૂરેલી નાખવા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે, અને દેશમાંથી નિકાસ થતો લગભગ તમામ માલ પહેલાં તપાસવામાં આવે છે.

૭. સહનશીલતા અને આત્મલક્ષીપણું—કાઈ જાપાની ઉપર જ્યારે પણ કંઈ આક્રમક આવે પડે છે ત્યારે તે પોતે એવો વિચાર કરે છે કે એનું પરિણામ મારે જીતે જ ભોગવી છૂટવું જોઈએ. બીજાને તકલીફ આપવાનો મને જરાકે અધિકાર નથી. મારો એક મિત્ર જાપાની કુટુંબમાં રહેતો હતો. ઘરઘણી એક વખત મદિરા પડ્યો અને એક રાત્રે ગુજરી ગયો. મારા મિત્રની બિંધમાં ખલેલ ન પહોંચે એટલા ખાતર મરનારની સ્ત્રીએ બધું જ કામ ખૂબ કાળજી અને શાંતિથી લવલેસ ગલરાટ કે ઘોંઘાટ વિના આટાપી લીધું. બીજો દિવસે સવારે હંમેશના નિયમ પ્રમાણે મારા મિત્રને નારતો કરાવ્યો એટલ એ. તો પોતાને કામે ચાલ્યો ગયો. બપોરના પછી જ્યારે એ પાછો આવ્યો ત્યારે દફનાવવાની બધી તૈયારીઓ જોઈને એને કુતૂહલ થયું. એણે પૂછ્યું ત્યારે જ એને ખબર પડી કે એનો યજમાન જ ગુજરી ગયો હતો. તમારા કુટુંબમાં હું રહું છું અને અહીં આવી રીતે માંદગી આવી અને મૃત્યુ નીપજ્યું ત્યાં સુધી મને ખબર સરખી પણ કેમ ન આપી? અને હું કંઈક અંશે પણ મદદ કરી શકું એવી જો તક મને મળેલી તે તમે કેમ છીનવી લીધી? એવું મારા મિત્રે જ્યારે મરનારની દોકરીને પૂછ્યું ત્યારે બહુ જ નમ્રતાથી એને કહેવામાં આવ્યું કે આટલા વારં વારં તમને અગવડ કરવી એ અમને જરાય ઉચિત ન લાગ્યું. ડૉ. જી. એચ. કઝી-સે-પણ આવો જ એક દાખલો ટાંક્યો છે, કે મારા રસોઈયાનું બાળક ખોવાઈ ગયેલું અને આખી રાત તેને કંપાત કરતો બીજાએ જોયેલો, છતાં સવારમાં હસતાં હસતાં જ આ વાતની મને ખબર આપેલી. જાપાનમાં ‘હરજીરી’ નો એક રિવાજ છે. આ આત્મહત્યા કરવાની એક રીત છે. આમાં મનુષ્ય જાણીજૂલને એક જગાએ બેસીને પોતાને જ હાથે પોતાનું પેટ તરવાર વડે ચીરી નાખે છે. આ સદ્ગુણને લીધે જ વિધવા માતાઓ, જો પોતાના દિકરાઓ નિરાધાર માતાની ચિંતાના કારણે યુદ્ધ કરવા જતાં આનાકાની કરતાં હોય છે તો શોક કરતી હોય છે.

૮ કૃતજ્ઞતા—કાઈ જગ્યાએ કાઈ માણસ ચીકા બટાટા દાખલ કરે તો તેના નામનું સ્મારક ત્યાં બિંદુ કરવામાં આવે છે. કાઈ માણસ ઉપયોગી કાંઈ રીતે અથવા સહકારી મંડળીઓ સ્થાપે તો તેમનાં સ્મારકો ગામડે ગામડે બિલાં કરવામાં આવે છે. જાપાની લેક્ષિકાની કૃતક વૃત્તિ બતાવી આપવા માટે આ પૂરતું છે. સ્મારકો બિલાં કરવાની આ પ્રથા કેટલાક ક્રિસ્ટિયનમાં ધેલજાલરેલી લાગશે. દાખલા તરીકે એક વાંદરા માટે પણ પથ્થર બિભા કર્યો છે. મંચુરિયામાં એક ઘોડો મરી ગયો તો તેની યાદગીરીમાં ૮ ફીટ બિંદો પથ્થર છે. એક

કુસ્તીના દંડમાં એક ગામડીઓ લુચાન જીવે એટલા માટે એનું પણ એક સ્મારક કિયું. આ સ્મારકો ઘણાંખરાં તો સાદાં જ હોય છે. ખરબચડા પથ્થરના ટુકડા હોય છે, જ્યાં લોકોની કૃતજ્ઞતાની લાગણીના નિદશેક ચિહ્ન તરીકે તેમ જ જૂતકાળનાં સ્તંભો—જેને ઘણાં નાનાં—ની સ્મૃતિ તાજ કરાવનાર તરીકે તેમજ ભાવિ પ્રગતિને પ્રેરક બળ પૂરું પાડનાર દૃષ્ટાંતો તરીકે તેની કિંમત ઘણી જ છે એમાં તો જે મત હોઈ જ ન શકે.

૯ સાદું જીવન—ધર સાદાં હોય છે, અને લાકડું, ઘાસ, સાદડી, પતરાં, કાગળ અને નળિયાંનાં બનાવેલાં હોય છે. રાત્રીની ઘાસમાં આટલો વસ્તુઓ હોય છે:—ચૂસો (દિવાની), થોડાં ઓશિયાં, લખવા, વાંચવા, અને જમવાના ઉપયોગમાં લેવાનું એક નીચું ટેબલ, દિવાલ પર વાળેલું એકાદ ચિત્ર લટકતું હોય, બારણાની દિવાલ ઉપર એકાદ સુરાકય ચીની કિર્તિમાં ચીનરીને મઠાવીને કદાચ લટકાવ્યું હોય, એકાદ ફૂલદાની અને લખવાનું એક ખાનું હોય. આ ખાનામાં હિંદી શાદી, એ શાદી વડે લખવાનો રંગ તૈયાર કરવા માટે ચિનાઈ મારીનો એક નાનો કટકો, ચીની અને જપાની અક્ષરો ચીતરી શકાય એવી એક પીછી અને થોડાક કાગળ. એક જ ઓરડો. દિવાનખાના તરીકે, અભ્યાસના ઓરડા તરીકે અને રાતે સૂવાના ઓરડા તરીકે વપરાતો હોય છે. રમત કે ગોદડું, મજાકરદાની અને કાંગરનાં ઊંઝાં બરીને બનાવેલાં નાનાં ગોળ ઓશિયાં એ બધું દિવાલમાં મૂકેલાં તાકાંમાં દિવસના સંતાડી રાખવામાં આવે છે. બારીબારણાંને બરડવાં, સાંકળ, આંકડી કે આગળો કશું જ હોતું નથી. આગળ કે પાછળ દસોજવાથી જ એની ઉઘાડ-વાસ થતી હોય છે, પણ આ ધોર સ્વચ્છતા અને સુધડતાના નમૂના હોય છે. ખોરાક સાદો હોય છે. મુખ્યત્વે કરીને એમાં ચોખ્ખા, કોળ, રાટલી, દરિયાઈ પાસો, શાકભાજી, મચ્છી કે માંસ હોય છે.

કપડાં પણ સાદાં હોય છે. મરદ, ઝોરત અને છોકરાં સૌ કામોનો વાપરે છે. અને આગળ જમ્યાનું તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓ ઘરેણાં નથી પહેરતી, પણ પોતાની પનસંપત્તિ બતાવવા માટે કામોનો ઉપર મેંધી કેર મૂકે છે. શ્રીમંત અને ગરીબ બંનેય લાકડાંનાં પગરખાં—જેના વાપરે છે.

જપાનમાં અધિકારીવર્ગનો પોસાક યુરોપિયન ઢેઠ, ઢાઠ, પાટલન અને જૂટ છે. સ્ત્રીઓ પોતાના મુંદર કામોનોને વગળી રદી છે અને પુરુષો પણ ધેર તો કામોનો જ વાપરે છે. પાટલન પહેરીને જપાની પદ્ધતિ પ્રમાણે જમીન પર પગ વાળીને બેઠવાનું આવે છે ત્યારે વિચિત્ર અને કંદેડી રીતિ થતી હોય છે. મેં એમને બનાવ્યું કે 'બલદેશના 'સામ બોમ્બી' યુરોપિયન પાટલન કરતાં વધારે અનુકૂળ આવશે.

૧૦ બ્યવસ્થા—આ તો એમનાં ઘર ઓરિસો, કુકનો અને કારખાનાંમાં ચોખ્ખી નજરે પડે છે. મખાલે બધા જ લોકો જમવા બેસતા હોય છે. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં સમમ પ્રગતિને બચરમાના પાઠ અપાઈ રહ્યા છે.

અમૃતસાલ નાધાસાલ મોટી

અપૂર્વ]

• કલકત્તાથી પ્રગટ થતા 'પ્રજ્ઞા બાર્વના' એપ્રિલ-૧૯૩૩ ના અંકમાં જાપોનના મોંઘામાં Agricultural College ના અધ્યાપક આકચન્દ્ર ઘોષે જપાનનો પોતાનો અંગત અનુભવ *Japan has made Japan Great* નામના લેખ દ્વારા આપ્યો છે તેનો અનુવાદ.

સોય બીન્સ

[જ્યાંથી આવું]

બીજાં તુલો સાથે મેળવણી

હોરને

ખવડાવવા માટે અને સાઇલેન્સ બનાવવા માટે સોય બીનને મકાઈ, જુવાર, અપાનીઝ શેરડી વગેરે સાથે વાવવાથી બનેલો પાક સારો થાય છે. મકાઈ વગેરે સાથે મેળવીને એક જ હરોળમાં વાવી શકાય અગર તો બે હરોળની વચ્ચે સોય બીન વાવી શકાય. મકાઈ પાંચ પાંચ ફુટની હરોળમાં દોઢ દોઢ ફુટને છોટે બે ત્રણ દાણા પ્રમાણે વાવીને વચ્ચે સોય બીનને ખૂબ જડા ચોરવામાં આવે તો દર એકર દીઠ દરેક જાત પાંચ પાંચ દન સુધી ગ્રાયલેન્સ માટે ઊતરે છે. મકાઈ વગેરે સાથે વાવવામાં પેકીંગ, મંચુ, બ્લેક આઈસલાન્ડ અને મીડવેસ્ટ જેવી સોય બીનની જાતો બેંધબેસતી આવે છે. નીચે જણાવેલાં મિશ્રણ બહુ સારાં પડશે:

(૧) સોય બીન અને વટાણા—બન્ને જુદા જુદા વાવવાથી જેટલો પાક ઊતરે છે તેનાથી બનેલો ભેગો વધારે ઊતરે છે. વટાણા સાથે વાવવા માટે સોય બીનની ડાંડી મજબૂત અને ઊંચી ચતી હોય તેવી જાત પસંદ કરવી જોઈએ, જેથી વટાણાના છોડ વેંચાની જેમ તેને ચીંટાઈ વળે. વળી બીજાં એ ખાનમાં રાખવું જોઈએ કે બનેલી એવી જાતો પસંદ કરવી જોઈએ કે જે લગભગ સાથે પાટી રહેતી હોવી જોઈએ; નહિ તો એકમાં શિંગો ભરાઈ ગઈ હોય તે વખતે બીજા ઉપર ફૂલ બેસતાં હોય તેવી મેળવણી થાય તો બનેલો કાપતી વખતે જોઈએ તેવો લાલ ઉડાવી શકાય એવું ધાત્ર તૈયાર ન થઈ શકે. વટાણા કરતાં સોય બીનના છોડના પશુ વધારે હોવા જોઈએ, જેથી વટાણાના છોડ તેમને છટકી ચીંટાઈ શકે. બે બીને છટું વેરીને ખેડી નાખવામાં આવ્યું હોય તો દર એકર દીઠ અવામણ સોય બીન અને ૨૫ શેર વટાણા જોઈએ. બે બી ત્રણ ત્રણ ફુટની હરોળમાં વાવવામાં આવ્યું હોય તો આનાથી અડધું બી ચાલશે. સોયબીનના દાણા શિંગમાં પૂરા વધી ગયા (full grown) હોય અને વટાણાની પહેલી આવેલી શિંગો ભરાઈ ગઈ હોય ત્યારે આ પાકને કાપી લેવો જોઈએ.

(૨) સોય બીન અને મકાઈ—બીજા કોઈ પણ જાતના અનાજ કરતાં સોય બીનનું મિશ્રણ મકાઈ સાથે વધારે થાય છે. એક જ હરોળમાં, જુદી જુદી હરોળમાં, એક પછી એક જાતની બદલાતી હરોળમાં (alternating rows) તથા બેગા દાણા નાખીને ગમે તે રીતે મકાઈ અને સોય બીન ગ્રાથે વાવી શકાય છે. સાઇલેન્સ બનાવવામાં, ઉખેડી ખવડાવવામાં, ચારવામાં વગેરે બધા ઉપયોગ માટે આ મિશ્રણ સર્વોત્તમ છે.

(૩) સોય બીન અને જુવાર—બનેલા મિશ્રણથી સુંદર સાઇલેન્સ બને છે. આ મિશ્રણ માટે જોઈતી વધતી અને વેંચા જેવી નીકળતી સોય બીનની જાત વાપરવી જોઈએ.

વહનિયા અગર તો વિદગ્ન-દ્વારિતો જુવાર સાથે ફીક મેળ બેસે છે. જુવાર મળતુ દાંડીની નેઈએ, જેથી સોય બીનના વેલા તેની સાથે વોટળાઈ શકે. દર એકરે ૪૫ શેર સોય બીન અને ૧૫ શેર જુવાર બી માટે બસ થશે.

(૪) સોય બીન અને સુદાનગ્રાસ—આ મિશ્રણ પણ ઉત્તમ કાઠીનું છે. પાક પણ સારો બીતરે છે અને તેમાંથી દોરતો ખોરાક પણ સપ્રમાણ (balanced) બની રહે છે. સુદાનગ્રાસમાં નિત્રિલ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે અને સોય બીનમાં તે વધારે છે એટલે એકની બીજી બીનથી પુરાઈ જાય છે. ધાસ બનાવવા માટે એકરે ફીક ૫૦ શેર સોય બીન અને ૧૦ શેર સુદાનગ્રાસનું બી બેંચું કરીને છાંડી દેવાં નેઈએ છે. ત્યારે સોય બીનના દાણા શિંગોમાં બરાબર ભરાઈ જાય, ત્યારે કાપીને સુકવવાથી સરસ ધાસ (Hay) તૈયાર થાય છે.

લણાણી (Harvesting)

ત્યારે સોય બીનના દાણાનો પાક લેવાતો હોય ત્યારે છોડને બરાબર પાકી જવા દેવો નેઈએ, નહિ તો દાણા સંક્રાંતિ જાય છે અને વજન ઘણું જ ઓછું બીતરે છે. ત્યારે શિંગો પાકી થઈ જાય છે ત્યારે લગભગ ૯૦ થી ૯૫ ટકા સુધી પાંદડાં પડી ગયેલાં હોય છે. સોય બીન કાપવાનો આ બરાબર વખત છે. આનાથી વધારે વખત રહેવા દેવામાં આવે તો શિંગો સુકાઈને ફાટવાનો અને દાણા વેરાઈ જવાનો ભય રહે છે. પવન અને તાપ બંનેને લીધે શિંગો જલદી ફાટે છે, માટે તે વખત આવતાં પહેલાં પાક કપાઈ જવો જ નેઈએ. મીડિયમ ગ્રીન અને તેના જેવી બીજી જાતનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે કે દાણા પાકવા આવતાં જ શિંગો ફાટીને દાણા વેરાઈ જવા માંડે છે. આવી જાતો શિંગ ફાટતા પહેલાં એટલે લગભગ ૫૦ ટકા પાંદડાં ખરી પડે કે તરત જ કાપવા માંડવી નેઈએ, નહિ તો ઘણું જ નુકસાન થવાનો સંભવ છે.

પાકના ઉતારાનો આધાર બીજી જાત, જમીન અને ખેડ વગેરે રખાયેલી બીજી કાળજી ઉપર રહે છે. સામાન્ય રીતે એકરે ૨૦ થી ૨૫ મણ દાણા નીકળે છે. સારી જાતોમાં એકરે ૨૫ થી ૩૦ મણ દાણા અથવા ૨ ટન સુધી ધાસ નીકળે છે. બધી જ પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોય તો એકરે પચાસ મણની આસપાસ દાણા અથવા સાડાચાર ટન સુધી ધાસ—ગોનર (Hay) નીકળે છે. એકરે ૭૦ થી ૭૫ મણ દાણા બીતર્યાનું પણ બનેલું છે; પણ તે તો અપવાદ રૂપે જ.

ધાસ પાડવું

સોય બીનનું ધાસ (Hay) બનાવવું હોય ત્યારે દાણા અડધા ભરાઈ જાય અને નીચેનાં પાંદડાં પીળાં પડવા માટે કે કાપણી પાડવી નેઈએ. ને આનાથી વહેલી કાપણી કરવામાં આવે તો નિત્રિલનો ભાગ વધારે આવે, પરંતુ વજન ઓછું બીતરે અને આનાથી વધારે વખત રાખવામાં આવે તો પાંદડાં ખરવા માંડે અને ગળા પાંખડાં બરાબર થઈ જાય. આનું ધાસ દોર વધારે ખાતાં નથી અને જગ્યાડ પુષ્કળ કરે છે. છોડવા ઉપરથી ત્રાકતનું પાણી બીડી જાય ત્યાર પછી આખો દિવસ કાપણી ચર રાખવી નેઈએ, ને બીના છોડવા

કાપવામાં આવે તો સુકાતાં વાર લાગે અને અમુક જનતાના રોગ પણ દાખલ થવાનો સંભવ રહે છે. કાપેલા છોડ થોડાક કરમાઈ જાય એટલે થોડે થોડે છોટે હારામાં ઊસરડીને એકઠા કરવા. પાંદડાંને લાંબીને ચૂરો થાય તેટલાં સુકાવા દેવાં ન જોઈએ. એકઠા બે દિવસ આ સ્થિતિમાં રહેવા દઈને પછી તેની નાનીનાની ઢગલીઓ વાળી દેવી જોઈએ. ચારપાંચ દિવસમાં ઘાસ ધરમાં ભરવા જેવું સડું થઈ જશે. ઢગલાઓમાં ઘાસ સુકાવા દેવાથી પાંદડાં ખરી પડતાં નથી, અને ઘણાખરા લાગ છાયામાં સુકાયેલો હોવાથી ઘાસ લીલાશયડતા રંગનું રહે છે. સૂર્યના તાપમાં સુકાયેલો ભાગ પીળો પડી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેમાંનાં કેટલાંક સત્ત્વ પણ ઓછાં થાય છે અને વજન પણ ઓછું થાય છે. ધરમાં ભરતાં પહેલાં ઘાસ (Hay) બરાબર સુકાયેલું છે કે નહિ તેની ખાતરી કરી લેવી જોઈએ. ભેજ અને બાફ બે ભેગા થવાથી કેટલાક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને ઘાસની જાત તદ્દન બગડી જાય છે અને આગ લાગવાનો પણ સંભવ રહે છે. એક એકર જમીનમાંથી ૨ થી ૪ ટન ઘાસ ઉત્પન્ન થાય છે.

સોય ખીન એકલાનું સાયલેજ સાડું થઈ શકતું નથી. તેની અંદર નવિજનો લાગ હોય છે. તેનું કહોવાણુ થતાં તેમાંથી પુષ્કળ દુર્ગંધ ફૂટે છે. ઢોર તેને રસથી ખાતાં નથી. કાઈ પણ જાતના નવિજપ્રધાન ઘાસ એકલાનું જ સાયલેજ સાડું થતું નથી. દૂધ-ધીમાં પણ એની વાસ ઊતરી આવે છે. મકાઈ, જુવાર વગેરે સાથે ભેજવીને સાયલેજ કરવામાં આવે તો ઘણું સાડું થાય છે.

સાઇલેજ માટે મકાઈ અને સોય ખીન સાથે વાવવાનાં હોય તો બે ભાગ મકાઈ અને એક ભાગ સોયખીન એ પ્રમાણમાં બન્ને ખી ભેગાં કરી વાવવાં જોઈએ. બે મકાઈની જાત એવી હોય કે તેના ઉપર પાંદડી પુષ્કળ આવતી હોય તો સોય ખીન તેના વંણુઓમાં આવી જવા સંભવ છે. આથી સોયખીન સારા નહિ થાય. આ પરિસ્થિતિમાં બન્ને પાક જુદાજુદા ઝોરોને સાયલેજ બનાવતી વખતે એકઠા કરવા સારા છે. બે-ત્રણ ગાડાં મકાઈના છોડવા અને એક ગાડું સોય ખીન એ પ્રમાણે મિશ્રણ કરીને કાપીને ખાડામાં પૂરી દેવાથી સાયલેજ જોઈએ તેવું સાડું થાય છે.

સોય ખીન ઉપર ફૂલ-ભોરી દેખાય ત્યારથી તે દાણા પૂરેપૂરા ભરાઈ જાય ત્યાં સુધીમાં ગમે તે વખતે સાયલેજ બનાવવા માટે કાપી શકાય છે. દાણા અડધા ભરાઈ જાય અને પાંદડાં પીળાં પડી ખરવા માંડે તે પહેલાં કાપવાનો વખત ઊત્તમ છે. આ વખતે સાઇલેજનો ઉતારો પણ સારો આવે છે અને જોઈએ તેવું સત્ત્વ પણ ઘાસમાં આવેલું હોય છે.

ચોમાસા અને શિયાળામાં ઢોરને મકાઈ, જુવાર અને ખીજું કહોળા ઉપેડીને લીલું તાજું ખવડાવવામાં આવે છે. તે રીતે સોય ખીનનો પણ ઉપયોગ થાય છે. દાણાની અંદર તેલનો ભાગ આવે છે. એટલે મજૂરી કરનાર તેમ જ દૂધાળાં ઢોરને માટે તે ઘણું જ સરસ ખોરાક છે. જુવારનું બાટું વગેરે ખવડાવતી વખતે ખેડૂતો બળદને તેલ તો પાચે જ, અગર ઘણસલાં તેલમાં બોળા બોળાને ખવડાવે છે. સોય ખીનમાં નવિજ વધારે છે તેમ જ તેમાં સ્વાભાવિક તેલ પણ છે; તેથી ખીન બાટાં કરતાં સોય ખીનનું બાટું (soilage) ચડતા પ્રકારનું છે.

સોય બીનના ઉપદ્રવો

સામાન્ય રીતે બીન પાકો સાથે સરખાવતાં સોય બીન રોગો અને બીન વંતુઓ સામે સારી રીતે ટક્કર ઝીલવાની શક્તિ ધરાવે છે, છતાં પણ તે બધા રોગોથી પર તે નથી જ. બીન પાકોને રોગ લાગે છે અને તેનાથી બચાવ કરવા માટે ઉપાયો યોગ્ય પડે છે, તે પ્રમાણે સોય બીનના પાક માટે પણ કરવું જોઈએ.

બી ઉપરના પાસા (mottling of the Seed), સોય બીનના દાણા શિંગે લાગેલા હોય છે તે જગોએ ઘોળા અગર બીન રંમના નાના કાપા (scar) જેવું હોય છે તે સિવાય આખા દાણાનો રંગ એક જ હોવાં જોઈએ. પણ ઘણી વખતે દાણા ઉપર જુદા જુદા રંગના પાસા પડેલા દેખાય છે. અમુક દાણા ક્રોસીંગ વખતે મિશ્ર થઈ જાય છે કે જુદા રંગના દાણાનાં સ્ત્રી અને પુરુષરોનો ગ્રેસિંગ (crossing) થયેલો હોયો જોઈએ; પણ વસ્તુતઃ આમ નથી. ઘઉં, જવ વગેરે અનાજ માટે સ્વ-ફલિત (self fertilized) હોય છે. એટલે, ઇટાસાન, હાખારો વગેરે જાતો ઉપર તપખીરિયા રંગના આછા મગ પાસા પડે છે. ક્રોસીંગ વખતે મેંચુ ઉપર વાદળી રંગના પાસા માલુમ પડે છે, અને તે તેના કાળા રંગના કાપ (scar) માંથી ચારે તરફ પસરેલા હોય છે. મીડિયમ ગ્રીન અને કોલમ્બિયા જેવા લીલા રંગના દાણા ઉપર કાળા રંગના પાસા હોય છે.

પાસા પડવામાં જમીન, જાત અને કાપવાનો વખત પણ કારણભૂત બને છે. ક્રોસીંગ જાતો અમુક પરિસ્થિતિમાં બીજ કરતાં પાસાનો ભોગ વધારે થઈ પડે છે. હોડવા કુમળા કાપાય છે ત્યારે દાણા ઉપર પાસા વધારે દેખાય છે. માટે દાણા કરવા માટે હોડ પૂર પાડે જ કાપણી પાડવી જોઈએ. દાણા ઉપર કાઈ પણ જાતની ઇજા થઈ હોય તેની પાસે પાસા ખાસ દેખાય છે. ત્યારે દાણા પકવ થતો આવે છે ત્યારે રંગના પાસા સહેલાઈથી દેખી શકાય છે અને દાણો ઝૂકા થતો જાય છે તેમ પાસાનો રંગ ઘેરો બને છે. ઘણું બધું એક શિંગમાંના બધા જ દાણા સારા હોય છે કે બધા જ ઉપર પાસા પડેલા હોય છે. કાઈ વખત એવું પણ બને છે કે એક શિંગના ઘોળા દાણા સાફ હોય અને ઘોળા ઉપર પાસા પડેલા હોય. એક જ બી જુદી જુદી જગ્યાએ વાવનાં ક્રોસીંગ જગોએ પાસા દેખાય છે અને બીજી જમીનમાં જરા પણ દેખાતા નથી.

સોય બીનના દાણામાં એન્થોસાયન અને ટેનીન (anthocyanins and tannins) વધારે પડતા પ્રમાણમાં ભેગાં થાય છે ત્યારે પાસા દેખાય છે, એવું ક્રોસીંગ પ્રયોગો ઉપરથી જણાય છે. આ પદાર્થો ખાંડ (Sugars) માંથી ઉત્પન્ન થાય છે. હોડવાના રસમાં ખાંડનો ભાગ હોય છે અને તે જમીનમાંથી લીધેલાં પોષક તરંગ (nutrients) માંથી બને છે એટલે જમીનની જાત અને પોષક રસ (nutrient sap) ઉપર આભેદવા, મુરખું અનુભવું વગેરે બદલાની (Physiological) પરિસ્થિતિઓનું પરિણામ પાસા માટે જવાબદાર છે એવું સમજાય છે. આ ખામીનો સામનો કરવા માટે ખાસ ઉપાય નહીં મળ્યો નથી. જે જમીન અગર આબોહવામાં આ ખામી માલુમ પડતી હોય ત્યાં આ ખામી સામે ટક્કર ઝીલો શકે એવાં બી કયાં છે તે પ્રયોગ દ્વારા નક્કી કરી તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

હિમ યોગ ધણા પાકો કરતાં સોયબીન હિમ વધારે મહત્ત્વ કરી શકે છે. થોડું ધણું હિમ તો છોડવા કુમળા હોય કે પાકટ હોય તો પણ હિસાબમાં જ નથી. કકડતું હિમ પડે તેની અસર તેના ઉપર થાય છે જ.

ખપરડી (grass hoppers) જે જાતની ખપરડી ધોડાધાસં (alfalfa or lucern) ઉપર અસર કરે છે તે સોય બીન ઉપર આક્રમણ કરે છે. છોડવા બિંબતા હોય છે ત્યારે આ પ્રાણીઓ ભયંકર નુકસાન કરે છે. નીચેનું ઝેર આપવાથી ખપરડીનો નાશ થાય છે:—

ઘઉંનું બૂસું	૫૦ શેર
પેરીસ ગ્રીન અથવા સોમલ (શુદ્ધ કયાં વિનાનો ચાલે)	૨ શેર
ગોળનો કચરો (Molasses)	૮ શેર
પાણી	૫૦ શેર
એમીલ એસીટ્ટ	૧૧ અધોળ

ઘઉંનું બૂસું અને પેરીસ ગ્રીન અથવા સોમલને સુકા જ મેળવી દેવા. ગોળનો કચરો અને પાણીને ભેગાં કરીને અંદર એમીલ એસીટ્ટ નાખી દેવો. ઘઉંનું બૂસું અને ઝેર ઉપર આ મિશ્રણ છાંંડીને બધું ભેળસેળ કરી દેવું. તૈયાર વસ્તુ લોચા વળે તેવી નહિ પણ ખેતરમાં ભભરાવી શકાય તેવી બીની હોવી જોઈએ. ૮ થી ૧૦ પાઉન્ડ બૂકા એક એકરમાં વેરવા માટે પૂરતો છે. સારામાં સારી અસર બપોળે તે માટે આ મિશ્રણ ખેતરમાં વહેલા પરાંદમાં વેરી દેવું જરૂરી છે.

સસલાં—સસલાં સોય બીનના છોડનાં ખૂબ જ શોખીન હોય છે. જ્યાં ખેતીમાં સસલાંનો બેહદ નાસ હોય છે ત્યાં તો તે આખા પાકનો નાશ કરી નાખે છે, ખાસ કરીને કુમળા છોડવાને સૌથી વધારે નુકસાન થાય છે. બારચેટ, ટ્રાકિયો, ચીકવીટા વગેરે જાતો ઉપર તો સસલાં એક પાઉન્ડ રહેવા દેતાં નથી. પ્લેક આદિખાઉ અને ધરાસાન જેવી જાતોને સસલાં જરાક ઝોણું નુકસાન કરે છે અને મૈયુ જેવી જાતને સસલાં બહુ છેડતાં નથી. જ્યાં સસલાંનો ઉપદ્રવ ધણો જ હોય ત્યાં કાં તો આવી જાતો વાવવી જોઈએ અથવા ખીજ જાતો વાવવી પડતી હોય તો ખેતરની ચારે બાજુ તારની જાળીની વાડ કરવી જોઈએ. જો વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં થતું હોય તો ચારે તરફની વાડની નજીકની થોડી હરોળો ઉપર ચૂનો અને સોમલનું જનાવેલું કોર્ષ ઝેર છાંંટવાથી નુકસાન ઘણું અટકાવી શકાય છે.

આ સિવાય બીજા ધણા રોગો સોય બીનને લાગે છે, પણ તેમાં બિતરવાનું આ રુચાન નથી.

સોય બીનની જાતો

સોય બીનની જાતોનો આંકડો લગભગ ૧૫૦૦ સુધી થવા જાય છે. સુધારેલી તથા જંગલી બધી જ જાતોનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. લગભગ ૫૦૦ જાતોનું તો વર્ણન પણ મળે છે અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના ખેતીવાડી ખાતાએ તેટલી જાતો ઉગાડીને તેમાંથી તે દેશને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી ૫૦—૧૦૦ જાતો નોખી પણ પાડી નાખી છે. આમાંની ૨૫ જાતોનો પ્રચાર ધણો થયો છે. આખોલવા અને અક્ષાંશ રેખાંશને અનુકૂળ આવે તેવી જાતો જુદી જુદી જગોએ વહેંચાઈ ગયેલી દેખાય છે. વળી જે જાતનો જ્યાં વધારે ઉપયોગ હોય ત્યાં તેના ગુણ (તેજ વગેરે) જોઈને તે જાતનો ખાસ પ્રચાર થાય છે.

સોય બીનની ગતોનાં લક્ષણ (characteristics) માં ખૂબ ફેર છે. આ લક્ષણો ઉપરથી જ લુદી લુદી ગતોને નોખી પાડી શકાય છે. કેટલીક ગતોના ઊડવા વેગો જોવા હોય છે ત્યારે બીજાના સીધા હોય છે. કેટલીક ગતો વહેલી પાકે છે ત્યારે બીજાને તેટલા વખતમાં ફૂલ આવતાં હોય છે. લુદી લુદી ગતોના પાકવાના વખતમાં મોટા તફાવત હોવાથી સોય બીન લુદી લુદી આબોહવામાં પેદા કરવામાં ઘણી જ સરળતા પડે છે; કારણ, સમયસર દરેક ગતની આબોહવાને માફક આવે તેવી ગતો તેમાં મળી આવે છે.

બીના રંગ પણ લુદા હોવાથી બી ઉપરથી ઘણી ગતોને લુદી પાડી શકાય છે. આછા સોનેરી રંગથી માંડીને લીલા, તપખીરિયા અને કાળા રંગ સુધીનાં બી થાય છે. બીના કદમાં પણ મોટામાં મોટી ગતના અને નાનામાં નાની ગતના દાણામાં લગભગ આકારો ફેર પડી જાય છે એટલે દાણાનું કદ પણ ગતો લુદી પાડવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. વળી દાણાના આકાર (shape) માં પણ ઘણો ફેર હોય છે. કેટલીક ગતોના દાણા વટાણા જેવા ગોળ હોય છે, કેટલીકના લંગગોળ હોય છે અને કેટલીકના ચપટા હોય છે. દાણા ઉપર કાપ હોય છે તે પણ ગત પારખવામાં ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે.

સોય બીનને ધોળાં અથવા બૂરાં ફૂલ થાય છે. કેટલીક ગતોનાં એક જ રંગનાં ફૂલ હોય છે ત્યારે કેટલીકનાં બે ગતોનાં હોય છે, પરંતુ એક જ ઊડવા ઉપર બે રંગનાં ફૂલ આવતાં નથી. ગત પારખવામાં ફૂલનો પણ ઉપયોગ થાય છે.

લુદી લુદી ગતનાં સોય બીનને પાકતાં માટે લુદો લુદો વખત લાગે છે. વહેલામાં વહેલી પાકતી ગતો કરતાં મોટી પાકતી ગતો ઉપર પાંદડાં વધારે લાંબો વખત સુધી રહે છે અને તેમને કાઢ પણ પુષ્કળ થાય છે. આથી મોટી પાકતી ગતો દોરના ધાસચારા અને સાદાસેજ માટે ખાસ વપરાય છે, તથા વહેલી પાકતી ગતો દાણા ઉત્પન્ન કરવા માટે વાવવામાં આવે છે. રથળ અને આબોહવાનો ફેર પડનાં પાકવાના દિવસોમાં થોડોઘણો ફેર પડે છે, પણ એક જ રથળ ઉપર લેવાતા પકાંની ગતો લુદી પાડવા માટે આ વખતનો પણ થોડો આધાર લેવામાં આવે છે.

કેટલીક ગતોમાં પાકના સુધી દાણા શિંગોમાં જ રહે છે, ત્યારે બીજામાં દાણો પાકે થતા આવતાં જ શિંગો ખુલી જાય છે અને દાણા વેરાઈ જાય છે. જે ગતોમાં દાણા વેરાઈ જતા હોય તે ધાસચારાના કામમાં આવે છે. ગત લુદી પાડવામાં આ વસ્તુનો પણ કંઈક અંશે વિચાર કરવામાં આવે છે, ખાસ કરીને જંગલી ગતોમાં દાણા વેરાઈ જવાનું વધારે હોય છે.

દરેક ગતના સોય બીનના ઊડવા ઉપર અને શિંગ ઉપર વાળની ફેવાડી હોય છે. વાળની ફેવાડીનો રંગ ગતોના વર્ગોકરણમાં ખાનમાં લેવામાં આવે છે. લુદી લુદી ગતો ઉપર ફેવાડી વધારે ઝાંઘી જમ્મ હોય છે. શિંગો અથવા તે પાપડીનો રંગ પીત્તા, બૂરો, તપખીરિયો કે કાલો હોય છે. વળી કેટલીક ગતોમાં પાપડીઓ ઝૂમખાળંધ આવે છે, ત્યારે બીજામાં તેનાં ઝૂમખાં હોવાં નથી. પાપડીઓ જમ્મ મોટી નાની અને આકારમાં લુદી લુદી હોય છે. આથી પાપડી જમ્મ વર્ગોકરણમાં ઉપયોગી થાય છે.

નીચેના ક્રમાં સોય બીનની મુખ્ય ગતોનું વર્ણન આપેલું છે:—

અંગ્રેજી (Ebony)	દાણા અને ધાસ	મગ્ગદત સીધા અને ધણાં ગાળાંખંખડીયાળાં.	૧૨૦	બદામી	"	૪૦ થી ૪૫	૨ થી ૩	કાળો	કાળો	...	૧૮૦૪
એલ્ટન (Elton)	દાણા	"	૧૦૫ થી	રબોડી	બરો	૪૦ થી ૪૫	"	આછો સોનેરી	પીળો	૪૦.૩ ૧૭.૪	૧૭૦૪
હાબરો (Habaro)	દાણા તેલ માટે	"	૧૧૦ ૧૦૫	બદામી અને આછો વાદળી	બરો અને ધોળો	૪૫	"	"	તપખીડિયો	૧૬.૦૬	૧૬૦૬
હાબરલેન્ડ (Haberland)	દાણા અને ધાસ	"	૧૨૫	બદામી	"	૫૦ થી ૫૫	"	"	દરો તપખીડિયો	૩૮.૫ ૧૮.૩	૧૮૦૩
હાહ્ટો (Hahto)	દાણા ધાસ શાકમાં લીંસા દાણા	મગ્ગદત, સીધા અને પુચ્છા ગાળાંખંખડી- વાળા (Bushy)	૧૨૫ થી ૧૩૫	બદામી	બરો	૫૫ થી ૬૦	"	પોપડી	કાળો	૪૦.૬ ૧૪ ૧૭	૧૪ થી ૧૭
ઇટોસાન (Ito San)	દાણા ધાસ	"	૧૧૦	"	"	૩૫ થી ૪૫	"	આછો સોનેરી	પીળો કાપતે છોડ તપખીડિયો કાળો	૪૦.૩ ૧૬.૦૬	૧૬.૦૬
મેમ્મોથ (Memmoth yellow)	દાણા ધાસ	"	૧૪૫	આછો વાદળી	ધોળો	૮૫ થી ૯૦	"	"	બદામી	૩૭.૬ ૧૮.૦૬	૧૮.૦૬
મંચુ (Manchu)	દાણા ધાસ ચારો	" દાણો વગ્નદાર અને દાણોની બાજ પાતળી.	૧૧૦	બદામી	ધોળો અને બરો	૩૫ થી ૪૫	૨ થી ૪	"	તપખીડિયો કાળો	૩૭.૨ ૧૬.૦૨	૧૬.૦૨

મરચોન.

૨૨૮

મંચુરિયા (Manchuria)	મગજૂત સીધા અને પુષ્કળ ડાળીખંખડીવાળા.	૧૦૫	આછો વાદળી (Gray)	ભૂરો	૩૫ થી ૪૦	૨ થી ૩	૨૬ થી ૩૭	"	તપખીરિયો	...	૧૮૦૪
મીડિયમ ગ્રીન (Medium Green)	સાયલેન પાન જલ્દી ખરતાં નથી પલ્લવી શિંગો સુકાતાં વેરાઈ નાથ છે. (Shatter)	૧૧૫	બદામી	"	૪૫ થી ૫૦	"	૨૪૮૫	લીસો	"	૩૬૦૮	૧૯૦૫
મીડવેસ્ટ-અથવા મીડિયમ યલો (Midwest-Medium yellow mon- gol, banner, Rousevelt)	દાણા, ધાસઆરો સાયલેન મગજૂત, સીધા અને પુષ્કળ ડાળીખંખડીવાળો.	૧૧૫	"	"	૪૫ થી ૫૦	"	૩૬૭૫	આછો સોનેરી	પીળાશી તપખીરિયા સુધીમાં ગરો તે રંગ	૩૪ થી ૪૦	૧૫ થી ૧૯
મોર્સ (Morse)	દાણા તેલ ખીલવા માટે મગજૂત, સીધા અને પુષ્કળ ડાળીખંખડીવાળા.	૧૩૦	આછો ભૂરો (Gray)	ભૂરો અને ધોળો	૫૦ થી ૫૫	"	૨૫૦૦	ગોખરી	તપખીરિયો	...	૧૮૦૧
પેકિંગ (Peking)	દાણા ધાસઆરો પાતળા સીધા અને પુષ્કળ ડાળીખંખડીવાળા.	૧૨૦	બદામી	"	"	"	૬૩૮૮	કાળો	કાળો	૩૬૦૦	૧૫૦૯
સોય-સોટા (Soy-sota)	દાણા અને ઉભેરી ખવગવવામાં	૧૦૦	"	ભૂરો	૩૦ થી ૩૫	"	૪૬૦૦	તપખીરિયો	તપખીરિયાની વચ્ચમાં પીળી રેખા	...	૧૭૦૬

સે.
મ
ફી.
ફે.

વરુદ્ધનિયા (Virginia)	ધારા અને સાપલેન્	પાતળા, સીધા અને વઢા જેવા છેડાવાળા.	૧૨૫	બદામી	"	૫૦ થી ૫૫	૨ થી ૩	૩૪૫૫	"	તપખીરિયો (ખૂલતો)	૪૦૨	૧૭૮	૨૬૦
ટોક્યો (Tokyo)	દાણા	મજબૂત, સીધા અને પુષ્કળ ડાળીપાંખડીવાળા.	૧૪૦ થી ૧૪૫	આછો બૂરો (Gray)	બૂરો અને ધોળો	૭૦ થી ૭૫	"	૨૨૬૦	આછો ચોપટી	શીકાશ પતો	૩૫	૧૮૪	
			૧૨૦	આછો બૂરો અને બદામી	"	૫૦ થી ૫૫	"	૨૪૦૦	કાળો	કાળો	૩૭૮	૧૮૪	
વિલ્સન-ફાઇવ (Wilson-five)	દાણા અને ધારાચારો	પાતળા, સીધા. .	૧૨૦	આછો બૂરો અને બદામી	બૂરો	"	"	૫૦૨૫	"	"	"	"	
			૧૨૦	આછો બૂરો	બૂરો	"	"	૫૦૨૫	"	"	"	"	
બાઇલોક્સી (Biloxi)	લીલું ખાતર ધારાચારો સાપલેન્	છોડ પાંચથી ૭ ફુટ ઊંચા, ખૂબ જ પાંદડાં અને ડાળી પાંખડીઓ- વાળા, સીધા અને મજબૂત.	૧૬૫	બદામી	બૂરો	૮૦ થી ૮૫	"	૧૮૭૫	ધેરો તપખીરિયો	તપખીરિયો	૪૬૦૩	૨૦૩	

પ્રસ્થાન

ઉપયોગ

સોય બીન્સનું નિર્માણ (composition) નીચે પ્રમાણે છે:

	આદ્રતા (ચાણી)	નત્રિલ	સ્નેહ (તેલ)	ઓક્સિડ	કાપ્ટક	સાર
	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા
કાળા સોય બીન્સ	૮૨૫	૩૬૩૫	૧૭૨૨	૧૪૧૮	૫૪૩	૪૭૫
પીળા „	૮૩૩	૩૬૦૦	૧૭૮૭	૧૨૪૨	૪૭૬	૪૬૬

બીજાં દરોજના પ્રમાણમાં સોય બીન્સમાં પ્રોટીન સૌથી વધારે છે; તથા તેમાં ખાસ વિશેષતા તો એ છે કે એ પ્રોટીન (નત્રિલ) ની ગતિ ચડતા પ્રકારની છે. આ નત્રિલ- (પ્રોટીન) નો મોટો ભાગ વનસ્પતિ કેસીનનો છે. વળી બીજાં દરોજમાં તેલ નહિ જેવા થોડા પ્રમાણમાં હોય છે ત્યારે દરોજોની સાથે સરખાવતાં સોય બીન્સમાં તે અત્યંત હોય છે. આથી ખોરાકમાં શક્તિગ્રહ વસ્તુ તરીકે તેની હિંમત ધણી વધી જાય છે. સોય બીન્સનો ખોરાક તરીકે હવે છેલ્લા હપ્તામાં વિચાર કરીશું ત્યારે બીજાં તેવી જાતના ખોરાકોની સરખામણીમાં ખાદ્યાત્મ તરીકે સોય બીન્સનો દરજ્જો સહેજે મધ્ય શ્રેણી.

“ મૈં નહીં તોહું ! ”

દૂર ક્ષિતિ જ ઉપરથી જોએ ચડતી પૂર્ણિમા પ્રતિ મીટ માંડી કુસુમ ખેડી હતી.

આજે તેના વર્ષોના ઉદ્યા નિઃશ્વાસે, તેનાં છિન્નવિચ્છિન્ન યર્ધ રહેલાં સ્વપ્નાંઓ, હતાશ, નીરવ, નિષ્પ્રાણ બની ઉરના એક ખૂણામાં પડી રહેલી તેની બધી ઊર્મિઓ—એ બધું સહસા જાગી ઊઠ્યું હતું. તેના હૃદયના એકેએક નાજુક તાર આજ કાંઈ નવી જ ભાવનાથી, નવીન ઉત્કંઠાથી ઝલુઝણી ઊઠ્યા હતા. શું એ સાચું હોઈ શકે ? એ સ્વપ્ન તો ન હતું ? તે જ મુખ, તે જ નયન, તે જ તેજ. હા, એ તે જ છે, અને તે ગૌરવભર્યો કંઠ—એવું તો અન્યને સંભવે જ ક્યાંથી ? શું ત્યારે તેની બધી તપશ્ચર્યાઓ ક્ષણી રહી હતી ? તેના અંધકારપૂર્ણ જીવનમાં ફરીથી પ્રકાશનો સંચાર થતો હતો ? જોએ ચડતી પૂર્ણિમાએ કુસુમના પ્રશ્નનો તેની નિર્મળ નીરવ વાણીમાં જલ્દે પ્રેરણાજનક હકારસૂચક ઉત્તર આપ્યો. કુસુમની મૂક જીવનવીણા આશાના અનેક સૂરે ગાછ બેઠી.

કુસુમની જીવન-ઉપા ગિળી ન ગિળી ત્યાં તો તેના જીવનઘોમમાં અનેક કાળાં ભયંકર વાદળો ધસી આવ્યાં હતાં, તે વાતને આજ વર્ષો અ્યાં હતાં; પણ કુસુમને મન તો તે જાણે આજે પ્રભાતે જ બન્યું હોય એટલું તાજું હતું. નાનપણમાં જ્યારે તે વસંત જોડે રાગ-રાણીની રમત રમતી હતી, અનેક વખત રમતાં રમતાં રિસાઈ જતી હતી, અને વસંતને પડે પડવાની ફરજ પાડતી હતી ત્યારે તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહતો કે તેના એ રાગને રમરી રમરી તેને મનાવવા અનેક વખત તેને એકાંતમાં પાય પડતું પડશે, અને પોતાના આખા જીવનને આંધુની સરિતા પર હેલે ચડાવવું પડશે !

કુસુમ સંસ્કારી માતાપિતાની એક પૂરી પુત્રી હતી. કલાગ્રસિક પિતાએ તેના જીવનને બાલ્યમાંથી જ અનેક હલિત ભાવો સીંચી સીંચી ખીજવું હતું. તે જ્યારે ગાતી ત્યારે જાણે દૂર કુંભેમાં છુપાઈ સૂતેલી કાંઈ કાંઈલા અત્યંત મૃદુ સ્વરે સહસા ફૂજન કરી ઊઠતી હોય એમ લાગતું. તેની હલકે હલકે ભાવનાની છાંયો ઊછળતી અને જેટલો તેનો કંઠ મધુર હતો તેટલું જ તેનું હૃદય ભાવનાપૂર્ણ હતું, પ્રાણુ પ્રંગીતભર્યો હતો. વસંત તેના પિતાના એક મિત્રનો પુત્ર. કુસુમ ફરતાં માંડ તે એકેક વર્ષે મોટા હશે. નાનપણથી તે બન્ને સાથે ઊછરેલાં, બન્નેએ એક જ સ્વપ્ન, એક જ આશા, એક જ અભિલાષા સેવેલી. કુસુમને કદી પણ એમ ન થતું કે વસંત તેના સિવાય અન્ય કાંઈનો છે, અને વસંતને કુસુમ પોતાની જ છે એવી સુદૃઢ પ્રતીતિ હતી. બન્ને અનેક વખત વરવદ્ અને રાગરાણીની રમતો રમ્યાં હતાં. આવા બે આત્માઓને માતાપિતાઓએ જ્યારે લક્ષ-અંધિથી જોડ્યા ત્યારે સ્વર્ગના દેવોને પણ તેમના આનંદની, તેમના સુખની અદેખાઈ આવ્યા વિના રહી નહિ હોય.

વસંત તે વખતે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા કલકત્તે રહેતો હતો. કુસુમ તેના પિતા સાથે જ હતી, પણ દર બે દિવસે એ મુગ્ધ દંપતિના એકબીજા ઉપર પત્ર હોય જ. એક વાર એ નિયમિતતા વૂટી. કુસુમને થયું, ‘કંઈ કામમાં રોકાઈ ગયા હશે એટલે કાસે આવશે,

પણ બીજા દિવસે પણ પત્ર ન આવ્યો, કુસુમને ચિંતા થવા માંડી, પણ તે કહેવું કાને ? પિતાને કહેતાં શરમ આવે, અને માતાને કહેવાનો કંઈ અર્થ ન હતો. તેણે એક બહેનપણીના ભાઈની મદદ મેળવી વસંત ઉપર તાર કર્યો, પણ તારનો પણ કંઈ જવાબ આવ્યો નહિ. એથી કુસુમ અસહાય, અસ્વસ્થ, હતાશ બની ગઈ. પિતા આગળ જઈ તે રડી પડી. વતસલ પિતાએ તેના માથા પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં તેની બધી કુશંકાઓને હસી કાઢી આશ્વાસન આપવા પ્રયત્ન કર્યો—

“ગાંડી છે તું તો કુસુમ ! તારી જેમ તેને કંઈ નવરાશ થોડી જ છે ? તેને પરીક્ષા તો હવે તદ્દન પાસે જ છે. તું આમ તેને વારંવાર પત્રો લખ્યા કરે એટલે તેના અભ્યાસમાં વિશેષ જ પડે ને ?”

કુસુમ શરમાઈ ગઈ. પિતાએ તો મદદ કરવાને બદલે બિલકુલ તેને શરમાવી; પણ તેનું મન વધુ ને વધુ અસ્વસ્થ બનતું ગયું. તેની કુશંકાઓ વધતી જ ગઈ. ‘તે માંદા તો નહિ પડ્યા હોય ?’ ‘કંઈ અકસ્માત તો નહિ થયો હોય ?’ ‘શું થયું હશે ?’ એમ અનેક પ્રશ્નો તેને મૂંઝવવા લાગ્યા. એવામાં તે ચિરપરિચિત હસ્તાક્ષરવાળું એક પરખોડિયું તેને મળ્યું. તે બેતાં તેનું હૃદય આનંદથી નાચી બેઠું; પણ તે ઉધારી જેમ તે વાંચતી ગઈ તેમ તેમ જાણે પોતાનું હૃદય બંધ પડી જશે એમ તેને લાગ્યું. પત્ર વાંચતાં તેને સાચેસાચ મૂંઝાઈ આવી ગઈ. પત્રમાં લખ્યું હતું—

પ્રિય કુસુમ,

આ પત્ર વાંચતાં તને અસહ્ય આઘાત લાગશે. તે સહેવાનું તને ઈશ્વર બળ આપે. આપણે સાથે અનેક સ્વાનો સેવેલાં ત્યારે આપણને કલ્પના સરખી પણ ન હતી કે આવું બનશે. તને હું કઈ રીતે એ બધું સમજાવી શકું ? તું એમ ન માની લે કે હું જાણું હતો જ નહિ ? તું જો મને બૂલી જઈ શકે તો કેવું ! આ શબ્દો વાંચતાં રખે તું કહેતી કે હું નિષ્કુર છું. હું આજ નિરુપાય છું, મારી તું દયા ખાજો.

મેં મારા એક એ પત્રોમાં નિઝનંદ સ્વામી સંબંધી તને લખેલું તે તો તને યાદ હશે જ. તેમનો આદેશ છે કે મારે માનવતાને અર્થ જીવનનું અધિદાન દેવું. મને એ ભાર લાગતું નથી—ભારે લાગે છે માત્ર તને સદાને માટે છોડવી પડે છે તે. તારું તે સુધ્ધાસ્મિતભર્યું પવિત્ર વદન, તારી તે સ્નેહનીતરતી આંખો, તારો પુણ્યોન્નતલ પ્રાણ—એ બધાની સ્તિગ્ધ છાયા મારા જીવનમાંથી સદાને માટે અદૃશ્ય થઈ જાય છે એ મને અસહ્ય લાગે છે. પણ કુસુમ, હું નિરુપાય છું, અસહાય છું—તું મને માફ કરજો. આજ તો હું એ નવા જીવન-પ્રવાહ પર અસહાય બની તણાઈ રહ્યો છું. ઈશ્વર જાણે મને ક્યાં લઈ જશે ! મને શોધવાના કે એવા બીજા વ્યર્થ પ્રયત્નો કરીશ મા. સહુ કાંઈ મને માફ કરવા વિનવજો.....કુસુમ, એ બધું માત્ર સ્વપ્ન હતું. તું તેને બૂલી જજો.....બૂલી જજો.”

કુસુમને એ બધાનો શો અર્થ છે એ કંઈ જ સમજાયું નહિ. તેણે તો પત્ર પિતાના હાથમાં મૂકી દીધો. તે પણ વાંચતાં અસ્વસ્થ બની ગયાં. તેમને પણ વસંત શું કહેવા ઇચ્છતો હતો તે સ્પષ્ટ થયું નહિ. તેમણે વસંત ઉપર તાર કર્યો, પણ તે અનુસર જ રહ્યો.

એટલે જાતે જઈ તપાસ કરી આવવા તેમણે વિચાર કર્યો; એવામાં બીજે દિવસે વર્તમાન-પત્રમાં આવેલા એક સમાચારથી તેમના બધાના માથા પર સહસા જાણે વમ્બાત થયો. કોઈ ક્રાન્તિકારી મંડળમાં જોડાઈ વસન્તે એક અધિકારી ઉપર નિષ્ફળ ગોળી ચલાવી હતી; આબુબાબુના લોકો પકડી શકે તે પહેલાં તે ત્યાંથી છટકી ગયો હતો; પણ ત્યાં હાજર રહેલા લોકોમાંથી એક જણે તેને વસન્ત તરીકે ઓળખ્યો હતો. વર્તમાનપત્રમાં સાથે સાથે વસન્તને પકડી લાવનાર માટે, અથવા તો તેની દિલગીરી સંબંધી ચોક્કસ માહિતી આપનાર માટે સરકાર તરફથી જાહેર થયેલા ઈનામની પણ વાત હતી. આ ધા કુસુમ માટે અસહ્ય હતો. તે માંદી પડી ગઈ. તેના પિતાએ અનેક ઉપચારો કર્યા; પણ કેમે કરીને તેનું દુઃખ ઓછું થયું નહિ. અંતે તેમણે વેદનાભરી ઔરમૂતિથી ભરેલું પોતાનું ગામ છોડી અન્ય જગ્યાનો વિચાર કર્યો. કુસુમના જીવનમાં કોઈ નવો રસ કેળવી શકાય તો કાળે કરી તેનું દુઃખ ઘટે એમ તે માનતા હતા. લલિતકળાઓ ઉપરાંત કુસુમને તેમણે બીજા અનેક સુન્દર તાલીમ આપી હતી. તેને તેમણે તરતાં પણ શીખવ્યું હતું. એથી પોતાનું જીવન હેતુપૂર્ણ છે એવું કંઈક કુસુમને કોઈ દિવસ ભાન થઈ શકે એવું સ્વર્ગ તેમણે નર્મદાના સ્નિગ્ધ ગંભીર તટ ઉપર પસંદ કર્યું. કુસુમની સંગીતની અભિરુચિને પૂરતું પોપણ મળે એવી તેમણે એકેએક વ્યવસ્થા કરી; તેમ પોતાના ઘરમાં સ્ત્રીઓ અને બાલિકાઓ માટે સંગીત અને શીવજી-ગૂંથણના વર્ગો કુસુમની દેખરેખ હેઠળ ચલાવવાની પણ તેમણે વ્યવસ્થા કરી. કુસુમ ગાતી, ભણાવતી, ભણતી, તરતી; પણ વસન્તને કદી પણ ભૂલી શકતી નહિ. તેને ખાતરી હતી કે વસન્ત કોઈક દિવસ પાછો આવશે જ. તે પાછો આવ્યા વિના રહે જ નહિ. તે એક આશા ઉપર તે ટકી રહી હતી. પણ કુસુમના દુઃખની નિષ્કુર વિધાતાએ મર્યાદા જ બાંધી ન હતી. તેનાં વસન્ત માતપિતાને પણ તે ગુમાવી બેઠી. જગતમાં હવે તે માત્ર એકલી અસહાય બની રહી. એમ છતાં તેણે પોતાનો જીવનક્રમ હંમેશા મુજબ ચાલુ રાખ્યો. ગામના લોકો તેના તરફ અપાર પૂજ્યભાવ અને ભક્તિ રાખતા. પોતાના ઘરમાં તે એકલી હતી, છતાં જાણે આખું ગામ દિવસરાત તેના સંરક્ષણ માટે જાગ્રત રહેતું. નાની બાલિકાઓની તે પ્રેરણામૂર્તિ હતી, મોટી સ્ત્રીઓની તે સલાહકાર અને પથદર્શિકા હતી, ગામની એકતાની તે જીવન્ત પ્રતિમા હતી. પોતાના હેતુશૂન્ય જીવનમાં કુસુમને આમ એક નવો હેતુ લાગ્યો; પણ તેનાં સ્વપ્નેનો અધિદેવ તો વસન્ત જ હતો. જો તેને કોઈ એક વાર ખાતરી કરાવી આપે કે વસન્ત હવે કદી પાછો નહિ મળે તો એક ક્ષણ પણ એ શરીરને ટકાવી રાખવું એ તેને મન ઝેર જોતું હતું. પણ તેને આશા હતી, શ્રદ્ધા હતી કે વસન્ત પાછો આવશે જ.

આજે અચાનક પોતાની એ આશા જાણે ફળી રહી હોય એમ કુસુમને લાગ્યું. આજ સવારે ગામમાં એક ગંભ્યાસી આવ્યા હતા. તેમના મુખ ઉપર અપાર તેજ હતું. તેમની છુદ્ધિ અત્યંત તેજસ્વી હતી, અને તેમની વાતો રાષ્ટ્રભક્તિના ધૈન્યથી ભરપૂર હતી. તેમના આગમનના સમાચાર તરત જ કુસુમને ધાને આવ્યા; પણ કોણ જાણે કુસુમને તેમને જોવા જવાનું મન થયું નહિ. પણ જાણે પોતાના ઘરની સામેના મંદિરમાં એક તેજસ્વી ગંભ્યાસીને ઓઢવા ઉપર બેસી ગામના જુવાનોને સંબોધના જોતાં તે રનબી ગઈ. વસન્ત સિવાય બીજું કોઈ એ હોઈ જ નહિ શકે. એક પકડી એક વર્ષોના પગલાં ઉપડતા ગયા. બૂનકાળની

સ્મૃતિમાંથી વસન્તનું મુખ પોતાના મનમાં ચીતરી તેના મુખની એક-એક રેખા તેણે સંન્યાસીના મુખમાં શોધી કાઢી; પણ તેને એ કહેવું કેમ ? જો શક્ય હોત તો વસન્ત કદી પણ પોતાની પાસે આવ્યા વિના રહેત ? પણ તે આવ્યો ન હતો એનો અર્થ જ એટલોને કે તેણે પોતાના પૂર્વજીવનને દહનાવી દીધું હતું ? એ બધી સ્મૃતિઓ પાછી તેને જગૃત કરી આપવી ? કદાચ એથી તેને મુખને બદલે દુઃખ તો ન થાય ? અને એમ કેમ ન હોય કે વસન્તે કુસુમને વધુ દુઃખમાંથી ઉગારી લેવા જ આ માર્ગ સ્વીકાર્યો હોય ? કુસુમના પતિ માટે તો જેલ સિવાય ઇતર સ્થાન ન હતું, તો એ સંજોગમાં કુસુમને મળી શા માટે તેને વિશેષ દુઃખી કરવી ? પણ કુસુમના મને આ બધી દલીલોના તરત જ સંદેહ આવવા માંડ્યા. બસ, એક વાર—એક જ વાર તે તેને પૂર્વવત્ બોલાવે ! ‘ તેમના માર્ગમાં હું કદી આડી નહિ આવું—ના, કદી નહિ. પણ એક વાર તે મને પૂર્વવત્ ‘કુસુમ’ કહી બોલાવે !... ‘ અને તે સરકાર શું કરી શકવાની છે ? એક વાર જો હું તેને મેળવું તો ધરતીને બીજો ખૂણે જઈને પણ હું પ્રાણાધિક જતન કરીશ...પણ...પણ તે ક્યારે ? ’ જોયી ચડતી પૂર્ણિમા પર દષ્ટિ રાખી કુસુમ જોડા વિચારમાં ગરક થઈ ગઈ. તે આખી રાત તેને જીંધ ન આવી.

બીજે દિવસે સ્વામીજીનું પ્રવચન હતું. ગામ આપું તેમને વીંટળાઈને બેઠું. કુસુમ પણ પ્રવચનમાં ગઈ. સંન્યાસીના મુખમાંથી પ્રાણવાન પ્રેરક વાણી ઝરવા લાગી. તેમણે સરળ રીતે માનવજીવનનો હેતુ, જગત જોડેના તેના સંબંધ, તે સંબંધને અંગે પ્રાપ્ત થતા ધર્મ, તે-ધર્મનાં અનેક સ્વરૂપો, તેમાંનું એક રાષ્ટ્રગણ અદા કરવાની આપણી શિયલતા અને તેને પરિણામે આપણી વર્તમાન અધોગતિનું હૃદયબેદક ચિત્ર ખડું કરી લોકોની આંખમાંથી આંસુ ટપકાવ્યાં. કુસુમ જોડા નિસાસા સાથે એ સાંભળી રહી. એવામાં અચાનક સંન્યાસીની નજર કુસુમ પર પડી. તેને જોતાં તે ચમક્યા. તેમની વિચારશૂંખલા તૂટી ગઈ. પોતાનું પ્રવચન તે આગળ લંબાવી શક્યા નહિ. શ્રોતાઓની તેમણે ક્ષમા માગી, પોતે અચાનક અસ્વસ્થ બની ગયા છે એમ કહી તેમણે પ્રવચન બીજા દિવસ ઉપર મુલતવી રાખ્યું. ધીમે ધીમે ગમગીન પગલે કુસુમ ઘર તરફ વળી. હવે તો શંકાને કંઈ સ્થાન જ ન હતું.

આજે પણ આખી રાત કુસુમ જાગી. તેણે પોતાની બારીમાંથી જાણે સંન્યાસી જ્યાં સૂતા હતા તે તરફ નજર નાખી ચોક્કા કર્યા કરી. રખેને રાત્રે તેમને કોઈ ચોરી જાય—રખેને રાતોરાત તે ક્યાંક ચાલ્યા જાય ! સંન્યાસીને પણ તે રાત જીંધ આવી નહિ. આખી રાત તેમણે મંદિરના આંગણમાં આંટા માર્યા કર્યા. એક બે વખત તો કુસુમે જાણે તેના નિઃશ્વાસ પણ સાંભળ્યા. દોડી જઈ તેના ચરણમાં ઢળી પડવાની તેને જિમ્મિ પણ થઈ આવી; પણ હાય ! કેટલું નિકટ છતાં કેટલું દૂર !

બીજે દિવસે પણ કુસુમ પ્રવચનમાં ગઈ. આજ તો બન્નેની નજર પણ મળી. સંન્યાસીએ તરત જ પોતાનાં નેણ લાળી દીધાં. આજે તેમણે પોતાનું પ્રવચન અટકાવ્યું નહિ, પણ પોતાના કંકમાંના કંપને તો-તે ન જ અટકાવી શક્યા. કુસુમ આજ જરા સૌથી છેલ્લી બેઠી, પણ સંન્યાસી તરત જ સંધ્યાસ્નાનાથે ચાલ્યા ગયા.

આમ કુસુમ પ્રવચન સાંભળવા જાય, અને એકાન્ત માટે ઝંખે, પણ કંઈ ને કંઈ મિષ્ટ-સંન્યાસી તેવો પ્રસંગ જ આવવા ન દે. એક દિવસ પ્રવચન પૂરું થતાં બધા વિખેરાઈ ગયા. સંધ્યાની શાન્ત હાથા ધરતી પર ઝૂકી રહી હતી. તાજા વરસાદથી ભરછક બનેલી નર્મદા ગાંડું સંગીત કરી વલ્લે જતી હતી. કુસુમ પોતાના હાથમાં પૂજાયાળ લઈ મંદિર તરફ ભગતી રજનીની હાથમાં ચાલી નીકળી. મંદિરના પગથિવા આગળ તેણે સંન્યાસીને બોલ્યા બોલ્યા. તે એકલા જ હતા. મંદિરમાંથી પૂજારી પણ બહાર ગયો હતો. કુસુમે યંત્રવત્ પૂજાયાળ સંન્યાસીના ચરણમાં ધરી દીધો. તે એકદમ ચમક્યા. તેમનાથી બોલાઈ ગયું:

“બાઈ, આ શું કરે છે?”

કુસુમ ચમકી. કેવું શુદ્ધ સંબોધન! શું તે તેની કંઈ જ ન હતી! તેણે વેદનાભ્યાસ સ્વરે કહ્યું:

“શુરુદેવ, આપને ચરણે ધરવા અર્થ લાવી છું.” તેની આંખમાંનાં આંસુ સંતાડવા તે નીચે જ નોંધ રહી.

પોતાના દ્રૂજતા અવાજ ઉપર કાણ મેળવતાં સંન્યાસીએ કહ્યું:

“અર્થ તો મારે ચરણે હોય કે દેવને—રાષ્ટ્રને? કુસુ...મ, બાઈ, તારી જૂલ ચાય છે. તારું જીવન દેશને અર્પો તેને હેતુપૂર્ણ બનાવી દે.”

“શુરુદેવ, મારે માટે એ આદર્શ અતિમહાન છે. મારું તો નાનું હૃદય. એને મર્યાદાઓ છે. દેશના વિરાટ ચરણ સુધી બિચારું ક્યાંથી પહોંચી શકે? આપના ચરણને એ નોંધ શકે છે, તેથી જ તે આપને પાદપદ્મ દબે છે. આપ તેનું ગમે તે કરો.”

“બાઈ, એ મારી શક્તિ બહારની વાત થઈ. હું તો એક સામાન્ય માણસ છું. મર્યાદાઓથી ભરેલો છું. તારી કંઈક જૂલ ચાય છે.”

કુસુમને હવે અસહ્ય યઈ પડ્યું. તેના કંકમાં વર્ષોથી રૂંધાઈ રહેલાં દુઃખાં જાગી ઊઠ્યાં. તેનાથી બોલાઈ ગયું: “શુરુદેવ, મારા ક્યા પાપની અને આ સ્વપ્ન યઈ રહી છે? આજ આટલા નિકટ છતાં આટલા દૂર? તોડી નાખો... તોડી નાખો... એક આઘાતથી એ પડે તોડી નાખો.....” તેના કંક રૂંધાતો હતો, સંન્યાસીનું અંગ દ્રૂજતું હતું. તે એકદમ મંદિરમાં પેસી ગયા. તેમણે અંદરથી ઉતાવળે કહ્યું:

“કુસુમ, એ બધું જૂલી જા—જૂલી જા. પ્રેમને અને માનને કોઈ સંબંધ જ ન હોઈ શકે ... ના, ના. તને વેદનાની અનંત ભટ્ટીમાં ફરીથી મારે નથી હોમથી. તું જતી રહે ... જતી રહે ... બધું ... બધું જૂલી જા.”

કુસુમે વેદનાભ્યાસ પગલાં પોતાના ઘર પ્રતિ પાછાં વાળ્યાં. પોતાના શન્ય ઘરમાં ભારે હૃદયે તે ક્ષણો સુધી બેસી રહી. રજની વધતી જતી હતી. તેના હૃદયમાં કુઃખના નર્મણો પણ એક પછી એક ઊંચા ચડના જતા હતા. તે ઊંડા વિચારમાં ડૂબી ગઈ: ‘હા! આજ તે તેની કાણ હતી? તેના જીવન ઉપર આજ તેનો શો અધિકાર હતો? શા માટે તે તેને મળ્યા? શા માટે તેણે તેના એકધારા જીવનમાં આમ વિદોષ નાખ્યો? પણ ... પણ બહે પોતે

ફરીથી તેને પોતાનો ન બનાવે—તે માત્ર કુશળ છે, સુખી છે એટલું જાણવાનો પણ તેનો અધિકાર નહિ ? તે તેની છાયાની જેમ રહેશે, તેના જીવનકાર્યમાં પોતાનો નમ્ર અર્થ્ય ધરશે—પણ એક વાર તો તેને ફરીથી પૂર્વવત્ બોલાવે ! ... ના, ના. શા માટે ? તેના એ વિશાળ જગતમાં ફરીથી શા માટે મર્યાદાની સૂંખલાઓ સર્જવી ? કુસુમનું હૃદય અતેક પ્રકારની લાગણીઓથી તૂટી રહ્યું હતું. ઘણે દિવસે આંજો તેણે પોતાની સાંઘળી હાથમાં લીધી. દર્દભર્યા નેત્રી રાગના સૂર તેમાંથી જગાડી રાત્રિને તેણે અસ્વસ્થ કરી મૂકી. જરા વારમાં તો સૂતેલી રત્નનીના ઉરને ચીરતો તેનો આર્દ્ર સૂર વાતાવરણમાં ગાજી રહ્યો. આખું જગત વેદનાભર્યું એ ગાન સાંભળતાં અસ્વસ્થ બન્યું. સામે મંદિરમાં સંન્યાસીના અત્યેક મર્મને તે ગાન વીધી રહ્યું હતું. આલ જાણે એ ગાન સાંભળતાં ચોધાર આંસુથી દ્રવવા મેડ્યું. ચારે બાજુએ કરુણતા, ગમગીની અને દુઃખની છાંય રેલાઈ રહી. કુસુમ ગાતી હતી :

જો તુમ તોડો પિયા, મેં નહીં તોડું,
તેરી પ્રીત તોડી કૃષ્ણ, કૌન સંગ નેકું ?

તુમ ભયે તરુવર, મેં ભઈ પખિયાં,
તુમ ભયે સરોવર, મેં તેરી મહિયાં.

તુમ ભયે ગિરિવર, મેં તેરા આરા,
તુમ ભયે ચંદા, મેં ભઈ ચંકારા.

તુમ ભયે મોતી, હમ ભયે ધાગા,
તુમ ભયે સોના, હમ ભયે સ્વાગા.

મીરાં કે પ્રભુ ! બજકે વારસી,
તુમ ભયે ઠાકુર મેં તેરી દાસી.

ગાન સાંભળતાં સાંભળતાં સંન્યાસીના ઉરમાંયો અતેક જોડા નિઃશ્વાસો નીકળવા મેડ્યા. તેની આંખ આંસુથી જલકવા લાગી. જાણે તેનો બધો સંયમ, બધી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા તૂટી જતી હોય એમ તેને લાગ્યું. ના, ના. કુસુમને એમ નહિ જ લાગતવ. ભલે અનંતકાળ સુધી નરક યાતના સેવવી પડે, ભલે ખડોગ ખડોગ કરતી બેડી દેહને અને આત્માને સદાને માટે જકડે; પણ એક વાર, માત્ર એક વાર તો તેણે બન્નેના જીવનારણ્યમાં ફરીથી રમેહતો હરિયાળો રણુદ્વીપ પ્રગટાવવો—ભલેને પછી તે લાલુ માટે કે ક્ષણાર્થ માટે કેમ ન હો ! ... પણ શા માટે ફરીથી કુસુમના જીવનમાં બીજો આઘાત જગાડવો ? કુસુમ અહીં છે એમ જાણ્યા પછી પોતે અહીં એક પણ દિવસ રહ્યો જ શા માટે ? વેદનાનું મૂળ રમેહ છે—શા માટે કુસુમના એકધારા જીવનમાં ફરીથી પોતે વેદનાની લહરીઓ જગાડી ? પોતાના અપરાધો અક્ષમ્ય હતા—અને એ બધી ભૂલો સુધારવાનું આજ વિધાતાએ તેના હાથમાં રાખ્યું ન હતું. કુસુમને સુખી કરવાના તેના પ્રયત્નો માત્ર તેના દુઃખને જ વધુ ઘન બનાવશે ... સંન્યાસીએ રાતોરાત ગામ છોડી દેવાનો સંકલ્પ કર્યો.

મધરાત વીતવા આવી હતી. વદની અંધારી રાત ગમગીન બની અનંતપથના યાત્રી જેવી મંદિરના બારણામાં જાણે ઊભી રહી હતી. સંન્યાસીના બધા સંકલ્પો પાછા પડી ભાંગ્યા. ના, એક વાર તો કુસુમને મળવું જ—અને પછી ... પછી ભલે ગમે તે આવે—આજ તેને આમ નહિ જ છોડાય. એવામાં એકાએક તેનો પ્રાણ કંપી ઊઠ્યો. નર્મદાના ઉરમાંથી જાણે કોઈ અત્યંત દુઃખભર્યું ગાન ઊઠતું હોય તેમ

જે તુમ તોડો પિથા, મૈં નહોં તોફાં—

ના ધ્વનિ આવી રહ્યા હતા. ગાંગા બની સંન્યાસીએ નદી તરફ દોટ મૂકી. અંધકારમાં કાળાં નીર ઉપર જાણે દૂર પ્રવાહમાં કોઈ નાનકડા તરાપા જેવું કંઈ સરી રહ્યું હોય, અને તેમાંથી કોઈ ગાઈ રહ્યું હોય

તેરી પ્રીત તોડી કૃષ્ણ કૌન સંગ જોફાં ?—

એમ તેને લાગ્યું. નર્મદા ગાંડી બની ઊછળી રહી હતી. મોઝાં તાંડવ કરી રહ્યાં હતાં. આકાશ પાછું ધનધોર બન્યે જતું હતું. સંન્યાસીએ જૂમ પાડી—

“કુસુમ, કુસુમ ! હું વસંત તને બોલાવું છું—પાછી આવ ! પાછી આવ !”

પવનના સપાટા નદીમાંથી નીકળી સંન્યાસી પ્રતિ વાર્ષી રહ્યા હતા. સંન્યાસીના શબ્દોનો પડયો જાણે તેની પીઠ પાછળથી પડ્યો. ફરીથી નદીના ઉરમાંથી સાદ આવ્યો :

તુમ બચે ઠાકુર, મૈં તેરી દાસી.

તરાપો પ્રવાહમાં લાંબે નીકળી ગયો હતો. ફરીથી ને ફરીથી સંન્યાસીના અનુત્તર શબ્દો. નર્મદાના તીરપ્રાન્તમાં જઈ જઈ સમાઈ ગયા. નર્મદાના ધન ગભીર ઉરમાં એક ધબકો થયો. રજની જાણે ગાઈ રહી હતી

જે તુમ તોડો પિથા, મૈં નહોં તોફાં.

શોધમાં

ચાલો ચાલો એ દોસ્ત

ચાલો એ દોસ્ત

ભાઈબંધ આપણો શોધીએ.

અમે ફૂલવાડીમાં ફરતાંતાં

અમે ફૂલડે ફૂલડું સૂંધી વળ્યાં

અમે પતંગિયાં સહુ ભેઈ વળ્યાં

અમે ધાર્યું હશે ફૂલ પતંગિયું

પણ નથી એ દોસ્ત

નથી એ દોસ્ત

ભાઈબંધ ચાલો શોધીએ.

અમે વગડે વગડે ફરતાંતાં

અમે વૃક્ષે વૃક્ષે ચડી વળ્યાં

અમે પંખીડાં સહુ ભેઈ વળ્યાં

અમે ભણ્યું હશે એ પોપટ - મોર

પણ નથી એ દોસ્ત

નથી એ દોસ્ત

ભાઈબંધ ચાલો શોધીએ.

અમે દરિયાકાંઠે ફરતાંતાં

અમે હહેરે હહેરે ફરી વળ્યાં

અમે છોપ ને ચંખલા શોધી વળ્યાં

અમે માન્યું હશે એ મોતીડું

પણ નથી એ દોસ્ત

નથી એ દોસ્ત

ભાઈબંધ ચાલો શોધીએ.

અમે આજ અટારીએ ફરતાંતાં

અમે ચાંદલિયાને ભેઈ રહ્યાં

અમે તારલિયામાં ધૂમી વળ્યાં

અમે ધાર્યું હશે તારક ચાંદો

પણ નથી એ દોસ્ત

નથી એ દોસ્ત

ભાઈજીંધ 'ચાલો' શોધીએ.

નથી નથી એ ફૂલડું વાડીનું

નથી નથી એ ફૂલડું. પતંગિયું

નથી નથી એ પંખીડું. વગડાનું

નથી. દરિયે, કુંગરિયે, આલલામાં

કહો ક્યાં છે એ દોસ્ત.

ક્યાં છે એ દોસ્ત

ભાઈજીંધ ક્યાંથી શોધીએ ?

ત્યાં તો પતંગ ફૂલડાં પંખીડાં

ત્યાં તો ચાંદા તારક મોતીડાં

કહો અમે ગધાં તુજ ભાઈજીંધો

સૌ બોલી બિચા રે ડોલી બિચા

અહો આપણા આ દોસ્ત

આપણા આ દોસ્ત

ભાઈજીંધ આપણા મળી ગયા.

એક શોધતાં અનેક તો જડી ગયા

અહો આપણા આ દોસ્ત

આપણા આ દોસ્ત

ભાઈજીંધ આપણા મળી ગયા.

મૃત્યુ સામે પ્રેમ

વનવાસનાં કષ્ટ વેકતી દ્રૌપદીને આશ્વાસન આપવા સારૂ ઋષિઓએ જે અનેક વાર્તાઓ કહી તેમાં સીતાની કથા અને ત્યાર પછી સાવિત્રીની કથા કહેવામાં ઋષિઓએ કેટલું ઔચિત્ય વાપર્યું છે ! સીતા, સાવિત્રી અને સતી ઉમા એ આર્ય રમણીનો ત્રિવિધ આદર્શ છે.

મદ્રદેશના અધિપતિ અશ્વપતિને અપત્ય નથી. રાજ્ય નગરવાસી તેમ જ ગ્રામવાસી લોકોને અત્યંત પ્રિય છે. અંતઃકરણનો ઉદાર, મત્યપ્રતિષ્ઠ, જિતેન્દ્રિય અને ક્ષમાશીલ એવા રામની પરંપરા અપાધિત રહે એવી ચિંતા પ્રજાને પણ હોય. રાજ્યો અનેક જતની કંઈ પણ તપસ્યા કરી અને ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી પરમાત્મશક્તિની આરાધના કરી.

જીવનકાર્ય એક જન્મમાં પૂર્ણ નથી થતું. સમાજસેવા અને રાષ્ટ્રસેવા પેઢી દર પેઢી ચાલે, વંશપરંપરાગત કુલધર્મ યદ્યપિ ત્યારે જ ધાર્યું ફળ મળવાનું કુલવંત સતત ચાલે એટલા માટે રાજ્યો સંતાંતિની ઇચ્છા કરી. ‘સંતાનં પરમો ધર્મઃ’ કુલધર્મ તો પુત્રો જ પાળે, પુત્ર વગર ગતિ નથી, એમ માની રાજ્યો પુત્રની ઇચ્છા કરી. પણ પરમાત્માને ખતાવતું હતું કે ધર્મને ઉત્કર્ષે ખતાવવા માટે પુરુષોની પેઢે સ્ત્રીઓ પણ સમર્થ થઈ શકે છે. પુત્ર માગનાર રાજ્યને એક કન્યારત્ન જડ્યું. પુત્ર માટે જંખનાર માતાપિતાને ત્યારે કન્યાપ્રાપ્તિ થાય ત્યારે એનાં લાડ અને ઉછેર પુત્ર જેવાં જ થાય તો તેમાં કશી નવાઈ ? સાવિત્રી એ જ રીતે સંસ્કારી સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં ઉછરી. દેવકન્યાને શોભે એવી ઉત્તમ કેળવણી એને મળી. પરિણામે છોકરી તેજસ્વિની થઈ. નિષ્ઠાસચ્ચતા, નિર્ભયતા અને ઉચ્ચ સંસ્કારિતાને લીધે ત્યાં ત્યાં છોકરીનું એવું તો તેજ પડવા લાગ્યું કે એની આગળ લલભતા રાજપુત્રો દિલ્કા દેખાવા લાગ્યા. સાવિત્રીને લાયક આપણે છીએ એવો આત્મવિશ્વાસ એકે રાજપુત્રમાં ન મળે. જે પ્રેમ કરવા આવે તે પૂજન કરતો થાય. છોકરી મોટી થઈ. બંધી રીતે સંસ્કારસંપન્ન દેખાઈ. શરીરે પણ અંગેઅંગ પૂર્ણવિકસિત. અને પ્રૌઢ રાજ્યને વિચાર થયો કે વંશવિસ્તાર ન થાય તો આટલા બધા સંસ્કારની પરંપરા કેમ જળવાય ? પિતાએ ઇરાદાપૂર્વક દીકરીને સ્વતંત્રતાની કેળવણી આપી હતી. તેથી વિશ્વાસપૂર્વક એણે સાવિત્રીને કહ્યું કે “સત્રિયોના રિવાજ પ્રમાણે રાજપુત્રોએ તારે વિધે માગું કરવું જોઈએ. પણ કોઈ હિંમત કરતું નથી.

તને આપણા કુલવંતની ખબર છે. સર્વ શુભ સંસ્કારોથી તું સુજ્ઞ છે. તું તારી મેળે તારા પતિ પસંદ કરી મને જણાવ. હું એ વાતનો યોગ્ય વિચાર કરી તારા પસંદ કરેલા પુત્રાને જ તને અર્પણ કરીશ. હું ઇચ્છું છું કે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે તું વર શોધી લે. આ માર્ગે રૂઢ ભલે ન હોય પણ ધર્મસંમત છે એમ પ્રાત્યક્ષોએ મને કહ્યું છે. આ બાબતમાં હું બેદરકાર રહું તો દેવો મને કષ્ટો દેશે.”

કન્યાએ પિનાના વૃદ્ધ મંત્રીને સાથે લઈ પ્રયાણ કર્યું. સાવિત્રીને લાયક વર મહેલે જરૂર એમ હતું જ નહિ. તે અનેક નગરોમાં, દેશોમાં અને વનોમાં ફરી. આમ યાત્રા કરતાં

કરતાં અત્યંત કીમતી કેળવણી પણ એને મળતી ગઈ. આખરે એને પોતાને લાયક પતિ જડ્યો. પિતાની સંમતિ વગર વાત તો ચાલજ નહિ એટલે સાવિત્રી સીધી પાછી ઘેર આવી. પિતાને મળવા ગય છે ત્યાં તો ત્રિલોકમાં જેમનો સંચાર અપ્રતિહત છે એવા ભગવદ્ભક્ત, જનહિતૈષી નારદમુનિને ત્યાં આવેલા જોયા. નારદનું દર્શન એટલે ધાર્મિક તેમ જ લૌકિક જ્ઞાનની ઉમ્મણી; સુર અને અસુર, મનુષ્યો તેમજ ગાંધર્વ કિન્નરો બધા જ સર્વજ્ઞ-હિતેરત એવા નારદને ચાહ્યા. સાવિત્રીએ પિતાને અને બ્રહ્મદેવના પુત્રને નમસ્કાર કર્યા. નારદે કુશલ પ્રશ્ન પૂછ્યા: “કન્યા ઉમરલાયક થઈ છે, એને ક્યારે પરણાવવાના છે?” રાગ્નએ પોતાનો આદર્શ જણાવી દીધો અને કહ્યું: “સાવિત્રી પોતાનો વર યોગવા ગઈ હતી તે દમણું જ આવે છે. એની વાત આપણે સાંભળીશું.” સાવિત્રીએ કહ્યું કે “શાસ્ત્રદેશના યુગ્મત્સેન રાગ્નનું નામ પ્રખ્યાત છે જ. આજે એ રાજ્યબ્રજ થઈ વનમાં વનવાસીની પેઠે રહે છે. એને આંખે અંધત્વ આવ્યું છે. રાજ્યબ્રજ થવાથી જે કંઈ વેડવાં પડે છે તેમાં એણે દારણુ તપશ્ચર્યાનો ઉમેશ કર્યો છે, છતાં એની તિતિક્ષાનો ભંગ થયો નથી. એનો સુશીલ પુત્ર સત્યવાન એ જ મારે લાયક છે એમ મેં નક્કી કર્યું છે અને મારા મનથી હું એને વરી ચૂકી છું.” નારદમુનિના મોઢામાંથી દુઃખનો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો. એ બોલ્યા: “બૂંડું થયું.” રાગ્નને થયું કે દીકરીએ સ્વયંવરમાં ચાપ ખાધી છે. એટલામાં રાગ્નના મુખ પરની ચિંતા જોઈ નારદ બોલ્યા: “માતા અને પિતા અત્યંત સત્યનિષ્ઠ હોવાથી બ્રહ્મણેએ દીકરાનું નામ સત્યવાન રાખ્યું છે. જંગલમાં રહ્યાં રહ્યાં એણે કેળવણી પણ સરસ મેળવી છે. માટીના ઘોડા અને જાતજાતનાં રમકડાં નાનપણમાં એવાં તો સરસ બનાવતો અને ચિત્રો પણ એવાં સરસ ચિતરતો કે એનું નામ ચિત્રાશ્વ પડ્યું છે.”

“નાનપણના ગુણ મોટપણમાં ટકે જ છે, એવી ક્યાં ખાતરી છે?” રાગ્નએ પૂછ્યું. “પણ એ રાજપુત્ર આજે કેવો છે? સત્યનિષ્ઠ, તેજસ્વી, બુદ્ધિમાન, ક્ષમાસંપન્ન, શર અને પિતૃભક્ત એટલા ગુણો એનામાં ન હોય તો મારી કન્યાએ પસંદગીમાં ભૂલ કરી છે એમ જ માનવું પડશે. નારદની વાંધારા ચાલી. સત્યવાનનું સ્તુતિરતોજ ગાતાં એકે રાજર્ષિની ઉપમા બાધી ન રહી. સત્યવાન, રૂપવાન, ઉદાર અને પ્રિયદર્શન તો હતો જ. પણ રાગ્નને આવશ્યક એવા બધા જ ગુણો એની અંદર નારદે જોયેલા અને તેજસ્વિતાની સાથે સરજના અને મર્્યાદશીલતા એ વિશેષ ગુણને માટે સીલવૃદ્ધ અને આચારવૃદ્ધ લોકો એનાં વખાણ કરે છે એમ નારદે ઉમેર્યું.

“ત્યારે બૂંડું શું થયું?” કટાણું મોં કરી નારદે કહ્યું, “એ સર્વગુણસંપન્ન રાજપુત્રને હવે એકજ વર્ષ આયુષ્ય બાકી રહ્યું છે. એનું મરણ ટાળવાની શક્તિ કોઈની નથી એમ હું જાણે છું.” “ત્યારે આવો જમાઈ કોણ પસંદ કરે?” રાગ્નએ અને નારદે કન્યાને ભક્ષામણ કરી કે “બીજે વર મોઢી કાઢવો એ જ યોગ્ય છે.” શીશ્વપરાયણ રાગ્નકન્યાએ તે સૂચનાનો જવાબ આપ્યો ન કર્યો. એણે કહ્યું કે “સજ્જનોનો એ માર્ગ નથી. જોને એક વાર હું વરી છું એ દીર્ઘાયું હો કે અસ્વાયુ હો, સગણુ હો કે નિર્ગણુ, એને જ વરી છું, હવે બીજાને નહિ જ વરું. કોઈ પણ વરણુનો પ્રથમ મનમાં સંકલ્પ થાય છે. એ પ્રમાણે શબ્દમાં એ ઉચ્ચારાય છે, અને ત્યાર પછી એ પ્રમાણે કૃતિ થાય છે. મનના નિશ્ચય ઉપર વાણી અને કૃતિનો આધાર છે અને એ બન્નેની પ્રેરણા પણ એમાંથી જ

ધાય છે. માટે મન એજ મારે મન પ્રમાણ છે." પ્રમાણ મે મનસ્તતઃ । આવા ધાર્મિક નિર્ણય આગળ રાગ પણ શું કહી શકે અને નારદ પણ શું કહે ? સાવિત્રીની નિશ્ચય વધાવી લઈ મોઢામાંથી નીકળ્યા એવા આશીર્વાદ ઈ નારદ સંચાર કરવા ઉપડ્યા, અને રાગ હુમસેનના આશ્રમ તરફ જવાની તૈયારી કરી.

પ્રથમ તો હુમસેનને બધું આશ્ચર્ય બેનું જ લાગ્યું. રાત્ર્યબ્રહ્મ થયેલા, અંધ, વનવાસી રાજના પુત્રને સાવિત્રી જેવી ઉત્કૃષ્ટ અને તેજસ્વિની કન્યા આપવા એનો પિતા આવે છે એના કરતાં વધારે અદ્ભુત કયું ? અશ્વપતિએ જવાબ વાળ્યો, "મારી કન્યા પણ માણે છે અને હું પણ માણું છું કે સુખ અને દુઃખ બંને અરથાથી છે. બન્નેનો નાશ છે. સારા માણસે એનો વિશ્વાસ ન કરવો. ગૌરવની દૃષ્ટિએ આપણાં ખતેનાં કુળ સમાન છે, અને મારી દીકરીએ વિચારપૂર્વક પોતે જ આ સંબંધ પસંદ કર્યો છે."

આશ્રમમાં ઈર્ષ શકે એ દબે વિવાહ થઈ ગયા. સાવિત્રીએ પિતાને માફ ન લાગે એટલા માટે પિતા હાજર હતા ત્યાં મુઠ્ઠી જ ધરેણું પહેર્યો. અશ્વપતિ પાછા ફર્યા કે તરત જ સાવિત્રીએ બધાં ધરેણું ઉતારી લગવાં લીધાં; અને શુશ્રૂયા, મદાચાર, નમ્રતા તથા ઈન્દ્રિયદમન, એ પોતાનો આચારધર્મ અનાત્રી પ્રસન્નતાથી રહી બધાને પ્રસન્ન કર્યો. સાસુ, સસરા વગેરે સર્વ સંબંધીઓને તેમ જ પતિને પોતાના સદ્ગુણોથી મંત્રુષ્ટ કરી આશ્રમલક્ષ્મી જેવી ત્યાં એ શોભવા લાગી. સંસ્કારી, ધર્મપરાયણ અને નિર્તેદ્રિય સ્ત્રીના સહવાસમાં સત્યવાનનો આનંદ વધતો ગયો. સાવિત્રીને સેવાનો આનંદ તો હતો જ, પણ નારદે કહેલી આગાહી એ આનંદને બાળીને ભસ્મ કરતી હતી. મહિનાઓ ગયા અને દિન રહ્યા. હવે તો ચાર જ દિવસ બાકી રહ્યા. સાવિત્રીએ આહાર અને નિદ્રાનો ત્યાગ કર્યો. હુમસેન રાત્રી ગભરાયા. ત્રણ દિવસ મુઠ્ઠી ઊભાને ઊભા જ રહેવાનું સાવિત્રીનું મન હતું તે પાર કેમ પડે ? સાવિત્રીએ જવાબ વાળ્યો કે, "તાત, આપ ચિંતા ન કરો. મેં નિશ્ચયપૂર્વક મત શરૂ કર્યું છે અને નિશ્ચય એજ કાર્યસિદ્ધિનું કારણ છે. વ્યવસાય વારણમ્ । સુશીલ સાવિત્રીનો વિરોધ કોણ કરે ? ત્રણ દિવસ એમ ને એમ નીકળી ગયા. છેલ્લી રાત્રે સાવિત્રીની એક એક ફાળ કંઈ મર્ષ હશે ? સવાર પડતાં વેંત સાવિત્રીએ નિત્યકર્મ પૂરું કરી પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં હવન કર્યું, વડિલોને નમસ્કાર કર્યા. બધાંએ એને આશીર્વાદ આપી, બોજન કરવા આગ્રહ કર્યો. સાવિત્રીને આહારનિદ્રાદિ દેહધર્મ શી રીતે સજવાના હતા ! એણે નમ્રતાપૂર્વક સાસુસસરાને કહ્યું કે સૂર્યાસ્ત પછી અચૂક ઈષ્ટ વસ્તુ પૂરી કરી પછી જ જમવાનો મારે સંકલ્પ છે. એટલામાં સત્યવાન ખાંધે કુકારી મૂકી રહ્યો અને લાકડાં આણવા જવા લાગ્યો. સાવિત્રીએ કરગરીને કહ્યું કે એકલા ન જાઓ. હું તમારી સાથે આવું છું. આજે તમારાથી દૂર રહેતાં મારે જીવ નથી ચાલતો. સાવિત્રીને ગાઢ જંગલમાં ફરવાનો મહાવરો ક્યાંથી હોય ? અને આજે તો વળી એના ઉપવાસનો ચોથો દિવસ હતો. તે શી રીતે ચાલે શકે ? એને રગ્ન કોણ આપે ? સત્યવાનની ના સાવિત્રીએ સાંભળી જ નહિ. આખરે સત્યવાને વાત માળાપ ઉપર દોળી. સાવિત્રીએ અત્યંત નમ્રતાથી પણ દહતાથી પોતાની મનીષા સાસુ-સસરા આગળ રજૂ કરી. સાસુસસરાએ વિચાર કર્યો કે દીકરીએ આખા વર્ષમાં એક વાર પણ કશી યાચના કરી નથી. આજે એને ના કેમ પડાય ? એમણે આખરે રગ્ન આપી.

બન્ને વનમાં આસ્થા. વનવાસના કાવ્યમય જીવનમાં અરધ્યની શોભા ખ્યાન ખેંચે જ,

રસ્તામાં મોર કળા કરતા હતા અને ટહુકતા હતા. અનેક પ્રવાહો પોતાના નિર્મળ : જળથી ક્લેશ્વનિ કરતા હતા, અને ન્યાંત્યાં નાનાંમોટાં વૃક્ષો અમંજ્ય ફૂલોથી પ્રકુલ થયાં હતાં. સત્યવાન દરેક રમણીય વસ્તુ તરફ સાવિત્રીનું ધ્યાન ખેંચતો જાય અને પોતાનો આનંદ દ્વિગુણિત કરતો જાય. સાવિત્રી પણ પતિના આનંદમાં ભળવા પૂરતો પ્રયત્ન કરતી હતી. ભાગ્યના પાસા પડવાને વખતે પોતે પતિ સાથે છે એટલું જ સમાધાન એને હતું; પણ પ્રતિક્ષણ એને મન કલ્પાંત સમી હતી: જાણે એના અંતઃકરણના બે ચીરા થઈ જતા હતા.

વનમાં પહોંચ્યાં અને સત્યવાન ફળો વીણવા લાગ્યો. એટલામાં સાવિત્રીએ સુગંધી ફૂલો ચૂંટી એની માળા બનાવી. જરૂર જેટલાં ફળો ભેગાં થયાં એટલે સત્યવાને કુહાડી લઈ સૂકાં લાકડાં કાપવાનું આરંભ્યું. એ કામ એને નહું ન હતું. સત્યવાનનું શરીર પણ કસાયેલું; પણ કાણ જાણે શાથી આજે એને આખા શરીરે પરસેવો છૂટ્યો. એ થાક્યો. એના માથામાં તીવ્ર વેદના શરૂ થઈ. એકધ્યાનથી પતિને નિહાળતી સાવિત્રીના લક્ષમાં એ વાત આવી. એણે પાસે આવી પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યું: “આજે કાંઈક વિશેષ થાક લાગ્યો જણાય છે?” સત્યવાન તો પોતાનો થાક દબાવવા માગતો હતો. વેદના પણ છુપાવવાની જ એની ઈચ્છા હતી; પણ ન્યારે સાવિત્રીએ અત્યંત પ્રેમથી સવાલ પૂછ્યો, ત્યારે એનું ચાલ્યું નહિ. એણે કહ્યું: “હા, આજે કાંઈક થાય છે ખરૂં. માથામાં થળ છે અને અંતઃકરણમાં અસ્વસ્થ જેવું લાગે છે.” જરાક રહીને કહે, “હવે તો બિલું પણ રહેવાનું નથી. જરાક સૂઈ જાઉં તો સાફ.” સાવિત્રીએ ત્યાં જ જમીન પર બેસી સત્યવાનનું માથું પોતાના બોળામાં રાખ્યું. સત્યવાનને કાંઈક આરામ જણાયો. પણ સાવિત્રીને એ ઘડી પ્રલયકાળ જેવી લાસવા લાગી. ભગવાન નારદે લાખેલો પ્રસંગ નજીક આવ્યો છે એની એને ખાતરી થઈ. એનું હૃદય, મન અને આત્મા એની આંખમાં આવી સત્યવાન તરફ જોવા લાગ્યાં. ક્યારે દિવસના ઉપવાસને લીધે દષ્ટિ ફીણુ થવી જોઈએ, પણ સાવિત્રીની તપસ્યા જ એટલી ઉજ્જવળ કે એ જ ઘડીએ એને દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ.

એણે જોયું કે સામેથી કોઈ ભવ્ય પુરુષ નજીક આવે છે. એણે -લાલ કપડાં પહેર્યાં હતાં. માથા પર ચળકતો કિરીટ હતો. એ પુરુષ શરીરે કુદાવર અને સુંદર હતો. તેજમાં જાણે સૂર્ય જ. એને સ્થામ કહેવા કરતાં ગૌર કહેવો એ જ વધારે યરાબર ગણાય. એના હાથમાં ભયંકર પાશ હતો. જેતાં જ આદર ઉપજાવે એવી એની ગંભીર આકૃતિ જોઈ સાવિત્રી કળા ગઈ. એણે ધીમે રહીને પતિનું માથું જમીન પર ચૂકી દીધું, અને તે દિવ્ય પુરુષ અત્યે આદર દર્શાવવા બિભી થઈ. સાવિત્રીએ પૂછ્યું: “આપની કામ માનુષી નથી, આપ કોઈ દૈવી પુરુષ છો, એટલું તો હું જાણી શકી છું. પણ આપ કાણ છો અને શા ઉદ્દેશથી આવ્યા છો એટલું કહેવાની કૃપા કરશો?” તે દિવ્ય પુરુષે જવાબ આપ્યો, “હે સાવિત્રિ, તું પતિવ્રતા છે અને તપોનિષ્ઠ પણ છે. તેથી જ હું મને જોઈ શકી અને તેથી જ તારી જોડે હું લાપણ પણ કરું છું. હું પિતરોનો અધિપતિ. મમ છું એમ જાણજે. તારા પતિનું આશુધ્ય નષ્ટ થયું છે તેથી એને લઈ જવા આવ્યો છું.”

“ભગવન, માનવીને લઈ જવાને તો આપના કૃતો આવે છે. આજે પોતે શા કારણે પધાર્યા છો?”

“પ્રભમે માણસની કદર હોય છે. આ તારો સત્યવાન ધર્મસંપન્ન છે, રૂપવાન છે અને

શુભનો તો જાણે મહાસાગર જ. એને લઈ જવાંને મારે પોતે જ આવવું જોઈએને?" આમ કહેતાં કહેતાં યમરાજે સત્યવાનના શરીરમાંથી એનો જીવાત્મા પોતાના પાશ વડે ખેંચી કાઢ્યો. તરત જ સત્યવાનનું શરીર નિરતેજ થઈ ગયું, શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ થઈ ગયા. મુખ ઉપરની ક્ષાન્તિ હિતરી ગઈ અને બધા અવયવો દીકા પડી ગયા. યમરાજે સત્યવાનના જીવાત્માને પોતાના તાળામાં લઈ દક્ષિણ દિશા તરફનો રસ્તો લીધો. યમનિયમથી સર્વ સિદ્ધિઓ પામેલી હોવાથી સાવિત્રી પણ યમરાજની પાછળ પાછળ ચાલી. એના હૈયામાં દુઃખનો મહાસાગર ઊલટ્યો હતો. સાવિત્રીને પાછળ પાછળ આવતી જોઈ યમરાજે હૃતપૂર્વક કહ્યું: "સાવિત્રિ, હવે તું પાછી જા, અને સત્યવાનનું ઔર્ધ્વદેહિક કર. પતિ જીવે ત્યાં સુધી પત્ની એની સાથે રહે એ ધર્મનું તે પૂરેપૂરું પાલન કર્યું છે. પતિના ઋણમાંથી તું મુક્ત થઈ છે. પતિ પાછળ ન્યાં સુધી જવું જોઈએ તેટલે તું જઈ ચૂકી છે. હવે પાછી જા."

"હું શી રીતે પાછી જાઉં? ન્યાં પતિ ત્યાં હું. સનાતન ધર્મે જ આ વ્યવસ્થા કરી આપી છે. તપ, શ્રદ્ધા, પતિપ્રેમ, વ્રત અને આપનો અનુગ્રહ એને લીધે મારી ગતિ અકુંકિત છે. હવે હું પતિને શી રીતે છોડી શકું? આપ મને પાછી ન જ વાળી શકો."

સાવિત્રીને ધર્મ અનુસાર બોલતી જોઈ યમ-ધર્મ સંતુષ્ટ થયા. એટલે સાવિત્રીએ આગળ ગયાઓ:

"ગણા લોકોં કહે છે સાત પગલાં ચાલવાથી અથવા સાત શબ્દ બોલવાથી સંજ્ઞાન સાથે મૈત્રી બંધાય છે. એ મૈત્રીના અધિકારથી હું આપને કાંઈક વિનવું છું તે કૃપા કરી સાંભળશો? જ્ઞાનસંપન્ન લોકો કહે છે કે ચારે આશ્રમ ધર્મોચ્ચરણને માટે યોગ્ય છે. અને ધર્મોચ્ચરણ એ જ આત્મજ્ઞાનનું સાધન છે. સંજ્ઞાનો એમ પણ કહે છે કે ચારમાંથી ગમે તે એક આશ્રમનું ઉત્તમ રીતે પાલન થાય તો બાકીના આશ્રમના ધર્મ એની મેળે એની પાછળ પાછળ આવે છે. અને તેથી જ આશ્રમાંતાર કરવાની દરી ઈચ્છા રાખવાની જરૂર નથી, એમ ધર્મજ્ઞ લોકોએ કહી રાખ્યું છે. એવી વિધિમાં નિર્દોષ રીતે ન્યાં અમે શુદ્ધધર્મ ચત્રાપીએ છીએ ત્યાં એનો વિધ્વંસ શા માટે કરો? મારા પતિને શા માટે લઈ જાઓ?"

સાવિત્રીની આવી સંસ્કારી અને સુક્તિયુક્ત વાણી સાંભળી ધર્મજ્ઞ યમરાજને અત્યંત સંતોષ થયો. એમણે કહ્યું: "હે આનંદિતે, આ સત્યવાનનું જીવિત છોડીને બીજાનું જે તું માગે તે તને હું આપીશ. પણ તું હવે પાછી જા. તને જ્ઞાનિ થાય છે. હવે વધારે શ્રમ લઈશ મા."

પતિની સંનિધ મને જ્ઞાનિ! મારા પતિને ન્યાં તમે લઈ જશો ત્યાં હું આવી જ સમજાવે. સંજ્ઞાનો સાથે એક વાર પણ શ્રેષ્ઠ સમાગમ થાય તો તેને સંગત કહે છે. એવો સમાગમ વધે તો એને મૈત્રી કહે છે. તમારા જેવા ધર્મરાજ સાથેનો સમાગમ નિષ્કળ તો નહિ જ જાય."

"મારા અંતઃકરણને પસંદ પડે અને જ્ઞાની લોકોની જીવિતે પણ તૃપ્તિગત કરે એવી દિનકારી વાણી તું બોલે છે. આ સત્યવાનના જીવિત વગર બીજાને ગમે તે વર તું માગી લે. પણ હવે તું પાછી જા. નકામો શ્રમ ન જ લે."

"આપે સર્વ પ્રવ્રતને નિયમથી આધેક્ષી છે. તેથી જ આપ ગમે તેને સ્વેચ્છાએ લઈ જઈ શકો છો. હું પણ એજ નિયમને વશ થઈને જ પતિને અનુગ્રહ છું. આપ મને શી રીતે પાછી કાઢી શકો? કાંઈ પણ પ્રાણીનો મન, વચન કે ક્રિયાથી દંપ ન કરવા, દ્રોહ ન

કરવો, જિલ્લો એના પર અનુગ્રહ કરવો એ તો સંજ્ઞાનોનો સનાતન ધર્મ છે. સામાન્ય માણસોમાં પણ એ જ પ્રથા આપણે જોઈએ છીએ. જેઓ સામર્થ્યસંપન્ન છે તેઓ કેટલા મૃદુ અને ક્ષમાવાન હોય છે! સંજ્ઞાનો તો પોતાના શત્રુ ઉપર પણ દયા જ કરે છે.”

“સાવિત્રી, તરસથી પીડાયેલા માણસને શીતળ જળ - મળે એના જેવી ધર્મરહસ્ય પ્રકટ કરનાર તારી આ વાણી મને તૃપ્તિકારક લાગે છે. હે કલ્યાણિ, આ સત્યવાનના હવિત સિવાય અન્ય ગમે તે વર તું માગી લે, અને પાછી જા. તું કેટલે દૂર આવી ગઈ?”

“મારા પ્રિય પતિની સંનિધ હોવાથી મને આ સ્થાન જરાય દૂર નથી, અને જ્યાં ન દૂરગતન્મમ મનુષ્યનિષ્ઠો! મન પહોંચી શકે તે દૂર કહેવાય ખરું? માર્ગમાં આવતાં આવતાં મારી કેટલીક વાતો તો આપ સાંભળો. ભગવાન સૂર્યનારાયણના આપ પ્રતાપશાળી પુત્ર છો. મૃત્યુલોકના સર્વ લોકો માટે આપે સરખો જ ધર્મ લાગુ કર્યો છે. એને અનુસરીને જ પ્રગ્નઓ આવે છે. માટે જ હે ધર્મિય, લોકોમાં ધર્મરાજ એ નામથી આપની ખ્યાતિ છે. ખરેખર, ધર્મનિષ્ઠ સંજ્ઞાનો ઉપર માણસનો જે વિશ્વાસ હોય છે તેટલો પોતાના ઉપર પણ નથી હોતો. દરેક માણસ સંજ્ઞાનો પ્રત્યે પ્રેમ રાખે છે કે જ્યાં પ્રેમ હોય છે, સંજ્ઞાનો પ્રેમમૂર્તિ હોય છે, તેથી દરેકનો એમના પર વિશ્વાસ હોય છે.”

“ભદ્રે, આવું બાપણુ તો અત્યાર સુધી મેં કોઈને મોઢે સાંભળ્યું ન હતું. હું સંતુષ્ટ થયો છું. એક આ સત્યવાનનું હવિત છોડી બાકી ગમે તે માગી લે. હવે તારે કેટલે દૂર આવવું છે? તારા જેવી રાજકન્યાને આટલો શ્રમ યોગ્ય નથી.”

સાવિત્રીએ આગળ ચત્તાવ્યું: “સંજ્ઞાનોનું ધર્માચરણ હમેશાં ચરણ હોય છે. ધર્માચરણમાં તેઓ પાછી પાતી કરતા નથી, અને ધર્માચરણમાં તેઓ દુઃખ પણ અનુભવતા નથી. સંજ્ઞાન સર્વદા નિર્ભય હોય છે. પોતાના સત્ય વડે તેઓ સૂર્યનું રક્ષણ કરે છે. પોતાના તપોબળ વડે તેઓ ભૂમિને ટકાવી રાખે છે. હે ધર્મરાજ, થક ગયેલા અને આજના વર્તમાન સર્વ લોકોને આધાર તો સંજ્ઞાનોનો જ છે. એક લોકો આ જ રસ્તે ગયા છે એવું સ્મરણ કરી સંજ્ઞાનો પરકાર્યમાં રત રહે છે, અને બદલાની અપેક્ષા રાખતા નથી. સંજ્ઞાનોનો સમાગમ નિષ્કળ જતો નથી. એમની પાસેથી મળેલું દ્રવ્ય નષ્ટ થતું નથી. આ નિયમ આબાધિત હોવાથી સંજ્ઞાનો એ જ વિશ્વના સંરક્ષણકર્તા છે.”

“હે પતિવ્રતે, તે ધર્મનું હાર્દ મારી આગળ ખેંચ્યું છે. જેમ જેમ તારી પવિત્ર વાણી સાંભળતો જઈ છું તેમ તેમ તારા પ્રત્યે ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ મારા હૈયામાં બંધાય છે, તારી ઈચ્છામાં આવે તે વર માગી લે.”

સાવિત્રીનું કાન સૂર્ય. એ ઉત્સાહથી બોલી: “ભગવાન, અત્યારસુધી જાણે મારા પાપનું ક્ષણ જ મારી આગળ જાણું થતું હોય તેમ, ‘સત્યવાનના હવિતને બાદ કરીને,’ એવું વચન મારે સાંભળવું પડતું. તે આપના આ વચનમાં નથી. હું ધન્ય થઈ ગઈ છું. સત્યવાન ફેરી જવતો થાય એ વર હું માગી લઉં છું. કેમકે પતિ વિના જીવવું એ મરણસમાન જ છે. મને પતિને છોડીને સુખની, લક્ષ્મીની અંચલા સ્વર્ગની પણ ઇચ્છા નથી. પતિના વિયોગ સાથે જીવવું પણ મને ન ગમે.”

જે ત્રિકાલમાં ન દળે એવું હતું તે સાવિત્રીની ધર્મનિષ્ઠાથી અને એકનિષ્ઠ પ્રેમથી દળ્યું. યમરાજે પોતાના પાશ છોડી દીધા, અને તેઓ બોલ્યા: ‘હે કલનદિનિ કલ્યાણી

સાવિત્રી, આ તારા પતિને મેં છોડી દીધો. હવે એ નીશિગી, તારા મનોરથો પૂર્ણ કરનાર એવો ચારસો વર્ષ સુધી જીવશે અને તારી સહાયથી એને ધર્મપ્રાપ્તિ થશે. સત્યવાન ધર્મચરણથી પૃથ્વીમાં સર્વત્ર પ્રખ્યાતિ પામશે, અને અનંતકાળ સુધી તારી કીર્તિ આ લોકોમાં અમર થશે. તને પ્રિય એવો વર તો મેં તને આપ્યો. પણ એ પહેલાં ચાર વાર મેં તને વર આપવાનું કહ્યું છે તેના બદલામાં તું કાંઈ માગી ન લે સારું સુધી હું તારા બંધનમાં જ છું. મને કૃપા કરીને વચનમુક્ત કર.”

હવે તો સાવિત્રીને માગવા જેવું ઘણું સજે તેમ હતું. એણે પોતાના સસરાને ફરી દક્ષિ પ્રાપ્ત થાય, એવું રાત્રી અને પાછું મજા, પિતાને પુત્ર નથી તે પુત્રવાન થાય એવું એવું ઘણું માગી લીધું.

ચમરાજ સત્યવાનને છોડીને પોતે પણ મુક્ત અને સંતુષ્ટ થયા અને એમણે પોતાના મંદિર તરફ પ્રયાણ કર્યું. સાવિત્રી પોતાના પતિનું સળ ન્યાં પાડ્યું હતું ત્યાં પાછી આવી અને એણે પતિનું માથું ફરી ખાજામાં લીધું. એ પતિવ્રતાના હૃદયનો સ્પર્શ થતાં જ સત્યવાન સજીવન થયો અને આંખો ઉઘાડી અત્યંત પ્રેમથી સાવિત્રી તરફ નેત્રા લાગ્યો.

જોકતાં વેત સત્યવાન બોલ્યો: “હું કેટલો વખત સર્પ રહ્યો? તે મને વખતસર કેમ ન ઊઠાડ્યો? અને જે મને ખેંચીને હર્ષ ગયા હતા તે સ્વામવર્ણના પુરુષ ક્યાં છે?”

“એ વખતે સાવિત્રી કેટલા હર્ષથી બોલી હશે! મરી ગયેલા પતિને ફરી જીવતા થઈ પ્રેમવાણી બોલતા સાંભળી તેને કેટલો આનંદ થયો હશે! એ બોલી: “આપ ધણો વખત મૃત છો. પ્રગતનું શંકમન કરનાર ચમરાજ આપને છોડીને આવ્યા ગયા છે. હવે થાક લીધેથી હોય તો બેસો એ જ ઠીક છે. ભુજો, ચારેકાર અંધારું થવા આવ્યું છે.”

સત્યવાન બોલ્યો. બીજીને આમતેમ નેત્રા લાગ્યો. ભુજાઈ ગયેલી વાત સાંભળતી હોય તેમ આંખો વનપ્રદેશ નેહને એણે કહ્યું: “પ્રિયે, તારી સાથે ફરો વીર્યાં અને લાકડાં કાપાં અને પછી માથામાં ભાર વેદના થવાથી હું સર્પ ગયો એટલું સાંભરે છે. ત્યારપછી ફાળુ જાણે શું થયું. મને ખૂબ ચક્રર આવ્યાં એટલામાં એક ભારે તેજસ્વી પુરુષ દેખાવા લાગ્યો. પછીનું કાંઈ સાદ આપતું નથી. શું એ બધું સ્વપ્નનું હશે? તે કાંઈ એવું નેહનું? સાવિત્રી પ્રસંગ સમજે એવી હતી. એણે કહ્યું: “આર્યપુત્ર, હવે બહુ મોડું થયું છે. પિતાશ્રી આપણી રાહ જોતા હશે. ભુજો, રાત્રે ફરનાર પશુઓના શબ્દો સંભળાય છે. શિયાળવાં, રૂએ છે. ઝાડનાં પાંદડાં પણ કેવો ઘોર અવાજ કરે છે! બધી વાત તમને કાલે કહીશ. અત્યારે તો ઘેર ચાલો.”

સત્યવાન સાવ થાકી ગયો હતો. આવડું એને માટે મુશ્કેલ હતું. એમને જાણેલા અંધકાર નેહ અને કેટલે દુર જવાનું છે એનો વિચાર કરી એણે કહ્યું: “અત્યારે પાછા જવું મુશ્કેલ છે, અને અંધારામાં તને રસ્તો પણ નહિ જરે.” સાવિત્રી સારી પેઠે મુન્નાઈ. જવું ઠીક કે ન જવું ઠીક? પોતે નિર્ણય ન કરી શકી. એટલે એણે પતિને જ પૂછ્યું. એ પેલી પાર દાવામિથી દમ્બ થયેલાં રૂસોમાં કોક કોક ઢેકાણે અગ્નિ દેખાય છે. એમાંથી મોડોક દેવતા આજી હું લાકડાં સળગાવીશ એટલે એના અન્યાયામાં આપણે જઈ શકીશું. અને જે મંદવાડની અસરથી આપને માટે આવડું અશક્ય હોય તો આપણે બન્ને આખી રાત અહીં જ ગાળીશું: સવારે ઘેર જવાશે.”

સત્યવાન પણ એ જ દુવિધામાં હતો. આલવા જેટલી શક્તિ ન હતી અને ઘેર ન જઈએ તો વૃદ્ધ માતપિતા કેવું કષ્ટમાં કરી મૂકશે એનો એને ખ્યાલ હતો. એણે કહ્યું: “માતપિતા મને ન જુએ તો કેટલાં દુઃખી થશે! હું જ એમનો એકમાત્ર આધાર છું ને! કેવી ગદ્ગલત કે અત્યારે સૂતો રહ્યો! આ વેરી નિદ્રા પર મને ચીડ થયી છે. અત્યાર સુધી પિતાશ્રીએ भारी શોધમાં કાંઈ ને કાંઈ કર્યું હશે. જો એમનું કાંઈ અનિષ્ટ થાય તો મારાથી જીવાય જ નહિ. અત્યારે ઘેર ગયે જ છૂટકા.” પિતાશ્રીનું દુઃખ અને પોતાની નબળાઈનો વિચાર કરતાં સત્યવાન રડી પડ્યો. ધીરેદાત્ત પુરુષ રડી પડે છે ત્યારે અબળા જ એને સાંત્વન આપી શકે છે. નિષાવાન સાવિત્રીએ મુગ્ધ પ્રાર્થનાનાં વેણ કાઢ્યાં. પતિની આંખમાંનાં આંસુ લુંછી કાઢી એ બોલી: “જો અત્યાર સુધી મેં કાંઈ પણ તપ કર્યું હોય, વિનોદમાં પણ અસત્ય ન બોલી હોઈ તો આજની રાત મારા સાસુ, સસરા તથા પતિને મુખકર થાઓ! ત્યારપછી પ્રેમશાલિની સાવિત્રીએ પોતાના કેટલા બાંધી લીધા અને પતિનો હાથ ગ્રાહી એને માંડમાંડ બોલો કર્યો. પિતાશ્રી માટે વીણેલાં કળ તરફ સત્યવાનની નજર ગયેલી જોઈ તેણે કહ્યું: આ કર્મડો હું કાળે લટકાવી રાખીશ. કાલે સવારે લઈ જઈશું. લોકમાં પણ છે અહીં જ પડ્યાં. આ એકલી કુહાડી હું સાથે લઈશ. પછી એણે પતિનો હાથ પોતાના કાયા ખસા ઉપર રાખ્યો, અને પોતાનો જમણો હાથ એની કમરે વીંટળાઈ એ ગંગાગિની ધીમે ધીમે ચાલી. સત્યવાનને સાવિત્રીનો આવી રીતે આશ્વ લેનાં સંકેત થયો કે નહિ, કાણ જાણે. પણ એ બોલ્યો: “હે ભીરુ, આ રસ્તે હું ઘણી વાર ગયો છું એટલે રસ્તો મારો જાણીતો છે. હવે તો ચાંદરણું પણ પાંદડાંમાંથી પ્રવેશ કરી કાંઈક માર્ગ દેખાડે છે. આથે ખાખરાની ઝાડી છે ત્યાં જરા ચેતવા જેવું છે. ત્યાં બે રસ્તા આવે છે. એમણે ઉત્તર તરફનો રસ્તો તે આપણો. હવે ઝટ ચાલ. મને કાંઈક ઠીક લાગે છે, માતપિતાને જલદી જઈને મળીશું.”

અહીં હુમત્સેનને એકાએક દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ, એટલે એ તો આશ્ચર્યચકિત જ થયો. પણ એ આશ્ચર્ય લાંબા વખત સુધી ટક્યું નહિ. સ્વર્ણિત થયો અને દીકરા તથા વડુને નહિ આવેલાં જોઈને ઘરડે પગે એણે આરે કાર બોળ શરૂ કરી. કેટલીયે વાર પગમાં કંટા વાગ્યા. અણિયાળા પથરાઓએ ઘરડા શરીરમાં હજી લોહો છે કે નહિ એની તપાસ કરી. દર્લના ખૂંધરાને અનેક વાર લાલ અભિષેક થયો. પડોસના પાહણોએ આ વૃદ્ધોની દયા ખાઈ પોતે પણ ખૂંચ તપાસ કરી. ક્યાંય પત્તા ન મળ્યો એટલે બધાં પાછાં આવ્યાં. એક જણે ધૂણી સળગાવી. ખીજ એકે જૂના કાળની કેટલીક અદ્યુત વાતો છેડી. પણ માથાપની ધીરજ ખૂટી તે ખૂટી. તેમણે પોતે મૂકીને રાત્રાનું શરૂ કર્યું: “હે પુત્ર, હે સાધવી વધુ, તમે ક્યાં છો?” સત્યવાદી પાહણોએ આશ્વાસન આપવા માંડ્યું. સુવર્ણ બોલ્યો: “સાવિત્રી, તપ દ્વિયદ્વમન અને સદાચારથી યુક્ત છે. તેથી મારી ખાતરી છે કે સત્યવાન જીવતો છે.” તપસ્વી ગૌતમ બોલ્યો: “મેં ચારે વેદનું સાંગ અધ્યયન કર્યું છે, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી ગુરુ અને અગ્નિને સંતુષ્ટ કર્યા છે. એકલા વાક્યનું ભક્ષણ કરી કેટલાયે ઉપવાસ કર્યા છે. એકેએક મતનું એકામ અંતઃકરણ સાક્ષી પૂરે છે કે તમારો સત્યવાન જીવતો છે, એનું કુશળ છે. મારા વચન ઉપર ભરાસો રાખો.” ગૌતમના શિષ્યને પણ થયું કે આપણે પણ એમાં કાંઈક ઉમેરીએ. તે બોલ્યો: “અમારા ગુરુ મહારાજના મુખમાંથી નીકળેલું એક પણ

વચન અત્યાર સુધી જોડું પડ્યું નથી એટલે હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે સત્યવાન છે.”
 ખીજા અનેક ઋષિઓએ પોતપોતાની ધારણા પ્રમાણે આશ્વાસન આપ્યું. છેલ્લે દાગમ્બ ઋષિ
 બોલ્યા: “સાવિત્રી વત કરીને કશું ખાધા વગર ગર્ભ છે એટલે તારો દીકરો છે એ
 વિશે શંકા જ નથી. અને રાત્ર, તારી દષ્ટિ તને પાછી મળી છે એ જ એનો પરચો છે.” બે
 ધ્રુવિકા સુધી આવી વાતો ચાલી. એટલામાં બન્ને જણુ ઘેર આવી પહોંચ્યાં. બ્રાહ્મણોએ આનંદથી
 કહ્યું: “જે રાત્ર, તારો દીકરો ને તારી વધુ તને પાછાં મળ્યાં છે. તારી દષ્ટિ પણ તને
 પાછી મળી છે. હવે તારો અબ્યુદય નહક આવ્યો સમગ્રજે.”

પછી તો બંને આનંદ આનંદ વ્યાપી રહ્યો. કેટલાયે સવાલો પુછાયા અને જવાબ
 અપાયા. ઋષિઓએ સાવિત્રીને આગ્રહ કર્યો કે બનેલી બંધી બિના મંચિસ્તર કહેવી જ
 નોઈએ. ગૌતમે કહ્યું: “સાવિત્રી, તને પ્રત્યક્ષ અને અતીન્દ્રિય બન્ને વસ્તુનું જ્ઞાન છે. તારા
 તેજથી તો તું કેવળ સાવિત્રી દેવતા જેવી છે. ગુપ્ત રાખવા જેવું કંઈ ન હોય તો સકળ
 વૃત્તાંત અમને કહે.” સાવિત્રીએ સુખથી મીઠું ચથેહું પોતાનું દારણુ દુઃખ બધું વર્ણવ્યું.
 ત્યારે બધા ઋષિઓ એકેઅનાજે બોલી ઉઠ્યા: અમારા રાત્રનું આખું કુળ મંકટરથી
 અંધારા ખાણમાં ફૂળતું હતું તે હે સાધ્વિ! તે પોતાનાં શીલ, પોતાનાં વત અને યુવ્ય વડે
 આજે તારું છે. વાતો પૂરી થઈ એટલામાં રાત પણ પૂરી થઈ અને અરણોદય સાથે હુમત્સેન
 રાત્રના રાત્ર્યના લોકાના પ્રતિનિધિ રાત્રને પાછો બોલાવવા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. રાત્રને
 ત્યાં ભારે રાત્ર્યકાંતિ થઈ, રાત્ર્યો મરાયા અને પ્રગ્ભએ એકમતથી રાત્ર હુમત્સેન જ
 અમારે રાત્ર નોઈએ એવો આગ્રહ રાખ્યો. એટલા માટે અમે આવ્યા છીએ એમ સચિ-
 વોએ કહ્યું. અહીંની બધી વાર્તા સાંભળીને બધાં તપસ્વિની સાવિત્રીને પગે લાગ્યાં.

નારદે ભાષેલાં સાવિત્રીનાં દુઃખોથી દુઃખિત થયેલા સાવિત્રીનો પિતા ઘેર બેઠો આજે
 કેવો થયો હશે? અને આ આનંદસમાચાર કહેવડવવાનું કાકને તો સુઝ્યું હશે જ?

વંશપાયન કહે છે: સાવિત્રીની આ પુણ્યકથાએ આજ લગી અમંપ્ય લોકાને આશ્વાસન
 આપ્યું છે અને હવે પછી પણ જે કોઈ સાવિત્રીનું આ ઉત્કૃષ્ટ આખ્યાન શ્રવણ કરી ધ્યાન
 ધરશે તેના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થશે અને એ દુઃખમુક્ત થશે.

(૧) નોકરશાહીનો દોર

આંગુલ ઓરિસ્સા પ્રાંતનો નોન-રેયુલેટેડ વિભાગ છે, તેમાં બે તાલુકા છે.

આંગુલ મહાલ ને ખોંડ મહાલ. ખોંડ મહાલ તો હજી ઘણી જ જંગલી દશામાં છે. આંગુલ ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં બ્રિટિશ હકુમતમાં આવ્યો. આંગુલના રાજની ગેરબચસ્યા, બુદ્ધિ ને બંડખોરીના પરિણામે તે ખાલસા કરવામાં આવ્યો. ખોંડના જંગલી વતનીઓ 'મેરિયા' નામના મનુષ્યવ્રતો કરતા તેથી આંગુલ પછી સાત વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૧૮૫૫ માં બ્રિટિશ તંત્રમાં ખાલસા કરી દેવામાં આવ્યો. આ બંને વિભાગો ખોંડના રાજ્યથી છૂટા પડેલા છે. બન્નેનાં પાટનગર વચ્ચે નેતું માર્ગલિનું અંતર છે. બન્નેની કુલ વસ્તી સવાબે લાખ છે. પ્રદેશ કુચરાળ હોઈ ખરા ઉનાળામાં પણ લીલોતરીથી છવાયેલો રહે છે. દેખાવ ઘણો જ સુંદર લાગે છે. આછી વસ્તી ને વ્યવહારનાં સાધનોની જાણપને લીધે તેનો નેત્રિએ તેવો વિકાસ થયો નથી. ટાલચરની કાલસાની ખાણો સુધી નવી રેલવે નંખાવાથી હવે આંગુલ રેલવેથી માત્ર પંદર માર્ગલ જ દૂર રહ્યું છે; જ્યારે ખોંડ મહાલથી રેલવે લાઈન હજી સો માર્ગલ દૂર છે. હમણાં હમણાં મોટરવ્યવહાર ઠીક વધ્યો છે.

જતાં એનું રાજ્યતંત્ર હજી પુરાણી રૂબે જ ચાલે છે. સર્વસત્તાધીશ ડેપુટી કમિશનર તેના પર એકહથ્થુ સત્તા ચલાવે છે. ઈસવી સન ૧૯૧૩ ના ગ્રીન કાયદા મુજબ ત્યાં અમલ ચાલે છે. પ્રથમ ઓરિસ્સાનાં બીજા એકચક્રી રાજ્યોના કાયદા મુજબ ઈસવી સન ૧૮૬૪ ના આંગુલ લોઝ ડિસ્ટ્રિક્ટ રેયુલેશન મુજબ વ્યવહાર ચાલતો. એ મુજબ જિલ્લાની કોર્ટ પણ કોર્ટ બ્રિટિશ હિંદના કોર્ટ પણ કાયદાને હાથમાંના પ્રશ્નને બંધબેસતો બનાવી શકે, ને એવી કોર્ટનો કોર્ટ પણ પ્રકારનો ફેંસલો કોર્ટ પણ રીતે પલટાવી શકાય નહિ. બિહાર ને ઓરિસ્સા ખાતેની પટનાની હાઈકોર્ટમાં કોર્ટ પણ પ્રકારની અપીલ ચાલી શકે નહિ. ઈસવી સન ૧૯૩૩ ના માર્ચ સુધી ઓરિસ્સાના દેશીરાજ્યો માટેના ખાસ પોલિટિકલ એજન્ટને ને ત્યાર પછી ઓરિસ્સા વિભાગના કમિશનરને જ કાંઈકે અરજ કરી શકાય. રાજતંત્ર જ ન્યાયાધિકારીનું મહેસુલખાતાનું ને ફોજદારીનું તમામ કામકાજ કરે છે. જિલ્લાના મુકદ્દમાઓમાં વડીલોની હાજરી માટે પણ રચાનિક સરકારને નિયમો ઘડવાની સત્તા આપવામાં આવેલી છે. જિલ્લાના રોજના કારભારમાં કોર્ટ પણ મુકાકાત લેનારને અંદર આવતો અટકાવી શકાય, તેમ જ કોર્ટ પણ ધરધણીને બહારના મહેમાનને આશ્રય આપતો પણ રોડી શકાય છે.

નોકરશાહીના દોરનો તાલ્લે જ દાખલો મહાત્મા ગાંધીજીની આંગુલની મુલાકાત પર મુકાયેલો પ્રતિબંધ છે. આંગુલના ધરધણીને એમનું સ્વાગત કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી

હતી. આ વાત જ દેશની આંખ ઉઘાડવા બસ છે. ડેપુટી કમિશ્નરના હાથમાં મુકાબલી એકદમ સત્તાનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કોઈ પણ પ્રકારનું કારણ દર્શાવ્યા સિવાય હિંદની માનીતી આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિને આંશુલતા એક ગાંધીમાં થોડા કલાક રહેવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે. દેશભરને તેમજ એ ડેપુટી કમિશ્નરને પણ સારી રીતે ખબર છે કે મહાત્માજી અત્યંત સ્વતંત્રતાનિવારણ અર્થે જ પ્રવાસ કરે છે ને તેની પાછળ કોઈ પણ પ્રકારનો રાજકીય હેતુ નથી. આંશુલ જિલ્લામાં જ પ્રવેશ કરતાં મહાત્માજીને ન અટકાવવામાં આવ્યા કે પ્રવેશ કર્યા બાદ બહાર કાઢવામાં ન આવ્યા એટલું જ નસીબ.

સાધારણ સમજ પ્રમાણે તો સરકાર એ જિલ્લાને સામાન્ય રાહે નિયંત્રિત કરવા ઇચ્છતી જ નથી. મોર્લી મિન્દો કે મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ સુધારા એની પ્રાચીન બોલુકમીને સ્પર્શ પણ કરી શક્યા નથી.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ કરતાં જ વધારે ખરાબ હકીકત તો એ છે કે ઇસવી સન ૧૯૩૩ ની, બંધારણીય સુધારાની અયોગ્ય રજૂઆતોમાં પણ આ પ્રતિભા ઉદ્ધાર નિર્માયો નથી. સુધારાની ૧૦૬ કલમ મુજબ કોઈ પણ વિભાગને નામદાર સરકાર આ સુધારાથી બાકાત રાખશે એટલે અત્યારે છે એથી પણ વધારે આંશુલ જેવા વિભાગો સરખવવાનું નામદાર સરકારને હસ્તક રહેશે. અત્યારે સામાન્ય બંધારણથી આંશુલને સાવ બાકાત રાખવામાં આવેલું છે. વળી ૧૦૮ મી કલમ મુજબ એવા બાકાત રાખેલા વિભાગોની સુગવસ્થા ને શાંતિ માટે ગવર્નર પોતાની ઇચ્છા મુજબ નિયમો ઘડી શકશે. વળી શીડરલ ધારાસભા કે પ્રાંતિક ધારાસભાએ કરેલા ને આ પ્રાંતને લાગુ પડતો કોઈ પણ કાયદો ગવર્નર સુધારી કે નાબૂદ કરી શકશે. એટલે ધારાસભાએ ઘડેલા કોઈ પણ કાયદાને ગવર્નર ઇચ્છા મુજબ ફોફરે ઉડાવી શકશે. એમ કરવાનું કોઈ પણ કારણ દર્શાવવામાં નહિ આવે, તેમ એ વિશે ધારાસભામાં પ્રશ્ન પણ પૂછી શકાશે નહિ. બીજા શબ્દોમાં નામદાર શહેનશાહની કાઉન્સિલને પણ જે સત્તા નથી તે આ અદનો સેવક ધરાવી શકશે ને બીનજવાબદાર હાકેમ તરીકે વર્તશે.

૧૦૯ મી કલમ તો એથી યે વધારે બેખમલરેલી છે. આવા વિભાગો પરત્વેના કોઈ પણ પ્રશ્ન ઉપર ધારાસભામાં પ્રશ્ન પૂછી શકાશે નહિ, તેમ ત્યાં પણ ઉડાવી શકાશે નહિ. એટલે આંશુલમાં પોલીસ ટોળા પર ગોળીબાર કરે અગર તો જલિયાંનવાલા જેવી કતલ યજ્ઞો તો ઇસવી સન ૧૯૪૦ માં પણ ઓરિસ્સાની ધારાસભામાં કે અખિલ હિંદની આમની સભામાં એક પ્રશ્ન પણ પૂછી શકાશે નહિ. દુકામાં, આ બાકાત રાખવામાં આવેલા વિભાગો પરત્વેનું ચાર કલમોનું સ્વેતપત્રનું આખું અકરણ એ અદી કરેડની વસ્તીવાળી હિંદની પુરાણી વસ્તી સારે ભયંકર છે. છાટા નાગપુરના સાંનાલો, મધ્ય પ્રાંતોના ગોંડ ને બ્રહ્મપુત્રાની ખીણની કુંગરાળ અતિએ હમેશાં આવા નૌન રેન્જુલેટ્સ જિલ્લા તરીકે ગવર્નરની હકુમતમાં જ રહેવાની: પ્રજાતંત્રનું તો એમણે સ્વનું નહિ દેખવાનું.

એટલે આ પછાત વસ્તીથી બીજાં પચાસ વર્ષ માટે સંસ્કૃતિમય રાજતંત્રને દૂર ધકેલી દેવામાં આવશે: ઉપરોક્ત કલમોનો આજ અર્થ થતો હોય તો એથી વધારે અન્યાય કયો હોઈ શકે ?

—રમણીકલાલ દલાલ

(૨) દુનિયાભરનાં પુસ્તકાલયો

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૪૦૦ વર્ષ પહેલાં બેબીલોનિયા અને આસીરિયામાં ઈટા ઉપર, માટી ઉપર લેખો ખોદી કાઢવામાં આવતા હતા. આ વસ્તુઓ મંદિર, મઠ વગેરેમાં સાચવી રાખવામાં આવતી હતી. રાગઓ પોતે રાજ્ય સંબંધી લેખ સાચવી રાખતા હતા. મિસરના રાજનગર થીબ્સમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ વર્ષ પહેલાંનું પુસ્તકાલય હાથ લાગ્યું છે. તેમાં જુદી જુદી ગતનાં પુસ્તકો છે. અલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં ટ્રોલી રાજઓનાં પુસ્તકાલયો પ્રસિદ્ધ હતાં. તેમાં લાખો ગ્રંથો હતા ત્યારથી કાગળ બનવા લાગ્યા ત્યારથી તેમાં સાવચેતી, લેખનકળા વગેરે ખીલતાં ગયાં. મધ્યકાળ સુધી યુરોપમાં પુસ્તકાલયોને દારી-રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ચોરાર્થ જવાના લયથી તેમ થયું હતું. છાપખાનાં વગેરે નીકળવાથી પુસ્તકાલયોમાં ઘણું પરિવર્તન થયું છે. સોળમા સદીમાં પ્રગતિને તેની સિક્કા ફેરવી નાખી. સચિપત્રો વગેરે પ્રસિદ્ધ પાખ્યાં. આજકાલ પુસ્તકાલય એ શિક્ષણનું મુખ્ય અંગ બનાય છે. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લેખક કાર્લાઈલે કહે છે કે 'પુસ્તકાલય જ સાચું વિશ્વવિદ્યાલય છે તેમાં પરીક્ષાની ચિંતા નથી હોતી.'

અમેરિકા

ઈ. સ. ૧૮૭૬ માં 'પુસ્તકાલય સંઘ' સ્થપાયો. ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં આખા દેશમાં જૂજ પુસ્તકાલય હતાં. પરંતુ આજે તેની સંખ્યા લગભગ ૬૫૦૦ ની છે. ઈ. સ. ૧૯૨૫ માં ૫૬ ટકા જેટલી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. ત્યાં દર વર્ષે ૬ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાય છે. દર વર્ષે અસંખ્ય પુસ્તકો નવાં આવે છે. સૌથી મોટું પુસ્તકાલય વોશિંગ્ટનનું કોંગ્રેસ નામનું છે. તેમાં લગભગ ૪૦ લાખ પુસ્તકો છે. તેનું મકાન બે કરોડ રૂપિયાના ખર્ચે બંધાયેલું છે. ખીજું 'શેક્સપિયર-પુસ્તકાલય' છે તેમાં સાઝતણ અખજ રૂપિયાની ભેટ થયેલી છે.

ગ્રેટબ્રિટન

ઈ. સ. ૧૬૦૮ માં નોર્વિચમાં સાર્વજનિક પુસ્તકાલય પ્રથમ થયું. ઈ. સ. ૧૭૦૬ માં પહેલા પુસ્તકાલયને લગતો કાયદો થયો. ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં એક પૌરે ફ્રેન્સીસ કર દાખલ કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં એક ઉદાર સદ્ગૃહસ્થે ૩ કરોડ રૂપિયા પુસ્તકાલયને ભેટ કર્યા. દર વર્ષે ૩ કરોડ રૂપિયા પુસ્તકો ખજવાડે ખર્ચાય છે. ૯૬ ટકા માણસો તેનો ઉપયોગ કરે છે. લંડનમાં ૧૫૦ એવાં પુસ્તકાલયો છે કે જેમાં દસ હજારથી ઓછાં પુસ્તકો નથી. સૌથી મોટું પુસ્તકાલય 'બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ' છે જે ઈ. સ. ૧૭૫૩ માં સ્થાપવામાં આવેલું છે. તેની અંદર ૩૩ લાખ કરતાં વધુ પુસ્તકો છે. હમેશાં ૫૦ થી ૬૦ નવાં પુસ્તકો આવે છે. આંધળાને લણાવવા માટે પણ ૧ લાખ અને ૪૪ હજાર પુસ્તકો છે. 'ઈંગ્લિશ ઓફિસ પુસ્તકાલય'માં ૩૪ હજાર પુસ્તકો જુદી જુદી ભાષાનાં છે. હમણાં સ્થાનકવાસી જૈન શ્રીયુત અંપતરાય બેરિસ્ટરે 'શ્રી મહાવીર પુસ્તકાલય'ની સ્થાપના લંડનમાં કરી છે.

ફ્રાન્સ

'બિબ્લિયોથિક નેશનલ' પુસ્તકાલય છે. સ્થાપના ઈ. સ. ૧૫૬૩ માં થયેલી છે. તેમાં ૪૦ લાખથી વધારે પુસ્તકો છે. દેશમાં ૧૧૧ પુસ્તકાલયો છે.

જર્મની

પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયોની સંખ્યામાં સૌથી પ્રથમ નંબર જર્મનીનો આવે છે. મોટું પુસ્તકાલય ત્યાંની રાજધાની બર્લિનમાં છે. તેમાં ત્રીસ લાખ પુસ્તકો છે. દરસાત ૫૦ હજાર

નવાં પુસ્તકો આવે છે. વીસ હજાર પત્ર-પત્રિકાઓ આવે છે. પુસ્તકાલયનું મકાન ૧૩ માળ ઊંચું છે અને તેની અંદર ૩૨૦ માણસો કામ કરે છે. જર્મનીમાં ૧૬૦ પુસ્તકાલયો છે, ઈ. સ. ૧૮૯૮માં પુસ્તકાલયનો પાયો નંખાયો હતો. ઈ. સ. ૧૯૦૦માં પુસ્તકાલય સંઘ સ્થપાયો, ઈંગ્લેન્ડી

ઈ. સ. ૧૮૯૩માં ઉત્પત્તિ થઈ. ૪૫૦ પુસ્તકાલયો છે. રોમમાં 'રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય'માં સાડાચાર લાખ પુસ્તકો છે.

રશિયા

દસથી બાર વર્ષમાં ઉત્પત્તિ થઈ. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં લેનિને ઉન્નતિ કરી. દસ વર્ષમાં એક કરોડ જેટલાં માણસો લખતાં વાંચતા શીખ્યાં. અત્યારે ૧૫૦૦ મોટાં, ૪ હજાર મામ અને ૫૦ હજાર ફરતાં પુસ્તકાલયો છે. લેનિનગ્રામાં (સેન્ટ પીટર્સ્બર્ગ) 'લેનિન સ્મારક પુસ્તકાલય'માં ૩૦ થી ૪૦ લાખ પુસ્તકો છે. દર વર્ષે ૩૬ હજાર જેટલાં નવાં પુસ્તકો દાખલ થાય છે.

યુરોપના બીજા દેશો

હોલાંડમાં ૫૦૯ પુસ્તકાલયો છે. બેલ્જિયમમાં ૨૧૦૦ પુસ્તકાલયો છે. ડેનમાર્કમાં ૮૦૦ પુસ્તકાલયો છે. દર સાલ ૧૯ લાખ રૂપિયા ખર્ચાય છે. નોર્વેમાં ૫૫૫ ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં પુસ્તકાલયની સ્થાપના થઈ. સ્વીડનમાં ૮૫૦૦ પુસ્તકાલયો છે. ઝેકાસ્લોવેકિયામાં ઈ. સ. ૧૯૧૬માં પ્રથમ પુસ્તકાલય સ્થપાયું. ઈ. સ. ૧૯૨૦માં પુસ્તકાલયની સંખ્યા ૩૪૦૦ની હતી. ઈ. સ. ૧૯૨૬માં ૧૬૨૦૦ની થઈ ગઈ. દર સાલ લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે.

જાપાન

ઈ. સ. ૭૭૫માં પ્રથમ પુસ્તકાલય સ્થપાયું. પુસ્તકાલયોની સંખ્યા ૪૧૬૮ની હતી. પરંતુ ઈ. સ. ૧૯૨૩માં ધરતીકંપ થયો અને બધાં પુસ્તકોનો (લગભગ આઠ લાખ પુસ્તકોનો) નાશ થઈ ગયો. પરંતુ ઈ. સ. ૭૫૦૦૦ની મદદ બ્રિટિશ સરકારે કરી તેથી ૭ લાખ નવાં આવ્યાં છે.

ચીન

ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વેનું પુસ્તકાલય છે. જાપાનનાની કબા પ્રથમ અહીંથી નીકળી. મોટાં પુસ્તકાલયમાં ૪ લાખ પુસ્તકો છે. ૩૦૦ પુસ્તકાલયો છે.

ભારતવર્ષ

ગુપ્તકાળમાં ક્ષાહિયાન તાડપત્ર ઉપર લખેલા ગ્રંથોનાં ૫૨૦ અંકલ ચીનમાં લઈ ગયો હતો, ખ્રિસ્ત ૫૦૦ ગ્રંથ લઈ ગયો હતો અને દરેકમાં ૬૦૦ શ્લોક હતા. સાતમા શતકમાં નામદાનું 'રત્નોદ્ધિ' નામનું પુસ્તકાલય મૌર્યી પ્રસિદ્ધ હતું. ૬ માળ તો તેનું મકાન ઊંચું હતું અને ૩૦૦ ગોરડા હતા.

ગુપ્તકાળમાં મેદિરા અને મડોમાં ૫૫૫ પુસ્તકોનો સંગ્રહ સારા પ્રમાણમાં હતો. પાલ રાજાઓના વખતમાં 'ઉદન્તગિરિ,' 'વિક્રમશિક્ષા' નામનાં વિશ્વવિદ્યાલયો હતાં. તેઓ રત્નોદ્ધિ કરતાં ૫૫૫ મોટાં હતાં. તેમાંથી ઘણાં પુસ્તકો નેપાળ, ભૂતાનમાં લઈ જવામાં આવ્યાં છે અને ઘણાં જાપાનના અખત્યાર બિદગ્ધ્યે નાશ કરી નાખ્યાં.

જૈન સાહિત્ય આજે ઘણું ભંગારોમાં બિદગ્ધ થાય છે. પ્રથમ ગોરગ્ગ લોકોના હાથમાં

તે આવેલું, પછી સાધુઓના હાથમાં પણ કેટલુંક આવ્યું; પરંતુ ઈર્ષાદષ્ટિને લીધે કાઈ કાઈને આપતું નથી. પાટણ, ઉલ્લાન, મારવાડ, ગૂજરાત વગેરેમાં ઘણા ભંડાર છે. પાટણમાં ૧૩ હજાર હસ્તલિખિત પ્રતોનો સંગ્રહ હતો અને છે પણ ખરા.

આલુક્ય રાજ્ય વિસર્જિતવનો 'ભારતી ભંડારગાર' નામનો પ્રસિદ્ધ સંગ્રહ અબ્દુમેદમાં 'અદ્દી દિનકા ઝૂંપડા'ના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો છે. હૈદરાબાદમાં પણ ભંડારોની તપાસ ચાલે છે.

મુસલમાન શાસકોના સમયમાં મોટાં મોટાં પુસ્તકાલયો હતાં. અહ્મદાબાદના ખિલજીના પુસ્તકાલયનો પ્રમુખ કવિ અમીર ખુશરૂ હતા. દક્ષિણમાં નિઝામુદ્દીન ઓલિયાને ત્યાં પુસ્તકાલય હતું, અને બ્રહ્મણી રાજ્યમાં મહમદગવાનું પુસ્તકાલય પણ પ્રસિદ્ધ હતું. હુમાયુએ 'શેર મેંડળ' નામનું પુસ્તકાલય બંધાવ્યું હતું. અકબરના વખતમાં સંસ્કૃત ગ્રંથોનું ફારસી અને અરબીમાં લાપાનતર થયું હતું. શાહી પુસ્તકાલયોનો ઉપરી ફૈજ હતો. ગૂજરાતમાંથી તે ઘણાં પુસ્તકો લઈ ગયો હતો. કાબ્ય, આયુર્વેદ, ન્યોતિય, દર્શન, ભાષા, ગણિત, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે વિભાગો હતા. જહાંગીર અને શહાજહાને પણ સાહિત્યનો ઘણો શોખ હતો. દક્ષિણમાં નિઝામ અને ટીપુ સુલ્તાને ફારસી પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરાવ્યો હતો. આ પુસ્તકોનો નાશ બંગલામાં થઈ ગયો.

રાજપૂત પુસ્તકાલયોનો સંગ્રહ મંદિર, મઠ અને મસ્જિદમાં રહેતો. ગ્રામીન વિદ્યાના ધામ કાશીમાં સત્તરમી સદીનાં મોટાં પુસ્તકાલયોની યાદી મળી આવે છે.

'ભંડારકર ઇન્ડીયન' પૂનામાં ૨૦ હજાર, 'મદ્રાસ ઓરિએન્ટલ લાયબ્રેરી'માં ૨૩ હજાર, 'કલકત્તા ઓરિયાન્ટિક સોસાયટી'માં પણ અસંખ્ય પુસ્તકો છે. સરસ્વતી ભવન અદિયાર, કાશી, તાંબેર વગેરે સ્થળે સંસ્કૃત પુસ્તકોનો ભંડાર છે. વડોદરા, બિકાનેર, મહેસુર, જયપુર, બેઘપુર, કાશ્મીર, ત્રાવણકોર અને નેપાળમાં પણ પુસ્તક ભંડાર છે. પટણા અને હૈદરાબાદમાં પણ પુસ્તકભંડાર છે.

ખુદ્દાખાને પુસ્તકોનો ખૂબ શોખ હતો તે તેના નોકર સાથે ઈરાન, અરબસ્તાન અને ઓશિયા માઇનોરમાં ફર્યો હતો અને પુસ્તકો લાવ્યો હતો.

હાલ પુસ્તકાલયોમાં 'કલકત્તા ઈમ્પીરિયલ લાયબ્રેરી' ઈ. સ. ૧૮૯૯માં લોર્ડ કર્ઝને સ્થાપી. તેમાં ૨ લાખ ૮૫ હજાર પુસ્તકો છે. તે સિવાય અશ્લાહાબાદ, લખનૌ, લાહોર, મુંબઈ, અમદાવાદ (મહાવિદ્યાલય લાયબ્રેરી ગૂં કાલેજ લાયબ્રેરી વગેરે)માં પણ ઘણાં પુસ્તકો છે. વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકોના શોખમાં પ્રથમ સ્થાને છે. રાજ્યની 'સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી' નેવા જેવી છે. કરોડ રૂપિયાના ખર્ચે તૈયાર કરવામાં આવી છે. ૨૦ હજાર તો હસ્તલિખિત પ્રતો છે. તે સિવાય બીજાં અગણિત પુસ્તકો છે. ગ્રામીન સાહિત્યનો શોખ પણ રાજ્યને પુષ્કળ છે. હમણાં જ થોડા દિવસ પહેલાં પ્રાચ્ય વિદ્યા પરિષદ ભરવામાં આવી હતી. તેમના રાજ્યમાં ૪૫ મોટાં, ૮૧૮ ગામડાંનાં, ૪૬૩ ફરતાં પુસ્તકાલયો અને લગભગ ૨૦૦ વાંચનાલયો છે. પ્રતિવર્ષ એક લાખનો ખર્ચ કરે છે.

અબ્દી દુનિયાનું પુસ્તકાલય સંગ્રહન ઈ. સ. ૧૯૨૯માં રામમાં ભરાયું હતું તેમાં ૩૫ દેશના ૧૩૦૦ પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી હતી.

(હિન્દી ઉપરથી)

હમણાં હું પ્રવાસે જઈ આવ્યો. ઊપડતી વખતે જ મેં નક્કી કર્યું કે મારે પ્રવાસ-વર્ણન તો લખવું જ. હમણાં હું કંઈ જ લખતો નથી તો એટલું તો કરું. પણ પ્રવાસ-વર્ણનો અનેક જાતનાં હોય છે. કોઈ પોતે જોયેલાં કલાત્મક સ્થાપત્યનાં કે ચિત્રકલાનાં વર્ણન લખે છે, કોઈ ઐતિહાસિક સ્થળોની માહિતી ઉતારે છે, કોઈ નિર્સર્ગસૌન્દર્યનાં લક્ષિત વર્ણનો દ્વારા વાચકોનાં દિલ ખદલાવે છે, કોઈ સામાજિક રીતરિવાજોની વિશિષ્ટતાઓ નોંધે છે, કોઈ રાજકીય કે આર્થિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ રજૂ કરે છે, કોઈ મહાન વિભૂતિઓનાં રખાચિત્રો ચીતરે છે તો કોઈ વળી પ્રાણી કે વનરખતિ વિશે સાચી કે ખોટી હકીકતો લખે છે. મને થયું, મારે આ જૂને ચીલે નથી ચાલવું.

ચીલે તો રાજ કોઈ ચલે, ચીલે ચલે કપૂત;
હમણાં હવે ચીલે, સિલ, સીયાણો, સપૂત.

‘સિલ’ કે સીયાણાની તિર્યંગોનિમાં ગણાવા હું તૈયાર હોઈ કે ન હોઈ એ સ્વતંત્ર સવાલ છે, પણ હું કપૂત ગણાવા તૈયાર નથી. એટલે મેં નક્કી કર્યું કે મારે મારા પ્રવાસમાં કોઈ નવી જ વસ્તુ શોધી કાઢવી અને તે ગુજરાતને ચરણે ધરવી.—પણ હવે મારે પ્રસ્તાવના પૂરી કરી પ્રવાસવર્ણન શરૂ કરી દેવું જોઈએ.

હમણાં થોડા દિવસ’ હું મુંબઈ રહી આવ્યો. એમ તો હું ઘણી વાર મુંબઈ ગયો છું, પણ આ વખતે જોટલું રહ્યો અને રખડ્યો એટલું કહી રહ્યો કે રખડ્યો નહોતો. વળી આ વખતે તો હું પ્રવાસવર્ણન લખવાનું નક્કી કરીને ગયો હતો એટલે મારામાં ઉત્સાહ પણ ભરપૂર હતો. પ્રવાસવર્ણન લખવા માટે મારે કંઈ દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરવું એનો વિચાર કરતાં મને થયું કે આ ગાંધીવાદ અને સમાજવાદના જમાનામાં જનતાજનતાઈન — લોકો — એ જ પ્રધાન વસ્તુ છે. અને હું રહ્યો સાહિત્યકે (અથવા અરાખર હશે ?) એટલે મારે લોકસાહિત્યની દૃષ્ટિએ મુંબઈ નગરીનું નિરીક્ષણ કરવું એવો હરાવ કર્યો. કોઈને ધણે કે મુંબઈ અને લોકસાહિત્ય એ બેનો સંબંધ મુંબઈમાં હમણાં ત્રી. મેઘાણી રહે છે એટલા

પૂરતો જ છે—મુંબઈમાં લોકસાહિત્ય મળે નહિ, ખપવાનું હોય તો ખપે ખડું; પણ ના, આ માન્યતા ખોટી છે અને લોકચિત્તમાં આવો ભ્રમ પેદા કરવામાં શ્રી. મેઘાણી જેવા જ દોષપાત્ર છે. લોકસાહિત્ય ગામડાંમાં જ હોય એવી 'ભ્રમમૂલક માન્યતા હમણાં ૩૬ થઈ ગયેલી લાગે છે. આજ સુધી જે જે સાહિત્ય લોકસાહિત્યને નામે ગુજરાતને ધરવામાં આવ્યું છે, એ બધાં ય સાહિત્ય કરતાં જેમાં લોકપ્રતિભા અને લોકકલ્પના અને લોકકવિતા વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે એવી લોકસાહિત્યની અતિશય વિશાળ, જીવંત અને નિત્યનૂતન શાખા તો મુંબઈ જેવાં લોકારણ્યમાં જ ફૂલે, ફાલે અને ફળે છે. મારી પહેલાંના લેખકોએ જે લોકસાહિત્ય સંગ્રહીને ગુજરાતને ધર્યું છે તે તો મૃત સાહિત્ય છે—તે વાતો, તે રાસો, તે ગીતો અને ગરબીઓ તથા ખાચણાં તો ગયાં—જવા બેઠાં. એ તો મિસરનાં મીની-માફક જડ પુસ્તકનાં પાનાંમાં સંઘરી રાખીએ એટલું જ. પણ મને જે સાહિત્યની શોધ મળી છે તે તો રોજ બરોજ ખીલતું જ જાય છે. એનો વિકાસ માનવજાતના વિકાસ જેટલો જ રસપ્રદ અને બોધક છે. પણ મારે આ બધું આમ પહેલેથી કહી ન દેવું જોઈએ. મારો હીરા સાચો હશે તો એનું તેજ હાંક્યું રહેવાનું નથી.

કાઈને થશે કે બે આ શાખા હું કહું છું એવી વિશાળ, જીવંત અને નિત્યનૂતન હોય તો આજ સુધી કેમ કાઈનું ધ્યાન એના તરફ ન ગયું? બરાબર છે, મને પણ હવે એમ જ થાય છે કે કેમ બધા લોકસાહિત્યના અભ્યાસીઓની આંખે પડળ આવી ગયાં—આપણા લોકસાહિત્યના એકજન સત્તાદ્ શ્રી. મેઘાણી આજ-કેટકેટલો કાળ ધયાં મુંબઈમાં વસે છે છતાં તેમને પણ કેમ આ ન સૂઝ્યું! પણ જગતમાં મહાન સત્યોની શોધ કાઈ પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ કરી આપે ત્યારે જ લોકોનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાય છે, અને સૌને એમ થાય છે કે આ તો હું પણ શોધી કાઢી શકત. મને ચોક્કસ ખાતરી છે કે આ વિષે પણ એવું જ થવાનું છે. જે ઘડીએ હું કહીશ કે લોકસાહિત્યની આ વિશિષ્ટ અતિવિસ્તૃત શાખા તે દુકાનોનાં નામનાં પાટિયાં છે, તે ઘડીએ સૌ કાઈ પોતપોતાના સાધન ઉપર થપાટ મારીને બોલી બેઠશે કે એ વસ્તુ મારા ખ્યાલમાં જ હતી. પણ કાઈક અતિશાસ્ત્રીય અથવા કહો કે શાસ્ત્રાંધ માણસ પૂછશે કે નામનાં પાટિયાંને સાહિત્ય ગણી શકાય? નામનાં પાટિયાં સાહિત્ય છે—કાવ્ય છે એ તો જે કાઈ આ લેખ વાંચશે તે કળ્પક કરનાર છે, પણ વાંધા લેનાર પેલા શાસ્ત્રાંધ વર્ગને શાસ્ત્રના પ્રમાણ ચિના શાતા નથી વળતી, એટલે મારે શાસ્ત્રનું પ્રમાણ પણ આપવું પડશે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના સમર્થ ગ્રંથ 'કાવ્ય પ્રકાશ'ના કર્તા શ્રી. મમ્મટાચાર્યે લખ્યું છે: *काव्यं यदासौख्यं कृते*—એટલે વશ કે અર્થને માટે કહેતાં નામ કે નાણાંને માટે જે લખાય તે કાવ્ય. સામાન્ય ૩૬ અર્થમાં જેને આપણે કાવ્ય કહીએ છીએ એના લેખકોના જીવનનિર્વાહનો આધાર એમનાં કાવ્યો ઉપર હોય છે તેના કરતાં આ નામનાં પાટિયાં ઉપર એના કવિના જીવનનિર્વાહનો આધાર અનેકગણો વધારે હોય છે; બધું હું એમ કહેવા તૈયાર છું કે એ કવિ પોતાનું સમગ્ર જીવન એ કાવ્ય ઉપર જ નિર્ભર રાખે છે. વળી આ કાવ્યોના લેખકોનો વર્ગ પણ કેટલો વિશાળ અને વિવિધ છે. એમાં ન્યાતજાતનો, ભણેલાઅભણનો, ગરીબતવંગરનો કે જાંચનીચનો—કાઈ પણ જાતનો ભેદભાવ તો છે જ નહિ. વાર્તાઓ, ગીતો કે રાસો તો બહુ ઓછા લખતા હશે, પણ આ પાટિયાં તો જે કાઈ દુકાન માટે એ લખવા લખાવવાનો જ. એટલે લોકસાહિત્યના સામા પ્રતિનિધિરૂપે આ પાટિયાં જ ગણાવાં જોઈએ એવો મારો દૃઢ મત છે.

આટલું એની પ્રતિજ્ઞાને અંગે. હવે આગળ. નામોનાં પાટિયાંઓનું નિરીક્ષણ કરવાનું નક્કી થયું એટલે મેં છવને જોખમે—આથે જ છવને જોખમે—પાટિયાં ઉપર નજર રાખી કરના માંડ્યું. હું દ્રામમાં જતો હોઉં કે ગ્રંથમાં, ગાડીમાં કે પગપાળો તો યે મારી આંખો પાટિયાં જ જોતી હોય. સમાધિ વિના સિદ્ધિ મળી કદી જાણી છે?

મારું ધ્યાન ખેંચનાર પહેલું પાટિયું 'શ્રી શંકર વિદ્યાસ હિન્દુ વિશ્વાંતિ મુદ્ર'નું હતું. શંકરનું નામ વાંચતાં ચેત જ મારી નજર સામે શ્મશાનવાસી, લાંગગાંઘમાં ચકચૂર રહેનાર, બ્યાધયર્થ અને ભજ્વતિધારી ખાખીની મૂર્તિ ખડી થઈ. એને અને વિદ્યાસને શો સંબંધ? એવો પ્રશ્ન મળ્યો. આવું નામ કેમ પાડ્યું હશે? આમ હું હોટલોનાં નામોનો વિચાર કરતો થયો.

મને થયું, શહેરોમાં હોટલ અને હોટેલિંગ સહન દહાડે નહિ એટલાં રાતે અને રાતે નહિ એટલાં દહાડે વધ્યા જ કરે છે. વોર્શિંગ કંપનીઓ પણ એ જ વર્ગમાં આવે. બીજી બધી દુકાનવાળાઓને તો પોતાની દુકાન માટે ખાસ નામ શોધી કાઢવાની જરૂર પડતી નથી. પોતાનું નામ લખે અને ધંધો લખે એટલે પત્યું. જેમકે:

કાનછ નાનછ ગાંધી
મુદ્રક તથા જ્યાગ્રધ કરિયાણાના વેપારી

ઇબ્રાહીમ હરીમ એન્ડ સન્સ
હત્રીઓ બનાવનાર તથા વેચનાર

પ્રેમા લાલા
સફશદરથો તેમજ બાતુઓનાં કપડાં શીવનાર વગેરે.

પણ પહેલાં કહેલા ત્રણ ધંધાઓમાં આ પ્રમાણે નથી આવતું.

શરૂઆતમાં જ્યારે હોટલ નથી નથી નીકળી હશે, ત્યારે તો માત્ર 'હોટલ' કે 'હિન્દુ હોટલ' કે 'શુદ્ધ બ્રાહ્મણિયા હોટલ' એવું સામાન્ય નામ જ લખાતું હશે. પણ પછી જેમજેમ સંખ્યા વધતી ગઈ તેમતેમ સામાન્ય છેડી વિશેષ નામ પાડવાની જરૂર બની થઈ હશે. આપણે હિન્દુઓ એટલા તો ધર્મપ્રાણ છીએ કે આગકથી માંડીને હોટલ સુધી નામ પાડવામાં આપણે આપણું દેવદેવીઓને ભૂલી જ શકતા નથી. આથી ભુદાંભુદાં દેવદેવીઓના ઉપાસકોએ તે તે દેવદેવી ઉપરથી નામ પાડવાં શરૂ કર્યાં. એવાં નામો હજી યે ઘણાં જોવામાં આવે છે.

શ્રીકૃષ્ણ ચિત્રલય હિન્દુ હોટલ
શ્રી સરસ્વતી ભુવન હિન્દુ ઉપહારમુદ્ર વગેરે.

અને

શ્રી હૈરવ આનંદ ભુવન વિશ્વાંતિમુદ્ર
શ્રી ધૃતયારજય આર્યોદિ સંગ્રહાલય

જેવાં ભડકામણાં નામો પણ એ જ પ્રક્રિયાનાં પરિપાક રૂપો છે. આવાં નામો પાડવાં સહેલાં છે. દેવદેવીના નામની સાથે 'વિદ્યાસ', 'વિજય', 'ભુવન', 'નિવાસ' વગેરે શબ્દો યોજ્યા

કે નામ થયું. અને આ યોજનામાં ત્યારે કલ્પના ઉત્તેજ્ય છે ત્યારે કાર્મિક વારે આંજનમાં પ્રહાર્યારી હનુમાનને નામે પણું

શ્રી હનુમાન વિલાસ હિન્દુ હોટલ

ખોલાય છે.

આ દેવદેવીઓનાં નામોની વાત ચાલે છે એ ઉપરથી મને એક ખીજ વાત વાદ આવે છે. આજથી વીસેક વર્ષ પહેલાં મુંબઈમાં ફરનાર માણસને મરીન લાઈન્સ સ્ટેશન સામે આવું પાટિયું વાંચવા મળત—

કિંગ એડવર્ડ ધી સેવનથ બેકરી

ખાજુમાં જ

એમ્પ્રેસ વિક્ટોરિયા વોશિંગ કંપની

અને કાર્મ જગ્યાએ

જયોર્જ ધી ફિક્ચ હેરકટિંગ સલૂન

અથવા

પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ રેસ્ટોરાં

વગેરે નામો વાંચવા મળત. પણ ત્યાર પછી મને વાદ છે કે સરકારે ખાસ હુકમદારા આવાં નામો પાડવાની મના કરી એટલે એ નામો આજે ક્યાંય જોવામાં આવતાં નથી. આમ કરીને સરકારે હાથે કરીને ઇતિહાસસંરક્ષણને જીવલેણ ધા કર્યો છે; નહિ તો આ રીતે અહીં હિંદમાં ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ અનાયાસે સચવાયા કરતો હતો. મુસલમાનો કાર્મ વ્યક્તિનાં નામોનો ઉપયોગ કરતા નથી એટલે તેમના પૂજ્ય પુરુષો આવી જનહરાતથી વંચિત રહ્યા છે એ કે મુંબઈમાં કાર્મ કોઈ જગ્યાએ ‘મુસ્તફા કમાલ પાશા’નું નામ નજરે ચડે છે.

એક એક દેવતાને અનેક લાકતો હોય છે, એટલે આ દેવદેવીનાં નામો પરથી પાડેલાં નામો ઝટ બેવડાવાનો સંભવ છે. પરિણામે થોડા જ વખતમાં એ સંસ્કૃત દેવતાઓને ‘ન્યૂ’ ‘સ્પેશિયલ’ જેવાં અંગ્રેજી અને ‘નૂતન’ ‘નવીન’ જેવાં સંસ્કૃત વિશેષણો વળગવા માંડે છે:

ધા સ્પેશિયલ હનુમાન વિજય હિન્દુ હોટલ

ધા ન્યૂ સફ્તી વિલાસ હિન્દુ હોટલ

સ્પેશિયલ આત્માનંદ ભુવન હિન્દુ ઉપહારગૃહ વગેરે.

[આ ‘ઉપહારગૃહ’ શબ્દ ફરી વાર આવ્યો. એને વિષે બે વાત લખવા જેવી છે. એ શબ્દનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો લાગે છે મહારાષ્ટ્રીઓએ. મહારાષ્ટ્રીઓ જોડણીમાં કે શબ્દ-યોજનામાં સામાન્ય રીતે ભૂલ નથી કરતા, છતાં કોણ જાણે કેમ પણ આ શબ્દ ખોટો યોજાયો છે અને તે એ જ રૂપે સર્વત્ર દેખા દે છે સાચો શબ્દ ઉપહારગૃહ છે. ‘વિશ્રાંતિ ગૃહ’ અને ‘આશ્રમ’ શબ્દનો પ્રયોગ પણ મૂળ મહારાષ્ટ્રીઓનો છે એમ માતું માનવું છે. અસ્તુ.]

આ નામો તો ફીક છે, પણ ત્યારે મેં

શ્રી રામઆણુ હનુમાન વિજય હિન્દુ હોટલનું

પાટિયું વાંચ્યું ત્યારે મને ભારે કૌતુક થયું. અહીં આહારવિહારની જગ્યાએ અચૂક સંહાર કરનાર રામઆણુની શી જરૂર હતી એ મને ન સમજાયું. વળી એવી જ મૂંઝવણ જમી કરનાર ખીજું પાટિયું

ભારત ઉદય વિજય હિન્દુ ઉપહારશુદ્ધ

એ નામનું વાંચ્યું. અને ત્રીજું એક વૉશિંગ કંપનીનું.

હિન્દુ ભારત વૉશિંગ કંપની

આ નામોનો ઉદ્દેશ લોકોનું ખ્યાન ખેંચવાનો હોય છે—અર્થાત્ કહો કે લોકચિત્ત ઉપર પ્રભાવ પાડવાનો, પોતા પ્રત્યે લોકમનમાં સમભાવ જગાડવાનો હોય છે. એટલે જે વખતે લોકમાનસ જે નાડે ચાલતું હોય છે તેને વશવર્તન નામ પાડવામાં આવે છે. આ રીતે જ્યારે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ જોરમાં શરૂ થઈ હશે અને લોકો રાષ્ટ્રીય શબ્દ માત્રથી આકર્ષાતા હશે ત્યારે ધી નેશનલ ઓ કૃષ્ણ હિન્દુ હોટલ

શરૂ થઈ હશે. '૬૦ ની લગત વખતે ખૂબ જાણીતું થયેલું

એડાઈસ રેસ્ટોરાં

મદાન વિમલ વખતે શરૂ થયું હોય એવું એના નામ ઉપરથી લાગે છે. એ જ પ્રમાણે મુંબઈમાં સેન્ટ્રલ સ્ટેશન બંધાયું કે તરત જ એ લગામાં

જોડે સેન્ટ્રલ હૅર કટિંગ સલૂન

શરૂ થઈ ગયું. વળી હમણાં કોટમાં નવું 'રીગલ' થિયેટર બંધાયું એટલે

'રીગલ રેસ્ટોરાં'

જેવાં પાટિયાં નજરે ચડવા લાગ્યાં. આ જ પ્રમાણે સ્થાનનાં નામોના પશુ ઉપયોગ થાય છે:

ધી કાશબાદેવી ઠાકડઠીક હાઉસ

મોપાટી સામે સૌનું ખ્યાન ખેંચતી

મહાસાગર હિન્દુ લોજ

પશુ આ જ વર્ગમાં આવે. ત્યાં એ નામ ખૂબ ઉચિત છે. પશુ અમદાવાદમાં જ્યારે એ નામ વાંચીએ છીએ ત્યારે મન પ્રસન્ન રહેતું નથી. કંઈક વિચિત્ર સંબંધના થાય છે. અમદાવાદથી ખેલાતનો અખાત પશુ ત્રીસ માઈલ દૂર છે!

ધોળી તળાવ આગળ જ્યારે મે

'ધી રિયલ હિન્દુ રેસ્ટોરાં

વાંચ્યું ત્યારે મને ખૂબ વિચિત્ર ન લાગ્યું, પશુ ગિરગાંવ પર જ્યારે

ખરેખર હૅર કટિંગ સલૂન

જોયું ત્યારે જો કોઈએ મારી મુદા જોઈ હોત તો મને એકું પ્રશ્નવિરામ જોવા મળત. મને થયું કે શું ત્યારે ખીજાં બધાં જોતાં હશે? વાજ નહિ કાપતાં હોય? ખીજા સલૂનવાળાઓ કેમ આવી સામે વાંધો લઈ કાપદેસર પગલાં નથી લેતા? એની ખીજા વિશેષતા એ છે કે એના જાવ ખીજાં બધાં સલૂન કરતાં અધીર છે.

ગિરગાંવ તરફ જ એક ટેકાણે

સનાતન ધર્મરક્ષક હુઝારા

છે. મહાત્માજીએ રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો તે જ અરસામાં આ વિરુદ્ધ સખત ઝુલ્મેશ ચાલી હતી. કદાચ આ સંસ્થા તે અરસામાં અથવા તેને સ્મરણમાં રાખીને સ્થપાઈ હશે એમ હું ધારું છું. હોટલમાં જઈને માણસ આ પીએ તો ધર્મદાન થાય, એ માન્યતાને લીધે વિમાસણમાં આવી પડેલા પેયવાંચુઓની મુશ્કેલી દાખવાનો એનો હેતુ હશે, એવું મને માન્યું. થોડી જ વારમાં ખીજું એક પાટિયું મારી નજરે પડ્યું—

આર્ય ધર્મ રક્ષક હિન્દુ હોટલ

આર્ય સમાજીઓ સનાતનીઓ કરતાં જરા આગળ વધેલા ગણાય છે, એટલે એમણે ચાનો નિષેધ ન કર્યો, પણ એ લોકો આર્ય ધર્મનું રક્ષણ કરવામાં તો સનાતનીઓને પણ ટપી ગય એવા ઉગ્ર હોય છે. એટલે ધર્મને સાચવી લીધો. તમારા ધર્મ સલામત રહેતો હોય તો હોટલમાં જવામાં અને ત્યાં ચા પીવામાં શે વાંધો?

આજના મુધરેલાઓને આવા ધર્મના આધ હોતા નથી, તેમને વાંધો હોય છે સ્વચ્છતા-અસ્વચ્છતાનો. એમને માટે પણ એક ઠેકાણું

સ્વચ્છ હિન્દુ હોટલ

મોજૂદ છે. વળી મહાત્માજીના પંથના માણસોની સગવડ સાચવવા

મહાત્મા લોજ

કાઈકે શરૂ કરી છે. મહાત્માજીને પણ વાંધો ન આવે એવી લોજ એવો એનો ભાવાર્થ હશે.

આ નામો સંસ્થાના ગુણ વ્યક્ત કરે છે. અહીં મને એ દવાખાનાનાં નામ યાદ આવે છે. અમદાવાદમાં માણેકચોકથી રાવપુર જવાને રસ્તે એક જગ્યાએ

પંચતત્ત્વવિચારખલ્લોપક ઔપધાસય

આવેલું છે. આપણું શરીર પાંચ તત્ત્વોનું બનેલું છે, અને મગજ વિચારશક્તિ ધરાવે છે. એ બધાંયને પોપે એવું આ ઔપધાસય છે. તો કેમ એનો આશ્રય ન લેવો? આજથી દશેક વરસ ઉપર વલસાડમાં મેં

શ્રી ગદમંજુનીપધાસય

જેયું હતું. બધાય ગદ કહેતાં રોગોને ગાંજ નાખનાર દવાખાનામાં જવાનું કોને ન ગમે?

રામભરોસે હિન્દુ હોટલ

તો મુંબઈમાં હામ હામ જોવામાં આવે છે. એ નામ તો એના માલીકના નામ ઉપરથી પડ્યું હશે એવી મારી કલ્પના છે. પણ કાઠિયાવાડના પ્રવાસ દરમ્યાન મેં

કુદરત આધીન હિન્દુ હોટલ

જોઈ હતી. એનો માલીક દેવવાદી હશે એવું મને થયું હતું. હમણાં દેવલાલીમાં મેં

ધી લોકાશ્રય હિન્દુ હોટલ

એ નામનું પાટિયું વાંચ્યું. મુંબઈમાં પણ કોઈ ઠેકાણે આ નામ વાંચ્યું હોય એવું મને છે. હોટલને તો લોકો આશ્રય આપે તો જ ચાલે ને! આ નામ મને ખૂબ પદાર્થ લાગે છે.

નાશિકના બગ્ગરમાં કરતાં મેં એક જગ્યાએ

શ્રી કલ્પલતા આશ્રમ

એવું પાટિયું વાંચ્યું. પહેલાં તો મને કલ્પના ન આવી કે અહીં ભરબગ્ગરમાં શાનો આશ્રમ હશે!—પણ પાસે જઈને જોયું તો મિઠાઈની દુકાન હતી. ‘જે માગે તે મળે’ એ એનો અર્થ. એ આશ્રમ મૂકીને ઘોરે દૂર ગયો ત્યાં બીજું પાટિયું આવ્યું—

શ્રી પ્રભાતદ ભુવન ચિયેટર

પ્રભાતદાનુભવનું આ સાચું સ્થાન છેડી વનગંગા અને પદ્માડપર્વતમાં ભટકનારાઓ નિષ્ક્રમ ન ગય તો બીજું શું થાય? પણ લોકો બહુ જીદી હોય છે. વળી મને થયું કે નાશિક જેવા તીર્થસ્થાનમાં તો હોટલ અને ચિયેટરને પણ આવ્યાં જ નામો શોભે!

ચિકિત્સક સમૂહ હાઇસ્કૂલ

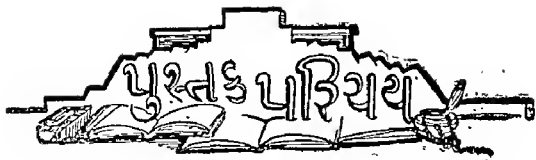
આ પાટિયું મેં મુંઝવેમાં ધણી વાર દ્રામમાં બેઠાં બેઠાં વાંચ્યું છે. કાકિયાવાડમાં એક કેકાણે
ગોવિંદા ગુણ ગાઓ કે હિન્દુ હોદ્દા
મેં જોઈ છે.

હું મારા એક મિત્ર આગળ આ જાંધાં નામોની વાત કરતો હતો. એટલે પછી તેમણે
પણ મને એક વાત કહી.

... એને નેશનલ મેડિકલ કોલેજમાં લેણું હતા. રહેવાનું અમૃતવાડીમાં રાખેલું.
એ લક્ષ્મીમાં બે હિન્દુ મંદિર થોડે થોડે અંતરે આવેલાં છે. પ્રુધ્ન લાવિક હિન્દુઓનો
ત્યાં પગરવ, એટલે કાઈ નાપિક વીરને સૂચ્યું કે લાવિક હિન્દુઓને 'અપિક' કરે એવું
કાઈ નામ પાડી અહીં જો હેર કરિંગ સજ્જન ખોલવામાં આવે તો ધંધો ધમધોધાર ચાલે.
તેણે તો ઝટપટ એક ઓરડી ભાડે રાખી અને મોટા અક્ષરે મુંદર પાટિયું ચીતરાવી રાતો-
રાત ટાંગી પણ દીધું. સવાર થતાં જ દર્શનેચ્છુ લક્ષ્મીની બીડ રાઈ થઈ. જે કાઈ આ નવું
પાટિયું જોતા તે ધડીભર દર્શનની ઉતાવળ જૂલી જઈ મેં વકારી ત્યાં જ ધંબી જતા,
અને ફાણ પછી સાથી સાથે વાત કરતા કરતા ચાલ્યા જતા. પણ અકચાર ધીમે ધીમે
વધી અને લાવજીના હિન્દુઓમાં પણ કંઈક રૂઢતાનો સંચાર થયો. થોડી વારમાં કાઈ બે
ત્રણ શરીરસંપન્ન મહારાષ્ટ્રીય લક્ષ્મી એ દુકાન આગળ આવી લક્ષ્મીને ન શોભે એવી વાણી
ઉચ્ચારી પેલા નાપિકને પડકારવા લાગ્યા, અને તેને દુકાન બહાર ધસાડી આણી પ્રસાદ
આપવા લાગ્યા. આખરે જ્યારે નાપિકે પેલું પાટિયું ઉતારી લેવાની કબૂલાત આપી અને
તેરત જ પાટિયું ઉતારી લીધું ત્યારે મહોલો ફરી શાંત થયો. પાટિયા ઉપર માત્ર દુકાનનું
નામ જ લખેલું હતું:

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા હેર કરિંગ સજ્જન

પ્રવાસવર્ણન તો પૂરું થયું. હવે માત્ર ઉપસંહાર બાકી રહ્યો. મારે બીજું કશું
કહેવાનું નથી, પણ આ લેખમાં મેં આ અનેક દુકાનોની જાહેર ખબર 'પ્રસ્થાન' જેવા
સુપ્રસિદ્ધ માસિકમાં વગર પૈસે કરી છે એનો તેઓને જરૂર લાભ મળવાનો. તો તેઓ મારા
આ સંદર્ભ ઉપકારનો વિચાર કરી પોતાનાં માલ અને સેવાનો ચર્ચિયિત્ લાભ મને આપશે
તો થોડ્ય જ કર્યું કહેવાશે. મારે માત્ર છેલ્લી દુકાનના માલિકને મળેલા ઇતિહાસમાં લાગ નથી
પડાવેલો. આપણી સંસ્કૃતિ ત્યાગપ્રધાન છે એટલે હું પણ એટલો ત્યાગ કરવા તૈયાર છું.

વિવર્તલીલા:—રચનાર તથા પ્રકાશક : નરસિંહરાવ બોળાનાથ (મરીન વિલા, ખાર)
કિંમત રા. ૧-૮-૦

સંવત ૧૯૭૪ થી સં. ૧૯૮૯ સુધીના પંદર વર્ષના લાંબા ગાળામાં વસંતમાં અંતરે અંતરે પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોને આ સંગ્રહ છે. એ લેખો પ્રગટ થયા ત્યારે વિદ્વાનોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું હતું અને અત્યારે તે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થતાં તેને અમે આવકાર આપીએ છીએ.

આ લેખમાળા કર્તા કહે છે તેમ કેવળ નવીન શૈલીમાં લખાઈ છે. આજે પશ્ચિમમાં નિર્ગંધસાહિત્યમાં લેખક ઘણી જ છૂટ-મુક્તિ અનુભવે છે, એ સાહિત્યનું કાર્ષ્ણ્ય ચોક્કસ રૂપ મનાવું નથી, આજકાલ કર્તાની અંગત લાક્ષણિકતાને તે વધારે ને વધારે પ્રતિબિંબિત કરે છે, છતાં તે કરતાં પણ આ શૈલી વધારે છૂટવાળી છે, કેવળ રસજાગ્રતી છે, અને તે કર્તાના સ્વભાવ, તેમનાં સ્વાભાવિક લક્ષણોને વધારે નિકટ અનુસરી શકે છે.

કર્તાએ પુસ્તકનું નામ વિવર્તલીલા પાડ્યું છે અને તેનું કારણ પ્રારંભમાં જતાવેલું છે; પણ તે પણ તેમની અર્થકાવ્યમય રૂપરેખા છે. ખરી રીતે આ એક સંસ્કારી, ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર, કવિતાકલ્પનાશીલ રસમીમાંસકની નોંધપોથી છે. બધા લેખો ચિંતનનાત્મક છે, પણ તે સાથે ગંભીર લાગણીવાળા હોઈ વાંચનારમાં પણ તેવી લાગણી ઉત્પન્ન કરનારા છે. શૈલી રસજાગ્રતી છે, તેમાં નિર્ગંધની પેઠે વિષયના આખા વિસ્તાર પર વ્યાખ્યાનું છે નહિ, છતાં તે વિષયને મધ્યખિન્દુએ રૂપે છે. મન સ્વૈરગતિએ ચાલે છે, છતાં ક્યાંઈ વિચાર-સંબંધ શિથિલ થતો નથી. અને ક્યાંઈ કશું અપ્રસ્તુત આવતું નથી.

આને અમે નોંધપોથી કહીએ છીએ પણ તેમાં વાંચનાર લક્ષ બહાર રહ્યો નથી. ઘણી જગાએ વાંચનારને સંબોધન આવે છે, પણ તે સિવાય પણ લેખક તેને સાહિત્યના દૃષ્ટિખિન્દુથી લખે છે, એક સાહિત્ય તરીકે તે રસજાગ્રતી શૈલીનું છે. અને એમ હોવાથી વાંચનાર લેખકના રસજાગ્રતી આનંદ અનુભવતો લેખકનું વક્તવ્ય ગ્રહણ કરે છે.

અલગત, આમાંનો કાર્ષ્ણ્ય લેખ ફિલસૂફીનો લેખ ગણી શકાય નહિ, પણ આમાં લેખકની ફિલસૂફી ડગલે ડગલે પ્રતીત થાય છે. આવા સ્વૈર ચિંતનમાં લેખકની જાડામાં જાડી માન્યતા, શ્રદ્ધા જ એની મેળે પ્રગટ થઈ શકે, અને તે અહીં થાય છે. અને ફિલસૂફીનો મધ્ય ને સુવા છતાં વાંચનારને લેખકની ફિલસૂફીની સારામાં સારી અસર અહીં થવાનો સંભવ છે. કારણકે વાંચનાર કલેશ વિના લેખકની સાથે જાણે ચિંતનના ઇષ્ટપ્રદેશોમાં વિચરવા નીડે છે. ચિંતન એટલું સ્વાભાવિક શરૂ થાય છે. એક વિષયમાંથી એવું શરૂ

રીતે ખીનમાં સરી પડે છે કે વાંચનાર અર્ધે અજ્ઞાત રીતે સ્વાભાવિક કુતૂહલથી ચિંતનમાં રમંમાણ થાય છે. આ ફિલસૂફીના લેખો નથી, પણ ફિલસૂફીના પ્રેરક છે.

શ્રીયુત નરસિંહરાવ આપણા થોડા ગદ્યલેખકોમાંના એક લાક્ષણિક ગદ્યલેખક છે. આ પુસ્તક તેમની ગંભીર ગદ્ય શૈલીનો એક સારો નમૂનો છે. ખીનું એ કે સાહિત્યના અનેક પ્રદેશોમાં વિચરનાર આપણા એક લેખક તરીકે શ્રી. નરસિંહરાવના હૃદય-મનનાં ઊંડાણોના પ્રવાહો જોવાનું આપણને સ્વાભાવિક કૌતુક થાય, તે કૌતુકને તૃપ્ત કરવાનો અહીં સારો અવસર મળે છે. તેમના માનસપ્રકારમાં અંગ્રેજી સાહિત્યનો મોટો ફાળો, તેમની ઈશ્વરની ભાવનામાં ક્રિશ્ન ધર્મની અસર, તેમની રુચિના પદ્મપાતો, વગેરે સર્વ તેમના પ્રસન્ન માનસજલમાં આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ.

પણ આ પુસ્તક રસગતી શૈલીનું છે, ફિલસૂફીનું નથી, નિર્ગંધનું નથી, માટે જ જે માણસની શ્રદ્ધા શ્રી. નરસિંહરાવથી જુદી રીતે ઘડાઈ હોય તેને આ પુસ્તક પ્રતીતિકર ન થાય એટલું જ નહિ કદાચ તેને આમાં સાહિત્યનો આનંદ પણ ઓછો આવે. આપણા વેગથી ગદ્યક્ષાતા દેશમાં શ્રીયુત નરસિંહરાવનો જમાનો હવે ચાલ્યો ગયો દેખાય છે. તેમની ઈશ્વર ઉપરની આસ્થા અત્યારના પ્રગતિકારક વિચારકમાં એમના જેવી નથી, નવા માનસ-પૃથક્કરણશાસ્ત્રની અસરમાં આવેલો વિચારક બાલકને પુખ્ત માણસ કરતાં જરા પણ વધારે દિવ્ય માનવા અત્યારે ભાગ્યે જ તંવાર છે; પણ સાહિત્યના અનુભવમાં એવાં અંગત મનતથ્યોનો અંતરાય આવવા દેવો ન જોઈએ. સાહિત્યમાં શું કહું છે તે સાથે કેમ કહું છે એ પણ મહત્વનું છે. અને જમાનો ગદ્યક્ષાતા છતાં તેમની રસચર્ચા, માનસભાવોનાં કેટલાંક પૃથક્કરણો, ઉત્તમ સાહિત્યમાંથી ઉચિત દર્શાવતો આપવાનું કૌશલ, વક્તવ્યને દુચકાનું સમર્થન આપવાનું અને દુચકામાંથી ગંભીર ને ગૂઢ સત્ય કાઢવાનું કૌશલ, યુગરાતી ઉત્તમ કાવ્યોના ફકરા અને તેનું લાક્ષણિક વિવેચન, પ્રકૃતિસૌંદર્યનાં વર્ણનો અને એ સર્વને મળે પ્રમાણશાસ્ત્રના કે કશાપના નિયમ વિના ભેગાં કરી તેમ છતાં તેમાંથી સાહિત્યને આવશ્યક એકતા પ્રગટાવતી શૈલીને લાંધે આને આપણા સાહિત્યમાં ચિરકાલનું સ્થાન મળશે. પણ એ સર્વ કરતાં અમને તો એમના જીવનમાંથી વહેતી, જીવનને ગંભીર અને રસમય કરતી, ક્યાંક વંકજોળામણીમાં દેખાતી ક્યાંક ન દેખાતી પણ સદા વહેતી, કરુણરસ સરિતા સૌથી વધારે અસર કરે છે અને આ દુનિયામાં જ્યાં સુધી સુખ કરતાં દુઃખ જ વધારે છે ત્યાં સુધી થણાને કરશે.

તૂટેલા તાર :-લેખક : રત્નેશ્વરશ્રિમ. સંચાલક અને પ્રકાશક : રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ વાર્ષિક ફાળે ૦-૫-૬; છૂટક ૦-૮-૦

પરસાહિત્યની વાર્તાઓનાં લાપાન્તર આપવાને જાહેર પ્રકાશકે મૌલિક વાર્તા આપી તે અભિનન્દન યોગ્ય છે. આ વાર્તા શ્રી. શરદજીજીની વાર્તાની પ્રેરણાથી લખાઈ છે એટલે સહેજે શરદજીજીની વાર્તા સાથે તેની સરખામણી કરવાનું મન થાય. એમ કરતાં કહેવું જોઈએ કે શરદજીજીની વાર્તા કરતાં આ વાર્તાઓમાં ખનિવેનું મૂંઝણ આણું છે, અને શૈલી શરદજીજીની શૈલી કરતાં વધારે વિસ્તારવાળી છે; પણ આની સરખામણી લેખકને પૂર્ણ ન્યાય આપતી નથી. કારણ કે લેખકની સંક્ષિપ્ત શરદજીજી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની છે. શ્રી. રત્નેશ્વરશ્રિમનાં ખાસ લક્ષણો મીઠી સરલ વહેતી શૈલી, તેમનાં પાત્રોના મુગ્ધ કાવ્યોચિત

લાવો; તેમની નિર્દોષ રમતિયાળ નાચિકાઓ, અને વાંચનારને અસર કરતી જાડી લાગણી છે. આ ત્રણ વાર્તામાં ઘણાને પહેલી વધારે ગમશે, પણ શરદબાણુની વાર્તાની નજીકમાં નજીક મૂકી શકાય તેવી વાર્તા છેલ્લી 'મોટી બહેન' છે. લેખક ગુજરાતના નવા યુગનાં સ્ત્રીપુરુષોને ચીતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે ખરેખર આવકાર્યોગ્ય છે. લેખક ખીજી વાર્તાઓ પોતાની ગુજરાત પરના પ્રેમની પ્રેરણાથી લખી વધારે કૃતેદ્ર મેળવે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

તારુણ્યમાં પ્રવેશતી કન્યાને પંત્રો:—લેખક 'એક પિતા'. સંચાલક અને પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે. કિંમત વાર્ષિક દ્વાજે ૦-૨-૬ છટકે ૦-૩-૦. તારુણ્યમાં પ્રવેશ કરતી કન્યાની કુતૂહલ વૃત્તિને તૃપ્ત કરવાને આવું પથ સાહિત્ય ગુજરાતીમાં થોડું જ હશે. આ પુસ્તકમાં સ્ત્રીના શરીર વિશે તેમજ પ્રજનનમાં તે શું કામ કરે, છે તે વિશે તટસ્થ અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિવેચન કર્યું છે. અને તે સાથે લગ્નજીવન એ એક જ સ્ત્રીને માટે જીવન કૃતાર્થ કરવાનો માર્ગ નથી, સ્ત્રી પણ એકાકી જીવન ગાળી શકે એ નવીન મતનું પણ પૂરતું નિરૂપણ કરેલું છે. પૂજ્ય ગાંધીજીએ દર્શાવેલ સંયમનું સ્વરૂપ અને તેનું જીવનમાં સ્થાન પૂરેપૂરું સમન્વેલ છે. કામજીવનમાં સંયમ અસ્વાભાવિક છે એવા મતને શાસ્ત્રીય ગણ્યતા આ કાલમાં આ નાનું પુસ્તક સર્વેએ વાંચવા લાયક છે. મોટી ઉંમરની દરેક કન્યાને આ વાંચવાની અમે ભક્ષામણુ કરીએ છીએ. અને સાથે સાથે આના લેખકને તારુણ્યમાં પ્રવેશતા કુમારોને માટે આવું જ પુસ્તક લખવા ભક્ષામણુ કરીએ છીએ.

નૂતન રશિયામાં ડોકિયું:—ગુજરાતીમાં લાવનાર ગોવિંદરાવ ભાગવત. સંચાલક અને પ્રકાશક: રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્પોલસ, અમદાવાદ. કિંમત વાર્ષિક દ્વાજે ૦-૬-૦, છટકે ૦-૮-૦.

હજી મુખી અમારા ધ્યાનમાં આવેલી, અર્વાચીન રશિયા વિશે બહાર પડેલી ચોપડીઓમાં આ ચોપડી અમને સૌથી વધારે વિશ્વાસપાત્ર જણાઈ છે. અત્યારે રશિયા વિશે હિંદમાં સારી જિજ્ઞાસા છે ત્યારે આ ચોપડી વાંચવાની અમે સર્વને ભક્ષામણુ કરીએ છીએ. આ પુસ્તકનું મૂળ મોરિસ હિન્ડસફ્રીટ Broken Earth ઘણી જ રસિક ભાષામાં લખાયું છે. અને ભાષાન્તરમાં પણ એ રસ પ્રતીત થાય છે. અમે આ લેખકનાં ખીજાં પુસ્તકો પણ પ્રકાશિત કરવાની ભક્ષામણુ કરીએ છીએ.

જીવનચર્યા:—સંચાલક અને પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત વાર્ષિક દ્વાજે ૦-૭-૦ છટકે ૦-૧૦-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કેટલાક અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓનું એક તત્ત્વ ચર્યા મંડળી સ્થપાયું હતું. અને તેના ઉપક્રમથી ચોગ્ગજોલાં ૧૨ વ્યાખ્યાનોનો આ સંગ્રહ છે. વિષયોનું સ્વરૂપ સમગ્રવા પુસ્તકની અનુક્રમણિકા નીચે મૂકીએ છીએ.

પરિચય	આચાર્ય કૃપાલાની
૧ સમીક્ષા	કાકા કાલેલકર
૨ સત્ય આચરણના પાયા	કિશોરલાલ મશરવાળા
૩ જ્ઞાનસાધના	વિનોબા ભાંવે
૪ હિંદુ ધર્મગ્રન્થો અને સ્ત્રી	આચાર્ય કૃપાલાની

૫ સંયમ	આચાર્ય કૃપાલાની
૬ સ્વાતંત્ર્ય-સંયમ	નાનાભાઈ
૭ પ્રૌઢ પ્રશ્નો	કાકા કાલેલકર
૮ બાલશિક્ષણ	વિનોબા ભાવે
૯ જ્ઞેન તત્ત્વગાન	પં. મુખજીવણ
૧૦ બ્રાહ્મસમાજનો ઉદય અને અસ્ત	ઈંદુભૂપણ મણુમદાર
૧૧ નવયુવકોનું કાર્યક્ષેત્ર	નરહરિ પરીખ
૧૨ પ્રેમ	રામનારાયણ પાઠક

દેશના નામ વિશે મૌન રાખી બાકીના વિશે કહીએ કે આ વિષયો અને વ્યાખ્યાતા એવા છે કે જેને સાંભળવા વિચારક ગુજરાતે હમેશાં ઉત્સુકતા અતાવી છે.

આ પુસ્તક ગુજરાત વિદ્યાપીઠ કેવી રીતે કામ કરતું હતું તે જાણવાને પણ ઉપયોગી છે. શ્રીયુત જોડાલાલ ગાંધીએ આ પુસ્તક બહાર પાડીને જેમ વિદ્યાપીઠની સેવા કરી છે, અર્ચામંડળના સંચાલક શાન્તિલાલ બેંકર તરફનું મિત્રત્વ પણ અદા કર્યું છે, તેમ જ ગુજરાતના નિર્બંધસાહિત્યમાં ઉમેરો કરી ગુજરાતી સાહિત્યની પણ સેવા કરી છે.

હરિગીત અને બીજાં કાવ્યો :-કર્તા અને પ્રકાશક : હીરાલાલ દ. મહેતા, નેધર લેન્ડ્સ ટ્રેડિંગ સોસાયટી, રંગૂન. આકે આના.

પ્રગલ્ભતા જ્યાં ગુણ મળ્યા છે તેવા જમાનામાં કંઈક સંકેતથી સાહિત્યક્ષેત્રમાં આ નાનો કાવ્યસંગ્રહ લઈ પ્રવેશ કરતા આ જુવાન લેખકને અમે આવકાર આપીએ છીએ. આ સંગ્રહમાં ૧૦૩ “હરિગીત”, ‘મૃગનો માર્ગ’ નામનું એક લાંબું ૨૧૬ પંક્તિનું કાવ્ય અને બીજાં નાનાં મોટાં ૨૩ પ્રકીર્ણ કાવ્યો છે. કર્તા જેને ‘હરિગીત’ કહે છે તે કોઈ કોઈ જગાએ શિયિલ બંધારણવાળી મઝલો તરીકે વાંચવી વધારે ફાવે તેમ છે. કર્તાએ પોતાની મુખ્ય પ્રેરણા સ્વામી રામનૈર્થ અને રામકૃષ્ણ પરમહંસમૈર્થી મેળવી છે અને તેમનો મુખ્ય ભાવ ઈશ્વરની ખોજનો જ છે. ગુજરાતથી દૂર મદ્રાસમાં અને અત્યારે રંગૂનમાં રહેવાથી તેઓ કહે છે તેમ વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યના ચંદ્રકારો તેમના મન પર ઊંડા અને વિપુલ પડ્યા નથી. માટે જ વર્તમાન કાવ્યસાહિત્યથી તેમની શૈલી જુદી પડી આવે છે. તેમનાં હરિગીતો અને પ્રકીર્ણ કાવ્યો ભક્તિના પ્રચલિત ભાવોને જરા રૂપાન્તર કરી મૂકે છે, તેમાં કર્તાની તરંગશક્તિ ક્વચિત્ દેખાય છે, પણ વિશાલ અર્થમાં કલ્પનાશક્તિ દેખાતી નથી. એ કલ્પનાનાં કંઈક ચિહ્નો તેમના લાંબા કાવ્ય ‘મૃગનો માર્ગ’માં યાય છે. કાવ્ય ઉપર મથાળે ‘[રાગ ધ્વજીનુસાર]’ લખેલ છે, પણ ખરી રીતે તે ઘણી જગાએ શિયિલ થતી સર્વવાના દાદા બીજની વિચિત્ર રચના છે. એક એ દાખલાથી તેમની વિશિષ્ટ શક્તિની પ્રતીતિ થશે. મૂર્તિપૂજામાં ઈશ્વરનાં દર્શન ન થતાં તે કહે છે:

મૂર્તિ માતની રાધે મેં આ મંદિરમાં પગ મૂક્યો,
કાલીગરી ચંદની બનતાની
મહેલના ચંદુ માળ ચમકી,
સંચયના બંડરો દીધા.

નજર મહારી હી જોઈને ખડકના ધડ મીઠા।

આહા આધીયે હૃદય મધુર બન્યું ના,
લાલ ચૂંદડી મહી હૃદય ઘટક્યું ના,
જ્યોત સળગતી ધૂત તણી પણ પ્રેમહીનિ તો નવ પ્રગટી.

અમર માતનું હૃદય કેડું,
કઠિણ વજ્ર આરસના જેવું;

મુખ વિકસે પણ મધુર વચનની કુસુમટ્ટિ નવ ખરતી,
હાવલાવમાં નવ કે બાંધી—એર ઉમંગલા પરપોટા—
સપાટી પર જળની એ નાચે કુલાઈ વાયુથી ખોટા,
હોય હૃદય મહી અઠણ પ્રેમ તો હૃદયા સાથ મને ચાંચે,
દયા હોય એ મણિ નેત્રમાં અંધ પુરુષને તે દોરે.
મૂર્તિ સાથ મારે ન સગાઈ,
હાય! બલ મહી અયો ભરમાઈ;

પમપાનથી તૃપાર્ત મુખની કોઈ દિવસ નહી આશા પૂરી.

પ્રથમ પંક્તિમાં 'માત' ને બદલે 'માતા' વાંચો. એટલે પંક્તિ સર્વેવાની થાય છે, લગભગ એ જ પ્રમાણે આખી રચના સર્વેવાના બીજતી જ છે. રચનાર જરા નવી દૃષ્ટિએ પિંગલ નેઈ લે તો આવી રચનામાં સ્વાતંત્ર્ય સાથે કલા લાવી શકે, અને ઉપરના દાખલાથી એટલું તો ઓછામાં ઓછું પ્રતીત થશે કે લેખકને કંઈક નવું કહેવાનું છે અને તે કહેવામાં જો તેઓ સફલ થાય તો તેમની રીત પણ નવી જ બનશે. ગુજરાતના કાવ્યરસિકોને આ કાવ્ય વાંચવાની અને આ લેખકને ઉત્તેજન આપવાની અમે ભક્ષામથ્ય કરીએ છીએ.

જ્યોતિ રેખા:—લેખક અને પ્રકાશક સુંદરજી ગો. બેટાઈ, C/O ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમંડળ, ગીરગામ, બેક રોડ મુંબઈ ૪. એક રૂપિયા.

શ્રીધુત બેટાઈનાં પાંચ ખંડ કાવ્યોનો આ નાનો સંગ્રહ છે. પુસ્તકનો શ્રીધુત નરસિંહરાવે પરિચય લખી આપ્યો છે. તે અનેક દૃષ્ટિએ અમને આવકાર યોગ્ય લાગે છે. સાહિત્યના સંમાન્ય વિવેચકો ભિગતા કવિતા લેખકોનો પરિચય કરાવી આપે તે સમસ્ત સાહિત્યને શ્રેયસ્કર છે. તેમાં પણ શ્રી બેટાઈ શ્રી નરસિંહરાવના શિષ્ય છે. એ એક વિશેષ ઔચિત્ય છે.

આમાં પ્રથમ સિદ્ધાર્થનું સ્વપ્ન છે. આપું કાવ્ય જોતાં લેખક સિદ્ધાર્થની ભવ્યતા કરતાં યશોધરાની પ્રેમ સુકુમારતા ચીતરવામાં વધારે ફોક્લોરિક થયા છે.

“હહન ગુપ્ત રણાં નવ અંતરે
પ્રિય! મહેને નહિ કેમ દહે અરે!
સમંતું કે દુજ અન્તર દુઃખ એ
કઈક નાથ! કૃતાર્થ બનું હું તો.”

પ્રિયની સંગતિમાં પૂર્ણ સુખ પામે એટલાથી યશોધરા સંતોષાતી નથી. તેને તો પ્રિયના અંતરદુઃખનો સહાનુભાવ કરવો છે, કહો કે એકાનુભવ કરવો છે. એ ઉત્સુકતામાં પ્રેમનું અતિ ઊંડું સુકુમાર અને દૃઢ માનસ પ્રતીત થાય છે.

પૂર્વમાં તણખ્યા તારો, વાયુમાં કંપ કે થયો,
નિદ્રામાં લીન પૃથ્વીએ ન જોયો, ન અનુભવ્યો.

એ પંક્તિઓમાં પ્રકૃતિલીલાના એક નાના સરખા રેખાંકનથી આખા કાવ્યનું વાતાવરણ ખડું કરવાની લેખકની શક્તિ દેખાય છે. તે સાથે એટલું કહેવું નેઈ એ કે દરેક રચને

માનવભાવને અનુકૂળ પ્રકૃતિ ચીતરવી એ પણ અમુક વખતે યાંત્રિક અને તેથી નીરસ થઈ જવા સંભવ છે. “ સુલોચનાનું લોચનદાન ” આ પહેલાં વિવેચાઈ ચૂક્યું છે.

નવ નવ કહિ હોયે પ્રેમ ને કામ એક !

નવ પરખી શકે શું અગ્નિ ને આગિયાને ?

અહીં પ્રેમ તે અગ્નિ અને કામ તે આગિયો એ સરખામણી અમને ઉચિત નથી લાગતી. અગ્નિ દાહનો વ્યવસ્થ છે, ને ભાવ પ્રેમ સાથે અસંગત છે. પ્રેમાનંદને આવું રૂપક વાપરવાનું આવે છે ત્યાં તે

દેવ તેજ્યુજ નય આગિયો

એમ કહે છે. અને, આ કાવ્યતા અંતે કોઈ વધારે સખ્ત મોટની અપેક્ષા રહે છે. હૃદયની શિલા ખસે અને આંસુ ખરે એટલું આવા મોટા હૃદયભેદક પ્રસંગને માટે પૂરતું નથી લાગતું.

શસ્ત્ર સંન્યાસમાં શ્રીકૃષ્ણ ભારત યુદ્ધમાં શસ્ત્ર ન લેતાં અર્જુનનું અશસ્ત્ર સારથિત્વ સ્વીકારે છે એ પ્રસંગ છે. આ પ્રાચીન લઘુ પ્રસંગમાં કંઈક આધુનિક અહિંસા ભાવનાનું સૂચન કરેલું છે. પણ એમ જુના પ્રસંગમાં નવા ભાવો આરોપવાના પ્રયત્નો અમને ઘણે ભાગે નિષ્ફળ ગયેલા જણાયા છે. હિંસા-અહિંસાનો વિચાર કરતાં, ખતે સુદર્શન લઈ લડવું કે લડનાર અર્જુનનું સારથિત્વ લેવું તેમાં જલ્દી ફેર પડતો નથી. તેથી ઊભડું નર કર્તાબોક્તા છે અને નારાયણ રૂપી આત્મા દ્રષ્ટા છે, આત્મત્વ રચિત વિદ્વિ. એ રૂપક ત્યાં એટલું સરસ બેસતું આવે છે કે તેની જગાએ આ અહિંસાભાવ પોતે ઉત્કૃષ્ટ હોવા છતાં, એટલો ઉચિત લાગતો નથી. અમારે ‘ હાંપત્ય ’ વિશે પણ એ જ દૃષ્ટિએ ચોક્કસ કહેવાનું છે. પ્રાચીન દંતકથામાં પાર્વતી બીજડી વેશે યોગી શંકરને લોભાવી ગય છે તેમાં કામાર્કષણ મોટા મોટાને પણ કેટલું વિકટ લાગે છે એ સાર કે સત્ય પ્રતીત થાય છે. શંકરની દેવભાવનામાં આ નિર્બળતા ખૂબે છે, એટલે કર્તાએ એવું સચિત કર્યું છે કે અન્ય વેપમાં પણ પાર્વતીને શંકર ઓળખી ગયા હતા. પણ એટલાથી અધું પતી જતું નથી. હજી પ્રશ્ન રહે છે કે જો જૂની વાર્તાની શંકરની નિર્બળતા દેવભાવનામાં આપણને દાનિકારક લાગતી હોય તો આ નવી દૃષ્ટનામાં પાર્વતી બીજડી વેશે શંકર પાસે શા માટે ગયાં તેનો સૌ ખુલાસો આપશો ? આ નવી ધટનાની પાર્વતી પણ જતી તો હતી “ તપોધનની કલા હજુ ” વાને માટે જ, “ પતિપ્રેમ પરખવા ” માટે જ, અને શંકરની અર્ધદેહધારિણી પાર્વતી માટે આ શું હીલું નથી ? એના કરતાં તો સ્ત્રીસુલભ મુગ્ધ કૌતુકથી વિરોગ નહિ વેદતાં પતિનાં જાનાં દર્શન કરવા વેપ ફેરે સતી ગયાં અને ત્યાં પણ ઓળખાઈ જતાં યોગીએ તેમને આશ્લેષમાં લીધાં અને છતાં યોગીનો યોગ તેથી ખેડિત થયો નહિ, એમ ધટાવ્યું હોત તો વાર્તામાં ચમત્કાર ભલે ઓછો આવન પણ સાથે વિસ્તાર તો ન આવત એમ અમે માનીએ છીએ.

‘ સુવર્ણ દારિકાનું સાગરનિમજ્જન ’ એ નવો જ વિષય લેખકે શોધી કાઢવા માટે તેમને માન ઘટે છે. ખરેખર આપણાં પુરાણોમાં આવી અખૂટ રસસામગ્રી ભરી છે.—જો માત્ર આપણને તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડે તો ! અહીં આ મહાન વિનશિત કારણમાં નહિ જીનરતાં લેખકે માત્ર એ વિનાશનું જ વર્ણન કરેલું છે. વર્ણન સુંદર છે છતાં એટલું કહેવાનું મન થાય છે કે પહેલી ૨૦ પંક્તિઓમાં વિનાશની મહત્તા અને વિશાલતાથી ઉત્પન્ન થતી લઘ્યંતા જ કાવ્યમાં છેક સુધી નિભાવી હોત તો વધારે સારું. એ ૨૦ પંક્તિ પછીની પંક્તિઓમાં દારિકાની સુકુમારતા તરફ વધારે લક્ષ્ય ગય છે. અવજત, પ્રલયસાગર આગળ

હારિકા કુમળી વેલ જેવી દેખાય પણ વસ્તુના ચમત્કારનું રહસ્ય એ છે કે એવડી મોટી હારિકા પણ એ સમુદ્ર આગળ વેલ જેવી હતી. હારિકાની મહત્તા ક્યાંઈ પણ તિરોહિત થવી ન જોઈએ.

કાવ્યની ઘટનાના વિસંવાદી અંશે વિશે કહેતાં ઘણી જગા. રેકાર્ડ ગઈ તેને માટે દિલગીર છીએ. કારણકે કાવ્યના ગુણાંશ વિશે જોણું કહેવાનું નથી. શ્રીયુત નરસિંહરાવે એનું ગુણદર્શન કરાવીને અમારા ઉપરના કૃતજ્ઞતા જોત્તે જોણા કર્યો છે. (જો કે એમના પરિચયમાં અપહરણના આક્ષેપનો બચાવ, અને ‘સુલોચનાનું લોચનદાન’ કાવ્યનો પ્રો. હકારે યોજેલો પાક, એ આડી જાખતો જોઈએ તે કરતાં વધારે મહત્ત્વ પામ્યાં છે.) એક રચણે* મેં કહેલ છે તે પ્રમાણે આપણા વયોવૃદ્ધ સાક્ષરો નવા જુવાન લેખકોનો વાચકજગતને પરિચય કરાવે છે એ આપણા સાહિત્યવિકાસનું એક શુભ ચિહ્ન છે.

શ્રી નરસિંહરાવે કરાવેલ ગુણદર્શનમાં અમે સંમત થઈએ છીએ. શ્રી બેટાર્કની કાવ્યની બાની, પિંગલ ઉપરનું પ્રભુત્વ, ભાષાશુદ્ધિ, આવને અનુકૂલ છન્દ યોજનાનું કૌશલ, કાવ્યનાં અંગો અને ઉપાંગોની સપ્રમાણતા, અંગોનો સંશ્લેષ, નિરર્થક વસ્તુનો પરિહાર, એ સર્વ એકે સારા કવિતાલેખકને શોભે એવાં છે. અલગત, એમની કવિતાની વિષય પદ્ધતી, અને મનોભાવ ઉપરનો સંયમ, એવા પ્રકારનાં છે કે એ એક જ ભાવથી આખું મનઃપાત્ર ભરાઈ જઈને ઉભરાઈને જઈએ એવો અનુભવ ભાગ્યે જ થાય પણ એક મુદ્દર અનિન્દ્ય ચાંદુ આકૃતિ તેઓ સફળ રીતે દોરી શકે છે. એમના કાવ્યનો પ્રકાર જ એવો છે, અને રસિક વાચક તે જે રૂપે છે તેમથી રસ ભરી શકશે એમ અમે માનીએ છીએ. અમે આશા રાખીએ છીએ કે ચાંદુ જમાનાના કાવ્યમાં શ્રીયુત બેટાર્ક સારો ફાળો આપ્યા કરશે, અને વાચકવર્ગ તેને સત્કારશે.

હૃદયરંગા:—કર્તા અને પ્રકાશક હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ, પ્રેસ્થાન કાર્યાલય, માર્ફત, પારસી અગીયારી સામે, ખમાસા ચક્રલો, અમદાવાદ. ચાર આના.

આ નાના સંગ્રહને અમે આવકાર આપીએ છીએ. આપણા એ અંમાન્ય વિવેચકા, શ્રી નરસિંહરાવ અને પ્રો. હકાર બન્નેએ, વિવેચનામાં લિખિત વિચારો ધરાવતા છતાં, આ લેખકને આ પહેલાં આવકાર આપેલો છે. આ લેખક જેટલા “એક જ દે ચિનગારી” થી પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેટલા જ “ગામડી ગીતા” થી પ્રસિદ્ધ થયા છે એમ એમનું કાવ્ય બહુ લિખિત રસોમાં વિહરે છે. છતાં તેમણે આપેલી સામગ્રી ઘંણી જોઈ છે. અત્યાર પહેલાં ‘કાવ્યની નિરર્થકતા’ ‘નમ્રતા’ ‘ભવ્ય ડોર!’ ‘સત્યના સંત!’ ‘અગ્નિશ્વરીની આરતી’ ‘હાવ્યની માહતર ઘાઈ!’ વગેરે તેમનાં ગીતો લોકપ્રિય થઈ ચૂક્યાં છે. તેમને સંસ્કૃત વૃત્તોની જેવી હથોટી છે તેવી જ માત્રામેળ છન્દો અને ગેય હાજોની પણ હથોટી છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે કાવ્યરસિક વાચક આને ઉત્તેજન આપવું નહિ ચૂકે.

અને આ અતિ નમ્ર લેખકને પણ અમે સૂચના કરીએ છીએ કે તેઓ હજી વધારે કાવ્યો લખે.

નિરાશા :

૧

(શિખરિણી)

વટાવી જુવાની, પરમવય આધેડ સુખની
બુઢાપાની બાકી રસહોન હવે જિન્દગી રહી;
બધું દાટી દીધું કબરસમ કારાગૃહ મહી. ૩

હવે શાને શોધું વિવિધ રસનાં લોજન લલાં,
વિલાસો, નૃત્યો ને નયનમદિરા, મુદિ-સપનાં ?
રહું કે રનેહીના, પરગનહિતે શે બટકવાં
ઉપાડીને બોલે—ધરમ, તપ, સત્કાર્ય કપરાં ?
અમરતાં શાને રે વ્યયિત જીવને ખીડન નવાં ? ૮

નહતું કારાગારે કશું ય; ફરો બધે શોદ જવાં
હવે મારે નાહી સજીવનની ધાંધલ વૃથા. ૧૦

સૂતેલો મૃત્યુને શયનપટ ચાહું ઘડો ઘડી:
બને આ આખું શે જગ, પરમ કારાગૃહ કદી ! ૧૨

રોજનીશી

૩૦-૬-૩૪ : શ્રી. અમૃતલાલ રોડે 'રાષ્ટ્ર' પર સામે મોટેલા નુકસાનીના દાવામાં 'રાષ્ટ્ર' પત્રે રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની નુકસાની શ્રી. રોડેને ભરી આપવાની આગેડી કબૂલાત તથા પ્રેક્ટ કોર્ટની સમાવાયના; શુદ્ધતાન પ્રતિક સમિતિની કાર્યવાહક સભાએ વડી પારાસભાની શુદ્ધતાની બેઠક માટે શ્રી. બૃહાભાઈ દેસાઈના નામની બલામણુ કરતો પચાસ કરોડો ડરાવ; અમદાવાદમાં ધાંગશ્રા પ્રવનમંડળ તરફથી શ્રી. અમૃતલાલ રોડેના પ્રમુખપદે મળેલી ધાંગશ્રા પ્રવન પરિષદ. કલકત્તામાં શ્રી. દર્પ મુખાપાધ્યાયના પ્રમુખપદે મળેલી અખિલ બંગાળ સનાતની પરિષદ; મુંબઈમાં કર્વે ઇન્ડિયન વીમેન્સ યુનિવર્સિટીના પદવીદાન સમારંભ વખતે શ્રી. સતેષ્ઠની નાયકુંનું બાપાનું; દરબાર ગોપાળદાસને નાસિક જેલમાંથી છૂટકારો.

૧-૭-૩૪ : અમદાવાદના સૌરાષ્ટ્રનિવાસીઓ તરફથી શ્રી. અમૃતલાલ રોડેને મળેલું માનપત્ર; સાળરમતી જેલમાંથી ૩૬ તાજદારી કેદીઓ (૧૦ બહેનો તથા ૨૬ બાઈઓ)નો છૂટકારો; બાવનગરમાં ગાંધીજી-૨. ૨૬૦૦૦ ની હરિજન કાર્ય મંડિ બેઠ; બાવનગરમાં ગાંધીજી અને ના. મદાસભાની મુલાકાત; આસામમાં અતિરાધ વરસાદથી રેલ આપનાં ચલાના બગીચાઓનો યથેચો નાશ.

૨-૭-૩૪ : મદાસભાની પાશ્ચિમી બેઠકમાં બાબુ અનુમદપ્રસાદ સિંહા, બાબુ રામદયાળ સિંહા તથા રો. મદમદનો સંચા તરીકે ઉમેરો; બર્મામાં ૧૦ નાગી નેતાઓ ગાળીથી કાર; ગાંધીજી બેંચ અધ્યાગારમાંથી બચી ગયા તે માટે તેમને અભિનંદન આપતો અમદાવાદ યુનિવર્સિટીના ડરાવ; પં. જવાહર યુવકસભાથી બચી ગયાની બહાર આવેલી દફીકત; વીરમગામ ખાતેની લાઇનદોરીને અંગે રેલરોને ઉતાડેલોની થતી કનડમનનો વિરોધ કરતો કાડિયાવાડની ચેમ્બર ઓફ કોમર્સે દિલી સરકારને કરોડો તાર.

૩-૭-૩૪ : તોપપુરમાં જનમુનિ મીસરીલાલજીએ આદરેલા આમરણાંત અપવાસની બહાર આવેલી દફીકત; શુદ્ધતાન પ્રાંતિક મદાસભા સમિતિના મંત્રી શ્રી. મોરારજી દેસાઈનો ચોથા જેલમાંથી છૂટકારો.

૪-૭-૩૪ : હૈંડાબાદ (સિંધ) જેલમાંથી મુદત પડેલાં કાકાચાહેજ કલેસકરનો છૂટકારો.

૫-૭-૩૪ : કલકત્તા કોર્પોરેશનના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. સરકારની વસાળી; અજમેરમાં ગોંધીજીના આગમનને અંગે સનાતનીઓ અને મુધારકો વચ્ચે ઝપાઝપી; રોરિયાલ પાવર્સ એક્ટ મુજબ સરદહના કેટલાક નેતાઓની દિલચાલ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકતી નીકળેલી મોડીસો; વીરપુર જેલમાંથી શુદ્ધતાન વિદ્યાર્થીના મદામાજ શ્રી. નરહરિ પરીખનો મુદત પડેલાં છૂટકારો; સિંધમાં કંટો ગામ આવથી બચી ગયું.

૬-૭-૩૪ : ગાંધીજીની બચેડેલી તબિયત-વધેલું લોહીનું દવાનું; અમાનુષાખાનના બાઈની પરપક માટે સરકારે બહાર પાડેલું રૂ. ૧૫૦૦ નું દંનામ.

૭-૭-૩૪ : અમદાવાદના મિલકામદારોના ૨૫ ટકા પચાસકાપના પ્રથમ સંબંધીના લવાઈમંડળમાં મદામા ગાંધીજીની જગ્યાએ મજૂર મદામન તરફથી લવાઈ તરીકે શ્રી. મનુ સુબેદારની નિમમ્લક; કર્ગી કોર્પોરેશનનું ગાંધીજીને માનપત્ર; શ્રી. જયરામદાસ રોહિતામની ગાંધીજીને રૂ. ૩૧૮૦ ની બેટ; જયનના પ્રવાને નીકળેલાં મી. કે. બી. સી. બોચાનું ફાલાવા નહક રેકમ નદીમાં અફરમળથી મૃત્યુ.

- ૮-૭-૩૪ : સાબરમતી નેલમાંથી સનની મુદત પૂરી થયા પહેલાં ખેડા જિલ્લાના ૪૧ રાજદારી કેદીઓનો ફટકારો; કરાંચીમાં ગાંધીજીનું લાલણ—તેમને અર્પણ થયેલી રૂ. ૧૧૦૦૦ની થેલી; આસામ પ્રાંતમાં છપ મહાલ સુધી પાણી ફરી વળવાથી રોંદરો માણસો ફળી ગયા તથા પાકને નુકસાન થયું.
- ૯-૭-૩૪ : શ્રી. મહાદેવ દેસાઈનો હિન્દુવા નેલમાંથી ફટકારો; સીમકામાં સર ફેક નોઈસના પ્રમુખપદે મળેલી ઔદ્યોગિક પરિષદ.
- ૧૦-૭-૩૪ : સિદ્ધપુરની કોટન ફેરકાર કંપનીનું ભોપાળું બહાર મળ્યા પછી તપાસ માટે ખાસ અમલદારની નિમણૂક; અજમેરમાં ગાંધીજીના માનમાં સરવસ કાઢનાર સુધારકોએ પંડિત લાલનાથને કરેલી હનના પ્રાપ્તિ તરીકે ગાંધીજીએ ૭ મી ઓગસ્ટથી ૭ દિવસ સુધી જપવાસ કરવાને કરેલો નિર્ણય; કરાંચીની કોલેજમાં ગાંધીજીએ સ્વ. વિકુલભાઈ પટેલની છબી ખુદલી મૂકી; લાહોરમાં ગાંધીજીના લાલણ મટિ મીન્ટો પાર્ક આપવાની સરકારની ના.
- ૧૧-૭-૩૪ : શ્રી. અણેએ વડીલાત કરવા માટે હાઈકોર્ટ પાસે ફરીથી મગેલી પરવાનગી; પેરેગુઆ બોલીવીઆમાં થયેલા ખૂનખાર નજમમાં ૧૧૦૦૦ નનની ખુવારી; અલ્બાનાઈનું સ્વરાજ્ય-ભુવન પાણું રોંપાયું; નપાનમાં જળપ્રવય; વડવાણમાં શ્રી. મણિલાલ કોઠારીના પ્રમુખપદે મળેલી સભાએ વીરમગામની લાહનદારી સામે વિરોધ દર્શાવતા ખસાર કરેલા કરારો.
- ૧૨-૭-૩૪ : હિંદ નપાન કરાર ઉપર લંડનમાં થયેલી સહીઓ; નપાનમાં રેલથી ૨૦,૦૦૦ ધર ફળી ગયાની બહાર આવેલી હકીકત.
- ૧૩-૭-૩૪ : નાસિક નેલમાં સરદાર વલ્લભભાઈની તેમના પુત્ર શ્રી. ડાલાભાઈ તથા પુત્રી મણીબહેને લીધેલી મુલાકાત; સરહદ પ્રાંતના નેતા ઉમિમગાધવાળા હાજ અખાલ ગદુરખાનને સરહદ પ્રાંતની બહાર નહિ જવાને જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટનો હુકમ.
- ૧૪-૭-૩૪ : સરદાર વલ્લભભાઈને નાસિક નેલમાંથી એકાએક ફટકારો—સરદારશ્રીના ફટકારાથી મહાસભાના પ્રમુખનો હોદ્દો કામચલાક પ્રમુખ શ્રી. બનલે તેમને પાછો સોંપ્યાની કરેલી બહેરાત.
- ૧૫-૭-૩૪ : મહાસભાના કામચલાક પ્રમુખની સૂચના અનુસાર હિંદનાં તમામ નાનાં મોટાં રાહદેરામાં ગાંધીજી ભોંબ અત્યાચારમાંથી બચી ગયા માટે હજારની પ્રાર્થના કરવાના દિન નિમિત્તે બરાયેલી સભાઓ; સુંબઈમાં સરદારનું રાજકીય પરિસ્થિતિ વિશે બાલણ; લાહોરમાં ગાંધીજી-લગ્નપતરાય બવનમાં તેમનું બાલણ.
- ૧૬-૭-૩૪ : સુંબઈમાં સરદાર વલ્લભભાઈના નાક ઉપર થયેલી રાજક્રિયા; આમની સભામાં પં. જવાહરને નહિ છાંયે રાક્ષા એવો હિંદી વજરનો ખુલાસો; આગામી મહાસભાની સ્વાગત સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે શ્રી. નરીમાનની ચૂંટણી; મહાસભાની કારોબારી સમિતિમાંથી રે. આલમે આપેલું રાજનામું.
- ૧૭-૭-૩૪ : ગુજરાતના વીર ખેડૂતોને સરદારે આપેલા સદેશો; પં. લાલનાથ ઉપર હુમલો કરનાર સ્વયંસેવકે પોતાના કૃત્ય માટે પચાત્તાપ કરતો પત્ર “અર્જુન”ના તંત્રીને લખ્યાની તથા તે પત્રની નકલ ગાંધીજીને પહોંચાડ્યાની બહાર આવેલી હકીકત; નરિયાદમાં શ્રી. ગિલુભાઈએ સ્વ. ફૂલચંદ સમારક બાલમંદિરની કરેલી ઉદ્ઘાટન ક્રિયા.
- ૧૮-૭-૩૪ : રાષ્ટ્રપતિ સરદાર વલ્લભભાઈએ ૨૨ મી જુલાઈએ સ્વ. સેનગુસ્તાની પુરયતિય ઉજવવા માટે બહાર પાડેલી અપીલ.
- ૧૯-૭-૩૪ : વિદ્યાપીઠના મહેસૂલની માગણી કરતી શ્રી. નરહરિ પરીખને મળેલી સરકારની નોટિસ; કલકત્તામાં ગાંધીજીનો સત્કાર; સીઓની સભામાં ગાંધીજી; મહાભાઈનો ડો. દાગોર સાથે મેળાપ; મીસ બુઈકરોજ સારામેન નામની અમેરિકન બાનુએ હારમન ફંડમાં નાણાં ભરવા માટે દામીના વેચ્યા; કલકત્તામાં મનૂર નેતાઓની ધરપકડ.

- ૨૦-૭-૩૪ : મુંબઈમાં નાકના દર્દ માટે સરદાર વલ્લભભાઈ ઉપર કરવામાં આવેલું બીજું નાનું સોપરેશન; કલકત્તામાં “સ્ટેટસમેન”ના અધિપતિએ માંધીજની લીમિટેડ મુલાકાત; આગામાં કેમી રમખાણ થતાં ૨૧ જાન્યુને-૬૯.
- ૨૧-૭-૩૪ : કલકત્તા રોપરેશન તરફથી માંધીજને મળેલું માનપત્ર; માંધીજએ ચિતરંગન રોવાચદનમાં બાળકો માટેના તથા વિનામને પ્રાપ્તો નાખવાની કહેલી ક્રિયા.
- ૨૨-૭-૩૪ : અલ્હાબાદમાં માંધીજની પ્રવૃત્તિ; રાષ્ટ્રપ્રતિના દુરમાનથી મુંબઈ, કલકત્તા અને દિલ્હીમાં સ્થળે સ્થળે ઉત્પાદિતો ૨૫. રોનગ્રાફ દિન; પોણાંડમાં અતિશય વરસાદથી ૬૦૦ માણસો માર્યા ગયા ૫ કોર પાઉટનું નુકસાન થયું.
- ૨૩-૭-૩૪ : મુંબઈમાં, આગામની ૨૦,૦૦૦ સંકલ્પસ્ત બહેનોના સંબંધમાં શ્રી. અમૃતકુંવરે આદરેલા ઉપવાસ; અમૃતસરની મદાસભા સમિતિના બે પત્રો વચ્ચે મતભેદ પડતાં ડૉ. કીચલુએ અપવાસ કરવાનો કહેલો નિર્ણય.
- ૨૪-૭-૩૪ : ડૉ. કીચલુના હરીફ પશ્ચિમ કાર્યકર્તા સ્વામી આનંદાનંદે અમૃતસરમાં આદરેલા ઉપવાસ; કપુરથલામાં બે માસ માટે અમલમાં મુકાયેલો કરકસુ ઓર્ડર; ન્યુયોર્કમાં અમીથી ૭૦૦ મરી ગયાની જાહેર આવેલી હાબીજ; કાનપુરમાં માંધીજએ કહેલી તિલક દોલની ઉદ્દાહરણ ક્રિયા.
- ૨૫-૭-૩૪ : લખનૌમાં માંધીજની પ્રવૃત્તિ-માંધીજને સનાતનીઓ તથા દરિંગોએ આવેલાં માનપત્રો; ઓરિસ્સાના ચેન્દ્રેશ્વર રાહુસનું મરણ થયાની વીએના ખાતેથી આવેલી ખબર.
- ૨૬-૭-૩૪ : વડવાણના કાકેર ભેરાવસિંહજીનું અવસાન; નાઝી આગેવાન રીનહેન્ડની ધરપકડ—સંખ્યાબંધ પાષણ-૬૦૦ નાઝીઓ નિરંકર; જનારસ નર્તા પટેલો સરદાર વલ્લભભાઈએ મુંબઈથી ગુજરાતના બેરૂતો ભેગો પાડેલો સંદેશો.
- ૨૭-૭-૩૪ : જનારસમાં સરદાર વલ્લભભાઈના પ્રમુખપદે મદાસભાની કારોબારી સમિતિની મળેલી બેઠક; ડૉ. આલમનું રાજનામું મંજૂર; માંધીજ અને સમાજવાદી પ્રતિનિધિ મંડળ વચ્ચે ચર્ચા; પોતાના અપવાસ સંબંધી ડૉ. કીચલુનું નિવેદન.
- ૨૮ ૭ ૩૪ : જનારસમાં મળેલી અખિલ હિંદ રાષ્ટ્રીય મદાસભાની કારોબારી બેઠકમાં કેમી સુધાદાના હાથ વિશે મતભેદ—૫. માલવિયાજી અને શ્રી. અલ્પેએ પાર્લામેન્ટરી ઓર્ડરમાંથી આવેલાં રાજનામા; ન્યુ દિલ્હીમાં હિંદુ મદાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ હિંદુ બાળાઓના અપહરણ અટકાવવા માટે કરેલો હસવ.

મુધારો

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૨૪	૨૮	બજવાનું દોષ	બજવાનું અસાધ્ય દોષ
૨૨૫	૨૪	સુધ	સુધ
૨૨૫	૨૫	બે	ચાર
૨૨૬	૧૪	દૂધ	દૂધ

‘હરસામ’ વિશેના લેખમાં ‘દૂધ’ શબ્દ આવે છે ને અરબી પ્રમાણે છે. ‘દૂધ’ અને આ ‘દૂધ’ એક જ છે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૮

આવણ : ૧૯૨૦

મોના લિસાનું સ્મિત !

[હૃદયમાં સિંચોનાદોનું એ વિશ્વવિખ્યાત મૂળ ચિત્ર જોયું !—અને જીવનની તૃપ્તિ છિપાવી !]

કહું કદિક, “ જૂઠું મર્મ સ્મિતનો લિસા ! મેં ગ્રહ્યો । ”
—વિવેચક હજારને જીવન વેડકચે ના મળ્યો ।—
સહુ ભ્રમર લાંગચે વિકલ, “ બેસ, ડાહ્યો થયો;
જરાક લવતાં શીખ્યો, જરીક પાંગર્યો, ત્યાં છળ્યો । ”

છતાંય વહું : હૃદયને જીવન આપતાં હાસ્યની,
પ્રતિબંધી પડી હૃદયે, જગ ચળાવતા હાસ્યની ।
અજોય સ્મિત આ દીધું નહિં હતું તને વિન્ધીએ ।
—ન જે રચી શકાય હાસ્ય ખુદ વિશ્વકર્માધીએ ।—

જગે સ્વરૂપ વેરવા, અનુપ મૂર્તિ સર્જાવવા,
અકારણ તને હતી કદિક ચીતરી વ્યાપવા.

પરંતુ ચત લોક ચારુ તુજ લોચનો પેખતાં,
કદિ ઝઘડતાં, કદિક છળતાંય, ગાંડાં થતાં !

અને તુજ કપોલમાં ઠરચલી . ઊઠી પાતળી,
જરીક ઉંપસેલે તે અંધરનીચે રેવાં ઢળી.
અસંખ્ય જનની સહી ઉર વિહારતી મૂર્ખતા,
જરાક કરુણાદ્રં ચક્રુ અવહેલનાયે ઢળી !

કરેલ તુજ ચીતરેલે મુખ તેમ મર્મે હસ્યું !
કપોલ તુજ છાતીનું જરીક ઊછળીને લસ્યું !
પ્રદીપશિખ પાતળાં વિકલતા વળ્યા આંગળાં !
સહસ્રચત્ર વાળની વિકરતીય સોળે ઢળા !

નહિ સ્વપનમાંય ખ્યાલ સ્મિતનો લિઓનાઈને !
કહો, કયમ વિવેચકોય તંણી પાસ ખુલ્લો બને ?
વિશાળ તવ લોચનો નિરખી માનવી પામશે,
જરીક હસતાં રડી રચત કિલ્લુપ્રીના ચરે !

અને તુજ સંકુપમાં ચિતરનારના મનસે
મનુષ્ય દિલ્લીમંતા હસંતું હારંધ કેયું હશે !

આઈન્સ્ટાઈન શું કહે છે ?

કહેવાય છે કે દુનિયામાં માત્ર પાંચજ એવી વ્યક્તિઓ છે કે જેઓ આઈન્સ્ટાઈનનો સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત પૂરેપૂરો સમજી શકે છે. એ સિદ્ધાંતમાં નિષ્ણાત થવા ગણિતશાસ્ત્ર તેમજ ભૌતિકશાસ્ત્રનું ઘણું જ્ઞાન જોઈએ. આ લેખમાં તે સિદ્ધાંતની કંઈક ઝાંખી જ કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

સાપેક્ષતા સમજ્યાની તે ઘણી સહેલી વાત છે. સૂર્ય સ્થિર જતાં પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો દેખાય છે તેનું કારણ એમ અપાય છે કે, જો કે સૂર્યના દરિયિંદુથી તે સ્થિર છે પણ પૃથ્વીના દરિયિંદુથી તે પૃથ્વીની આસપાસ જતો જણાય છે. આગગાડીમાં ખેડા ડોઈએ ત્યારે ગાડ અને ધરો પાછળ જતાં જણાય છે તેનું કારણ પણ આવું જ છે. કેટલીક વાર એક રેલવે સ્ટેશન પર બે ગાડીઓ ઊભી હોય અને બીજી ગાડી ચાલવા માંડે તો પણ આપણને એમ લાગે છે કે આપણી જ ગાડી ચાલી. આવાં આવાં ગતિની સાપેક્ષતાનાં અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય.

આઈન્સ્ટાઈને આ વિચારને ત્રેની અંતિમ હદ સુધી લઈ જઈ તે વિજ્ઞાનમાં નિલવચ ફેરફારો કર્યા છે. આમાં એની મહત્તા રહેલી છે. સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત નવીન નૃપી પ્રખ્યાત ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા એરિસ્ટોટલને ઈ. પ. ૪૫૫ સૈકામાં તે વિશે માહિતી હતી અને ઈ. સ. ૧૫૦ પાંચમા સૈકામાં હિંદી ખગોળશાસ્ત્રી આર્યભટ્ટે સૂર્ય સ્થિર જતાં ફરતો કેમ દેખાય છે તેની સમજૂતી આ સિદ્ધાંતને આધારે આપી છે.

હવે આઈન્સ્ટાઈન આ વિચારનાં છીન્ન પરિણામો બતાવે છે. તે પૂરવાર ફરે છે કે ગતિ માત્ર સાપેક્ષ છે અને અંતિમ અથવા અનપેક્ષ (Absolute) ગતિ જેવું સત્ત્વ (Entity) છે જ નહિ. આ વિચાર સમજ્યાને માટે આપણે એક દષ્ટાંત લઈએ. ધારો કે એક આગગાડીની અવકાશમાં ઝડપ કેટલી છે તે આપણે કહીએ. પ્રથમ દષ્ટિએ તો આનો ઉત્તર ખડુ સહેલો જણાશે. જો તે ગાડીની ઝડપ કલાકના ૩૦ માઈલની હોય તો અવકાશમાં તેની અંતિમ ઝડપ પણ તેટલી જ એમ લાગશે. પરંતુ સહેજ વિચાર કરતાં જણાશે કે આગગાડી ઝડપી પર ચાલે છે અને પૃથ્વી અવકાશમાં સ્થિર નથી. તે પોતાની ધૂરીની આસપાસ ફરે છે અને સૂર્યની આસપાસ પણ ફરે છે. મારે અવકાશમાં આગગાડીની ઝડપ કહવા માટે આ બે ગતિઓનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. વારુ, ત્યારે ધારો કે આ બે ગતિઓ કલાકના ૩૦ માઈલની ઝડપમાં હિમેરી. તો પણ ગાડીની અંતિમ ઝડપ નીકળશે નહિ. કારણ કે જો કે પૃથ્વીના દરિયિંદુથી સૂર્ય સ્થિર છે, પણ અંતિમ દષ્ટિએ તે અવકાશમાં સ્થિર નથી. તે Galactic System માં સેકેન્ડ ૧૨ માઈલની ઝડપે ફરે છે, અને Galactic System નિહારિકા (Spiral nebula) માં સેકેન્ડ ૨૦ માઈલની ઝડપથી ફરે છે, અને નિહારિકા.....

આ ઉપરથી જણાશે કે ગતિ હંમેશા સાપેક્ષ છે. પૃથ્વી પર સ્થિર રહેલા મનુષ્યની દષ્ટિએ આગગાડીની ઝડપ કલાકના ૩૦ માઈલની હતી. તેમાં પૃથ્વીની ઝડપ હિમેરવાથી

સૂર્યના દર્શિર્બિદુથી આગગાદીની ઝડપ નીકળી વગેરે. માટે અવકાશમાં કોઈ પણ વસ્તુની અંતિમ ઝડપ આપણે ગણી શકીએ નહિ. ગતિ માત્ર અમુક વસ્તુને ધોરણ લઈને જ કાઢી શકાય.

માટે જો આપણે માત્ર બે જ વસ્તુ વિશે વિચાર કરીએ તો કઈ સ્થિર છે અને કઈ ચાલે છે તે વિશે ચોક્કસ નિર્ણય પર આવી શકીએ નહિ. એકની દૃષ્ટિએ બીજી ચાલતી દેખાતી હોય અને બીજાની દૃષ્ટિએ પહેલી ચાલતી લાગ્યાય. દાખલા તરીકે, ધારે કે આપણે એક તારાને સેકેન્ડના ૧,૦૦૦ માઈલની ઝડપે આપણાથી દૂર જતો જોયો. આપણને એનો આટલો ત્વરિત વેગ જોઈને કદાચ નવાઈ લાગે. પણ તે તારામાં કોઈ ખગોળવેત્તા રહેતો હોય તો, તે શું કહેશે ? એ એમ નહિ કહે કે પોતે પૃથ્વીથી ૧,૦૦૦ માઈલ દૂર જતો જાય છે. એ તો એમ કહેશે કે પૃથ્વી ૧,૦૦૦ માઈલની ઝડપે તેનાથી દૂર જતી જાય છે અને પૃથ્વીની આટલી બધી ઝડપ માટે તેને નવાઈ લાગે ! હવે, અરેખરું કાણુ સ્થિર છે અને કાણુ ગતિવાન છે ? બેમાંથી સાચું કાણુ, આપણે કે તે તારાનો ખગોળશાસ્ત્રી ? હાલની બે બાબતોની વાત પ્રમાણે જો આપણે વાદવિવાદ કરીએ તો આપણે પોતે ખરા છીએ અને બીજા ખોટા છે એમ જ માનીએ. આવે વખતે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે સત્ય એક સ્ફટિક જેવું છે—જુદા જુદા દર્શિર્બિદુથી તેના જુદા જુદા રંગો દેખાય છે. પૃથ્વીનો અને તારાનો ખગોળશાસ્ત્રી બન્ને પોતાના દર્શિર્બિદુથી ખરા છે, પણ બન્નેએ જાણવું જોઈએ કે બીજાનું દર્શિર્બિદુ વિચારવા જેવું છે.

આ ઉપરથી જાણીએ કે અંતિમ દૃષ્ટિએ કશું સ્થિર નથી અને કશું ગતિમય નથી. વળી બે વસ્તુઓ સાપેક્ષ ગતિમાં હોય તો આપણે ગમે તે એકને સ્થિર ગણીને બીજાને ગતિવાન માનીએ. એક ફળ ઝાડ પરથી નીચે પડે છે એમ કહેવાને બદલે પૃથ્વી ઉપરથી જઈને કહેવાને મજા છે એમ કહેવું અંતિમ દૃષ્ટિએ એટલું જ સાચું છે. ફિક્કટનો દડો આપણા કપાળે અથડાયો એમ કહેવાને બદલે આપણે દડા તરફ ધસ્યા એમ કહેવું અંતિમ દૃષ્ટિએ ખોટું નથી. આ સાપેક્ષતા વિષે જેમ જેમ વધારે ઉઠો વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ તે કટલો પરિવર્તન કરનારો શિદ્ધાંત છે તેનો દંઈક ખ્યાલ આવે છે. મહામહા પયગમ્બાર પવિત્ર પાસે જાય તે જનાં પર્વન જ એમની પાસે આવ્યો છે, એમ એમના અનુયાયીઓ કહે તો અંતિમ દૃષ્ટિએ એ એટલું જ ખરું છે. આગગાદીમાં બેસીને મુંઝાઈથી સૂરત જઈએ છીએ એમ કહેવાને બદલે, સૂરત આપણી તરફ આવે છે એમ કહેવું તે એટલું જ સત્ય છે; કારણકે, આગગાદીમાં બેસેલા ઉતારુની દૃષ્ટિએ આસપાસનાં ઝાડ વગેરે બધું પાછું જાય છે અને તેથી સૂરત રેશન પણ તેની તરફ આવે છે. પૃથ્વી પર બેસેલા મનુષ્યની દૃષ્ટિએ આગગાદી ચાલે છે, પણ તેમાંના ઉતારુના દર્શિર્બિદુથી ઝાડો અને રેશનો પાછાં જાય છે. આ બેમાંથી કોઈને સત્યતો ઇન્કરાર મળ્યો નથી એટલે બન્ને સરખા ખરા છે, એમ કમૂલ કરવું જોઈએ.

કોઈ પણ વસ્તુની અંતિમ ઝડપ માપી શકાય નહિ, એ શિદ્ધાંત વિજ્ઞાનનાં ઘણાં ક્ષેત્રોમાં ઉઠી અસર કરી છે. પ્રયોગાત્મક રીતે શિદ્ધ થયું છે કે ગતિને લીધે લંબાઈ ટૂંકી થાય છે. એક ફૂટપટ્ટીને તેની લંબાઈની દિશામાં ફેંકવામાં આવે તો તેની લંબાઈ ફૂટથી ઓછી થશે. એમ ગણતરી કરવામાં આવી છે કે જો તેને સેકેન્ડે ૧,૬૧,૦૦૦ માઈલની ઝડપે આપવામાં આવે તો તેની લંબાઈ માત્ર છ ઈંચની ધઈ જશે.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ લંબાઈનું આનું પરિવર્તન આપણને અસાધ્ય લાગશે. એટલું વાદ રાખવું નેઈ એ કે ફૂટપટ્ટીનું ટૂંકાનું હવાના દબાણને લીધે નથી; તેને વેગ આપવામાં આવ્યો છે તેને લીધે જ છે. વેગને લીધે લંબાઈમાં ફેર કેવી રીતે પડે તે જાણવું હોય તો ફૂટપટ્ટીની રચના વિશે આપણે વિચાર કરવો નેઈએ.

ફૂટપટ્ટી અનેક રજકણોની બનેલી છે, રજકણો અણુઓના સમૂહો છે અને અણુઓ પરમાણુઓનાં બનેલાં છે. ઓગણીસમી સદીનું વિજ્ઞાન આટલેથી અટક્યું હતું; પણ વીસમી સદીમાં જણાયું કે પરમાણુઓના પણ વિભાજો પાડી શકાય છે. પરમાણુની રચના એક અતિશય બારીક સૂર્યમંડળ જેવી છે. તેમાં મધ્યસ્થ પ્ર-અણુ (proton)ની આસપાસ નાનાં વિદ્યુદળ્યો ફેરે છે. એટલે, અંતિમ દૃષ્ટિએ ફૂટપટ્ટી અનેક નાનાં વિદ્યુતકણોની બનેલી છે. આ કણો સતત ફરતાં હોય છે; પણ તેઓની ગતિ એવી રીતે ગોઠવાયલી હોય છે કે ફૂટપટ્ટીની લંબાઈ એક ફૂટની જ રહે છે. હવે, વિજ્ઞાનનો એક નિયમ છે કે જે વિદ્યુતના કણને ગતિ આપવામાં આવે તો વિદ્યુતપ્રવાહ થાય છે. તે પ્રવાહને લીધે લોહચુંબકત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આ નવી શક્તિને લીધે વિદ્યુદળ્યોના અંતરમાં ફેર પડે એ સ્વાભાવિક છે.

આપણે ફૂટપટ્ટીની આ રચના ધ્યાનમાં રાખીશું તો તેને વેગ આપવામાં આવવાથી તેની લંબાઈમાં ફેર પડે છે તે આપણને સમજશે. આગળ કહ્યું તેમ, પ્રયોગાત્મક રીતે પણ આ હકીકત સિદ્ધ થઈ છે.

જો વેગને લીધે લંબાઈમાં ફેર પડે અને અંતિમ વેગ જેવું સત્ત્વ અસ્તિત્વ ધરાવતું જ નથી, એમ આપણે નેઈ ગયા તો લંબાઈ પણ બધી સાપેક્ષ છે એમ અનુમાન કરવાની આપણને ફરજ પડે છે. મારે એક દૈન્યની બાબુઓવાળો ચોરસ બધી દૃષ્ટિએ ચોરસ નથી. એક બાબુની દિશામાં સેકંડે ૧,૬૧,૦૦૦ માર્મિલી ઝડપે ચાલતા મનુષ્યથી તે ૩" x ૧"નો લંબચોરસ દેખાશે.

વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવો પ્રયોગ હશે, કે જેમાં લંબાઈ માપવાની બિલકુલ જરૂર પડે નહિ. ત્યારે, આપણા બધા પ્રયોગો શું ખોટા થયાં છે? ના, પણ એટલું તો ખરું કે તે પ્રયોગો ઉપરથી કરેલાં અનુમાનો સાપેક્ષ છે. દાખલા તરીકે, ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમમાં આઈન્સ્ટાઈનના સિદ્ધાંતને લીધે થોડો ફેરફાર કરવો પડ્યો છે.

આપણી વખત, માપવાની પદ્ધતિ પણ લંબાઈ માપવા ઉપર આધાર રાખે છે. ધારો કે, બે મિત્રો એક દિવસ મળાને સંકેત કરે કે બીજે દિવસે તેઓ તેજ વખતે તે જ સ્થાને મળશે. ત્યાર પછી તેમાંનો એક ઘણી જ મહાન ગતિથી કોઈ દૂરના તારા પર મુસાફરીએ ગયો. એ પોતાની ધડિયાળ પોતાની સાથે લઈ ગયો હોય તો પોતાની ગતિને લીધે ધડિયાળની કમાન વગેરેમાં એવા ફેરફારો થશે કે તેની ધડિયાળ મોડી જવા માંડશે. એટલે એ ત્યારે પાંછો ફરશે ત્યારે પૃથ્વી પર રહેલા મિત્રની ધડિયાળમાં વધારે વખત ગયેલો માલમ પડશે. અંગ્રેજીમાં ગીત છે તેમ:—

There was a young lady named Bright,
Whose speed was greater than light;
She started one day
In a relative way
And returned on the previous night.

જેવી રીતે સમય ગતિ પર આધાર રાખે છે તેવી રીતે દ્રવ્ય (mass) પણ ગતિને લીધે બદલાય છે. આ અનુમાન પ્રયોગોથી ઘણું ગંતોપકારક રીતે સિદ્ધ થયું છે.

અત્યારસુધીમાં આપણે જોયું કે લંબાઈ, કાળ અને દ્રવ્ય બધાં જ સાપેક્ષ છે. વિજ્ઞાનના મહાપ્રસાર પ્રયોગો તેમના માપવા પર રચાય છે. એટલે અત્યાર સુધીનું આપણું વિજ્ઞાન અંતિમ જ્ઞાન આપી શકતું નથી. આ વિચારથી આપણા તત્ત્વજ્ઞાન અને ઇત્તર અને વિશ્વ પ્રત્યેના આપણા વલણ પર ઘણી અસર થાય છે. આપણું દર્શિર્નિદુ અને એટલાં જ સત્ય દર્શિર્નિદુઓમાંનું એક છે એમ પ્રતીતિ થવાથી આપણામાં નમ્રતા આવે છે. વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આવું અનેકવાર બન્યું છે. ઈ. સ. ૧૫૪૩માં જ્યારે કોપર્નિકસે એમ સિદ્ધ કર્યું કે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે ત્યારે પૃથ્વી વિશ્વનું કેન્દ્રસ્થાન નથી, એમ ગણવાથી વિશ્વની રચનામાં પૃથ્વીની અને તેથી મનુષ્યની ઓછી મહત્તા જણાઈ. પૃથ્વી કરતાં સૂર્યનું સ્થાન અંતિમ દર્શિર્નિદુ વધારે મહત્ત્વનું છે એમ કોપર્નિકસે સિદ્ધ કર્યું. તેથી પૃથ્વીના અને બીજા ગ્રહોના ગ્રમણોમાં પૃથ્વી કરતાં સૂર્યનું દર્શિર્નિદુ સ્વીકારતું જોઈએ એમ તેણે ખાતાયું. આઈન્સ્ટાઈન હવે તેનાથી પણ આગળ જાય છે. વિશ્વની રચનામાં સૂર્યનું દર્શિર્નિદુ પણ અંતિમ નથી. બધાં જ દર્શિર્નિદુઓ સાપેક્ષ છે. આ બાબતમાં અનપેક્ષતા મંતવે જ નહિ.

તે છતાં સાપેક્ષતાવાદે જગતમાં કશું જ અનપેક્ષ (Absolute) નથી એમ પુરવાર કર્યું છે એમ માનવું તે બૂઝભરેલું છે. બીજાં, એ સિદ્ધાંતનો હેતુ અંતિમ નિયમો શોધવાનો છે. દાખલા તરીકે, શ્રેષ્ઠા અનપેક્ષ છે. ગમે તે વ્યક્તિઓ બરાબર રીતે કોઈ વસ્તુઓની ગણતરી કરે તો તેઓનો જવાબ સરખો જ આવશે જોઈએ. તેથી જ રીતે વિશ્વમાં બીજાં અંતિમ તત્ત્વો છે. પણ તે વિશે વિવેચન કરવું અહીં અસ્થાને છે. એટલું ખાસ ખ્યાન રાખવું જોઈએ કે વિશ્વનાં ઘણાંખરાં તત્ત્વો સાપેક્ષ છે.

માટે, કોઈ પણ દર્શિર્નિદુથી અંતિમ સત્યનો અમુક ભાગ માત્ર દેખાય છે. એક વાત છે કે એક વખત કેટલાક આંધળાઓ એક હાથી પાસે ગયા અને તેનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. એકે હાથીના પગ તપાસીને કહ્યું કે હાથી યાંબડા જેવા છે. બીજાએ સૂંઢ તપાસીને કહ્યું કે તે ગાડા દોરડા જેવા છે. ત્રીજાએ પૂંછડીને હાથ લગાડ્યો ને કહ્યું કે હાથી દોરી જેવા છે. કોઈએ પૂરેપૂરો હાથી જોયો ન હતો. તેવી જ રીતે આપણે સત્યનો અમુક ભાગ જ જોઈ શકીએ છીએ. આપણે વિશ્વનું અમુક વર્ણન આપીએ છીએ; પણ સેંકડે ૧,૦૦૦ માર્બલ આવતા તારા પર જઈએ તો ત્યાંથી વિશ્વ જુદું માલમ પડશે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીશું તો જાણશે કે આપણા સંજોગોને લીધે આપણે અમુક જાનનાં ચરમાં પડેલાં છે એટલે બધું વિશ્વ તે ચરમાના રંગથી રંગાયેલું દેખાય છે. તેથી આપણે અંતિમ સત્ય જાણતા નથી.

સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ

એમ. એસ. સી. (સંસ્કૃત) બાર-એટ-સો

ગ્રામજીવનની પુનર્ઘટના

હાલમાં હાલમાં ગ્રામજીવન પુનર્ઘટના વિશે ઘણાં પુસ્તકો અને લેખો લખાય છે. એથી ટકા નેટલી આ વિશાળ દેશની વસ્તીનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી અને ખેતીને ઉત્પાદકોની ધોધાઓનો હોય એટલે એ વિષયને જે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક છે. પણ આપણા દેશમાં એક ખીલું કારણ આપ્યું છે, બારડોલી સત્યાગ્રહ પછી આ દેશનો ખેડૂત રાજકીય ચળવળમાં આવ્યો. તેના માથા પર કરવેરા અને ખીલ અનેક પ્રકારના એવા અમલો બોજા છે કે તેને સી રીતે બોખા કરીને કુટુંબને શાંતિ આપવો એ મોટામાં મોટો પ્રશ્ન છે. ૧૯૨૮ની માલ સુધી ખેડૂતોને કમિયર, સરકાર કે પ્રજા, એ ત્રણમાંથી એકેય વિશે એવી આશા નહોતી કે એમનું ભારણ ઓછું કરાતી શકે. ૧૯૨૮માં નવી આશા જાગી. જે દેશનો ખેડૂત વીકરે તેના પર સત્તા કાયમ રાખવી મુશ્કેલ અથવા અશક્ય છે; તેથી ૧૯૩૩ની સાલથી હિંદી સરકારે (અને થોડાં દેશી રાજ્યોએ) ખેડૂતો પર ગ્રેમના વરસાદ વરસાવવા માંડ્યા, અને પ્રગતિ મંડળો (Development Boards) સ્થાપીને તેમને થોડી કાંઈક વધારાની રાહતો અને મુગવડો આપવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ પ્રયાસ સફળ થાય એવું હતું નહિ, કારણ કે દેશના વેપારઉદ્યોગમાં ભયંકર મેદો આવી છે. એ મંદીને લીધે આવકવેરા અને જકાત (ખાસ કરીને બંદરોની)માં ઘટાડો થાય છે. જો શહેરો વધારે આવક આપે તો ગામડાંઓને રાહત આપી શકાય. એટલે ગામડાં પરનું ભારણ તો તેવું ને તેવું જ રહ્યું. રાજ્યકારભારનો ખર્ચ ઘટાડી શકાતો નથી, બિલ્લો વધતો જાય છે. મીઠામીઠા શબ્દોથી પેટ ભરાતું નથી—Fair words butter no parsnips—એટલે જો ભૂલેચૂક કાંઈ ખેડૂતે આશા રાખી હશે તો તે ટકી રહી નહિ. મુંબઈ ઈલાકામાં ગવર્નર સામ્રાજ્ય દરબારો ભર્યા અને ખેડૂતોનાં ઘર પાવન કર્યા; ભાપુતી માણસોને રાખીને હુરર બોલાવી, માનપત્રો લીધાં અને ગ્રામસુધારણા વિશે પ્રચાર કર્યો; પણ ગ્રામપ્રજાનું કાંઈ કલ્યાણ થયું નહિ.

ગ્રામોદ્ધારના પ્રકાર

વર્તમાની સનંદી નોકરીવાળા 'મિ. એઇને ગુરગાંવ ગિલ્લામાં જે ગ્રામોદ્ધારનું કામ કરીને તેની અંદરે કંઈક કરી હતી તેને લીધે એવા અનેક પ્રયાસો થયા. એ અમલદાર લાંબી રજા લઈને સ્વદેશ ગયા હતા ત્યારે જ મહિમાની અંદર તેમની બધી રચના તૂટી પડી અને લંગલમ જાગીને સંતોષ થઈ ગઈ. હજી જ મહિમાની અંદર મારી પાસે મીચેનાં પુસ્તકો અને લંબાણ આવ્યાં છે. (૧) પ્રોબ્લેમ ઓફ રૂરલ અપ્રોપ્રિયેટ ઇન ઇન્ડિયા (હિંદમાં ગ્રામોદ્ધારનો પ્રશ્ન)—લેખક: એડવોકેટ પ્રાંતની સનંદી નોકરીનો મી. આદમક; (૨) રૂરલ ઇન્ડિયા (હિંદી ગામડાં)—લેખક: મીરતના હીરાજી ખાંડ કારખાનાના અધ્યક્ષ, વડી ધારાસભાના માજી અને પ્રતિક ધારાસભાના આલુ શ્રેષ્ઠ ઔધરી મુખ્યત્તર. સિંઘ; (૩) મુંબઈના ગવર્નર સામ્રાજ્યનાં ભાષણો (૪) એ લેખકનું પુસ્તક ગ્રામસુધારણા (વિલેજ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ); (૫) ત્રાવણકોરના ઈ. સ્પેન્સ હેયર્નું પુસ્તક અપ કોમ પોવર્ટી (ગરીબમાંથી ઉદ્ધાર) (૬) આ લેખક

ભર્ય અને સુરતની વચ્ચે કોસંખા ગામકું છે ત્યાં પ્રયોગશાળા અને વર્ગો કાઢ્યા છે તેના પર વડોદરાના હાલના દિવાને-લખેડી નોંધ. આ બધાં લખાણો અને મારા અનુલભોમાંથી જે વિચારો ઉદ્ભવ્યા છે તે જણાવું છું.

આમોદારની પ્રવૃત્તિના ત્રણ પ્રકાર જુદા પાડી શકાય એમ છે: (૧) અમલદારી પ્રકાર, (૨) આર્થિક ઉન્નતિ, અને (૩) આશ્રમનો પ્રકાર.

ગામડાંની પ્રજાએ આત્મચક્ષા ખોઈ છે અને સ્વાશ્રયથી દૂરેક મુશ્કેલીને ટાળવાના પ્રયત્નો કરવાને બદલે ધર્મ અગર સરકાર તરફ બે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરે છે અને મનમાં બનેને ગાળો દે છે તે સ્થિતિ સુધારવાને માટે જે અમલદારોએ પોતે પહેલ કરી છે તે પ્રશંસાને પાત્ર છે. મિ. બ્રેધને પોતાના આખા જિજ્ઞાસા બધા અમલદારોનો ઉપયોગ કર્યો, જિજ્ઞાસા ખોડનાં અને બીજાં નાણાં આમોદાર માટે વાપર્યાં અને સત્તાનો ઉપયોગ કરીને અનેક પ્રજાજનોને આ કામમાં દાખલ કર્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે જિલ્લા ખોડે જે બીજાં કામ કરવાનાં હતાં તે પડી રહ્યાં, અને દબાણ અથવા શરમને લીધે સહાય આપનારા માણસોની સાચી સહાનુભૂતિ નહોતી તેથી જેની બે આંખ દૂર થઈ એટલે કામ પડી ભાગ્યું.

આમોદારનો મુખ્ય આધાર પ્રજાનું માનસ બદલવામાં છે. એક દશતં આયુઃ દક્ષિણ ગુજરાતના એક ગામમાં એક સાધુએ આતુર્ભાસ ગાળ્યા. તેના સમાગમમાં એક કામનાં લાખબહેનો આવ્યાં. એ લોકો તાડી દાડ ખૂબ પીતાં, પણ ન્યારથી સત્સંગમાં આવ્યાં ત્યારથી દાડ તાડી સદંતર છોડી દીધાં છે. એ જ ગામમાં રહેતાં એ કામનાં બીજાં કુટુંબો (અધી ન્યાત) અને એ કામનાં આસપાસનાં ગામડાંઓમાં રહેતાં કુટુંબો દાડ તાડી વાપરે છે. આ હૃદયપલટો એ જ મુખ્ય ચીજ છે. આ પ્રકારની આત્મશુદ્ધિ છેક જંગલોમાં રહેતી રાત્રીપરજ કામમાં પણ જોવામાં આવે છે. એક પવિત્ર વ્યક્તિ ગામડે જઈને એડી હોય તો તેને લીધે કેટલી સામાજિક, રાજકીય અને સર્વદેશીય જનશ્રુતિ આવે છે તે આપણે છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં ગુજરાતનાં અનેક ગામડાંઓમાં જોયું છે. અમલદારી પ્રવૃત્તિમાં આ હૃદયપલટાનો અભાવ છે. અમલદાર સ્વાર્થી હોય છે એમ નહિ, પણ સ્વાર્થરહિત હોતો નથી. એની સલાહસૂચના અને બીજી પ્રવૃત્તિ નોકરીને અંગે, પોતાના પેટની પૂતળને અંગે હોય છે; એટલે તે ગમે તેવી સારી હોય તે છતાં તેની કિંમત પ્રજાજનો ઓછી આકે છે. મેં લગભગ દશ વર્ષ સુધી અમલદાર તરીકે કેવળ નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી કામ કરેલું; પણ હું પ્રજા પર છાપ ઘણી પાડી શક્યો નહોતો. છેલ્લાં આર વર્ષનો અનુભવ તદ્દન જુદો છે. અમલદારો કોઈ જ કરી ન શકે એમ માનવાને કારણ નથી; પણ તેમાંથી બંદુ મોટો ભાગ પ્રજાનું માનસ સમજી શકતો નથી. અમલદારોનો અમલ-અધિકાર-પચાવવો અધરો છે. જે પ્રજાને તેનો મહાવરો નથી તે સત્તાનો દુરુપયોગ કરે છે. જે અમલદારો ખેડૂતી પ્રજામાંથી ઉત્પન્ન થયા છે તે પ્રજાનું માનસ સમજે છે; પણ અમલ પચાવી શકતા નથી અને બીજા અમલદારો માનસ સમજતા નથી. મિ. અહમદ, મિ. બ્રેઈન અને સાઇકમનાં પુસ્તકો વાંચવાથી આ સદજ સમજાઈ ગય એવું છે.

વળી અંગ્રેજ અમલદારોએ એવી પ્રથા પાડી છે કે હવે તેમનું દેખાદેખી આપણા રાજાઓ અને અમલદારો પ્રજાથી દૂર અને જુદા રહે છે. માત્ર અમુક પ્રસંગે જ અને પ્રસંગ પૂરતા પ્રજાને મળે છે, અલિપ્ત રહે છે, પ્રજાના મુખદુઃખમાં ઓછો ભાગ લે છે,

પોતાને 'કોઈકે' જરા ભુલ જ પ્રકારના અને ચંડિયાતા પ્રકારના પ્રાણી સમજે છે તેથી તે પ્રજાના માનસને સમજી શકતા નથી; પ્રજાની નબળાઈ જુએ છે, પ્રજાનું બળ જોઈ શકતા નથી; પોતાની સત્તાનું ઘણું બાન હોય છે, પોતાની નબળાઈ સમજી શકતા નથી. પણ પ્રજાજનો તો બારીકમાં બારીક બીજો જોઈ લે છે, એટલે તેમને આ અમલદારોમાં શંકા શી રીતે હોય ?

પ્રજાનું કામ બીજી કોઈ બહારથી આવેલી વ્યક્તિ દરી આપે તેથી પ્રજાનું બળ વધતું નથી. સરકારી નોકરોને ખુશામત ઘણી વહાલી હોય છે તેથી જે પ્રજાજનો અમલદારોને સાથ આપે છે તે બે અમૂલ્ય ગુણો ખૂબ છે: સ્વમાન અને સ્વાશ્રય. જો આ બે ગુણભૂત ગુણો નબળા પડે તો આમોજતિનાં કામોથી લાભ નહિ પણ અઘાસ થાય છે. તેથી જ આ પ્રગતિમંડળો અને સરકારી મદદવાળાં મામસુધારણા મંડળો દુષ્ટ છે. તેમાં સરકારી નોકરોની ખુશામત કરવાની હોય છે, અને જે મદદ પોતે મેળવી લેવી જોઈએ, જે હક્ક તરીકે લેવાની હોય તેને બદલે સલામો ભરવાનું અને વખાણો કરવાનું હોય છે; તેથી સ્વમાન અને સ્વાશ્રયને ઉખેડી કાઢે છે. કેટલુંક કામ થતું જોઈને ટૂંકા દષ્ટિવાળા માણસો લોભાય છે, હેતરાય છે. કેટલાક જુઝ્યા માણસો અમલદારોને સાથ આપીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લે છે. આવાં અનેક દષ્ટાંતો આખા દેશમાં જોવામાં આવશે. અમલદારોમાંથી ઘણા સાચી અને ખરી લાગણીથી કામ કરે છે, પણ તેમને લીધે શું નુકસાન થાય છે તે જોતા નથી. પણ તેમની દષ્ટિ વાર્ષિક રિપોર્ટ; પોતે શું ધાડ મારી છે તેનાં વર્ણન અને પગાર વધારાની અભિલાષા તરફ હોય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના એક મોટા અમલદારે સહકારના ધોરણ પર રમેલી આમોજતિની એક યોજના મને બતાવી, ૭ મહિનામાં શું શું કામ થયું છે તે જણાવ્યું અને પછી તે વિશે મારો અભિપ્રાય માગ્યો. ત્યારે મેં કહ્યું કે તમારી બદલી થશે ત્યારપછી ૭ મહિના મુખી પણ આ યોજના ચાલવાની નથી; ત્યારે તેમને મારી અશ્વદ્વા વિશે થયાં આવી હશે અમર તિરસ્કાર છૂટશે હશે. બન્યું એવું કે એમની બદલી થઈ અને એમની યોજના સૂઈ ગઈ.

'આપ મૂઆ વિના દેવે જવાતું નથી', એ દહેવત સ્વાશ્રયનો સિદ્ધાંત હસાવવા માટે છે. હવે પ્રશ્ન એવો ખડો થાય છે કે શું ત્યારે અમલદારોની મદદ લેવી નહિ? ઉત્તર ઘણું સહેલો છે. કાંચો પાંચે લીધો હોય તો તે ફૂટી નીકળે અને માણસને મારી નાખે. પારાને બરાબર મોંઘેલો હોય તો તે અમૃતસાગર અને બળ વધારનાર છે. જેમ જેમ અમલદારોનો અમલ બેતરફ તેમ તેમ તે વધારે ઉપયોગી અને પ્રજાનું બળ વધારનાર—પોષક થશે.

છેલ્લું શસ્ત્રઆતમાં જણાવ્યું છે કે હમણાં હમણાં અમલદારો પ્રજાને રાજકીય કે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાંથી બાજુ કરવા માટે પોતાની સોડમાં લે છે. આ એમ જૂતના માસીના જેવો છે—એર ધવડાવેલો મોટેનો છે. પણ આવા દુષ્ટ માણસો તો ઘોડા હશે; મોટા લાગ તો માત્ર પોતાની બૂઝ મેં જોઈ શકે એવો છે. મોંગલ રાજ્ય પછીથી મુખી પડેલોને સરકારી નોકરો જેવા ગણવામાં આવ્યા, તેમને જૂજ પગાર અને ચરી ખાવાની જગ્યા છૂટ આપવામાં આવી. તેમની નિમણૂક પ્રજા પાસે નહિ પણ સરકાર પાસે થઈ એટલે એને મૂરપુરા સંકલ્પમાં લઈને ગુલામ બનાવ્યો. એનું સ્વમાન ધીમલી લીધું; એને અમલદારના ધોડાના પેગડા સાંધે દોડાવ્યો, તેને બાળો હાંપી નક્કર બનાવ્યો. હવે આ માણસ મુખી એટલે ગામનો

આગેવાન, ગામનો દિનેન્દ્રુ શ્રી રીતે ચર્ચ શકે ? આ મુખ્ય સીજ તરફ બધા ય અમલદારો આંખ આડા કાન કરે છે. પોતાની નબળાઈ અને મૂર્ખાઈ કબૂલ કરવાને બદલે પ્રગ્લને વખોડે છે અને કહે છે કે સા મારે ગામ પંચાયતોનો વલિવટ કરતા નથી ? ગામ પંચાયત હાલના બંધારણથી અને હાલના વાતાવરણમાં ચારી ચાલી શકે જ નહિ; કારણકે તે આખી સેટેલી છે. ક્વચિત્ કોઈ દેશજો સાથે કામ ચાલે છે તો તે પંચાયતના નામે થતું દશે, પણ પંચાયત મારફત નહિ.

ગવર્નર સાહેબસે એક શિક્ષાંત ૨૦૮ ક્ષેત્રો છે કે પ્રામોક્ષિતિનું કામ પ્રગ્લએ જવાબથી, સ્વયંચરણથી કરતું લેખ્યે, (વડોદરાના હીવાન લુદા સંજ્ઞોમાં એ ગીજ કહે છે), પણ પછી તેને માટે સમિતિઓ સૂચવે છે, અને જે કાર્યવાહક સમિતિ આખા વિવિજન એટલે ચાર પાંચ જિલ્લા માટે સૂચવી છે તેમાં નીચે પ્રમાણે સંજ્ઞો છે. (પાન. ૧૩)

(૧) કમિશનર પ્રમુખ. (૨) કેજપણી (૩) લંગલ (૪) ખેતીવાડી (૫) સહકારી, (૬) દોર, દવાખાનાં, (૭) હજનેરી, (૮) આરોગ્ય ખાતું, (૯) ઉદ્યોગખાતું અને (૧૦) સલાહકાર, સર્વે ખાનાના મુખ્ય અધિકારીઓ તેના સંજ્ઞો થશે, દોહાની રૂએ. આની અંદર જિલ્લા બોર્ડના પ્રમુખો, અને સ્થાનિક સ્વાસ્થ્ય ઇન્સ્ટિટ્યૂટના સ્થાનિક પ્રતિનિધિઓ દશે. આ બોર્ડ ઘોડા બિન નોકરીઆત પ્રજાજનોને નીમશે. (ફો-ઓપ્ટ). એકંદરે સંખ્યા ૨૧ થી વધારે ન ચાલે. દસ અમલદારો, પાંચ જિલ્લા બોર્ડનાં પ્રમુખો, ઇન્સ્ટિટ્યૂટના પ્રતિનિધિઓ તો ખરા એટલે પણ કે ચાર પ્રજાજનો, ચૂંટણીથી નહિ, પણ નિમણૂકથી, એટલે નસવાથી સલામ ભરે એવા દાખલ કરવામાં આવે, વધારેમાં વધારે ત્રણ કે ચાર, તે ન હોય તો વળી સાથે; પણ આખા વિવિજનમાંથી ત્રણ ચાર લેલુકમ કરનારા અને ફૂલદાર આપનારા ગુલામો ન મળી શકે ?

આ જ માનસ, આ આપણુદી, આ ખીજનો સ્વતંત્ર મન સદન કરવાની અશક્તિ, આ પરાધીનતા દાવમ રાખવાની દુષ્ટતા, સ્વમાન છીનવી લેવાની તત્પરતા દેશી રાજ્યોમાં પણ મૂડી ગર્જ છે. જેમ બાંધે નાચ્યો તેમ બાંધી પણ નાચે છે; પણ વડોદરા સરકાર પણ આનું જ આધાર્ય અનુકરણ કરે છે.

પ્રામોક્ષિતિ, પ્રામુખારણ, પ્રામોદાર, પ્રામ પુનર્ધટના, પ્રામપુનર્ધટના એ બધા આર્થિક અને મોટા જટિલિત સંજ્ઞો દર રાખીએ, પણ ગામમાંની પ્રગ્લને મુખી કરવાની હાનન હોય તો, ગામગિ પૂરતું ગામકાણુ વધારી અપાય કે લોકો છૂટથી ઘરો બાંધે, દોરો રાખ્યા માટે પૂરતી જગ્યા આવે, સારાં મીઠાં પાણી મળે, સારા રરના ધાવ, આખી ગામ પંચાયત ગામ લોકોની ચૂંટેલી હોય, તેની પાસે ફંડ ઉપરાવવાનાં સાધન રહે, જમીન મહેમુલમાં પ્રારો ઘટાડો થાય, અમલદારોની લોચ રુચન ઓછી થાય, અમલદારો લોકોમાં ફાટફૂટ પડાવવાનો દુષ્ટ ધંધો હોડી દે તો ગામમાં કેન્-માર્ફને પણ ટક્કર મારે. આજે તો ગામમાંનું હેલું ટીપુ ચૂડી લીધા પછી હોવામાં આવે છે કે તમને કર નાખવાની સગા આપવામાં આવશે. આ ઉદારના કહેવાય કે મરહદી ?

ત્યારે એવી દલીલ સંબંધિતમાં આવે છે કે પ્રગ્લજનોમાં વિભાગ મર્યાદા જેવા વખત આવ્યો નથી, કારણકે જો તેમના વહીવટમાં ફંડ જશે તો નાણાં વેપારી જશે. પણ

આજે કરોડો અને અબજો રૂપિયા નોકરશાહીની મારફત લૂંટાઈ રહ્યા છે તેનું શું ? Evil to him Who evil thinks કેમજો થયો હોય તે જરૂર પીળું જ લુગો.

સરકાર તરફથી ધારાસભા, મ્યુનિસિપાલિટીઓ શ્રદ્ધા ખોડો અને સહકારી કે ખીજાં મંડળોની સમિતિઓ, એ બધી સંસ્થાઓનો વહીવટ પાંચજો છે; કારણ કે સરકાર તેમને અપંગ રાખવા ઇચ્છે છે, સશક્ત થાય એવી ઇચ્છા નથી. આવી સંસ્થાઓમાં જે પ્રગ્નજનો માન-અપમાન સહન કરીને સેવા કરે છે તેમને ધન્ય છે. કેટલાક તો પોતાની સેવા કરવા માટે પણુ જતા હશે. એક ચીજ સિદ્ધ છે કે આવી સંસ્થાઓ પ્રગ્નને સ્વરાજની તાલીમ આપવા માટે નથી. મારા હોકરાને ઘોડે બેસવાની તાલીમ આપવી હશે તો હું તેને મુઠ્ઠાલ કે ખોડો ઘોડો નહિ આપું, બગડી ગયેલી જૂની સાઈકલ નહીં આપું.

[અપૂર્ણ]

સુમન્ત મહેતા

એ અપ્રકટને

જાશેજના જાગતા દમમાં હું
ખાલી આકાશે દગ નાખું,
અક્ષાટ ધરતી અંતર પર હું
તવ કારણે ઝંખું.

મૂકું તિમિરનાં ગહન હૃદયમાં
એકાકી અથડાતો જાટકું,
પડતાં પથરે, નિસ્તલ જલમાં,
તવ કારણે ઝંખું.

‘સ્વમંદય’

લાયક કોણ ?

એક વખતે વિક્રમપુર શહેરમાં સત્યનર્સિંહ નામનો રાગરાગ કરતો હતો. તેને બે પુત્રો હતા. મોટા કુમારનું નામ પ્રતાપસિંહ અને નાનાનું શરવીરસિંહ. બંને પરાક્રમી અને તેજસ્વી હતા, પણ નાનાને પોતાનું પરાક્રમ બતાવવાનો વધારે પડતો શોખ હતો. તે તો એમ જ માનતો કે પરાક્રમી તો હું જ.

એક વખતે રાગ મોરો પડ્યો. બધાને ચિંતા થવા લાગી કે ન કરે નારાયણ ને રાગને કંઈ થશે તો રાત્રનું શું થશે ? કોઈ પરોશી રાગ એકાએક ચડાઈ તો નહિ કરે ? રાગક્રમારો ગાદી માટે લડી મરે તો ? રાગને પોતાને પણ આ ચિંતા ખામ થતી હતી. નાના કુમાર શરવીરસિંહના રાત્રલોભ અને અભિમાનની તેને પૂરેપૂરી ખબર હતી.

આમ ચિંતામાં ને ચિંતામાં રાગ તો લેવાતો ગયો. એવામાં એક દિવસ રાંજો રાગ પોતાની પચારીમાં સૂતો હતો ત્યારે પાસે કોઈ નથી એ લાગ બેઈ શરવીરસિંહે વાત ઉપાડી. મનમાં તો ક્યારનું હતું કે કહી નાખવું છે, પણ લાગ તો આજે જ મળ્યો. પણ મુદ્દાની વાત ઉપર આવવું કેવી રીતે ? એટલે પહેલાં તો શરવીરસિંહે સાધારણ વાતચીત છેડી:

‘મદારાજ ! આપને હવે કેમ છે ?’

‘હીક છે.’

‘મદારાજ ! કહો ન કહો પણ આપ દિવસે દિવસે લેવાતા મળ્યો છો. રાગલંદની દવા કંઈ કામ આવતી નથી. તો દેશાવરથી વંદેને તોડાવો, મદારાજ !’

‘શરવીર !’ રાગએ કયું ‘વંદે દવા તો ઉત્તમ આપે છે, પણ કંઈ ટિક્કી લાગતી નથી. હશે, એ તો ભગવાન કરે તે ખરું.’

‘ના, મદારાજ ! એમ મા બોલો. દવામાં કંઈ ચિંતાનો છવડો ભરાઈ પેરો છે તે દવા કામે લાગવા દેતો નથી. મારા સમ છે બ્લે આપ ન કહો તો. કહો, મદારાજ ! શેતી ચિંતા છે આપને ? રાત્રની ?’

‘હા...શેતો !’

શરવીર જે તક શોધતો હતો તે આમ એકાએક મળી ગઈ. તેણે ઝટ જવાબ આપ્યો:

‘ખરી વાત છે; ચિંતા થાય જ. આવતી કાલ કોણે દીડી છે ! અને ભગવાન તો સારાં જ વાનાં કરે; પણ અંજલપાણી બાણું હોય તો કોઈ મને તેંડા ગાદીએ આવે એટલે પા...છી લગાઈ આ. તો મદારાજ ! અરેખરા જગરને જ ગાદી સોંપી મન. એક મનુષ્યન કરના મન એટલે પછી ટંટા બળેડાનો મંજર જ નહિ.’

‘શાંતી વાત છે, શરવીર. હું લાપકને જ ગાદીએ બેસાડવા માટે મનુષ્યન કબી નહિશ.’ રાગ બોલ્યા તો ખરા, પણ પછી ખડુ ઉદાસ દેખાયા.

આ વાત પછી ત્રીજે જ દડાટે રાગ મરી ગયા. ગામજોડોમાં વાત ચાલતી હતી

રામ મૃત્યુપત્ર કરી ગયા છે. કાઈ કહે 'પ્રતાપગિરિને જ નીમી ગયા છે.' તો કાઈ કહે 'ના, ના, શરવીરસિંહ જોડે વાત થયેલી એટલે' એને જ નીમી ગયા છે. પ્રધાનશ્રીએ દરબાર ભર્યો ત્યારે તો દરબારમાં જાણે, લોકો માય નહિ એટલા બધા આવ્યા.

બધાની નજર વચમાં એક મોટા મેજ ઉપર સુખડની નકશીકામવાળી પેટી ઉપર હતી. કારણ, એમાં જ આખા રાજ્યના સુખદુઃખનો નિર્ણય હતો. નીમેલી પેટીએ પ્રધાનશ્રીએ પેટી ઉઘાડી. મૃત્યુપત્રમાં ફક્ત આટલું જ લખ્યું હતું:—

'શરવીર મને સૂચ્યું કે મારે મૃત્યુપત્ર લખીને લાયકને જ ગાદી સોંપવી. મેં હા કહી. પણ એને રાજ્યલેખ હતો ત્યારે જ એણે આવું સૂચ્યું માટે ખરે લાયક તો મારો મોટો પુત્ર નિર્ભોલી પ્રતાપ. તેને જ રાજગાદી આપજો. —સંજયનસિંહ.'

લોકોએ જ્યારે 'કરી' આ નિર્ણયને વધાવી લીધો, અને રાજશુરુ આશીર્વાદ આપવો શરૂ કરે છે ત્યાં તો રંગમાં ભંગ પડ્યો. શરવીરસિંહે ત્રાડ મારી કહ્યું: 'સાંભળો, નગરના લોકો! શરવીર વધારે લાયક છે, છતાં એને આમ હસેલ્યો છે એટલે હવે પ્રજા ઉપર આશ્રિત આવવાની. આમ બોલીને લોકો હાં...હાં કહેતા રહ્યા, એટલામાં તો એ ચાલી નીકળ્યો.

શરવીરસિંહ તો ગયો સી...ધા જંગલમાં. ગોરજ પછી કોની મગદૂર કે સીમમાં પગ મૂકે? મૂક્યો તો લૂંટાયો જ. થોડા વખતમાં એણે કેટલાંક માણસો પણ ભેગાં કર્યા અને લૂંટથી પૈસો પણ મેળવ્યો. પ્રજા તો ત્રાદિ, દીનાનાથ! કરવા લાગી.

પણ શરવીરને સંતોષ થાય નહિ. આમ ગરીબજનમાં કે એકલોકેકલને લૂંટયે શું દી વળે? પ્રતાપના લશ્કર જોડે લડવા જેટલું બળ તો કાણ જાણે ક્યારે આવે? ... એવું એણે એના મનમાં થતું. એવામાં એક સમાચાર એવા આવ્યા કે એની આશા ઊંચી ઊઠી. તેણે સાંભળ્યું કે એક વખતયંદ નામનો ઝવેરી ખૂબારણાને પોતાને ગામ પાછો જાય છે, ને એના જ જંગલમાંથી પસાર થવાનો છે. મારવો તો હાથી ને લૂંટવો તો ભંડાર, એવો લાગ્યાખરે હવે તેને આવ્યો; એણે પોતાના બધાં માણસોને એના માર્ગની આસપાસ ઝાડીમાં સંતાડ્યાં. વખતયંદ પાસે રખેવાળ તો કાઈ ન મળે!—ફક્ત ભોમિયો. શરવીરને નવાઈ તો લાગી, પણ 'માની' લીધું કે ધોળે દહાડે બીક શી ને બીજું ગામ પાસે જ છે એવું વખતયંદ ધોળું હસી. સાડું, મારું શું? એટલી ઝાણી મહેનત એમ વિચારી બહારગટિયોં હરખાયો.

વખતયંદ તો ચાલ્યો આવે છે. શી જંગલની શોભા! ખરે બપોરે પણ તાપ ન લાગે! 'અટથા અર્ધે કંઈ ભો નથી ને?' એવી એવી વાતો કરે છે ત્યાં તો હોકારો પડ્યો: 'જીભો રહે' બહારવડીઓ ગાજી બેઠ્યો, ઝવેરીના તો હાંસ જ ગગડી ગયા, અને ભોમિયો તો પોખારો ગણી ગયો. ઝવેરી તો કંઈ કુળે!

'મહા...મહારાજ! મારી પાસે કંઈ જ નથી. હું તો લૂંટાયો જ છું. મને જીવતો જીવો દો, મહારાજ.' ઝવેરીને પગે પડીને પ્રુણામત કરવાની તરત શુદ્ધિ સહી.

'હરસેખો...ર.' જુડું બોલ્યો તો એક હાડકું નહિ જડે; 'વાહારખજો: લૂંટારાઓએ તો થપાટ-મારવી શરૂ કરી દીધી.

'અરે! પણ, ભાઈ સાહેબ! જરા જુઓ તો ખરા. જુડું બોલે તેને બાળહત્યા—સીંહત્યા—બહાહત્યા... ઝવેરી માર ખાતો ખાતો બોલ્યો.

'અસા, જીભા રહો તપાસો એને.' શરવીર હુકમ કર્યો.

ખરેખર, એની પાસેથી કશું જ ન નીકળ્યું. 'મદારાજ! હું નહોતો કહેતો કે હું લૂંટાયેલો જ છું?' જવેરીમાં હવે જરા હિંમત આવી.

બહારવટિયાને પણ હવે એને સાંભળવાની નવરાશ મળી.

'કાણે લૂંટ્યો?'

'આ તમારા પ્રતાપસિંહે. એને કાણુ રાગ કહે? આવો ચો...ર.'

'અધ્યા! શું થયું? પ્રતાપે લૂંટ્યો? સાચું કહે.'

વખતચંદે પોતાની પીનક અધી કઢી.

'હુઓ, મદારાજ! એ પ્રતાપસિંહ મને સારો વકરો કરાવશે એમ ધારીને કિંમતી જવરાત કાર્પને હું એની પાસે ગયો. કંઈ હાર, કંઈ કંઠા, કંઈ બાબુઅંધ! કંઈ મંડિત! બસ, એક વાર તો જોવા જ કરો એવાં. એણે જ...ધાં જોયાં, અને ખુશ થયો, પણ લોભાયો. મને કંઈ જ ન આપ્યું, બિલકો મારીને કાઢી મૂક્યો. મારી શી ચુંગરા કે કાર્પને મોટે વાન સરખી કરું? આ તો અહીં વંગત છે અને મારે મારો છવ બચાવવો છે એટલે આપને આટલું કહ્યું.'

'જેવું? હું નહોતો કહેતો કે પ્રતાપ દુષ્ટ છે? હં, પછી?' યરવીર બોલી બેઠો.

'પછી શું રહ્યું? અહીં આવ્યો સારે વળી માર ખાધો. મારાં કરમ જ ફૂટેલાં છે.'

બહારવટિયાને દયા આવી, પોતાના શત્રુનું જીવું બોલનાર એને વદાલો લાગ્યો. 'લે, જા. તને આ રાટખરચી આપું છું. અધ્યા, જાઓ! એને હેમકુશળ આપણી હઠ મુધી મૂકી આંવા.'

જવેરી પગે પડ્યો, અને તેણે ખૂબ ખૂબ ઉપકાર માન્યો.

'મદારાજ! મારે હવે એક જ વિનંતિ છે. રગ આપો તો જણાવું.'

'બોલ, બોલ.'

'આપે મારા ઉપર ઉપકાર ક્યોં તો હું કંઈક બદલો વાળું, આપને આ પ્રતાપને શાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવા છે તેમાં મદદ કરું.'

'અધ્યા! તું શું બોલે છે? તીરકામણં તો બાપજન-મારે દાઘમાં જાડ્યાં નહિ હોય.'

'ના, મદારાજ! પણ એક યુક્તિ જતાવું. બગથી નહિ તો કળથી પણ મદદ થાય ને?'

'શી યુક્તિ?'

'મદારાજ! એનો લોભ જ એને પાડે એવી. આજ નહિ, પણ હવેકે મદિના પછી આપ ચારપાંચ જણા મારી માફક જવેરી જનીને એનો દીવાનખાનામાં જાઓ, એ તમને પેસવા દેશે. પછી એ ધરેખાં જોવા વોકો વળે કે તરત એને જામે કરો. અને એ હ મદિના દરમિયાન આપનાં માખણો રાજમંદેલ આગળ જમાવો. કાર્પ ફેરિયો, તો કાર્પ પાનવાલો, કાર્પ બોઝીદાર તો કાર્પ સિપાઈ, એવી રીતે. રાગને કાર ક્યોં એટલે એના અંતરકોને મારી નાખવા. આ માખણો આપની એક જ સિસોદીથી દોડી આવે. આમ તો કોખુ જાણે ક્યારે આપ લશ્કર બેઠું કરી શકો, અને લગાઈમાં જવ-પરાજવ તો દૈવાધીન છે.'

'પણ હું તો રજપૂત, રાજત લડે તો સાચી બનીએ લડીને, આવી યુક્તિથી નહિ.'

'તો હીક, મદારાજ! મને તો સ્વયં તે એ જતાવ્યું. હું તો એમ ધારના દનો કે દુષ્ટ માણસનું સરેશાઈથી નિર્દેશ થાય તો તે કરે જ એ રજપૂત. મને તો સાચું હતું કે

રામચંદ્ર જોવાએ વાલીનો વધ કર્યો, એટલે એવી યુક્તિ અધર્મ ન કહેવાય. પણ હશે, મહારાજ ! આપને લાગ્યું તે ખરું. ઠીક, ત્યારે, મને રજા છે ?’

વખતચંદ ગયો પણ શરવીરના મન ઉપર ઘા કરતો ગયો. રામચંદ્રની વાતમાં તેણે ગમે તેમ કરીને મનને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ સામો ઉત્તર સૂઝ્યો જ નહિ. ધીમે ધીમે એની ‘રજપૂતાઈ’ ઘસાઈ ગઈ, તેણે યુક્તિ અજમાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ રીતે વિચારતાં એનામાં ખૂબ આશા આવી.

પરાંપર વખતચંદની સૂચના પ્રમાણે તે વત્યો, અને એતું દૈવ પણ કંઈ એતું અનુકૂળ કે તે ધણાં માણસોને રાજમહેલની આસપાસ ગોઠવી શક્યો. જવાહીર જોવા રાજ વાંકા વળે તે જ વખતે તેને દાર કર્યો અને સિસેટી વાગે કે સંતાપલાં માણસો દોડી આવે એવા સંકેત પણ નક્કી થયો.

પછી એક દિવસ રાજ પ્રતાપસિંહને એક પ્રતિહારી કહેવા આવ્યો કે ‘મ્હૈસુરથી પાંચ ઝવેરીઓ સવારના અતિથિગૃહમાં આવ્યા છે તે આપને મળવા માગે છે.’

રાજ તે વખતે દીવાનખાનામાં ગાદી ઉપર વિચારમાં તદલીન થઈને પડ્યો હતો. તેણે પૂછ્યું.

‘શું કહ્યું ?’

‘મહારાજ ! પેલા મ્હૈસુરના વેપારીઓ હવે આવે ?’

‘કોણ, પેલા મ્હૈસુરવાળા !’ રાજ હસ્યો અને બોલ્યો. ‘હા, હા. આવવા દે.’

પાંચ ઝવેરીઓ દાખલ થયા. દિવાન મુજબ રાજને મુજરો કરીને અધ્યક્ષાકારમાં ગાદીની આસપાસ બેઠા. એમ તો મ્હૈસુરી પોષાક કંઈક ઓર જ લાત પાડતો હતો.

‘ક્યાંથી આવ્યા છો ?’

‘મ્હૈસુરથી !’—એટલું બોલીને બંધ કરી શકત, પણ વેપારીઓ તો વાચાળ જ હોય. ‘મહારાજ ! મ્હૈસુરથી ફરતા ફરતા કલ્યાણી, અને ત્યાંથી લાટ પ્રદેશ અને અલુદિલપુર થઈને રજપૂતસ્થાનમાં શિરોહી એમ આગળ વધતા વધતા આપની પાસે આવ્યા છીએ. ત્યાંના રાજાઓને અમારાં જવાહીર ગમ્યાં તો ખૂબ, પણ કિંમત આપવા તૈયાર ન થયા. છતાં અર્ધા ઉપરાંત તો ખપી ગયાં છે. હવે સારામાં સારાં અને મૂલવાન ધરેણાં બાકી રહ્યાં છે. આપની કીર્તિ દૂર દેશથી સાંભળી ઘણી ઘણી આશાઓ મનમાં રાખી અમે આવે આપની સમક્ષ આવ્યા છીએ.’

રાજ કંઈક હસ્યો. ‘તમારી ભાષા આટલો ખપી શુદ્ધ અહીંની જ હોય એવી ક્યાંથી ?’

વેપારીઓએ એકબીજા સામું બોલ્યું. એક જણ હસી પડ્યો: ‘મહારાજ ! વેપારીની એ કળા જ છે કે અને તેટલું જલદી ભાષા શીખી લેવી. ‘ગામ વચ્ચે રહેતું તો ગામના જોવા થતું’ એ શિખામણ વેપારીઓએ જ શોધી છે અને અમે તો આ પ્રદેશમાં લગભગ મહિનાથી ફરીએ છીએ.’

‘હી...ક.’ રાજએ કહ્યું ‘લાવો, બોઈએ. તમારાં જવાહીર બતાવો તો ખરા.’

સંકેતથી ઘા કરવા માટે નક્કી કરેલી પણ આવી પહોંચી. મુખ્ય વેપારીએ પેટી જરા આગળ કરી, ઉઘાડી ને રાજને જોવા માટે વાંકા વળતું પડે એટલી દૂર મૂકી. વેપારીઓએ એકબીજા સામું બોલ્યું.

રાગ સહેજ વાંક વળ્યો, 'વેપારીઓ ઘૂંટણ ઉપર અડધા ઝિખા ધર્મ ગયા, પાસે પડેલી લાકડી જેવી દેખાતી શુભિમાંથી તરવાર ખેંચી ઉગામી અને.....

અને અડધી પળમાં રાગ હતો ન, હતો ધર્મગત, પણ જે ઝડપથી આ અંતુ અન્યું તેનાથી પણ વધારે ઝડપથી વાંક વળનાં પહેલાં જ રાગને ઉધરસ ખાધી, એટલે પાસેનું બંધ રહેલું આરણ્ય એકદમ ગ્રધક્યું. વીસ તરવારધારી શિપાર્ધીઓ 'દોડી પડેલાં' અને જ્વેનજ્વેતામાં રાગ ઉપર તરવાર પડે તે પહેલાં જ પાંચે વેપારીઓના હાથ અબ્બે જણે-પાછળથી પકડ્યા. રાગને પણ વાંકા વળતાંની સાથે જ પીક પાછળ મેંતાડેલી દાલ ઊંચી કરેલી જ હતી.

રાગને ખાતરી ધર્મ કે વેપારીઓ તો પકડાયા છે એટલે તે ખડખડાટ દસી પડ્યો.

'ભાઈ, શરવીર ! મિસોડી નકામી છે. તારાં માણસો તો બધાં જ દેદમાં છે. પેણ વખતચંદ્ર ગવેરીને તું ન ઓળખી શકે ? તારા ભાઈને જ તું આટલા વખતમાં બૂલી ગયો ?'

'હૈ ! વખતચંદ્ર તે તમે જ ?'

'હા ભાઈ, હા. શિપાર્ધીઓ, એમના હાથ છોડી દો. શરવીરશિક એકદમ પગે પડેલો. 'આટલી ઉદારતા મેં નહોતી ધારી.'

'અરો ! એમાં શું ? તેં મેં વખતચંદ્રને જ્યાં દીધો હતો જ ને ?' રાગને દરાનાં હસનાં શરવીરને જાઓ કરી તેને બેઠી પડનાં કહ્યું.

સુભન્તકુમાર તીલક

માનસંને

[૫મી]

તું માનસ હમેશાં કે અંચલ માટ મોલી રૂડાં
વસે મુતટ તારૂં રસિક રાજકંસો ન કાં ?
તળાવ અક્ષીનાં મુકયાં, નદિ મળે છ મારે મુકાં
હુધાપિડિત બૂમિ આ મદી હાથી બટાં મેં જતા.

તા. અ. પંડ્યા

ગૂજરાતી લિપિમાં થોડો સુધારો

ગૂજરાતી લિપિના કેટલાક અક્ષરોનાં વળણમાં થોડો ફેરફાર કરી તેને દેવનાગરીની સમીપ લાવવા માટે એક સૂચના મેં ગાંધી-અર્પિન મંથિકાળ દરમ્યાન 'નવજીવન' તથા 'પ્રસ્થાન'ના વાચકો આગળ મૂકી હતી, તથા ગૂજરાતના કેટલાક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો આગળ પત્રદ્વારા પણ મોકલી હતી. મારે કનૂઈ કરવું જોઈએ કે 'નવજીવન'ના મંચાલકમંડળે તેમ જ વિદ્વાનોના મોટા ભાગે તેને જાણું અનુમોદન આપ્યું નહોતું. આમાં એક મોટો અપવાદ શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ અને એમના મિત્રમંડળનો જ હતો. એમણે મારી સર્વે સૂચનાઓને અનુમોદન આપ્યું હતું.

તે વાતને બે વર્ષ થઈ ગયાં. એ સમય જેલમાં ગયો. જેલમાંયે લિપિની સુધારણા તેમ જ એકતાનો પ્રશ્ન મારા મનમાં અવારનવાર ઊઠ્યા જ કરતો હતો. લેખનની, શીઘ્ર લેખનની, ટાઈપરાઈટિંગની, મુદ્રણની તથા લિપિના લેખની દૃષ્ટિએ મેં છટક છટક ધણા વિચારો કર્યાં. એ બધા વિચારોમાં હું વાચકને ઇતારવા ઇચ્છતો નથી.

છટકા પછી વળી એક બે વાર મિત્રોમાં આ વિષય મેં ચર્ચ્યો. પણ એમને સમજાવવામાં હું ફાવી શક્યો નહિ.

છેવટે મને 'લાઝ્યુ' કે મારા અક્ષરોના સુધારા મારે પ્રજા આગળ કોઈ રીતે પ્રત્યક્ષ મૂકીને જ મત ફેળવવો ઘટે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય તથા ગુજરાતી ટાઈપ ફાઉન્ડ્રીની મદદથી આમ કરવા હું શક્તિમાન થયો છું. પ્રસ્થાન કાર્યાલય જે કાંઈ મારાં પુસ્તકો, લેખો વગેરે પુસ્તકરૂપે કે માસિકમાં છાપે, તે એણે સુધારેલા મરોડમાં છાપવા સ્વીકાર્યું, અને ગુજરાતી ટાઈપ ફાઉન્ડ્રીએ તેની ડાઈઓ પડત ફિમતે બનાવી આપવા સ્વીકાર્યું. એટલો ખર્ચ પણ પ્રસ્થાન કાર્યાલયે જ ઉપાડ્યો. હાલ તૂર્ત તો એ ટાઈપો ફેવળ 'પાઝકા'માં જ બનાવી શકાયા છે. પણ એનો ખર્ચ વધે, એટલે કે 'પ્રસ્થાન' માસિકના તથા પ્રકાશન મંદિરના લેખકો પોતાનાં પુસ્તકો તથા લેખો માટે એ મરોડને પસંદ કરે તો ખુદા ખુદા માપના ટાઈપો સહેજે કરી શકાય. ('પ્રસ્થાન' પોતાના નીજા લેખકો માટે પણ, તેઓ ઇચ્છા દર્શાવે તો, તે ટાઈપો વાપરવા તૈયાર છે.)

મેં સૂચવેલો સુધારો કાંઈ વધુ જ મોટો કે કોઈ મહાન સિદ્ધાન્તને ઇથલાવી પાડનારો છે એવું કાંઈ નથી. લિપિ વિષેના કોઈ મોટા સુધારાને એ બાધક ચાલ એમ પણ નથી. ફેવળ નીચેના અક્ષરોના મરોડમાં જ મેં થોડો ફેરફાર સૂચવ્યો છે. મેં જે મરોડો સૂચવ્યા છે તે પ્રચલિત દેવનાગરી લિપિના છે. ગૂજરાતી ચાર ચોપડી મણેલાનેયે એ સુપરિચિત છે. એ સુધારા આ મુદ્રણમાં જ નજરે પડે છે. પણ થોડામાં લખીએ તો તે નીચે મુજબ છે:

પ્રચલિત મરોડો—અ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઙ, ચ, જ, ઝ, ઢ, ઢ, બ, ભ.

સુધારેલા મરોડો—અ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ક, ચ, જ, ઝ, દ, ફ, બ, મ.

આખા મારતણી માટે એક જ લિપિ થાય એમ ક્ષત્રીઓમાંનો હું એક છું. પણ એ જટ સુધારો સમયમાં મુકાય તે પહેલાં દાયકાઓ નીકળી ગયો એમ મને લાગે છે. એ માટે કાયદાનીયે જરૂર પડશે. એ પહેલાં આપણું ધણું પ્રાન્નાભિમાન, ધણી પુરાતન-પત્તા, તથા ધણા કોમરે સગડા ઓગળી જતા જોઈએ. તે પહેલાં જે કાંઈ સુધારા થઈ શકે તે ખાતરી સાદસથી જ થવાના, અને તે સુધારાની મરશિયના, લોકપ્રિયતા તથા ઉપયોગિતા સુધારક મંરથાની લોકપ્રિયતા અને ઉપયોગિતા પર ભરખંબીને રહેવાની. એમાં સુધારક જે વિચાર કરવાનો તે, મારી દૃષ્ટિએ, એ હોવો જોઈએ કે એણે સુવેચેના સુધારો મોટા અને જટ સુધારાને આડે આવનારો કે એને દેવનારો ન હોવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ હું મારા સુધારા પર વિચાર કરવા વિદ્વાનોને વિનવું છું.

આખા દેશની એક લિપિ થવા માટે ત્રણ જ ઉમેદવારો છે એમ કહેવાને દરકન નથી: (૧) મહારાષ્ટ્રી કે હિંદી મરોઠની નાગરી, (૨) હર્દ અને (૩) રોમન (ફોન્ટી) લિપિ. આ ત્રણની દરીકાઈને ફેસરો એવો આવવા મંભવ લાગે છે કે (૧) નાગરી અને હર્દ એ બે લિપિઓ સ્વીકારાય, અથવા (૨) એ ત્રણે લિપિઓ રાજમાન્ય ગણવામાં આવે, અથવા (૩) પહેલી બેના સગડામાં રોમન લિપિ જ મદત્ત મેળવતી જાય અને તે જ આખરે પ્રચલિત થઈ જાય. કદાચ આ ત્રણે મુમિકાઓ એક પછી એક આવે. એકલી નાગરી કે એકલી હર્દ દેશની સામાન્ય લિપિ થાય એવો મંભવ લાગતો નથી. અથવા, કેટલાક માને છે તેમ, (૪) આપણા દેશના વિદ્વાનો આપણા દેશને તેમજ આખા જગતને મમી જાય કેવી કોઈ નવીન સરસ લિપિ નિર્માણ કરે, પણ આ તો એક મનોરથ જ ગણાય.

છટ્ટો વિજય રોમન લિપિને જ મળવાનો છે એમ માને જ કેટલાક માને છે. એ પૃષ્ઠી પે. જવાદરજાલ નેદરુ પણ છે એમ જણાય છે. ગઈ સાલ એમનાં નેદનનાં રોમની ક્કોતરી હિંદુસ્તાની માળા અને રોમન લિપિમાં એમણે છપાવી હતી. તે છપરી એમણે એ સુધારાને જટ માન્યો છે એમ જણાય છે.

મવિખ્યમાં જે બનવાનું હોય તે બને. મવિખ્યની પ્રવાને રોમન લિપિ સ્વીકારવામાં કે કોઈ નવી લિપિ નિર્માણ કરવામાં પાતાનું દિન દેખાય તો તે માવિધી ડરવાનું કે શક કરવાનું હું કશું કારણ જોતો નથી. લિપિઓ આપણી સગડા માટે સર્નાઈ છે, આપણે કોઈ એમુક લિપિ માટે સર્નાયા નથી. મૂળ ત્રાહી લિપિમાં કેટલાયે સુધારાવધારા થતાં થતાં આજની દેશની અનેક પ્રાન્નિક લિપિઓ બની ગઈ છે. એ લિપિઓનું વળી એકીકરણ કરવાની જરૂર હખી થઈ છે. એ એકીકરણનો કોયડો છેવરે કઈ લિપિના વસમાં છેડાએ તેનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવા આજે શક્ય નથી. આથો આજનો સુધારક જો એટલું જરાજર તપાસી લે કે એના સુધારો એકીકરણના પ્રથમે વધારે મૂંચવતો નથી, પણ બને તો જલદી સદાય જ કરે છે, તો તે નિમંચ માટે પગલું મુકે છે એમ મને લાગે છે.

દવે મારા સુધારાએને સમદાવું:—

(૧) નાગરી વર્ણમાળા અને ગૂજરાતી વર્ણમાળાને ચાચા જોતાં તેમાં માય તેર જ મરોઠ મને કાંઈક જુદા પાતા દેખાયા. તેમણે ૪ અને ૬ વચ્ચેનો મંદ-વદ્ સમય છે, ૫ તથા ૬, અને જ તથા ૬ વચ્ચે સામ્ય સમવાય એનું છે, અને જોડાશમાં તે:

ગૂજરાતીમાંયે દેવનાગરી મરોડના જ 'વ' તથા 'દ' સર્વત્ર વપરાય છે, અને શ્રી. ન. ક. કોલેરનાં પુસ્તકોમાં ક પણ મેં દેવનાગરી મરોડનો જ જોયો છે. એટલે ક પણ નાગરી મરોડનો આપણે વાપરવામાં હરકત નથી-અમળના. આ રીતે ક, વ અને દ માટે આપણે નન્ને મરોડ વાપરીએ છીએ. એને નહલે મારી-મૂચના એવી છે કે એક જ વાપરીએ, અને તે નાગરી મરોડ જ. બાકીના દશ મરોડોની વચ્ચે જે મુદ્દમ મેદ છે તે જો આપણે કાઢી નાંખીએ, તો લિપિના એકીકરણના પ્રશ્નમાં ગૂજરાતીએ-પોતા તરફથી એક મોટા ફાળો આપો એ પ્રશ્નનો ઉકેલ મહેલો અને નજીક આણેલો ગણાય.

ત્યાર પછી ગૂજરાતી અને નાગરી વચ્ચે જે મેદ રહે છે તે કેવળ ઉપરની માથાની લીટીનો જ. એ મેદ લિપિનો, નથી, કેવળ લેખનપદ્ધતિનો જ છે. ગૂજરાતી લિપિ પણ ખૂબ જ્યવદારમાં માથું તાણીને જ લખાતી. પણ કોઈ સારે ચોધારે પહેલાં મુદ્રકને એ માથું કાઢી નાંખવાનું મુદ્દયું અને તેણે ગૂજરાતી મુદ્રણ મહેલું અને (આપણી દૃષ્ટિએ) સુંદર કર્યું. માથું તાણીને છાપો અગર લખો સચવા માથા વિના છાપો કે લખો, એથી લિપિમંદ થતો નથી, કેવળ સ્વતંત્રમેદ થાય છે. રોમન અને ફોનિક ટાઈપમાં જે મેદ છે તેવાયે આ મેદ ન કઢી શકાય, પણ A A આવા ટાઈપમાં જેવો મેદ છે તેવો મેદ કઢી શકાય. એટલે એટલો ફેર એક લિપિના પ્રશ્નને કોઈ રીતે અગવડમાં મૂકતો નથી. મુદ્રક કે પ્રકાશકની જ્ઞાણાનુસાર એમાંથી પોતાને ગમે તેવો ટાઈપ પસંદ કરવાની જ વાત છે.

પણ એ ઉપરાંત માથાવાળી નાગરીનીયે પૂરતો ઉપયોગ રહેશે એમ હું માનું છું. તે જેવો ઉપયોગ ફોનિકનો અંગ્રેજીમાં થાય છે તેવો; એટલે કે પરમાપાના શબ્દો, ખ્યાન ખેંચનારાં વાક્યો વગેરે માટે.

જે દિવસે દેવનાગરીને જ-દેશે છોડી-દીધી હશે, તે દિવસે ગૂજરાતીનેયે કોઈ સ્થાન નહિ રહે એમાં તો શું કહેવાનું હોય ! એ દિવસને આ સુધારો પાછળે ઠેલનો નથી તેમ આગળે કાવતો નથી.

(૨) પણ આજે એ સુધારાથી કેટલા ફાયદા થઈ શકે તે જોઈએ :

આપણને આજે નન્ને લિપિએ શીખતી પડે છે. આપણી વાંચનમાળાઓમાં ત્રીજી કે ચોથી ચોપડીથી એનો મદાવરો કરાવવા નાગરી લિપિના ખાસ પાઠો મૂકવા પડે છે. એને પ્રયોજન નહિ રહે.

પરપ્રાન્તના સમ્યાસીઓને - જેને નાગરીનો પરિચય હોય - તેને કેટલી સગવડ વધશે તે કોઈ પણ પરપ્રાન્તના માણસને પૂછવાથી ખબર પડી જશે. પરપ્રાન્તની માળા શીખવામાં આપણે કેટલો વધો સમય કેવળ ખુદી લિપિનો મદાવરો કરવામાં નીકળી જાય છે, તે જોઈને બીજી માળા શીખતી પડે છે તેઓ સારી પેઠે જાણે છે. અનેક વાર લિપિના સપરિચયને લીધે જ પરમાપાં કઢેલું અને અગખામણી થઈ પડે છે.

જોડણીની શુદ્ધતા જ્ઞાણનારાઓને ઇ, ઈ કરતાં ઈ અને ઈ વધારે અનુકૂળ જ થશે. તે જ પ્રમાણે ક્યા, ક્યાં, ક્તા, ક્તા કરતાં ક્યા, ક્યાં, ક્તા, ક્તા એ વધારે અનુકૂળ થશે.

ટુંકામાં, આટલા મરોડો બદલવાથી ગૂજરાતીને ખોવાનું તો કશું જ નથી, અને સર્વેની સગવડ વધે છે.

તા, એક પક્ષ એમ કહેનારો નીકળે ખરો કે તમારા બધા મુધારા રુદ્ધ હોય તેણે એ મરોડ સમારી લિપિમાં શોધતા નથી, અને લિપિ સ-મુંદર નવે છે. આમાં જે નાવન વિચારવાની છે. લિપિની શોધા કેટલેક સંગે ટાકપ નવાવનારની જગ્યા પર સાધાર રાખે છે. આ લેખમાં વપરાયેલી ડાઈઓમાં મુધારાને ઘણો સવકાશ છે, એ મારા ખ્યાન નહાર નથી. પણ એક વાર નાગરી મરોડને સ્વીકારો એટલે પાછ-ડ્રીઓના કારીગરો અને મુશોભિત કરવાનો પ્રયાસ કરશે જ. બીજું, લિપિની મુંદરતા, અમુંદરતા ઘણે સંગે પરિચય પર જ રહેલી હોય છે. જે લિપિનો કે મરોડનો આપણને નાનપણથી પરિચય પડ્યો હોય છે, અને મમત્વ બંધાયું હોય છે, તે જ આપણને મુંદર લાગે છે. આ રીતે દરેક પ્રાન્તના લોકોને પોતાની જ લિપિ સૌથી ચડી જાય છે એમ કહેતાં મેં સાંભળ્યા છે. ગૂજરાતી અક્ષર પોતાની દાણા જેવા છે એમ આપણે ચોક્કસ માનીએ છીએ, પણ એના પર માયાની લીટી ન હોવાને લીધે તે બાંધ, અપશુકનિયા અથવા અગંભીર લાગે છે એમ મહારાષ્ટ્રીઓનો આક્ષેપ છે. મારા કાનડી મિત્રો કહેના કે કાનડી લિપિને તોલે દેશની કોઈ પણ લિપિ આવે એમ નથી. આપણને એમ લાગે કે એ આડી મુવાટેલી ગૂજરાતી જેવી છે, અથવા કરાળિયા ચીનચાં હોય તેવી લાગે છે. બંગાળીઓનો પણ પોતાની લિપિ મુંદરતમ હોવાનો દાવો છે. પણ આ બધા અભિપ્રાયોમાં લાંબા કાળની ટેવ સિવાય સૌંદર્યનો કોઈ સ્વનંત્ર ધોરણ કશું જ નથી હોતું.

ઘાટલી પ્રસ્તાવના સાથે હું સુધરેલા મરોડનો સ્વીકાર કરવા ગૂજરાતી પ્રજાને વિનંતિ કરું છું. આ હપરાંત મેં યોગ્યક મુધારા કર્યા છે, પણ તેનો હું સાજે સમજ કરી શકું એમ નથી. એ વિચારો એક બીજા લેખમાં રજુ કરવા સાચા રાખું છું.

ફિરોઝલાલ ઘનશ્યામલાલ મજાદયાલા

ટીપ: (૧) આપણા દાહનો 'ખ'નો મરોડ નાગરી જેવો નથી. છતાં એ રાખ્યા વિના ચાલે એમ નથી. મરાઠી જ માયાની લીટી વિના ર વ થઈ જાય; દિંદીમાં ખ ને બદલે પ જ લખાય. પણ ગૂજરાતી ખ મોટી તેમ જ ફેંચી લિપિમાં ગૂજરાતી જેવો જ છે. ગૂજરાતી 'ખ'માં મેં એક નાનકડો ફેરફાર કર્યો છે. પણ એનો મેં સાજે સમજ કર્યો નથી.

એ ફેરફારનો ઘાટ આંવા ખ્ ખ્ જ છે. આ ઘાટ દેવનાગરીમાંથી છતારી શકાય.

(૨) ફેંચી લિપિ પરથી એક વધારે વાત વાદ આવે છે. શ્રી. ગૌરીશંકર ઓઝાનું ભારતીય લિપિનું પુસ્તક તપાસતાં છેક બિદાર પાસે વપરાતી ફેંચી અને મારા મુધારા સાથેની ગૂજરાતી લિપિ લગભગ એક થઈ જાય છે. ફેંચી અને ગૂજરાતી વચ્ચે પડી માત્ર ઘાટલા જ અક્ષરોમાં મદસ્તવનો મેદ રહે છે: અ, ઇ, અને ય. આ પૈકી ફેંચી સ ત્ર ના જેવો છે, ય ખના જેવો છે, અને ઇનો આકાર નદન સ્વનંત્ર છે. બીજા યોગ્ય અક્ષરોમાં લખવાની દયોડીનો થોડો મેદ છે, પણ મુખ્ય સાકૃતિનો નથી. ફેંચી વ માત્ર નાગરી જેવો નદિ પણ ત્ર ના જેવો છે એટલું માત્ર કહેવું જોઈએ.

વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો

[ગદ્યાંકથી ચાલુ]

આજે વર્ગકલહોનો પ્રશ્ન આપણી સામે ઉપરિચિત થયો છે. સમાજમાં તીવ્ર વર્ગભાનનો ઉદય થયો છે, અને એકધર્મીય પ્રત્યે વહેમ અને દ્વેષ, અદેખાઈ અને ધૂર્ષિ પ્રગટ્યાં છે. આપણાં છોકરાં આપણી દબે જ જીવન ગાળે તેથી આપણને સંતોષ નથી. આપણો આગ્રહ એવો છે કે શિક્ષાસંપન્ન એવા સૌને માટે સઘળાં દાર ખુલ્લાં હોવાં જોઈએ. આમાં મુશ્કેલી એ કારણે જોવાી થાય છે કે કેટલાક ધંધા આર્થિક દૃષ્ટિએ વધારે લાભદાયક છે અને દરેકને વધારે લાભદાયી ધંધામાં પડવાનું મન થાય છે. સંપત્તિની વહેંચણી વધારે ન્યાયપુરઃસર થાય એવી જાલુ વાળખી વ્યવસ્થાથી જ આ સમાનતાની લાવનાને સંતોષ થતો નથી. પરંતુ જીલ્લિશક્તિને પણ સમાન કરવા માટે નીચેની કક્ષા ઉપર ઉતારવી એવો એ સમાનતાનો અર્થ કરવામાં આવે છે. આ શક્ય જ નથી. એવા શક્તિશાળી માણસો સમાજમાં હમેશાં રહેવાના જેમને ભાગ વ્યવસ્થાનું અને નેતૃત્વનું કામ આવવાનું અને ખીજા એવા પણ રહેવાના જેમને ભાગ આજ્ઞાપાલન અને અનુસરણનું કામ આવવાનું. જીલ્લિમાન અને ચારિત્ર્યવાન માણસો આગળ આવવાના જ અને પ્રગતંત્રના ચોક્કામાં પણ નેતૃત્વ કરનાર ખાસ મંડળ તો રહેવાનું જ. જધા જ માણસો જધી બાબતમાં સમાન જન્મે છે, અને દરેક માણસ જમીન ખેડવાને તેમ જ શાન્ત્યંત્ર ચલાવવાને સરખી રીતે જ લાયક હોય છે, એમ કહેવું એ બરાબર નથી. કામદારોના કાર્યપરત્વે પડતા ભેદો આપણે નિર્મૂળ કરી શકતા નથી. વિકાસનો પ્રત્યેક માર્ગ વિશિષ્ટ પ્રકારનો અને અનન્યપરાયણ હોય છે. આપણે એક માર્ગ પકડવા ઈચ્છતા હોઈએ તો ખીજા માર્ગો ઉપરથી આપણી નજર ખેંચી જ લેવી જોઈએ. આમવર્ગ ઉપરના જીલ્લમી પ્રતિબંધો કાઢી નાખવા જોઈએ, તેમનું અચાન દૂર કરવું જોઈએ, તેમની પ્રતિષ્ઠા વધારવી જોઈએ અને જીવનને ઉચ્ચ કરવાના સઘળા માર્ગો તેમને માટે મોકળા હોવા જોઈએ, એ જરૂરનું છે. પરંતુ તેથી આપણે એવા ભ્રમમાં તો ન જ પડીએ કે પ્રાપ્ત અને જડ વચ્ચેના, સમર્થ થોજક અને આજ્ઞાધારક કામદાર વચ્ચેના ભેદો પણ આપણે નાબૂદ કરી શકીશું. સમાનતાની આધુનિક લાવના આપણને કેવળ “મનુષ્ય પ્રાણી” બનાવી દેવા ઇચ્છે છે, પણ આવાં પ્રાણીઓ ક્યાંયે હરતી ધરતતાં નથી.

આપણા દેશને નજીકના ભવિષ્યમાં જ કારખાનાંપદ્ધતિનાં જોખમો સામે આકરી બાંધવાની છે. કારખાનામાં મજૂરી કરતાં માણસો સંચા જેવાં બની જાય છે. ત્યાં તૈયાર થતા માલ સાથે તેમને કશી લેવાદેવા હોતી નથી. તેના ઉત્પાદનમાં તેઓ કશો આનંદ લઈ શકતાં નથી. તેને લીધે કામ કેવળ વેડ બની જાય છે અને તેમાંથી આત્મસંતોષ મળતો નથી. આવાં યાંત્રિક કામો યંત્રો મારફત જ ન થઈ શકતાં હોય અને માણસોએ જ કરવાનાં હોય તો જેટલાં તે ઓછાં કરવામાં આવે તેટલું સારું. જેમ જેમ કામ વધારે યાંત્રિક

અને એકસુરું થતું જાય છે, તેમ તેમ કામદારને વધારે નવરાસની અને એ નવરાસનો સદુપયોગ કરતાં આવડે તે માટે વધારે કેળવણીની અને સંસ્કારિતાની જરૂર રહે છે. કામદારોની દશા કેવળ મન્ત્રીના દર વર્ષાએ સુખરવાની નથી. તેઓ વધારે સુખશાન્તિ ભોગથી રોકે ત્યારે જ તેમની દશા સુધરી કહેવાય. યોગિક કામ કળાદારના અથવા તો રાજદારી પુરુષના કામ કરતાં પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ વધારે લાભદાયી હોતું જોઈએ. કારણ, પૈસાં બીજા કામ કરનારાઓને તો પોતાના કામમાંથી જ કામનો ખર્ચો મળી રહે છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ઊંચામાં ઊંચું એટલે કે અધ્યાત્મવિદ્યાનો ભંડાર સાચવવાનું કામ કરનારને ઓછામાં ઓછું ધન મળતું. બ્રાહ્મણ પાસે રાજદારી સત્તા નહોતી, તેમ ધન પણ નહોતું. મને લાગે છે કે આ વ્યવસ્થામાં બહુ ન્યાય રહેલો છે; કારણ, જેમનું કામ આત્માને જડ કરી નાખનારું છે તેમના પ્રત્યે આ વ્યવસ્થામાં સદાનુભૂતિ છે. વળી આપણે એ પણ યાદ રાખતું જોઈએ કે અર્થ એ જ માણસના જીવનનું સૌથી મહત્ત્વનું અંગ નથી. માણસની આર્થિક સ્થિતિ ઉપરથી તેના દરજ્જાનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. ભુગાર કે સદામાં શ્રીમંત બનેલા માણસો પ્રામાણિક કારીગરો કરતાં જરાય ઊંચા ન ગણાય. અર્થને જ પ્રાધાન્ય આપતાં આપણે ચારિત્ર્યમાં યોક્તસ ઊતરવાના. વળી આપણે એ પણ બૂઝતું જોઈએ નહિ કે પ્રગ્નના બધા જ માણસો રાજદારી નેતૃત્વના અથવા તો લશ્કરી સરદારીના ધંધામાં પડી શકે નહિ. લોકોએ ભુદાભુદા ધંધા કરવા જ જોઈએ, અને ભુદાભુદા ધંધાને લઈને ભુદીભુદી ટેવો અને વૃત્તિઓ પેદા થયા વિના રહે જ નહિ. માટે એક ધંધામાંથી બીજા ધંધામાં દાખલ થવાના પ્રસંગો કાઈ કાઈ વાર ભલે બને, પરંતુ એવાની સંખ્યા મોટી ન હોય.

સૌ વર્ષ ઉપર તો યુરોપમાં ખાતરીપૂર્વક એમ મનાતું કે સમાજ વ્યક્તિને માટે છે, એ સમાજશાસ્ત્રનો છેવટનો સિદ્ધાંત છે. પરંતુ આજે એ માન્યતા વિશે એટલી ખાતરી રહી નથી. સમાજને સજીવ વિરાટ મળવાની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિમાં જે નૈનિક લાભો રહેતા છે તે નરક દેવ ધ્યાન ખેંચાવા માંડ્યું છે. કોઈ પણ જીવંત સમાજ, એ, વધુ કમાણી અને વધુ સમયરો માટે બાકીનાઓ સાથે તથા અંદર અંદર દરીદ્રાર્થ કરના એવા વેપારીઓ અને સિદ્ધકો, શરારો અને વજારો, ખેડૂતો અને વણકરો, એમના સમૂહોનું સિધ્ધિ અથવા અવ્યવસ્થિત ટાળુ નથી. ક્ષિત્ર ક્ષિત્ર સમૂહોના રાજ્યોએ પોતાની સુખમ શક્તિઓને ખીણવરી દોષ તો તેમણે લાગણીની અમુક એકતા, સાચા માટે કે નરસા માટે સૌ એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે એવું ભાન અનુભવતું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ વર્ણવ્યવસ્થા બહુ ઉપયોગી છે. કારણ, સમાજને તે વિરાટ શરીર માને છે, તથા આર્થિક ઝડપણ અને આર્થિક સાફસને જીવનનું ખેવ માનવાને બદલે, સ્વાર્થસિદ્ધિ અને વાસનાનૂષિ કરતાં ઊંચો એવો ધર્મ તે ઉપરો છે. પોતાના પાટોશીઓની સેવાને તે અપ્રધાન આપે છે. પાટોશી ધર્મનો ઈનકાર કરવો એને તે પાપ માને છે.

પ્રગ્નનંત્ર અથવા સમાનતાનો અર્થ એ નથી કે નમામ વિસમજનાઓ બૂઝી નાખીને સૌને એકસરખા કરી નાખવા. આપણે આપણા આત્માને એકસરખા પોતાક પદ્ધતી શકતા નથી. એમ કરતું એ જ સરમુખતવારી. દરેક માણસને માંત્રત્વની માપના કરવાની નિમિત્તે જે શક્તિ આપી છે તે શક્તિ વિકસાવવાનો સમાન દક્ તેનું જ નામ ખરી અમાનતા અને તે જ ખરું સ્વાનંત્ર્ય. જે આપણે માનીએ કે દરેક માનવ નમૂનો કોઈક અન્નિમ,

અનન્ય શક્યતાનો અવતાર છે, તો પછી કોઈ પણ નમૂનાનો નાશ કરવાથી આ વિશ્વની રચનામાં ન્યૂનતા આવે જ. શુદ્ધિએ સર્જનવેલા તમામ આદર્શોને પ્રગતિને પોષવા નોર્ધએ. દરેક પ્રકારની સેવા વિગટને સરખી ઉપયોગી છે. સમાજ એ સજીવ શરીર છે, તેનો ઉદ્દેશ્ય અને હેતુ એક છે, પણ તેનાં કાર્ય વિવિધ છે. સમાજનું કોઈ પણ એક અંગ કે વર્ગ સાચી સ્વતંત્રતા ન ભોગવી શકે, બધાં સુધી ખીજનું અંગો બંધનમાં હોય. નીચેના શ્લોકમાં પ્રગતિસ્વાતંત્ર્યનો સાચો આદર્શ વ્યક્ત થાય છે:

સર્વસ્ત્રતુ દુર્ગાણિ સર્વો મત્રાણિ પર્યતુ ।

સર્વઃ સદ્બુદ્ધિમાનોતુ સર્વઃ સર્વત્ર નન્દતુ ॥

સૌ જીવનના કંઠે માર્ગો વટી જાય, સૌ ભદ્રનાં દર્શન પામે, સૌને સદ્બુદ્ધિ મળે, સર્વત્ર સૌ આનન્દ ભોગવે.

વર્ણવ્યવસ્થામાં ધનોપાર્જન અથવા તો સુખોપભોગની બાબતમાં સમાનતા નથી, પરંતુ આધ્યાત્મિક આદર્શોની બાબતમાં તેમાં સમાનતા છે. કારણ, તે એમ સ્વીકારે છે કે પ્રત્યેક આત્મામાં એવું કંઈક પરમ તત્ત્વ રહેલું છે, જેના ઊંચતીય એવા ભેદ ન પાડી શકાય. વળી તે દરજ્જા કે પ્રતિષ્ઠાના ભેદની અવગણના કરીને મનુષ્યમાત્રને સમાન ભૂમિકા ઉપર મૂકે છે. અને આગ્રહ રાખે છે, કે દરેક વ્યક્તિને પોતાનું સ્વત્ત્વ પ્રગટ કરવાની તક મળવી જ નોર્ધએ. આર્થિક વ્યવહારમાં હિંદુ સમાજનો આદર્શ એક સહકારી મંડળ અથવા બન્ધુસમાજ જેવો છે, જેમાં દરેક પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આપે અને જરૂરિયાત પ્રમાણે લે. રાજકીય બાબતમાં નોર્ધએ તો કાયદાની નજરે સૌ સમાન અધિકાર ભોગવે છે; અને આ બે વસ્તુઓને લીધે સૌ સાચું આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્ય મેળવી શકે છે. કોઈ પણ સમાજની ન્યાયી વ્યવસ્થાનો આધાર આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા, રાજકીય સમાનતા અને આર્થિક બન્ધુતા ઉપર રહે છે.

સામાજિક વ્યવહારમાં આપણે નોર્ધએ ધીએ કે એક સત્તાધારી સમૂહ અથવા વર્ગ બાકીના ખીજ વર્ગોને હમેશાં દબાવે છે. બધારે જગીરદારશાહી ચાલતી હતી, ત્યારે લશ્કરી ધંધો સૌથી ઊંચો ગણાતો. આજની મૂડીદારશાહીમાં ધન સર્વોપરિ સત્તા ભોગવે છે. હિંદુ આદર્શ ધર્મને ઉચ્ચ સ્થાન અને અર્થને ઊતરતું સ્થાન આપે છે. કારણ, ધર્મ અને અધ્યાત્મ તો પરમ સાધ્ય છે. તેની સાધના અથવા ઉપાસના ખીજ કોઈ સાધ્યને માટે નથી. સમાજમાં સાચા પાત્રણનું સ્થાન ઊંચામાં ઊંચું છે. સ્વાતંત્ર્ય તથા સંયમ એ બે વિરોધી દેખાતાં તત્ત્વોનો તેનામાં બરાબર મેળ સધાયેલો બોવામાં આવે છે. દુનિયા પ્રત્યે ઉત્કટ પ્રેમ હોવા છતાં તેનામાં અંતઃ લોભ જરાયે નથી. તેનામાં સંપૂર્ણ આત્મ-સમર્પણ અને સંપૂર્ણ સેવાનો સુયોગ બોવામાં આવે છે. પરાક્રમી ક્ષત્રિય એ હિંદુસ્તાનનો આદર્શ નથી; કારણ, તેને પૂર્ણ દર્શન નથી થયેલું. તે પક્ષાપક્ષીથી પર નથી. પોતાનું વિરોધી એવું કંઈક તેને હમેશાં હોય છે, અને તેને પરાજીત કરવું એ તેનું લક્ષ્ય હોય છે. પાત્રણ ક્ષત્રિયને સમસ્ત જીવનનું દર્શન થયેલું હોય છે. તે પક્ષોથી પર હોઈ વિવિધ ભેદોને નિહાળતો એક અખંડમાં મક્ક રહે છે. કોઈની વિરુદ્ધ ખીજની સાથે તે ભજે તો તે પોતાની જાત પ્રત્યે જ દ્રોહ કરે. તે નથી લડતો તેનું કારણ એ નથી, કે જ્યાં યુદ્ધોને તે નિરર્થક માને છે; તેનું કારણ તો એ છે કે તે પોતાનાં યુદ્ધો લડી ચૂક્યો છે, અને હવે તેને લડવાપણું રહ્યું નથી. જગત સાથેના

પોતાના બધા સંપ્રદાયોમાં તેણે વિનય મેળવ્યો છે અને હવે તે શાન્તિ બોગવે છે. ગૌતમને તથા ઈસુને માર અને શવના લલચાવવા આપ્યા હતા, અને શુદ્ધ તથા ખ્રિસ્ત યના પહેલાં તેમને તેમનો પરાલય કરવો પડ્યો હતો. સૌની સાથે મૈત્રી એ બાલકનો મુખ્ય ગુણ છે. મૈત્રી કર્મસમાપ્તેષુ માર્ગગત્યોત્તમં ધનમ્ । ક્રમે ક્રમે પગથિયે પગથિયે ચડ્યા સિવાય આપણામાંના ધણા એ રિયલિટી પહેંચી રાષ્ટ્રીએ નહિ. વીર ક્ષત્રિય હોવું એ જાની અધિ ધવાતી પહેલાંની રિયલિટી છે. જે ક્ષત્રિય તરીકે બહાદુરીથી લડે છે તેને રણસંગ્રામ દ્વારા અમલી અનુભવ મળે છે અને જ્ઞાનની દિગ્ધ શાન્તિને માટે તે પરિપક્વ થાય છે. રણજીમિ ઉપર યા કરવામાં અને યા બીજવામાં, મારવાને તેમ જ મરવાને તૈયાર રહેવામાં જે ધીરતા રહેલી છે તેની ઔરિશ્ટાદલે તેમ જ ધણા લશ્કરી પુરુષોએ પ્રશંસા કરેલી છે. અવિતનો બોગ આપવાની તત્પરતા, એ બચી કોટિના માણસનું લક્ષણ છે. ક્ષત્રિયનો મુખ્ય ગુણ સૌર્ય છે, પરંતુ એ કાંઈ બાંધમાં બંધો ગુણ નથી. કારણ, ક્ષત્રિયના સૌર્યનો ગમે તેટલો ઉત્કર્ષ થાય તોપણ જેવડે તો તે આપણામાં રહેલી પાશવશક્તિની જ અભિવ્યક્તિ છે. આપણી પાશવતાનું જ્યાં સુધી સમન નથી થયું ત્યાં સુધી લડાઈઓ અને સિપાહીઓ રહેવાના. અતિશય સુધરેલો માણસ પણ કદી કદી પશુ બની જાય છે. સુધરેલા માણસમાં હિંસાશક્તિ નિર્મળ થયેલી હોતી નથી, પણ દગાગેરી હોય છે.

જીવનમાં એવા મામલા આવે છે, ત્યારે હડહડતો અન્યાય નેત્રીને હૃદય દુઃખ અને ક્રોધથી ચિરાય છે. ત્યારે ક્ષત્રિયની આંખ લાલ થાય છે અને તે અન્યાયીને પકડાર કરે છે: “બખ્તરદાર, હવે તારું આવી બન્યું છે. જીવતો જવાનો નથી.” સાચો બાલક તેવું પ્રમંથે કહેશે: “એમ મા કર, નેત્રીએ તો મારો જન લે.” જેમ માણસ વધારે બંધો, તેમ તેના હકો ઓછા અને જ્યાબજારીઓ વધારે.

સ્વપ્રદક્ષા પોતાના આદર્શોની તત્કાળ અને સંપૂર્ણ સિદ્ધિ ધોરેલી નેવા ઇચ્છે છે. પરંતુ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો તો કમઘ: પરિવર્તન ઉપર જ ભાર મૂકે છે. વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની તથા વાસ્તવના નિયમોની તે ગણના કરે છે; પણ ઉનાવગિયો આદર્શદક્ષ માણસની અપૂર્ણતાઓથી આઘાત પામે છે, પ્રગતિના ધીમા વેગથી અકળાય છે, આદર્શો મારેના પોતાના ઉત્સાહનું આરાધન બીજા સૌમાં તે કરે છે, સત્ત્વ યુગના દૂકા માર્ગોનાં તે સ્વપ્નાં સેવે છે અને એમ કરીને તે વિદોહી બનેને જગવે છે. એવા માણસને સરકાર લપડે ગળે છે. તેના ઉપર મૂકવામાં આવતા અંકુશોનો વિરોધ કરવા જતાં સમાજને તે અરાજકતાના નેપથ્યમાં નાખે છે. હદાપણનો માર્ગ એ છે કે આપણા પગ પૃથ્વી ઉપર રાખવા અને દષ્ટિ તારા ઉપર સ્થિર કરવી. બાંધ અને નાંધ, ગણા અને મૂર્ખો બધા જ સાધારણ માટીના બનેલા છે અને તેમની મારફત જ આદર્શો સિદ્ધ કરવાના છે. જો બધા જ માણસો જાની દોન તો જીવન બહુ સરળ હોત. પરંતુ જ્ઞાન મેળવવા માટેના પ્રવલનમાં માણસોને અકળતા જુદા જુદા પ્રમાણમાં મળે છે. તેથી જ જીવનના પ્રભો વિવિધ રૂપ ધારણ કરે છે. હિંદુ મુનિઓએ માણસોના ઓછા વિકસિત અને પિરેલ વિકસિત અથવા મધ્ય અને હિંજ એવા બે બેદ પાડ્યા છે. ઓછા વિકસિતમાં આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મનિયમનની શક્તિઓનો ઉદય થયેલો હોતો નથી. દિવનના પાણુ ત્રણ વર્ગ પાડ્યા છે, બાલક, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય. આનં-સાક્ષાત્કારના માર્ગની જુદીજુદી શ્રેણીઓ પ્રમાણે માણસોનું જુદાજુદા વર્ગમાં વર્ગીકરણ

કેરવામાં આવ્યું છે. માણસ ગમે તેટલી નીચી ભૂમિકા ઉપર હોય, પરંતુ ગુણોત્કર્ષની પ્રક્રિયા અનુસાર વહેલોમોડો તે સર્વોચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચવાનો અને કાળના વારાફરતી તેને મુક્તિ મળવાની. પોતાની સ્વાભાવિક કક્ષાએ પહોંચવાનો અવકાશ અને સમય દરેકને આપવામાં આવે છે અને જેનામાં જોયા ચડવાની વૃત્તિ હોય છે તેને પોતાની શક્તિને યોગ્ય ભૂમિકા ઉપર ચડાવવામાં પણ આવે છે.

સમાજની પ્રગતિ થતાં જુલજુલદા ધધા વચ્ચે બેઠ પાડવામાં આવ્યા, અને વિશેષાધિકાર તથા પ્રતિબંધોને લીધે કેટલીક ગતિઓ બીજી કરતાં હલકી ગણવા લાગી. પરંતુ આ જાંચનીચની ભાવનાએ ન્યારેન્યારે ભિન્નભિન્ન ગતિઓની આધ્યાત્મિક પ્રતિષ્ઠા તથા સમાનતા ઉપર આક્રમણ કર્યું છે, ત્યારે તેની સામે વિરોધો જાગ્યા છે. મિથ્યા ગર્વિષ્ઠનો હમેશાં તિરસ્કાર થયો છે. એક કારીગર, એક ક્ષત્રિયના જેટલો જ સંસ્કારી હોઈ શકે એમ મનાયું છે. કંઈ છે કે, માનવગતિના આરંભકાળમાં વર્ગબેદ ખિલકુલ નહોતો; કારણ, બધા જ સ્તરમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. સર્વે વ્રાહ્મિદં જગત્ (મહાભારત, શાન્તિપર્વ), શ્રુતિવચન તો એવું છે કે માછી, ગુલામ અને જુગારી પણ સ્ત્રી છે. વ્રજ દાસા વ્રજ દાસા વ્રજવેમે કિટવાઃ । ભાગવતમાં કંઈ છે કે જેમ ઈશ્વર એક છે તેમ વર્ણ પણ એક જ છે. મનુ કહે છે કે જન્મથી તો બધા શુદ્ર જ જન્મે છે, પણ સંસ્કાર કરીને દ્વિજ કહેવાય છે. વર્ણનો આધાર શીલ અથવા ચરિત્ર ઉપર છે. “ માણસ પોતાના કર્મથી બ્રાહ્મણ થાય છે, કુળ કે જન્મથી નહિ; ચંડાળ પણ શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાળો હોય તો તે બ્રાહ્મણ છે. બ્રાહ્મણને પણ પૂજ્ય એવા કેટલાક મહર્ષિઓ મિશ્ર અથવા સંકર ગતિના હતા. વસિષ્ઠ મુનિ ગણિકાને પેટે જન્મ્યા હતા, વ્યાસ માછીકન્યાના પુત્ર હતા અને પરાશરનો ઉદ્ભવ ચંડાળકન્યાથી થયો હતો.

ગણિકા ગર્ભસંભૂતો વસિષ્ઠઃ મહામુનિઃ

તપસા વ્રાહ્મણો જાતઃ સંસ્કારસ્તત્ર કરણમ્ ।

જાતો વ્યાસસ્તુ કૈવલ્યાઃ શ્વપાકચાસ્તુ પરાશરઃ

બહોઽન્યેપિ કિત્ત્વં પ્રાપ્તા યે પૂર્વમદ્વિજાઃ ॥

પરમગતિ અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે તો જેટલા ઉચ્ચ તેટલા જ નીચ પણ અધિકારી છે. શ્રીકૃષ્ણ લગવદ્ગીતામાં કહે છે: પાપીને પેટે જન્મેલા, સ્ત્રીઓ તથા શૂદ્રો પણ માટું શરણુ લે તો પરમ ગતિને પામે છે.

માં હિ પાર્યં વ્યપાત્રિત્ય ચેડપિ રયુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈરયાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેપિ ચાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥

અંત્યજને પણ ભક્તિમાન હોય તો નામસંપ્રીતન દ્વારા પરમ જ્ઞાનના અધિકારી થાય છે. સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો તથા પતિત બ્રાહ્મણો પણ જન્મતપદ્ધતિ તેના અધિકારી થાય છે.

અન્ત્યજાઅપિ ચે મક્ષા નામજ્ઞાનાધિકારિણઃ ।

સ્ત્રીશૂદ્રવ્રજાચ્છૂનીં સંત્રજ્ઞાનાધિકારિતા ॥

મુક્તિને માટેની તાલાવેલી જેટલી શ્રીમંતમાં તેટલી જ નિર્ધનમાં, જેટલી બળવાનમાં તેટલી જ નિર્બળમાં હોઈ શકે છે. પ્રેમ એ કોઈ અમુક વર્ગનો ઇગરો નથી. તેમ ભક્તિપૂર્વક

જપતપ કાંઈ જાગરી વસ્તુ નથી. એ એ ગુણો આગળ સામાજિક ભેદો અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

મોક્ષનો અધિકાર સૌને છે, પણ દરેકને પોતપોતાના વર્ણ અનુસાર ચાલતી આવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે તે માટે પુરુષાર્થ કરવાનો વિધિ છે. પહેલા ત્રણ વર્ણને વેદવિદિત યજ્ઞો દ્વારા મોક્ષ મેળવવાનો અધિકાર છે, પરંતુ ચોથા વર્ણને એ અધિકાર નથી. ઉપનયન અને વેદાભ્યાસનો તેમને માટે નિષેધ હતો. સમાજને કદાચ એવી બીજી ભીતિ લાગી હશે કે એ અધિકારથી પોતાની ઉપયોગી અને આવશ્યક સેવા કરનારનાં મગજ ફરી જશે; છતાં એ સંસ્કારવિધિ અને વેદાભ્યાસ વિના પણ તેઓ મોક્ષના અધિકારી તો છે જ. શંકરાચાર્ય સ્વીકારે છે કે પૂર્વજન્મના પ્રણયને લીધે સૂત તથા વિદ્વર જેવા શુદ્રોને પરમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. ઇતિહાસ પુરાણના અભ્યાસથી, જપથી, ઉપવાસથી અને પૂજાથી માણસને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ થઈ શકે. દરેક માણસને માણસ હોવાને કારણે જ પરમ પદનો અધિકાર છે.

આપણા દેશના ઇતિહાસના આરંભથી જ આપણે સમાનતાને માટે લડતા આવ્યા છીએ. સનાતન ધર્મના રત્નભરપૂર અને ફેરફારના વિરોધી એવા વસિષ્ઠ તથા સુધારકોના અગ્રણી અને સ્વાતંત્ર્ય તથા મુક્તિના પુરસ્કર્તા એવા વિશ્વામિત્ર વચ્ચેના ઝઘડાનો પુરાવો આપણી પાસે છે જ. સનાતની વસિષ્ઠનો આગ્રહ વેદધર્મનો પ્રચાર આર્થ જાતિઓમાં જ મર્યાદિત રહે એવો હતો; ત્યારે સુધારક વિશ્વામિત્રનો પ્રયત્ન એને સાર્વત્રિક કરવાનો હતો. ઉપનિષદ્ધની પ્રવૃત્તિ પ્રજાકીય સ્વરૂપની હતી. બૌદ્ધ ધર્મ ઉચ્ચનીચના ભેદને ધિક્કારી કાઢે એ સુવિદિત છે. શંકરની ફિલસૂફીનો સાર ભોઈએ તો તે પ્રજાકીય સ્વરૂપની જણાય છે. રામાનુજે તો શૂદ્ર અને પંચમ વર્ણના માણસોનો પણ આસ્વાસ તરીકે સત્કાર કર્યો છે.

વેદમાં લખેલા અનુભવજ્ઞાનની અસર નીચે જ લોકોનો વિકાસ થયો તેઓ વૈદિક આચારના પાલનને વળગી રહ્યા. તેમના આચારવિધિ વિશિષ્ટ પ્રકારના હોઈ બીજાઓના આચાર કરતાં જુદા પડી જતા હતા. દરેક વર્ણને બીજાઓના આચારવિચારની દખલ વિના પોતાનો જીવનક્રમ ઘડવાની છૂટ હતી. કારણ, બીજાઓના આચાર-વિચારથી ગોટાળો ઉત્પન્ન થવાનો અને ખરો ઉદ્દેશ માર્યો જવાનો ભંભવ છે. પરંતુ થોડા જ વખતમાં આચારવિચારનાં આ વિશિષ્ટ રૂપો એ દરેક વર્ણને જાણે અલગ ધાર્મિક ઈશ્વરો હોય એવું ગણવા લાગ્યું, અને તેમાંથી ઉચ્ચનીચના ભેદો ઉત્પન્ન થયા. લોકોની વિવૃદ્ધિને અથે જ્ઞાતિવ્યવસ્થા અમલમાં આવી હતી. પરંતુ આજે લોકોની વિવૃદ્ધિ અને કલ્યાણને અર્થે જ એ ઇશ્વરનાં બંધનો તોડી નાખવાની જરૂર છે. સર્વસામાન્ય ભૂમિકા ઉભી કરવાથી જ્ઞાન વિરોધ પ્રજાકીય જનશે. સત્ય યુગમાં કેવળ પ્લાહણો જ તપ કરતા; ત્રેતાયુગમાં પ્લાહણોની સાથે ક્ષત્રિયોને એ અધિકાર મળ્યો; દ્વાપરમાં ત્રણે દ્વિજવર્ણો તપ કરવા લાગી; અને હવે આ ચોથા કળિયુગમાં ચારે વર્ણોને એ અધિકાર છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વર્તમાન યુગમાં જ્ઞાતિ કે ભિન્નતા ભેદ સિવાય મનુષ્યમાત્રને માટે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોનાં દ્વાર ખુલ્લાં હોવાં જોઈએ.

હનૂમાનની ભક્તિભાવના

[અનુક્રમ]

આટલી ભાવના મારી, ના અન્ય કંઈ કામના,
પૂર્ણ રામ કરે પૂર્ણ વરદા વિશ્વપાવના.
યોગસાધન શાં મારે ? વૃથા માનું તેપ પ્રતોઃ
શ્રીપાદપદરેણુમાં છે મારી સર્વ સિદ્ધિઓ.
સમાધિમંદિરે ખાલી પ્રવેશું શીદ શોધવા ?
ધરાની ધૂળમાં ચે હો પ્રભો ! દર્શન આપનાં.
રામસૌન્દર્યનું પદ્મ હૃદયે ત્રિશ્વ ચરાચરે;
ભુંગ શું મુખ ત્યાં મારું મન હો લીન મુંજને.
ભલે ઉદલાસતા લોકો ભડતા ઉત્સવો કરી,
રામધૂને જ હો મારી પરમાનંદપર્વણી.
શીળો સ્પર્શમણિસ્પર્શ શ્રીરામજયોતિનો થળે;
કાયા લોહિતાગ્રી તમસ્વર્ણવર્ણ બની જળે.
નેત્રે શ્રીરામ એ તારા પલકે મધુરું સદા;
ધનશ્યામ તણી છાયા છત્ર હો મુજ તાપહા.
ચિત ચંચળતા ત્યાગી સેવો રામપદે રતિ;
અખંડ જીવનજયોતે ભિતરો રામ-આરતી.
નીતયાં માનસે મારે હંસ રામતણો તરો;
મીઠું ભાવનહીદૃષ્ટિરે રામનું ગાન મર્મરો.
હૈયું ચક્રોર શું જૂરો ચૂમવા રામ-વાદળી;
પ્રાણના કુંજમાં ખૂલો અનેરી રામની કળી.
શીળી શોભો ચિદાકાશે શ્રીરામમુખ પૂર્ણિમા,
વિપાદમ્લાનિની છાયારાત્રિને અજવાળવા.
ભક્તિની કયારીમાં પુણ્યે પુણ્યે પાવિત્ર્ય મહેકતાં,
વિલાસ ત્યાં જ હો મારા ભુંગ જ્યાં 'રામ' મુંજતા.

રામના રૂપસિંધુમાં આત્માની નાવ માહ્યરી
 નાચતી ફૂદતી રહેને પરમાનંદહૃદયથી.
 માધુરી દેવની વિશ્વે શાશ્વતીથી ઝરી રહી,
 એને પી પી કરું પ્રીતે ચિરંજીવ ણની અહીં.
 રામનેત્રે મહાસિંધુ દીસે ખાઓચિયા સમો;
 એને ઓળંગવા માટે ખસ છે એક ફૂદકો.
 પ્રભો ! શ્રીપ્રેરણા મારો પ્રવૃત્તિપંથ આંકળે;
 કીર્તિને શિખરે મારે આપની જ ધન્ય ઊડો.
 દેવની દુતિની રેખે મારું શાસ્ત્રલખાણ હો;
 અંતયાંભીતણી આસા ધર્મની સત્ય આણુ હો.
 તારામણિતણી માળા શું કરું કંઠમાં ધરી ?
 હૈયું ચે આ ચીરી નાખું જો ન ત્યાં રાજતા હરિ.
 સેવાના શ્રમનાં જિંદુ હો ગંગાજળ માહ્યરું,
 અંગે અંગે અહોરાત્ર શુચિ સ્નાન કરાવતું.
 સુકિતદાયી મહામંત્ર જિહ્વાએ રામનામના
 રમો; પ્રેમસુધાપાને શમો સૌ દાહ કામના.
 દલો દુરિતનાં ઘોર અધારાં રાજ્ય રક્ષતાં
 ઊલટે કાલસિંધુ શાં પાપદંડ ઉગામતાં,
 એમને વારવા મેરુ વજ્રકાયાતણો ણનો,
 શેલગદાસમા હાથે એમનાં હાડ ચૂર્ણ હો.
 આસુરી મોહ માયાનાં ઘેરાતાં ઘોર વાદળાં
 વિખેરી નાખતો વેગે ઝંઝાવાત ચહું થવા.
 પૈશાચી ચિચિચારીને હાક મારી શમાવજો;
 પનોતી પાયની નીચે અંપાઈ અતળે જી.
 લલે ઠારી મહાવજો તૂટે માથે કડૂડતાં;
 ડગું ના લેશ હું તો ચે, એવી હો મુજ ધીરતા.
 અવિરામ સુખે દુઃખે હામ હાથાં વિના પ્રભો !
 દિવ્યતાર્થ લડું એવો મહાવીર બનાવજો.

ક્રુધા સંતોષવા માગું સ્વર્ણસૂર્યતણા ફળે;
 તૃષા મારી હઉં ઠારી અનંતરસ ને મળે.
 પ્રાણનાં ઊભરે આવી જળે એળે વહી જતાં
 વાસનાવહને, શક્તિહીનતામાં શમી જતાં;
 બાંધી સંયમના બાંધ વેગ એ અંધ રોકતો,
 કટિબદ્ધ રહો વજ્રકણોટો બ્રહ્મચર્યનો.
 પ્રભુની પુણ્યજ્વાળામાં પાપપુરી બળી જળે;
 હ્રુમ વેકુંઠની લક્ષ્મી મંગલા હોંધ આવળે.
 પ્રભો! સત્યંતણે પાયે પ્રેમરાત્ર્યે પ્રેયારંજે;
 આંગણે આંગણે વિશ્વે કંલપંવૃક્ષે ઉગાડળે.
 આસુરી ગઢની ઠાળી દીવાલો ઊખડી પડો;
 શ્રદ્ધાપાયે મહાજ્યોતિગઢો આકાશમાં અડો.
 ત્રિલોકે આપની ગેળી કેચેરી નંચાં લેરાય છે,
 બીજું ના, દારને ખૂણે રાખીને સંતરી મને.
 યુદ્ધમાં રુદ્રની ક્રાંતિ, શાંતિ આત્મસમર્પણે,
 બ્રાંતિહીણ મતિ લેદ્ર, રતિ હો રામદર્શને.
 હૃદયે રેમળે રામ, વિશ્વે વિશ્વસ્વરૂપે હો!
 આણુએ આણુ સેવામાં સિદ્ધલોવ ચહું લહો.

સ્ત્રીનો સ્વભાવ અને શક્તિ

પ્રિય બહેન,

તારો લાંબો પત્ર મળ્યો, આનંદ થયો. તું મારી પાસેથી સવિસ્તર ઉત્તરની આશા રાખે છે એ જાણ્યું; પણ તે એટલા બધા તકરારી પ્રશ્નો એમાં ઉપરિચય કર્યા છે કે જો હું તેનો સવિસ્તર ઉત્તર આપવા બેસું તો ખામું મોટું પુરતક જ થાય. પણ તું જાણે છે મને એટલો વખત જ નથી, અને વળી શક્તિ પણ નથી. પણ તું એમ મને છોડે એવી નથી એ હું સમજું છું. એટલે આજે એ તારા પત્રનો ઉત્તર લખવા બેસી છું. હું ધારું છું કે તું જોઈશ તો નહિ જ લગાડે અને જો જોઈશ તો લેઈશ કહે છે તેમ 'વધારે ખાજો!' કાષ્ઠિપણ મંજેગોમાં સત્ય તો કહેવું જ જોઈએ અને તારો સત્ય વિષેનો આગ્રહ મારાથી ક્યાં અમનપ્યો છે ?

તે હિંદુ શાસ્ત્રકારોને ખૂબ જ ઊધડા લીધા છે. આ જમાનામાં સ્ત્રીઓનું માન ખૂબ વધવા લાગ્યું છે એટલે તને એમ જ લાગે એમાં મને કશી પણ નવાઈ લાગતી નથી. પરંતુ તું જ્યારે 'સાયન્સ'ની વાત કરે છે ત્યારે તારી પાસેથી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિની આશા હું જરૂર રાખું. હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીઓની ખૂબ જ નિંદા કરી છે એટલે તું તેમને 'સ્વાર્થો', 'ક્રમઅક્રમ' અને 'દુષ્ટ' કહે છે તે શું વાજબી છે ? હિંદુ શાસ્ત્રકારો જે રીતે સ્ત્રી-સ્વભાવને સમજી શક્યા તે પ્રમાણે તેઓ લખી ગયા છે. સ્ત્રીની પ્રકૃતિનો ઊંડો અભ્યાસ કરી તેઓના સમજવામાં જે કંઈ આવ્યું તે નીચર રીતે તેઓ લખી ગયા, અને સમાજને ચેતવના ગયા કે સ્ત્રીઓથી બચો—ચેતો એમનું એ સત્ય દર્શન આપણને આજને જમાને અનુગતું લાગે તેમાં દોષ આપણે કે એમનો ? એક કુશળ શિક્ષણશાસ્ત્રી આજની દુષ્ટ શિક્ષણપ્રધાનો તત્તરપર્શો અભ્યાસ કરવા બેસે અને અને તેને એમ લાગે કે આધુનિક શિક્ષણ-પ્રણાલી દુષ્ટ છે—પ્રાણધાનક છે, તો શું તેના આ દર્શનને તું એક તરફ અને દુષ્ટ કરીને ઉપેક્ષા કરશે ? આવી જ રીતે આપણા એ હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ તેમના સમજવામાં જે સત્ય આવ્યું તે જનસમાજના હિત માટે—સમાજને ચેતવવા માટે—પ્રસિદ્ધ કર્યું એમાં નથી સ્ત્રીઓની વગેરે, નથી નિંદા કે નથી તેમનું સ્વાર્થોપણ કે ક્રમઅક્રમપણું.

અત્યારની આપણી રિચનિ વિશેષ શાયનીય છે. આપણે આપણું જે છે તે સમજી શકતા નથી, સમજવાની દરકાર કરતા નથી, અને પશ્ચિમ તરફથી જે કંઈ આવે છે તે બધું આપણે વખાણી વખાણીને વાજ આવીએ છીએ. આધુનિક વિજ્ઞાન સ્વદાયને અશાસ્ત્રીય અને અકુદરની માને છે તે તું સારી રીતે જાણે છે. આ પાશ્ચાત્ય મનને આજ પળાખરા સત્ય તરીકે માની બેસા છે, એટલે જ્યારે આપણાં શાસ્ત્રોમાં સંયમ, ગમ, નિયમ, તપ અને યોગ ઉપર અનિશ્ચય બાર મોકેતો તે લેઈશ જુએ છે, ત્યારે તેઓ પણ તારી માફક જ તે જ્ઞાનગંભીર વૃદ્ધ પૂર્વજોને વંગાવી, એકતરફી અને primitive માનીને તેમની દેક્કી કરે

છે. પરંતુ આ જ અછકલોએને ન્યારે હું આધુનિક માનસશાસ્ત્ર ઉપર સપ્રમાણ ગણાતા એકાદ લેખકનું પુસ્તક ખતાવી તેમાં 'સંયમ' ઉપર જે ભાર મૂક્યો છે તે વાંચી ખતાવું છું ત્યારે તેઓ તુરત જ તેનો સ્વીકાર કરતા થઈ ગય છે. હું શ્રુતિ-સ્મૃતિમાંથી હમરો 'લોકો દાંડી ખતાવીને યમ-નિયમ-સંયમની મહત્તા પૂરવાર કરવાં પ્રયત્ન કરત, પણ તેમાં હું નિષ્ફળ જ થાત. પણ પ્રોફેસર વિલિયમ મેક્ઝાઉગલનું 'કેરેક્ટર અને કોન્ક્રટ ઓફ લોઈફ' નામનું પુસ્તક ખતાવું છું કે તુરત જ તેઓ સંયમની મહત્તા સ્વીકારે છે. કાલિદાસ અંતે શંકરાચાર્ય કરતાં આજ ક્રીડ્સ અને કેન્ટ વધુ આદરણીય મનાય છે એ તું કાં નથી ગણતી? અત્યારના માનસશાસ્ત્રીઓ કરતાં શંકરાચાર્યનું માનસશાસ્ત્ર સંયમી જ્ઞાન ગહન અને વ્યાપક હતું એમ જો હું કહું તો વખતે Orthodox પણ ગણાઉં. કેમ ખરું ને?

પણ ખીમની વાત જુવા લઉં; તારી જ વાત લઉં. તે દિવસે આપણે માતાના ધાંવણની મહત્તા ઉપર ચર્ચા કરતાં હતાં. મેં તને ઘણું મે સમજાવ્યું કે માતાનું દૂધ તે માતાનું જ દૂધ; રસાયનશાસ્ત્રની મદદથી ભલે તમે માતા ધાવણ જેવું જ દૂધ તૈયાર કરે પણ માનું દૂધ તે માનું જ દૂધ. તે વખતે તે મને 'પ્રાચીન મતવાદી'ની માનવંત ઠીક્રી આપી હતી તે તને યાદ હશે જ. આજે હું તારી ગળણ માટે ઉપર્યુક્ત, મહાનુભાવ લેખક વિલિયમ મેક્ઝાઉગલના એક બોધક પુસ્તકમાંથી ઉતારો કરી મોકલું છું એટલે મને ખાતરી છે કે તું જરૂર તારી બૂલ કબૂલ કરશે અને ધાવણની મહત્તા તું સમજી જશે. ખેર; વસ્તુસ્થિતિ આ છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ આપણને ઘણું નવું શીખવ્યું છે—તેમની પાસેથી ઘણું આપણે ગળણાં જેવું છે એ બધું હું કબૂલ કરું છું, પણ મારો કહેવાનો આશય એ છે કે પશ્ચિમના વિદ્વાનો જે કહે તે સાથે આપણા શાસ્ત્રકારો કે વિદ્વાનો શું કહે છે તેને સરખાવી, વિવેકદષ્ટિથી બન્નેમાંથી સાફ લાગે તે ગ્રહણ થાય તો ઠીક. પશ્ચિમના વિદ્વાનો કહે છે કે દુનિયાના તમામ ધર્મોએ સ્ત્રીઓને પુરુષ કરતાં ઊંચતરી જ ગણી છે. અત્યારના Biologists—પ્રાણી-શાસ્ત્રવેત્તાઓ સિવાય કોઈએ સ્ત્રીઓના દરજ્જાની સમાલોચના નિષ્પક્ષપાત રીતે કરી નથી. પ્રાચીનોએ સ્ત્રીઓને ખૂબ જ અન્યાય કરેલો છે કલ્યાદિ વાતો આજ ધણાખરા ગ્રંથોમાં લખેલી નોંવામાં આવે છે, અને આ તું ન્યારે વાંચે છે ત્યારે તને આપણા શાસ્ત્રકારો જંગલી અને એકપક્ષી લાગે તેમાં નવાઈ પણ શી?

પણ સરલા! તારી પાસેથી હું વિશેષ આશા રાખું છું. પૃથ્વળનોની વાત ન્યારી છે, પણ તારા જેવી ઠરેલ જ્ઞાને Versatile સ્ત્રી ન્યારે ઉતાવળિયો અભિપ્રાય દર્શાવી કોઈને અન્યાય કરે ત્યારે મને તો તે નજ ગમે એ તું સમજી શકશે.

સરલા! હિંદુ ધર્મ સિવાય એવો ખીજો કયો ધર્મ છે કે જેણે સ્ત્રીને માતા તરીકે પૂજી હોય? સ્ત્રીને જગદંબા-જગન્માતા-શક્તિ-તરીકે જો કોઈએ પૂજી હોય તો તે હિંદુધર્મ અને હિંદુઓએ જ. રામને યજ્ઞ વખતે સીતા સિવાય નથી ચાલતું તે તું કાં નથી ગણતી? 'સહધર્મચારણી'નું બિરુદ હિંદુશાસ્ત્રકારોએ જ આપેલું છે ને? અને આ બધા સાથે જ સ્ત્રીની નિંદ્રા ગણી શકાય એવો નીડર અભિપ્રાય પણ તેમણે જ દર્શાવ્યો છે. તેમના આ નીડર સત્ય માટે અત્યારના સુધરેલા કહેવાતા જગતની, ખરૂં તો તેઓએ વહોરી લીધી છે. સત્ય હમેશાં કટુ જ હોય છે અને જે સત્યદર્શન એ આપોને થયું તે તેઓએ સમાજને

એવવા માટે રજૂ કર્યું છે. હા, પાછળથી અર્ધદંધોએ તે ચિત્રમાં ઘણાં રંગો પૂરીને ચિત્રને કદરૂપું કરી મૂક્યું છે એ વાત હું બૂલતો નથી. પણ એ તો મનુષ્યસ્વભાવ જ એવો છે. 'વિદ્યામિન્સ' ઉપર રાતદિવસ પ્રયોગો કરનારા તેનાં મિથ્યા ગુણગાન જરૂર કે પ ગાતાં નથી. પણ સાધારણ ષોષ્ટરો તેનાં ગુણગાન—અતિશયોક્તિની પણ હદ ઝાંચીને— ગાતાં યાકતા જ નથી. સ્ત્રી સંબંધી પણ આતું જ થયું છે. 'તાપસ્વાધ્યાય નિરતાઃ' એ આપણા પૂર્વજોએ જાણી જાણીને સ્ત્રીની નિંદા કરી છે, અથવા નિંદા કે વર્ગીકરણ કરવામાં આનંદ માન્યો છે, એમ માનવા માટે આપણી પાસે સમગ્ર કારણો નથી. હા, પંડીતના કેટલાક અર્ધદંધ પંડિતોએ વગરસમભવે ઘણું ભરડી માયું જણાય છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસ તો ભગવાદાદી હતા એટલું તો તું કમ્પ્યુટ કરશે જ. એ વંદનીય મહાત્માને મન સ્ત્રી દુશ્મન ન હતી કે પુરુષ મિત્ર ન હતો. તેમણે તો સ્ત્રીમાં જગન્માના મહાશક્તિનાં દર્શન કર્યાં છે અને વેસ્યાઓના પગમાં પણ પોતાનું માથું ઝુકાવ્યું છે. પ્રાણિમાત્રને બંધુભાવે જોનાર મદરિ (હિંદુસ્થાને ગયાં હગ્ગર વર્ષમાં આવા બીજા પ્રતિભાશાળી અને વંદનીય મહાપુરુષ બીજા જોયો નથી.) પણ કામિની અને કાંચનથી દૂર રહેવાની સૌને સૂત્રાદ આપે છે. તો તું તું એમને સ્ત્રીના નિંદાખેર કહેવાની ધૂંટના કરશે? આથી જ હું કહું છું કે શાંતચિત્તે વિચાર કરવાની ખૂબ જ જરૂર છે.

ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે આપણા મહાપુરુષોએ સ્ત્રી માટે આમ સાધી—શા કારણથી લખ્યું હતું? આનો ઉત્તર હું આપું એના કરતાં તું જોને પવિત્ર પુરુષ માને છે એવા આચાર્ય કૃપાલાનીના શબ્દોમાં જ આપું છું. આ મસ્ત ફરીર કહે છે—'સ્ત્રીના શૂદ્રને લગનાં કે સામાજિક અવહારમાં હાપણ કહોળવા કદી ન જતા. તે ખાખતમાં તે એક ભરાસાપાત્ર મિત્ર છે. તે જ સાચી ધરતી રાણી છે; પરંતુ તમારી જીવનસાધનામાં તમારી જીવનનોકાનું મુકાન તેને કદી સોંપતા નહિ. હું આમ કહું છું તેનો અર્થ એ નથી કે તેને તમારા જીવનના આદર્શોથી અજાન રાખજો અથવા તેનો સહકાર ન મેળવજો. તેને સદધર્મચારિણી બનાવવાનો પૂર્ય પ્રયત્ન કરજો. પરંતુ તમારા ધર્મ નહીં કરવાનું કામ તેને કદી સોંપતા નહિ. કેમકે જગતની ચોદનામાં સ્ત્રીનું સ્થાન જુદી રીતે જ નિર્માયું છે. સ્ત્રીને ખાજક ઉછેરવાનું કામ કુદરતે સોંપીને કુદરતે તેના મનની ગતિને અમુક રીતે જોડેલી છે. એ અવસ્થાને કારણે પોતાની શક્તિઓનો મોટો ભાગ તેને નહીં મેળવવાને બદલે મણેલું સાચવવામાં, તેને ઉછેરવામાં, તેને પોષવામાં, તેને દદ—સ્થાપી કરવામાં ગાળવો પડે છે. અને એ કારણે તે પુરુષની પેઠે ગમે તેમ બીડવાને લાયક રહી નથી. પરંતુ સાથે સાથે જ પુરુષમાં તેટલો આદર્શ માટેનો પ્રેમ અને ધગશ, તથા તે સિદ્ધ કરવાં માટે સર્વસ્વ ફના કરવાની જ્ઞતિ મજીને કુદરતે મનુષ્યજીવનનું સમતોલપણે પણ સાધી લીધું છે. પુરુષની જ્ઞતિઓથી કુટુંબમાં જ અને

• આવા અર્ધદંધોની નિંદા વાંચી વાંચીને વત્તાદગિદોરને ખૂબ જ લાગી આવ્યું અને તેમણે તેમની 'બૃહત્સંહિતા'માં આવાઓની ઝાટકણી પણ લીધી હતી છે. એ—

ये ऋक्षानां प्रवर्तित दीवान्

वैराग्यमार्गेण गुणान्विहाय ।

ते दुर्गन्धाः मे मनसो वितर्कः

सद्भाववाच्यानि न य तानि वेत्तान् ॥

સુરક્ષિત સ્થિતિમાં જ બહારી સડે તેવું બાળક ન બહારે એટલે સ્ત્રીએ એક સ્થાયી ધર અને સુરક્ષિત હાથે ભરેલી સ્થિતિ તરફ નજર રાખ્યે જ છૂટકો. પુરુષનાં અસ્થિર, સાહસી ઉદ્યમે એને માટે વિરોધી છે. પરંતુ સ્ત્રીને આ રીતે સંકુચિત અને સ્થિતિપ્રિય બંતાવનાર કુદરત અન્યાયી કે મૂર્ખ નથી. કારણ કે તેટલો આદર્શ પ્રેમ પુરુષમાં ઉમેરી તેણે બંને બાંબુઓ સાચવી લીધી છે. આ વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યે દુર્લભ કરીને આપણે કશું પામી શકીશું નહિ.

આથી હું એમ કહેવા પણ નથી માગતો કે, કુદરતે સ્ત્રીને બાળઉછેરની દરજ્જા સોંપીને તેના જીવનને હમેશા માટે શાપિત કરી મૂક્યું છે. હું માત્ર એટલું જ કહેવા માંગું છું કે, સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને અમુક ચોક્કસ કાર્યક્ષેત્ર કુદરતી યોજનામાં જ મળેલું છે. તેને બંને ઉલ્લંઘી નથી શકતાં અથવા ઉલ્લંઘવાથી વધુ ફાયદો નથી મેળવી શકતાં, એટલે સ્ત્રીને એક અત્યુત્તમ સાથી તરીકે સ્વીકારવા છતાં, પુરુષે પોતાની જીવનનૈમિત્તિક તેને સોંપવાની ભૂલ ન કરવાની તથા તેની કુદરતી વૃત્તિઓમાં બંધાર્થ જઈ પોતાનામાં રહેલ આદર્શ સિદ્ધિની શક્તિઓને દબાઈ જવા ન દેવાની સાવચેતી રાખવી ધટે છે. સ્ત્રીનો સ્વભાવ અને શક્તિઓ અમુક ખાસ પ્રયોજન માટે અમુક રીતનાં જ ધડાયાં છે.* "

કૃપાલાનીજના આ વિચારોથી તું તડફોળ બિરો. તું વખતે મીરાંબાઈ, મીત્રેશી અને અન્ય તેજસ્વી અને પુરુષોને કંવાયે પાછળ મૂકી દે એવી સ્ત્રીઓના દાખલા મારી સામે ધરશે. પરંતુ અપવાદોથી વધારે કોઈ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. એટલે આપણા શાસ્ત્રકારોએ ઉપયુક્ત હેતુથી જ કામિનીથી ચેતતા રહેવાનું કહ્યું છે.

અને તું મને માફ કરે તો કહું છું કે સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રોનો અભ્યાસ પણ તેઓએ બહુ જ તલસ્પર્શી કંઈ જાણાય છે. આ ચરિત્રનિરૂપણ કરવાનું સ્થાન નથી. શાસ્ત્રકારોએ શું લખ્યું છે તે તું જાણે છે. સ્ત્રીને 'સર્વમાયા કલ્પદ્રુ'—'બધી માયાનો કંડિયો' કહેનાર ભત્રાહરિ કે 'દાર કિમેક નરકલ્ય નારી' કહેનાર સંકરાચાર્ય—આ બંને સાવ મૂર્ખાં તો ન હતા એટલું તો તું પણ સ્વીકારશે જ. સ્ત્રીના મોહક આકર્ષણ પાછળ કેટલાયે વિશ્વાસિત્રો ખેંચાયા છે અને ગૂંબડ્યા છે તે તું ક્યાં જાણતી નથી? યોગીઓના યોગને ડોલાવવા અપ્સરાઓનો પ્રયોગ અનમાવવામાં આવતો હતો તે તું જાણે છે. સ્ત્રીના સહવાસમાં એવી કોઈ અજળ આકર્ષકતા કુદરતે મૂકી છે કે તેની જાવામાં આવનાર ધૈર્યવ્યુત થઈ જાય છે. એકાદ રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવો કોઈ ધન્ય વિરલો જ તેમાંથી બચી શકે. આ જ કારણથી પુરુષને ચેતવવા—સજીવ રાખવા માટે મહર્ષિઓએ સ્ત્રી વિષે લખ્યું છે. તેમને જે જાતનું સત્ય-દર્શન લાખ્યું હતું તે તેમણે આલંકારિક ભાષામાં—આ જમાનાને વિચિત્ર અને બેહુકું જાણાય એવી રીતે—મૂક્યું; પરંતુ બીડા બિતરત કોઈ પણ નિબંધપાત્ર ન્યાયાધીશને જાણશે કે 'સત્યનું સચોટ નિરૂપણ' કરવા ખાતર જ તેમ કરેલું હોય છે.

હમણાં જ મેં લેડી એસ્કવીયનું 'લે સર્મન્સ' પ્રકૃત કરી પચાદશ સેંટલ લાયબ્રેરીમાં પાછું મોકલી આપ્યું છે. લેડી એસ્કવીય એ પ્રખર સુદિશાળી અને અજળ બંધિતવવાળી સ્ત્રી હતી એટલું તો તું પણ કબૂલ કરશે જ. અને સ્ત્રી જાતે જ સ્ત્રીસ્વભાવ કે સ્ત્રી-

આચાર માટે કંઈ લખે તો તે વિશેષ વજનદાર ગણાય એટલા ખાતર તેના થોડા ફકરા અહીં ઉતારું છું—વિષય વિશદ અને એ ખાતર જ. તેના 'Character' નામના નિબંધમાં તે લખે છે:—

"It is easier to write of men than of women. It is the difference between medicine and surgery. You know where you are with one, but not with the other. A woman is born to protect herself is not going to let any one know exactly what she is. The only thing we do know for certain is that she is not like a man—either mentally, morally or physically. She has quite as much courage and more endurance; she has a finer instinct of what is taking place in the mind of those she talks to; but she is feline, and at all hazards will never give himself away—no amount of observation will ever inform you what a woman is like, but very little will enlighten you about a man. From a sense of self-preservation she feels her friend may at any moment become her enemy which creates a sense of insecurity unknown to a man, and makes her subconsciously more cruel. She is like a 'Concealed drive' which motorists on the high road would do well to take warning before crossing. She is the Sphinx without the secret; which men give up their lives to disentangling. Nature is her secret, and that secret is sex. A great and good woman is probably better than any man, but I have not met them. (P. 228-229)."

વળી fashion-ફેશનવાળા પ્રકરણમાં આ વિદુષી બાઈ લખે છે—"With the exception of very few women, I can truthfully say that I have seldom met a "gentleman" among my own sex. When I say a woman is feminine, I mean, she is spiteful, and even merciless. When a man says it, he means, she is yielding and soft. Woman may be truthful in the sense that they will not lie, but they are hardly ever candid—accuracy is unknown to them and a clean statement of fact is almost impossible to get out of a woman." P. III.

આવા બીજા ઘણા ફકરા ટાંકી ચકાવ પરંતુ તેનાથી વિશેષ અર્થ સરવાળો મેળવ નથી. સરલા! હું ફરીથી કહું છું, મને સ્ત્રીઓની નિંદા કે વગોવણીમાં રસ નથી; પણ ત્યારે તારા જેવી વિદુષી બાઈ સાહસકારોને બિધગ લેવા બેસી છે ત્યારે તેના બચાવમાં મારે આ લખવું પડ્યું છે. સાધકો અને પ્રવર્તકોને ઘણી વાર સ્ત્રીઓ તરફથી કડવા અનુભવો

પ્રાપ્ત થયા હોય છે. એ અનુભવો તેઓ યથાર્થ રીતે વર્ણવવાને બદલે સમાજને રોચક એવી શૈલીમાં વર્ણવવા બેસે છે, પરિણામે તેમાં કટુતા બદલે કંઈક શતા આવે છે. ઠીક.

પણ તું તો પુરુષોને માથે જ બધા દોષોનો રોપલો કાઢવવાની છે, એ હું તપાસું છું. આજકાલ સ્ત્રીઓનો પક્ષ લઈ ઘણાંયે લેખકો પુરુષોને હલકા પાડે છે, એ chivalrous spirit સ્ત્રીબાહુમાન માટે અને આનંદ થાય છે. પુરુષોનો દોષ કેટલો છે અને કેવો છે તે વર્ણવવાની આ જગા નથી. સ્ત્રી ‘અખળા,’ ‘કામલાંગી’ અને ‘રમણી’ છે એટલે પ્રખળ પુરુષો તરફથી તેમને ખૂબ બોગવવું પડે છે, અને પરિણામે પુરુષો જ સ્ત્રી-જીવનની બરબાદી કરે છે એમ તું કહેવાની જ. ખરું ને? પુરુષો આ બધા માટે સો ટકા જવાબદાર છે એમ ધડીલર માની લઈને જો હું આગળ ચાલીને તને કહું કે સ્ત્રી ‘અખળા’ છે માટે જ તે પ્રખળ શક્તિસંપન્ન છે. કુદરતનાં પ્રખળ બળો હમેશાં શુભ જ હોય છે. ચુસ્તવાકર્ષણ જેવું પ્રખળ બલ બીજું એકય નથી, છતાં કોઈ તેને જોઈ શકે છે ખરું? અગાધ જલ જ શાંત રીતે વહેતું જણાય છે. તેવી જ રીતે શાંત જણાતી સ્ત્રીમાં જે અપ્રગટ વા શુભ બલ રહેલું છે તે ભલભલા માંધાતાઓને મહાત કરે છે. ઉપર ઉપરથી જાતાં તો સ્ત્રી પુરુષના સહવાસમાં પ્રથમ પગલાં ભરનાર પુરુષ જ માલમ પડે છે, અને સ્ત્રી તદ્દન નિર્વિકાર, શાંત અને અક્રિય માલમ પડે છે. કુદરતે સ્ત્રીને અક્રિય (passive) બનાવીને જ તેનામાં અખૂટ શક્તિના ભંડાર ભર્યા છે. સ્ત્રી લોહચુંબક છે, પુરુષ લોહું છે. તું કહીશ કે પુરુષો જ દોડ્યા દોડ્યા આવે છે. તું એમ પણ કહીશ કે પતંગિયાં દોડી આવી દીવામાં પડે એમાં દીવાનો શો વાંકે? પણ સરલા! જરા વિચાર તો કર કે લોહચુંબક જ લોહાને પોતા તરફ ખેંચી રહ્યું છે. લોહચુંબક જ ભલે લોહાને બોલાવતું ન હોય, પણ લોહચુંબકનું ખેંચાણ જ એવું પ્રખળ છે કે લોહાને આપોઆપ જ ખેંચાતું પડે છે. બનાઈ શીતું એક વચન છે કે “ઉપર ઉપરથી તો સ્ત્રી પુરુષને લોમ ચર્મ પડતી દેખાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ પુરુષ જ સ્ત્રીનો ભોગ ચર્મ પડે છે.” કુદરતે સ્ત્રીમાં શુભ પ્રખળ આકર્ષણ મૂકીને સ્ત્રીને અક્રિય અને શાંત બનાવી રાખી છે. આકર્ષણ જ પુરુષપતંગ માટે મોટામાં મોટું લક્ષણ છે. કેટલાંય પુરુષપતંગિયાં સ્ત્રી-દોષ તરફ ખેંચાઈ રહ્યાં છે. કુદરતે આ શુભ આકર્ષણ મૂકીને તેને ખરેખર ‘સખળા’ બનાવી છે. સ્ત્રીમાં રહેલા આ શુભ પણ મહાન બળથી—આકર્ષણથી સાવધ રહેવા જ હિંદતા તપસ્વી સંતાઓ પ્રગતે સ્ત્રીથી ચેતતા રહેવાનું સૂચ્યું છે; અને હું ધારું છું, તું પણ આ વાત હવે કબૂલ કરશે જ. હમણાં જ લાહોરની L. M. C. કોલેજમાં રસિક ચર્ચા વખતે એક વિચારક આચાર્યે કહ્યું હતું કે હિંદુસ્થાનમાં તો પુરુષોનો મોટો ભાગ તેમની સ્ત્રીઓને જ વધ ચર્મને રહેલો છે. અને તારા અને મારા અનુભવો શું કહે છે તે આપણે ક્યાં નથી જાણતાં? દેખીતી રીતે માયકાંગલી (કામલાંગી) અને નિર્બળ તેમ જ ક્યારાયલી હોવા છતાં સ્ત્રી ઘેર ઘેર પુરુષને કાનપટ્ટી પકડી પોતાની મરજી મુજબ હાંકી રહી છે! અને છતાંય સ્ત્રીની દયા ખાતારા આ જમાનામાં ઘણા છે! પુરુષ પાસે બળ છે, પૈસા છે, અધિકાર છે એટલે એમ જ માની લેવામાં આવે છે કે એનાથી પુરુષો સ્ત્રીઓને દબાવેલી—પરાધીન રાખે છે. કંઈક અંશે આ વાતમાં સત્ય પણ છે; પણ તુમાખી પુરુષ પાસે ભલે સત્તાસામગ્રી હોય છતાં સ્ત્રી આગળ તો તે પણ નમ્ર બનીને જ રહે છે. માનસ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ જ્યારે સારી રીતે વધશે ત્યારે સ્ત્રીમાં રહેલી પ્રચંડ શક્તિની પરખ પણ માનસશાસ્ત્રીઓને વિશદ રીતે થશે.

અને પ્રતિબોધો તો જે કંઈ તેમને લાગ્યું તે જરા પણ લોકપિછોડા વિના લખ્યું અને લખ્યું. પરંતુ આધુનિક તરફ શું તને ઉદ્દેશ નથી આવેતો ? હાલ જે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય નેવાંમાં આવે છે તેને શું તું સ્વતંત્રતા લેજે છે ? મને તો આધુનિક સ્ત્રીજલ્દુમાન વૃત્તિમાં પુરુષોની લેપેટતા અને વેવલાપણાનો જ દર્શન થાય છે. મોટરમાર્થી કે ગાડીમાર્થી ભિતરતી વખતે તમારો હાથ પકડવો, તેમારો રમાલ પડી ગયો હોય તો તે ભાંચકી આપવા ડઝન જુવાનિયા તે મોટે પંડાપડી કરી મૂકે, સુંદર સ્ત્રીને આવતાં જોઈ તેમને માર્ગ આપવો—આ બધાને હું પુરુષનું વેવલાપણું કહેવાની ઘૃષ્ટતા કરું છું. અને સ્ત્રીઓ ને આ કુદ્દલકે ભાવપ્રેદશૈનમાં જ પોતાની સ્વતંત્રતા માનવાં નેટલી ભોળી હોય તો તેઓ ભયંકર ભૂલ કરે છે એમ મોરું મોર્નવું છે. જે સિનેમાને તું જ્ઞાનપ્રચારનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન માને છે તે સિનેમા જુઓ, નાટકો જુઓ, અત્યારનું કાવ્યસાહિત્ય જુઓ—આ બધામાં સ્ત્રીઓનું જે છબીક લક્ષ્ણ-વિગ્નન ચાલી રહ્યું છે તે જોઈ તને કમકમાં નથી આવતાં શું ? વિપવવૃત્તિને ઉક્ષરનારે તેસ્વાનું અત્યારે પરિણલ ચાલી રહ્યું છે, સ્ત્રીની મોહકતા, રૂપ, જુવાની અને શરીરે અત્યારે પૂર્ણ છે; પંચ તેની પાછળ કમદંષ્ટિ સિવાય બીજું શું દેખાય છે ? એના કરતાં પ્રતિબોધો તો તમારી પૂર્ણ કરેલી છે, તમારી 'માતા' અને 'દેવી' તરીકે સ્થાપના કરેલી છે. છતાં તમને જનું એ બધું જોઈ જ લાગતું હોય તો નવાનો અનુભવ તમને આવેતો પાડે. પદાવશે, દલીલો કરતાં સ્વાનુભવ વિશેષ ગ્રેરક બેલ છે.

આ લોખા પત્ર બદલ તારી પાસે ક્ષમા માગું છું. બેંકુ ટૂંકમાં લખેલાં જતાં પણ આટલું ગરુડ પુરાણ લખાઈ ગયું છે. આવતા પત્રમાં Birth-control સંતતિ-નિયમન વિષે લખાશે ખરા, પરંતુ તને તે ગમશે કે નહિ એ ભગવાને જાણે. મારું આ લખાણ તું 'બાબાં વાંકયં પ્રમાણમ્' તરીકે ન માનેતાં દાલેલી બીજી બાજુ છે એમ સમજીને જ વાંચશે એવી આશા છે.

હાંસોર

તા. ૧૨-૭-૩૪

}

સ્નેહાધીન
બા. પા. લા. લ. ના.
સ્નેહ વંદન

નગરના ઘોરી માર્ગોની ગુલનામાં એને ગલી જ કહેવાય. ધૂળવાળો એ રસ્તા પરથી પસાર થનાર પ્રતિ લોક શંકાભરી નજરે જોતા.

સંધ્યાકાળ થતાં જ એ રસ્તાની બન્ને બાજુનાં મકાનોને ઉપરને મજલે 'ઝંગઝંગાંટ' રોશની થતી. એ વખતે ત્રાંથી નીકળનારને સારંગીના સૂર, નૂપુરના તાલબદ્ધ ઝંકાર અને ક્રાંત મૃદુકંઠના આલાપ મંભળાતા. એ રસ્તે આવેલી પાનની દુકાનોના ચકચકતા અરીસાઓ રોશનીની ઝાકઝમાળને દ્વિગુણ બનાવતા.

આજ દશેરાનો દિન હતો. કિલ્લા બહાર પૂર્વ દિશાએ આવેલા મેદાન પર સવારથી ભરાવા માંડેલા મેળા તરફ આખું યે નગર ધપે જતું હતું. રાય ને રંક, વૃદ્ધ ને યુવાન સૌ પુરવાસીઓ પોતાના ક્યેદ સાજ સજી મેળાની જગાએ જ સમીપૂજન માટે જતા હતા. મેદાનની વચ્ચે એક નાનુંથું મંદિર હતું. બારે માસ અપૂર્ણ રહેતી એ મુક્તિમાતાનો મહિમા આજ વધી પડ્યો હતો. આખું યે વરસ નીરવ રહેતા એ દહેરામાં ઘંટડીનો ટિનટિનાટ આજ અખંડ મંભળાયા કરતો. 'સૂરજ માથે આવતાં' તો મેદાન પર કીડિયારું ઊભરાયું હોય તેવી ઠંક મૂચી મર્ઘ.

દશેરાને ચપરમે દહાડે માત્ર એક ઘડી માટે નીલકંઠનાં દર્શન પામી વગર મહેનતે ધનવાન થઈ જવાં છત્તંતા નાગરિકો બપોર ચડતાં ધંર તરફ વળ્યા હાગ્યા. નગરની વચ્ચે પહોંચવાનો એકમાત્ર રસ્તો પેલી ગલીમાંથી હતો. અંતરને ખૂણે સગવડને જ પરમધર્મ માનનારા બધા લોકો આજને પવિત્ર દિને પોતે અપવિત્ર ગણેલે એ રસ્તે નિઃસંકોચપણે આવ જ કરતા હતા. ઉપરની બારીઓ પર લટકતા ચક્રને ઓથેથી એ માનવસ્રોત પર કેટલા યે કંટુણુ દષ્ટિપાત થતા હતા. એ રસ્તાથી ટેવાયેલા ફ્રેન્ડ્સ હાકો પાનનું ખીંડું ચડાવી મોજ કરતા એ રસ્તે ચાલતા હતા. ભદ્ર ગણાતા માણસો ઊંચે જોતાં જ મહાપાપ થઈ જવાના ભયથી ઊંચે શ્વાસે જ એ ગલી વટાવી જતા.

ગાંધર્વગલી કહેવાતે એ રસ્તે આજ રથ, ગાડીધોડા બધું જ ચાલતું હતું. અચાનક એક પહાડી ધોડા પર કોઈ યુવાન ધોડેસ્વાર અદ્ભૂત અદ્ભૂત કરતો ધમતો આવતો જણાયો. હવામાં ઊડતા રત્નના ફૂલકાની દોરી હાથમાંથી છૂટી જવાને લીધે એક બાળક માના હાથથી છૂટું પડી તે પકડવા દોડ્યું. દોડતાં દોડતાં બાળક જોસમાં આવતા પેલા ધોડાની અડફટમાં આવી ગયું. ભેલાન થતા બાળકની ચીમથી ધ્રસ્તી કપી ઊડી હોય તેમ બધે અરેરાટી છવાઈ ગઈ. રસ્તે જનારામાં હાહાકાર ધર્મ રહ્યો પણ ધોડેસ્વાર ના જ અટક્યો. ઊંચે સ્વર્ગની માયાદેવી સમી કોઈ અપ્સરાના આકંઠ રુદનનો અવાજ મંભળાયો.

'હું તો પતિતા ! મુક્તિમાતાં દર્શન કરી આવતા પવિત્ર સમાજને અપવિત્ર કરવાનું પાપ હું શાને કરું ?' એ વિચારે અપંગસમ લાગણી અનુભવતું કોઈ એ વિલાપ કરતું હતું. વિખરાતા ટોળાની વચ્ચે ભેલાન બાળકને ખોળામાં લઈ એડેલી નિરાધાર માતાનાં બિનાં આંસુ ને નિસાસામાં એ વિલાપના સૂર વિશર્ધ જતા હતા.

થોડાંધણું માણસો રહ્યાં એટલે ધીરજ છોડી પોતાના સાજશણગારના ભાન વિના જ આંસુભરી આંખે વિલાપ કરનાર વ્યક્તિ હિંમત કરીને બાળક પાસે ઊતરી આવી.

‘મા ! લે આ’ એમ કહી તેણે પોતાને હાથેથી સુવર્ણકંકણ કાઢી ધનને અભાવે બાળકને ખોવા બેઠેલી માતા તરફ ધર્યું.

‘એ લેવાય કે નહિ ?’ એ વિચારે ગરીબમાતા ગૂંચવાઈ તો ખરી, પણ વાતસલ્યપ્રેમે પરાજિત થઈ આખરે માતાએ નીચું જોઈ કંકણ લીધાં.

પાસેના એક દવાખાનામાં લઈ જવા કંકણ દેનારે જ પોતાના ચાકરને મોકલ્યો. તે પછી એ ચાકર રોજ સવારે દરદી બાળકના ખબર લઈ આવતો.*

પિનાકિન્ ત્રિવેદી બી. એ.

નિરાશા

૨

[મંદાકાન્તા]

આજે શાને મુખ સમયની યાદ આવી જુવાની
કારાગારે હૃવનવિતિયાં બાકીં શી જિન્દગાની ? ૨

વિદ્યાબુદ્ધિ પ્રથમ વયની છેક ઝાંખી પડી, ને
પૂર્વસ્ફુર્તિ પ્રખરતમ નિઃશેષ રૂધાઈ બાણે;
કાવ્યકોટે રમત રમતી ભાવ ભીંજેલ ભિમિ
જાટે જાટે મધમધી રહી પ્રાણુવંતી સુગંધિ
છૂપી દીર્ઘિ કુમળી વયની મૂક મોંઘી મહેરછા
જાડે જાડે સમસમી સમસાં સમસાં જે ક્યેલસાં હાં ! ૮

સ્નેહી વાલાં સમવયસનાં તે થ દૂરે થયાં રે
સાથે જન્મ્યું અખિલ જગ તે દૂર દૂરે ગયું રે !
મારી પૂઠે નવલનવલાં તો પછી કોણ આવે ? ૧૧

લીડયાં દારો બહિર જગનાં જિન્દગીને જુવાણે
કારાગારે હૃવન ગરણાં ઊગતાં આશ્રમ્યાં રે ! ૧૩

જાપાનનો મહત્તાનાં મૂળ

[ગતિકથી ચાલુ]

૫

વર્તમાન જાપાનને ધડવામાં નીચેની જાણતોએ વધારે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે અને મારી દૃષ્ટિએ તેમની મહત્તા જે પ્રમાણે લાગી છે તે પ્રમાણે ક્રમવાર ગણાવું છું:—

૧. આખાય દેશમાં ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ખૂબ સારા પ્રમાણમાં કરી આપવામાં આવતી સગવડ.
૨. સહકાર.
૩. ટેકનિકલ શાળા-પાઠશાળાઓ.
૪. શોધખોળ અને પ્રયોગો માટેની સંસ્થાઓ.
૫. તમામ ઉદ્યોગોમાં છેલ્લામાં છેલ્લી શોધથી હાથ લાગેલાં યંત્રોનો ઉપયોગ.
૬. સૌંધા વીજળિક જળની સુલભતા.
૭. દેશભરમાં શરાશી પેટીઓ (Banks) ની સગવડ.
૮. દેશભરમાં વ્યવહાર (communications) ની સગવડ.

હું સહકારને પ્રથમ સ્થાન આપું, પણ પહેલું કયું ને બીજું કયું એ તારવી કાઢવું ખરેખર મુશ્કેલ છે. આ પ્રત્યેક મુદ્દા વિષે ટૂંકમાં કહું છું:—

છોકરાછોકરીઓને છ વર્ષ સુધી જે પ્રાથમિક શિક્ષણ અપાતું હોય છે તે ઘણી ઉચ્ચ ક્લાસિફિકેશન હોય છે. એમાં ભાષા, ગણિત, ઇતિહાસ ને જુગોળ ઉપરાંત વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયનશાસ્ત્ર આવી જાય છે. જેઓ મિડલ સ્કૂલનો પાંચ વર્ષનો અભ્યાસ એટલે કે આપણા મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરવા નથી ઇચ્છતા તેમને માટે બે વર્ષનો ઉચ્ચ પ્રાથમિક અભ્યાસક્રમ ચોક્કસ છે. ટેકનિકલ ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં દાખલ થવા માટે કેટલાકને ઉચ્ચ પ્રાથમિક અભ્યાસક્રમ પૂરો કરવો પડતો હોય છે. બાકી સામાન્ય રીતે તો પ્રાથમિક અભ્યાસક્રમ પૂરો કરનારાઓ ત્યાં દાખલ થઈ શકે છે. મિડલ સ્કૂલોમાંથી પસાર થનારા ટેકનિકલ કોલેજોમાં દાખલ થઈ શકે છે. જેમને યુનિવર્સિટીમાં જવું હોય છે તેમને મિડલ સ્કૂલ પછી બે વર્ષ હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરવો પડતો હોય છે. બધાની વિગતમાં જોતું તો ખૂબ લંબાણ થવાનો ભય છે અને એવા લંબાણને આવ્રા નાનકડા લેખમાં સ્થાન પણ ન હોય, તોપણ એક મુદ્દો તો ભારપૂર્વક જણાવો લઉં કે દરેક ઠેકાણે જાપાનીઝ ભાષામાં જ શિક્ષણ અપાય છે. છેલ્લા સરકારી હેવાલમાંથી શિક્ષણસંસ્થાઓ અને

શિક્ષકોના આંકડા હું નીચે આપું છું.

	શાળાની સંખ્યા	શિક્ષકોની સંખ્યા
પ્રાથમિક શાળાઓ	૨૫,૫૪૬	૨,૨૫,૬૯૨
શિક્ષકોને તાલીમ આપવાની 'નોર્મલ' શાળાઓ	૧૨૧	૩,૫૩૫
મિડલ સ્કૂલ	૫૩૦	૧૨,૯૯૦
હાઈસ્કૂલો માટે હાઈસ્કૂલ	૫૮	૧,૨૧૭
હાઈસ્કૂલો માટે હાઈસ્કૂલ	૮૯૯	૧૩,૭૨૬
યુનિવર્સિટીઓ—એ ટેકનિકલ અથવા એન્જિનિયરીંગ યુનિવર્સિટીઓ	૩૭	૪,૬૪૩
યુનિવર્સિટી સાથે સંબંધ ન હોય એવી સ્પેશિયલ કોલેજો	૯૧	૩,૮૧૦
ટેકનિકલ કોલેજો (ખેતીખાતું, બંગલખાતું, રેશમ, વ્યાપાર, ઈલેક્ટ્રીક ખાતું, દરિયાર્ધ અને વૈદ્યકીય ખાતાં, દાંત, પરભાષા, ઇથાકૌસલ અને સંગીતના વિષયો માટે)	૫૦	૨,૦૫૭
ટેકનિકલ નિશાળો (મિડલ સ્કૂલ અને હાયર પ્રાઈમરી એઈડ)	૨૩૫	૧,૭૭૬
૧૨ થી ૧૪ વર્ષનાં બાળકો (હાઈસ્કૂલો અને હાઈસ્કૂલો)		
માટે સુપરિમેન્ટરી અથવા કન્ડીન્યુએશન ટેકનિકલ શાળાઓ	૧૫,૩૬૧	૧૬,૨૫૯
આંધળા, બહેરા અને મૂંગાની નિશાળો	૧૧૭	૮૫૧
સરકારથી અમાન્ય એવી ખીજ નિશાળો	૧,૭૧૯	૧૩,૮૭૩

આ ઉપરાંત અમીરાનાં બાળકો માટે, શિન્ડો ધર્મગુરુઓને તાલીમ આપવા માટે, અને લશ્કર, નૌકાસૈન્ય, રેલવે તાર વગેરે વિશિષ્ટ ખાતાંઓ માટે વિશિષ્ટ શાળાઓ છે.

વેપાર અને ઉદ્યોગની ખીજવણીમાં ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ અગત્ય રીતે સદાયક નીવડ્યું છે. કારખાનાંમાં, કારખાનાંમાં અને શોધખોળનાં મથકોએ મજૂરો પોતાનું કામ સ્વયંબુદ્ધિથી કરતા હોય છે, એટલું જ નહિ પણ પોતે પોતાની નોંધ રાખે છે અને જરૂર પડે ત્યાં ગંભીરતા દિસાવે પણ પોતે જ મજૂરો કાઢે છે. હમણાં છેલ્લી આર્થિક મંદીને કારણે પાંચ લાખ જેટલી રીલખાતામાં કામ કરતી હાઈસ્કૂલોએ પોતાના પગારમાં ૩૦ ટકા જેટલો ઘટાડો સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલો.

પ્રગતિને આટલો બધો વેગ મળવાનું પ્રધાન કારણ શિક્ષણ છે, એ વાત સાચી પણ આટલી બધી સફળતા પ્રાપ્ત થવાનું ખરું કારણ સદકાર છે. મનપાન એ સદકારશ્રમિ છે; આ સદકારનું માપ સદકારી મંડળોએ અથવા તેના સભાસદોની સંખ્યાના સરકારી આંકડા પરથી તો બાક્યે જ નીકળી શકે. દેશનાં સરકાર, કસ્ટોમરો અને ગામડાંઓમાં મળીને ગામડાંક સરેરાશ ૧૬ મંડળો છે. ચૌદ લાખની વસ્તીવાળા અને ૩૬૮ કરોડ અને ગામડાંના એકલા સત્તામાં ગિલામાં જ ૫૩૩ જેટલાં સદકારી મંડળો છે અને તે ઉપરાંત શાળાઓ સાથે ૧૧૯ એન્કો છે. થોડાક લાખસાઓથી સદકારનું આ તત્ત્વ આરામાં સારી રીતે સમજાશે. ભોકોને દરકાર કામ મંડળો કરીને કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. ગામડાંઓમાં લુનાનિયાઓનાં, વહોનાં, મદિલાઓનાં, શિક્ષકોનાં, માંદાં અને ઘરાંઓની માવજત કરવામાં વગેરે વગેરે મંડળો હોય છે. પાત્રાએ નીકળનારી મંડળો આપ છે. કેલેક્ટરોમાં

તો ઉપરુધ (early-rising) મંડળીઓ હોય છે અને આ મંડળના સભ્યો ખીંજીઓને વહેલા ઉઠાડવા માટે વારાફરતી જતા હોય છે. રેશમના, ખેતીના અને ખીજી બધી જાતના ઉદ્યોગોમાં જેટલાં શંક્ય હોય એટલી બધી જાતનાં સહકારી મંડળો હોય છે. જાપાનના ઉદ્યોગવીરોના સાક્ષ્યનું પ્રધાન કારણ ઉદ્યોગોમાં આવી ગયેલું સહકારનું આ તત્ત્વ જ છે. આ તત્ત્વને ઉદ્યોગોમાં શુદ્ધિપૂર્વકતા શ્રમવિભાગ (rationalisation in industries) ના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે. એક ગામમાં પુરુષ દીકરાઓ એક યેન બચાવીને થોડાં વર્ષોમાં તેમણે દસ હજાર જેટલી રકમ ભેગી કરી છે અને ધણે લાગે આમાંથી તેઓ સહકારી વસ્તુભંડાર માટે એક મકાન બાંધશે. પાંચસો કુટુંબોના એક ગામમાંથી નિશાળિયાઓએ દર રવિવારે ઉધરાણું કરીને પાંચ વર્ષમાં ૬૦,૦૦૦ જેટલા યેનનું ફંડ બાંધું કર્યું. એક ગામ માટે એવું કહેવાય છે કે પોતાની મેળે જ માથાવેરા નાખીને, ૫૭ વર્ષ પછી કોઈ પણ પ્રકારનો બિઝનેસ કર ન ભરવો પડે એવી રિયલિટી બિંબી કરવા પોતે પ્રયત્ન કરે છે. આ માટે દર અઠવાડિયે એક યેન, બાળકના જન્મપ્રસંગે ૧૦ યેન, લગ્નપ્રસંગે ૧૫ યેન, પરીક્ષામાં પાસ થાય ત્યારે, નોકરી મળે ત્યારે, મરણ થાય ત્યારે કંઈક કંઈક એમ કરીને તેઓ એ ફંડ બાંધી રહ્યા છે.

ટેક્નિકલ અને વ્યાપારી શાળાપાઠશાળાઓ વિશે કેટલીક હકીકતો મેં ઉપર આપી છે અને એ કરતાં વધારે લંબાણ અને વિસ્તારથી કહેવું અહીં શક્ય નથી. વળી કૃષિકામ, રેશમ અને સૂતરનો ઉદ્યોગ, માછલાંનો ધંધો, જંગલખાતું, કુંભારકામ, રંગાટકામ વગેરે વગેરે બધા જ ઉદ્યોગોમાં શોધખોળ અને પ્રયોગો કે અખતરાઓ કરવા માટે સગવડ કરેલી છે, એ વાત પણ ધ્યાન બહાર ન રહેવી જોઈએ. રેશમના ઉદ્યોગ વિષેના અખતરા તથા શોધખોળો શ્રીબંધીની તમામ વિગતો મેં મારા 'જાપાનમાં રેશમનો ઉદ્યોગ' (Silk Industry in Japan) નામના પુસ્તકમાં આપી છે. પણ મારે કહેવાનો મુદ્દો વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાય એ માટે અહીં સહેજ ઇસારો માત્ર કરું છું. જાપાન જાનિહાઓમાં વહેંચાયેલું છે. રેશમના અખતરા કરનારા મુખ્ય મથકે સ્ટાફમાં આટલાં માણસો કામ કરે છે:—તે વિષયના નિષ્ણુઓ ૨૧, મદદનીશ નિષ્ણુઓ ૧૫, અને મદદનીશો ૫૬. જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં મળીને પ્રયોગમથકો ૭૬ છે. ત્યાં ૧૦૨ નિષ્ણુઓ, ૨૬૦ મદદનીશ નિષ્ણુઓ, ૨૯ મદદનીશો અને ૭૨ કારકુનો કામ કરે છે. આ પ્રયોગ મથકો ઉપરાંત પ્રચાર કરનારાં અથવા તો એકુશ રાખનારાં તરીકે ઓળખાતાં ૩૬૩ મથકો છે, ત્યાં ૬૬ નિષ્ણુઓ, ૭૬૭ મદદનીશ નિષ્ણુઓ અને ૨૭૪ કારકુનો કામ કરે છે. રેશમના ઉદ્યોગની પેઢી ખેતીના ઉદ્યોગ માટે પણ આખા દેશમાં આવી જ સંસ્થાઓ છે. વણાટ વગેરે માટે જે જે જિલ્લાઓમાં તે ઉદ્યોગ ચાલતો હોય છે ત્યાં ત્યાં અખતરા અને શોધખોળ કરનારાં મથકો રાખ્યાં છે; અને આ કાર્ય માટે ટેક્નિકલ યુનિવર્સિટીઓ એ શોધખોળ અને પ્રયોગો કરનારી જાપાનસ્ત રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ છે.

ઉદ્યોગની બાબતમાં જાપાને સાધેલી પ્રગતિનું કારણ તો તેણે લાખલ કરેલાં અભ્યાસોનાં હેતુ દુષ્કાં વેચ્યાં જ છે. શોધખોળ અને અખતરા કરનારાં જુદાં જુદાં મથકોનું એક પ્રધાન કાર્ય તો એ છે કે કોઈ પણ ટેકાણે નવું સાંચાકામ કે નવી પદ્ધતિ જોવામાં આવે કે તરત

જ એને પોતાને ત્યાં લઈ આવી તેનાં પર અખતરા કરી જોવા અને જો અતુલ્ય આવે એમ લાગે તો એમ ને એમ અથવા તો ઘટતા ફેરફાર કરીને લોકોમાં દાખલ કરી દેવી. વણુકરોનાં ઘરોમાં વપરાતી ઘણી ખરી ‘પાવરલુમો’ લાકડાની હોય છે અને તેમાં ધાતુના ભાગ તો ઓછામાં ઓછા હોવાથી એ સોંધી હોય એ સ્વાભાવિક છે. છેલ્લામાં છેલ્લી દબની મશીનરી અને પદ્ધતિનો ઉપયોગ અને માલનો નિકાસ કરવા માટે ખમ્બરોનો અભ્યાસ, એ જે કારણોને લીધે જ ઉદ્યોગમાં આટલી બધી સુદૃઢ સફળતા મળી છે. જુદા જુદા દેશમાં રહેતા એકબીજા આ દિશામાં ત્રણત્ર નિરીક્ષણ કરતા હોય છે અને વ્યાપારખાતાં તરફથી તેમ જ ખાનગી ઔદ્યોગિક મહાજનો તરફથી વખતોવખત નિરીક્ષકો મોકલવામાં આવતા હોય છે.

માલ સેધા અને જલદીથી તૈયાર થવાનું મુખ્ય કારણ તો વીજળીક બળનો ઉપયોગ છે. પાણીના જળધોધો બાંધીને આ વીજળીક બળ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આ હરકાઈ ઠેકાણે સુલભ છે. નાના મોટા તમામ ઉદ્યોગોમાં વીજળીક બળનો ઉપયોગ થતો હોય છે. ગામડાંના ખેડૂતોના પણ ઘરમાં વીજળીના દીવા હોય છે, ધાતુમાં કાણું પાડવાનું કામ કરનારા લુહારો અને દીનનાં પતરાં ઝાળવાનું કામ કરનારા કારીગરો વીજળીનો ઉપયોગ કરે છે. ગામડાંમાં દ્રમો સુધાં પણ આ વીજળીક બળથી દોડે છે.

લોકોમાં પૈસા સહેલાઈથી ફરી વળી શકે એવી પદ્ધતિ અને બેન્કો કાર્પ પણ પ્રગતિ ઔદ્યોગિક જીવનમાં શરીરમાં રુધિરાભિસરણ જેવું કામ કરે છે. દેશમનાં કોકડાં વેચીને ખેડૂતોને ચેક લેના અને પછી પોતાના કે પડોસના ગામમાં એ વટાવતા મેં જોયા છે. હું ઉપર જણાવી ગયો છું કે ચૌદ લાખ જેટલી વસ્તીવાળા એક જ જિલ્લામાં શાખાઓ સાથે ૧૧૯ બેન્કો છે.

ટ્રામ, સ્ટીમશીપ, પાટી મડકો અને રેલવેને લીધે દેશના જુદા જુદા ભાગ વચ્ચેનો વહેવાર સરળ થઈ ગયો છે. ઘણીખરી રેલગાડીઓનો રસ્તો ડુંગરીઓમાંથી દબાવે બાદીને કરેલો હોય છે. મોટરો દ્વારા લગભગ એકેએક ગામ જઈ શકાય છે. બાદસિકેડોનો આટલો બહોળો ઉપયોગ ભાગ્યે જ ખીન કાર્પ દેશમાં થતો હશે. ગામડાંના ખેડૂતનાં ઘરોમાં મને ટેલિફોન મળી શકતો. પહેલવહેલો ટેલિફોન લેના માટે સરકાર મદદ આપે છે. આટલા સરળ વહેવારનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે સમગ્ર દેશમાં ઔદ્યોગિક સહેલો અને ગામોનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે.

આટલું જાણ્યા પછી એ પૂછવાનું સહેજે મન થશે કે શિક્ષણ, શોધખોળ, અખતરા અને પ્રચારકાર્ય—એ બધાને આટલા પૂરતા પ્રમાણમાં પહોંચી વળવા માટે જપાન આટલું ખર્ચ ક્યાંથી કરે છે? આનો જવાબ એ જ છે કે અહીં દરેક ખાતામાં પગારના દર ખૂબ જ ઓછા છે. જપાનના મોટામાં મોટા અમલદાર—યદુ પ્રધાનનો પગાર મહિને એક હમ્બર ચેન છે અને આર્થિક મંદીને કારણે અત્યારે ૨૦ ટકા ઓછો છે. જિલ્લાના ઉપરિ અધિકારીઓ એટલે કે ગવર્નરનો પગાર ૫૦૦ ચેન છે; પણ અત્યારે ૨૦ ટકા ઓછો છે. અમને જેમાં સ્વાભાવિક રસ છે એવા વિજ્ઞાનખાતામાં તબીબોનો વધારેમાં વધારે માસિક પગાર ૩૭૫ ચેન છે; પણ સામાન્યતઃ તો એવું બને છે કે ૩૦૦ ના પગાર સુધી એ

આપે છે. એટલામાં કાં તો એ નિવૃત્ત થયો હોય છે અથવા તો નિવૃત્ત થવાની તૈયારીમાં હોય છે. આ સંબંધમાં એ જણાવી લઉં કે હુંડીઆમણનો ભાવ સરભર હોય છે ત્યારે યેનની કિંમત રૂ. ૧-૯-૦ હોય છે તોપણ આપણે ત્યાં જેમ રૂપિયો છે તેવી જ રીતે જાપાનમાં યેન છે. પગાર નો કે ઓછા છે, પણ કેળવણીખાતાનાં અને ખીન્ન મકાનો, તેનું રાયરચીકું અને સાજસરંજામ ખૂબ સારાં હોય છે ગામડાંની પ્રાથમિક શાળામાં પણ મુલાકાતે આવનારાઓ માટે અલગ રાયરચીલાવાળો એક અથવા વધારે ખંડ હોય છે; તેમ જ પ્રતિવર્ષે છાપેલો અને કાઠ કાઠ ટેકાણે તો સચિત્ર હેવાલ બહાર પડતો હોય છે. શાધખોળ માટેની સંસ્થાઓમાંથી બધા જ નિષ્ણાતોને સરકારી હુકમ અનુસાર પરદેશોમાં મોકલી આપવાનો નિયમ છે. રેશમ ખાતામાં કામ કરનારાઓનાં કુટુંબોને પૂરો પગાર અને ખીન્ન ખાતામાં કામ કરનારાઓનાં કુટુંબોને અર્ધો પગાર તે વખતે અપાતો હોય છે, અને પરદેશમાંનું બધું જ ખર્ચ દેશની શાખ સાચવવા માટે તે તે દેશોમાં પહેલા વર્ગના દરથી સરકાર તરફથી પગાર કરવામાં આવતું હોય છે. પાછા ફરે છે એટલે તેમનો પહેલાંનો પગાર ચાલુ થાય છે. સમજવા જેવો ખીન્નો મુદ્દો એ છે કે મદદનીશ નિષ્ણાતોને ૧૫૦૦ યેન અને નિષ્ણાતોને ૩૦૦૦ યેન અંગત ખર્ચના કરીને આપવામાં આવે છે. આમાંથી તેઓ પુસ્તકો, રાયરચીકું વગેરે વસાવવા માટે સ્વતંત્ર હોય છે.

૭

જાપાનની પ્રગતિનું કારણ દરેક દરેક બાબતમાં—ધર્મ સુદ્ધામાં—તેણે પશ્ચિમનું અનુકરણ કર્યું છે એ છે, એમ કાઠક ટેકાણે મેં વાંચ્યું હોય એવું મને યાદ છે; પરંતુ આ વાત સાચી નથી. જાપાનની ધર્મવિષયક સ્થિતિ મેં સ્પષ્ટ કરી જ દીધી છે. એ વાત સાચી કે જાપાને અમલદારવર્ગ માટે પશ્ચિમનો પહેરવેશ સ્વીકાર્યો છે; છેલ્લામાં છેલ્લી શાધખોળનાં યંત્રો અને પદ્ધતિઓ દાખલ કર્યા છે; અને શિક્ષણ, ઉદ્યોગ તથા વેપારમાં ઘણી બાબતોનો ફેરફાર કરીને પોતાને અનુકૂળ કરી લીધાં છે. પણ આ પશ્ચિમના લેખાસમાં એ સંપૂર્ણતયા પૌર્વાત્ય અને વિશેષતઃ જાપાનીઝ છે; અને તે પણ એટલી હદ સુધી કે એ પ્રગતને વહેમી ગણી કાઢવામાં આવે છે. બાજરાજુમારો અને રાજકુમારીઓનાં નામાલિધાન કરવાની ક્રિયા પ્રાચીન પ્રણાલી અનુસાર નિયત ચએલાં કપડાં પહેરીને પુરોહિત લોકો ધનુષની દોરીનો ટંકાર કરીને પ્રાચીન વિધિ અનુસાર કરાવતા હોય છે. મિકાડોનો રાજ્યાલિપેક કરતી વખતે ડાંગરની જરૂર પડતી હોય છે અને એ ડાંગર વાવવાનું કામ દેવોને આદુતિઓ આપ્યા પછી કરવામાં આવતું હોય છે, અને આ માટે વિધિ અનુસાર સ્નાનાદિ કરીને લોકો પવિત્ર થવાની ક્રિયા કરે છે, અને આની દેખરેખ રાજવાનું કામ સ્થાનિક કૃષિપ્રયોગના મથકનો સંચાલક રેશમી હેટ અને ફોક કોટ પહેરીને કરતો હોય છે. મંત્રીમંડળમાં નવા ચૂંટાતા મંત્રીઓ અધિકાર હાથમાં લેતા પહેલાં દેવજોમાં પૂર્જ કરવા જતા હોય છે. રોગ નિવારવા માટે ધાર્મિક વિધિ—અનુદાન વગેરે કરાતાં હોય છે અને એ રોગાદિ અનિષ્ટો ધરમાં ન પેસે એટલા માટે દોરા ધાગા વગેરે મૂકવામાં આવતાં હોય છે. આકાશમાંથી વરસાદ તાણી લાવવા માટે ગામડાં તરફ તો દોરડાં ખેંચવાનો સામાન્ય રિવાજ છે. વળી આ માટે જોતી ટકરીની ટાય ઉપર જીભ રહીને મેઘ—દેવોને જોરજોરથી વિનવણીઓ કરવામાં આવતી હોય છે. આ કામ કરનારા ખાસ માણસો હોય છે. એમને મેઘ પ્રતિનિધિ

(Rain delegates) તરીકે ઓળખાવવામાં આવતા હોય છે. આ સેક્ટરને દૂર દૂરનાં પવિત્ર સ્થળોએથી લગભગ એકસામટા પચાસ કલાક સુધી વચમાં કોઈપણ જગાએ જરા પણ થોડા વગર કે પાણીનું રીધું સરખું ટોળ્યા વગર પવિત્ર જળ એ ઉગ્રી ટેકરીઓ સુધી લઈ જવું પડે છે. તેમજ ચામડી કિતરડી નાખેલું બળદનું માથું જળધોધ નીચેનાં તળાવડાંમાં ધરી રાખવામાં આવે છે અને તે પછી માત્ર એ હેતુથી કે મેઘરાગ્ન ગુસ્સે થઈને તેમજ જેવટે કંટાળીને પછી ધોધમાર વરસાદ વરસાવે. પારિશ્વિક મહાસાગરમાં ગાંધારીક હોડીમાં બેસીને હું મુસાફરી કરતો હતો તે વખતે સારામાં સારા યુરોપિયન ખાણને બદલે પોતાનું જાપાનીઝ ખાણું લેતા મેં જાપાનીઝ ગૃહસ્થાને જોયેલા. 'હાર્ષસ્કલમાં અભ્યાસ કરતી ધણીખરી કન્યાઓ મરજિયાત વિષય તરીકે ગૃહશાસ્ત્ર (Domestic Science) લે છે અને જેમની જેમની સાથે મારે વાતચીત થએલી તે બધાં ય દંપતીજીવનની તૈયારી કરતાં હતાં. અન્ય ઉદ્યોગ-પ્રધાન પ્રગ્નઓની સાથે સફળતાપૂર્વક સ્પર્ધા કરવામાં જાપાનનો મુખ્ય આધારસ્થંભ કારખાનાંમાં કામ કરતી કન્યા—કારીગરો છે. દરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરીને ૧૪, ૧૫ કે ૧૬ વર્ષની ઉંમરે તેઓ કામ કરવા આવે છે અને એ બધી ૫ ૧૮, ૧૯ કે ૨૦ વર્ષની વયે ઘેર પાછી જઈને લગ્ન કરી દંપતીજીવન ગાળવું શરૂ કરે છે. અને આ રીતે ઉદ્યોગવાદનો મોટામાં મોટો દોષ જાપાને પોતાના પ્રગ્નજીવનમાં પેસવા દીધો નથી. એ દોષે પશ્ચિમની ઉદ્યોગપ્રધાન પ્રગ્નઓના કારીગરવર્ગને યંત્રોના ભાગ ત્રેવો (જડ) બતાવી દીધો છે. વળી જાપાનમાં બેકારીનો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થવા પામ્યો નથી તેનું રહસ્ય પણ આમાં જ સમાયેલું છે.*

અમૃતલાલ નાથાભાઈ મોદી

સુધારો

૧. ગયા અંકમાં ૨૧૩મા પાના ઉપર ૪થી પંક્તિમાં 'હસ્યા'ને બદલે 'રસ્યા' વાંચવું.
૨. આ અંકમાં ૩૬૩મા પાના ઉપર ૬મી પંક્તિ આ પ્રમાણે વાંચવી:
"અનુઅરત અલૈહિમ ગૈર-ઈલ મગદુબ ઈ અલૈહિમ વ લદા-આલ્લીન."

* પ્રયુક્ત ભારતના ૧૯૩૩ની સાલના ઓક્ટોબર અને નવેમ્બરના અંકોમાં બ્રહ્મદેશના માંડલેમાં Agricultural College ના સ્થાપક કામ કરતા શ્રી. ચારુચંદ્ર-ધોષે જાપાનમાં પોતાનો અનુભવ What has made Japan Great નામના લેખ હેઠળ આપ્યો છે. તેઓશ્રીએ આ વિષયમાં વધુ પ્રકાર પાડવું જંગમી ભાષામાં એક નાનકડું પુસ્તક પણ લખ્યું છે. થોડાં પણ સુજ્ઞાની બાઈબલને આ લેખના વાચનમનનથી પોતાની પ્રશ્નિઓને વધુ સ્પષ્ટ દિશામાં વાળવાનું એકાદ ફિરકું પણ મળશે તે એ-મૂળલેખના આ અનુવાદનું પ્રકાશન ન્યાય લેખારો.

મંકોડાનું મંતવ્ય

[આ લેખ સાથે તેના જીવાન અનુવાદકના મૃત્યુની નોંધ લેતાં ધણો ખેદ થાય છે. 'પ્રસ્થાન'ના પ્રકાશક શ્રી. રણછોડજી મિસ્ત્રીના બાઈ તરીકે તે 'પ્રસ્થાન' સાથે તેમનો સંબંધ જૂનો હતો. પણ છેલ્લાં થોડાં વરસથી તે તેઓ 'પ્રસ્થાન'માં અવારનવાર લેખો પણ આપતા. પોતાના સાહસિક સ્વભાવથી તેઓ સવિનયભંગની હદતમાં જોડાયા હતા, અને મિલનસાર તથા હેંશીલા સ્વભાવથી છાવણીમાં અને જેલમાં અનેકના મિત્ર બન્યા હતા. આ અનુભવો ઉપરથી તેમણે થોડા લેખો પણ લખેલા, જેમાંના કેટલાક અંગે 'પ્રસ્થાન'માં પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. તે પછી વધારે ઊંચી પ્રતિભા સાહિત્ય તરફ તેમનું ધ્યાન ગયેલું અને આ સ્વીચ્છનાય યજ્ઞોદના લેખોનાં બાપાન્તરો તેમની અભિગુચિતાં સૂચક છે. આવા આશાપ્રદ ઉત્સાહી જીવાનો શક્તિ બતાવવાનો સમય મળે તે પહેલાં મૃત્યુથી અડપાઈ નય છે તે શુન્નતાના જાહેરજીવન અને સાહિત્યને માટે થયું જ દુઃખદાયક છે. તંત્રી]

જુઓ, જુઓ, કાડી જુઓ ! નાની નાની, લાલ લાલ અને પાતળી પાતળી બધી દોડદોડ કરી રહી છે—એ બધી કાડી છે, જેને સંસ્કૃતમાં પિપીલિકા કહે છે. હું મંકોડો છું, ખૂબ ઊંચા મંકોડાના કુળમાં મારો જન્મ થયો છે. આ કાડીઓને નોંધને મને ખૂબ હસવું આવે છે !

હા...હા...હા...એની શિકલ જુઓ, સાથે છે તે જુઓ, જાણે ધૂળમાં મળી ગઈ છે; હું જ્યારે ઊભો રહું છું ત્યારે મારું માથું આકાશે અડે છે; સૂર્ય ને સાકરનો દુકોડો હોત તો મને લાગે છે કે હું મારા હાથ લંબાવી તેને તોડી તોડીને લાવત અને ધરમાં ભરી રાખત. ઉફ, હું આવડું મોટું તણખડું ખેંચીને ક્યાંથી ક્યાં લાગ્યો, અને એ લોકો જુઓ શું કરે છે—એક ભૂંચેલા તીડને ત્રણ ત્રણ જણી મળીને ખેંચાખેંચ કરી રહી છે ! અમારી વચ્ચે આટલો લયંદર તકાવત છે ! ખરું કહું છું, મને એ નોંધને ખૂબ મજા પડે છે.

મારા પગ જુઓ અને એ લોકોના પગ જુઓ—નજર પડે એ ત્યાં સુધી, આંખો લંબાવીને નોંધે છું, પણ મારા પગનો કંઈ છેડો જ જણાતો નથી—એટલા મોટા મારા પગ છે. પદમર્ધાદા તે આથી વિશેષ શી હોઈ શકે ! પણ કાડીઓ પોતાના નાના નાના પગથી જ પૂરેપૂરી મંતુષ છે ! એ નોંધને મને તો નવાઈ લાગે છે ! ગમે તેમ તોયે કાડી જ કે નહિ !

એ લોકો મૂળમાં તો ક્ષુદ્ર, તેમાં વળી હું ખૂબ ઊંચેથી જન્મ—એટલે એ લોકોનું બધું મારી નજરમાં આવતું નથી ! પણ હું મારા ખૂબ લાંબા લાંબા છ પગ ઉપર ઊભો રહી તીરછી નજર તાળી અંદાજથી એમનું બધું જ સમજી ગયો છું. કારણ, કાડીઓ એટલી તો ક્ષુદ્ર છે કે એને નોંધ નાખતાં બહુ વાર લાગતી નથી. કાડી—અતિ. સંબંધે હું મંકોડા—ભાષામાં એક પુરંતક લખવાનો છું અને લાપણી કરવાનો છું.

કાડી—સમાજ સંબંધે મને અનુમાન દ્વારા પુષ્કળ જ્ઞાન મળેલું છે. મંકોડાઓમાં સંતાન—સ્નેહ હોય છે એટલે કાડીઓમાં તે કદી હોઈ જ ન શકે, કારણ તે લોકો કાડી છે, કેવળ કાડી છે, કાડી સિવાય બીજું કશું જ નથી. કહે છે કે કાડીઓ જમીનમાં દર

બનાવી શકે છે—એ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે, કે તેઓ મંકડાગતિ પાસેથી સ્થપતિવિદ્યા શીખી છે—કારણ કે તેઓ કીડી છે—સામાન્ય કીડી છે, સંસ્કૃતમાં જેને પિપીલિકા કહે છે!

કીડીઓને જોઈને મને ખૂબ દર્દ આવે છે—એમનું લણું કરવાનું મને ખૂબ મન થઈ આવે છે; એટલું જ નહિ, પણ મને એવી ઇચ્છા થઈ આવે છે કે સમ્ય મંકડા સમાજ થોડા સમય માટે છોડીને, ટોળેટોળાં મંકડા ગંધુઓને લઈને, કીડીઓના દરમાં વાસ કરું અને કીડીઓને સુધારવાનું વ્રત-લઉં.—એટલે સુધી ત્યાગ કરવાને હું તૈયાર છું. તેમની ખાંડની કણીઓ ગળે ઉતારીને, અને તેઓના દરમાં હાથપગ પહોળા કરીને ગમે તેમ દુઃખસુખે જીવન કાઢવા અમે તૈયાર છીએ. જો એથી મેં તેઓની કંઈક ઉન્નતિ થતી હોય તો!

એ લોકો ઉન્નતિ ઇચ્છતા નથી—તેઓ પોતાની ખાંડ પોતે ખાવા માગે છે અને પોતાના દરમાં પોતે રહેવા માગે છે—કારણ કે તેઓ કીડી છે, ખિલકુલ કીડી છે! પણ અમે તો મંકડા રહ્યા એટલે અમે તેઓની ઉન્નતિ કરવાના, અને તેઓની ખાંડ અમે ખાવાના, અને તેઓના દરમાં અમે રહેવાના! અમે, અમારા લગ્નિન, લાણુગ; લાણુજી, સાળા—બધા જ.

કદાચ તમે એવું પૂછો કે એ લોકોની ખાંડ અમે શું કરવા ખાઈ જઈએ; અને એ લોકોના દરમાં અમે શું કરવા રહીએ, તો એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એ લોકો કીડી છે અને અમે મંકડા છીએ: ખીન્નું, અમે નિઃસ્વાર્થભાવે કીડીઓની ઉન્નતિ કરવાનું વ્રત લીધેલું છે, એટલે અમે એ લોકોની ખાંડ ખાવાના અને ઘરમાં પણ રહેવાના. ત્રીન્નું, અમારે પ્રિય મંકડા-ભૂમિને છોડીને આવવું પડશે, એટલે તે દુઃખના નિવારણુએ ખાંડ જરા વધુ પ્રમાણમાં ખાવી પડશે. ચોથું, વિદેશમાં, બુદ્ધિ જ જાતના લોકોમાં અમારે દરવા દરવાનું એટલે જાતજાતના રોગો થવાનો સંભવ—એટલે કદાચ અમે લાંબો વખત નહિ જીવીએ—હાય, અમારી દશા કેવી શોકજનક છે! એટલે અમારે ખાંડ ખાવી જ પડવાની, અને દરમાં પણ જેટલી જગ્યા છે તેટલી બધી અમારે અને અમારા સાળાઓએ વહેંચી જ લેવી પડવાની!

કીડીઓ જો વાંધા લે તો અમે તે લોકોને નગણુ કહીશું: જો તેઓ દરમાં રહેવા માગે અને ખાંડ ખાવા માગે તો મંકડા લાપાચાં અમે સાક્ર સાક્ર જાણાવી દર્શાવું કે તમે કીડી છો, ક્ષુદ્ર છો, તમે પિપીલિકા છો. આના કરતાં જગ્યરી દલીલ ખીજી શી હોઈ શકે! તો પછી કીડીઓ ખાશે શું? તે અમે જાણતા નથી. કદાચ આહાર અને રહેવાના સ્થાનની ખોટ પડે એ ખરી; પણ તે લોકોએ એ વ્રાતનો ધીરજપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ કે અમારા લાંબા પદના સ્પર્શથી ધીમે ધીમે તેમની પદ્ધત્તિ થવાનો સંભવ છે. બ્યવસ્થા અને શાંતિની લગાર ઊણુપ નહિ રહે. તેઓની ધીમે ધીમે ઉન્નતિ થાય અને અમે ધીમે ધીમે ખાંડ ખાઈએ, એવો કંઈ બંદોષસ્ત હશે તો જ બ્યવસ્થા અને શાંતિ જળવાશે, નહિ તો ભયંકર ઝઘડો થયો જ જાણો ને! માર્થે. ગુરુભાર આવી પડે એટલે આટઆટલો વિચાર કરીને ચાલવું પડે!

ખાંડના અભાવે અને વધુપડતી શાંતિ અને બ્યવસ્થાના ભારે જો કીડી-ગતિ મરી જાય તો! તો અમે ખીજે ઉન્નતિ પ્રચાર અર્થે ચાલ્યા જઈશું—કારણ, અમે મંકડા રહ્યા; ઉચ્ચ પદના પ્રભાવથી અમે ખૂબ ઉન્નત રહ્યા.

લોક વર્ણ

મહાગુજરાત મંડળ, નાશિક

નાશિકનો દાખલો બૃહદ્ગુજરાતની ખીજ વસાહતોએ પણ લેવા, જોવા છે. અહીં નોખેલી ઘણીખરી પ્રવૃત્તિ ખાસ કરીને મોન્ટેસરી સાથા આ લેખક બહેનના સાહસને આભારી છે. અમે માનીએ છીએ કે ગુજરાતની બધી વસાહતોમાં ને માત્ર એક વ્યક્તિ કામ શરૂ કરે તો તે તરત જ લગી તીકને એવા હાલનો સમય છે.

તંત્રી]

ગંગા મૈયાથી ખીજે નજરે ગોદાવરી નદીનું માહાત્મ્ય ગણાય. વળી નાશિક

હિંચાણમાં 'હોવાને' લીધે અહીંયાંની હવા પણ બહુ જ સારી; અને ત્રીજું, મુંબાઈથી ત્રણ સાઠત્રણ કલાકની જ સીધી મુસાફરી, એટલે મુંબાઈના ઘણા ગેડીઆઓ અહીંયાં બંધાયા બંધાવે છે. સેનેટોરિયમો અને આરોગ્યલવનો પણ ખૂબ બંધાયા છે, અને હજુ બંધાય છે. યાત્રીને કારણે કે તળિયતને કારણે કે વેમારની આંટીઘૂંટીથી થોડોવાર દૂર રહેવાને માટે પણ પુખ્ત લોકો અહીં આવ જ કરે છે. કેટલાકનાં તો કુટુંબ અહીં રહે અને પોતે દર શનિ રવિ આવી ત્રણ એ પ્રમાણે હોવાથી નાશિકના ગુજરાતીઓનું વસતિપત્રક કરવાનું કામ અધૂરું છે, તોપણ આશરે અઢી ત્રણ હજારની તો સ્થાયી વસ્તી હશે.

કરાંથી, કલકત્તા, દક્ષિણ દેશાબાદ, રંગુન તથા આફ્રિકાનાં ઘણાં શહેરોમાં એમ ન્યાં ન્યાં ગુજરાતીઓ ગઈને વસ્યા છે ત્યાં ત્યાં આજકાલ તો ગુજરાતીમંડળ સ્થપાય છે જ. એ બહાને અંદર અંદર ઝોળખાણ થાય, મળાય અને એકમેકને સારે કે ખરાબ પ્રસંગે કામ લગાય.

ગુજરાતની બહાર રહ્યા વગર 'ગુજરાતીપણા' ની લાગણી સહેમાઈથી સમગ્ર નહિ. એકાદ બે વરસ પરપ્રાંત કે પરદેશમાં રહ્યા પછી આપણી ગુજરાતી ભાષા સાંભળવા માટે કે ગુજરાતની સપાટ જમીન ને બાવળનાં ઝાડ જોવા માટે (કે ખીજું કંઈ નહિ તો B. B. C. I. R. એવા અક્ષરવાળા ટ્રેનના ડબ્બા જોવા માટે) પણ જે આવડતા થાય છે તે અનુભવ વગર કળાય તેમ નથી.

નાશિકમાં આટલા બધા ગુજરાતીઓ હોવા છતાં હમણાં સુધી ગુજરાતીઓનું મંડળ જ નહોતું. લગભગ બે વર્ષ ઉપર 'મહાગુજરાત મંડળ' ની સ્થાપના ચર્ચા સ્થાપના કરવાનો 'વિચાર' ઘણા વખતથી ચાલતો હતો, પણ ચિંતારને મૂર્ત સ્વરૂપ નહોતું અપાયું.

શરૂઆતમાં તો નાશિક શહેરમાં જ એક મકાન ભાડે રાખીને કામ ચલાવ્યું હતું; પણ નદીને સામે પાર પંચવટીમાં જ ગુજરાતીઓની વસ્તી વધારે હોવાથી હાલ સાતેક મહિનાથી મંડળનું સ્થાન ત્યાં કર્યું છે.

ગુજરાતીઓની સ્વાભાવિક ઉદારતાને લઈને જરૂરેના સરસામાન તો તરત જ મળી રહ્યો, અને મંડળનું કાર્ય ચાલ્યું. પણ ૧૯૩૩ના ઓગસ્ટ મહિનામાં નર્મદ શતાબ્દિ ઉજવાઈ ત્યાં સુધી તો મંડળની હસ્તીની કાઈને પૂરી ખબર પણ નહોતી.

નર્મદ શતાબ્દિ વખતે અહીંની કોલેજના અને હાઈસ્કૂલના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓએ નાટ્યપ્રયોગો કર્યા હતા, નાની બાળાઓએ ગેરબા અને ગીત ગાયાં હતાં અને થોડાં બાળાઓ ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. તે દિવસે આશરે ૧૦૦૦, ૧૨૦૦ ગુજરાતીઓએ હાજરી આપી હતી. મંડળના મંત્રી પોતાના વાર્ષિક હેવાલમાં આ ઉત્સવ માટે લખે છે કે: "નાશિકના ગુજરાતી સમાજના ઇતિહાસમાં આવો પ્રથમ જ મેળાવડો હતો."

તે અરસામાં મંડળની પ્રવૃત્તિમાં ખાસ તો દર અઠવાડિયે બધા ભાઈઓ એકઠા થતો, રમતો રમતા અને વ્યાખ્યાનો કરાવતા એટલું જ હતું. મંડળને અંગે એક નાનું સરખું પુસ્તકાલય છે તેનો કેટલાક ઉપયોગ કરતા. મંડળ તરફથી કાંઈ જવાબદારીભર્યું કામ ઉપાડી લેવું એવી ચર્ચા અંદરઅંદર થતી હતી. કંઈ કંઈ સચનુઓ રજૂ થતી અને કંઈ કંઈ પડી ભાંગતી. ધીમે ધીમે એક વાત ચોક્કસ ચર્ચા કે બીજું કંઈ જ નહિ તો ગુજરાતી બાળકો માટે એક નિશાળ તો ચર્ચા જ જોઈએ. અહીંયાં તો બધી મરાઠી નિશાળો છે. શહેરની મુખ્ય ભાષા જ મરાઠી, એટલે ઘરમાં બેઠાં છોકરાં પણ મરાઠી શીખી ગયેલાં. થોડાં વરસ પર ગુજરાતીઓએ કંઈક અળવળ કરવાથી મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી એક ગુજરાતી શાળા ચલાવવામાં આવે છે; પણ બધાં ધોરણો વચ્ચે એક જ શિક્ષક અને તે પણ વડોદરાનો દક્ષિણી. એટલે એ બિચારો કેવું 'ગુજરાતી' શીખવતો હશે તેની આપણે કલ્પના જ કરી લેવાની. શુદ્ધ ગુજરાતી શીખવાય એની નિશાળની ખૂબ અગત્ય જણાઈ.

શાળામાં જઈ શકે એ ઉંમરનાં તો બધાં બાળકો મરાઠી કે 'અર્ધમરાઠી' શાળામાં જતાં જ હતાં. તેમને ઉદારીને નવી શાળામાં કોઈ માઆપ મૂકે એવી આશા ન હોવાથી એમ હતું કે છેક નાનાં બાળકો માટે મોન્ટેસરી પદ્ધતિએ બાળમંદિર શરૂ કરવું. છેક નાનાં બાળકો તો ઘેર જ વખત અગાડતાં હોય, તેમને નવી પદ્ધતિના પ્રયોગરૂપ શાળામાં એકલવાને કોઈ ના નહિ કહે એમ માની લીધું. પાંચ જ મહિના બાળમંદિર સારું ચાલે અને ગુજરાતીઓનો તે પર વિશ્વાસ બેસે તો પછી ઉપલા વર્ગ કાઢવા એમ હતું. ૧૯૩૩ના ડિસેમ્બરની ૧૦ મી તારીખે શેઠ લીલાધર મોરારજી ભીમાણીને હાથે બાળમંદિર ખુલ્લું મુકાયું. દક્ષિણામૂર્તિ મોન્ટેસરી અધ્યાપન મંદિરમાં ઉત્તીણ થયેલા એક શિક્ષકને બોલાવીને કામ શરૂ કર્યું.

ત્યારપછી જ મહિને, એટલે ૧૯૩૪ના જૂન મહિનાથી પહેલું, બીજું, ત્રીજું, ચોથું અને પાંચમું એટલાં ધોરણો ચાલુ થયાં છે. બાળમંદિર અને બધાં ધોરણો મળીને પંચાવનથી સાઠ બાળકો હાલ છે.

આખા મહારાષ્ટ્રમાં મોન્ટેસરીની પદ્ધતિ તરફ લક્ષ દોરાયું નથી. પૂનામાં બે શાળાઓ હતી તે બંધ થઈ અને કાર્વેક્તાઓને મુખર્જી જવું પડ્યું છે, એટલે મોન્ટેસરી પદ્ધતિની મરાઠી કે ગુજરાતી શાળા માત્ર આ એક જ છે.

બાળમંદિર ચાલુ થયા પછી મંડળના સભાસદોમાં ઉત્સાહ ખૂબ વધ્યો છે અને સભાસદોની સંખ્યા વધતી જ ગય છે.

બાળમંદિરનો અર્ધવાર્ષિક ઉત્સવ હમણાં બિજાઓ હતા. નાનાં નાનાં બાળકોએ નાટ્યપ્રયોગો, સંગીત વગેરેનું ઉત્તમ કામ કરી બતાવ્યું હતું. બાળકોના ચિત્રકામ અને હરંતકામનું પ્રદર્શન પણ ગોઠવ્યું હતું. પોતાનાં ત્રણચાર વર્ષનાં બાળકો-જે સાધારણ રીતે ઘરમાં રડવા, ખાવા અને બિંધવા સિવાય કંઈ કરતાં ના હોય-તેવાં ભરસણામાં સુંદર અવાજથી ગાયન ગાય અને બાલવાર્તાઓમાંથી નાનાં નાટકોના પાક ભજવે તે જોઈને કેટલી બે માતાઓ ખુશ ખુશ ચર્ચને મલકાતી હતી. સ્ત્રીઓની હાજરી ખૂબ હતી, એટલે હવે સ્ત્રીઓનું મંડળ પણ કાઢવું છે. ગુજરાતના પ્રમાણમાં અહીંયાંની ગુજરાતી સ્ત્રીઓ વધારે પઞ્ચાત છે. જાહેરમાં બહુ આવે નહિ પણ ધીમે ધીમે એ બધું પલટાઈ જશે. કરાંચીમાં હાલ ગાંધીજી ગયા ત્યારે ત્યાંના ગુજરાતી સ્ત્રી મંડળની બહેનોએ આવકાર આપ્યો એમ જાણમાં હતું. હવે કોઈ વાર ગાંધીજી નાસિક આવશે ત્યારે અમારું નાસિકનું સ્ત્રીમંડળ પણ તેમનો સત્કાર કરશે.

ત્રેમલીલા મહેતા

ઈસ્લામ

[અંશી ચાલુ]

અઝાન

અઝાન અર્થાત્ નિમાઝની હાકલ (બાંગ) નીચેનાં વાક્યોની બેઠેલી હોય છે. કિબ્લા તરફ મોં કરીને બંને હાથ કાન સુધી ઊંચા કરીને મોટા અવાજથી બાંગ પોકારવામાં આવે છે.

૧. અલ્લાહુ અકબર—અલ્લાહ ઈશ્વર સૌથી મોટો છે.

૨. અશ્-હુદુ અલ્-લા-ઈલાહુ ઇલ્હુ—અલ્લાહ—હું સાક્ષી પૂરું છું કે અલ્લાહ સિવાય કોઈને પૂજવો ઘટતો નથી. (આ વાક્ય બે વાર પોકારાય છે.)

૩. અશ્-હુદુ અલ્-મુહમ્મદુ-રસૂલુલ્લાહ—હું સાક્ષી પૂરું છું કે મુહમ્મદ અલ્લાહનો પયગંબર છે. (આ વાક્ય પણ બે વાર પોકારાય છે.)

૪. હુર્ય અલ્લસ્-સલાહ—નિમાઝ પઢવા પધારો. (આ વાક્ય મોં જમણી બાજુ કરીને બે વાર પોકારવામાં આવે છે.)

૫. હુર્ય અલ્લસ્-ફલાહ—વિજયો થવા પધારો. (મોં ડાબી બાજુ રાખીને આ બે વાર પોકારાય છે.)

૬. અલ્લાહુ અકબર—અલ્લાહ સૌથી મોટો છે. (બે વાર)

૭. લા ઇલાહુ ઇલ્હુ—અલ્લાહ—અલ્લાહ સિવાય બીજો કોઈ દેવ નથી.

સવારની નિમાઝની બાંગમાં નીચેનું વાક્ય ક્રમાંક પાંચ પછી ઉમેરાય છે:—

અલ્-સલાતુ ખૈરુન મિન્નૈમ અર્થાત્ નિદ્રા કરતાં નિમાઝ બહેતર છે. આ વાક્ય પણ બે વાર પોકારાય છે.

ઇકામત

અઝાન પછી ઇકામત આવે છે. એમાં અઝાનના ઉપર્યુક્ત મંત્રો માત્ર એક એક વાર બોલાય છે અને 'નિદ્રા કરતાં નિમાઝ બહેતર છે' એ મંત્રની જગ્યાએ બે વાર 'કહ્ કામતિસ્સલાહ' અર્થાત્ 'નિમાઝ ખરેખર શરૂ થઈ છે.' એ મંત્ર બોલાય છે. ઇકામત દરમિયાન નિમાઝ પઢનારાઓએ એક યા અનેક હારોમાં બેસી રહી જવાનું હોય છે.

ઈદની નિમાઝોમાં અઝાન અને ઇકામત બંને છોડી દેવાય છે. એને બદલે પહેલી રકાતમાં 'અલ્લાહુ અકબર' એ મંત્ર સાત વાર અને બીજીમાં 'તકબિરે-તક્રિમહ' પછી પાંચ પાંચ વાર બોલાય છે. જુમ્માની નિમાઝમાં સામાન્યતઃ બે બાંગ પોકારાય છે. બીજી બાંગ ઈમામ ખુતબાની શરૂઆત કરે તે પહેલાં પોકારવામાં આવે છે.

નિમાઝ—બક્તિગત કે સામુદાયિક—મસ્જિદમાં જ થાય એવું કોઈ નથી; જરૂર હોય

તો એ ગમે ત્યાં પડી રાકાય. મુદ્દમદ પચગંગર સાહેબે કહ્યું કહેવાય છે કે સાચા નિમાત્રી માટે સારી આત્મ મરિજદૃષ્ટ છે.

રકાતનું ચર્ચન

રકાતનું બધાન નીચે મુજબ છે:—

૧. પ્રથમ કિબ્લા સામે મોં કરીને ઊભા રહ્યા પછી બંને હાથ કાન સુધી ઊંચા કરવામાં આવે છે અને 'અલ્લાહુ અકબર' એ મંત્ર ઉચ્ચારાય છે. આને 'તકબિરે તહિમહુ' કહે છે.

૨. પછી વતમણા હાથ પર ડાબો આવે એમ બંને હાથ છાતી પર ભૂટી જાય એમ નીચેની પ્રાર્થના વા એનો એક ભાગ બોલાય છે.

મૂળ

ઈબ્રા પચગંગરુ વગર-હિય સિદ્ધમ્મી ફતર-અદસમા વા તે વગર-અર્ધ હનિફન વ મા અનમિન-અલ-મુશિમીન. હંમ સલાતી વ નુમુકી વ મલાય વ મમાની-સિદ્ધાહે રજિયસ-આસમીન, હા સરીકે હાલુ મિત્રાસિર ઉમિતુ વ અનમિન અલ-મુશિમીન. અલ્લા હુમ્મ અન્ત-અલ-મસિકુ હા હ'લાહ હ'લ્લા અંત, અન રજિય-વ. અન આ જુદક ગતમ્મુ નક્સિ વા-નરકતુ મિત્રનિય દધ દિર્લી ખુલ્લી વતમિયન હ'લહુલા વધુદિર-ઉગ-ખુલ્લી હ'લ્લા અંત, વહિની સિ-અદ્સન-હ'લ-અખલાકી હા વહદી સિ-અદરનિહા -હ'લ્લા અંત, વસિર'અબી સમ્મિ' અહાલા વસિયુ 'અબી સમ્મિ'અહા હ'લ્લા અંત

અર્થાત

નેક આદમી તરીકે મે ખચીન મારી જનને આકાશ અને પૃથ્વીના સર્વનંદાર તરફ વાળી છે. હું અનેકશ્વરવાદીઓમાંનો નથી. ખચીન મારી પ્રાર્થના, માટે અસિદ્ધાન, માટે હવન નથા માટે મરણ સૌ આત્મભોના ખુદા એવા અલ્લાહને અર્પે છે. એનો કોઈ ભાગીદાર નથી. એણે મને આ હુકમ કર્યો છે. અને હું એને વસા વર્નનારાઓમાંથી છું. ઓ અલ્લાહ! તું રાખ છે. તારા ચિવાય બીજા કોઈ ઈશ્વર નથી. તું મારો માલિક છે અને હું તારો ગદા છું. મારી જાન પ્રત્યે હું અન્નાયી થયો છું અને મારા અપરાધ હું કબજા કરું છું. તેથી મારા સર્વ અપરાધો સામે મને રક્ષણ આપ અને ઉત્તમ નીતિ તરફ મને દોર તારા વિના અપરાધોમાંથી અચાવનાર કોઈ નથી. અને તારા વિના ઉત્તમ નીતિ તરફ દોરી જનાર (ફજુ) કોઈ નથી. મારામાંથી અનીતિ દૂર દૂર. કારણ, તારા વિના મારામાંથી અનીતિ દૂર કરનાર કોઈ નથી.

આ પ્રાર્થનાને બદલે આમાન્ય રીતે નીચેની દૂંડી પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે:—

મૂળ

મુશ્હાહાન-ક અલ્લા હુમ્મ વ બિ-હુમ્મ-ક-ક વ તઆરક-અરમ-ઉ-ક વ તા અલ્લા જદ-ઉ-ક વ હા હ'લાહુ ધૈર-ઉ-ક ઔમ્મ બિદલાહિ મિન્-અરા-મૈવાન-હર-રજિમ

અર્થાત

હુજા હો તારા ઓ અલ્લાહ! તું સ્તુત્ય છે. તારું નામ પવિત્ર છે અને તારી

ભવ્યતા ઉત્તર: છે. તારા સિરાત-બીજે કાઈ સેવ્ય નથી. શાપિત: શપતાનથી બચવા માટે
ઓ અસ્લાહ! હું તારે શરણે આવું છું.

આને કિયામ-કહે છે.

પછી એની એ સ્થિતિમાં: બિલા: રહીને નીચે પ્રમાણે કૃતિહુલુ. પદવામાં આવે છે.

મુળ

બિસ્મિલ્લાહ-ઈર-રેહમાન-ઈર-રહીમ. અલ્હુમ્મહ હિ સિદ્દાહ હ રખ્ખિલ-
આલમીન. અર-રહમાન-ઈર-રહીમ: માલિક-હ-યૌમ-ઈદ્-દીન. ધર્યાક ન'બુદ્
વ ધર્યાક નસ્ત'ધન. હલુદ્દિ-નસ્-સિરાત-અલ-મુરુકિમ. સિરાત-અલ્લઝિન
અન'અમત અલ્લહિમ-વ લ હાઆલ્લીન.

અર્થાત

કલ્યાણકર્તા (રહમાન) દયાળુ (રહીમ) પરમેશ્વરને નામે. સ્તુતિ. માત્ર. આલમોના ખુદા,
રહેમાન અને રહીમ એવા અસ્લાહને-કલામતના દિનના માલિકને ઘટે છે. અમે (ઓ અસ્લાહ)
તારી સેવામાં છીએ અને મદદ માટે તને યાચીએ છીએ. અમને ગાયા રત્ને-જેમના પર
તારી મહેરબાની બિનરેહી છે. એજોના. રત્ને-દેશ: જેમના પર તારા કૃપા ઉત્તરો છે
અથવા જેઓ, આરે મારે દોશર્મ ગયા છે એમના રત્ને નહિ.

ઉપરની પ્રાર્થના. પરી યથા પછી 'આમીન' અર્થાત તથાસ્તુ. એવો મંત્રોચ્ચાર કરવામાં
આવે છે અને પછી કુરાનેશરીફનો કાઈ પણ લાખ જે નિમાઝ પઢનારને મોઢે હોણ લેતો
પાઠ નકરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે કુરાનેશરીફ અને આવતા એકાદા નાના અખ્યાયનો
પાઠ કરવામાં આવે છે. જેમને પાઠ કુરાનનો પરિચય નથી એમને અલ-હખલાસ નામના
અખ્યાયની લલામણુ કરવામાં આવે છે.

[એ નીચે પ્રમાણે:-

કુલ હુવ-અસ્લાહ અહદ. અસ્લાહ-ઉમ્-અમદ. લમ અલિદ વ લમ હુલદ. વ લમ પકુલ-
લવુ કે કુવન અહદ. અર્થાત બોલ એ-અસ્લાહ એક છે. અસ્લાહ એ છે કે જેનાથી કાઈ
સ્વતંત્ર નથી; એ કાઈ જાન આપતો નથી. એ અન-મા છે; એના સમાન કાઈ નથી.]

૩. પછી 'અલ્લાહુ અઝ્ઝર' એવો મંત્રોચ્ચાર કરીને નિમાઝી હથેળીઓ દીંચણે
અટે એવી રીતે મસ્તક નમાવે છે. આ સ્થિતિમાં (એને રુક' કહે છે) અધરની સત્કીર્તિ
અને ભવ્યતાનો બોધ કરતા નીચેના મંત્રનું ત્રણ વાર ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે:-

સુખ-હાન-અ. રખ્ખમ-ધિ-અલ-અઝીમ અર્થાત મારા મદાન માલિકના સુખ, દો.

આને બદલે અથવા આમાં ઉમેરીને નીચેનો મંત્ર પણ બોલી શકાય:
સુખ-હાન-અલ્લાહુમ્મ રખ્ખનાવ બિહમદિક અસ્લાહુમ્-મધકિર હી અર્થાત ઓ અસ્લાહ!
અમારા માલિક! તારી સુધીર્તિ દો. તારી જ સ્તુતિ દો: ઓ અસ્લાહ! મારું રક્ષણ કર.

૪. આની પછી નીચેના મંત્રો બોલતાં પ્રાર્થો બિલો થાય છે:-

સમિ'અલ્લાહ-હિ લમન હમિદહુ. રખ્ખમના વ-રક-અલ-હુમ્મ અર્થાત જે
અસ્લાહની સ્તુતિ કરે છે તેનો એ સ્વીકાર કરે છે. ઓ અમારા માલિક! તારી જ સ્તુતિ દો.

૫. પછી પ્રાર્થા ધૂંટણે પરી લંદન કરે છે. આમાં અને પછનાં આંગળાંનો અગ્રલામ,

અને દીયણ, બંને હાથ અને કપાળ જમીનને અડે છે. આ રીતિમાં નીચે પ્રમાણે ઓહામાં ઓહા ત્રણ વાર મંત્રોચ્ચાર કરવામાં આવે છે.

મુખ્ય-હ્રાન્-અમ રઘિમયસ-આલ્લા અર્થાત્ મારા સર્વોચ્ચ માલિકનો મુખ્ય દેવ. નીચેનો મંત્ર આમાં ઉમેરી શકાય અથવા તે આને બદલે બોલી શકાય. મુખ્યદાન-ક અલ્લાહુમ્મ રઘન-ના વ બિન્દસ્તિલ્લ અલ્લાહુમ્-મધ્યસ્થિર હી [અર્થ મારે લુઓ (૩)]

આ પહેલી સમજાવેલ યજ્ઞ.

૬. પછી નિમાત્ર પદનાર જલ્લાહ નામનું પૂજ્યજ્ઞાપ્તિયેક આચન કરીને બેસે છે.

૭. આની પછી પ્રાર્થના કરનાર ફરી ક્રમાંક પમાં જલ્લાહના પ્રમાણે બેસીને સમ્પૂર્ણ કરે છે.

૮. આમ પહેલી રક્ત પરી થાય છે. પછી નિમાત્રી બેઠો થાય છે અને પહેલી રક્તનું પુનરાવર્તન કરે છે. આ જ બીજી રક્ત. પરંતુ બીજી રક્ત પછી ઉભો થવાને બદલે ક્રમાંક પાંચમાં સમગ્રપંથું વંદનાગન (કંદલ) ફરી નિમાત્ર પદનાર નીચે પડે છે અને ઈશ્વરસ્તુતિ સાથે પાક પગંગર મારે અને ગોવાને મારે તદિથ્યહ નામની પ્રાર્થનાઓ કરે છે. એ નીચે પ્રમાણે: —

તદિથ્યહ

અત્ તદિથ્યાત ઉ ાલ્લાહ ઈવસ-સલવાત્ ઉ વત્ તથિયાત ઉ. અસ-સલામ ઉ અલ્લેક અરથુલુન-ન બિથ્ય ઉ વ રહુમત-ઉલ્લાહ ઈ વ બરકાતુહ. અસ-સલામ ઉ 'અલ્લે'ના વ'અલ્લા ક'આદ-કલ્લા-કરસ સલિદિન. વ અમ્-હુદુઝ્ઝા'લ્-લા હલાહુ અ હલ્લ-અલ્લાહુ વ અશહુદુ અમ મુદુમ્મદિન 'અમ્-હુ-હુ વ રસુલુહ.

અર્થાત્

વાયા, કાયા અને પંગા દ્વારા કરવામાં આવેલી સર્વ પૂજાપ્રાર્થના અલ્લાહને પરે છે. ઓ પવંગર ! આપને શાંતિ મળે. આપના પર અલ્લાહની રહેમ અને અલ્લાહના આશીર્વાદ જનક. અમારા પર અને અલ્લાહના પાક બંદાઓ પર શાંતિ જનકો. હું સામી પૂરું છું કે અલ્લાહ મિત્રાણ કાર્યની ખિદમત કરતી મટતી નથી. મુદમ્મદ એનો મેલ અને પવંગર છે.

૯. બે કરતાં વધારે રક્ત પરી દેવા તે પ્રાર્થો બેઠો થાય છે; નહિ તે નીચેની જે દમેથાં હવટની મત્રામ પદેથાં કરવામાં આવે છે તે કરે છે:—

અલ્લાહુમ્મ સલિલ્ 'અલ્લા મુદુમ્મદિન વ 'અલ્લા આલિ મુદુમ્મદિન કમા સલ્લેત 'અલ્લા ક'આલીમ વ 'અલ્લા આલિ ક'આલીમ ક'તક હુમીદ-ઉમ-મહદ અલ્લાહુમ્મ બારિક 'અલ્લા મુદુમ્મદિન વ 'અલ્લા આલિ મુદુમ્મદિન કમા આરકન 'અલ્લા ક'આલીમ વ 'અલ્લા આલિ ક'આલીમ ક'તક હુમીદ-ઉમ-મહદ

અર્થાત્

ઓ અલ્લા ! મુદમ્મદ અને અનુયાયીઓને ફતેહમંદ કર-ને ક'આલીમ (અજેદામ) અને એના અનુયાયીઓને ફતેહમંદ કરો હતા તેમ. કારણ ખચીન તું હમીદ અને મહદ-સ્તુતિ પામેલો અને મદિમા પામેલો છે. ઓ અલ્લા ! મુદમ્મદ અને એના અનુયાયીઓને આશીર્વાદ આપ-ને ક'આલીમ અને એના અનુયાયીઓને આશીર્વાદ આપ-ને હતા તેમ. કારણ ખચીન તું સ્તુતિ પામેલો અને મદિમા પામેલો છે.

નીચેની પ્રાર્થના પણ ઉમેરવી જોઈએ—

અલ્લાહુમ્મ હન્ની ઝલમ્તુ નફસી હુદમન્ કસીરન્ વ લા યગદિર-ઉઝ-હુનુય
ધહા અત મઘદિર લી મઘદિરતત મિન્ ' ઇન્દક વહુમ્ની ઇત્તક અત અલ-ગદર
-ઉર-રહીમ.

અર્થાત્

ઓ અલ્લાહ ! હું મારી જાત પ્રત્યે મહા અન્યાયી થયેલો છું અને તારા સિવાય કોઈ
અચ્ચાત્રનાર નથી; માટે તારું રક્ષણ આપી મારી રક્ષા કર અને મારા પર દયા કર. ખચીત,
તું હમા અને દયાવાળો છે.

આને બદલે નીચેની પ્રાર્થના પણ કરાય:—રબ્બ-ફર-અલ્લી મુદીમ-અસ-
સલાતી વ મિન્ હુરિયતી રબ્બના વ તકબ્બલુ દુઆ. રબ્બત-અઘ્દિર લિ
વાલિ-વાલદફત્ર વ લિલ-મુમિનીન યૌમ યૂમ-ઉલ-હિસાબ.

અર્થાત્

મારા માલેક ! હું અને મારા બાળકો નારી પ્રાર્થના આશુ રાખીએ એમ કરે; અમારા
માલિક પ્રાર્થના સ્વીકારે, અમારા પ્રભુ ! ક્યામતનો દિન આવે ત્યારે મારું અને મારા
માતાપિતાનું અને મોમિનોનું અર્થાત્ શ્રદ્ધાળુઓનું રક્ષણ કરે.

૧૦. પછી સલામ કરી નિમાઝ પૂરી કરવામાં આવે છે. નિમાઝી જમણી અને
ડાબી બાજુએ મોં ફેરવી ફેરવીને ત્રીજે પ્રમાણે સલામ કરે છે:—

'અસ-સલામુ' અલે'કૂમ વ રહમ્ત-ઉલ્લાહી અર્થાત્ શાંતિ અને અશ્લાહની
મહેરબાની તમારા પર હો.

૧૧. જો ફક્ત જો રક્ષાતો પદવી હોય તો આમ પ્રાર્થના પૂરી થાય છે. પણ જો ત્રણ
કે ચારતો ધરાઈ હોય તો કંદહ અને એમાંની તહિમ્મદનો પાક કર્યા પછી બિલા ઘડને
ફરી અલ્લાહુ અફ્ફર એમ બોલીને ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે જ આક્રીની રક્ષાતો પૂરી કરવામાં
આવે છે. તહિમ્મદ, પવગંજર માટે આશીર્વાદની પ્રાર્થના વગેરેની અને સલામની ક્રિયા
પૂર્વવત્ ઘૂંટણોર કરીને નિમાઝ પૂરી કરવામાં આવે છે.

નોંધ:—ત્યારે નિમાઝ સમૂહમાં પઢાય છે ત્યારે સમૂહ આખો અથવા ઇમામને
અનુસરનારાઓ બધી પ્રાર્થનાઓ વગેરેનો અને ક્રાંતિહલનો પુનરુચ્ચાર કરે છે. ક્રાંતિહલ પછી
આવતા કુરાનના ભાગોનો પાક આવે વખતે કરવામાં આવતો નથી. ઇમામ ત્યારે નમસ્કારનું
આમન છોડીને બેઠે છે અને સમિ-અલ્લાહ-ઉલિમન્ હમિદહુ એમ બોલે છે ત્યારે
સમૂહ રબ્બના વ લફ-અલ-હુદદ (જુઓ ક. ૩) એમ કહે છે.

૧૨. કેવળ નામની પ્રાર્થના રુકૂમાંથી બઠ્યા પછી અથવા એ આમન કરતાં પહેલાં
તરત જ—સામાન્ય રીતે 'ઇશા રાતની નિમાઝ ફક્ત છેલ્લી ત્રણ રકાત (વિલ) માં—પ્રાર્થો
બોલો હોય ત્યારે કરવામાં આવે છે. સૌથી પુધારે જાણીની કેવળ ત્રીજે પ્રમાણે:—

અલ્લાહુમ્-મહદિની ફી મન હદૈત વ' આશિનિ ! ફ મન આ ફૈત વ તવલ્લિન
ફી મન તવલ્લે'ત વ બારિક લિ ફિમા અતૈત વ ફિની શર્'મા કદૈત ફ-ઇત્તક તકદિ

મુકળ પ્રમાણમાં પિયબ્લેન્ડ લંઈને પછી કામ ચરૂ કરવું પડ્યું. આ કામને માટે ઓરિંદ્રયાની સરકારે બોલીમિયા પ્રાંતમાં આવેલી યુરેનિયમની ખાણમાંથી ક્યુરી દંપતિને એક ટન પિયબ્લેન્ડ બેટ આપ્યું. સામાન્ય રીતે પિયબ્લેન્ડમાં અનેક પદાર્થો ભળેલા હોય છે. એટલે એમાંથી તેઓ શોધતા હતા તે વસ્તુ શોધી કાઢવી એ ખૂબ મહેનતનું કામ હતું. એક ટન એટલે ૫૪ મણુ પિયબ્લેન્ડમાંથી ૧ ગ્રામના છસોમા ભાગ બેટલો અતિશય શક્તિશાળી સ્વતઃજ્યોતિર્ભય પદાર્થ મળ્યો. મેંડમ ક્યુરીએ એનું નામ રેડિયમ પાડ્યું. બારબાર વર્ષ સુધી અવિરત પરિશ્રમ કરી અંખતરા કર્યા પછી તેમને ઈ. સ. ૧૯૧૦માં વિશુદ્ધ રેડિયમ ધાતુ મળી. અહીં એ કહેવાની જરૂર છે, કે રેડિયમ શોધી કાઢ્યા પહેલાં તેમણે સ્વતઃ જ્યોતિર્ભય બીજો પણ એક પદાર્થ શોધી કાઢ્યો હતો અને સ્વદેશની રમૂતિ જાળવવાના હિદેશથી તેનું નામ તેમણે ‘પોલોનિયમ’ પાડ્યું હતું.

અહીં રેડિયમ સંબંધે જરા વિસ્તાર કરવો અપ્રામાણિક નહિ લેખાય. કેન્સર અને બીજા કેટલાક ચામડીના રોગોમાંથી છૂટવા માટે રેડિયમચિકિત્સા એ જ એક માર્ગ છે. રેડિયમ એ પ્રખર શક્તિશાળી જ્યોતિર્ભય પદાર્થ છે. સૂર્યમાંથી પ્રકાશ ફેંકાય છે એટલે જ આપણે આ જગત જોઈ શકીએ છીએ. રેડિયમમાંથી જે પ્રકાશ નીકળે છે તે આપણી નજરે પડતો નથી; એમ છતાં એ પ્રકાશ સૂર્યના પ્રકાશ કરતાં અનેકગણો વધારે શક્તિશાળી છે. સૂર્યનો પ્રકાશ આપણી ચામડીને બેઠીને અંદર દાખલ થઈ શકતો નથી, પણ રેડિયમના પ્રકાશની સામે બીજા રહીએ તો શરીરની અંદરનો ભાગ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. રેન્ટજેન શોધી કાઢેલા એક્સ-રેનું વર્ણન પહેલાં આપ્યું છે. આ રેડિયમમાંથી નીકળતો પ્રકાશ એક્સ-રેના જેવો જ હોય છે. ફક્ત એક ગ્રામ રેડિયમમાંથી નીકળતા પ્રકાશની શક્તિ એક ગ્રામ કાલસામાંથી મળતી ગરમીની શક્તિ કરતાં દશ લાખ પટ કરતાં મે વધુ હોય છે.

રેડિયમ માત્ર માણસના જ ઉપયોગમાં આવ્યું છે એમ નથી. વિજ્ઞાનજગતમાં એણે એવું મોટું રહસ્ય ખુલ્લું કર્યું છે કે જેનું કંઈ પ્રમાણ નથી.

મેંડમ ક્યુરીની શોધે વિજ્ઞાનજગતનું એક નવું જ દ્વાર ખોલી દીધું છે એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. મેંડમ ક્યુરીના આદર્શની પ્રેરણા પીને જુદા જુદા દેશોમાં અનેક પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિકોએ આ સ્વતઃજ્યોતિર્ભય (Radio active) પદાર્થો સંબંધે શોધ કરવા માંડી. તેઓનાં રુથરફોર્ડ, સોડી, રામ્સે, અને બોલ્ટવુડનાં નામ મુખ્ય છે. પૃથ્વીને ચારે ખૂણેથી મેંડમ ક્યુરી ઉપર અભિનંદનો વરસવા લાગ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૦૦માં ક્યુરી દંપતિ અને બેકરેલ એમ ત્રણેને ભેગું નોબેલ ધનિામ મળ્યું.

૧૯૦૩ માં મેંડમ ક્યુરીને અતિ ઉચ્ચ સંમાનની સાથે પેરીસ વિદ્યાપીઠની ડોક્ટર-આવ સાયન્સની પદવી મળી. જગતના ઇતિહાસમાં જુદી જુદી વિદ્યાપીઠની ડોક્ટર આવ સાયન્સની પદવીને માટે જે મૌલિક શોધો રજૂ કરવામાં આવી છે તેમાં મેંડમ ક્યુરીની શોધ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. આરેનિયમે કરેલી પ્રવાહી પદાર્થનું પીગળી દ્વારા પૃથક્કરણ કરવા સંબંધેની શોધ બીજાનું સ્થાન લઈ શકે. ઈ. સ. ૧૯૦૩માં જ મેંડમ ક્યુરી અને તેમના પતિ લોર્ડ ક્રેસ્વિનના આમંત્રણથી લંડન આવ્યાં. એ વખતે પેરી ક્યુરીએ ‘રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યુશનમાં રેડિયમ વિશે એક લાપણુ આપ્યું હતું, અને ક્યુરી દંપતિને રોયલ સોસાયટીનો ડેવી સુવર્ણપદક આપવામાં આવ્યો હતો. બીજે વર્ષે મેંડમ ક્યુરી સોર્બનની લેબોરેટરીનાં અધ્યક્ષ નિમાયાં.

પેદા થઈ અને પેરી ક્યુરી નામના એક સુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીના સાથી તરીકે તેમને કામ કરવા મૂક્યાં. સાથે કામ કરવાને પરિણામે પેરી ક્યુરી અને મેરી સકેલો ડાઉરકી પરસ્પર આકર્ષણાં અને ઈ. સ. ૧૮૯૫માં બંને લગ્નમંધિથી જોડાયાં. બંને જણુ વિજ્ઞાનદેવતાનાં એકત્રિણ ઉપાસક હતાં, અને આજીવન પરસ્પર મદદ કરતાં આવ્યાં હતાં.

આ જ અરસામાં અનેક આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ જનની હતી. ઈ. સ. ૧૮૯૬માં વિલિયમ ક્રુકેસે સિદ્ધ કર્યું કે કાચની ખાલી નળીમાં થઈને વીજળી પસાર કરવામાં આવે તો ત્રણાત્મક વૈદ્યુતિક દ્વાર (નેગેટિવ પોલ)માંથી એક પ્રકારનાં આશ્ચર્યકારક કિરણો નીકળે છે. તેમણે એવું નામ વિયોગરશ્મિ (કેથોડ રેજ) રાખ્યું.

આ નવા કિરણની પ્રકૃતિનો નિર્ણય કરવા માટે વૈજ્ઞાનિકોમાં જનજનતા અખતરા અને તર્કવિતર્ક ચાલવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં વિખ્યાન અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિક રો. જે. ટોમસને આ કાયડો ઉકેલ્યો. તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે, આ કિરણો ત્રીણા ત્રીણા નેગેટિવ વીજળીના કણોનો સમૂહ છે. એ નેગેટિવ કણો અથવા ઇલેક્ટ્રોનનું વજન હાઇડ્રોજનના એક પરમાણુના બે હજારમા ભાગ જેટલું હોય છે. આ વખતે અધ્યાપક રોન્ટજેનના એકસ-રેની શોધની વાત બહાર આવી. તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે વિયોગરશ્મિ કાર્બ પથ્થુ વસ્તુ ઉપર પડે છે એટલે તેમાંથી એક અપૂર્વ કિરણ નીકળે છે. એ કિરણ ધાતુ, પથ્થર અથવા લાકડાને અનાયાસે બેદી જઈ શકે છે. એ કિરણ માણસની ચામડી અને માંસને ભેદી શકે છે; પણ હાડકાંને બેદી શકતું નથી. એટલે એ કિરણની મદદથી ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવે તો માણસનાં શરીરનાં હાડકાંમાં કાર્બ જગ્યાએ કંઈ બગાડ થયેલો હોય તો તે સહેજાઈથી પકડી પાડી શકાય છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૬માં પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ વૈજ્ઞાનિક બેકરેલે એક નવું કિરણ શોધી કાઢ્યું. અનેક જાતના પ્રસ્ફુરણશીલ (Phosphorescent) પદાર્થોની પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરતી વખતે તેમને માત્રમ પડ્યું કે યુરેનિયમ અને તેના વૌગિક (કોમ્પાઉન્ડ) પદાર્થોમાંથી એક જાતનાં કિરણ નીકળે છે, જે વજન કિરણ અથવા એકસ-રેના જેવા જ શુદ્ધો ધરાવે છે. તેમને એવું પણ જણાયું કે એ કિરણો હવા અથવા બીજા કાર્બ પથ્થુ વાયુમાં પ્રવેશ કરે તો તેને વીજળીવાદક બનાવી દે છે. શોધકના નામ ઉપરથી એ નવા કિરણનું નામ 'બેકરેલ કિરણ' પાડવામાં આવ્યું.

બેકરેલની પદ્ધતિને અનુસરીને મેડમ ક્યુરીએ આ નવા કિરણ સંબંધે શોધખોળ શરૂ કરી. તેમને જણાયું કે યુરેનિયમ ઉપરાંત બીજા એક જાતના પદાર્થમાંથી પણ આ જાતનાં કિરણ નીકળે છે. મેડમ ક્યુરીએ આ નવા પદાર્થનું નામ થોરિયમ પાડ્યું. આ બંધી શોધખોળ દરમિયાન મેડમ ક્યુરીએ જોયું કે પિચબ્લેન્ડ નામના યુરેનિયમ મિશ્રિત ખનિજ પદાર્થમાંથી જે કિરણ નીકળે છે તે શુદ્ધ યુરેનિયમમાંથી નીકળતાં કિરણ કરતાં ચારપાંચ ગણો વધારે શક્તિશાળી હોય છે. મેડમ ક્યુરીએ એવું અનુમાન કર્યું કે પિચબ્લેન્ડમાં યુરેનિયમ ઉપરાંત જરૂર કાર્બ એવો પદાર્થ હોવો જોઈએ જે યુરેનિયમ કરતાં વધુ શક્તિશાળી કિરણ ફેંકી શકે. આજ સુધી મેડમ ક્યુરીનો કાર્બ સાથી નહોતો. હવે તેમના સ્વામી અધ્યાપક પેરી ક્યુરી તેમની સાથે આ અજ્ઞાત વસ્તુની શોધમાં મંડ્યા, પણ તેમને સુખ્ય મુશ્કેલી એ નડી કે પિચબ્લેન્ડમાં આ પદાર્થ ખૂબ થોડા પ્રમાણમાં હોય છે. એટલે તેમને

(૧) મેડમ કયુરી

મેડમ કયુરીનું નામ વિજ્ઞાનજગતમાં સૌને સારી પેઠે પરિચિત છે. સાધારણ રીતે વિજ્ઞાનક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓનો હિસ્સો નહોતો છે. બુદ્ધિશક્તિ ઓછી હોવાને કારણે આમ બન્યું છે એમ નથી, પણ સામાજિક પરિસ્થિતિને લીધે વિજ્ઞાનના અભ્યાસના મંસર્ગમાં આવવાની તેમને તક મળતી નથી. તક અને સમય મળે તો સ્ત્રીઓ પણ કેટલાક કંઈ બેઠી શકે છે તેનો પુરાવો મેડમ કયુરીનું જીવન જોતાં મળી રહે છે. કયુરીએ પોતાના દુકાન જીવન દરમિયાન જ વિજ્ઞાન જગતમાં એક નવી શોધ કરી નવું જ દ્વાર ખોલી દીધું છે.

પોલાંડ દેશના વોર્સો શહેરમાં ઈ. સ. ૧૮૬૭ ના નવેમ્બરની ૭ મી તારીખે મેડમ કયુરીનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતા ડૉ. સકલો ડાઉરકી અધ્યાપકનું કામ કરતા હતા. નાની વયમાં જ માતાનું મૃત્યુ થવાને લીધે કયુરીને બાળપણમાં તેમના પિતાએ જ ઉછેર્યો હતો. જરા મોટાં થતાં જ તેમણે પોતાના પિતાની લેબોરેટરી (પ્રયોગશાળા)માં કામ શીખવા માંડ્યું. બાળપણમાં મેડમ કયુરી પોતાના પિતા પાસે જે શીખ્યાં હતાં તે જ તેમના ભાવિ જીવનની ઉત્પત્તિનું મૂળકારણ હતું, એ કહેવાની જરૂર નથી.

પોલાંડ દેશના જે ભાગમાં ડૉ. સકલો ડાઉરકી રહેતા હતા તેનો સમાવેશ રશિયામાં થતો હતો. રશિયાના ઝારના અત્યાચારથી ત્રાસી જઈને ધણાં માણસો ઝારની વિરુદ્ધ થઈ ગયાં હતાં. મેડમ કયુરી પણ દેશભક્ત પિતાના આદર્શથી પ્રેરાઈને એ પ્રકારના લોકોમાં બની ગયાં. થોડી વારમાં જ વિદ્રોહી મંડળ ગતી ગયું; પરંતુ કમનસીબે રશિયાની પોલીસને આ વિપ્લવવાદીઓનો પત્તો મળી ગયો. આ બતાવ પછી મેરી સકલો ડાઉરકીને માટે પોલાંડમાં રહેવું સલામત ન રહ્યું. તેઓ એકલાં ખાલી હાથે પોરિસ આવ્યાં. ત્યાં તેમનાં પરિચિત માણસો ઓછાં હતાં. પૈસાની તાણને લીધે મેરી સકલો ડાઉરકી હેઠળ ગરીબાઈમાં દહાડા કાઢવા લાગ્યાં. ગુજરાન મેળવવાનો પ્રશ્ન જ તે વખતે તેમને મન મુખ્ય હતો, અને રોજના ખર્ચના દસ સેન્ટ મેળવવા માટે તેમને સોર્બોનની લેબોરેટરીમાં આટલીઓ ધોવાનું કામ કરવું પડ્યું. ઘરમાં દેવતા સળગાવવા માટે તેઓ જાતે કાલસા ઉપાડીને ભઈ જતાં અને કેટલાય દિવસો તેમણે કેવળ દુધ અને રોટી ખાઈને જ કાઢ્યા. માંસ, છાંડી વગેરેનો સ્વાદ પણ તેઓ લગભગ ભૂલી ગયાં.

આ વખતે સોર્બોનની લેબોરેટરીના પદાર્થવિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ એન્થિમીસ લિપ્મૅન અને હેન્રી પોંકારેની સાથે તેમને વિશેષ પરિચય થયો. તેમની સ્થિતિની વાત સાંભળી અને તેમની કાર્યકુશળતા જોઈ લિપ્મૅન અને પોંકારેને તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ

પેદા થઈ અને પેરી ક્યુરી નામના એક બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીના સાથી તરીકે તેમને કામ કરવા મૂક્યાં. સાથે કામ કરવાને પરિણામે પેરી ક્યુરી અને મેરી સ્કલોડ્સ્કી પરસ્પર આકર્ષણ અને ઈ. સ. ૧૮૯૫માં બંને લગ્નગ્રંથિથી બેઠાયાં. બંને જણુ વિજ્ઞાનદિવતાનાં એકનિષ્ઠ ઉપાસક હતાં, અને આજીવન પરસ્પર મદદ કરતાં આવ્યાં હતાં.

આ જ અરસામાં અનેક આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ બનતી હતી. ઈ. સ. ૧૮૯૬માં વિલિયમ ક્રુકેસે સિદ્ધ કર્યું કે કાયની ખાસી નળીમાં થઈને વીજળી પસાર કરવામાં આવે તો ઝલ્લાત્મક વૈદ્યુતિક દ્વાર (નેગેટિવ પોલ)માંથી એક પ્રકારનાં આશ્ચર્યકારક કિરણો નીકળે છે. તેમણે એનું નામ વિયોગ રશ્મિ (દેથોડ રેઝ) રાખ્યું.

આ નવા કિરણની પ્રકૃતિનો નિર્ણય કરવા માટે વૈજ્ઞાનિકોમાં જાતજાતના અખંતરા અને તર્કવિતર્ક ચાલ્યા. ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં વિખ્યાત અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિક સર જે. જે. ટોમસને આ કાપડો ઉકેલ્યો. તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે, આ કિરણો ત્રીણા ત્રીણા નેગેટિવ વીજળીના કણોનો સમૂહ છે. એ નેગેટિવ કણો અથવા ઇલેક્ટ્રોનનું વર્ણન હાઇડ્રોજનના એક પરમાણુના એ હજારમા ભાગ જેટલું હોય છે. આ વખતે અધ્યાપક રૉન્ડોન્નના એકસ-રેની શોધની વાત બહાર આવી. તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે વિયોગરશ્મિ કાર્બ પણુ વસ્તુ ઉપર પડે છે એટલે તેમાંથી એક અપૂર્વ કિરણ નીકળે છે, એ કિરણ ધાતુ, પથ્થર અથવા લાકડાને અનાયાસે બેદી જઈ શકે છે. એ કિરણ માણસની ચામડી અને માંસને બેદી શકે છે; પણ હાડકાને બેદી શકતું નથી. એટલે એ કિરણની મદદથી ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવે તો માણસનાં શરીરનાં હાડકાંમાં કાર્બ જગ્યાએ કંઈ બચાડ થયેલો હોય તો તે સહેલાઈથી પકડી પાડી શકાય છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૬માં પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ વૈજ્ઞાનિક બેકરેલે એક નવું કિરણ શોધી કાઢ્યું. અનેક જાતના પ્રસ્ફુરણશીલ (Phosphorescent) પદાર્થોની પ્રકૃતિની પરીક્ષા કરતી વખતે તેમને માલમ પડ્યું કે યુરેનિયમ અને તેના યૌગિક (કોમ્પાઉન્ડ) પદાર્થોમાંથી એક જાતનાં કિરણ નીકળે છે, જે રંગત કિરણ અથવા એકસ-રેના જેવા જ ગુણો ધરાવે છે. તેમને એવું પણ લાગ્યું કે એ કિરણો હવા અથવા બીજા કાર્બ પણુ વાયુમાં પ્રવેશ કરે તો તેને વીજળીવાદક બનાવી દે છે. શોધકના નામ ઉપરથી એ નવા કિરણનું નામ 'બેકેરેલ કિરણ' પાડવામાં આવ્યું.

બેકેરેલની પદ્ધતિને અનુસરીને મેડમ ક્યુરીએ આ નવા કિરણ મેંખે શોધખોળ શરૂ કરી. તેમને જણાયું કે યુરેનિયમ ઉપરાંત બીજા એક જાતના પદાર્થમાંથી પણ આ જાતનાં કિરણ નીકળે છે. મેડમ ક્યુરીએ આ નવા પદાર્થનું નામ થોરિયમ પાડ્યું. આ બંધી શોધખોળ દરમિયાન મેડમ ક્યુરીએ એવું કે પિચબ્લેન્ડ નામના યુરેનિયમ મિશ્રિત ખનિજ પદાર્થમાંથી જે કિરણ નીકળે છે તે શુદ્ધ યુરેનિયમમાંથી નીકળતાં કિરણ કરતાં ચારપાંચ ગણાં વધારે શક્તિશાળી હોય છે. મેડમ ક્યુરીએ એવું અનુમાન કર્યું કે પિચબ્લેન્ડમાં યુરેનિયમ ઉપરાંત જરૂર કાર્બ એવો પદાર્થ હોવો જોઈએ જે યુરેનિયમ કરતાં વધુ શક્તિશાળી કિરણ ફેંકી શકે. આજ સુધી મેડમ ક્યુરીનો કાર્બ સાથી નહોતો. હવે તેમના સ્વામી અધ્યાપક પેરી ક્યુરી તેમની સાથે આ અજાત વસ્તુની શોધમાં મેળ્યા, પણ તેમને મુખ્ય સુશ્કેતી એ નહીં કે પિચબ્લેન્ડમાં આ પદાર્થ ખૂબ યોગ્ય પ્રમાણમાં હોય છે. એટલે તેમને

પ્રુકળ પ્રમાણમાં પિચબ્લેન્ડ લઈને પછી કામ ચેરે કરવું પડ્યું. આ કામને માટે ઓસ્ટ્રિયાની સરકારે બોહીમિયા પ્રાંતમાં આવેલી 'યુરેનિયમ'ની ખાણમાંથી ક્યુરી દંપતિને એક દન પિચબ્લેન્ડ જેટ આપ્યું. સામાન્ય રીતે પિચબ્લેન્ડમાં અનેક પદાર્થો લાભેલા હોય છે. એટલે એમાંથી તેઓ શોધતા હતા તે વસ્તુ શોધી કાઢવી એ ખૂબ મહેનતવું કામ હતું. એક દન એટલે ૫૪ સહુ પિચબ્લેન્ડમાંથી ૧ ગ્રામના છસોમા ભાગ જેટલો અતિશય શક્તિશાળી સ્વતઃલ્યોત્તિર્ભવ પદાર્થ મળ્યો. મેંડમ ક્યુરીએ એનું નામ રેડિયમ પાડ્યું. ખારખાર વાં સુધી અવિરત પરિશ્રમ કરી અંખતરા કર્યા પછી તેમને ઈ. સ. ૧૯૧૦માં વિશુદ્ધ રેડિયમ ધાતુ મળી. અહીં એ કહેવાની જરૂર છે, કે રેડિયમ શોધી કાઢ્યા મહેતાં તેમણે રવન લ્યોત્તિર્ભવ બીજા પાણુ એક પદાર્થ શોધી કાઢ્યો હતો અને સ્વદેશની રમૂજિ જાળવવાના હિદેશથી તેનું નામ તેમણે 'પોલોનિયમ' પાડ્યું હતું.

અહીં રેડિયમ સંબંધે જરા વિસ્તાર કરવો અપ્રાસંગિક નહિ લેખાય. કેન્સર અને બીજા કેટલાક આમડીના રોગોમાંથી છૂટવા માટે રેડિયમચિકિત્સા એ જ એક માર્ગ છે. રેડિયમ એ પ્રખર શક્તિશાળી લ્યોનિર્ભવ પદાર્થ છે. સૂર્યમાંથી પ્રકાશ ફેલાય છે એટલે જ આપણે આ જગત જોઈ શકીએ છીએ રેડિયમમાંથી જે પ્રકાશ નીકળે છે તે આપણી નજરે પડતો નથી; એમ છતાં એ પ્રકાશ સૂર્યના પ્રકાશ કરતાં અનેકગણો વધારે શક્તિશાળી છે. સૂર્યનો પ્રકાશ આપણી આમડીને બેઢીને અંદર દાખલ થઈ શકતો નથી, પણ રેડિયમના પ્રકાશની સામે બિલા રહીએ તો શરીરની અંદરનો ભાગ રમટ રીતે બેઈ શકાય છે. રાંટળેને શોધી કાઢેલા એકસ-રેનું વર્ણન પહેલાં આપ્યું છે. આ રેડિયમમાંથી નીકળતો પ્રકાશ એકસ-રેના જેવો જ હોય છે. ફક્ત એક ગ્રામ રેડિયમમાંથી નીકળતા પ્રકાશની શક્તિ એક ગ્રામ કાલસામાંથી મળતી ગરમીની શક્તિ કરતાં દસ લાખ પટ કરતાં વે વધુ હોય છે.

રેડિયમ માત્ર માણસના જ ઉપયોગમાં આવ્યું છે એમ નથી. વિજ્ઞાનજગતમાં એણે એનું મોટું રહસ્ય ખુલ્લું કર્યું છે કે જેનું કંઈ પ્રમાણ નથી.

મેંડમ ક્યુરીની શોધે વિજ્ઞાનજગતનું એક નવું જ દાર ખોલી દીધું છે એ કહેવાનો જરૂર રહેતો નથી. મેંડમ ક્યુરીના આદર્શની પ્રેરણા પાને લુદા લુદા દેશોમાં અનેક પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિકોએ આ સ્વતઃલ્યોત્તિર્ભવ (Radio active) પદાર્થો સંબંધે શોધ કરવા માંડી. તેઓનાં રુથરફોર્ડ, સોડી, રામ્સે, અને બોસ્ટવુડનાં નામ સુખ્ય છે. ૧૯૧૧ને ચારે જુલૈયે મેંડમ ક્યુરી ઉપર અભિનંદનો વરસવા લાગ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૦૦માં ક્યુરી દંપતિ અને બેકરલ એમ ત્રણેને બેરું તોબેલ ઇનામ મળ્યું.

૧૯૦૩ માં મેંડમ ક્યુરીને અતિ ઉચ્ચ સંમાનની સાથે પેરીશ વિદ્યાપીઠની ડોક્ટર-ઓવ સાયન્સની પદવી મળી. જગતના ઇતિહાસમાં જુદી જુદી વિદ્યાપીઠોની ડોક્ટર ઓવ સાયન્સની પદવીને માટે જે મૌલિક શોધો રજૂ કરવામાં આવી છે તેમાં મેંડમ ક્યુરીની શોધ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. આરેનિયમ કહેલી પ્રવાહી પદાર્થનું વીજળી દ્વારા ૧૫કરણ કરવા સંબંધની શોધ બીજાનું સ્થાન લઈ શકે. ઈ. સ. ૧૯૦૩માં જ મેંડમ ક્યુરી અને તેમના પતિ સોર્ડ ક્રિસ્ટિનના આમંત્રણથી લંડન આવ્યાં. એ વખતે પેરી ક્યુરીએ રોયલ ઇન્સ્ટિટયુશનમાં રેડિયમ વિશે એક લાખજુ આપ્યું હતું. અને ક્યુરી દંપતિને રોયલ સોસાયટીનો ડેપી સુવર્ણપદક આપવામાં આવ્યો હતો. બીજા વર્ષે મેંડમ ક્યુરી સોર્ડોનની લેમેટિટરીનાં અધ્યક્ષ નિમાયાં.

ઈ. સ. ૧૯૦૬માં એક મોટર એકઝોઝિશનમાં અધ્યાપક પેરી ક્યુરીનું અવસાન થયું. આ આકસ્મિક આદતથી મેડમ ક્યુરી ખૂબ શોકમાં ફરી ગયાં, અને તેમની તબિયત એટલી ખરાબ થઈ ગઈ કે તેમનાં સગાંવહાલાં અને રોહીજોએ તેમના જીવનની આશા છોડી દીધી. પરંતુ પરમેશ્વરની કૃપાથી તેઓ લાંબી માંદગી બેગવી ધીમે ધીમે સાજાં થયાં. સાજાં થયા પછી તેઓ ફરી વાર વિજ્ઞાનની સેવામાં રોકાઈ ગયાં.

ઈ. સ. ૧૯૧૧માં મેડમ ક્યુરીને બીજી વાર નોબેલ ઈનામ મળ્યું. વિજ્ઞાનજગતના ઇતિહાસમાં એક જ માણસને આ પહેલાં કદી બે વાર નોબેલ ઈનામ મળ્યું નહોતું. મેડમ ક્યુરી પછી અધ્યાપક આઈન્સ્ટાઈનને બે વાર નોબેલ ઈનામ મળ્યું છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૧માં એટલે કે જે વર્ષે મેડમ ક્યુરીને બીજી વાર નોબેલ ઈનામ મળ્યું તે વર્ષે ફ્રેન્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના સભ્યોમાં એમનું નામ ઉમેરવાની સૂચના આવી હતી. પરંતુ ભારે નવાઈની વાત છે કે તે સંસ્થાના ધુરંધરા મેડમ ક્યુરીનું નામ સભ્યોની યાદીમાં ઉમેરવા તૈયાર ન થયા. તેમણે એવી દલીલ કરી કે આજ મુઘી કાર્મ પશુ સ્ત્રી આ ગંરથમાં સભ્ય થઈ નથી એટલે આજે પણ એ નિયમનો ભંગ ન થવો જોઈએ. આને લીધે મેડમ ક્યુરીના માનમાં કરી ઝોછપ આવી નથી, પણ બેસફાઈ ફ્રેન્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટનું માન જ ઝોછું થયું છે, એ કહેવું અનાવસ્યક છે.

પેરી ક્યુરીના આકસ્મિક મૃત્યુ પછી ઈ. સ. ૧૯૦૭માં મેડમ ક્યુરી સોબોનની વિદ્યાપીઠમાં પદાર્થવિજ્ઞાનનાં અધ્યાપક નિભાયાં. એ વર્ષે તેમણે પોલોનિયમ વિશે જે ભાષણ આપ્યું હતું તે સાંભળવા માટે લંડનથી લોર્ડ કેલ્વિન, સર વિલિયમ રામ્સે, સર ઓલિવર લોન્ડ વગેરે પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિકા ધરિસ ગયા હતા. ગયું મહાપુદ્ગ શરૂ થયું તેની સંજોગ પહેલાં ધરિસ વિદ્યાપીઠે સ્વતઃ ન્યોતિમંથ પદાર્થોની શોધખોળને માટે 'રેડિયમ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ' નામે એક શોધખોળશાળા ક્યાપી અને મેડમ ક્યુરીને ફ્રેન્ચ સરકારે તેનાં અધ્યક્ષ નીભ્યાં. એ શોધખોળશાળાના બે ભાગ છે, એક ભાગનું નામ 'ક્યુરી લેબોરેટરી' છે અને બીજા ભાગનું નામ 'પાસ્તોયર લેબોરેટરી' છે. 'ક્યુરી લેબોરેટરી'માં સ્વતઃ ન્યોતિમંથ પદાર્થો વિશે શોધખોળ થાય છે અને પાસ્તોયર લેબોરેટરીમાં એ પદાર્થો શી રીતે દવાના કામમાં વાપરી શકાય તે વિશે શોધખોળ ચાલે છે. ફ્રાંસની લગ્નધની ઇસ્પિતાલોમાં રેડિયો ચિકિત્સા મેંથંથે ઉપલી શોધખોળશાળામાંથી પુષ્કળ મદદ આવતી હતી. મરણની ઘડી સુધી મેડમ ક્યુરી આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના અધ્યપક્ષપદે રહીને મુંદર રીતે કામ કરતાં ગયાં છે.

આઈરિન (Irene) અને ઈવ (Eve) નામની મેડમ ક્યુરીની બે પુત્રીઓ જીવે છે. મેડમ ક્યુરીએ પોતાનાં જીવન કામોમાં પણ આ બે કન્યારતનોને સારી રીતે ઉછેરમાં લગારે બેણુપ આવવા દીધી નહોતી. પુત્રીઓનાં કપડાંલતાંથી માંડીને ખાવાપીવા ઉપર સુઢાં પોતે ધ્યાન આપતાં હતાં. તેઓ પોતે જીવનભર સાદાં કપડાં પહેરતાં હતાં. વિશ્વાસિતા તરફ કદી લગારે આકર્ષાયાં નહોતાં.

આ મહિમાવંતી મહિલાના મૃત્યુથી વિજ્ઞાનજગતને અને વિશેષ કરીને ફ્રાંસ દેશને જે મહાન ખોટ ગઈ છે તે એકાએક પૂરી શકાય એમ નથી. x

x 'પ્રવાસી' માંના આચાર્ય શ્રી. પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય તથા શ્રી. સત્યપ્રસાદ રાય ચૌધરી, ડિ. એસ. સી. ના લેખ. ઉપરથી.

એક પણ ક્વિ તમારામાં પાક્યો નથી. જ્ઞાની જન્મમૃતિનાં ગુણગાન કરવાને એક પણ અગ્નિ બદાર પડી નથી, એ દેવેઈ માટે દિશ દુભાય છે. તમારો દનિદાસ રંગવિદીન રાજનીતિમાં જ પતી ગય છે. તમારું જીવન એની સપાટી પર જ રમતું જત્યું છે. એ જીવન સંસ્થનો ઉપયોગ કરવાની દૃષ્ટ તમને સીધી ગ્રેરણા મળી હોય તેમ જણાતું નથી. તમારી પોતાની ભાષાનંત્રોના તારાનો મેળ નમ્યો નથી. તમારો આત્મા મંપૂર્ણ જનમ હોય, ને વાતાવરણમાંથી આવતા અનંત સૌંદર્યદિશા કે. માતૃમૃતિને હૃદયેથી ગભરતાં આશીર્વાદો તમે ઝીલ્યાં હોત તો એની અગત્ય તમને જરૂર પડખાત.

તમારા દિશની જે ભાષા નથી, જેના પર તમારો જન્મસિદ્ધ હક્ક નથી ને જેને તમારા જૂત કે અવિધ્ય સાથે ગંઝધ નથી તે ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવામાં તમે ગૌરવ માનો છો. એ જમણાને લીધે તમારા દેશની સાહિત્યવૃક્ષની આશા પૃથા બની રહી છે. એ સાહિત્યવૃક્ષ જ એનો આત્મા પારખવામાં સદાયરૂપ થશે ને એના દિશના અંધારા ખૂણામાં છૂપાયેલા બહાર બહાર લાવશે.

તમારા દેશમાં માટે આગમન માત્ર શણિત તમારા જેવું નહિ થાય એમ હું દૃષ્ટિ પૂં. હું પાછો જર્મિશ છતાં પણ મારા આગમનનાં રમરણો તમારા અતિ મદત્તના પ્રશ્નો વાદી આપશે. તમારા રાજ્યકર્તાનો નહિ પણ તમારો જ સાચો અવાજ તમારી જ ભાષામાં શોધી કાઢવાનું આવાદન કરશે. તમારું અસ્તિત્વ સાર્થક કરવા તમારે તમારી જાનને તેમ જ ખીજાને તમારો અવાજ સંભળાવવા જ પડે.

ખીજ પ્રગ્નઓ ગમે તેટલી મદાન હોય છતાં ય એમના ભાષાસાહિત્યનું અધિગુ અનુકરણ કરવામાં કે નકામા વાહ્યાનુર્વમાં તબ્બાઈ જવામાં તમારી ભુદ્ધિ કે તમારો સમય નાદક વેડી મારશે નહિ. તમારા દિશની મદત્તાના સાચા પ્રતિબિંબ જેવું તમારું જ સાહિત્ય તમે મરજવશે નહિ. તો તમે તમારી જાનને અન્યાય કરી રહ્યા છો ને કરશો, એ વાત હું તમને બરાબર કહાવી રાહ્યો ન હોઉં તો હું મારો સંદેશ બર્ય ગયેલો જ ગ્રમજથ. તમારી મંદૃતિની પાંદે તમારી દેશભાવનાનું પીડળજ હોનું જોઈએ, તમારે દિદી આવના અપનાવવી જોઈએ. એથી જ તમારા વિચારો દદ થશે. એથી જ તમારી કષ્ટતા સનેજ રશે. આટલું તમે ન સમજે તો મારો આ દેશ અજ્ઞ ગયો મનાશે. ”

સિંધી લોકોને પણ ક્વિવરે આવો જ સંદેશ આપ્યો હતો:

“ સિંધીજી ભુદ્ધિમાન અને સાહસિક પ્રગ્ન છે. સિંધી અમરદાદો દિદતરમાં નગર પડે છે. સિંધી બાપારીઓએ જન્મનનાં દૂર દૂરનાં બંદરો સાથે દિદી બાપાર એકો છે. છતાં દિદમાં જે મંદૃતિનું નવજીવન બાપી રજું છે તેમાં અર્થાત્મીન સિંધનો કાચો પડે જ એકો છે. આ દીનશ્યાનું મને તો એક જ મૂળ પડખાય છે. જ્યાં માત્ર નૈનિક અપાપન જ પામવાનું છે ત્યાં સિંધીજી ગ્રેરણા માટે વજામાં મારે છે. સરતી વિદેશી ને આવાન દેરેલી મંદૃતિની ડાયામાં જ સિંધીજી દૃષ્ટ મે આવડે છે. એ પુત્રાનેને વિદેશી પાપાકમાં આશ્વનેમ મૂમતા જોવા, એમનાં વિદેશી શબ્દોઅરણ્ય માંભજવાં ને વિદેશી રિવાજોનું આંધળું અનુકરણ કરતા નિદાગવા એ દરજ જ એકદમ પૂજાજનક ને કરાજ છે. બંજાજીઓ પ્રથમ જ વિદેશી મોદમાં કમવા દતા. પરંતુ અમેએ અમારી જાનને સ્વતંત્ર બનાવવા ગુરુ જ પ્રવાસ આર્યો. જાને સુપરવાના એ પ્રવલ દરમિવાન અમે એવાં બનેને વેજ આપે છે.

આજે અમોને અનેક ગૌરવ અપાવી રહ્યાં છે. અર્વાચીન સિંધવાસીઓને મારે એક જ યાદી આપવાની છે. સિંધુકિનારે એક વાર મહેલી જ્યોતિ તેમણે ફરી અપાવી લેવી. તેમણે પોતાનું સાચું વ્યક્તિત્વ પારખતું, સૈદ્ધાંતોથી જે છુપતે તેમને પોખ્યા છે તેને વજ્રગી રહેતું. એટલે એમનું ભૂતકાળનું ગૌરવ જરૂર પુનઃ પ્રકુલિત થશે."x

(૬) હિંદુ વસ્તીમાં મુસ્લીમ તત્ત્વ

લાહોરની ડી. એ. વી. કોલેજના પ્રોફેસર શ્રી. રામ શર્માએ હિંદના ઇતિહાસના મુસ્લીમ ગાળાનો સારો અભ્યાસ કરેલો છે. અનેકવિધ વિષયો પર એમણે વિવિધ અંગ્રેજી પંચ લખેલા છે. તેમનું છેલ્લું ચોપાનિયું 'કન્વર્ઝન ઓફ રીકન્વર્ઝન ટુ હિન્દુઇઝમ ડ્યુરિંગ ધ મુસ્લિમ પિરિયડ' છે. તેનો પરિચય આપવાનો આ આજો પ્રયત્ન છે.

હિંદુ વસ્તી સમગ્ર એક જાતની નથી. જમાને જમાને એમાં અનેક જાતો ભજેલી છે. પરધર્મીઓએ પણ હિંદુ ધર્મ સ્વીકારેલો છે. હિંદુ યુગને લગતું એક ચોપાનિયું પ્રોફેસર ડી. આર. લાંડારકરે બહાર પાડેલું. પ્રોફેસર શ્રી. રામ શર્મા છેક મોગલોની પડતી સુધીનું વિવરણ કરે છે.

મુસ્લીમો સત્તામાં આવ્યા ત્યારે ધર્મોત્તર થતાં અટકી ગયાં, એ માન્યતા એકતરફી ને ખોટી છે. સાચી વાત એ છે કે હિંદુ ધર્મમાંથી પરધર્મમાં ને પરધર્મમાંથી હિંદુ ધર્મમાં ધર્મોત્તર થતાં જ રહ્યાં છે. એવા દાખલાઓ કદાચ છૂટાછવાયા હશે. એ કાળના સંયોગો જ પ્રતિકૂળ હતા.

ધરત્રામી કાયદા મુજબ ધર્મોત્તર કરે એ દેહાંતંડને યોગ્ય મોટા ગુનો ગણાતો. મુસ્લીમ ધર્મેલા હિંદુઓની શુદ્ધિ કરવી કરાવવી તે પણ એટલો જ ગંભીર ગુનો લેખાતો. હિંદુ ધર્મગુરુ એમ કરવા માથું પણ ઊંચકી શકતો નહિ. હિંદુત્વે નહિ પરંતુ મુસ્લીમ કાયદાનાં આવાં બંધનોએ જ બિનહિંદુઓ માટે હિંદુત્વનાં દારૂ ગંધ ફરી ઊધાં હશે, એમ પ્રોફેસર શર્મા માને છે. છતાં હિંદુ ધર્મમાંથી પરધર્મમાં ને પરધર્મમાંથી હિંદુધર્મમાં ધર્મોત્તરનાં દાખલા નોંધાયેલા છે જ, ને તે પણ અસ્પર્શતાથી જ. એટલે એવા કેટલાય દાખલા વણુનોંધાયેલા રહી ગયા હશે; કારણ કે મુસ્લીમ ઇતિહાસકારો તો એ વિષયમાં સ્વાભાવિક મૌન સેવે જ.

મુસ્લીમ ગાળાના પ્રમાણભૂત ઇતિહાસકારોને ટાંકીને પ્રોફેસર શર્મા પોતાની વાત સિદ્ધ કરે છે.

(૧) ઇસ્વી સન ૯૮૭માં જ્યારે સંજયકતગીને જયપાલને હરાવ્યો ત્યારે વિજયનાને કેટલીક વ્યક્તિઓ બાંહધરીમાં આપવામાં આવેલી. એમાં એનો પૌત્ર મુખપાલ પણ હતો. સંજયકતગીને એને વટલાવ્યો નહિ. મહમુદની નિયાપુરની ચડાઈ વખતે મુખપાલ એની સાથે હતો ને તેની સાથે જ ત્યાં રહ્યો હતો. ઇસ્વી. સન ૯૮૬માં અબુલઅલિએ મહમુદ

નિશાપુરમાંથી લાંબી કાટચો એટલે સુખપાલ એને હાથ પડ્યો. અબુલઅસિએ સુખપાલને વટલાવ્યો. બીજે વર્ષે અબુલઅસિ કેદ થયો. ને સુખપાલ કરી મહમુદની તોફરીમાં રહ્યો. ઈસ્વી સન ૧૦૦૬માં તે મહમુદે મુક્તાનના સુખા દાઉદખાન પર દરેલી અડાઈમાં તેની સાથે ગયો. દાઉદ નારી ગયો ને સુખપાલને મુક્તાનનો સુખો બનાવવામાં આવ્યો. એક વર્ષમાં સુખપાલે અમલ હિંદુ ધર્મ સ્વીકારી લીધો. મહમુદ આ નવા ભયની સામે થયો. સુખપાલ હાર્યો. તેનો ભારે દંડ કરી કેદ કરવામાં આવ્યો, પરંતુ; તે હિંદુ મટ્યો નહિ. (ગરદીઝી ઝર્નિ ઉલ અખબાર ને ફિરિસ્તા)

સુખપાલ હિંદુ થયો તે જ હકીકત માત્ર મહમુદને ભયજનક નહોતી, છતાં એ સમયના હેવાલો એકમતે તેમ જાહેર કરે છે. કદાચ હિંદુઓએ એનું ધર્માંતર કુદરતી લેખ્યું હશે તેથી એનું અનુમાન બંધાયું હશે.

પંદરમી સદીનો બીજો દાખલો લઈએ. ઝર્નિ ઉલ અખબાર ઈસ્વી સન ૧૪૨૪ થી ૧૪૬૦ના ગાળામાં કાશ્મીરમાં રાજ્ય કરતો. અમાઉના રાજકર્તાઓએ પરાણે મુસ્લીમ બનાવેલા હિંદુઓને તેણે કરી હિંદુ બનાવવાની પાલખોને પરવાનગી આપી. પરિણામે ઘણા હિંદુઓની શુદ્ધિ થઈ. વળી હિંદુઓ શુદ્ધિ કરવા રાજ નહોતા એમ નહિ; પરંતુ મુસ્લીમ રાજનીતિ એવા કૃત્યને અપરાધ લેખતી ને તેથી એવાં ધર્માંતરો ઓછાં થતાં; એ વાતની પણ પ્રતીતિ થઈ. આ રાજનીતિ ઉદારતાથી મુસ્લીમ ઇતિહાસકારો એવા તો અકળાઈ ગયા કે તેના અચાચ માટે તેમણે એક નવી જ વાત 'ઉપગમની' કાઢી: જે ઝર્નિ ઉલ અખબારને આવાં ધર્માંતરોની પરવાનગી આપી તે ખરી રીતે એક હિંદુ યોગી હતો; રાજ ઝર્નિ ઉલ અખબાર મૃત્યુશીયા પર દના ત્યારે એણે પોતાના આત્માને એ દેહમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. તેથી જ હિંદુઓને આટલી રાહત મળ્યા પામી હતી; પરંતુ આ વાતથી તો હિંદુઓને શુદ્ધિ કરવામાં બિલકુલ વાંધો નહોતો એ વાતને પુષ્ટિ મળે છે. (ખુલાસુન ઉલ તવારીખ.)

ઔરંગઝેબના કાળમાં પણ એવો એક દાખલો બનેલો. પંજાબમાં હોશિયારપુર ગામના એક હિંદુને મુસ્લીમ બનાવવામાં આવેલો. તે મુસ્લીમ તરીકે લાંબા વખત સુધી જ પંદરમી સદીનો પછી તેની શુદ્ધિ કરવામાં આવી. આ વાત બહાર આવતાં તેને કેદ કરવામાં આવ્યો. હોશિયારપુરના હિંદુઓએ હકતાણ પાડી એ ધરપકડનો વિરોધ કર્યો. આથી પણ સાબિત થાય છે કે હિંદુઓ શુદ્ધિ સ્વીકારના, એટલું જ નહિ પણ શુદ્ધિને અંગે સહન કરનાર તરફ-સહાનુભૂતિ દાખવતા. (ઈન્સાલ હમીદ ઉલ દીન.)

પરંતુ શુદ્ધિ પામેલો મોટામાં મોટો હિંદુ કબીર છે. એનાં માખાપ મુસ્લીમ હતાં. આ મુસ્લીમ વણકરે હિંદુ પંથ ચાલુ કર્યો. કાશીના પાલખીની વિધવા દીકરીને સ્વામી રામાનંદ અખણતાં પુત્ર આપેલો તે કબીર છે, એમ મનાવવા પણ પ્રયત્ન થયેલો; છતાં કબીરે મુસ્લીમ તરીકે ઉછરેલો એ વાતમાં તો સંકેત છે જ નહિ. મુસ્લીમો એને મુસ્લીમ કહેવાયવા હિંદુઓ સાથે ત્રેસા પણ ખરા. પરંતુ રામાનંદ એને શિખ બનાવેલો. તે એમનો પદશિખ થવા પામેલો. એ ગાળાના હિંદુઓ પણ એને પોતાનો આગેવાન લેખતા, ને એને હિંદુધર્મો જ માનતા. આઈન ઈ અફઝરીમાં અબુલ ફત્તે એના મૃત્યુકાળે હિંદુ મુસ્લીમ ઝડપે થયેલો એ વાત નોંધેલી છે, તેથી પણ તે હિંદુ લેખાતો એ વાત નક્કી થાય છે. વળી હિંદીના બાદશાહ સિકંદર લોદીએ એના પર હિંદુ તરીકે જુલમ ચુગરેલો એવી પણ

જેતકયા આવી રહી છે. તેમ આચારે પણ ખાસ કરીને પંચાળ ને સંયુક્ત પ્રાંતમાં હિંદુ કપીરપંથીઓની મોટી સંખ્યા મળી આવે છે. પંચાળની સરકારે પણ કપીરપંથીઓને હિંદુ લેખેલા છે. હિંદુઓ મુસ્લીમની શુદ્ધિ કરી છેક ગુરુપદે સ્થાપે છે તેવું આ નવલંત ઉદાહરણ છે.

આ હકીકતની પુષ્ટિમાં હિંદુ પ્રમાણે તો અનેક છે. પ્રોફેસર શ્રી. રામ શર્મા ભવિષ્ય પુરાણ ઉપર ખાસ આધાર રાખે છે ને ચૈતન્ય ને ચૈષ્ણવોની અનેક પ્રવૃત્તિઓના દાખલા ટાકે છે.

હિંદુમાંના મુસ્લીમ રાજ્યના ગાળાનાં પહેલાં દશ વર્ષોમાં શુદ્ધિના અનેક દાખલા અનેક છે, એમ પ્રોફેસર શર્મા પૂરવાર કરે છે. હિંદુ માત્ર વટલાયલા હિંદુઓની જ શુદ્ધિ કરતાં એટલું જ નહિ પરંતુ તેઓ પરધર્મીઓને પણ હિંદુ બનાવતા. આમ અત્યારની હિંદુ વસ્તીમાં એક જુદા જ પ્રકારનું તત્ત્વ દાખલ થયેલું છે તે સિદ્ધ થાય છે. x

(૭) મુ'બારક ઇલાકાની જેલો

સંસ્થાપકની હિલચાલ પડી લાંબી એટલે જેલો અસલ સ્થિતિમાં આવી ગઈ; વધારાના કેદીઓ માટે બીલી કરેલી જેલો બંધ કરવામાં આવી. પરવડા કેપની વધારાની જેલ તારીખ ૨૦મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૩ને દિવસે ખાલી થઈ.

આર્થર ૨૧૩ ચંરની દીવાની જેલ ખાસ સ્ત્રીવિભાગ તરીકે વપરાતી, પરંતુ હવે જરૂર ન રહેવાથી પાછી કાચી જેલ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાઈ.

વિસાપુરની હંગામી જેલ આખું વર્ષ ચાલુ રહી છે.

ઈસ્વી સન ૧૯૩૨માં ૧૯,૧૦૦ સરેરાશ કેદી હતા. આલુ સાલમાં ૧૬,૨૫૧ રહ્યા છે. ૧૯૩૨માં ખાસ યોજનાથી ૨,૧૧૧ કેદીઓ અને સગ્ન ધટવાથી ૮,૩૯૧ કેદીઓ છોડી મુકવામાં આવેલા. ૧૯૩૩માં માત્ર ૨૧૬ કેદીઓ જ છૂટા થયા છે. ઈસ્વી સન ૧૯૩૧માં ૮,૭૮૫ કેદીઓ છૂટેલા. ઈસ્વી સન ૧૯૩૩માં ૧,૭૮૪ સત્યાગ્રહી કેદીઓને જેલ મળેલી. ૧૯૩૨ને છેડે ૩૯૫૧ જેલમાં હતા. એમાંથી ૪,૭૪૨ છોડી મુકવામાં આવ્યા, બાંચ દેવલોકે પ્રાપ્ત્યા. ૧૯૩૩ની આખરે માત્ર ૯૮૮ કેદીઓ જેલમાં બાકી રહ્યા છે.

આમાં સોળથી એકવીસ વર્ષની વયના ગાળાના ૨,૫૪૬ મરદ ને ૧૬૮ સ્ત્રીકેદીઓ હતા. આગલા વર્ષમાં ૬,૩૯૧ મરદ ને ૨૯૫ સ્ત્રીકેદી હતા. મેખ્યામાં ધટાડો સત્યાગ્રહ કરનારના ઘંટાગાંને આભારી છે, નહિ કે મેનિસ્ટ્રેટોએ ખાસ રહેમ નજર રાખી તેથી. યુવાને યુનેહચારેને સગ્ન કરતાં મેનિસ્ટ્રેટો અંચકાંયા નથી એમ તો કહેલું જ પડશે. આ ઈલાકામાં 'ચિલ્ડ્રન્સ એક્ટ', 'રેફરમેટરી સ્કૂલ એક્ટ' તથા 'બોરટલ એક્ટ' છે છતાં મેનિસ્ટ્રેટો છોકરાંને જેલમાં મોકલવા આગ્રહ રાખે છે. કાચી વય ને પ્રક્રાંતા ચારિત્ર્ય માટે જેલ ખરાબ સ્થાન છે એ માટે એ મત છે જ નહિ, એથી એ જાતિનાશ સમજે છે. એની જેલની બીકે લાગી ગય છે. પરિણામે જે છોકરા ચોગ્ય શિક્ષણ ને બીજી રીતે માનવંત શહેરી બની શક્યો હોત તે સમાજને શત્રુ બની ગય છે, સગ્નતંત્રને બેગનરૂપ બની રહે છે.—ધારાસભાએ સરજેલી ખાસ સંસ્થાઓને મેનિસ્ટ્રેટો લાલ નથી ઉઠાવતા તેથી જ. કાચી વયનાં બોટી

રીતે જેલમાં મોકલવામાં આવ્યો હોય તો જેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઉપરથી કાર્ટનું ખાન ખેંચી શકે છે; ત્યાં પણ રાહત ન મળે તો સરકારને પણ લખી શકે છે છતાં ઈંગ્લીસન ૧૯૩૩માં ૨,૭૧૭ કોમ્પી વચના ને ૬૯ છોકરાં પેલી ખાસ સગવડો હોવા છતાં જેલમાં કેદી તરીકે પૂરવામાં આવ્યા હતા. આનો તાકીદે કડક ઉપાય થવો જોઈએ.

કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૭,૭૪,૩૬૨ આવ્યું હતું. નફા આદરીએ તો રૂ. ૧૫,૮૭,૧૦૫ ખર્ચ ગણાય એટલે દર કેદી દીક વાર્ષિક રૂ. ૯૮ થયા. શરદાશ એક કેદીનું ખાદ્યાખર્ચ રૂ. ૨૬-૧૦-૬ ગણાય. ઈંગ્લીસન ૧૯૩૨માં તે રૂ. ૨૭-૬-૫ હતું. નાની જેલોમાં ઈંગ્લીસન ૧૯૩૨માં રૂ. ૯૭-૦-૮ ને ૧૯૩૩માં રૂ. ૮૬-૫-૭ આવેલું.

જેલખાતાએ સરકારને ખેતી માટે એક ગોળના રજૂ કરી છે. 'આ વિચાર કાંઈ નવો નથી. કેટલા ય પ્રાંતોમાં તેનો અમલ થઈ ચૂકેલો છે. એથી ટૂંકી મુદતના કેદીઓને કામ મળે છે. કેદીઓના સુધારાની તક પણ એમાં સારી સાંપડે છે. મુંબઈ ઇલાકામાં નેતું ટકા કેદીઓ ખેડત હોય છે. ફરયા પછી પણ એ લોકો તો ખેતીમાં જ નેડાવાના. ખીમ ઉઘોગો ખીમવવાના નહિ. એટલે વણાટ, શેતરંજી બનાવવાનું કામ, સુધારકામ ને નેતરકામ કરાવાને બદલે કેદીને ખેતીની નવી રીતો શીખવવામાં આવે ને મંદાની વિવિધ શક્યતાઓ સમજાવવામાં આવે તો તેથી કેદીને તેમ જ રાજ્યને ખર્ચેને લાભ થાય. ખેતીવાડીના પ્રધાન સાથે વાટાઘાટ કરી વિસાપુરમાં એક કામ કરવાની ગોળનાં તૈયાર કરવામાં આવી છે.' બધી જેલોમાં એવી વ્યવસ્થા થાય તો ખોટું નહિ.

રમણીકલાલ દલાલ

(૮) દુનિયાનાં અદ્યતન કારાગૃહો

“શિક્ષા સુધારક અને નિવારક હોવી જોઈએ.” એ સૂત્ર ખ્યાન ખેંચે એવું છે; કેટલાંક રાજ્યોએ તેના અખતરા કરવા માંડ્યા છે અને તે ધોરણ પર ખોતાનાં કારાગૃહોનો વલીવટ રાખ્યો છે, કે જેમાં આવેલ કેદી રેગ્યાર્ડ સાથે ખેડત, સાથે ઉઘમી અને સાથે વફાદાર થાય. આ લેખમાં એવાં કેટલાંક કારાગૃહોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આંચો છે.

ઉત્તર અમેરિકામાં ફેનેરા નામે દેરા છે. ત્યાંના ટોરોંટો શહેરથી અધિક આંધ્ર છે એક કેદખાનું છે. સામાન્ય કેદખાનાથી તેની રચના જુદા જ પ્રકારની છે. તે કારાગૃહની ચારે બાજુએ નથી ઊંચી ઊંચી વંડીઓ, તેમ જ નથી લોહાનાં કાટક, કે નથી લોહાની તળીયી ઘેરાયતી કોટડીઓ; ત્યાં અંધારી કોટડીઓ નથી, સંતરી નથી, વોર્ડ નથી તેમ જ વોરિની દેખરેખ પણ નથી. ત્યારે ત્યાં છે શું ?

ત્યાં તો સાંધારણ ઝૂપડીઓ બની રહી છે. સાધારણ ખેડોની માફક ત્યાંના કેદીઓ ખેડજીવનનો લડાવો લઈ રહ્યા છે. તે ખેતરોમાં કામ કરે છે, અને અનાજ પાત્રી પોતાનું રસૂણ ગેળવે છે. ત્યાં જઈને જોનારને એ કેદખાનું છે એવો ખ્યાલ સરખો પણ આવતો નથી. અજાણ્યાને તો એ ખેડોની વચ્ચે જ લાગે.

આ કેદખાનામાં દેનેડાના બધંકર કેદીઓને લાવવામાં આવે છે. અહીં દરેક કેદીને જમીન ખેડી અજ પડવું પડે છે. તેમને ગાય બગદ વગેરે પશુઓ પણ પાળવાની છૂટ

હોય છે, દૂધ-ધીની આથી તેમને પુષ્ટિ મળે છે. કેદીઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થતાં અનાજ, અને દૂધ-ધીનો ઉપયોગ કેદીઓને જ કરવાનો હોય છે; અને તેથી વધારાનું અનાજ વગેરે વિના મૂંઝે ફેડી દેવામાં આવે છે. અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે વધેલ ધીન્નને બચ્ચરમાં કેમ સરતે મૂંઝે વેચવામાં નથી આવતી? એટલાં માટે કે ધંધાદાર ખેડૂતો કે જમને ખેતી પર જ આધાર છે તેમને નુંકસાન ન થાય. કેનેડાની અંદર ખેડુતોના સંરક્ષણનો કાયદો છે, તેને પૂરેપૂરું માન અપાય, અને એ કાયદોને હેતુ સચવાય, એટલાં માટે ઉર્પણ કેદખાનામાંથી ઉત્પન્ન થતું અનાજ વેચવામાં આવતું નથી.

કેનેડાના ખેડૂતો નીચેવર્ણી વસ્તો પહેરે છે, અને તે જ જાતનાં વસ્તો આ કારાગારના કેદીઓ પણ પહેરે છે. તેથી અગત્યવાન ઓળખતાં મુશ્કેલી પડે કે આ તે કેદી કે ખેડૂત! કેદીઓની ઝારડીઓ મોટી અને પુષ્કળ હવા-અજવાળાવાળી હોય છે. દરેક ઝારડીમાં ૫૦-૬૦ પક્ષી દળાય છે. તે પક્ષી પર ભારતીય જલોની માફક એક સાદરી અને એ ૨૮ જ હોતાં નથી! જાઓ જાઓ દિવાલો તથા પૂરતો જાપો ન હોવા છતાં ૫ કેદખાનામાંથી નાસી જનાર કેદીની સંખ્યા બહુ જ થોડી હોય છે.

આ કેદખાનામાં ૫૦૦ કેદીઓ રહે છે. નવા આવનાર કેદીને પ્રથમ કાર્ય તરીકે સોર્ગ દેવરાવવામાં આવે છે કે તે કેદી અહીંથી ભાગવાનો પ્રયત્ન કરશે નહિ. આ કેદખાનાના અધિકારી મેજર જેમ ૩૦૦ કબજા મોરિસન માનસશાસ્ત્ર બહુ સારું જાણે છે. તેઓ કેદીમાં વર્ષ સુધી પોલિસ તથા જલસર તરીકે સંકળતાથી કામ કરી ચૂક્યા છે. તેઓ કેદીને જોતાં જ તેના અંદર ઉપરથી કેદીના અલોચનું પરીક્ષણ કરી લે છે. મેજર મોરિસન કહે છે કે “કેદી આરંભે જોવા છે. વિશ્વાસપાત્રતાને માટે આરબ કામ મશહૂર છે; આરબ પોતાનો પ્રાણ પંજું આપવામાં પાછો પડતો નથી, તેમ કેદી ઉપર પણ સંપૂર્ણ વિશ્વાસની નજરથી જોતાં તે કદી બહેકી જતો નથી. પરંતુ તે પ્રાણ અર્પવા પણ તૈયાર થઈ જાય છે. જો તેની પ્રત્યે અવિશ્વાસનું વાતાવરણ બંધ કરીએ તો જરૂર તેનું માનું પરિણામ નીપજે છે.” તાળાં અને સંકેત સંતરીઓનો પહેરો એ શું જતાવે છે? કેદીઓ પ્રત્યેની અવિશ્વાસ.

મેજર મોરિસને પોતાના આ પ્રયોગથી અનેક કેદીઓનાં જીવનનું પરિવર્તન કરી નાંખ્યું છે. ધંધા કાર્મ પણ રીતે નં સુધરી સકતા કેદીઓ મોરિસનના વ્યવસ્થાપૂર્ણ કારાગૃહમાં આવી સુધરી ગયાં છે. તેમને આ પ્રયોગમાં સારી એવી સફળતા મળી ગણાય.

આની બં નંનનું એક કારાગૃહ પશ્ચિમ સ્વીડનમાં છે. ન્યાં નથી કાટડીઓ કે નથી ફરતો ચોગેર દિવાલો. કેદીઓ તંદન ખુલ્લા સ્થાનમાં જ રહે છે, કે ન્યાંથી તેઓ ધંધા જ સુગંધતાથી માંસી શકે. પરંતુ ના, તેમ નથી ચતુ. ત્યાં આંદનાર કેદી પોતાના વચનને પ્રાણથી પણ અધિક ગણી ભાગવા પ્રયત્ન કરતા નથી.

આ કેદખાનાનો છેલ્લો દર્શ વર્ષનો છે તિહાસ નંજાવે છે કે અહીંથી એક પણ કેદી નાસી છૂટવાનો પ્રયત્ન સંરખો પણ કર્યો નથી. કારાગૃહનાં સ્થાન પર હેખરંખ રાખનાર અંધવાં સિપાઈ રોજવામાં આવતા નથી. કેદી ભાગવાની પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી સ્વતંત્ર રીતે બંધ દરીદરી શકે છે; પણ તેમનાં આચરણ વખાણને પાત્ર હોય છે. નવા આવેલા કેદીને જોતાં કેદી તરત જ સમજેલાં છે, કે “પ્રાણ જોય પણ વચન નં નંબ. વિશ્વાસપાત્ર કરી અંદાથી નાસી નં છૂટજે. કારણ કે તેથી અમીરી સર્વની પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચે.”

નવો ફેદી પોતાના જૂના મિત્રોની સલાહને સોનેરી શિખામણ માની તેનું સંપૂર્ણપણે પાલન કરે છે. આ તે ફેદખાનું કે આત્માની શુદ્ધિનું યત્નસ્થાન !

ફિલિપ્પાઈન ટાપુમાં ક્યુબા નામે રથળ પર પણ એક આશ્ચર્યકારક અને આદર્શ કારાગૃહ છે. આ કારાગૃહમાં ૨૮૦૦ ફેદીઓ રહે છે. ફેદીઓને રહેવા માટે પાંચ ગોળાકાર મકાન છે, અને તેની દરેક કોટડી (Cell)ની આગળ આંગણું (ચોક) છે. હમેશાં શુદ્ધ અને સુખકારક હવા તથા પુષ્કળ અન્નપાત્રું આવી શકે તેવી તે કોટડીઓમાં ગોઠવણ છે, અને દરેક કોટડીમાં સૂર્યનો તાપ સહેલાઈથી આવી શકે છે.

કોટડી દીક એક જ ફેદી. તે કોટડીઓમાં એકેક ખાટલો અને એકેક ખુરશી રાખવામાં આવે છે. આ કારાગૃહની બધી જ વ્યવસ્થા કેવળ ફેદીઓને હસતક ! ફેદીઓ જ જેલમાં રાત્રી ચલાવે ! નિયમનો લંગ કરનારને ફેદીઓ જ દંડ કરે છે. પાંચ ફેદીનું એક પંચાયતમંડળ હોય છે. એક ફેદી ગુન્હો કરતાં બીજાને ફેદી તેની બરાબર દેખરેખ રાખે છે, તે ગુન્હાનો રિપોર્ટ પંચાયત મંડળોને આપી ગુન્હેગારને રજૂ કરે છે. અને પંચાયત મંડળ જે નિર્ણય કરે તે, વાન (જેલના ઉપરી અધિકારી) ને જણાવે છે, ને ત્યારપછી તે ફેદીનો દંડ કરવામાં આવે છે.

આ ફેદખાનાને ફરતી ફક્ત ત્રણ કુટ જ ઊભી વંડી છે ! પરંતુ વગર ચૂચને જો કાર્ફ ફેદી આ વડી ટપી આગળ જતા પ્રયત્ન કરે તો તેને ગોળીઓ દેવામાં આવે છે. જેલનું બહારથી રક્ષણ કરતા વૉડરો (સિપાઈઓ) ને આ બાબતમાં પૂર્ણ સત્તા મળેલી છે. તેવા પ્રમંચે તેને કાર્ફ મોટા અધિકારીની મંજૂરીની રાહ જોવાની હોતી નથી.

આવા મોટા ફેદખાનામાં એક શાળા પણ છે, કે જેમાં ફેદીઓ દક્ષિણ કૃષિવણી મેળવી શકે છે. એક ફેદીના રોજના ભોજનનો ખર્ચ લગભગ ચૌદ આના થવા જાય છે; ત્યારે હિન્દની જેલોમાં A. કક્ષામુના ફેદીનો ખર્ચ પેણ દસ આનાથી ઓછો હોય છે !

રશિયામાં મારશાલીના નારા પછી અને સોવિયેટ સરકારની સ્થાપનાની સાથે અનેક આશ્ચર્યકારક ફેરફારો થઈ ગયા. તે પરિવર્તનો અને સુધારામાં કારાગૃહ સંબંધી પણ સુધારો શાખા કરવામાં આવ્યો છે.

સને ૧૯૩૨ માં લંડનની “ લીગ ફોર પીનલ રિફોર્મ ” માં સોવિયેટ રશિયા અને ઇંગ્લેન્ડનાં કારાગૃહોની દાક્ષત સંબંધી ચર્ચા ચાલી હતી. મિ. જી. એમ. પ્રિટ કે. સી. તે વખતે પ્રમુખસ્થાને હતા. તેમણે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે “ રશિયન કારાગૃહોની સુધારણા એ રશિયન ક્રાન્તિનું પરિણામ છે. ત્યાંનાં બધાં કારાગૃહો સારાં છે, કેમકે સોવિયેટ સરકારના બધા જ સભ્યો જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા રથળે જેલમંત્રા-જેલનો અનુભવ મેળવી ચૂકેલા છે. ”

ઉપર્યુક્ત મંદાચયે એ પણ જણાવ્યું કે રશિયાના એક કારાગૃહમાં ૬૦૦ ફેદીઓએ પોતાની રાત પૂરી થઈ ગયા પછી પણ ત્યાં જ રહેવાનું પસંદ કર્યું છે. મિ. પ્રિટના કહેવા પ્રમાણે કારાગૃહની દરેક કોટડીમાં રિંગો લગાવી દીધેલો છે, જેથી સાંધાએ ફેદી મધુર સંગીત અને મુંદર ગાયનો સાંભળી આફ્રાદી શકે છે. તે કારાગૃહમાં નથી દિવાલો કે નથી તેના રક્ષક સિપાઈઓ, તેમ જ નથી ફરતી ચોમેર ચોકી. ફેદી ધાજ દેનિયાની રમત પણ રમી શકે છે, કારાગૃહમાંથી વખત મેળવી ફેદી પોતાને ઘેર પણ જઈ શકે છે તેમ જ

કેદખાનાની બહારથી વસ્તુઓ પણ ખરીદી લાવી શકે છે. આવાં નમૂનેદાર કેટલાંય કારાગૃહો સોવિયેટ રેશિયામાં છે, કે જ્યાં કેદીઓનું જીવન નમૂનેદાર બનાવવામાં આવે છે, અને મુદત પૂરી થતાં તો તેનામાં એટલો સુધારો થઈ જાય છે કે તે દરેક કેદી સભ્ય નાગરિક બની રહે છે એ સર્વનું માન સોવિયેટ સરકારને ઘટે છે.

હિંદનાં કારાગૃહો ! તમારી શી દશા ! કેટલો ખર્ચ ! કેટલું રક્ષણ ! છતાં સુધારો કેટલો ? એકનો એક કેદી જેલમાં કેટલીય વખત આવી જાય છતાં તેના જીવનમાં 'સુધારો' થવા પામે છે કે કેમ તેનો ક્યારેય કોઈએ વિચાર સરખાય કર્યો જણાતો નથી.

જેલમાં જઈ આવેલ જ જેલનાં દુઃખો જાણી તેમાં સુધારો કરી શકે. કોંગ્રેસના એકે એક સભ્યને જેલનો અનુભવ છે, અને તેથી એની આશા સાથે વિરમીશું કે ભવિષ્યમાં કોંગ્રેસના હાથમાં રાજતંત્ર આવતાં હિંદનાં કારાગૃહો સુધરવા પામે. *

‘સુરાજ’

(૯) મસ્જિદ પાસે સંગીત

હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેનાં કેટલાંય કામીય રમખાણો મસ્જિદ પાસે સંગીત થાય કે ન થાય એ પ્રશ્નથી જ ઉદ્ભવ્યાં છે.

આ મુદ્દા પર ‘ડોન ઓફ ઇન્ડિયા’ માં ડૉ. આર. અહમદ લખે છે:—“ પેરીસમાં નારડીન કે પ્લેન્ટસ પાસે આવેલી એક મુંદર મસ્જિદમાં હું ગયેલો. અહીં હમરો શ્રદ્ધાળુ લોકો દરરોજ આવતા હોય છે. આ મસ્જિદની લગભગ અડીને જ એક રેસ્ટોરાં ચાલે છે અને એ રેસ્ટોરાંનો વહીવટ એ મસ્જિદના કાર્યવાહકોના હસ્તકે જ ચાલે છે. પ્રભાતના પહેલા પ્રહર સુધી અહીં સંગીત ચાલ્યા જ કરે છે, તદ્દપિ કોઈ પણ બંકિત કશોય વાંધો લેતી નથી. અને તેનું કારણ સ્પષ્ટ જ છે કે ‘મસ્જિદ આગળ સંગીત નહિ’ એવો થેલો અસંભવિત વિચાર કોઈ પણ દેશમાં પ્રચલિત નથી. મોરોકકો, ઇજિપ્ટ કે તુર્કિસ્તાનના મુસલમાન બિરાદરો આવી કોઈ પણ વસ્તુથી તદ્દન અનભિન્ન છે, છતાં આપણને તો એવું જ મનાવવાનો આગ્રહ થાય છે કે મસ્જિદ આગળ સંગીત કરવાની રજા ન હોઈ શકે. એ દૃષ્ટાંતનો રિવાજ છે, હું અમારા ધર્મજનની સંજ્ઞાનોને અદ્વૈતીઆ, કેરો કે ઇસ્તંબુલનાં બગરોની મુલાકાત લઈ આવવાનું કહું છું. ત્યાંની સ્થિતિ નજરે જોતાં વેત જ તેઓ પોતાના મતાગ્રહો ફેરવશે.” પણ, તો પછી, હિંદમાં જ આવેલો બધો ફરક શા કારણે ! *

અ. ના. મોદી.

(૧૦) શરીરબળનું કેન્દ્રસ્થાન

“વર્ષો થયાં શારીરિક કેળવણીના અભ્યાસીઓ એ વાત જાણે છે, જપાનીઓના નિયુ-નિયુ આદેશોમાં પણ એ જ કહેલું છે; ‘પેટુમી તંદુરસ્તી ને જળ ઉપર આખા શરીરની તંદુરસ્તી ને બળનો આધાર છે.’ હિંદુઓની ૩૦૦૦ વર્ષો ઉપરની અજ્ઞાન શારીરિક કેળવણીમાંથી પણ મને એ જ બાબત જાણી આવે છે; કારણ કે તેઓની એક મુખ્ય કસરત એ છે જે પેટુવાળા ભાગ (જેમાં જઠર, આંતરડાં, કાળજી વગેરે ભાગો છે) ને મજબૂત બનાવે છે. અને તેઓ કહે છે કે જ્યારે તે ભાગ મજબૂત હશે, ત્યારે જ બાણસ મજબૂત હશે.

*હિંદી પરથી.

X Prabuddha Bharata ના લેખીની એક મેંધમાંથી.

હિલચીરીની વાત છે કે પણ અમેરિકાનો આ ખાખત અવગણ્ય છે.

લેખકે સૌ પહેલવાનોને પ્રશ્ન કરેલો: “શરીરચળાની ચાવી ક્યાં?” બધાઓનો જવાબ એક હતો: ‘પેદુમાં’. શરીરના બીજા અવયવોને ગમે તેટલા ખીલવીએ ને મંદજૂત બનાવીએ, પણ પેદુવાળો લાગ નમજો હોય તો માણસ અર્ધત-દુરસ્ત ને અર્ધસચકત ગણાય. પેદુવાળો લાગ ત્યારે થાકી ગય ત્યારે શરીરના બીજા અવયવો કામ કરી શકશે નહિ; ને માણસને ઘણુંખરું થાકે ત્યાં જ લાગે છે. *

‘અનિલ દહેરી.’

(૧૧) બકરીનું દૂધ ને તેના ફાવદા

બકરીમાં ક્ષયનાં જંતુઓ રહી-ચકતાં નથી, એટલે બકરીનું દૂધ સલામતીથી પી શકાય છે. એને ગરમ કરવાની બિલકુલ જરૂર રહેતી નથી; એટલે એનાં પોષક તત્ત્વો પણ નાજૂદ થતાં નથી. ગળણીના ફેવ મંદોષક, પ્રોફેસર નોક્સ જણાવે છે કે પેરીસમાં લગભગ એક લાખ સીસ હમર બકરાં કતલખાનામાં લાવવામાં આવે છે તેમાંથી ક્ષયનાં જંતુવાળું એક પણ બકરું માંસ-અન્ન-વેદોકો રોધી શકતા નથી પ્રશિયામાંનાં મુસ્તાળીસ હમર બકરાંમાં માત્ર ૪૧ ટકા બકરાં જ એવાં જંતુઓ ધરાવતાં નજરે ચડ્યાં હતાં. પ્રશિયામાં તો એક એક બકરાને ક્ષયનાં જંતુઓ માટે તપાસવામાં આવે છે. તેમાંથી માત્ર ૫ ટકા બકરાંમાં જ સરેરાશ ક્ષયનાં જંતુ હોવાનાં ચોક્કસ ચિહ્નો જણાય છે.

બકરીના દૂધમાં લોહનું સારું પ્રમાણ હોય છે, એટલે લોહીનું પાણી ચર્મ ગયું હોય એવા દર્દીઓને તે ઘણું જ માફક આવે છે.

શેગનાં જંતુઓની વાત બાલુએ મુઢીએ તોય બકરીનું દૂધ ઘણી જ સહેલાઈથી પચાવો શકાય છે, એ બિના ખાસ નોંધવા જેવી છે. બકરીમાં ચરબીના સંચય માટે બહુ જ થોડી જગા હોય છે. વળી એનું દહીં સહેલાઈથી પ્રવાહી બની ગય છે. ગાયના દૂધનું દહીં ઘટ્ટ બનવાથી ઓગળતાં વાર લાગે છે, એટલે નાલુક બાલકો કે નજીબી પાચનશક્તિવાળાં મનુષ્યોને બકરીનું દૂધ ખાસ માફક આવે છે. ગાયનું દૂધ પચતાં વાર લાગે તેના પ્રમાણમાં ઘણા જ થોડા સમયમાં બકરીનું દૂધ પચી ગય છે.

તથા જુદા પ્રકારનાં દૂધની સરખામણી

	બકરી	ગાય	મનુષ્ય
પાણી	૮૬.૪૫	૮૭.૪૦	૮૬.૪૦
સુકો પદાર્થ	૮૫	૭૫	૯૦
ફેટીન	૩.૦૦	૩.૦૦	૧.૦૦
આલ્બ્યુમીન	૧.૦૦	.૪૦	૧.૨૦
ચરબી	૪.૨૦	૩.૭૫	૩.૫૦
સાકર	૪.૫૦	૪.૭૦	૭.૦૦x

* Charles E. Roth in 'Physical Culture' for July '34.

x The Modern Review August 1934 Page 207

(૧૨) ઢોરનો વિષો

હિંદમાં ઢોરનો વીષો ઉતારવાની વાત બહુ ગણીતી નથી.

ઢોર ખેડૂતોની સંપત્તિ છે. દાહોદ ને ઝાલોદ તાલુકા જેવા પછાત પ્રદેશોમાં ખેડૂત પોતાનાં ફાલતુ નાણાં ઢોર ખરીદવામાં રોકે છે. ઢોર ખરીદવાં ને વેચવાં એ ત્યાંના બજારમાં ચલણી નાણાં વટાવવા બરાબર છે.

સારાં ઢોર વિના આ જમનામાં સંતોષકારક ખેતી થતી નથી. નળજાં ઢોરોનું મરણ-પ્રમાણ પણુ દિનપ્રતિદિન વધતું જ જાય છે. ખેડૂત ગરીબ છે. બજાર માટે માગી આવેલાં નાણાં નકામાં વેડફાઈ જાય છે. આવી મદદ નાણાંને બદલે બીજી રીતે આપવામાં આવે તો અસર્જક દેવાં નાણુદ કરી શકાય. આવા પાપના પ્રતિકાર તરીકે ઢોરનો ફરજિયાત વીષો ઉતારવાનું યાચ તો ખૂબ જ કામ લાગશે.

ઢોરનો વીષો ઉતારનારી મંડળીઓ પ્રથમ ધ્વજદેશમાં ઉભી થઈ હતી. ત્યારપછી તો બીજાં ભાગોમાં પણ એનો સારો પ્રચાર થતા પાખ્યો છે. ગુજરાતમાં પણ એવી કેટલીક મંડળીઓ જન્મ પામી હતી; પરંતુ માત્ર અંકલેશ્વર તાલુકાની એક જ ટકી રહેવા પામી છે. એમના કામકાજનો વિસ્તાર પણ દિનપ્રતિદિન વધતો જ ગયો છે. તે 'અંકલેશ્વર તાલુકા કેટલ ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટી'ના નામે ઓળખાય છે. આ પ્રયત્નો આમ સફળ થયા પછી સેન્ટ્રલ બેંક દ્વારા લેન લેનાર દરેક વ્યક્તિને ઓછામાં ઓછા એક ઢોરનો વીષો ઉતારવાનું ફરજિયાત કરવામાં આવેલું છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં વાગરા તાલુકામાં બીજી એક એવી મંડળી ઊભી કરવામાં આવી છે. ને તેમાં પણ એની એજ શરત કરવામાં આવી છે.*

(૧૩) સ્વદેશીની નવી વ્યાખ્યા

અખિલ હિંદ સ્વદેશી સંઘની સ્વદેશીની વ્યાખ્યામાં અક્રિયગત કારીગરોએ અગર તો તેમનાં કુર્કુઓએ અથવા તો ઓગરો જ્ઞાત શીનીય તથા ધંધાને લગતી સૂચનાઓ પર ધ્યાન આપનાર તેમ જ ઉત્પન્નની યોજના અપનાવનાર યા તો કાચા માલની ખરીદ કે તૈયાર માલના વેચાણ માટે ભંડારમણ મુજબ વર્તનાર વ્યક્તિગત કારીગરો મજુરો કે કેળવાયલા ધંધાદારીઓનાં સહકારી મંડળોએ આ દેશમાં તૈયાર કરેલી દરેક વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે. એટલે ભાડૂતી મજુરીથી નબત્ત તમામ ઉદ્યોગો દ્વારા ઉત્પન્ન થતી તમામ ચીજોને બહિષ્કૃત ગણવામાં આવી છે, એટલે 'સ્વદેશી'નો નીચે મુજબ અર્થ કરી શકાશે:

“ હિંદમાં બનેલો-ધરમાં કે દેશમાં બનેલો-સહકારી રીતે ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલો માલ.”

આ નવી વ્યાખ્યા, સ્વીકારવામાં આવે તો સ્વદેશી હિલચાલમાં જખરી ક્રાંતિ થાય એમાં કાંઈ જ શંકા નથી. ચાલુ માન્યતામાં ઘણાં ગંભીર ફેરફારો કરવા પ્રયત્ન કરવો પડશે; છતાં ય આ એક જ વ્યાખ્યા એવી છે કે જેને પરિણામે આ દેશ વધારે સારી સામાજિક વ્યવસ્થા તરફ સરળતા ને શાંતિથી દોરાશે; એથી વ્યક્તિઓને નાહક ખોટાં દુઃખ સહન કરવાં પડશે નહિ ને રાષ્ટ્રના તાર્ત્વિક સાદાઈવાળા મજુરી કરનારની શુદ્ધ જીવિને પ્રેરણા પાનાર ને દેશબંધુઓ સહેલાઈથી જલાખ વાળે એવા આર્થિક જીવનમાં અંધાધૂંધી ફેલાશે નહિ.*

રમણીકલાલ દલાલ

* The Modern Review for August 1934.

* The Modern Review, for August 1934.

વાહદત^૧

ગઝલ

જતો હતો હું મંદ્રેસાની મહીં જ્યારે,
જની કિતાબ સાથ આવતી તું ત્યારે :
થયો ખલાસી હું ત્યારે જની તું નીકાં—
ન જાણ્યું ફેંકશે મને કયા કિનારે !

મળ્યાં આપણે એકાંત મહીં પહેલાં,
તને યાદ છે, થયું શું તે સવારે ?
હજાર આફતાબ^૨ શુદ્ધ થયા^૩ મછી તે,
કરી સદા^૪ મેં ચડી પ્રેમના મિનારે.

જની તું સાજ જાન્યો જ્યાહરે હું ગાયક,
જની મેહરાબ,^૫ મુજાવર^૬ હું જાન્યો ત્યારે.
નિહાળી શુભ તને, ખુશખુશ હું જની બેઠો,
દીધું ચિરાવા હોંશથી તેં જિગર પ્યારે !

થયો જહરે હું મયકશોની^૭ મહીં ત્યારે,
જનાવી જામ તને ચૂમી વાર વારે :
મકરખ^૮ ગયો પતીલના ભાગ્ય તણે નાસી—
લગામ ! તું જ રહી માત્ર હાથ મારે !

પતીલ

૧. અફઘાન ૨. વૃષ ૩. આયતની મધા. ૪. સદા. ૫. મસ્જિદમાં કાજાની તરફ પશ્ચિમ દિશાએ એક કમાન હોય છે તે. ૬. દરગાહમાં કામ કરનાર. ૭. દારૂ પીનાર. ૮. મરિય

ચિત્રપરિચય

[આ અંકમાં 'મોના લીસા' વિષે કવિ શ્રી શ્રીધરાણીનું કાવ્ય અને મુખપૃષ્ઠ ઉપર એનું ચિત્ર બંને પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એના રસોપભોગમાં સહાયક નીવરશે એમ માની એ ચિત્ર વિષેની નીચેની માહતી અત્રે ઉતારીએ છીએ. તન્ની.]

જેમ આપણી પૃથ્વીના પેટાળમાં તેમ આપણા ચિત્ર-જગતના ભીતરમાં પણ વારેવારે કેટલાક જબરદસ્ત ધરતીકંપો થતા જ રહે છે ! એવો એક છેલ્લામાં છેલ્લો ધરતીકંપનો ધડાકો બ્રિટિશ રાજધાની લંડનમાં રવા પામ્યો છે અને તેની ચોંકાવનારી અસર સારા થે કલાવંત જગત ઉપર ફેલાઈ રહી છે.

એક અંગ્રેજ સંગ્રાહક લોર્ડ પ્લાઉનલોએ હમણાં જ જાહેર કર્યું છે કે લિયોનાર્ડો ડ વિંસીએ ચીતરેલું વિશ્વવિખ્યાત 'મોના લિસા'નું ખરેખરું અસલ ચિત્ર તેના પોતાના કબજામાં છે અને પારીસના જાણીતા લૂપના કલાસંગ્રહમાં તો તેની માત્ર નકલ જ ખડી છે.

મોના લિસાને જાણુતી આખી આલમમાં આથી ભારે સનસનાટી ફેલાવા પામી છે. મોના લિસા વિષે આવા અભયખીના આંચકાઓનો અનુભવ આપણા ચિત્ર-જગતે આ કાંઈ પહેલી જ વાર લીધો નથી. લિસાનું વિંસી કૃત મૂળ ચિત્ર તો અમારા દેશમાં છે ને અન્ય સ્થળે તે હોવાની વાત સાવ ખોટી છે, એવી અફવાઓ અત્યાર આગમ્ય ચિત્ર-પ્રિય જગતને કંઈ અનેક વાર અચકાઈ ચૂકી છે; આ વળી એવા જ પ્રકારનો છેલ્લામાં છેલ્લો ધડાકો—ખરેખર તો ધુમા—હોય એ તદ્દન બનવાભોગ છે.

આ નવી જાહેરાતના સત્ય-અસત્યની ચર્ચા હવે જાણકારો અને પરીક્ષકો મહિનાઓ લગી કર્યા કરશે. પણ આપણે તો પ્રસંગાનુસાર જગતના એ સર્વેથી ચર્ચારિપદ, મહાન મોહક લોકપ્રિય ચિત્રની જાણવાભોગ જીવનકથા જાણી લઈ તેટલાથી જ સંતોષ ધરીશું.

આજથી આરસોને ઓગણીત્રીસ વર્ષ પહેલાં મહાન ચિત્રકાર, સંગીતવેત્તા, યંત્રશાસ્ત્રી, પ્રતિભાકાર અને યોજક લિયોનાર્ડો ડ વિંસીને એક યુવાન સ્ત્રીની તસ્વીર (Portrait) ચીતરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. બીજા બધાઓથી જુદી પડતી આ યુવતી કાંઈ વિશિષ્ટ જ વ્યક્તિ હતી. એ કાંઈ ખાસ અસાધારણ સ્વરૂપવતી નહોતી, પરંતુ એના ગૌર વદનમાં કાંઈ આકર્ષક પણ એક અજબ વિપરીત પ્રકારનું સૌંદર્ય તો હતું જ; અને પોતાના સમયમાં સારા થે રોમ અને ફ્લોરેન્સમાં અલગ કિસમનું મુખ-સૌન્દર્ય ધરાવતી એ લલિત લલના સર્વેનું લક્ષ ખેંચતી બધાને મોંઝે ચડી રહી હતી.

આ બાલુનું નામ મેડોના લિસા. નેપલ્સના એક શ્રીમંત વેપારી એનોખી ફેલ ગીઓકો-ન્ડોની એ પત્ની હતી. જેનારાઓને હેરાન કરી મૂકે એવાં એનાં અકળિત માર્મિક સ્મિત ઉપર તથા સર્વેને ત્વરાપૂર્વક આકર્ષી લેતાં એનાં નેત્રા આદિ મુખમુદ્રા તેની આબેહૂબ છટા અને ખંડુ-સમેત ઉતારવા માટે કલાકાર લિયોનાર્ડોએ પોતાની નમામ શક્તિ ખરચી નાખી હતી. ત્યારે ત્યારે એ લાવણ્યવંતી લિસા જુખી ચિતરાવવા એની સામે બેસતી

ત્યારે પ્રત્યેક વેળાએ ત્યાં ખાસ રાખેલું વાઘસંગીન ચાલી રહેતું. 'ઝીયર' અને 'વીઓલ' જેવાં મીઠાં વાગ્ગિયોના મધુર સરોની અદ્ભુત અસર સિસાને તેનાં સ્વભાવમાંથી દૂર કરી દેવળ નૈસર્ગિક મુખમુદ્રા અર્પવામાં ઘણું સલામકારી થઈ પડતાં. સિયોનાડો આ જાણુતો અને તેથી જ ઉપદેશક વાઘો ત્યાં ખાસ વગાડવામાં આવતાં. આમ મેડોના સિસાની તસ્વીર ઉતારવા પાછળ સિયોનાડોએ ચાર પૂરાં વર્ષ ખેંચી દાઢતો અને સિસાનાં અમમ્ય નેત્રો તથા અદ્ભુત રિમતને અવનીમાં અમર કર્યા.

તૈયાર થયા બાદ, કોઈ મહાપુરુષ પેટે મહાન ચિત્ર થવાને સર્ગજીવું સિસાનું આ પ્રતિમાચિત્ર રોમ તથા ફ્લોરેન્સનાં ચિત્રાલયોમાં પ્રદર્શિત થયું. ફ્રાન્સિસ પહેલાંએ નેરે ૪૦૦૦ સોનાના ફ્લોરીનની (એટલે કે ૧૨,૦૦૦ પાઉન્ડની) આદાશી કિંમતે ખરીતું અને તેને પારીસના 'પેલેસ રોયલ'માં લઈ જવામાં આવ્યું. આગળ જતાં સિસાના એ ચિત્રને લૂવના વિખ્યાત સમન્વસ્થાનમાં મૂક્યું. ત્યાં ચાર સદીઓ લગી તે ઘણુંઘણું પ્રેક્ષાયું અને અદ્ભુત પેદાયું. દટાલિયન ભાષામાં 'મેડોના' શબ્દનો અર્થ 'My Lady' થાય છે. ફ્રેચ લોકોએ આ મેડોનાનો ઉચ્ચાર 'મોના' કર્યો અને તે ઉપરથી આ ચિત્રને 'મોના સિસા'નું નામ મળવા પામ્યું.

લૂવમાં વિરાજમાન થયાને એને લાંબો કાળ ગયો નહિ એટલામાં તો જીવંતી સિસાનો વિધીરત રિમત જેવું જ ચિત્ર માટેનું એ અજબ રિમત લોકોની તરફવાર ચર્ચાનો વિષય બનવા માંડ્યું. જે કામદારોએ સિસાના ચિત્રને દિવાલે ચડાવેલું તે મોંઢિના કેટલાંક બેદલરેક્ષી રીતે મૃત્યુ પામ્યા. ત્યાર બાદ જે તરણ કલાકાર એ મૂળ ચિત્રની પહેલી નકલ બનાવવા શેકાયેલો તેણે આપઘાત કર્યો, અને તસ્વીરનું અપલોકન કરતી અનેક તરણીઓ પોતે દહેવા લાગી કે આ ચિત્રમાં તો નર્મ 'વરીકરણ' છે. એ અમને વશ કરે છે એટલું જ નહિ પણ અમુક વર્તાવ કરવા તરફ પણ દોરે છે. કોઈ કોઈવાર તો અમે અસાધારણ પત્નીએ છીએ અને કોઈ જોડું ખરાબ યુના જેવું કરી નાખીએ છીએ તેમું મૂળ દારણ આ ચિત્રની જ ગાંધી અસર છે. દૂકેમાં, જેથી કીર્તિ ક્ષિતિસ મુજિયમમાં રાખેલાં પેલાં અશુભમંચક ને પ્રાણધાનક ગણનાં દર્શિષિયન 'મર્મી'ઓએ મેળવેલી તેરી જ ચર્ચાપદ નોંધેલીમરી ખ્યાનિ વખત જતાં, યુગો અગળ જ શુન્દર પામેલી આ દટાલિયન મુંદરીના વિંસીએ બનાવેલા પ્રતિમાચિત્રને મળી, અને જોનજોનામાં તો દુનિયાના મહાન ચિત્રપરીક્ષકો વચ્ચે માનસરાદ્યના અખ્યાસી ઉરતાદો વચ્ચે આ તસ્વીર તેની અજબ અદ્ભુત રિમતવાળી મુખમુદ્રાને લીધે ભારે તથા ચાતુ ચર્ચાનો વિષય થઈ પડી.

કોઈ કે તદેર કર્યું કે સિસાનું એ રિમત અશુભ, મલિન અને દુષ્ટ પ્રકાર સૂચવે છે. કોઈ કે મન આપ્યો કે કોઈ જીવંતી મુંદરીના ચહેરાને મુરદાનાં રિમત સાથે કળાકાર ચીનથી છે, અને કોઈક ખુલાસો કરવા લાગ્યા કે 'વાતમાં કોઈ દમ નથી, ચિત્રકારે કોઈ નંખરેદાર નાનકડી સંચળાંતા મુખની પ્રતિરૂપિ જ રજૂ કરી છે.' આમ દલ લગી કોઈ નંકી મંત્ર પર આવી શક્યાં નથી. અઘાપિ કોઈને સમજ જ નથી પડતી કે ચિત્રાંકિત સિસાના બીડાયેલાં આંખોને કાંબે ખૂણે ગુમં મુખ છે કે દુઃખ છે; છપાવેલો પાર છે કે નિરસાર છે; સ્વપ્ન સંહ્યાનું છે કે દખાવેલી દુષ્ટતા છે! જાણીતા ચિત્રવિવેચકો અને શ્યાપરીક્ષક તથા પારખો આ ઉપાણું કોંકી શક્યા નથી, તો આપણ સાધારણ પ્રેક્ષકો તો મૌન જ ધારણ

કરીને રહે ને ? આમ આ ચિત્રમય કાયડો લલલલાં ભેળંગેને થકવતો આજ લગી એવો ને એવો અણુકલ રહ્યો છે.

આવા નામાંકિત આ ચિત્રની ચારચાર સદીની લાંબી ગિંદગીમાં કંઈક રાજ્યો આવી ને કંઈક રાજ્યો ગયા; વિનાશકારી ફેન્ય વિલ્લે મનુષ્યની આખી મનોદશાને જ પલટાવી દીધી; નેપોલિયને યુરોપનો નવો નકશો બનાવ્યો; પાછળથી ફ્રાન્સની પડતી થઈ ને જર્મનીનો ઉદય થયો; છતાં મોના લિસાનું એ અદ્ભુત રિમત એના વખાણુનારાઓ અને વખોડનારાઓનું છૂપું અટકાસ્ય કરતું હજી અટક્યું નથી.

હવે આ નામાંકિત ચિત્રને પોતાને કળને લેવા માટે અનેક દિશાઓથી વાળખી ગેરવાળખી પ્રવર્તે તથા માંડ્યા. ફ્રાન્સમાં ત્રીજા પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય અમલની સ્થાપના થઈ અને અમેરિકાના અબજપતિઓ પારીસ લાઈ બેચાયા. લૂમના ચિત્ર-સિદ્ધાંતને ચઢેલી 'મોના લિસા'ની તસ્વીરને તેઓએ ફાટી આંખે નોંધ લીધી. તેઓ મમજી ગયા કે અહીં તો એક મહાન ખજાનો પડેલો છે. એને હસ્તગત કરવા એક પછી એક અમેરિકન ડુબેર-લંડારીઓ બહાર પડ્યા. એ મહેિના એકે તો ફેન્ય ગવર્નમેન્ટને દશ લાખ પાઉંડ સુધી પણ આપવા જણાવ્યા; પણ ફેન્ય સરકારે સ્વાભાવિક જ એ માગણીનો એકદમ અરવીકાર કર્યો.

આમ વર્ષોનાં વર્ષો વહી ગય છે ને ૧૯૧૧ ના એક સોમવારની સવારે લૂમમાં ભારે ગભરાટ-અકળાટ મચી રહેલો જણાય છે: 'મોના લિસા'ને કાંઈ તફડાવી ગયું ! ચિત્રાલય બંધ થવા પહેલાં તેમાં, આગળથી જ લપાઈ બેઠેલા કાંઈક શાહુચોરાએ, લિસાના ભેદી રિમત જેવી જ ભેદી રીતે, અખરોટ-વૃક્ષના કાઠ-પટ પર પાડેલા એ પ્રખ્યાત ચિત્રને તેના ચોકમાંથી કાઢી લીધું ને ઈશ્વર જાણે ક્યાં ને ક્યાં ઉડન છૂ થઈ ગય. 'Suret' (ફ્રાન્સનો સ્કોટલેન્ડ પાર્ક)એ એ ચોરી પકડવા પોતાના સર્વે ઉપાય અજમાવ્યા, પણ મધુરી મોના લિસાનો અથવા તેનું હરણ કરી જનારા તેના ચોર-આશકાનો ક્ષો પત્તો લાગ્યો નહિ. લાંબી મુદત લગી ભારે મહેનત કરી ચાકવા બાદ 'Suret'ના સત્તાધિકારીઓ અંતે એવા અનુમાન પર આવ્યા કે મોટી વહેલી પણ લિસા ગુપચુપ પાછી એને સ્થાને એક દહાડા વિરાજમાન થઈ જશે; કારણકે આતું ચિત્ર ભારે મોટી કિંમતે ખરીદાતું સુરક્ષિત છે, અને કાંઈ ખરીદનાર મળે તોપણ તેને ત્યાં એ ગુપચુપ પડી રહે એ વાત જ અસંભવિત છે, કાંઈ નહિ તો ખરીદનાર શ્રીમંતના અંગત મિત્રોને તો એની જાણ થવા પામશે જ. એટલે ચોર નામદારો એ અમૂલ્ય તસ્વીરને આપમેળે એની અસલ જગ્યાએ સ્થાપિત કરવાના જ.

નામીયા ચિત્રકાર ગેબ્રિયેરોનું બહુ જાણીતું સુંદર ચિત્ર 'ડયેસ ઓફ ડેવનશાયર' Agnew ખાતેથી આમ જ ચોરાયેલું અને કાંઈ અંડમ વર્ષ નામના આસામીના ઘરમાંથી, તેમજ પત્રના એક વીંટામાં લપેટાઈને અંધકારમાં પડી રહેલું. એ ત્રીસ વર્ષો બાદ જડી આવ્યું હતું. તેમ જ એક દી મોના લિસા પણ પાછી હાથ આવશે એવી ખાતરી ફેન્ય સત્તાવાળાઓને હતી.

અને થયું પણ તેમ જ. ઈ. સ. ૧૯૨૮ ની એક સવારે મોના લિસાનો એ ગળજનાક મુખ-મનકાટ, લૂમની ચિત્રદિવાલેથી તેના પ્રશંસક-પ્રેક્ષક ઉપર પાછો ફેંકાઈ રહ્યો ! સત્તાવાળાઓ અને ચોરો વચ્ચે મધ્યસ્થ રહીને કામ કરનાર એક ત્રીજી વ્યક્તિને નાણાંની સારી રકમ આપીને ચિત્રને ફરી કળને કરવામાં આવ્યું હતું.

અદાર વર્ષે મોના લિસા એની અસહ્ય જાણ્યાએ ગોઠવાયું, છતાં એનું જીવન-વડન હજી સરળ કે શાંત રહેવા સર્જાયું હોય એમ લાગતું નથી. વખતોવખત એના પાસાર નામ સાથે છૂટ લેતી કાંઈ કાંઈ અફવાઓ ચાલુ લેકાની જ રહે છે. પાંચદશ વર્ષે એની અસહિષ્ણતા પર હુમલો કરનાર દાવાદાર કોઈ ને કોઈ અદાર અવતા જ રહે છે. થોડાં જ વર્ષ પર એક અતિ ગદાગીતા અમેરિકન ઉડાઉગીરે ધંડે ગ્રહરે કરેલું કે તેણે ત્રણ સાથીઓની સહાય વડે મોના લિસાનું ચિત્ર લૂત ખાતેથી ચોર્યું હતું. ચોરીને એની જ આબેહુજ નકલો એક હોશિયાર પખુ રંક કળાકાર પાસે બનાવકામી હતી. અસહ્ય ખરું ચિત્ર ૧૦૦૦ પાઉંડની કિંમતે વેચાયેલું હાલમાં આલ્બર્ટિયા ખાતે વસતા એક શ્રીમંત ગ્રીક પાસે છે ને હાલમાં લૂતમાં જે ‘મોના લિસા’ દેખાય છે તે તો ૧૯૨૮ માં પુનઃરચાપન થયેલું તેનું નકલ ચિત્ર જ છે.

ઉપસા ધકાકા ઉપર કેટલા મે વખત મુઠ્ઠી ભાદે ચર્ચા ચાલેલી. વિંસીની કક્ષમતી ખરેખરી મૃતિ કઈ, અને કોઈ વીસમી સદીના ફ્રેચ કે અમેરિકન કલાકારની નકલ ઉનારેલી તસ્વીર કઈ તેની તકરારનો અંત તો હજી આવ્યો જ નથી, તેટલામાં ચાલુ માસમાં લોર્ડ ક્લાઉનસોના આ બોમ્બગોળાએ ચિત્ર-જગતમાં પાછો હાલકાર મચાવ્યો છે. ખરુંખોટું તો ભગવાન ગદા, પખુ સદી દર સદી નવા લેશથી ચાલી આપંડી જૂની ચર્ચાઓ પાછી વધુ લેશથી ચાલી રહેશે—અને દરે પછી ભવિષ્યમાં પખુ એનું જ અનંત ચર્ચારૂપદ આ ચિત્ર શતાબ્દિઓ પાછળ શતાબ્દિઓ મુકતું જતું જીવનુંગતનું રહેશે.

લોકે માની તો ચકતું નથી, છતાં લૂત ખાતેની મોના લિસાની જખી અસહ્ય નદિ પખુ નકલ છે એવી મન્દજૂત માન્યતા ધખાએક લોકો ચાલુ ધરાયે છે. ખુદ ફ્રેન્ચ પ્રજામાં એ વિશે મનબેઠ પડેલો છે. ચિત્ર અસહ્ય હોવાની વાત જોએ નથી માનતા તેઓ પોતાની માન્યતાના કારણમાં આ પખુ એક વાત કહી મંજગાવે છે કે ૧૯૨૮ માં લિસાની તસ્વીર લૂતમાં ફરીથી ગોઠવાઈ ત્યાર પછીથી યુવાન અજળાઓ ઉપર થતી એની ચિપરીન કુદ અસર સદનર નહ થયા પામી છે !

[ક્રમત]

શ્રી નર્મદ શતાબ્દી સ્મારક ધનામી નવલકથા સુદતમાં વધારો

આ નવલકથા લખી ગોઠવવા માટે ઓરોજર આખર મુઠ્ઠીની મુલત ફરિવેલી છે; પરંતુ તેમાં વધારો કરવાની સૂચના કેટલાક લેખક બેધુઓ તરફથી થતાં, તે ઠિંગેખર (૧૯૩૪) આખર મુઠ્ઠીની કારવામાં આવે છે. આશા છે કે આથી લેખક ભાઈ-જદેનોને તેની તૈયારી માટે નોંધતો પૂરેપૂરો વખત મળી રહેશે.

કેશવપ્રસાદ દેસાઈ
બંચો, પરીક્ષા સમિતિ.

ગુજરાતી ભાષામાં હું એક નવો શબ્દ ઉમેરવા માગું છું: “શાસ્ત્રાન્ધ.” આજકાલ અંગ્રેજી શબ્દોના સમાનાર્થ ગુજરાતી શબ્દો શોધનારા પોતાના એ શોધો માટે મગફળ ચાવ છે તો તે કરતાં આ શોધ માટે વધારે મગફળ થવાનો મને હક છે. અંગ્રેજી ઉપરથી શોધનારને અંગ્રેજી શબ્દનું ઓહું હોય છે; મને અત્યારે એવા કોઈ શબ્દનું ઓહું નથી. તમે કહેશો: અંગ્રેજી શબ્દનું નહિ તો શબ્દ પાછળ રહેલા અર્થનું, વસ્તુનું તો ઓહું હશે જ. તો હું કહું છું એ અર્થ—એ વસ્તુનો પણ મેં જ પહેલો શોધ કર્યો છે.

શોધ કર્યો છે એમ કહેતાં શોધ શબ્દની દ્વિ-અર્થનાથી બચવા માગું છું. અમુક દેનોગ્રાફનો શોધ કર્યો એનો અર્થ દેનોગ્રાફ હતું જ નહિ અને નવું પેદા કર્યું, એવો થાય છે. એવા શોધના અર્થથી હું બચવા માગું છું. શાસ્ત્રાન્ધના મેં નવી પેદા કરી એમ માનું કહેવું નથી; એ તો હતી જ. તે તો શાસ્ત્ર જેટલી જૂની છે. ન્યારથી શાસ્ત્રો થયાં ત્યારથી શાસ્ત્રાન્ધતા થઈ છે. મેં તો તેને માત્ર શોધી કાઢી—ગોળી કાઢી છે. અને તેને શબ્દ પણ મેં જ પહેલો આપ્યો છે, એ માફ દાવો છે. જેમ રંગાંધના પહેલાં ડોલ્ટને ગોળી કાઢી, તેમ શાસ્ત્રાન્ધતા મેં પહેલી શોધી કાઢી છે.

આ લખીને વાંચું છું ત્યાં ખચર પડે છે કે પ્રસ્થાના છેલ્લા અંકમાં ‘શાસ્ત્રાન્ધ’ શબ્દ વપરાઈ ચૂક્યો છે, અને તે પણ બીજે ક્યાંઈ નહિ તે સ્વૈરવિદ્યારમાં ! આ ગોટાળો કેમ થયો ? એનો ખુલાસો શો ? મને લાગે છે પ્રસ્થાનમાં હમણાં હમણાંમાં આઈન્સ્ટાઈન અને એવા એવા મોટા માણસોના વાટે વખત-કાલ, સમય, કરી વસ્તુ જ નથી, એવા લેખો આવવા માંડ્યા છે, તે કાલે-સમયે પોતે વેર લેવા માટે ઊંધાં વડીને તો આમ નહિ કર્યું હોય ? ખરે ! આમ થયું હોય તો પણ દશરથના સાપની પેડે મને તે કાયદાકારક છે. પુત્રવિરહથી દશરથનું મૃત્યુ તો થયું, પણ દશરથને પુત્ર તો મળ્યો ! તેમ જાએને મારો શબ્દ મોરચો પણ મને સ્વૈરવિદ્યાર લખનાર તો કાકે મળ્યો ! અને કોણ કાનું ચોરે છે તે પ્રશ્નનો નિવેડો કરવો સહેલો નથી. એ તો એક તાત્ત્વિક પ્રશ્ન છે. ધર્મત્વ લક્ષ્ણ વિદિત

શુદ્ધતાં । એ ખરું છે તેના કરતાં વધારે ખરું એ છે કે જોગેશ તોરેં નિહિને શુદ્ધતાં ॥ મારે તો જેમ ધાર્મિક લોકો શુદ્ધતામાં રહે છે તેમજ ચોર લૂંટારા શુદ્ધતામાં રહે છે, અને ચોરસો માત્ર શુદ્ધતામાં સંતારે છે. પણ ચોર તત્ત્વ સમગ્રજ એવું નથી એમ કહ્યું તે ઉપરથી હું સોશિયાલિસ્ટ થઈ ગયો છું અને તેથી મિશ્કત માનતો નથી અને તે મારે ચોરી માનતો નથી, એમ રખે, સમજાતા!—તોરે અમારે લેખકને આમ કે આમ કંઈ ખ્યાવાનું નથી. મારે જ કહાય લેખકો સોશિયાલિઝમની વધારે વાતો કરના દરો! પણ હું તો અહીં બૌદ્ધિક નદિ પણ અતિર્થાનિક અર્થમાં ચોરીનું તત્ત્વ અનેય છે એમ કહું છું. માળાપ દીકરાને પરણાવે છે ત્યારે પારસા ધરતીઃછોકરી ચોરીથીઃઃ લઈ આવ્યા એમ માને છે, પણ એ નાની સરખી વડુ આખા દીકરાને ચોરીઃઃ જાય છે, વરાઃ કરી દે છે એમ પણ નથી બનતું! તેમજ આ સ્વૈરવિદારનો નવો લેખક મારો એક શબ્દ ચોરી ગયો એમ માની ખુશ થતો દરો; પણ તે પોતે આખો ચોરાઈને સ્વૈરવિદારમાં પકડાઈ જશે તો!—તેની એને કાંઈ ખબર છે!

શાસ્ત્રાન્ધ શબ્દ પહેલો કાણે ખોલ્યો. એ પ્રશ્ન વાંચીને કાંઈ ને થયું દરો કે દરે એ બંને સ્વૈરવિદારલેખકો અંદર અંદર લડીયું! પણ વરા ખમી જગ્યો, અત્યારે તો અમને લડવાની કુરસદ નથી એટલે લડ્યું નહિ. આજી વરાંરે કયું કામ નહિ હોય, સ્વૈરવિદાર પણ લખવાનો નહિ હોય ત્યારે લડીયું. આખા દેશનો દત્તિદાસ એ બનાવે છે કે કામ ન હોય ત્યારે જ લડવાઃ સારી રીતે લડી શકાય છે. અને દેશને તો લડવાથી લાભ હોય કે ન હોય, અમારે તો દરો જ; દરબજે લડવાથી બીજું કાંઈ નહિ તો સ્વૈરવિદાર તો આજનો જ. પણ હવે મૂળ વિષય ઉપર આવું, નહિ તો કાંઈ કહેશે હું પણ વિશ્વાન્તરાન્ધ—સ્વૈરવિદારાન્ધ છું.

ધર્માન્ધતા જેવીજ શાસ્ત્રાન્ધતા પણ એક અંધતા જ છે. માણસને આપણે અંધશ્રદ્ધાજી કહીએ છીએ ત્યાં પણ શ્રદ્ધા અંધ નથી, શ્રદ્ધા કાંઈ પ્રાણી નથી કે અંધ હોય; ત્યાં પણ માણસ જ શ્રદ્ધાન્ધ હોય છે. તેમજ માણસે કરેલ દરેક શાસ્ત્રથી માણસ અંધ બને છે. દિનોપદેશમાં કહ્યું છે:

શનેઠ નંદાયોદ્દેરિ પગેશામ્ય દર્શનમ્ ।

સર્વેશ્વ સોચર્ન સપ્તે વસ્ય નાસ્તવ્ય એવ સઃ ॥

અનેઃ સંશયો ઉદે પરાસ અર્થ દાખયે ।

અહુ સર્વનણું શાસ્ત્ર, જેને ના તેદ આંધળો ॥

અહીં શાસ્ત્રને સર્વનું લેખન કહ્યું છે, પણ હું કહું છું કે શાસ્ત્રથી માણસ અંધ બને છે. મેં તે લગભગ દરેક શાસ્ત્રને લગતી અંધતા બેઠઈ છે. મજિનશાસ્ત્રી આંકડા જુએ છે, પણ આંકડા પછવાડે વસ્તુ છે કે નહિ, તે જોતો નથી, અને જુએ તોપણ વસ્તુનું મહત્ત્વ માત્ર આંકડાથી આવે છે. શબ્દશાસ્ત્રી શબ્દ જુએ છે, પણ શબ્દની પછવાડે અર્થનગ્ન છે કે નહિ તે જાણતો નથી. અર્થશાસ્ત્રી ધનને દેખે છે, પણ ધનનો શો અર્થ છે તે જાણતો નથી. માનસશાસ્ત્રજ્ઞશાસ્ત્રી પારસાં મન જોવા જાય છે, પણ પોતાનું મન દેખતો નથી. નીતિશાસ્ત્રી નીતિને જુએ છે, પણ માણસના હૃદયને દેખતો નથી. કાવ્યશાસ્ત્રી કાવ્યને

જુએજુનતા જનમ સદિ-પાતો કરે છે એવો આ અંગ્રેજ છે. કાલી એવો લગ્ન વખતે ૧૬૦ તે બને થાવી એવો લાક્ષણિક નિઃશ્ચ એ તારણપૂર્વકો અપભ્રંશ દરો ।

દેખે છે, પણ ન્યાયને દેખતો નથી. ધર્મશાસ્ત્રી ધર્મશાસ્ત્રને દેખે છે, પણ ધર્માધર્મને દેખતો નથી. વિવેચનશાસ્ત્રી શબ્દ, વ્યાકરણ, ઈંગ્લેજને દેખે છે, પણ રસને દેખી શકતો નથી. વિશેષ શું કહું? મારા એક મિત્ર મસ્તિષ્કવિદ્યાના અધ્યાપક છે. તે મારું ગાયન સાંભળીને હમેશાં કહેતા કે મને ગાતાં નથી આવડતું. પણ મારું માથું નોંઘીને તેમણે કહ્યું કે હા, મને ગાતાં આવડે છે! અને એક મહાન હસ્તરેખાશાસ્ત્રી માણસનું શરીર નોંઘીને તે જવતો છે કે મૂએલો છે તે નથી જાણી શકતા, પણ તેના હાથની રેખા નોંઘીને જ તે નક્કી કરે છે!

પણ જોજો, કોઈ ખરેખર માની જતા કે મને ગાતાં આવડે છે. એ તો મેં અમથો દાખલો આપેલો. અને દાખલો ખરો હોવાની જરૂર નથી. જેમ વાનાં ખોટી હોય અને તેથી જગતનું સાચામાં સાચું સત્ય વ્યક્ત થાય છે, જેમ દાખલો ખોટો હોય — ચક્રાકે વીસ માર્ગિય ચાલે છે, કે ૧૫૦ માર્ગિય ચાલે છે અને ૫૦૦ માર્ગિય ચાલે છે એમ કરીને દાખલો શરૂ થાય છે ત્યારે એ નામના કોઈ માણસો ચાલતા કે કોડતા હોના નથી. એક વેપારી ધીમાં તેલનો ભેગ કરે છે વગેરે દાખલો શરૂ થાય ત્યારે પોલીસના કોઈ માણસો એ દગાખોર વેપારીને પકડવા નીકળતા નથી—અને છતાં તેનાથી ગણિતનું સત્ય વ્યક્ત થાય છે, તેમ દૃષ્ટાન્ત (એને પણ દાખલો કહે છે) ખોટું હોય છતાં તેનાથી સત્ય વ્યક્ત કે સમર્થિત થઈ શકે છે. સાહિત્યમાં શું, વિજ્ઞાનમાં પણ એવું છે ને! દાખલા તરીકે પ્રકાશ પોતે અદૃશ્ય હોવા છતાં ખીજ વસ્તુઓને દૃશ્ય કરે છે! તમને લાગશે કે હું કોઈ અવગણણીમાં ખોટું છું; પણ સત્ય એવું અવગણણીમાં મૂકવું પડે એવું જ હોય છે! એટલે હું ગાતો નથી છતાં ગાયના દાખલાથી વ્યક્ત થતું સત્ય સાચું છે.

x

x

x

મારા સ્વૈરવિહારલેખક મિત્રે પાટિયાં ગુંગંધી લેખ લખ્યો, અને સમયના ઊંડા વહેવાનો લાલ લઈ મારો એક શબ્દ ચોરી લીધો; પણ રામય મને તેટલો ઊંડો વહે તોપણ જે એક પાટિયું મેં વાંચેલું તે તેમને વાંચવા નહિ જ મળે. એક મોટા શહેરમાં, મોટા રસ્તા પર, મોટી રંચાનું ઝોળખાણ આવવા માટે, એક મોટું એટલે લાંબું પાટિયું હતું. તેમાં લખેલું હતું: 'ફક્ત બાનુઓના લાભાર્થે આ સુવાવડખાતું ખોલવામાં આવ્યું છે.' એવું કે એવા અર્થનું. આમાં 'ફક્ત' શબ્દ શા સારું વાપરેલો, કઈ જૂલ થતી અટકાવવા માટે વાપરેલો તેને વિશે મેં જહુ વિચાર કરેલો, પણ કશો ખુલાસો મળેલો નહિ. માત્ર મારા મનમાં મનમાં અનેક સ્વૈરવિહારો કરેલા અને મનમાં મનમાં ખુશ થયેલો કે વાહ! 'પુરુષોત્તમી શી ઉદારતા કે આખી સંસ્થા ફક્ત સ્ત્રીઓ માટે જ આદરવા પૈસા ખરચીને' કાઢી! કાણુ' કહે છે પુરુષ સ્વાર્થી છે!!'

પણ મેં એક જૂલ કરી. પુરાતત્ત્વોની પેઠે આનો ખુલાસો શોધવા જૂતકાળમાં શોધખોળ કરવા લાગ્યો. દવ આ મેં એક મોટી જૂલ કરી: જૂતકાળ એક ગુફા જેવો છે. નથી કવિથી ન્હાનાકાને કહ્યું કે જૂતકાળ ગુફામાં રહે છે! અને ગુફાના અંધારામાં દસી શકાય નહિ. એમ હું માનું છું. દેનમાં કે રાત્રિમાં કે મોટા ખંડમાં દસી શકાય, પણ ગુફામાં પેસીને દસી શકાય એમ હું માનતો નથી. તમે કહી વાર્તામાં ગુફામાંથી ખડખડ હસવાનો અવાજ આવ્યો એમ સાંભળ્યું હોય તો જરૂર માનજો કે આગળપાછળ ત્રણ ચાર વાક્યોમાં. ક્યાંક પણ તેઓ દારૂ પીને હસતા હતા એમ પણ આવડતું જ અથવા એ બધાં જૂનકાં.

હતાં એમ આવવાનું જ. ખીજે તો ક્યાં શું છે તે યાદ નથી, પણ ભદ્રભદ્રમાં તો એવું કંઈક આવે છે. અને મારે મને આ સત્યને માટે એ એક પ્રમાણ બસ છે. એટલે હું પણ જૂનકાળમાં પેદા કે તરત મારું હાસ્ય બિટી ગયું તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે સંસ્થા પ્રથમ “ફક્ત ઊંચી કોમોની યાનુએને માટે” હતી. પછી હાલના જમાનાની ‘સમાનતા’ની ભાવનાને લીધે કે કાણ જાણે શામાટે બધી કોમોની સ્ત્રીઓને માટે તે સંસ્થા ખુલ્લી મુકાનો વિચાર આવ્યો. એટલે તેમણે પાટિયામાં ફરફાર કર્યો: વાંધો તો માત્ર ‘ઊંચી કોમોની’ એટલા શબ્દનો જ હતો ને! એટલે ‘ઊંચી કોમોની’ શબ્દો છેડી નાખ્યા. ‘ફક્ત’ શબ્દ તો નિર્દોષ હતો! અને ખરેખર ઇતિહાસ પણ એ જ સિદ્ધ કરે છે ‘ફક્ત’ શબ્દ રહેવા છતાં ત્યાં યાનુએ વિચાર કોઈ મંતર મનુષ્યપ્રાણી એ સંસ્થાનો લાભ લેવા પેસી ગયું અને તેથી કોઈ તોફાન થયું એવું ઇતિહાસમાં લખાયું નથી. એટલે ‘ફક્ત’ શબ્દ ત્યાં રહી ગયો. પછી કેટલેય વર્ષો કોઈ લાપાસાસ્ત્રીએ ડહાપણ કરીને એ શબ્દ ત્યાંથી કાઢી નાખ્યો!

ગુજરાતનાં મોટાં સહેરામાં ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન વધતું ગયું છે, તેના દાખલા તરીકે આ પાટિયું કોઈ દિવસ કામ લાગશે.

પણ આ દાખલા ઉપરથી મને સમજાયું કે આ સમાનતાની ભાવના જ, જૂનકાળના જેટલી જ—હાસ્યવિરોધી છે. જેણે હાસ્ય માણ્યું હોય તેણે બોલશેવિઝમ કે કોમ્યુનિઝમ કે સમાનતાની વાતો ન કરવી. જે હાસ્ય બોલવનું હોય તો ઊંચી કોમોએ ખીજી દલગી ગણાતી કોમો સાથે એક ચર્ચ જવાની કોઈ દિવસ વાત ન કરવી. હાસ્ય વિષમતામાંથી આવે છે—સમાનતામાંથી નહિ! અને ખીજું એ કે જે હાસ્ય બોલવનું હોય તો તેનું જૂનકાળમાં મૂળ શોધવા ન જવું. કોઈ સંસ્કૃત શ્લોકમાં કત્યું છે કે નદીનું મૂળ અને ઋષિનું કુળ જોવા ન જવું. નદીનું મૂળ જોવા જઈએ ને હુંગરામાં આવી ચરીએ તો નકામા સિદ્ધ સાધના બોલ ચર્ચ પડીએ. ઋષિનું કુળ જોવા જઈએ ને કાણ જાણે તેના વંશમાં ઉપર જોતાં કોઈ પ્રાણી જ નીકળે કે કોઈ દલગી કુળનો પુરુષ કે સ્ત્રી નીકળે, અમયું કાણ—વગર મહનનું—તેના તરફનું માન ઓછું થાય અને કોઈ દિવસ ઋષિ કોપીને શાપ આપે! તેમ જ હાસ્યનું મૂળ જોવા જાઓ તો તમારું હાસ્ય જ કદાચ બિટી જાય. દલગી લોકોની રેવા જોઈને હસી શકતા હો, પણ તેનું કારણ જોવા જતાં કદાચ જાહે કે જેઓ બૂખ્યા કે દુઃખી હોવાથી એમ કરે છે, તો પછી હસતું આવે શી રીતે? માટે હાસ્ય પોષવા ઇચ્છનારે હાસ્યની રિથિતિનું મૂળ જોવા ન જવું.

x

x

x

અત્યારે હિંદુસ્તાન આગળ, જૂદા ગુજરાત આગળ, ગુજરાત આગળ, આખી આગળ, તમારી આગળ મોટામાં મોટો પ્રશ્ન કયો છે? તમે કહેશો, સ્વરાજ્યનો કે જિહાદનો, ધરતીકંપનો, દરિજાનો કે વેપારની મંદીનો કે.....નો હું કહું છું ના. અત્યારે આખી પાસે મુખ્ય પ્રશ્ન છે પ્રેમનો! તે પણ મિત્રોનો પ્રેમ નહિ, માળાપ-ફરજ/દેનો પ્રેમ નહિ, પણ... અરે! પ્રેમ એટલો મુશ્કેલ છે કે તેને માટે બાપા પણ જઈતી નથી. માત્ર મુરોલીઓ કે પ્રશ્નો જ જૂનની પેઠે કીર્ત્તિ યાવ છે. કોઈ પુરુષ કહે છે: મારે પત્ની છે પણ પ્રેમ નથી, કોઈ કહે છે મારે પ્રેમ છે પણ પત્ની નથી, કોઈ કહે છે મારે પત્ની છે પણ પ્રેમ ખીજી

છે: મારે પતિ તરફ પ્રેમ છે, પણ પતિને મારા તરફ નથી, કોઈ પુરુષ ક્રિયાદ કરે છે કે હું પત્ની તરફ પ્રેમ રાખતો નથી છતાં પત્ની મારા તરફ પ્રેમ રાખે છે, કોઈ કહેશે એક સ્ત્રીવાળા પુરુષથી ખીજ સ્ત્રી પરણી શકાય પણ કોઈ સ્ત્રીથી એક સ્ત્રીવાળા પુરુષને પરણી ન શકાય,* કોઈ કહે છે લગ્નમાં પ્રેમની જરૂર નથી, કોઈ કહે છે લગ્ન એક સ્ત્રી સાથે હોય અને પ્રેમ તો કોઈ ખીજ સાથે જ હોઈ શકે, કોઈ સ્ત્રી કહેશે મારે પતિ છે પણ પ્રેમ ખીજ...અરે બૂલ થઈ ગઈ. આપણા સંસારમાં વાર્તા સિવાય ક્યાંઈ સ્ત્રીથી આવું કે આને મળતું થોડાંય તો નહિ, પણ એવું કરાય પણ નહિ, મનમાં એવું થવા દેવાય પણ નહિ ! એટલે પ્રેમ સંબંધી જાતજાતના તરેહતરેહના ભાવો માત્ર પુરુષોને જ થાય છે, સ્ત્રીઓને થતા જાણવામાં નથી એમ જ કહેવું પડે. હવે આવું શું કરવું ? જો થોડાં વરસ પહેલાંની વાત હોત તો પ્રેમ ઉપર માત્ર એક લખ્ય લાપણુ કરીને બધાને ચકિત કરી દેત અને ચકિત માણુસ પછી શુદ્ધિનો ખુલાસો માગતો નથી એટલે બધા શાન્ત થઈ જાત. જેમકે:

પ્રેમ એ પ્રેમ છે. પ્રેમ એ સર્વ છે. પ્રેમ એ જગતસર્વસ્વ છે. પ્રેમ એ બ્રહ્મ છે, પ્રેમ એ માયા છે. પ્રેમથી જ માણુસો બેમાં યાય છે, પ્રેમથી જ માણુસો જુદા યાય છે. પ્રેમથી જ માણુસો શાન્ત યાય છે, પ્રેમથી જ માણુસો કાલાહલ કરે છે, સલાઓ બંરે છે, લડે છે. પ્રેમથી જ જગત ચાલે છે, પ્રેમથી જ જગતનો નાશ થાય છે. પ્રેમ જ ઉદ્ધર છે, પ્રેમ જ રાચતાન છે, પ્રેમ જ ધર્મ છે, પ્રેમ જ અધર્મ છે. વગેરે વગેરે.

પણ અત્યારે કોઈ જ માટું લાપણુ સાંભળવા તૈયાર નથી.

પ્રેમ વિશે બરાબર સમજાવતું નથી તેનું એક મોટું ગંભીર કારણ છે. પ્રેમ એ એક રીતે મૃત્યુ જેવો છે. મૃત્યુ શું છે, મૃત્યુ થયા પછી શું થાય છે વગેરે પ્રશ્નો ઉપર માણુસ-જાત હજારો શું લાખો વરસોથી વિચારે કરે છે ! પણ હજી તેનો નિવેડો આવ્યો નથી. કારણ ?—કારણ એ કે માણુસ જીવે છે ત્યાં સુધી તેને મૃત્યુનો સાચો અનુભવ હોતો નથી, અને મરી ગયા પછી તેને કાણ જાણે શો ય અનુભવ યાય છે કે તે કોઈ ને કશું કહેવા આવતો નથી ! જો કહેવા આવે તો આપણે તેને અવગતે ગણેલો માનીએ છીએ; તેમ જ માણુસને પૂરો પ્રેમ થયો હોતો નથી, પરણ્યો હોતો નથી ત્યાં સુધી પ્રેમ પ્રેમ કર્યા કરે છે, પણ, પરણી રહ્યા પછી કાણ જાણે શો ય અનુભવ યાય છે કે પ્રેમ તે વસ્તુ છે કે અવસ્તુ છે, સત્ય છે કે ભ્રમ છે તે કશુંય કહેવા આવતો નથી. હા, એવું બને છે કે એક પુરુષ એક સ્ત્રીને પરણે, તેની સાથે ન બને અને ખીજને આહવા લાગે ત્યારે પાછો પ્રેમની વાતો કરવા લાગે છે; પણ ત્યારે તો પેલા અવગતિ પામેલની પેઠે આપણે કહીએ છીએ કે તેને લગ્નમાં પ્રેમનો અનુભવ થયો નથી ! બાકી સારું લામ થયા પછી તો, તે માણુસો ખીજ બધી વાતો કરે છે, પૈસા ઝાંછા પડે છે, છોકરાં નથી, છોકરાં બહુ છે, ભાડાં વધી ગયાં છે, ધંધા મંદા છે, પણ પેલા પ્રેમનું શું થયું તેની કદી વાતો કરતાં નથી. મને લાગે છે કે પ્રેમ એ એવી વસ્તુ છે કે જ્યારે નથી હોતો ત્યારે હોય છે અને હોય છે ત્યારે નથી હોતો !!!

પણ હવે પ્રેમની મીમાંસા કરવાને બદલે—આ જમાનો વિચારતો નથી, લાપણુનો

* અર્થાત્ જ પુરુષથી જ સ્ત્રીને પરણી શકાય, પણ જ સ્ત્રીથી જ પુરુષને ન પરણી શકાય ! એટલે લગ્નમાં પુરુષ સ્ત્રીને પરણે છે કે સ્ત્રી પુરુષને પરણે છે, એ પણ પ્રશ્ન જ છે.

નથી, કાર્યનો છે માટે—કંઈ કાર્ય કરવું નોઈએ. કંઈ દિલચાલ કરવી નોઈએ. બેસી રહેવું ન નોઈએ. મને નવાઈ લાગે છે કે આટલા બધા અગત્યના પ્રશ્ન ઉપર કેમ કોઈ પ્રચાર કરવું નથી, કેમ કોઈ તપ કરવું નથી, કેમ કોઈ ઉપવાસ કરવું નથી? જેમ દેશને માટે સમાહો કાઢવામાં આવે છે, મહાગલા માટે સમાહો નક્કી કરવામાં આવે છે, તેમ આ પ્રશ્નને માટે કેમ કોઈ ખાસ વખત નક્કી કરવામાં આવતો નથી?

મને લાગે છે આને માટે દિલચાલ થવી નોઈએ. અને તેને માટે બેએક મુશ્કેલી છે. ૨૦૦ કરવા છઠ્ઠું છે. એક મુશ્કેલી તો—ખોટું શું કામ કરું?—વાંચવામાંથી સઙ્ગો છે. બોક્સા-હોમા શહેરમાં (ક્યાં આવ્યું? યુનાઈટેડ રેડક્રોસમાં દશે) એક The Husbands' Gratitude Club (ધી હસબન્ડ્સ ગ્રાટિટ્યુડ ક્લબ) એટલે 'સ્વામી-આભાર-સમાજ' રચાયેલો છે, તેમાં દરેક સભ્ય નીચે પ્રમાણે સપથ લે છે. "હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક વત લઉં છું કે હું હરરોજ મારી પત્નીને આશ્લેષ કરીશ, સુંબન કરીશ, અને કહીશ કે તને ચાહું છું. હરરોજ તેણે બનાવેલી રસોઈમાંની કોઈ વાનીનું જોહામાં જોખું એક વાર વખાણુ કરીશ. તેને માટે હરરોજ જોહામાં જોખું એક, તેણે નહિ ધારેલું માથાગુતાનું કાર્ય કરીશ." આવાં વ્રતાથી પ્રેમ અને પ્રશંસા વંચવત બની જશે, એમ બોક્સાહોમાની સ્ત્રીઓ માનતી નથી. તેમણે તો બેગાં થઈને આત્માં વ્રતાને સર્વાનુમતે વધાવી લીધાં છે અને આ સમાજ ચાલુ રહેયો નોઈએ એમ કરાવ્યું છે.

હવે વિચારો કે આવી દિલચાલ દિલમાં આવે તો શું ખોટું? અને આ દિલચાલમાં માત્ર પરિણીત પત્નીઓ જ શામાટે? પરણ્યા પછી અને આ નિયમો પાળવાના હોય એમ પુરુષો કહે તો એવા પુરુષોનો એક સંઘ વળી કેમ ના બને? એવા પુરુષો પરણ્યા પછી સારા પ્રેમી થવાના છે એ વાતનું આ સંઘનું સભ્યપણું એક પ્રમાણપત્ર ન ગણાય?

અને આ ઉપરાંત મને લાગે છે એક સ્ત્રીઓનો સંઘ પણ કાઢવો નોઈએ. અને હિંદુસ્તાનમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ માટે જ સંઘની વધારે જરૂર મનાય. હજીકે ય પરણ્યા પહેલાં પુરુષોની લાયકાત બતાવના સંઘમાં સભ્યો મળી શકે, પણ પરણ્યા પછી પુરુષોને કશી લાયકાત મેળવવી બાકી રહે છે એમ માનનારા પુરુષો લાગ્યે જ મળશે. એથી ઊલટું દરેક પુરુષ માને છે કે સ્ત્રીએ પરણ્યા પછી પુરુષને લાયક થવા સર્વ પ્રયત્નો કરવા નોઈએ. એટલે સ્ત્રીઓનો સંઘ કાઢવાનું ચાહેલું બને! એવા સંઘમાં શું શીખવવું?

સાહે સંધનાં? હા, મને તો એ ગમે છે. એ મારા પ્રિય વિગય છે: અલગબલ એ વિગય એટલે સંધવું નહિ પણ સંધિયું ખાતું, જેમ ધણા કહે છે કે સંગીત મારા પ્રિય વિગય છે તેનો એટલો જ અર્થ થાય છે કે સંગીત આંગળવું, તેમ. પણ તે ઉપરાંત હું તો એક જ વાત કહું:—અને તે પણ મારા પ્રિય વિગય છે, સ્ત્રીઓને દસનાં શીખવવું! મનપાનમાં સ્ત્રીઓને સુંબન કરનાં શીખવતા—કદાચ હજી શીખવે છે. તો તે કરનાં દસનાં શીખવાની વધારે જરૂર છે. અને હું તો કહું છું દસનાં શીખવાની સ્ત્રી અને પુરુષોને બન્નેને ઘણી જરૂર છે. હું તો પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓ બધાના સંધમાં દસવાની એક જરૂરી કલમ મૂકું.

પણ આ બધું લખું છું પણ મારી પાછળ જ સખ્ત વિરોધોનો મજબૂત સંભવ છે. બોક્સાહોમા (દર વખતે જેવા વિના લખું તો દુનિયાનું કોઈપણ પોસ્ટ આવું ન

ઓળખી શકે એટલું બધું એ નામ બદલાઈ ગયું ! એને ગુજરાતીમાં લખતાં મેં કેટલું બંડિત કર્યું હશે તે તો કાણ જાણે ?) આ સ્ત્રીઓએ જોયે પેલા ભદ્ર પતિઓના મંડળ પ્રત્યે પસંદગી બતાવી પણ અમારી હિંદની સ્ત્રીઓ એમ દાસલાઈ નહીં એવી નથી ! મેરિડિયની એક નવલકથામાં નવી પરણેલી સ્ત્રીને એક પ્રોદા ધણીને વશ કરવા માટે રાંધતાં શીખવાની શિખામણ આપે છે. Kisses fail, Cookery don't ' સુંબતો વર્થ જાય છે, પણ રસોઈ જતી નથી. ' આ એક જ વાક્ય ઉપરથી એક આઈએ મેરિડિય વાંચવો બંધ કર્યો હતો ! તો, અહીંયાં તો એવી આઈએ તરત કહેવાની કે ઠીક અમને રસોડામાં જ પૂરી રાખવાને અને ભંડિયારાનું કામ કરાવવાને માટે સમાજ કાઢવાને બહાને આ નવી હિલચાલ ચલાવી ! શું અમારું જીવતર રાંધણિયા માટે જ છે ?—અને તે પણ શું માત્ર તમારા એક...? એ વાક્ય સ્ત્રીઓ કયા શબ્દોથી પૂરું કરશે તેનો ખ્યાલ હું કરી શકતો નથી ! મારામાં કલ્પના-શક્તિ હોવા છતાં કબૂલ કરું છું કે સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક કલ્પનાશક્તિ આ વાત કયા શબ્દોમાં બોલે તે જાણવા બેટલી એ શક્તિની મક્કર નથી !

પણ એથી વધારે મોટા વિરોધ કેટલાક વિદ્વાનોએ આવવાનો ! શું હિંદ માટે દરેક હિલચાલ કરવા તમે પશ્ચિમ તરફ (મેં તો જાપાન તરફ પણ જોયું છે અને એ પૂર્વનો દેશ છે) જ જોશો ? તમારા દેશમાંથી તમારા ઇતિહાસ, ટ્રિલસ્ટ્રી, જ્ઞાનભંડાર...માંથી કાઢી નવી હિલચાલ નહિ શોધી કાઢો ? શું રાજ્યપ્રકરણ, અર્થશાસ્ત્ર, વૈદક, ચિત્રકલા, સંગીત, કામશાસ્ત્ર સર્વ પશ્ચિમમાંથી જ લઈ આવશો ? પણ ભાઈ, આમાં લઈ આવવાની વાત જ ક્યાં છે ? તમે અંગ્રેજીમાં અંગ્રેજ વૈદુ લખ્યા, એટલે દવા ત્યાંની લાવવી પડે ! એનજીન-યરિંગ ત્યાંનું લખ્યા એટલે સંચા ત્યાંના જ લાવવા પડે ! નમે કારખાનાં ત્યાંનાં કાઢ્યાં, એટલે ત્યાંનાં બધાં અનિષ્ટા અહીં યામ, અહીં પણ મજૂરોની દુર્દશા મટાડવા ઉપાયો પણ ત્યાંના જ જોવા પડે છે ! પણ એ બધું જવા દે. હું તો એક સરસ વાર્તા કહીશ.

એક સસલા પોતાની સ્ત્રી સાથે એક સરોવર પાસે રહેતો હતો. ત્યાં હમેશાં હાથી પાણી પીવા આવે. સસલાએ ફરિયાદ કરી ને કાઢી રીતે હાથીઓને કાઢવાનું કહ્યું. સસલાને પોતાની કામતો અનુભવ હતો કે પાણિઓ તેમને પકડવા દોરીઓ લગેરેનાં ગૂંચળાં જળીત ઉપર પાથરી તેમાં પ્રથમ જેનું કંઈક લારે મૂકે છે, અને તેમાં સસલાઓ પકડાઈ જાય છે. તે ઉપરથી સસલાએ સરોવરકિનારે લાંબા પેલા પાથર્યા અને તેમાં લાર મૂકવા પોતે જાતે-વેલાનાં ગૂંચળામાં સંતાઈ રહ્યો. (દુનિયામાં જાતથી લારે બીજું શું હોઈ શકે ?) હાથી પાણી પીવા આવ્યા. પીને ચાલ્યા, પણ પેલામાં હાથીના પગ ભરાવાને બદલે પગમાં પેલા ભરાયા. ને હાથીની પાછળ ટસડાવા માંડ્યા ! સસલા માનતી હતી કે મારા પતિએ હાથીને હાંકી તો કાઢ્યા, પણ તેમનો પીછો લઈ પાછળ પડ્યા છે ! હાથીની દયા જાણી તેણે સસલાને કહ્યું :

એ રદિયાળા હવે રઢ મૂકો, રઢ મૂકો !

સસલાએ પોતાની સ્થિતિનું સરસ વર્ણન કર્યું. તે કહે :

આ રદિયાળા તો મૂકે છે, પણ સંદાળા ક્યાં મૂકે છે !

સ્વ. સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠઃ—પ્રસિદ્ધ કરનાર સુશ્રુત રમણભાઈ નીલકંઠ ખી. એ. એલ એલ. ખી. અમદાવાદ કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

શ્રીયુત સુશ્રુત નીલકંઠ અને સદ્ગત સરરમણભાઈના કુટુંબે, આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી જેમ સદ્ગત સ્વર્ગન તરફની પોતાની એક ફરજ અદા કરી છે, તેમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમની અનેક પ્રવૃત્તિ ઉપર પ્રકાશ પાડતું અગત્યનું સાહિત્ય પણ રજૂ કર્યું છે.

આવાં અંગત પ્રશંસાનાં પુસ્તકો સફળ થવા બે મુખ્ય વસ્તુઓ જોઈએ. એક તો પુસ્તકની વિષયભૂત વ્યક્તિ એટલા ગૌરવ અને મહત્ત્વવાળી જોઈએ, અને બીજું, તેને વિશે લખનાર પણ એટલા જ ઉત્તમ પ્રતિભા લેખકો જોઈએ. આ બંને વસ્તુઓ પરસ્પરાવલંબી છે; કારણકે વિષયભૂત વ્યક્તિ પૂરતી ઉચ્ચ હોવા વિના તેની પાછળ ઉત્તમ લખનારા મળી જ ન શકે. આ પુસ્તકમાં એ બંને અંશોનો સુયોગ હોવાથી આ પુસ્તક અનેક રીતે આપણા સાહિત્યમાં જીવ્યું સ્થાન લે છે.

આ પુસ્તક ઉપરથી જેમ સદ્ગતની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું દિગ્દર્શન થઈ શકશે તેમ જ એ પ્રવૃત્તિને પૂરી ક્ષણવા ફળવા ન દેનાર એમની બીજી જાહેર લોકસેવાની પ્રવૃત્તિઓનું પણ દર્શન થશે. સર રમણભાઈએ એવી પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા વિના માત્ર સાહિત્યની જ સેવા કરી હોત તો સાહિત્યને ઘણો લાભ થાત, એ દેખીતું સત્ય કહેવું ઘણું સહેલું છે; પણ એ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ જે સૌજન્ય, શ્રદ્ધા, ઉદાત્તાતા, સમભાવમાંથી ઉદ્ભવતી એ જ બધા ગુણો તેમને જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ગ્રેયાં વિના રહી જ ન શકે—ખાસ કરીને આપણા જેવા દેશમાં. જ્યાં સત્ત્વન અને પ્રમાણિક કાર્યકર્તાઓની આટલી બધી ખોટ છે! અને આખા જીવનનો વિચાર કરતાં એ કહેવું અઘરું છે કે એવા માણસ માત્ર સાહિત્યસેવામાં જ રહ્યા હોત તો વધારે સારું. વળી તેઓ પોતે જીવનની સત્યતા એટલી બધી માનતા કે એમના વ્યવહાર-અનુભવે પણ એમને સાહિત્યમાં ઝાઝી મદદ કરી હશે એમ અમે નથી માનતાં.

એમની જાહેર પ્રવૃત્તિઓની અહીં રૂપરેખા આપી શકાય એમ નથી. પણ એમના સમસ્ત જીવનમાંથી એક બે બાબત ઘણી જ રકુટ થાય છે તે નોંધી લઈએ. એક તો એમની ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધા જે એમને હમેશાં બળ પૂરતી; બીજું એમનું સૌજન્ય જે ગમે તેટલા થાક કે વિરોધ કે મતભેદ કે કુટિલ વ્યવહારમાં પણ કંટુપિત ન થતું; ત્રીજી એમની દામ કરવાની કાળજી, જેમાં એમણે જીવનને ખરચી નાખ્યું; અને ચોથી એમની હાસ્યવૃત્તિ જેણે તેમને કોઈ દિવસ એકલા મેડ્યા લાગતા નથી. એઓ જમાનાની સંધિ ઉપર

હતા. તેમણે પોતાના જમાનામાં જ સમાજ વેગથી બદલાતો જોયો, એ ક્રાંતિમાં તેઓ સંમત થઈ શક્યા નહિ, છતાં બદલાયેલ અને નહિ બદલાયેલ સર્વ સાથે તેમનો સંબંધ એટલો જ મીઠો રહ્યો. એમના બેટલા થોડા જ પુરુષો પોતાનું જીવન ધન્ય કરી જતા હશે.

આખું પુસ્તક વાંચતાં જણાય છે કે આપણા જમાનાના આપી શકે તે સર્વેએ એમને અંજલિ આપી છે. અને છતાં લાગે છે કે રમણલાઈ જેવાનાં સંભારણાં હજી ઓછાં છે. આપણને હજી સંસ્મરણો એકઠાં કરતાં આવડતાં નથી. એ કલા હજી આપણને સિદ્ધ થઈ નથી.

આખું ઉત્તમ પુસ્તક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કે એવી જ કોઈ જાહેર સંસ્થાએ બહાર પાડ્યું હોત, છેવટ અમદાવાદનાં શહેરીઓએ બહાર પાડ્યું હોત તો વધારે શોભા હતી. સર ગિરનારસાહે સર ચિતુભાઈનું બાવલું ખુલ્લું મૂક્યું ત્યાં સુધી એ માન એમને કોઈએ ન આપ્યું અને સર રમણલાઈનો અંજલિગ્રન્થ તેમના જ કુટુંબીઓએ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યાં સુધી થયો નહિ, એ આપણા સમાજની અભારશુદ્ધિને ભૂપણરૂપ નથી.

પુસ્તક દરેક ખાનગી તથા જાહેર પુસ્તકાલયમાં સંઘરવા યોગ્ય છે.

કરણધેલો : નંદશંકર શતાબ્દી આવૃત્તિ. નંદશંકર તુળાનંદશંકર. પ્રકાશક: એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, કાલકાદેવી : મુંબઈ નં. ૨. બીચી આવૃત્તિ મૂલ્ય રૂ. ૬-૦-૦ સાદી આવૃત્તિ રૂ. ૪-૦-૦

૧૯૩૪ એ, ગુજરાતીમાં પ્રથમ નવલકથા લખનાર સહ્યત નંદશંકર તુળાનંદશંકરના જન્મની શતાબ્દીનું વર્ષ છે. એ પ્રસંગે સર મનુભાઈએ સુંદર છાપ બાંધણી વગેરેની ખાસ આવૃત્તિ બહાર પાડી ઉચિત સ્મારક કરેલું છે. પુસ્તકમાં કર્તાનો ફોટો છે તથા કથાપ્રસંગનાં ચાર સુંદર ચિત્રો છે. પુસ્તકનું પૂરું પથ્ય સુશોભિત કરેલું છે.

હિમાલયનો પ્રવાસ : લોકમાતા : દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર; નવજીવન પ્રકાશન મંદિર. કિંમત અનુક્રમે ચાર આના અને ચાર આના.

આ બન્ને પુસ્તકો શીયુત કાલેલકરના સાહિત્યપ્રેમ, યાત્રાપ્રેમ, દેશપ્રેમ, સામાન્ય લોકપ્રેમ, અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિપ્રેમનું જીવંત મૂર્ત સ્વરૂપ છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ સુંદર નિબંધોનો સંગ્રહ છે, જેમાં આધુનિક દબે કર્તાએ પોતાના માનસનું પ્રતિબિંબ સ્વચ્છન્દે પેડવા દીધું છે. એમનાં આ લખાણોમાં એટલો મોહ લગાડવાની શક્તિ છે કે ઘણાને આ સ્થળો જોવાનું મન થશે. એમનો હિમાલયનો પ્રવાસ પહેલો છપાયો તે પછી ગુજરાતમાં પ્રવાસનો શોખ વધેલો છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તે પ્રમાણમાં આ પુસ્તકોનો લોકો વધારે ઉપયોગ કરશે. લોકમાતા એ હિંદની નદીઓનાં વર્ણનો છે. કાકાસાહેબે હિમાલય તો ૪૦ જ દિવસમાં જોઈ લીધો છે, પણ આ નદીઓ તો તેઓ ઠેક નાનપણથી આજ સુધી જુદે જુદે સમયે જોતા આવ્યા છે એટલે નદીનાં વર્ણનોમાં તેમની બાલકૃષ્ણકૃતિ પણ જોવા મળે છે.

બન્ને પુસ્તકો કુમાર કિશોર અને જુવાનોને ઘણું આરોગ્યપ્રદ સાહિત્ય આપશે.

જીવતા તહેવારો : કર્તા પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત અઢી આના. આ નાનું પુસ્તક એમના શોખની એક બીજી બાંધ જતાવે છે. શ્રી. કાલેલકરને પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, આપણાં પુરાણો, આપણા તહેવારો, તહેવારપાઠ્યની વિધિઓ અને એ વિધિમાં રહેલું ઇતિહાસ લોકમાનસ કે સૌંદર્યનું રહસ્ય જે ઈર્ષ હોય તે બધું આપ્યું છે. આ નાના પુસ્તકમાં અત્યારે

૨૫. સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠઃ—પ્રસિદ્ધ કરનાર સુશ્રુત રમણભાઈ નીલકંઠ ખી. એ. એલ એલ. ખી. અમદાવાદ કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

શીયુત સુશ્રુત નીલકંઠે અને સદ્ગત સર રમણભાઈના કુટુંબે, આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી જેમ સદ્ગત સ્વચ્છ તરફની પોતાની એક દુરવ અદા કરી છે, તેમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમની અનેક પ્રગતિ ઉપર પ્રકાશ પાડતું અગત્યનું સાહિત્ય પણ રજૂ કર્યું છે.

આવાં અંગત પ્રશંસાનાં પુસ્તકો સફળ થવા બે મુખ્ય વસ્તુઓ જોઈએ, એક તો પુસ્તકની વિષયબૃત્ત વ્યક્તિ એટલા ગૌરવ અને મહત્ત્વવાળી જોઈએ, અને બીજું, તેને વિશે લખનાર પણ એટલા જ ઉત્તમ પ્રતિભા લેખકો જોઈએ. આ બંને વસ્તુઓ પરસ્પરાવલંબી છે; કારણકે વિષયબૃત્ત વ્યક્તિ પૂરતી ઉચ્ચ હોવા વિના તેની પાછળ ઉત્તમ લખનારા મળી જ ન શકે. આ પુસ્તકમાં એ બંને અંશોનો સુયોગ હોવાથી આ પુસ્તક અનેક રીતે આપણા સાહિત્યમાં ઊંચું સ્થાન લે છે.

આ પુસ્તક ઉપરથી જેમ સદ્ગતની સાહિત્યપ્રગતિનું દિશ્વર્શન થઈ શકશે તેમ જ એ પ્રગતિને પૂરી કાલવા ફળવા ન દેનાર એમની બીજી ગહેર લોકસેવાની પ્રગતિઓનું પણ દર્શન થશે. સર રમણભાઈએ એવી પ્રગતિમાં પડ્યા વિના માત્ર સાહિત્યની જ સેવા કરી દેતા તો સાહિત્યને ધણે લાભ થાત, એ દેખીતું સત્ય કહેવું ઘણું મહેતું છે; પણ એ સાહિત્યપ્રગતિ જે સૌજન્ય, શ્રદ્ધા, ઉદાત્તતા, સમજાવમાંથી ઉદ્ભવતી એ જ બધા ગુણો તેમને ગહેર પ્રગતિમાં પ્રેર્યા વિના રહી જ ન શકે—ખાસ કરીને આપણા જેવા દેશમાં જ્યાં રાજત્વન અને પ્રમાણિક કાર્યકર્તાઓની આટલી બધી ખોટ છે! અને આખા જીવનનો વિચાર કરતાં એ કહેવું અપરંપરું છે કે એવા માણસ માત્ર સાહિત્યસેવામાં જ રહ્યા દેતા તો વધારે શારું. વળી તેઓ પોતે જીવનની સત્યતા એટલી બધી માનના કે એમના સ્વપદાર-અનુભવે પણ એમને સાહિત્યમાં ઓછી મદદ કરી દશે એમ અમે નથી માનના.

એમની ગહેર પ્રગતિઓની અઢી રૂપરેખા આખી રાકાવ એમ નથી. પણ એમના સમસ્ત જીવનમાંથી એક બે બાજબ ધણી જ રકુટ થાય છે તે નોંધી લઈએ. એક તો એમની ધર્મર ઉપરની શ્રદ્ધા જે એમને દમેશાં બળ પૂરતી; બીજું એમનું સૌજન્ય જે ગમે તેટલા યાદ કે વિરોધ કે મનભેદ કે કુટિલ સ્વપદારમાં પણ કબુલિત ન થતું; ત્રીજું એમની કામ કરવાની કાળજી, જેમાં એમણે જીવનને ખરચી નાખ્યું; અને ચોથી એમની હાસ્યપ્રતિ જેણે તેમને કોઈ દિવસ એકલા મેળ્યા લાગતા નથી. એઓ જમાનાની સંધિ ઉપર

હતા. તેમણે પોતાના જમાનામાં જ સમાજ વેગથી જલ્લાતો જોયો, એ ક્રાંતિમાં તેઓ મંચન થઈ શક્યા નહિ, છતાં જલ્લાયેલ અને નહિ જલ્લાયેલ સર્વ સાથે તેમનો સંબંધ એટલો જ મીઠો રહ્યો. એમના જેટલા થોડા જ પુરુષો પોતાનું જીવન ધન્ય કરી જતા હશે.

આખું પુસ્તક વાંચતાં જણાય છે કે આપણા જમાનાના આપી શકે તેં સર્વેએ એમને અંજલિ આપી છે. અને છતાં લાગે છે કે રમણભાઈ જેવાનાં સંભારણાં હજી ઓછાં છે. આપણને હજી સંસ્મરણો એકઠાં કરતાં આવડતાં નથી. એ કેસા હજી આપણને સિદ્ધ થઈ નથી.

આખું ઉત્તમ પુસ્તક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કે એવી જ કોઈ મહેર સંસ્થાએ બહાર પાડ્યું હોત, છેવટ અમદાવાદનાં સહેરીઓએ બહાર પાડ્યું હોત તો વધારે શોભા હતી. સર ગિરજાપ્રભાદે સર ચિતુભાઈનું બાવજું ખુલ્લું મૂક્યું ત્યાં સુધી એ માન એમને કોઈએ ન આપ્યું અને સર રમણભાઈનો અંજલિવ્રત્ય તેમના જ કુટુંબીઓએ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યાં સુધી થયો નહિ, એ આપણા સમાજની અભારબુદ્ધિને બૂપણરૂપ નથી.

પુસ્તક દરેક ખાનગી તથા જાહેર પુસ્તકાલયમાં સંઘરવા યોગ્ય છે.

કરણધેલો : નંદશંકર શતાબ્દી આવૃત્તિ. નંદશંકર તુળીમશંકર. પ્રકાશક: એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, કાલબાદેવી : મુંબઈ નં. ૨. ઉચ્ચી આવૃત્તિ મૂલ્ય રૂ. ૬-૦-૦ સાદી આવૃત્તિ રૂ. ૪-૦-૦.

૧૯૩૪ એ, ગુજરાતીમાં પ્રથમ નવલકથા લખનાર સદ્ગત નંદશંકર તુળીમશંકરના જન્મની શતાબ્દીનું વર્ષ છે. એ પ્રસંગે સર મનુભાઈએ સુંદર છાપ બાંધણી વગેરેની ખાસ આવૃત્તિ બહાર પાડી ઉચિત સ્મારક કરેલું છે. પુસ્તકમાં કર્તાનો ફોટો છે તથા કથામંચનાં ચાર સુંદર ચિત્રો છે. પુસ્તકનું પૃંકું પણ સુશોભિત કરેલું છે.

હિમાલયનો પ્રવાસ : લોકમાતા : દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર; નવજીવન પ્રકાશન મંદિર. કિંમત અમુકમે બાર આના અને ચાર આના.

આ અને પુસ્તકો શ્રીયુત કાલેલકરના સાહિત્યપ્રેમ, યાત્રાપ્રેમ, દેશપ્રેમ, સામાન્ય લોકપ્રેમ, અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિપ્રેમનું જીવંત મૂર્ત સ્વરૂપ છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ સુંદર નિબંધોનો સંગ્રહ છે, જેમાં આધુનિક દુનિએ કર્તાએ પોતાના માનસનું પ્રતિબિંબ સ્વચ્છન્દે પેંડવા દીધું છે. એમનાં આ લખાણોમાં એટલો મોહ લગાડવાની શક્તિ છે કે ઘણાને આ સ્થળો જોવાનું મન થશે. એમનો હિમાલયનો પ્રવાસ પહેલો છપાયો તે પછી ગુજરાતમાં પ્રવાસીનો શોખ વધેલો છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તે પ્રમાણમાં આ પુસ્તકોનો લોકો વધારે ઉપયોગ કરશે. લોકમાતાં એ હિંદની નદીઓનાં વર્ણનો છે. કાકાસાહેબે હિમાલય તો ૪૦ જ દિવસમાં જોઈ લીધો છે, પણ આ નદીઓ તો તેઓ કેક નાનપણથી આજ સુધી જુદે જુદે સમયે જોતા આવ્યા છે એટલે નદીનાં વર્ણનોમાં તેમની બાલકોત્તર જ્ઞાતિ પણ જોવા મળે છે.

અને પુસ્તકો કુમાર. કિશોર અને જુવાનોને ઘણું આરોગ્યપ્રદ સાહિત્ય આપશે.

જીવતા તહેવારો : કર્તા પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે કિંમત અઢી આના. આ નાનું પુસ્તક એમના શોખની એક બીછ બાંધેલું જતાવે છે. શ્રી. કાલેલકરને પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, આપણાં પુરાણો, આપણા તહેવારો, તહેવારપાઠનની વિધિઓ અને એ વિધિમાં રહેલું ઇતિહાસ લોકમાનસ કે સૌંદર્યનું રહસ્ય જે કંઈ હોય તે બધું આકર્ષે છે. આ નાના પુસ્તકમાં અત્યારે

ખોજનાં ચિત્રપટમાં ભજવાની વાર્તાને અહીં સંપૂર્ણ કથનનું રૂપ આપેલ છે. કાવ્યનાં પ્રગોળ્લોમાં 'શિવેતરક્ષતરે' 'અનિષ્ટના નાશ માટે' એમ પણ ગણ્યાબું છે. શ્રી. મેધાણીએ આ સાહિત્ય એક મિત્રની મૂલનાથી લખ્યું અને તેથી તેમનું દિલનું દર્દ હળવું થયું, એ આ પુસ્તકલેખન નીચે રહેલો ટૂંકો ઇતિહાસ છે. આ પુસ્તકમાં શ્રી. મેધાણીની વિશિષ્ટ શક્તિઓ નેર્ધ શકાય છે, પણ અસંખ્ય અમે તો કેવળ સ્વતંત્ર વાર્તાસાહિત્યની જ એમની પાસે અપેક્ષા રાખીશું.

ગાતા આસોપાલવ: લેખક રત્નેદરશિમ. સંચાલક અને પ્રકાશક: રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી: પ્રધાન કાર્યાલય: પારસી અગિયારી સામે. અમદાવાદ. દિ. ૧-૮-૦.

શ્રી. રત્નેદરશિમની સત્તર વાર્તાઓ આ ગ્રંથદ છે. અત્યાર પહેલાં તેઓ કવિતાલેખક તરીકેની પ્રતિષ્ઠા મેળવી ચૂક્યા છે. એ કવિતાશક્તિ તેમની વાર્તામાં પણ દેખાય છે. કવિત્વમય વાર્તા હોઈ શકે, વાર્તાસાહિત્યના અનેક પ્રકાર છે અને તેની સીમા નથી. શ્રી. રત્નેદરશિમ પોતાની કવિત્વશક્તિથી વાર્તાના લાગણીવાળા અને સુંદર વર્ણનાત્મક ભાગોને આકર્ષક કરી શક્યા છે. પણ એક આખત તરફ અમે તેમનું ધ્યાન ખેંચવું જરૂરનું ધારીએ છીએ. વાર્તામાં લાગણીના નિરૂપણને અવકાશ હોવા છતાં તેમાં જતાવોની ખાતોની અમુક ગૂંથણી આવશ્યક હોય છે. વાર્તાનો એ ભાગ ગૌણ થઈ જઈ એ માત્ર લાગણીના આવિષ્કાર કે સુંદર કુદરત-વર્ણનના નિમિત્તરૂપ ન બની મન એની સંભાળ રાખવી નેર્ધ એ. અહીં આપેલી બધી વાર્તાઓ વિશે કહેવાનો અવકાશ નથી. મુખ્ય મુખ્ય તરફ ધ્યાન ખેંચતાં કહેવું નેર્ધ એ કે 'આખામન'માં જતાવો અને લાગણીઓ જંમેનો ખરાબર સમન્વય થયો છે. લાગણીઓ પ્રબળ છે અને એ લાગણીઓ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય એવા જતાવો સ્વાભાવિક શૃંખલામાં બને છે. 'આંખ'માં જરા વિલસણ માનસનું ચિત્ર છે પણ તે પણ સ્વાભાવિક અને સમભાવથી દોરાયેલું છે. 'નાદીઉદય'માં અમને લાગણીનું ચિત્ર આકર્ષક લાગે છે, પણ શેઠના ઊંઘરાં ચંપકલાલ ઉપર વહેમ આપવા છતાં, તેના 'દોઢ ઉપર વિદ્યાસિતાની રેખા' નેવા છતાં નારાણ્ય શાસ્ત્રી લલિતનાને લઈ એને ત્યાં રહેવા મન એ એટલું સંભવિત લાગતું નથી.

કેવળ કાર્પનિક વાર્તાઓ નેવી કે 'ગાતા આસોપાલવ' 'માછી કન્યા' ગિવાવની બધી વાર્તાઓ આપણા સમાજની રિચનિમાંથી લીધી છે.

શ્રી. રત્નેદરશિમની આકર્ષક કલમથી દોરાયેલી આ વાર્તાઓ વાચકો સત્કારરૂં એમ માનીએ છીએ.

રાજત ઇન્ડિસ્ટ્રામ બહાદુર: લેખક માનચંદર પીતાંજીરાજ મહેતા. કિંમત ૧-૧૪-૦

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાસાનું આ ૨૨૪ મું પુષ્પ છે. આ પુસ્તકમાં ૧૮મા સંક્રાંતિ સુગમ રાત્રના ઇતિહાસમાં જેણે ભાગ લીધો હતો તેવા વડનગરા નાગર કુટુંબના રાજ ઇન્ડિસ્ટ્રામ અને તેના કુટુંબનો ઇતિહાસ છે, જેમને તેમની બહાદુરીને માટે બહાદુર એવો ઇતિહાસ મળ્યો હતો. આખું પુસ્તક શ્રી. માનચંદરભાઈએ ઇતિહાસિક તુલનાની દૃષ્ટિ વાપરી લખેલું છે. ઔરંગઝેબ પટ્ટીની મોગલોની પટ્ટીના સમયનો આમાં સારો ચિતાર છે. અને આપણામાં અમુક જ લગાયક કોમો છે એવા દોષો બેગાદેશ મદને આ આખું પુસ્તક જુડે પાડે છે. શ્રી. માનચંદરભાઈએ આટલી ઉમરે આંખોની કચારા છતાં આટલો ગ્રમ લઈ આ પુસ્તક લખ્યું તે તેમની સાહિત્યપ્રીતિનો સુંદર દાખલો છે.

શા માટે? લેખક હરભાઈ. પ્રકાશક: શ્રી દક્ષિણામર્તિ પ્રકાશન મંદિર, બાવનગર. કિંમત આઠ આના.

દોષકે પ્રથમ દોષી દારેશ માનસપ્રયક્ષરેણ શાસ્ત્રનો પરિચય આપવા આ નાનું પુસ્તક લખેલું છે. તેમાં શાસ્ત્રીય મૂંબલાયદ નિરૂપણ નથી, પણ હૃદયમાં લેખકના પરિચયમાં

આવેલ અંકક-દાખલો લઈ તેનું પૃથક્કરણ કરી બતાવવાનો અહીં પ્રયત્ન થયો છે. દાખલાઓ સાચા હોવાથી કર્તાને ક્યાંક ક્યાંક અંધી હુકીકત કહેતાં સંક્રાંત થયો હોય એવો તર્ક થાય છે. આ પુસ્તકમાં અમારી એક સૂચના કે અને ત્યાં સુધી પૃથક્કરણ ઉપરથી કરેલા નિદાન પ્રમાણે સંકળતા મળી હોય એવા દાખલા આપવા; કારણકે તે એક રીતે પૃથક્કરણની મધ્યસ્થતા બતાવે છે. અથવા પોતાની જ ગ્રંથિના કે બીજાએ પોતાની ગ્રંથિ ઉકલી અનુભવ કર્યો હોય તેવા દાખલા આપવા; કારણકે તે વધારે પ્રતીતિ કરે છે. અને આમાંની કેટલીક ગ્રંથિ ઉકેલવા બાબત આપણાં શાસ્ત્રોએ શું કહેલું છે તે પણ કહી શકાય તો સાહે. સ્વતંત્ર શાસ્ત્રીય નિદેશણ વિના પણ આ શાસ્ત્રની ધણી કૃત્યોએ આર્યશાસ્ત્રકારોને બહુલી હતી. અને આ પશ્ચિમના શાસ્ત્રે પણ પોતાના નિદાન માટે આપણાં શાસ્ત્રો પાસેથી ઘણું શીખવાનું છે એમ અમે માનીએ છીએ.

વડીલો વાંચે: લેખક પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત દસ આના.

છાત્રાલય-માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કેટલાક લેખોનો આ સંગ્રહ છે. આ લેખો માત્ર ગૃહપતિ કે શિક્ષકોને જ ઉપયોગી નથી, પણ બાળકોની કેળવણીમાં રસ લેનાં મામાપને અને અન્ય સર્વને પણ ઉપયોગી છે. વિદ્યાર્થીઓ સાથેના વ્યવહારમાંથી પ્રશ્નો ઊભા થાય તેના કેવા ઉપાયો યોગ્યનાં જોઈએ તેનો વિચાર થયો, તેના પ્રયોગો થયા—એમ ઘણા અનુભવ ઉપરથી આ લેખો લખાયા છે. સામાન્ય રીતે માનસશાસ્ત્રમાં રસ લેનારાને પણ આ પુસ્તક વિચારસામગ્રી પૂરી પાડે એવું છે.

નવી કેળવણી: લેખક પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત બાર આના.

જૂની અને નવી કેળવણીમાં તાત્ત્વિક ફરક છે. આ નાના પુસ્તકમાં નવી કેળવણીની દૃષ્ટિ અને તેની કાર્યપદ્ધતિનું સરલ રીતે અને વિસ્તારપૂર્વક નિદેશણ કર્યું છે. ઘણા એમ માને છે કે નવી કેળવણીમાં શિસ્ત નીતિશિક્ષણ વગેરે અશક્ય છે પણ તેમ નથી. જૂની કેળવણીનાં બધાં સારાં પરિણામો નવીને ધૃષ્ટ છે, પણ તેનાં સાધનો અને પદ્ધતિમાં ફેર છે. અને એ પદ્ધતિ વધારે સારી, વધારે માનવસ્વભાવને અનુકૂલ અને તેથી વધારે કાર્યકર થવા સંભવ છે.

ગૃહપતિને: લેખક નાનાભાઈ. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત બાર આના.

આ પુસ્તકમાં જો કે મુખ્યત્વે ગૃહપતિને ઉદ્દેશીને ઘણું લખાયું છે પણ તેમાં કર્તાનું કેળવણો વિશેનું સમગ્ર દૃષ્ટિબિંદુ આવી ગય છે. અત્યારે ખરું કહીએ તો, કેળવણો આપણે સ્વાધીન ન હોવાથી, કેળવણીને ઉત્તમ રીતે ઘડવાનું સાધન જ ગૃહપતિ અને છાત્રાલય છે. અને ગૃહપતિમાં માત્ર છાત્રાલયના નિયુક્ત ગૃહપતિ જ નથી આવના. કર્તા પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ ‘ધર માંડીને બેઠેલાં તમામ ભાઈબહેનો અને એથી યે આગળ વધીને બોલું તો જેનો જેનો જીવાનીનાં ઘડતરમાં ફાળો છે તે તમામ ભાઈબહેનો’ને ગૃહપતિ શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. ખરી કેળવણી માત્ર ગણિત કે ભૂગોળ એવા વિષય પૂરતી જ હોતી નથી. પણ સમસ્ત જીવન ઉપર આધાર રાખે છે. અને એ દૃષ્ટિએ છાત્રાલય દ્વારા ખરી કેળવણી કેમ આપી શકાય તેની આમાં વિચાર, પ્રયોગ અને અનુભવ ઉપરથી લખેલી ચર્ચા અને દિશાસૂચન છે.

ધંધરનો ઇન્કાર: લેખક નરસિંહભાઈ ધંધરભાઈ પટેલ. પ્રકાશક રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી. પ્રસ્થાન કાર્યાલય. અમદાવાદ કિ. ૧-૦-૦

આકૃષ્ટી સ્વતંત્રતાથી ગંભીર રીતે અને સત્યશોધનની દૃષ્ટિથી વિચાર પ્રેરવાને લખા-

યેલાં પુસ્તકો આપણા સાહિત્યમાં થોડાં છે. કર્તાએ આ ગંભીર વિષય ઉપર, બુદ્ધિથી વિચાર કરી, પોતાનો નિર્ણય જણાવ્યો છે. એમના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિચાર કરતાં જગતનો કર્તા અને વિશ્વનો નિયામક એવો કોઈ સ્વતંત્ર વ્યક્તિવાળો ધ્વિર હોઈ શકે નહિ. ધ્વિરના અનસ્તિત્વને માટે ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદને અવલંબી રહેલી દલીલો એમણે આપી છે. પણ ડાર્વિન પછી પણ પશ્ચિમનું વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફી ખૂબ ફાટ્યાં છે. તેમાં એક તરફથી ડાર્વિન પણ પ્રાણીવિકાસનો છેલ્લો શબ્દ ગણાતો નથી. ડાર્વિન, પ્રમાણે, વિશદીઓ કહે છે, મોરના પીંછાના દરેક રંગનો ખુલાસો તમે નહિ કરી શકો. ખીજી તરફથી અર્ગસોં જેવાએ પ્રાણીજીવનમાં ઉત્ક્રાન્તિની નવી જ દૃષ્ટિ આપેલી છે. શ્રીયુત નરસિંહભાઈએ ક્રિશ્નોનો ગૌરવ કરેલ સ્વતંત્ર ઇચ્છા (free will)નો મત નિર્ણયી તેની જગાએ કાર્યકારણવાદ મૂક્યો છે, મનુષ્ય પણ છેવટ તો કારણ-કાર્ય નિયમ પ્રમાણે જ ઇચ્છે છે અને વર્તે છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે, ત્યારે ખીજી તરફ કથું એનું એ ફરી ખનતું જ નથી એમ અર્ગસોં કહે છે.

પૃ. ૨૪ મે તેમણે કહેલ છે કે વિશ્વનું શક્તિકારણ ‘ધ્વિર’ અને વસ્તુકારણ ‘તત્ત્વ’ (substance) મનાય છે પણ વેદાન્તમાં ધ્વિરને જ જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્ને કારણ કહેલ છે. એટલે શ્રી. નરસિંહભાઈ જે એક તત્ત્વનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે તે જ વેદાન્ત પણ કહે છે. શ્રી. નરસિંહભાઈ વિકાસને માને છે, એનો અર્થ એવો કરવો જ પડે કે માણસમાં આત્મભાન, નીતિમત્તાનો આગ્રહ, જગતનું લક્ષુ કરવાની ઇચ્છા વગેરે છે તે તે આદિવસ્તુમાં હોવી જ જોઈએ; જેમ ખીજામાં વડો છે એમ. અને એમ હોય તો એ આદિતત્ત્વ પાસે કે તેનામાં વિકાસની દિશા નક્કી હોવી જોઈએ. આટલું કહ્યા પછી આપણે ધ્વિરથી બહુ દૂર રહેતા નથી. પણ હજી તો ફિલસૂફી કોઈ અગમ્ય દિશામાં જવાનો પ્રયત્ન કરતી દેખાય છે. જે વસ્તુ દિશા અને કાલથી પર હોય, તો આપણે જેને વિકાસ કહીએ, એટલે કે સમયમાં જેને સાધ્ય માનીએ, તેને તે વસ્તુમાં કોઈ અનિર્વાચ્ય રીતે સિદ્ધ માનવું પડે. આમ માનવા જતાં અલ્પમત, આપણને વ્યવહારમાં કામ આવે એવો ધ્વિર ન રહે. માત્ર આપણા પોતામાં વિકાસનું કોઈ તત્ત્વ છે એ ઉપર આપણી શ્રદ્ધા એસે એટલું થાય. આ તત્ત્વશ્રદ્ધાને લીધે ક્રિશ્નો માને છે તેવા ડોનશિયન્સ કે ખરુંખોટું દર્શાવનાર કોઈ ગેંથી અવાજને માનવો આવસ્પદ નથી, પણ તે સાથે દરેક ઉત્તરોત્તર સારાં યત્રાની સાધના કરવી જોઈએ એવી શ્રદ્ધા તો જરૂર થાય. જે કે શું સારું અને ખોટું તે જમાના પ્રમાણે બદલાતું જાય. અને એ શ્રદ્ધા આપણે શ્રી. નરસિંહભાઈમાં પણ પૂરેપૂરી જોઈએ છીએ.

પણ અત્યારે લોકો જે ધ્વિરને માને છે, જેને માનીને પોતે જડ કર્મકો થાય છે, જેને નિમિત્ત કરી માણસજાત અંદર અંદર લડી રહી છે, જેને માનીને પુરુષાર્થહીન થાય છે, જગતનું ખરું શ્રેય જોઈ શકતી નથી, તે ધ્વિર તો નથી જ અને તેનાથી આપણી શ્રદ્ધાને જેમ વહેલી વિખૂટી કરીએ તેમ વધારે સારું. અને એવા કોઈ પણ ધ્વિરની ભાવના સિવાય જે લોકશ્રેયમાં પોતાનું જીવન વિતાવે છે, તે ખરેખર ઉચ્ચતર અને વધારે રહસ્યમય, તત્ત્વમય, જીવન ગાળે છે તેમાં શંકા નથી. ધ્વિર શબ્દની આસપાસ જામેલો સર્વ કચરો સાફ કરવાને શ્રી. નરસિંહભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે અને સમાજ તેને વિચારી પ્રાણુવાન અને વધારે આત્મશ્રદ્ધાવાન અને એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

પ્રેમના રૂનો વહેવાર પશ્ચિમકિનારાનાં બાંહેધરિયે ધસડાઈ ન બચ તે માટે બી.
 બેન્ટ સી. આઈ. રેલવે કંપનીએ મુંબાઈથી અમદાવાદ તરફ આવતા રૂનો નૂરનો દર
 વઠાડીને અરથેા કર્યો; અમદાવાદ મુજબત વિદ્યાપીઠના બાકી જમીનમહેસૂલ પેટે ધારાસી
 હરાજ થતાં રૂ. ૩૨૫) લખત્યા; કોમેસ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડમાંથી પડિત માલવીયજી તથા
 શ્રી. અણેનાં રાજનામાં; પડિત માલવીયજીની જગ્યાએ બોર્ડના કમચલાઈ પ્રમુખ તરીકે
 મોલાના આઝાદની નિમણૂક; અમદાવાદમાં શ્રી. આર. ડી. ભારદ્વાજને રાજદ્રોહ માટે બે
 વર્ષની સજા; હરિજનકાર્યને અંગે મહાત્માજીને કુલ આઠ લાખ રૂપિયા મળ્યાની બહાર
 આવેલી હકીકત; બનારસમાં મહાસભાની કરોબારી સમિતિની સભાની પૂર્ણાહુતિ.

૧-૮-૩૪ : અલ્હાબાદ મહાસભા સમિતિના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. જવાહરલાલ નેહેરુની ચૂંટણી;
 બંગાળના મહાસભાવાદીઓના કપડાની પતાવટ માટે શ્રી. અણેને મહાસભાની કરોબારી
 સમિતિએ કાયમ રાખ્યા; લોકમાન્ય તિલકની યુલ્લસિય કામકામ હજારવાઈ.

૨-૮-૩૪ : જર્મનીના પ્રમુખ ફ્રેન હિંડનબર્ગનું ૮૭ વર્ષની ઉંમરે મરણ; સુન્દ પ્રાંતના જમીનદારો
 સાથે મહાત્માજીની વાતચીત; તેમની મિલકતના રક્ષણ મટે આપેલી ખાતરી; સરદાર
 શાફુલ્હિસિંગ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડમાં જોડાયા.

૩-૮-૩૪ : સરદાર વલ્લભભાઈ મુંબાઈમાં; બેન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટિના રિપોર્ટ ઉપર ૨૫-૮-૩૪ ના
 રોજ સભ્યોની રાહીઓ ધરો અને ઉઘાડ તેમજ હિંદમાં એકીસાથે બહાર પડશે એવી
 બહાર આવેલી હકીકત.

૪-૮-૩૪ : અમદાવાદમાં મિલકતવેગ સંબંધી રોક ચીમનલાલ ગિરધરદાસ અને શ્રી. મનુ સુબેદારના
 બનેલા લવાઈ મંડળની બેઠક; ઓર્ડિનન્સો વગેરેની હયાતિ થતાં સરહદ પ્રાંતમાં રાજદૂરી
 આદોહનોની જડ જડી ગમેલી હોવાથી તેની સમાપ્તિ થઈ શકશે ન નહિ એવી પ્રતિક્ષ
 મહાસભાના પ્રમુખ મુહમ્મદ અસલમખાને કરેલી જાહેરાત; બોરસદ ડાવણીનો દરબાર
 ગોપાળદાસને મળેલો ફળજે; જમના નદીમાં ભારે પૂર.

૫-૮-૩૪ : અમદાવાદ શહેર તરફની પ્રાંતિક સમિતિની આઠ બેઠકો માટે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ
 વગેરેની બિનકરીફ ચૂંટણી; ઓરિસ્સાના ચાન્સેલર ગુણગીએ નાઝી તરફનો દૂર કરવાનું
 હપાટેલું કાર્ય-સંપ્રયાણ ધ અમલદારોને રૂબરૂ; અમદાવાદના સુધારક સ્વ. સર રમણભાઈ
 નીલકંઠા પુત્રી શ્રી. વિનોદિનીનું શ્રી. મનુભાઈ લાલભાઈ પરીખ બી. એ. સાથે "આનંદ"
 વિધિથી યથેલું લગ્ન; કોમેસનાં જસ થયેલાં નાણાં પાછાં આપી શકશે નહિ, એવી
 સરકારી જાહેરાત.

૬-૮-૩૪ : વડી ધારાસભામાં સરકારી જાહેરાત-વડી ધારાસભાની તા. ૩૧-૧૨-૩૪ સુધી લંબાયલી
 મુદત; બંગાલ કિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટને હમેશાનું કાયદાનું રવરૂપ આપનારું બિલ
 વડી ધારાસભામાં પસાર; આસામમાં ભારે રેલ-રફ માણસોની ખુવારી.

૭-૮-૩૪ : મહાત્માજીના સાત દિવસના ઉપવાસનો પ્રથમ દિવસ; શ્રી. કમલા નહેરુની મંજીર માંદગી.

૮-૮-૩૪ : પડિત જવાહરલાલના છટકારા બાબત પૂછાયેલો વડી ધારાસભામાં પ્રશ્ન-સવિનય લંગની
 અળવળને અંગે તેમને સજા નહિ થયેલી હોવાથી છટકારાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી
 તેથી શ્રી. હેલેટને જવાબ; પડિત લાલનાથ સંખેએ બહાર આવેલી ચોંકાવનારી હકીકત—તે
 રિત નહિ પણ મવાલી લાગે છે; ગોળીથી ઘાત થયેલા સિંધના લૂંટારા અબ્દુલ રહેમાનની
 માળીના બે નામચીન લૂંટારાઓને લાવખાનામાં જાહેર રીતે દેવાયલી ફાંસી; ધંધોરાજ્યનાર વડી
 એવા જમાનામાં મહેસાણામાં 'ધરવેશ' નાખવા શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું ફરમાન.

૨૨-૮-૩૪ : ઇન્ડિયા અને એસ્ટ્રેલિયા વચ્ચેની છેલ્લી ટ્રસ્ટ મેચમાં એસ્ટ્રેલિયાની ૫૬૨ રને ફોર; હાહોદમાં મ્યુનિસિપાલિટીએ તેના હસ્તકનાં ફૂવા, તળાવ, ધર્મશાળા તથા ભહેર મકાનો હરિજનો માટે પ્રદાન કર્યાં; ખારોડાલીનાં સત્યાગ્રહીઓની તપાસ માટે ગાયકવાડી ગામમાં પોલીસનો દરોડો; અંધ પ્રાંતની ધારાસભાના પ્રમુખમાં અવિશ્વાસની રજૂ થયેલી દરખાસ્ત; પુનાના બિહારી ગેન્ટિલમેનના મનાઈદુકમના લંગ માટે સભા પામેલા હિંદુ વેપારીની હાઇકોર્ટને અપીલ-સાથ કેદ અને દંડની સભા ૨૬.

૨૩-૩-૩૪ : પંડિત નવાહરલાલની ફરિયાદ ધરપકડ; શ્રી. કમલા નેહરુએ ગુનરેલો મુરફેલીભર્યો દિવસ; સરદાર પટેલે કોમી ચુકાદાને અંગે મહાસભાના વલણનું કરેલું સ્પષ્ટીકરણ નવા સાંપ્રતીય પક્ષને સાફ સાફ વાતો; અમેરિકાનું નૌકાબળ વધારવાની ભહેરાત-૨૪ બારકસોનું તાકીદે બંધકામ;

૨૪-૮-૩૪ : બિહાર પ્રાંતમાં લયકર રેલ-પચાસ ગામ તારાજ; આણંદનારેશે કાઉન્સિલ નીમેલી હોવા છતાં પ્રભુનો અસંતોષનો આલુ પોકાર હોવાની ફરિયાદ; સરકારી આંકડા મુજબ સિંધમાં ૧૯૩૩ ની સાલમાં આબહરણના થયેલા ૩૫ કેસ; ગુનરાતના રાજસ્થાનીઓને એક મંડળરૂપે બેળા કરવા માટેની અમદાવાદમાં હિલચાલ; કાઠિયાવાડમાં ભાવનગર રાજ્યમાં હરિજનો ઉપર ગુનરાત જુલમની બહાર આવેલી વિગતો.

૨૫-૮-૩૪ : અમદાવાદમાં મેનિનલદરિસના દર્દનું ભેર વધતું હોવાના બહાર આવેલા સમાચાર; પુસા ખાતેનું ઈમ્પ્રિશ્ચલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ખરેડવાની ફાઈનલ કમિટિની મંજૂરી-તેમ કરવામાં છત્રીસ લાખ રૂપિયાના ખર્ચેનો અદાલ; અમેરિકન પત્રકાર ડો. રોરરુડે સરદાર વલ્લભભાઈ અને શ્રી. ભુલાભાઈની લીધેલી મુલાકાત.

૨૬-૮-૩૪ : ગુનરાત પ્રતિક સમિતિની અમદાવાદમાં એક-સરદાર વલ્લભભાઈની પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી; આફ્રિકાથી પાછા ફરેલા દીનબંધુ એન્ટુએ અંજીનારમાં વસતા હિન્દીઓની અવદશાનો આપેલો ચિતાર; સિંધના મહાસભાવાદીઓએ માલવીયજીને નવો પક્ષ ઊભો ન કરી મહાસભામાં કુસંપ થતો અટકાવવા કરેલી વિનંતિ.

૨૭-૮-૩૪ : સરહદના ગાંધી અળદલ બફરબાન અને તેમના બાઈનો હુકારીબાગ બેલમાંથી રાત્રી ફરકારો-સરહદ પ્રાંતો તથા પંજાબમાં તેમને પચ મૂકવાની મનાઈ; બિહારમાં જળપ્રલયથી ભનમાલની લયકર ખુવારી; માંજરોળના મહાજને ગોવધ અટકાવવા સંતોષકારક સમાધાન કરવાની ખાતરી આપવાથી પંડિત રામચંદ્ર રામીએ છોડેલા ઉપવાસ; ગુનરાતના દેશી રાજ્યોની રાજસ્થાની પરિપક્વ અમદાવાદમાં ભરવાનો થયેલો નિર્ણય.

૨૮-૮-૩૪ : અમદાવાદ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલનાં સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ શ્રી. વિનોદિની નીલકંઠે આપેલું રાજીનામું મંજૂર થયું; સકર બેરેલના વિસ્તારમાં રેલવે માટે પંદર લાખ રૂપિયાની ગ્રાન્ટ મંજૂર; જગતનું સૌથી મોટું હવાઈ બારકસ જર્મનીમાં તૈયાર થતું હોવાની બહાર આવેલી હકીકત; એસ્ટ્રિયામાં નવી રાજ્યકાંતિના ભણકારા જીવાન રાજકુમારને ગારી પર લાવવાની તબીબ; ઇરાકમાં અલી ભદોદાતે રચેલું નવું પ્રધાનમંડળ; આર્થિક પ્રગતિ માટે મજબૂત પ્રધાનમંડળ હોવાની માન્યતા.

૨૯-૮-૩૪ : સરદાર પટેલ અને શ્રી. નવારામદાસ દૌલતરામ વર્ધા ગયાં-મહાત્માજી સાથે થનારી અગત્યની મંત્રણા; બિહાર પર આફ્ગાની પરંપરા-ધરતીકંપના સખ્ત આંચકા અને જળપ્રલય; વડી ધારાસભામાં આર્મી બિલ ૫૧ વિરુદ્ધ ૪૮ મતે પસાર.

ક્ર પ્ર સ્થા ન ક્ર

પુસ્તક ૧૮

ભાદ્રપદ : ૧૯૮૦

અંક ૫

ગાંધીજીનું અર્થકારણ

ગાંધીજીની પદ્ધતિ આખા જીવનનો સમગ્ર રીતે વિચાર કરવાની છે. રાજકારણ, સમાજકારણ, અર્થકારણ, ધર્મકારણ એમ વિવિધ શાસ્ત્રોનો વિચાર તેઓ એકબીજાથી અલગ અલગ શાસ્ત્રો તરીકે ન કરતાં, આખા જીવનની દૃષ્ટિએ કરે છે. ધર્મ અને નીતિને તેઓ સમાજનો પાયો ગણે છે. અને કોઈ પણ પ્રશ્ન કે કોઈ પણ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તનો વિચાર કરવામાં ધર્મ અથવા નીતિનો એટલે કે સમસ્ત માનવજાતિના આત્મિક કલ્યાણનો વિચાર સદા નજર આગળ હોવો જોઈએ, એવો તેમનો આગ્રહ છે. અત્યારનું પ્રચલિત અર્થશાસ્ત્ર ધર્મ અને નીતિથી અલગ પાડી નાખવામાં આવેલું હોઈ અનર્થશાસ્ત્ર ઘર્ષ પડ્યું છે. તેમાં અર્થ અથવા ધનને જ સમાજની પ્રગતિનું પ્રેરક અને પ્રધાન કારણ માની લેવામાં આવે છે; અને લોકોએ પોતાની જરૂરિયાતો અથવા વાસનાઓ વધારતા જવી અને તે પૂરી પાડવા માટે ધનસંપત્તિનું ઉત્પાદન વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં કરતા જવું તથા તે માટે કુદરત ઉપર વધુ ને વધુ કાબૂ મેળવતા જવું, એ સુધારાનું મુખ્ય લક્ષ્ય ગણાય છે. પરંતુ ગાંધીજી કહે છે: “વસ્તુતઃ પોતાની કેટલી હાજત છે એ માણસ હમેશાં જાણતો નથી, ને લગભગ આપણે બધાં આપણી હોવી જોઈએ તેના કરતાં વધારે હાજત કરી મૂકીએ છીએ. પરંતુ વિચાર કરતાં આપણે જોઈશું કે આપણી ઘણી હાજતો આપણે સંકેલી શકીએ છીએ.” પોતાની હાજતો વધારવાને બદલે અને ત્યાં લગી ઘટાડતા જવાની દૃષ્ટિને ગાંધીજી અસ્તેયની વૃત્તિ કહે છે. અસ્તેયનો શબ્દાર્થ ચોરી ન કરવી એવો થાય છે. પરંતુ માણસે જરૂર કરતાં વધારે વાપરવું એ પણ ચોરી જ છે એમ કહી, અસ્તેય મતના પાલનને ગાંધીજી સમાજ આગળ એક આદર્શ તરીકે મૂકે છે. તેઓ કહે છે: “આ જગતમાં ઘણી કંગાલિયત અસ્તેયના લંગથી પેદા થાય છે.”

* અસ્તેય, અપરિચ્છાદ, ન્યતમહેનત તથા સ્વદેશી વિશેષા અને ખીજ હતારા મંગળ પ્રજાતિમાંથી લીધા છે.

ધનસંપત્તિના અમર્યાદ ઉત્પાદન અને સંચયને વિષે પણ ગાંધીજીને આદર્શ પ્રચલિત અર્થશાસ્ત્રીઓનાં સિદ્ધાન્તોથી તદ્દન લિપ્ત છે. ગાંધીજી કહે છે : “રાજના પૂરતું જ રાજ પેદા કરવાના ઈશ્વરના નિયમને આપણે ગ્રહણતાં નથી, અથવા ગ્રહણતાં છતાં પાળતાં નથી. તેથી જગતમાં વિષમતા ને તેથી થતાં દુઃખો અનુભવીએ છીએ...સહુ પોતાને જોઈતો જ સંગ્રહ કરે તો કાઈને તંગી ન આવે અને સહુને સંતોષ રહે.” આ અપરિગ્રહની વૃત્તિ સમાજની સુખશાન્તિ માટે મહત્વની હોઈ ગાંધીજી તેને સમાજ આંગળ એક આદર્શ તરીકે મૂકે છે : “ખરા સુધારાનું, ખરી સભ્યતાનું લક્ષણ પરિગ્રહનો વધારો નથી, પણ તેનો વિચાર અને ઇચ્છાપૂર્વક ધરાડો છે. જેમ જેમ પરિગ્રહ ઓછો કરીએ તેમ તેમ ખરું સુખ અને ખરા સંતોષ વધે છે. અભ્યાસથી મેનુંબંધ પોતાની હાજતો ધરાડી શકે છે; ને જેમ ધરાડતો જાય તેમ તે સુખી, શાન્ત ને ગંધી રીતે આરોગ્યવાન થાય છે.”

પરંતુ અસ્તેય અને અપરિગ્રહનો અર્થ તર્કની અંતિમ હદ સુધી લંબાવીએ તો આપણું શરીર પણ પરિગ્રહમાં આવી જાય અને અસ્તેયનું પાલન ‘એક રાટ્ટી અને દો લંગોટી’થી પણ પૂરતું થયું ગણાય કે કેમ તે કહેવું મુંઝવેલું થઈ પડે. અને તેમ કરતાં સમાજના ધારણ પોષણને માટે અશક્ય એવી સ્થિતિ આપણી આગળ ઊભી થાય. એટલે આ આદર્શોને વ્યવહારમાં ઉતારી શકાય એવા રૂપમાં આપણા જીવનમાં ધરાવવા જોઈએ. આ આદર્શોને આપણી નજર સામે રાખી આપણી કામનાઓને, અને તે ‘તૃપ્ત’ કરવા માટે અર્થપ્રાપ્તિ માટેની આપણી પ્રવૃત્તિને અમર્યાદ રીતે ન વધારતાં આપણે તેને અંકુશમાં અંથવા નિયમનમાં રાખીએ. તેમ કરીને આપણા અર્થકારણોને એક મેંદાસિદ્ધાન્ત આંધી શકીએ કે : આ દુનિયામાં કોઈ પણ સંમાજમાં દરેક દરેક માણસને પોતાની શરીરચાત્રને માટે આવશ્યક એટલો પૌષ્ટિક, સારવેક અને સ્વચ્છ ખોરાક મળે, શરીરના ઠંડાણ તથા રક્તોચ્છને માટે આવશ્યક એટલો સ્વચ્છ અને સાંદાં કપડાં મળે, તથા ટોઢ તંડકા અને વરસાદથી રક્ષણને માટે સારી હવા અજીવોશવાળું સુધક ઘર મળે, એ તેના અધિકાર છે, અને તેને તેટલું મેળવતો કરવાનો સમાજનો ધર્મ છે. સુખોપભોગ અને અર્થ મેટિની આપણી પ્રવૃત્તિને માટે આ મર્યાદા આપણે આંકીએ અને સમાજની આખી રચના અને સંઘળી વ્યવસ્થા એ દૃષ્ટિએ કરીએ.

અસ્તેય અને અપરિગ્રહના વિચારમાંથી સીધી રીતે ખીંચે એક મહાનિયમ ઉઠાવે છે કે જીવનને આવશ્યક પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવા માટે દરેક માણસે જાતે મહેનત કરવી જોઈએ. મનુષ્ય માત્રને સારું જીવનમહેનત અનિવાર્ય છે એમ ગાંધીજી માને છે. અંગ્રેજ શબ્દ ‘ગ્રેડ-લેઅર’ જેનો શબ્દેશ : તરછુંમો રાંટી (ને સારુ) મજૂરી થાય, તેનો અનુવાદ ગાંધીજી એ જીવનમહેનત શબ્દથી કર્યો છે. તેઓ પ્રશ્ન પૂછે છે કે, “મજૂરી ન કરે તેને ખાવાનો શો અધિકાર હોય ?” અને અધિકાર ન જ હોય એવો ઉત્તર આપતાં ‘સમજાવે છે કે, “કેશીડપતિ પછું ને પોતાને ખીંટલે આંજાટયા કરે અને તેના મોંમાં કાઈ ખાવાનું મૂકે ત્યાંજ ને તે ખાય તો તે લાંબો વખત ખાઈ નહિ શકે, તેને તેમાં રસ પણ નહિ રહે. તેથી તે વ્યાયામાદિ કરીને ભૂખ નીપજાવે છે અને ખાય છે તો પોતાના જ હાથ-મોં લગીથી ને. ને આમ કાઠક રીતે પણ અંગકસરત રાપરક બધાને જ કરવી પડે છે. તો રાટ્ટી પેદા કરવાની જ કસરત સહુ કાં ન કરે ? ખેડૂતને લવા લેવાનું કે કસરત કરવાનું કાઈ કહેતું મળી.

અને દુનિયાના નેત્રું ટકા કરતાં પણ ત્રધારે માણસોનો નિર્વાહ તો ખેતીથી જ ચાલે છે. આનું અનુકરણ બોંકીના દશ ટકા કરે તો જગતમાં કેટલું સુખ, કેટલી શાન્તિ ને કેટલું આરામ્ય ફેલાય? અને ખેતીની સાથે ભુદ્ધિ બળે એટલે ખેતીને અંગે રહેલી ઘણી હાડમારીઓ સહેજે દૂર થાય. વળી જાતમહેનતના આ નિરપવાદ કાલદાને જે સહુ માત્ર આપે તો ઊંચનીચનો ભેદ ટળી જાય. અત્યારે તો જ્યાં ઊંચનીચપણાની ગંધ પણ નહોતી ત્યાં એટલે વર્ણવ્યવસ્થામાં ચે, તે ખેતી ગઈ છે. માલિક-મજૂરનો ભેદ સર્વવ્યાપક થઈ પડ્યો છે, ને ગરીબ ધનિકની અદખાઈ કરે છે. જે સહુ રોટી પૂરતી મજૂરી કરે તો ઊંચનીચનો ભેદ ત્રીકળી જાય, ને યદી પણ ધનિક વર્ગ રહે તો તે પોતાને માલિક નહિ માને, પણ પોતાને તે ધનના કેવળ રખેવાળ કે ટ્રસ્ટી માનશે, ને તેનો સુખપણે ઉપયોગ કેવળ લોકસેવા અર્થે કરશે." જાતમહેનતની આ અનિવાર્ય ફરજને ગાંધીજીએ ત્રાતનું મદત આપી દુનિયાનાં અનેક દુઃખોનો સાદો પણ રામચાલુ ઉપાય બતાવ્યો છે.

ગાંધીજીના અર્થકારણનો ચોથો ખાસ સ્વદેશી છે. 'આપણી પાસે રહેવાની સેવામાં શ્રોત પ્રેત થઈ રહેતું' એને ગાંધીજી 'સ્વદેશી ધર્મ' એવું નામ આપે છે. ગાંધીજીના સ્વદેશીનો પૂર્ણ અર્થ ન સમજવાથી કેટલાક મોટા મોટા માણસો પણ સ્વદેશીની તેમની ભાવનાને ઘણી વાર સંકુચિત કરી વખોડે છે. પણ ગાંધીજી તો વિશ્વબંધુત્વના પાયાનું મંડાણ જ સ્વદેશી ઉપર કરે છે. તેઓ કહે છે: "પાસેનાની સેવા કરતાં દૂરના રહી જાય છે અથવા તેમને હાનિ થાય છે, એવો આભાસ આવવાનો સંભવ છે; પણ તે આભાસમાત્ર છે. સ્વદેશીની શુદ્ધ સેવા કરતાં પરદેશીની પણ શુદ્ધ સેવા થાય જ છે." "સમગ્ર વિશ્વ સાથે બંધુત્વની લાગણી માટે પ્રયત્ન રાખતાં છતાં જે પાડોશીઓ વચ્ચે આપણું જીવન રાતદિવસ જાય છે, જેમની અને આપણી વચ્ચે અનેક બાબતોમાં સંઘર્ષો જીવંત છે અને જીવંત રહે છે, તેમની સાથે જ આપણો પહેલો વહેવાર થયે છે. એવા ધર્મયુક્ત બ્યવહારની અવગણના કરી વિશ્વબંધુત્વ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, અને કેવળ ડોળજ થાય." સંકુચિત અથવા ખોટા સ્વદેશી અને સાચા અથવા વિજ્ઞાન સ્વદેશી વચ્ચેનો ભેદ ગાંધીજી વળી વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે: "સ્વદેશી ન સમજવાથી જ મોટા વળે છે. કુટુંબની ઉપર મોઢ રાખી હું તેને પંપાણું, તેને ખાતર ધન ચોરું, બીજાં કાવતરાં રચું એ સ્વદેશી નથી. મારે તો તેના પ્રત્યેનો ધર્મ પાળવાનો રહ્યો છે. તે ધર્મ શોધતાં અને પાળતાં મને સર્વવ્યાપી ધર્મ મળી રહે. સ્વધર્મના પાલનથી પરધર્મોને કે પરધર્મને હાનિ પહોંચે જ નહિ, પહોંચવી જોઈએ નહિ. પહોંચે તો માનેશો ધર્મ સ્વધર્મ નથી પણ તે સ્વાભિમાન છે. તેથી તે ત્યાજ્ય છે."

આપણા દેશના ખેડૂતોની કંગાળિયત તથા ફરજિયાત બેકારીનું જે દર્શન ગાંધીજીને થયેલું છે, તેનું આપણા મોટામાં મોટા અર્થશાસ્ત્રી કે આંકડાશાસ્ત્રીને નહિ થયું હોય. ઉપર જણાવેલી પોતાની વિચારસરણીએ આપણી દશાનું પૃથકરણ કરતાં તેમને જણાયું છે કે સ્વદેશી ધર્મનું વિસ્મરણ એ તેનું મોટામાં મોટું કારણ છે. આ સ્વદેશી ધર્મ તે કયો એ સંબંધે તેઓ કહે છે: "બધા સમજ શકે એવો, બધાને જે પાળવાની આ મુગમાં, આ-દેશમાં બહુ આવશ્યકતા છે એવો કયો સ્વદેશી ધર્મ હોઈ શકે? જેના સહજ પાલનથી પણ હિંદુસ્તાનના કરોડોની રક્ષા થઈ શકે એવો કયો સ્વદેશી ધર્મ હોય? જવાબમાં રેડિયો તથા ખાદી મળ્યાં."

પરંતુ સ્વદેશીમાં પરદેશીનો કોઈ પ્રકારનો દેવ નથી એ બાબત તેઓ ફરી ચેતવણી આપે છે: “આ ધર્મના પાલનથી પરદેશી મિલકાવાળાઓને નુકસાન થાય છે એમ કોઈ ન માને. ચોરને ચોરેલી મિલકત પાછી આપવી પડે અથવા તેને ચેરી કરતાં અટકાવવામાં આવે, તો તેમાં તેને નુકસાન નથી, લાભ છે. પાડોશી શરાબ પીતાં કે અશીષુ ખાતાં બંધ થાય તેથી કલાકને કે અશીષુનાં દુકાનદારને નુકસાન નથી, લાભ છે. અથોઅ રીતે જોઈએ અર્થ સાધતા હોય તેમના એ અનર્થનો નાશ થાય તેમાં તેમને અને જગતને લાભ જ છે...”

“પણ સ્વદેશી ધર્મ જાણનાર પોતાના કૃવામાં રૂપી નહિ જાય. જે વસ્તુ સ્વદેશમાં ન અને અથવા મહાકષ્ટથી જ બની શકે તે પરદેશના દેવને લીધે પોતાના દેશમાં બનાવવા બેસી જવું તેમાં સ્વદેશી ધર્મ નથી. સ્વદેશી ધર્મ પાળનાર પરદેશીનો કદી દેવ કરશે જ નહિ. પૂર્ણ સ્વદેશીમાં કોઈનો દેવ નથી, એ આંકડો ધર્મ નથી; એ પ્રેમમાંથી, અહિંસામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો સુંદર ધર્મ છે.

પરંતુ આ સ્વદેશી ધર્મનું વિસ્તરણ આ યુગમાં આપણા દેશ જ ક્યું છે એમ નથી. ખીજા દેશોએ તેનો વધારે અને મોટા પ્રમાણમાં ભંગ કર્યો છે. આજે એકએક સુધરેલો ગણતો દેશ ખીજા દેશોના ઉદ્યોગોનો નાશ કરવા તથા પોતાના દેશનો માલ ખીજા દેશોમાં છુસાડવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. તે માટે દેશપરદેશનાં બજારો કબજે કરવા દેશ દેશ વચ્ચે ઝવલેણ હરીફાઈ ચાલી રહી છે. વળી તે માટે જરૂરનો નાખી પરદેશી માલને પોતાના દેશમાં આવતો અટકાવવાની તથા પોતાના દેશના વેપારઉદ્યોગને મદદ આપી ખીજા દેશનાં બજારોને પોતાના દેશના માલથી ભરી કાઢવાની પ્રયાત્નો જ આશ્રય લેવામાં આવે છે એટલું નથી. બજારો કબજે કરવા લશ્કરી બળનો તથા રાજકીય સત્તા અને કુટિલ નીતિનો પ્રયોગ પણ છૂટથી કરવામાં આવે છે. આખી દુનિયા તેનાંથી ત્રાહિ ત્રાહિ પુકારી રહી છે. સઘળા દેશો શુદ્ધ સ્વદેશી ધર્મનું પાલન કરતા યર્ષા જાય એ જ આજના ભયંકર કલદમાંથી બચવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે. તેથી જ ગાંધીજી સ્વદેશીને આ યુગનું મહાંત કહે છે.

ગાંધીજીના અર્થકાગળના આ ચાર મુખ્ય પાયા છે: અસ્તેય, અપરિગ્રહ, જનમહેનત અને સ્વદેશી. એ લગભગ ગાંધીજીના જ સમ્બોધનાં સમજી લીધા પછી અત્યારની આર્થિક અવસ્થા તથા આર્થિક અન્યાયો અને લુલ્લભોનું નિરાકરણ ગાંધીજીના આ સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે કેવી રીતે થાય તે જોઈશું.

આજે દુનિયામાં થોડાક ધનાઢ્યો પાસે તેમને ન જોઈતી વસ્તુઓ ભરેલી પડી છે; તે રખડી જાય છે, બગડી જાય છે; બ્યારે તેમને અભાવે કરોડો રવડે છે, ભૂખે મરે છે, ટાંઢે દરે છે. ધનાઢ્ય વર્ગને પોતાનું ધન શી રીતે વાપરવું તથા પોતાનો વખત કેમ ગાળવો એ સૂઝતું નથી: કોઈ પણ જાતના ઉપયોગી કાર્યને અભાવે. અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષોને ‘ન ગમવાનો’ રોગ લાગે છે. અને દિલ્લ-બહાલાવા : અનેક ખર્ચાળ અને સમાજને હાનિકારક પ્રયોગો કરતાં છતાં તેમને જીવન ભોંરણ લાગે છે. ત્યારે ખીજી તરફથી, કરોડો મોણિસોને શરીર ધસાઈ ધસાઈને તૂટી જાય. તેટલું સખત વૈતકું કરવું પડે છે; અને તેમ છતાં પેટપૂરતું ખાવાનું મળતું નથી. વળી દરેક સુધરેલા દેશમાં બેકારી ભોગવતાં લાખો સ્ત્રીપુરુષોનાં ટોળાં વાટે ને વાટે રખડતાં ફરે છે. અમેરિકા અને જર્મની

જેવાં શ્રીમંત દેશોમાં તેમ જ હિંદુસ્તાન અને ગ્રીન જેવા ગરીબ દેશોમાં મોટા જનમુદાય બેઝકારી અને તંગીની લયંકર, વેદનાથી મુર્ચ્છિત થઈને પડયો છે. આ બધું જ આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય અન્યાયો તથા જીવમોને લીધે થઈ રહ્યું છે, તે નાજૂદ કરવાનો ઉપાય ગાંધીજીના અર્થકારણમાં રહેલો છે.

બીજી તરફથી આ યુગના તમામ અન્યાયોને નાજૂદ કરવાનો જખરદસ્ત કાર્યક્રમ રશિયામાં અત્યારે સત્તા ધરાવતા સામ્યવાદી મંડળે હાથ ધર્યો છે. તેમના કાર્યક્રમમાં વર્ગ-કેસલ ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂકવામાં આવે છે. ઉત્પત્તિનાં સાધનોની માલિકી ધરાવતા વર્ગ સાથે મજૂરવર્ગે તીવ્ર કલહમાં ઊતરી તે વર્ગને નાજૂદ કરવો એ તેમનો કાર્યક્રમ છે. અને તે માટે તેઓ હિંસામય ક્રાન્તિને અનિવાર્ય ગણે છે; બ્યારે ગાંધીજી સમાજમાં ઝેરવેર ફેલાવ્યા વિના પ્રેમ અને અહિંસાથી આ બધું કરવા ઇચ્છે છે. અત્યારે મોટે ભાગે આગસ્ટ થઈ પડેલા જમીનદારોના લાખો એકર જમીન ઉપરના નિરંકુશ માલકીહક, મોટાં મોટાં કારખાનાં તથા ઉત્પત્તિનાં અને વ્યવહારનાં જખરદસ્ત સાધનો ઉપર ખાનગી મૂડી-દારોના માલકીહક તથા મોટા મોટા લેણદારોના હકો જે ગરીબોના શ્રોત્રણનાં સાધન બની રહ્યાં છે, તે તમામ હકોનું શોધન થવું જોઈએ એવું ગાંધીજીએ બીજી ગોળમેજી પરિપક્વમાં જણાવ્યું હતું અને શ્રી. જવાહરલાલજી સાથેના પેલા મશહૂર પત્રવ્યવહારમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. પરંતુ એ શોધનમાં તેમની પદ્ધતિ ધનિકા પ્રત્યે દ્રવની નહિ, પણ ગરીબો પ્રત્યે પ્રેમની છે. ધનિકા અને મૂડીદારોના માલકીહકોનો તેઓ તદ્દન ઇનકાર નથી કરતાં, પરંતુ માલિકીના હકની સાથે ગરીબોના લાભની દૃષ્ટિએ માલિકીની ફરજને તેઓ ધનિકા સાથે સ્વીકારાવવા માગે છે. ધનિકા અને માલિકાના હકો તેઓ જૂંદવી લેવાનું નથી કહેતા, પણ તેમના ધનમાં અને માલિકીમાં રહેલો પ્રતિષ્ઠાનું ખંડન કરવા તેઓ ઇચ્છે છે. ધનિક અથવા માલિકની પ્રતિષ્ઠા તેના ધનમાં અથવા માલિકીમાં ન હોય, પણ ધનના સમાજને અર્થે કરવામાં આવતા મુદ્દપરોગમાં. હોય, સમાજને અર્થ માલિકીની ફરજને અદા કરવામાં હોય. ઝેરવેર ફેલાવ્યા વિના જૂની પ્રતિષ્ઠાઓ તોડી તેને સ્થાને નવી પ્રતિષ્ઠાઓ સ્થાપીને તેઓ સમાજમાં ક્રાન્તિ આણે છે. વળી દરેક વસ્તુનો તેઓ અહિંસક રીતે વિચાર કરતા હોવાથી તેમનો એક જૂની પ્રતિષ્ઠાઓના ખંડન કરતો નવી પ્રતિષ્ઠાઓના ખંડન ઉપર વધારે રહે છે. દાખલા તરીકે, વિલાયતી કપડાંના અને ફેશનવાળા પોશાકની પ્રતિષ્ઠાના ખંડન ઉપર ભાર મૂક્યા વિના ખાદીના સાદા પહેરવેશની પ્રતિષ્ઠા તેમણે સ્થાપી. પરિણામે, આ પહેરવેશ વર્ષમાં આપણા દેશમાં પહેરવેશની આવડી મોટી ક્રાન્તિ થઈ ગઈ તોપણ વિલાયતી કપડાં પહેરનારની કે વિલાયતી ફેશનવાળાની પગવણી ચવાનો એક પણ ટકિરસો બનવા પામ્યો નથી. અને તેમ છતાં ખાદીએ સમાજમાં પ્રવર્તતા જીવનચર્યાના પ્રતિષ્ઠાને મોટે ભાગે તોડી નાખ્યા છે. અને તે સામાજિક સમાનતા તથા જાતમહેનત દ્વારા સામાજિક સેવાનું પ્રતીક બની છે. તે જ પ્રમાણે ધનની પ્રતિષ્ઠાના ખંડન ઉપર ભાર મૂકવાને બદલે ગાંધીજી સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકારેલી ગરીબાઈનો પ્રતિષ્ઠાના ખંડન ઉપર ભાર મૂકે છે. પોતાના કાર્યક્રમમાં શાન્તિમય, રક્ષાત્મક કાર્યોને તેઓ ખૂબ જ મહત્ત્વ આપે છે, તેમજ કારણ પણ તેમની અહિંસા વૃત્તિ જ છે. રક્ષાત્મક કાર્ય દ્વારા તેઓ સમાજની આર્થિક રચના એવી કરવા માગે છે, જેથી વધારે પડતો ધનસ્રોત અશુદ્ધ થઈ પડે અથવા

અપવાદરૂપ હોય; મૂડીદારોના હાથમાં વધારા પડતી સત્તા આવી જ ન શકે; સમાજસાંધો તમામ પ્રકારની વિપ્રમતા આપોઆપ ઓછી થઈ જાય અને સામાજિક અન્યાયો કે શુભમેત્રો ઉદ્ભવ જ ન થવા પ્રાપ્ત.

આજે સર્વત્ર મોટા પાયા ઉપર અને કારખાનાં દ્વારા ઉત્પાદનપદ્ધતિ ચાલી રહી છે અને તેનું ત્રણેય વધવા તરફ છે. તેને લીધે ઉત્પત્તિનાં સાધનો એક નાના વર્ગના કબજામાં આવી પડ્યાં છે; એ વર્ગ સમાજને ઉપયોગી વસ્તુઓ પૂરી પાડવાની તેમજ નહિ, પણ પોતાના નફા ઉપર જ નજર રાખીને વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરે છે; વળી પોતાના જ દેશમાં ઘણી જે જરૂરની વસ્તુઓ વિના લોકો સ્વડતા હોય ત્યારે પણ લગતી જ વસ્તુઓનું વધારે પડતું ઉત્પન્ન કરી તેનો તેઓ પરદેશ નિકાસ કરે છે. મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન, એક નાના વર્ગના હાથમાં ઉત્પત્તિનાં સાધનોનો કબજો, અને ખાસ જરૂરિયાતની નહિ પણ સુખ સગવડની અને મોજશોખની ગણાય એવી વસ્તુઓનું વધારા પડતું ઉત્પાદન, એ ત્રણ વસ્તુઓ આખી દુનિયાના ગરીબવર્ગના શોષણનાં મુખ્ય અંગો છે. સામ્યવાદીઓ આ અનિષ્ટોનો ઉપાગ્ર માલિકી ધરાવતા પેલા નાના વર્ગનો નાશ કરી તેની પાસેથી ઉત્પત્તિનાં સાધનો સૂંટવી લઈને કરવાનું સૂચવે છે. પણ એક યા યીગ કારણે આવી બળજબરીની પદ્ધતિ અખત્યાર કરવાનાં પ્રરિણામો, આજે રશિયા તથા ગ્રાપાનમાં, તેમજ જર્મની અને ઇટલી જેવા દેશોમાં પ્રવર્તી રહેલા હોય અને ત્રાસ ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. ઉપર જણાવેલાં ત્રણે અનિષ્ટોનું તિવારણ નાના પાયા ઉપર ઉત્પાદનની પદ્ધતિમાં તથા સ્વદેશી ધર્મના પાલનમાં રહેલું છે, એમ ગાંધીજી જણાવે છે. દરેક ગામ અથવા તો એકસરખી કુદરતી પરિસ્થિતિવાળો રચાનિક પ્રદેશ અર્થશ્રવ-હારનું એક લગભગ સ્વયંસંપૂર્ણ ઘટક બની રહે, દરેક કુટુંબ પાસે ઉત્પત્તિનાં સાધનો તેનાં પોતાનાં જ હોય, વસ્તુઓનું ઉત્પાદન નફાને માટે અથવા દૂરના બજારમાં એ માલ વેચવાને માટે નહિ, પણ પોતાની અથવા પોતાના પાડોશીઓની જરૂરિયાત પ્રમાણે માટે જાણે તેમના વાપરવાને માટે જ હોય;—આવી વ્યવસ્થામાં વધારેપડતા ઉત્પન્નતો અથવા લગતી વસ્તુઓના ઉત્પન્નનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થવા પ્રાપ્તો જથી. ઘણાં ખરાં કુટુંબો પોતાના ઉપયોગની લગભગ બધી જ વસ્તુઓ જાતે તૈયાર કરી લેતાં હોય, જે વસ્તુઓ જાતે ન બનાવી શકાતી હોય અને જતાં જરૂરની હોય તે વસ્તુઓ પણ જ્યાં સુધી પોતાની પડોશમાં તૈયાર થતી હોય ત્યાં સુધી બહારથી લાવીને ન વાપરવાના સ્વાભાવિક ધર્મનું તેઓ પાલન કરતાં હોય, એટલે અત્યારે જે આયાત-નિકાસના વેપારની માટે જાણે અનાવશ્યક અને નિર્ણયક વૃદ્ધિ થઈ ગઈ છે, તથા જે વેપારે દેશ દેશ વચ્ચે લડાઈનું સ્વરૂપ પકડ્યું છે, તે વેપાર આપોઆપ ઓછો થઈ જાય. બધી તો પોતાની પડોશમાં જે વસ્તુઓ બનતી અશક્ય જ હોય, અથવા મહાકષ્ટે બની શકે તેવી હોય તેવી જ આજ્ઞાત ચાય અને પોતાના પ્રદેશમાં બનતી વસ્તુઓથી આખા પડોશની જરૂરિયાતો પૂરી પડ્યા બધી જે કાળજ રહે તેના જ નિકાસ થાય.

વળી અત્યારે પૈસો સર્વોપરિ બની ગયો છે. પૈસાને જોઈ એક વર્ગ બીજા વર્ગને શુભામીની બેડીમાં જકડી શકે છે. એ પૈસાની સત્તા પણ આ અર્થરચનાથી નાબૂદ થઈ જાય, અથવા ઘણી કમી થઈ જાય. કારણ કે આ અર્થરચનામાં પૈસાની જરૂર જ થાડી ઓછી થઈ જાય છે. વળી માણસ જ્યારે પોતાના અથવા પાડોશીઓના ઉપયોગને માટે જ વસ્તુઓ

બનાવે છે, ત્યારે તેના મનમાં તે વસ્તુના મૂલ્યની આંકણી, તે વસ્તુ બનાવનાં પદોના શ્રમ ઉપરથી તથા તે વસ્તુ જીવનમાં કેટલી ઉપયોગી છે તે ઉપરથી, તે જરાબર કરી શકે છે; પરંતુ માણસ ન્યારે વેચવાને માટે વસ્તુઓ બનાવે છે અને પોતાની જરૂરની વસ્તુઓ ખરીદી લે છે ત્યારે શ્રમના અને ઉપયોગિતાના ધોરણથી વસ્તુઓના મૂલ્યની આંકણી ન કરેતાં તે પૈસાથી અંગારા મૂકે છે અને જુલાવામાં પડે છે આનો સંચોટમાં સંચોટ દાખલો નેવો હોય તો જે ગામમાં કેરીના સંચા હોય છે ત્યાં ખેડૂત બાઈઓ હાથમાં ઘોડા ચળકતા ફૂકા આવે તેથી લોભાઈને પોતાનાં બાળકોનાં મોંમાંથી કાઢીને ફૂકા વેચી આવે છે તે છે. તે પૈસા વડે કાચની બંગડીઓ, વિલાયતી વાવણ અથવા બાળકો માટે પીપરમિન્ટની ટીકડીઓ તે ખરીદે છે. ઉત્પાદનના શ્રમની અને જીવનને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ફૂકની સરખામણીમાં આ વસ્તુઓ જીભ જ ન શકે. છતાં પૈસાથી અંગારા નર્તન એ બાઈઓ જુલાવામાં પડીને આમ કરે છે. ખેડૂતો પોતાના ખેતરમાં પાકતું સાડું અનાજ તથા પોતાના ઘેરનું સાડું ઘી વેચીને ઘણી વાર હલકું અનાજ અને ચા ખરીદે છે, કપાસ વેચી મિલનાં કપડાં ખરીદે છે, ઘરના પકિલા મુંદર તલ વેચી મગફળીનું અથવા એવી હલકી જાતનું અથવા ભેજવાળું તેલ ખરીદે છે તથા ગોળ વેચી ખાંડ ખરીદે છે, તેઓ ખેતરનો ધંધો જ કરે છે. પણ બધો વ્યવહાર નાણાં મારફત ચાલતો હોવાથી ખેડૂતોને આમ કરવું પડે છે. વળી નાણાંવ્યવહારમાં ઊતરતાં જ તે શાહુકારના પંજામાં સપડાઈ પડે છે. આજે તો ખેડૂતને નાણાંવ્યવહારમાં ન ઊતરવું હોય તો પણ જમીનમહેસૂલ તો નાણાંના રૂપમાં ભર્યા વિના ચાલેજ નહિ એટલે ખેડૂતને નાણાંવ્યવહારમાં ઊતરવાની ફરજ પડે છે. પંચાસ ટકા કરતાં વધારે ખેડૂતોને કેવળ જમીનમહેસૂલ ભરવા માટે કેવામાં ઊતરવું પડે છે. આ ઉપરાંત બજાર માટે ઉત્પાદન કરવાની આજની પ્રથાને લીધે આપણી જરૂરિયાતની તમામ વસ્તુઓ નાણાંથી ભેજવવાની હોય છે. એટલે માણસને મન નાણાંનું મહત્ત્વ એટલું બધું વધારે લાગે છે કે વિનિમયને સરળ કરવાનું તેનું જે મૂળ કાર્ય તે વિસરાઈ જઈ, તે સાધન મટીને જીવનનું સાધ્ય બની જાય છે. પછી લોકો પૈસાનો જ સંગ્રહ કરવાની ખટપટમાં પડી જાય છે. ગાંધીજીના અર્થકારણમાં પૈસાનું મહત્ત્વ અને તેની સત્તા આપોઆપ ખૂબ ઘટી જાય છે અને તેને તેનું અસલ સ્થાન મળે છે. ગાંધીજીની અર્થવ્યવસ્થામાં 'એકસએન્જ' અને 'રશિયા' ની ચાલાકી અને દગલબાજીને માટે અવકાશ જ રહેતો નથી.

પરંતુ ગાંધીજી ન્યારે કહે છે કે ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઉદ્યોગ ખેતીનો છે અને અનાજ ઉપરાંતની બીજી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ખેડૂત પોતાની ખેતીના ધંધાને મદદગાર એવા ગુહુઉદ્યોગો કરીને મોટે ભાગે બનાવી લે તથા ખેડૂતના જીવન અને ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલા એવા વણકરના, સુતારના, લુહારના, મોચીના, કુંભારના, તેલોના એવા ઉદ્યોગો પણ ધરંદરથી પદ્ધતિએ ચાલે જેથી ગામ અથવા પ્રદેશ મોટે ભાગે સ્વયંસંપૂર્ણ બની રહે ત્યારે એવાં સંવાલ પૂછવામાં આવે છે કે યંત્રોની આટલી બધી શોધખોળો થઈ છે અને જોને લીધે રચળ અને કાળનાં બંધનો ભૂંસાઈ જઈ આખી દુનિયા એક જ બજાર બની ગઈ છે તે બધી સગવડો શું જતી ફરકી? યંત્રોના સાર્વત્રિક પ્રયોગથી કાંઈ પણ ફાયદો થયો હોય તો તે એક નાના વર્ગને જ થયો છે. બહુ જનસંમુદાય તો તેથી હાકટો-ભયંકર કંજાલિપત અને દુઃખમાં જ આવી પડ્યો છે. એ હકીકત આખી સામે જવાબરૂપે છે. પરંતુ એ હમણાં આજુએ રાખી જણાવીશું કે ગાંધીજીએ યંત્રોનો યંત્ર તરીકે કદી વિરોધ કર્યો જ

નથી. યંત્રો વિષે એક વાતચીતમાં સાંધીજીએ કહ્યું હતું: “મારો વાધો યંત્રો સામે નહિ પણ યંત્રોની ઘેલછા સામે છે. જેને શ્રમનો અથવા કરનાર યંત્રો કહેવામાં આવે છે તેની આજે ઘેલછા લાગી છે. એક તરફથી શ્રમનો અથવા થયે જાય છે અને બીજી તરફથી લાભો માણસો યંત્રોને લીધે બેકાર પડી જાયે. મરતાં રહતાં ઉપર લટકે છે. શ્રમને શ્રમનો અથવા હું જરૂર-પસંદ પડે તે અમુક વર્ગને માટે નહિ, આખી માનવજાતને માટે થવો જોઈએ. સંપત્તિનો સંચય થોડા ગણનાં ગાંધાના હાથમાં થાય એ નહિ, પણ સહુની આસે થાય એ હું ઇચ્છું. આજે તો થોડા માણસોને કંરોડોની કાંધે ઉપર ચડી એસવામાં યંત્રો મદદગાર થઈ રહ્યાં છે. અત્યારની આ વ્યવસ્થા સામે મોટી તમામ શક્તિ ખર્ચાને હું શુદ્ધ ચલાવી રહ્યો છું.”

પોતાનો વિરોધ યંત્રો સામે નહિ પણ યંત્રોના ઉપયોગ સામે છે, એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરતાં તેમણે જણાવ્યું છે કે: “પરંતુ હું એટલું ઉમેરવાં ઇચ્છું છું કે વૈજ્ઞાનિક અને વ્યવસ્થિક સંશોધનો એ પ્રથમ લોભનાં સાધન મટી જવાં જોઈએ. પછી મજૂરો પાસે ગર્ભ ઉપરાંત કામ કરાવવામાં નહિ આવે, અને યંત્રો નડતર રૂપ થવાને બદલે મદદરૂપ થઈ પડશે. મારો ઉદ્દેશ તમામ યંત્રોનો વિનાશ કરવાનો નથી; પણ તેની મર્યાદા આંકવાનો છે.” અતિશય ખર્ચા અને મોટા પાયા ઉપર જ ચાલી શકે એવાં યંત્રો ઉપર જ ગાંધીજી મર્યાદા મૂકવા માગે છે. આ બાબતે સ્પષ્ટ કરતાં તેઓ કહે છે: “માણસનો વિચાર પ્રધાનપણે કરવાનો છે. વપરાશને અભાવે માણસની અવધેવોને મર્યાદા અને જરૂર કરી નાખવા તરફ યંત્રોની પ્રવૃત્તિ ન હોવી જોઈએ.” સિંગરનાં સીવવાનાં સંચો તથા સાઈકલ જેવાં માનવશ્રમથી જ ચાલતાં યંત્રોને તેઓ વધાવી લે છે. સિંગરનાં સંચો વિષે તેઓ કહે છે: “સઘળી આધુનિક શોધોમાં બહુ ઉપયોગી એવી થોડી શોધોમાંની આ એક છે. તે શોધની પાછળ અદ્ભુત ઇતિહાસ છે. પોતાની જીને હાથે સીવવાનું કેટલાકાને હાથ કામ કરતાં સિંગરે જોઈ તેના પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમને ખાતર, તેને એ અનાવશ્યક શ્રમમાંથી ઉગારી લેવા તેણે આ સંચાની યોજના કરી. તેમ કરીને તેણે માત્ર પોતાની જીનો જ શ્રમ ન બંચાવ્યો, પણ તેના સીવવાના સંચો ખરીદી શકે તે સહુને હાથે સીવવાના કેટલાકાનેલા શ્રમમાંથી મુક્ત કર્યા.”

પરંતુ આવા સંચા બનાવવા માટે મોટાં કારખાનાં જોઈએ તથા તેમાં લૌતિક શક્તિથી ચાલતાં યંત્રોનો પણ ઉપયોગ કરવો પડે, એ દલીલના જવાબમાં તેઓએ કહ્યું છે: “હા; પરંતુ હું એટલો સમાજવાદી તો છું જ કે, આવાં કારખાનાં રાષ્ટ્રની માલિકીનાં હોય અથવા રાજ્ય તરફથી ચાલતાં હોય એમ કહું આવાં કારખાનાં અત્યંત મુંદર અને આદર્શ પરિસ્થિતિમાં ચાલતાં હોય. નફાને માટે નહિ પણ લોકહિતને માટે તેની હસ્તી હોય. મારે તો એ જોઈએ છે કે મજૂરોની સ્થિતિમાં સુધારો થાય. ધનનો જે ગાંડો ધો લાગ્યો છે તે અટકે. મજૂરોને કેવળ મારી રાજ મળે એટલું જ નહિ પણ જેમાં સંપત્તિ વૈતરું ન હોય એવું કામ તેમને હંમેશ મળી રહે. આવી સ્થિતિમાં જે રાજ્યને અથવા તેના માલિકને જેટલો લાભ કરશે તેટલો જ લાભ તે અધાવનાર મજૂરને પણ કરશે. સિંગરના

શ્રી. રામચંદ્રન નામના સાન્નિધિનર વિદ્યાર્થીઓએ આ વાતચીત તા. ૧૩-૧૧-૧૯૩૧ના રોજ ઇન્ડિયામાં પ્રગટ થયેલી છે.

એ શરતો અનિવાર્ય છે: એક તો હિંસામય ક્રાંતિ કરી અમુક મંડળે પ્રથમ રાજ્યસત્તા હસ્તગત કરવી જોઈએ; અને બીજું, એ મંડળે બધા ફરકારો જરૂર પડે તો જળપદસ્તીથી કરવા જોઈએ અને નવી વ્યવસ્થા ચલાવવી જોઈએ. પરિણામે, આજે રશિયામાં ચાલુ છે તેવી જળમરી અમલદારશાહી ઊભી થયા વિના ન રહે રશિયાના સામ્યવાદીઓ પોતાને લોકહિતના ઉદ્દેશથી જ પ્રેરાયેલા માનીને, પોતાને લોકોના સાચા પ્રતિનિધિઓ ગણે છે. પરંતુ તેમના એ પ્રતિનિધિત્વ ઉપર લોકોના કશો અંકુશ તો નથી જ. તેઓ કહે છે ખરા કે લોકો સમજતા થઈ જશે તેમ તેમ રાજ્યસત્તાની બળજબરી આપોઆપ ઘસાઈ જશે. પરંતુ આજે જેઓએ સત્તા કબજે કરી છે તેઓએ સત્તા બિનતકરારે છોડશે કે કેમ, એ બહુ વિચારવા જેવું છે. વળી આ સમાજવાદી કાર્યક્રમ પ્રમાણે ન્યાં સુધી રાજ્યસત્તા લોકોના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં નથી આવી, ત્યાં સુધી તો માત્ર વાતો અને ભાષણો જ તથા યોજનાઓ જ કરવાની રહે છે. રાજ્યસત્તા હાથમાં આવે ત્યાં સુધી જેને ‘ઓર્ગેનાઈઝ’ કરવું એમ કહેવામાં આવે છે તે સિવાય કશું જ થઈ શકતું નથી. પરંતુ ગાંધીજીનો આખો કાર્યક્રમ એવો છે કે અત્યારની ધણીખરી ગૂંચો લોકોના પોતાના જ પુરુષાર્થથી તથા સ્વાવલંબનથી ઉઠેલી શકાય છે. રાજ્યસત્તા હસ્તગત કર્યા પહેલાં પણ તેઓ શીઘ્ર રચનાત્મક કાર્ય કરી પોતાનું હિત સાધતા થઈ જઈ શકે છે. જો કે લોકોના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં સત્તા હોય તો અનિષ્ટો વહેલાં દૂર કરી શકાય અને સુધારા સત્તર થઈ શકે, એ વસ્તુની ગાંધીજી અવગત કરતાં નથી. અત્યારે દલિત હાલતમાં પડેલા લોકો ઉદ્યોગ અને સ્વાવલંબનનો માર્ગ પકડી રચનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા પોતાની શક્તિ વધારતા જાય તો તેઓ સાચું પ્રગતિનંત્ર આપોઆપ ભોગવી શકે. કારણ, તેમની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને લીધે, પોતાના જે પ્રતિનિધિઓને તેઓ નિયમન કે વ્યવસ્થા સોંપે તેમના ઉપર યોગ્ય અંકુશ રાખવાની શક્તિ તેમનામાં આવી, ગઈ હોય છે. પોતાની સાચી રિયલિટીનું માણસને જાન થયું કે તરત જ માણસ તે સુધારવા પ્રત્યક્ષ કાર્ય દ્વારા મંડી શકે છે અને તેમ કરતો તે પોતાના ધ્યેયે પહોંચે છે, એ બીજા બધા કાર્યક્રમે કરતાં ગાંધીજીના કાર્યક્રમની શ્રેષ્ઠતા છે.

ગાંધીજીના કાર્યક્રમની બીજી વિશેષતા એ છે કે તેમાં અમુક વર્ગનું—લલેને તે વર્ગ બહુ મોટો હોય પણ—એકલા એક વર્ગનું જ નહિ પણ સંકળ માનવજાતિનું કલ્યાણ સમાયેલું છે. તેમના કાર્યક્રમમાં નાનામાં નાના વર્ગોના પણ ઉચ્છેદ નથી. જે વર્ગ આજે અન્યાય અને ભુલમ કરી રહ્યો છે તેનો પણ પ્રેમ અને અહિંસાથી હૃદયપલટો કરવાનો છે. સમાજના એકેએક વર્ગને તેમાં ન્યાયયુક્ત અને સમસ્ત જનસમાજને હિતકારી એવે સ્થાને સ્થાપીને સર્વોદય સિદ્ધ કરવાનો ગાંધીજીનો માર્ગ છે.*

નરહરિ દારકાદાસ પરીખ

ગ્રામજીવનની પુનર્ગતિના

[ગાંધીજી વાણી]

આર્થિક પ્રકાર

જ્યારે ખાદીનું કામ ગામડાંઓમાં દાખલ થયું અને ત્યાં ત્યાં દાખલ થયું ત્યાં ત્યાં પાંચ પાંચની કમાણી વધી અને તેની સાથેસાથે ગામડાંઓમાં જગૃતિના અંકુર ફૂટ્યા. કમાણી અને જગૃતિનાં કારણો જુદાં છે, એ દરેક માણસ જોઈ શક્યો નથી. માત્ર કમાણી વધારવાથી ફાયદો થયો નથી એ હું પુરવાર કરવા ઇચ્છું છું. જગૃતિ હોય તો કમાણી વધારવાનો પ્રયાસ થાય, ખોટા માર્ગે વ્યય થતો અટકે અને લોકોમાં સ્વમાનનું ભાન જાગે. દૂધ વેચવાથી કમાણી સારી રીતે વધે છે, પણ તેની સાથે સાથે જગૃતિ કે સ્વમાન આવે જ છે એમ નથી.

જે પ્રજાની કમાણી વધારવા માટે અનેક પ્રયાસો થયા છે. મારાં બી વગેરે વાદીને અને એકંદરે ખેતી સુધારીને કમાણી વધારી શકાય. તેવી રીતે સહકાર્યના તત્ત્વ પર રચાયેલી મંડળાઓ મારફત કમાણી વધારાય, માલના સારા ભાવ આવે અને સૌંધી ખરીદી કરી શકાય. આર્થિક લાભ થાય, પણ તેની પાછળ નૈતિક લાભ ધણો ઓછો હોય છે. નૈતિક લાભ નથી થતો એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ થશે. કળવણી વધારીએ કે વધારે સંગીન કરીએ તોપણ લાભ થાય, પણ વધે સુધી કળવણીથી જે લાભ થઈ શક્યો નથી તેવો લાભ રાજકીય ચળવળ વખતે થાય છે તે અનુભવ માત્ર આ દેશનો નથી, પણ આખો જગતનો છે.

હવે આ ઉપર અતિવેલા બધા માર્ગો સરકાર મદદ કરે છે તે ઉપરાંત એક નવો પ્રયત્ન જોવા મળે છે તે તેનું પ્રતિષ્ઠાન કરે છે. અમેરિકાના Y. M. C. A. (જુવાન પ્રિયંતીઓનું મંડળ) ના ડા. રોબર્ટ હેચ જેમણે 'અપ દ્રોમ પોવર્ટી' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તે ત્રાવણકોર રાજ્યમાં મોટા પાયા પર પોતાનો અખતરો અજમાવી રહ્યા છે. તેમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રજાની જગૃતિ થતી નથી કારણકે તે ગરીબાઈની નીચે છુંદાઈ ગઈ છે; માટે તેની ગરીબાઈ ટાળવી. તેટલા માટે એમણે કેટલાક ધંધાઓ (ઉદ્યોગો) ગામડાંમાં શરૂ કર્યા છે. મુખ્ય ત્રણ છે: (૧) મધમાખીઓને ઉછેરીને મધ તૈયાર કરવું; (૨) રેશમી કીડાઓને ઉછેરીને રેશમના કોશેટા પેદા કરવા; અને (૩) મરઘાં, બતકોની જોલાદ સુધરોવી. આ બધું કરવાની સાથે પ્રજાની વ્યવસ્થાસંકીર્ણ અને જ્ઞાનની જિંદગીમાં ખીલવવાં. ગાંધી-મુંડમાં આવી પડ્યાં એટલે એમણે પણ કાંતવાનો વિષય હાથમાં લીધો છે; પણ ખાદીના વણાટ માટે કારીગરો તૈયાર કર્યા હોય એવું જાણવામાં નથી. કાંસેબામાં આ અખતરો જોઈએ તેટલો સફળ થયો નથી, પ્રજાજનો તેમ જ અમલદારો તેની નિષ્ફળતા વિશે ટીકા કરે છે તે આપણે લંકામાં ન લઈએ અખતરોએ સફળ થવામાં વિલંબ થાય છે. મૂળ વાત તો એ છે કે કમાણી વધે તેનાથી એટલું કે ગ્રામપ્રજાનું દારિદ્ર્ય ટળવાનું નથી. જે

અત્યંત ગરીબ છે તે આના અખતરા જ્ઞવાના નથી થોડા વધારે લોકોને નવો ધધો મળશે એટલા પૂરતી રાહત મળશે ખરી આટી તો, આવડ વધશે અને જાવડ પણ વધશે આપણુ દેશમા જન્મપ્રમાણુ ધણુ મોટું છે જે વસ્તી વધવાને લીધે રાષ્ટ્રનુ ભય થયુ હોત તો તેમ થયુ નથી ગણુ કે મંજુપ્રમાણુ પણ વધારે છે (જે કે ખરી રીતે જોતા આ દેશને વસ્તી વધવાથી નુકસાન થઈ રહ્યુ છે) આપડ વધે તેની સાથે માથે રહેણીકરણુ અને સરકાર ઊંચા પ્રકારના થાય તો એ ઉમાણી આર્થિક કહેવાય.

ગાયને ડાપાસીઆ વગેરે પૌષ્ટિક આરાડ આપવામા આવે તો તેનુ દૂધ વધે અને તેમા ચીકાશ પણ વધે, પણ જો તેના વાજરડાને ખાના ન મળે તો તેનુ શુ કામનુ ખેડૂત ડાપાસીઆ આપે છે, પણ દૂધ તો ચોરી લે છે, તે પ્રમાણે વધારાની આવકનો હિસ્સો મરજારની તિજોરીમા જવાનો હોય તો પ્રજાને એવા ઉદ્ધમમા પડાથી શો હાથે કાઢ પણ રીતે પ્રજામા નહુ બગ આવતુ હોય તો આપણુ તેને વધાવી લઈશુ આર્થિક લાભને ગહાને જે કંઈ જનશ્રુતિ આવતી ફરે તે સ્વીકારીશુ, પણ તેની કિંમત ખોળી આંકવી નથી

આશ્રમોનો પ્રકાર

હવે આપણે ત્રીજા પ્રકારનો વિચાર કરીએ આશ્રમ એ ઋષિમુનિઓનુ નિવાસસ્થાન હોય કે ન હોય-ગાંધીય અળવળને અંગે નીકળેલા આશ્રમોનો જ હું વિચાર નથી કરતો- કોઈ સામાન્ય મદિરમા આધુનિક આદર્શો પોષતો નાગો ગાવો હોય તો, તે મદિરને આશ્રમ કહીએ. ધણુ જે ખાદી કાપાલયો આશ્રમ જેવા છે, ધણુય નથી જે સ્થાનમા ગ્રામપ્રજાની સાથે રહેનાર, તેમની સાથે ખૂબ સહાનુશ્રુતિ ગળનાર, તેમને ચોરીસે ક્યાંક પ્રેરણા આપનાર માણસો વમે છે, સેવા જેનો ધર્મ છે, રાષ્ટ્રની કે મનુષ્યમાત્રની ઉન્નતિમા જેને શ્રદ્ધા છે, તેને આશ્રમ કહીએ આવા આશ્રમોમા રહેનાર બધા સર્વગુણમય નહિ હોય-જેંઆ આદર્શોને પહોંચવા માટે પ્રમાણિત પ્રયામ કરતા હશે આના આશ્રમો પ્રજામા સુસરકારે ફેલાવશે પ્રજામા નીડરતા લાવશે, વખતપ્રસંગે પ્રજાને સાથ આપશે, પ્રજાની પીડ થાળડશે, પ્રજાનુ ડામ ઉપાડી પણ લેશે, સ્વમાન, સ્વાશ્રય, નીડરતા, આત્મનિર્ણય, સત્ય, શૌચ (સ્વચ્છતા)ના પ્રશ્નો ગમે તે અણુધારે વખતે જોલા થાય ત્યારે તેમને માર્ગદર્શક નીડરે એવા માણસો ત્યારે ગામડાઓમા વમશે. ત્યારે પ્રજામા ખરી જનશ્રુતિ આવશે-ત્યારે જ તેમની આર્થિક ગ્થિતિ સુધરશે, તેમનુ આત્મબળ વધશે સામ પ્રજામા નિર્ણય કરવાની શક્તિ, પહેલ કરવાની, શક્તિ નાશ પામી હોય, આગેવાની અને સાહસ ખેડવાનુ બળ ઘટી ગયુ હોય તો તે વધશે જેવા પદર વર્ધનો અનુભવ પુરવાર કરી આપે છે કે આશ્રમોએ પછાત પ્રજામા અજ્ઞ, શક્તિ રેડી છે રામવદ્મલે હમરો માણસોનુ સૈન્ય પેદા કર્યુ, તેવુ આજે પણ થઈ ગઈ છે, થયુ છે શકરાચાર્યે હમરો મડ સ્થાપીને દેશને જમ્મત કર્યો, રામદાસ આશ્રમો પણ, તેમજ, કર્યુ ગમના સમયથી તે રામદાસ સુધીના આશ્રમો બધા એક જ પ્રકારના નહોતા આજના આશ્રમો જુદા પ્રકારના હશે ગાંધીય લડતની છાંણીઓ અને આશ્રમોમા વખતે આકાશ જમીન જેટલો ફર હશે, વખતે કોઈ ગાંધીય છાંણીનુ વાતાવરણ બીજા આશ્રમો કરતા ચડીઆઉ હશે, બની શકે તેટલા ચોખ્ખા, હૃદયના, પ્રજામા રહીને તેમના સુખદુઃખ જાણનારા અને તેમની સેવા કરનારા માણસો ત્યાં રહેતા હોય તેને હું આશ્રમ કહું છું. સત્યગને લીધે વિચારો

કે તેમાંથી કુટુંબનો નિર્વાહ થઈ શકે છે. નિર્વાહનું સાધન લઈને રાષ્ટ્રસેવા કરવાનો એક માર્ગ શિક્ષકનો છે. આ ભાવના જગતમાં ફેલાઈ રહી છે.

જો ખેતીમાં જોઈએ તેટલી કમાણી નથી, જો ખેડૂત દેવાદાર બનો જાય છે તો આ ઉદ્યોગને સુધારવા માટે આખા રાષ્ટ્રની શક્તિ વાપરવી પડશે. એટલે સુધારેલાં યોજનારો, મારા રસ્તા, વેચાણખરીદીની સારી વ્યવસ્થા, નાણાંની સગવડ વગેરે માટે ગૌરવણ કરવી પડશે. જેમ આજે હિંદી સરકાર કપામ, લોખંડ, સાકરના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપે છે, તેવી જ રીતે આ રાષ્ટ્રીય અને અતિવ્યાપક મંદત્વના ઉદ્યોગને જરૂરી ટેકા આપીને પગભર કરવો પડશે. આ પ્રકારના ટેકા ઐતિહાસિકમાં, ડેન્માર્કમાં, અમેરિકામાં, ખરું જોતાં દરેક દેશમાં અપાયા છે, અપાયે છે, અને હજી અપાશે. યૌધરી મૂખતાર સિંધના પુસ્તકમાં અમેરિકામાં નિમાયેલા (Businessmen's Commission) વેપારીઓના કમિશનના નિવેદનમાંથી ઘણાં ફકરા આપ્યા છે. જેમને ગ્રામોદ્ધારનો અભ્યાસ કરવો છે તેમને આ પુસ્તકમાંથી નવું દૃષ્ટિબિંદુ મળશે.

આશ્રમે વિશે એક દુઃખની વાત કબૂલ કરવાની છે. છેક ૧૯૧૬-૨૦ની સાલમાં રાષ્ટ્રીય આર્થિકવાનોએ આદેશ આપ્યો કે યુવાનોએ ગામડે જવું. આજ સુધી એવો અનુભવ થયો છે કે લાલેખા યુવાનોને ગામડાંનું જીવન અસહ્ય લાગે છે. પ્રજાનું માનસ મમજવાનો પ્રયામ કરે તો તે કામ રસમય છે, પણ હજી ગામડાંમાં શુદ્ધિવિનિમય માટે અવકાશ થોડો છે. ગામડાંઓમાં ઘણી અગવડો છે. આપણે આ યુવાનોની નબળાઈ બતાવીને ખેંચી રહેવા જેવું નથી. આર્થિકવાનોએ એ અગવડો ઓછી કરવાની હોય. ગામડાંના કાર્યકર્તાઓને થોડા મહિના શહેરોમાં કામ કરવા માટે આણવા જોઈએ, અથવા ત્રણચાર મહિના સુધી શહેરોમાં તાલીમ માટે આણી (Refresher Classes) તેમનામાં નવું જ્ઞાન અને નવું પ્રોત્સાહન રેડવું જોઈએ, તેમનું જીવન રસમય બનાવવા પ્રયામ કરવો જોઈએ.

રાજકીય લડત હાલ મોટૂંકી રહી છે. હવે પ્રજાનું બધું રચનાત્મક કામમાં રેડાશે. તેવા પ્રમંથે ગ્રામપ્રજામાં જાગૃતિ આણીને તેમનું બધું એકત્રિત કરી તેમની ઉન્નતિની કાર્યો કરવા એ દેશસેવકોનો ધર્મ છે.

શુભન્તા મહેતા

વયનું માપ

ગણે લોટો આયુ વરસ મહિના ને દિવસંથી;
અને શ્વાસોન્ધ્વાસે સમયગણના યોગિજનની;
પરંતુ મારું હું, મનુજવયનું માપ કરવા—
થયા હુઃખી કાજે હૃદયયડકા, તે જ ગણવા.

હરિહર લલિત

નરો વા કુઝરો વા

ધર્મરાજ કને ચાલેા સત્યાસત્ય તપાસવા
શુરુએ જ કહ્યું એવું સત્યને વૈરી ના કદા.

૧

આ યુદ્ધનેા નાટક સૂત્રધાર,
હુટે હુલી ગાય બચાવનાર,
ધર્મે સમર્પી યથા થૈ કૃતાર્થ,
ઉતારવા ઇચ્છત ભૂમિભાર.

૨

અશસ્ત્ર-શસ્ત્રી, સમરાતુકલ,
ઈચ્છે બીજું ભારત-યુદ્ધ-ભાવિ,
ધર્મે તણી સૂક્ષ્મ ગતિ વિચારી,
વહે સુકાની, ધરી દીપ-દાંડી.

૩

આપથી ઉકલે એવી પ્રશ્ન-ગૂંચ પૂછું નૃપ !
'રાજનીતિ વિચારી નાઃ અમે તો ગોપ-ક્ષત્રપ.

૪

'શુરુની વેઠીને શરઝડી જળી સેન સધળી,
'ક્ષણે વાંધે તો તો પ્રહયમય છે માતૃ-ધરણી,
'તમારી સાહાયે શુણી નૃપતિ આઝ્યા સમરમાં,
'નથી, જેને બીજું ધરમવિષ્ણુ કાંઈ સ્મરણમાં.

૫

'તમારા બન્ધુ ને સુત, જનની, ને દ્રીપદી સતી
'બધું એ અત્યારે બલિ બની જશે સત્ય ઋતુમાં.
'તમારા એ સત્યે, અવરજગમાં સ્વર્ગ મળશે ?
'શકે, સૌ સંહારી, શરણગતને, સ્વર્ગ ટળશે ?

૬

'શુરુ પાસે શીખ્યો હું તો, વિશ્વયજ્ઞે પશુનર
'સ્વ-ધર્મ-યૂપથી બાંધ્યો. સદૈવ બલિ તત્પર,
'શ્રીખે, સમય-વૈષમ્યે, સમિધો હોમવાં રદ્યાં,
'ચડેલાં મુણુ દેત્રામાં, વિચારો પ્રત્યવાય ત્યાં.

૭

૮

‘શકે ધરા ઉન્નતી, મહાત્મા-

સ્વપુત્રને વિશ્વ સમસ્તનો ગણી
‘પરંતુ “મરિા ને રહ્યો” વિચારે-

સખેદ-હર્ષ-શ્વસને રહી ધમી

૯

‘ભલે તો, સ્વર્ગનો હોમી સાચવો સ્વર્ગદાર, મા
‘વિશ્વને કોલ વાંચીને’ ગયાવો શરણે ધરા.

૧૦

‘અમે તો સ્કૂલ-દાદિના, પરંતુ એટલું સૂઝે:
‘વિશ્વના ધર્મની સામે વ્યક્તિનો ધર્મ’ ની ટકે.

૧૧

‘દાળના ખળતો ખાળ્યો, આ આવે શુરુ એમિશા
‘પુત્ર-નાશ વિચારે ચે, હિતચિત્તી, રણકેતુ શા !’

૧૨

બૃહદ્ભાવનને આજે, નૃપત્વ, નૃગૃણામણં,
વિશ્વાદયે પ્રસેલાને, રાધનું હિત તાકવું-

૧૩

ન શું એ ધર્મ? નહીં બે અનિષ્ટો ભાગ્યાગથી-
વરવું એકને એના પ્રત્યેવાય-લઘુવધી.

૧૪

વિચારે વીરવ્યા તો યે, ધરે, છે અર્ધ-પાદ, પ્રયાં
શુરુ, પૂજન, રોધીને, પૂછે- છે આત્મપ્રશ્ન-આ-

૧૫

‘ધમ’ બેટા, કહી સાચે અશ્વત્થામી-રુદ્ધે મિત્ર
બોલે ના સુધુ, તાકે છે, જડ શા, ધર્મનું મુખ.
પ્રકૃતિનાં પડો- વીંધી, અનાત્મ-સૂર આધતો
‘અશ્વત્થામા, હણાયો: ‘હા તાતે’ કષ્ટે સુણાવતો.

૧૭

‘અને’ શબ્દચ્છેદે ત્યાં-તો પ્રકૃતિ પેડકોઈતી
‘કુલ્લો ના’ પરંતુ, એ વૃક્ષાના, મુખમાં રહી.

૧૮

શુરુ ‘એ પુત્રલીનાત્મા’ શૂન્ય-ક્ષીન-અંબની-જલો
ધર્મના, રથ-અકોના, સ્પર્શે, આશ્વસિતા, પ્રસરા

૧૯

‘મતાપરીયે પ્રાપ્તિયા’

સંસ્કૃતનું વૈજ્ઞાનિક અનુશીલન

[ધણા વખતથી 'પ્રસ્થાન'માં શબ્દચર્યા, વ્યાકરણચર્યા અને સામાન્ય ભાષાચર્યાના લેખો રાજ કરવાની અમારી ઇચ્છા હતી અને તેને માટે આ વિદ્યુત્તાપૂર્ણ લેખ અનુવાદ કરી પહેલો મૂકીએ છીએ. આશા છે કે ભાષાના વિદ્વાનો આ વિષયની ચર્ચામાં ભાગ લેશે. -તત્ત્વી]

આમાં તો જરાએ સંદેહ નથી કે ભારતવર્ષમાં સ્મરણાતીત સમયથી સંસ્કૃતનો પ્રચાર છે. આ ભાષાએ એવા અનેક વિદ્વાનો પેદા કર્યા છે કે જેની સ્પર્ધા કરનાર મળવો અસંભવ છે. છતાં પણ અમારો વિચાર છે કે અમારી પાંચેલીમાં કેંઈક સંસ્કાર સવો જોઈએ. આ વસ્તુને ઘોષાક દાખલા આપી અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

કોઈ અત્યંત નિમુણુ વૈયાકરણને પણ દસ ધાતુના વર્તમાનકાલના પ્રથમ પુરુષ એક વચનનું રૂપ પૂછે. તે તરત જ ઉત્તર આપશે—'પદ્યતિ.' પણ શું આ અરુ છે? દસ નો દશર પકાર, કેઈ રીતે થયો? આ વાત હજાર નૈરુકત મળીને પણ નહિ બતાવી શકે. અસહ વાત તો એ છે કે પદ્યતિ દસ ધાતુનું રૂપ નથી. આ દર્શનાર્થક સ્વ ધાતુનું રૂપ છે, જેથી સ્વસ, સ્વષ્ટ અને પસ્વશા—આ ત્રણ રૂપો લૌકિક સંસ્કૃતમાં મળે છે. પસ્વશે, પસ્વજાન વગેરે કેટલાંએ રૂપો વૈદિક સંસ્કૃતમાં પણ મળે છે. આ પ્રયોગોમાં દશરનો લોપ શા માટે થયો, અહીં વિસ્તારભયથી તેની વ્યાખ્યા નથી કરતો. વાચક સ્વર્ ધાતુના પસ્વર્ રૂપ જોઈને તેના લોપનું અનુમાન કરી શકે છે.

આ ધાતુથી તિષ્ઠતિ, પ્રા ધાતુથી જિષ્ઠતિ, પા ધાતુથી વિષતિ વગેરે રૂપો બને છે. પણ આ રૂપોની સિદ્ધિ કેઈ રીતે થાય છે? શું કારણ છે કે આ ધાતુએ તે તે આકારને મદણ કરે છે? વાત ધણી સરસ છે, પણ પાણિનીય તંત્રમાં અતિ નિષ્ણાત અનેક વિદ્યાર્થીઓ પણ કદાચ આનો ઉત્તર નહિ આપી શકે. વાસ્તવમાં વાત એ છે કે આ રૂપો તે જ ધાતુઓનાં અભ્યસ્ત રૂપો છે અહીં આ ધાતુઓનો અભ્યાસ તે જ પ્રમાણે થયો છે જેમ સ્વ પ્રત્યય લઈ લેતાં થાય છે. આ પ્રમાણે જષ્, 'જાષ્', દરિષ્, ચક્ષાષ્, વગેરે મૂળ ધાતુ નથી પણ જ્ષ, ય, ઙ, અને કાષ્ ધાતુઓનાં અભ્યસ્ત રૂપો છે જે ધાતુઓના રૂપમાં લઈ લીધા છે. જ્ષ, ક્ષ, ણ—આ ત્રણે પણ બુદ્ધાબુદ્ધ ધાતુ નથી, પણ એક જ જ્ષ ધાતુનાં ત્રણ રૂપો છે. આ જ પ્રમાણે જ્ઞોતિ અને જ્ઞોતિ એ નહિ પણ એક જ છે. જ્ઞમ અને જ્ઞમમ તથા જ્ઞદ્ધિ અને જ્ઞદ્ધિ એક જ શબ્દ છે. આ તદ્દન સામાન્ય વાત પણ સંસ્કૃત-પાંડિયાઓના વિદ્યાર્થી નથી જાણતા.

અમારા શાબ્દિકાનું કહેવું છે કે અપર શબ્દનો પદ્ધ આદેશ થાય છે, પંચી આદ ના આનવાથી પદ્ધાત્ રૂપ સિદ્ધ થાય છે. પાછા પદ્ધર્થ રૂપ સાધવા માટે પદ્ધાત્ શબ્દનો પદ્ધ આદેશ કરવામાં આવે છે. પણ આચાર્યોની આ પ્રવાસ વૃથા જ છે. કારણ કે વાસ્તવમાં આ વાત નથી. મૂળ શબ્દનું રૂપ જ પદ્ધ છે. તેનું જ પંચમી રૂપ થાય છે પદ્ધાત્. આ

અન્ય નથી. વચ્ચે શબ્દ પણ વચ્ચે શબ્દથી જ સિદ્ધ થાય છે. માટે જ અપ્રાદિ વચ્ચા-
ગ્રિમચ્ વિધાન નિરર્થક છે. વૃહસ્પતિ શબ્દને જ લો. આ વૃહસ્પતિ માંથી ત કારનો લોપ
કરી સ કારનો આગમ કરવાથી સિદ્ધ કરાય છે. પરન્તુ ખરી રીતે જે પ્રમાણે મદ્ધાનસ્પતિ,
વાચસ્પતિ, દિવસ્પતિ વગેરે શબ્દોમાં મદ્ધાન; વાચ; દિવઃ પબ્ધંત પદો છે તે જ પ્રમાણે
વૃહસ્પતિ શબ્દનો વૃહઃ (વૃહસ્) પણ હકારાંત બુદ્ધ શબ્દનું પબ્ધંત રૂપ છે.

આ જ પ્રમાણે ચતિસ્વદ્ધ પદના હોવા છતાં અને વેદોમાં સુરચન્દ્ર, પુરુષચન્દ્ર, વિરુચન્દ્ર
વગેરે મળવા છતાં, હરિચન્દ્ર શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં સ કારનું આગમ વિધાન વૃથા જ છે. રવન્દ્ર
ધાતુના જ નો લોપ થવાથી જ ચન્દ્ર ધાતુ બને છે અને તેથી અમારો ચન્દ્ર શબ્દ બને
છે. અહીં કંઈ વિચારવા યોગ્ય છે. ચન્દ્રમાઃ અને ચન્દ્ર પર્યાયવાચી શબ્દો છે. અર્થ કંઈ બેદ
છે. ચન્દ્ર નો મૌલિક અર્થ છે ઝજ્જલ્લ લીસિમન્. ઝૂળમાં સ્વન્દિ અથવા ચન્દિ ધાતુ લીસિ અર્થ-
માં જ હતો; પાછળથી આદ્યોદ અર્થમાં ફેરવાઈ ગયો. માં અર્થાત્ ચન્દ્ર-હિમાનુ દોરણ કે
તેથી સમય મપાય છે. (મીયતે અનેન રિતિ માઃ) ચન્દ્રમા ના પ્રત્યક્ષ ઉદય અને અસ્ત
થવાથી સહેજે સમયનો નિર્ણય કરી શકાય છે. માટે જ પ્રાચીન લોકોએ તેને માઃ
કહ્યો છે. આ પ્રમાણે રાક્ષાતમાં ચન્દ્ર-માઃ નો અર્થ હતો ઉગ્ગતલ ચંદ્ર; પાછળથી માત્ર
ચંદ્ર અર્થ રહી ગયો. માઃ અર્થાત્ ચન્દ્ર-માટે જ તેના સંબંધથી ચૈત્રાદિ માસ કહેવાયા.

વૈયાકરણોનું કહેવું છે કે રજાદિ પ્રત્યય હોવાથી પ્રશસ્ત્ય વડે પ્રેષ્ટ, પ્રશસ્ત્ય અને રૂદ્ધ વડે
પ્રયેષ્ટ, અને રથૂલ વડે રથવિષ્ટ, દૂર વડે દવિષ્ટ યુવન્ (યુવા) અને આરૂપ વડે કવિષ્ટ, શુદ્ધ વડે
શોદિષ્ટ, પ્રિય વડે પ્રેષ્ટ અને રિધર વડે રથેષ્ટ શબ્દો સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે બીજા પણ.
પરન્તુ અર્થ સામ્ય માનવા છતાં પણ અમે પૃથ્વીએ છીએ કે પ્રશસ્ત્ય, રૂદ્ધ, યુવન્, વગેરે
શબ્દોએ કંઈ રીતે ધ્ર, ઝવ, કન્ વગેરે આકારો ધારણ કર્યા? રથૂલ, દૂર, શુદ્ધ, પ્રિય, વગેરે
શબ્દોના તે તે આકારો ધારણ કરવાના વિષયમાં પણ અમારો એ જ પ્રશ્ન છે. ખરું જોતાં
તો પ્રજાદિ પ્રત્યય તદ્દિત નહિ પણ કૃદંતના છે. આ પ્રશસ્ત્ય વગેરે પ્રાતિપદકોના પછી
નથી આવતા. ધ્રિ વગેરે ધાતુઓ પછી આવે છે. આ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ ધ્રિ ધાતુ વડે, જ્યેષ્ઠ
જ્યા ધાતુ વડે, કનિષ્ઠ કન્ વડે (આ વડે જ કન્યા શબ્દ બને છે) રથવિષ્ટ રથ ધાતુ વડે
(આ વડે જ રથવિર વગેરે શબ્દો બને છે), દવિષ્ટ દ્ઠ ધાતુ વડે (આ વડે જ દ્ઠ પદ બને
છે), શોદિષ્ટ શુદ્ધ ધાતુ વડે પ્રેષ્ટ પ્રી ધાતુ વડે અને રથેષ્ટ રથા ધાતુ વડે બને છે.

ઉચ્ચ નીચ પ્રસિદ્ધ છે. નૈરુકતોનું કહેવું છે કે ઉચ્ચનોત્તેઃ (અન્યેભ્યોઽપિ દ્વયત્વ રિતિ ર
પ્રાયય) ઉચ્ચેરત્વમસ્ત્યત્ર વા (અર્થ આદિભ્યોઽવ અર્થાત્ ઉત્-પૂર્વક ચિ ધાતુ વડે અન્યેભ્યોઽપિ-
દ્વયતે સૂત્ર વડે ર પ્રત્યય કરી અથવા અર્થ આદિભ્યોઽવ સૂત્ર વડે—જેમાં ઉચ્ચેરત્વ હોય—આ
અર્થમાં અચ્ પ્રત્યય કરી આ શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે. તેઓ જ નીચ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ
પ્રમાણે કરે છે—નિરુકતમ્ ર્ લક્ષ્મી ચિનોતિ અર્થાત્ નિરુક ર્ (લક્ષ્મી) ને જે ચયન કરે તે
નીચ થયો. આ વિષે શું કહેવું!

ઉચ્ચાવચ શબ્દમાં આવનાર અવચ ને જ લો. અવચ અને નીચ શબ્દો એકાર્થો છે.
તો પછી અવચ શબ્દની નિરુકિત શું છે? અવાહ અષો વા અવચતીતિ—અહીં અચ્ ના
અ કારનો લોપ થયો છે તેનું કારણ આગળ જતાં બનાવવામાં આવશે. અહીં એટલું માની
. કે અચ ના અ કારનો લોપ થયો છે. અહીં જેમ અવ પૂર્વ અવચ અથવા અવ વડે

અવચ યથો છે તે જ પ્રમાણે ઉત્તર પૂર્વકે તે જ ધાતુથી ઉદવચ્ચ બને છે. (યાદ રાખવું નોંધ એ કે—ઉદચ્, ઉદક, ઉલીચી (?) દિક્) આ જ પ્રમાણે અકારનો લોપ થવાથી (ઉત્તર પૂર્વકે અથ અથવા અચ્ થી) ઉચ્ચ શબ્દ બને છે. નિ પૂર્વકે અજ્ઞ ધાતુથી ન્યક્ પદનું બનવું પ્રસિદ્ધ છે. આ જ શબ્દમાંથી અ પ્રત્યય દૂર થતાં (ન્યક્+અ) નીચ પદ બને છે. તેનો ક્રમ આ છે—નિ+અચમ્. આ પ્રમાણે રિયતિ હોવાથી પહેલાંની જેમ અ કારનો લોપ થઈ ગય છે. આથી નિચમ્ પ્રયોગ બને છે. નીચેના નિયમ પ્રમાણે હ કાર દીર્ઘ થાય છે. નિ+અચમ્—આ પ્રયમાવસ્થામાં ત્રણ માત્રાઓ હોય છે. અચ્ ના પહેલાં અ કારનો લોપ થતાં બે માત્રાઓ રહે છે. હ કારને દીર્ઘ કરવાથી તે લુપ્ત માત્રા કોઈ રીતે બચે છે. આ પ્રમાણે નીચ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. ઉચ્ચ શબ્દમાં આ વાત નથી; કારણ કે ઉકાર સંયોગ-પૂર્વકે હોવાથી ગુરુ અને દ્વિમાત્રિક છે. માટે જ ત્યાં દીર્ઘ કરવાની કંઈ જરૂર ન રહી. સરખાવો—દ્વીપમ્ (દ્વિ+અપમ્) પ્રતીપમ્ (પ્રતિ+અપમ્) અનૂપમ્ (અનુ+અપમ્) પ્રતીચા (પ્રતિ+અચા) વગેરે. આ પ્રમાણે બીજે પણ સમજવું નોંધ એ.

અસ્ ધાતુનાં ત્રણ રૂપ થાય છે. અસ્તિ, સ્તઃ, સન્તિ અહીં અંતિમ બે પદોમાં અસ્ ના અકારનો લોપ દેખાય છે; પણ પહેલામાં આ પ્રમાણે નથી. આનું કારણ એ છે કે ઉદાત્ત સ્વર અનુદાત્ત કરતાં બળવાન હોય છે, બધે બળવાન રહી ગય છે અને પ્રભાવશાળી થાય છે. બળવાન પાસે રહેવાથી દુર્બળ પરાભૂત થાય છે, પરાભૂત થઈ નષ્ટ પણ થઈ ગય છે. અહીં પ્રકૃતિમાં પણ અસ્તિ નો અકાર ઉદાત્ત છે. માટે જ પછીના સ્વર હ કાર કરતાં બળવાન છે. સ્તઃ પદમાં પ્રત્યયનો અકાર ઉદાત્ત હોવાથી બળવાન છે. અસ્ ધાતુનો સ્વર અકાર અહીં અનુદાત્ત—માટે દુર્બળ—છે. દુર્બળતાને લીધે તેનો લોપ થઈ ગયો. ધાતુનો સકાર પ્રત્યયના ત કારથી યુક્ત થઈ તેના જ સ્વર સાથે રહી ગયો. કારણ કે સ્વર વિના વ્યન્જનની કંઈ ગતિ જ નથી. આ યાદ રાખવું નોંધ એ કે પ્રાયઃ એક પદમાં એક જ સ્વર ઉદાત્ત હોય છે. સન્તિ પદમાં પણ અન્તિ પ્રત્યયનો અ ઉદાત્ત છે. તેથી તે જ પ્રબળ છે. ધાતુનો દુર્બળ સ્વર અકાર રિયત રહેવામાં અશક્ત હોવાથી નષ્ટ થઈ ગય છે. આ પ્રમાણે સન્તિ પદ સિદ્ધ થાય છે. આ જ પ્રમાણે આ જ અસ્ ધાતુના શતૃ-પ્રત્યોત્ત શબ્દનું રૂપ સત્ હોય છે; કારણ કે ત્યાં પણ પ્રત્યયનો અકાર બળવાન છે. દુર્બળ ધાતુસ્વર અકાર ત્યાં ટકી ન શક્યો. હન્તિ માં પણ ધાતુસ્વર ઉદાત્ત, માટે પ્રબળ છે. માટે જ તેમાં કંઈ વિકાર ન આવ્યો; પણ મન્તિ માં આ વાત નથી. આમાં અન્તિ ના અકારની જ પ્રબળતા છે, કારણ કે તે જ ઉદાત્ત છે. ધાતુ સ્વરનો અકાર દુર્બળ હોવાથી લુપ્ત થાય છે. પછી હ કાર પોતાના આદિરૂપ ષ કારથી પ્રકાશિત થઈ તકારથી યુક્ત થાય છે. હરનો હ કાર પહેલા ષ કારના રૂપમાં હતો. આ વાત જ્ઞાન વગેરે પ્રયોગોને જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે. તે પ્રમાણે મન્તિ પદમાં પ્રત્યયસ્વરના ઉદાત્ત હોવાથી ધાતુસ્વરનો લોપ થયો છે. તે જ પ્રમાણે જમ્નઃ વગેરે પ્રયોગોમાં પણ. અનુષ્ઠ પ્રત્યયનો અકાર ઉદાત્ત છે. આ જ પ્રમાણે તૃતીયા એક વચનમાં (રાજન+આ) રાજા, (નામન+આ) નામના વગેરે પદો બને છે. આ પદોમાં આદિ આકાર ઉદાત્ત છે. સરખાવો—મનયઃ (૮ મનયઃ), કમુદતી (૮ કમુદવતી), શાદલમ્ (શાદવલમ્), નડ્વલમ્ (નડવલમ્) વગેરે.

ચિત્ ધાતુથી ચેતતિ અને શુદ્ધ ધાતુથી તુદતિ બને છે. પહેલામાં શુણ્ થયો છે; બીજામાં

નથી થયો. શા માટે ? આનું કારણ આ જ છે કે જ્યાં ગણમાં ધાતુનો સ્વર ઉદાત્ત છે. અને જુદાંદિ માં વિકરણ પ્રત્યયનો સ્વર ઉદાત્ત હોય છે.

વચ્સ અને ઉક્ત—આ બંને શબ્દો ઘ્ ધાતુથી બને છે. પહેલામાં ઘ કાર જેમનો તેમ છે, બીજામાં સંપ્રસારણ થયું છે. અહીં આ પણ તે જ કારણ છે. પહેલામાં ધાતુસ્વર અને બીજામાં પ્રત્યયસ્વર ઉદાત્ત છે. ઉદાત્ત સ્વરના બળવાન હોવાથી ધાતુનો દુર્બળ સ્વર બીજા રૂપમાં બદલાઈ ગયો.

આ પ્રમાણે દેવી શબ્દના પ્રથમ એકવચનમાં દેવી રૂપ થાય છે. આનો અંત્ય સ્વર ઉદાત્ત છે. સંજોધનમાં હ્રસ્વ દ્વારાન્ત દેવિ શબ્દ બને છે. અહીં પ્રથમ સ્વર ઉદાત્ત છે તેથી જ પ્રબળ છે. બીજો સ્વર આની પ્રબળતાને લીધે દુર્બળ થઈ જાય છે. તેથી—જોકે પહેલાં તે દીર્ઘ હતો—અહીં હ્રસ્વ થઈ ગયો.

પધારે વિસ્તારની જરૂર નથી. હું સમજું છું કે આટલાથી જ વાત સ્પષ્ટ થઈ ગઈ હશે કે તત્ત્વ સમજવા માટે કેવા વ્યાકરણની જરૂર છે.

આજકાલ સંસ્કૃત-પાઠશાળાઓમાં પ્રાકૃતની બહુ જ ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે, પણ કોઈ પણ રીતે આ વાત ઠીક નથી. મધુરતામાં સંસ્કૃત કરતાં પ્રાકૃત આગળ વધી છે. આ વાત સહૃદયોથી અંગણી નથી. સહૃદયોનો અનુભવ જ આમાં પ્રમાણ છે. રાજશેખરનું કહેવું છે કે સંસ્કૃત-બંધ પરુષ અને પ્રાકૃત-બંધ સુકુમાર હોય છે. આમાં એટલું જ અંતર છે કે જેટલો પુરુષ અને રમણીમાં.

ગમે તેમ હોય, આજે આ સુકુમારતાને લીધે પ્રાકૃતના અધ્યયનની વાત નથી કરવામાં આવતી, અને જૈન અને બૌદ્ધ શાસ્ત્રોનાં તત્ત્વો જાણવા પણ અધ્યયનનું કહેવામાં નથી આવતું. બેલાશક પ્રાકૃતના અધ્યયનથી આ લાભો પણ છે પરંતુ આ સિવાય પણ એવાં પ્રયોજન છે કે જેને લીધે પ્રાકૃતની ઉપેક્ષા નહિ કરી શકાય. તે એ છે કે પ્રાકૃત વિના અનેક રચણે સંસ્કૃત નહિ સમજી શકાય.

ભુઓ—ઉપર અમે પદ્મ શબ્દનો દાખલો આપ્યો છે. અહીં પહેલાં તેને જ લઈએ. બધા જાણે છે કે વૃક્તિ નામ પુચ્છ છે. વેદોમાં પણ આ શબ્દ મળે છે. સારું ત્યારે, આની નિરૂક્તિ શું છે ? નૈરૂક્ત આ વિશે વ્યાકુળ જેવા જણાય છે. તત્ત્વ એ છે કે આ શબ્દ પદ્મ વડે જ પ્રાકૃતના પ્રભાવથી બન્યો છે. પ્રાકૃતમાં પદ્મ ના પ્છ હોવાનું જણાય છે. જેમ સંસ્કૃત આદ્યચં, પ્રાકૃતમાં અચ્ચરિયં, સંસ્કૃત પદિન્નમ પ્રાકૃતમાં પદિન્નમ થાય છે. કોશ કહે છે કે પુચ્છઃ પદ્મપ્રદેશે સ્વાત્ લઙ્ગે પુચ્છમિષ્યતે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પુચ્છ પ્રાકૃત પ્રભાવથી આ રૂપ ધારણ કરી પહેલા પદ્મપ્રદેશ અર્થમાં અને પછી પાછળ રહેનાર પૂંછડાના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો. પરંતુ પદ્મ માં તે પ પછી ઝ કાર છે અને પુચ્છ માં ઝ કાર છે. આ બેદનું શું રહસ્ય છે ? આની સંગતિ આ પ્રમાણે લગાવીશું કે-પ કાર ઓઘ્ય વર્ણ છે તેનાથી સુક્ત ઝ કાર બને કે કંઠ્ય છે તેપણ ઓઘ્ય વર્ણ આગળ દુર્બળ થઈ તદ્દનગતિય (ઝ કાર) થઈ ગયો. સંસ્કૃત વ્યાકરણગ્રંથોમાં આ પ્રમાણેનું પરિવર્તન જોઈ શકાય છે. જ કારાન્ત ધાતુનો જ કાર સુમર્પાર્પ વગેરે શબ્દોમાં ઝ કાર થઈ ગયા છે. પરંતુ ચિંતીશી માં ઝ કાર ! ઓઘ્ય વર્ણના યોગમાં ઓઘ્ય અને તાલચ વર્ણના યોગમાં-તાલચ સ્વરનું રૂપ પ્રહણ કરવું પડ્યું છે.

સંસ્કૃતમાં પિચ્છ શબ્દ ચિલ્લંદ અર્થમાં વપરાય છે. આ સંસ્કૃત નથી, પ્રાકૃત છે. પ્રજ્ઞ શબ્દથી તેની ઉત્પત્તિ છે. પ્રાકૃતમાં છ કાર અનેક પ્રકારે પરિવર્તિત થાય છે. ક્યાંક તો આ સ્ (સ) કારના રૂપમાં ફેરવાય છે અને ક્યાંક ણ (ચ્છ) કારના રૂપમાં અને ક્યાંક જ્ઞ (જ્ઞ) કારના રૂપમાં. દાખલા તરીકે—સંસ્કૃતનો દક્ષ શબ્દ પ્રાકૃતમાં દક્ષ, સંસ્કૃતનો કુક્ષિ પ્રાકૃતમાં કુચ્છિ, સંસ્કૃતનો જ્ઞામ પ્રાકૃતમાં જ્ઞામ થાય છે. પ્રાકૃતમાં પ્રજ્ઞ શબ્દનાં બે રૂપો થયાં છે—વચ્છ અને વજ્ઞ. પ્રથમ વકારનો બ કાર દ કાર થઈ ગયો છે. કારણ કે છ કાર તાલબ્ધ છે. બીજા વકારનો બ કાર ટ કાર થઈ ગયો છે, કારણ કે તે ઓષ્ઠ્ય વર્ણ સાથે છે. સ્વરનું પરિવર્તન ક્યાંક તો પરવર્ણ પ્રમાણે અને ક્યાંક પૂર્વવર્ણ પ્રમાણે. આ પુલ્લ શબ્દ બાણના મૂળમાં મંડળન પક્ષના અર્થમાં વપરાય છે. યાદ કરો—

સન્ક્રાહુલિઃ સાયક પુલ્લ એવ

ચિત્રાપિતા રમ્મ દ્વાવતથે । (૨ધુવંશ, સર્ગ ૨, શ્લોક ૩૧)

હવે પુલ્લાનુપુલ્લ શબ્દના અર્થ પર વિચાર કરો. આ શબ્દ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધણું કરીને સંયુક્ત વર્ણોમાંથી એકના લુપ્ત થવાથી પૂર્વસ્વર સાનુનાસિક અથવા સાનુસ્વાર થઈ જાય છે. આ નિયમ પ્રાકૃતમાં પણ છે, સંસ્કૃત તેમ જ બીજે પણ છે. જેમ કર્મક થી કંટક, પહેલા કર્તક પ્રાકૃતમાં આવી કટક થયો. પછી એક ટ કારનો લોપ થવાથી પૂર્વસ્વર સાનુસ્વાર થઈ ગયો. આ પ્રમાણે કટક થયો. પછી આ શબ્દ સંસ્કૃતમાં પણ વપરાવા લાગ્યો. આ પ્રાકૃત શબ્દ પણ સંસ્કૃત થઈ ગયો છે ! આ નિયમ પ્રમાણે વજ્ઞ વજ્ઞ થાય છે. પછી ક કારનો લોપ કરવાથી પુલ્લ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે લક્ષણ શબ્દથી લાઘ્વન અને છે. સંસ્કૃત લક્ષણ, પ્રાકૃત લાઘ્વન પછી ચ કારનો લોપ કરી લાઘ્વન. આ જ પ્રમાણે ગર્જન થી ગંજન. ગંજ નામનો બીજો ધાતુ નથી. તે ગંજ ધાતુ જ છે. તેથી જ પ્રાકૃત ગંજન પણ સંસ્કૃતમાં વપરાય છે, બીજા લુઓ. કલ્પ શબ્દ રોષ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. આનો જ વાચક ભચ્છ શબ્દ પણ છે. આ ભચ્છ શબ્દ પહેલાની જેમ આજ કલ્પ શબ્દનું રૂપ છે. આ જ પ્રમાણે નરીકચ્છ વગેરેમાં જે કચ્છ શબ્દ છે તે કલ્પનું જ પ્રાકૃત રૂપ છે.

આમાં તો કોઈને સંદેહ ન હોઈ શકે કે વિકટ જ વિકટ બની ગયું છે. વિકટ નામની બીજી કોઈ બાબ નથી. મૂર્દ્ધન્યવર્ણ ક કારના યોગથી તનો ટ થઈ ગયો છે. જેમ સંસ્કૃતના કૈવલ્લે શબ્દ પ્રાકૃતમાં કૈવલો થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે વિકટ શબ્દ જો કે પ્રાકૃત છે તોપણ બેદાથી માંઠી લૌકિક સંસ્કૃત મુદ્ધામાં આને પ્રયોગ બેઈ સકાય છે. આ તથ્ય ન ગણતા લોકોએ વિકટ, પ્રકટ શબ્દોની સિદ્ધિ માટે કદ નામનો લુલો જ ધાતુ બતાવી લીધો છે. આ જ પ્રમાણે મટ અને હદમટ વાસ્તવિક રીતે મટ અને હદમટ નાં જ પ્રાકૃત રૂપો છે. આની સિદ્ધિ માટે પણ ભદ્ર ધાતુની હલ્લના કરવામાં આવી. પત્તિ જ પ્રાકૃત પ્રભાવથી પટતિ બને છે. હતાતચતિ અને હપ્પાટવતી કંઈ લુલો નથી. તો પછી પટ ધાતુને પટ ધાતુથી લુલો બતાવવો ક્યાં મુધી યોગ્ય છે, આનો પાકો જ વિચાર કરો. વિપ્ ધાતુથી વિટ બને છે જેનું પ્રાકૃત રૂપ છે વિટ. એણે જ કમશઃ પીટ રૂપ ધારણ કરી લીધું. નામ ધાતુ બની આજ પીટચતિ પ્રયોગનું કારણ થયું. વિસ્નારની જરૂર નથી, આ એક જ વાત નથી, બીજી પણ ઘણીખરી વાતો છે.

મનોરથ શબ્દને દ્યો. આની નિરુક્તિના વિષયમાં શાબ્દિકોનું કહેવું છે કે-મન એવ

હવે અહીં વધારે ન કહેતાં એક ગાથા અને તેનું સંસ્કૃત રૂપ આપવામાં આવે છે. તેથી બન્ને ભાષાઓની સમતા સમજી શકાશે. તેથી સ્પષ્ટ થઈ જશે કે ધ્વનિતત્ત્વના નિયમો પ્રમાણે એક ભાષાને સુગમતાથી બીજી ભાષામાં રૂપાંતર કરી શકાય છે.

અવેરતા

તમ્	અમવન્તેમ્	ચજન્તેમ્
સૂરેમ્	દોમાહુ	સેવિશતેમ્
મિથ્રેમ્	ચજૈ	જબોધાવ્યો

આનો સંસ્કૃત અર્થ આ યશે-તં શક્તિમન્તં ચજનીચં શૂરં જીવાનાં પરમોપકારકં મિત્રં હવિર્મિચૈર્જૈ ।

સંસ્કૃત

તમ્	અમવન્તમ્	ચજતમ્
શૂરમ્	ધામસુ	શવિટમ્
મિત્રં	ચર્જ	હોત્રામ્યઃ

પ્રસંગવશ અહીં હું એક આપવીતી વર્ણવું છું. સંસ્કૃતમાં જણાય છે કે જેટલા ઋતુવાચક શબ્દો છે તે બધા વર્ષના વાચક છે. જર્ આપનાર ને અન્દ કહે છે (જલદ-મેષ) આજ મેથોના સંબંધથી વર્ષાઋતુને પણ અન્દ કહે છે. આ જ અન્દ શબ્દ 'વર્ષ'નો પણ વાચક છે. વર્ષ અર્થાત્ વૃષ્ટિ-વર્ષણ. આ સંબંધથી તેને વર્ષાઋતુ કહે છે. પછી 'વર્ષ' શબ્દ પણ વર્ષનો વાચક થઈ ગયો. શરદ્ શબ્દ સ્પષ્ટપણે શરદ્ઋતુનો વાચક છે. આ પણ વર્ષના અર્થમાં વપરાય છે-જીવેશ શરદઃ શતમ્. આ જ પ્રમાણે હિમઋતુનો વાચક હિમ શબ્દ પણ વેદોમાં વર્ષ અર્થમાં વપરાયેલો જણાય છે-શતં હિમાઃ. આથી પતો મળે છે કે સંસ્કૃતમાં ચોક્કસ કોઈ ગ્રીષ્મવાચક શબ્દ પણ વર્ષવાચક હશે. આ તો બની શકે જ નહિ કે ગ્રીષ્મપ્રધાન ભારતવર્ષના આર્યો પોતાની મુખ્ય ઋતુને જ ભૂલી ગય.

એકવાર મોડી રાત સુધી હું આ જ વિચારતો રહ્યો; પણ કોઈ શબ્દ ન સૂઝ્યો. સંયોગવશ એકવાર અવેસ્તાનાં પાનાં ઉલટાવતાં અનાયાસ મારી દૃષ્ટિ તેના હમ શબ્દ ઉપર પડી. આ શબ્દ તે પુસ્તકની ભાષામાં ગ્રીષ્મનો વાચક છે. તે જ પળે મારા મનમાં આશ્ચર્ય કે આ જ તે જ શબ્દ છે જેની શોધ હું તે રાતે કરતો હતો-(જિજીવિષેચ્છંતં સમાઃ) તે સંસ્કૃત શબ્દ સમાઃ છે. સંસ્કૃતનો સમ અવેરતામાં હમ થઈ ગયો છે. સકારનો તેમાં હકાર થાય છે. જેમ સંસ્કૃતનો સોમ તેમાં હવોમો થઈ ગયો છે.

એક વાત બીજી. ક્ષય ન રોકવામાં આવે અને ક્ષીણ અંશની ફરી પૂર્તિ ન કરાય તો શું વૃદ્ધિની કોઈ આશા રાખી શકાય? હું સમજી છું. સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓમાં ધણાખરા આ નથી જાણતા કે કેટલાએ સંસ્કૃત ગ્રંથોનું નામ પણ લુપ્ત થઈ ગયું છે. કેટલાએ એવા ગ્રંથો છે જે મૂળ સંસ્કૃત રૂપમાં નથી મળતા, પણ ભોટ (તિબ્બતી) અને ચીનની ભાષાઓના અનુવાદરૂપે મળે છે. કેટલાક મંગોલ ભાષામાં છે. ભલે ગમે તે કારણ હોય, ખૌદ ગ્રંથો ભારતમાંથી લુપ્ત થઈ ગયા છે. આ ગ્રંથ મહાન ગંભીર અર્થવાળા છે. આમાંથી વધારે દર્શન સંબંધી છે. આ જાણ્યા વિના ખુદ ભારતવર્ષ વિશે સારી રીતે નથી જાણી શકતા. આ સાંભળી ભારતીઓ ખુશ થશે કે કાવ્ય તેમ જ અલંકાર ગ્રંથોમાં નાગાનંદ, હવાનંદ, મેધદત્ત, શુદ્ધચરિત, કાવ્યાદર્શ વગેરે તથા વ્યાકરણ ગ્રંથોમાં ચાંદ્ર, કાલેષ, સારસ્વત, વાળ્મીકીય વગેરે ભોટ

(તિષ્ઠતી) ભાષામાં અનુવાદિત મળ્યા છે. બીજા વિષયોના પણ અંથો મળ્યા છે. ચીની ભાષામાં તો ઘણાં અંથો મળ્યા છે. જે અંથોનાં મૂળ સંસ્કૃત રૂપો મળ્યાં છે તેના પાઠશોધન માટે પણ ચીની અને બોટ ભાષાના અનુવાદઅંથોની જરૂર છે. જે પાઠોનું સંશોધન અનેક પ્રતિઓ વડે પણ નથી થતું તે બોટ ભાષાની મદદથી ઘણી સરળતાથી થઈ શકે છે. જે સમય અને સાધન હોવા છતાં તેનો ઉદ્ધાર નહિ થાય તો પછી સંસ્કૃતની ઉન્નતિ થઈ ચૂકી ! અને ભારતવાસીઓ વિના આ મહાન કાર્ય સારી રીતે ભણા કાણ કરી શકશે ? આ ભારતીય વિદ્વાનોનું જ કામ હતું કે મહાપ્રયત્ને દુર્વિવંધ્ય પર્વતમાળાઓ ઓળંગી, જાતજાતનાં કળા વેડી, બોટ (તિષ્ઠત) તથા ચીન દેશોમાં જઈ, ત્યાંની ભાષા ઉપર કાબૂ મેળવ્યો અને ત્યાંના લોકોની મદદથી સંસ્કૃત અંથોનાં ભાષાંતર કર્યા. આ માનવું અસંભવ છે કે ત્યાંવાળાઓએ અહીંવાળાઓની મદદ વિના આ કાર્ય કર્યું હશે. જે વાત ત્યારે થઈ શકી તે આજે કેમ નહિ થઈ શકે ? ચીની ભાષા ઘણું કરીને મૂળ સંસ્કૃતના ભાવાર્થને અનુસરે છે અને બોટ ભાષા અક્ષરાર્થને અનુસરે છે. માટે જ આપણને નખોદાર કાર્ય માટે બોટ (તિષ્ઠતી) પાક જ વધારે સહાયભૂત થશે. થોડાક દાખલા આપી રૂપક કરી દઉં છું.

પૂર્વેલાં મેં મનોરથ શબ્દના અર્થ વિષે વિચાર કર્યો છે. ત્યાં આ કહ્યું છે કે અમારા નૈરુક્તોના મત પ્રમાણે તેની નિરુક્તિ મનસો રથ इति થાય છે; પણ બોટ ભાષાવાળાઓએ યુક્ત. અંયુક્તનો વિચાર કર્યા વિના જેવો જોયો તેવો જ અનુવાદ કરી નાખ્યો.

ચિદ-ક્રિય—વિદ્તં આનો આ અર્થ છે—

ચિદ = મનસુ
ક્રિય = ધરી વિભક્તિ } મનસઃ = (મનનું)

વિદ્તં^૧ = રથઃ

આ પ્રમાણે ચિદ-ક્રિય-વિદ્તં = મનસો રથઃ = મનોરથઃ । આ પ્રમાણે બીજે પણ મમજનું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે સંસ્કૃત પાઠોના નખોદારમાં જે લોકો પ્રયત્નશીલ છે તેમને બોટ, ભાષાથી ઘણી મદદ મળશે. ચીની પાક પણ આ કાર્યમાં ઉપયોગી નીવડશે. હમણાં ભારતમાં આ કામના ગણેશ મંડાવા છે. વિદ્યાર્થીઓએ આ દિશામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ.

એક વખત હતો કે જ્યારે દરેક વિષય—ભલે આદીનો હોય કે બીજા રચનાનો—સંસ્કૃત ભાષામાં જ લખાતો. તેથી સંસ્કૃત જાણનાર તે તે વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકેતો. સંસ્કૃત અંથોના રચાયા પછી નવાં તરવાની શોધો થઈ છે. તેમને ન જાણનાર મનુષ્ય આ દુનિયામાં સુખપૂર્વક નહિ જીવી શકે.

આજકાલ માત્ર ભારતવાસીઓ જ સંસ્કૃત નથી જાણતા, પણ બીજાં રાષ્ટ્રોમાં પણ આનો વિશેષ પ્રચાર થઈ રહ્યો છે, તે દેશોના વિદ્વાનોના મતની ઉપેક્ષા કરવી ચોખ્ખી નથી. જે આજે મેળવી શકાય છે તે અવશ્ય મદદ કરવું જોઈએ, નહિ તો હૃદયસિદ્ધિમાં વિઘ્નો નડશે.

આચાર્ય વિદુશેખર ભટ્ટાચાર્ય

૧ વિદ્ = જ્ઞાણ, તં = ધોરી. વિદ્તં = જ્ઞાણનો ધોરી. આ શબ્દરચના અર્થમાં ૩૨ છે. આવી જગ્યાએ છે કે બોટ લોકો કદાચ અર્થને રથ કહેતા હતા.

x મૂળ જંગમમાંથી મૂલરાત્રીમાં લેવારનાર શ્રી. જેઠાલાલ જોષી 'વિદ્યાર્થ'.

સાંધાવાળો

સો ભાગ આજે વર્ષો થયાં રેલવેમાં સાંધાવાળો તરીકે નોકર હતો. એ પહેલાં તો સિપાઈ તરીકે સરકારની નોકરી બજાવતો હતો. છેલ્લા યુરોપીય મહાસુદ્ધ વખતે એ લડ્યો હતો, પરંતુ થોડાક ધા અને હાથની બે આંગળીઓ શિવાય એ માદરે-વતન દિંદ મુખરૂપ આવી શક્યો હતો. ઘ્યાળ સરકારે ખૂબ નોકરી બજાવવા માટે એક સોનાનો ચાંદ અને મહિને ત્રણ રૂપિયાનું પેન્શન આંધી આપ્યું હતું. અને એ માટે એને કંઈએ અસંતોષ નહોતો.

સુદમાં ગયો એ પહેલાં તો એ એક ભરાવદાર છાતી અને પહેાળા ખંભાવાળો ઉછળતા લોહીનો યુવાન હતો. યુવાનીની મસ્તી હતી અને આંખો લાલ રહેતી. નળીઓ નકાર હતી અને કાંડામાં એક ધાએ બે દુકા કરવાની તાકાદ અને લેમ હતાં. કોઈ જાતનું વ્યસન નહોતું અને એ સાદા, સીધા માણસ તરીકે ગણાતો. એને મુંદર એવી સ્ત્રી હતી અને વહાલ આવે એવી એક પુત્રી હતી. એનું નામ તો હતું સોનકા, પરંતુ એ એને 'સોની' કહેતો. ગરીબ હતો તોયે મુખી હતો, કારણકે સંતોષી હતો અને પ્રેમાળ પત્નીનો પતિ હતો. એ બોળો અને ઉદાર હતો તેથી જ સુદમાં જોડાવા પ્રેરાયો. એના મર્દ હૃદયને એ પોતાની ફરજ લાગી, સરકાર પ્રત્યે અનન્ય લાગણી અને અમાપ વિશ્વાસ અતાવવાની તક સમજાઈ. આંધુભરી સ્ત્રી અને નિર્દોષ પંખી જેવી બાલિકાને ફરફટાતું મૂકી એણે રણભૂમિ તરફ દૃષ્ટ કરી.

સુદની આંધી ઊતરી. કાળાં વાદળો વિખરાયાં. બુધગણના ઉઠ્યા પેરા નાદ અને દુંદુભિના ગંભીર ગગગટ વિરમ્યા. મુંબઈને આરે હિંદના જડાદૂર પુત્રો, દર્પના પોકારો કરના ઊનર્થો, પરંતુ એમાં ઉરિઉરે કરણના કંપ હતા. ગયા તે વખતનો ભુરસો નહોતો. દરેકની આંખે સમરાંગણનાં કમકમાડીભર્યા ચિત્રો જ દેખાતાં હતાં. કાન પાસેથી ગોળીઓ સડ-સડટ પસાર થઈ જતી હતી. દિલ ધગધગી નાખે તેવા અવાજ કરતી તોપો ગાજતી હતી. મોતના પયગામ જેવા ઉપર ચક્કરચક્કર કરતાં ઓરેખલેતો અવાનક મૂંઝેલ કરતાં નીચે આવે, અંદરથી મશીનગતો એકસરખો જોળાનો પ્રવાહ વહેવડાવે ને ખીજ જ પળે આવ્યા હોય તેટલી જ ઝડપથી ઉપર ચડી જાય. ઘાયલ ચર્મ પરેલા મિત્રોને પાછળ લેતાં-લેતાં, ભારે હંમે આગળ ધપતું પડતું. કહેવાતા દુરમનોની છાતી બેચોનેટ વીધતી અને લોહીના કુવારા ઊડતા. એક ચિત્કાર! ખીચારો નિર્દોષ પોતાના પ્રભુને યાદ કરતો નીચે પડે. પડે ન પડે ત્યાં તો કેટલાએ પગો એને કચડના આગળ ચાલ્યા જાય. આ બધાં દૃશ્યો દરેકની દષ્ટિ સમક્ષ વિલસાતુ રીતે તરતાં હતાં. પોતાની જ ફરજ માટે પોતાનું હૃદય દરેકને દ્રવતું લાગ્યું. સમરાંગણની રણચળા ઉપર આમ કેટલાએ કોરીલાઓ મૂતા. એમનાં પ્રિવ-જનોનાં બળતાં અને જળતાં હૃદયો કેટકેટલા મૌન શાપ વરસાવતાં હશે?

સૌ છૂટકારાના એક દમ સદિન નીચે ઊનર્થો. હવે કોપ્ટનના કોર શબ્દો કે ચાખડનો માર તેઓ માટે નહોતા. હતાં રનેદીઓનાં વડાદબર્થો ઓવારણાં અને મીઠાં આલિંગનો.

સોભાગ પણ ઊતર્યો. કાઈ એને લેવા આવ્યું નહોતું અને એને એની પરવાહે નહોતી. એને તો એનું નાનુંગું ગામ, અમીભરી સ્ત્રી અને આનંદથી નાચતી, ફૂલતી અને કિશોરતી સોનીને મળવાનો તનમનાટ હતો. હૃદય તો ઉછળીને આગળ પડતું હતું. ખૂબ વિચાર કરીને એણે બેટા ખરીદી. પછી એ ગ્રાણું ન રોકાયો. એને ઘર સાંભર્યું હતું. તરત જ એણે પોતાના નાના ગામ તરફ હર્ષથી ઊભરાતા હૃદયે પ્રયાણ કર્યું.

એ નાનું સ્ટેશન આવ્યું અને સોભાગ ડબ્બામાંથી નીચે ફૂટી પડ્યો. ભારે આખા ખૂટ, આખી અર્ધું પાટલૂન, કાંઈ મુઠ્ઠી બટનવાળી બાંહેધવાળું ખમીસ અને ઉપર ફૂમતું ઊડતો સાદો, ખભે ગિરતરો, બગસમાં પટાવાળી થેલીઓ ને હાથમાં બહુ મોટી નહિ એવી પોટલી. આ સોભાગની સગવડ હતી. એના તાલબદ્ધ ચાલવાને રેવાઈ ગયેલા પગો ગામ તરફ દોડતા હતા. ગામ નજદીક આવતું જ ગયું. કેટકેટલા ફેરફાર! પોસ્ટની મોટી વાડીમાં ત્યાં નવ કોસ ચાલતા ત્યાં આજે પંપ ધકધકધકધક કરતો ચાલતો હતો. ત્યાં એક સપાટ મેદાન હતું ત્યાં કેટલા બધા નાનાનાના બગસાઓ ગધાવા હતા. એ એમ જ બધું જોતો-જોતો આગળ ચાલ્યો. ઘર હવે બહુ છેડું નહોતું. હૃદય તો કંઈકેઈક વિચિત્ર લાગણીઓ અનુભવતું ફાટફાટ થતું હતું. આંખોમાં અજબ આનંદ ચમકતો હતો. ખૂબ છુરસાથી એ કપાટાબંધ આગળ ફાળ ભરતો હતો. "આ વળ્યો કે સામે જ મારું ઘર," એનું હૃદય વધુ જોરથી ઉછળ્યું. હાંયામાં કંઈકેઈક એવું હતું કે જે ત્યાં માતું નહોતું. વળાંક આવ્યો અને એ વળ્યો. સામે જ ઘર પરંતુ આંખણમાં સોની ન દેખાઈ. ઘરનું બારણું બંધ હતું. બારીઓ બંધ હતી. ઘર આખું જ બંધ હતું. બારણા ઉપર મોટું તાળું અને ધૂળના થર જોઈ એ બેસી ગયો. દારૂડિયાની નશો ઊનયાં પછી જે સ્થિતિ ધાવ છે તે એની ધર્મ શું થયું હશે એ દૃષ્ટવું એને પોતાની સકિતજવાર લાગ્યું. એ મૂઠું જોમ, લાવલીન ફાટોડાળે બેસી રહ્યો. એને કશી સમજ નહોતી પડતી. મગજ અને હૃદય, બન્ને, સાચ શન્ય જેવાં ધર્મ ગયાં લાગ્યાં. એના આગમનના સમાચાર પડોશીઓને પડ્યા. બધાં તરત જ મળવા બહાર દોડી આવ્યા. થોડી વારે એ જરા સ્વસ્થ થયો. દૃઢને એ પોતાનો જ લાગ્યો.

"અહોહો ! સોભાગ, તું આવ્યો ?" કહેતાંકેને રતન એને બેટી પડ્યો. એની આંખો-માંથી આંસુ વહેતાં હતાં. ઊભરો શરમેો અને બન્ને મિત્રો બથેથી છૂટા પડ્યા. રતન સોભાગને પોતાને ત્યાં લઈ ગયો. બીજાંઓ કરતાં એનો હક વધારે હતો. મિત્રાજ બનાવવાના હુકમે એ દિવસે એ ગરીબ ઘરમાં છૂટ્યા. સોભાગે પાટલૂન અને ખૂટ ઉતાર્યા. પોતાનો દેશી પહેરવેશ સન્ધ્યો. એને લાગ્યું, "જરૂર કંઈકેઈક થયું તો હોવુંજ જોઈએ. મારું કુટુંબ નહિ તો ત્રણ ક્યાં ?" એણે ઉત્કેષિત અને શંકાથીલ મને રતનને પોતાનું ઘર બંધ હોવા વિષે પૂછ્યું. રતન એની તરફ જરા ખરચો અને એના ખભે હાથ મૂક્યો. એનો પડારી અત્રાજ સહેજ ગદ્યહિત થયો.

"સોભાગ," સોભાગ ચૂપજ રહ્યો; એને બોલવું નહોતું. સાંભળવું હતું. રતન આગળ બોલ્યો.

"મારી લાલો અને સોની હવે આ સંસારમાં નથી. તું ગયો અને થોડા જ દિવસમાં બહો મરકી ફાટી નીકળી. મારી મા અને મોટાભાઈ પણ એના જ બોગ થયા. મને જે ધર્મ હતી પરંતુ હું મારા કમનસીબે તને, મારા બાગસનેદીને, આ કહેવાં કવતો રહ્યો."

સોભાગ મૂનમૂન થઈ ગયો. એને દિવાલો કંપતી લાગી. ઝોરડો ચક્રચક્ર ફરતો ફરતો. એકને બદલે ચારેપાંચ રતન દેખાયા. એની આંખો મિચાઈ ગઈ અને થોડી વારમાં તે રતનના હાંચમાં ઢળી પડ્યો. કેટલીએ ચારે મૂંઝાં હાતરી હશે. એનું ખડતલ શરીર હવે એને તંદુર અસમર્થ અને નંગળું લાગ્યું. એણે પોતાનું ઘર ન જોયું એ રતનનો જ મહેમાન ગતી રહ્યો. એને એ સર્વ અસત્ય લાગ્યું. એ કેમ જાને? રણમેદાનમાં ખુદા આકાશ નીચે એ સર્પને એણે નહોતાં જોયાં? એને પોતાની સ્ત્રી આરણ્યમાં આવકાર આપતી નહોતી દેખાઈ! સોની પોતાની આંખુઆંખુ “શું લાવ્યા? શું લાવ્યા?” કરતી નહોતી કૂદતી? “ના, ના. એ નાજ અને. સોની કેમ મરે?” કૂદા જેવી કામળા એ યુદ્ધના રમખાણમાં હંમેશાં એની સાથે નહોતી રમતી? એની એકે રાત નહોતી ગઈ કે એને સ્વપ્ન ન આવ્યું હોય અને એનું એકે સ્વપ્ન નહોતું કે જેમાં સોની ન હોય, એના ચંપાકળી જેવા હાથ ન હોય, મસ્તીમાં નાચતી આંખ ન હોય, અને એ મરે કેમ? એને એ ન સમજાયું. એને ગંધા લુટા લાગ્યા, અંદેખા લાગ્યા. એનો અંતરાત્મા એ એ જ પોકારતો હતો. એને રતન ઉપર ચીક ચડી. આટલો લુટો! મારી જતી સોનીએ મને વાંઝિયો કરવો છે! અને એક રાત્રે એમ જ એ ગામ છોડી ચાલ્યો ગયો. કાઈને એ ખબર ન પડી કે ક્યાં? એની જગલધેલી અને ખૂટ, પાટલૂન અને સાફા, બધું ત્યાં જ એમ જ પડી રહ્યું. રતને કેટલીએ તપાસ કરી પણ ફોગટ.

સોભાગ સોનીને મળવાની આશામાં તે આશામાં ગામેગામ રખસો, પરંતુ નિશાંશ સિવાય બીતું કંઈ જ ન સાંપડ્યું. એક દિવસ એને પુષ્કળ વિચાર આવ્યા: “આટલાટલું રખસો, ગોતી લોપ નથી મળતી. આ તે કેવી રમત! હું હવે એને શોધીશ જ નહિ એટલે એને મોરી પાસે આવ્યા વિના કંઈ ચાલશે? એને બધું રમત જેવું લાગતું હતું. એના મનથી સોની અને એ સંતાકડકડી રમતાં હતાં અને સોની મળતી નહોતી. એણે એક જ દેકાણું રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તેથી જ વીરપુરમાં સાંધાવાળા તરીકે રહ્યો. એની ખાનગી જ હતી કે સોની આખરે થાકીને આવશે. કેટલી અનંત આશા! કેવી અગ્ર શ્રદ્ધા! કેટલી સિમિતના!

વીરપુર ગામ તો રોશનથી દરેક માણસ દૂર હશે, પરંતુ રોશનથી પાએક માણસને અંતરે એક ખંડિયેર જેવો એકાંત જંગલો હતો. એના એકાદ બે ઝોરડા સિવાય જાડીનું કશું પણ રહેવા પોત્ત નહોતું. ખડીઓએ અંદર માળા બાંધ્યા હતા. રથજેરથજે જાળાં હતાં. રાગિના અંધકારમાં આમાલીડિયાં આમાં પાંખો ફફડાવતાં હોતાં. લોકોને એ જંગલો ઉપર વહેમ હતો અને એને જુલિયો જંગલો કહેતા. એ કોનો હતો એ કાઢીને ખબર નહોતી. સોભાગ આ જ જંગલોના કપાડોની એક ઝોરડીમાં પડી રહેતો અને એ મારે એને કાઈ પૂછનાર નહોતું. ‘લગભગ પંદરદિને સાંજના છ વાગે અને છેડકું મધરાતે એમ ત્રણ વખત કાઈને બાંધવા આવતું અને નમેસે માથે, ધીમે પગલે પાકું ફરતું. એ એનો નિલનો કાર્યક્રમ. શું ખાતું, શું ન ખાતું’ એની દરકાર એને નહોતી. સવારમાં જ ગમે તે તાથે પકાવી લેતો. તમે તેમ પેટ ભરવા સિવાય એને બીજી કશી પરવા નહોતી. આ માટે હોયી જોઈએ?

સાંજની દેન આવી અને ગઈ. અને હંમેશની માફક એ રોશન માનર પામે ત્રણ. રોશન માનર એકં પુરાન ચામે વાન કરી રહ્યા હતા.

“હું બહુજ રિજગીર છું કે તમારા મારે અહોઆં નું કંઈએ મળવા ફરી શું તેમ નથી. તમે જોના હશે કે રોશન ઉપર ‘વેક્ટિંગ ફ્રમ’ જેવી કાઈ વસ્તુ નથી. મામ

ભરવાનો એક ઓરડો છે પરંતુ એ ચિત્કાર ભરેલો છે. હું અહીંઆંથી થોડે દૂર રહેવે-
કેવંદર્શમાં રહું છું પણ ત્યાં ફક્ત બે જ ઓરડા છે, અને એ હું વાપરું છું. હું તમને મારે
ત્યાં એ સંગવડ કરી આપન, કિન્તુ મારી સ્થિતિ જરા કંદોડી છે. મારાં પાંચ છોકરાં,
મા, આપ, હું પોતે અને મારી સ્ત્રી આટલાં તો છે. પછી આમાં તમારો સમાવેશ ક્યાં
કરું? રોશન ઉપર જ સુઈ રહેો અને નહિ તો ચીરપુર પાછા જાઓ.” રોશન-માસ્તરે-છેલ્લા
શબ્દો બોલતાંબોલતાં એક લાપણકર્તાની અદાથી એ હાથ મસળાને હવામાં ઉઠાવ્યા.
યુવાનને કંઈ વધારે બોલવા જેવું ન લાગ્યું. વાત એમ હતી કે યુવાનને સાંગની ટ્રેનમાં
જવું હતું પરંતુ એ ચૂકી ગયો હતો. હવે બીજી ટ્રેન પરિઠમાં હતી. એને જેમ અને તેમ વલંદી
જવું હતું એટલે અહીં રહે જ છુટકા. અંધારું થવા આવ્યું હતું અને વાદળો ઘેરાયાં હતાં.
એ આકાશ તરફ જોતો એક આંકડા ઉપર પોતાના સામાન પાસે બેઠો. આખી રાત કેમ
જશે?” પણ પાછાં જવાય તેમ તો નહોતું જ.

સોભાગ એ અંધું નિરાંતે જોવા કરતો હતો. માસ્તર શાહેજ દરેકાન જેમ એની માથે
બે વાત કરી ચાલી ગયા હતા. રોશન ઉપર યુવાન અને સોભાગ, એ બે સિવાય ત્રીજું
કોઈ નહોતું. એ પેલા યુવાન પાસે ગયો અને નમ્રતાથી બોલી:

“બાબુજી, આપ મારી બોલીમાં ચાલો. આજની રાત સાંજ વિતાવો, મારી
બોલી અહીંથી બહુ દૂર નથી. આપ ટ્રેન ચૂકી ગયા લાગે છે.”

“હા, એમજ થયું. હું આવ્યો અને ટ્રેનને મેં દૂર ચાલી જતી જોઈ!” એને થયું
કે આમ રોશન ઉપર એકલા પડી રહેવું એના કરતાં આની ઓરડી શું ખોડી? એ સોભાગ
સાથે ચાલી નીકળ્યો. બન્ને ધીમેધીમે વાતો કરતા અંગતના અંપા પાસે આવી પહોંચ્યા.
યુવાને અંદર દાખલ થતાં થતાં પૂછ્યું: “તમને રેલવે તરફથી ઓરડી નથી મળતી?”

“મંજ છે તો ખરી પરંતુ હું તો અહીંઆં જ પડી રહું છું. મારી ઓરડી માસ્તર
સાહેબ વાપરે છે.”

સોભાગે ખાટલો દાલ્યો અને પાણીનો લોટો ધર્યો. લોટો એવા ગવચ્છ રાખતો!
એને એમ થતું મારી સોનીને ગંદું નહિ ગમે. એણે ચૂનો સળગાવ્યો અને લાખરી બના-
વવા બેઠો. અંધકાર ધીમેધીમે વધતો હતો. અંધકાર નેટલીજ ચોતરફ થોડાં સંતિ હતી.
આકાશ આંખ આગળથી સીધું નીચે જ કાળા પડદા જેવું સરી પડતું હતું. ક્યાંયે સમગ્ર
નહોતી પડતી. અને એ પડદા ઉપર દરદર ખૂબ અંખી તોયે દેખાય એવી ચિંત્રાવની બે
સાત બત્તીઓ લોહીતરસી રાક્ષસી આંખો જેવી તમતમતી હતી. યુવાન ચૂલામાંથી નીકળના
ભંડકા તરફ તાકીને નિહાળતો બેસી રહ્યો હતો. એની નજર સોભાગ તરફ ગઈ. એ ખૂબ જ
બેચેનીથી વારંવાર આકાશ તરફ જોવા કરતો હતો. યુવાને પૂછ્યું: “કેમ તમારી તબિયત
તો સારી છે ને? આટલી અસ્વસ્થતા સાથી?” સોભાગે એક ઊંડા નિસાસો મૂક્યો અને
થોડી દાંના પછી એ બોલ્યો:

“જુઓ, એમાં કંઈ દમ નથી. એ વાત મેં બહુ ઘોઁને કહી છે, પરંતુ નેટલાને
કહી છે એ બધા, મને એ સાંભળી ગારો ગયું છે. તેમાં તમારા એકનો વળા ક્યાં
વધારો કરું?”

“ના, ના. એમ તે કંઈ ઉકેલ હોય! કહો તો ખરા શું છે?” આટલું બોલી એ

સોભાગ તરફ જોઈ રહ્યો. એને અણુચિંત્યા જ દુનિયાનો ચડતીપડતીના ખ્યાલ આવ્યાં. જગતમાં નાનું કાણુ અને મોટું કાણુ? પોતે એક જાગીરદારનો પુત્ર અને એ એક મજૂર. ઉચ્ચ અને નીચ જેવું ખરેખર કંઈ પણ હોત તો એ કદીએ આમ એની સાથે વાત ન કરી શક્યો હોત. મોટાઈ, નાનપ, એ બધું દોંગ, સ્વાર્થ, લુચ્ચાઈ અને એક મતના બ્રમ જેવું લાગ્યું. ખીચન કાંઈ સાધારણ પ્રયંગમાં કદાચ એની સાથે વાત કરવામાં એને નાનમ લાગત. એની તરફ તુચ્છકાર બતાવ્યો હોત. બેચાર ગાળ સુણાવી પોતાનો પ્રભાવ (!) બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત. આમ માયાથી અને વિવેકથી વાત કરવામાં મૂર્ખાઈ અને ખોટી લાગણીવિવશતા લાગત. પરંતુ આજ તો કંઈક લુહું જ હતું. ‘સર્વ સરખાં છે,’ ‘અંક્ય,’ ‘માયા,’ ‘સ્નેહ,’ ‘સહાનુભૂતિ,’ ‘અનુકંપા’ એ સર્વ આજ એને રામગયું. એક આવા વિચારમાં મશગૂલ હતો અને ખીચે વાત કહેવી કે નહિ એ ગડમથલમાં હતો. છેવટે સોભાગને થયું કે ભલે એક ડાહ્યાનો મને ગાંડો ગણવામાં ઉમેરો થતો. દુનિયા એને ગાંડો ગણતી ત્યારે એ દુનિયાને ગાંડો ગણતો. એની દુનિયા જ જુદી હતી, એમાં દના ફક્ત બે જણુ: એ ને એની સોની; એ પેલા યુવાન તરફ ફરી બોલ્યો.

“હું આખી વાત પૂરી ન કરું ત્યાં સુધી આપ મહેરબાની કરીને શાંતિ રાખજો; વચમાં ન બોલતા. તદ્દન સાચી જ વાત કહું છું.” એણે તાવડી ઉપર જાખરી નાખી, લોટવાળા હાથ ખંખેર્યા અને પોતાની વાતની શરૂઆત કરી.

“આજે અગિયારઅગિયાર વર્ષો થયાં હું અહીં નોકરી કરું છું. માતું કામ લાઈન બદલવાનું અને સાંધી સિગ્નલ આપવાનું. આટલાં વર્ષોમાં એક પણ દિવસ એવો નથી ગયો કે હું મારી નોકરી પર હાજર ન હોઉં. ગમે તેવી રાત હોય—ચોમાસાની મેઘસ્રી રાત કે પછી શિયાળાની કડકડતી ફંડી—પણ હું તો જવાનો જ. કેટલાંએ અમને તુચ્છકારતા હશે. પરંતુ એ ગિચાશઓને ક્યાંથી ખ્યાલ હોય કે રોડેડો મનુષ્યોનાં જીવન અમારા હાથમાં છે.” હતું આટલું કહ્યું ત્યાં તો પરન ફુંકાવા માંડ્યો. વરસાદે જોસગંધ પડવાની શરૂઆત કરી. વીજળી ચમકવા માંડી. ખંડિયેર જેવા ખંગલાનાં રહ્યાંસહ્યાં ખારીખારણાં જોરથી ફટાફટ અથડાવા માંડ્યાં. વાતાવરણ આખું જ ધીમેધીમે લુહું થતું લાગ્યું. સોભાગની અસ્વસ્થતા વધી. એણે પોતાની વાત આગળ ચલાવી. એ હવે થોડો ઉશ્કેરાઈને જલદીથી બોલતો હતો:

“આઠ વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે. ચોમાસુ હતું અને આવી જ એક ભયંકર ધનધોર મેઘસ્રી રાત હતી. સર્વત્ર ગાઢ અંધકાર હતો. ધોધમાર વરસાદ વરસતો હતો અને પવનના ધન ચીરી નાખે તેવા મુસવાટા બોલતા હતા. હું પાટા બદલવા નીકળ્યો. મારા હાથનું કાનસ વરસાદ અને પવનને લઈ ફરફરું થઈ રહ્યું હતું. પ્રકાશ ફેલાવવાને બદલે એ અંધકારને વધુ ગાઢ કરતું હતું. મારા હાથમાં કાનસ હાલતું અને ચોતરફ પડાડ જેવા પડછાયાઓ ફાલતા. હાથ ધબકાવી નાખે તેવું ચિત્ત હતું. પણ હું તો ટેવાઈ ગયેલો. પાટાની બંને બાજુએ તારતી વાડ છે. એ વટાપી હું પાટા ઉપર પડેલ્યો. ટ્રેનને આવવાનો હવે જાડુ સમય નહોતો. વરસાદ હજી એવો જ વરસતો હતો. માથે ઓરેલું ગૂણપાટ અને ઊંચી લગભગ નકામાં જેવાં દનાં. મેં પાટા બદલ્યા. એજિનનની આગિયા જેવી ત્રીચી સર્વેલાઈટ દેખાઈ. મેં કપાડાગંધ પસાર થઈ જશે, અને પછી નિરાંને ઊઘીશ એ જ વિચાર

મગજમાં ઘેરાતા હતા. ટ્રેન નજદીક આવતી હતી. ટપકાં જેવા પ્રકાશમાંથી આંખ આંછ નાખે તેવાં કિરણો નાખતી સૂર્યસાઈટ વધુ અને વધુ મોટી થતી હતી. કિરણોનું તેજ પથુ વધ્યું હતું. ટ્રેન ખૂબ જ પાસે આવી પહોંચી હતી. પુષ્કળ ઝડપ હતી. અવાજ ગંભીર અને ઘેરા ઘર્ષ વધતો હતો. આકાશ વીનળાથી ઊભરાતું હતું. પવનનું જોર અતિશય હતું. સામી છાતીએ ઊભતું એ મુસ્કેલ હતું. વરસાદે ચ જાણે છેલ્લી જ વાર વરસતો હોય તેવું લાગતું હતું, ત્યાં તો એક ભયંકર અવાજ થયો—જાણે કે આકાશ ફાટ્યું. આંખ આગળથી હમણાં પમાર ઘઈ જશે એમ લાગતી સૂર્યસાઈટ એ ધખાકા સાથે ગૂમ ઘઈ ગઈ અને કાન ફાડી નાખે એવા આર્તનાદો, કંઠશુ ચિત્કારો, હૃદય હચમચાવી નાખે એવી કિકિયારીઓ અને ખીજું એવું ઘણુંઘણું મેલગાળ્યું. ટ્રેન બરાબર સાંધા પાસે જ ઊંધી વળી ગઈ હતી. ”

એ આ બધું એક શ્રાસે ખોસે જતો હતો અને શ્વાસ માટે શ્વાસો. એની આંખો લાલ અંગારા જેવી ચળકતી હતી. મોઢુંએ ચૂસાની જવાબાઓના પ્રકારથી ઈર્ષ ઈર્ષ દિયિત રંગોથી ભરપૂર લાગતું હતું. એના હાથો સહેજ ધ્રુજતા હતા. એણે પોતાની વાત આગળ ચલાવી:

“અને હું થોડાક જ વારને અંતરે જિભો હતો. એજિનના જૂકેજૂકા ઊડી ગયા હતા. કેટલાંએ ડાખાંઓ ઊધા વળી ગયા હતા. પણ એમાં મારી જૂસ નહોતી. એ અકરમાતલું કારણુ તો હજી સુધી નથી સમજાયું. કેટલાંએ માણસો આમ વગરજૂલે મૂચા. રોશન માર્સેરે અવાજ સાંભળ્યો હશે કે શું પરંતુ એ પણ એએક માણસો લઈને આવી પહોંચ્યા. રોતોરાત આપણે એકા છીએ એ જ ગંજામાં સવેને ખસેડવાનું નક્કી થયું. અને અમે આમ એકલે હાથે કેટલાંએને ખસેડ્યાં. ઘણાંખરાં તો ત્યાં જ અમરધામને પંચે પડ્યાં. થોડાંધણાં રસ્તામાં જ ખલાસ થઈ ગયાં. હું છેલ્લીવાર ત્યાં ગયો. જેટલા બચાવી રહ્યા તેવા દના તેટલા બંધાને અમે લઈ ગયા હતા. હું છેલ્લી વાર ત્યાં એક વખત તપાસ કરી લેવા ગયો. સર્વત્ર અખંડ શાંતિ હતી. જાણે કે કંઈ જ થયું ન હોય ! કેટલાંએ શખ આમતેમ પડ્યાં હતાં. મને રણમેદાનનાં દર્યો યાદ આવ્યાં. સરકાર, હું લડાઈએ લડ્યો છું. કાઈ બાધી રહ્યું હોય એમ નહોતું લાગતું, પરંતુ ત્યાં તો કાઈ ‘બાપુ’ એમ બોલ્યું હોય એમ મને લાગ્યું. હું શાંત જિભો રહ્યો. કરી વાર ‘બાપુ’ એમ મને સંજાયાં. એવો મીડા મુઠ્ઠા અવાજ હતો ! હું એ અવાજ તરફ ગયો. ફાનગના ત્રંખા પ્રકાશમાં મેં એક નાનીસી કન્યા નેહ. એની આંખો બંધ હતી. બન્ને હાથ માથાની આજુબાજુ છટા પડ્યા હતા. માથું એક બાજુ નમેલું હતું અને તેથી હોડની એક બાજુએથી મોંમાંથી લોહી બહાર વહેતું હતું. મેં એને મારા હાથમાં ઉઠાવી લીધી. ફાનમ ત્યાં જ પડી રહ્યું. રસ્તામાં એ કંઈક ગણગણી. હું કંઈ જ જુદા જ ભાવ અનુભવતો હતો. હું આ જ કેપાઉડમાં દાખલ થયો. એવો મીડા એનો ચહેરો હતો ! કંઈક અજબ દર્દ, શાંતિ અને સંતોષમાં એની આંખોનાં પોપચાં બિડાયેલાં લાગ્યાં. હું અંદર આવ્યો, પણ...પણ એ મારા હાથમાં જ એક આજી રિમત સાથે મૃત્યુ પામી.”

એ મૌન થઈ ગયો. એના હોઠ સખ્ત બિઝાયેલા હતા અને અંદરથી, છેક બિટ-
જરૂથી, રુદન અને રૂઝકાં સંભળાતાં હતાં. એની આંખો ભયંકર લાગતી હતી. અરે ! પપ્પુ
એ એકદમ બિભો થઈ ગયો. "એના બન્ને હાથ ત્રણે કઈક કાંઈકથું હોય તેમ પડેલા અને

લાંબા થઇ ગયા. એની લાલ ચકચકતી આંખો સાવ ઘોળી પૂણી જેવી થઇ ગઈ. ફેટેડાળે થાંભલા જેવો એ બોલો રહ્યો. એનો રંગભેરેખી લાગતો ચહેરો તદ્દન આરસપહાણુ જેવો ટાઢો અને જરૂ લાગતો હતો. એમાં એકે લાવ, નહોતો. એનું આખું શરીર ખૂબ નેરથી ધૂજળું હતું. હાથો ધૂજળા હતા. એ એકીટશે આકાશ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. કેટલીક વારે એ બોલ્યો. શબ્દો જીવતા કરતાં મરેલા માણસના જેવા વધારે લાગતા હતા.

“સોની, સોની, સોની.”

એક લયકર વીજળીનો ચમકારો થયો અને સાથે એક જળરજ્જત કકકા થયો, એણે એક તીણી ચીસ પાડી. પેલા યુવાનથી પણ એક ચીસ નંખાઈ ગઈ. એ ફરી નીચે ખેંસી ગયો. વાદળો એકદમ ઝપાટાબંધ વિખરાયાં. એ ફરીથી શાંત થયો, થોડી વાર રહીને ફરીથી બોલ્યો:—

“તમે ગભરાતા નહિ, મારે તમને પ્રથમથી જ ચેતવવા જોઈતા હતા. એ તો મને આવી તોફાની રાત હોય છે અને વિદ્યુત્ ચમકે છે ત્યારે ત્યારે આમ થઈ જાય છે. મને એ બાળા સ્મિત કરતી મારા હાથમાં દેખાય છે, પણ ફક્ત આ બંગલામાં હોઈ, હું તો જ,”

યુવાનનું હૃદય સાવ ખેંસી ગયું હતું. એ થોડી વારે પોતાને જ વિચિત્ર લાગતા સ્વરમાં બોલ્યો: “પણ ત્યારે તમે અહીંયાં રહો છો શા માટે?”

“અરે! તમે આટલુંએ ન સમજ્યા! એ બાળા તો મારી સોની જ હોવી જોઈએ. મારી ખાતરી જ હતી કે એ આવશે અને હજીએ એ મારા હાથમાં ક્યાંકથી દોડી રમવા આવે છે. એને ખબર છે કે હું અહીં જ છું એટલે એ બાળે ક્યાંય ન જાય. હું ન હોઈ તો એને રમાડે કોણ? અને વળી પાછી એ ક્યાંક રિસાય તો? મારાથી આ જગ્યા કેમ છોડાય?”

જયચંદ્ર શેઠ

ઝાંખી

અનંત ને અક્ષય કાળશક્તિના
પ્રવાહની ઝાંખી મને કંઈ થતાં,
ક્ષણિક ક્રીતિ'ય દીસે, ન મૂલ દે.
ન દોષ શું ક્રીતિ' તણાય મોહથી ?
જણાય છે જીવન નૃત્ય આત્મ-નું
—મનુષ્ય કે પ્રાણી રૂપે જડેલ-નું.
ન નૃત્ય તે તો કદી નાશ પામતું
વહે ગુ'થાઈ વિચી સાથ કાળની
ખરે ખરું જીવન-નૃત્ય સાધવું.
વિના કંઈ જ'ધન-સુકત, આત્મનું.

લો ક ચ ર્ચા

અનંતપુરની યાત્રા

રાષ્ટ્રીય ચળવળને અંગે રચનાત્મક વિભાગમાં ખાદી એ મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રયાસથી મહાસભામાં અખિલ ભારત ચરખાસંઘની સ્થાપના થઈ. ખાદીપ્રવૃત્તિ એ આ સંઘની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હોવાથી હિંદના લુદ્ધલુદ્ધ ભાગોમાં ખાદીના ઉત્પત્ત માટે આશ્રમે સ્થાપવામાં આવ્યા. સન ૧૯૨૯ના નવેમ્બરમાં મધ્ય પ્રાંતમાં સાગર જિલ્લામાં રેલ્લી તાલુકાના અનંતપુર ગામમાં અખિલ ભારત ચરખાસંઘ તરફથી ખાદીનિવાસની સ્થાપના થઈ. આ સંસ્થા વિશે થોડુંક પહેલાં સાંભળ્યું હતું. ત્યાં જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી ૧૯૩૩ના જુલાઈના ત્રીજા અંકવારિયામાં હું અનંતપુર ગામે ગયો. પ્રાચીન યાત્રાનાં સ્થળોમાં આધુનિક યુવાનોમાં શ્રદ્ધા રહી નથી; પણ રાષ્ટ્રાદ્યાર માટે અને દીન, દીન, પતિત અને અર્ધભૂખ્યા ગરીબ ગ્રામજનોને પેટપૂરતું પણ અનાજ મળી રહે તે માટે તેમને જીવણી અને ઉદ્યોગનાં સાધનની સગવડ કરી આપતી જે જે સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે તે તે યાત્રાના ધામરૂપે છે. આ દૃષ્ટિએ અનંતપુર એ પણ યાત્રાનું સ્થળ છે એમ કહું તો અતિશયોક્તિ ન કહેવાય.

ગૂજરાતમાંથી અનંતપુર જવાના બે ત્રણ રસ્તા છે. હું કોટા થઈ છ. આઈ. પી. લાઈનમાં ખીના ગયો. ત્યાંથી એક છ. આઈ. પી.ની લાઈન સાગર તરફ છે. સાગર એ જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ છે. ત્યાંથી મોટર મારફતે રેલ્લી જવાય છે. સાગરથી રેલ્લી ૨૬ માઈલ દૂર છે. રેલ્લીથી પગરસ્તે અનંતપુર ૧૦ માઈલ દૂર છે.

અનંતપુર એ મધ્ય પ્રાંતનું નમૂનેદાર (typical) ગામ ગણાય. ગામમાં લગભગ ૨૦૦ ખેડૂતનાં ઘર છે. અહીં ઘર માટી કે છીંટાથી નથી બનાવતાં, પણ પથ્થરના પાતળા ટુકડાઓ એકબીજા પર ગોઠવી બાંધવામાં આવે છે. આ પ્રકારે ઘર બનાવવા માટેના પથ્થર આલુઆલુના ડુંગરોમાંથી મળી આવે છે. ગૂજરાતની માફક આ તરફ નળિયાં અર્ધનળાકારનાં, વાંકાં, લાંબાં અને પાતળાં નથી હોતાં, પણ તડાં, ચપટાં, પહોળાં, અને માંગરોળી નળિયાંને મળતાં પણ અવ્યવસ્થિત અને સમાકારરહિત હોય છે. નળિયાં અત્રેની માટીમાંથી બનાવી લેવામાં આવે છે અને નિલાડામાં પકવવામાં આવે છે. પતરાં હળુ દાખલ નથી થયાં. ઘર એક જ યા બે લાઈનમાં વ્યવસ્થિત લગભગ નથી, પણ ધણીખરાં છટાંછટાં બાંધેલાં છે. ગામ બે નાની નદીઓના સંગમ પર આવેલું છે.

ખાદીનિવાસ માટે ઘર રાખેલું છે; સંસ્થાનું પોતાનું મકાન નથી. અહીંથી સંસ્થાના ગયા પછીથી લોકો હંમેશા પોતાનું કાર્ય પોતે ચક્ષાત્રી લે એવા ધ્યેયથી આ સંસ્થા જરૂરી મુદત સુધી કાર્ય કરી, સ્થાનપરિવર્તન કરવાની હોવાથી સંસ્થાએ તરું મકાન ખરીદ્યું યા બંધાવ્યું નથી.

ખાદીનિવાસની વીગતવાર માહિતી મેળવવા તેમ જ અનંતપુર અને તેની આસપાસનાં

ગામોની આર્થિક, સામાજિક અને નૈતિક સ્થિતિ જાણવા માટે સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થયેલા રિપોર્ટો અને પુસ્તિકા વાંચવાની આવશ્યકતા રહે છે.

૧. ખાદી નિવાસ, અર્નતપુર, સન ૧૯૨૯-૩૦નું વિવરણ

૨. " " " " ૧૯૩૦-૩૧નું વિવરણ

૩. " " " " ૧૯૩૧-૩૨નું વિવરણ

૪. ખાદીનિવાસ ક્ષેત્રદર્શન.

આ સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે હાલ અર્નતપુરની આલુઆલુનાં ૧૭ ગામો છે. ત્રણ-ચાર વર્ષના સતત અભ્યાસ અને કાર્ય પછી ગામડાંની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિનું વર્ણન નીચે પ્રમાણેનું હોવાનું જણાવવામાં આવે છે.

આર્થિક દશા

હિંદુસ્તાનના અન્ય ભાગનાં ગામડાં માફક અહીંનાં પણ ગામડાં ગરીબીનાં ભોગ ચર્ષ પજાં છે. અત્રેનો મુખ્ય પાક ચોખા અને ઘઉં છે. વરસાદ ૫૦ થી ૬૦ ઈંચ જેટલો પડે છે. અત્રે મજૂરીના દર બહુ ઓછા હોવાથી કૂવા બનાવવામાં રૂા. ૨૫ થી ૫૦ જેટલું ખર્ચ થાય; છતાં લોકો કૂવા બનાવતા નથી, અને પાણી (irrigation) કરી શિયાળાની ફસલ નથી લેતા. ખેતીની પદ્ધતિમાં કંઈ મુધારો કરવામાં આવ્યો નથી. ખાતરનો ઉપયોગ-પણ નહિ જેવો જ. ઉત્પાદનનાં સાધનોનો ધીમેધીમે હાસ થતો ગયો છે. ૬૦ ટકા ખેડૂતો પાસે પોતાની જમીન નથી. તેઓ મુખ્યત્વે મજૂરી પર નભે છે. ૩૦ ટકા ખેડૂતોને પોતાની જમીન છે, પણ તેઓની જરૂરિયાત કરતાં ઓછી છે. બાકીના ૧૦ ટકા જેમની-પાસે જમીન છે તેઓ મોટા જમીનદાર યા વાણિયા-શાહુકાર છે. ગરીબી અને ભૂખમરામાં ગ્રામ જનતા સડે છે, છતાં તેમનામાં સતત ઉદ્યમની ખામી છે. લોકો નિરાશાવાદી, આળસુ અને મહત્ત્વાકાંક્ષારહિત ચર્ષ ગયા છે. ખેતી સિવાયના બીજા મોટા યા નાના ઉદ્યોગો ન હોવાથી ખેડૂતો વર્ષનો મોટો ભાગ ફરજિયાત રીતે બેકાર રહેતા અને હળુ પણ અણસમજીયને લીધે ઘણા યે બેકાર રહે છે. વર્ષના વધારેમાં વધારે ૧૨૦ દિવસ ખેતીના કામમાં જાય, બાકી લગભગ બધા દિવસ બેકાર રહે છે. ખેતીની અને દોરની આવક ગણતાં પાંચ માણસના કુટુંબદીક નીચે મુજબ આવકનો અડસદો કાઢવામાં આવ્યો છે:

દર સેકડે ટકા.   સારા વર્ષમાં એક કુટુંબને આવક.   ખરાબ વર્ષમાં કુટુંબ દીક આવક.

૪૫	રૂા. ૪૭	રૂા. ૩૫
૧૫	" ૭૪	" ૬૩
૧૫	" ૮૮	" ૭૬
૧૫	" ૯૪૧	" ૭૯૧
૧૦	" ૩૮૮૧	" ૩૮૮૧

પાંચ માણસના કુટુંબદીક ગણતાં ખર્ચનો અંદાજ નીચે પ્રમાણે થાય જ:

કુટુંબ માટે અનાજ રૂા. ૫૭

મીઠું, તેલ વગેરે " ૭

કપડાં " ૧૦

આવક અને ખર્ચના આંકડાની તુલના કરતાં માલમ પડશે કે ૬૦ ટકા કુટુંબો નિર્વાહના ધોરણથી બહુ જ ઓછે છુવે છે. વળી અર્ધાં વર્ષો કંઈ સારાં નીકળતાં નથી. દર વર્ષે પડતી આ તૂટને લીધે ખેડૂતોને દેવામાં ધસડાવું પડે. આવકનાં બીજાં સાધનો ન હોવાથી ધીમેધીમે મૂડીરૂપે આ બંધીન વાણિયા-શાહુકારને દેવા પેટે આપી દેવી પડી. આ રીતે ખેડૂત મહીને ૬૦ ટકા ખેડૂતકુટુંબ મજૂર થઈ ગયાં છે. પહેલાં બંધીન હોવાથી શાહુકારે વ્યાજ નાણાં ધીરતા, પણ હવે બંધીન અને મિલકત ન હોવાથી શાહુકારે પણ ધીરતા લગભગ બંધ પડ્યા છે. ૧૦ કે ૨૦નું દેવું પણ ધણાં કુટુંબોને ભારે પડે છે. વ્યાજના દર ૫૦ થી ૧૦૦ ટકા જેટલા થાય છે.

દિનપ્રતિદિન ખરાબ થતી સ્થિતિથી ખેડૂતો લવંકર ગરીબીમાં સપડાયા છે. ત્યારે અનાજ ન મળે ત્યારે તે ફૂલફણ, મહાડાં અને બોર પર છુવે છે. વળી અહીં તેવરા નામનું કુધાન્ય થાય છે. જે તે સતત ખાવામાં આવે તો પંચુપણું આવે છે, એમ કહેવાય છે. આ તેવરા અનાજ કાંકરા જેવું દેખાવમાં છે. ભૂખના માર્યા લોકો ચણા સાથે તેવરા દળીને ખાય છે. મૌઝી ગરીબ સ્થિતિના અંત્યજ વર્ગમાં ચમાર ગણાય. અનાજ વા તેવરા પણ ઉપકબ્ધ ન હોય ત્યારે છાણુમાંથી દાણા વીણી કાઢી ધોઈને રાંધી ખાય છે. આમજ માલદાર ગણાતા ખેડૂતો અત્યારે મજૂરો થઈ ગયા છે. (દાખલો—હું પાછો ફર્યો ત્યારે મારી સાથે વાટ દેખાડવા એક મજૂર આવેલો. તે હિંદી આર. સોપડીઓ ભર્યો હતો. તેનો પિતા સરકારને રૂ. ૧૦૦ જેટલું મહેસૂલ લરતો એટલી બંધીન હતી, પણ અત્યારે તેને પોતાની બંધીન રહી નથી. મજૂરી કરી સુજ્ઞાન ચસાવવું પડે છે.) આ લવંકર ગરીબીને લીધે માખાપ પોતાનાં છોકરાંને નિશાળે પણ મોકલી ચકતાં નથી; કેમકે મજૂરીમાંથી જે થોડુંકળું મળે તે પર નભવાનું હોય છે. આ આર્થિક અવદશાને કારણે પહેલાં જે ભારે સામાજિક ખર્ચો થતાં તે ચોઈ અથવા લગભગ બંધ થઈ ગયાં છે; તે નીચેના આંકડા પરથી જણાશે:

વિવાહ ખર્ચ

પ્રતિશત ટકા કુટુંબ

૪૦	રૂ. ૩
૨૦	„ ૧૦
૧૫	„ ૪૦
૧૫	„ ૬૦
૧૦	„ ૨૦૦ ઉપર.

આર્થિક સંકડામણની અસર ધરણાં પર પડી છે. આગળનાં મૌનારૂપાનાં ધરણાં રહ્યાં નથી. પણ દેખાવ અને વ્યવહારની ખાતર ઘણાખરા સીસાનાં પહેરે છે. સાવ આખાં કપડાં તો કાઈકના જ શરીર પર ભેરા મળે. સ્ત્રીઓને પણ અર્ધનમ્ સ્થિતિમાં રહેવું પડે છે.

સામાજિક રીતરિવાજોમાં પણ ગૂંચળાત કરતાં અહીં ઘણો ફરક છે. નીતિ અને સમાજનાં જે બંધનો હલુ આપણે ત્યાં દઢ રીતે રહ્યાં છે તેવું ત્યાં નથી. જગવણીનો પ્રચાર પણ નહિ જેવો. આજસ અને અનીતિ ખૂબ વધી પડ્યાં છે. લમની પ્રથા બહુ વિચિત્ર પ્રકારની થઈ પડી છે. જે કુટુંબે પોતાને ત્યાંથી છોકરી આપી દેવા તેના પતિના ભાઈઓને

પણ જમાઈ સંબોધીને બોલાવે. વળી ગોત્રીની વિચિત્ર પદ્ધતિ છે. આમાં સ્ત્રી પોતાના પતિને છોડી બીજા પુરુષ સાથે અમુક માસ રહે, તેની સાથે ન બને તો ત્રીજાને ત્યાં જાય અને તેમ છતાં પણ પોતાના મૂળ પતિ પાસે આવે તે તેનો અસ્વીકાર નથી કરતો. સ્ત્રીનો પતિ મરી જાય તો તે સ્ત્રીને દિયર હોય તો તેને પરણે—પરણવાની સમાજ તરફથી ફરજ પણ પાડવામાં આવે. ઉચ્ચ ગણાતી બ્રાહ્મણ વાણિયા જાતિઓમાં પણ એવા દાખલા બન્યા છે. ઉપર્યુક્ત લક્ષ્યપ્રથા ઉપરાંત નીચેના સંબંધવાળાઓ પણ એકબીજા સાથે લગ્ન કરે છે. દાખલા તરીકે, સસરા વડુ, બહેન, મામા ભાણેજ, નણદોઈ બોગર્ધ અને ચમાર જાતિમાં જમાઈઓ પોતાની વિધવા સાસુને પણ પત્ની બનાવ્યાનો દાખલો પણ મળે છે. બ્રાહ્મણ જાતિ સુદ્ધાં અન્ય જાતિ સાથે નિયોગ કરે છે. પોતાની પત્નિથી સંતાન ન થાય તો, પડોશની કોઈ સ્ત્રીને થોડાં વર્ષ માટે પોતાને ત્યાં લાવે અને સંતાન થયે સ્ત્રી પાછી મૂળ પતિ સાથે જઈ રહે. પતિની સાથે સંબંધ ન થયો હોય છતાં પિયરમાં રહેતાં કોઈ સ્ત્રીને સંતાન થાય તોપણ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ પણ તેને સ્વીકારવા તૈયાર થાય.

માલગુજારી

ખેડૂતો જમીનમહેસૂલ સરકારને રીધું નથી ભરતા, પણ માલગુજાર મારફતે આપે છે. માલગુજાર એ ફાજદારી અને દિવાની સત્તા સિવાયનો ગામનો માલિક ગણાય છે. તેના હાથ નીચે કેટલાંક ગામો હોય છે. માલગુજાર સેટલમેંટ નક્કી થયા મુજબ મહેસૂલ ઉધરાવે છે અને કરાર મુજબ ૬ થી ૧૦ આની સરકારને ભરે છે. વેકનો ત્રાસ પણ ધણો છે. માલગુજાર વેક કરાવે, સરકારી અમલદારો આવે તે પણ વેક કરાવે. સૌથી વધારે વેકના ત્રાસનો ભોગ અંત્યજને થઈ રહ્યા છે.

ખાદીનિવાસ

ખાદીનિવાસ માટે સ્થળની પસંદગી ઉત્તમ ગણાય. ત્યાં ત્યાં મનૂરી સરતી છે, લોકો પાશ્વિમાત્મ ટેવોમાં સપડાયા નથી, જૂજમરાથી અને ગરીબીથી નજીવી આવક પર જીવનું પડતું હોય, બીજા હુન્નરઉદ્યોગ હોય નહિ, રેલવે દૂર હોવાથી અને મિલો નજીકમાં નહિ હોવાથી મિલનું કાપડ પ્રમાણમાં મોટું મળતું હોય, ખેતીનું કામ બારે માસ નં ચાલતું હોય, રૂતું વાવેતર થોડા ધણા પ્રદેશમાં જરૂરીઆત જટિલું ચતું હોય, ત્યાં ત્યાં ખાદીના ઉત્પન્ન માટે સારા પ્રમાણમાં અવકાશ રહેલો છે.

ખાદીનિવાસનો ઉદ્દેશ એ છે કે ગામડાંમાં એવી જાતનો પ્રચાર કરવો કે જેથી લોકોના ખેતીના યા પોતાના બીજા ધંધામાંથી ફાજલ પડતા વખતમાં પોતાના ઘરમાં ખાદી-ઉત્પન્નની સઘળી ક્રિયાઓ કરી પોતાને વાપરવા લાયક ખાદી ઉત્પન્ન કરે. જે વધુ સમય હોય તો વધુ કાપડ ઉત્પન્ન કરી વેચે પણ ખરા.

કાર્યક્ષેત્ર તરીકે આલુઆલુનાં ૧૭ ગામ લીધાં છે. પહેલાં ૨૫ જેટલાં શરુ કર્યા હતાં; પણ કાર્યકર્તાઓના અભાવે, યા જેટલા કાર્યકર્તાઓ હતા તેઓ પહેલાંથી વળી રહે તેમ ન હોવાથી, ગામડાંની સંખ્યા ઘટાડવી પડી છે. ગ્રંથમાં કાર્યકર્તાઓ ખાદીકાર્યમાં કેટલાંયે વર્ષથી પોતાનું જીવન અર્પી રહ્યા છે. અન્ય સ્થળોએ આ જાતના ખાદીઉત્પન્નકાર્યના અનુભવી છે. સુખ્ય કાર્યકર્તાઓ ત્રણ છે અને બીજા બારતેર બિએલિયાના ખેડૂત લોકોએ સહાયક તરીકે છે.

કાર્યકર્તા અને પ્રચારક ગામડામાં સત્વારના જાણી પરવારીને જાય. ત્યાં ઘેરઘેર પ્રચાર કરવાનું શરૂ કરે; રેડિયો જ્યાં જ્યાં ચાલુ થયા છે ત્યાં જાય, કાંતનારને ઉપયોગી મુશ્કેલીઓ આપે, ત્રાક, રેડિયો અને પીજીલુ જે બગડ્યાં હોય તો સુધારી આપે, આપાકવૃદ્ધ સંવેદનકામી અને નવરા નહિ બેસી રહેવાનો અને સતત ઉદ્યમ કરવાનો ઉપદેશ આપે, સામાજિક, આર્થિક અને નૈતિક દશાનો અભ્યાસ કરે, કુટુંબોની વીગતવાર માહિતી મેળવી તેમનાં દુઃખો નિવારવાના યોગ્ય અવકાશ ઉપયોગી બતાવે, કનિષ્ઠ સુતર બેથું કરે, રૂપેયાનું જોઈતું હોય તેને આપે, કાંતેલું સુતર વણવાની વ્યવસ્થા કરી આપે—ઉપર વર્ણવેલા કામકાજમાં લગભગ આખો દિવસ અતીત થઈ જાય અને સાંજે અનંતપુર પાછા ફરે.

લોકો પહેલાં તો આ સંસ્થાનું કાર્ય સંક્રાંતી દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યા. સંસ્થાના કાર્ય-કર્તાઓનો આ કાર્યમાં અંગત કંઈક લાભ હોવો જોઈએ એમ માનવા. પણ આટલા વર્ષના સતત અને સ્વાર્થરહિત કાર્યથી તેમને ખાતરી થઈ છે કે આ સંસ્થા તેમના હિત માટે જ પ્રયત્ન કરી રહી છે. પ્રચાર કરવા માટે રેડિયો લઈ ગામડાંમાં ફરતું પડતું. હવે ગામડીક રેડિયાનો સંખ્યા સારી થઈ ગઈ છે. જૂની પદ્ધતિના યોગદાણે રેડિયો જે કાળના જપાદા-માંથી બન્યા હતા તેનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. લોકોની ગરીબીએ એટલી બધી છે કે રેડિયો ખરીદવા જોડલી પણ શક્તિ નથી. સંસ્થા તરફથી એટલી ગોડવણ કરવામાં આવી છે કે જે જોડત પોતાનું લાકડું લઈને આવે તે કાર્યાલયમાં રેડિયો બનાવી જાય. આથી રેડિયો લગભગ મફત પડે છે. જેને સુધારી કામ થોડુંઘણું પણ ન આવડતું હોય અને લાંબો સમય કાર્યાલયમાં થોભી શકે તેમ ન હોય તે રેડિયામાં જરૂર પડતાં લાકડાં કરતાં આશ્વણાં લાવે તેને એક રેડિયો આપવામાં આવે છે. મજૂરીના ભાવ સસ્તા હોવાથી તૈયાર સરંજામ પણ બહુ જ ઓછી કિંમતે વેચવામાં આવે છે.

તૈયાર રેડિયો

કિંમત

પીજીલુ (જોડું અને મુદિયાં સાથે, તાંત વગર)

૦-૬-૬

અરખો

૦-૫-૬

૦-૬-૬

વણાટકામ થોડાં ખર્ચે શીખ્યા છે. કાંતનાર વર્ગમાંથી જેઓ વણી પણ શકે તેમને વધુ કમાણી થાય એ હિસાબે લોકોને વણાટ શીખરી દેવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. વણ-કરીના દર પણ સસ્તા છે, તાણાના ૧૦૦૦ તારે વણકરી ૦-૧-૦ પડે છે. રંગાટકામ માટે પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલ છે. ત્રણ વર્ષના સતત પ્રયાસ પછી સંસ્થાએ ૧૯૩૨ના નવેમ્બર સુધી જે કાર્ય કર્યું હતું તેનો નીચેના આંકડા તપાસનાં ખ્યાસ આવશે:

ગામ ઘરસંખ્યા રેડિયો કેટલા કેટલા ચાલુ પોતાને હાથે વણાટ શીખેલા
જોઈએ છે બનાવ્યા

૧૬ ૧૦૩૪ ૧૩૮૯ ૬૭૫ ૧૭૧ ૯૩

ઉપરના આંકડા જોતાં તે ક્ષેત્રમાં ખાદીકાર્ય અંગે રસ્તે પહોંચ્યું ગણાય. રેડિયો કેટલા જોઈએ એ સંખ્યા એ અર્થમાં દર્શાવવામાં આવી છે કે ખર્ચે નો પોતાનો કાળજી-પડતો બધો વખત ખાદીઉત્પત્તિના કાર્યમાં ગાળે તો એટલા રેડિયો ચાલુ હોવા જોઈએ. એ રીતે કાળજી સમયનો પૂરેપૂરો સફળયોગ કરવામાં આવે તો વાર્ષિક રૂ. ૫૦ નોટલી આમદાની વધુ થાય.

બિહારનો આત્મા

અ. યા જાન્યુઆરી માસની ૧૫ મી તારીખે હિંદુસ્તાનમાં ધરતીકંપ થયો. એ ધરતીકંપે બિહારની પ્રજાને સમૂળગી કચડી તાપી. આ અસહાય અને અનાથ બનેલા જીવોને મદદ કરવા એક સૂકલકડી પુરુષ પોતાના સ્વાસ્થ્યની પણ પરવા વિના ગામડે-ગામડે ધૂમી રહ્યો છે. કોઈ વખત તેને ચણા ખાવાનો મળે છે, તો કોઈ વખત સ્વાદિષ્ટ મોજૂન મળે છે. કોઈ રાત્રિ ખુલામાં, તો કોઈ રાત્રિ નાનકડા ઝૂંપડામાં ગાળવાની હોય છે. પરંતુ આવાંઆવાં કપ્પો સહન કરીને પણ તેઓ સેવાનું કાર્ય કરી રહેલ છે, કેમકે લોકસેવા એ તેમનું જીવનવ્રત છે. તે છે બિહારનો આત્મા-બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ.

બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૪ ના ડિસેમ્બર માસની ૩ જી તારીખે બિહાર પ્રાન્તના જીરોદેરી ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ મુનશી મહાદેવસહાય. મુનશી મહાદેવસહાય સાધુ પ્રકૃતિના હતા. તેઓ દયાળુ હતા. તેઓ દુઃખી અને નિરાધાર મનુષ્યોની સેવા કરતા. તેમને વૈદકનું સાડું જ્ઞાન હતું. આથી પોતાના ખર્ચે દવાઓ તૈયાર કરતા અને લોકોમાં મફત વહેંચતા. રાજેન્દ્રબાબુનાં માતૃકી પણ સેવાભાવી હતાં. આવાં માતાપિતાની અસર બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ પર પડી, અને તેનું પરિણામ આજે આપણે જોઈએ છીએ.

વિદ્યાર્થીજીવન

તેઓ છઠ્ઠાત વર્ષના થયા ત્યારે તેમને એક મૌલવીને લાંબા સમય માટે લાવવામાં આવ્યા. એ દિવસોમાં ગામડાંઓમાં પંડિતો અને મૌલવીઓ સંસ્કૃત અને ફારસી શીખવતા. બેત્રણ વર્ષમાં તો તેઓ ફારસી લખતાંવાંચતાં શીખી ગયા. પછી તેઓ છાપરા જિલ્લા સ્કૂલમાં દાખલ થયા અને અંગ્રેજી તથા હિન્દી શીખવા લાગ્યા. તેઓ અભ્યાસમાં ખૂબ હોશિયાર હતા. વર્ષ આખરે પરીક્ષા લેવાઈ, ને તેઓ એક બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી ગણાયા. આખી નિશાળના શિક્ષકોએ હેડમાસ્તરને તેમને એક વર્ગ કુદાવવા બક્ષામણુ કરી.

પરંતુ આ વાત રાજેન્દ્રબાબુના બાઈ સ્વ. મહેન્દ્રપ્રસાદને ગમી નહિ. તેઓ નિશાળના હેડમાસ્તર પાસે ગયા અને વર્ગ કુદાવવાની મના કરી, પણ આમ થવાથી હેડમાસ્તર ડુંગ્રે થયા અને રાજેન્દ્રબાબુને વર્ગ કુદાવવા એકદમ હુકમ કર્યો.

એક વખત તેઓ પરીક્ષામાં બે વિષયો જ આપી શક્યા અને બિમાર પડ્યા. પરંતુ શિક્ષકોએ આવા બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીને ન શકતાં જાપલા વર્ગમાં ચડાવ્યા.

રમતગમતમાં તેમને ખૂબ રસ પડતો. પરંતુ જેટલો આનંદ અભ્યાસમાં પડતો તેટલો રમતગમતમાં નહિ. તેમનું શરીર જન્મથી જ દુર્બલ છે, અને હજી પણ સ્વાસ્થ્ય બાળનમાં તેઓ હરહમેશ બેપરવા જણાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં તેઓ કલકત્તા કોલેજમાં દાખલ થયા. આ કોલેજમાં તે વખતે ડૉ. બોઝ અને ડૉ. રાય અધ્યાપક હતા. એક એ. ની પરીક્ષામાં તેઓ જાંચ પદે ઉત્તીર્ણ

ધ્યા. આથી રૂ. ૨૫) ની શિષ્યવૃત્તિ મળી તેમજ ભાષામાં રૂ. ૧૫) અને અંગ્રેજીના વિષયમાં રૂ. ૧૦) ની શિષ્યવૃત્તિઓ મળી. આમાં એકદરે રૂ. ૫૦) ની શિષ્યવૃત્તિ મેળવી બિહારનું નામ કાઢ્યું.

બી. એ. માં રાજેન્દ્રબાબુએ વિજ્ઞાન છોડી દીધું ને કળાના વિષયો લીધા. આથી ડો. પી. સી. રાયને બહુ જ ખોટું લાગ્યું. તેમણે રાજેન્દ્રબાબુને ખોલાવ્યા અને, 'કહ્યું : "Rajendra, why have you deserted our standard?" (રાજેન્દ્ર, અમારા ઝંડાને તમે કેમ છોડી દીધો?)

રાજેન્દ્રબાબુએ વિદ્યાર્થીવયસ્કામાં ખૂબ ઉત્તરિ કરી. તેઓ અનેક કાર્યોમાં કામ કરતા હતા. સાર્વજનિક કાર્યોમાં તેમનું મન બહુ જ દોરવાયું હતું. સભાઓ કાયમ કરવી, સભાસદો વધારવા અને તે તરફ દરેકનું ધ્યાન ખેંચવું એ તેમનું કાર્ય હતું. કોલેજના માસિકમાં તેઓ લેખો લખતા અને તે સંબંધી કાર્ય પોતે કરતા.

કલકત્તામાં બિહારી વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની તથા જમવાની બહુ જ અગવડ પડતી હતી. આથી રાજેન્દ્રબાબુએ કલકત્તામાં બિહારી ક્લબ નામની સંસ્થા રચાવી. આ સંસ્થા હજી પણ કાયમ છે. તેઓ તેના મંત્રી તરીકે કામ કરતા હતા. ક્લબમાં લેખો વેચાતા અને ભાષણો પણ થતાં. આ સંસ્થા એટલી બધી લોકપ્રિય બની હતી કે મોટામોટા વક્તાઓ તેમાં બેસિસ્ટરે ભાગ લેતા હતા અને ક્લબની ઉત્તરિમાં સાથ દેતા હતા.

આ સમયમાં ડોન સોસાયટી નામની સંસ્થા રચાઈ હતી. તેના સંચાલક થી. સતીશબાબુ એમ. એ. બી. એલ. હતા. તેઓ ધાર્મિક ભાવનાવાળા હોઈ વક્તાશાત્રનો ત્યાગ કરીને શિક્ષણના કાર્યમાં નોડાયા હતા. આ સોસાયટીમાં રાજેન્દ્રબાબુ સભાસદ હતા. તેની અંકવાડિયામાં બે સભાઓ થતી હતી. એક બેઠકમાં ગીતાનું પઠનપાઠન થતું અને બીજી બેઠકમાં મોટામોટા વિદ્વાનોનાં ભાષણો થતાં. સોસાયટી તરફથી "ધી ડોન" નામનું માસિક પ્રસિદ્ધ થતું હતું. આ માસિકમાં રાજેન્દ્રબાબુ લેખો લખતા હતા, તેમજ આ સભા સ્વદેશીનો પ્રચાર પણ કરતી હતી.

આ સભાના કાર્યોની રાજેન્દ્રબાબુ પર ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો. તે દિવસોમાં તેમની સાર્વજનિક કાર્યો તરફની મમતા નોંધ સારાસારા વિદ્વાનો પણ તેમની પ્રશંસા કરતાં હતા. સિસ્ટર નિવેદિતાએ તેમની તારીફ કરતાં કહ્યું હતું કે, તેઓ ભવિષ્યની નેતા છે. અને આજે એ ભવિષ્યવાણી ખરી નીકળી છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૬-માં તેમણે બી. એ. ની પરીક્ષા આપી. આ વખતે તેઓ પરીક્ષાની વિરુદ્ધ હતા. તેમણે મહેનત કરી ન હતી, છતાં પણ પહેલે નંબરે ઉત્તીર્ણ થયાં. કોલેજમાંથી રૂ. ૫૦) અને યુનિવર્સિટીમાંથી રૂ. ૪૦) મળીને રૂ. ૯૦) ની તેમણે શિષ્યવૃત્તિ મેળવી આ પ્રસંગ બિહારને માટે ગૌરવનો હતો. વિદ્યાર્થીજનમાં-તેમણે-ઓછામાં ઓછા-પ્રાર-સુવર્ણ-પદક મેળવ્યા હતા.

બી. એ. રૂયા પછીથી તેમણે એમ. એ. નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સાથેસાથે કાયદાનો અભ્યાસ પણ ચાલુ કર્યો; પરંતુ અભ્યાસમાં તેમનું મન મોટાંતરું નહિ. કાણ જાણે કેમ પણ તેમણે ઇંગ્લંડ જવા માટે ખર્ચનો બંદોબસ્ત કરવા માંડ્યો. તેઓ સાર્વજનિક પૈસાથી ઇંગ્લંડ જવાની વિરુદ્ધ હતા. તેમાં જે તેમની પ્રતિભા ધણી હતી, તેઓ બિહારના અણુમોલ રત્ન

જેવા હતા. આથી પૈસાની વ્યવસ્થા તો થઈ ગઈ. કપડાં વગેરેની તૈયારી પણ થઈ ગઈ અને પોતાના મોટાભાઈ શ્રી. મહેન્દ્રબાણુને પત્ર લખ્યો.

તે વખતે એક અગ્નયજ્ઞ ઘટના બની. એક જ્યોતિષીએ તેમનો હાથ જોયો અને તેણે કહ્યું કે ઇંગ્લંડ જવાની હજી બહુ વાર છે. આ સાંભળીને સ્વધળા હસી પડ્યા. પરંતુ આ બાબત છેવટે સાચી પડી.

રાજેન્દ્રબાણુની પરદેશ જવાની વાતથી ઘરમાં સઘળા દુઃખી થયા. આ વખતે તેમના પિતા બિમાર હતા. રાજેન્દ્રબાણુ પૈસાની વ્યવસ્થા માટે અલાહાબાદ ગયા ત્યારે તેમનાં માતા તથા ભાઈ પછવાડેપછવાડે ગયાં. તેમણે બધાંએ ધાર્યું કે રાજેન્દ્રબાણુ પરદેશ જાય છે. પરંતુ તેઓ તો પાછા કલકત્તા જતા રહ્યા હતા. પરદેશ જવાની વાત સાંભળીને તેમના પિતાને આઘાત થયો, અને રાજેન્દ્રબાણુ તળિયત સુધરે ત્યાં સુધી રોકાઈ ગયા.

પરંતુ તેમના પિતા ગુજરી ગયા. આથી તો ઊલટું વધારે મુશ્કેલ થયું. પૈસા અને કપડાં તેમના મિત્ર શ્રી. સુખદેવબાણુને આપી દીધાં. આમ લવિષ્યવાણી ખરી પડી અને તેમના મિત્રો હેરત પામી ગયા.

આમ ઇંગ્લંડ જવાનું મુશ્કેલ રહ્યું. તેમનું મન ઉદાસ થઈ ગયું. એમ. એ. ના અભ્યાસમાં જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપ્યું નહિ, અને ઊલટા સાર્વજનિક કાર્યોમાં વખત ગાળવા લાગ્યા. આ વખતે બંગલેંગની ચળવળ ચાલતી હતી. આ આંદોલનથી તેઓ અલગ રહી શક્યા નહિ. બહિષ્કારમાં ભાગ લીધો, સ્વદેશીના પ્રચારમાં ભાગ લીધો અને એમ. એ. પાસ થવા માટે જ પરીક્ષા અપાઈ. ઉત્તીર્ણ તો થયા પરંતુ પ્રથમ સ્થાન ન મળ્યું.

આમ રાજેન્દ્રબાણુનું વિદ્યાર્થીજીવન પૂરું થયું. તેમના સાથીઓમાં સ્વ. શ્રી. સેનગુપ્તા અને શ્રી. સરકાર જેવા મહાન પુરુષો હતા.

વકીલાત

રાજેન્દ્રબાણુનું નામ યુનિવર્સિટીમાં મશહૂર થઈ ગયું. તેમનો પ્રતિભાથી સર્વ જાત હતા. એમ. એ. ઉત્તીર્ણ થયા કે અધ્યાપકપદ લેવા માટે તેમને આગ્રહ થવા લાગ્યો. તે વખતે બાણુ વૈદ્ય નારાયણસિંહ મુન્શીકરપુર કોલેજના પ્રોફેસર હતા. તેઓ વકીલાત પણ કરતા હતા. તેમણે રાજેન્દ્રબાણુને કોલેજમાં જોડાવાનો ખૂબ આગ્રહ કર્યો. તેનું કારણ એ હતું કે યુનિવર્સિટી તરફથી મુન્શીકરપુર કોલેજને અવારનવાર પ્રોફેસરો થોડા હોવાથી ભય રહેતો હતો. સર આશુતોષ મુખરજી યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર હતા. તેઓ બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને સારી રીતે જાણખતા હતા, અને આથી જ કોલેજના સત્તાવાળાઓ રાજેન્દ્રબાણુને અધ્યાપકમંડળમાં જોડાવાને આગ્રહ રાખતા હતા.

રાજેન્દ્રબાણુ અંગ્રિજીના અધ્યાપક તરીકે નિયુક્ત થયા. પરંતુ તેઓ ઇતિહાસ, અર્થ-શાસ્ત્ર અને રાજનીતિના વિષયો પણ શીખવતા હતા. પણ થોડા વખત પછી તેઓ કલકત્તા આજ્ઞા ગયા. તેમની ઇચ્છા વકીલ થવાની હતી. કુટુંબનાં માણસો પણ તેઓ વકીલ થાય તેમ ઇચ્છતાં હતાં. આથી તેઓ આર્ટિકલ્ડ કારકુન તરીકે કામ કરવા લાગ્યા. અને ઈ. સ. ૧૯૧૦માં તેમણે બી. એલ. ની પરીક્ષા પાસ કરી.

આ સમયમાં શ્રી. ગોખલેએ 'હિંદુ સેવક સમાજ'ની સ્થાપના કરી. તેઓ

દરેક પ્રાન્તમાંથી સારાસારા કાર્યકર્તાઓ એકઠા કરવાની ગોઠવણમાં હતા. પોતાનું જીવન આ સંસ્થાને લોકસેવાઅર્થે અર્પી શકે તેવા યુવકોની શોધમાં હતા, તેમણે ગિહારના તેના શ્રી. પરમેશ્વરલાલજીને ગિહારમાંથી એવા યુવકો બતાવવાનું કહ્યું. શ્રી. પરમેશ્વરલાલજીએ ગિહારના અનુપમ રતનનું નામ બતાવ્યું, તેમ જ તેમણે રાજેન્દ્રબાણુને સોંપાઈતી વિધે અને શ્રી. ગોખલે વિધે માહિતી આપી. શ્રી. ગોખલેજીએ પણ બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને બોક્સ આપ્યા અને સોંપાઈતીમાં બેઠાવા આગ્રહ કર્યો.

રાજેન્દ્રબાણુના વિચારો નાનપણથી જ લોકસેવા તરફ હતા. આ બાબતમાં તેમણે તેમનાં માતૃશ્રીને પણ કહેલું કે, હું ખૂબ રૂપિયા કમાઉં તેવી ઇચ્છા રાખશે નહિ. તેથી એમણે પોતાના મોટાભાઈને પત્ર લખ્યો, આ પત્ર અન્નેડ છે, અને ખૂબ લાંબો છે. તેનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે.

આપને યાદ હશે કે થોડા દિવસ પહેલાં હું શ્રી. ગોખલેને મળવા ગયો હતો. તે બાબતની વ્યાવહારિકતામાં માતૃ મન કહ્યું કરતું નથી. મારી ઇચ્છા મારા ભાગ્યને દેશમાં હોમવાની થઈ છે. આ સાંભળીને આપને દુઃખ થશે. કેમકે તમે બધાએ મારા પર મોટી-મોટી આશાઓના કિલ્લા બાંધ્યા છે; ને તે એક પળમાં તૂટી પડી ધૂળમાં મળી જશે. હું કમાઉં તો કુટુંબને ઉંચે દરજ્જે લાવી શકું, પરંતુ આ ક્ષણભર સંસારમાં સંપત્તિ, ૫૬ અને મર્યાદા નહીં થનાર છે!

તમે જાણો છો કે મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા દેશની સેવામાં છે. હું આઈ. સી. એમ. થાઉં એમ ઇચ્છો છો પરંતુ મને તેમાં વિશ્વાસ નથી. આપ મને રંગ આપો. તમે રંગ નહિ આપો તો મને ખૂબ દુઃખ થશે; મને હતાશ કરશે નહિ.

‘પરિવારને માટે મને ખર્ચ મળી રહેશે, પરંતુ તથા હમ્મરને દેશણે ત્રીસમાં સંતોષ માનવો પડશે. અને ધારો કે કદાચ હું ખેડમાં મરી ગયો તો? શું તમે પરિવારનું રક્ષણ નહિ કરો? એ વખતે ભાગ્ય પર સંતોષ નહિ માનો?’

આ પત્ર વાંચીને શ્રી. મહેન્દ્રપ્રસાદને આઘાત થયો. બેઉ ભાઈઓ સાંજે બેગા થયા. કલાકના કલાક ચર્ચા કરી. બેઉ રહ્યા. તેમનાં માતા વૃદ્ધાવસ્થામાં હતાં. તેમને પણ આવી આઘાત થશે; ને પિતાની માફક માતાના મૃત્યુના કારણસર થવાશે. આ સાંભળીને રાજેન્દ્ર બાણુ નિરાશ થયા. તેમણે નિર્ણય બદલી નાખ્યો.

આમ નિર્ણય બદલાઈ ગયો છતાં રાજેન્દ્રબાણુના વ્રતમાં જરા પણ ખામી આવી નથી. લોકસેવાનું કાર્ય પૂર્વવત કાયમ રાખ્યું. વકીલાત કરતાંકરતાં પણ ખેંચને સામે રાખ્યું.

તેમણે હવે કલકત્તામાં વકીલાત શરૂ કરી. હાઈકોર્ટમાં સારામાં સારા વકીલો તથા એવિસ્ટરો હતા, છતાં તેમના કાર્યમાં ક્ષતિ આવી નહિ. તે વખતે લોર્ડ સિંહા, ડો. સર રામ-વિહારી ઘોષ, સ્વ. દેશબંધુ દાસ, સ્વ. શ્રી. હસન ઉમામ, સર મુલતાન અહમદ, સર ગણેશ દાસ સિંહ અને શ્રી. સહાવ જેવા વકીલાત કરતા હતા. રાજેન્દ્રબાણુની કાર્યકુશળતા પર સર્વ અગ્તિ થવા હતા. થોડા દિવસો તો તેમનું નામ કલકત્તાના પ્રખ્યાત વકીલોમાં ગણાવા લાગ્યું.

વકીલાત કરતાંકરતાં રાજેન્દ્રબાણુએ એમ. એલ. ની પરીક્ષા આપી. આ વખતે તેમણે ખૂબ મહેનત કરી, ને પરીક્ષામાં પ્રથમ પદે ઉત્તીર્ણ થયા.

તેઓ કલકત્તાથી પટણા હાઈકોર્ટમાં વકીલાત કરવા ગયા. પટણામાં તેમની આમહાની

એકદમ વધવા માંડી. પરંતુ આ કમાણી કુટુંબ ભેગી થઈ જ નહિ. સાર્વજનિક કાર્યોમાં તથા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓના ખર્ચમાં સર્વ પૈસા વપરાવા લાગ્યા. પરિવારને માટે પૈસા એકઠા કરવાનું તો ક્યાંય બાબતુએ રહ્યું; ને માસિક ત્રણ હજારની કમાણીવાળા રાજેન્દ્રબાબુએ વકીલાતનો બદ્ધિદાર કર્યો ત્યારે તેમની પાસે પૂરા પંદર રૂપિયા પણ નહોતા.

શિક્ષણ અને સાહિત્યસેવા

રાજેન્દ્રબાબુ એમ. એ. માં હતા ત્યારે તેમણે બિહારી છાત્રસંમેલનની સ્થાપના કરી હતી. તેની શાખાઓ બિહારના સઘળા ભાગોમાં સ્થાપી. ટેકાણેટેકાણે વાંચનાલયો અને પુસ્તકાલયો ખોલ્યાં, વ્યાયામમંદિરો ખોલ્યાં અને તેમાં લેખ લખતાં તથા ચર્ચા કરતાં છોકરાઓને શીખવવા માંડ્યું. આ સમેલનમાંથી મોટું દળ તૈયાર કર્યું. કેટલાંય હૃદયોમાં સેવાની ભાવના ઉત્પન્ન કરી. આ છાત્રસંમેલનનાં અધિવેશનો દેશના નેતાઓના પ્રમુખપણા નીચે થયાં, અને આની મદદતા કેટલી હતી તે બિહારે સત્યાગ્રહ વખતે બતાવી આપ્યું.

આ વખતે ધારાસભામાં પટણા યુનિવર્સિટી બિલ રજૂ થયું હતું. આ બિલ બહુ જ ખરાબ હતું. બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે આની વિરુદ્ધ આદાલત શરૂ કર્યું. તેમણે બિહાર પ્રતીય ઓફિસની એકઠા બોલાવી અને બિલ પર વિચાર કરવાને એક સમિતિ નીમી. તેમજ તેનું ખાસ અધિવેશન બોલાવવાનું કરાવ્યું. આનો પ્રચાર કરવા માટે રાજેન્દ્રબાબુએ ખૂબ મહેનત ઉઠાવી.

આ બિલ જો પસાર થાય તો બિહારની કેટલીક કોલેજો બંધ થાય તેમ હતું. તેમજ શિક્ષણકાર્યમાં પણ ઉત્તરિતને બદલે અવનતિ થાય તેમ હતું. યુનિવર્સિટીના સ્નાતકોને સેનેટના સભાસદો ચૂંટવાનો પણ અધિકાર મળતો નહોતો.

મહાસભાના લખનૌ ખાતેના અધિવેશનમાં આનો વિરોધ પસાર થયો. બિહારે પણ ખૂબ ધામધૂમથી વિરોધ કર્યો, અને છેવટે સશોધિત બિલ પસાર થયું.

રાજેન્દ્રબાબુ શરૂઆતથી જ સેનેટના સભ્ય ચૂંટાયા. તેઓ ખર્ચાળ શિક્ષણપદ્ધતિથી વિરુદ્ધ હતા. તેમના વિચારો નીચેના ભાષણ પરથી સમજાયો.

‘.....હિંદુસ્તાનમાં યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ વાસ્તવિક રીતે રાટી કમાવાનું શિક્ષણ છે. યુરોપની યુનિવર્સિટીઓ આનાથી ભિન્ન છે. તે શિક્ષણના ઉચ્ચ આદર્શનું પાલન કરે છે, અને અન્વેષણ કાર્યને પ્રોત્સાહન આપે છે. ભારતની યુનિવર્સિટીઓ જીવિકા કમાવાનું સાધન છે. હું અહીંનું શિક્ષણ ભારતીય માતાપિતાઓના સાધનને અનુકૂળ આવે તેવું જોવાને ઇચ્છું છું....’

યુનિવર્સિટીમાં રાજેન્દ્રબાબુનું સૌથી મહત્વનું કાર્ય દેશી ભાષાને માધ્યમ બનાવવાનું હતું. આના માટે તેમણે કેળવણીદારોમાં પ્રચાર કર્યો. તેમનાં વિદ્વતાભર્યા ભાષણો કેવાં પ્રભાવશાળી છે તે નીચેનાં લાક્ષણિક વાક્યો પરથી સમજાશે:

‘અંગ્રેજ રાજ્યે તેનો પ્રભાવ અમારા ખૂણખૂણામાં પહોંચાડ્યો. હજી પણ અંગ્રેજ શિક્ષણ અને અંગ્રેજ ભાષાનો વિસ્તાર એટલો અધિક નથી થયો કે નોટલો થઈ શકત, તોપણ તેનો ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો. તેનું ફળ એ આવ્યું કે, અંગ્રેજ શિક્ષિત સમાજ દુર્બળ અને પરાવસંજી થયો. તે અંગ્રેજ સમ્મતા, અંગ્રેજ પ્રતીભા, અંગ્રેજ શક્તિ, અંગ્રેજ સાહિત્ય અને અંગ્રેજ ગૌરવના ભાવથી એટલો દુઘાઈ ગયો છે કે પોતાના ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને

શક્તિ પર બરાસો પણ કરી શકતો નથી. વિનિત જ્ઞતિઓએ સ્વરાજ્યના સંક્રામમાં પહેલાં વિજેતાના માનસિક આધિપત્યમાંથી પોતાને છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેના ઉદાહરણરૂપ હંગરી અને આંબેલેન્ડનો ઇતિહાસ મેજાદ છે.’

તેમણે સેનેટની બેઠકમાં લાવેલું આપેલું તેમાંના ચોડાંક વાક્યો જુઓ:

‘હું ભારતવાસીઓને અપીલ કરું છું કે આ શુભાશીમાંથી (મનુષ્યની ખંડાળમાં ખંડાળ ગુલામી બુદ્ધિ સંબંધી છે) મુક્ત થાય, અને સાથેસાથે અંગ્રેજોને પણ અપીલ કરું છું, કે તેઓ તેમને આમાંથી મુક્ત થવામાં મદદ કરે. અમે અંગ્રેજી સાહિત્યના બહુ મંદુરો છીએ, પરંતુ નો શિક્ષણ અંગ્રેજી ભાષા મારફત ન અપાયું હોત તો અમારું રાષ્ટ્રીય જીવન અને સંસ્કૃતિ બહુ જ ઉચ્ચ હોત. નો એમ ન હોત તો મેકાલે એ રિમાર્ક ન કરત કે હિંદી પોતાના રંગમાં અને ખૂનમાં હિંદી છે, પણ વિચારમાં અને કાર્યમાં યુરોપીય છે. ન્યાંસુધી બુદ્ધિ મંદુરો આત્મનિર્ભરતા નહિ થાય ત્યાં સુધી ફક્ત પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી કંઈ પણ વળવાનું નથી..... મારી દષ્ટિ લવિષ્ય દેએ છે. હું એ દિવસ જોવાને ઇચ્છું છું કે ન્યારે દેશી ભાષા મારફત શિક્ષણ અપાશે ત્યારે ભારત ઉન્નતિશીલ અને મહાન થશે.’

આ ભાષણોની લોકો પર ખૂબ અસર પડી, ને આ પ્રસ્તાવ બહુમતે પસાર થયો. મેટ્રીક સુધી તો દેશી ભાષા માધ્યમ તરીકે શરૂ થઈ. તેમ જ કોલેજમાં હિંદીને એક ભાષા તરીકે સ્વીકારાઈ.

રાજેન્દ્રપ્રાસાદ કેવળ રાજનૈતિક વ્યક્તિ નથી પરંતુ તેઓ સાહિત્યના સેવક પણ છે. તેઓ હિંદી ભાષાના પ્રેમી છે. બેઠે શરૂઆતમાં તેમણે ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ કરેલો, પરંતુ કોલેજમાં હિન્દીને ભાષા તરીકે લીધી હતી. લેખ લખવાનો શોખ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી જ થયો હતો. અખિલ ભારત હિંદી સંમેલન સાથે તેમને સારો સંબંધ હતો. ઇ. સ. ૧૯૧૩નો અધિવેશનમાં તેઓ સ્વાગત મિતિના મંત્રી હતા.

સન ૧૯૨૩માં મહાસલાના કેડિનાડા ખાતેના અધિવેશન વખતે તેઓ અખિલ ભારત હિંદી સંમેલનના પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા, પરંતુ જિમાર પડવાથી ભાગ લઈ શક્યાં નહોતા. તેમણે ભાષાનું અસરકારક હવું.

નિશાળોમાં બર્ફ ભાષા શીખવી જ પડતી હતી. તે વિના આગળ અભ્યાસ કરી શકાતો નહોતો. આથી હિંદી ભાષા માટેનાં તેમનાં પ્રયત્નોની ખૂબ જ અસર થઈ અને હિંદી ભાષા નિશાળોમાં દાખલ થઈ. ગિહારમાં નાગરી લિપિ માટે તેમણે ખૂબ મહેનત ઉઠાવી. તે વખતે કેશિ લિપિમાં સર્વ સરકારી કાગળો તથા પુસ્તકો છપાતાં હતાં. આ સંબંધમાં પણ કેલકત્તામાં ભરેલો સાહિત્ય સંમેલનના અધિવેશનમાં પ્રસ્તાવ પસાર કરાવ્યો. કેશિ લિપિ વિરુદ્ધ આંદોલન શરૂ કર્યું. છેવટે ધીરેધીરે આનો પ્રચાર ચાલ્યો થયો અને નાગરી લિપિનો પ્રયોગ શરૂ થયો.

રાજેન્દ્રપ્રાસાદે હિંદીમાં લખેલું પુસ્તક “ચંપારણ્યને મહાત્મા ગાંધી” બહુ જ પ્રસિદ્ધ છે, તેમજ ‘Economics of Khadi’ (ખાદીનું અર્થશાસ્ત્ર) નામનું પુસ્તક સરસ છે. જેલમાં લખવા માંડેલું “ગાંધીવાદ”નું પુસ્તક હજી કાર્યના જોગબે લીધે અધૂરું જ પડ્યું છે.

દેશી ભાષાઓમાં તેઓ જંગાળી તો જાણે પોતાની માતૃભાષા હોય તેમ જાણે છે, તેમ જ ગુર્જરાતી પણ થોડીબધી જાણે છે.

કૌટુંબિક જીવન

રાજેન્દ્રબાણુનો વિવાહ નાનપણથી જ થયો હતો. તેમને બે પુત્રો છે. કુટુંબનો સઘળો ભાર તેમના મોટાભાઈ બાણુ મહેન્દ્રપ્રસાદ (તેમનો સ્વર્ગવાસ ગયા જૂનમાં થયો છે) ઉપાડતા હતા. તેમને ઘરની ચિંતા કદી પણ કરવી પડી નથી. તેમના નાના પુત્રના તિલકાત્મકતાના પ્રસંગે પણ તેઓ જાણે કે એક મહેમાન ન હોય તેમ ભાગ લેતા હતા. આખો દિવસ તેમનો કાર્યક્રમ ચાલુ રાખ્યો હતો, ને રાત્રે જ આ પ્રસંગમાં ભાગ લીધો હતો.

તેમનાં કુટુંબનાં માણસો સત્યાગ્રહની ચળવળમાં ભાગ લે તે માટે તેઓ બહુ જ આતુર હતા, છતાં કાંઈની પર દબાણ કરવાને તેઓ વિરુદ્ધ છે. આથી તેમનાં પત્ની તથા પુત્રવધૂને સાબરમતી આશ્રમમાં શિક્ષણ લેવા માટે મોકલ્યાં હતાં.

તેઓ પકડાના રિવાજથી વિરુદ્ધ છે. સન ૧૯૨૮માં રાજેન્દ્રબાણુ ઇંગ્લંડ ગયા હતા. ત્યાં તેમને શ્રી. મગનલાલ ગાંધીના સ્વર્ગવાસની ખબર મળી, ને તેમના પુત્રને લખ્યું હતું:

“શ્રી. મગનલાલના સ્વર્ગવાસની ખબર સાંભળીને બહુ જ દુઃખ થયું. હું સમજું છું કે આ ઘટના પટણમાં થઈ. શું તમારી માતા આ કાર્યમાં મદદગાર થઈ પડી છે? આશ્રમમાં આટલા દિવસો ગાળ્યા પછી એટલી હિંમત અને આત્મવિશ્વાસ તો જરૂર આવવો જોઈએ. અને કંઈ પણ સેવાનું કાર્ય કરી રહેલ છે એવું સાંભળીને મને વિદેશમાં ખૂબ આનંદ આવશે. દેશની ઉન્નતિ ત્યાં સુધી નથી ચલી કે ત્યાં સુધી સ્ત્રીપુરુષ બંનેની શક્તિ એકત્ર થઈ કામ ન કરે. અત્યારે એની ખૂબ જરૂર છે; વિશેષે કરીને બિહારમાં, ત્યાં સ્ત્રીઓની અંદર કામ કરવાની ખૂબ આવશ્યકતા છે.”

સત્યાગ્રહના સુદમાં તેમના કુટુંબની સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો. તેમનાં બહેનને ત્રણ માસની સજા થઈ હતી. તેમનાં પત્નીને પણ પકડવામાં આવ્યાં હતાં. આભડછેટથી તેઓ શરૂઆતથી જ વિરુદ્ધ છે.

દેશસેવા

રાજેન્દ્રબાણુ કલકત્તાથી પટણા હાઇકોર્ટમાં વકીલાત કરવા આવ્યા હતા. આ વર્ષે લખનૌ મહાસભામાં રાજેન્દ્રબાણુએ અને બાણુ વ્રજકિશોરે અંપારણના ખેડૂતોના અત્યાચાર સંબંધમાં આંદોલન શરૂ કર્યું હતું. પરંતુ આથી સરકાર પર કંઈ જ અસર થતી ન હતી. આથી અંપારણના શ્રી. રાજકુમાર શુક્લે મહાત્માજીને ખેડૂતોની દુર્દશા જોવાને વિનંતિ કરી અને તેમને પટણા તેડી લાવ્યા. મહાત્માજી રાજેન્દ્રબાણુને ત્યાં ગયા પરંતુ તેઓ ત્યાં ન હતા. આથી મહાત્માજી મુજફ્ફરપુરમાં ગયા અને તિરહુતના કમિશનરને મળ્યા. કમિશનરે મહાત્માજીને તિરહુતમાંથી બહાર જવાનો હુકમ કર્યો. પરંતુ મહાત્માજી એમ કંઈ માને તેવા ન હતા. તેઓ તો તપાસ કરવા આગળ વધવા માંડ્યા. પરંતુ તેમની ધરપકડ થઈ અને મુકદ્દમે ચાલ્યો. છેવટે સરકારે મુકદ્દમે ઉકાવી લીધો, ને ગાંધીજીએ કાર્યનો આરંભ કર્યો.

એવામાં તો રાજેન્દ્રબાણુ પટણા આવી ગયા. તેમને આ હકીકતની ખબર પડી કે તરત જ કેટલાક સ્વયંસેવકો લઈ મહાત્માજી પાસે પહોંચી ગયા. એ દિવસોમાં મહાત્માજી સાથે કાર્ય કરનારાઓમાં બાણુ વ્રજકિશોરપ્રસાદ અને બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ હતા. આ સંબંધમાં ગાંધીજીએ આત્મકથામાં પણ લખ્યું છે કે બાણુ વ્રજકિશોર અને બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદની નિરાળી જોડી છે. તેમની સહાયતા સિવાય એક પણ ડગલું ભરવું અશક્ય છે.

અંપારણમાં તપાસનું કાર્ય સમાપ્ત થયું કે શિક્ષણનું કાર્ય શરૂ થયું. આ કાર્યમાં રાજેન્દ્ર

બાણુ દેખરેખ રાખતા હતાં. ખેડૂતોના મહાન કાર્યમાં ગાંધીજીનો વિજય થયો. આ વિજયથી રાજેન્દ્રબાણુ પર વિશેષ અસર થઈ. મહાત્માજીની તેમના પર છાપ પડી. પહેલેથી જ રાજેન્દ્રબાણુનું મન સેવાકાર્યમાં રોકાયેલું હતું, પરંતુ આ પ્રસંગે તેમની લગ્ન અને સંકાય દૂર થઈ. પોતાનું કાર્ય પોતાની જાતે જ કરવું એ મહાત્માજીનો સિદ્ધાંત ખૂબ ગમ્યો.

એક વખતે તેઓ પોતાનાં અજીકાં વાસણ માંજતા હતા. એટલામાં મહાત્માજી પાણી લેવા આવી પહોંચ્યા. રાજેન્દ્રબાણુને વાસણ માંજતા જોઈ તેમનાથી બોલાઈ ઈચ્છાયું: “દીક, શું એ વાત તારીફની નથી કે મેં હાઈકોર્ટના વકીલોને પણ તેમનાં પોતાનાં વાસણો મેળવ્યાં ?” આ સત્યાગ્રહથી રાજેન્દ્રબાણુને ખૂબ અનુભવ મળ્યો. અહિંસાના સિદ્ધાંતો પાળવામાં તેમની શક્તિ અનન્ય રીતે ખીલી બેઠી.

રાજેન્દ્રબાણુએ સન ૧૯૦૬માં મહાસભાના કાર્યમાં ભાગ લીધો. આ વખતે તેઓ એમ. એ. માં હતા. પ્રમુખપદે શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજી ખિરાજ્યા હતા. રાજેન્દ્રબાણુએ સ્વયંસેવક તરીકે સેવામાં ભાગ લીધો. સન ૧૯૧૧માં તેઓ બિહારના પ્રતિનિધિ તરીકે દાખલ થયા. ત્યારપછી દરેક વખતે તેઓ ભાગ લેતા હતા. સન ૧૯૨૦ માં રાજેન્દ્રબાણુના પ્રમુખપદે બિહાર રાજનૈતિક એસેસન બરાયું. મહાત્માજી સાથે આટલો વખત કાર્ય કરવાથી તેઓ કાર્યપદ્ધતિથી વાકેફ થઈ ગયા હતા. આ વર્ષે તેમણે વકીલાતનો ત્યાગ કર્યો અને હજારે રૂપિયાની આમદાનીને ફેકી ઈઈ દેશસેવામાં જોડાયા. સેનેટના સભ્યનું પણ રાજીનામું આપ્યું. મહાસભાના કાર્યની સાથેસાથે તેઓ યુનિસિપાલિટી તથા લોકલ બોર્ડના ચેરમેન તરીકે કાર્ય કરતા હતા. પરંતુ આવાં કાર્યોમાં ઈર્ષજ વળવાનું નહીં એવો તેમને અનુભવ થયો, ને તે સંસ્થાઓમાંથી પણ રાજીનામું આપી છૂટા થઈ ગયા. રાજેન્દ્રબાણુએ કદી પણ માન્યાંદાની પરવા કરી નહીં. આ વખતે તેમને મળેલો ‘રામ બહાદુર’નો ઇલકાળ ત્યજી દીધો. તેમની સાથેના કેટલાય વકીલો જળ થયા હતા ને કેટલાય સર બન્યા છે, પરંતુ રાજેન્દ્રબાણુને આવાં લક્ષ્યાંએ કદી આકર્ષ્યાં નથી.

તે વખતે પટણામાં રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલય અને બિહાર વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી, અને આખા બિહારમાં ઠેરઠેર રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થાપી. આ સંઘળા કાર્યને બોલ્ને રાજેન્દ્રબાણુએ ઉપાજો.

આ વખતે બેઝવાડામાં મહાસભાના સંગઠન માટે એક જોરદાર કાર્યક્રમ તૈયાર કર્યો હતો. ગામેગામ મહાસભાની સમિતિઓ સ્થાપવાની હતી. મહાસભાના એક કરોડ સભ્ય બનાવવાના હતા, અને તિલકકંડમાં એક કરોડ રૂપિયા એકઠા કરવાના હતા. બાણુ રાજેન્દ્રસાહેબ આ કાર્યમાં તેમના સાથીઓ સાથે ખૂબ મહેનત કરવા લાગ્યા. તેઓ બિહારને આગળ લાવવા મથતા હતા, અને ન્યારે સામૂહિક સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે બિહારે સારાસારા નેતાઓને જેલમાં મોકલતી રાજેન્દ્રબાણુના કાર્યને વિખાવ્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં અમદાવાદમાં બરાએજા મહાસભાના અધિવેશનમાં તેમની મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના સભાસદ તરીકે ચૂંટણી થઈ, ને ત્યારથી તેઓ સમિતિના સભ્ય તરીકે કાયમ છે.

મહાસભામાં જો ભાગ પડી ગયા. ધારાસભાપ્રવેશમાં તેઓ માનતા ન હતા. આથી મહાત્માજીના કાર્યક્રમનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો. અખિલ ભારત ચરખાસંઘની સ્થાપના થઈ. આ સંઘના પણ તેઓ આજીવન સભ્ય છે. આ સંઘનું કાર્ય બિહારમાં ચલાવવા માટે તેમને

નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. આદીના કાર્યમાં તેમણે સખત કાર્ય કર્યું છે, ને તેના પર અપેલાં પ્રવચન બહુ જ મહત્વનાં છે.

નાગપુર સત્યાગ્રહ વખતે તેમણે બિહારમાંથી સ્વયંસેવકોની ભરતી કરી હતી. તેમનો પ્રભાવ એટલો પડતો હતો કે આ કાર્ય માટે કેટલાય સ્વયંસેવકોએ એ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો.

જી. આર્યો ઇ. સ. ૧૯૩૦ નો સત્યાગ્રહ, જેને માટે કેટલાંય વર્ષોથી તૈયારી થતી હતી ને યુદ્ધ ચાલુ થયું. બિહારમાં તેમની સૂચના અનુસાર કર નહિ ભરવો, મીકાનો કાયદો તોડવો અને દારૂ તથા પરદેશી વસ્ત્રોનો બહિષ્કાર શરૂ થયો. આ યુદ્ધમાં બિહારમાંથી હજારો સ્વયંસેવકો ગિરફતાર થયા, લાકીઓ ચાલી અને ગોળીઓ પણ ચાલી. એક વખત તો રાજેન્દ્રબાણુ નેરદાર ફટકામાંથી બચી ગયા. એક સ્વયંસેવક ફેદીને વચ્ચે પડ્યો ન હોત તો તેમનું માથું ફૂટી ગયું હોત.

કોઈની પણ ધાર્મિક ભાવના દુખાય તે તેમને પસંદ પડતું નથી. મીકાના સત્યાગ્રહ વખતે તેઓ રવિવારે કાર્ય બંધ રાખતા હતા, ઇસ્ટરના તહેવારોમાં પણ લગાઈ બંધ રાખતા; કેમકે કેટલાય ઓક્રિસરો ખિસ્તી હતા.

સરદારે જેલમાં ગયા પહેલાં રાજેન્દ્રબાણુની પ્રમુખ તરીકે નિમણૂક કરી હતી. પરંતુ સરદાર વલ્લભભાઈ પહેલાં જ રાજેન્દ્રબાણુની ધરપકડ થઈ. તેમને ૭ માસની સાદી કેદની સજા પ્રાપ્ત થઈ.

આ પ્રમુખપદ માટે કેટલાંય વર્ષોથી તેમનું નામ સૂચવાતું હતું. જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ તેમણે પ્રમુખનો હોદ્દો હાથમાં લીધો ને તેમના પ્રમુખપણા નીચે જ યુદ્ધ બંધ કરવાનો હરાવ પસાર થયો. આ સભાપતિના પદ માટે 'મોર્ગન રિવ્યૂ' માં લખ્યું હતું કે રાજેન્દ્ર પ્રસાદ પ્રમુખપદના અધિકારી છે. રાજેન્દ્રબાણુ યુવાન રાજનૈતિકમાં સંગઠનશક્તિ, ત્યાગ અને વાસ્તવિક કૃતિમાં કોઈથી પાછળ નથી પરંતુ બધાથી અધિકારી છે.

અને ઇ. સ. ૧૯૩૨ માં સત્યાગ્રહ યુદ્ધ ફરીથી શરૂ થયું. રાજેન્દ્રબાણુની ધરપકડ થઈ, ને પંદર માસની સખત કેદની સજા પ્રાપ્ત થઈ. જેલમાં તેમની તબિયત ખૂબ લથડી ગઈ. આ દરમિયાન તેમને અસહ્ય દુઃખ આપ્યું. આથી સારા ભારતમાં તેમના સ્વાસ્થ્ય માટે પ્રાર્થનાઓ થઈ, પ્રગળે સરકાર પર દબાણ કર્યું, છતાં પણ સરકારે તેમને છોડ્યા નહિ. પરંતુ છેવટે તેમને જેલમાંથી બદલીને પટણાની ઇસપિતાલમાં મૂકવામાં આવ્યા, તોપણ કંઈ ફેર પડ્યો નહિ અને સત્તાવાળાઓ રાજેન્દ્રબાણુને છૂટા કરવાના નિર્ણય પર આવ્યા.

આ નિર્ણયનો અમલ થાય તે પહેલાં તો ધરતીકંપે બિહારને બે સેકન્ડમાં કચરી નાખ્યું, લોકો પાવમાલ થઈ ગયા, સારામાં સારો સમૃદ્ધિશાળી પ્રદેશ સ્મશાનમાં બદલાઈ ગયો. આ ધરતીકંપ ૧૫મી જાન્યુઆરીએ થયો અને રાજેન્દ્રબાણુનો છૂટકારો ૧૭ મીએ થયો. તેઓ હજી તો ચાલવા કરવાને લાયક પણ નહોતા, પરંતુ રાજેન્દ્રબાણુએ પોતાના સ્વાસ્થ્યની પણ દરકાર કર્યા વિના એકદમ કાર્યનો આરંભ કર્યો. બિહાર સેન્ટ્રલ રિલિફ કમિટિની સ્થાપના કરી. એ કમિટિએ રાજેન્દ્રબાણુને પ્રમુખપદ આપ્યું. ધરતીકંપના શરૂઆતના દિવસોમાં જેમણે જેમણે રાજેન્દ્રબાણુને જોયા છે તેઓ જાણે છે કે તેઓ કેટલો પરિશ્રમ કરે છે. શરૂઆતના દિવસોમાં તેમનું સ્વાસ્થ્ય એટલું બધું તંદુરસ્ત ન હતું, છતાં પણ પરવા

વિનાના ધર્મને સવારથી માંજ સુધી કાર્યમાં મશગૂલ રહેતા. ફેરલાય મનાઈદુશ્મની, અવગણના કરીને સવારના ચાર વાગે બેઠે છે ને રાત્રે દસ વાગે આરામ લે છે.

લોકસેવા એ રાજેન્દ્રબાણુનું જીવનવ્રત છે ને નાનપણથી જ આવાં કાર્યોની લગતી તેમને લાગી છે. ઈ. સ. ૧૯૧૩ની એક વાત છે. ગિહારની દામોદર નદીમાં રેલ આવી હતી. આ રેલથી ગામડેગામડાં પાપમાલ સ્પર્ધિ ગયાં. તેથી કલકત્તામાં ઉંધરાણું થવા લાગ્યું. આની ખબર રાજેન્દ્રબાણુને પડી કે તરત જ તેઓ ફેરલાક રવવંસેવકો સાથે સંદેશવત્ સ્થાનોમાં પહોંચી ગયા. આખો દિવસ હોડીઓ લઈને ફરતા અને રાત્રે રોશનના પ્લેટફોર્મ પર સૂઈ જતા. તે વખતના જમાનામાં એમ. એ. એમ. એલ. થયેલો વકીલ આવું કાર્ય કરે એ આશ્ચર્યજનક હતું. દુકાળ વખતે પણ મુંબાઈ અને ગુજરાનમાંથી પૈસા એકઠા કરી લોકોને કષ્ટમાંથી ઉગાર્યા હતા.

કલકત્તાના મેયર શ્રી. જસુ તેમના કાર્યને જોઈને બોલ્યા હતા:

“મારું એ લાગ્ય હતું—પછી તે સૌભાગ્ય હો કે દુર્ભાગ્ય—પણ હું સંદેશવત્ સ્થાનોમાં ફરી શક્યો અને સ્વધર્મી સ્થિતિ જોઈ. અને આ મુસાફરીમાં એક વ્યક્તિત્વ ભારી નજરમાં આવ્યું, તે બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદનું વ્યક્તિત્વ. રાજેન્દ્રબાણુ દેશની સંપત્તિ છે, એક રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ છે. તેઓ પોતાના દુર્બલ સ્વાસ્થ્ય છતાં ધરતીકંપથી ખુવાર થયેલાઓના દુઃખ-નિવારણના મહાન કાર્યમાં જોડાઈ ગયા છે અને રાત્રિદિવસ કાર્ય ધપાવી રહ્યા છે. હું જાણતો નથી કે આ મહાન કાર્યના નેતૃત્વ માટે ખીજ કોની સહાય મળી હોત ?”

‘સ્ટેટસમેન’ જેવા પત્રે પણ રાજેન્દ્રબાણુના ફંડો આંદોડા વધતો જોઈને પ્રશંસા કરી છે. તેમનો ત્યાગ ઉચ્ચ છે, તેમની સેવા મહાન છે ને આવા ત્યાગમૂર્તિ રાજેન્દ્રબાણુને ભારત કેમ સૂલે ?

આ ગિહારના આત્માને, ભારતના અનુપમ હિતેચ્છુને, આજે ભારત પોતાના નેતૃત્વનો મુકુટ પહેરાવે છે.

નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. ખાદીના કાર્યમાં તેમણે સખત કાર્ય કર્યું છે, ને તેના પર આપેલાં પ્રવચન બહુ જ મહત્વનાં છે.

નાગપુર સત્યાગ્રહ વખતે તેમણે બિહારમાંથી સ્વયંસેવકોની ભરતી કરી હતી. તેમને પ્રભાવ એટલો પડતો હતો કે આ કાર્ય માટે કેટલાય સ્વયંસેવકોએ એ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો.

જી. આર્યો ઇ. સ. ૧૯૩૦ નો સત્યાગ્રહ, જેને માટે કેટલાંય વર્ષોથી તૈયારી થતી હતી ને યુદ્ધ ચાલુ થયું. બિહારમાં તેમની સત્ક્રિયા અનુસાર કર નહિ ભરવો, મીઠાનો કાયદો તોડવો અને દારૂ તથા પરદેશી વસ્ત્રોનો બહિષ્કાર શરૂ થયો. આ યુદ્ધમાં બિહારમાંથી હજારો સ્વયંસેવકો ગિરફતાર થયા, લાકડીઓ ચાલી અને ગોળીઓ પણ ચાલી. એક વખત તો રાજેન્દ્રબાણુ જોરદાર ફટકામાંથી બચી ગયા. એક સ્વયંસેવક ફોદીને વચ્ચે પડ્યો ન હોત તો તેમનું માથું ફૂટી ગયું હોત.

કોઈની પણ ધાર્મિક ભાવના દુખાય તે તેમને પસંદ પડતું નથી. મીઠાના સત્યાગ્રહ વખતે તેઓ રવિવારે કાર્ય બંધ રાખતા હતા, ઈસ્ટરના તહેવારોમાં પણ લગાઈ બંધ રાખતા; કેમકે કેટલાંય ઓફિસરો ખ્રિસ્તી હતા.

સરદારે જેલમાં ગયા પહેલાં રાજેન્દ્રબાણુની પ્રમુખ તરીકે નિમણૂક કરી હતી. પરંતુ સરદાર વલ્લભભાઈ પહેલાં જ રાજેન્દ્રબાણુની ધરપકડ થઈ. તેમને છ માસની સાંદી કેદની સગ્ન પ્રાપ્ત થઈ.

આ પ્રમુખપદ માટે કેટલાંય વર્ષોથી તેમનું નામ સૂચવાતું હતું. જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ તેમણે પ્રમુખનો હોદ્દો હાથમાં લીધો ને તેમના પ્રમુખપણા નીચે જ યુદ્ધ બંધ કરવાનો ફરિયાદ પસાર થયો. આ સલાપતિના પદ માટે 'મોર્ગન વિન્ચ' માં લખ્યું હતું કે રાજેન્દ્ર પ્રસાદ પ્રમુખપદના અધિકારી છે. રાજેન્દ્રબાણુ યુવાન રાજનૈતિકમાં સંગઠનશક્તિ, ત્યાગ અને વાસ્તવિક કૃતિમાં કોઈથી પાછળ નથી પરંતુ બધાથી અધિકારી છે.

અને ઇ. સ. ૧૯૩૨ માં સત્યાગ્રહ યુદ્ધ ફરીથી શરૂ થયું. રાજેન્દ્રબાણુની ધરપકડ થઈ, ને પંદર માસની સખત કેદની સગ્ન પ્રાપ્ત થઈ. જેલમાં તેમની તબિયત ખૂબ લુથકી ગઈ. આ દરમિયાન તેમને અસહ્ય દુઃખ આપ્યું. આથી સારા ભારતમાં તેમના સ્વાસ્થ્ય માટે પ્રાર્થનાઓ થઈ, પ્રગ્નએ સરકાર પર દબાણ કર્યું, છતાં પણ સરકારે તેમને છોડ્યા નહિ. પરંતુ છેવટે તેમને જેલમાંથી બદલીને પટણાની ધરાપિતાલમાં મૂકવામાં આવ્યા, તોપણ કંઈ ફેર પડ્યો નહિ અને સત્તાવાળાઓ રાજેન્દ્રબાણુને છૂટા કરવાના નિર્ણય પર આવ્યા.

આ નિર્ણયનો અમલ થાય તે પહેલાં તો ધરતીકંપે બિહારને બે સેકન્ડમાં કચરી નાખ્યું, લોકો પાયમાલ થઈ ગયા, સારામાં સારો સમૃદ્ધિશાળી પ્રદેશ સ્મરણમાં બદલાઈ ગયો. આ ધરતીકંપ ૧૫મી જાન્યુઆરીએ થયો અને રાજેન્દ્રબાણુનો છૂટકારો ૧૭ મીએ થયો. તેઓ હજી તો ચાલવા કરવાને લાયક પણ નહોતા, પરંતુ રાજેન્દ્રબાણુએ પોતાના સ્વાસ્થ્યની પણ દરકાર કર્યા વિના એકદમ કાર્યનો આરંભ કર્યો. બિહાર સેન્ટ્રલ રિલિફ કમિટિની સ્થાપના કરી. એ કમિટિએ રાજેન્દ્રબાણુને પ્રમુખપદ આપ્યું. ધરતીકંપના શરૂઆતના દિવસોમાં જેમણે જેમણે રાજેન્દ્રબાણુને બોલા છે તેઓ ગળે છે કે તેઓ કેટલો પરિશ્રમ કરે છે. શરૂઆતના દિવસોમાં તેમનું સ્વાસ્થ્ય એટલું બધું તંદુરસ્ત ન હતું, છતાં પણ પરવા

નવી ગુજરાતી કવિતાના યુગો*

માન્ય પ્રમુખશ્રી અને મિત્રો,

જે સંજોગોમાં અને જે વિષય ઉપર બોલવાનું મેં સ્વીકાર્યું છે, તે મારે શરૂઆતમાં જ કપૂલ દરી દેવું જોઈએ કે મને થોડોક અસ્વસ્થ બનાવે છે. 'સંજોગો' સંબંધી એટલું જ કહું કે પરીક્ષા આપના જનાર વિદ્યાર્થીના જે સંજોગો હોય તે મારા છે. એ સંજોગો વધુ મુશ્કેલ તો એથી અને હં કે આપણા આજના પ્રમુખશ્રીની કાર્તિ એક આકરા પરીક્ષક તરીકે ગણીતી છે, ને તેમાં મારે નસીબે કદાચ તેમનાં કેટલાંક મન્તવ્યોથી જુદા પડવાનું પણ આવે. અને તે એવા પ્રકારનું હોય કે ન તેમને હું મારું દૃષ્ટિબિન્દુ પૂરું દર્શાવી શકું, ન તે પોતે સમજાવથી તે પ્રતિ જોઈ શક. પણ મને એક એટલો સંતોષ છે કે આ પરિસ્થિતિ કંઈ નથી નથી. અનાદિકાળથી એ ચાલતી આવી છે, અને એમાંથી તો દુર્લભીવ જેવા મહાન દ્વાડાએ *Fathers and Sons* ની તેની અમર કૃતિ સર્જી હતી. એટલે જો દુર્ભેળ દુ-દોનો સમાસ કરવાનો આજનો મારો પ્રયત્ન છે, અને એમાં જો નિષ્ફળતા મળે તો તેમાંથી એટલું જ ફલિત થશે કે જો પેઢી વચ્ચેનું અન્તર ન સાંધી શકાય એવું હંમેશ રહેતું આવ્યું છે-તેમ આવે પણ રહેશે.

ખીજી મુશ્કેલી વિષય સંબંધી છે. સાહિત્ય જેવા વિષયમાં સમકાલીનો મૂલ્યાંકનનો પ્રયત્ન કરે તો જો તેમનામાં અસાધારણ દનિહાસદૃષ્ટિ ન હોય, ભવિષ્યમાં પચાસ વર્ષ ફૂંકે મારી તટસ્થ દૃષ્ટિથી જોવાની શક્તિ ન હોય તો તે નિષ્ફળ જ નીવડે. એ નિષ્ફળતા વહોરવાનો પ્રયત્ન કરવાની મારી લેશમાન ઇચ્છા નથી. હું તો મારાથી બની શકે તેટલી તટસ્થતાથી આપણા ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના જુદાજુદા ક્યા પ્રવાહો છે તે પ્રતિ માત્ર અંગુલિનિર્દેશ કરવા જ પ્રયત્ન કરીશ.

મારો વિષય નવી ગુજરાતી કવિતા છે. 'નવી' શબ્દ થોડીક સ્પષ્ટતા માગી લે છે. આપણી કવિતાએ ત્યારથી સંપ્રદાયની ઝાંચ છોડી જીવનના વધુ આપક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી હું નથી કવિતાનો સુગ લેખું. દયારામ સુધીના આપણા બધા કવિઓની કવિતા મોટે ભાગે સાંપ્રદાયિક હતી. એ પરિસ્થિતિમાં દેરકાર થયો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ જોડેના આપણા સંપર્કથી. એ સંપર્કની પ્રથમ અસર આઘાતની હતી. આપણી જૂની માન્યતાઓ, જૂના આચારવિચાર એ બધા ઉપર એક પ્રચંડ કુહારાઘાત થયો. એ કુહારાઘાતના પ્રત્યાઘાતમાંથી એક મોટી ઓક્તિ ગુજરાતને લાધી, તે નર્મદાચંકર. તેમણે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં ઘાતમાંથી એક મોટી ઓક્તિ ગુજરાતને લાધી, તે નર્મદાચંકર. તેમણે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં સુંદર અને અનિદ્ધ બધે તરવેતું યથાર્થ દ્ષ્યેન કર્યું હતું એમ તો નજ દહી શકાય, પણ તેની કંઈક અસપેક્ષ જાંખી તો તેમને શર્ધ જ હતી, અને યથાર્થ રીતે એમ દહી શકાય કે ગુજરાતના રાષ્ટ્રમાનસે કવિ નર્મદદ્વારા થોડોક વખત આવિર્ભાવ પામવા પ્રયત્ન કર્યો.

* શ્રી વીરે પાસે સાહિત્ય સત્રાના ઉપક્રમથી પ્રો. જયવન્ટરાય ઠાકરને પ્રમુખપદે સુખર્ષ, શર્જસ સક્ષાદોષમાં અપાયેલું ભાષણ.

અને પછી પશ્ચિમનાં ચડતાં પૂરની સારી અને નરસી અને અસરના ધસમસતાં પ્રવાહમાં તે તણાઈ ગયું. એ રીતે નદી ગુજરાતની કવિતાનો યુગ ચર્ચાર્ય રીતે નર્મદથી લેખાય. નર્મદ સાથે દલપતનો પણ ઉલ્લેખ થયો જ નોંધ્યો; પણ નર્મદનો પહેલો ઉલ્લેખ મેં એથી કર્યો છે કે પશ્ચિમની અંસરની રાષ્ટ્રીય પ્રતિક્રિયા નર્મદમાં સારા પ્રમાણમાં દેખાય છે. દલપત-રામને તેમની જ એક પંક્તિ નેટલી સારી રીતે વ્યક્ત કરે છે તેવું હાજરે જ. લાંબાં વર્ણનોથી સ્પર્શ શકે: “ધીમેધીમે સુધારાનો સાર” એ તેમનું મૂત્ર. નર્મદનું તેથી બીલકું. એથી નર્મદમાં આપણે એક મોટા dynamic force નોંધ્યો છીએ, અને તેની અસર તેનાં ગદ્ય અને પદ્યમાં સ્પષ્ટ છે. મારા વિષયની મેં જે મર્યાદા બાંધી છે તેમાં દલપતનર્મદ વિશે મને વધુ ચર્ચા કરવાની ઇચ્છા હોવા છતાં આથી વધુ વીગતમાં હું હાજરે જ બીતરી શકું. એથી એટલું જ જણાવીશ કે, નર્મદ સંક્રાન્તિયુગનો પ્રથમ કવિ હતો, તેનાં કાવ્યોમાં રાષ્ટ્રમાનસનાં પ્રતિબિંબ હતાં, અને તેના પછી જે યુગ આવ્યો તેને જે ખ્યાનમાં રાખીએ તો જૂનાં અને નવાં વચ્ચે તે એક પૂલ જેવો હતો; કારણ કે તેના પછી તદ્દન જુદી જ પરિસ્થિતિમાં આપણી કવિતા પ્રવેશ કરે છે.

એ જુદા પરિસ્થિતિના આઘાતાર્થ શ્રી. નરસિંહરાવ. તેમનાથી આપણું સાહિત્ય યુનિવર્સિટીની અસર હેઠળ આવ્યું. આપણે પશ્ચિમની કવિતાના સંપર્કમાં યુનિવર્સિટી શિક્ષણને પ્રતાપે આવ્યા. તેને લીધે પશ્ચિમની કવિતાનાં અનેક સ્વરૂપ, તેનું આયોજન (technique) તેનું વિષયવૈવિધ્ય વગેરે આપણને પરિચિત થવા મેંડ્યું. એ અસરનાં વધુમાં વધુ પ્રમાણે પહેલવહેલાં શ્રી. નરસિંહરાવની કવિતામાં. દેખાયાં. શ્રી. નરસિંહરાવે અંગ્રેજી કવિતાનો અભ્યાસ પ્રિન્સીપાલ વર્ડ્ઝવર્થ પાસેથી કર્યો. સાંભળ્યું છે તે સાચું હોય તો પ્રિન્સીપાલ વર્ડ્ઝવર્થ કવિ વર્ડ્ઝવર્થના કુટુંબના હતા, અને એમ હોય તો વર્ડ્ઝવર્થનાં કાવ્યોનું વાતાવરણ તેમના વર્ગમાં તે લાવે એ સ્વાભાવિક હતું. વર્ડ્ઝવર્થ ઇંગ્લાંડનો પ્રકૃતિ-કવિ. તેનાં કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનું સ્થાન મોખરે છે. શ્રી. નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાં પણ એ જ તત્ત્વ આપણે નોંધ્યો છીએ, અને એમનાં કાવ્યો વિશે એમ કહેવાયું હતું કે ગુજરાતમાં પ્રકૃતિકાવ્યો પહેલવહેલાં એમણે આપ્યાં. પ્રકૃતિકાવ્યને એક વિશિષ્ટ અંગ ગણવાની આ દૃષ્ટિ લાંબો વખત ન ચાલી શકી, કારણ કે યુરોપમાં પ્રકૃતિકાવ્યો લોકપ્રિય થયાં તે મારે જે ઐતિહાસિક ભૂમિકા હતી તેનો આપણે ત્યાં સંદર્ભ અભાવ હતો. યુરોપમાં પ્રકૃતિકાવ્યો લોકપ્રિય થવા મેંડ્યાં ઇન્ડિયન રેવોલ્યુશનને—ઔદ્યોગિક વિપ્લવને—પરિણામે. ઇન્ડિયન રેવોલ્યુશનને—ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિએ—યુરોપની આખી સામાજિક પરંપરા પર કુદારાદાત કર્યો, અને ત્યાં ત્યાં ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો હતાં ત્યાં ત્યાં સર્વેત્ર માનવતાના નિઃશ્વાસો નીચે મૂકી સ્વરૂપ લઈ રોળે વળવા મેંડ્યાં. યુરોપનું જીવનસંગીત બસરું બની ગયું, તેની માનવતા જનણે કચડાઈ જવા મંડી, અને સદૃશ લોકોએ જ્યારે કારખાનાંમાં કામ કરતાં દૂમળાં ખાળકોની મૂંઝી વેદનાઓ નોંધ, હાડકાંનાં માળખાં જેવાં મજૂરોનાં કંતાઈ ગમેલાં શરીરો નોંધ્યાં, અને હમ્મરો તથા લાખો માણસોને પોતાના ધંધા ગુમાવી બેઠાર બનેલાં નેત્રો ત્યારે તેમનો અંતરાત્મા ત્રાહિત્રાહિ પોકારી બીડ્યા. તેમને માનવસમાજ ઉપર અણગમો છૂટ્યો, અને અકળાઈ ગયેલાં તેમનાં મને નિઃશ્વર્ગની ગોદમાં આશ્રય શોધી છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. યુરોપમાં પ્રકૃતિકાવ્યો પ્રગળવનમાં આવ્યા એક વિશિષ્ટ અંગ તરીકે આવી સ્થાયી થઈ

શકયાં, અને તે તો તેની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિને અનુકૂળ હતું. આવા સંજોગોમાં આવાં પરિણામ કેટલાં સ્વાભાવિક છે તે એ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે પેરોએ તેના 'રિપબ્લીકન'માં એક જગ્યાએ ફિલસૂફીનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે પોતાની આબુગ્યાનુ ધૂળ, ધુન્મસ અને પ્રયંડ આંધીને ઉછળતી જોઈ, સમાજથી દૂર કાઢી એકાન્તમાં કાઢી દિવાલની ઓથે ફિલસૂફી પોતાનું સ્થાન શોધી લે છે, ત્યાં સમાજથી દૂર નિર્સર્ગનાં ચિન્તનમાં અને એકાન્તમાં તે પોતાનું શેષ જીવન વ્યતીત કરે છે. આપણે ત્યાં પ્રકૃતિકાવ્યને આપણી હિન્દુનાનું વિશિષ્ટ અંગ ગણવાની આ પ્રકારની ભૂમિકા તૈયાર થઈ ન હતી; ઉલટું, એમ કહીએ તો ચાલે કે આપણાં જીવનમાં કુદરત અને માનવજીવન વચ્ચે એવું સુસંવાદિત હતું કે મનુષ્યથી જિજ્ઞાસુ કુદરતના વિચાર માટે આપણે ત્યાં અવકાશ જ ન હતો, અને તેથી જ પ્રકૃતિકાવ્યોની પરંપરા લાંબો વખત ચાલી ચક્રી નહિ. છતાં નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનું મંગળ તત્ત્વ જરૂર આપણને એક સુખદ વાતાવરણમાં લઈ જાય છે, અને એ કાવ્યોનું આપણાં સાહિત્યમાં અવસ્થા મોટું સ્થાન છે. તેમનાં કેટલાંક વર્ણનો નિતાન્ત સુંદર છે. 'હાડી ઉપા કંઈ કેશ સમારતી' જેવી પંક્તિઓ, આજે આપણે ત્યાં એક રીતે કવિતાનો જુનાજ આલ્સો દેખાય છે છતાં, અપણી સ્મૃતિમાં તાજ જ છે. શ્રી નરસિંહરાવે ઊર્મિપ્રધાન કવિતાનાં સર્જનમાં, ઇતિહાસદૃષ્ટિથી જોતાં, મોરો દાગો આપ્યો. અને ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ સંગીતને મોટું સ્થાન મળે તે મુજબ તેમનાં કાવ્યોમાં સારા પ્રમાણમાં સંગીત આવવા પામ્યું. "

* પ્રકૃતિકાવ્યના મારા આ ઉલ્લેખ સબધી આફરી ટીકા કરતાં પ્રમુખપદથી શ્રી. બલવંતરાય કાકોરે જણાવ્યું હતું કે ઔદ્યોગિક વિપ્લવની અસર પ્રકૃતિકાવ્યો ઉપર થઈ હતી એ વાત ખાસી છે. તેમણે એમ જણાવ્યું હતું કે પ્રકૃતિકાવ્યો પહેલાં લખાયા ને ઔદ્યોગિક વિપ્લવ ત્યાંપછી થયા. સંભવ છે કે હું જે કહેવા માગતો હતો તે કદાચ બરાબર સ્પષ્ટ કરી શક્યો ન હોઈ, અથવા તો તેમણે તે જુદા અર્થમાં લીધું હોય, પણ આ પ્રશ્નમાં અંચત અભિપ્રાયોને લેતા માત્ર અવકાશ નથી. પ્રકૃતિકાવ્યો સંબંધી હું જે કહેવા હચ્છું છું તે એ કે પ્રકૃતિકાવ્યનું નોખું સ્પષ્ટ અર્થ ગણવાની દૃષ્ટિ નથી હતી, બાકી પ્રકૃતિકાવ્યો માટે તો એમ કહી શકાય કે જગતમાં પહેલવહેલી જે કવિતા લખાઈ હશે તે બધી પ્રકૃતિકવિતા જ હતી. વેદની યજુઓ પ્રકૃતિકાવ્યો નહિ તો બીજું શું છે? પણ યુરોપમાં પ્રકૃતિકાવ્યોની જે વૃજ્ઞ ભગી તે જ્યાંના સંજોગોને લીધે. *Back to Nature* ની પહેલો ઘોષણા કરી દ્રેન્ય ફિલસૂફી રસોળે—તે લખના કૃત્રિમ સમાજથી ત્રાસીને. એ ઘોષણા ધીરધીરે લોકોમાં સ્થાન મેળવતી થઈ. ૧૭૮૯ના દ્રેન્ય વિપ્લવે આખા યુરોપને હચમચાવી મૂક્યું. યુરોપમાં એથી જાણીતો સામાજિક કાન્તિ થઈ, અને જેની પ્રયંડ અસર દેહણ રસોળી એ ઘોષણા તરફ લોકો વધુ ને વધુ આકર્ષાવા લાગ્યા. લોકમાનસ આ જાણીતો આધાત દેહણ હતું તેવામાં ઇન્ડસ્ટ્રિયલ રેવોલ્યુશન—ઔદ્યોગિક કાન્તિ—નો શ્રુત આગ્યો. એ સુધે પ્રતિપૂલને બારે લોક આપ્યો એમ મેં કહ્યું હતું, અને જેની અસર દેહણ જેની કવિતા વિદેસી તે મોરો કવિ તરીકે મેં વર્ણવ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. હું સમજી શકતો નથી કે આખા પ્રો. કાકોરે ઔદ્યોગિક વિપ્લવ કઈ તારીખથી લેખે છે, પણ સાધારણ રીતે વાટે તેવું સ્ત્રીમ હનિત સંપૂર્ણ કર્યું—૧૮૪૫માં—ત્યાંથી તે અણી શકાય. કાર્લાઈલનાં *Past and Present*ના ઉપોદ્ધાતમાં ઔદ્યોગિક વિપ્લવની તારીખ સંબંધી લખતાં એ. એમ. ડી. લુચીય, એમ. એ., લખે છે:

The best date for the beginning of the period is, perhaps, 1785, when Watt finally elaborated his steam-engine; whereupon, in conjunction with

નરસિંહરાવના બીજા સમકાલોતોના ઉલ્લેખ વિના મારું અવલોકન અધૂરું જ લેખાશે, પણ સમયની મર્યાદા તરફ મારાથી દુર્લક્ષ કરી શકાય એમ નથી એથી શરૂઆતમાં મેં

a great advance in the working of iron and steel, the newly harnessed power was set to the making of all kinds of other machines, of which the most important were Cartwright's power-loom, invented in 1785, and Crompton's mule for spinning cotton, invented in 1779.

૨૪લેઝનના યુનિવર્સલ એન્સાયક્લોપીડિયામાં ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે:

Industrial Revolution—came given to the transformation of a mainly agricultural to a mainly industrial community, as a result of development in production and transport by mechanical inventions; especially in England, during late 18th, and early 19th centuries. Use of coal in blast-furnaces, mechanical inventions for weaving and spinning, and application of steam power to industry and transport caused peasant population to flock to towns in order to reap benefits of industrial prosperity. Evils resulting (slums, scarcity of agricultural labour, etc.) still affect social life—Rutledge's Universal Encyclopaedia.

After the great upheaval caused by the transformation of industry, after the religious awakening of Methodism and Evangelism, the decisive shock to thought comes with the French Revolution. (*A History of English Literature* by Emile Legouis and Louis Cazamias, Page 1026.)

હવે આ રીતે જોઈએ—અને મેં મારાં લાપણમાં જે કવિની અસરનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, અને જે ઉલ્લેખ મેં હેતુપુરઃસર કર્યો હતો,—કારણ કે તેની પ્રકૃતિપૂર્ણ તેના પૂર્વગામી કવિઓ કરતાં જુદી પ્રકારની હતી (Cf. His view of nature was entirely different),—તેના કવનની મહત્વની તારીખો જોઈએ તો ઔદ્યોગિક વિપ્લવની જે અસરની મેં વાત કરી છે તે ખરી છે કે ખોટી તે સહેજે સમજાશે. નીચેની તારીખો જ તે બતાવશે.

૧૭૮૫ ઔદ્યોગિક વિપ્લવની શરૂઆત.

૧૭૯૮ લીરીકલ એટાડસ, વર્ડ્ઝવર્થે કોલેરીન સાથે મળી પ્રસિદ્ધ કરી હતી.

૧૮૧૫ ખાવર હામના બહોળા ઉપયોગને પરિણામે હાન્નરો વણકરો બેકાર થયા.

૧૮૫૦ વર્ડ્ઝવર્થનું મૃત્યુ.

શેલી અને કીટ્સ પણ આ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિના યુગના કવિ હતા તે તેમનાં જીવનની તારીખો ઉપરથી નજીકથી:

શેલી	જન્મ	૧૭૯૨	અવસાન	૧૮૨૨
કીટ્સ	"	૧૭૯૫	"	૧૮૨૧

ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિથી લોકમાનસને જે આઘાત લાગ્યો, અને જે આઘાતથી નિર્સર્જ પ્રતિ તેમનું ધ્યાન ગયું હતું તે એ ક્રાન્તિના સંક્રાન્તિયુગની પ્રળય અક્ષર હતી, અને એ રીતે મારું વિધાન ખોટું જ એમ જે પ્રો. ઠાકોર કહેતા હોય તો તે કઈ રીતે એ હું સમજી શક્યો નથી. અને જે પ્રો. ઠાકોર કવિને દ્રષ્ટા તરીકે લેખતા હોય તો જે નવો યુગ ભર્યો હતો તેનું દર્શન સામાન્ય જનતાના કરતાં કવિને વહેતું યાય—કવિ પોતાના યુગથી આગળ વધી તેનાં બધાં સ્વરૂપને ખીંછી શકે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, અને એ રીતે એ કવિઓએ એ યુગમાંથી પ્રેરણા મેળવી હતી એમ કોઈ માને તો અવિદ્વાનો તેની ઉપર આરોપ ન જ મૂકી શકાય.

જેમ જાણીએ છીએ તેમ મારે કેટલાક માર્ગસૂચક રત્નો તરફ જ અંશુલિનિર્દેશ કરવો છે, એટલે જે નામો મેં પસંદ મૂક્યાં છે તે અંધી એમ કાંઈ રખે માને કે તેમના સર્જનનું મારે મને ઝોપું મૂક્યું છે.

આપણે એક બાબતથી પશ્ચિમના સાહિત્યની અસર તો આપ્યા તો બીજી બાબતથી આપણા કવિઓના એક વર્ગે દારૂની કવિતાઓમાંથી, ખાસ કરીને મુશીવાદમાંથી, પ્રેરણા મેળવી. એ આખા સંપ્રદાયમાંથી બાલાશંકર કંથારિયા, ત્રિભુવન પ્રેમશંકર મરત, મણિલાલ નમ્બાઈ, કલાધિ વગેરેના નામનિર્દેશ સિવાય વધુ વીગતમાં લાગ્યે જ અત્રે જોવી શકાય. એ અસર હેઠળ થોડો વખત ગઝલના અનેક અખનારો યયા, અને અનેક ગઝલો લોકપ્રિય પણ થઈ. ‘કંઈ લાખો નિરાશમાં અમર આશા છુપાઈ છે’, ‘ત્યાં ત્યાં નજર મારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની’, આદિ કવિતા પર કાળના ધમારાની દગ્ગુ અસર નથી થઈ તે જ બતાવી આપે છે કે ગુજરાતી કવિતાના વિકાસમાં એ વર્ગનો પણ કીકીક ફાળો છે.

પણ આ અસર લાંબો વખત ટકવા પામી નહિ. જેમજેમ યુનિવર્સિટી શિક્ષણ વધતું ગયું, તેમતેમ વધુ મોટો સમૂહ અંગ્રેજ અને અંગ્રેજ દ્વારા યુરોપીય સાહિત્યના સંપર્કમાં આવવા મંડ્યો અને બીજી બધી અસરો કરતાં કવિતાના સર્જનમાં એ જ અસર અગ્રસ્થાન ભોગવવા મંડી. નરસિંહરાવથી શરૂ થયેલી પરંપરાને આગળ ચલાવનાર બીજા સમર્થ કવિઓ પણ નરસિંહરાવે જે અરસામાં કવિતા લખવી શરૂ કરી તે અરસામાં યયા. તે બધામાંથી માત્ર ત્રણ નામોનો જ હું અત્રે ઉલ્લેખ કરવા ઇચ્છું છું. કાન્ત, બલ્લવન્તરામ અને ન્હાનાલાલ.

શ્રી મણિશંકર રતનજી ભટ્ટે જે તખલ્લુસ પોતાને માટે પસંદ કર્યું હતું તે એટલું તો સારું છે કે એવાં સાર્થ તખલ્લુસનાં બીજાં ઉદાહરણો શોધવાં મુશ્કેલ પડે. ખરેખર કાન્તની કવિતાને માટે તો ‘લલિત કામલ કાન્ત પદાવલિ’ શબ્દો જ વાપરવા પડે. તેમની કવિતામાં શબ્દો ઉપરનું અસાધારણ પ્રભુત્વ, કલ્પનાનો નાનુકે વિહાર, રસશાસ્ત્રનું જોડું જ્ઞાન આપણને ડગલે ને પગલે દેખાય છે. ઇયત્તાની દૃષ્ટિએ કાન્તનું સર્જન ઘણું અદ્ય છે, પણ જેટલું છે તેટલાથી જ ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમણે અમર સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એમ આપણે જરૂર કહી શકીએ. નરસિંહરાવની જેમ કાન્તમાં પણ ભર્મિતરવ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. તેમનાં લાંબાં ખંડકાવ્યોમાં પણ એ જ મુખ્યતઃ છે એમ માટે માનવું છે, અને એ સાન્યતાને એ બધાં કાવ્યો subjective છે એવા વિવેચકોના મતથી સમર્થન મળે છે, એટલે અંગ્રેજ એ ભર્મિંગાતો—‘લીરીક’—ની યુનિવર્સિટી શિક્ષણ દ્વારા આપણી ઉપર જે અસર થઈ હતી તે કાન્તમાં પણ પૂરા પ્રમાણમાં દેખાય છે.

એ જ અસર ન્હાનાલાલમાં પણ ચાલુ રહેલી આપણે નોંધેલી છે; પણ પોતાનાં કાવ્યોનાં ચિત્રણ માટે ન્હાનાલાલ, નરસિંહરાવ કે કાન્ત કરતાં વધુ વિશાળ પદ્માદ્ય પસંદ કરે છે. કવિપિતા પાસેથી સાધારણ રીતે જ જોઈ કાન્થાભિરુચિનો વારસો તેમને મળેલો છે. હિંદુ સંસ્કૃતિના તે ભારે ઉપાસક છે. કવિહાસ અને બુગોળ તેમના માનીતા વિષય છે. ગુજરાતની બુગોળ વિશે એમને જેટલો માહિતી છે તેટલી આપણા બહુ ઓછા ભજિલાઓને હશે. તેમના એ બુગોળપ્રેમે લોકસાહિત્યમાં તેમને જોડો રસ લેતા ક્યાં. કાઠિયાવાડનાં ગામડાંઓમાં તે ખૂબ ભટક્યા. ત્યાંનાં ભજનો ને રાસો તેમણે ધરાધિરાઈને સાંભળ્યાં

અને પચાચ્યાં; અને તેમાંથી પ્રેરણા લઈ, તેના કેટલાક સુંદર શબ્દોને અપનાવી તેમણે શુન્દરાતને રાસ આપ્યા. એ રાસ એટલા તો લોકપ્રિય થયા છે કે તેની વધુ વીગતોમાં ઊતરવું એ હવે પિષ્ટપેપણુ જ લેખાશે. ન્હાનાલાલની કવિતાનું સ્વરૂપ અત્યંત મંગળ છે. નરસિંહરાવે માનવજીવનમાં વિપાદ લેયો, કાન્તે જીવનની કરુણતાનું હૃદયભેદક દર્શન કરાવ્યું, ત્યારે ન્હાનાલાલે શુન્દરાતને પ્રાણવાન આશાવાદ અને આદર્શવાદની ભેટ કરી. તેમની પંક્તિઓ પંક્તિઓ ઉચ્ચાસ અને આશાના તેજસ્વી રંગો દિલોળા લે છે. તેમની કલ્પના કાલના અધોર નીરસાગર પર તાલ દેતી, વિરાટને પોપચે ઝૂલતી, ફૂલગંધારીનાં મધુ અને સૌરલનાં આપણને પાન કરાવતી, બ્રહ્માંડના બેદોને ઉકેલવા મથે છે. હિંદુસંસ્કૃતિના તે પરમ ભક્ત હોઈ હિંદુઓનો કુટુંબપ્રેમ તેમના કાવ્યમાં સારી રીતે વિકસ્યો છે, અને તેમણે શુન્દરાતને બક્ષેલું પિતૃતર્પણ અત્યારસુધી તો અજોડ રહ્યું છે અને કદાચ અજોડ જ રહેશે. તેમની કવિતાઓ આપણને અનેક ક્ષેત્રોમાં વિહાર કરાવે છે. એક બાજુ ‘પરંમ ધન પ્રભુનાં લેળે લોકમાં’ દૂર થકી પણ દૂર હો અબધૂત! પ્રાણ થકી પણ પાસનું ચિત્ત દોરી, આપણા સમક્ષ ઉપનિષદની ભવિષ્યતા દાલવી, બીજી બાજુ તે રાષ્ટ્રપ્રેમ જેવી, કેટલાકને મતે ક્ષણિક ગણાતી, ઊર્મિને પણ ચિરંજીવ શબ્દોમાં વણી શકે છે. અહિંસા ઉપર તો હવે ગાડાં ભરાય એટલું સાહિત્ય લખાયું છે, પણ તેમની

સિંહને રાત્ર રાં ? વીરને મૃત્યુ રાં ?

મૃત્યુનાં અમૃતને જાળખા છે.

પંક્તિમાં રહેલું સૂત્રાત્મક સત્ય જે કલામય દેહમાં વિહરે છે તેવું અન્યત્ર લાગ્યે જ નોવાડું મળે. મૃત્યુની ભવ્યતાનાં પણ કવિ ન્હાનાલાલે આપણને દર્શન કરાવ્યાં છે. આમ તેમની કાવ્યપ્રતિભા અનેક ક્ષેત્રોમાં વિહાર કરે છે છતાં કોઈ ને પૂછે કે ન્હાનાલાલનાં કાવ્યનું કેન્દ્ર શું ? તો સર્વાનુમતે એક જ ઉત્તર આવશે: પ્રેમ—અને તેજ લગ્નપ્રેમ. અને પ્રેમ ઊર્મિ પ્રધાન તત્ત્વ હોઈ ન્હાનાલાલનાં કાવ્યોને આપણે મોટે ભાગે ઊર્મિપ્રધાન જ કહી શકીએ. ન્હાનાલાલનાં કાવ્યોની વિકતૃત અર્થમાં ઊતરવાનો મારો અત્રે હેતુ હોઈ જ નહિ શકે એટલે તેમના સુંગંધી બીજ એકબે પીગતો ઉમેરી લઉં. છેલા દાયકાથી શુન્દરાતનું આખું પ્રગ્ન જીવન ગાંધીજીના રંગે રંગાયું છે. દુર્ભાગ્યે શુન્દરાતના આ મહાન કવિ એથી પરાક્રમુષ્ણ રહ્યા છે. એમ છતાં શુન્દરાત તેમની કવિતાઓને ઉલ્લાસપૂર્વક હજી ચે વધાવે છે એ જ તેમની કાવ્યપ્રતિભાને સમગ્ર શુન્દરાતના વન્દનનું અચૂક પ્રમાણ છે. બાકી, મર્યાદા કાંતામાં નથી હોતી ? અને કવિનાં કાવ્યોમાંય છે. અને તેમનું સર્જન એટલું તો વિશાળ છે કે એવી મર્યાદાઓનો તેમાં સહેજ અવકાશ રહે. કવિનું શબ્દો ઉપર પ્રભુત્વ હોવા છતાં અનેક જગ્યાએ તેમણે નબળા શબ્દપ્રયોગો કર્યા છે, અણુઘટતી છૂટા લીધી છે, અને તેને પરિણામે તેમનાં કાવ્યોનું તે તે જગ્યાએ ઐર્દ્ય ઘટ્યું પણ છે. તેમનું આપણાં બાળકોને કંઠાત્રે એવું પેલું પ્રસિદ્ધ સ્તુતિનું અષ્ટક જ લ્યો. તેમાં તેમણે બેડુણીની જે છૂટં લીધી છે, હસ્યનો દીર્ઘ અને દીર્ઘનો દ્વસ્વ કર્યો છે, એથી જરૂર એ કાવ્યના માધુર્યને ક્ષતિ પહોંચી જ છે. આવી ક્ષતિ તેમનાં કાવ્યોના પ્રમાણમાં હીકકી દેખાશે. એથી જિલહું, કાન્તમાં એવી ક્ષતિ લાગ્યે જ નોવાની મળે, અને એટલે અંશે કાન્તે ઊગતા કવિઓ માટે દૃઢગ્રંથ અને છતાં લલિત હૃદોનો સુંદર આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે. ન્હાનાલાલની બીજી મર્યાદા કવચિત્ત વધુપડતાં લાલિત્ય અને કલ્પના (fancy) ના અતિરેકની છે. વધુપડની મીઠાશ મીઠાશના રોગીની

પણ કંટાળો આપે એ દેખીતું છે, એથી ન્હાનાલાલનાં કાવ્યોમાં દેરલીક વખતે વધુ-
તી મીઠાશ અને કલ્પનાથી એકતાનતા આવી જાય છે. પણ એ બધાં દરતાં કવિતાં
કાવ્યની સૌથી મોટી મર્યાદા મને તો એ લાગી છે કે એ કાવ્યોનું અનુકરણ કરવાનું પ્રલોભન
એટલું તો મોટું છે, અને તરલી વસ્તુ મોટે ભાગે ઉપહાસને જ પાત્ર નીવડે છે એ નિયમે
એમની કવિતાનાં અનુકરણમાં જે કવિતાઓ લખાઈ તે એવી તો નમાલી, પોત્તી, કણુણવી
અને હુલ્લક હતી કે તેથી થતા અણુગમ્ય એ મળ મારે પણ કવચિત્કવચિત અણુગમે
ફેલાવ્યો. આ મર્યાદા કદાચ ન્હાનાલાલનાં પ્યાનમાં પણ આવી હોય, પણ તેને દર દરવી
એ તેમના હાથની વાત ન હતી. ન્હાનાલાલને ઉલ્લેખ તેમની રોલનશીલીના ઉલ્લેખ વિના
અધૂરો જ ગણાય. એ વિશે એટલું જ જણાવીશ કે એ શૈલીએ અનેક ચોમાસાના વાવંતર
જોયાં છતાં એનાં બીજને ફળુઆ જ નથી ફૂટી શકતા એ જ એની સફળતા કે નિષ્ફળતા
ઉપરનું શુજરાતનું મોટામાં મોટું પ્રમાણપત્ર છે.

નરસિંહરાવ, કાન્ત અને ન્હાનાલાલને મેં એકસાથે તેથી ચર્ચા કે એ ત્રણેનાં કાવ્યોમાં
ઊર્મિતત્વ પ્રધાનપદ્ધતિ છે, ને ત્રણે પ્રાચીન પરંપરાના પરમ ઉપાસક છે. એ ત્રણેના સમકાલીન
—એ જ university group ના—એ જ અંગ્રેજી કવિતાઓના અભ્યાસમાંથી પ્રેરણા
મેળવનાર, છતાં એ ત્રણેથી જુદો જ પ્રકૃતિના, જેને iconoclast—મૂર્તિલંગ્ગ—કહી શકાય
એવા બલવન્તરાય કોકારનું આપણા સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. હુલાંએ આજે તે
પ્રમુખપદ્ધતિ છે એટલે એમનાં કાવ્યોની મર્યાદાનું નિરૂપણ તો કદાચ હું વિનાસકોચે કરી
શકું, પણ એમનાં કાવ્યોનાં સુંદર તત્ત્વો છે તેનું અવલોકન કરતાં મને અવશ્ય કોણ થાય
છે. સંભવ છે કે તેમની હાજરીની અસરથી તેમનાં કાવ્યોની પ્રશંસામાં અમુક ટકા ઉમેરો
થયો છે એવું માનનાર કોઈ વ્યક્તિ અહીં હોય પણ ખરી, પણ તે બધાંને ને મારા
કથનમાં વિશ્વાસ રાખવા હું સમજાવી શકતો હોઉં, તો જણાવવા કદ્યું ખરો કે મેં જે
નિરૂપણ કરવા ધાર્યું છે તેમાં અંગત તત્ત્વને મેં અને તેટલું દૂર રાખ્યું છે, તેમ મારું આજનું
લાપણુ આપણી કવિતાનો કેવી રીતે વિકાસ થયો તે નિરૂપવાને અર્થે હોઈ વ્યક્તિઓને
એમાં ગૌણ સ્થાન છે. બલવન્તરાયની કવિતાનો ઉલ્લેખ કરતાં આદલી પ્રસ્તાવના એથી
જરૂરની હતી કે અત્યાર સુધી જે કવિઓનો મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમની કવિતા કરતાં
એમની કવિતા જુદા પ્રકારની છે એટલું જ નહિ, પણ તેનો પ્રધાન મુર પણ ભિન્ન છે. મેં
શરૂઆતમાં જ જણાવ્યું તેમ બલવન્તરાય ભારે iconoclast છે. તેમણે કાવ્યરાજના
આપણા સ્વીકારાતા આવેશ નિયમોમાં ક્યાંકક્યાંક છૂટ લઈ લીધી, અને ઊર્મિતત્વ ઉપર
ભાર ન મૂકતાં તેમણે વિચાર ઉપર ભાર મૂક્યો. નવા convertમાં જે મરૂન હોય કે
વિવાદાસ્પદ હોય તેનો કદાચ ધણાને એમનામાં ભાસ થયો હશે. તેમના એ ગદ્યમાં ઊર્મિ-
પ્રધાન કે મંડીતપ્રધાન કવિતાઓને એમને સાથે અન્યાય થયો છે એવું માનનાર પણ
કોઈક હશે જ; પણ આપણી કવિતાને સ્પર્શ્યમ બુધિ ઉપર લાવવાનો યશ ને કોઈને ઘટે
તો તે બલવન્તરાયને મળતો નોંધ એ. અંગ્રેજી સાહિત્યનો એમનો અભ્યાસ ઘણો ઉઝા છે,
ને સંસ્કૃત સાહિત્યનું તેમનું જ્ઞાન પણ એવું જ વિશાળ છે. પોતાના ઉઝા અભ્યાસનું
વાતાવરણ તે પોતાનાં કાવ્યોમાં લાવી શક્યા છે. વિચારપ્રધાન કવિતાના તે ઉપાસક હોઈ
તેમણે શબ્દશાલિત્ય વગેરેની પરવા કરી નથી—એકે તેથી એમ કવિ નથી થવું કે

તેમનાં કાબોમાં તેનો અભાવ છે. પણ અલગત, એટલું તો ખરું જ કે વિચારપ્રધાન કવિતા માટેનાં તેમના આગ્રહને લીધે તેમણે તેમની શૈલીને ખરબચડા બનાવવાં દીધી છે. અથવા તો બનાવી છે, અને યતિસ્વાતંત્ર્ય માટેની તેમની માન્યતાએ એ ખરબચડપણને વધુ ખરબચડ બનાવ્યું છે. યતિલંગ અંબધી આપણે ત્યાં ઠીકઠીક ચર્ચા થયેલી છે, અને તેનો છેવટેનો નિર્ણય હજુ આવ્યો નથી, અને કદી આવશે પણ નહિ. પણ આપણી નવી કવિતાનાં નિરૂપણનાં એ પ્રશ્ન તરફ અંશિકનિર્દેશ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. યતિલંગ માટે જે સખળ પક્ષ (strong case) રજૂ કરવો હોય તો આજે લખાતા પૃથ્વીનાં દર્શનાંબેધ ઉદાહરણ આપી શકાય; પણ તે પરત્વે એમ કહી શકાય કે પૃથ્વીમાં એવો દર્દાંબેધાંબેધ યતિ આવતો નથી. અને તેના આરોહઅવરોહ એવા સુંદર રીતે ગોઠવાયેલા છે કે તેમાં ગમે ત્યાં આરામ લેવા થોભી શકાય. પણ બધા જ છંદો માટે એવું કહી શકાય એમ નથી. મંદાકાંતા, શિખરિણી આદિ છંદોમાં થયેલા યતિલંગ મને ક્વચિત જ રુચ્યા છે એ મારો હંદસાસ્ત્રના પરિમિત જ્ઞાન છતાં મારે સ્પષ્ટપણે જણાવવું જોઈએ. જે યતિ વિચારના અપ્રતિહત વહન માટે વિશ્વરૂપ છે તો એ દષ્ટિએ તો હંદમાત્ર, કૃત્રિમ અને અસ્વાભાવિક નથી ? એક ચુર ખોલ્યા પછી બે, ત્રણ કે પાંચ લધુ જ આવવા જોઈએ, ને ત્યારપછી બે ચુર જ હોવા જોઈએ એ વિચારના વહન માટે મુશ્કેલીભર્યું નથી ? મિલ્ટને 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ' લખતાં પ્રાસનાં બંધતો સામે બળવો કરી તેને barbarous—જંગલી—ધુગના અવશ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા હતા; તો આપણે પણ છંદો માટે એમ કેમ ન કહીએ ? પણ બ્રહ્મવન્તરાય એમ કહેવા કદી મંમતિ તો ન જ દર્શાવે; પણ એવી સચના સરખી પણ કોઈ કરે તો તેની સામે પ્રયંડ જવાળામુખીની જેમ, ભભૂકે એટલે મારે તો અહીં એટલું જ બતાવવું છે કે યતિનું બંધન ખાસ કૃત્રિમ નથી, તે સાથે એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જરૂરનું લેખું. છું કે કોઈ વખતે અપવાદ તરીકે યતિલંગ કરવો પડે તો તે વખતે તે કવિતાનાં ભૂપણરૂપ પ્રજ્ઞ નીવડે —પણ તે એટલો સ્વાભાવિક હોવો જોઈએ. મારા એક મિત્રના શબ્દોમાં કહું તો, નહી પોતાના માર્ગમાં કોઈ વખતે જલકાઈ જઈ ક્યાંકક્યાંક કિનારાની બાજુએ બાજુએ વહે તો, તે જેવું સુંદર લાગે તેવું આ પણ લાગે. પણ નહીં હંમેશા જ કિનારાની બાજુએ બાજુએ વહેતી હોય તો ? આટલા લંગાણથી આ પ્રશ્ન મેં એથી ચર્ચો છે કે યતિલંગ પછી છંદાલંગ એ બીજું જ પગથિયું છે, અને આજે જે નવા કવિઓ લખી રહ્યા છે તેમાં એવા છંદાલંગના ધરાદાપૂર્વક કરેલા કે અજાણ્યે કરેલા દાખલા તમને અવશ્ય મળશે, ને તેવા છંદાલંગની કડકશતા તમને જરૂર ખૂંચશે. પ્રવાહીપણનાં ઝોડાં હેઠળ થઈ રહેલા આવા પ્રયોગોને હું પ્રયોગો જ નથી ગણતો. એનાં કરતાં હાનાલાલની ડાલનશૈલી તથા પ્રામાણિક—કારણ કે તે પોતાના સ્વરૂપ વિશે અગાઉથી જ સ્પષ્ટતા કરી લે છે. આ તો તમે ઉપગતિ વાંચી રહ્યા હો, તેના નિયમિત સંપદન સાથે ડાલતા ચાલ્યા જતા હો, ત્યાં માર્ગમાં એવો પથરા આવી પડે કે તમારું બધું ગંગીત મારું જાય. યતિલંગનાં જ આ સીધાં પરિણામ છે એમ હું લેખું છું. એટલે બ્રહ્મવન્તરાયે સ્લોકલંગનો જે બળવો કર્યો હતો તે મને જેટલો સ્વાભાવિક અને આકર્ષક લાગ્યો છે તેવો અલગત આ નથી જ લાગ્યો; છતાં યતિલંગે આપણને પ્રવાહી પૃથ્વી અપાળ્યો છે એ એની જેવીતેવી સેવા નથી, એટલે એની બીજી મર્યાદાઓ છતાં આપણી કવિતાના વિકાસમાં એને મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું છે. મેં જણાવ્યું છે તેમ બ્રહ્મવન્તરાય

મૂર્તિલેખક છે. તેમણે ખીજો ખજાનો લાપા સંખંધી કર્યો. ગુજરાતી ગુજરાતીની પહેલું માન તેમને જ ધટે. અમુક શબ્દ તો દ્વિતાને યોગ્ય જ નથી એવા પૂર્વગ્રહોને તેમણે લાત મારી દૂર ફેંકી દીધા. આજુબાજુનો મોહ રાખ્યા વિના પોતાની કાવ્યદેવીને સ્વતંત્રથી જ તે તેજસ્વી અને વંદનીય બનાવવા મેંજાં ને તેમાં તે સફળ થયા. હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંઓનાં નાનાં ઝૂપડાંથી માંડી અમેરિકાના સોસો મજલાના પેત્રા ગગનચુંબી મહાલયો સુધીનું જાતજાતનું સ્થાપત્ય તેમનાં કાવ્યોમાંથી મળશે. તેમનો વિચારનો પ્રયત્ન વેગ, ગુજરાતી—તળપદી ગુજરાતી—ઉપરનું તેમનું અસાધારણ પ્રભુત્વ, મિસ્ટોનિયન ખંડેઆ પોતાના વિચારને વ્યક્ત કરવાની તેમની અસાધારણ પ્રતિભા—એ જાંનું જોતાં તો બલવન્તરાય પાસેથી ગુજરાતને મહાકાવ્ય મળીનું જોઈતું હતું; પણ દુર્ભાગ્યે એ નથી થઈ શક્યું, છતાં ભવિષ્યમાં કોઈ દિવસેય ગુજરાતમાં કોઈ મહાકાવ્ય લખાય તો તેના લખનારાએ બલવન્તરાયનું ઋણ એવસ્ય સ્વીકારવું પડશે. આજી, શબ્દો દ્વારા મિત્રો સર્જવાની એમની શક્તિ ભાગ્યે જ ખીજે કયાંય દેખાશે. તેમનાં ‘તોડેલી કાળ’, ‘પિયર ઘર’, ‘વધામણી’, ‘લણકાર’ આદિ કાવ્યોથી હું જે કહેવા ઇચ્છું છું તે સ્પષ્ટ છે.

યુનિવર્સિટી યુગનું વિદ્વાનલોકન પૂરે કરતાં પહેલાં મહાપ્રારી અને ખખરદારનો ઉદ્દેશ થયો જરૂરનો છે. અને પારસી હોવા છતાં—“છતાં” હું એથી કહું છું કે પારસીઓ માટે આપણી શિષ્ટ ગુજરાતી એક પરદેશી ભાષા જેવી જ છે—આ અને કવિઓની સેવા ગુજરાતથી કદી ભુલાય એમ નથી. ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્થિતાને પોષવામાં કવિ ખખરદારનો ફાળો થયો મોટો લેખારો.

આ યુનિવર્સિટી યુગ સંબંધી ઉપસંહારમાં એકમે વાતો કહેવી જરૂરની છે. યુનિવર્સિટી માનસ એટલે શું ? એ પ્રશ્નનો વિસ્તારપૂર્વક ઉત્તર તો મારાથી નહિ આપી શકાય, પણ તે સંબંધી એકમે મુદ્દા ચર્ચા લઉં. સાહિત્યના સર્જનમાં પ્રેરણા અનેક સ્થળેથી મળે છે. દેહલીક વખતે એક પ્રજ્ઞના સાહિત્યકારે પ્રજ્ઞકીય માનસના નેતા બની સંસ્કૃતિના પવન વાહક બન્યા હોય છે. તેવા યુગમાં લોકસમૂહનું માનસ (mass-mind) બળત બન્યું હોય છે. અને તે યુગના સાહિત્યસ્વામીઓની પ્રેરણાનું તે કેન્દ્ર હોય છે. આનું ન હોય ત્યાં સાહિત્યસેવકો પોતાના સર્જન માટે પ્રેરણા છતર સાધનોમાંથી મેળવતા હોય છે. જેને હું યુનિવર્સિટી યુગ કહું છું તેમાં આપણા સાહિત્યકારોએ પ્રેરણા મેળવી તેમના અભ્યાસગૃહના ખંડોમાંથી. તે ખંડોમાં મિલ્ડન ને પ્લાઈનિંગ, ભવભૂતિ ને કાચિલાસ, ગેટે ને શીલર, વર્લ્ડસ ને હોરસ આદિ જગતના જ્યોતિર્ધરોનો તેમને પરિચય થયો. તેમનાં તેજ તેમણે ઝીલ્યાં, પણ તે તેજ બધાં ભૂતકાળનાં હતાં અથવા તો બીજા દેશોનાં હતાં. પ્રજ્ઞના મોટા ભાગ સાથે તેને લેવાદેવા ન હતી, ન પ્રજ્ઞના મોટા ભાગને તેની સાથે કંઈ લેવાદેવા હતી. અને આથી જ કદાચ આપણી પાસે આના સમર્થ કવિઓ હોવા છતાં એ યુગમાંથી આપણને મહાકાવ્ય મળી શક્યું નહિ. એ યુગની પાસે અસાધારણ પંડિતાર્થ હતી, શક્તિ હતી—ન હતું પ્રજ્ઞકીય અસ્મિતાનું ચેતન.

ગાંધી બાપો

[સજ્જતા કાવ્યમાં]

સતની સમશેરે મારો ગાંધી બાપો સૂઝતો રે છ.

એણે ધારી ધીરજની છે ઢાલ,

કે જખતર પહોંચું પ્રેમનું રે છ.

હો સતનીં ધ્રુવં

દુઃખની દુનિયામાં એને સુખડાં ઉગાડવાં,

પાપી સંગાથે પાનાં પુણ્યોથી પાડવાં,

ધરતીના દવડા એને ઠારવા હો છ રે,

હો ઠારવા હો છ રે

હો ઠારવા હો છ રે. હો સતનીં

સ્વાસ્થ્યને કારણ કૂલની કળી ચે ના તોડવી,

પરને કારણ રે કાયા કાપી નિચોવવી,

ઠરુણી છાજો રે ઉછાજવી હો છ રે,

ઉછાજવી હો છ રે

ઉછાજવી હો છ રે. હો સતનીં

જડાં અંધારાં એ તો સળગી ઉત્તળશે,

ધરમની નાળે ગાડાં દુનિયાનાં વાળશે,

પૃથ્વીમાં પરભુને ઉતારશે હો છ રે

ઉતારશે હો છ રે

ઉતારશે હો છ રે. હો સતનીં

શુન્દરમ્

કોણ સાચું ?—મા કે બાપ ?

[હસાત મિત્રોમાં એક ખાનગી પ્રસંગ ઉપરથી મહાત્મા પ્રેમ વિશે વાતચીત થતાં તે જ વિષય ઉપર મિત્રોએ જુદીજુદી વાર્તા સંખી. તેમાંથી ‘માની ખોટ’ પ્રચલનના વૈરાગ્ય ૧૯૯૦ ના એકમાં અને શ્રી ‘મયૂર’ની ‘અચરાતાં પૂર’ નવચેતનમાં પ્રસિદ્ધ થઈ. આ એ જ વર્ગની ત્રીજી વાર્તા છે.—તન્વી]

‘અરે, અરે ! જનુ, આ બધો શો ઘોંઘાટ મચાવી દીધો છે ?’ નૌતમલાલે અંદર આવતાં જ અવાજને જરા કંટોર બનાવી કહ્યું.

જનુ અને તેના ગોઠિયાઓ લગ્નની ખોટી મિજલસનો ખેલ ખેલી રહ્યા હતા. વ્યવસ્થા અને શાન્તિના શોખીન ગૃહસ્થો પણ લગ્નમાં બુમાબુમ કરી મૂકે છે ત્યારે બિચારાં બાળકાનું શું ગમતું ? વાગ્વવાળા યયેલા કનુ અને અદુ મોટા અવાજે ‘પ’ની આરાખડી પુકારી રહ્યા હતા. ત્રણચાર બાળકીઓ ત્રણચાર જુદાંજુદાં ગીતો ગાઈ રહી હતી અને ‘હો’ ‘હો’ કરી સાજનમાજન અને ગારબાહાલોની ખોટ પૂરી રહ્યા હતા.

નૌતમલાલનો અવાજ સાંભળતાં જ આવી લગ્નક્રિયા વિલાઈ ગઈ. સૌ એક પછી એક, ધક્કામુક્કી કરતા, ગભરાયેલા બેવા, ઘર છોડીને બાગ્યા.

‘જનુ, શું કરતા હતા, આ બધા ?’ નૌતમલાલે જનુનો હાથ પકડી પૂછ્યું.

‘રમતા’તા,’ જનુએ ધીમે અવાજે જવાબ આપ્યો.

‘રમતા’તા ? આવી રમત હોય ? આ બધું વીખી નાખ્યું છે; આ તમને બધી ધૂળધૂળ કરી મૂકી છે; આ સાંકો ને પથ્થરથી આખું દીવાનખાનું ભરી મૂક્યું છે ! આવી રમત હોય ? શું રમતા’તા ?’

‘ઈ તો છે ને...ગાપુછ, અમે લગનલગન રમતા’તા !’

‘આવા ને આવા સંસ્કારો આ છોકરા પર પડ્યા કરશે. હજી આટલી ઉંમર છે ત્યાં ‘લગન’ રમવાની શરૂઆત પણ કરી દીધી ! અને તમેય આને કોઈ જ કહેવાનાં નથી, કેમ ?’

‘શું છે ?’ અત્યારસુધી ચોપડી વાંચી રહેલાં સૌ. નર્મદાબહેન, નૌતમલાલનાં ત્રીજાંવંશનાં પત્ની, ચોપડી વચ્ચે આંગળી રાખી બહાર આગ્યાં.

‘તમે આવી ધમાકામાં હદ વાંચી સકો છો ! અને આ છોકરા ‘લગનલગન’ રમે ત્યારે તમે અંટકાવશો પણ નહિ કે ?’

‘મને શી ખબર, એ શું કરે છે !’ હલુષ વધુ સરળતાથી નર્મદાબહેન બોલ્યાં.

‘ન ખબર પડે ? ખબર પાડવા ધારે તો પડી શકે ! ખરેખર, આ મને જરાય ગમતું નથી. આવી ગંદી કલ્પનાવાળા છોકરાઓ મારા જનુ સાથે રમે એ જરાય માફક નથી આવતું. અને સાથે તમેય એ ચલાવી હ્યો એ પણ ખોટું થાય છે.’

“છોકરાં છોકરાં સાથે ન રમે તો કરેય શું ?”

‘સારું વામન વાંચે; સારી વાતો સાંસણે; ફરવા ગય.’

‘તમે તો બિચારા પર લુકમ કરો છો ! હું પોતે તમે કહો તે રીતે ધરમાં ગોધાઈ રહી રૂપાં કરું. બચ્ચું એટલી વાતો કેમ સુમરે !’

‘તમે હવે કાળજી નહિ રાખો તો મારે અખત થવું પડશે. બે જનુ, મે તને આ છોકરાઓ સાથે ફરવાની ના પાડી છે કે નહિ !’

રમનનો સાધનોના અવરોધને બેગા કરવામાં બીજી રીતિને સંતોષવા સામેલો જનુ હતો ત્યાં જ સમગ્ર કિબો ધર્મ રહ્યો. જે સતેજ ફરવાએ, ચારપાંચ જાગેરો અને હુદ વસ્તુઓમાંથી મોટા માબુસનેગ મદાન સામે એવા ઉત્સવની ગંખી કરાવી હતી, તેણે એથી જરા વધુ તેજસ્વી ધર્મ વગરસાધને ઉત્સવનું ભાન તેને પ્રેર્યું હતું. જાગેરની રમનમાં હુમરકારની સંભાવના તો આપણા એ રમનને નિદાજવાના દષ્ટિબિંદુમાં અને તેની અટકાવન કરવાના રૂપકાનાં વાક્યોમાં સમાયેલી છે. મમે તેથી મોટા કિયામાંથી જાગેર તો પોતાને મુઝે તેટલું જ નિર્દોષમાં નિર્દોષ તરફ સ્વીકારી રહ્યો હોય છે. મોટે જ જાગેરો રમતાં હતાં હમ, અને કદી રતાં હતાં પોંધાટ—આગનાં હમમાં પોંધાટ સિવાય બીજું નિર્દોષ તરફ નહિ હોય.

જનુ નિરતર કિબો રહ્યો. નર્મદાજહેન હજારાંકસનાં તેની બાલુમાં ગયાં અને તેને બાથમાં લોળો.

‘હા, હા, એના વતી હું કહું છું કે તમે ઘણીવાર કહ્યું છે, અને હવે કદી નહિ રમે. કેમ, જનુ, નહિ રમેને, બાઈ !’

‘ના, ના,’ કદી જનુએ નર્મદાજહેનના સાથુના છેડમાં મોં છુપાવી દીધું.

‘લો, ભમ !’

નૌનમકાગને સમાધાન થયું હોય તેમ જનાવવા સિવાય બીજો રસ્તો રહ્યો નહિ, એટલે તે ધીમેધીમે અંદર ગયા. પાછળ માદીકરો પળી ગયાં.

સાચું ભોલું ગઈ હતી. એટલે શિક્ષણનો સદુપયોગ તેણે સનાતની રીતે, પતિના વ્યક્તિત્વમાં સ્વતંત્રતા લોપ કરી, અનેનાં મુખમાં વૃદ્ધ કરવાના પ્રયાસમાં જ કર્યો હતો.

વૃદ્ધ અવસ્થામાં પતિભાવ નવંસર કેળવવો બહુ મુશ્કેલ છે, નાનપણથી સાથે રહીને કેટલાંય વર્ષો એ ટેવ નિભાવી હોય તેણે વૃદ્ધ પતિપત્ની સમાનભાવ વધુ અનુભવે છે; ત્યારે નૌતમલાક્ષણે તો એ ભાવની પુનરુક્તિ કરવાની હતી. એટલે તેના ગમે તેટલો પ્રયાસો છતાં એ ભાવ શિશુભાવ, વાત્સલ્ય, તરફ જ દબ્યે જતો હતો. યુવાન થતી જતી નર્મદા સમજપૂર્વક એ ભાવ નિભાવે જતી હતી.

નૌતમલાક્ષ નર્મદાને ભાગ્યે જ બહાર જવા દેતા. તેને પિયેર તો વરસમાં એકાદવાર બેચાર દિવસો માટે મોકલતા. સમાજ કે કુટુંબમાં પણ જ્યાં જ્યાં પ્રસંગે જવું પડે ત્યાં સાથે જ જતા. અને યુવાન દંપતીના આવા પ્રસિદ્ધ સહચારમાં જે એક પ્રકારનો સંકાય બનેને છતાં રાખે છે તે નૌતમલાક્ષ જેવા રીઠા પતિને જરાય અસર કરતો નહિ.

પણ ગમે તેટલી રેતેહલરી છતાં આ અવસ્થા નર્મદાના શરીર ઉપર અસર કર્યા વિના રહી નહિ. આખો દિવસ એક જ જાતની જીવનપ્રણાલિમાં પુરાઈ રહેતું, એક જ પ્રકારની સૂર્યની ગતિ રાખી નિયમિતતાની સાંકળમાં જકડાઈ રહેતું, એ તેના જીવનને ન સમગ્રય તેવી રીતે શોષવા લાગ્યું. સવાર, બપોર, સાંજ—સર્વદા નૌતમલાક્ષના માહત્તા જીવનની, પૌરાણિક મહાત્માઓની, કે પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોના આંતરજીવનની વાતો તેને આકારી લાગવા માંડી. એના યુવાન લોહીને ગતિ બેઠતી હતી; વિદંબણાઓ, મુશ્કેલીઓ અને મંડવણોની વચ્ચેથી માર્ગ કાઢે એવી અદ્ભુત રસિકતા તેને માણી હતી. આ વૃદ્ધ જનને મોઢે તેવી સરળતા, શાન્તિ તેના લોહીને ઠંડુ કરી નાખતી. પણ છેવટ, ધણીવાર બહુ મુંઝાતી ત્યારેય, અંતે તે હસી પડતી. પતિનું આ અતિધ્યાન તેને અસહ્ય થાય છે એમ એણે કદીય જણાવ્યું ન હતું.

એ પછી થોડા વખતે જ જનાર્દનનો જન્મ થયો. પણ એ જેમજેમ મોટા થતો ગયો તેમતેમ નૌતમલાક્ષ એ શિષ્યોના શિક્ષક બનના ગયા. એનામાં નાનપણથી જ સારા—એટલે નૌતમલાક્ષને કાલે તેના—સંસ્કારો પડે તે માટે તેમણે મોક્કસ ઈશાને લેવા માંગા. તેની ચેતનાનું મુખ્ય લક્ષણ પાડોશનાં ગંદાં પાતાવરણથી જનુને અધિષ્ઠ રાખવો એ હતું. એ માટે જનુને કસાંય બહાર રમવા જવાની, બહારનાં છોકરાંઓ સાથે વાનગીત કરવાની કે તેઓને ઘરમાં ભોલાવી રમવાની ખાસ મના કરવામાં આવી. નર્મદાનું હૃદય ક્યારેક આ સામે વિરોધ ઉઠાવતું, અને તેથી બહુ જ કાળજીથી નૌતમલાક્ષની ગેરલાજરીમાં કે તે ન જાણે તેમ, તે જનુને કેટલીક છૂટ આપતી. અને પરિણામે જનુના ચરણો ધડીએડને માટે પ્રતિબંધિત ક્ષેત્રમાં રમી આવતા. આ બાબતની ક્યારેક નૌતમલાક્ષને જાણ થતી ત્યારે તે ચિકાના. પણ નર્મદા સુક્તિથી આવો પ્રસંગ સાચવી લેતી. અને કેટલીકવાર તો પોતાના પરના અંકુશો વધુ સજ્જ બતાવીને, પોતાને મળતી છૂટનો ભોગ આપીને પણ બાળકની ઇચ્છા તૃપ્ત કરતી.

*

ઉપરના બતાવ પછી મર્યાદાનું પાલન કંઈક વધુ સખન થવા લાગ્યું. પણ જે વાન નર્મદાના મોં પર રેખાઓ નહોતી દેહતી, એની વાણી નહોતી દેહતી, એ વાન એના શરીરના

દેરવાતા જતા રંગે અને પ્રતિદિન વધતી જતી નિર્બળતાએ કહેવા માંડી. અને જેટલી મુશ્કેલીએ એ કહેવાઈ એટલી જ શાન્તિથી એ અણસાંભળી રહી. આથી ધીમેધીમે નર્મદા પધારીવશ થતી ચાલી. રોકટરોએ તેના રોગનાં લુહાંલુહાં નિદાન કરવા માંભાં; પણ જે રોગ માનસશાસ્ત્રીઓના અભ્યાસનો વિષય હતો તેના નિવારણમાં શરીરશાસ્ત્રીઓ સફળ સ્પર્ધા શક્યા નહિ. અને એક દિવસ સવારના ઊઘડતા પહેારે કાળદેવે નૌતમમ્નાની નૈતિક આયુ લોપી; જે પ્રદેશમાં સજીવ પત્નીની કલ્પના પણ તે ન પહોંચવા દેત ત્યાં તેનું ચેતન ઊડી ગયું. મરતી વખતે છેલ્લી ઘડીએ નર્મદા બોલી શકતો ન હતી, પણ એ પૂરા જ્ઞાનમાં હોય એમ લાગતું હતું. વ્યાધિમગ્ન હતાં એણે નૌતમમ્ના સામે હસતું મોં રાખવા પ્રયાસ કર્યો, અને એવી જ રેખાઓ એ સળ પર કાઢમની રહી ગઈ.

તે દિવસે નૌતમમ્ના પોક મૂકીને રાયા. શરણ અને હસમુખી નર્મદાની મુક આસાધારકના તેની નજર સમક્ષ તરવર્યા જ કરી. તેને પરણે છ વર્ષ થયાં, એ છયે વર્ષના લાંબા ગાળામાં પોતે માલિકીના હક્કે નર્મદાના દેહ અને જીવનકાળો સુધાં કરેલો ઉપયોગ તેને યાદ આવવા લાગ્યો.

ખૂબખૂબ મળણીને કાઈ પ્રિય લાગતા રમકડાને બાળક સાચવ્યાં કરે, અને મળવણીની સાચવેલીમાં જ તે એકદમ હાથમાંથી પડી જઈ લાંબી ગય ત્યારે બાળક જે બાધાકથી, દુઃખથી, પથાતાપથી તેના દુઃકડા સામે જોઈ રહે, એવા કાઈ ભાવથી નૌતમલાલ નર્મદાના જીવનના અવશેષો તરફ જોઈ રહ્યા. ઘરમાં સર્વજન, સર્વસ્થળે નર્મદાની હસમુખી મૂર્તિ રૂપી કરતી હતી. મળે દમણું જ અડીથી, દમણું જ ત્યાંથી, આખું હસતી એ બહાર નીકળી આવશે એવા ભણકારા વાગ્યા કરતા હતા. પણ એક છેલ્લી સ્મૃતિ આ બધાય ભણકારામાં આ રોદમૂર્તિનાં અન્યથા સુખદ સ્મરણોમાં તીવ્ર વેદના ઉપગમની હતી. મૃત્યુની ઘેરી હાવા એના મોં પર પડી રહી છે, છતાં એ આલુગાલુ જોઈ હસવાનો પ્રયાસ કરે છે; આ દરવામાં નૌતમમ્નાને માટે ગદ્ગદ જ હતું.

જનાદનના મોં પરથી માતાના મૃત્યુએ તેજ હરી લીધું. તે મૃત્યુ પાછળનું તત્ત્વજ્ઞાન નહોતો સમજતો, એને મૃત્યુમાં માણસો શો ભાગ ભજવે છે તે ખબર ન હતી, છતાંય તેનો અર્થ તે મળતો હતો. એણે દલીલ ‘જા ક્યાં મર્ઈ!’ એમ પૂછ્યું ન હતું. એ માત્ર શન્યમનરક ચર્મ પજો રહેતો. એકલોએકલો રમનાં પણ તે ધાકતો નહિ, અને કલ્પનાની આખી દુનિયા તે સર્જી શકતો. તેને આજે કાઈ પાસે જવાની પણ દોંડા નહોતી રહી.

નૌતમલાલને સંસ્કાર કરનાં માનવનાની કિંમત હવે વધુ સમજાઈ. અનેક અધૂરી, ખોટી સામગ્રીઓથી ઘડાયેલો આપણો માનવઆદર્શ એક સામાન્ય પણ પૂર્ણવિકસિત માનવજીવન કરનાં ક્યાંય જનરતો છે, એનું તે સમજી ગયા હતા. તે નર્મદાને જેવી ધડવા માગતા હતા તેવી તે ચર્મ અને મર્ઈ. એ કરનાં હતો તેવી રહી હોત તો ? અને એ જ પ્રયોગ જનુ પર કરનાં તે પણ માને રહેને જાય તો ? નૌતમલાલ આ કલ્પનાથી મુજ ગડતા, અને દિવસે દિવસે બાળકને રમાડ્યા નવીનથી યુક્તિઓ કામે લગાડતા. તે લુહી-લુહી મતનાં રમકડાં લાવતા, જનુને ફરવા ચર્મ જતા, લુહાંલુહાં રથલો જનાવતા, વાનાંઓ કહેના અને શક્તિના પડખામાં લઈ ચતા.

‘જનુ, તારે શું જોઈ એ છે, બાઈ?’ એક વાર ચાન્નચિત્તે ધિધર બેઠો જનુને તેમજે પૂછ્યું.

બહાર શોરબકારથી છોકરાઓ બસગાલુ મચાવી રહ્યા હતાં.

“કાંઈ નહિ,” જનુએ કહ્યું.

“ત્યારે એમ કેમ કરે છે?”

“હું કાંઈ કરતો નથી.”

કાંઈ ન કરતા હોયું એ સંભવતાં છે; પણ આજે નીતમલાલને એ નહોતી જોઈતી.

“તારે કાંઈ જોઈએ છે?”

“ના, ના.”

“ક્યાંય જવું છે?”

“ના—”

“ત્યારે—મરવું છે?”

જનુ કાંઈ બોલ્યો નહિ.

“આપણે રમીશું? શું રમીશું?”

“કાંઈ નહિ.”

“આપણે આ છોકરાઓને બોલાવીશું?”

“ના, ના.”

“પણ તે દિવસે તું નહોતો રમતો? આજે એવું નથી રમવું? જુઓ, હું તમને બધાને જોઈએ તે રમકડાં આપીશ, ખાવાનું આપીશ, તમે આખો દિવસ રમ્યાં કરો. એવું કરીશું?”

“તો તો, બાપા, અમે જરાય ઘોંઘાટ નહિ કરીએ.”

નીતમલાલ કઈ છત્રે બોલે કે અત્યારે અંતરના વેદનાજનક ઘોંઘાટને ઢાંકવા તેને બહારના ઘોંઘાટની જ જરૂર હતી!

જનુના દયામણા વદનમાં એના સુસંસ્કારના હારથી રિઆતી માતાનાં દર્શન નીતમલાલને થયાં. નર્મદાની આછીઆછી છાયા જનાર્દનની વિશાળ આંખોમાં તરવરવા લાગી, હસતીહસતી નર્મદા જાણે મોં પરની એકેએક રેખા પાછળ રમત કરતી હોય એવું જોઈને નીતમલાલે ધડકાર બોગવ્યું. આસ્તેથી એ વિશાળ છાયા સંકડી થતી ગઈ; ધીમેધીમે જાણે માનવતાની સંપૂર્ણ ખીલેલી કલા મુગ્ધ પરથી એાસરીને આંખોમાં ભરાતી હોય એમ જનુ નીતમલાલ સામે જોતો જોતો રહ્યો. એક નિમેષ એ નર્મદાને પાંખોમાં સમાવી જનાર્દને આંખો મીંચતાં, એને પાછી અવતારવા, નીતમલાલ જનાર્દનને ખેંચીને બાથમાં લીધો.

એ પણ ગઈ હતી. સંસ્કાર અને સ્વાસ્થ્યની પાછળ ફાંફાં મારતા સંસ્કારી જનોને માનવતાનું ક્યારેક થતું દર્શન બીડી ગયું. જે આંખોમાં નર્મદા બિતરી ગઈ હતી તેમાંથી પણ માનવતાનું તેજ બીડી જતું હતું. અને તેને રથાને કાઢી, અશુદ્ધ કારીગરે ધરેલી આત્મા-ધારકતા આપી ગઈ હતી.

“બેટા, જનુ!” આંસુભરી આંખે નીતમલાલ બોલ્યા: “તું ખૂબ ઘોંઘાટ કરજે. તું ખૂબ રમજે તું મારું બધું વીંખી નાખજે. હું ગમે તેની સાથે ખેલજે. ગમે તે રમજે. નર્મદાની જે એક છેલ્લી સ્મૃતિ આજે મને મળી છે તે સદાય હૃદયમાં સાચવવા જેટલો અધિકાર મને મળે, એ સદાય મારી સામે સ્થિર રહે. એવી આશિર્વા આપજે.”

જનુને આ વાત સમજાતી ન હતી.

વ્યાવહારિક, ત્યાં સુધી જીવનના પ્રવાહને તે અભિવ્યક્ત કરનારી, તેને વધારનારી અને તેનું રક્ષણ કરનારી નથી હોતી ત્યાં સુધી તે અનર્થકારી જ થઈ પડે છે. અને તેથી જ એક વખતે જે સંસ્થા અત્યંત ઉપયોગી અને પ્રાણવાન હોવાથી હોય તે જ સંસ્થા અમુક કાળે પ્રગતિની બાધક થઈ પડેલી બેલામાં આવે છે. જીવનમાં જે બળ આવ્યું હોય, તેની ભવનગ્રાસી વિકાસ થયો હોય, તો તે પોતાની અભિવ્યક્તિને સારુ યોગ્ય સાધન એવી મેળે જ મેળવી લેવાનું છે. જીવનનું ઘડતર, પછી તે વ્યક્તિગત જીવન હોય કે સામાજિક, એમ જ મનુ આવ્યું છે અને હમેશાં એમ જ થશે, પણ હજી આપણામાં સ્વરાજ્યની ભાવનાનો ખરો ઉદય જ નથી થયો, આપણા જીવનને વ્યાપ્ત નથી કર્યું અને તેથી તેને માટે જે ઉકેલતા આપણામાં જોઈએ તે આપણે નથી જાણી શકતા.

ગાંધીજીએ સ્વરાજ એટલે ગરીબોનું સ્વરાજ એમ ઘણી વખત કહ્યું છે. અને તેટલા સારુ તેમણે દરિદ્રનારાયણની ઉપાસનાને મદદ પલ્લુ આપ્યું છે. જે સ્વરાજમાં ગરીબોનું પૂરું આવવાનું ન મળે, તેમના ઉપર અન્યાય થાય, તે સ્વરાજ તેમને મન નકામું છે. તેમને એનું સ્વરાજ નથી જોઈતું. દાદાશાઈ નવરોજીએ સ્વરાજ શબ્દનો પ્રથમ ઉપયોગ કર્યો ત્યારે તેમણે કયા અર્થમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો તે તો આજ કાણ કહી શકે! પણ ગાંધીજીએ 'ગરીબોનું સ્વરાજ' કહીને જે શક્તિ સ્વરાજ શબ્દમાં આરોપિત કરી છે તેમાંથી કેવળ એક જ પ્રેરણા મળે છે અને તે એ કે એ 'સ્વરાજ' માટે ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્યને પણ અભિમાન હોવું જોઈએ. તેમાં ગરીબ પણ એમ કહી શકે: આ સ્વરાજ અમારું છે. તેમાં બધાને સરખો ન્યાય મળતો હોવા જોઈએ. કાઈ કાઈને દબાવી ન શકે. અન્યાયને જીક્રમને તેમાં આડકતરું કે સીધું કરું જ સ્થાન ન હોય. આવું સ્વરાજ પ્રારે આવશે તે કહી ન શકાય; પણ આપણે પ્રયત્ન તો ને જ દિશામાં હોવા જોઈએ. એવો પ્રયત્ન જે કરવો હોય તો તેને એક જ રસ્તો છે; તે એ કે સમાજમાં સૌથી નીચેની પાપરીના ગણાતા માણસોમાંથી જ તેના ચણતરનો આરંભ થયો જોઈએ, અને તે માટે આપણે ગરીબમાં ગરીબ અને જેના ઉપર વધારેમાં વધારે જીક્રમ થયો છે તેનામાં પ્રથમ પ્રાણ ફેંકવા જોઈએ, તેને ઝાંચા લાવવા જોઈએ અને તેના અધિકારો જે સમાજે ખૂંચી લીધા હોય તે તેને પ્રથમ આપવા જોઈએ.

આપણે ગોરી નોકરશાહીને જદે કાળે નોકરશાહી જે ગોડવંચી હોય અને તેને સારુ જ પ્રયત્ન કરતા હોઈએ તો વાત વુઠી છે. તો આપણે જદર દરિદ્રનો કે બીજા ગરીબ વર્ગનો અત્યાદર કરી શકીએ; પણ જે તેમ કરવું હોય તો આપણે અદિશાની લાડનમાં જોઈએ જ ન શકીએ. અદિશાની લાડનનું એવું પરિણામ કદી ન આવી શકે. આજે ગોરી નોકરશાહી જે નબી રહી છે તે લોકો ઉપરની પોતાની સત્તા અને પોતાના પશુબળના પ્રભાવથી લોકોમાં ભયની તીવ્ર લાગણી ઉત્પન્ન કરીને ડાબી રહી છે. કાળો નોકરશાહીને પણ એ રીતે જ નમવું પડે અને તેથી તેને અનુકૂળ માર્ગ જ રચીકારવો જોઈએ. આજે દિશાનું જે અંચરિયન તંત્ર સરકારે ગોળું કરેલું છે તેને તોડી પાડી તેની જગ્યાએ પોતાનું તેનું જ લોકોની ભયની લાગણી ઉપર આધાર રાખવું નંચ જીવું કરવા જે માગે તેને સારુ બીજો કોયે કરવો હોઈ શકે!

પણ સત્યામદનો રસ્તો વુઠો છે. એનો આધાર 'આત્મશુદ્ધિ' ઉપર છે. આત્મશુદ્ધિ એટલે આપણામાં જે દોષો હોય તે દૂર કરવા, અને જે રીતે આપણું બળ વધારવા આપણે

જેવું તે અહીં સુધી કે અન્યાય જેવી કંઈ વસ્તુ જ ન રહેવા પામે. શરીરમાં જેમ કંઈ બહારની વસ્તુ પ્રવેશે અને શરીર તેની સામે યદ્ય તેને કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ જ સમાજશરીરની આગતમાં પણ થેતું બોધ્યો. અન્યાય કે અસત્યને તે જરા પણ મહેન ન કરી શકે એવી એની રચના થવી બોધ્યો. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં અન્યાયનો વિરોધ કરવાની શક્તિ ઓવેલી હોય તો જ એ સંભવે. જેમ શરીર રોગથી નબળું પડી ગયું હોય તો તે બીજા રોગોના આક્રમણનો પ્રતિકાર નથી કરી શકતું, તેમ જ આ સમાજશરીરમાં જે અન્યાયનું ઝેરં વ્યાપેલું હોય તો તે પણ અન્યાયોને પ્રતિકાર નથી કરી શકતું. એ શક્તિ જ તેનામાં નથી હોતી, અને તેનો અનુભવ આપણને આજે ડગલે ને પગલે યદ્ય રહ્યો છે. ઓર્ડિનન્સ રાજ્યના જીલ્લોથી લોકોમાં જે ભય વ્યાપી ગયો છે, તેથી લોકોનું જે નૈતિક પતન થયું છે તેમાં આપણી દુર્બળતાનો પડથો જરાબર બોધ શકાયે છીએ. આપણી સમાજરચનામાં કાઈ એવું ઝેરં વ્યાપેલું છે જે ઝેરં આપણને એક રાષ્ટ્ર તરીકે, એક સાચા માણસોની સમાજ તરીકે ઇલાવા નથી દેતું. પોતાનું કર્તવ્ય કરવા જેટલી શક્તિ તો આપણે શેનો જ બતાવીએ; પણ આપણે તેના કાર્યની મનથી પ્રયત્ન કરતા હોવા છતાં દેશના કામમાં લાગેલાં આપણો મિત્રોનો, સગા ભાઈનો પણ ત્યાગ કરીએ છીએ. એ જેટલી નિરાશાજનક સ્થિતિ કહેવાય !

પણ એમાં નિરાશ થવા જેવું નથી. આપણે જે મંથનનું કામ શરૂ કર્યું છે તેમાં નવનિર્મિત નીકળે તે પહેલાં સારહીન શીજી જ ઉપર આવવાનું. આપણી લડતે આપણી કેટલીયે દુર્બળતાનું ભાન આપણને કરાવ્યું છે, અને કેટલીયે દુર્બળતા જેને વિષે આપણે કંઈ જાણતા હતા, પણ જેના પરિણામોનું આપણને પૂરેપૂરું જ્ઞાન ન હતું તેનું પણ એણે આપણને જ્ઞાન કરાવ્યું છે. અસ્પૃશ્યતા તેવી જ એક મહત્ત્વની આપણી દુર્બળતા છે જેનો લાભ લેવાનું આપણા હિતચતુષ્યોને સહેજે મન થાય છે. મેકડોનાઈડના કોમી સમાધાનના નિર્ણયથી એનું ભયંકર રૂપ આપણે બોધ શક્યા અને એનો પ્રતિકાર કરવા સારુ ગાંધીજીએ પોતાનું જીવન હોડમાં મૂક્યું. આજ કેટલાય વર્ષોથી અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ બોધે ચાલી રહ્યું છે પરંતુ હજી હરિજનોમાં અને સર્વજન હિંદુઓમાં જે અંતર છે તે અંતર પુરાયું નથી. અને સત્યાગ્રહીઓનો જે એક વર્ગ બોધે યદ્ય રહ્યો છે તેમનામાં પણ અસ્પૃશ્યતા જડમૂળથી નાબૂદ કરવાની ઉત્કટતા જેવું કંઈ બેવામાં નથી આવ્યું. એટલું જ નહિ પણ અસ્પૃશ્યતાનું, ખાટીનું વગેરે કામોને ગૌણ સ્થાન અપાતું જાય છે એવો પણ અનુભવ યદ્ય રહ્યો છે. રાષ્ટ્રનું ઘડતર કાઈ દિવસ એકાંગી ન હોઈ શકે, અને જે બધી તરફથી તેને નક્કર ધડપામાં જ આવે તો જે તરફથી ચણતરનો ભાગ પોલો રહ્યો હોય તે તરફથી તેને જરા ધક્કો લાગતાં તૂટી જ પડવાનું. રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક, એવાં ત્રણ સમાજનાં વિકાસનાં મહત્ત્વનાં અંગો છે. રાજકીય સ્થિતિની અસર સમાજના આર્થિક અને સામાજિક બંધારણ ઉપર જ પડે છે, તેમ સમાજના આર્થિક બંધારણની અસર પણ રાજકીય અને સામાજિક બંધારણ ઉપર પડતાં બિના નથી રહેતી. સામાજિક માન્યતા અને વિશ્વાસોની અસર પણ તેના આર્થિક અને રાજકીય બંધારણ ઉપર પડવાની. એ ત્રણેનો બે વિકાસ થવાનો હશે તો સાથે જ થવાનો છે. જેમ ત્રણ મિત્રો એકબીજાની સાથે બગલમાં હાથ નાખીને આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય

અને તેમાં ગમે તે એક મિત્ર પહેલાં કદમ ઉછાળતો નગર આવતો હોય છતાં ત્રણ મિત્રો સાથે ચાલે તો જ આગળ વધી શકે, એવું જ સામાજિક પ્રગતિનું પણ છે. સત્યાગ્રહ જેમ-જેમ વધારે ને વધારે અસરકારક થતો ગયો, જેમજેમ લોકોમાં રાજકીય અન્યાયનું જ્ઞાન થતું ગયું, તેમતેમ આપણા સમાજમાં રહેલા અસ્પૃશ્યતાના અન્યાય તરફ પણ આપણું ધ્યાન ખેંચાતું ગયું. અને ખાસ કરીને સરકારે જ તે અન્યાય આપણે તરત દૂર કરવો જોઈ એ એક પ્રેરણા કરી.

અહિંસાની લડતની ખરી ખૂબી જ એ છે કે તે જનસમાજની ડેળવણી ઉપર આધાર રાખે છે. જનસમાજ એટલે આજે જેઓ રાજકીય, સામાજિક કે આર્થિક અન્યાયના ભોગ ચર્મ પડેલા છે તે ગરીબોનો વર્ગ. એ વર્ગમાં અન્યાયની સામે યવાની જેટલી શક્તિ આવશે તેટલા પ્રમાણમાં આપણી અહિંસાની લડત સફળ થતી જશે. પણ આમાંથી કોઈ એવું અનુમાન ન કાઢે કે એ રીતે જ જે પ્રગતિ કરવાની હોય તો આપણે અનંત કાળ સુધી સ્વરાજની વાટ જોવી પડશે. ગરીબો કચડાઈ રહ્યા છે. તેઓ તેનું દુઃખ અનુભવે છે. તેની વેદનાથી તેઓ મુક્ત થવા ઇચ્છે છે, છતાં આજે તેમનામાં જે અજ્ઞાન છે તેને કારણે એ વેદનાનું રૂપ કેવું છે, તેનું કારણ શું છે, એની તેમને કલ્પના નથી. જે લોકોને એ સત્યનું જ્ઞાન થયું છે, જેઓ તેનાં કારણે સમજ્યા છે, અને તેને દૂર કરવાના ઉપાયો પણ જેમણે પોતાની જુદી પ્રમાણે શોધ્યા છે તે જુદિમાન વર્ગનું એ કર્તવ્ય છે કે એ સત્ય તેમને સમજાવે, અને ગરીબોના ઉપર થતા અન્યાયોનો પ્રતિકાર કરતાં પોતે હોમાઈ ગયે એટલું એ વર્ગ કરી શકે તો ખચિત જનસમૂહની આંખ પણ ઊઘડશે અને પછી તેમના પ્રવલ્લને રોકી શકે એવી કોઈ શક્તિ આ દુનિયા પર નહિ જડે. છેલ્લાં દશ વર્ષમાં જનસમૂહમાં અમુક અંશે તો જગતિ આવી જ છે, પણ હજુ તે જેટલી આવવી જોઈએ તેટલી નથી આવી. એ લાવવા સારુ સન્યને સમજનારા સત્યાગ્રહીઓના ઉત્કટ પ્રવલ્લની જરૂર છે. એટલી ઉત્કટતા આજે કેટલા સત્યાગ્રહીઓમાં છે તેના ઉપર જ આપણી આજની લડતનો મોટો આધાર છે.

રુચિ ભેદ

(શિખરિણી)

મને આશા પ્રેરે ગહન નલ પાંખો વિહરવા,
અને સ્વર્ગગાના અમૃત અહિં વિશ્વે વિતરવાં;
ચહે આત્મા ઊંચા ઉદયગિરિની પાર ઊડવા,
અને સ્વાપ્નો સ્નેહે અલિનવ ઉપાનાં નિરખવા,

મને વિદ્વાસોને પ્રકૃતિરચના રમ્ય ગમતી,
તરંગોના હારથે મુજ હૃદયની ઊર્મિ રમતી;
નિશાની શાંતિમાં વિધુમુખ વિલોકું પ્રણયથી,
મુહું તારાઓનાં મધુર ગીતને સુગધ ઉરથી;
ગમે એવા એવા વિધવિધ વિદ્વાસો જહુ મને,
અરે! એ આનન્દો પ્રવિરલ, સખે! અવગણે.

પતંગોના જેવા ક્ષણિક તુજને રંગ ગમતા;
વિદ્વાસોમાં રાખે વિચલ મહિં તું કેમ મમતા ?
વહે આવી રીતે ઉલય ઝરણો લિપ્ત પથથી,
સખે ! તે શું થાશે સુચુત ફરી ? રે ! સંભવ નથી.

સોયબીન-સ

[ગતાંકથી ચાલુ]

ચીન-જપાનમાં ઉપયોગ

સોયબીન માણસ અને ટોરનાં ખોરાક તરીકે વપરાય છે. તેનું તેલ પણ તેલ, અગ્રસી, મગફળી વગેરેના તેલ માફક વેપાગની વસ્તુ છે. માણસના ખોરાક તરીકે વાપરવામાં તથા તેલ કાઢવામાં પીળા દાણાવાળી જાતો ખાસ કરીને વપરાય છે, અને પશુઓના ખોરાકમાં વાપરવા માટે કાળા અને બદામી રંગના દાણાવાળી જાતો વધારે સુગમ છે. ચીન અને જપાનમાં લોકો ચોખા પુષ્ટક વાપરે છે. ચોખા કૌશલિતપ્રધાન ખોરાક હોવાથી ખોરાકમાં સમતા (balanced diet) આણવા માટે આદેશ અગર ઉકાળેલાં સોયબીન ચોખા સાથે, આપણે દાળભાત ખાઈએ છીએ તેમ, મેળવીને ખાય છે. ચોખા અને માછલાં ઉપર જીવનાર ચીના અગર જપાનીઝ તેની સાથે સોયબીનને ભેજવીને, સખતમાં સખત કામ કરવાને લાયક થાય છે. ચોખાથી બીજા નંબરની ખોરાકની વસ્તુ ચીન અને જપાનમાં સોયબીન છે.

શાકભાજી

શાકભાજીમાં પણ સોયબીનનો ઉપયોગ થાય છે. બ્યારે શીંગમાં દાણાની વધ પાકા દાણા કરતાં ૩/૪ ગણી યર્ષ હોય તેવે વખતે શીંગો વીણી લઇને વટાણાનું લીકું શાક કરીએ છીએ તેમ સોયબીનના દાણાનું શીંગણું વગેરે સાથે મેળવણી કરીને શાક થાય છે. જે રીતે વટાણા કે લીલી મૂવેરેનો ઉપયોગ કરી શકાય, તે બધી જ રીતે સોયબીનના લીલા દાણાનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. શીંગાનું છોડિયું પાલોળ જેવું, કૃમળું હોતુ નથી, એટલે તેનો શાકમાં ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. કેટલીક વખત તો શીંગામાંથી દાણા ફાલી કાઢવા પણ મુશ્કેલ પડે છે, તેવે વખતે દાણાને બદલે આખી શીંગા બાફી કાઢવામાં આવે તો પછી દાણા ઘણી સહેલાઈથી છૂટા પડી જાય છે. બાફેલા દાણાનો શાકમાં સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકાય છે. આખા મગ, ચણા, વાલ વગેરેને બોળી રાખીને શણગી ગયા પછી કઠોળ તરીકે વધારીને ઉપયોગ કરીએ છીએ તેવો સોયબીનનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે છે. ઘણા જલદી શણગી જાય માટે પલાળ્યા પછી પોટલીમાં બાંધી શકાય છે. પલાળેલા દાણા જમીનમાં દાદી દીધા હોય તો ઘણા વહેલા શણગી ઊડે છે.

કઠોળ

સોયબીનના આખા દાણાને બાફીને પણ ખાઈ શકાય છે અને ચણાવટાણા માફક શેકીને પણ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. ચણા વગેરે માફક બાફીને ખાવા માટે સૌથી સહેલી રીત એ છે કે સોયબીનને એક પોટલીમાં બાંધીને દાઢી શકાય તેવા ગરમ પાણીમાં એક રાત પલાળી મૂકવા. સવારમાં પાણી બદલી નાખીને ફરીથી એક કલાક સુધી

ગરમ પાણીમાં યોળી રાખવા અને પછી રાંધવા. આમ કરવાથી સોયબીનમાં વાલની જેમ એક જાતની ગંધ છે તે ઘણીખરી પાણી સાથે જતી રહે છે. રાંધતી વખતે થોડોક સોડા વાપરવાથી સોયબીન જલદી ચઢી જાય છે.

તૂવરની દાળ કરીએ છીએ તે રીતે સોયબીનની દાળ થઈ શકતી નથી. આંધણમાં ઓરાયા પછી સોયબીનની દાળના ચણા કે તૂવરની દાળના તદ્દન અર્ધગોળ જેવા અર્ધગોળ દાણા લંબગોળ બની જાય છે. લંબાઈ પહેલાં કરતાં લગભગ બમણી થઈ જાય છે. બેઅડી કલાક ખૂબ ઉકાળવા છતાં પણ દાણા ગળી જતા નથી. માટે દાળ તૈરીકે ઉપયોગમાં તે નકામા થઈ પડે છે. માટે સોયબીનનો ખીન વાલ, વટાણા વગેરે કઠોળો માફક જ ઉપયોગ થવો જોઈએ.

સોયબીનને શેકવા માટે દસ ટકા મીઠું નાખેલા પાણીમાં ૧૨ કલાક સુધી યોળી રાખવા. પછી તેને ધીમેધીમે અર્ધો કલાક સુધી ઉકાળવા. પછી પાણી કાઢી નાખીને શેકી કાઢવા.

રેપ્ડલીમાં ઉપયોગ

આપણા ઘઉંના લોટની રેપ્ડલી અને બાખરી પૂરી વગેરે કરવામાં સોયબીનના લોટનું મિશ્રણ કરવામાં આવે તો રેપ્ડલી, બાખરી કે પૂરી વધારે પુષ્ટિકારક બને છે, પોચી બને છે અને કંઈક મીઠાશ પણ વધારે આવે છે. ઘઉંના લોટમાં ૨૫ ટકા સોયબીનના લોટનું મિશ્રણ થાય છે. શક્તરપારા વગેરે લાંબા સમય સુધી રાખવાની વસ્તુઓમાં સોયબીનના લોટને બદલે તેલ કાઢી લીધા પછી રહેલો સોયબીનનો બોળ (soybean cake or meal) વાપરવો વધારે સારો છે; કારણ, લાંબા વખત પછી સોયબીનની અંદર રહેલું તેલ વિરસ (બેક) થઈ જવા સંભવ છે. બોળ વાપરવો શુદ્ધરૂપે ન શોભે એવો વિચાર આ સ્થળે ન આવવો જોઈએ. મંદી ઘાણીમાં પિલાયેલા બોળને અમુક સમાજમાં સ્થાન ન હોય તે સમજી શકાય, પરંતુ સ્વચ્છ મિલમાંથી નીકળેલા બોળ તરફ ધૂણા રહેલી જોઈતી નથી. નીચેના કોઠા ઉપરથી સોયબીનના બોળની કિંમત ઓઢી શકાશે અને લોટ વગેરે સાથે પણ તેની સરખામણી કરી શકાશે.

	આદ્રતા	નત્રિલ	સ્નેહ	કર્બોહિદ	કાષ્ટક	હાર
	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા
સોયબીનનો લોટ	૬૧.૪	૩૯.૫૬	૨૦.૭૧	૨૬.૬૩	૧.૭૨	૫.૨૪
સોયબીન બોળનો બૂકા	૭૧.૦	૪૭.૩૦	૪.૫૦	૩૩.૮૫	૨.૦૫	૮.૨૦
ઘઉંનો લોટ	૧૦.૮૦	૧૨.૦૦	૨.૦૦	૭૩.૦૫	૧૦.૦૦	૧.૦૫

સ્નાયુ બાંધનાર પ્રોટીન (નત્રિલ) અને હાડકાં વગેરેની વધ (growth) માં આવતા હારિનો ભાગ સોયબીનના બોળના બૂકામાં સોયબીન અને ઘઉંના લોટ કરતાં પણ વધારે હોય છે તે ઉપરનું કૌટુંક સાબિત કરી બતાવે છે. ઘઉંના લોટમાં સોયબીન અગર તેના બોળનો લોટ વાપરવાથી પણ બનેલો ઓરાક ઘણો પૌષ્ટિક બની શકે તે પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે. કામ કરનાર ગરીબ વર્ગમાં તેનાં ખાદ્યાનોમાં સોયબીનનો ઉમેરો થાય એ આશીર્વાદપૂર્ણ થઈ પડશે એ પણ નિર્વિવાદ છે.

ગામડાંમાં ન્યાં લોટ દળવાની મિલો નથી, ત્યાં ઘેર સોયબીનનો લોટ દળવો જરાક

મુશ્કેલ છે. સોયખીનમાં તેલનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી લોટ ઘંટીએ ચોંટી જાય છે, અને ઘંટી ખૂબ ભારે ફરે છે. (સોયખીનને દળતા પહેલાં તેની દાળ પાડી છોતરાં કાઢી નાખવાં હીક પડે) આથી દળતી વખતે જ ઘઉંના બેગી ચતુર્થાંશ પ્રમાણમાં દાળ મેળવી દઈને પછી દળવામાં આવે તો દળતું જરાક વધારે સુલભ થઈ પડશે.

વૈદ્યકીય પોષક

સોયખીનનો કેટલાક રોગોમાં પથ્ય ખોરાક તરીકે પણ ઉપયોગ થઈ શકે છે. કેટલાક રોગોમાં દરદીથી મંદ્રવ્ય — વિષ્ટ (starch) ઈષ્ટ શક્ય નથી, ડાયબીટીસ (મધુપ્રમેહ) એક આગે રોગ છે. બીજા કેટલાક અશક્તો પણ મંદ્રવ્ય પચાવી શકતા નથી. સોયખીનમાં મંદ્રવ્ય નામનું (trace) છે એટલે તેવા દરદીઓને અપાતા ખોરાકોમાં સોયખીનનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

શુદ્ધાણુ, ઘઉં, અને બીજાં કેટલાંક જિયાંમાંથી કોરી બનાવી શકાય છે, તેવી રીતે સોયખીન પણ બરાબર શેકીને તેમાંથી કોરી બનાવી શકાય છે. હુંદલાણી બનાવેલી કોરી કરતા સોયખીનથી બનાવેલી કોરીમાં ખોરાક દ્રવ્ય ઘણા વધારે પ્રમાણમાં હોય છે.

ખાતર

સોયખીનનો ખેતીમાં ખાતર તરીકે પણ ઉપયોગ થઈ શકે છે. બીજાં કઠોળની જેમ સોયખીનનાં મુળિયાં ઉપર સૂક્ષ્માણુઓની ગ્રથિઓ હોય છે. આ સૂક્ષ્માણુઓ હવામાંથી નાઇટ્રોજન જમીનમાં ઉતારીને જમીનને વધુ સમૃદ્ધ બનાવે છે. વળી 'શણુ બિયાં વગેરે વાપીને અમુક ઊંચાઈએ જતાં જમીનમાં ખેડીને દાટી દઈ, હીકું ખાતર (green manure) બનાવવામાં આવે છે તે રીતે સોયખીનનો પણ હીકા ખાતર તરીકે ઉપયોગ થઈ શકે છે. આથી જમીનમાં વનસ્પતિદ્રવ્ય (humus)નો વધારો થાય છે અને બીજા પાક સારા ઉપજતી શકાય છે સોયખીનને ફૂલ આવવા માટે તે વખતે ખેડીને જમીનમાં દાટી દેવા બેઠકો. કાચુકે તે વખતે ઘણાખરે નત્રિલ છોડવામાં એકઠો થયેલો હોય છે, પણ સોયખીન એટલો કીમતી પાક છે કે શણુ જેવા પાકને છોડીને ઓન મેન્ચોર તરીકે તેનો ઉપયોગ ન કરી શકાય. સોયખીનનો પાક લોધા પછી પણ જમીન બીજા પાક માટે વધારે તૈયાર બને છે.

સોયખીનનો ખોળ પણ ખાતર તરીકે વાપરી શકાય છે, પરંતુ તે ખોળ સીધો ખાતર તરીકે વાપરવા કરતાં તો વધારે સારી વાત એ છે કે ટોરને તે ખોળ ખવડાવવો અને તેનું જાણુ ખાતર તરીકે વાપરવું. ખોળમાં નત્રિલનો ભાગ વધારે હોવાથી ટોરના ખાતરમાં પણ તે વધુ પ્રમાણમાં કિતરે છે અને ટોર દૂધ અગર તો કામ પણ વધારે આવે છે. સોયખીન અને સોયખીનના ખોળમાં ખાતરદાતાં તત્ત્વો નીચેના કોષમાં જણાવ્યા પ્રમાણે છે. ગરખામળી કરવા માટે કપાસના ખોળમાં રહેલાં તત્ત્વો પણ આપવામાં આવે છે:

	નત્રિલ	એમોનિયા	કૅમ્ફોરિક એસીડ	પોટાશ
	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા
સોયખીન	૬.૫૧	૭.૬૦	૧.૩૬	૧.૮૨
સોયખીનનો ખોળ	૬.૭૭	૮.૮૩	૧.૩૩	૨.૦૦
કપાસિયાનો ખોળ	૬.૭૬	૮.૨૪	૨.૮૮	૧.૭૭

સોયબીન-અમૂલ્ય ખોરાક

વનસ્પતિજન્ય કઠોળ, દાણા, ખિયાં વગેરે ખોરાકોમાં સંપૂર્ણ નત્રિલ (protein) જણાતું નથી. તેમાં એક યા બીજા સંપૂર્ણ અમીનો એસીડની ઊણપ હોય છે. એટલે માણસ અગર પશુના શરીરના માંસક અવયવોના વંધારણ માટે તે અધૂરા ખોરાકો ગણી શકાય. આથી માણસના ખોરાકમાં પ્રાણીજન્ય નત્રિલાનનો સમાવેશ કરવાની જરૂર રહે છે. કેટલીક રીતે જુદાજુદા ખોરાકો લેવામાં આવતાં એકની ખોટ બીજીથી પુરાઈ રહે છે; પરંતુ વનસ્પતિજન્ય ખાદ્યોમાં સોયબીન એક એવું કઠોળ છે કે જેની અંદર સંપૂર્ણ નત્રિલ છે. આ એક જ કારણે પણ એવું મુદ્દાનું છે કે સોયબીનને આપણે આપણા ખોરાકમાં ખાસ સ્થાન આપવું ઘટે છે.

તત્વનિર્માણ-તુલના

સોયબીનમાં રહેલાં તત્વોની ખીજાં કઠોળ તથા આપણાં બે મુખ્ય તેલી ખિયાંમાં રહેલાં તત્વોની સાથે સરખામણી કરી શકાય તેવી રીતે તે નીચેના કોષમાં આપવામાં આવે છે: -

	આર્દ્રતા	નત્રિલ	સ્નેહ	કર્બોહિદ્રી	કાલ્ક	સાર
	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા	ટકા
સોયબીન	૫૨.૫	૩૭.૦	૧૬.૩૫	૩૧.૦	૫.૦૫	૪.૮૦
તુવરનાં કોર	૬.૩૨	૨૦.૭૫	૧.૫૦	૬૦.૭૭	૬.૫૦	૪.૨૬
તુવરની દોળ	૨.૫૨	૨૨.૦૬	૧.૩૫	૬૬.૩૧	૧.૦૦	૨.૬૩
અડદ	૬ થી ૧૨	૧૬ થી ૨૭	૧.૨૫ થી ૨.૬૦	૫૦ થી ૬૦	૪ થી ૬	૪ થી ૫
શુવાર	૮ થી ૧૫	૨૮ થી ૩૦	૨.૫૦ થી ૩.૫૦	૪૨ થી ૪૭	૭ થી ૮	૩ થી ૪
ચણા-મોટા	૭ થી ૧૦	૧૯ થી ૨૦	૪ થી ૬	૫૨ થી ૫૬	૨ થી ૬	૩ થી ૦
મચુર	૮.૧૫	૨૫.૫૦	૧.૭૫	૬૩.૨૦	૫.૪૫	૬.૩૦
મીઠા વાલ	૮.૫૫	૨૩.૪૪	૨.૦૩	૫૩.૨૬	૭.૪૨	૪.૩૦
કડવા વાલ	૮.૦૮	૨૦.૭૫	૧.૧૧	૫૮.૩૮	૬.૭૮	૩.૬૦
મગફળી	૨ થી ૪	૩૫ થી ૨૭	૪૫ થી ૫૪			
તલ	૨ થી ૪		૪૪ થી ૫૮			

આપણાં હમેશનાં વપરાતાં કઠોળો કરતાં સોયબીનમાં નત્રિલ અને તેલ ઘણા વધારે પ્રમાણમાં છે એ પહેલી નજરે જ દેખાઈ આવે તેવું છે. ધર્ષ જેવા અનાજ કરતાં પણ સોયબીનમાં નત્રિલ લગભગ ચારેકગણું છે. તેથી પદાર્થો સાથે સરખાવતાં પણ સોયબીન તેલી ખિયું ન હોવા છતાં તેમાં તેલ ઘણા સારા પ્રમાણમાં છે. સોયબીનમાં રહેલું નત્રિલ ૯૨ ટકા અને તેલ ૭૦ થી ૮૮ ટકા સુધી પચી શકે છે.

વીટામીન્સ શક્તિ ઉત્પાદન

સોયબીનમાં વીટામીન એ અને વીટામીન બી માલુમ પડે છે. સોયબીનમાં એક શેર દીઠ લગભગ ૨૦૦૦ કેલરીઝ જેટલી ઊંચક શકે છે, શેર ચોખ્ખામાં ૧૬૩૦ અને ઘઉંમાં ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦ કેલરીઝ હોય છે, એક શેર મગફળીમાં લગભગ ૨૫૦૦ કેલરીઝ હોય છે. તેલનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી મગફળીમાં વધારે કેલરીઝ માલુમ પડે છે, પણ સોયબીનની માફક હમેશાં મગફળીનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. આપણો મુખ્ય ખોરાક

૧ હિન્દના અગિયાર વિદ્યમાન મહાપુરુષો

હિન્દના અગિયાર વિદ્યમાન મહાપુરુષો કાણ છે ? પણ અગિયાર જ શા માટે ? કારણ કે અગિયાર એવાડીઓ હોય તો એક 'ટીમ' અને એલો ત્યારે, ફરી પૂછુ છું આપણા અગિયાર મહાપુરુષો કાણ છે ? પ્રથમ તો માવ મહેલો છે, પણ એનો જવાબ ઘણો અપરો છે એટલા અગિયાર નામની યાદી કરવા માટે એટલે મુશ્કેલીનો ખ્યાલ આવશે મોટામાં મોટો ગજપુત્ર કાણ, મોટામાં મોટો ડવિ કાણ, મોટામાં મોટો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કાણ, મોટામાં મોટો તત્ત્વજ્ઞાની કાણ, અથવા માનની પુરુષાર્થના આ કે પેલા ક્ષેત્રમાં મોટામાં મોટી પ્રતિનિધિ વ્યક્તિ કાણ, એનો જવાબ આપવો મહેલો છે પણ તમે અગિયાર મહાપુરુષોના નામ પૂછો, તો જરૂર એ જુદા જુદા અને બેબમભર્યું જામ છે, કારણ કે એમાં ઉપર કંઈ તેવું થયું ચતુર વર્ગોડગણ નથી મહુથી પહેલી મુશ્કેલી તો મહાપુત્ર કોને કહેવો એ જ છે

મદ્ભાગ્યે, આનો નિર્ણય મત લઈને કરાતો નથી આ કાંઈ લોકપ્રિયતાની હરીફાઈ નથી વગી મહુ વખૂલ વગે જ કે મહાપુરુષ અને નામાઙ્ગિત પુરુષ એ એમાં ઘણો મધો ફર છે, અને નામાઙ્ગિત પુરુષ મહાપુરુષ હોવા જ જોઈએ એવું કાંઈ નથી—ઘણા દાખલામાં તો બિયડું જ હોય છે આ મુદ્દો ૯ દાખલાથી મમજનવું ? મોવાના શૈક્ષત્ત્વથી એક નામાઙ્ગિત પુરુષ છે, એથી કાંઈ વધારે નથી પ્રેરેમ લાગીતુ આ કથન મહુને માન્ય હશે 'માગ મિત્ર મર તેજ ઘણા નામાઙ્ગિત પુરુષ છે' હવે, અત્યારે હું કહી શકતો નથી, કેમે પણ માગથી ચોક્કસ રીતે કહેવાન એમ નથી કે માગ અગિયાર નામોની યાદીમાં એમનું નામ આજે જ કે કેમ નિર્વિવાદ, ગાધીજીનું નામ તો છે જ પણ મહાપુરુષ એટલે શું ? મહાપુરુષની વ્યાખ્યા કરના કરતા તેવું વર્ણન કરવું મહેલું છે મને લાગે છે, આ વિષયમાં ડિઝગાયરી કરતા બીજું કોઈ વધારે મારી રીતે કહી શકે નહિ એના જ્ઞાન અને ગમ્મતમાથી ૯ એક લાક્ષણિક દરેક ઉતારુ છું

"મહાપુરુષ એટલે શું ? ગત્યનો પ્રધાન એ મહાપુરુષ છે કે એક વિજ્ઞાની મેનાધિપતિ કે પત્રી વિદ્યમગની વર્તેમાં મજાળ થયેલો કાંઈ મદ્ગદ્ગદ મહાપુરુષ છે ? ત્યારે શું ચંદ્રકાથી ઢંકાર્ય ગયેલો કાંઈ દિવ્યમાર્ગ્ય માચો મહાપુરુષ છે કે કોઈ મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ કે કોઈ ગજકુમાર ? શું ગત્યને કે રાહનશાહને મહાપુરુષ કહેવો ? મહાપુરુષ આમાનો કાંઈ હોઈ શકે, પણ આ મધા મહાપુરુષ હોવા જ જોઈએ એવું કાંઈ નથી જે વ્યક્તિ તેના આખા જમાનાના માનવ ઉપર મહુથી વિશેષ પ્રભાવ પાડે કે તે જ માચો મહાપુરુષ છે "

જમ, આપણને એક માચો ને મમજ પાયો મગી ગયો હવે આપણે દિંદુરતાનના વિદ્યમાન મહાપુરુષોની નામમાળા ગૂંથવાની મજેની રમન કરી શક્યું

પહેલું નામ નક્કી કરવામાં કશી મુશ્કેલી નથી; કારણ કે, એને વિશે કરો. અંશય નથી, સહુની આંખે એ દેખાય એમ છે. આલંકારિક મેકાલેની માસી ચાલી દાવાપૂર્વક કહી શકાય કે એવરેસ્ટ એ સહુ ગિરિશૃંગોમાં ઉચ્ચતમ છે, 'મિસિસિપી સહુ સરિતાઓમાં લાંબામાં લાંબી છે, અને તાજમહાલ દુનિયાની બધી આરસની આરામગાહોમાં સુંદરતમ છે એ જેટલું સાચું છે, તેટલું જ આ પણ સાચું છે: મહાત્મા ગાંધી જીવતા પુરુષોમાં સહુથી મહાન છે. એમને વિશે આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં માત્ર હિંદુસ્તાનનો જ ખ્યાલ જાગવાનો નથી. સારી દુનિયામાં એ અન્નેડ છે, અદ્વિતીય છે. જેમ શેક્સપિયર માટે તેમ ગાંધીજી માટે પણ કહી શકાય:

“શેક્સપિયર એ આપણી મોટામાં મોટી કૃતિ છે. દુનિયામાં આપણી બાજુએથી પસકાર આપનાર એ એક છે, અને એની સામે પટા ખેલવા હોઈ જ નવાર નથી. સિરિયસની જેમ એને પોતાની વિશિષ્ટ મહત્તા છે. આપણા નબોમેડનમાંથી એને લઈ લો, એનો જન્મ જ થયો નથી એવો વિચાર કરો, પછી જુઓ જીવનની કલ્પનાસમૃદ્ધિ કેટલી ઊતરી જાય છે અને આપણે, જાણે ધ્યોગોના શબ્દોમાં, ‘ગરીબ બિચારા’ ન હોઈએ એવા બની જઈએ છીએ.”

એમની મર્યાદાઓ છતાં અને કાંઈ નહિ તો બે રાષ્ટ્રોના લાખી ઉપર વિચિત્ર અસરો કરનારી એમની કાર્યપદ્ધતિની ભૂલો છતાં એમની મહત્તા જોટલી બધી આત્મખ્યાત છે કે એમની આગળ બીજા બધા પ્રખ્યાત પુરુષો વેંતિયા દેખાય છે. એમણે એક બાજુથી પોતાના વિચારો દ્વારા અને બીજી બાજુથી નૈતિક આધિભાવ દ્વારા આખી દુનિયાને ખળભળાવી મૂકી છે. ગોખલેના શબ્દોમાં એમણે ધૂળની માટીમાંથી મરદો ધસા છે, અને શ્રી. સી. આર. રેડ્ડીના અનનુકરણીય શબ્દોમાં કહ્યું તો એમણે આપણને વિસ્મૃતિના ઊંડા ખાડામાંથી કાઢી ઇતિહાસના પાના ઉપર ચડાવ્યા છે. એક શબ્દમાં એ અપ્રમેય છે.

સુખની વાત છે કે આપણા બીજા મહાપુરુષનું નામ પણ જોટલી જ નિર્મશયતાથી કહી શકાય એમ છે. રાષ્ટ્રના મહાન ઉત્થાનમાં જેમણે બીજા કોઈના પણ કરતાં વધુમાં વધુ લાગ ભજવ્યો છે એવા એક પુરુષની નામગણ્યતા પછી એ જ ઉત્થાનમાં જે પુરુષે સૂર મરત્યો છે અને જેમનો એ સૂર દિવ્ય એવા સંગીત દ્વારા પૂર્વ અને પશ્ચિમના બધા દેશોના બધા કંઠોમાં ગૂંજી ઊઠ્યો છે તેવી વ્યક્તિનું નામ ગણાવવામાં કંઈક ખાસ ઔચિત્ય હોય એમ નથી લાગતું? પંડિત જ્વાહરલાલના આ અભિપ્રાય સાથે સહુ સંમત થશે: ‘સ્વીન્ડ્રનાથ હાકુરે આપણા રાષ્ટ્રીયત્વને આંતરરાષ્ટ્રીયત્વની દૃષ્ટિ આપી છે, અને તેને કલા, સંગીત તે, શબ્દોના ઝાદુ વડે જોટલી સમૃદ્ધ બનાવી છે કે તે જાણે નવજગત ભારતવર્ષનું પૂર્ણ પ્રકુલ પ્રતીક ન હોય!’ શાંતિનિકેતનનો કવિ ખરેખર ‘માનવસમાજનો કવિસત્રાટ’ છે.

હવે કોને ગણાવીશું? ખરી મુશ્કેલી હવે જ છે. શુભો પ્રમાણે કમ બાંધવાનો દેખાવ મારે નિરાશ થઈને છોડી દેવો પડે છે. મને લાગે છે, હવેની ચાર જગાઓ શુદ્ધિસમૃદ્ધ લોકોની એક આખી મંડળી માટે રખાવી જોઈએ. એવા ચાર વસ્તુ અને ચાર તથા રામન અને રાધાપુત્રનું પૈત્રી પહેલો કાણુ તે પછી કાણુ એમ કોઈ પૂછશે નહિ. માશયી એ નક્કી નહિ થઈ શકે, કોઈ પણ એ નહિ કરી શકે. સર્વમાન્ય છે, એ ચારેએ સંસ્કૃત જગતની નગરમાં ભારતવર્ષનું પદ ઊંચું આપ્યું છે.

આમાં સર જગદીશચંદ્ર સહુથી જુદા છે, તેઓ ૭૫ વર્ષના છે. એમના પોતાના શબ્દોમાં એમણે ‘ માનવસમાજના કલ્યાણઅર્થે પૂર્વ ને પશ્ચિમના વિજ્ઞાનને ધનતર મંપડમાં લાવવા માટે ’ અવિશ્રાંત પ્રયત્નો કર્યા છે. અને એનું પરિણામ ? આજે આખી દુનિયા એમને સર્વશ્રેષ્ઠ જીવવિદ્યાશાસ્ત્રી તરીકે તેમજ ‘ નૂતન સૃષ્ટિના આવિષ્કારક ’ તરીકે આવકારે છે, અને ખીન્ન કોઈ પણ રાષ્ટ્રે નથી સરજી એવી ભારતીય સંસ્કૃતિને ચિરજીવ કરનારી અંગ્રેજી કદાચ અવિનાશી, ગુણુશક્તિનાં જગત એમનામાં દર્શન પામે છે. ‘ ફેર્ટનાઈટલી રિવ્યુ ’ ના સાહિત્યવિભાગના તેનીએ એમને જે શબ્દોમાં નવાન્યા હોવાનો અહેવાલ છે, તેથી વધુ ઉચ્ચત્તલ યશગાથા હોઈ શકે ખરી ? આ રહી તે: ‘ સર જગદીશમાં ત્રણ હજાર વર્ષોની સંસ્કૃતિએ એવી જાગી પ્રતિનું વૈજ્ઞાનિક માનસ ખીલવ્યું છે, જેની આપણે પશ્ચિમમાં જોડ ન મેળવી શકીએ. ’

એક સુનામ રસાયણશાસ્ત્રી તરીકે, ઉદ્યોગના અધિપતિ તરીકે, એક વિદ્યાચારુ તરીકે અને એક દેશભક્ત તરીકે, સહુથી વિશેષ ‘ સાદું જીવન અને ઉમદા વિચાર ’ના એક પરમ-ઉચ્ચત્તલ દષ્ટાન્ત તરીકે મર પ્રકુલચંદ્ર રાયનું સ્થાન હિન્દના વિદ્યમાન મહાપુરોમાં નિશ્ચિત છે. ગાંધીજીને બાદ કરતાં આ પીઠ આચાર્ય સિવાય ખીજે એક પણ માણસ નથી જેને માટે સુયોગ્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ‘ મહાન પુરુષ આટલો સાદો કદી નહોતો. ’ એમની નિરતર ઉદ્યોગપરાયણતા, એમની અખૂટ વ્યવસ્થ શક્તિ, એમની દેશદિલી અને ભૂતદયાનો એમનો ઉત્સાહ તેમ જ શિક્ષિત જુવાનોની એકાદી સામેનું તથા અગ્નની ગરીબાઈ સામેનું એમનું અવિરામ યુદ્ધ—એ બધું તેમના દેશજનોને માટે પ્રેરણાના એક ઋણ સમાન છે.

વિજ્ઞાનની શોધખોળ માટે ‘ નોબેલ ફનામ ’ મેળવવું એ કોઈ જેવીતેવી ગુણોત્તમતા નથી. તેમાં ય વળી, જીવનના પૂર્વાર્ધમાં તે મેળવવું એ માનવમહત્તાનું નાનુંસનું લક્ષણ નથી. હિંદને માટે એ ગર્વની વાત છે કે સર ચદ્રશેખર રામનનું સ્થાન આઈન્સ્ટાઈનની સાથે જ છે. પ્રકાશપ્રસરણની આખી કલ્પનાને ફેરવી નાખનારી એક અજબ શોધના એ પિતા છે, અને એ શોધે એમનું નામ વિજ્ઞાનની સૃષ્ટિમાં અમર કરી દીધું છે.

દ્વિલસ્ટ્રીના વિષયની મર્યાદાઓ જ એવી દેખીતી છે કે એક દ્વિલસ્ટ્રીની કિંમત આંકવા જતાં એવું કશું ચોક્કસ હાથમાં નથી આવતું જેને કોઈ તેની આગળપડતી પ્રસાદી તરીકે ગણી શકે. છતાં, સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનનું નામ આપણી અગિયારની યાદીમાં ‘સહેજે લઈ શકાય. બૌદ્ધિક સરકારિતા ને દર્શનશાસ્ત્રીય જ્ઞાનનું એક સર્વોત્તમ ઉદાહરણ તેઓ જ કદાચ પૂરું પાડે છે; મેથ્યુ આર્નેલ્ડના શબ્દોમાં ‘ માધુર્ય અને પ્રકાશ ’નું તેમનામાં વિરલ મિલન પ્રગટેલું છે. એક પડિત અને ચિન્તક તરીકે એમને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા મળી છે, અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ આગળ તેમના પોતપોતાનાં દષ્ટિબિન્દુનું વિવરણ કરવાંમાં તેમણે એક સાંસ્કારિક ને આધ્યાત્મિક વકીલનો ભાગ લખ્યો છે. વિશદ વિવરણની અને વેધક વાગજીટાની એમની પ્રાસાદિક શક્તિ એમના હરોઅરિવાને માટે સ્પર્ધાજન્ય તો કોઈક વાર નિરાશાજન્ય થઈ છે. ‘ જીવનનાં રહસ્ય ’ને એક જ વાક્યમાં સમાવી દેવાની અથવા વિષયનાં રહસ્યોને એક કડીમાં સંજિત કરવાની એમની પ્રતિભા કોઈકને જ હશે.

અગિયારની યાદી પૂરી કરવા માટે હજી બીજાં પાંચ નામોની જરૂર છે. જેમજેમ હું આગળ વધું છું, તેમતેમ સ્વાભાવિક રીતે મુશ્કેલી પણ વધે છે. કદાચ, તાત્કાલિક

આતિથ્યની એમની કયા પણ એક છે, અને એમને ખામ તોખા તારવી દાદનારું જે અવર્ણનીય કર્ત્વ્ય એમનામા છે તે બધું એમને હિંના જીવત મહાપુરુષોની કાઈ પણ પાદોમાં રથાન અપાવાને હમ્દાર છે

હવે તો બે જ જગ્યા ખાલી જણાય છે એને માટે પકાપકી છે એમ તેમ, મને માગ મનમા માફ લાગે છે કે મારી યારી સ્ત્રીનું નામ મારી ગી છે સ્ત્રીનાદિવ્યની ભારનાથી નહિ સ્ત્રી ન્યાયની ખાતર પુ સ્ત્રીમતી ગંગાજિની નાથને રત્ન મુ પુ દુનિયાભગની મજાન સ્ત્રીઓમા એમનું ધ્યાન આમિ થઈ ચૂક્યું છે કવિ તરકિ, ગાંધુભગ તરકિ, શાનિયાપદ તરકિ, અને નગ (પાર્શ્વ મીની કસરત્ત નાદગિંગેન) તરકિ એમણે જે ભાગ ભજ્યો છે તે જેટલો મજાન છે તેટલો જ ગંગાઓ જ ગંગામુખ મનાગી એ એક જાદુગમ્ય છે ભવ્ય ગંગીનની તાનગદનાથી અને ઉમંગ વસ્તુત્વની મોહિનીથી જેના મન મગસા છે એવા કાઈ પગ મરાજિનીને ગાભગના મનમુખ થયા રિના ગી શરંગે ? હિંની મહત્તાના એ મધુગતમ પ્રતીક છે

હવે ખરેખરી કટોકટી છે એ જ જગ્યા ખાલી છે, અને અનેક નામે મન ઉપર ચડી આવે છે આ છેલ્લું ધ્યાન મને માટે ગમ્ય ? શિષ્ટ ને ખૂંચસૂત જીવાન પચગ ૧— જે ' ગિદ્યાપદ્યા ' પ્રાપ્ત ન્યાયો કાવો ને છે અને ગોર પુરોહિત કે તનધર્મની જગ્યા મનાય રિના એ ગાઓ પલેઅવાને માટે મ ને જોનાવો ગ્યો છે તે શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ માટે ? અથવા જેણે હિંના ગંગાની નબખપરમા પ્રગણની ભગની આખી હતી અને અત્યાર જે વિશ્વના ગૃદ મહાગોની પાનધાગભાઈ એમ કે એ શ્રી અગ્નિન્દ માટે ગમ્ય ? કે પછી હિંના મુથી મોમમ વિચારક તરકિ જેમની નામના અને પ્રતિષ્ઠા છે એવા ગંગામુખી આપર માટે એ ધ્યાન ગમ્ય ?

એ બધા મને તેટલા મહાન હોય પણ મારી યારીમા ગેદની ખાલી જગ્યા ૨ કાઈ ન પૂરી રહે મો વાગે છે કે મારે એવાન નામ પર્મ ન્નુ થો છે જે આરતી ૩ તેમ મહાપુરુષ છે જેણે આજે પણ હિંના લોકો ઉપર પોતાની આખી પ્રેમાડી છે, અને જેણે એ નોકાના મનોગતમા પોતાનું ધ્યાન મેળવી લીધું છે એ પગિ જ્વાલગત નેદર ગિતા ૪ ખીજે કાણે હોય ? અથવાનામ પડિત મોતીનારજના પુત્ર જ્વાલગતને એમના જમાનાની આખી પ્રગળા માનમ ઉપર એમના પિતા ગતાય રધુ પ્રભાવ પાવો છે, અને અત્યાર પુ જે મજાન નામે આખી મોડા પુ તેમના મજા પગ એ પ્રભાવ થયો વધારે છે મોમને પોતાના મનની પાછળ છે, એ જ્નેષમનું જીવન જીવે છે, એ વારોગ કરી પડે છે, અને જેનાનો ગો મિ માર ગમ્યો પણ મજા નથી મિ પ્રેમમકોઈ માનુ જ અપદ ને ? ' આ માણુમ જ્નેહી છે ' મોગી શુના શરિય રિપ જ્વાલગત ન મિ મનમના મુવાગ મગ્યોમા, ' પુકાના પગમગ' છે એમને મદુ જોગગઓ મોમિની કે હિંવર મે છે

દુનિયાના કાઈ પગ દેશના આજીવાન મહાપુરુષોની માથે મારી મને મગ્યુ કાનગી મકે એનું આ ' જ્યોતિર્મિ ૫ ' મે તમાગી મમય જ્ને કૃષ્ણ છે અવગત આ જમા મ્મ જોમગખા મજાન નથી કુગની મને જ કદી તેમ મોઈ રાક નહિ રાગી મમકાલીન ગણુનગીઓ કાળુનિતે મોગી કીરી મખી નથી જેમજેમ મગ મગ છે, તેમજેમ

સમકાલીન પ્રખ્યાત પુરુષોની કલા ક્ષીણ થાય છે. મારી આ દબદબાલરી નામાવલિમાંથી કેટલાકનાં, કદાચ ધણાનાં, નામ સમય નિર્દય રીતે જૂંસો નાખશે. એક સૈદ્ધાંત પછી કદાચ આજના મહાપુરુષો મહાત્માજીના કેવળ સમકાલીન પુરુષો તરીકે જ (પુરાતત્ત્વના વિદ્યાર્થીઓને) પરિચિત રહેશે. કાલનાં એ વેર—અથવા વિનાશકપાટા—પણ ખરે મધુર છે. 'ત્રિવેણી'માંથી]

*(૨) બકરીનું પાલન

મહારાષ્ટ્રમાં સાંગલી નામનું દેશી રાજ્ય છે અને ત્યાં ખેતી અને ઉદ્યોગનાં શિક્ષણ માટે નાની શાળા છે. એ શાળાના એક શિક્ષક મિ. ગોહીને બકરીના પાલન વિશે સુંદર નાનું પુસ્તક લખ્યું છે અને તેમાં બકરીની ઓલાદ કેવી રીતે સુધારવી અને તેની માવજત કેવી રીતે કરેવી તે વિશે પુષ્કળ માહિતી આપી છે. આપણા દેશમાં સરતી, હૈદાબાદી અને જમ્નાપુરી (લખનૌ તરફની) ઓલાદ સારી ગણાય છે. આવી ઓલાદના એક બકરાથી સામાન્ય દેશી બકરીઓની ઓલાદ સુધારી શકાય છે. આ પુસ્તકનું મરાઠીમાં ભાષાંતર થયું છે અને ગુજરાતીમાં થવું જોઈએ. લેખકે અસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તે ખરું છે કે બકરી એ “ગરીબ માણસની ગાય છે.” એ આપણા દેશમાં ૪ થી ૧૦ રતલ દૂધ આપી શકે, જો તેની માવજત સારી રીતે લીધી હોય તો. બકરીના દૂધમાં કેટલીક વખત એક પ્રકારની ગંધ આવે છે પણ તે કેવળ બકરી રાખનાર અને દોહનારની બેદરકારી અગર અજ્ઞાનને લીધે હોય છે. ખોરાકનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વોની શોધખોળ માટે નીલગિરિ પર કુનૂરમાં જો સંસ્થા છે તેના નિષ્ણાત શોધક ઈર્નલ મેકક્રેગિસન કહે છે કે “બકરી અને મેદાનાં દૂધમાં ગાયના દૂધ કરતાં નમ્રીલ અને ચરખીનું તત્ત્વ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે અને ‘એ’ અને ‘ડી’ વિટેમિન સહેજ વધારે હોય છે. ખોરાક તરીકે એ દૂધ ઉત્તમ છે.” જો બીજા દેશમાં બકરીની ઓલાદ સુધારવામાં આવે છે તેવું અહીં કરવામાં આવે તો હિંદી પ્રજાને ધણો લાભ થાય.” “આ દેશમાં જો પૂરતું દૂધ મળી શકે તો માંસ ખાવાની જરૂર નથી; પૂરતું એટલે ૧૧ થી ૨૧ રતલ, પણ આટલું દૂધ હિંદી છોકરાઓને મળે છે ખરું?” ગાય અને ભેંસનાં દૂધ કરતાં બકરીનું દૂધ મનુષ્યના દૂધના જેવું વધારે છે અને વધારે સહેલાઈથી પચે છે. બકરીને સુખ્ય ખોરાક લીધાં પાંદડાં છે તેથી વધારે શુણ્કારી છે અને ઘણા હિંદી મલ્લો એ દૂધ વાપરે છે.

જો દેશમાં વસ્તીનો મોટો ભાગ ગરીબ અથવા કંમાલ સ્થિતિમાં રહે છે ત્યાં બકરીનું પાલન અતિ ઉપયોગી ચર્ષ પડશે.

આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર થવું જોઈએ. સુ. મ.

(૩) બંગાળી સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર

સરકારે બહાર પાડેલા સને ૧૯૩૨-૩૩ ના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં આટલી વિગત આપવાની જરૂર હતી કે સને ૧૯૨૬ થી ૧૯૩૧ સુધીનાં ૭ વર્ષમાં હિંદુ મવાલીઓ દ્વારા હિંદુ મુસલમાન સ્ત્રીઓ પર કેટલા અત્યાચાર થયા છે, અને મુસલમાનો દ્વારા કેટલા થયા છે? પરંતુ રિપોર્ટમાં માત્ર મુસલમાનોએ હિંદુ સ્ત્રીઓ પર કેટલા અત્યાચાર કર્યા છે અને હિંદુઓએ હિંદુ સ્ત્રીઓ પર કેટલા અત્યાચાર કર્યા છે તેના જ આંકડા આપેલા છે. ભલે આ વિશે

ગિર્ણાઈમાં કઈ ન વખેલું હોય, પણ બ્રાહ્મણ નહિન્મિતના એક પ્રશ્નના જવાબમાં એનાં ગીડ માહેમે એના આડડા આપેલા છે એ જવાબ પછી તા ૧૨મી એપ્રિલના 'મજબૂની' ના અકમા ઉતારેલા આજ્ઞા આ નીચે આપ્યા છે —

મુમનમાન મવાલીઓના અત્યાચારનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીઓ

સન	હિંદુ સ્ત્રી	મુમનમાન સ્ત્રી	કુલ
૧૯૨૬	૧૧૩	૪૮૧	૫૯૪
૧૯૨૭	૧૨૨	૫૭૬	૬૯૮
૧૯૨૮	૧૦૪	૪૬૦	૫૬૪
૧૯૨૯	૧૧૪	૬૭૬	૭૯૦
૧૯૩૦	૧૦૪	૫૩૧	૬૩૫
૧૯૩૧	૧૨૫	૫૭૩	૬૯૮

હિંદુ મવાલીઓના અત્યાચારનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીઓ

સન	હિંદુ સ્ત્રી	મુમનમાન સ્ત્રી	કુલ
૧૯૨૬	૧૮૪	૯	૨૦૩
૧૯૨૭	૨૦૧	૩	૨૦૪
૧૯૨૮	૧૯૮	૧૦	૨૦૮
૧૯૨૯	૨૩૬	૮	૨૪૪
૧૯૩૦	૨૩૪	૬	૨૪૦
૧૯૩૧	૧૮૭	૩	૧૯૦

મુમનમાન પત્રો અને મુમનમાન નેતાઓ દ્વારા હમેશા એવો પ્રચાર થતો રહે છે કે હિંદુ સ્ત્રીઓના અપહરણનું વાગ્ધ્ય હિંદુ મમાજની ચિત્રદેવનની પ્રથા છે હિંદુ સમાજનો જે દોષ હતો અને છે, તે દૂર કરવા માટે ગમમોહન ગાય અને ઈશ્વરચંદ્ર નિધામાગના મમસથી ચાલુ પ્રયત્ન થતો જ રહ્યો છે પણ મુમનમાન મમાજમાં મવાલીઓની અખ્યા વધાર છે અને તેઓ જ મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર કરે છે એ ભટ્ટીકત તરફ મુમનમાન પત્રનાગ અને નેતાઓની દષ્ટિ પડે તો અને તેઓ પોતાના સામાજિક અને વ્યક્તિગત ચારિત્ર્યનું દિઠ માટે પ્રયત્ન કરે તો કેવળ મુમનમાન મમાજ પર જ નહિ, પણ ખીજા મધ્ય મમાજ પર પણ ઉપાર થશે, દરેક હિંદુઓની ઉપર જ બધો દોષ લાદવાથી સામાજિક ઉત્તતિ નહિ, પણ અવનતિ જ થશે

‘પ્રવાસી માથી’]

(૪) રાજદ્વારી પુરુષો અને ચારિત્ર્ય

શિંહવની ઝારોવારી મહાના પ્રમુખે કોઈ યુવતીને ગળડી હતી તેથી તેમની મામે કમ ચાલ્યો હતો પછિયામે તેમને પચીસ હજાર રૂપિયા નુકસાનીના ભરી આપવા પછા મિહનવાસીઓએ તેમને પ્રમુખપ માટે નાનાયક દગા પા છે, એવું જ નહિ પણ તમામ રાજકીય કાર્યોમાંથી દૂર કરવાનો નગવ કર્યો છે

આયતેડના રામિશાળી રાજદ્વારી પુરુષ પાગનેનને ચારિત્ર્યવિનતાને કારણે રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી ખમી જવું પડ્યું હતું તર ચાર્લ્સ ડિંગ્લ હન્ડના ઉદારમતવાદી પચનો અમળી હતો તેને ય ચારિત્ર્યવિનતાને કારણે નેતૃત્વ છોડી દેવું પડ્યું હતું

આ મંમધમાં આપણો દેશ કઈ દાખનો મેમાજનાની હિમત કરશે ?

‘પ્રવાસી માથી’]

દર્પણના ટુકડા:—કર્તા: અંજાલાલ પુરાણી: પ્રકાશક: મૂળજ્ઞભાઈ તલાટી, શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ.

નોંધપોથીમાં આત્મચરિત્રના રૂપમાં લખેલ આ એક સાદી રીતે કહેલી વાર્તા છે, અને વાર્તાકારને જે કહેવું છે તેને માટે આ શૈલી ઉચિત છે.

આ વાર્તામાં મુખ્ય બે પ્રકારની આકર્ષકતા રહેલી છે: એક તો નોંધ લખનાર પાત્ર (વામુદેવ)ના આપણા સમાજ અને આપણી કક્ષા અને સંસ્કૃતિ વિશેના છૂટક વિચારો. આ કહેવામાં લેખકની કુશળતા એ છે કે આપણી ખાવાની વાતોઓથી તે અજાણતાની ચિત્રશૈલી મુખીના અનેક પ્રકારના સ્વનંત્ર વિચારો આપતાં છતાં ક્યાંઈ નિબંધનું અતિરેક સ્વરૂપ કે વાર્તાનું ભારે પડે તેવી દીર્ઘગતતા આવતી નથી. અને તે સાથે એ વિચાર નોંધનારનો સ્વભાવ આપણો પાસે સ્ફુટ થતો જાય છે. આ સ્વભાવને લીધે જ તે આ પુસ્તકની ખીણ આકર્ષકતા—લિખારણનો જીવનપ્રસંગ, રૂપીની દીકરી શાન્તિ અને વિનોદની પ્રેમ, ગેરસમજણ, ખુશાસો અને છેવટે પશ્ચાતાપની ટૂંકી વાર્તા અને કુમુદ-ધનુના મુખી ધરસંસારનાં ચિત્રો—એનું આ પાત્ર કંઈક નિષ્ક્રિય પણ રસિક અને સમૃદ્ધ અધિષ્ઠાન બની શકે છે. આવી સાદી વાર્તામાં પણ સુરચિવાળા હાસ્યનાં છાંટણાં, પિનાતુડ્ય વામુદેવની નજરે લેવા પેઢી શાન્તિ-વિનોદનો અભિનય પ્રેમ, કુમુદ-ધનુનો શાન્ત પ્રેમ, સર્વ યત્નને રસમય બનાવે છે. લેખકની શૈલીની ખૂબી એ છે કે સર્વ યત્ન, અધિષ્ઠાનજૂત વામુદેવની પેઢે, આડંબર વિના, કેવળ સાદાઈથી, કસાના આત્મભાન વિના આવી, આપણાં હૃદયનાં મોંને સ્પર્શે કરે છે. શ્રી. અંજાલાલનું ગદ્ય પણ યથોચિત અને પ્રવાહી છે. વાર્તારસિક વાચકવર્ગને આ વાર્તા કંઈક નવા પ્રકારની અને તે સાથે રસિક અને આકર્ષક લાગ્યા વિના નહિ રહે.

આશારામ દલીચંદ શાહ અને તેમનો સમય:—રચનાર તથા પ્રસિદ્ધ કરનાર: મૂળચંદ આશારામ શાહ, બી. એ. એલએન. બી. એડવોકેટ (ઓ. એસ.) બોમ્બે હાઇકોર્ટ, સાધવખાગ સામે, અમદાવાદ. ડિ. ૩૧. ૧.

આ પુસ્તકને અમે આવકાર આપીએ છીએ. આપણા દેશમાં જીવનચરિત્ર સાહિત્ય અને અમુક જમાનાનું સર્વાંગ ચિત્ર આપતું સાહિત્ય ઘણું ઓછું છે. તેમાં આ પુસ્તક પ્રામાણિક ક્ષણો આપે છે. શ્રી. મૂળચંદભાઈએ સમજાવી વચના થયા પછી પોતાના પિતાનો ન્યાતો કેટલોક નજરેનજર લેયેલો એટલે આ પુસ્તકની પ્રમાણિકતા વિશે સંદેહ લેવાનું કારણ રહેતું નથી. અને લેખક પોતાના પિતા વિશે લખે છે છતાં તેમણે ક્યાંઈએ પિતાના ગુણાનુવાદમાં અનિશ્ચયોક્તિ ન થાય તેની રેઃ મુખી સંભાળ લીધી છે. અંટું પૂછી તો, તેમણે

હરીશ્વ કહેના ઉપર જ વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું છે આ જ્ઞાનના વધારે પુત્રકો લખાય એવી અમે અનુભવી વિચારકો પામે માગણી કરીએ છીએ

મહાત્મ આશાગમભાર્તના જ્ઞાનાથી ચાતુ જ્ઞાનો નીચ પેદી ગણાય એ પણ પેદીઓમા આપણા મમાજ્ઞમા, આપણી ગીતજ્ઞાતમા, આપણા માનમમા, આપણી દૃષ્ટિમા અને આપણી ધર્મિયિતિમા સર્વજ્ઞાતીય મંત્રથી અભિપ્રાયોમા કેટલોક તો ફેર પડ્યો છે, તેના શા ના કારણો વગેરે આવા પુત્રકો ઉપરથી જોવા વિચારવા મળે છે વળી મહાત્મ આશાગમભાર્ત માત્ર એકમાર્ગી જીવન ગાળનારા મહેતાજી નદિ, પણ દશાસીરી જોયેના વાણિયા વેપારી કુટુંબમા જન્મેલા, મહેતાજી થયેના તેમ જ ગાંધીજીભાઈમાં ભાગ લીધેનો અને વાંચના સ્ત્રી કાર્તિકેયમા વધારા વિચારેલા તેથી આ જીવનચરિત્ર તે જ્ઞાનાનુ વધારે મારુ અનેકરૂપિય ચિત્ર આપી શકે છે, તે આ ચરિત્રનાયની પચગીતો કાયદો જોવો તેના નથી

પુત્રકના માર્ગ, હપાર્થ, બાધણી વગેરે જોવી જ્ઞાનના અને સુધઃ છે, વળી અનેક કોટા પણ આપેના છે હતા કિંમત રૂ ૧) જ ગણી છે તેથી વાચકવર્ગ તેનો વાખ ઉપરને એમ આગા ગણીએ છીએ

અનુભવવિનોદઃ—પ્રગટ સ્ત્રીના અતિસુખગત સમાજના નિવેદી, તત્ત્વજ્ઞાન ને સુજ્ઞાનના પ્રેરક, રોહિત મોન એન્ટ મો ન્યુ કોન્ટ્રી ગવર્નમેન્ટ, વડોદરા મુ'ય ૦-૧૪-૦

ઉપરના પુત્રકની જે આ પુત્રકમા અ ગ મા વિદ્યાનંદ પ્રિન્સિપાલ કમશા હાઇ પ્રાઇમરી નિવરી બી એ એમના અનુભવાની નોંધ છે જાને વચ્ચેના ફરક નોંધવા જોવા છે મહાત્મ આશાગમભાર્ત અને સમાજસંસ્કાર જાનેના જન્મ વચ્ચે પડેલે સમયનો જ ફરક છે હતા એ સમયે એટલા વધારા ફરકોગવાયા છે, વળી કાળિયાસ કન્યા મહાત્મ આપણી મુખ્ય જીવન આપણુ મુખ્ય સાથે મીધા મધ્યસાધુ તેથી, સમાજ મહાત્મભાર્તને જ જ્ઞાનમાર્ગની પેદીના ન જાતી મકાન જોવો જીવનના વાતાવરણમા એકદમ ફરક જણાય છે મીત્ર ફરક આશાગમભાર્ત એક જ વધારા નદિ, માત્ર નદિ, પણ કાળિયાસ જોજીનીના રીવરમા તમામ અનેક જગાએ ભાગ લીધેનો, તેમનો સ્વભાવ જવદાગુણ અને જીવન કાર્યપ્રધાન, તમામ મહાત્મ સમાજસંસ્કાર માત્ર, અપ્રાપ્ય અને વિદ્યે આમથી રમી આશાગમભાર્તનુ જીવન સ્વતંત્ર રીતે શ્રી મુખ્યભાર્તને લખેલું છે અને આ, મહાત્મની પોતાના જ હાથની નોંધ છે એ પણ એક ફરક આ પુત્રક માત્ર હરીશ્વ નોંધવા માત્ર જ લખાયેલું હોવાથી તેમા ધર્મિયિતિ ઉપર આમાન્ય વિચારો આપવા નથી પણ મહાત્મના સમાજી કેશવજીની રિયલિટી, કેશવજી આતાનો વહીવટ અને સંગઠનની કેશવજી આના તરફની દૃષ્ટિ એ રિયલિટી પુષ્ટિ જાણવાનું મને છે અશ્વત્થ, મહાત્મનો ઉદ્દેશ એમના ફરજની રક્ષાની વચ્ચે જુઓ જેની ધર્મિયિતિને વર્ધને ચાતુ જ્ઞાનો પૂરી કર સંગ ન કરી મને તો પણ પ્રવચનથી અને અસુચારુ છે જ પુત્રકને અને પ્રે મોહનરાવ પાર્સીજી જેને વચ્ચે મહાત્મની દ્રષ્ટિ જીવનનો આ અનુભવો સમાજવાને ઉપયોગ છે, અને ને પડના વાંચી જ્ઞાની અમે વાચનાને લક્ષમણ કરીએ છીએ.

અરુણ અરુણ સ્વપ્ન — લેખક તથા પ્રગટક મો. હમ મહેતા. ડિ ૧-૮-૦

આ પુસ્તકમાં અરુણ નામનો કુમાર સ્વપ્નમાં ગરુડ ઉપર બેસી પૃથ્વીની મુસાફરી કરે છે. પૃથ્વીની મુસાફરીને આવી વાર્તાનું સ્વરૂપ આપવાથી વસ્તુ અનેક રીતે આદર્શ બન્યું છે. એક દેશથી બીજા દેશમાં જવાના માર્ગો સાધનો, રેલવે, સ્ટીમર વગેરે સામાન્ય વસ્તુનો પરિહાર કરી શકાય છે. વળી દરેક દેશમાં યથેચ્છ દરમિયાન સમયે દેખાડી તેનું વર્ણન કરી શકાય છે. અને ગરુડ અને અરુણની વાતચીત દ્વારા ભૂત વર્તમાન બધાની વાતો સમય રીતે અને સમય હોય એટલી જ ક્લી શકાય છે. વળી શ્રીમતી દેસાઈ બહેનને દરેક દેશનો પ્રત્યક્ષ પરિચય હોવાથી વર્ણનમાં સત્યનો રણકાર આવી શક્યો છે, અને તેમની સ્વદેશપ્રીતિ અને દેશસુધારણાની વિવેચનદષ્ટિ સર્વત્ર જગત રહેવાથી આખી વાર્તા સમય તેટલી જ બોધક બની છે. આ પુસ્તકથી જાણસાહિત્યમાં તેમણે એક સુંદર ઉમેરો કરેલો છે. ચિત્રોથી પુસ્તક સુશોભિત તેમ જ બોધક બનેલું છે.

સંવાદમાલા:—રચનાર: શાન્તિલાલ હાદર. એમ. એ. પ્રકાશક: મૃણાલભાઈ તલાટી, શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ. ૭ આના.

સંસ્કૃત સાહિત્યનાં પંચકાવ્યોમાંનાં કુમાર, રઘુ અને હિરાનમાંથી પસંદ કરી આમાં સાત સંવાદો અને બે સંદેશ મુક્યા છે. પસંદગી ઉત્તમ છે એમ કહેવું બોધ્યું. આ સંવાદો અને સંદેશ તેની ભાષાની સચોટતા, ગંભીરતા અને ગૌરવ માટે પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાક તો સમજી દષ્ટિએ પણ ઘણા જ અસરકારક છે. સંવાદો દરેક સંવાદ પહેલાં તે સંવાદની પૂર્વ-ભૂમિકા સમજાવી છે, એટલે સંવાદનું સ્વરૂપ સુગમ થાય છે. શ્લોકોના અર્થ શુદ્ધતામાં ક્યાં છે તેથી સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીને શ્લોકો સમજવામાં ઘણી મદદ થાય એમ છે. મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓ તેમજ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પણ આ સપ્તવેક વાંચી શકશે. આમાંના ઘણા શ્લોકો તો મોટે કરવાનું મન થાય એવા છે.

સલાસ-આલન:—લેખક: કીડુભાઈ રતનજી દેશાઈ. પ્રકાશક: હવાજીજી રાહ્યાભાઈ દેશાઈ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ. ૭ આના.

આ પુસ્તક ઘણું જ વ્યવહારોપયોગી છે. આપણમાં સામાન્ય રીતે ભણેશોગણેનો માણસ પણ સભામાં કેમ વર્તવું, તેનું કામકાજ કેમ કરવું અને સભા કેમ ચલાવવી, તે જાણતો હોતો નથી. પરિણામે તેથી સમયનો ઘણો વ્યય થાય છે, ઘણી નકામી માથાગીક થાય છે, પ્રમાણમાં કામ થતું નથી, અને માણસો એકમ ચર્ચ વિચાર અને કાર્યનિર્ણય કરી શકતાં નથી. આ નાનું પુસ્તક દૂકામાં, ચાદી ભાષામાં એ વિવચના નિયમો સારી રીતે સમજાવે છે. વિદ્યાર્થીઓને આપેલાં ભાષણોમાંથી જ પુસ્તક તૈયાર થયેલું હોવાથી તે સ્પષ્ટ, ક્રમબંધ અને સુગમ થાય તેવી રીતે લખાયેલું છે.

સ્વદેશી સમાજ:—અનુવાદક: નગીનદાસ મારેખ. પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે. આદ આના. કવિવર સ્વી-દ્રનાથ શાકુરનાં ચાર વ્યાખ્યાનોનું આ શુદ્ધતાની ભાષાન્તર છે. કવિવર માત્ર કવિ નથી, જીવનના સર્વ દેશના વિચારક છે અને તેમને પોતાની દષ્ટિ છે. કવિ હોવા સાથે તેમની દેશદાઝ કેટલી તીવ્ર છે તે તો બધા જાણે જ છે. આ વ્યાખ્યાનોમાં જે તેમની દષ્ટિ અને પ્રેમનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અનુવાદક બંગાળી શુદ્ધતાની બહેનના સારા અભ્યાસી અને લેખક છે એટલું જ નહિ પણ કવિવરના અંતરમાંથી ચર્ચ સ્પેષ છે, એટલે અનુવાદ પણ બધી રીતે સારો થયો છે.

સત્યાગ્રહની મીમાંસા:—લેખક: મગનભાઈ પ્રબુદાસ દેસાઈ: પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે ચૌદ આના.

આ પુસ્તકને અંગે આવકાર આપીએ છીએ. વીસમી સદીની શરૂઆતથી આપણે સત્યાગ્રહ વિશે સાંભળતા આવ્યા છીએ, પણ તેની પદ્ધતિસર મીમાંસાનું આ હજી પહેલું જ પુસ્તક ગણી શકાય. આ પુસ્તકમાં સત્યાગ્રહનું એક સમાજધર્મ તરીકે મુખ્યત્વે નિરૂપણ કરેલું છે. સત્યાગ્રહની પાછળ સમાજશાસ્ત્રના અને નીતિના કયા કયા સિદ્ધાન્તો રહેલા છે, મનુષ્યસ્વભાવની કઈ શક્તિના અનુસંધાનથી સત્યાગ્રહનો આપણે સમાજમાં ઉપયોગ કરીએ છીએ, વગેરેનું શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ આમાં નિરૂપણ છે. વિદ્યાર્થીમાં એક વિષય તરીકે આ શીખવાતું હતું તેને અંગે આ પુસ્તક તૈયાર થયું છે. પુસ્તકમાં પાશ્ચાત્ય સમાજશાસ્ત્રીઓ વગેરેના વિચારોનો પણ સારો ઉપયોગ કર્યો છે.

છતાં હજી એટલું કહેવાનું રહે છે કે કેવળ તત્ત્વદૃષ્ટિએ અને અતિદાસિક વિકાસ દૃષ્ટિએ આ વિષયનો વિચાર કરવાનું જાણી રહે છે. અને અમને આશા છે કે એ કામ કાઈ અધિકારી વેળાસર ઉપાડી લેશે.

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ:—પ્રયોજક અને પ્રકાશક: મોદનલાલ દલીયંદ દેસાઈ, એડવોકેટ. તથાવાસા ષિડિંગ, ત્રીજો માળે, લોદારગાલ મુંબઈ નં ૨, ડિ. ૧-૦-૦૦

આ લગભગ ૧૨૦૦ પાનાના પુસ્તકમાં શ્રી મદાવીર સ્વામીના સમયથી સં. ૧૯૬૦ સુધીના સ્વનામ્નર જૈનોના સાહિત્યનું ક્રમબદ્ધ દિગ્દર્શન કરેલું છે. આ જ ક્ષત્રીએ આ પહેલાં જૈન સુર્ગર કવિઓનાં બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે. આમાં તેમણે કાર્યપ્રદેશ વધાર્યો તે માટે તેમને અભિનંદન થયે છે.

પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પ્રે. કામદાર લખી છે, તે ખાસ વાંચવા ગોચર છે. તેમાં આ પુસ્તકના ગુણ અને મર્યાદા જતાવવા ઉપરાંત તેમણે એ જ પ્રશ્નને અંગે ઉદ્ભવતી, જૈન સાહિત્યના ગુણ અને તેની મર્યાદાની ચર્ચા કરી છે. બન્ને લેખકોએ જાતે જૈન દોવા છતાં, જૈનોની ફટલીક પ્રગતિવિષયક રીત અને રીતો તરફ ગોચર રીતે ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

આ પુસ્તક ક્ષત્રીની ઉદ્યમશીલતાનો સારો નમૂનો છે, અતે તેમનાં ખીજાં પુસ્તકો પેંડે, આનાથી એક મારા આકરમન્યનો ઉમેરો થાય છે. અંદરનાં ચિત્રોથી પુસ્તક વધારે ઉપયોગી અને દિગ્ધર્મી બન્યું છે.

આ પણ હજી દાનિદાસ નથી, દાનિદાસની સાગરી છે. અને કાઈ લેખક આનાથી દાનિદાસ લખવા પ્રેરાય એવી આશા રાખીએ.

રેજનીશી

૩૦-૮-૩૪ : હિંદી સૈન્યમાં વીરથી વધુ વર્ષ સુધી ધર્મશુદ્ધ તરીકે કામ કરનાર દેવરનંદ એલેક્ઝાન્ડર ફેરિયારનું અવસાન; જર્મનીમાં હિટલરનું નવું ફરમાન—પર્યેસ વર્ષથી ઉપરની ઉંમરના કુંવારાં યુવકો અને યુવતિઓને નહેર અગર ખાનગી મોહરીમાંથી ખસતરફ કરવાં; મુંબાઈના રોક સ્વ. મંગસુખલાલ અગરલાલની મિલકતના ટ્રસ્ટીઓએ—તેમાં સરદાર પટેલ પણ એક છે—પ્રાંતીજમાં છાત્રાલય બાંધવા માટે રૂપિયા પંદર લાખ આપ્યા; કપડવંજ હાઈસ્કૂલમાં પટેલી હટતાલનું યથેચ્છ સમાધાન નિષ્ફળ નીવડવાથી વિદ્યાર્થીઓએ નિરજાળ છોડવા માંડી.

૩૧-૮-૩૪ : સરહદના ગાંધી શાંતિનિકેતનની મુલાકાતે; આયર્લેન્ડમાં ઈ. સ. ૧૯૧૬ ના બળવામાં અને ઈ. સ. ૧૯૨૨ ના આંતરવિગ્રહમાં બામ લેનારાઓ માટે પેનરાનની લેગવાઈ કરતું બિલ ત્યાંની સેનેટમાં પસાર; બાવનગર રાજ્યમાં બિલિયા અને કુંડલા મહાકોનાં પચાસેક ગામડામાં લીધે દુકાળ પડવાથી રાજ્યે રાહત માટે વીસ લાખ રૂપિયાની રકમ મંજૂર કરી; જુલાઈ માસના 'મોર્નિંગ સ્ટાર'ના અંકમાં પરદેશનાં ખેત્રોમાંથી ઉતારા આપવા બદલ મંજાવણી રૂપિયા એક લાખની નમીનગીરી.

૧-૯-૩૪ : રાજશાહીથી મળેલા સમાચાર મુજબ અવંત માનવીઓએ નહિ જોયેલું એવું પદ્મા નદીમાં બચકર પૂર—પાણીમાં રૂબેરૂ સપ્તાળખ ગામડા, લાખા પાકને બારે તુકરાન; દહેરાદૂનમાં નોંધાયેલા ધરતીકંપનો એક ધીંગો આંચકો; રૂઝવિજન યુનિવર્સિટીની નવી લાયબ્રેરીનું પાંચ લાખ પાઉન્ડને ખર્ચે બાંધાયેલું મકાન તા. ૨૨મી ઓક્ટોબરે તા. રાહેનશાહ ખુલ્લું મુકશે એવી બહાર આવેલી હકીકત.

૨-૯-૩૪ : સરદાર પટેલના જીવનકાલ પ્રસંગે રાજકોલોસ્ટાઈલ પત્રિકા બહાર પાડવા માટે રાસના નાણીતા કાર્યકર્તા શ્રી આશાભાઈ લક્ષ્મણદેવી ધરપકડ; રાજ્યમાં પસાર થયેલા કાપડા મુજબ મહીસૂર સ્ટેટમાં, જાનગર, પોરબંદર, માંગરોલ, ગોંડલ, સિરમુર, કોશ, અલાલમાં અને પાલણપુર એટલાં રાજ્યોમાં બનેલી દીવારાણીની આધાન સામે મુકાયેલા પ્રતિબંધ.

૩-૯-૩૪ : લારખાના પોસ્ટ ઓફિસમાં થયેલા જળરો મરણ—એક વિદ્યાર્થીને ટપાલ નાખતો થયેલી હત; અમેરિકામાં મિલહટનાલની શરૂઆત.

૪-૯-૩૪ : શ્રી. રામદાસ ગાંધીની નાદુરુપ તબિયત દોવાથી હવાફેર માટે અમદાવાદમાં—શ્રી કરતુરળા પણ તેમની સાથે આગ્યાં છે; ઓરિસ્સામાં પેશનો સુધ્ધનાં વાદળ—દરોહિયન લશ્કરની ઓરિસ્સા સરહદ તરફ દવાનથી; જામુઆ નદીને પદપ્રદ કરવા વિશેનો સરકારે કરેલો હુકમ.

૫-૯-૩૪ : સરહદના ગાંધીની કલકત્તાની મુલાકાત વખતે સહેર તરફથી માનખવ આપવાનો અને તેને અંગે રૂપિયા પાંચસો ખર્ચ કરવાનો કલકત્તા કોર્પોરેશને ફરિવ પસાર કર્યો; અમેરિકાની હટતાલનો વિફરતો નતો મામલો—તેણે લાખ ઉપર થયેલી દરનાબિયા-ઓની સંખ્યા.

૬-૯-૩૪ : અગામી મહાસાના મુંબાઈ ખાતેના અધિવેશનના નક્કી થયેલા દિવસો—તા. ૨૬-૨૭ અને ૨૮ ઓક્ટોબર; દેશમાં ગ્રામીણ નટક ટૂંકીનેના બપોરે અક્કમાન—તેણેનાં મરણ, ચાલીસથી વધુને હત, રબ્બાઓને કચ્છરપાળ.

૭-૯-૩૪ : પાંચજ ગેન્ડા કેરામાં નવને જાનરેશનિઝાલ અને વીરને ત્રણથી દસ વર્ષ સુધીની અન.

- ૮-૯-૩૪ : ન્યુયોર્ક પારે ' મોરે દેસલ ' નામની સ્ટીમર ઉપર પીળળી પડતાં કાયકર હોનારત યયાળી બહાર આવેલી હકીકત; શ્રી. દત્તાત્રય બાળકૃષ્ણ કાલેલકરે શુભરાત વિદ્યાપીઠ સામે મતભેદ ધરાવે છે તથા તેઓ શુભરાત છાંટે છે એવી બહાર આવેલી હકીકત; વર્ધામાં ગાંધીજી તથા માલવીયજી વચ્ચે થયેલી ચર્ચા.
- ૯-૯-૩૪ : શુભરાત વિદ્યાપીઠમાંથી આપેલા રાજનામા વિષે અને શુભરાત છાંડવાના પેતાના ઠરાવ વિષે શ્રી. દત્તાત્રય બાળકૃષ્ણ કાલેલકરે બહાર પાડેલું નિવેદન; મહાસભાની સ્વાગત સમિતિના સામાન્ય મંત્રી શ્રી. આયોદ્યજી અકુરલાકરે રાજનામું આપેલાની બહાર આવેલી હકીકત; જાપાનમાં સર્વસોજી શહેરને આગ લાગતાં ૪૦૦ મકાનો બસીનેશ્વર.
- ૧૦-૯-૩૪ : માલવીયજીના રાષ્ટ્રીય પક્ષ તથા પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ વચ્ચે સમાધાની ન થઈ-પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ તરફથી વહી ધારાસભા માટે જલ્દી કરવામાં આવેલા ઉમેદવારો-પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ અને કારોબારી સમિતિની સંયુક્ત સભાની બેઠક; સર મહમદ યાકુબનો મૌ. શૌકત-અલી સામેનો વાંચે કાયમ રખાયાથી મૌ. શૌકતઅલીનું નામ વહી ધારાસભા માટેના મતદાર વિભાજના મતદાર મંડળમાંથી રદ થયાની બહાર આવેલી હકીકત.
- ૧૧-૯-૩૪ : જાણુઆ નરેશને તેમના ગેરવહીવટના કારણે રાજ્ય બહાર રહેવાના ફરમાન વિષે હિંદી સરકારની બહાર પડેલી સત્તાવાર માદી; સામ્યવાદી પ્રવૃત્તિઓના કારણે પંજાબમાં કેટલીક સંસ્થાઓ સરકારે ગેરકાયદેસર જાહેર કરી-અમૃતસરમાં કેટલાંક મકાનોની લેવાયલી જલ્દી.
- ૧૨-૯-૩૪ : બંગાળના બર્નર્ડ ઉપર ગોળી છાંડનારઓ સામેના કેસનો મુકદ્દમા-૩ ને ફાંસી, ૨ ને ૧૪ વર્ષની કેદ, ૧ ને ૧૨ વર્ષની સજા કેદની સજા; અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિમાં શુભરાત તરફથી શોકલાનારા ૧૨ પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી; આયર્લેન્ડમાં વાર્ષિક મહેસૂલી કર વરૂદ કરવા સંબંધમાં બેફોરમાં ફેલાયેલા અસંતોષના કારણે થયેલું તોફાન, જાણુઆની સ્ટેટ કાઉન્સીલના પ્રમુખ તરીકે કુવર ફુલિપર્સિડજીની નિમણૂક; ફાગવારાના બાપા રાજભાદ્રી દેવીઓનો છૂટકારો.
- ૧૩-૯-૩૪ : રૂ. ૧૬૦૦૦ નો ગોટાળો કરવાના આરોપસર નિઃશ્રમ અને હૈદાબાદની પોસ્ટ ઓફિસના જનરલ પોસ્ટ માસ્ટરની મુબઈની જનરલ પોસ્ટ ઓફિસમાંથી ધરપકડ.
- ૧૪-૯-૩૪ : સંયુક્ત પ્રાંતની મહાસભા સમિતિના મંત્રીપદેથી શ્રી. રૂશી આહમદ ફિરવાઈએ આપેલા રાજનામાની બહાર આવેલી હકીકત; શ્રી. શરદચન્દ્ર બોઝ પેતાની સામેના આરોપો પુરવાર કરી આપવા માટે સરકારને કરેલું આહવાન; વેનીસમાં મુસોલિની અને એસ્ટ્રિટ-ચન નેતા વચ્ચે શુભ મંત્રણ; સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે વરાઠ પ્રાંતિક સમિતિની ૯મી સપ્ટેમ્બરની બેઠકનું ગેરકાયદેસર કરાવેલું કામકાજ.
- ૧૫-૯-૩૪ : કલકત્તામાં શ્રી. જે. એમ. બસુના પ્રમુખપદે અત્યાચાર વિરોધક પરિવહની મળેલી બેઠક; હિંદી મહાસભાની સ્વાગત સમિતિના સંયુક્ત ખત્તનચી શ્રી. મૂલરાજ કરસનદાસે તીવ્ર મતભેદના કારણે પેતાની જગ્યાનું આપેલું રાજનામું; શાહ અમીનુલ્લાહને હિંદમાં આવવાની પરવાનગી ન મળી એવી બહાર આવેલી હકીકત; અમરેલીના ૫૦ વર્ષના ખુદાનું એક બાળા યાચેનું લગ્ન સુવકમંડળના પ્રયાસથી અટક્યાની બહાર આવેલી હકીકત.
- ૧૬-૯-૩૪ : શ્રી. શરદચન્દ્ર બોઝ હિંદી સરકારને લખેલો બહાર આવેલો પત્ર; અમદાવાદમાં કાળુપુર જિલ્લા મહાસભા સમિતિની કચેરી ખુલ્લી મૂકવાની તથા રાષ્ટ્રવૃજ્યવંદનની ડો. ચંદુ-લાલ દેસાઈના હાથે થયેલી ક્રિયા; અમદાવાદમાં શુભરાત સાહિત્ય સભાની વાર્ષિક સભા-નવા વર્ષની કારોબારી સમિતિની થયેલી ચૂંટણી; આયર્લેન્ડમાં હુલ્લટખોરોને વિખેરી નાખવા માટે પોલીસે કરેલા ગોળીબાર; સરદાર વલ્લભભાઈએ વર્ધા મુકામે મહાસભાના ગદ્યારનગરનો નાખેલો પાવો; વરાઠના સત્યાગ્રહી શ્રી. લવાનભાઈની દબરોની મિલકત ૬૬૦૦ માં હરાજ થયાની બહાર આવેલી હકીકત; અંકલેશ્વરમાં સળ ડીવીઝનલ

મેનિસ્ટ્રેટ સુલેહ નળવવાનું નજીવી, સરિયામ નેજનો રસ્તો જાંધ યવાથી નજીલા
અગ્રાના પશ્ચિમી, ધાર્મિક ક્રિયા અથવા વસ્ત્રોના કારણે મરે જાહેર પારેજો મનાઈ હુકમ.

૧૭-૬-૩૪ : પોતે મહારાજામાંથી નિવૃત્ત થયા છતાં છે તેનાં કાણે દર્શાવતું ગાંધીજીએ વર્ધામાંથી
બહાર પડેલું લાંબું નિવેદન; અમેરિકામાં વિદેશો મિલ હડતાલનો મામલો-ન્યૂયોર્કમાં
નહેર થયેલો લશ્કરી, કાયદો-હડતાલિયાઓ તથા રિપાઈઓ વચ્ચે રમખાણ.

૧૮-૬-૩૪ : ગાંધીજીના નિવેદનથી મુંબઈના મહારાજાવાદીઓમાં ફેલાયેલી સનસાતી; સરકારે અમ-
દાવાદ યુનિસિપાલિટી પાસે ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું મકાન પોતાને પાછું સોંપવની કરેલી
માગણીની બહાર આવેલી હકીકત; અલ્લાહાબાદમાં શ્રી કમલા નહેરુની બંધી સંદર્ભે;
ભયંકર આગથી અલ્લાહાબાદનું નોમગામ ભસ્મીભૂત; કાનપુરમાં ગાંધીજી સામે કાળા વાવડાનો
દેખાવ કરનાર સનાતનીને ૩. ૩૫ના દંડની થયેલી સજાની બહાર આવેલી હકીકત; રાષ્ટ્ર-
સંઘમાં ૩૫ વધુમતે રોમિયેટ રચિયાનો સ્વીકાર; ચોરીશીથી સ્વીકારેલાં મોંબ
વગેરે પદાર્થો દાખલ કરવા સંબંધી નર્મનીએ સ્વીકારેલી માંગેલી મારી.

૧૯-૬-૩૪ : સર ઓસ્બોર્ન સમીતે ઈમ્પિરિયલ બેંકની બોર્ડની સમનથી હિંદની રીઝર્વ બેંકના
પ્રથમ ગવર્નર થવાનું ગવર્નર-જનરલ-ઈન-કાઉન્સિલનું સ્વીકારેલું નિમંત્રણ; મુંબઈમાં
જુગારીઓનો પોલીસ ઉપર હુમલો તથા પોલીસનો તેમની સામે ગોળીબાર; અમદા-
વાદમાં શ્રી. દેવીદાસ આધી તથા શ્રી. નયરામદાસ દોલતરામનું અગ્રમન; રોયનમાં
દારૂગોળો બનાવવાની સંપૂર્ણ લેબોરેટરીનો લાગેલો પતો-યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીની
ધરપકડ; બંગાળના ગવર્નરની સ્પેશિયલ ઉચલાવી પાટનાના કાવતરા સંબંધમાં એક
બંગાળી યુવકની ધરપકડ.

૨૦-૬-૩૪ : દક્ષિણ હિંદમાં એક ભેટી વ્યક્તિ પોતાને હનૂમાનનો અવતાર કહેવડાવી રથળે રથળે
પોતાના પૂજારીથી મકાનને આગ લગાડતા હોવાની બહાર આવેલી હકીકત; વિરોધમાં
સાગ્યવાદી અળવળના સંબંધમાં ૮૦ નજીવી ધરપકડ; અલ્લાહાબાદમાં શ્રી કમલા
નહેરુની ચિંતાનવક રિયતિ; બિહાર મદતીકંપ ફંડ બંધ કરવા સંબંધીની સરકારની
નહેરોત; ગાંધીજી અને અખિલ હિંદ પક્ષતરફ મંડળના મંત્રી મિ. થવાટિ વચ્ચે
હરિજનોને વડી ધારાસભામાં ગોઠવવા સંબંધી પ્રત્યવહાર સાધ્યાનો બહાર અવિલી
હકીકત; દક્ષિણ અમેરિકામાં ભયંકર મદતીકંપથી ૩ ગામો નર્મીનહોત, ૯ નાં મરણ
તથા ૨૦૦ ધાયત.

૨૧-૬-૩૪ : નવપાનમાં ભયંકર વાવાઝોડથી સંખ્યાબંધ જનોની ખુવારી-સંખ્યાબંધ મકાનો
નર્મીનહોત-ઉચલી પડેલી ૧૦ ફેલેવે ટ્રેનો તથા ઓસાકા શહેર નળમય થઈ ગયું;
બ્યારામાં મેનિસ્ટ્રેટ કામદાર નેતા મિ. પાંગરકરને હુકમબંધ મરે જો માસની કેદ અને
૩. ૫૦ દંડ અથવા ૧૫ દિવસ વધુ કેદની કરેલી સજા; મૌ. શૌકતઅલી સાન શહેરોના
મતદાર મંડળમાંથી વડી ધારાસભાની બેઠક માટે ઉમેદવારી કરવા માગે છે એવી બહાર
આવેલી હકીકત.

૨૨-૬-૩૪ : હિંદમાંની ત્રણ બ્રિટિશ રિપિંગ કંપનીઓના માલિકો અને સિધિયા સ્ટીમ નેવીગેશન
કંપનીની વતી મિ. પાટલવંદ હીસવંદ વચ્ચે ચાલેલી મંત્રણાના પરિણામે સિધિયા સ્ટીમ
નેવીગેશન કંપનીને લાભકારક કોર થયાની બહાર આવેલી હકીકત; રેંગડાસની પાસે
મેસફેલ્ટ કોલિયરીમાં એકાએક ધડાકો થતાં ૧૦૦ માણસોનાં મરણ; નવપાનમાં વાવા-
ઝોડથી ૨૩૫૦ મરણ દુખી ગયાના, ૧૬૬૧ મરણ થયાના, ૫૪૪૪ ને હન થયાના
તથા ૫૬૨ ગૃમ થયાના બહાર આવેલા સમચાર; દક્ષીણમાં ફાટી નીકળેલા બળવાને
અંગે ૧૫૦૦૦ માણસોની ધરપકડ થયાની તથા બોંબ દારૂગોળની ત્રણ થતાં ૫૫૦
મકાનો નાશ પામ્યાની બહાર આવેલી હકીકત; ગાયની કનસ સામેના ચિરોપ તરીકે

ભદ્રાબાદમાં પટેલી હડતાલ; જર્મની, હોલેન્ડ અને સંસ્થાનો વચ્ચે સમાધાની થયાની ખબાર આવેલી વીગત.

૨૩-૬-૩૪ : તળિયતના કારણે સમતી મુદત પૂરી થતાં પહેલાં વેલાર જેલમાંથી શ્રી કમલાદેવી મદોપાધ્યાયનો છૂટકારો; બેલગમ બ્રિટિશ મંત્રી ગામ પાસે કૃષ્ણા નદીમાં હોડી ફેંપી ગયાની હોનારતને અંગે પૂનાના ૫૦૦ માણસોનાં મૃત્યુ થયાની ખબાર આવેલી હકીકત; સાબરમતી નદીએ ત્રણના લીધેલા ભોગ; પં. જવાહરલાલે અદલાદાબાદના આનંદબુવનમાં શ્રી કમલા નહેરુની લીધેલી મુલાકાત; અમેરિકામાં કામદારોનાં મંડળ યુનાઇટેડ ટેક્સ્ટાઇલ તથા આગેવાનોએ હડતાલનો અંત લાવી કામે ચડી જવા માટે સૂચના કરતું બહાર પાડેલું નિવેદન; અમદાવાદમાં શુભરાતના રાજસ્થાની કાર્યકરોની મળેલી રાજ્યને નાતાલની રત્નઓમાં શુભરાત રાજસ્થાન પ્રેમ પરિવર્તન પ્રથમ અધિવેશન અમદાવાદમાં બરવાનો પસાર કરેલો ઠરાવ; જાપાન અને રશિયા વચ્ચેના હથેલીની સમાધાની વિષે બહાર આવેલી વીગત; જલ્લાપુર તાલુકાના કંદેર જામમાં પાતરામાં સાપ બફાઈ જવાથી એક આખા કુટુંબનું મરણ થયાની ખબાર આવેલી હકીકત; નંગમલખમ (મદ્રાસ)માં દ્રોપદી અમ્માના તહેવારોને લગતી અગ્નિ ઉપર આલવાની વિધિ દરમિયાન છ માણસો દાહવાની તમા બેનાં મરણ થયાની ખબાર આવેલી હકીકત.

૨૪-૬-૩૪ : અણિ-કેન્કર કરાર જેની રૂઝમે ડેમોક્રેટિક પક્ષે વડી ધારાસભા માટેની આગામી ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી બહાર પાડવા નહિ એવું કબૂલ કરવામાં આવ્યું હતું તેને રદ કરવાનો ડેમોક્રેટિક કેબિનેટ પક્ષની કારોબારી કમિટીનો નિર્ણય; શીવકર બોબ કેસના ચૂકાદામાં હાવરાના મેજિસ્ટ્રેટ બેને પાંચ વર્ષની તથા એકને છ વર્ષની સજાત કેદની કરેલી રાત; દાદામમ્માં એક દોષણે શિંગડાવાળા વિચિત્ર બાળકને જન્મ આપ્યાની ખબાર આવેલી હકીકત; રતલામમાં બે રાજદ્રોહીઓની ધરપકડ થયાની ખબાર આવેલી હકીકત; શ્રી કમલા નહેરુની માંદગીના કારણે શ્રી. જવાહરલાલ નહેરુને મુક્ત કરવા સંબંધી સીમલા અને નૈનીતાલ વચ્ચે આલેલા સંદેશની ખબાર આવેલી હકીકત; કુમવારમાં કપૂરથલાના શાસનવિરોધમાં અનશન કરતાં શુકતુરી નામના ૬૦ વર્ષના સત્યાગ્રહીનું અવસાન—સત્યાગ્રહમાં રાત પામેલા હિંદુ શિષ્ય નેતાઓને કાળા પાણીની સત્ત થયાની ખબાર આવેલી હકીકત; “લોડર”ના તંત્રી ગિ. સી. વાચ, ચિંતામણિને તેમાં પ્રગટ થયેલા ફટલાક લેખો માટે અદલાદાબાદની વડી અદાલત તરફથી મળેલી નોટીસ; ૧૭ પ્રાંતિક સમિતિઓએ આવતી મહાસભાના પ્રયુજ તરીકે બાપુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને ચૂંટવાની કરેલી ભલામણની ખબાર આવેલી હકીકત; સરદાર વલ્લભભાઈ અમદાવાદમાં આવવાના દોષાથી તેમના સ્વાગત માટે અમદાવાદમાં ગર થયેલી તૈયારીઓની ખબાર આવેલી વીગત; વીર-બૂમ રાજદ્રોહ કેસમાં ૨ જાણે ૧૨ વર્ષ સુધી કેસનિકાલની, ૧ જાણે ૧૦ વર્ષ સુધી સજાત કેદની, ૧ ને ૭ વર્ષની સજાત કેદની, ૫ ને ૬ વર્ષની સજાત કેદની તથા ૮ જાણે ૪૫ વર્ષની સજાત કેદની થયેલી સત્ત; અમદાવાદમાં ૧૦૫ સ્ટોટિયાની ધરપકડ.

૨૫-૬-૩૪ : મિ. ગિરધારીલાલ અમરવાલે એક પ્રમુખ તરીકે અદલાદાબાદની અદાલતમાં પં. જવાહરલાલ નહેરુને તાત્કાલિક છાડી દેવા સંબંધમાં રજૂ કરેલી અરજ; વર્ષોમાં ગાંધીજી, સરદાર વલ્લભભાઈ તથા બાપુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ વચ્ચે મસલત; કામદારોના કાર્યકર્તા કોમરેડ હરિપ્રસાદ દેસાઈનો સાબરમતી જેલમાંથી છૂટકારો; મધ્ય પ્રાંતના ઉમેદવારો સંબંધમાં મહાસભાની પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના સામાન્ય મંત્રી શ્રી. બુલાભાઈનું નિવેદન; હિંદ અફધાન સરહદને મંત્રી મળ્યાની તથા બ્રિટીશ હિંદ અને અફધાન સરહદો વચ્ચે ચાલીઓની આપલે થયાની ખબાર આવેલી હકીકત.

ક્ર પ્ર સ્થા ન ક્ર

પુસ્તક ૧૮

આસો : ૧૯૯૭

સાગર ને સ્વાતિ

ઉછળે મહેરામણ હાથે ઉછાળતો
અન્તર તેનું આજ હેલે ચડયું,
ઉરને અંધાર તેને આંખે ઉગાડતું
સ્વાતિનું આલથી અમૃત ઝર્યું !

નાચે મહેરામણ, હેલે ચડે નીર
માછીડો કોઠ આજ બહાણે ચડે,
સપનાં સાગરનાં વીણી વીણી તે
હીરા માણેકથી તેને મટે !

ઉરને મહેરામણ મારે ચે કોઠ દી
સ્વાતિનાં નીરનાં સપનાં હતાં,
આઘા પડ્યા પણુ જગના કિનારા
માછીને કોઠ નહિ નજરે ચડ્યાં !

ઉછળે મહેરામણ, ઉછળે અશાન્ત ઉર
આઘા એ તીર કદી જોવા નહિ ? !
સપનાં મૂલવતો ગેખી માછી કો
મારો હશે અહીં જગમાં કહી ?

રત્નેહરકૃમ

કયાં છે ભાઈબીજ ?

હિંદુ સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ જેવી હોવી જોઈએ તેવી નથી. આટલાટલા વર્ષો ચર્ચા ચાલી છે, ધણાં કુટુંબોમાં ફેરફાર થયો છે, લોકમતમાં પણ ઘણો ફેર પડ્યો છે; છતાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ આજે સંતોષકારક છે એમ ન કહી શકાય. પરિસ્થિતિના દબાણથી લાચાર થયા વગર જીવનમાં કરો ફેરફાર કરવો નહિ એ જાતની મુશ્કેલી જડતા સમાજ છોડે નહિ ત્યાં સુધી આવી જ સ્થિતિ રહેવાની.

આ સ્થિતિ એટલે શું ? આ સ્થિતિ એટલે સ્વભાવનું પારતંત્ર્ય, હૃદયની દુર્બળતા, અને સામાજિક ઉન્નતિનાં શ્રેય તત્ત્વો વિષેની નાસ્તિકતા. ચાલતી પરિસ્થિતિથી અકળાયેલું મન પ્રસન્નતા મેળવવા હિંદુ આદર્શના વૈભવકાળનાં ચિત્રો દૃષ્ટિ સન્મુખ લેતાં કરવાને મથે છે, અને એ વ્યાપારમાં આપણને અત્યાર સુધી નિરાશ થવું પડ્યું નથી. મદાલસા, મેનાવતી, મુમિત્રા, વિદુલા કે જીમ્પાર્ક જેવી આદર્શ માતાઓ આપણે ત્યાં છે. આદર્શ પત્નીની બાબતમાં તો હિંદુસ્તાન દુનિયાના તમામ દેશને મોખરે દબેશો રહેવાનું. સીતા, સાવિત્રીથી એમની નામાવલિ શરૂ કરવી સહેલી છે, પણ એ નામાવલિનો અંત કયાં ?

આદર્શ માતા અને આદર્શ પત્નીના દાખલાઓ આપણી પાસે ઢગલાબંધ છે, પણ આદર્શ ઋણચારિણીઓ વિષે તેમ ન કહી શકાય. પ્રાચીન કલ્પમાં નારીને ઉપવીત અપાતું એવાં થોડાંક વચનો મુલબા, ગાર્ગી, શબરી અને આત્રેયી (?) એટલા જ લોકવિશ્રુત દાખલાઓ છે. વેદવતી, ધતત્રતા, વડવા, શુતાવતી વગેરે નામો તો નામો જ રહ્યાં છે. મોક્ષ એ જ પરમ પુરુષાર્થ માનનાર ઋણચારિણી સ્ત્રીઓના આટલા ઝોઝા દાખલા હોય એ સ્થિતિ શોભારૂપ નથી.

સ્ત્રીઓનું સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય પણ ન્યાં કખૂલેલું નથી ત્યાં પારલૌકિક સ્વાતંત્ર્ય એટલે કે મોક્ષ વિષે ઉત્સાહ કોણ ધરાવે ? હિંદુ, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ અને મુસલમાની ધર્મમાં પરલૌક-પ્રાપ્તિની બાબતમાં સ્ત્રીઓની શક્તિ વિષે ઓછીવત્તી શંકા જ બતાવેલી છે. આર્ય આર્તદ યુદ્ધ લગવાનને સીધેસીધા પ્રશ્નો જવારે પૂછ્યા ત્યારે બુદ્ધ લગવાને આખરે કબૂલ કર્યું: 'નિર્વાણ મેળવવું એ સ્ત્રીઓને માટે અશક્ય નથી.' આ પ્રસંગ વિષે કુમારસ્વામી જેવા આધુનિક સંસ્કારી પુરુષ પણ આપણને પૂછે છે કે શું એ વાત સાચી નથી કે દુનિયાદારીની વૃત્તિ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં વધારે છે ? અંકિમચંદ્ર પણ 'આનંદમઠ'માં અરુપદ રીતે સૂચવે છે કે મોક્ષધર્મ સાથે સ્ત્રીઓને હાડવેર છે.

આવી ન્યાં માન્યતા હોય ત્યાં આદર્શ ઋણચારિણીઓનો ફાલ ઝોઝો જ રહેવાનો ને ! અને મોક્ષપ્રાપ્તિની ઇચ્છા જ ન્યાં મોળી હોય ત્યાં ઋણચર્ય જેવી કઠિન દીક્ષા લેવાનું કોને સૂઝે ? (યદિચ્છંતો વ્રજાચર્ય ચરન્તિ.)

તેડપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ એમ કહી ગોપીજનવલ્લભ શ્રીકૃષ્ણે શુદ્રો સાથે સ્ત્રીઓને પણ આશ્વાસન આપ્યું. પણ લગવાને કોઈ આદર્શ ઋણચારિણી કેળવી હોય તો પુરાણકારોએ એની નોંધ લીધી નથી.

વીરમાતા, વીરાંગના, વીરકન્યા એવા બહાદુરીના આદર્શો આપણે ત્યાં પૂરતા નથી, તો એ ધણા છે. નૃત્યસ્વિંતામાં એકલી દ્રૌપદી અને ઝાંસીની લક્ષ્મીબાઈ આપણી વ્યાગળ હોય તો એ આપણા સમાજનું મુખ ઉજળવળ કરવા માટે બસ છે.

આદર્શોના પ્રકારમાં એક બાણ માત્ર આપણને અતિશય માન્યા વિના ન રહે એવી છે. ગૃહસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસ, મોટા મોટા ગ્રંથો અને અવિભક્ત કુટુંબો, ગમે તેનું વર્ણન વાંચો અને આદર્શો તપાસો. આપણે ત્યાં આદર્શો ભાઈબહેનનાં ચિત્રો નથી જ એમ દલીલો તો ચાલે. શ્રી ભગવાને સુલકા કરતાં પણ દ્રૌપદીનું વીરાપણું વધારે દર્શ્ય એ એક ઉર્જવળ દષ્ટાંત છોડી દઈએ તો બાકી શું રહ્યું ? મહેન્દ્ર અને સંધ્યમિત્રા એમને આદર્શ શ્રીશંકરી કહી શકીએ, પણ એમણે કંઈ આદર્શ અંધુભગિનીનો દાખલો બેસાડ્યો છે એમ ન કહી શકાય. આદર્શ અંધુભગિનીનો વિચાર કરતાં ભગમજા સાથે એમનું સ્મરણ નથી થતું. આવ અને આપ કવિ વાલ્મીકિને પણ માનની છબ્બનના બધા ગ્રંથોમાં સ્મૃત્યા, પણ એક ભાઈ-બહેનનો આદર્શ ચિતરવાનું સ્મૃત્યું નહિ. અરે, પેલી ગિયારી શાન્તાનો પણ ઉપયોગ કરતાં ન આવડ્યો. પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં અંધુભગિનીનો આદર્શ રૂઢ થયેલો કયાંયે બેવામાં નથી આવ્યો, એટલું જ નહિ પણ કલ્પિત સાહિત્યમાં પણ આપણા કવિઓએ ભાઈબહેનનો ઉર્જવળ આદર્શ ચિતરવામાં પોતાની પ્રતિભાનો ઉન્નય કયાંયે બનાવ્યો નથી. મત્રાટ શ્રીદર્પ એની બહેન રાજ્યશ્રીને હોડવવા જંગલમાં દોડ્યો છે એ પ્રેમજ પ્રસંગ અન્ય દેશના કવિઓના હાથમાં આવત તો કાણ જાણે એને લઈને એમણે કેટલાંય અમર કાવ્યો લખ્યાં હોત !

આપણા કવિઓએ આ અક્ષમ્ય પ્રમાદ શા કારણે કર્યો હશે ? જોને ભાઈ નથી એવી કન્યા નેકે પરણતું પણ ન નેઈએ, એમ કહેનાર આપણા શાસ્ત્રકારોએ પણ ભાઈબહેનના સંબંધ પાછળ પોતાની ધર્મશુદ્ધિ દાવવી નથી. આનું કારણ શું હશે ? આશ્ચર્યવાદ ? છોકરી આદર્શ વરસની થાય તે પહેલાં જ પરણીને માસરે જાય, પછી ભાઈબહેનના સંબંધના વિદાસને અરકારા કયાંથી રહે ? પણ આપણે ત્યાં પહેલેથી કાંઈ આશ્ચર્યવાદ યતો નહોતો. વેદમાં યમયમી એ પ્રખ્યાત યમકનો કાવ્યમય ઉલ્લેખ છે. યમ મરી ગયો અને યમીનાં આંસુ દેશે ખૂટે નહિ. બધા દેવોએ યમીને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એનું સાંત્વન થાય નહિ. અંતે દેવોએ રાત્રિ નિર્માણ કરી. રાત્રિ ચીતી અને યમી ભાઈના મરણનું દુઃખ કાંઈક વિસરી. એ રાત્રિ પછી જ આજ અને કાલ એવા બેદ શરૂ થયો. તે પહેલાં હમેશાં આજ જ રહેતી.

વેદોએ યમયમીનો અંધુભગિનીનો પ્રેમ તો સરસ વર્ણવ્યો, પણ તેમણે એ રૂપક સાવ ચૂંધી નાખ્યું છે. સંભવ છે કે એ કારણે આપણા કવિઓ જો એકવાર વિરમ થયા તે પછી એમને ભાઈબહેનનો કાવ્યમય અને આધ્યાત્મિક સંબંધ ચિતરવાનો ઉત્સાહ જ ન રહ્યો. કવ્ય અને દેવવાનીના સંબંધમાં પણ મામલો એમ જ વણસી ગયો. અને કવિઓ ભાઈ-બહેનના પવિત્ર સંબંધ વિષે નારિતક થયા હશે. યુગો થયાં ભારતવાસીઓ દરવેળે ભાઈબીજનો તહેવાર ઉજવતા આવ્યા છે, છતાં એકે કવિને ભાઈબહેનના સંબંધને પ્રાધાન્ય આપી મહાકાવ્ય લખવાનું સ્મૃત્યું નથી.

નિરાશ થયેલું મન બ્યારે હતારા દષ્ટિ લોકસાહિત્ય તરફ ફેંકે છે ત્યારે તે આનંદ-શ્રવણી બીની થાય છે. ભાઈબહેનનો સંબંધ અનાદિ છે, હૃદયસહજ છે, સાર્વભૌમ છે. લોકહૃદય એને કેમ ભૂલે ? લોકગીતોમાં અને લોકવાનિઓમાં ત્યાં જુઓ ત્યાં ભાઈબહેનના મીઠા સંબંધનાં સંભારણાં વેરાયેલાં છે. લવિખનો આમાગિક આદર્શ ઘડનારા આજના કવિઓ ! આ અણખેડેલા ક્ષેત્ર તરફ દષ્ટિ નાખો, અને સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના આ એકમાત્ર નિર્વિકારી, નિષ્કામ અને સમાન સંબંધને ચિતરવામાં તમારું શક્તિસરસ પરચો.

હતાચેય બાલકૃષ્ણ કાલેસકર

દુનિયાનો સોનાનો સંગ્રહ

૬. સ. ૧૯૩૦ માં સિવરપૂલના એક રૂના દલાલની પેઢીએ અમેરિકાના ટેક્સાસના રૂબરૂના પ્રમુખ ઉપર નીચે પ્રમાણે કાગળ લખ્યો હતો:

“આ મોસમમાં અમે અમેરિકન રૂ ઝાંચું ખરીદી શકીએ તેમ લાગતું નથી. બીજા દેશોની સરખામણીમાં એ રૂ અમને મોંઘું પડે છે. આ ઉપરાંત જે દેશો અમારો માલ મંગાવતા હોય તેવા દેશો સાથે વેપાર કરવો એ અમારા દેશને વિશેષ લાભકર્તા છે. અમારા મત પ્રમાણે અમેરિકાએ દુનિયાના અર્ધા ઉપરાંત લાગના સોનાને પોતાની મધ્યસ્થ શરણી સંસ્થામાં ગંધરી રાખીને ચાલુ દેશપરદેશના વેપારી વહેવારને નુકસાન પહોંચાડ્યું છે, અને તેથી દરેક દેશમાં ભાવો ગગડી ગયા છે એટલું જ નહિ પણ કાચા માલ અને તૈયાર માલની દેશપરદેશની આપલે પણ અટકી પડી છે. અમે હવે એવી રીતે વધુ સોનું સંગ્રહિત થાય એ સાંખી શકીએ તેમ નથી, અને તેથી જે દેશો અમારી સાથે માલની જૂથથી આપલે કરે તેની સાથે જ અમારો વેપાર ખિલવવો વાજબી ધારીએ છીએ.

“કાચો માલ અને બીજા આયાતો પેટે તૈયાર માલની નિકાસ ઉપર જ અમારા દેશનો આધાર છે. બીજા કોઈ રીતે અમે અમારી આટલી મોટી વસ્તીને નભાવી ન શકીએ.

“અમારી એવી માન્યતા છે કે વેપારઉદ્યોગની હમણાંની મુશ્કેલીઓનું મૂળ કારણ કુદરતી રીતે ચાલતા વેપારના વહેણમાં સરકારની દખલગીરી છે.”

ઉપર જણાવેલા પત્રના ફકરા ઉપરથી હાલના વેપારઉદ્યોગની સ્થિતિનો ચોક્કસ ખ્યાલ, ઘટ્ટાને, પણ આપી શકીએ. એ કે હિપરેટ પત્ર સ. ૧૯૩૦માં જણાવે છે, તે છતાં પણ તે હાલના સંજોગો વર્ણવી રહ્યો છે. અમેરિકા એ આફ્રીકાનો ઇનકાર કરે છે અને જણાવે છે કે જૂન ૧૯૧૪ થી જૂન ૧૯૨૯ સુધીમાં એનો સોનાનો જથ્થો ૨,૪૩,૩૦,૦૦,૦૦૦ ડોલર જેટલો વધ્યો, ત્યારે બેકોએ એ દરમિયાન વેપારને ૩૭,૬૮,૫૦,૦૦,૦૦૦ ડોલર જેટલી વધુ આંટની સગવડ આપી. આવા આંકડા બતાવી અમેરિકા એમ પુરવાર કરવા માગે છે કે એક ડોલર જેટલું સોનું અનામતમાં વધવાથી વેપારને ૧૫૩ ડોલર જેટલી વધારે આંટની સગવડ મળે છે; આથી કરીને અનામત સોનાનો જથ્થો વધવાથી ભાવો ઘટવાનો નહિ પણ વધવાનો સંભવ છે. ૧૯૩૦માં અમે તે સ્થિતિ હોય પણ વેપારઉદ્યોગની મંદી તો આજ સુધી પણ ચાલુ જ છે. ૧૯૩૦માં પણ જે દેશોમાં સોનાનો જથ્થો વધ્યો તે દેશોમાં ભાવો વધ્યા જ છે એવું કાંઈ નથી.

ઉપરના કથનને પૂર્તિ કરવાને માટે જ લુદાલુદા દેશની સોનાની અનામત જમાના આંકડાઓ ૧૯૧૨ અને ૧૯૩૦ના નીચે આપ્યા છે અને તે દરેક દશ લાખ ડોલરના આંકમાં છે:—

ડિસેમ્બર

૧૯૩૦

૧૯૧૨

૧૯૩૦

ગ્રેટ બ્રિટન	...	...	...	૩૬૫	...	...	...	૭૬૮
ફ્રાન્સ	...	...	...	૬૧૬	...	...	...	૧૭૨૭૦
જર્મની	...	...	...	૨૧૩	...	...	...	૬૨૪
અમેરિકા	...	...	...	૧૪૬૫	...	...	...	૪૧૭૮
જાપાન	...	...	...	૧૨૬	...	...	...	૪૩૪
હિંદુસ્તાન	...	...	...	૧૨૪	...	...	...	૧૨૮

ઉપરના આંકડાઓને આધારે ૧૯૧૨થી તે ૧૯૩૦ સુધી એ છઠ્ઠે દેશોમાં વધેલી સોનાની અનામતના ટકા અને ૧૯૧૩માં ૧૦૦નો આંક મૂકી ચીન્નેના ભાવને હિસાબે ૧૯૩૦માં એ ચીન્નેનો સરેરાશ ભાવ એવો એક કોડો આપણે તૈયાર કરીએ.

દેશ ૧૯૧૨થી ૧૯૩૦ સુધી ચીન્નેની કિંમતને સરેરાશ આંક ૧૯૩૦ (Price Index)

સોનાની અનામતના વધેલા ટકા.

ગ્રેટ બ્રિટન	...	...	...	૬૪૦૪	...	...	...	૧૦૬
ફ્રાન્સ	...	...	...	૧૭૬	...	...	...	૫૫૪
જર્મની	...	...	...	૧૬૨૦૬	...	...	...	૧૨૪૦૬
અમેરિકા	...	...	...	૧૭૬૦૪	...	...	...	૧૩૩૦૮
જાપાન	...	...	...	૨૩૬૦૪	...	...	...	૧૩૬૦૮
હિંદુસ્તાન	...	...	...	૩૦૨	...	...	...	૧૧૬

ઉપરના આંકડાની સરખામણી કરતી વખતે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે ચીન્નેની કિંમતનો આંક એકસોના આંકના ઉપરથી ઘડાયેલો છે, જ્યારે અનામતનો આંક એ સેકડો ટકાનો ફરકાર બતાવે છે. દાખલા તરીકે, ચીન્નેની કિંમતનો ૧૫૦નો આંક એટલે કિંમતમાં ૫૦ ટકાનો વધારો બતાવે છે, જ્યારે એટલો જ આંક ૧૫૦ સોનાની અનામતનો હોય તો તે તેટલા ટકા અનામત સોનું વધું એમ બતાવે છે. ઉપરના કોડા ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ફ્રાન્સને બાદ કરતાં સોનાની અનામતના વધારાએ ચીન્નેની કિંમતમાં વધારો કર્યો છે, પણ અનામતનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં લેતાં તે વધારો ઘણો જૂથ જ છે, જ્યારે ફ્રાન્સમાં કિંમતનો વધારો થયો તેનું એવું કારણ આપી શકાય કે એ દેશો પોતાનું મરજી લગાઈ પહેલાંના કરતાં બહુ ઓછા ભાવે રચાયી રહ્યું છે.

૧૯૩૦ સુધીના સોનાની અનામતના આંકડાઓ આપણે અત્યાર સુધી જોયા. દવે ૧૯૩૧ થી ૧૯૩૪ સુધીનો સમય લખ્યું અને તે મારે ભુલાભુલા ૧૪ દેશોની મધ્યસ્થ સારાશી સંસ્થાઓમાં સોનાની અનામતના આંકડાઓ ફરક દશ લાખ પાઉન્ડમાં નીચે આપીએ છીએ:

દેશ	૧૯૩૧ જાન્યુઆરી	૧૯૩૨ જાન્યુઆરી	૧૯૩૩ જાન્યુઆરી	૧૯૩૪ જાન્યુઆરી
અમેરિકા	૬૦૪૦૩	૬૧૩૦૯	૬૪૭	૭૩૩૦૩
ફ્રાન્સ	૪૩૨૦૬	૫૫૪૦૪	૬૬૮૦૪	૬૨૦૦૭
ઇંગ્લેન્ડ	૧૪૫૦૯	૧૨૦૦૭	૧૧૯૦૮	૧૯૦૦૭
સ્પેન	૯૬૦૭	૮૯૦૧	૮૯૦૬	૮૯૦૭
બેલ્જિયમ	૩૯૦૨	૭૨૦૮	૭૪૦૨	૭૮૦૫
નેધરલેન્ડ્સ	૩૫૦૨	૭૩૦૨	૮૫૦૩	૭૬૦૩
સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ	૨૮૦૪	૯૩૦૧	૯૮	૭૬૦૨
ઈટલી	૫૭૦૩	૬૦૦૧	૬૩૦૨	૭૬૦૭
જાપાન	૮૫૦૪	૪૮૦૧	૪૩૦૫	૪૩૦૫
આસ્ટ્રેલિયા	૮૪૦૫	૫૧૦૮	૫૧૦	૫૦૦
જર્મની	૧૦૮૦૫	૪૮૦૨	૩૯૦૫	૧૮૦૪
સ્વીડન	૧૩૦૩	૧૧૦૩	૧૧૦૩	૧૪૦૨
પોલેન્ડ	૧૩૦	૧૩૦૮	૧૧૦૬	૧૧
ઑક્રાસોવેકિયા	૯૦૪	૧૦	૧૦૦૪	૧૦૦૪
કુલે	૧૭૫૩૦૯	૧૮૬૧૦૪	૨૦૧૩૦૫	૨૦૯૨૦૬

ઉપરના ક્રમાં ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે સ્પેન, જાપાન, આસ્ટ્રેલિયા અને જર્મનીની મધ્યસ્થ શરણી સંસ્થાઓમાં સોનાની અનામતમાં ઘટાડો થયો છે, જ્યારે સ્વીડન, પોલેન્ડ અને ઑક્રાસોવેકિયામાં અનામતમાં જાણુવા જેવો ફરફાર થયો નથી. બ્રાઝીલના બીજા દેશોની સોનાની અનામતમાં મોટો વધારો જ થયો છે. ૧૪ દેશોના ૨૦,૯૨૬ લાખ પાઉન્ડના કુલે સોનામાંથી ફ્રેંચ પાણુ વધારે સોનું અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડની મધ્યસ્થ શરણી સંસ્થાઓએ સંગ્રહી રાખ્યું છે, જ્યારે અમેરિકા અને ફ્રાન્સે બે વખતે ફ્રેંચ પાણુ વધારે સોનું સંગ્રહ્યું છે. બેલ્જિયમ, નેધરલેન્ડ્સ, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ અને ઈટલીનો જથ્થો પાણુ વધ્યો છે. લેથુદાર દેશો એટલે નાણું ધીરનારા દેશોએ સોનું વધાર્યું છે, જ્યારે હેથુદાર દેશોએ સોનું યુગ્માયું છે. આનું કારણ શું? હેથુદાર દેશોનું હેતુ, ખાનગી આસામીઓ તેમ જ સરકારને પરદેશમાંથી નાણું ઉછીનું લેવાની પડેલી ફરજને લઈને વધું અને તેથી એવા દેશોને વાર્ષિક ભરણું લેથુદાર દેશને ભરવાનું વધું; બીજું, પરદેશોમાં લીધેલાં નાણાં પેટે દેશમાં નિકાસ કરતાં આયાત વધારે યઈ; ત્રીજું, લેથુદાર દેશોમાં સરકારની નીતિને લઈને ચીજોના ભાવો ઊંચા ટકાવી રાખવામાં આવ્યા, જ્યારે હેથુદાર દેશોની પેદાશના ભાવો ઘણા જ ઊતરી જવા પામ્યા. આથી દેશોને પોતાની આયાતનિકાસના ભાવમાં પડેલા ફરક તેમ જ હેવાનું વ્યાજ બંને ભરપાઈ કરવાનાં રહ્યાં. આ બેમાંથી એક જ રીતે યઈ શકે એમ હતું: કાં તો, બીજી વધારે રકમનું હેતું કરે તો તે દેશો તરફ પોતાના સોનાની નિકાસ કરે. હેથુદાર દેશોએ સોનાની નિકાસ કરી અને તેથી અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડની મધ્યસ્થ શરણી સંસ્થાઓમાં સોનાનો જથ્થો વધ્યો અને આંટ સંક્રાંચાઈ અને બધી જગતે વેપાર મંદો પડી ગયો. હેથુદાર દેશોએ પોતાની આયાત ઘટાડી, જેને લઈને જે દેશોએ

નાણું ધીરેધી તેના પરદેશનો વેપાર તેમજ ઉદ્યોગોને ધોડા પહોંચ્યો. કારણ, દેણુદાર દેશોએ એમનો માલ લીધો નહિ. આ પ્રમાણે વેપારની મંદીનું ચક્કર ફર્યા જ કરશે, ત્યાં સુધી લેણુદાર દેશો પોતાનો માલ વેચવાનું અને બીજા દેશોમાંથી આયાત અટકાવવાનું દબાણ ચાલુ રાખશે. અમેરિકાએ લાવો વધારવાને કરેલી અધાગ મહેનત છતાં આખી દુનિયાના લાવો તુરંતમાં સુધરે એમ આજે તો દેખાતું નથી.

દક્ષિણ આફ્રિકાના મુલ્તહી જનરલ સ્મટ્સે એવા અર્થનું કહ્યું છે કે ને, દુનિયામાં સોનાનો જથ્થો વધે તો ચીન્નેના લાવો એની મેજેજ વધે. આ કથન ખોટું છે એમ પુરવાર કરવાને નીચેનો કોડો આપ્યો છે, જેથી જણાશે કે સોનાની અનામત ઓછી થતાં લાવો વધ્યા છે અને સોનું વધતાં લાવો ઘટ્યા છે.

	સોનાની અનામત	લાવોનો આંક	સોનાની અનામત	લાવોનો આંક	સોનાની અનામત	લાવોનો આંક	સોનાની અનામત	લાવોનો આંક
દેશ	લાખ	૧૯૩૧	૧૯૩૨	૧૯૩૩	૧૯૩૪			
પાઉન્ડ								
અમેરિકા	૬૦૪૩	૧૦૪.૬	૬૧૩૯	૯૨.૦	૬૪૭૦	૯૪.૫	૭૩૩૩	૧૦૩.૪
ઇંગ્લંડ	૧૪૫૯	૮૯.૩	૧૨૦૭	૮૬.૧	૧૧૯૮	૮૬.૯	૧૯૦૭	૯૦.૪
જાપાન	૮૫૪	૧૧૫.૬	૪૮૧	૧૨૧.૭	૪૩૫	૧૩૫.૬	૪૩૫	૧૩૨.૬
જર્મની	૧૦૮૫	૧૧૦.૯	૪૮૨	૯૬.૫	૩૯૫	૯૩.૩	૧૮૪	૯૬.૩
ફ્રાન્સ	૪૩૨૬	૫૦૨	૫૫૪૪	૪૨૭	૬૬૮૪	૩૯.૮	૬૨૦૭	૪૦.૫

ઉપરના કોડો પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જાપાનની સોનાની અનામત ૧૯૩૧માં ૮૫૪ લાખ પાઉન્ડ પરથી ધીરે ૧૯૩૪માં ૪૩૫ લાખ પાઉન્ડ થઈ; ન્યારે લાવોનો આંક ૧૧૫.૬ થી વધીને ૧૩૨.૬ એ જ સમયમાં થયો. ફ્રાન્સમાં સોનાની અનામત ઈ. સ. ૧૯૩૧માં ૪૩૨૬ લાખ પાઉન્ડ હતી તે વધીને ઈ. સ. ૧૯૩૪માં ૬૨૦૭ લાખ પાઉન્ડ થઈ; ન્યારે લાવોનો આંક ૫૦૨ થી ધીરે ૪૦૫ એ જ સમયમાં થયો. અમેરિકા અને ઇંગ્લંડમાં સોનાનો જથ્થો વધ્યો છે, પણ લાવો તે દરમિયાન રિયર રહ્યા છે એમ કહી શકાય; ન્યારે જર્મનીમાં સોનાનો જથ્થો ઘટ્યો જ ઘટ્યો છે, પણ તેના પ્રમાણમાં લાવના આંકનો ઘટાડો ઘણો જ જૂજ છે. સોનાના જથ્થાના વધારાથી લાવ વધે છે એ હમેશ સાચું નથી. એટલું પુરવાર કરવાને ઉપર જણાવેલ બીના પૂરતી છે.

દુનિયાના અગત્યના દેશોની સોનાની રિયતિની ચર્ચા ઉપર કરી છે. કવે આપણે ૧૯૩૧ થી ૧૯૩૪ સુધીની હિંદની રિયતિ ઉપર ચર્ચા કરીએ:

સાલ	સોનાની અનામત-લાખ રૂપિયામાં	લાવનો આંક
૧૯૩૧	૪૪૪૦	૯૬
૧૯૩૨	૪૪૪૦	૯૧
૧૯૩૩	૪૪૪૦	૮૭
૧૯૩૪	૪૪૪૦	૮૯

ઉપરના કોડો પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે હિંદી સરકારની સોનાની અનામત રૂ. ૪૪૪૦ લાખ ઉપર રચાતી રહી છે, ન્યારે લાવોનો આંક ૯૬ થી ધીરે ૮૯ થયો છે. ૧૯૩૪ માં જાપાનના આંકમાં થયેલો થોડો સુધારો પણ અમેરિકાએ અકુદરતી રીતે વધારેલા લાવોને આભારી છે. ન્યારે દુનિયાના બધા જ દેશો એકેએક તોલો સોનું હાથ કરવામાં

દેશ	૧૯૩૧ મન-સુઆરી	૧૯૩૨ મન-સુઆરી	૧૯૩૩ મન-સુઆરી	૧૯૩૪ મન-સુઆરી
અમેરિકા	૬૦૪.૩	૬૧૩.૯	૬૪૭	૭૩૩.૩
ફ્રાન્સ	૪૩૨.૬	૫૫૪.૪	૬૬૮.૪	૬૨૦.૭
ઇંગ્લેન્ડ	૧૪૫.૯	૧૨૦.૭	૧૧૯.૮	૧૯૦.૭
સ્પેન	૯૬.૭	૮૯.૧	૮૯.૬	૮૯.૭
બેલ્જિયમ	૩૯.૨	૭૨.૮	૭૪.૨	૭૮.૫
નેધરલેન્ડ્ઝ	૩૫.૨	૭૩.૨	૮૫.૩	૭૬.૩
સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ	૨૮.૪	૯૩.૧	૯૮	૭૯.૨
ઈટલી	૫૭.૩	૬૦.૧	૬૩.૨	૭૬.૭
જાપાન	૮૫.૪	૪૮.૧	૪૩.૫	૪૩.૫
આરજેન્ટાઈન	૮૪.૫	૫૧.૮	૫૧.૦	૫૦.૦
જર્મની	૧૦૮.૫	૪૮.૨	૩૯.૫	૧૮.૪
સ્વીડન	૧૩.૩	૧૧.૩	૧૧.૩	૧૪.૨
પોલેન્ડ	૧૩.૦	૧૩.૮	૧૧.૬	૧૧
ઑકસલોવેકિયા	૯.૪	૧૦	૧૦.૪	૧૦.૪
કુલે	૧૭૫૩.૯	૧૮૬૧.૪	૨૦૧૩.૫	૨૦૯૨.૬

ઉપરના કોષા ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે સ્પેન, જાપાન, આરજેન્ટાઈન અને જર્મનીની મધ્યસ્થ શરણી સંસ્થાઓમાં સોનાની અનામતમાં ઘટાડો થયો છે, જ્યારે સ્વીડન, પોલેન્ડ અને ઑકસલોવેકિયામાં અનામતમાં જાણુવા જેવો ફરફાર થયો નથી. બ્રાઝીના બીજા દેશોની સોનાની અનામતમાં મોટો વધારો જ થયો છે. ૧૪ દેશોના ૨૦,૯૨૬ લાખ પાઉન્ડના કુલે સોનામાંથી ફોર થી પણ વધારે સોનું અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડની મધ્યસ્થ શરણી સંસ્થાઓએ સંગ્રહી રાખ્યું છે, જ્યારે અમેરિકા અને ફ્રાન્સે બે વચ્ચે ફોર થી પણ વધારે સોનું સંગ્રહ્યું છે. બેલ્જિયમ, નેધરલેન્ડ્ઝ, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ અને ઈટલીનો જથ્થો પણ વધ્યો છે. લેણુદાર દેશો એટલે નાણું ધીરનારા દેશોએ સોનું વધાર્યું છે, જ્યારે દેણુદાર દેશોએ સોનું યુમાન્યું છે. આનું કારણ શું? દેણુદાર દેશોનું દેવું, આનગી આસામીઓ તેમ જ સરકારને પરદેશમાંથી નાણું ઉઠીતું લેવાની પહેલી ફરજને લઈને વધ્યું અને તેથી એવા દેશોને વાર્ષિક ભરણું લેણુદાર દેશને ભરવાનું વધ્યું; બીજું, પરદેશોમાં લીધેલાં નાણાં પોર દેશમાં નિકાસ કરતાં આયાત વધારે યઈ; ત્રીજું, લેણુદાર દેશોમાં સરકારની નીતિને લઈને ચીનના લાવો ઊંચા ટકાવી રાખવામાં આવ્યા, જ્યારે દેણુદાર દેશોની પેદાશના લાવો ઘણા જ ગતરી જવા પામ્યા. આથી દેશોને પોતાની આયાતનિકાસના લાવમાં પડેલા ફરક તેમ જ દેવાનું બાજ બંને ભરપાઈ કરવાનાં રહ્યાં. આ બેમાંથી એક જ રીતે યઈ શકે એમ હતું: કાં તો, બીજી વધારે રકમનું દેવું કરે તો તે દેશો તરફ પોતાના સોનાની નિકાસ કરે. દેણુદાર દેશોએ સોનાની નિકાસ કરી અને તેથી અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડની મધ્યસ્થ શરણી સંસ્થાઓમાં સોનાનો જથ્થો વધ્યો અને આંટ સંક્રાંચાઈ અને બધી જાતનો વેપાર મોટો પડી ગયો. દેણુદાર દેશોએ પોતાની આયાત ઘટાડી, જેને લઈને જે દેશોએ

નાણું ધીરેધી તેનો પરદેશનો વેપાર તેમ જ ઉદ્યોગોને ધોરણ પહોંચ્યો. કારણ, દેવુદાર દેશોએ એમનો માલ લીધો નહિ. આ પ્રમાણે વેપારની મંદીનું ચક્કર ફર્યા જ કરશે, ત્યાં સુધી લેલુદાર દેશો પોતાનો માલ વેચવાનું અને બીજા દેશોમાંથી આયાત અટકાવવાનું દબાણ ચાલુ રાખશે. અમેરિકાએ ભાવો વધારવાને કરેલી અથાગ મહેનત છતાં આખી હુનિયાના ભાવો પુરતમાં સુધરે એમ આજે તો દેખાતું નથી.

દક્ષિણ આફ્રિકાના સુલ્તેદી જનરલ સ્મટ્સે એવા અર્થનું કહ્યું છે કે જો હુમિયામાં સોનાનો જથ્થો વધે તો ચીન્નેના ભાવો એની મેળે જ વધે. આ કથન ખોટું છે એમ પુરવાર કરવાને નીચેનો કોડો આપ્યો છે, જેથી જણાશે કે સોનાની અનામત ઓછી થતાં ભાવો વધ્યા છે અને સોનું વધતો ભાવો ઘટ્યા છે.

દેશ	સોનાની અનામત લાખ પાઉન્ડ	ભાવોનો આંક ૧૯૩૧	સોનાની અનામત લાખ પાઉન્ડ	ભાવોનો આંક ૧૯૩૨	સોનાની અનામત લાખ પાઉન્ડ	ભાવોનો આંક ૧૯૩૩	સોનાની અનામત લાખ પાઉન્ડ	ભાવોનો આંક ૧૯૩૪
અમેરિકા	૬૦૪૩	૧૦૪.૬	૬૧૩૯	૯૨.૮	૬૪૭૦	૯૪.૫	૭૩૩૩	૧૦૩.૪
ઇંગ્લેન્ડ	૧૪૫૯	૮૯.૩	૧૨૦૭	૮૬.૧	૧૧૯૮	૮૬.૯	૧૯૦૭	૯૦.૪
જાપાન	૮૫૪	૧૧૫.૬	૪૮૧	૧૨૧.૦	૪૩૫	૧૩૫.૬	૪૩૫	૧૩૨.૬
જર્મની	૧૦૮૫	૧૧૦.૯	૪૮૨	૯૬.૫	૩૯૫	૯૩.૩	૧૮૪	૯૬.૩
ફ્રાન્સ	૪૩૨૬	૫૦૨	૫૫૪૪	૪૨૭	૬૬૮૪	૩૬.૮	૬૨૦૭	૪૦૫

ઉપરના કોડો પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જાપાનની સોનાની અનામત ૧૯૩૧માં ૮૫૪ લાખ પાઉન્ડ પરથી ઘટીને ૧૯૩૪માં ૪૩૫ લાખ પાઉન્ડ થઈ; જ્યારે ભાવોનો આંક ૧૧૫.૬ થી વધીને ૧૩૨.૬ એ જ સમયમાં થયો. ફ્રાન્સમાં સોનાની અનામત ઈ. સ. ૧૯૩૧માં ૪૩૨૬ લાખ પાઉન્ડ હતી તે વધીને ઈ. સ. ૧૯૩૪માં ૬૨૦૭ લાખ પાઉન્ડ થઈ; જ્યારે ભાવોનો આંક ૫૦૨ થી ઘટીને ૪૦૫ એ જ સમયમાં થયો. અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડમાં સોનાનો જથ્થો વધ્યો છે, પણ ભાવો તે દરમિયાન ઘટ્યો રહ્યો છે એમ કહી શકાય; જ્યારે જર્મનીમાં સોનાનો જથ્થો ઘણો જ ઘટ્યો છે, પણ તેના પ્રમાણમાં ભાવના આંકનો ઘટાડો ઘણો જ જૂજ છે. સોનાના જથ્થાના વધારાથી ભાવ વધે છે એ હમેશા સાચું નથી. એટલું પુરવાર કરવાને ઉપર જણાવેલ બીના પૂરતી છે.

હુનિયાના અગત્યના દેશોની સોનાની રિઝર્વિની ચર્ચા ઉપર કરી છે. ૬૧ આપણે ૧૯૩૧ થી ૧૯૩૪ સુધીની હિંદની રિઝર્વિ ઉપર ચર્ચા કરીએ:

સાલ	સોનાની અનામત-લાખ રૂપિયામાં	ભાવોનો આંક
૧૯૩૧	૪૪૪૦	૯૬
૧૯૩૨	૪૪૪૦	૯૧.૬
૧૯૩૩	૪૪૪૦	૮૭
૧૯૩૪	૪૪૪૦	૮૯

ઉપરના કોડો પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે હિંદી સરકારની સોનાની અનામત રૂ. ૪૪૪૦ લાખ ઉપર રચાયી રહી છે, જ્યારે ભાવોનો આંક ૯૬ થી ઘટીને ૮૯ થયો છે. ૧૯૩૪ માં ભાવના આંકમાં થયેલો થોડો સુધારો પણ અમેરિકાએ અટકાવતી રીતે વધારેલા ભાવોને આભારી છે. જ્યારે હુનિયાના અધ જ દેશો એકેએક તોફાનો સોનું હાથ કરવામાં

મરાઠૂસ છે ત્યારે હિંદુસ્તાને ૧૯૩૧ ના સપ્ટેમ્બર કે ઓક્ટોબરમાં સોનાનું ધારણું હોય ત્યારથી સોનાની મોટા પ્રમાણમાં નિકાસ કરી છે. અત્યાર સુધીમાં થયેલી સોનાની નિકાસ કિંમત અને ઓક્ષમાં નીચે પ્રમાણે છે:

ઈ. સ.	ઓ. સ.	લાખ રૂપિયા
૧૯૩૦-૩૧	૮૬,૯૭૩	૪૯
૧૯૩૧-૩૨	૮૦,૭૨,૪૨૭	૧૦૭૭
૧૯૩૨-૩૩	૮૫,૨૬,૨૪૧	૬૬૮૪
૧૯૩૩-૩૪	૬૮,૩૦,૧૯૯	૫૮૧૫

જે હિંદુસ્તાને સોનાની આટલી નિકાસ ન કરી હોત તો હુનિયાના ચક્રાવર્તી દેશો આજે કંઈક લુહો જ હોત. હિંદને સોનાની બાજતમાં પાતાળકવાની ઉપમા આપવામાં આવે છે. પણ જો ઉપરની બધે બાજતોને ખોટી પાડવાની જરૂર હોય તો હિંદુસ્તાને સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧ પછી કરેલ સોનાની નિકાસના આંકડા તેથી ઊંચકું પુરવાર કરવાને મોજૂદ છે.

બૃત્તકાળમાં હિંદ જે સોનાની આયાન કરતું હતું તે સોનાની આટલી બધી નિકાસ કેમ કરે છે? હિંદની પેદાશની નિકાસને લઈને હિંદને દરેક બીજા દેશ પાસેથી પોતાને હિસાબ પેટે લહેણું જ રહેતું અને તે લહેણા પેટે તે સોનું આયાત કરતું હતું; પણ લગભગ પછી ત્યારે બીજા બધા દેશોનાં ચક્રાવર્તી લાવે ધર્યા ત્યારે હિંદના ચક્રાવર્તી લાવે વધારીને હિંદિયામણ સ્થાપી કરવામાં આવ્યું અને તે શિ. ૧ પે. ૪ ને બદલે શિ. ૧ પે. ૬ ઉપર. શિ. ૧ પે. ૪ નો ભાવ લગભગ પહેલાં ૨૦ વર્ષ સુધી ટકી રહ્યો હતો. તેની પરવા ન કરતાં, ઊંચા ભાવે નક્કી કરેલા હિંદિયામણનું પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદની પેદાશના ભાવે હુનિયાના બીજા દેશોના કરતાં ઘણા જ ઘટી ગયા અને તેને લીધે હિંદની ખરીદીની શક્તિ કમી થઈ અને કમી વધ્યા. આથી કરીને ખેડૂતોને જે બચત પોતાની પાસે હતી તે કાઢ્યે જ છૂટકા થયો. નાણું રોકવાની બીજી સમયરેખાને અભાવે ખેડૂતોની બચત સોના અને રૂપાના દાગીનામાં રોકાતી હતી, અને જે સોનું હમણાં દેશની બહાર જાય છે તે ખેડૂતોની કામગીરી દાગીનાને અંગે એમને ફરજિયાત વેચવું પડતું સોનું છે. આથી કરીને જે સોનાને “આપત્તિના સોના”ને નામે ઓળખાવવામાં આવે છે. ત્યાં સુધી અધિકારીઓને હિંદની સોનાની નિકાસ સાબરકારી છે ત્યાં સુધી હિંદની આ લુંટાની રોકાત અટકી શકે એમ નથી.

હુનિયાના સોનાના મંચરની તપાસણી પૂરી કરીને આપણે કદી શકીએ કે અમેરિકા, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડ જે ત્રણ દેશો આખી હુનિયાનું હું સોનું દબાવીને બેઠા છે તેમને કાંઈક ફિવસ તો એ સોનું છડું ક્યે જ છૂટકા છે. સોનું કાંઈ ખાવાની વસ્તુ નથી કે વખત જતાં તે વપરાઈ જશે યા નો દુકાળ વખતે લોકો તે ખાઈને નિર્વાહ કરશે. અને તેથી ત્યારે હુનિયાનો એકમેકનો વિશ્વાસ વધશે ત્યારે એ સોનું છડું થશે જ. જગતની દિવાલોની અને પોતાના જ દેશના સ્વાર્થની નીતિ વહેલીમોઝે બદલ્યા સિવાય કંઈક ચાલે તેમ નથી, નહિતર દેશપરદેશનો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર તદ્દન જ અંધ થઈ જશે. આ ઉપરાંત જે ધાતુ ચક્રાવર્તી (bimetalism) અખતરો અમેરિકા કરી રહ્યું છે તે જો દત્તદમ્ભ થાય તો દેશપરદેશની લેનદેનીમાં સોનાની અગત્ય કાંઈક ઓછી થાય. અને તો એ ત્રણે દેશોને પોતે દબાવેલું સોનું બહાર કાઢ્યે જ છૂટકા. જો એ પ્રમાણે થાય તો સોનાના ભાવમાં વધારો થશે તો બાજુએ રહ્યો, પણ સોનાના ભાવે જરૂર ઓછા થઈ જાય.

ધરતીની જાયા

- તું તો અજળ વેશધારી, અનંત રૂપવાળી, બહુરૂપિણી,
છન્દછન્દ નાથે તું ન્યારી, દેવોની કુલારી, બહુરંગિણી.
પાંપણને પલકારે, ભરતી ત્રિલોક તું,
અંકે મયંકમદયું વ્યોમ તારે ઝોકતું,
વૃન્દના વિહાર તારા ત્રિલુવન વિલોકતું,
સાગરની સુન્દરી હલેતી, દરશનિયાં દેતી, બહુરૂપિણી,
કેનાં ઓવારણાં લેતી, એ વાત જ કહેતી બહુરંગિણી. ૧
- ઘેરા આકાશપટે છાયા ધનશ્યામની,
સવિતાનાં તેજ ઝીલી અબકતી ભામિની,
રંગછાળ ફેંકતી આ વ્યોમકેરી સ્વામિની,
બૂલે દિશાઓને ઓલે, દિગન્તો ઢંઢેળે, બહુરૂપિણી,
છૂપી પ્રગટ રંગ ઢાળે, ક્ષિતિભેને ખોળે, બહુરંગિણી. ૨
- આછી તરંગમાળ દરિયાની હહેરતી,
પાંખો પસારી ઊડે પીંછાં શું વેરતી,
પીંજેલા પોલ સમી આલલાને ઘેરતી,
છૂટે અંખોડલે છકેલી, ઓ રૂપકેરી વેલી, બહુરૂપિણી,
આછેરી ઓઢણી સંકેલી, ઊડે રંગરેલી, બહુરંગિણી. ૩
- ભગવાં ભભૂત ધરી લીખે શું ભેગણી,
કુંકુમની આડ તાણી ભાલે સોહાગણી,
ગાલે ગુલાબ ભરી ઠન્યા કોડામણી,
ધૂમે તું કોણ લેખધારી, વેરાગણ સંસારી, બહુરૂપિણી,
રંગની ઘડેલી કુમારી અલખની કુવારી બહુરંગિણી. ૪
- સન્ધ્યા ઉપાના આ રંગભયો કુંડ ભે,
હાથે આ વાયુઓની પીંછીઓનાં ખૂંડ ભે,
લીધા પ્રતીક કાજ પૃથ્વીના ખંડ ભે,
ખોદ્યો આકાશપટ ખડોળો, તેં ફથડે અંખોબો, બહુરૂપિણી,
રેખાનો રમ્ય રાસ દોયો, જીવનરંગ દોખ્યો, બહુરંગિણી. ૫
- માનવનાં નેણમાં ન વેણમાં સમાતી,
સાત સાત રંગમાં ન ઝાલી ઝલાતી,
કદપનાની ડાળ તારા ભારથી દખાતી,
પલટતી વેશ-વર્ણ-ઠાયા, તેં વિશ્વે સરજાવ્યાં, બહુરૂપિણી,
પાથરતી પ્રાણભરી છાયા, ધરતીની ધન્ય જાયા, બહુરંગિણી. ૬
- સુન્દરમ

સ્ખલિત થઈને આ ટોળાંઓમાંથી એકાદમાં સામેલ થવા લાગ્યા. કોઈ ટોળામાં કોલેજના 'રાજકારણ'ની અથવા તો ગમે વરસે ચૂંટણીમાં ફાળોફાળો કેવો ચાટ પડ્યો તેની વાતો ચાલતી હોય તેમ અચ્છુટ અને ઢુકડેઢુકડે સંભળાતા ચબ્દો ઉપરથી લાગતું હતું. પેલા આંધેના ખૂણા ઉપરના ટોળામાં ધણાખરા કોલેજના ક્રીડાપટુઓ—(અને તેથી કોલેજના 'કાયમતા ધરાકો') એટલે મોટેથી ચર્ચા કરતા હતા કે એમની વાતનો વિષય છેડી એમ. સી. સી. ની મેચનો છે એ તરત જ ખબર પડી જતી હતી.

એ આખું દસ્ય રમણીય હતું. અંધારામાં ક્રીડાંમણના સ્થામ પૃથ્થલાગ ઉપર કાળાં ટપકાં જેવાં દેખાતાં એ સ્થામતર ટોળાંઓ અમાસની રાત્રે સમુદ્રના સ્થામ પટ ઉપર પોતાની સહેજ વધારે સ્થામત્રતાથી દગ્ગોચર થતા અસ્પષ્ટ ખડક જેવા લાગતા હતા.

સાંજને વખતે પણ પોતાની ઓરડી ન છોડતારા સ્કોલરો સિવાય બીજા કોઈને આવું સુંદર દસ્ય જોવાનું મળતું નહિ હોય. ન તો દિવસને અજ્ઞાતો વાંચી શકાય, ન તો દીવાના પ્રકાશને અજ્ઞાતો, એવે વખતે દુનિયા ઉપર એક જનની જે ભીપણ અને ગમ-ગીનીભરી હાથ પડી ગય છે તેમાં પણ એક અવર્ણનીય આનંદ રહેલો હોય છે. મૃત્યુના ઓળાનું સ્મરણ કરાવતી એ હાથની ગંબીરતામાં કોઈ પણ જનની છેડછાડ સહન થતી નથી, અને અજ્ઞપણે પણ માણસ પોતાનામાં ઊંડો ઊતરી ગય છે.

*

તે દિવસે મારું ચંદ્રમણ ક્યારે પૂરું થયું અને હું ક્યારે એકાએક અવ્યાસના નિશ્વસ ઉપર આવ્યો તે અત્યારે યાદ નથી. ભૂમિતિના થોડા દાખલા મળવાના ઇરાદાથી મેં આરામખુરશી છોડી અને ટેબલ સાથે મારા શરીરનો કાટખૂણો ફરી, અવ્યાસની નૈવારી ફરી ત્યાંથી ગયું મને યાદ છે. અને એ પણ યાદ છે કે કોઈપણ કારણ વગર મેં યુક્તિસદની ભૂમિતિ કાઢવાને બદલે સાકુન્તલ કાઢેલું અને એ વાંચવાની શરૂઆત કરેલી. હજી ચાર જ લોટી વાંચી હશે, ત્યાં તો ધ.... ઈઈને આરણું કીધયું અને અમારા મિત્રવર્થ વિનુભાઈ અંદર આવ્યા. આરણું ઉઘાડવાની નાલુક અને મુઘ્ય પદ્ધતિ ઉપરથી જ અમારી કોલેજ-માંથી એકાદ આંધળો વિદ્યાર્થી પણ કહી શકત કે પધારતાર સદ્ગુહસ્ય બીજા કોઈ નહિ પણ વિનુભાઈ છે. પધાર્યા એનો વાંધો ન હતો. પણ અંદર આવીને ભાઈએ સીધો હાથ વીજળીના દીવાના બટણ ઉપર મૂક્યો, અને આશ્ચર્યથી ઓકારાન્ત થયેલા મારા શુભ મુખમાંથી કાંઈ શબ્દો બહાર પડે તે પહેલાં તો ઓરડીમાં અંધારું જવાઈ ગયું.—અંધારામાં શબ્દો સંભળાયા:

“Vinu said, let there be darkness and there was darkness.”
(વિનુએ કહ્યું કે અંધારું ઉત્પન્ન થાઓ, ને અંધારું થયું.)

હવે વાત એમ છે, કે અવ્યાસને વખતે મને તાસ જરા પણ સહન થતો નથી. અને અત્યારે તો હું ખાસ એક જનના વાતાવરણમાં હતો. વિનુનું આ તોફાન મારાથી જરા પણ સહન થયું નહિ. મારું માથું ફરી ગયું ને મેં કોધથી બમ પાડી: “ખબર છે સહિ-કર્તા પરમેશ્વર થયો છે તે! લાઈટ કરે છે કે નહિ, વિનુડિયા? નહિ તો પછી—”

“હો, હો, હો,” અંધારામાં હાસ્ય સંભળાયું: “શું કહ્યું આપે? નહિ તો પછી?”

વાહ, વાહ, ઘણું જ સરસ ! છોકરીએ આંખે હિમ્મત કરી ખરી ! ઘણું જ સરસ ! .....
 ‘ નહિ તો પચી ’ ! એ કલવાના છે નહિ તો પચી ? મારા લેવાના એક પગમાંથી આખો
 ને આખો પસાર થઈ ગય છે ને કહે છે ‘ નહિ તો પચી ’ !! ”

“ તું પહેલાં ચોરડીની બહાર નીકળ, ” મેં વધારે ચિડાઈને એ ઊભો હતો તે ખૂણા
 તરફ ફેંટું કરી ખૂસ પાડી.

“ તને બે અંધારાની બીક લાગતી હોય તો તું બહાર જઈ શકે છે, ” તદ્દન હંડે
 પેટે અમારા બહાદુર મિત્ર ઉચર્યા.

હવે તો હદ થઈ ગઈ ! ક્રોધથી હું બળી રહ્યો હતો, અને શું કરવું તે ન સજ પડવાને
 લીધે બમણો અસહાય બન્યો હતો. એટલામાં વળી પાછો એ ધીર ગંભીર અવાજ આવ્યો :

“ Vinu created darkness and saw that it was good. And
 then he said, let there be light and behold, there was light.”
 (વિનુએ અંધકાર ઉત્પન્ન કર્યો અને જોયું કે તે સારો થયો છે. પછી તેણે કહ્યું કે હવે
 પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાઓ—અને પ્રકાશ ઉત્પન્ન થયો.)

ફરીવાર ચોરડી પ્રકાશથી ઝળહળી રહી. અને અંતરમાં ગયેલી મારી અધીર્નમિલિત
 આંખોએ મેં એ સદૈવ હસતી મૂર્તિનું અવલોકન કર્યું. વિનુનું એ હાસ્ય જ બંધાને એની
 આગળ નમાવી દેતું.

“ કેમ આવે હંડે પહેરે આટલો બધો શરમ થઈ ગયો ? ” વિનુભાઈએ શરૂ કર્યું.
 “ તપી જવું એ તબિયત માટે ખરાબ છે અને— ”

“ ચૂપ કર. તારું ડહાપણ નહિ બેઠેઈએ મારે ! ” મેં એને કાપ્યો.

“ —અને ખાસ કરીને આપણા પાચક રસ ઉપર એ તપી જવાનું બહુ ખરાબ
 પરિણામ થાય છે, ” વિનુએ આગળ ચલાવ્યું, અને સાથેસાથે મારા હાથમાંની ચોપડી
 ઉપર નજર નાખી—

“ ઓ...હો ! હવે સમજ્યો ! આપ શકુન્તલ વાંચતા હતા ? હવે ખબર પડી આપ
 કેમ શરૂએ થયા તે ! ચોખ્ખું કહે ને કે હજી હમણાં જ શકુન્તલાને તેની સખીઓ રાત્ર
 સાથે એકલી મૂકીને ચાલી ગઈ છે ત્યાં મેં આવીને દખલ કરી ! મિત્રવર્ય અરવિંદ, આવા
 અંગત પ્રસંગે અંદર ઘૂસી આવવા માટે હું ઘણો જ દિલગીર છું, પણ મારે આપને એટલું
 જ જણાવવાનું છે કે મેં એ પ્રવેશ આપો વાંચ્યો છે અને આગળ કાંઈ સુંબત,
 આલિંગન ઇત્યાદિ આવશે એવી આપની અપેક્ષા હોય તો તે જૂલભરેલી છે, અને તેથી આપનો
 શરૂઆત અસ્થાને છે. સિવાય એ શરૂઆતી ખરાબ અસર આપણા પાચક રસ ઉપર— ”

“ જહાનમમાં જ તું અને એ તારો પાચક રસ ! ” હું બરાડી ઊઠ્યો.

“ બે વળી પાછો તપ્યો ? હંડે પડ, ભાઈ, હંડે પડ ! ” મને સમજવતાપટાવતા
 વિનુએ આરામખુરશી ખાલી હાવા છતાં મને ઉપાડીને કોટમાં બેસાડી પોતે ખુરશી
 વિભૂષિત કરી ને વાત ચલાવી : “ બધી વાત જવા દેને પહેલાં એ વાત કર કે આજ
 તારી શકુન્તલા બોર્ડિંગ માટે આવી હતી કે નહિ ? આવેલી હોવી જ બેઠેઈએ, નહિ તો
 તને રેનિસાઈટ ઉપર આવતાં આટલું મોઢું થાય જ નહિ ! ”

“ કોલેજની કોઈ છોકરીને મારી શકુન્તલા કહેતાં તને શરમ નથી આવતી ? ”

વિનુના સ્મિત મંસાપણથી મારો ચુસ્તો જવા લાગ્યો હતો છતાં જેમતેમ કરી ગંભીર રહી મેં એને પૂછ્યું.

“મેં ક્યારે ‘મારી’ શકુન્તલા કહ્યું? હું તો ‘તારી’ શકુન્તલા કહું છું. નકામોનકામો અદેખાઈ શું કામ કરે છે? બોલ, આજે એ બોર્ટિંગ માટે આવી હતી કે નહિ? અને એની હોડી પાછળપાછળ તારી હોડી લઈ જવાનો રોમાન્સ તે ક્યો હતો કે નહિ?”

“અરે હા! આજનો રોમાન્સ તો ખરેખર તને કહેવા જેવો છે. નદીની જમણી બાજુના પેટા લાંબા ફાંટામાંનું પ્રખ્યાત સ્થળ તો તને ખબર છે ને? માછીમારોનો પેટો ‘ભૂતિયો કાદવ’? નદીના એ ખાંચાની વચ્ચેવચ્ચ આવેલા કાદવના અસ્તિત્વનું મને ભાન જ ન રહ્યું. વચ્ચેવચ્ચ થોડા જ લાગમાં ઘાસ ઊગેલું બેઠું ને મને થયું કે એ ઘાસ વચ્ચે થઈને હોડી લીધી હોય તો કેવી મગ્ન આવે! એક, બે, ત્રણ—મારી હોડીનો અગ્રભાગ એ ‘ભૂતિયો કાદવ’માં એવો તો સજ્જત ચોંટી ગયો કે હોડી ન હલે કે ચલે.”

“નેપોલિયન બોનાપાર્ટનો પેટો પ્રખ્યાત હુકમ તને છે?” મારી વાત વચ્ચે અટકાવનાં વિનુએ કહ્યું: “શત્રુ નગરે પડે કે તરત જ એ હુકમ આપે: ‘ચોરસ બનાવો, ગધે ઓર પંડિત ખીચો.’ અને પછી તરત જ ભાર જીતકનારા ગધેડાઓ અને સજ્જાહકાર સ્કોટ્સ—પંડિતો કૈન્યની વચ્ચે આવી જતા. તું એક મોટો ગધેડો છે, કારણ તું સ્કોટ્સ છે. કાંઈ નહિ તો આજે એક હાતર વરસ થયાં તું હોડી ચલાવતો હોઈશ પણ તને પેટો ‘ભૂતિયો કાદવ’ હજી ખબર નથી! અને નદીના એ ફાંટામાં કાંઈ જતું પણ નથી. પણ આપનું તો કાંઈક ખાસ કામ હશે! કીક ચાલો, પછી શું થયું?”

“પછી શું થાય? મારું કપાળ? એક કક્ષાક બેસો હતો. બધી જ હોડીઓ મુખ્ય પાત્રમાંથી પસાર થાય છે. એ ખાંચામાં તો કાંઈ આવતું જ નથી. અને ટેક એકબે ફક્તોગ અંદર તો કાંઈ જ નથી આવતું. એ તો નસીબ મારા કે એક કક્ષાકે એક હોડી આવી ને મને છોડ્યો. મારી હોડી તો હજી ‘ભૂતિયો કાદવ’માં જ પડી છે!.....માંલગ્યો આજનો રોમાન્સ? કે હજી કાંઈ કહેવું છે? સિવાય તને એક વાત કહી દઉં, મારું અને એ લીનાનું નામ તારે કાંઈ દિવસ સાથે લેવું નહિ, મારે ને એને કાંઈ લાગતુંવળગતું નથી. એને જ શું પણ કાંઈ પણ છોકરીને ને મારે લાગતુંવળગતું નથી.”

“ન...ધી કેમ લાગતુંવળગતું? યરા...ખર લાગેવળગે છે! તું સ્કોટ્સ, એ સ્કોટ્સ; તું બોર્ટિંગ જાણે ને એ પણ જાણે; પછી લાગતુંવળગતું કેમ નથી? ને વળા આવતી કાલના વાદવિવાદના તમે બન્ને મુખ્ય વક્તાઓ! પછી પૂછવું જ શું? પણ દોરત! ગમે એમ કરીને એ છોકરીનું મોઢું તું તારી મુંદર દલીલોથી બંધ ન કરે? એ લીનાને સ્ત્રીવાતંત્ર ઉપર ભક્ષવાની અહુ ટેવ પડી ગઈ છે. કાલે તું ક્યો તો તને એક ક્ષ આપીશ.”

“ચાલો કપ ને?” મેં હસતાંહસતાં કહ્યું. કારણ વિનુનાં વચનો કેવાં હોય છે તેની મને ખબર હતી.

*

“Back up અરવિંદ! તમે તો આજના ‘હીરો’ કહેવાઓ! યરાખર ફેક્ટોરોડ કરવાની! તમે તમારે રીતસર દીધે રાખજો,” મેં કચ્છમાં પગ મૂકતાં જ મારા મિત્ર પ્રેમશંકરે મને આવકાર આપતાં કહ્યું.

“અરે લીના આગળ કોઈનું કાંઈ ચાલવાનું નથી.—(એ મહારાજ, જરા ઘી લાવજો તો!)—અને કોને ખબર કે તમારો આ ‘હીરા’ જાણી જોઈને પાછાં પગલાં નહિ ભરે?” ચાર રોટલીનો એક કોળિયો કરતાંકરતાં પ્રદ્વાદે મત આપ્યો. આખી કલ્પ હાસ્ય-ધ્વનિથી ગાજી ઊઠી.

“લીના શું કે કોઈ શું; મારા પ્રામાણિક મત કદી ફરશે નહિ, સમજ્યા પ્રદ્વાદજી?” મેં સહેજ છાતી કાઢીને કહ્યું.

“શાખાશ છે.....શાખાશ છે..... અરવિંદકી જય!” બધા ખૂસ પાડી ઊઠ્યા.

“ભાઈઓ, આજકાલના કોલેજના ભુવાનિયાઓનું તો કાંઈ કહેવાય નહિ! પેરિસની ફ્રેન્ચનેબલ સુંદરીઓ દિવસમાં જેટલી વાર પોતાનાં કપડાં બદલતી હશે એથી પણ વધારે વાર આ કોલેજિયનો પોતાના મત બદલે છે,” અમારી કલ્પના નિરાશાવાદી અને તત્ત્વ-જ્ઞાની મિત્ર તનસુખે તદ્દન અનાસક્તિથી એક રસગુલ્લું કાળી દાઢમાં મૂકી દેતાં કહ્યું.

“છોકરીઓ કાંઈ જોઈ અસ્થિર હોય છે?” કૃષ્ણલાલનું પૌરુષત્વ ગર્જી ઊઠ્યું; “શરમ છે કે તમે બધા પુરુષો ઉપર તૂટી પડ્યા છો? સ્ત્રીઓ જેટલી અસ્થિર તો કોઈ નહિ હોય! જેની સાથે એક કલાક મુઠી વાતો કરવા પણ તૈયાર નથી હોતી એની જ સાથે પરણીને આ છોકરીઓ આખો જન્મ પસાર કરવા તૈયાર થઈ જાય છે! આ તનસુખ તો તદ્દન સ્કેલર લાગે છે!!”

*

જમીને હું કોલેજમાં ગયો ખરો, પણ આજે મારું ધ્યાન ચોટતું નહોતું. ક્યારે ચર્ચા-મંથની બેઠક થાય ને ક્યારે એકવાર આ વાદવિવાદ પૂરો થાય એમ જ મને તો થઈ ગયું હતું.

આખરે સાડાત્રણનો ઘંટ વાગ્યો. અને દસ મિનિટમાં જ આખો હોલ ચિકાર ભરાઈ ગયો. વિષય જ એવો હતો કે એટલી ગર્જા થાય—“કાણુ શ્રેષ્ઠ? સ્ત્રી કે પુરુષ?” એ વિષય હતો. રામેતા મુજબ પ્રમુખશ્રી દસેક મિનિટ મોડા આવ્યા. અને પોતાનું મહત્ત્વ વધારવા, પ્રમુખના સ્થાન માટે પોતે કેમ નાલાયક છે તે ટૂંકમાં કહી, કોઈ પણ આગ્રહ ન કરતું હોવા છતાં ‘સૌના આગ્રહ’થી તેમણે તે સ્વીકાર્યું; અને સલાતું કામ શરૂ થયું.

ચર્ચા છેડવાનું કામ લીનાનું હતું. એના ભાષણનો કેટલોક ભાગ આ પ્રમાણે હતો:

“.....પ્રાચીન હિંદમાં પણ સ્ત્રીઓનું મહત્ત્વ ખૂબ હતું એ કોઈ પણ ઇતિહાસજ્ઞ તમને કહી આપશે. ગાર્ગી, વાયકત્તી, અને મૈત્રેયીના દાખલા આપણી પાસે મોજૂદ છે. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય અને સ્ત્રીની મહત્તા એ વસ્તુઓ ન સ્વીકારનારા મારા મિત્રો જરા એ તરફ નજર નાખવાની તરદી લેશે? સ્ત્રી એ તો પુરુષનું અર્ધું અંગ છે. એ અર્ધાં લાગને પૂરતું મહત્ત્વ નહિ આપે તો સમાજને અર્ધાંગ થયા વિના નહિ રહે. પશ્ચિમાત્મ દેશમાં લેડિઝ સ્ત્રીની મહત્તા સમજે છે.....

“.....અને આપણી વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા પણ કોણ છે?—સરસ્વતી—એક સ્ત્રી. સ્ત્રીનું શ્રેષ્ઠત્વ માન્ય ન કરનારા પુરુષો પણ આખરે તો આ સ્ત્રીની જ આગ્રહના કરે છે ને? સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષો શ્રેષ્ઠ છે એમ હવે કહેવાની જરૂર છે ખરી?.....”

લીનાના ભાષણને અંતે તાલીઓનો જાણે વરસાદ વરસ્યો. એ જ્યારે ફરી પાછી

છોકરીઓમાં જઈને બેઠી ત્યારે એની બહેનપણીઓએ એના કાતમાં અદેખાઈ અને માન એ બન્નેથી ભરેલી સ્તુતિ ખૂબ રેડી. લીનાનું મોઢું ગૌરવથી અને શરમથી રાતુંચોળ થઈ ગયું હતું.

ખધા હવે મારી તરફ જોવા લાગ્યા. વારો આવ્યો ત્યારે હું બિભો થયો. પ્રેતસાદન આપતા પોકારો વચ્ચે મેં વ્યાસપીઠ ઉપર જઈને મારી ટોપી સરખી કરી, અને રૂમાલથી મોઢું લૂછી માંડું ભાપણ શરૂ કર્યું.

“પ્રમુખ શ્રી, ભાઈ ઓ અને બહેનો, તમે લોકોએ મિસ જોયીનું ભાપણ સાંભળ્યું છે. એકંદરે એમનું ભાપણ ઘણું જ ભુસ્ત્રાવાળું, મનોરંજક અને મુદ્દેસદ હતું. દુઃખની વાત એટલી જ છે કે એ મુદ્દાઓ તદ્દન અસંખ્ય હતા. અસંખ્યતા એ ગુણ છે કે દોષ એ વાત બાળુએ મૂકી દઈએ તોપણ મારે એટલું તો કહેવું જ પડશે કે એમણે રજૂ કરેલા મુદ્દાઓનું એમણે સર્વાંગિણ અવલોકન નથી કર્યું. વાયકત્તીની જ વાર્તા દાખલા તરીકે લો. જો તમે એ વાર્તા આખી વાંચી જશો તો તમને જણાશે કે એ બડબડિયા સ્વભાવની સ્ત્રીનું મોઢું વાતવલકરે એક જ વાક્યથી બંધ કરી દીધું હતું. એ અદ્ભુત પ્રસંગ જો સ્ત્રીઓની મહત્તા દર્શાવતો હોય તો મિસ જોયીએ એ ધીરે રહીને કેમ છોડી દીધો કાણ જાણે !.....વિદ્યાની દેવી ભલે સરસ્વતી હોય, પણ વિદ્યાનો મોટો દાદો તો ગણપતિ જ છે એ વાત કેમ ભુલાય ? અને તમે સૌ જાણો છો કે ગણપતિ ઉત્સવ દરમ્યાં બિજવવામાં આવે છે, ત્યારે ગિચારી દેવશ્રીનો ઉત્સવ કોઈ બિજવતું જ નથી !.....સીતા અને હેમનથી માંડીને તે ઇશ્વરની મુખતાઝ બેગમ મુધી આ સ્ત્રીઓએ ત્યાંત્યા અનર્થપરંપરા જ બોલી કરી છે..... આપણી કોલેજમાં જ જુઓને ! એક પણ સ્ત્રી-પ્રેફેસર નથી નિમાતા એ લાક્ષણિક નથી શું ? મિસ જોયીના જ શબ્દોમાં કહીએ તો સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ હવે કહેવાની જરૂર છે ખરી ?”

તે દિવસે ત્યારે મત લેવાયા ત્યારે મારો વિજય થયો એ જેમ કહેવાની જરૂર નથી, તેમ જ લીનાનું મોઢું જોવાજેતું થયું હતું એ કહેવાની પણ જરૂર નથી.

ત્યારપછી આર દિવસની આ વાત છે. હું મારી નાની હોડીમાં એકલોએકલો જતો હતો. સૂર્યગિચ સિતિજની નીચે જવાને હજી એકાદ કલાકની વાર હતી. મારી પીઠ હોડીના આગલા ભાગ તરફ હતી, અને મોઢું સૂરજ તરફ હતું. ઝપાટાબંધ હલેસાં મારતોમારતો હું પાણી કાપી રહ્યો હતો. ત્યારે હું પેલા નદીના કાંઠા પાસે આવ્યો ત્યારે આજે પણ એ કાંઠામાં જવાની મને ઇચ્છા થઈ આવી અને એક જ બાગૂના હલેસાના એક સપાટા સાથે મેં હોડી અંદર વાળી. એકાદ ફ્લીગ અંદર ગયા પછી આગળના ભાગનું અવલોકન કરવા મેં સહેજ મોઢું ફેરવી દિધું કરી—ઓહો !—દૂર દૂર પેલા ‘ભૂતિયા કાદવ’ માં કોઈની હોડી સપડાઈ ગયેલી જણાઈ ! મદદે જવાની ઇચ્છાથી મેં મારી ગતિ વધારી. અધું અંતર કાપ્યા પહેલાં જ મને ખબર પડી ગઈ કે એ સપડાયેલી વ્યક્તિ બીજી કોઈ નહિ પણ મિસ લીના જોયી જ છે. મને એક અનેરી સંવેદના થવા લાગી. આ...હા ! લીના સેકંડમાં ! કેટલું માંડું નસીબ બલ્લવતર છે ! !

ધીરેધીરે હું પાસે ગયો.

“ મહેરબાની કરી મને આ હોડીમાંથી છોડવશે ? લગભગ એક કલાક થયા હોડી ચોંટી ગઈ છે. અને આ બાલુ એકેય હોડી આવતી પણ નથી. જો મહેરબાની કરી.....” લીનાએ આર્જવના સ્વરમાં મને કહ્યું.

“ ના, ના, એમાં મહેરબાની શું ? મેં શરૂ કર્યું. પણ એટલામાં મને શીતાનિયત સૂઝી. મને થયું આજે તો ખરે ‘આન્સ’ છે ! મેં કહ્યું, પણ વાત એમ છે, મિસ બેબી, કે હું તમને જરૂર છોડવું પણ એક શરતે.....”

“ શી શરત ? ” એણે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

મોહું ગંભીર રાખી મેં જવાબ આપ્યો, “ તમે જો પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે એ કબૂલ કરતા હો તો હું હમણાં તમને છોડું. અને સિવાય એક પુરુષ, એક સ્ત્રીને મુક્ત કરે છે એ વસ્તુ જ એ વાતને સિદ્ધ કરી આપે છે એટલે એમાં તમારે અંતરાત્મા પણ તમને નહિ હંપે. ”

એના ચહેરા ઉપરના ભાવોનું હું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતો હતો. ખૂબ વિચારને અંતે એના હોઠ ઊઘડ્યા. એણે કહ્યું, “ તમે શું એમ માનો છો કે કેવળ હું આફતમાં છું એટલે મારા પ્રામાણિક મતો હું બદલીશ ? આપની એમાં ભૂલ થાય છે. તમારે મદદ કરવી હોય તો કરો, ને ન કરવી હોય તો તમારે રસ્તે પડો. બાકી, મારા મત બદલાશે નહિ એ વિષે ખાતરી રાખજો. ” બોલતાંબોલતાં એનું મોહું ક્રોધથી રાતુંચોળ થઈ ગયું. એના ઉપર દૃઢ નિશ્ચય પણ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો.

“ જોવી તમારી મરજી. પણ તમે એક વસ્તુ ભૂલી જાઓ છો કે આ કકડતી ટાઢમાં તમારે આખી રાત આ ‘ભૂતિયા કાદવ’માં જ પસાર કરવી પડશે. કારણ એક પણ હોડી આ ખાંચામાં આવતી નથી, ” મેં એને વાદ દેવડાવતાં ધમકી આપી. એના મનમાં ફરી ઝઘડો શરૂ થતો દેખાયો.

“ તમે મારી અસહાય સ્થિતિને કાવદો લેવા માગો છો એ હું જાણું છું. પણ હું તદ્દન અસહાય છું એમ આપ નહિ સમજતા. આ રહી મારી શાલ મારી પાસે. એ ઓઢીને હોડીમાં જ સૂઈ જઈશ. અને હંડી હિમ થઈ ને મરી જાઉં તોયે મને પરવા નથી સમજ્યા ? જાઓ હવે, તમને બહુ તકલીફ આપી. પધારો, ” મારા તરફ પીક કરીને બેસતાં એણે સંભળાવ્યું.

“ જોડી આપકી ખુશી, ” મેં હલેસાં પાણીમાં નાખી હોડી ચાલુ કરતાં હિંદીમાં કપકાર્યું. હજી દસેક ફૂટ જ ગયો હોઈશ ત્યાં એકાએક લીનાએ કહ્યું:

“ જુઓ મિસ્ટર અરવિંદ, વાત એમ છે કે આવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં.....”

મને હર્ષવાયુ થશે એવી બીક લાગવા માંડી. ત્યારે શું હું ખરેખર જીત્યો ? આ... હા ! કોલેજના બધા મિત્રોને કહેવા માટે કેટલો સુંદર પ્રસંગ મળી ગયો ! !

લીનાએ ચલાવ્યું, “ — આવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં અને કપરા સંજોગોમાં હું નાઇલાને કબૂલ કરું છું કે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષો શ્રેષ્ઠ છે. બસ ? થયું તમારું સમાધાન ! ”

પણ હવે તો હું વિજેતા હતો, સરમુખત્યાર હતો ! મને એટલાથી સમાધાન થાય એમ હતું જ નહિ. મેં નાકનું ટેરનું સહેજ ઊંચું કરી કહ્યું: “ મારે તમારી ‘વિચિત્ર પરિસ્થિતિ’ અને ‘કપરા સંજોગો’ ને ‘નાઇલાને’ ઇત્યાદિનું કામ નથી. ચોખ્ખેચોખ્ખું કહો કે ‘હું માન્ય કરું છું કે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષો શ્રેષ્ઠ છે. ’ ”

એક ક્ષણ માટે એણે ફરી વિચાર કર્યો અને જમણી આંખે કહ્યું: “ હું માન્ય કરું છું કે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષો શ્રેષ્ઠ છે. ”

તરત જ મેં મારી હોડી એની હોડીના પાછલા ભાગ તરફ આણી, કારણ હોડીની બાજુમાં જવું અશક્ય હતું. એને મારી હોડીમાં લઈ લીધી, અને મારી સામે જ બેસાડી ખોટ કલણ તરફ હોડી ફેરવી. લીના ચૂપચાપ બેઠી હતી. એની આંખો અશ્રુથી ભરાઈ ગઈ હતી. અંતરાત્મા એને ડંખ્યા કરે છે એ એના મુખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું. હવે મને મારી મૂર્ખાઈનું ભાન થયું—આ શું કર્યું મેં ? કેટલી મોટી મૂર્ખાઈ ? શી ખુદી સૂઝી મને આ ? ગમે તે કરું તોપણ જે વસ્તુ બની ગઈ તે હવે ફરી કદી ‘ ન બની ’ એમ નહિ થઈ શકે !—મને પરતાવે! થવા લાગ્યો. કોઈ પણ ઉપાયે જે હું લીનાને ફરી પ્રસન્ન કરી શકું તો તે માટે જોઈતું હતું. એને માટે હું ગમે તે કરવા તૈયાર હતો.

*

એકાએક હંડા પવનનો એક ઝપાટો આવી ગયો. લીના થથરી ઊઠી. “ સૂસૂ..... કેટલી ડંડી છે ! અરે ! પણ મારી શાલ તો હોડીમાં જ રહી ગઈ ! ” સાડીના છેડાથી પોતાને બરાબર વીંટી લેતાં લીનાએ કહ્યું.

મેં હોડી ઊભી રાખી—પાછી વાળી—લીના તો ઘણી ના પાડતી હતી કે શાલની કાંઈ એટલી બધી જરૂર નથી ને ખોટ કલણના ચાકર તે લઈ આવશે. પણ હું કશું જ સાંભળવા તૈયાર ન હતો. શાલ વગર પાછા જવું નથી એ વાતનો મેં નિશ્ચય કરી લીધો હતો. લીનાનું એટલું પણ કામ કરવાના મારા ભાગ્ય ક્યાંથી ! મેં હોડી ‘ મૂતિયા કાદવ ’ પાસે લીધી, ને વળી પાછી એ હોડી પાસે આણી.

“ જરા ઊભા રહો. હું હમણાં શાલ લઈ લઉં, ” લીનાએ બેઠક ઉપરથી ઊભા થતાંથતાં કહ્યું.

પણ પરતાવાયી બળી રહેલો અરવિંદ એને કોઈ પણ કામ કરવા કે એમ હતું જ નહિ.

“ તમારે તરફી લેવાની જરૂર નથી. હમણાં તમને લાવી આપું એ શાલ, ” મેં હલેસાં ઉપાડી લેતાં અને એને પરણે બેસાડતાં કહ્યું. મારી હોડીનો આગલો છેડો મેં લીનાની હોડીના મુકાનની તાલ નજીક આણ્યો, અને બન્ને હોડી સ્થિર કરી હું લીનાની હોડીમાં ઊતર્યો. મત્રકાતે મોંએ મેં શાલ ઉપાડી—એ જ ક્ષણે મેં ડબડબક કરતો પાણીમાં અવાજ સાંભળ્યો. હું એકદમ ચમક્યો. પાછળ વળીને જોઈું છું તો લીનાએ હલેસાં પાણીમાં નાખેલાં અને તે ઝપાટાબંધ મારવાની સરચાત પણ કરેલી. શું થઈ રહ્યું છે એ મારા બેભનમાં ઊતરે તે પહેલાં તો એણે હોડી પચ્ચીસેક શીટ આપે લઈ પણ લીધી.

જબરી છોડરી ! આંખમાં આંસુ લાવી દેખાડનાર એ નાટકી છોડરી હવે એટલા બધા જોરજોરથી દસતી હતી કે આખી હોડી ડાલમડાલ થઈ રહી હતી. હું હવે પાંજરામાં પુરાયો હતો.

“ આ શું, મિસ્ટ્ર જોયી ? ” મેં ગંભીર બની જઈ કહ્યું. “ મારા ઉપકારનો બદલો તમે આ રીતે વાળો છો ? ચાલો, હવે મરકરી બહુ થઈ. હોડી લાવો જોઈએ આ તરફ. ”

“ મિ. અરવિંદ, તમને હું જરૂર છોડાવું પણ એક શરતે, ” મારું વાક્ય જ મને એણે સંભળાવ્યું ને રમાવધી પોતાનું મોઢું દબાવી દીધું.

“ શી શરત ? ” મેં પૂછ્યું. નોકે એ પૂછવાની જરૂર ન હતી, કારણ એ શરત શી છે એ હું સારી રીતે જાણતો હતો.

“ તમે જો સ્ત્રી શ્રેષ્ઠ છે એ કબૂલ કરતા હો તો હું હમણાં તમને છોડવું. અને સિવાય, એક સ્ત્રી એક પુરુષને સુકત કરે છે એ વસ્તુ જ એ વાતને સિદ્ધ કરી આપે છે એટલે એમાં તમારે અંતરાત્મા પણ તમને નહિ ડંખે. ” બરાબર એ ને એ જ શબ્દોમાં લીનાએ મને શરત કહી સંભળાવી.

આ છોકરીની હુઆઈ ઉપર અને બાહોશી ઉપર હસવું કે ગુસ્સે થવું એ જ મને સમર્થનું નહોતું. પ્રથમ રકઝક કરવાની કે શરત ન સ્વીકારવાની વૃત્તિ દેખાડી પાછળથી નમતું આપવાની ખૂર્ખાઈ કરવાનું મન ન થયું મેં વિચાર કર્યો કે એકવાર તો લીનાએ પણ નમતું આપ્યું છે તો પછી મારે પણ આપવામાં શો વાંધો હોઈ શકે ? કોલેજમાં પણ કાર્ડ જાણે એવા સંભવ ન હતો.

“ ઠીક ત્યારે, સ્ત્રી શ્રેષ્ઠ ! બસ ? ” મેં કબૂલ કર્યું.

“ મારે તમારા ‘ઠીક ત્યારે’નું ને ‘બસ’નું કામ નથી. ચોખ્ખેચોખ્ખું કહો કે ‘હું માન્ય કરું છું કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ શ્રેષ્ઠ છે.’ ” ભારે પ્રયત્નથી હસવાનું ખાળી રાખતાંરાખતાં લીનાએ મને હુકમ કર્યો.

જરા પણ આનાકાની વગર એકાદ નિશાળિયાની જેમ મેં બોલી નાખ્યું, “ હું માન્ય કરું છું કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ શ્રેષ્ઠ છે. ”

હવે લીના બમણા જોરથી હસવા લાગી. એણે પોતાની હોડી પાસે આણી ને મને અંદર લીધો. અને આખરે અમે એ ‘ભૂતિયા કાદવ’ની રમ્મ લીધી. વળી પાછું મેં મારું હલેસાં મારવાનું કામ શરૂ કર્યું. આજે મને લાગે છે કે હું તે વખતે સહેજ ગમગીન દેખાતો હોઈશ; પણ સૂરજ ત્યારે મારી પીઠ તરફ હતો એટલે લીનાના એ બહુ ધ્યાનમાં નહિ આવ્યું હોય. લીના મારી સામે બેઠી હતી. અમે એકબીજાની સામે જોતાં હત્યાં. એકાએક એણે કહ્યું.

“ કાદવથી બે ઈંટોને ચણીને જોડી દેવામાં આવે છે એ મને ખબર હતી. પણ આજે પ્રથમ જ ખબર પડી કે બે માનવી ઈંટા પણ કાદવથી જોડી શકાય છે, ” એણે મારી સામે મીંટ માંડીને જોતાં કહ્યું.

“ લીના, લીના ! ” મેં હવે હલેસાં મારવાનું પણ મૂકી દીધું ને સાથેસાથે ‘મિસ જોષી’ એ શિષ્ટ નામ પણ મૂકી દીધું. “ આ આખી વાત હવે હું લખી કાઢવાનો છું, અને માસિકમાં મોકલી આપવાનો છું. પણ એને નામ. શું આપશું ? ‘મતાંતર’ આપું ? ” મેં પૂછ્યું.

“ ના, ના; એ તો બહુ ડાહ્યું અને સંસ્કૃતમય લાગે છે. એના કરતાં એને ‘ભૂતિયો કાદવ’ એ જ નામ આપોને ને ! એને લીધે તો આજનું ચણતર થયું ! ” લીનાએ ફરી મારી આંખમાં જોયું.

“ ઠીક ત્યારે ‘ભૂતિયો કાદવ,’ ” કહી મેં એની આંખની પાર જોવા પ્રયત્ન કર્યો. અસ્ત થતા સૂરજનાં દૂમળાં રાતાં ફિરણો એના ગાસ ઉપર રમત કરી રહ્યાં હતાં. એના કુરલ કેશ, તોફાની આંખો, બધું જ, હા, હા, બધું જ—ટૂંકમાં એ અદ્ભુત દેખાતી હતી. હું જોઈ જ રહ્યો.

તમે વળી પૂછ્યો કે ‘પછી શું ?’ પણ એ તો તમને જ ખબર છે ને મને ને લીનાને જ ખબર છે, ત્યારે લખવાની શી જરૂર ?

દીપોત્સવી

(મુક્ત પૃથ્વી)

સહસ્રશય દીપકે
સુરેખપદ સ્વસ્તિકે
અમૂલ્ય હિરલા અને રતન ભૂષણે
ગુલાબ મધુ કેવડે, વિવિધ રંગ રંગોળીએ
મર્લિન મુખ રયામણું ફૂળડી કાચ ઉગળીને
સજી, ધાતો ઠની
ભયંકર અમાસ રાત્રિ સૂચિલેધ આશ્વિનની
ભમાવી જગ ધૂમળે
ડુખાવી વમળે ભેડે
* સુદ્ધર અતિગૂઢ મૃત્યુમુખ કયાંક ખેંચી જતી.

(ખંડ શિખરિણી)

પડેલા લુલાવે
જનોને લુલાવે

(મુક્ત પૃથ્વી)

મહા મધુર ઘેનમાં બિરદશુભ દીપાવલિ.

પિતા! આહુઆહુ વિષે, હૈવન ખંડખંડે ગધે,
ભેડે હૃદયમર્મમાં વહો ગઈ ઘણી ચે સદી:
જહી—જનમ જોત્રપે હૈવનશુદ્ધિ પંકાયલી,
જહી—નગદ દોલતે કૌરતિ કેરી તુલના થઈ,
જહી—સ્થગિત આત્મ ને હૃદયજ્યોત ઝાંખી પડી;
ધમંડ ચતુરાઈ ને શરમહીણ શૃંગારની
બિલસ પ્રતિમા ઘડી, અતિભયંકરી નાગિની—
સમી પ્રલયવાહિની પરમ સબ્યતા-મોહિની,
સુઅચ્છ ભપકાભરી સુભગ સ્વાંગ અંગે ધરી
ધૂમે જગ ભમાવતી નયન અંજને આંજતી,
અનલ ઉગ્ર સ્વાર્થપ્રતિ;
—પ્રચંડ નરમેધમાં જગસમસ્તની આહુતિ—
—સુદ્ધર અતિગૂઢ મૃત્યુમુખ હાય! ખેંચી જતી.

(ખંડ શિખરિણી)

પડેલા લુલાવે

જનોને લુલાવે

(મુક્ત પૃથ્વી)

મહા મધુર ઘેનમાં ગિરદશુભ્ર આ સંસ્કૃતિ !

ફૂડી ઠપટબળ આ દયસહસ્ર વર્ષો તણી
 થઈ પ્રકટ, ભાર ભૂમિ કયમ રીત રહેશે હવાં ?
 ખરે જ, ભૂતનો ઉતાર જ્યમ હોય મરચાંધૂણી,
 વિના લગ્નોર ચે દયા, ધખધખાવ એવી ધૂણી
 ઝળે રગત લાંચ, અંગ કૃશ થાય, સંવેદના
 વધે; શિર અનેકના જ્યમ ફટાઠ ફટ્ ફટ્ ફૂટે
 ફૂટે તેહવા.

પરંતુ જગતાત ઓ !

સમસ્ત સુજનાર ઓ ! કરોશ આમ અંહાર તું ?

ખરે અગમ ન્યાયનું ત્રાજું

વિષ્ટવિવેક નિષ્કુર શું ?

નહીં; જગતનાથ તું, જગત તારનારો પ્રભુ !

યશે તવ કૃપાળુ હસ્ત થઈ ફૂર આઘાત શું ?

વિરાટ ! તવ હસ્તપે,

પ્રકુલલલપન્નપે,

તુપારજલગિન્દુડે જગત બાપડું પોઢિયું;

અનંતતલ અધિમાં જગત-ગિન્દુ ગણના કરી ?

છતાં ભરશુમાનમાં

અનમ માનમાં

ભલે તવ ભણી ન દષ્ટિ, ધનમાનમુગ્ધાંધ એ

સદા નિજરસે રમે, તવ દયા ભલે ના ચહે;

છતાં જનમ એહનો પ્રખર ફૂર આઘાતથી

કદી અક્ષળ તું કરે ?

કૃપાળુ કરરપર્શથી

અખંડ ઉરસ્નેહથી

હસંત જનની જૂલંત શિશુ પારણે નીંદરે

ઉઠાવી જ્યમ ગોદ લે—ઠહીં ન જાય સ્વમાં ભેડી—

(અંક શિખરિણી)

પિતા ! તેવી રીતે

દ્રવન્તી દષ્ટિએ

(મુક્તા પૃથ્વી) ભયંકર અમાસ રાત્રિ સૂચિલેલ આશ્વિનની
ઉભાળ, નવનૂતના શુભ પ્રભાત શુભાર્ધમાં.
જૂનાં વસન ભૂષણો, છોંછરોં સર્વ કૃત્રિમતા
તણ ક્ષણિક સ્વાર્થ હુદ્, ભયની ભરી વાસના,
વિરાટ વર ભોમમાં રમવું સર્વદા ત્યાં મુદા;
પ્રદીપ ક્ષણભંગુરા નહિ પછે વૃથા ખાળવા.
—હસે પ્રકૃતિ સુપ્રભા વિશદ સાથ ને સુંદરા.

ઉપવાસી

નાકની વાળી

આજે હિંદુસ્તાનના લગભગ બધા વિભાગોમાં હિંદુ સ્ત્રીઓ જુદાજુદા

આકારની નય નાકના અલંકાર તરીકે પહેરતી જણાય છે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, સિંધ, પંજાબ, તેમ જ ઉત્તર તથા મધ્ય હિંદુસ્તાનના પ્રદેશમાં બધી હિંદુ સ્ત્રીઓના અલંકારોમાં નયનો સમાવેશ થયેલો છે. વળી નયને સૌભાગ્યનું ચિહ્ન ગણવામાં આવે છે અને વિધવાઓ તે પહેરતી નથી. હિંદુસ્તાનમાં નય પહેરવાનો આ રિવાજ કેટલો જૂનો છે ? સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તે શબ્દકોષોમાં પણ આવા કોઈ અલંકારનો અર્થ દર્શાવતા શબ્દનો ઉલ્લેખ નથી. એટલે આ રિવાજ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં * અને પ્રાચીન હિંદી સંસ્કૃતિમાં અપરિચિત છે એમ અત્યાધુનિ નિર્ણય કરી શકાય.

આ અલંકાર માટે આટલા શબ્દો વપરાય છે; ગુજરાતીમાં (જૂના સાહિત્યમાં) વાહી, નય અને વેતર; મરાઠી તથા સિંધીમાં નય, નમ્બી, અને વેતર; મરાઠી તથા સિંધીમાં નય. આ અલંકારના એક ભાગ તરીકે નાકમાં છિદ્ર પાડીને પહેરાયવામાં આવતા સોનાના વાહાને લીધે વાહી શબ્દ પ્રયોગનયો છે. બળદ અને ઊંટ જેવા પ્રાણીઓના નાકમાં પહેરાવામાં આવતી રસ્સી માટે દેશ્ય શબ્દ જણાય છે. (હેમચન્દ્રની દેશી નામમાલા. ૪-૧૭) આ જણા ઉપરથી નય જુલપત્ત થયો છે. દેશી નામમાલામાં એ શબ્દનો અર્થ માત્ર નાભાસ્પર્શ આપેલ છે, અને ઉદાહરણમાં પણ નાભાસ્પર્શહિતશ્વમ—નાથ વગરના બળદ—નો ઉલ્લેખ છે. એટલે નાકના અલંકારના અર્થનો ઉદ્ભવ પછીના કાળમાં થયો છે એ સ્પષ્ટ છે. જાણા પરથી નાથ અને નય બંને શબ્દ જનરલી આવ્યા છે. નાથ-નામ પરથી નાથડં ક્રિયાપદ પણ બને છે અને તેનો અર્થ નાકમાં છિદ્ર પાડીને રસ્સી પહેરાવી એવો થાય છે. વેતર (હિન્દી વેતર) શબ્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળતો નથી એટલે તે કોઈ પરબાષાના અપરિચિત શબ્દમાંથી આવ્યો હશે. જલ્લેતર શબ્દનો પ્રયોગ સાહિત્યમાં ઘણીવાર મળી આવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં નયની આકૃતિઓ જુદીજુદી પ્રચલિત છે, તેમ પહેરવાની રીત પણ જુદીજુદી છે. ગુજરાતી સ્ત્રીઓ નાકનો ડાબો પાદો વીધાવે છે અને મરાઠી સ્ત્રીઓ જમણો પાદો વીધાવે છે. સાદામાં સાદી નય માત્ર સોનાના યાગાને એક છેડાનો આંકડો ખીસા છેડામાં બરાબાવ તેની રીતે વાળીને બનાવવામાં આવે છે. તેમાં મોતી, દીરા, માણેક, નીલમ વગેરે જડીને બહુ મૂલ્યવાન નય પણ બનાવાય છે જે કોઈ ચાર મોરની આકૃતિ જેવી હોય છે અને તેથી જ નયને ગુજરાતી ભાષામાં 'મોર' નામ આપાય છે.

* પશ્ચિમ જમનાપરચિત 'વસુધૈશ્વર્ય'માં પૃ. ૧૫૮ એ 'નાભાસ્પર્શતર્કીકલ્પમ્' એવો ઉદાહરણ મળેલો છે. પણ પશ્ચિમ જમનાપર ચોરસા સ્ત્રોતો જ દર્શાવત તરીકે મૂક્યા છે, અને તે મુશ્કેલ સમય પછીના હોય છે. તેમણે પણ આ અલંકાર માટે એક શબ્દ ન મળવાથી સમાચારત્મક રીતે વાપર્યો છે.

નારી તારી નાસિકનો ચોર
નહોય ભૂણ્ણ ચિત્તનો ચોર

(પ્રેમાનન્દકૃત આખાહરણ)

સિંધી નથ એટલી બધી વજનદાર હોય છે કે પહેરનારના વાળની એક લટ તેના નીચેના ભાગમાં બાંધવી પડે છે. આ અસંકારનો બીજો એક પ્રકાર છે જે ઠોરો કહેવાય છે. આમાં વાળો રફૂની પેઠે વાળવામાં આવેલો હોય છે. તેનો એક છેડો નાકના વીંધમાં ખોસવામાં આવે છે અને બીજો છેડે વર્તુલાકારમાં છ થી સાત મોતી ગોઠવવામાં આવે છે. અને તેની વચ્ચે એક હીરા કે બીજું કાંઈ કિંમતી રત્ન જડેલું હોય છે. આવા જ આકારમાં ઉપરના ભાગમાં કવચિત એક રત્ન જ જડેલું હોય છે અને તેવા અસંકારને જહ કહેવાય છે. વળી બીજા એક પ્રકારની નથને મુલાક કે મુલાલ કહેવામાં આવે છે. આમાં એક મોતી પરોવેલું હોય છે અને ત્રણ મોતી હોય તો વચ્ચેનું લાંબા આકારનું રાખવામાં આવે છે. આ મુલાખ બે નરકોરાં વચ્ચેના પડામાં વીંધી પાડીને પહેરવામાં આવે છે. મુખ્યતઃ મુસલમાન સ્ત્રીઓ જ તે પહેરે છે, હિંદુ સ્ત્રીઓ પહેરતી નથી. જે હિંદુ માખાપોનાં બાળકો જીવતાં ન હોય તેઓ જીવતા રહેલા પુત્રને કવચિત આવી મુલાખ કે નથ પહેરાવે છે અને આવા પુત્રો મુલાખીદાસ, મુલાખીરામ, નાથાલાલ, નાથાસંકર વગેરે સંતા પ્રાપ્ત કરે છે. જેના ઉપર નાથવાની ક્રિયા કરવામાં આવી છે તેવા અર્થમાં આ નામો ધરે છે.

“ અર્ધવી સુરાનો પહેરવેશ અને હિંદુ સ્ત્રીઓનાં શૃંગારસાધનો ” નામના મી. આર. પી. ઉમરીગરના “ દસ્તૂર હોશંગ મેમોરિયલ લોહ્યુમ ” માં ૯૫મે પાને છપાયેલા લેખમાં (ફૂટનોટમાં) હિંદુ સ્ત્રીઓના અસંકારોમાં નથનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે—જે વિશે હી કિવન્સીએ નિગધ લખેલો છે; અને મીડિયા પ્રદેશના medianite લોકોમાં પુરુષોના અસંકારમાં પણ નથનો ઉલ્લેખ છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નથનો ઉલ્લેખ નથી એમ મેં ઉપર જ કહ્યું છે. કેટલાક આ પ્રસંગે ‘ ભોજપ્રબંધ ’ માં આવેલો મનાતો નીચેનો શ્લોક મારી સામે ધરે છે:

નાસામૂપાન્નદપિતા વહિવાહો દયજ્ઞનમ્ ।

અહોમાયં ગુર્જરીણાં મૃદ્ધમંમાર્જેન મનુઃ ॥

આ શ્લોકનો હાવાર્થ: ગુજરાતની સ્ત્રીઓ ધન્ય છે; કારણકે અંગદનો પિતા—વાલિ—વાળી તેમનો નાકનો અસંકાર છે, અગ્નિદેવનું વાહન—મેપ—મેશ તેમનું નેત્રાંજન છે, અને તેમનાં ધર મનુ (સાવળિ—સાવરણી) સાફ કરે છે ‘ ભોજપ્રબંધ ’ નો આખો અન્ય તરકટ છે એ વાત લક્ષમાં ન લઈએ તો પણ આ શ્લોક એની જાતે જ અવગણનાપાત્ર કરે છે. * કારણ કે તેમાં જે શબ્દો ઉપર શ્લેષ યોજવામાં આવ્યા છે તે શબ્દો અપભ્રંશ ધર્મને કે બીજી રીતે પૂરેપૂરા ગુજરાતી જ છે.

વાહી (ગુ.) = નથ

વાલિ (સં.) = વાનર અંગદનો પિતા

મેશ (સં. મસી ઉપરથી) = આંખમાં આંજવાનું મેય (સં.) = ઘેટો

આંજણુ

સાવરણી (સં. સંમાર્જની ઉપરથી) = સાવરણી સાવળિ (સં) = સાવળિનો પુત્ર—મનુ

* વળી આ શ્લોક બદલાવકૃત ‘ ભોજપ્રબંધ ’ માં કે મેઝવંચના ‘ પ્રબંધચિંતામણિ ’ માં આવેલા ‘ ભોજપ્રબંધ ’ માં પણ નથી. ‘ પ્રબંધચિંતામણિ ’ ના દીનાનાથ શાસ્ત્રીએ કરેલા ભાષાંતરમાં સ્વીકારેલા કેટલાક પ્રશ્નોમાંનો આ એક છે. એટલે આ શ્લોકની સપ્રમાણતા કેટલી તે સ્પષ્ટ જ છે.

એટલે વિદ્વાને અપમાનજનક ગણીને આ શ્લોકને હું ત્યાજ્ય ગણું છું.

હવે પ્રાચીન દિંદિમાં નાકના અલંકારનું અસ્તિત્વ ન હતું તે માટે તે બાળતનું સમાધાન શું ? મારી માન્યતા એવી છે કે એ અલંકાર આપણે ત્યાં મુસલમાનોમાંથી આવ્યો. વળી આ અલંકાર મૂળ તો દાસત્વનું ચિહ્ન પણ કાળાંતરે એને માનવશરીરનું ભૂષણ બનાવી તેનું મૂલ્ય વધારવામાં આવ્યું. સંસ્કૃતિના અધઃપાતના સમયની સ્ત્રીઓની દાસત્વસ્થિતિનું દુઃખદ ભૂચન આ અલંકારમાં છે, અને સ્ત્રીમુક્તિ માનવૃત્તિની ખુશામદ કરવા એને અલંકારનું રૂપ આપવામાં આવ્યું એમ અનુમાન કરું તો ? અરબસ્તાનમાં અને ખીજા પ્રદેશોમાં નાક અને કાન વધિવાની ક્રિયા દાસત્વની સૂચક હતી એ તો હવે સર્વશ્રેષ્ઠ બાળત છે. દિંદુરતાનમાં વિ. સં. ૧૬૮૫ (ઇ. સ. ૧૬૨૯)માં આ બાળત પરિચિત હતી એવો ઉલ્લેખ મળે છે. એ યુગના જૈન લેખકની એક કૃતિમાં નીચેનો શ્લોક છે:—

તું ચેલ્લા જે એ ડલ્લાદ;
ગુર છે તો વયું કરણા વાદ ?
ગુર વેચે વકલી તુજ હાથ,
વાલી નાક પરોવે નાથ.

(દીરવિજયસુરિ રાગ: ૨૭-૯)

જૈન સાધુ દીરવિજયના જીવનના એક પ્રસંગનું ચિત્ર આ શ્લોકમાં છે. એના એક શિષ્યે એના સાથે બેઠાં કર્યું, તે વખતે એક ઘોરેરવાર (રાત્રનો) એને ઉપર પ્રમાણે કહે છે, તેથી જ શ્લોકમાં બેઠાં બેઠાં અને ગુજરાતીનું મિથણ છે.

પરંતુ કેટલાક મને કહે છે કે ફારસી સાહિત્ય કે ભાષામાં પણ નાકનો અલંકાર પરિચિત નથી. તો મારો પ્રશ્ન એ છે કે મોતી પરીવેલી વાળી જે એ નરકારાં વચ્ચે પહેરવામાં આવે છે તે એટલે કે સુલ્તાન-ફ શું મૃદિલમ અલંકાર નથી ? દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ખાન બહાદુર નવાબ અગ્રીજ બંગાળાદુરે રચેલા શબ્દકોષ—અરાફ-ઉલ્-લુગાતમાં સુલ્તા શબ્દનો અર્થ આપનાં નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરી છે:

સુલ્તા શબ્દના ચાર અર્થ છે: (૧) વીંધ; (૨) નરકારું; (૩) ઊંટના નાકમાં પરીવેલાં આવતી દોરી; અને (૪) નાકનો અલંકાર. ધણાંખરાં પ્રમાણે અનુસાર સુલ્તા શબ્દ તુર્કી ભાષાનો લેખાય છે. તુર્ક લોકો આ અલંકારને પૂર્વ દેશનો લેખે છે. (અરબસ્તાન અને ઇરાન તુર્કીના પૂર્વ દેશ ગણાય.)

ગવાસ-ઉલ્-લુગાત નામના ખીજા શબ્દકોષમાં પણ સુલ્તા = નથ, સ્ત્રીઓનું એક પરિણું (તુર્કમાંથી) એમ અર્થ આપેલો છે. જ્ઞેનુચને ફારસી કે અરબી ન દોવાથી સુલ્તા શબ્દ આપ્યો જ નથી.

સુલ્તા = (પહેલાં) ઊંટના નાકમાં પરીવેલી દોરી—(પછી) સ્ત્રીઓ પહેરે છે તે નથ. સુલ્તા શબ્દનું આ પરિવર્તન જલ્લા (દેશ)ના દ્વિવિધ અર્થ જ્ઞેડે સૂક્ષ્મ અને નિષ્કટનું સામ્ય ધરાવે છે.

જલ્લા (૧) નાથ (દોરી), (૨) નથ (અલંકાર); આ સામ્ય પણ અર્થસૂચક જ છે.

આ ઉપરથી એમ જાણાય છે કે નાકનો અલંકાર—નથ, સુલ્તા, વાલો—આપણે ત્યાં મુસલમાનોના પ્રદેશમાંથી આવ્યો. નરકારાં વચ્ચે પહેરાતી સુલ્તામાંથી એક બાળુના પદમાં

પહેરાતી નથ કેવી રીતે ક્યારે પ્રચારમાં આવી એ પ્રશ્ન સામે હું નિરુત્તર છું. આ સમગ્ર પ્રશ્ન ઉપર કોઈ વિશેષ પ્રકાશ પાડે તો રમપૂર્ણ ચર્ચાને અવકાશ છે.

[પ્રસ્તુત ચર્ચાને અંગે નીચેની સીમતોની નોંધ પણ અરથાને નહિ ગણાય.

M. Williamsના શબ્દકોષમાં નીચે આપેલા શબ્દાર્થો છે:

નસ્યોત = નાથથી બાધિયું

(નસ્યા = નાથ)

નાસ્યા = નાથ

હિન્નનાસ્વે મમયુગે તિચ્છપ્રતિમુલાગતે ।

અધમદ્ગે ચ યાસ્ય ચક્રમગ્ને તથૈવ ચ ॥

દેદને ચૈવ યન્ત્રાણાં ચોત્ક્રુદમ્યોસ્તથૈવ ચ ।

ભાકન્દે ચાપ્યપૈહીતિ ન દર્શં મનુરવચીત્ ॥

(નાસ્યા—વન્ધીવર્દનાસામ્પ્રધિની રમ્જૂ ।—કુલુક મદ)

મનુસ્મૃતિ ૮-૨૬૧-૨૨

શેક્સપિયરકૃત હિંદી શબ્દકોષ (૧૮૬૧ ઈ. સ)માં આપેલા શબ્દાર્થો:

વેસર = નાકમાં પહેરવાની વાળી

વેસરા = એકે જાતનું શિકારી પક્ષી

સુલક—(કુ) = નાકમાં પહેરવાનો અલંકાર (નાકના વચ્ચેના ભાગમાં લટકાવવામાં આવે છે અને તેમાં મોતી કે બીજું કોઈ કીમતી રત્ન જડેલું હોય છે.)

દૃશક — બા — ગોશ = ગુલામ — (જેણે કાનમાં વાળી પહેરેલી હોય તેવો.)

વાળી   કાન

= દાસત્વના ચિહ્ન તરીકે જેણે કાનમાં વાળી પહેરી હોય તે.

(હિંદી શબ્દકોષ)

બાઈબલમાં પણ આ બાબતના ઉલ્લેખો છે તે *Temple Dictionary of the Bible* અને *Studies in the Bible* એ પુસ્તકો જેવાથી ખાતરી થાય છે.]*

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેદિયા

* શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેદિયાએ લખેલા Nose-ring વિગેના નિબંધનું ભાષાન્તર.
ભાષાન્તરકાર: ભાનુશંકર બા. વ્યાસ

ખેડૂતનાં કરજ ફેડવાનો મોટો પ્રયોગ

ખા.રડોલી તાલુકાની જમીનમહેસુલની-મોટી લાડત વખતે તપાસમાં એવું
 વલ્ગાર્થ આવ્યું હતું કે એ તાલુકાના ખેડૂતોને લગભગ એક કરોડ રૂપિયાનું દેવું હતું. આ
 દેશમાં ખેતી સિયાળના ઉઘોગની ખિલવણી થઈ નથી અને થઈ છે તેની રિયલિટી, પરંતુ
 સરકારની આર્થિક રાજ્યનીતિને લીધે, ગમે ત્યારે અમટી ગંગ છે; તંથી જોકે ખેતીમાં
 જેઈએ નેવો કરા રહ્યો નથી તે છતાં ખેતીનો ધંધો ફરેવા પડે છે. કરજના ભારે વ્યાજ
 નીચે ખેડૂત કચડાર્થ મારે છે, અને ઘણે દેશાં ખેડૂતોની જમીન ધીમેધીમે શાદુકારના
 હાથમાં જતી રહે છે.

આ પ્રકારની વસ્તુરિયલિત ભાવનગર રાજ્યમાં છે કે નહિ તેની ચોક્કસ તપાસ કરવા
 માટે ત્યાંના દરબારે છેક ૧૯૨૨ની સાલમાં એક સમિતિ નીમી. લીલિયા મદાલમાં પ્રાથમિક
 તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે ખેડૂતોની ગિયિતિ ખરેખરી ભાંકર છે, અને તેનું મુખ્ય કારણ
 શાદુકારની અનીનિયાન બાજુ અગ્રવયાની પદ્ધતિનું હતું. ખાનેદારો તેમજ શાદુકારની
 બારીક તપાસ થઈ અને એવું વલ્ગાર્થ કે આશરે ૨૩,૦૦૦ ખાતેદારોમાંથી ૫૫ ટકા જેટલા
 ખાનેદારો દેવામાંથી મુક્ત હતા અને બીજા એટલે દરેક હજાર ખાતેદારો જે આશરે ૧૨
 લાખ રૂપિયાનું મહેસુલ દર વર્ષે ભરતા હતા તેમને એકદરે ૫૧ લાખ રૂપિયાનું દેવું હતું.

જે ૧૩,૦૦૦ ખેડૂતોને દેવું નહોતું તેમાં કેટલાક તો એટલા ગરીબ હતા કે તેમને એક
 પાર્થ ધીરી શકાય એવું નહોતું અને ને કારણે દેવામુક્ત હતા. બીજા હતા તેમાંના મોટે
 ભાગે જેમનેમ કરીને સુકો રોટસો ખાઈ શકતા, પણ ત્યારે ખરાબ વર્ષ આવતું ત્યારે દેવામાં
 ફસાઈ પડતા. તેમનો ખોરાક મોટો અને રહેઁલીકરમ્મી સાદી અને ફંમણ હતી. પોતાનાં
 ઊકરોગિયો સારી કેળવણી આપવા માટે કે આનંદ કે સ્વમુખારણને માટે ખર્ચ કરવા માટે
 તેમની પામે સગવડ હોય જ શાની !

જમીનમહેસુલનું ભારત્ર અસલ નહોતું એવું આ નિવેદનમાં વલ્ગાર્થ છે. જમીન-
 મહેસુલની રકમ ભારે હોય તો ને અસલ થઈ પડે એ તો અપદ છે, પણ તે ક્ષબને સખ્તાઈથી
 વસૂલ કરવામાં આવે તો ખેડૂતને શાદુકારનો આશરો લેવો પડે છે એ અમલદારોએ
 બુલ્ગું નિર્મિત નહિ.

અનુષ્ઠ કે રાક્ષસ ?

ભાવનગર જેવા મોટા રાજ્યના અમલદારોએ પ્રચટ કરેલા આ નિવેદનમાં શાદુકારો કેવી
 રીતે ખેડૂતનું લોદી રહી લે છે તેનાં દરખાં આપ્યાં છે. ખરું જોતાં જે ચર્મન ભાવનગરના
 શાદુકારની કાર્યપદ્ધતિનું આપ્યું છે તે પૂરેપૂરું અચવા મોટે ભાગે આખા મુલદાને લાખ
 પડે છે. પરી મોદિની માણેના અંકમાં વીચનવાર પ્રચટ કરવામાં આવી છે. મદાલમાં મોટી
 જે અદિયાના પરા અમલ માટે વારવાર આમલ કરી કો છે તેમને પ્રિલિય સમનનને
 રાક્ષસી તથા સીનાની કવી જે, પણ શાદુકારની અમલ અમલગી વનવુંકને માટે આ
 વિશેષદો પૂરેમાં મખન નથી. આ વલ્ગારાર અમલદારોએ કાપ્યું છે કે :

“સદ્દલાગ્યે આપણા ખેડૂતો નરમ, પોચા અને વિનયી છે. જો તેમનામાં જુસ્સો હોત તો તેમણે ખંડ ઉઠાવ્યું હોત. જો આપણે વખતસર પગલાં લઈને તેમને ખચાવી નહિ લઈએ તો ભવિષ્યમાં ખેડૂતો ખંડ કરશે એ ખતવાજોગ છે.”

આના કરતાં વધારે સખત ટીકા ખીજી કંઈ હોઈ શકે ?

શાહુકારનું વ્યાજ

શાહુકારો જે હડહડતાં જુઠાણાં કરે, ખોટા દરતાવેજો કરે, ખોટા અંગૂઠા પડાવે, લખ્યું હોય તે ખોટું વાંચીને દરકત કે અંગૂઠા લઈ લે એ પ્રકારે એક બાજુએ રાખીને સામાન્ય રીતે પ્રચલિત ગણાતી રીતો ટૂંકમાં આપીશું.

(૧) પહેલી રીત સવાયાની છે. જેઠ, આપાદ, ભાદરવો કે છેક આસો મહિનામાં રૂ. ૧૦૦ ખેડૂતને આપ્યા હોય તે રૂ. ૧૨૫ લખીને બીજા માગસર કે પોપમાં પાછા લેવાના હોય છે એટલે ૪ થી ૮ મહિનાની અંદર ૨૫ ટકા વ્યાજ લેવું એમાં કાંઈ ખોટું ગણાતું નથી. ખેડૂતને તો આ વ્યાજ ૩૭૩ થી ૭૫ ટકા જેટલું થયું. જે ખેડૂતની સામે એક પણ વખત દાવો કરવાનો પ્રસંગ ન આવ્યો હોય તેમની પાસેથી પણ આટલું વ્યાજ લેવાય છે. જો ખેડૂત ગરીબ હોય તો તેની પાસેથી પાક લેવાની શરત થાય છે. એટલે દર રૂપિયા ખેતી ભાવે ૧ મણ કપાસ ગણીને ૬૨૬ મણ કપાસ શાહુકારને આપવાનો હોય છે. જો તેટલો કપાસ ન આપી શકે તો બગરનો જે ભાવ હોય તે ભાવ ગણીને ખેડૂતને નામે લખાય છે. જો બગરભાવ રૂ. ૮ હોય તો રૂ. ૫૦૦નો નવો દરતાવેજ થાય છે.

(૨) પાકને બદલે અમુક તારીખે નાણાં લેવાની શરત (અટક) હોય છે. તેમાં એવું જોવામાં આવેલું કે માત્ર એક કે બે દિવસની વાર થાય તો પણ ભયંકર સખતાઈથી ચાર-પાંચ પટ વધારી કરવામાં આવે છે.

(૩) જો ખેડૂત શાહુકારને માલ સોંપી દે તો બગરભાવથી ૨૦-૩૦ ટકા ઓછા ભાવે તે દેવા પેટે જમા કરવામાં આવે; જો શાહુકાર પાસેથી કાંઈ માલ ઉધાર વેચાતો લેવો પડે તો તેનો ભાવ ૨૫થી ૫૦ ટકા વધારવામાં આવે, બ્યાજનો ઉમેરો થાય, વગેરે કાંઈ-કાંઈ રમતો રમાય.

(૪) કાચળાછોડામણી, વ્યાજ પહેલેથી ચડાવીને પાછું વર્ષ આખરે ફરી ચલાવવાની રીત, જો એ થયેલાં નાણાં અગર પાકની કિંમત બરાબર ન લખવાં, બે ચોપડામાં એક જ માણસના હિસાબ રાખવાની રીત, વગેરે કાંઈકાંઈ પ્રકારો આ સમિતિને જણાઈ આવ્યા હતા. વચમાં નાણાં પાછાં આપ્યાં હોય તે છતાં વ્યાજ તો કાપી આપે જ શાતા ?

(૫) આ નિવેદનમાં કઠારાની પદ્ધતિનો એક દાખલો આવ્યો છે તેમાં એક ખેડૂતે જે અનાજ લીધું હતું તેના કરતાં સવાજણું પહેલાં બે વર્ષની અંદર પાછું આપેલું અને દોઢગણું ચાર વર્ષમાં આપેલું તે છતાં પાંચ વર્ષ પછી સાતગણું લહેણું નીકળ્યું હતું.

(૬) તેની જ રીતે ‘જલપ’માં જૂના દેવાને પેટે અનાજ પાકે ત્યારપહેલાં મહિનો બે મહિના પહેલાં બધું અનાજ જપ્ત કરીને અત્યંત ઓછા ભાવે જમા કરવામાં આવે છે. આ સિવાય ઘણી બાબતો છે. ટૂંકમાં, આ સરકારી સમિતિનો અભિપ્રાય થયો છે કે ખેડૂત એક વખત શાહુકારના હાથમાં આવ્યો એટલે ફરી શકતો નથી. આ ટીકામાં અતિશયોક્તિ નથી એવો તેમનો આગ્રહ છે. આવું જુઠાણું અને હુઆઈ અપવાદરૂપ નથી.

પણ નિયમરૂપ છે. ક્વચિત્ ભાગ્યે સારા શાહુકાર જણાયો હતો પણ તે અત્યંત અપવાદરૂપ હતો. શાહુકારોનો જાદુ મોટો ભાગ ભારે વ્યાજ લે છે, અને ખેડૂતોને લૂંટવામાં નિપજુન બન્યો છે.

ખરી વસ્તુસ્થિતિ

ત્યારે ભાવનગર રાજ્યમાં ખેડૂતની ખરી સ્થિતિ કેવી છે? એમાંના મોટા ભાગને વર્ષની આખરે એવી ખચત થોડી જ રહે છે કે જેમાંથી શાહુકારનું વ્યાજ આપી શકે. સામાન્ય વર્ષોમાં ખેતીનો ખર્ચ અને સરકારી મહેસૂલ કર્યા પછી માત્ર પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ થઈ રહે એટલું ઉત્પન્ન થાય છે. જાદુ સાડે વર્ષ હોય તો ખચત રહે તેવી જ રીતે ખરાબ વર્ષ પણ આવે છે, અને કુટુંબમાં લગ્નમરણના ખર્ચો પણ કરવા પડે છે. છેલ્લાં ૧૦-૨૦ વર્ષોના દિસાખ તપાસતાં એવો અભિપ્રાય આપી શકાય કે ખેડૂતને ખચત રહેતી નથી.

આ સરકારી સમિતિનો અભિપ્રાય થયો. આપણે જાણીએ છીએ કે જીવનનિર્વાહ એટલે માત્ર જરૂરિયાતો સિવાય કંઈ જ નહિ. સામાન્ય ખેડૂતને છોકરાંઓને સારી રીતે ઉછેરવાં, સારું શિક્ષણ આપવું, સારા પૌષ્ટિક ખોરાક આપવો, એ કેવળ અશક્ય સીજ છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાને લીધે જે ખેડૂત શાહુકારના હાથમાં સપડાય છે તે પોતાની મેજે, સરકારની મદદ વિના, કદી દેવામાંથી છૂટા થઈ શકે એવું છે નહિ. જમીન વેચી હોય, જગદ વેચ્યા હોય એવા ખેડૂતો મજૂરો બન્યા છતાં શાહુકારોના પંક્તિમાંથી નહિ જ છૂટવાના દાખલા જાણવામાં આવ્યા હતા.

તેથી સમિતિએ નિવેદન કર્યું કે જો ખેડૂતને ખચાવવા હોય તો સરકારે તેમને મદદ કરવી. જે દેશ કે રાજ્યનો ખેડૂત પાયમાલ થયો તે રાજ્ય પાયમાલ થયું સમજવું. આ સરકારી મદદે લુકું લુકું સ્વરૂપ લીધું.

(૧) ખેડૂતના રક્ષણનો કાયદો પસાર કર્યો. ઘણાં વર્ષો પહેલાં દક્ષિણમાં જે જનનો કાયદો પસાર થયેલો તેમાં સુધારો કરીને આ કાયદો પસાર થયો. સિવિલ કોર્ટ દાખલા દાયદા અને પદ્ધતિ પ્રમાણે ખેડૂતોને દેખીના અન્યાય છતાં પણ મદદ કરી શકતી નહોતી તે સ્થિતિ ટાળવા માટે આ કાયદો કર્યો. આ કાયદાની સત્તાથી કોર્ટ બંધો દિશાખ પહેલેથી તપાસીને કેટલાં નાણાં કેવી રીતે આપવાં તેનો નિણય કરી આપે છે.

(૨) તેની સાથે સાથે દરજારે કરજ ફેરવાની ચોક્કસ કરી. આ ચોક્કસ નોંધે ખેડૂત અને શાહુકારના શાહુકાર અને ગંભિરથી અગત્યમાં સુકાય છે તે છતાં કહેવું નોંધે એ કે દેશી રાજ્યોમાં અમલદારોની હસ્તે એટલે પ્રમુખગંતી સંગતિ એવું થવાનો કંઈકે સંભવ છે. કાનાં દેવાં આપવાં, કેટલાં નાણાં ખેડૂતને ધીરવાં તેની મર્યાદા બાંધી આપી હતી. દાખલા તરીકે, જમીનમહેસૂલ ભરતો હોય તેના કરતાં ત્રણગણી રકમ કરતાં વધારે નાણું સરકારે ધીરવું નહિ. આ પ્રમાણે આશરે ૮૬ લાખ રૂપિયાનું દેવું માલૂમ પડ્યું. આખા રાજ્યનું વાર્ષિક જમીનમહેસૂલ આશરે ૨૬૩ લાખનું હતું. શાહુકારોના ચોપડા તપાસીને ખેડૂતનું દેવું ફિટાવવા માટે જે કમિટી નીમી હતી તેમાં જે અમલદારો, —એક ન્યાયજ્ઞાતાનો, બીજો વચ્ચાણ ખાતાનો, —શાહુકારોના બે પ્રતિનિધિ, અને આ ચારે મળીને એક કે બે જે તે ગામના પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનો ચૂંટે તે એટલાનો કમિટિ નિર્માર્થ હતી. આ તપાસને અને ભાવનગર દરજારે ખેડૂતને રૂ. ૨૦,૫૮,૮૭૩ દેવા પેટે આપીને શાહુકારોના દિશાખ બુકી વાળ્યા. દરજારે સાંચા મુદતની સોન આપી છે એવું કહી શકાય દરેક વર્ષે જમીનમહેસૂલ સેતી વખતે જેતીનેતી પાસેથી

રેકમનું વ્યાજ વસૂલ કરવામાં આવશે. સહકારી મંડળો મારફત આવાં કરવો ફેરી સકાયો નથી એ જાણીતી વાત છે. ભાવનગર દરખાસે શાહુકારોને હાંકી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. દરખાસ આશા રાખે છે કે શાહુકાર અમાનુષી વ્યાજ હવેથી નહિ લે. વખતે શાહુકારોની જરૂર પડશે એ વસ્તુસ્થિતિ સરકાર સ્વીકારે છે.

હવે મોટો પ્રશ્ન તો એ છે કે ખેડૂત પાછું દેવું કરશે કે નહિ? અને કરશે તો જોની આંટ સચવાઈ રહી છે કે કેમ? વાત સાચી છે કે હજી ખેડૂતો ઘણા અજ્ઞાન, સામાજિક શિક્ષણના ગુલામ, અને અણવિચારી છે. તેમનામાં શિક્ષણનો પ્રચાર ઘણો જોણો થયો છે. પ્રજાના આગેવાનો પ્રજામત કેળવવાનો જોઈએ તેટલો પ્રચાર કરી શકતા નથી. શંકા એવી જોડે છે કે આવી સ્થિતિમાં આ મહાન અખતરો કરવો ઈષ્ટ હતો? ભાવનગર દરખાસે અભિપ્રાય આપ્યો છે કે ખેડૂતનું દેવું ગ્રામપ્રજાનું સત્ત્વ ચૂસી લેતું હતું કેળવણી અને શિક્ષણસ્તત્તા ઇત્યાદિ અનેક રાજોથી કાઢતું એવું ગૂંચવાયેલું છે કે કાઈ ઠેકાણેથી દોરો કાપીને ગૂંચ કાઢવાની જરૂર હતી. દરખાસે અનહદ હિંમત ધરીને આ મહાન પગલું લીધું છે. પરિણામ હવે જોવાનું રહ્યું. પણ ખેડૂતની બીજી બધી પરિસ્થિતિ સુધરે તેટલા માટે ત્રીજું પગલું સરકારે લીધું તે ગ્રામપંચાયતનું. આ પંચાયત મારફત ગામસેવકો નીખી ગામરક્ષણ, કેળવણી, સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય, ખાજ, ફવા, રસ્તા ઇત્યાદિનું કામ કરી શકાય એવી સત્તા ગામપંચાયતોને આપવામાં આવી છે.

ટૂંકમાં, દરખાસે જે ત્રણચાર પગલાં લીધાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે: (૧) ખેડૂતરક્ષણ-નિયમ, (૨) ખેતી સુધારવા માટે તગાવી, (૩) દેવાં ફેડવા માટેની યોજના અને (૪) ગામપંચાયતનો નિયમ.

વડોદરા જેવાં રાજ્યોમાં સરકાર જે પ્રકારનાં હિંમત મારે છે તેના કરતાં આ રાજ્યનામાં સાચી સેવા અને કાર્યક્ષમતા છે. ખેડૂતમાં સ્વઆનની લાગણી ખીમતવા દેવાનો માર્ગ હોય તો આ છે. હેન્ડ બેન્કમાં લાગણી ન હોય, દરખાસમાં વધારે હોવાનો સંભવ છે. સરકારને પણ કાયદો ચોખ્ખો છે કે જમીનમહેમૂલ સહેલાઈથી મળી શકશે. સરકારે નાણાં રાક્યાં છે તે ખેડૂતની જમીનની જાહેદારી છે. શાહુકારના મોપડા પર દેખરેખ રવાં કરે તો એમની ભયંકરતા ઓછી થવાનો સંભવ છે.

પ્રજાકીય કાર્યકર્તા તરીકે મને એટલી જ બીક છે કે ભાવનગરના પ્રજાકીય કાર્યકર્તાઓએ દેવાં કરવાની વિરુદ્ધ, ખોટા ખર્ચોની વિરુદ્ધ, ખેતી સુધારવાની ખાજનામાં, કેળવણી, આરોગ્ય વધારવાની ખાજનામાં, પુસ્તકાલયો, અખાડા, ઔષધાલયો કેરેક્ટરો કાઢ્યા માટે જે પ્રજામત કેળવવો જોઈએ, મદદ આપીને સંસ્થાઓ કઠાવવી જોઈએ, ગામપંચાયતો કઠાવીને તેનો વકીવટ શીખવવો જોઈએ, તે બધું કામ ન થાય તો પરિણામ શી રીતે સાદું આવે? દરખાસે એક મોટું પગલું લીધું છે, વખતસર લીધું છે કે હદપાર વહેલું એ હું ન કહી શકું. મને એ રાજ્યનો એટલો બધો અનુભવ નથી. પણ જન પ્રજાવર્ગ, પ્રજાના આગેવાનો ખેડૂતોને સાથ નહિ આપે, જો સરકાર પ્રજાને જોઈના નિયમો (પુસ્તકાલય, અખાડા, કેળવણીની આંટ ખાજના) નહિ કરી આપે, તો ‘સીસીફસ’નો પર્યટ પાછો ત્યાં હતો ત્યાં નીચે આવી જશે અને ખેડૂત વધારે હાંસી ગયેલો, વધારે નિરાશ અને હતાશ થયેલો થઈ જશે.

મને નહિ જગાડજો

મને નહિ જગાડજો,
પ્રસુપ્ત ચિત્તતારને ન છેડજો.

સ્વાય સ્વપ્નભોમ સ્વ્ય માનસે સદા રમી;
વિલાય દુઃખબળ, બન્ધનો પ્રચંડ તૂટતાં—
હતાં હમેશ આત્મને સતાવતાં.

વિશ્વધૂળમાં દટાર્થ સર્વ ભાવરશ્મિઓ
પ્રકાશહીણ જે બન્યાં, પુનઃ પ્રકાશતાં અહિં.
અહિં ન ઝેર દષ્ટિનાં, વિહાર ચિત્ત બાળતા,
ન હીણ માનવી તણા ઉરોતણી અહિં કયા.

અદૃષ્ટ જે સદા હંતું,
મનોનિમગ્ન તે બધું,

સ્વયં જ મેં, સમક્ષ આજ સર્વ ઐહ દેખવું.
જગે મુજેલ ઠલ્પનાતણી સુખભૂતિં દૂર જે
હતી સદૈવ નાસતી, વિહાર તે સ્વતંત્રમાં

અહિં રમે ન દૂર જાય
વહાલથી મને જે રહાય.

સ્પર્શનાં સુખો સદાય ઠલ્પને સ્વ્યાં હતાં
તે બધાંય ભોગવું હવે ન જાગવા તમા.
અસત્ય નાશવંત સ્વપ્ન કેાણુ દહે ?

અસત્ય, નાશવંત વિશ્વજીવને

સદાય સત્ય સ્વપ્ન આત્મની ઠલા ચકી રસ્યાં.
ન સ્વપ્ન ઐહ ભાંગજો;
ન આત્મને ઉઠાડજો;

મુજેલ સ્વપ્નભોમથી મને નાથે ન પાડજો,
મને નહિ જગાડજો.

નવી ગુજરાતી કવિતાના યુગો

[અંતિમી ચાલુ]

એ પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થયો ૧૯૨૦થી. એ યુગના આપણે એટલા તો નિષ્કટ છીએ—અહીં એ યુગ સાથે આપણે એટલા તો એતાગ્રેત થયેલા છીએ કે તેની સંસિદ્ધિઓ સંબંધી બોલવાનું અતિસાહસ હતું નથી કરવા ઇચ્છતો; પણ એ યુગમાં થયેલું દષ્ટિપરિવર્તન, અને આપણી કવિતા પર થયેલી તેની અસર વિશે તો ઉદ્દેશ્ય કરવો જ નોઈએ. ૧૯૨૦ પછી એકલા ગુજરાતની જ નહિ, સમગ્ર દિલ્લી પ્રેરણામૂર્તિ ગાંધીજી બન્યા, ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર એ યુગને ગાંધીયુગ કહેશે—અને ગાંધીયુગ અને સુવર્ણયુગને પર્યાય શબ્દો તરીકે વાપરશે તેમાં ભાગ્યે જ આશ્ચર્ય પામવાપણું હોય. આજથી નહિ પણ વર્ષોથી બ્યારે બ્યારે ગાંધીયુગનો હતું વિચાર કરતો આવ્યો છું ત્યારે તરત જ મારા મન સમક્ષ એથેન્સનો પેરીક્લીસ યુગ, આપણો ગુપ્તયુગ કે ઇશ્વરનો ઇન્દ્રિયાભેદ યુગ તરી રહ્યો છે. દરેક દિવસ ઉપર જ વીલેપારલેની સાહિત્યગ્રલામાં એ ઉદ્દેશ્ય કરતાં મેં જણાવેલું કે જીવનનાં સર્વશેષો ઉપર આજે ગાંધીજીની એકલા ગુજરાતમાં જ નહિ, દિલ્લસમગ્રમાં મહોર વાગી ચૂકી છે. પેલા દિલ્લી કવિએ યથાર્થ જ ગાયું છે કે ‘ગાંધી તું આજ દિલ્લી એક સાન બન ગયા.’ એ પંક્તિ બ્યારે મેં સાંભળી ત્યારે મને પેરીક્લીસ યુગના એથેન્સ માટેનું વીકલેરનું પેલું વાક્ય—Athens for a time bore the face of Pericles યાદ આવ્યું હતું એ જ શબ્દોમાં મેં કોઈ કહે કે India to-day bears the face of Gandhi અને તેના એ સૂત્રને બોલું ઇચ્છવા નીકળે તો તેની સાથે પોતાનો પક્ષ (case) જીતી જતાં તેને જરાય મુશ્કેલી પડે નહિ. હું ગાયું છું કે મારું આ કથન જીતે ન રહે એવા કેટલાક હશે પણ ખરા, કદાચ એથી ધૂંધવાઈ એ ઉપર તૂટી પડનાર પણ કોઈ તૈયાર થશે. પણ જેનામાં સહેજ પણ તટસ્થવૃત્તિ છે તે સત્ય સંદેશ નોઈ શકશે. ૧૯૨૦ પછી આપણાં જીવનમાં સર્વદેશીય ક્રાન્તિ થઈ છે. પ્રજામાનસ જાગૃત બન્યું છે. આપણું સાહિત્ય વધુ જીવનરૂપથી બનવા માંડ્યું, પાંચિલ નહિ પણ true understanding માટે લેણી ઝંખવા મેંલા. એની અસર જીવનના દરેક ક્ષેત્ર પર પડી. યુનિવર્સિટી માનસ અને પ્રજામાનસ વચ્ચેનો ભેદ રપટ કરવા હું આટલી વીમતોમાં બિનપોં છું. એ વીમતો ને ટાળી શકત તો મને ઘણો આનંદ યાત. પણ ને આપણે સાચેસાચ આપણી કવિતાના વિદ્યાસનું અવલોકન કરવું હોય તો આ ઉદ્દેશ્ય અનિવાર્ય હતો. ૧૯૨૦ પછીનો યુગ કેવળ દિલ્લા ઇતિહાસમાં જ નવો યુગ છે એમ નથી. જગતભરના ઇતિહાસમાં એ તારીખની આસપાસના સમયથી પ્રચંડ ક્રાન્તિનું વાતાવરણ ફેલાયેલું છે. છેલ્લા વિશ્વવિગ્રહે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં મૂંઝવણપરિવર્તન થયું છે, અને મુશ્કેલી સાહિત્યમાં આજ તમે જોશો તો પાંચિલ ઉપર તેવો ભાર નથી મુકાતો જેવો true understanding ઉપર મુકાય છે. ચિદામૃતો જ દાખલો લો. જૂની નિશાળો જેમાં ગોખણપટ્ટી પર ભાર મુકાતો હતો, તેની જગ્યાએ

નથી નિશાળો—તેના psychology ઉપરના ઝોક સાથે અસ્તિત્વમાં આવી. એ નિશાળો જૂની નિશાળના પદી પોપટ થયેલા વિદ્યાર્થી ઉત્પન્ન કરવા નથી ઇચ્છતી; એને તો બાળકને તેનું સાચું સ્વરૂપ શોધી આપવામાં સહાય કરી તેની વિશિષ્ટ શક્તિની ખિલવણીમાં મદદ કરવી છે. આવું જ સાહિત્યમાં થયું છે—ઝેટલે, ટૂંકમાં કહું તો સાહિત્યમાં શાસ્ત્રદૃષ્ટિની જગ્યાએ કલાદૃષ્ટિ આવી છે. એ સારું છે કે નરસું તેનો નિર્ણય આજે આપણે ન કરી શકીએ—એ હકીકત છે, અને તે રીતે જ આપણે એનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ; અને જગતભરમાં જે પવન છે તેની અસર આપણે હાં પલ્લુ હોય એમાં શી નવાઈ? એ અસર વધુ વેગવતી ગાંધીજીને લીધે બની—તેની લાંબી વીગતોમાં કિતરવા કરતાં ૧૯૨૦ પછી કવિતાના ક્ષેત્રમાં જે કંઈ થયું છે તેનું ટૂંકું વિહંગાવલોકન જ અહીં કરી લઉં.

૧૯૨૦ પછી ગુજરાતની પ્રગ્નકીય અસ્થિતા તેની જુદીજુદી સંસ્થાઓ દ્વારા ગંગવા માંડી. એવી સંસ્થાઓમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, સત્યાગ્રહ આશ્રમ, નવજીવન વગેરેનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો ઘટે છે. એ બધાંના સાહિત્યક્ષાણાની સમીક્ષાને અત્રે સ્થાન નથી, એટલે હું માત્ર કવિતા પૂરતો જ તેમનો વિચાર અહીં કરીશ. ૧૯૨૦નાં રાષ્ટ્રીય ઉત્થાને રાષ્ટ્રીય કવિતાની માંગણી કરી. એને પરિણામે ઢગલાબંધ રાષ્ટ્રીય કવિતાઓ લખાઈ, પણ તે બધામાંથી કવિતા નામને સાર્થક કરે એવી તો વિરલ જ. રાષ્ટ્રીય કવિતાને કવિતા કહેવી કે કેમ?—એવો પ્રશ્ન કાઢી આ ચર્ચા હું શરૂ કરું છું તેવામાં જ પૂછશે. મારે તેમને એટલો જ ઉત્તર છે કે કવિતા માટે અવિષય હોય એવું જગતમાં કંઈ જ નથી, તો પછી રાષ્ટ્ર શા માટે કવિતાનો વિષય ન બની શકે? રાષ્ટ્રીય કવિતાને માટે એક દલીલ એવી થયેલી છે કે એવી કવિતાઓ અતિશયોક્તિભરેલી છે. તેમાં ઐતિહાસિક સત્ય નથી; તો હું તેમને પૂછું છું કે યુરોપનાં સારાં રાષ્ટ્રીય ગીતો એ દોષમાંથી મુક્ત છે ખરાં? અને બધી જ સારી કવિતાઓ સંપૂર્ણપણે આવા દોષોથી મુક્ત છે ખરી? એટલે આ પ્રશ્નની ચર્ચા ઉપાડતાં તરત જ પેલો પ્રશ્ન આપણી સન્મુખ આવી જાવો રહે છે—“કલા કે કવિતા સાધ્ય છે કે સાધન?” દલીલોમાં કિતર્યાં વિના મારું મન્તવ્ય હું અહીં સ્પષ્ટ જ કરી લઉં. કલા કે કવિતા સાધ્ય હોઈ જ નહિ શકે—તે સાધન માત્ર જ હોવાં જોઈએ. સાધ્ય તો માનવજીવનનું કલ્યાણ—વિકાસ, ઉન્નતિ, કે એવું બીજું જે કંઈ નામ આપો છો તે. અને એ સ્વીકારીએ તો સારાં રાષ્ટ્રગીતોથી પ્રગ્ન થડે છે કે પડે તે આપણે જોવાનું રહ્યું. હા માર્સેસ, થર્ડ ઇન્ટરનેશનલ કે ક્ષિટ્રાનિયા કાવ્યોથી તેતે દેશના જનસમુદાયને લાલ થયો છે કે નુકસાન? એટલે રાષ્ટ્રગીતોમાંથી scientific exactitude શોધવા પ્રયત્ન કરવો એને હું તો એક જાતની prudery કે pedantry જ લેખું. દાખલા તરીકે, બંકિમચંદ્રનું વન્દેમાતરમ્ લો. તેનો રસસ્વાદ દરાવતાં

ત્રિંસ કોટિ કંઠ કલકલ નિનાદ કરાવે,
દ્વિત્રિંસ કોટિ કર્પૂત કરાવે—

આદિ સંબોધનોને છૂટ! અતિશયોક્તિ! ફૂલણુપણું! આદિ શબ્દો વડે કાઈ ઉતારી પાડવા પ્રયત્ન કરે તો કેટલા તેની સાથે સમ્મત થશે વારુ? એટલે હું તો રાષ્ટ્રગીતોની ચર્ચામાં આ દૃષ્ટિને અસ્થાને જ લેખું છું. એટલે હવે આપણે જોવાનું એ રહ્યું કે આ યુગે આપણને એવાં સારાં રાષ્ટ્રગીતો આપ્યાં છે કે કેમ? મેં શરૂઆતમાં જ જણાવ્યું છે તેમ થોડાં ભરાય એટલી રાષ્ટ્રીય કવિતાઓ આ યુગમાં લખાઈ, પણ તે બધીમાં ચિરંજીવી

કવિતા જ મોટેભાગે તો એ ભૂખ લાગી શકે. એ ખરું છે કે જનસમુદાય હજુ તેવી વિચારપ્રધાન કવિતા ઝીલવાની ભૂમિકા ઉપર નથી આવી શક્યો, પણ તેને માટે સતત પરિશ્રમની આવશ્યકતા અવશ્ય રહેશે, અને પ્રગ્નમાનસને જે જાએ લાવવું હોય તો તેની સપાટી ઉપર જઈને નહિ પણ ઊપલી સપાટી ઉપર ઊભા રહી તે પ્રતિ તેને ખેંચવાથી જ બની શકે. જે એક બાબુથી લોકોને ગાંધીજીએ એકવાર કહ્યું હતું તેમ કેશિયાઓ ગાર્થ શકે, હળ હાંકનાર ખેડૂત ગાર્થ શકે, દળણું દળનાર ડોશી ગાર્થ શકે કે ધાણી ચઢાવનાર ધાંચી ગાર્થ શકે એવાં ગીતોની ભૂખ છે, તો બીજી બાબુ એ બધાં જીવનને ઉકેલી શકે, તે પ્રતિ સહાનુભૂતિ ધેરી શકે, ને તેને જાએ લાવી શકે એવી વિચારપ્રધાન કલાકૃતિની પણ જરૂર છે. પ્રગ્નને તો કેઈ બાલિકાના ઝાંઝરનાં મુઠ્ઠુ રણુકાર જેવાં ઝરણાંનીયે ભૂખ છે ને આલતી અનન્તતા પ્રતિ અશાન્ત બની જાછળી રહેતા, ધુધુ ધુધવતા પ્રચંડ સિન્ધુનીયે ભૂખ છે. ઝરણું માણસની રસવૃત્તિને તૃપ્ત કરે, વિશાળ સાગર માણસના આત્માના અહ્-અહ્ને હલમલાવી મૂકી તેની દૃષ્ટિમર્ધાદાને વિશાળ બનાવે. મેઘાણીમાં ઝરણાની એ મુદ્દતા છે ને તે ધારે તો સાગરની એ ગહનતા પણ લાવી શકે.

મેઘાણીએ જે ક્ષેત્ર વણખેડયું રાખ્યું તે પ્રતિ ઉમાશંકર, સુન્દરમ અને શ્રીધરાણીની દૃષ્ટિ ગર્ધ અને તરત જ તેમણે તેને પોતાનું બનાવ્યું. ઔદ પંક્તિનાં નાનાં સોનેટોમાં પણ તેમણે વિચારના મહાન મિનારાઓ સર્જ્યા છે, અને મિનારાના સૌંદર્યનું અવલોકન કરવા માટે જુદાજુદા અન્તરે ઊભા રહેવું પડે તેમ એને માટેય અન્તર જેઈશે. આજે આપણે તેની એટલા તો નિકટ છીએ કે સાચું અવલોકન કદાચ જ કરી શકીએ—એટલે તેવા પ્રયત્નમાં પડવા કરતાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ થનાર અસર જ આપણે તપાસશું એવી અસર ધણી વખત deceptive—છેતરનારી—હોય છે; પણ આપણે ઇચ્છીએ કે આપણે એવી સંભાળથી જેઈશું કે એવી ભીતિને બહુ ઝોણું સ્થાન રહે. ઉમાશંકર હજુ તો વિદ્યાર્થી છે. તેમના કવનકાળને માંડ અડધો દાયકા થયો છે, પણ તેટલામાંય તેમણે શુજરાતના સમય વિવેચકોને પોતાનાં કાવ્યો પ્રતિ સન્માનથી જોવા આકર્ષ્યા છે. ૧૯૨૦થી રાષ્ટ્રગીતોના થયેલા ક્ષુદ્ર દેખાતા પ્રયત્નોનો પરિપાક ‘વિશ્વશાન્તિ’ જેવી કૃતિમાં આવ્યો છે એટલું જો ક્ષુદ્ર દેખાતી કૃતિઓનું મૂલ્ય આપણે સ્વીકારવું જ જેઈએ. ઉમાશંકરે પ્રગ્નજીવનના અનેક ક્ષણિક દેખાતા પ્રસંગોમાંથી ચિરજીવી તત્ત્વો ઉપાડી આપણને સુન્દર કૃતિઓ અર્પી છે. ‘એક સુસાયેલા ગોટલાને’ આદિ તેમની કૃતિઓ જોવાથી એ સ્પષ્ટ થશે. એવું જ સુન્દરમને માટે પણ કહી શકાય. તેમનું ‘કાવ્યમેળા’ બહાર પડતાં તેમની કવિતા હવે તો સહેજે ઉપલબ્ધ બની છે તેમાંના ‘કાલિદાસને’, ‘સાદલ્લખાણે’ આદિ કવિતાઓનો મારે જે કંઈ કહેવું છે તે સ્પષ્ટ કરવા હું ઉલ્લેખ માત્ર જ અત્રે કરી શકીશ. એ બધાં કાવ્યોમાં રાષ્ટ્રપ્રેમની ઊર્મિને ચિરજીવી કલાદેહ મળ્યો છે, એ ઊર્મિ વિચારની સુદૃઢ બોંય ઉપર પોતાની ઇમારત ખરી કરી શકી છે, અને ભવિષ્યમાં સાહિત્યજગતના પ્રવાસીઓ એ ઇમારતો તરફ પ્રશંસાદૃષ્ટિથી જોશે એટલું જ નહિ પણ તેનો વિશ્વામર્યાદાન તરીકે પણ ઉપયોગ કરશે એમ આપણે વિનાયગ્રશે અને વિનાસકાળે આજે જરૂર કહી શકીએ. શ્રીધરાણીનું ‘સર્વકથિત આંગળા’ સહેજ જુદા વિભાગનું કાવ્ય હોવા છતાં, તેમાંનો પ્રમંગ આપણા રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ જેટલે સંકળાયેલો હોઈ, હું તેને આ જ વર્ગમાં મૂકું છું. તેવી જ

રીતે તેમની 'સ્તંભ સ્વાતંત્ર્યનો' આદિ કૃતિઓ આપણા રાષ્ટ્રજીવનના અતિ હૃદયભેદક છતાં વીર પૌરુષથી ભરેલા પ્રસંગને અમર કરતી સુંદર શબ્દરૂપા છે. આમ આપણું રાષ્ટ્રગીતો જેવ શબ્દરચનાથી શરૂ થઈ રૂપશૃંગાર છન્દોગદ્ધ કાવ્યદેહ પામી શક્યાં છે, અને એ યુનિવર્સિટી માનસ નહિ, પણ પ્રગ્નમાનસની પ્રગૃહિતિનું પરિણામ છે, ૧૯૨૦થી શરૂ થયેલા યુગની એ સંસિદ્ધિ છે.

પણ આ તો એ યુગનાં અનેક અંગઊપાંગોમાંથી એકનો જ ઉદ્દેશ થયો. એ યુગનું વિહંગાવલોકન કરવા માટે તો એક સ્વતંત્ર વિષય જ યોજવો પડે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના સાથે આપણામાં શિક્ષણવિષયક દષ્ટિપરિવર્તન પણ થયું. બાળક જે અત્યારસુધી ઘરનું રમકડું હતું—અર્થકે ઘરના અને નિશાળના એક ખૂણામાં પડી રહેતું હતું—તે હવે પ્રગ્નની અણુમૂલ સંપત્તિ લેખાવા મડ્યું, અને કવિઓની પ્રતિભાને પણ તેના પ્રતિ વળતું પડ્યું. એ પ્રયત્નોમાં સફળ અને અભેદ એવા એક જ પ્રયત્નનો અર્થ હું ઉદ્દેશ કરી રાખીશ—અને તે ત્રિભુવન ગૌરીસંકર વ્યાસનો. બાળકો વિશે નહિ પણ બાળકો માટે તેમણે કાવ્યો સંભળ્યા—અને તે બધાંમાં એટલું તો ઊંચું કવિત્વ હતું કે એકલાં બાળકોને જ નહિ, પણ મોટરાઓને પણ તેમાંથી ઊંચી જાતનો આનંદ મળે. તેમનું સાગરનું વર્ણન, ગીરનાં બંગલો, ઋતુઓનાં વર્ણન આદિનું જેટલું મૂલ્ય આંદ્રીએ તેટલું ઝોણું. કાણ જાણે શાથી, પણ આજે એમનો કાવ્યસ્રોત અટકેલો દેખાય છે, છતાં તેમણે જે કંઈ આપ્યું છે તે ગુજરાતમાં નવું હતું, અને ગુજરાતની તે માટેની ભૂખ ઉત્તરોત્તર વધતી જ જાય છે. આપણે એટલું જ ઇચ્છીએ કે એ કવિની પ્રતિભા ફરીથી સતેજ બને, અને આપણાં બાળકોને લાઘવો સાથે કવિ ફરીથી તેમની વચ્ચે આવી તેમને કવિતાનો સાગર છલકાવી 'જળખંબોળ, જળખંબોળ' કરી દે.

મેં આપનો ફીક ફીક સમય લીધો છે, અને કહેવાનું તો પાછું બાકી છે. શેષ, મુસીકાર ને હરિહર ભટ્ટ, દેશજી પરમાર ને ચંદ્રવદન મહેતા, બેટાર્ક ને મનઃશુભલાલ, રામ-પ્રસાદ શુક્લ ને પૂર્ણલાલ, પત્રીક ને બાદરાયણ, નવીન ભટ્ટ, રમણ ને અ. સૌ. પુષ્પા વક્રીલ, છન્દુલાલ અને સીમનલાલ માંધી અને એવા એવા તો આપણા કેટલાય ઊગતા અને ઊભી ચૂકેલા કવિઓની સુંદર કૃતિઓ આપણી સમક્ષ ગુજરાતની ખીલતી જતી સાહિત્યની ફૂલ-વાડીનાં સુંદર પુષ્પોની જેમ વિકસી રહી છે. અંતરિક્ષમાં સાગરને સમાવનાર કાર્ક અગ્રસ્થ જ એનો રસારવાદ કરાવી શકે, એટલે જેને માટે હું વીગતોમાં જિનરી નથી શકતો તેનાં સર્જનનું મૂલ્ય ઝોણું છે એમ કાર્ક રખે માને એમ શરૂઆતમાં મેં જે વિનંતિ કરી હતી તેની વાદ આપી આપણી કવિતાના પ્રવાહો ક્યાં જાય છે અને ક્યાં આપણને લઈ જશે તેનું ઊડતી નજરે આણું અવલોકન કરી મારું કહેતું પૂરું કરીશ.

એ પૂરું કરતાં મારે એક વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ કરવાનો રહે છે. સાચો સમાજોચક કવિ જેટલો જ સર્જક છે, અને એ રીતે ૧૯૨૦ પછીના જે સમયનું આપણે નિરૂપણ કરીએ છીએ તેમાં એવા સાચો કવિસમાલોચક ગુજરાતને સાંપડ્યો. તેણે આપણાં સારાંમાં સારાં અને દરેક વર્ગના ઉત્તમ પ્રતિનિધિ જેવાં કાવ્યોનો સુંદર સમુચ્ચય કર્યો. એ સમુચ્ચય—રામનારાયણ પાઠકના એ 'કાવ્યસમુચ્ચય'—ગુજરાતની ઊગતી પ્રગ્ન સમક્ષ વિચારપ્રધાન કવિતાના સુંદર નમૂના મૂકી તેમની કલ્પનાને સતેજ કરી પ્રેરણા આપી. આ સમુચ્ચય ઉપર 'કાવ્યમાધુર્ય'નાં ઋણ હતું

જ, અને એ રીતે હિં. ગ. અંગ્રહિયાનો પણ અત્રે ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક લેખું છું. 'કાવ્ય-સમુચ્ચય'ની પ્રસ્તાવનામાં સમર્થ રીતે પાઠકે આપણા કાવ્યપ્રવાહોની સમીક્ષા કરી, એની અસર ઘણી મોટી થઈ છે એ નિર્વિવાદ છે. પાઠક એકલા વિવેચક જ નથી; કવિ પણ છે. વરસમાં એકાદવાર તે ક્યાંક ડોકિયું કરી જાય છે, એટલે જ્યાં સુધી તેમની કવિતાઓ એક સંગ્રહમાં ગ્રથિત થઈ જહાર ન પડે ત્યાં સુધી તે 'શેષ'ને કદાચ અંધારામાં જ રહેવું પડશે. જાહી, તેમનું 'ઉમા-મહેશ્વર', 'કાકિયાવાડની એક સાંઝ' કે 'સિન્ધુનું નિમંત્રણ' જેવી અર્થગંભીર ઔઠ કૃતિઓ ગુજરાતની કવિતાદેવીના કણમાં જૂલતી માળામાંનાં મુંદર તેજસ્વી રત્ન જેવી છે.

હવે આપણું અવલોકનનો ઉપસંહાર કરતાં ૧૯૨૦ પછીના જે યુગનો આપણે ઉલ્લેખ કરીએ છીએ તેનો પ્રધાન સૂર શો એમ જો કાઈ પૂછે તો એક જ શબ્દમાં તેનો જવાબ આપી શકાય—'આદર્શોપાસના.' આ યુગમાં આપણાં પ્રગ્નજીવનમાં આદર્શોનો એક પ્રયોગ જુવાળા આવ્યો છે, અને આપણી કાવ્યસરિતા, ધ્વજપુત્રાને ભેટ્યા પછી ગંગા જેમ અનેકધારે વિહરે છે તેમ, રાત કે રાતસહસ્રધારે વિહરી રહી છે. એની એક ધાર ઉપર સરળ, નિર્દોષ ઇલા—'દસમો ગ્રહ ભાઈ, તને સતાવે છે ને તે મારી જાહેનને ને કંઈ દાન થાય તો પછી તો કાઈએ ગ્રહ ખીજો અશુભ નથી" એવી મંગલગિરા ઉચરતી વિહરે છે, તો બીજામાં 'જ્યોતિર્જિઆ'નાં મંગલ, શુચિ, પ્રતિબિમ્બ લહેરિયાં ખાય છે, તો ત્રીજી 'ફૂલદોશ'ની સૌરભ પ્રાચીનતાના તેના મીઠા સૌરભ સાથે કાઈમાંથી આપણને મુઝા જનાવતી વિહરે છે, તો કાઈની વીચિત્રેવીચિત્રે તેનાં મધુર શીકરથી આપણને તરબોળ કરતો 'નલિનીપરાગ' ચનગને છે, તો કાઈનાં મધુર સંગીતમાંથી 'પ્રણયકાવ્ય'ના આજા ધ્વનિ દાંપત્યના કુમાશ સાથે આપણા શ્રવણને ભરી કાઈ પ્રવાહ 'મને કાઈ બોલાવે'નું માનવ-જીવનનું સનાતન ગીત ગાતો કાણુ જાણે ક્યા અગમ્ય પ્રતિ ગમન કરી રહ્યો છે—એ બધું જોતાં આત્મા પ્રકુલ જની જોડે છે.

આમ ઊર્મિપ્રધાન કવિતાથી રાફ થયેલી આપણી કવિતાદેવીએ ઊર્મિનાં એ અશરીર તત્ત્વોમાંથી ધીરધીરે વિચારની કાયા સ્વીકારી. તે દેહસર્જનના પ્રગ્નપતિ બન્યા બસવન્ત-રાય, અને એ દેહમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી ગાંધીજીએ—અને હવે જગૃત બનેલી એ પ્રજાકીય અસ્મિતા જગનભરના પ્રગ્નમાનસ જોડે સમભાવ સાધવા ઝંખે છે. અને એથી હવે ખીજું નવું ક્ષેત્ર આપણી કવિતા સમક્ષ ઊઘડ્યા મેડયું છે. રશિયાની સામ્યવાદી ક્રાન્તિએ જગત-ભરમાં માનવજીવનનું જે નવું મૂલ્યાંકન કર્યું છે તેની એ તાજી અસર છે. એ અસર એટલી તો તાજી છે કે એને વિશે આજે આપણે વધુ વીગતમાં ઊતરી નહિ શકીએ. પણ એ ક્ષેત્ર આપણે માટે ઉઘાડવાનો યશ જો કાઈને ઘટતો હોય તો તે મેઘાણીને છે, ને તેમણે એક્યાર રાફઆત કરી પછી તો એ ક્ષેત્ર તરત જ નવપલ્લવિત થવા માંડયું, અને આપણી પાસે 'પીડિતોનાં ગીત' અને 'કાયા ભગનની કંઠની વાણી'ના સંગ્રહ પણ આવી પડ્યા. આ કવિતાઓ ચર્ચા માટે એક સ્વનંત્ર વિષય જ માગી લે છે એટલે તેને અત્યારે તો નિરુપામે આપણે નિર્દેશ કરી પડગી મૂકવી પડશે.

અને હવે તો આપણી કવિતા ક્યાં ક્યાં ઊડવા માગે છે તે આજનાં બધાં આપણાં સામયિકા જોઈશું તો આપણને ચકિત કરી મૂકશે. 'ઝોન્ડ હર' ઉપર કવિતા લખાય

એવું કોઈએ દસ વર્ષ પહેલાં માન્યું પણ હોત ખરું? ને આપણાં ગામોગામને વીંટીને પડેલા પેલા રેલના પાટાઓ, સકિતની જીવંત પ્રતિમા જેવું પ્રચંડકાય પેલું ઇન્જિન, ને ઊંડાં અનંત આલની ગહનતા સામે પોતાની પાંખ વીંડતું, ગૌરીશંકર અને કૈલાસનાં શિખરોને ટેકરીઓ જેવાં લેખવા કંખતું પેલું એરોપ્લેન? એ બધાં અનિવાર્ય રીતે આપણાં જીવન નોડે નથી સંકળાયાં? અને પ્રકાશસંવત્સરો દર તારાઓનાં તેજે ધરતી પર ન્યારે અજવાળાં થયાં છે ત્યારે અનંત જ્ઞાનની ગહનતા જાણે આપણી પાંખે જે હાંફી રહી છે એમ નથી લાગતું? આપણી કવિતા એ બધાં ક્ષેત્રોમાં વિહરવા કંખે છે, એ એના અલિલાપ છે, મહત્ત્વાકાંક્ષા છે. એનું પરિણામ જે આવવાનું હો તે ભલે આવે.

પણ આ સ્વયં જોટલું હૃદયગમ છે તેટલું જ દુઃસ્થાય છે. સામાન્ય પ્રસિદ્ધિ પણ ભારે તપશ્ચર્યાની અપેક્ષા રાખે છે તો અમર કાવ્યકૃતિને માટે તો અસાધારણ પરિશ્રમ, અજવાજ, સંયમ, તપ અને વિવેકદષ્ટિ જોઈએ જ. જેને સંસ્કૃતમાં ચર્વૈતુહિ કહેવામાં આવે છે તે દોષમાંથી આપણે ઊગરવું જ જોઈએ—ને મારે સખેદ નોંધવું જોઈએ કે આપણી ઊગતી કવિતા હજી તેમાંથી પૂરેપૂરી મુક્ત નથી. અર્થશૂન્ય ‘જ’ ‘ર’ વગેરેના પ્રયોગો આપણી દૃઢલીએ સારી કવિતાને હજી કળોકેદુ અને શિથિલબંધવાળી બનાવી વિરૂપ કરી રહ્યા છે. હસ્તદીર્ઘની છૂટથી વિકૃત બનતા શબ્દોથી આપણી કવિતાનો દેહ હજીયે એરોળ બને છે—એ બધાં ભયસ્થાનો પ્રતિ મારા જેવા આજના આપણા ઊગતા કવિઓનો સમવયસ્ક અંશુલિનિર્દેશ જ કરી શકે, પણ તેમાંથી ઊગારી તો આજના આપણા પ્રમુખ જેવા વડીલો જ શકે. તેમ જોયી કવિતાના સર્જન માટે ભારે સંયમની જરૂર છે, તેનો ધણાને આજે કદાચ અભાવ લાગશે—એકાદ જામિં ચર્મ આવી, અને શબ્દોનાં યોગદો ગોઠવી કવિતા કરી દેવાનું પ્રલોભન નાનુંસૂનું નથી. વ્યક્તિવિશેષોને ઉલ્લેખ કરવા કરતાં એટલું જ જણાવીશ કે આજના આપણા નવીન કવિઓમાં એવો સંયમ કદાચ ઓછો દેખાશે. અને એને પરિણામે લાંબાં ટિપ્પણો પણ જેમાંથી કોઈ પણ ગતનો અર્થ કાઢવા અસમર્થ નીવડે એવી અર્થશૂન્ય કવિતાઓ પણ લખાય છે. પ્રવાહીપણાને બહાને મને તેવા વિચિત્ર પ્રયોગો થાય છે. તેમાંથી પણ આપણા વડીલો જ આપણને ઊગારી શકે, એટલે જો ગુજરાતી કવિતા સારી રીતે નવપલ્લવિત થવાની હોય તો સમભાવી સમયે વિવેચકોએ તેનું સુકાન હાથ ધરવું પડશે—બાપી, આજ મને જે લાગી રહ્યું છે તે તો એ છે કે તેની જગ્યાએ આપણા માર્ગમાં અતિપ્રશંસાના અનેક ભયસ્થક પહોડો જ ખડા છે. એમાંથી આપણે ઊગરીએ તો આ નવયુગ પાસે એટલી તો શક્તિ છે, ભાવના છે, વિચારસમૃદ્ધિ છે અને સહૃદયતા છે કે તેની પાસેથી પ્રાણુવાન કાવ્યસૌતની જરૂર આપણે આશા રાખી શકીએ, તે થોડા જ વખતમાં ગુજરાતની સાહિત્યપ્રાકી કવિપ્રકલિનો ડૂંગળથી ગાજી બિડી ગુજરાતના પ્રગ-જીવનમાં ચિરવસન્તનું જોમ, સૌન્દર્ય અને પ્રતિભા પ્રગટાવી શકે. એવા યુગ સત્વર આવે એવી પ્રાર્થના સહ આપ સહુએ આટલી ધીરજથી મને સાંભળ્યો તે બદલ આપનો, અને આ લખાણ કરવાની વીલેપારલે સાહિત્યસલાએ મને તક આપી તે બદલ તે સંસ્થાનો આભાર માની માફે વક્તવ્ય હું પૂરું કરું છું; એમ કરતાં ‘શિય’ની એક સુન્દર કવિતાની કડીઓ મારા મનમાં લહેરી રહે છે. ને મારાથીયે એક શબ્દનો ફેર કરી પૂઠી જવાય છે:

મારે હૈયે હમરું રે પાવય—

હું તો કહું કહું એક ન કહેવાય રે!

સાઈબહેન! શું રે કહું કે શું ના કહું ?

કેવું મૃત્યુ ?

ન ઇચ્છું મૃત્યુ હું જગતમહીં વિખ્યાત બનીને,
લલેને ના જાણે મરણસમયે કોઈ મુજને;
ન ઇચ્છું, લોકો કહે: “ વિબુધ, કવિ કે પંડિત ગયો, ”
લલેને કહેતા: “ કો અકલહીણ મૂર્ખો મરી ગયો; ”

પરંતુ ઇચ્છું કે, જવ તન થકી પ્રાણ નીકળે,
જ્યાં શસ્ત્રાઓ ને બખતર ધર્યા હોય બંદને,
ભરેલું હો આગે કદમ; નિરખે તે જન કહે,
“ સિપાહી કો સૂતો જીવનભર જુદે અધડીને. ”

મારી ચંપાનો વર

લક્ષ્મી હજી તો કાઠભરી જિંદગીને જીવરે પણ માંડતી હતી ત્યાં જ એનું ભાગ્ય નંદવાઈ ગયું. અચાનક જ એનો પતિ તાવથી પટકાઈ પહો અને પૂરાં એ વરસ પણ નહિ માણેલું એવું લગ્નજીવન સંકેલી લઈને ચાલતો થયો. લક્ષ્મીને માટે આખી દુનિયા હતી ને હતી અર્ધ ગર્ધ. માત્ર, પોતાના હવે નિરર્થક અર્ધ પડેલા પ્રકુલ સૌંદર્યની કૃપણ જેવી ચાર મહિનાની ચંપા એને મૃત્યુને તેડતાં રોકતી હતી.

સૌ કોઈએ કહ્યું કે લક્ષ્મીનો વર સાવ ઊંધા કપાળનો, એના નસીબમાં લક્ષ્મીનું રૂપ માથું નહિ. આમ મૂંઝેલાને નિન્દી જીવનને ઘણીવાર લોકો પ્રશંસા અર્પતા. કોઈ વહેમિયું વળી આવીને કાનમાં કહી જતું, ‘કોઈ દુશ્મને મૂડ જ મરાવેલી; નહિ તો તારા વરને ક્યાંય નખમાંય રોગ ન હતો. એના સુખની કેટલાને અદેખાઈ હતી તે !’

એ ગમે તેમ હોય, પણ એટલી વાત તો સાચી હતી કે લક્ષ્મી વરવાળી થઈ તે પહેલાં ગામનું સૌ કોઈ નાનુંમેહું પોતાની યોગ્યતાઅયોગ્યતાનો વિચાર પણ કરવા શેકાવા વિના જાણે લક્ષ્મીનો વર થવા માટે તૈયાર હોય એવું વાતાવરણ હતું. એમાં વાંક કોઈનો ન હતો. વાંક હોય તો હતો લક્ષ્મીના લાંબા સોનેરી ઝાંધવાળા ભરપૂર વાળનો, આંખના શાંત તોફાનનો અને જવલ્લે જ ફરકતા પણ તેથી તો દુર્દમ્ય ઉત્પાત મચાવતા રિમતનો.

અને એમ છતાં એનો કમનસીબ પતિ કટાણે ખસી ચૂક્યો ! પેલા ભરચક લહરિયાળા વાળ એને મળ્યા હતા તે દિવસે એ જ વાળની એકેક લટે અનેક નિરાશ હૃદયો ફાંસીની યાતના પામી ખલાસ થઈ ગયાં હતાં. પણ જૂઝાથી પોતાથી એ જિરવાયું નહિ ! અને આજે એ જ વાળ, ફળાઉ ઝાડ ઉપરથી નમૂણીની વેલ ઝૂલને પીંખીને ફેંકી દે એમ, લક્ષ્મીના માથા પરથી ઉતારીને ફગાવી દેવામાં આવ્યા. એના હાથ પરથી કંકણ ફર થયાં ! અને, પહેલાં એ જ હાથ પર એ જ કંકણ જરીક જ રણકી જતાં ને તો તો મોટા એ આકાશી જોળા જાણે ન અથડાયા હોય એવો માણુસોનાં હૃદયોમાં ખુંખારવ થતો.

પણ એ બધું જ સમેટાઈ ગયું !

કોઈને કુતૂહલ પણ થતું કે આવી લક્ષ્મીથી વૈધવ્ય શે જિરવાશે; તો વળી નારી-જગતનું કોઈ પિંજાનદાર ગ્રાણી વૈધવ્યને સભ કરવાના ઇલાજો પણ લક્ષ્મીને પઢાવી દેવા તલપાપડ થઈ જતું; કોઈ સમદર્દે વિધવાથી લક્ષ્મીના શોક સહો ન જતો:

‘તે આમ ઘેસઝાસ કરીય, તો તું તો લલે મરે, પણ સાથે આ છોડીએ શું પાપ કથી છે તે...?’

‘તું જ કોઈ નવાઈની રાંડી છે ? જાઈમાણસ છીએ તે નસીએ રંડાપણુ પણ આવે...’

‘સાચવી લેતાં આવડતું જોઈએ, જા ! પેલી ચતુર તેર વરસની રહેલી તે જુએ છેને, આપણી આંખો તળિયે ત્રીમ વરસની અર્ધ. કેમ ગંગાજહેન બોલતાં નથી ? તમારી બહેનની

છોટી ને કાશીબહેન, તમારા જેટલા દીકરાની વધુ ક્યારે રાંડી તેમ કાઈ નહોતું હોતી ! સમયસમય અમાણે વરતી લેતું લેઈએ, આ ! આપણે તો એટલું સમજીએ....'

'ને દે ! દુઃખ તો સૌને છે. કાને નથી ? હૈયાનનમાં પાળીએ નરક જેટલી આપણ બોમને છે; ને કાઈ રાંડીખરી વળી સુખથી આપણું પુરું કરતી આપણે ક્યાં નથી લેતાં ?'

• 'હવે તમે પંચાત મુકશે ! રાંડીલાંની ને માંડેલાંની, આખી દુનિયાની વાતો તમને આવ્યાં છે તે ! બિચારીને રડાવીરડાવીને અધમૂર્છ કરી નાંખી !'

બોમનાર કાણ છે તે જતી ઘૂમટો ઊઠે. કદીને લક્ષ્મીએ પોતે પણ લેઈ લીધું. 'મારું થયું તે સૌને ચૂપ કર્યા !'

'વારુ, આપ, આ છોટી પર દયા રાખજો, ને જુદુ દાખડા મા !...'

'સુખ આપું આખી વિદ્યથી હોય છે !...'

'ઈં કામકાજ હોય તો બેઝારાક કહેજો. મારા કિશોરને મોકલીશ.....'

'હવે જાઓ છા તમે કામકાજનાં !' કદી પેલી બદાર જાઈએ વળી સૌને ધમકાવી કાઢ્યાં. અને પછી, એ રીતે તો શું દેવાં દતાં, રામી લક્ષ્મીને ખબરે ડાક નાખી ઈંદ્ર મુર્છામુગ્ધ કાઈ મેચી કહાય એને પોતાને પાળુ નવાઈ થઈ દશે. થોડી વારે બાનાં રતીને એણે લક્ષ્મીનો ઘૂમટો પોતાના હાથ વડે આપેો કર્યો અને બે હથેળીઓ વચ્ચે એના મોંદાને પકડી એની સામું એકીકરો તાકી રતી. મુઝાઈને લક્ષ્મી જ બોલી : 'સૌને તમે ધમકાવીને બાનાં કર્યા, ને પોતે જ કેમ આટલું રેતાં દશે !'

'તું ન જાણે, લક્ષ્મી !' કદી રામી કાંપતી પાંપણે લક્ષ્મી સામું લેઈ જ. રતી. એ પોતે ત્રીસ અંદરની પીડ વિધવા હતી. એને તો બાળક પાળુ ન હતું. એનો વર જ બાળ-દશામાં મુજરી ગયેલો.

'શું જુઝ્યા છા !' અને પછી સદેજ ઉમળકાથી લક્ષ્મીએ ઉમેર્યું, 'આટલા અગંબાથી તો એમનું પાળુ મારી સામું નહિ જાયું દશે.' અને એટલું બોલતાં તો રામીની હથેળી નીચે લક્ષ્મીના ચહેરાના આયુષ્યો આગળના હોય એમ દરવા પ્રાપ્ત. હાથ તઈ-લાઈને રામી બોલી : 'એટલે તો કહું છું, રતે મા, લક્ષ્મી ! તો પાછી રું પણ દેવા મરી પડીશ દે !' અને પછી પાવડથી લક્ષ્મીનાં આંસુ લાળનાંલૂનાં એકદમ પુરવાના જેવો અવાજ કરી ઈંદ્ર બોલી, 'વિધવાની ગત વિધવા જાણે. તારું તો દહ દવે એકલાં છવતું છે. અને મેં તો એવું કેટલું જીવી નાખ્યું. ગમતાર્થ નહિ જઈક.' અને જતીક પાછા દગી એની સામું તાકીને કહેવા લાગી : 'હું તો એ જ લેઈ રતી છું 'ર શું રૂપ છે ! માંપથી વાજ મવા તોમે એને જો ! હાથ આટલા મરખા સર્મ મવા તોય રતે પાળુ ખાલી ન પડે ! કાંઈ નહિ, લક્ષ્મી, રડવું શું વળવાતું હતું ? લગીરે ગમતાર્થ નહિ. તારા પાળી પૂરવા ક્યાગતો દશે, ને ક્યાગતો કેળિયો સર્મ મયો, તું તો નથી....'

તાં નાની મરખાને પોળિયામાં જતી અમળાઈને પડણું ફેરવ્યું. એનાથી બંનેનું આજ જતીકે જે તરફ મળું.

'લોકનિવા ! લોક મળુ વળી ! આપણે ને આપણે જ. મરેલે મારીતા મળા. લક્ષ્મી, તને જાણ્યું અમારી માંની પેઠે મિત્રીને સમજાઈ જશે.'

પોળિયામાં મંપાએ જતી ઉઠાને ક્યો. લક્ષ્મી રામીની નિષાક વર્તણૂકથી અર્થ જાણે

વરસ થયાં એટલાંમાં તો લક્ષ્મી વીસત્રીસ વરસ ધરડી થઈ ગઈ. રામીએ જ એકવાર નાની 'ચાંપણી'ને સાડથી ટપમી લગાવતાં કહેલુંને કે "રાં", તું જ લક્ષ્મીને ખાઈ ગઈ!"

પછી તો લક્ષ્મી બહારનું કામ કરતી પણ ચર્મ ધરમાં ટોરની સાથે ટોર થઈને, ગાયબેળના હોઝમાંથી થોડું ખરચ કાઢતી અને બહાર મોસમવાર ધાણ, લાકડાં, ડોળમહડાં કરીને કંઈક મેળવતી, દયણાંખાંડણાં તો ખરાં જ.

આમ, પોતે દળાઈખંડાઈને ચંપાને ખિલવવામાં મશગૂલ રહીને વરસ પછી વરસ ગયાં તે જણાવાં પણ નહિ. પોતાની બંધી આશાએને ચંપાની આશાએ સાથે એણે એકરૂપ કરી દીધી હતી. ચંપા શિવાયના લોકોને તો ગાંડી લાગે એવી રીતે પણ લક્ષ્મી કોકવાર વર્તતી. એણે કોઈ પુરુષ વિશે જ્વજ્વે જ કહી વાત કરી હશે. માત્ર ચંપાના વરની વાત ઘણીવાર એના મોંદામાંથી હોમબેર સરી આવતી ચંપાની ગોઠણાં એને એકાંતમાં ચિમટી ઈ ચીડવતી હશે. એથીય વિશેષ સદીપણાથી લક્ષ્મી એને પગવતી, અને પછી સંતોષથી કહેતી, 'તું પરણી જીતવે એટલે હું મારે જનમારો હતી.'

કોઈકે એકવાર કહ્યું: 'લક્ષ્મી, ચંપા તારી દીકરી નીવડી તો ખરી, હોં! બદાબર તારો ધાટિધાટ કાપલો છે!'

ચંપા સાંજળતી હતી. તે પોતાની બાની સામું જોઈ રહી, અને બાની સાથે પોતાની સરખામણી થતી જોઈ એને મનમાં નિરાશા પણ થઈ.

'હા, હા; કાળો, કાળો! સત્તરવાર કાળો. હું મેં કાળો છું, ને તારો બાપે કાળો હતો. તું ક્યાંથી ગોરી પાકી આવી? કોઈ કાળો જ ગોતી કાઢ્યો છે, વાદ તો રાખ!' લક્ષ્મી રાતે ઊંઘી જતાં પહેલાં અંધારામાં મૂતાંચૂતાં ગપાને ચિડવતી હતી. પંદર વરસ સુધી બિચારીએ કોઈ પુરુષની સામું પણ જાણે જોયું ન હતું. કોઈની જોડે વાતચંત પણ ભાગ્યે જ કરી હશે. હવે અન્યારે સૌ ચંપાના વરની પચાનમાં નવરાં થતાં ન હતાં, ત્યારે ચંપાની બાને પણ એનો વિચાર ક્યાં પિના ચાલે એમ હતું નહિ. અને ચંપાની તો એ ભાવ-સહ્યાવથી ગોઠણ હતી, એટલે બે જળ સહેજ નવરાં પડે કે ચંપાના વરની તેવડમાં ગપોતે ચડી જતાં. ચંપાને તો આ બધું નવુંનવું કોઝબર્ષ, ઉમંગકાબર્ષ હતું. પણ લક્ષ્મીને માટે આ જૂના ગિરણ કિણાઓ પર નવો ધરાધો હતો.

કોકવાર ધરડી થઈ ગયેલી રામી બારણે દૂરકી જતી ને કોર અવાજથી બોલતી: 'હવે ક્યારે આ લપમાંથી છૂટીશ? મોટી નવાઈનો દીકરીવાળી!'

બન્યું એવું કે ચંપાના વર વિશે ખુદ ચંપાએ જોટલી ચિંતા નહિ કરી હોય, એટલી લક્ષ્મીએ કરી હશે. ચંપાને શા માટે પોતાના વર વિશે વિચારો કે તર્કવિતર્કો કરવા પડે? એનું બધું પ્રેમાળનારે ક્યાં બા બેડી ન હતી? લોકોએ તો માત્ર અંદરઅંદર વાત ઉઠાડીને મુચન આપ્યું કે ચંપા પરભાવવાલાયક થઈ ગઈ છે. અને લક્ષ્મીએ એ મુચનને ઉપાડી લીધું. માતા તરફે જન્મની જન્માજારી વગેરે તો એણે ઉઠાવવાની જ હતી. મનુરીથી પેશા પણ એકડા ક્યાં હતા, એટલે અર્થજૂટાનની ચિંતા ન હતી. પણ ચંપાનો વર પસંદ કરવો એમાં મુશ્કેલી હતી ને?

ચંપાનું ચિત્તં પોતામાં ઉજળી આપણે ગોઠ્યું હોય એમ એના વર વિશે લક્ષ્મીએ

અનેક લાવ ને ઉમળકાની લાગણીથી વિચારે કર્યા, 'ખીચું' તો ચું, પણ મારી ચંપાનો વર આમ જરી દીક તો હોવો જોઈએને ?'

ચંપા બધે તોફાની, પણ બા આગળ જરી ઓછાઓડી હતી. દીવો રાણો કરી એક રાતે માદિકરી અને સતાં હતાં ને લક્ષ્મીએ કહ્યું, 'પેલા કુમેરે ડાસા પણ એમના દીકરા માટે પૂજાવતા હતા...હ !...ચું કહે છે ?' ઉત્તર નહિ મળતાં તે ચંપાને માથે હાથ ફેરવી ફરી પૂછવા લાગી અને એણે નકારમાં માથું હલાવ્યું તે જણીને ચિદાર્થ ગઈ, બોલો: 'તો પછી એમ કહીશ તો કંઈ વર નવો ઓછો જનમાવવો છે ? ડાહી થઈ જા !'

કાઈ મળવા આવનાર કહેતું: 'એ ચાંપલી. આવી મા મળવી કળગમાં દોહલી છે હો ! એણે તને છવને જોખમે મોટી કરી છે. એણે એનું બધું રૂપ, ધર, બાર તને દઈ દીધું છે. ને પોતે હુમાઈને પણ તને અછોઅછો વાનાં કર્યા છે. એ કહે એમ કરજો. એવી બા કાઈને મળી નથી. દીકરી માટે તે કાણુ એની પેઠે મરતું હશે ખીચું ?'

ચંપા પણ સમજી અને ડાહી છોકરી હતી.

'ત્યારે બા, તું જ કહેને ?'

'હું ચું કહું ?'

'કેમ ત્યારે કાણુ કહે ? તું બા છે તે તુરંતો !'

'દીકરી તો તું છે ને ! પરણવું તે તારે છે કે મારે ?'

ને બન્ને હસી પડ્યાં.

શાંતિ.

'તો તેં મને મોટી જ શા સારુ કરી ?'

'તને આવડી કરી, તો હુંય આવડી થવા પામી; નહિ તો હું કંઈ ઘરમાં માઉં એવી હતી ? તારી ખાતર ઘરબારણું પડી રાખ્યું એમ કે એક દિવસ તું મોટી થઈને ને સારે આખરુદાર ડેકાણે પરણીને સુખી થશે.'

'આ વળી તારી આખરુદારની વાત પાછી ?' ચંપાએ હણેકો કર્યો.

'તો હું ક્યાં તને કહુંગે છું. તે પૂછ્યું એટલે તને કહ્યું. બાકો, હું તો તને રાહ રાખવા તો છવું છું...ને એમ તો પાછી વાદ રાખજો કે હું તો મારો જન્મારો તારી આખરુ માટે જ છરી છું,' લક્ષ્મી ગળગળા જેવી થઈ ગઈ.

ચંપાએ લાડથી માને કહ્યું, 'ત્યારે કહી દે ને.'

'મારી પાસે કહેવરાવે છે, તો ભલે. પણ હું તો નાના નાના અણપડ જવાનિયાઓથી માનું છું. પેલી ગૌરીનો વર હમણાં રાંધ્યા, એ દરેક છે, આખરુદાર છે, દુનિયા ભમેલો માણસ છે, ને પૈસાપાત્ર પણ છે.'

'એવકો મોટો ?' ચંપાથી બોલાર્થ ગયું.

'જો, હવે એણું તો કહેજો !...તે નાનો જોઈતો હોય તો મુંઝરમાણીના દિવરને દહ કાઢે જ છોકરો અવગર્વો છે. દોડ !'

અને હસવા જેવો પ્રસંગ ન હતો, જ્યાં બોળાં માદિકરી અને ખડખડ કરી પડ્યાં. ગામનાં સા લોકોએ વાહવાડ પોઝરી: 'મા તે આનું નામ, ને દીકરી તે આનું નામ.'

‘નસીબદાર છો, બાઈ. નહિ તો કાંઈ બધા જમાઈ આવ્યા નથી હોતા.’

કોકવાર બંને જણાં વાતો કરતાં હોય, ને કાંઈ બારણે રોકાય ને જરી મલકાઈને ચાલ્યું જાય, ત્યારે લક્ષ્મીને થતું કે પોતે કેટલી બધી સુખી છે. હાંસીમાં કાંઈ હસતું હશે, એની તો એને કલ્પના પણ ન આવતી. શા માટે આવે? પોતાના જમાઈ સાથે પણ છૂટથી વાતો કરવાનો એને શું હક્ક નહોતો? મંસારે કરા પણુ ધારાધારણુ ધડ્યાં વિના એવા કેટલાય હક્કો કુટુંબજીવનમાં રચાથી રાખ્યા છે, ને કાંઈને પૈણુ એની સામે બળડવાનો હક્ક નથી. અને લક્ષ્મી ક્યાં આ પંદર વરસ કાંઈનીય સાથે બોલવા ગઈ હતી? પૂનમલાલ તો એનો જમાઈ છે, એની જોડે તો એ બોલવાની, બોલવાની ને બોલવાની.

પણુ ક્યાં કાંઈ ‘ન બોલ !’ એમ કહેવાય આવે છે? અને કેટલાંય વરસોથી, કેટલાય જનમારાથી કાંઈની પણ જોડે કદી બોલી ન હોય એમ લક્ષ્મી વાતે ચડી જતી, અને સમયનું પણુ એને ભાન ન રહેતું.

‘ચાલો પૂરું કરો હવે ! મારે મોડું થાય છે...તમે ને એ આંખા નીચે ગયાં ત્યાં મુધી તમે કહ્યું,’ પૂનમલાલે જિભા ચઢીને અંધારું ચર્ચી જાય તે પહેલાં ઘેર પહોંચી જ્યાં માટે તૈયાર થતાંથતાં અધૂરી વાતનો તાંતણા મેળવી આપ્યો.

‘મોડું તો ચર્ચી જ ગયું છે, સી રીતે અંધારામાં જશે ?’

‘રોજ જુડું છું કે આજ નવાઈ નો ! ચાલો, ચાલો, વાત પૂરી કરો...હં ! તમે ને એ આંખે પહોંચ્યાં. પછી ?’

‘હા; રોજરોજ મોડું ચર્ચી જયું હોય તોય જવા દઉં છું એમાં સૌ વટે છે તો મને હોં, તમને નહિ.’

પૂનમલાલે બહુ જ ઉતાવળથી તૈયાર થતાં કહ્યું, ‘અંધારું કે અજવાળું, ઘેર ગયા વગર છૂટકો છે?...હં, હં, પેલી વાત ?’

‘અસરને ત્યાં તે રહેવાની વળી નવાઈ હોતી હશે ?’ પોપટની પેઠે લક્ષ્મી ધ્રુવપત બોલી ગઈ.

‘તમે કહેતાંતાં એ વાત કહી દોને એટલે બપડું. બપડું વધારે મોડું થાય છે.’

‘તો કંઈ નહિ; કાલે. આજ ઉપર કંઈ જાય છે ?’ લક્ષ્મીએ સાવધ ચર્ચીને કહ્યું. પૂનમલાલને લાગ્યું કે લક્ષ્મીને મોડું લાગ્યું છે, એટલે એ નિશ્ચિત હોવાનો રોગ કરીને ઘોષ્યો. જોકે ખરી વાત તો એ હતી કે લક્ષ્મી પોતાનું નાનપણુ સંભારીને ગૌરી વિગેની વાત કહેતી હતી એ પૂરી સાંભળ્યા વગર એનાથી એક ડગલું પણુ ખસાય એમ ન હતું.

‘ચાલો, આ બોલો. હવે તો કહેશોને ?’

હસીને લક્ષ્મીએ કહ્યું: ‘એમાં છે શું ? કાલે કહીશ, પરમહાટે કહીશ, તમે ફરી આવશો ત્યારે.’

‘ના, ના; અધૂરી તો રાખો જ નહિ...હં. આંખા નીચે. પછી ?’

‘પછી, એ એક પથરો ઘોંટીને આંખા ઉપર નાખ્યો. કાંઈ કરી નો ન પડી, પણુ બે બંગડીઓ સામસામી અચડાઈ ને નંદવાઈ ગઈ.....’

‘હં !’ જવાની ઉતાવળમાં, વાતમાં કંઈ ખાસ રસ ન પડતો હોવા છતાં પૂનમલાલે હુંકારો ભર્યો: ‘પછી ?’

ઝાઝું જતી નહિ. જેને મળવું હોય તે પોતાને ખારણે આવે અને સમાજની માઝા અને હક્કની નીતિમાં રહીને મળી શકાતું હોય તો પોતે તેને મળે. ચંપાને નવાઈ થતી કે પોતાની પાછળ મરી જનારી લક્ષ્મી એને આમ સાવ જૂલામણે નાખે છે !

ચંપાને સુવાવડ માટે પિયર લઈ આવવા લક્ષ્મી એને ઘેર ગઈ ત્યારે ફિક્કી માંદલી આંખોથી ચંપા પોતાનું રૂપ માઝે ચોરી લીધું હોય એમ એની લલક સામે જોઈ રહી.

આજ તો નહિ પણ, આવતે સોમવારે ચંપા પિયર જાય એમ નક્કી થયું. પણ વચમાં શનિવારે જ અચાનક લક્ષ્મીને કોઈ એ આવીને અધરજાસે સમાચાર આપ્યા કે પૂનમલાલને એકાએક બિમારી થઈ આવી છે. લક્ષ્મી એક ક્ષણ પણ ગુમાવ્યા વિના દોકરીને ત્યાં જઈ પહોંચી તે તરત જ જમાઈની સારવારમાં શેકાઈ ગઈ.

‘ ચંપા શેઈશ મા, ઝાઝી માંદગી નથી. હમણું ફેર પડી જશે, ’ અને એને દવા લઈ આવવાનું કહી પોતે ઓશિકા પાસે બેસી પૂનમલાલનું માથું દબાવવા લાગી.

પણ માંદગીમાં ફેર ન પડ્યો. સૌ આખો વખત મટકું પણ માર્યા વગર ખાટલા પાસે બેસી રહેતાં.

ત્રીજા દિવસની રાતે માંદગી ભારે હતી. પૂનમલાલથી બોલાતું પણ ન હતું. ચંપા ખાટલાને છેડે બેસીને પગ દબાવતી હતી.

‘ મહિરબાઈ, તમે તે ક્યાં સાસરિયાં છો ?...પણ, ચંપા, ઘરડાં માણસના દેખતાં જરી લાજમરગદ રાખીએ. ખાટલા પર ન બેસીએ તો શું ? લાવ, ખસ, નહિ તો હું પગ દબાવું. ’

મહિરબાઈ સગડી આગળ એકાં ખાતાં હતાં તે ઝળકી ઊઠીને ચિંતાથી જોવા લાગ્યાં કે માંદગી એકદમ વધી તો નથી ગઈ. ચંપાએ મહિર ને લક્ષ્મી બંને કસોડકસોડ વરસ નરકમાં રહે એમ મૂંઝેમૂંઝે શાપ આપીને નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

દિવસ ને રાત એક આસને લક્ષ્મી ઓશિકે બેસી રહેતી ને એકાએક સારવાર કરતી. કોકોકોકવાર પૂનમલાલ આંખ ખોલતો ને જુદાંજુદાં મટકાંમાં એક જ ચહેરામાં લક્ષ્મીને અને ચંપાને જોઈ એના મોઢા પર પ્રસન્નતા છવરાતી. કોઈવાર ચંપા આવીને પતિનું ધ્યાન ખેંચવા ધીરથી બોલાવે કે કંઈ કરે તો લક્ષ્મી પોતાના દરદીને સાચવવાની ફરજ કુશળપણે જાતવતી અને ‘ જરી જંખ્યા છે ત્યાં... ’ કહી ચંપાને છણકાવી કાઢતી.

બાના આ હદઅહાર વધી પડેલા વઢાલથી ચંપા અકળાઈ ગઈ હતી. પાંચમી રાત ભયંકર હતી. બહારનાં અંધારામાંથી જમીને બન્ધો હોય એવો મૃત્યુદૂત સૌની નજર આગળ તરવરતો હતો. ‘ ચંપા ગંગાજળ લાવ જો ! ’ ‘ ઝટ કરને, ચંપા, પેલી સોનાની કરચ લાવને ! ’ ‘ અરે, નધરી, તુલસી ક્યાં મૂક્યાં ? ’

હવે શોધો કે ન શોધો, લક્ષ્મીનું બહાવરાપણું પણ થીજી ગયું; એના પોતાના શરીર-માંથી પણ પ્રાણ ચાલ્યો ગયો હોય એમ ભારેખમ ચર્ચને એ નીચે ફસાઈ પડી. એના પ્રાણને હવે બિલા રહેવાનો આધાર જ શો હતો !

બેગા થયેલા માણસોએ શખને જૂમિ પર ઉતાર્યું.

લક્ષ્મી બીજી વાર રાંડી.

‘તું રો માં, ચંપા. હું ક્યાં રેનારી બેઠી નથી ?’

‘હા, હા; લક્ષ્મી સાચું કહે છે. એ તો ગયા, પણ હવે તારે ઘર ઉઘાડું રાખવું હોય તો તારું નસીબ છે તે સાચવી રાખ,’ બીજી કોઈ બાઈ બોલી.

‘હા; દીકરો અવતરશે, તો દશી ખોટ નહિ રહે. ભલી હો તો ભગતા જીવને ટૂંપી ખા માં !’ ત્રીજીએ ટાપસી પૂરી.

અને રોજ એમ સૌ ચંપાને સમજાવતાં ને એને રોવા દેતાં નહિ. લક્ષ્મી જાણે રુવે. પણ સમાજ એને હક્કપૂર્વક રોવા દે કે ન દે, લક્ષ્મીને નસીબે રોવા સિવાય હવે કશું રહ્યું જ ન હતું. હવે ફરી પાછું દુઃખી દીકરીથી પોતાના જીવનને ભરી દેવું એ ખોટું છેડેથી જિંદગી શરૂ કરવા જેવું હતું. એણે રોયાં જ કર્યું, ન ખાધું, ન પીધું, ન આરામ લીધો.

*

*

*

‘બાઈ, આપણા મુત્તકમાં આવી મા પાકવી મુશ્કેલ છે.’

‘આ આટલી નાની ચંપા ન હોત તો એ તો એના વર બેઠે જ મરી જત.’

‘ને જીતી તે ય મૂઆ જેવી જ ને ?’

‘જીતી આટલી છોડી કાઢે. બાઈ એને જીવવું હતું ?’

‘ને ચંપા પરણી એટલે તો બસ શું થેલીથેલી રહે !’

‘રહે જ ને ? ચંપા કાજે તો એણે આવરદા કાઢ્યો હતો.’

‘હવે તે, ચંપાનું દુઃખ જોવા સારુ જીવે ? સારું થયું તે એને ભગવાને ટાણે મોત મોકલ્યું.’

‘લક્ષ્મી ગઈ, પણ એવી બીજી થવી મુશ્કેલ છે.’

કોઈની જીભ લક્ષ્મીનાં વખાણુ બોલતાં ચાકતી નહિ. ચંપા મૂંગીમૂંગી આ બધું સાંભળતી અને પોતાના દુઃખથી સમસમી રહેતી. લક્ષ્મીએ પોતાની જાતને ને પોતાનાંને દુઃખનીને પણ સમાજને ક્યાંય દુઃખનો ન હતો એ ચંપા જોતી અને ભોળી બાની સરળ ચાલાકીથી આશ્ચર્યચકિત પણ થતી.

એ મહિના પછી એને દીકરી અવતરી, ત્યારે આડોશીપાડોશીએ એકદમ આવકારી તો નહિ પણ પછી સૌએ મન મનાવ્યું, ‘દીકરી તો દીકરી, બાઈ, દીકરીએ દીવો રહેશે.’

દીકરી મોટી થતી ગઈ ને પોતાની નાની બાને પ્રસન્નતાના વાતાવરણમાં જાણતી ગઈ. અને ચંપા, બાનું વેર લેવા જણે, બમણા વહાલથી દીકરીને ઉછેરતી રહી.

પ્રાચીન અવશેષોમાં

(પૃથ્વી સોનેટ)

વિલુપ્ત વિલયો તણાં સ્મરણશેષ આ સ્થાનમાં,
પડેલ પગલી પુરાતન યુગોની જોતો ભમી;
વિમાસું મનઃ કાલચક્રગતિ કેટલી કારમી !
અપૂર્ણિત પડી રહેલ અવશેષ વેરાનમાં.

સમૃદ્ધ નગરો, સુરમ્ય સદનો રમે અભ્રમાં,
ધ્વજ્જયંત્ર યશ ઉડાવતાં સુભગ ભવ્ય દેવાલયો;
પ્રશસ્ત ગિરિ, દુર્ગ, પુષ્પવન ને વળી મંડપો,
વિભૂતિ સહુ તે શમી અતલ કાલના ગર્ભમાં.

પરાક્રમ મહા અને પ્રણયના પ્રસંગો તણી
ઠરી શ્રવણ જે કથા, સ્મરણચિત્ર રૂપે સ્પુરે;
હોંડી અકથ વેદનાજનિત ભાવ વ્તરે ઉરે;
વિશાદમય લોચને નિરખું લુપ્ત રંગો લણી.

પ્રવેશ કરવા અહું વિગતકાલની સૃષ્ટિમાં;
કહો પથ હશે કહી, પડળ જે હરે દૃષ્ટિનાં

સોયબીન્સ

સોયબીનની આડ-પેદાશો (By-products) •

આ પાછું જોઈ ગયા કે સોયબીન માણસ અને દેરનો ખોરાક છે. ખોરાક ઉપરાંત સોયબીનના બીજા આડ-પેદાશો (by-products) બને છે.

તેલ અને ખોળ

વેપારની વસ્તુ તરીકે સોયબીનનું તેલ સોયબીનનાં બધાં તરત્તે કરતાં ઘણું કિંમતી છે. એક ટન સોયબીનમાંથી ૨૫૦ થી ૩૦૦ પાઉન્ડ સુધી તેલ નીકળે છે અને ૧૬૦૦ થી ૧૬૫૦ પાઉન્ડ ખોળ નીકળે છે. બાકીના ૧૦૦ થી ૧૫૦ પાઉન્ડ કારખાનામાં કમચરે (milling losses) ગય છે. તેલ કપાસિયાના તેલને મળતું આવે છે, પણ કપાસિયાના તેલ કરતાં વધારે જલદી સુકાઈ ગય છે (semidrying). તેલનો રંગ સારો હોય છે પણ તેમાં એક જાતની ગંધ રહે છે. તેલના ખોરાકમાં ઉપયોગ કરવો હોય તો આ ગંધ કાઢવી જોઈએ.

અગરનીના તેલની માફક રંગ અને વારનીય બનાવવામાં સોયબીનના તેલનો સારી પેકે ઉપયોગ થાય છે. વળી સાબુ બનાવવામાં, ઓળવામાં (lubrication), છાપવાની સાહી બનાવવામાં, બનાવટી રથર અને આંઈલ ક્ષોથ તથા દારૂગોળો (explosives) વગેરે બનાવવામાં તે વપરાય છે. યનરપતિનું ઘી (oleomargarine) બનાવવામાં પણ હોલેન્ડ વગેરેમાં તેનો વપરાશ થાય છે. તેલની નિકાસ કરનાર મુખ્ય દેશ ચીન અને ડેનમાર્ક છે અને તેની મોટા જગ્યામાં આયાત કરનાર નેધરલેન્ડ્સ, ઐટલિયન અને જર્મની છે.

સોયબીનનો ખોળ દેરને ખવડાવવાના, ખાતરના અને માણસના કેટલાક ખાદ્યપદાર્થો બનાવવાના કામમાં આવે છે. તેનું ખાતર કરવા કરતાં દેરને ખવડાવવો વધારે હિતકારી છે. ખોળ બે રીતે બનાવવામાં આવે છે.

- ૧ સોયબીનને કચરી નાખીને વરાળમાં બારી નાખવા. પછી તેને પીત્રવાથી તેલ છૂટું પડી જાય છે. આ રીતે કાઢેલા ખોળમાં ૪ થી ૯ ટકા સુધી તેલ રહી જાય છે.
- ૨ રાસાયણિક રીત—સોયબીનને કચરીને સીધા જ બેનઝીન જેવા કોઈ દ્રાવક પદાર્થમાં નાખવા. તેલ દ્રાવક સાથે મળી ગયા પછી દ્રાવણ (solution)ને જુદું પાડીને નિકર્ષણ (distillation) કરીને તેલ અને દ્રાવકને જુદાં પાડી નાખવા. ખોળમાંથી દ્રાવકની ગંધ સમૂળ કાઢી નાખી શકાય છે. તેનો તે જ દ્રાવક ફરીફરીને તેલ જુદું પાડવામાં વાપરી શકાય છે. આ રીતથી તેલ કાઢવામાં આવે તો ખોળમાં ફક્ત એકથી બે ટકા તેલ રહી જાય છે. સોયબીનના ખોળનું પૃથક્કરણ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.

સોય સોસ અથવા શોયુ: ચીન અને જાપાનમાં આ વસ્તુ ખૂબ વપરાય છે. સાકલાજી માંસ, માછલી, ભાત વગેરે વસ્તુઓ સાથે આ વસ્તુ વાપરવાથી ખાણું લહેજતદાર બને છે.

પદ અને સોયખીન સરખા પ્રમાણમાં લઈને તેને ખૂબ રાંધી નાખવામાં આવે છે. તેમાં સ્વાદ પૂરતું મીઠું નાખીને તેમાં ચોખાનો દારૂ જનાવવામાં વપરાતા સૂક્ષ્માણુઓ (aspergillus oryzae) લાખવ કરવામાં આવે છે અને લાંબા વખત સુધી ફેન (fermentation) થયા કરે છે. ચોખુને તૈયાર થતાં લગભગ દોઢથી બે વર્ષ લાગે છે. ચોખુ ગંડા હોંકણિયા રંગનો (brown) રંગેલો (thick liquid) હોય છે. હલ ઉપર મૂકતાં તે ચચરે છે અને તેમાં અમુક પ્રકારની ખાસ લહેવત (flavour) રહે છે. તેની ગંધ અને સ્વાદ લગભગ માંસાંક (beef extract) જેવાં હોય છે. જપાનમાં ચોખુ રાજતું માયાદીક અડી ઓસ જેટલું વપરાય છે દરેક વર્ષે જપાનમાં ચોખુનાં લગભગ વીસ લાખ પીપ તૈયાર થાય છે.

પનીર

સોયખીનનું ચીઝ (પનીર) પણ જનાવવામાં આવે છે. આપણે તે ખાવા માટે ટેવાયેલા નથી એટલે શરૂઆતમાં આપણને તે ન લાગે, પણ ધીમેધીમે તેનો સ્વાદ રુચિકર થઈ જાય છે. ગાયના દૂધમાંથી જનાવેલું પનીર પણ અણુટેવાયેલા માણસને શરૂઆતમાં તો સુગ ઊપજે એવું લાગે છે. તે વસ્તુઓ માટે સ્વાદ ઉત્પન્ન કરેલો પડે છે. સોયખીનનું પનીર દૂધના પનીર સાથે સરખામણીમાં રાખી રાકાય જ નહિ, પણ ચીનજપાનમાં તેનો વપરાશ પુષ્કળ છે. ચીનમાં તેને ટાઓ-હુ (Tao Hu) કહેવામાં આવે છે. ટાઓ-હુ જનાવવાની રીત નીચે મુજબ છે:—ઘાળા સોયખીનને ત્રણ કલાક સુધી પાણીમાં પલાળી રાખવા. પલાળી જાય એટલે તેને કચરીને ઝીણા કરી નાખવા અને પાણી નાખીને ખૂબ રાંધી નાખીને કપડામાં પાણી ગાળી નાખવા. ગળાઈને નીકળેલું પાણી દંડુ પર એટલે તેમાં દરિયાના પાણીનું શુદ્ધ કર્યા પિનાનું (purified) મીઠું નાખવું. મીઠું નાખવાથી પાણી અને દહીં જેવા પદાર્થ જુદા પડી જશે; પાણીને નિગાળી નાખીને વધેલા પદાર્થને દળાણ નીચે નિચોવીને નીકળી શકે તેટલું પાણી કાઢી નાખીને તેની બટ્ટીઓ (cakes) જનાવી દેવી. આ બટ્ટીઓને કેટલોક વખત રાખીને વાપરવામાં આવે છે. આ રીતે જનાવેલા તાગ પનીરને ટોફુ (Tofu) કહેવામાં આવે છે. ટોફુ જનાવવામાં અશુદ્ધ મીઠાને બદલે અમ્લ (acid) પણ વાપરી રાકાય છે. ટોફુમાં નીચે મુજબનાં તત્ત્વો હોય છે:

પાણી ૮૧.૩૫ ટકા

સ્નેહ ૫.૧૯ ટકા

નિર્જલ ૧૧.૪૬ ટકા

કાર્બોહાઈડ્રેટ ૦.૮૧ ટકા

સાર ૦.૭૬ ટકા

પાણીનું પ્રમાણ જેમ વધારે જોણું રાખવામાં આવે તેમ ખીર્ન તત્ત્વોમાં પણ ફેર પડી જાય છે.

તાગ ટોફુમાં કંઈ ખાસ સ્વાદ હોતો નથી, પણ તેમાં મીઠું નાખીને ટોફુનાં માંક નળીને ખાવાથી સ્વાદદાર જનાવી શકાય છે. ટોફુને ગરકમાં જતાથી દહીંને પડી નરમ થવા દીધા પછી ચર્બના તરકામાં ચકવી નાખીને પણ રાખવામાં આવે છે.

નોંધો—સોયખીનને સારી પેંકે અડી જાય ત્યાં સુધી પાણીમાં કેટલાક કલાક સુધી બાકવા. બરાબર બહાર ગયા પછી તેને ઘાળીને પાણી કાઢી નાખીને બટ્ટીઓ જનાવી દેવી. આ બટ્ટીઓને પરાગમાં ચીંટી દઈને દવા આવળ ન કરી શકે તેવી (anti-fungal) દંડુ લાગે તેટલી ગરમીવાળી ઓરડીમાં રજ કલાક સુધી રાખી મૂકવી. આગ કરવાથી બટ્ટીઓમાં એક જનની ફેરમ (flavour) ઉત્પન્ન થાય છે. પછી આ બટ્ટીઓને ખાવામાં ઉપયોગ થાય છે.

મીસો (miso) —સોયબીન નરમ થઈ જાય ત્યાં સુધી રાંધવા. પછી તેને પીસી નાખીને રાંધેલા ભાત અને અશુદ્ધ મીઠા સાથે બેળવવા. આ બધા મિશ્રણને થોડાક દિનક દ્રવ્ય (ferment) સાથે પીપો (barrels) માં ભરી દેવું. બે મહિના પછી આ વસ્તુ ખાવાને લાયક થાય છે. રોટલી વગેરે ઉપર માખણ ચોપડીને ખાઈએ છીએ તે પ્રમાણે આ ચીજનો ખાવામાં ઉપયોગ થાય છે.

સોય દૂધ

સોયબીનમાંથી દૂધ પણ બનાવવામાં આવે છે. બ્યાં ગાય, ભેંસ, બકરાં વગેરે દૂધાળા પ્રાણી હોય ત્યાં આ દૂધ બનાવીને વાપરવાની જગ્યા પણ જરૂર નથી. ગમે તેવું સારું સોય-દૂધ પ્રાણીના દૂધને તો ન જ પહોંચી શકે. ચીનગાપાનમાં તેનો થોડો વધારો પણ વપરાશ છે ખરો. સોયબીનના દૂધમાં એક જાતની ખાસ ગંધ આવે છે તે રુચિકર નથી. વેનેઝીન અગર કાઉમરીન આ દૂધમાં થોડાક પ્રમાણમાં નાખવામાં આવે તો આ ગંધ દાખી શકાય છે. સોયદૂધ બેવણુ રીતે બનાવવામાં આવે છે,

(૧) ઘોળા સોયબીનને નરમ થઈ જાય ત્યાં સુધી ખાસી નાખવા અને પછી વાટી નાખવા. વડાઈ જવાથી પાણીમાં મળી જાય તેવા પદાર્થો તેમાં મળી જાય છે, અને યાદીના તળિયે બેસે છે. ઉપરનો ઘોળો પાણી જેવો ભાગ નિતારી લઈએ તે સોયદૂધ. આ પ્રવાહી દૂધ જેવો દેખાય છે, અને દૂધને મળતો પણ આવે છે.

(૨) ઝીણા દળેલા સોયબીનના લોટને તેનાથી દસગણા પાણીમાં મેળવીને લગભગ અડધા કલાક સુધી ઉકાળવો. ચૂસા ઉપરથી ઉતારીને ઠંડું પડ્યા પછી પાણીનો ભાગ નિતારી લેવો અને કપડાથી ગાળી લેવો. નીચે લોટ જેવો ભાગ બેસી જાય છે. તેને સૂકવી નાખીને ટોરના ખોરાકમાં અગર રોટલીલાખરીનાં લોટમાં મેળવણી કરવામાં અગર ખાતર તરીકે વાપરી શકાય છે. કપડાથી ગાળેલું પ્રવાહી સોયબીનનું દૂધ છે. તેમાં લગભગ નીચે પ્રમાણે તત્ત્વા હોય છે.

નિત્રિલ ૩.૭ ટકા

ક્રોઈલિટ ૧.૮ ટકા

સ્નેહ ૨.૦ ”

ક્ષાર ૦.૫ ”

એક શેર સોયબીનમાંથી લઈ ૧૦ શેર સુધી દૂધ બનાવી શકાય છે. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તે દૂધ પીવામાં રુચિકર નથી તેમજ આ, કોષી, કોકો વગેરેમાં પણ વાપરતાં સારું લાગે તેવું નથી હોતું. વાછરડાં, સ્તર, ફૂડાં વગેરે પ્રાણીઓના ખોરાક તરીકે દૂધની જગાએ તે વાપરી શકાય છે.

(૩) પીળાશ પડતા રંગના સોયબીનને થોડા કલાક સુધી પાણીમાં પકાળવા. બરાબર બોળાઈ ગયા પછી તેને કચરીને ઝીણા કરી નાખીને તેનાથી ત્રણગણા પાણીમાં લગભગ અડધો કલાક સુધી રાંધવા. ઉપરનો નિતારી લીધેલો પ્રવાહી તે સોયબીન દૂધ. નીચે ફરી ગયેલો ભાગ ટોરના ખોરાક, ખાતર વગેરે તરીકે વાપરી શકાય. સોયબીનના બોળમાંથી પણ દૂધ બનાવી શકાય છે, પણ તેમાં સ્નેહનો ભાગ હોતો નથી. બોળમાંથી બનાવેલું દૂધ વાછરડાં, મરઘાં વગેરે પ્રાણીઓના ખોરાકમાં વાપરવાને લાયક હોય છે.

સોયબીનના દૂધમાં નીચેનાં તત્ત્વો હોય છે. બનાવવાની રીતમાં ફેર પડે અને પાણીનો ભાગ વધારેઆછો રહે તે પ્રમાણે બીજાં તત્ત્વો (ingredients)માં ફેર પડે છે. સોયબીનના દૂધ તથા સોયબીનથી બનતા બીજાં પદાર્થોનું પૃથક્કરણ નીચેના કોષમાં બતાવ્યા મુજબ છે:

	આદ્રતા ટકા	નવિત્ર ટકા	કર્મોદિત ટકા	કાટક ટકા	સ્નેહ ટકા	ક્ષાર ટકા
સોયખીન પીળા	૮૨૫	૩૬૦૩૫	૧૪૧૮	૫૪૩	૧૭૨૨	૪૦૭૫
" કાળા	૮૩૩	૩૬૦૦	૧૨૪૨	૪૭૮	૧૭૮૭	૪૦૬૯
" શુદ્ધ દૂધ	૯૨૦	૩૭	૧૮		૨૦	૦૫
તાજું ટેકું	૮૧૩૫	૧૧૪૬	૦૮૧		૫૧૯	૦૮૧
	ચી	ચી	ચી		ચી	ચી
	૮૯૦	૫૦	૨૧૦		૩૪૦	૦૫૦
મેટો	૧૫૩૨	૪૧૪૨	૧૫૦૫	૧૪૮	૨૩૬૫	૩૦૮
મીચો	૫૦૭૦	૧૦૦૮	૧૮૭૭	૧૪૧		૨૬૦૮
ગોધ	૬૩૨૯	૮૩૧	૫૧૦			૧૯૪૬
	ચી	ચી	ચી			ચી
	૬૭૪૨	૭૩૭	૪૦૬			૧૭૪૭
પનોર (ટાઉ-દુ)	૭૬૧૫	૧૩૦૧૫	૧૪૦		૭૦૯	૨૪૧

અંપાર્જ]

દિનકર પંડ્યા

• રીત ખીન પ્રમાણે બનાવેલા દૂધનું પૃથક્કરણ.

(૧) કર્મોદિત અને સ્નેહ બંને મળીને બનાવેલા પ્રમાણમાં હોય છે.

(૨) આ ક્ષારમા ૧૫થી ૧૭ ટકા સુધી મીકું હોય છે.

References

- 1 Hughes, H. D. and F. W. Wilkins
Iowa Ag. Exp. St. Bulletin, 228.
- 2 Morse, W. J.
U. S. D. A. Farmers Bulletin, 886, 973, 1520.
- 3 Noll, C. F.
Penn. Ag. Exp. St. Bul., 187.
- 4 Piper, C. V. and W. J. Morse.
U. S. D. A. Bul. 439.
- 5 Smith, C. D. and F. W. Robinson
Mich. Ag. Exp. St. Bul. 221.
- 6 Williams, C. B.
N. C. Ag. Exp. St. Circular, 31.
- 7 Williams, C. G. and J. B. Park
Ohio Ag. Exp. St. Bul. 312.
- 8 Williams Tibbles,
Foods, their Origin, Composition and Manufacture.
- 9 Woods, C. D. and J. M. Bartlett
Maine Ag. Exp. St. Bul. 106.
- 10 Year Books 1917—1930. United States Department of Agriculture.
- 11 Sahasrabudhe, D. L.
Dept. of Ag. Bombay, Bul 124 (1925).

અત્યેષિટ-સત્કાર

૧

[રાય બહાદુર કૃષ્ણકિશોર મૃત્યુઆત્મા પર પડ્યા છે. એમના ત્રણ પુત્રો ચંદ્રકિશોર, નંદકિશોર અને ઇન્દ્રકિશોર મસલત કરી રહ્યા છે. દાકતર લેખા છે, સ્ત્રીઓની આંખો આંસુથી ભરેલી છે.]

ચંદ્ર૦ : કાને કાને લખું ?

ઇન્દ્ર૦ : રેનોલ્ડ્સ સાહેબને લખો.

કૃષ્ણ૦ : (ભારે કષ્ટપૂર્વક) શું લખશો, બેટા ?

નંદ૦ : તમારા મરણના સમાચાર.

કૃષ્ણ૦ : બેટા, હજી તો હું મર્યો નથી !

ઇન્દ્ર૦ : અત્યારે નથી મર્યા પણ એક વખત નક્કી કરી મરવું તો પડશે જ ને ?

ચંદ્ર૦ : જોમ બને તેમ જલદી સાહેબ પાસેથી condolence letters (દિલાસાપત્રો) મેળવીને વર્તમાનપત્રોમાં છપાવી દેવા જોઈએ. મૃત્યુસમાચાર વાસી થઈ ગયા પછી છપાવવાથી તેનું કાંઈ પણ મહત્તર રહેતું નથી.

કૃષ્ણ૦ : જરા થોભો બેટા, પહેલાં હું મરી લઉં.

નંદ૦ : હવે થોભ્યે ચાલે એમ નથી, પિતાજી ! સિમલા અને દાર્જિલિંગમાં જે જે સાહેબોને પત્ર મોકલવાના હોય તેમનાં નામની એક યાદી બનાવવી જોઈએ. (ચંદ્રકિશોરને) તમે નામ બોલો.

ચંદ્ર૦ : લાટ સાહેબ, એલ્ગટ સાહેબ, વિન્સન સાહેબ, એરેસ, ફોર્ડ, મેકોલે, પિકોક્—

કૃષ્ણ૦ : બેટા, અત્યારે કાનાં નામો લઈ રહ્યા છો ? તેના કરતાં ભગવાનનું નામ લો.

આખરે તે જ સહાય કરશે. હરિ, હરિ—

ઇન્દ્ર૦ : બરોબર યાદ અપાવ્યું, હૅરિસન સાહેબને તો બૂલી જ ગયા હતા !

કૃષ્ણ૦ : બેટા, તેના કરતાં બોલો રામ, રામ.

નંદ૦ : હંઅ, રામસે સાહેબને તો બૂલી જ ગયા હતા !

કૃષ્ણ૦ : નારાયણ, નારાયણ.

ચંદ્ર૦ : નંદકિશોર, લખો તો નોરન સાહેબનું નામ.

[કેશવપ્રસાદનો પ્રવેશ]

કેશવ૦ : વાહ ! તમે લોકો કેવા છો ? મુદ્દાનું કામ તો બાકી છે.

ચંદ્ર૦ : કહો, શું ?

કેશવ૦ : શ્મશાન જવાની procession શ્મશાનયાત્રામાં જે લોકો સામેત્ર યવાના હોય તેમને તો અગાઉથી ખબર આપવી જાઘએ ને ?

કૃષ્ણ૦ : બેટા, મુદ્દાનું કામ કયું ? મરવાનું કે માલુમના સરખમનું ? પહેલો તો હું મરીશ અને ત્યાર પછી—

ચંદ્ર૦ : એને માટે કંઈ ચિંતા નથી. દાકતરસાહેબ !

દાકતર : હ.

ચંદ્ર : હવે પિતાજી કેટલા વખતના મહેમાન છે? અથા લોકોને કેટલા વાગે આવવાનું હતું?

દાકતર : એમ લાગે છે—(સ્ત્રીઓનું રડવું.)

કેશવ : (ખિન્નતાઈને) માતા તમે તો ભારે ઉત્પાત રાફ કરી બેઠાં છો! પહેલાં દાકતરને તો પૂછી લુઓ. કેમ દાકતર, ક્યારે મરશે?

દાકતર : એમ લાગે છે કે રાત્રે—(ફરી સ્ત્રીઓ રડે છે)

નંદ : આ તો ભારે આફત આવી કામતી વખતે આમ કરે એટલે કામ ન થાય. તમ લોકોને રડવાથી શું મળવાનું છે? અમે મોટામોટા સાહેબોના દિવાસાપત્રો વર્તમાન પત્રોમાં છપાવી દઈશું. (સ્ત્રીઓને ત્યાંથી દૂર કરે છે)

કેશવ : દાકતર કેમ લાગે છે?

દાકતર : મોટાના રંગરંગ ઉપરથી માલમ પડે છે કે મળસકે ચાર વાગે અંત અનમ થઈ જશે.

ચંદ્ર : ત્યારે તો હવે વધુ સમય નથી. નંદકિશોર પ્રેશમાં દોડતા જાઓ અને બાંધબાંધ સ્ત્રીઓ છપાવી લાવો.

દાકતર : પરંતુ પહેલી દવા—

કેશવ : અરે! તમારું દવાખાનું કંઈ નાસી જવાનું નથી. પ્રેશ બંધ થઈ જશે તો ભારે મુશ્કેલી બની થશે.

દાકતર : રાગી ત્યાં સુધી—

ચંદ્ર : તે મારે તો ઉતાવળ થાય છે કે સ્ત્રીઓ છપાયાં પહેલાં રાગી—

નંદ : હો ત્યારે, અત્યારે જ હું સ્ત્રીઓ છપાવવા જાઉં છું.

કેશવ : કાળનું કે કાલે સવાન આઠ વાગ્યા પહેલાં procession નીકળશે.

૨

કેશવ : કેમ દાકતર! મારે તો બાલુએ રવા, પળ આ તો સાત વાગી ગયા!

દાકતર : (સરમિદા બનીને) એ તો હું જોઈ રહ્યો છું. પળ નાસી હલુ સુધી નજાની પડી નથી.

ચંદ્ર : વાહ, તમે તો ખરા છો, દાકતર! જરોખર આફતમાં મૂકી દીધા!

નંદ : દવા લાવવામાં મોંઘું ચલાવી જ આમ બન્યું. દાકતરની દવા બંધ ચલાવી જ પિતાજી કંઈક મારા થઈ ગયા છે.

કૃષ્ણ : (પુત્રોને) અત્યારસુધી તમે જામા આનંદમાં રતા. હવે એકાએક ઉદામ કેમ થઈ ગયા? મેં તો તમને પહેલેથી જ સાચી સિખામણ આપી હતી, અને હું સાચો પળ પહેલેથી જ છું.

કેશવ : અમે પળ મારું જ કરી રવા છીએ. સમયાનમાં જતાના વખતની મોડવણ (engagement) પળ કરી ચૂક્યા છીએ.

કૃષ્ણ : ત્યારે તો મારે મરનું એ જ ઉગિત છે.

દાકતર : (ખિન્નતાઈને) એક કામ કરો તો જામી બાંજર મરી જાય!

ચંદ્ર : શું?

કેશવ૦ : શું ?

ચંદ્ર૦ : શું ?

નંદ૦ : શું ?

હાકતર : એમના બદલામાં તમારામાંથી કોઈ એક ચોક્કસ વખતે મરે એ વધારે સારું !

૩

[બહારની બેઠક પર લોકોનું એકઠા પડું]

કનૈયો : અરે, સાડાઆઠ વાગી ગયા ! રાહ કાતી બેવાય છે ?

ચંદ્ર૦ : બેસો, જરા બીડી પીઓ.

કનૈયો : બીડી તો સવારથી પી રહ્યા છીએ.

બાહુ : કેમરે ? હાકડીનો સામાન તો કંઈ માલમ પડતો નથી ?

ચંદ્ર૦ : બધું તૈયાર છે. અમે લોકોએ દ્રાઈ જાતની ખામી રાખી નથી. પણ દવે માત્ર—

રામચં : શું છે ચંદ્ર ? હવે મોડું કરવું સારું નથી.

ચંદ્ર૦ : એ હું કંઈ સમજતો નથી, પણ—

હરિહર : મોડું શા માટે થઈ રહ્યું છે ? ઓફિસ જવાનો વખત થઈ ગયો, છે શું ?

[ઇન્ડિક્શનનો પ્રવેશ]

ઇન્દ્ર : ગલરાઓ નહિ. બધું તૈયાર છે. ત્યાં સુધી આ condolence letters વાંચો. (હાથોહાથ બધાને વહેંચે છે) આ લૅન્ડ સાહેબનો, આ દૌરિસન સાહેબનો, આ સર જિમ્સનો—

ચંદ્ર૦ : આ લો. જરા વર્તમાનપત્રમાં પિનાના મરણના સમાચાર વાંચો. આ ‘રેટ્રોસપેક્ટિવ’ છે, આ ‘ઇન્ડિક્શન’ છે.

મધુસૂદન : (જાહેરને) લુઓને બાર્ક ! બંગાળીઓ punctuality (નિયમિતતા) કોને કહે છે તે જાણતા નથી.

ઇન્દ્ર૦ : હીક કહ્યું. મરવામાં પણ આપણે punctual નથી રહી શકતા !

(વર્તમાનપત્રો અને condolence પત્રો વાંચતાં વાંચતાં)

રાધાકૃષ્ણ : (આંખોમાં આંસુ લાવી) હરે ! હે દીનબંધુ !

નવીનચંદ્ર : હાય, હાય ! આવા સીધા સાદા માણસો પર દુઃખ પડે છે !

મધુચ : (નિઃશ્વાસ નાખી) પ્રભો ! જેવી તમારી ઇચ્છા !

રસિક : “હૃદયવન્તે ખીલે કમળ જે” એ પછી શું છે ?...બૂલી જવાય છે.

“હૃદયવન્તે ખીલે કમળ જે, તેને તોડે અસમય કાલ;

હૃદયમૃણાલ ફૂલે દુઃખદર્શિ, કહો હાય ! એ કેવા હાલ !”

— આ પણ એવું જ છે. હૃદયમૃણાલ શોકસાગરમાં ફૂલે છે, આ કેવા હાલ ! અહા ! હા ! !

એ. ડી. એસ્કવાયર : O. Tempora, O. Mores !

શાસ્ત્રીજી : ચલચિત્તં ચલદિત્તં ચલચીવન હાય, હાય, હાય !

ચિશારદાજી : ચઢવતેઃ ક્વ ગતા મધુરાણી રુપતેઃ — (કંઠ સુકાઈ જાય છે.)

દુર્ગીરામ : હાય ! રામ બહાદુર કૃષ્ણકિશોર તમે ક્યાં ગયા ?

(નેપથ્યમાંથી ફીણ રવરે)—હું અહીં છું. બાઈ મારા સમ, ચોટા અવાજે

બોલો નહિ. * અનુવાદક રવ. મગનલાલ કે. મિસ્ત્રી

* ડૉ. સ્વીન્ડનાથ દુરગીરામ બંગાળી વિવરના અનુવાદ.

વાંસળીવાળો

કાતુડો વાંસળીવાળો—

કામણની કામળીવાળો—

કામધેનુનો જોવાળો રે !

હોઠે વગાડે, હૈયાની હલકે, હિતનો પાવો રે !

હસમુખો ને હાંસીવો લેતો જીવનદહાવો રે !

હાથેહાથની ઝપટે, હામથી, કરતો કામો રે !

ઉધમલીલાનો ચોગેથર ! જગવિસામો રે !

જીવનવનની છાંયી નિકુંજે, ધૂમતો છાનો રે !

ચમકતી એની ચમત્કૃતિએ સૂચવે સાનો રે !

હાથે સુદર્શન ચક્ર ચલાવે, હોઠે ગજાવે વેણુ રે !

હોઠેથી હાથે હૈયું ઉતારે ત્યાં મહાલે સ્વતાંત્ર રેણુ રે !

કુદરતની જેમ સંલેગ પ્રેરે ને જીગળાળને પલટાવે રે !

માણસ હૈયાને લેમ જીતે એમ શ્રીકૃષ્ણ નચાવે રે !

લો ઠ ચ યો

૧

રત્નાગિરિ

સહ્યાદ્રિ પર્વત અને હિંદી મહાસાગર વચ્ચે આશરે ૧૬૦ માઈલ લાંબો અને ૩૫ માઈલ પહોળો આ જિલ્લો છે. અને દંતકથા પ્રમાણે પરશુરામે યૈથી નક્ષત્રી કરીને સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપરની તમામ જમીન દાનમાં આપી દેવાથી બાણ મારી સમુદ્રને પશ્ચિમ તરફ ખસેડી આ પટ્ટી કાઢી પેટાને માટે રાખી. આ જિલ્લો અને ખાસ કરી ચિપલૂણ એ કાઠિયાવાડના મુલ્સદી નામદેને મળતા આવતા કાકણરથ ઉદ્દે ચિતપાવન પ્રાહ્મણનું આદિ-સ્થાન છે. અહીંથી તેઓ સતારા નજીક હોવાથી વાર્ધ ગયા અને ત્યાંથી સાસવડ થઈ છેવટ તેમણે પૂનામાં જમાવટ કરી. ચિપલૂણ પાસે વસિષ્ઠિ ને ઉત્તર કિનારે પરશુરામનું મંદિર છે, અને કાશી, રામેશ્વર, દ્વારકા વગેરે રથને જનારા, જતાઆવતા યાત્રાળુઓ આ રથને યાત્રા કરવા આવે છે.

આ જિલ્લો તેના ઘાટ, કિલ્લા, બંદર, કેરી, મજૂર અને નોકર, સર્પ, નદીઓ, ઊના પાણીના કુડો, અને ગુફાઓ માટે સુપ્રસિદ્ધ છે.

સહ્યાદ્રિ પર્વતથી આ પ્રદેશમાં ઊતરી આવવાને માટે લગભગ દશ ઘાટ છે. તે ઘાટ ઘણા સીધા અને વાંકાચૂંકા હોય છે. તેમાં ચિપલૂણથી કરાડ જવાનો ઘાટ લગભગ દશ માઈલ લાંબો, ઘણો મઝાવવાળો, વાંકવાળો અને માંકરો છે. આ ઘાટ ઉપર જવું એટલું નેખમભરેલું ગણાય છે કે ઘાટને જન્ન છેડે લાડૂની મોટરવાળાઓ નાથિગેર વધેરે છે. આ ઘાટને રસ્તે મારાં પૂતળ માનુષીનાં અંતિમ દર્શનાર્થે જવા માટે મારે એક્લીને લાડાતી બસમાં મુસાફરી કરવી પડી હતી. દરેક ઘાટ ઉપરથી પશ્ચિમમાં મહાસાગર અને નીચેના ખીણનો દેખાવ મુંદર, લગ્ન અને લપાનક લાગે છે.

નાથિક જિલ્લાની માફક રત્નાગિરિમાં કિલ્લા ઘણા છે. તેની સંખ્યા લગભગ ત્રણસો ઉપર છે. તે કિલ્લાઓમાં કેટલાક જંગીન ઉપરના અને કેટલાક દરિયાના કિનારા ઉપરના એવા બે જાતના કિલ્લાઓ હોય છે. કિનારા ઉપરના કિલ્લા ખેટમાં અગર કિનારે નાની ટેકરી ઉપર હોય છે. કિનારા ઉપરના કિલ્લા પૈંથી જયગઢ, રત્નાગિરિ, રામપૂર, વિજયદુર્ગ, અને વૈંગુર્લા એ મુખ્ય છે. ખેટના કિલ્લાઓમાં મુવર્ણદુર્ગ અને સિંધુદુર્ગ એ બે મુખ્ય છે. રામગઢ એ જમીન ઉપરનું શિવાજી મહારાજની રાજગાદીનું સ્થાન હતું. જેવી રીતે રામગઢના કિલ્લાનું સ્થાન સહ્યાદ્રિ પર્વતમાં મહાડ પાસે વિઠટ રથને છે તેવી રીતે સિંધુદુર્ગના કિલ્લાનું સ્થાન માલવણ પાસે સમુદ્રમાં વિઠટ રથને છે. જોડા હોય ત્યારે ત્યાં જતાં કાદવ નહે છે, અને લરતી હોય ત્યારે બોમિયા સિવાય ત્યાં જતાં ખડક નહે છે. તે કિલ્લાની બંદર એક મંદિરમાં અત્યારે પણ શિવાજી મહારાજની પૂજા થાય છે.

રત્નાગિરિમાં લગભગ ત્રીસ બંદરા છે. તેમાંનાં ચિપલૂણ, સંગમેશ્વર, રત્નાગિરિ, રામ-પૂર, માલવણ અને વૈંગુર્લા એ મુખ્ય છે. રત્નાગિરિનાં બંદરા પણ બે જાતનાં હોય છે:

(૧) દરિયાકિનારે સંરક્ષિત અખાત અગર નદીના મૂળ આગળ આવેલાં, અને (૨) જમીનને અડીને ભરતીવાળા ખાડી ઉપર વહાણુ જઈ શકે તેવે સ્થળે આવેલાં. આંચિવાની ખીકને લીધે વેપારની જમાવટ ધણેભાગે ખીજી જાતનાં બંદર ઉપર થયેલી હતી, અને તેમાં પણ રામપૂર એ મુખ્ય મથક હતું. ત્યાં ઇંગ્લેન્ડ અને વલંદાની વેપારની ડોડીઓ હતી. હાલ ઇંગ્લેન્ડની ડોડીમાં મામલતદારની કચેરી છે. રામપૂરમાં જે ઘડીએ વેપાર ધમધોધાર ચાલતો હતો, તે વખતે ભાદિયા વગેરે ગુજરાતીઓની વસ્તી સારી હતી, અને તેને લીધે ઠાંકણના આ જ ગામમાં ગુજરાત જેવી બાંધણીનાં ત્રણત્રણ ચારચાર માળનાં મકાનો નોવામાં આવે છે. ખજારના મુખ્ય ચોકમાં જઈએ ત્યારે જણી ભરૂચના લલ્લુભાઈના ચકલામાં શેઠજી અને મજમુદારની હવેલી વચ્ચે જિલા હોર્સ એવો ભાસ થાય છે. રત્નાગિરિ જેવા મોટા બંદરે પણ ન્યાંધી દરરોજ ત્રણસોચારસો માણસો આવજા કરે છે, ત્યાં પણ અત્યારસુધી ત્રણચાર ફૂટ પાણીમાં થોડું ચાલી મછવામાં બેસી સ્ટીમરમાં બેસવા જવું પડતું હતું. હમણાં જ નવો ધક્કો બાંધી ખુલ્લો મુકવામાં આવ્યો છે જેથી સ્ટીમરના ઉતારુઓને પાણીમાં ચાલવાનું દુઃખ કમી થયું છે.

સ્ટીમર ધણેભાગે આગાડીની માફક વખતસર આવે છે. છતાં પાંચદશ માઈલ દૂરથી સ્ટીમર દેખાય ત્યારે લગભગ એક કલાક અગાઉ બંદર અને ગામમાંથી જોઈ શકાય એવા સ્થળે દિવસે રાતો વાવટો અને રાત્રે બત્તી ચડાવવામાં આવે છે. અને દરિયામાં તોફાન થાય ત્યારે સ્ટીમર, વહાણુ વગેરેની જાણ માટે (૧) સાવધાનતા, (૨) ચેતવણી, (૩) ભય, (૪) અતિશય ભય દર્શાવવાને માટે જીહીજીહી આકૃતિઓનાં કાળાં પાટિયાં તે જ સ્થળે ચડાવવામાં આવે છે.

રત્નાગિરિની આકૃસ અને પાવરીની ફેરીઓ મશહૂર છે અને તે ઘણે ઠેકાણે નોવામાં આવે છે. આંખાના વનમાં ફણસનાં ગડો પણ સારાં હોય છે. કાળુની પેદાશ પણ હીક છે, અને વેંશુર્લા વગેરે એકઠે ગામમાં કાળુને સાફ કરી તેની વર્ગવારી કરવાનાં કારખાનાં છે. દરેક કારખાનામાં લગભગ રૂપિયા પાંચ લાખની કિંમતનાં કાળુનો વેપાર થાય છે. કાળુના વેપાર સંબંધી બે બાબતો ખાસ જાણુવા જેવી છે: (૧) સ્થાનિક પેદાશ થોડી છે, પણ આફ્રિકામાંથી સાફ થયા ધણે માલ અહીં આવે છે; (૨) વર્ગવારી થયા પછી પહેલા વર્ગનો માલ અમેરિકા ચડે છે, બીજા વર્ગનો માલ યુરોપ જાય છે, અને ત્રીજા વર્ગનો માલ અહીં રહે છે.

રત્નાગિરિ જિલ્લામાં ઘણે ભાગે જમીન હથકી, ટાંચી અને ખેતના કળખમાં હોવાથી અને પ્રમાણમાં વસ્તી વધારે હોવાથી માણસો ધંધાને અર્થે બહારગામ બહુ જાય છે. મુંબઈની મિલના મજૂરોનો ઘણો મોટો ભાગ અને મુંબઈની પોલીસનો મોટો ભાગ રત્નાગિરિ જિલ્લાનો હોય છે. મુંબઈની ખાનગી અને સરકારી આફિસોમાં પણ રત્નાગિરિ જિલ્લાના માણસો ઠીકઠીક હોય છે. આ માણસો મજબૂત, ખડતલ અને થોડામાં નિર્વાહ કરી શકે તેવા હોય છે. ત્યાંની મુખ્ય નાત મરાઠા, ભંડારી અને બ્રાહ્મણ છે તે પૈકી મરાઠા મજૂરી અને પોલીસની નોકરી કરે છે, બ્રાહ્મણો આફિસમાં નોકરી કરે છે, અને ભંડારી બાગાયત કરે છે અને કેટલાક મુંબઈમાં હો-ટ્રેક્ટરનો ધંધો કરે છે. તે પૈકી એક ગૃહસ્થ ભયુજીપીર—તેમણે લગભગ પોણા લાખ ખર્ચાને પતિતપાવતું મંદિર બંધાવ્યું છે,

અને તે બધી કામને માટે ખુલ્લું મૂક્યું છે. એક બીજું દેવાણ્ય અને તેની સાથે પોતાની નાતના છોકરાઓ માટે તેમણે જાગ્રાણ્ય બંધાવ્યું છે, અને તે જાગ્રાણ્યનો તમામ ખર્ચ તે પોતે આપે છે.

કેરીની માફક રત્નાગિરિ ત્યાંના સર્પને માટે પણ ખુલ્લીનું છે. સર્પદંશથી મોત પ્રમાણમાં વધારે થાય છે. રાગપૂર અને દેવગઢ તાલુકામાં સર્પો ઘણા મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. રાત્રી જમીન, રાતા ખરબચડા અને જૂખરા પથ્થરની સાથે સર્પનો રંગ સળી મળે છે, અને તેથી તેને સહેલાઈથી જોવામાં મુશ્કેલી પડે છે. દિવસે લાકડી વિના અને રાત્રે ફાનસ અને લાકડી વિના ભાગ્યે જ કોઈ બહાર નીકળે છે. પુરવા મતના નાના સર્પો બહુ ઝેરી હોય છે. અમે રત્નાગિરિમાં લગભગ પંદર દિવસ ફર્યા, પણ સફલાગ્યે અમારી નજરે એક પણ પક્ષો નહોતો, જોકે તેની બીક તો હમેશાં રહ્યાં જ કરતી હતી.

સહ્યાદ્રિ પર્વત અને દરિયો નજીક હોવાથી વિરતારના પ્રમાણમાં નદીઓ ઘણી જ છે. આ નદીનાં પાણી ઊંડાં હોય છે, અને તેથી જાગાયતના કામમાં બહુ આવતી નથી. પણ આગળ સારાં બંદરો હોવાથી અને વીસપચીસ માઈલ સુધી લરતીનાં પાણી જતાં હોવાથી વેપારના કામમાં તેમનો ઉપયોગ સારો થાય છે. રાગપૂર અને માહાડમાં મહારાષ્ટ્રનો માત્ર દરિયામાં જોવા માટે આવતો અને વેંચુર્લામાં કર્ણાટકનો માત્ર આવતો હતો. રેલવે થવાથી આ વેપાર લગભગ નહિ જેવો ચર્ચ ગયો છે.

રસ્તા નદીનાં વાંકાચૂંકા કિનારે અને ટેકરીઓ ઉપર જતા હોવાથી તેમજ સડકો સર્પાકારે વાંકાચૂંકી જતી હોય છે, એટલે ભાગ્યે જ સપાટ હોય છે. પણ રંગ રાતો હોવાથી અને રાત્રે ખરબચડી નહિ હોવાથી મોટરની મુસાફરીમાં કંટાળો આવતો નથી.

સહ્યાદ્રિ પર્વત અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશમાં લગભગ પાંચ જગ્યાઓ ઊંના પાણીના ઝરા છે. આ પૈકી ઊંના પાણીના ઝરાને લીધે ત્રણ ગામોનું નામ જ ઉનાળા પડ્યું છે. આ બધામાં રાગપૂરથી એક માઈલ ઉપર આવેલો ઝરો સદુધી સારો છે, અને ત્યાં સ્ત્રીપુરુષને લુદાં નાહવાને માટે લોકલ બોર્ડ તરફથી સારી સગવડ કરેલી છે. ચવારના છ વાગ્યાથી ત્રણ વાગ્યા સુધી આ સ્થળે બીડ બહુ જ હોય છે. આ પાણીમાં ગંધક છે એવું માન્ય પડ્યું છે. ઉનાઈ, ડુવા, લસુન્દ્રા અને વજ્રેશ્વરી કરતાં આ પાણી થોડું ગરમ હોય છે. આ બધામાં ચાણા ગિલ્લાના બિવડી તાલુકામાં આવેલા વજ્રેશ્વરીના કુરો ઉત્તમ છે, અને જોવી માન્યતા છે કે ત્યાંના પાણીમાં રેડિયમ છે. ચિપલૂણ, દાબોલાખેડ, કોલ અને રંગમેશ્વર વગેરે જગ્યાએ ખડકમાં કોતરી કાઢેલાં મંદિરો અને ગુફાઓ છે. ઘણું ભાગે તે ખુદ્દની છે, પણ બાંધણી ઘણી સાદી છે. જોકે સાધારણ રીતે હોય છે તે પ્રમાણે તેનું સ્થળ ઘણું રમણીય છે.

પૂર્વે સહ્યાદ્રિ પર્વત, પશ્ચિમે દિંદી મહારાગર અને મધ્યે નાનીમોટી ટેકરીઓ, નદીના વિભાગના સરોવરો, ડુંગરો, દરિયાના કિલાઓ અને બંદરોને લીધે તથા તીક્ષ્ણ શુદ્ધિવાળા કોંકણરથ પ્લાઝાઓ અને મજબૂત તથા લગાયક મરાઠાઓને લીધે, વાંચ્યા અને સાંભળ્યા પ્રમાણે, આ પ્રદેશમાં મુસાફરી કરતાં મળે સ્ટોટલેન્ડમાં મુસાફરી કરતાં હોઈએ એવું લાગે છે.

મુદારકની મુશ્કેલી

હરિજનો અને સર્વજ્ઞ ગણાતા લોકો વચ્ચે પોતાનાં બાળકોને જાહેર શાળામાં સરખા હક્કથી બેસવા દેવાની બાબતમાં વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી ગુજરાતના બે અતુલ્ય કાર્યકર્તાઓએ બેઠે હું એક ગામે સર્વજ્ઞ લોકોના પ્રતિનિધિઓને મળવા ગયો હતો. હરિજનોનાં બાળકોને જાહેર શાળામાં સરખા હક્કથી બેસવાનો પૂરો હક્ક છે, એવી સીધી વાત બંને ગૃહસ્થોએ જુદીજુદી રીતે લગભગ ત્રણચાર કલાક સુધી સમગ્રગ્યા પછી અને દલીલનું વજૂદ સ્વીકારવા કરતાં, આવેલા મહેમાનોના માનમાં તો ઠાંઈ બાંધછોડ કરવી, એવું સ્વીકારાયા પછી પણ ગામલોકો આજળ એક પ્રશ્ન ખરો થયો, કે હવે ઉજ્જિયાતોનો 'નોક' શી રીતે રહે! હરિજનો, દૂબળા, બીલ, કાળી, વગેરે ગામડાંના મજૂરવર્ગનાં ગણાતાં માણસો પ્રત્યે પોતાનો માલિકી હક્ક મનાતો આવ્યો છે, અને તેમના ઉપર દરેક જાતનો દોર લોગવવાને માટે પોતે સર્જ્યાં છે, એવી માન્યતા એટલું ઊંડું ઘર ધાકીને બેઠી છે કે તેની સામે અધાગ પ્રયત્ન કર્યા શિયાય આ પ્રશ્નનો નિકાલ કરો શકીએ તેવી રિથિ નથી.

આ મંજોગોમાં દયાતા લોકોને જાળવવા કરવાનું સૂચવવું એ તરત જ મુશ્કેલી એવું છે. પરંતુ આર્થિક દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ રીતે પરતંત્ર એવા આ લોકોને માટે આ સલાહ નકામી જાય છે, અથવા કોઈવાર ભારે પડી જાય છે.

સલાહ આપનાર આપણે છેવટ સુધી સાથ આપતા નથી, અથવા આપી શકતા નથી, અને લોકો ટકી શકે તેને માટે સક્રીય યોજના રચી કરી શકતા નથી. એટલે પરિણામે આવા ભાઈઓ મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે.

ત્યાં ત્યાં કોઈ પણ દબાયેલો વર્ગ પોતાના હક્ક સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કરશે ત્યાં આવા પ્રમંજો બનશે એવાં મંતવ છે. તેને માટે એકસામટી વિચારણા સામાજિક કાર્યમાં રસ લેતી સંસ્થાઓ કરે એ જરૂરનું છે.

પુલિન

પુલિનને તેની દશમો વર્ષગાંઠ ચાંદીનું એક ધડિયાળ બેટ મળ્યું હતું. ધડિયાળ બેટ મુંદર હતું. એ બેટ ભારે પથ્થુ હતું. આ ધડિયાળ જૂના વખતનું હતું. મૂળ એ પુલિનના દાદાનું હતું. એનો દાદો કલકત્તામાં મરી ગયો ત્યારે એના આપ નિખિલ પાસે એ આવ્યું હતું.

અને નિખિલ પથ્થુ મરી ગયો હતો એટલે એ પુલિન પાસે આવ્યું. એની વિધવા માએ એ રાખી મૂક્યું હતું અને જ્યારે પુલિન દશ વરસનો થયો ત્યારે હવે એ એની સંભાળ રાખી શકશે એમ કરીને માએ પુલિનને બેટ આપ્યું. એની બહેન ઉમાએ એને ચાવી આપતાં શીખવ્યું. એનું પાછલું ઢાંકણ ખોલીને અંદરના બીજા એક ઢાંકણ પર “તારી જિંદગીપર્યંત વફાદારીપૂર્વક હું તને મારી સેવા આપીશ,” એમ લખેલું હતું તે પુલિને વાંચ્યું.

ઘણાં વરસ પહેલાં ધોપ કુટુંબ કલકત્તાથી મુંબઈ આવી રહ્યું હતું અને પુલિનને ધડિયાળ મળ્યું તે અરસામાં પરેલમાં એક અંધારી મંદી ચાલમાં રહેતું હતું.

પુલિનનું રહેવાનું ચાલના કાતરિયાના ભાગમાં હતું. શિયાળામાં અહીં ઠંડી ખૂબ લાગતી અને ઉનાળામાં તાપ પથ્થુ ખૂબ લાગતો.

પાંચ વર્ષ સુધી દરરોજ રાત્રે પુલિને ધડિયાળને નિર્ધારિત ચાવી આપ્યા કરી હતી. પછી એક રાત્રે તે ચાવી આપતો હતો ત્યારે અંદરના ઢાંકણ પર લખેલા અક્ષરોનું સ્પર્શ એકાએક તેને સમજાયું અને એને ભયંકર વિચાર આવ્યો.

ધડિયાળને એ હમણાં જ ચાવી આપી રહ્યો હતો. એણે બારીમાંથી નીચે જોયું તો એક મોટરલોરીની આસપાસ બેયું ચપેલું લોકોનું ટાળું એની નજરે પડ્યું. બધા લાંબા-લાંબા હાથ કરીને કાંઈ જીમરાણ કરી રહ્યા હતા. પછી તેઓએ રસ્તા પરથી કાઢીને ઈચ્છી લીધું. અકસ્માત થયો હોય એમ લાગતું હતું. મોટરલોરીથી કાંઈ છુંદાઈ ગયું હતું.

પહેરણ પહેલાં સિવાય જ પુલિન ઝપાટાભેર નીચે ઊતર્યો, અને રસ્તા પર આવીને બેભો. એણે ટાળામાં અનિલને બેભેલો જોયો એટલે તેને હાંફતાંહાંફતાં પૂછ્યું: “શું છે ? છે શું ?”

અનિલે કહ્યું: “પેલી વિધવા ગંગાની છોકરી, ગિચારી છુંદાઈ મરી.” પુલિને જરા ડાક લંબાવીને તે છોકરીને બોધ લીધી. તેના મોંમાંથી લોહીની એક નાની ધાર નીકળેલી જણાતી હતી. ગિચારી ગંગાની છોકરી મરી ગઈ.

જ્યારે પુલિન પાછો ઉપર પોતાની ઓરડીમાં ગયો ત્યારે એની નજર પહેલપહેલી પેટા ધડિયાળ પર પડી. મોટેથી તે ટીક... ટીક અવાજ કરતું હતું. ઘડીભર તો તેણે તેના તરફ તાકી રહીને અવાજ સાંભળ્યા કાધો. ટીક-ટીક..... ટીક-ટીક એક-એ..... એક-એ..... જરા પથ્થુ ઉતાવળથી તે નહોતું ચાલતું. તેના પોતાના હૃદયના ધબકારા જેવું

બાલ્યા કરતું હતું. એક સરખી ગતિથી તે ટીફ-ટીફ કરી રહ્યું હતું. એની ગતિમાં જરા પણ ફેરફાર નહોતો થતો. અને જો કોઈ વખત એ અટકી ગયો તો ઘડિયાળોને ત્યાં લઈ જાયો કે પાછું ટીફ-ટીફ કરતું થઈ જાયું સમજાવું.

પુલિનને તરત જ પેલી છોકરીનો વિચાર આવ્યો. તેણે નાનું હૃદય હમેશને માટે બંધ પડી ગયું હતું અને કોઈ પણ ઘડિયાળી હવે તેને પાછું ચાલતું કરી શકે તેમ હતું નહિ. આ વિચાર ખરેખર લયંકર હતો. હવે એ નવી દૃષ્ટિથી ઘડિયાળ તરફ જોવા લાગ્યો. ખરેખર, એ જૂત જેવું જ હતું. એ કદી બંધ પડતું જ નહિ.

તેણે તેને હાથમાં લીધું. ચાંદીના ઢંઢા ઢાંકણનો સ્પર્શ થતાં જ તેના શરીરમાં કંપારી આવી. ટીફ-ટીફ..... ટીફ-ટીફ-ટીફ..... ટીફ-ટીફ. કોઈ ગૂઢ હેતુ સાથે તે નિરંતર ટીફ-ટીફ કર્યા જ કરતું.

“તું મારા કરતાં વધારે જીવવાનું, અરે દુષ્ટ!” તે ધીમે અવાજે બોલ્યો. “હું મરી ગયો હોઈશ તે પછી પણ તું તો ટીફ-ટીફ કર્યા જ કરશે. તને ખતાવ્યું તો છે સાચુંસે; તારા બંધ પડેલા હૃદયને માણસ ફરી ધબકારા કરતું કરી શકશે. પણ ત્યારે મારું હૃદય બંધ પડશે, ત્યારે ફરી પાછું એને કોઈ માનવી ચાલુ કરી શકે એમ નથી.”

આ એવો લયંકર વિચાર હતો કે હાથમાં ઘડિયાળ સાથે તે ત્યાંના ત્યાં થોડી મિનિટ સુધી ઘૂમી ગયો. પછી તે પોતાની પથારીમાં પડ્યો. રાતના કેટલીયે વખત તે જાગી ઊઠ્યો; અને દરેક વખત કાન પર પહેલો અવાજ ઘડિયાળનો જ પડતો.

તે મોટા થતો ગયો તેમતેમ એને તે ઘડિયાળ સ્થાયીપણાની મૂર્તિ જેવું લાગતું ગયું. તે ત્યારે નિરાશ થતો કે કોઈ આપત્તિ આવી પડતી ત્યારે તે ઘડિયાળને હાથમાં લઈ કાન આગળ ધરીને તેના હૃદયના નિયમિત ધબકારા—ટીફ-ટીફ સાંભળ્યા કરતો. કદી થાકે નહિ એવા આ હમેશના પોતાના વફાદાર સાથીને સાંભળવામાં તે પોતાનું દુઃખ ભૂલતો. ઘડિયાળ પર તેનો પ્રેમ વધતો જતો હતો. પાછાણો રાજ સંખ્યા કરે તેમ તે હમેશ તેને આવી આપતો. એક પણ વખત તે આવી આપવાનું જૂલ્યો નહોતો, અને ઘડિયાળ પણ હમેશ ખરાબર વખત આપતું.

ત્યારે તે વીસેક વરસની ઉંમરનો થયો ત્યારે તેણે પોતાના બાપનો જ ધંધો કરવા માંડ્યો. તેણે સામે જ નીચે કરિયાણાની દુકાન ખોલી. પચીસ વરસનો થયો ત્યારે પરેલમાં કંદોઈની દુકાન ચલાવતા બિપિનબિહારીની છોકરી રેખા જોડે તે પરણ્યો. અત્યાર સુધીની એની નિંદગીનો સૌથી મહત્ત્વનો આ દિવસ ખૂબ ધામધૂમથી ઉજવાયો હતો. ખીજો જ દિવસથી હમેશની પેઠે તેણે દુકાનમાં જવા માંડ્યું હતું. પણ થોડીથોડી વારે રેખા નીચે દુકાનમાં આવી જતી અને એ પુલિનને બહુ જ ગમ્યું. તે અવર્ણનીય સુખ અનુભવવા લાગ્યો.

પણ પહેલી જ રાત્રે સુસ્કેલીઓ જીભી થઈ. ઓરડીમાં ઘડિયાળ ટીફ-ટીફ કર્યા કરતું તે રેખાને ગમ્યું નહિ. પુલિનના ઘડિયાળની નાડીના ધબકારા તેની ઊંઘમાં ખલેલ કરતા. પુલિનથી ઘડિયાળ દૂર કરી શકાય તેમ નહોતું. પોતાની ઘડિયાળ વિના સૂવા કરતાં પોતાની ધણિયાણી વિના સૂવાનું તે વધુ પસંદ કરે એમ હતું; એટલે રેખાનું કોઈ આદ્યું નહિ; પણ બંનેનાં મન જરા ઊંચાં થયાં ખરાં.

પુલિનનાં રેખા જોડે-લગ્ન થયાં તે પછી વરસ દહાડે રેખાને એનું પહેલું બાળક અવતર્યું. આ વખતે પુલિન ખૂબ ચિંતાતુર રહેતો. પહેલાં તો એને કશો ખ્યાલ આવેલો નહિ, પણ પ્રસવના દિવસે જેમજેમ નજીક આવતા ગયા તેમતેમ એને વિચારો આવવા લાગ્યા હતા. રેખા પોતાનું જ લોહી ધારણ કરનાર બાળક એને આપશે એ ખ્યાલ આવતાં એ રાજ થયો. એ આશા રાખતો કે એ બાળક એનો દીકરો હોય. પણ રેખાને શું થશે? બાળક કેવું હશે? વગેરે વિચારોમાં તે ચિંતાતુર રહેવા લાગ્યો. અને એની ચિંતા આમાના હૃદયમાં દયા ઉપગ્નવતી.

ત્રણ કલાક પહેલાં દાયણ પ્રસૂતિની ઓરડીમાં ગઈ હતી; આ બધો વખત પુલિને ઓરડીની બહાર આંટા માર્યા કર્યા,—દશ પગલાં આગળ અને દશ પગલાં પાછળ એમ આંટા મારતો રહ્યો; બપોલે ત્રણત્રણ મિનિટે તે પોતાના ધડિયાળની સામે જોતો, જાણે પોતાની બધી ચિંતાનું નિવારણ કરે એવું કાંઈક તે ધડિયાળમાંથી તેને મળવાનું હોય નહિ! પણ ધડિયાળ તો ટીક-ટીક કરતું ચાલ્યા જ કરતું હતું. આખરે બાળકના રહેને વાતાવરણની શાંતિનો ભંગ કર્યો, ત્યારે પુલિને તેમજ બીજાંઓએ ગરબું કે ઘોષ કુટુંબમાં એક જાણીને વધારો થયો હતો.

આ બનાવ પછી ધડિયાળનું મહત્ત્વ પુલિનને મન વધ્યું. વારંવાર તે તેનો ઉપયોગ કરતો. પોતાની જિંદગીના મહત્ત્વના બનાવોનું સ્મરણ તે ધડિયાળ તેને કરાવતું; એને એનાથી આત્માસન મળતું. એ કેટલું વફાદાર, ભરોસાદાર અને ઉપયોગી હતું! પુલિનને એ ધડિયાળ જીવનની પ્રતિમા હોય તેવું—પોતાના જીવનની પ્રતિમા જેવું જાણવા લાગ્યું. ત્યારે પણ એને એના જીવનની કાંઈ આનંદની ધડીતું સ્મરણ કરવું હોય—અને એના એકધારા વ્યવહારના જીવનમાં પણ એવી કેટલીક ધન્ય ધરોઆ હતી—ત્યારે એ પોતાના ધડિયાળને ખિરસામાંથી બહાર કાઢીને કાન આગળ ધરતો કે જેથી તેના હૃદયના ધબકારા એ બરાબર સાંભળી શકે.

તેનું નાનું પ્રિય ધડિયાળ કેવું લીમું, ગોળ, ચકચકતું હતું! પહેલી વખત એ રેખાને મળ્યા તે ધડીના આનંદનું તથા એના પહેલા દીકરા રાખાણના જન્મનું સ્મરણ કરાવનાર એનું એ નાનું ધડિયાળ એને પ્રાણસમાન પ્રિય થઈ પડ્યું હતું.

રાખાણના જન્મ પછી વરસો વીતી ગયાં હતાં, અને એ દરમિયાન રેખાએ બીજાં ઘણાં છોકરાંને જન્મ આપ્યો હતો. પણ એ બધી વખતે પુલિનને કાંઈ ખાસ ચિંતા કે ગભરાટ નહોતો થયો. વરસ જતાં ગયાં તેમ રેખા પણ ચીડિયા સ્વભાવની થતી ગઈ અને પુલિન રેખાના કરતાં ધડિયાળને વધારે સાહતો થયો હતો.

પુલિન ધડિયાળની દુકાનમાં કાંઈ ખાસ કમાતો નહોતો. પોતાના કુટુંબનું મુજરાન માંડમાંડ એમાંથી તે કાઢતો. ત્યારે તે સાઠ વરસનો થયો ત્યારે તેણે દુકાનનું બધું કામકાજ રાખાણને સોંપી દીધું. એનાં બીજાં છોકરાં પણ મોટાં થયાં હતાં. અને તેમાંનાં કેટલાંકને તો પરણાવ્યાં પણ હતાં. રેખાના વાળ ઘોળા થઈ ગયા હતા. ચહેરા પર કરચલીઓ પડી હતી. પુલિને લાંબી દાઢી રાખી હતી અને એની આંખને હવે ઝાંખ વળવા આવી હતી. તે ધરડો થતો ગયો તેમતેમ તે ધડિયાળનો તથા તેના પાછલા લંકણ ઉપર લખેલા શબ્દોનો વધારે ને વધારે વિચાર કરવા લાગ્યો: “હું મરી જઈશ ત્યારે એ કેને આપતો જઈશ?” એવો

એ વિચાર કરતો. પણ પોતાના જીવનની જોડે એ ધડિયાળ એટલું તો જોતપ્રેત થઈ ગયેલું હતું કે બીજાના હાથમાં એ હોય તે ખ્યાલ એ સહી શકતો નહિ.

એક દિવસ એ બગરમાંથી ઘેર આવતો હતો ત્યારે એના ઉપર આક્રમ આવી પરી, બે માણસોએ પાછળથી આવીને એને શેક્યો. એ બંનેની પાસે રિવોલ્વર હતી. એની છાતી સામે રિવોલ્વર ધરી અને બીજાએ એનાં ગળવાં તપાસવા માંડ્યાં.

પુલિન જરા પણ ગભરાયો નહિ, કારણ કે જરાવાર પહેલાં જ પોતાની પાસે જે કાંઈ શેકડ હતું તે બધું દુકાનમાં ખાલવી આપ્યું હતું. એણે વિચાર્યું: “મારી પાસેથી લઈ જવાનું છે શું ને?”

પણ એટલામાં તેને ધડિયાળ સાંભર્યું, અને જેવું પેલા બદમાસે ગળવામાંથી ધડિયાળ બહાર કાઢ્યું કે તરત જ એ બોલી બેઠો, “એ નહિ. બીજું જે જોઈએ તે લો, પણ ધડિયાળ રહેવા દો. જોઈએ તો રૂપિયા આપું—વીસ, પચીસ, ત્રીસ; ધડિયાળ પાછું આપો.”

“ચૂપ રહે. એક શબ્દ વધારે બોલ્યો છે તો છાતી વીંધીને ગોળી ચાલી જશે,” આટલું બોલીને પેલાએ તેને એક ધક્કો મારીને હડસેલી મૂક્યો અને પછી બંને જાણ ચાલતા થયા.

પુલિનની આંખોએ વીંટી હતી તે લેવાનું પેલા લોકો સૂઝી ગયા હતા. પણ વીંટીની પુલિનને શી કિંમત હતી? જે કિંમતી હતું તે તેનું ધડિયાળ તો લૂંટાઈ ગયું હતું.

ધડિયાળ વિના તેને બધું નવુંનવું લાગવા માંડ્યું. તેને કશું સહ પડતું નહિ. ઘર હવે તેને ઘર મરી ગયું હતું. રેખા, છોકરાં બધાં તેને પોતાનાં મરી ગયેલાં લાગ્યાં. જિંદગીમાં હવે તેને કશો રસ રહ્યો નહિ. તેના જીવનમાં કાંઈ લયંકર નિર્જનતા વ્યાપી ગઈ. તેણે તે રાતે કશું ખાધું નહિ, ઉંઘ તો આવે જ ક્યાંથી? મથરાતે વિચારમાંથી એકાએક અમટ્ટાને ધડિયાળનો દીક્ર-દીક્ર અવાજ સાંભળવા ગયો, પણ તેની આસપાસ લયંકર શાંતિ વ્યાપી રહેલી તેણે અનુભવી. માત્ર એક અવાજ આવતો હતો અને તે તેની બાજુમાં પડીને ઘોરતો તેની પત્નીનો ઘરઘરાટ હતો.

ત્યારે તેણે ધડિયાળની વાત ઘેર આવીને રેખાને કરી હતી ત્યારે તેણે પેલીસચોટી પર ખખર આપી હતી. પણ તે લોકોએ તેને કાંઈ દાદ આપી નહોતી. “આ લત્તામાં આવા તો અનેક બનાવો બન્યા કરે છે. અમે પણ શું કરીએ? ધડિયાળ જ મઈ છે ને? અમારાથી બનતું કરીશું. પણ પાછું મેળવવાની આશા ફાગટ છે.”

એક અડવાડિયું વીતી ગયું. પુલિનને માટે ભારે દુઃખના આ દિવસો હતા. રેખાને ચિંતા થતી લાગી. રેખા બહુએ સમજાવતી છતાં પુલિન નહિ જેવું જ ખાતો. થોડીક મિનિટ માટે તે પોતાનું દુઃખ ભૂલી જતો; પણ ત્યારે તે પહેલાંની પેકે ધડિયાળ કાઢવા ગળવામાં હાથ નાંખતો પણ ધડિયાળ હાથમાં ન આવતું, ત્યારે પાછો તે દુઃખમાં ડૂબી જતો, અને આ વખતની તેની વ્યથા દેખી ખમાતી નહોતી.

રાત્રે જાગતો પડી રહેતો ત્યારે પુલિન પેલા દાંકણ પરના શબ્દો યાદ કરતો: “તારી જિંદગીપર્યંત વફાદારીપૂર્વક હું તને મારી સેવા આપીશ.” એ પોતે જીવતો હતો, છતાં ધડિયાળ તેને સેવા નહોતું આપતું. ધડિયાળે તેને દગો દીધો હતો એ ખ્યાલ એના ગળવામાંથી ખિચતો નહોતો. હવે તે તેની સેવા ખખવતું નહોતું. ધડિયાળે તેને દીધો હતો, અને હવે તે તદ્દન નિરાધાર થઈ પડ્યો હતો.

પણ એક દિવસે એણે તેને પાછું લેયું. લોડી બજારમાં એક મુસલમાનની બૂની પુરાણી દુકાનમાં એણે તેને લેયું. ધડિયાળ એનું જ હતું—ચકચકતું, ગોળ, ચાંદીનું. આનંદ અને આવેશભર્યો તે એ દુકાન પર ચડી ગયો. દુકાનમાં બધી ચીજો પર વરસોની ધૂળ ફેરેલી હતી. દુકાનદાર છુટ્ટો હતો અને બધી ચીજો જથ્થેરપથર પડેલી હતી, તેમાં આ ધડિયાળ એક ચળકી રહ્યું હતું. પુલિને કહ્યું: “પેલું ધડિયાળ મારે ખરીદવું છે. પાંચ રૂપિયા આપીશ.”

પાંચ રૂપિયા? પાંચ રૂપિયા તો એક અકવાડિવાનો ઘરખરચ. પણ કાંઈ છૂટકો છે? ધડિયાળ તો લેવું જ નોઈ જો.

દુકાનદારે તેના અડધા બિઘડેલા હોઠમાંથી ધીમે અવાજે જવાબ આપ્યો: “દશ રૂપિયા પડશે!”

‘તો દશ રૂપિયા લે.’

ધ્રુવતી આંગળીઓએ પુલિને પોતાના મગજમાં હાથ નાખ્યો. ધીરેધીરે ભારે ચિંતાપૂર્વક તેણે દશ રૂપિયા ગણી આપ્યા. દુકાનદારને રૂપિયા આપ્યા પછી તેની પાસે બે જ રૂપિયા બાકી રહ્યા. આખું અકવાડિયું આ બે જ રૂપિયા ઉપર હવે ચલાવવું પડશે. દુકાનદારે એક લાકડી ધડિયાળની કડીમાં ભેરવીને તેને હાથ અડકાયા સિવાય જ પુલિનની આગળ ધર્યું. પુલિને તે તરત જ લઈ લીધું.

હવે તો પોતાનું જ ધડિયાળ. ફરી પાછું આવ્યું ખરું. ચાંદીનો સ્પર્શ કેરો શીતળ લાગતો હતો! બરાબર પહેલાંનું જ વજન હતું. દેખાવ પણ તેનો તે જ હતો, અને એનું નાનું ધડકતું હૃદય! એના ધનકારા! કાને ધરી લેયું પણ દીક્ર-દીક્ર ક્યાં? જરા પણ અવાજ આવતો નહોતો. તે ચાલતું બંધ પડ્યું હતું. એનું નાનું હૃદય ધડકતું નહોતું.

પુલિન એકદમ ત્યાંથી ચાલતો થયો. રસ્તા પર થોડીથોડી વારે તે અટકી જતો અને ધડિયાળ કાને ધરી લેતો, અને પછી મારું ધુણાવતો. ખરેખર તે બંધ પડ્યું હતું. દીક્ર-દીક્ર થતું જ નહોતું. ખરેખર એણે દગો દીધો હતો. તે મરી ગયું હતું. વિધવા ગંગાની છોકરીના જેવું જ તે મરી ગયું હતું! પણ એમ કેમ અને? ધડિયાળી એને સુધારી શકશે! ધડિયાળી એના હૃદયને ફરી ધનકારા કરતું બનાવી શકશે. મરી કેમ જાય? બંધનું સરે બંધનું!

આમ ગળુગળુતો પુલિન હાથમાં ધડિયાળ લઈને રસ્તા પરની બીડમાં ધઈને પોતાનો માર્ગ કરતો આગળ ચાલ્યો. ધડિયાળીની દુકાન નરક તે જતો હતો.

એક જ ખ્યાલમાં મરકાવ થઈ ગયેલા પુલિને રસ્તો ઝાળવ્યો અને જેવો તે સામી બાલુએ જઈ પહોંચ્યો કે તરત જ તેના હાથને કાઢીને લસેસો લાગ્યો અને એના હાથમાંનું ધડિયાળ બિજીંગે તડ દઈને પથ્થરના ફૂટપાથ પર પડ્યું અને પડનાંની સાથે તેના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. ફૂટપાથ પર તેનાં નાનાં ધંતોના હગ્ગેરા દુકડા આમનેમ વેરાઈ ગયા. એની નાનીનાની માંસપેશીઓ, નસો, જ્ઞાનતંતુઓ અને એનું નાનકડું હૃદય—એ બધાં કચ્ચરધાબુ થઈ ગયાં.

ગભરાયેલો, બેચાકલો બની ગયેલો, એકાએક જે જની મર્યું તેથી અવાજ થયેલો પુલિન રસ્તાની બાલુએ જડ જેવાં જિભો રહ્યો હતો. એવામાં એક દુકડો ગળાંતાગળાંતો રસ્તાની વચ્ચેવચ્ચે જતો પુલિનની નજરે પડ્યો. આના ઉપર પેલા શબ્દો કોતરેલા હતા,

તે તરત જ તેની પાછળ દોડ્યો. રસ્તા પરનાં વાહનોનાં પૈડાંથી તેને બચાવવા માટે તે તેની પાછળ ધસ્યો, પણ તેની આંગળીઓએ તે દુકાને પકડી પાડ્યો કે તરત જ પાછળથી એક ધરધરાટ સંભળાયો.

“કાણુ છે કે કાણુ ?”

એક નાનો છોકરો જરા દૂર હતો તે આગળ આવ્યો. પણ તે નીચો હતો, અને લોકો ડોકાં લંબાવીલંબાવીને કેને જાયકીને ગાડામાં નાંખવામાં આવે છે તે જોતાં હતાં એટલે એનાથી બરાબર જોઈ શકાયું નહિ. થોડીવારમાં ટાળું વિખરાઈ ગયું. જ્યાં અકસ્માત થયો હતો તે જગ્યા પર વહેરનો ભૂકો નાંખવા માટે બેત્રણ સિપાઈ જ ત્યાં રહ્યા.

ગાડામાં બે જણુ શખની પાસે બેઠેલા હતા. તેમાંના એકે અકસ્માત નજરેાનજર જોયો હતો.

તેણે કહ્યું: “જખરો વાણિયો, લોભ કયાં ધસડી ગય છે તેનું એ ઉદાહરણ.”

બીજાએ કહ્યું: “જો તો ખરો; એણે એટલો સખત પકડી રાખ્યો છે કે હજી પણ એને છોડાવી શકાતો નથી.”*

અનુવાદક
કીકુભાઈ રતનભટ્ટ શાહ

વિશિષ્ટ

ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી ચાલુ વર્ષ માટે વર્ષ દરમિયાન પ્રકટ થતા સાહિત્યની સમાલોચના કરવાનું કાર્ય શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે (નર્મદ ચક્રો, આમલીરાન, સુરત)ને સોંપવામાં આવ્યું છે, તો સર્વે લેખકજંધુઓ તથા પ્રકાશકોને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ છે કે તે ભાઈને પોતાનાં પુસ્તકો સમીક્ષા માટે મોકલી આપવાં.

અમદાવાદ

દિ. મંત્રીઓ,
ગુજરાત સાહિત્ય સભા

એ અમકટને

મધ્યાહ્નતણાં કિરણો તપતાં,
ખળતી ધરતીનાં મૃગજળમાં,
આ નિર્ગુન ઉજ્જડ પાદરમાં,
તુજ ખંડિત સ્વપ્ન મને દિસતાં.

નલ ઘેરાતાં વાદળદળમાં,
વૃક્ષોનાં મંદ વિકંપનમાં,
નિષ્પંદ ભૌંસેલાં સરજળમાં,
તુજ અંતર દુઃખલયો દિસતાં.

ઢળતી સંધ્યાનાં કિરણોમાં,
ગમગીન નિસ્તબ્ધ સમીરનમાં,
આ રયામલ અંધ નિશાતલમાં,
તુજ જીવનતેજ જતાં દિસતાં.

મમ અંતરનાં સઘળાં દુઃખમાં,
નલતારકનાં નયને જલ ત્યાં,
ક્ષત અંદ્ર રેખનાં દર્શનમાં,
તુજ એ નયનો રકતાં દિસતાં.

ગુજરાતી સાહિત્યના પરમભક્ત: દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ

સાહિત્યજીવન: સમીક્ષા

ઈસ્વી સન ૧૯૮૨માં બી. એ. ની પદવી લઈ કેશવલાલભાઈ મુંબાઈની શારદમાતની વિદાય લે છે, અને સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જગતે જાણેલું વિદ્યાર્થી જીવન પૂરું કરે છે. એમના વિદ્યાર્થી જીવનના ઘડતરમાં એ અન્યત્ર જણાવ્યું છે તેમ, માર્ગદર્શક મોટા ભાઈના સતત સહવાસથી, સ્વામી દયાનંદના અસામાન્ય શબ્દમદ્ધથી અને પ્રો. ભાંડારકર જેવા ગુરુઓની પ્રેરણાથી તેમના હૃદયનો ગૂઢ અભિલાષ કાળક્રમે બીજા સંકલ્પના સ્વાંગ સજો છે. પછી તો એક રમણીય કલ્પના તેમના મનઘણુ આગળ અવનવાં દર્યો રજૂ કરે છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય, સંશોધન, ભાષાશાસ્ત્ર, હંદઃશાસ્ત્ર, ગુર્જર પ્રાચીન સાહિત્ય, બધાંય મળી તેમના મનોરાજ્યની મર્યાદા દાખવે છે; અને દૂરદૂર વિવેચન, વ્યાકરણ, કાવ્ય વગેરે તે મર્યાદાઓને વિસ્તારવા મથતા હોય તેમ તેમને દૃષ્ટિગ્રાસ્ય થાય છે. બસ, ત્યારથી આ ગંભીર અને ગૌરવાંકિત નવજીવાન સરસ્વતીના એક અને અટલ પૂજારી બને છે. તે સાહિત્ય સાથે એકતા સાધે છે, અને સમાજસુધારો, ધર્મ તથા રાજકારણને ઉવેખી ધ્રુવની નિશ્ચલતાથી શ્રીયુત ધ્રુવ તેમના નક્કી કરેલા ક્ષેત્રમાં જ પોતાની સર્વ શક્તિઓ સમર્પે છે. સતત શ્રમ, અખૂટ ઉત્સાહ, અવિરત તપ અને નિશ્ચલ બ્યેય શું ન સાધી શકે?

પ્રથમ તો આ નવીન પદવીધરને 'મુખ્યાવબોધ' અને 'મુદ્રારાક્ષસ' આકર્ષે છે. પછી જ્યદેવ અને અમરુ, ભાસ અને લાલણ એમ કેટલાયનો તે શબ્દદેહ નિરખવા તલસે છે. ભાષાશાસ્ત્રના બીતરમાં નજર નાખી તે પ્રાકૃત અપભ્રંશનાં ગર્ભદાર નિહાળે છે, અને વૈદિક સાહિત્યમાંથી દૂરદૂર વિચરતી દૃષ્ટિએ પ્રકાશનાં પરમાણુઓ શોધે છે. તેમને હોય કંપકર્ક ટાડ છે: સાહિત્યનો વિવિધ વિકાસ સાધવાના, સંશોધનથી તેને સમૃદ્ધ બનાવવાના, ઉચ્ચ વિવેચનથી તેને વિશિષ્ટ કરવાના, વ્યાકરણથી તેને વિશુદ્ધ કરવાના, ભાષાશાસ્ત્રથી ગુજરાતીનો જૂતકાળ જાણવાના અને છંદોના અભ્યાસથી પિંગળશાસ્ત્રના ધોરી પ્રવાહ નિરખવાના. પણ આ બધું એકલે હાથે કેમ થાય? ત્રણતણ શતકનો ભગવાન ભરદ્વાજને ધન્દ્રે આયુષ્ય દીધાં. ત્યારેય વેદજ્ઞાનના પર્વત સરખા રાશિમાંથી તેમણે એક મૂકી જ ભરી હતી. અને જો એથી શતકનું આયુષ્ય મળે તો હજુય તે અનન્ત વેદો પાછળ જ મર્યા રહેશે, એવો તેમણે મનોરથ વ્યક્ત કર્યો હતો. એ અનન્ત જ્ઞાન, એ મર્યાદિત માનવજીવન અને એ માનવજીવનના અનન્ત અને અમર્યાદિત મનોરથો. નિષ્કામ કર્તવ્ય એ જ કાર્યસિદ્ધિની એક કૂંચી છે, એ જ્ઞાને કેશવલાલભાઈને તેમના અભિમત માર્ગે જતાં નવીન જળ અને ધૈર્ય આપ્યું.

અને આ સાહિત્યસેવકની વિદ્વતાનાં યોગ્ય મૂલ્ય અંકાય તે હેતુથી સહેજ વિપયાન્તર કરીને પણ અહીં એક વાત જણાવી લઉં. ગુજરાતની વેપારપ્રધાન વૃત્તિએ અને વર્તમાન શ્રેષ્ઠાન્તિયુગની વિશિષ્ટતાએ તેના સાહિત્યલક્ષ્યોને યોગ્ય ઉત્તેજન નથી આપ્યું, એટલું જ નહિ, પણ તેમના તરફ અધિક અંશે તટસ્થ ઉપેક્ષા જ દાખવી છે. આવી ઉપેક્ષાવૃત્તિએ

ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ અવશ્ય છે, તેના કવિ અને લેખકોને ક્વચિત રોડી વિના ટળવળતા રાખ્યા છે, તો ક્વચિત તેના સમર્થ સાક્ષરોને તેમના પોતાના જ આપખળ ઉપર છોડી દઈને એકલા અટુલા રહેવા દીધા છે; અને આમ ગુજરાતી વાહ્યમયને ધરફૂંડી સ્ત્રીની માફક ઘણુંખડું ગુજરાતની ચાર સીમાઓમાં જ પૂરી રાખ્યું છે. લક્ષ્મીનંદનોની અમી નજર વિના અને સુધર સાહિત્ય સંસ્થાઓના મહાકાર વિના ગુજરાતી સરસ્વતીનાં વહેણુ ભારતવર્ષના પરપ્રાંતમાં ન જતાં ગુજરાતમાં જ ધંબી ગયાં છે, અને તૈયે તે સરસ્વતીનાં જળ પોતાના જ પ્રદેશની સાહિત્યપ્રિય જનતાની તૃપ્તિ સંપૂર્ણ છિપાવી ચકતાં નથી.

કેશવલાલભાઈને સાહિત્યનાં આ સામાન્ય બંધનો ને પ્રતિકૂળતાઓ ધ્યાનમાં રાખવાનાં જ હતાં. પણ નીચાણમાં વહેતાં જળ અને અભિમત સંકેપની સિદ્ધિ માટે નિશ્ચયાત્મક બનેલા મનને 'કાણુ રોડી રોકે ?' પરાક્રમશરણી તે કાંઈ પ્રારંભશૂરા બનીને જ સંતોષ સેવાય નહિ. સરસ્વતીના આ અહર્નિશ જગત ભક્ત સ્વાધ્યાય ચાહુ રાખે છે, અને અનેક-વિધ મુંશકડીઓ કે પ્રલોભનોને મહાત કરી આગળ માર્ગ દાપે છે. તેમના ઉદ્યોગને સીમા નથી, તેમની કાર્યશક્તિને બંધન નથી, તેમના ધૈર્યને દૃઢ નથી. ક્યાંયે અધીરાઈ નહિ, ઉતાવળ નહિ, છીછરાપણું નહિ. સ્વાધ્યાય, સંશોધનશક્તિ અને સંગીનતા: એ બધાંનો ત્રિવેણીસંગમ સાધતા આ સાહિત્યભક્તની ભક્તિ અખંડિત રાખવાને એક જ જ્વલંત અભિલાષ, એક જ બીજણુ નિશ્ચય બસ હતાં.

વિદ્યાપીઠની પદવી લીધી તે જ વર્ષમાં 'મુન્ધાવબોધમૌકિતિક' નામે વ્યાકરણનો ગ્રંથ મોટાભાઈ પ્રસિદ્ધ કરે છે. 'મુન્ધાવબોધમૌકિતિક' કે 'મુન્ધાવબોધમૌકિક' ? શુદ્ધ નામ કયું ? પ્રસિદ્ધકર્તાએ તેને મૌકિક માન્યું. કેશવલાલભાઈ માનપૂર્વક મોટાભાઈથી જુદા પડી એક લેખ દ્વારા સ્વતંત્ર મત દાખવે છે, અને 'મુન્ધાવબોધમૌકિક'નાં મૂલ્ય આંકી તેના સંપાદકની ગુટિઓ સમજાવે છે. વ્યાકરણ સંસ્કૃતનું છે, ને ઉદાહરણો જૂની ગુજરાતીનાં છે, એ શ્રી. નરસિંહરાવભાઈએ પ્રગટ કરેલા મત સાથે ધ્રુવસાહેબ મળતા થાય છે. પોતાના લેખમાં, ઐદિવ્ય પ્રશ્નોને કેશવલાલભાઈ અણિશુદ્ધ જણે છે, મોટાભાઈના ઉતાવળિયા અને અપરિપક્વ વિચારોની ક્ષતિ દર્શાવે છે, અને એક સૂક્ષ્મ સંશોધનદષ્ટિએ 'મુન્ધાવબોધ'નો પંડિત હેમચંદ્રની અદ્યાધ્યાયી સાથે સગંમ સંબંધ બેસાડે છે.

આ જ વર્ષમાં એટલે ઈ. સ. ૧૮૮૨માં વિશાખદત્તનું 'મુદ્રારાક્ષસ' તેમને અદ્ભુત રીતે આકર્ષે છે. તેના સૂક્ષ્મ અભ્યાસથી તેમને અનેક હકીકતો નવીન સ્વરૂપે દેખાય છે. તેમની પારદર્શક દષ્ટિ કેટલાક દૂટ પ્રશ્નોનું મંથન કરી તેમાંનું નવનીત તારની લે છે. તેમાંથી 'મુદ્રારાક્ષસના મત્રયો' અને 'મુદ્રારાક્ષસના કર્તા વિશાખદત્તનો સમય' એ બે મહત્ત્વ વિદ્વાતાયુક્ત લેખો ઇંગ્લેન્ડમાં તૈયાર થાય છે. એક ભારતવર્ષના 'ઇન્ડિયન એન્ડ્રીકવેરી' માં પ્રસિદ્ધ થાય છે; અને બીજો ઓસ્ટ્રિયાના 'વિમેના ઓરીએન્ટલ જર્નલ'માં. એકથી સ્વદેશે અને બીજાથી પરખંડે તેઓ આમ પોતાની સાક્ષરતા સિદ્ધ કરે છે.

એ નિબંધ લખામે ત્યારપહેલાં મત્રય પ્રદેશ દક્ષિણમાં આવ્યો એમ મનાતું હતું. તત્કાલીન વિદ્વાન તેલંગ પણ આ જ મતનું સમર્થન કરતા હતા. કેશવલાલભાઈ તેમના લખુ લેખથી આ પ્રચલિત મતને પરાસ્ત કરે છે. અને પુરવાર કરે છે કે મત્રય તે દક્ષિણમાં નહિ પણ નેપાલની પશ્ચિમમાં આવ્યું.

‘વિશાખદત્તનો સમય’ લખી આ ઊગતા વિદ્વાન પૂર્વ અને પશ્ચિમેના પંડિતોનો સામનો કરે છે. વિશાખદત્ત બારમા સૈકામાં થયો એમ વિલ્સનનો મત હતો. ઈ. તેલંગની કાળગણનાએ તેને આઠમા સૈકામાં મૂક્યો હતો. ‘મુદ્રારાક્ષસ’નો કર્તા તો આઠમા સૈકાથીયે પહેલાં છતાં કે સાતમા સૈકામાં થઈ ગયો, એમ દ્રુવસાહેબ પુરાવાથી સિદ્ધ કરે છે, અને પોતાનું વિશિષ્ટ વર્ચસ્વ દાખવી પંડિતોની પ્રશંસા પામે છે.

ઇત્રેચ જોવી વિદેશી ભાષામાં તેમણે જીવનભર આ બે જ લેખો લખ્યા છે. પણ આ બે લઘુ લેખો વડે વિદ્વદ્ધર્મિ તેમને વરી ચૂકી હતી. માતૃભાષાનું અભિમાન તેમને પરભાષામાં લખવા ભાગ્યે જ પ્રેરે છે, અને આ દૃઢ વૃત્તિને લીધે તેમણે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ નિયત કરેલાં પદ્મરચના ઉપરનાં ભાષણો પણ ગુજરાતીમાં જ આપ્યાં છે.

આવી સંગીન ભૂમિકા પછી ‘મુદ્રારાક્ષસ’ તેમના સ્વાધ્યાયનું કેન્દ્ર બને છે. શૃંગારરસની ઊણુપથી નાટ્યસાહિત્યમાં નવીન ભાત પાડતું આ નાટક તેના ઉચ્ચ કલાવિધાન, અને તેની ત્વરિત કાર્યગતિના કારણે આ નવજીવાનને અકથ્ય આકર્ષણથી અને વધુ નિકટતાથી નિમગ્ન છે; અને યુગબળો તેમાં સાથ આપે છે.

ત્યારે તો ભાષાંતરનો જ ખાસ યુગ હતો. ગુજરાતને સંસ્કૃત અને ઇત્રેચ સાહિત્યની ઉત્કૃષ્ટ સંપત્તિનો ભોક્તા બનાવવાની તે યુગના સમર્થ સાહિત્યકારોને પણ સ્વયંભૂ ઇચ્છા થતી. રણછોડભાઈ, મણિલાલ દ્વિવેદી, બાલાશંકરઃ બધાય ભાષાંતરના પ્રદેશમાં પણ ધૂમતા જણાય છે, ત્યારે કેશવલાલભાઈને પણ આવાં ભાષાંતર ઉપર કલમ ચલાવી સાહિત્યસેવા કરવાનો અભિલાષ રહ્યો છે. અને આ પ્રેરકબળો અને આ અભિલાષ તેમની પાસે ‘મુદ્રારાક્ષસ’ના સમ્પ્રેક્ષી ભાષાંતરનો નિર્ણય કરાવે છે.

‘મુદ્રારાક્ષસ’ મોટાભાઈ હરિલાલ દોલેજીમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ભણેલા. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ લઘુબંધુને પણ તે વાંચવાની વૃત્તિ થઈ હતી. ‘મુદ્રારાક્ષસ’ તે વખતે પણ ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં તો આશ્ચર્ય જ હતું. ભાવનગરના દિવાનસાહેબ સામલદાસના જમાઈ સવાઈલાલે તેનું ભાષાંતર કર્યું હતું, પણ તે સમ્પ્રેક્ષી નથી. તેલંગવાળી ‘મુદ્રારાક્ષસ’ની આવૃત્તિનો પણ કેશવલાલભાઈ ઘણો લાલ લે છે, પણ તેના પાઠોની પસંદગીમાં પોતે એકમત નથી થઈ શકતા. કેટલાક જુદા જ પાઠ આધારપૂર્વક તેઓ રજૂ કરે છે, અને આખાંચે નાટકનું સમ્પ્રેક્ષી ભાષાંતર ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં કડકેકડકે ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’માં પ્રસિદ્ધ કરે છે. આ પુસ્તક તે તેમના સંગીન અભ્યાસનું પ્રથમ પુષ્પ. પૂજ્ય ભાંડારકરનું ચરન્દ્રણ ફેડવા, કેશવલાલભાઈ સંસ્કૃત આર્યોની બે લીટી લખી આ કૃતિ તે ત્રિપંડી વિદ્વાનને અર્પણ કરે છે, અને પોતાનો ભક્તિભાવ દાખવે છે.

કાળક્રમને અવગણીને પણ ‘મુદ્રારાક્ષસ’ વિષે દ્રુવસાહેબે આદરેલી પ્રવૃત્તિઓનો સળંગ ઇતિહાસ ગણવો તે આવશ્યક અને મનોરંજક છે. અને તેથી જ ‘મેળની મુદ્રિકા’ની વિશેષ વીગતો તજૂ કરું છું.

સંસ્કૃત ‘મુદ્રારાક્ષસ’ની પ્રચલિત આવૃત્તિઓના બટ, લુપ્ત, અસંખ્ય પાઠો અને પ્રક્ષિપ્ત ભાગો તેમના મનમાં એક નવો જ વિચાર રુકુરાવે છે. ‘મેળની મુદ્રિકા’ તો પોતે સ્વીકારેલા પાઠો કે સંશોધેલી સંસ્કૃત આવૃત્તિ પ્રમાણે જ ગુજરાતીમાં અવતારવામાં આવી હતી. પણ પોતે પસંદ કરેલા પાઠો કે સ્વીકારેલી શુદ્ધિઓ ગહેરમાં મૂક્યા વિના તે ભાષાંતરની કૃતિનો

સાચાં મૂલ્ય કાણુ પિછાને ? આ ઉપરથી જ તેમનામાં 'મુદ્રારાક્ષસ'ની આવૃત્તિ સંશોધવાના અભિધાય જાગે છે. પાઠોના નિર્ણય અને શુદ્ધિ માટે તેઓ 'મુદ્રારાક્ષસ'ની પચાસેક જુદી-જુદી પ્રતો જુએ છે, ને વિવિધ પાઠો તોંધી લઈ અભ્યાસપૂર્ણ દૃષ્ટિએ તેમનાં તુલનાત્મક મૂલ્ય નક્કી કરે છે. ઉતાવળ અને અધીરાઈના આ યુગમાં તો આવું કાર્ય 'ખાદવો હુગર ને કાદવો ઉદર' જેવું લાગે. વંચેાં સુધીના આ શ્રમભર્યા પ્રયત્ને પછી કેશવલાલભાઈ સંસ્કૃત 'મુદ્રારાક્ષસ'ની પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૦૦માં પ્રસિદ્ધ કરે છે. મહારાષ્ટ્રના, 'ધ-હુમ્પ્રકાશ'માં તેની પ્રશંસાયુક્ત સમાલોચના આવે છે, અને મુંબઈનું અકવાડિકે 'ગુજરાતી' અનુકૂળ અભિપ્રાય આપી તેની સર્ગ્ય નોંધ લે છે.

આયુર્વેદાચાર્ય લાખે છે કે સુવર્ણાદિ ભરમો અનેકાનેક પટ દેવાથી જ વિશેષ ચમત્કારિક નીવડે છે. જેમ પટ વધે તેમ તે ભરમનાં મૂલ્ય પણ વધે. કેશવલાલભાઈ કુશળ વૈદ્યની માફક પોતાનાં પુસ્તકોને પટ દેવાના પ્રયોગ કરી તેમને મહામૂલ્યવાન બનાવે છે. કાંઈકને આવા ફેરફારો અયોગ્ય અને અનિષ્ટ લાગે તો નિરુપાય ! સત્ય તો ગમે તેટલું મોડું પણ ઉચ્ચારી શકાય છે. પોતાની તુટિઓ, રખડનો, અપૂર્ણતાઓને શા માટે દૂર ન કરવા ? જૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણો, એ ન્યાયે ધ્રુવસાહેબના એક જ પુસ્તકની કિન્નકિન્ન આવૃત્તિઓમાં અવનવા મુદ્રારાવધારા અને ફેરફારો હોય છે જ. અને આવી જ વિચાર-સરણીએ સંસ્કૃત 'મુદ્રારાક્ષસ'ની ખીછ આવૃત્તિ તેના વિશિષ્ટ સ્વરૂપે અસ્તિત્વમાં આવે છે.

સંસ્કૃત 'મુદ્રારાક્ષસ'ની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ, તેવામાં જર્મન પંડિત હીલેબ્રાન્ડ આ જ નાટકની સંશોધિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવાના હેતુથી વિશેષ સામગ્રી મેળવવા હિંદુસ્તાનમાં આવે છે, પ્રતિપ્રાંતમાં પરિભ્રમણ કરી તેની જુદીજુદી હાથપ્રતો એકઠી કરવાના તેમને અભિધાય છે. આ કારણે પૂનામાં તેઓ સંસ્કૃતના સુવિખ્યાત સાક્ષર ડૉ. લાંડારકરને મળે છે. પ્રેમાળ ગુરુ શિષ્ય ધ્રુવે સંશોધિકી સંસ્કૃત 'મુદ્રારાક્ષસ'ની પ્રથમ આવૃત્તિથી પરિચિત છે; અને આ પ્રસંગે તેમણે કરેલી સૂચનાથી જ કેશવલાલભાઈ પોતાની આવૃત્તિની એક પ્રત હીલેબ્રાન્ડ માટે ડૉ. લાંડારકરને મોકલી આપે છે. આ જર્મન પંડિત પછી સારાયે ભારત-વર્ષમાં—નેપાલ મુદ્દા—ભ્રમણ કરી 'મુદ્રારાક્ષસ'ની પચાસેક હાથપ્રતો પ્રાપ્ત કરે છે, ને તે બધીની મદદથી પોતે એક નવી આવૃત્તિ પ્રગટ કરે છે તેમાંથી કેશવલાલભાઈને સંશોધન-દૃષ્ટિએ નવો પ્રકાર પાડનારાં પુષ્કળ સાધનો મળી આવે છે. પોતાની આવૃત્તિમાં યોગ્યેલા, કલ્પિત પાઠોમાંથી લગભગ ત્રીજા ભાગના બરા પડ્યા છે, એમ હીલેબ્રાન્ડની આવૃત્તિ ઉપરથી તેમને પ્રતીતિ થાય છે. તેવામાં જ પૂનાના પ્રોફેસર બેલ્લરકરની સૂચનાથી ત્યાંના અગ્રગણ્ય પ્રકાશક સરદેસાઈ કેશવલાલભાઈ પાસે સંસ્કૃત 'મુદ્રારાક્ષસ'ની ખીછ આવૃત્તિની આગણી કરે છે. આ પ્રસંગ આપણા ગુર્જર સાક્ષરને નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરવાની પ્રેરણા આપે છે. તેઓ જર્મન પંડિતની આવૃત્તિને સંપૂર્ણ જાણ લે છે, ને, સ્વતંત્ર જુદિએ તેમાં કેટલાય મુદ્રારા સૂચવે છે. આવા પટ પામેલી આ દ્વિતીય આવૃત્તિ મહારાષ્ટ્રમાં પણ માન મેળવે છે, ને પ્રમાણશૂદ્ર ગણાઈ ત્યાંના વિદ્વાનોની ચુક્તકંઠે પ્રશંસા પામે છે. પરપ્રાંતમાંયે, ને તે પણ સંસ્કૃત પુસ્તક મંચંધી સંસ્કૃતપ્રિય મહારાષ્ટ્રમાં જ પોતાની વિદ્વાનો વિજ્ય-ક્રા વગડાવનાર ગુજરાતીઓ આજે પણ કેટલા વિરલ છે ? આ પુસ્તકનાં આમાખ્ય ને પ્રશંસા મહીમૂલ વિવાપીને પણ આકર્ષે છે, ને ત્યાં તેનો પાંચપુસ્તક તરીકે સ્વીકાર થાય છે.

‘મુદ્રારાક્ષસ’ની ગુજરાતી અને સંસ્કૃત આવૃત્તિઓ તૈયાર કરવામાં વચ્ચેવચ્ચે સમયનાં ફેરફારો અંતર પડ્યાં હતાં. એવા અંતરેઅંતરે બીજી આવૃત્તિઓ પણ હાથ ધરવામાં આવતી. અને કૃતસાહેબનું ‘અમરુથતંક’ આ જ રીતે ગુજરાતી કાપા પામ્યું છે. મૂળ તો તે સંસ્કૃતમાં ‘કાવ્યમાળા સીરીઝ’ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું. તેની છઠ્ઠેક દીકાઓ પણ ગાદેરમાં આવી છે, ને તેમાં વૈરાગ્ય અને ગ્રંથાર, અનેના અર્થ છે, એ માન્યતાના કારણે આ છમાંની કેટલીકે દીકાઓ તો નિરર્થક જ છે. છતાં ‘કાવ્યમાળા સીરીઝ’માં આવેલી દીકા તથા શ્રી. હનનલાલ વિદ્યારામ રાવળે મોડેલેલી દીકાનો શ્રીયુત કેશવલાલભાઈ રવાખાચ માટે સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરે છે. અને પાઠ નથા અર્થ નક્કી કરી ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં તેને ગુજરાતી શબ્દ-દેહ અર્પે છે. આ પ્રથમ આવૃત્તિ તેઓ સંસ્કૃત આર્ષા લખી કચ્છના મહારાવને માનપૂર્વક અર્પણ કરે છે, અને ને રીતે કચ્છનાં ગીતાં સંસ્મરણોને મહિમા અર્પે છે. આ ભાષાંતરથી કેશવલાલભાઈ અમરને ગુજરાતીમાં અમર કરે છે. પોતાની ઉચ્ચ રસિકતા અને ગહન વિદ્યાતાની ગુજરાતી શાસ્ત્રિયપ્રિય જનતાને સવિશેષ ગ્રાણ કરે છે, અને ઓકદેર, ગુજરાતના દામ્પત્યજનને તેમાંનાં ભાવપૂર્ણ મિત્રોથી ચકિત કરે છે.

વળી, ‘ગીતગોવિંદ’ના કર્તા પણ કેશવલાલભાઈને વર્ણોથી આકર્ષાં રહ્યા છે. પોતે દરેક જીવન ધોરણમાં હતા ત્યારે મોરારામના મુખેથી તેની પ્રસંસા સાંભળેલી હતી. કાઈ જૂનાં પુસ્તકો વેચનારને ત્યાંથી હરિલાલભાઈને ‘ગીતગોવિંદ’ની શિક્ષાજાપતી ચિત્રવાળી એક જૂની આવૃત્તિ મળી આવી હતી. ગાદક કેશવલાલ ઉપર ત્યારે પૂણ જ્યદેવે જૂરકી નાંખી હતી. અર્થ ન સમગ્ય છતાં આ ચપળ વિદ્યાર્થીને તેનાં સંગીત અને શબ્દાલંકારને કારણે ‘ગીતગોવિંદ’ વારંવાર વાંચવામાં ખૂબ રસ પડતો.

વળે ઉપરનાં જ્યદેવનાં એ અમર જનુ કાઈ છેક અદ્ય જન્ય ખરાં કે ? એક નવીન પ્રસંગ ‘ગીતગોવિંદ’ના આકર્ષણમાં નવીન જ ભાત પાડે છે. કેશવલાલ વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં જ ક્ષત્રસાસ શાસ્ત્રીકૃત ‘ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ’ વાંચે છે, અને ‘ગીતગોવિંદ’ ઉપર જૂની ગુજરાતીમાં કરેલી દીકાનો તેમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો નમૂનો આ નવજુવાનનું જ્યદેવ તરફનું માન વિશેષ ગ્રાણ કરે છે. પછી તો દોલેજાગમાં આ કોરીલા ભાષાંતરકાર ‘ગીતગોવિંદ’ને ગુજરાતી શબ્દદેહ આપવા દરેક છે. ઈ. સ. ૧૮૭૭ થી ઈ. સ. ૧૮૮૩ સુધીમાં તેઓ ‘ગીતગોવિંદ’ની ભોતીસે અષ્ટપદીઓનું દેશી રાગોમાં ભાષાંતર કરે છે. પણ એકોકા હજુ બાકી છે. આ દરમ્યાન ‘કલાન્ત’ રૂપિ બાળાચંકર પાસેથી ‘ગીતગોવિંદ’નું એક દિંદી ભાષાંતર કેશવલાલભાઈને મળી આવે છે. આ દિંદી ભાષાંતર પ્રખ્યાત રાયચંદ કવિનું છે; પણ તે કડિન અને સંસ્કૃતમય છે. આપણા ખંતીલા સાહિત્યબદ્ધને આથી સંતોષ નથી થતો.

પણ ‘ગીતગોવિંદ’ના ભાષાંતર ઉપરની વિચારસરણી આટલેથી જ વિરમતી નથી. તેનું પોતે દેશી રાગોમાં કરેલું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધિ પામે ત્યારપહેલાં હજુ ફેટલીયે સૂક્ષ્મ વિચારણાની તે અપેક્ષા રાખે છે, એમ કેશવલાલભાઈને લાગ્યાં જ કરે છે. ઈ. સ. ૧૮૮૭થી દોઢેક વરસ સુધી તેઓ કચ્છમાં આકેડ દામરિદૂલના હેઠામરતરના હોદ્દા ઉપર છે. ત્યાં રાખાના હનામમેજાવડાનો વાર્ષિક સમાવેશ નજીક આવે છે, અને કચ્છના મહારાવ મોતે પણ આ પ્રસંગે પધારનાર છે. આ પ્રસંગ માત્ર રાખાના સંચાલકોને, પ્રેરણા ને ઉત્સાહ અર્પે છે, અને એ વિદ્યારસિક રાજનીના રેજનઅર્થે પ્રસંગને સવિશેષ શોભાવવાના તેના હેઠામરતરમાં પણ; હંઈકર્મ અનિષાધ જગે છે.

દ્વિતીયી જ્યેષ્ઠ અગોપ રહી તેમના આગળ શું છે : “મારા ‘ગીતગોવિંદ’થી વધુ માધુર્ય અને વધુ રસિકતા તમને ક્યાં મળશે ? તેનાથી જે ન રીઝે તે અરસિક જ ગણાય.” આ અદ્ભુત સ્વરોથી તેમને નવીન દર્શન લાધે છે. કેશવલાલભાઈ તરત જ પર્યસિ દિક્ષિ દિક્ષિ રહસિ ભવન્તમ્ । એ પંક્તિથી શરૂ થતી અષ્ટપદીને સમલોકી શુન્દરાતીમાં ઉતારે છે, અને સમારંભપ્રસંગે તે વડે સર્વ શ્રોતાજનોને જ્યેષ્ઠે ક્વેન્ના ભક્તિરસના ભોક્તા બનાવે છે. પ્રસંગ પુરવાર કરે છે કે ‘ગીતગોવિંદ’ને સમલોકી શુન્દરાતીમાં ઉતારાય તો જ તેના કર્તાને પૂરો ન્યાય મળે, અને મૂળનું માધુર્ય અક્ષત રહે. ‘અમરુશતક’નું સમલોકી ભાષાંતર કરવા કેશવલાલભાઈ સમર્થ થયા હતા, તો પછી ‘ગીતગોવિંદ’ને કિલ્લે દેશી રાગોમાં ઉતારવાનું દૈર્ઘ્ય કેમ દૂર ના કરવું ? આ વિચાર માત્ર તેમને વિશેષ પ્રેરણા આપે છે. પાંચ-છ વર્ષમાં ધીમેધીમે ‘ગીતગોવિંદ’ શુન્દરાતી ભાષાના નવા સમલોકી સ્થાંગ સજે છે; અને આ નવું ભાષાંતર કડકકડકે ‘કૃષ્ણમહોદય’ માસિકમાં છપાય છે, અને તંત્રી બાળાશંકર ભાષાંતરકાર તરફની પોતાની પ્રસન્નતાના પ્રતીકરૂપે દસેક છાપેલી પ્રતો કેશવલાલભાઈને મોકલી આપે છે.

પણ આ ભાષાંતર કરવામાં શી રીતે સફળતા મળે ? તેમાં કયું કસાકૌશલ્ય જોઈએ ? ભાષાંતરકર્તા એ કાંઈ ફરેક અભ્યાસીનો હજાર નથી, કે પ્રાકૃત જનોની સર્વસામાન્ય સંપત્તિ નથી. ભાષાંતર કેવળ શબ્દોના પલટાથી નથી થતું, કે ભાષાના ફેરફારથી નથી નીપજતું. શબ્દોના પર્યાય ખડકવાથી કે કેવળ સમલોકી સ્વરૂપ આપવાથી જ ને પ્રાસાદિક ભાષાંતરો થતાં હોય, તો કેશવલાલભાઈ જેવાને સમર્થ ભાષાંતરકાર તરીકે આવાં લખ્ય માન આપવાનું આપણને હારણ ન હોય. ઉત્તમ ભાષાંતરનું કાર્ય એ કાંઈ સહેલું ને અમલિહોણું સામાન્ય કાર્ય નથી. તેમાં કાંઈ કાંઈ વખત એક વાક્ય કે એક પંક્તિ પાછળ કલાકો ને કલાકો ને દિવસો ને દિવસો ગાળો નોયે મંતોપ ન થાય. વિજય વાંછતા ભાષાંતરકારે મૂળ કર્તાને સંપૂર્ણ સમજવા જોઈએ, તેનાં સમયજોનો લક્ષમાં લેવાં જોઈએ, તેના જીવન-પ્રસંગોને નિરખવા જોઈએ, તેની કૃતિનું હાર્દ ગણવું જોઈએ. તેને મૂળ લેખકની મર્યાદાનાં બંધન છે, અને છતાંયે તેને વિવેચકથી વધુ સદૃશ દષ્ટિ વાપરવી પડે છે. મૂળ કર્તા સાથે સંપૂર્ણ એકતા સાધી, ભાષાંતરકાર સ્વભાષામાં તેનો સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિ બને છે. પણ તે પ્રતિનિધિત્વ કેવળ શબ્દોનું નહિ, પણ ભાવનું છે; ભાષાનું નહિ, પણ રસનું છે. ભાષાંતરકારને મૂળ લેખકનાં બંધનો સ્વીકારીને પણ સ્વભાષાની મર્યાદાઓ, ખૂબીઓ અને વિશિષ્ટતાઓ ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે તાદાત્મ્ય, રસસંક્રાન્તિ અને પાકશુદ્ધિની ત્રણ પાંદરીઓવાળા બીલીપત્રથી જ તે તેના મહાદેવની ઉપારાના કરે છે. એકતા ને ભક્તિવિનાનું ભાષાંતર તે જીવંત ને પ્રાસાદિક નહિ, પણ કેવળ શુષ્ક ને રસવિહોણું થાય છે.

ભાષાંતરના આ આદર્શો કેશવલાલભાઈને પણ માર્ગદર્શક થાય છે. મૂળના શબ્દોને નહિ, પણ ભાવને તેઓ અનુસરે છે. શબ્દેશબ્દથી નહિ, પણ મૂળ કૃતિના હાર્દને નિરખતાં નિરખતાં તેઓ આગળ ચાલે છે. જેમ મૂળ કવિ સ્વરણ અને પ્રતિભાસંપન્ન, તેમ તેને પરભાષામાં ઉતારવાનું કાર્ય વધુ કઠિન થાય છે. જેમ મૂળ લેખક વધુ દૃઢિમ, જેમ તેનામાં શબ્દાલંકાર ને ઝડઝડક વિશેષ, તેમ તેનું ભાષાંતર વધુ સહેલાઈથી થાય મૂળ લેખકની વિશિષ્ટતા પ્રમાણે આ માર્ગદર્શક ને મૂળજૂત સિદ્ધાંતોમાં કચિત ફેરફાર પણ થાય છે.

જેમકે, 'મેળની સુદ્રિકા'માં ભાષાંતરકારે તેના માધુર્ય તરફ ન જોતાં તેની કાર્યસંગતિ (unity of action) ઉપર જ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું હતું. 'પરાક્રમની પ્રસાદી' ઉપર આવીશ, ત્યારે આ વિષય ઉપર વધુ વિવેચન કરીશ. હાલ તો પ્રસ્તુત વિષય ઉપર જ પાછો આવું છું.

'ગીતગોવિંદ'ના ભાષાંતરમાં પણ કેશવલાલભાઈ મૂળ કવિને જ વળગી રહે છે. જ્યદેવ જે ગુજરાતી બંધુતો હોત, તો જોતું તે 'ગીતગોવિંદ' રચત, તેવું જ 'ગીતગોવિંદ' ગુજરાતીમાં ઉતારવાના આપણા કેશવલાલભાઈને કોડ છે. શબ્દાલંકાર નહિ, પણ રસસંક્રાન્તિ તરફ જ તેઓ મોટ માંડે છે. મૂળ કૃતિને જ માર્ગદર્શક માનવા છતાં તેઓ સ્વભાષાને વફાદાર રહે છે, અને એ રીતે જ પોતાના ભાષાંતરને તેઓ ભાવવાહી ને પ્રાસાદિક બનાવે છે. 'ગીતગોવિંદ'નું માધુર્ય અને તેનું લક્ષિતહાર્દ આમ ગુજરાતીમાં તેઓ સચોટ ઉતારે છે. તેથી જ્યદેવ વધુ જ્યવંતો બને છે, ને ભાષાંતરકાર વધુ લક્ષિતમાન થાય છે.

રથજસોકાય અને સમયનો અભાવ મને આટલેથી અટકવાના આદેશ આપે છે, તોયે થોભતાથોભતાં બે બોલ કહી નાખું. પોણોસો વર્ષનું આયુષ્ય પૂરું કરતા આ સમય સાહિત્યભક્તને, આ ભાવવાહી ભાષાંતરકારને હરપૂર લક્ષિતભાવે અને પ્રણતિશિરે હું પ્રણામ દાખવું છું. અંતમાં તેમના શબ્દદેહ વધુ વર્ચસ્ દાખવે, તેમની લેખિની તેમના સકલ જ્ઞાન-ભંડાર ખુલા કરે, અને તેમના દીર્ઘ આયુષ્ય અને દૃઢ સેવા ગુજરાતી સાહિત્યને વધુ ઉપકારક થાઓ, એમ આજે જગતપિતાને પ્રાર્થોને વિરમું છું.*

શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી

એમ.એ., એલ.એલ.બી.

વિચાર્યંકમણ

૧૫૧ 'પ્રસ્થાન'ના અંકમાં હિંદના અગિયાર મહાન જનો વિશે 'ત્રિવેણી'માં આવેલ લેખનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેમાં એક બાબત ખાસ હિંદના વિચારના ધ્યાન ખેંચે છે. એ અગિયારેય નામોમાં કોઈ મુસલમાનનું નામ અગિયાર મહાન જનો નથી. નામાવલી તૈયાર કરનાર હિન્દુ છે એ ખરું, પણ મુસલમાનનું નામ તેણે ટાળ્યું હોય એમ જણાયું નથી. ત્યારે આનું કારણ શું? મને મુખ્ય કારણ એ લાગે છે કે મુસલમાન લાઈઓ પોતાનો ધર્મ જુદો છે એમ માનીને આપણા દેશના જૂના સાહિત્યને પોતાનું સાહિત્ય માની તેમાંથી પ્રેરણા મેળવતા નથી, અને લાપાતો પણ મસત્વથી અભ્યાસ કરતા નથી. ખીન્નું કારણ એ જણાય છે કે મુસલમાન લાઈઓ આ દેશને પોતાનો ન માનતાં, ધાર્મિક અભિમાનને પ્રાધાન્ય આપી હિંદ બહારની જમિને મમતાથી જુએ છે. જે વર્ગ બોલાતી લાપાતો અને તેના સાહિત્યને પોતાનું ન માને અને પોતે રહેતા હોય એ જમિને પોતાની ન માને, તેમાં રહેતા સમાજને પોતાનો ન માને, તેમના જીવનનું ધડતર કયાંક એવું અપૂર્ણ રહી જાય કે જેથી ખરેખરાં મહાન થવા જેવી હૃદયમાં ભરતી આવી જ ન શકે! જીવનને ચેતનામય અને ભર્યભર્યું કરનાર લાપા, સાહિત્ય અને દેશ અને સમાજ તરફની મમતા છે.

x

x

x

હમણાંહમણાં ગુજરાતમાં એકબે લગ્ન એવાં થયાં જેની આખા ગુજરાતમાં ખૂબ ચકચાર ચાલી. ખીજાનાં કૃત્યોની ટીકા કરવાથી, એક અંગ્રેજ વિચારક આપણી જરૂરતા અને કહે છે કે, સમાજ કૃત્યોની સારાસારતા પારખતાં શીખે છે, અને નિન્દાપ્રિયતા અનિષ્ટ કૃત્યોથી દૂર રહેતાં શીખે છે. આ પરિણામ થોડે અંશે આપણું હશે. પણ આપણા સમાજમાં તો આવી ચકચાર માત્ર સુરુચિના અભાવનું અને પારકી નિન્દા કરવાની માણસની કામનાનું જ એક લક્ષણ છે. કોઈ પણ માણસ ખરાબ છે એમ સાંભળવામાં સામાન્ય માણસને જાણે કેંઈક મગ્ન પડે છે. એવા સમાજમાં માણસો વધારે ને વધારે નિન્દાખોર બનતાં જાય. અને આપણા સમાજમાં એમ અત્યારે છે પણ ખરું. આપણા સારા ગણ્યતા માણસો પણ નિન્દા કરતાં અને સાંભળતાં પાછું વળી નથી જોતા. તેમાં પણ પુરુષ કરતાં સ્ત્રીની નિન્દામાં વધારે રસ પડે છે. આ હોનમાં હોન વૃત્તિ છે. સ્ત્રીની નિન્દામાં રાયચું તેના કરતાં પુરુષને મોટે વધારે આજીજીયું લાગે જ કોઈ હોય. લગ્નની ચકચારમાં આ હોન વૃત્તિને પણ તૃપ્તિ મળે છે. અને વર્તમાન-પત્રસાહિત્યે સોંધાપણાને પોતાનો આદર્શ માન્યો તેનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે સુરુચિ-વાળા નાના વર્ગની આવક પ્રમાણમાં તે અવગણી શકે એવી થઈ ગઈ. મોટો વર્ગ જો નિન્દાથી ખુશ થતો હોય તો તેને શા માટે ખુશ ન કરવો? અને એમ નિન્દાપ્રચારનું ક્ષેત્ર પહેલાં કરતાં સદસગણું થયું! વાંચવાથી માણસ વધારે. સારો સંસ્કારી જ થાય છે.

એવું કાંઈ નથી ! નિન્દા કરતાં માણસની હલકામાં હલકી ગુમ રીતે દબાઈ રહેલી વૃત્તિઓ ઉશ્કેરાય છે અને ઉપર આવે છે.

આપણા હિન્દુ સમાજમાં એક ઊંડી જડતા એવી રહેલી છે કે કોઈ પણ અનિષ્ટ બનાવ અને ત્યારે સમાજ આખો ઉશ્કેરાય, જેમને નુકસાન થયું હોય તે વ્યક્તિઓ કાળો કલ્પાન્ત કરે, અને છેવટે બધું સમય ગયે વીસરાઈ જાય, પણ કોઈ તે અનિષ્ટના કારણનો અને તેના ઉપાયનો વિચાર ન કરે. અનિષ્ટના આધાતથી ઉત્પન્ન થયેલી બધી શક્તિ નિન્દા અને કલ્પાન્તમાં વહી જાય, કશું પણ નવું સર્જન ન થઈ શકે.

x

x

x

આપણા જુવાનોમાં હમણાં લગ્નવિચ્છેદ વિશે પુષ્કળ ચર્ચા થાય છે. દરેક જુવાનને પોતાની મેળે પત્ની પસંદ કરવાની કામના જાગી છે પણ તે પ્રમાણે લગ્નવિચ્છેદ અથવા વર્તવાને આપણા સમાજમાં અવકાશ નથી. એટલે પરિસ્થિતિને લીધે, હાથપટકા માળાપત્તા આગ્રહ વગેરે અનેક કારણોથી તેને પરંપરાથી ચાલી આવતી રીતથી પરણી લેવું પડે છે. આ પરિસ્થિતિનો સર્વ-અસંતોષ પછી તે બિચારી પત્ની ઉપર ઢોળે છે. પોતાની પત્નીમાં વિકાસની અને પ્રેમની કેટલી શક્યતા છે તે જોવા જેટલી તે ધીરજ રાખતો નથી, અને ગ્રંથારમાં મળતી સર્વ નિષ્ફળતાના પાપનો ટોપલો તે પત્ની ઉપર ઊંધો વાળે છે. બપહારમાં સ્ત્રીઓ સાથે છૂટથી ફરે છે, અને કક્ષા અને અલૌકિક પ્રેમના બહાના નીચે ગમે તે સ્ત્રી સાથે મુગંધ રાખવાનો પોતાનો હક માને છે. અલગ્યત પુરુષને કે સ્ત્રીને પોતાનો લગ્નસાથી પોતાની મેળે પસંદ કરવાની સમાજ સગવડ કરી આપવી જોઈએ. પણ તે સગવડ તો સમાજ ધીમેધીમે કેળવી શકશે. દરમિયાન પરિણીતાનો તિરસ્કાર તો સમાજ અને વ્યક્તિ બન્ને સારે પાપ છે. કેટલાક માને છે કે લગ્નવિચ્છેદનો કાયદો ખીજા દેશોમાં છે તેવા અહીં હોય તો બધું અનિષ્ટ નાબૂદ થાય; પણ કોઈ પણ સુધરેલા દેશમાં ‘અમને ખતરું નથી’ એટલા જ કારણથી લગ્નવિચ્છેદ થઈ શકતો નથી, એ ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. અર્થાત્ આપણા પત્નીથી અસંતુષ્ટ જુવાન કોઈ પણ દેશ કરતાં વધારે છૂટ માગે છે.

અલગ્યત કેટલાક સ્ત્રીયજનો દાખલો લે છે. ત્યાં લગ્નના જેટલી જ સગવડથી લગ્ન-વિચ્છેદ મળી શકે છે. પણ ત્યાંની પરિસ્થિતિ વિના ત્યાંની સગવડ અહીં માગી શકાય નહિ. એક તો કામાકર્ષણની બાબતમાં ત્યાંના લોકોનું માનસ જ આપણા સમાજથી. ઘણું ભિન્ન છે. બીજું ત્યાં પણ લગ્નવિચ્છેદ વખતે પુરુષને પોતાની કમાણીનો કે છૂટી ચનારી પત્નીનાં બાળકોના નિર્વાહ અર્થે આપવો પડે છે, એટલે સાધારણ સ્થિતિમાં માણસને લગ્નવિચ્છેદ પોસાય જ નહિ. આપણા જુવાનો યથેચ્છ લગ્નવિચ્છેદનો વિચાર કરે છે તે સાથે પોતાની કમાણીનો કે બાળકોને માટે આપવાનો વિચાર કરે તો ઘણાનો નવો રત્ન થોડોથણો તો ઝાસરી જાય એમ લાગે છે. વળી રશિયામાં બાળકોને રાત્રી સાચવે છે એ સ્થિતિ આપણે ત્યાં ન હોય ત્યાં સુધી રશિયન લગ્નવિચ્છેદની વાતો કરવી એ નકામી છે, અને રશિયાનું રાત્રી દરેક વ્યક્તિને કામ સોંપી તેનો નિર્વાહ કરવો એ પોતાનો ધર્મ (રશિયાના લોકો આ શબ્દથી કેટલા ભડકે !) માને છે, એવી કોઈ બવસ્યા અહીં નથી એટલે લગ્નથી છૂટી પડેલી સ્ત્રીના નિર્વાહનું કશું સાધન અહીં નથી. આવી સ્થિતિમાં પત્નીને છોડવા ઊભા

યથેલા યુવાને પોતાની આવકનો કે કાપદાથી ફરી નહિ પરણી શકતી જોને ન આપવો જોઈએ ? રશિયાના લગ્નવિચ્છેદના કાયદાની વાતો થાય છે તે સાથે આ કે છૂટી પડતી પ્રતીતિ આપવાની વાતો કેમ નથી થતી ?

અને રશિયાએ જેમ ધર્મનો ઉચ્છેદ કર્યો છે તેમ લગ્નના કે સ્ત્રી સાથેના વ્યવહારમાં રાખવા જોઈતા સંયમનો પણ ઉચ્છેદ કર્યો છે એમ માનવું એ જૂલ રશિયા વિશે સ્વચ્છંદની છે. કોઈ સમાજ એમ ચાલી શકે નહિ. રશિયાના ક્રિતિકાર લેનિનનું = ખોટી કલ્પના હતું જ સંયમી હતું. તેણે અનેક સ્ત્રી સાથેના સ્વેચ્છાચારને, એક જ વાસણને મોટેથી બધા ફેંટીને પીધા દરે એના જેવાં જુગુપ્સા-કારક આચાર કહ્યો છે. સંયમ એ કામના જોડેલો જ મનુષ્યના સ્વભાવનો એક અંશ છે, અને તેને ઉચિત વળાએ ન પ્રયોજનાર સમાજનો નાશ જ થાય છે.

આ બધું ખરું. પણ આવા દાખવાથી માળાપોએ જુવાન સ્ત્રી પુરુષોને એકબીજાને પરિચય ફરી, એકબીજાને ઓળખી લગ્નસંગ્રામ બાંધવાને સમર્થ હટ અને વ્યવકાશ આપવાં જોઈએ. એટલું પણ આપણાં માળાપો આમાંથી નહિ શીએ તો સમાજનાં બળો વધારે વિદ્યુત રૂપો લેતાં જશે.

1 અને વડોદરા રાજ્યે લગ્નવિચ્છેદનો કાયદો કર્યો છે તેવો કાયદો હિન્દુ, મુસલમાન વગેરે સર્વ કોમોને માટે હિતકર રૂપમાં યથો જોઈએ તેમાં ધર્મનો બાધ ગણવો જોઈએ નહિ.

x

x

x

સમાજસુધારાના ઇતિહાસમાં કેટલાંક સીમાચિહ્નો જોવા જેવાં છે. સ્વાભાવિક રીતે સમાજસુધારાનો પ્રથમ વિચાર સમાજના જુદાજુદા વર્ગોને આપ્યો. સમાજસુધારાનું આ વર્ગને ધણેખરો લાગ પહેલાં સરકારી નોકરીમાં હતો તેથી બદલાવું સ્વરૂપ અને રાજકીય સ્વતંત્રતા માત્રવા પહેલાં સમાજતંત્ર સુધારી સમાજને સ્વતંત્રતા માટે લાયક કરવો જોઈએ એમ તેઓ માનના હોવાથી, સમાજસુધારણા રાજકીય હિલચાલથી સ્વતંત્ર અને અલગ ચાલી. કેટલાક દસકા સુધી સમાજ-સુધારણાના કાર્યક્રમમાં પરદેશગમન, વિધવાવિવાહ, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, સ્ત્રી-કુળવણી અને જરા આથી મોટોમોટો, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એવા જ વિષયો રહ્યા. પીસમી સંદીના પહેલા દશકામાં દેશની આર્થિક પ્રગતિને આવશ્યક સ્વદેશી, મજૂરીના કલાક ઘટાડવા, તેના દર વધારવા, ખેડૂતો અને મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા વ્યવસ્થિત હિલચાલ કરવી, વગેરે કાર્યોનો સમાવેશ કરવા જોડેલો સમાજસુધારાનો કાર્યક્રમ વિશાલ કરવાની સૂચનાઓ થઈ હતી પણ તે થઈ શક્યું નહિ. તે પછી પૂન્ય ગાંધીજીનો હિંદના રાજ્યપ્રકરણમાં પ્રવેશ થતાં સ્વતંત્રતા મેળવવી અને સમાજને સુધારવો એ બન્ને સમાજની ઉન્નતિ માટે એક-સરખું આવશ્યક હોવાથી રાજ્યપ્રકરણી હિલચાલમાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણ તેમજ હિન્દુ-મુસલમાન એકતાને દશવિધ કાર્યક્રમમાં સ્થાન મળ્યું. તે પછી લગભગ પંદર વરસ 'નવજીવન'માં અને લાખોમાં પૂન્ય ગાંધીજીએ આત્મશુદ્ધિ, નીતિ, સંયમ વગેરેને રાજ્યપ્રકરણી લાગત માટે આવશ્યક બતાવ્યાં. અર્થાત્ સર્વ નૈતિક, સામાજિક, અર્થપ્રકરણી અને ધાર્મિક સુધારા પણ આ પંદર વરસ રાજ્યપ્રકરણી રૂપે આપણી પાસે આપ્યા.

હવે ફરી લાગે છે કે રાજ્યપ્રકરણી સુધારા અને કાર્યક્રમો અને અર્થપ્રકરણી અને સામાજિક સુધારાના કાર્યક્રમો જુદા પડશે. આપણે દેશની હેતુકી લડતમાં જોયું કે દારૂનિષેધ જેની શુદ્ધ સામાજિક સુધારણા પણ રાજ્યપ્રકરણી નેતાઓથી આગળ ચાલતી હતી તેથી સરકાર તરફથી તેના પર દમન થયું. છેલ્લા દોઢ દસકામાં રાજ્યપ્રકરણી લડતના ખરા નેતા મહાત્માજી, પોતાને જે લડાઈની પદ્ધતિમાં શ્રદ્ધા છે તે પદ્ધતિની લડાઈ અત્યારે લોકોને મારે શકેય નથી માનતા. તેનું પરિણામ એક જ હોઈ શકે કે ફરી પાછી સામાજિક અને અર્થપ્રકરણી સુધારણા રાજ્યપ્રકરણીથી જુદી પડી આગળ ચાલે.

પણ એનો અર્થ એવો નથી કે અત્યાર સુધીની રાજ્યપ્રકરણી લડત નકામી ગઈ છે અને હવે આપણે સમાજસુધારાને જૂને મીલે ચાલવું. અત્યાર સુધીના કામ કર્યાના સર્વ સંસ્કારો, અનુભવો, શક્તિઓ, કાર્યપદ્ધતિઓ, નવા કાર્યક્રમોમાં આપોઆપ આવશે અને નવીન રીતે કાર્યકર નીવડશે.

x

x

x

અમદાવાદમાં મુંબઈની 'પ્યુપિલ્સ એન રફૂલ'ના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોએ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની 'તોતાકાહિની' વાર્તાનું નાટક ભજવ્યું. પ્રયોગ કેવો 'શુશિક્ષા'નો પ્રયોગ થયો તે વિશે શ્રોતાઓમાં રસમય અને વિવિધ પ્રકારની ચર્ચા થઈ. મતભેદનું એક કારણ એ તો હતું જ કે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી કેટલાની અપેક્ષા રાખી, તેમની પછવાડે કેટલું શીખવવાનો કેટલો શ્રમ લેવાયો છે, આ પ્રયોગનો હેતુ મૂળથી જ કેટલું સિદ્ધ કરવાનો હતો, એ સંબંધી જુદીજુદી કલ્પના હતી. પણ તે સિવાય સિદ્ધાન્તની ચર્ચા પણ થઈ હતી. શું ગુજરાતની પોતાની કળા જ નથી કે આપણે નાટકો, સંગીત અને નૃત્ય બધું પરપ્રાન્તમાંથી આણવું ? પ્રયોગનેલી સંગીતપદ્ધતિમાં નવીનતા દરતાં ખાસ વિશેષ શું છે ? આ નાટકપદ્ધતિમાં પડદા નથી પણ બીજા સંસ્કૃતિ અને સાજ પછુ એહો ખરચાળ નથી. આ નાટકપ્રયોગ મૂળ રવીન્દ્રનાથની પ્રયોગપદ્ધતિનું ફેટલે અંશે સાચું પ્રતિબિમ્બ છે એ પ્રશ્ન પણ ચર્ચાનો હતો.

આ બંધા પ્રમાણિક મતભેદો હતા. તે સર્વ છતાં એટલું તો સ્વીકારવું જોઈએ કે આપણા તખ્તા પર ભજવતાં નાટકો જોનાર વર્ગને આ નવીનતાનો પરિચય પથ્ય થશે. કવિવર રવીન્દ્રનાથના સદ્ગમ દર્શકો, અને કેળવણી જેવા શાસ્ત્રીય વિષયની પણ નાટકકારા મસ્કરી થઈ શકે છે એ દષ્ટિ જ આપણને ઘણું નવું ખતાવશે. અસખત આ બંગાળી કલાના સ્વીકારની પાછળ ગુજરાતની ગરબા ગરબીની કળાની ઉપેક્ષા હોય તો તે તેટલે અંશે આવકાર-યોગ્ય નથી. તેમજ આ પ્રયોગમાં કેટલાક નટો 'સ'નો ઉચ્ચાર 'સ' કરતા હતા તે જો બંગાળીની અસર હોય તો એટલે સુધી બંગાળીની અસર નહિ થવા દેવી જોઈએ. ગુજરાતી ઉચ્ચારો, વાક્યભાર, સર્વમાં સુધારાને અવકાશ હશે—પણ પાંનમાં તો લેખક ગણાના ઘણા ગુજરાતીઓ પણ યોગ્ય રીતે ઉચ્ચાર ને પ્રવાહી વાચન કરી શકતા નથી ત્યાં આ બાળ-વિદ્યાર્થીઓનું શું કહેવું ? પણ બંગાળી કલાને પણ અપનાવવાની, અને તેના પર પ્રભુત્વ મેળવી તેમાંથી નવી ગુજરાતી કલા ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર તો છે જ. અને એ દષ્ટિએ શ્રી વજીર, ખરી રીતે કદીએ તો થીયુન વજીર અને થીમતી વજીર, (કારણ આ શાળા એ દંપતીના સદકારથી ચાલે છે જે દાખલો આપણે અભિમાન લેવા જેવો છે) બન્નેનો પ્રયાસ અભિનંદન યોગ્ય છે.

વકીલદંપતી એક શાળા ચલાવે છે તે દાખલાથી એક એવો બીજો દાખલો હમણાં જ નોંધો તે રમરણમાં આવે છે. (કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર કે કળવણીની શિક્ષક દંપતીનો એક પદ્ધતિ એવી એક પણ બીજી બાબતમાં અહીં સરખામણી ઉદ્દિષ્ટ બીજો દાખલો નથી.) એ દાખલો તે શ્રીયુત ચંદ્રશંકર શાસ્ત્રી અને એમનાં પત્ની શ્રીમતી તારાબહેન શાસ્ત્રીના, જેઓ બન્ને ભરૂચમાં કુમારિકામંદિર ચલાવે છે. શ્રીયુત શાસ્ત્રીના પિતા ગ્રામીન હશે રહેનાર શાસ્ત્રી છે. તેમણે જાણીવું કે 'અગે બ્રાહ્મણો, અમારો વર્ણધર્મ અધ્યયન, અધ્યાપન, એટલે હું પણ આ નવા સાહસમાં બંનેની સાથે સંમત થયો.' એ પણ ધ્યાન રાખવા જેવું છે કે આ શાળામાંથી શાસ્ત્રીદંપતીને કશી આવક મળતી નથી. માત્ર શાળાસંચાલનના સામાન્ય ખર્ચ પૂરતી થોડી રી લેવામાં આવે છે. આ શાળાનું નિત્યનું શિક્ષણકામ બેવાનો મતે પ્રસંગ નથી મળ્યો, પણ આવી શાળામાં જે એક લક્ષણ સામાન્ય રીતે હોય છે તે અહીં પણ હતું—વિદ્યાર્થીનીઓને આ શાળા મારી છે એવું અભિમાન હતું, અને અનેક મહેમાનો સાથેની વર્તણૂકમાં એઓ વિવેકવાળાં અને સાચી લાગણીવાળાં હતાં. આપણા સુવાનો ગામડાંમાં કામ કરવાનું શોધે છે તેમાંથી કાઢી આવું સાદું દેખાતું કામ પણ કરવા મારે તો !

રા. વિ. પાઠક

જીગ્યાં સખિ ! સોણલાં રૂપાળાં

૧

જીગ્યાં સખિ ! સોણલાં રૂપાળાં હો નિંદરના આલમાં,
જેમ ઝગે રાતના સિતારા હો જીંડાં આકાશમાં;
ઝળકે ઝળકે રમરણ સમા,
જૂનાં જૂનાં સ્વપ્ન સમા.
એમ જીગ્યાં સોણલાં રૂપાળાં હો નિંદરના આલમાં,—
—જીગ્યાં સખિ !

૨

જેમ હસે કુસુમઠાં રસીલાં હો અરુણના ઉભાસમાં,
યૌવનના કોડ સમાં;
સ્નેહના સુહાગ સમાં,
એમ જીગ્યાં સોણલાં રૂપાળાં હો નિંદરના આલમાં—
—જીગ્યાં સખિ !

૩

જેમ લસે બીજકલા ધેનમાં હો દેસરનાં આલમાં,
આશાના બોલ એમાં;
પૂતમના કોલ એમાં,
એમ જીગ્યાં સોણલાં રૂપાળાં હો નિંદરના આલમાં—
—જીગ્યાં સખિ !

‘સુખા’.

પરગણાની વસ્તી ૧૯૩૧માં ૪૩,૮૫,૮૨૫ હતી. કેળવણી પાછળ ૧૯૩૩-૩૪માં ખર્ચવાની રકમનો આંકડો ૧૨,૭૨૭,૩૫૪ પાઉન્ડ અથવા આનંદા બાવે ગણીએ તો ૧૬,૬૫,૬૪,૭૨૯ રૂપિયા નેટલો હતો.

એટલે એનો અર્થ એ થયો કે ૪૪ લાખ માણસોની કેળવણી પાછળ લંડનની પરગણા પંચાયત લગભગ ૧૭ કરોડ રૂપિયા ખર્ચે છે અને ૨૭ કરોડ માણસોની કેળવણી પાછળ હિન્દુસ્તાનની સરકાર, લોકસભા બોર્ડો અને યુનિવર્સિટીઓ બેગાં મળીને ૧૭ કરોડ રૂપિયાથી પણ ઓછું ખર્ચ કરે છે. લંડનમાં માત્ર ૧૭ કરોડ રૂપિયા જ કેળવણી પાછળ નથી ખર્ચાતા. દાખલા તરીકે, લંડન યુનિવર્સિટીને પરગણા પંચાયત તરફથી નેટલો મદદ મળે છે તેના કરતાં વધારે નાણાં તે પોતે ખર્ચે છે. પણ જો માત્ર લંડન પરગણા પંચાયતનો ખર્ચ ગણીએ તોપણ દરવરસે માથાદીક રૂ. ૩૮ થાય.

‘મોર્ન વિયુ’]

રામાનંદ અદ્યોપાધ્યાય

(૨) રશિયામાં કેળવણી

ન્યુયોર્કના ઈન્ટરનેશનલ પબ્લીશર્સ તરફથી હમણાં ‘ધ રોટ ઓવ સોવિયેટ યુનિયન’ નામનું પુસ્તક બહાર પડ્યું છે. તેમાંથી આ વિષે નીચેની માહિતી મળે છે.

આખા સોવિયેટ રશિયામાં બધે જ પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરી દેવામાં આવી છે. ૧૯૩૦ની આખરે વસ્તીના ૬૭ ટકા લગી વંચી ગણના હતા તેને બદલે ૧૯૩૩ની આખરે ૯૦ ટકા લોકો લગી વંચી ગયે છે.

૧૯૨૯ માં શાળાપાઠશાળામાં જનારી સંખ્યા ૧૪,૩૫૮,૦૦૦ હતી તે ૧૯૩૩માં ૨૬,૪૧૬,૦૦૦ થઈ.

૧૯૨૯ માં શાળાની કેળવણીની પૂર્વની કેળવણીનો લાભ લેનાર બાળકોની સંખ્યા ૮,૩૮,૦૦૦ હતી તે ૧૯૩૩ માં ૫,૯૧૭,૦૦૦ થઈ.

૧૯૨૯ માં છાપાનો ફાલ્ગો ૧૨,૫૦૦,૦૦૦ હતો તે ૧૯૩૩ માં ૩૬,૫૦૦,૦૦૦ થયો. ‘મોર્ન વિયુ’]

(૩) પ્રેસ એક્ટની જનમકથા

લોર્ડ મોરલીને પ્રેસ એક્ટ દાખલ કરવાનું ગમતું નહોતું. પણ આરંભ વીંટી વળેલાં વિરોધી રોજાઓ આગળ ભડે ને ગમે તેવા મહાન અને જળવાન હોય તોયે એક માણસનું શું ચાહે? શહેનશાહી માંડીને નાનામાં નાના સિવિલિયન મુદ્દા બધાય હિન્દી રાષ્ટ્રીય પક્ષની માગણીઓના વિરોધી હતા. કમાન્ડર-ઇન-ચીફ માગણી કરી હતી કે જનરલન પ્રેસ એક્ટની વફર છે. આને બાદશાહે ટેકા આપ્યો હતો. પણ લોર્ડ મોરલી અને પ્રધાન મંત્રી એની વિરુદ્ધ હતા. પણ મોરલી આખરે વાઈસરોયના આગ્રહને વશ થયા. આ બધાં પાછળ રમાયેલા પ્રપંચ જાણીને સૌ કોઈને અચ્ચો ચાપ એવું છે. મિ. કિન્ડે આઈ. સી. એસ. (રિટાઈર્ડ) પોતાના નવાં પુસ્તક ‘ફોર્ટ ફોર ઈયર એ પબ્લિક સર્વન્ટ’ [સરકારી નોકરીનાં ચાલીસ વર્ષ]માં લખ્યું છે:

“સેક્રેટરી ઓવ રોટની કાઉન્સિલના વડા સમ્પ્ર સર વિલિયમ લી બોર્નર અને ઈન્ડિયા ઓફિસમાં બોલાવ્યો. પહેલાં તેણે મારી પાસે વાત તદ્દન ખાનગી રાખવાનું વચન લઈ લીધું અને પછી મને કહ્યું કે હું હમણાં હિન્દમાં પ્રેસ એક્ટ દાખલ કરવાની ગાળતમાં લોર્ડ મોરલીની સેમિટી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. મારું કામ એવું કરવા તમે છાપામાં કંઈક લખો તો મારું. ‘ઈસ્ટર્સ’માં લખો તો સૌથી મારું. લોર્ડ મોરલીને સમજ્યું.

વનાં મને ખૂબ મહેનત પડે છે. મેં મારાથી જનતું જઇ કરવાનું વચન આપ્યું. મારો એક મિત્ર વેલ્ન્ટાઇન શિરાસને યોગજ્ઞતા હતા તેની પાસે મેં પરિચયપત્ર લખાવી લીધો અને તે 'ટાઈમ્સ'ની ઓફિસમાં ગયો. શિરાસે મને સારો આવકાર આપ્યો અને હું જે લખું તેના પર વિચાર કરવા કહ્યું. મેં તેને ચાર લેખો લખી મોકલ્યા: (૧) 'કિચકવધ' ખાદિસકરુત એક રાત્રદ્રોહી નાટક; (૨) મિ. ટિગ્ગ અને દક્ષિણનાં રાત્રદ્રોહી છાપાં; (૩) ચિપ્લુખના ચિત્રપાવનો; (૪) વિન્દની પ્રાચીન રાજનીતિ. આ બધાય લેખો સ્વીકારાયા. અને પહેલા લેખના તો યુરોપની બધીય લાપાઓમાં અનુવાદ સુદાં થયા. બીજા અને ત્રીજા લેખ ઉપર તંત્રીએ નોંધ લખી. મારા લેખોને લીધે જે અકચાર પેદા થઈ તેને પરિણામે વેલ્ન્ટાઇન શિરાસને હિન્દુસ્તાન મોકલવામાં આવ્યા. આમાંથી 'ઈન્ડિયન અનરેસ્ટ' પુસ્તક જન્મ્યું, અને તેને પરિણામે ટિગ્ગે શિરાસ, ટાઈમ્સ અને મેકમિલન કંપની ઉપર બદનકીનો દાવો માંડ્યો.

સર વિલિયમ હી લોનર અને હું ખૂબ જ રણા. લોર્ડ મોરલીએ આ લેખો કાણે લખ્યા છે એ જાણવા આકાશપાતાળ એક કર્યા. વેલ્ન્ટાઇન શિરાસે એ લખ્યા એવું પોને માને છે એમ બતાવવાનો દોષ કરી એમણે તેને ધન્યવાદ આપવા પત્ર લખ્યો. શિરાસ પણ માયાનો મગ્યો. તેણે પણ તે ધન્યવાદ સ્વીકારી લીધો અને લખ્યું કે તમને એ લેખો ગમ્યા તપ્પી મને ખૂબ આનંદ થયો છે. ત્યાર પછી થોડા જ દિવસોમાં લોર્ડ મોરલીએ પ્રેસ અંદરને મંજૂરી આપી. "

'ઈન્ડિયન રિવ્યુ']

(૪) બાળકોના હક્ક

કેટલાય આગળ વધેલા દેશોએ જાહેર કાયદા કે બાળકોને કેટલાક જન્મસિદ્ધ હક્કો મળવા જોઈએ. આ ઉપરથી લીગ ઓફ નેશન્સ તરફથી બાળકોના હક્કોનું જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. તેમાંના થોડા હક્કો નીચે ઉનાયાં છે:

(૧) બાળક પોતાનો બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધી શકે એટલાં સાધન એને મળવાં જોઈએ.

(૨) બાળકોમાં જે બુદ્ધિ હોય તેમને એવાક મળવો જોઈએ, માતાં હોય તેમની માવજત થવી જોઈએ, પાછળ પડી ગયાં હોય તેમને મદદ મળવી જોઈએ, પતિત હોય તેમનો ઉદ્ધાર થવા જોઈએ. નિરાધાર અને અનાથને આશ્રય અને સદાય મળવાં જોઈએ.

(૩) આસ્તતા સમયમાં બાળકને પહેલી વાર મળવી જોઈએ.

(૪) બાળક પોને સુન્દરતા કમાઈ શકે એવું કરવું જોઈએ. અને એનો કાર્ષ ગેરલાભ ન ઉઠારી ગય એ જાણત ખૂબ કાળજી રાખવી જોઈએ.

(૫) બાળકને જે રીતે ઉછેરવું જોઈએ કે પોતાની રાક્ષિતો ઉપયોગ માનવબંધુઓની સેવામાં કરવાનો છે એવું એને જાન થાય.

'મોર્ન રિવ્યુ']

(૫) " મુસલમાનોને હિન્દમાં રહેવાનો હક્ક નથી "

મથાળું વાંચી સૌને કુરુદ્ધ થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ મુસલમાનોના કેઈ કદરે વિરોધીના આવેશજનકા ઉદ્ધાર દર્શ એમ સૌને થશે, પણ ના; આ તો અલીગઢ મુસ્લીમ યુનિવર્સિટીની વિદ્યાર્થી સભાએ અર્થા કરીને પસાર કરેલા કરાવના રાજ્જો છે. એ કરાવ નીચે પ્રમાણે છે:

“આ સભાનો એવો અભિપ્રાય છે કે મુસલમાનોને હવે હિંદમાં રહેવાનો કશો જ હક્ક નથી.”

આ સભામાં યુક્ત પ્રાંતના આગેવાન જમીનદારો ઉપરાંત છત્રીના નવાજસાહેબ અને ખાનખાદાદુર ઘેરવાણી પણ હાજર હતા અને તેમણે પણ ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો.

કરાવની તરફેણ કરનારાઓએ જણાવ્યું હતું કે મુસલમાનોમાં સાચી અને ઊંડી દેશભક્તિનો અભાવ છે. સરકારનાં રમકડાં બની પ્રધાનપદ લેવું એમાં અને સાચી દેશસેવામાં આસમાનજમીનનો ફેર છે. વળી મુસલમાન પ્રધાનના અમલ દરમ્યાન જ દેશસેવા કરનાર અનેક ઓપુરુષોને જુદામો મહન કરવા પડ્યા હતા.

કરાવનો વિરોધ કરતાં છત્રીના નવાજે જણાવ્યું કે મુસલમાન ધર્મ વધુમાં વધુ સમાજવાદી ધર્મ છે.

તરફેણ કરનારાઓએ કહ્યું હતું કે ધર્મમાં પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતો જ્યાં સુધી આચારમાં ન મુકાયે, ત્યાં સુધી મુસલમાનો લોકસમૂહમાં જીવીને તેમની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન ન કરે, ત્યાં સુધી તેમને મુસલમાન કહેવાડવાનો પણ હક્ક નથી.

કરાવ બહુમતે પસાર થયો હતો.

‘દી પ્રેસ જર્નલ’માંથી]

(૬) હિંદુસ્તની સગ્ર સંબંધી દશ આજ્ઞાઓ

જર્મનીમાં હમણાં વસ્તી વધારવાની જરૂર છે એટલે લોકોને પરણવાનો ખૂબ આગ્રહ કરવામાં આવે છે. પુરુષો બહુપત્ની કરે તો તેને પણ ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. લગ્ન સંબંધી હિંદુસ્ત દશ આજ્ઞાઓ બહાર પાડી છે તે નીચે આપી છે:

૧. વાદ રાખો કે તમે જર્મન છો.
૨. જો તમારામાં તમારા પૂર્વજોનું લોકી હશે તો તમે કુવારા નહિ રહેશો.
૩. તમારા શરીરને પવિત્ર રાખો. સ્ત્રીક સુખ તમારા સ્વાસ્થ્યનો હમોશને માટે નાશ કરી નાખશે, અને તમારી અને તમારાં બાળકોની ઉપર શાપ અર્પિતે કીતરશે.
૪. તમારો આત્માને પવિત્ર રાખો.
૫. જર્મન તરીકે તમે તમારો સાથી પણ શુદ્ધ જર્મન જ રોકો.
૬. કોઈ પણ નિર્ણય કરના પહેલાં તમારા સાથીના પૂર્વજો સંજયે પૂછપરછ કરો.
૭. બાલ સુંદરતા માટે સ્વાસ્થ્ય ખૂબ મહત્વની વસ્તુ છે. એટલે તમારી પોતાની અને તમારા સાથીની ડાકટરી તપાસ થાય એવો આગ્રહ રાખો.
૮. કેવળ પ્રેમને કારણે જ લગ્ન કરો. પેસાનું મહત્વ રચાયો નથી, અને એના વડે રચાયો સુખ પણ મળી શકતું નથી. સ્ત્રીક કામુદનાનો કેદ એ પ્રેમ નથી.
૯. પોતાને માટે રમતનો ભેરુ ન પસંદ કરશો પણ જીવનસાથી—દોમરક—પસંદ કરજો. ઉમરમાં જાઓ કેર હોય છે તો લગ્નજીવન ભયંકર બની જાય છે.
૧૦. તમારે વધુમાં વધુ સંતાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(૭) ‘હિન્દુ’ની વ્યુત્પત્તિ

સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે ‘હિન્દુ’ શબ્દ મૂળ દારૂની છે અને તેનો અર્થ ‘દારૂ’ થાય છે. પણ વિખ્યાત ચીની મુસાફર યુઆન ચાંગે પોતાના હિન્દના પ્રવાસની નોંધમાં ‘હિન્દુ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપેલી છે તે જુદી જ છે. તે લખે છે:

“ માનવોનું જીવન કાળી ધોર રાત્રિ સમાન છે. જો પ્રભાતનો રમેવાળ ન હોત તો માનવજીવન સૂર્ય આથમ્યા પછીની તારાભરી રાત્રિ જેવું બની જાત. રાત્રિને તારાનો પ્રકાશ મળે છે ખરો, પણ તે કંઈ નિર્મળ ચંદ્રની તોલે ન આવે. અને છુદ્ડપી દિવાકર આથમી ગયા પછી ચંદ્રની પેટ પ્રકાશ રેલાવવા, હિન્દમાં લોકોને જોષ દેવા અને નિયમ વર્તોવત્તા માટે ચંદ્રની હારમાળા આજુ રણા કરી છે. આ જ કારણે એ દેશને ‘ચીન્-તુ’ [ચિન્-ટુ] કહેવામાં આવે છે.

યુઆન ર્વોંગ પછીનો એક લેખક આ નામ (તિયેન-ચુ-ચંદ્ર)ની પ્રમજૂતી આપતાં લખે છે કે રાત્રિના સમયે પ્રકાશતા બીજા તારાઓમાં ચંદ્ર જેવો શ્રેષ્ઠ અને મહાન છે તેવો જ આ દેશ દુનિયાના બીજા દેશોમાં શ્રેષ્ઠ અને મહાન છે એટલે જ એને ‘હિન્-ટુ’ [હિન્-ટુ] કહેવામાં આવે છે.

‘મોર્ન ડિયુ’]

શ્રી વિ. કેકીની

(૮) સૂર્યમાળાનો નવો મણકો

સૂર્યમાળાનો નવામાં નવો મણકો પુરો.

એ પૃથ્વીના કદના જેટલો લાગ જેવડો છે.

એ પૃથ્વીથી આસરે ૩,૭૫૩,૬૦૦,૦૦૦ માઈલ દૂર છે.

એની આસપાસ વાયુમંડળ છે નહિ. એટલે એના પર જીવસૃષ્ટિ ટકા શકે એમ નથી.

સરજની આસપાસ ફરી રહેતાં એ ૨૪૮૬ વરસ લે છે.

૧૯૮૬ ના મુદ્દેખરની ૩૦ મી તારીખે એ પૃથ્વીની વધુમાં વધુ નજીક આવશે.

૧૯૬૮ માં પુરેનસની એટલે ગમે પાસે ચર્ચિતે જવાનો છે, કે એ બંને એકબીજા ઉપર આકર્ષણ કરી શકે, એટલે તે વખતે ખગોળશાસ્ત્રીઓને એના કદ વગેરે વિશે વિશેષ ખ્યાલ આવી શકે. એમ હોવાથી તે વખતે એનું ખાસ નિરીક્ષણ કરવાનું નક્કી થયું છે.

પુરોને શોધાવાને ચાર વરસ થયાં છે. ત્યારથી આજ સુધીમાં એને વિશે આટલી સફીક્ત જાણવામાં આવી છે. હાર્વર્ડની વેધશાળાના આચાર્ય શ્રી. કેમ્પબેલે આ વિગતો પ્રસિદ્ધ કરી છે.

ફ્લેગરડાઈ, એરિઝનમાં આવેલી લોવેલ વેધશાળાએ જ્યારે પુરોની શોધ કરી ત્યારે એવી ગણતરી કહવામાં આવી હતી કે એનું કદ પૃથ્વી કરતાં જરા મોટું છે, એ પૃથ્વીથી સાઘ ચાર અજગ માઈલ દૂર છે, અને સૂર્યની આસપાસ ફરવામાં એને ૩૩૦ થી વધુ વરસ લાગશે.

હાર્વર્ડના અને દુનિયાના બીજા વેધશાસ્ત્રીઓ એને વિશેની માહિતી બેગી કરવા મથી રહ્યા હતા. છેલ્લાં ત્રણ હજાર વરસમાં શોધાયેલો આ ત્રીજો મદ છે.

શ્રી. કેમ્પબેલને કોઈકે પૂછ્યું કે “૧૯૬૮ કે ૧૯૮૬ સુધી રાહ જોતાં કદાચ તમને વેધશાસ્ત્રીઓને કંટાળો આવ્યો તો પછી એને વિશે જાણવાનો કોઈ બીજો ઉપાય છે ?”

“હા. જો પુરોનો કોઈ ઉપમદ મળી આવે તો ખૂબ મગ પડે. પછી એને એને વિશેની ગણતરીનો ટાળો મેળવવા સક્તિરાળી ચર્ચાએ. આજે તો પુરેનસ જ એની પાસેમાં પાસેનો મદ છે એટલે અમારી ગણતરી કસતી હોય તો પુરેનસની ગતિ ઉપરથી જ એ કરવું પડે.

‘પીપ્પ’]

પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષણપદ્ધતિઓ : પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક :—
 લેખક : ગિજુભાઈ. પ્રકાશક : ગોપાળરાવ ગમનન વિદ્યાંસ. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર,
 ભાવનગર. કિંમત (અનુક્રમે) આઠ આના: દસ આના.

પહેલા પુસ્તકમાં પશ્ચિમમાં વિકાસ પામેલી અને ત્યાંના શિક્ષણશાસ્ત્રે નિરૂપેલી પદ્ધતિઓની ટૂંકી પણ સ્પષ્ટ સ્પરેખા દાખલા સાથે સાદા શબ્દોમાં આપેલી છે. તે ઉપરાંત આપણા દેશમાં પરંપરાથી ચાલતી આવતી વર્ગપદ્ધતિ, ઉચ્ચતાપદ્ધતિ વગેરેનું પણ વર્ણન કર્યું છે. લેખકે અને ત્યાંસુધી તટસ્થ ભાવે બધીનું વર્ણન કરેલું છે. જોકે તેની તુલના કરી પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય પણ આપેલો છે. તેમના બધા અભિપ્રાયો સાથે બધા મળતા ન થઈ શકે પણ તેમના અભિપ્રાયો મનનયોગ્ય તો છે જ. આટલા નાના પુસ્તકમાં તેમણે બહુ સ્પષ્ટ રીતે વિવેચન કરેલું છે. બીજું પુસ્તક હાલના પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકને ઉત્સાહ પ્રેરનાર વ્યાખ્યાનો રૂપ છે.

હાલતાં ચાલતાં :— લેખક પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત દસ આના.

સારો શિક્ષક એવીસે ય ઠસાક શિક્ષક છે. અહીં લેખકે પોતાના વર્ગના જ અનુભવો નહિ, પણ જીવનના ગમે તે સમયના અનુભવોમાંથી જે કંઈ વિચારપૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ, બાળકોના શિક્ષણની દૃષ્ટિએ, કહેવા જેવું લાગ્યું તે કહેલું છે. તે એક રીતે પૃથક્કરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિવાળા બાળશિક્ષકની નોંધપોથી જેવું છે. બાળકોના સ્વભાવ, તેની રુચિ, તેની વિકૃતિ વગેરે સંબંધી, તેમજ શિક્ષકે બાળકો તરફ રાખવાની વૃત્તિ, વગેરે સંબંધી આમાંથી ધણું જાણવાનું મળશે. અમને ખાસ કરીને તેમની બાળકોને વાર્તા કહેવાની પદ્ધતિ આકર્ષક લાગી છે. શિક્ષકોએ અને માળાપોએ આ ખાસ વાંચવા જેવી ચોપડી છે.

શાંત પૂજોમાં :— લેખક : ગિજુભાઈ. પ્રકાશક : ગોપાળરાવ ગમનન વિદ્યાંસ. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર. છ આના.

આ નાના પુસ્તકમાં શ્રી ગિજુભાઈએ, આપણે જેને કાવ્યમય ગદ્ય કહીએ તેવી શૈલીમાં પોતાનો અનુભવ મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં તેમના અનુભવનો સાર અને અનુભવથી બિપજતી શ્રદ્ધા નાનાં નાનાં ગદ્યમુક્તકો રૂપે આવે છે. લેખકનો અનુભવ સાચો છે અને તેથી તેમનાં વાક્યો અસરકારક નીવડે છે. શ્રી ગિજુભાઈ શિક્ષક છે અને ઘણા મોટાં વર્ગ ઉપર તેમની શૈલીની અસર છે એટલે સાથે સાથે એતવણી આપવી જોઈએ કે આ શૈલીની સફળતા અનુભવ અને લાપાની ભવ્યતા ઉપર, શબ્દોની સચોટતા ઉપર છે. દીર્ઘસૂત્રતા, ગૌરવયુક્ત ભાષાનો સ્વાંગ પહેરી પેરી જતાં પ્રાકૃત સત્યો, અને એક જ પ્રકારની વાચાલતા આ શૈલીને બિપદસતીય બનાવે છે. સત્યનું પાકું સ્પષ્ટ અને એ લેખકને મારે શુદ્ધ સ્વરૂપ દેખાયા પછી જ આ શૈલીનો આશ્રય લેવો જોઈએ.

સ્વામી :— અનુવાદક : રમણલાલ પી. સોની. પ્રકાશક : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,
અમદાવાદ. દિંમત ૧-૪-૦

શરદ્બાહુતી પાંચ વાર્તાઓ આ સંગ્રહ છે જે કે વાર્તાઓના કદમાં ઘણા ફેર છે
છતાં બધી ટૂંકી વાર્તા જ ગણાય તેવી છે. શરદ્બાહુતી વાર્તાના રસમતે આ વાર્તામાં
પણ નૈયમ રસ મળશે. તેમાં પહેલી 'સ્વામી' તેના અપૂર્વ વસ્તુને લીધે અને નાયકના
ઉદાર ભવ્ય સ્વભાવને લીધે સૌથી સારી લાગશે. તે ઉપરાંત શરદ્બાહુતી નવા જમાનાની
સ્ત્રીની દૃષ્ટિના અહીં જુદા રૂપે ભૂત થાય છે—'ધૂળમાં રતન'ની વાર્તામાં—એક નર્તકીને રૂપે,
અને તેમાં પણ આપણે તેનું સ્ત્રીત્વ અને તેના પ્રેમની સન્માર્ષ જુદા રૂપે જોઈએ છીએ.
ટૂંકમાં, આ સંગ્રહ પણ શરદ્બાહુતી બીજી વાર્તાઓની જેમ લોકપ્રિય થશે.

એરફની સાગર કથાઓ :— અંપાદક : મુણ્દતરામ આચાર્ય, પ્રકાશક : રામુ પરમાનન્દ
દક્ષર, સ્વામીન મુદ્રણાલય, રાણપુર. દિંમત ચાર આના.

કાકિયાવાડની પ્રગ્ન જૂના સમયથી દરિયાઈ વેપાર અને સુસાફરી બેઠકારી છે; જે
કે આ નાના પુરતકમાં આપેલ વાર્તાઓ બહુ જૂની નથી. આ વાર્તાનું વસ્તુ ઝાંખું ઝાંખું
પણ ઇતિહાસનાં પુરતકમાંથી અને માત્રી શકાય એવી લોકાની વાર્તામાંથી મળેલું હોવાથી
વાર્તાલેખકે પોતાને માત્ર સંપાદક જ કહેલ છે. પણ લેખકની લાક્ષણિકતા તેમની વાર્તામાં
જણાઈ આવે છે. તેમને સૌથી સાદસ નિઃસંકાય મનનો આવેશ અને વ્યક્તિતા કે સંઘનાં
વેગીત્રાં કાર્યોનું વર્ણન કરવાની હથોડી આવી ગઈ છે અને તેથી, તેમની વાર્તામાં સાદસનો
અને તેના પ્રકટીકરણનો પ્રકાર એક જ હોવા છતાં, તેમની વાર્તામાં રસ આવે છે. અમે
દૃષ્ટીએ છીએ કે હજી ઇતિહાસનો વધારે ઊંડો અને વિગતવાર અભ્યાસ કરી તેઓ
ઐતિહાસિક લાંબીટૂંકી નવલકથા લખવામાં હાથ અજમાવે.

પદ્મવનિ :—કતા : ભવાનીશંકર વ્યાસ; પ્રકાશક : ભર્મિ પ્રકાશન મંદિર. કરાચી.

લેખકે પોતાના નામથી કે 'અતિથિ' કે 'નીલકંઠ'નાં તખલ્લુસોથી બહાર પારેલી
૧૧ વાર્તાઓ આ સંગ્રહ છે. કતાનો આ પહેલો જ સંગ્રહ છે છતાં તેમાં તેમણે પોતાની શૈલી
હસ્તગત કરી લીધેલી જણાય છે. તેમની ભાષા પ્રવાહી અને સરલ છે, જે કે કાઈ કાઈ
જગ્યાએ વધારે ધરમધુ ભાષા વાપરી શક્યા હોત તો વધારે સારું. આ સંગ્રહમાં તેમના
પ્રિય વિષયો અને વિચારો જણાઈ આવે છે. જુવાન માનસને આકર્ષિતો ગામડું અને તેના
લોકો તરફનો પક્ષપાત, માણસની ખુદ્ગાર્થ, પુરુષની સ્ત્રી તરફની બેવકાઈ વગેરે તેમના
પ્રિય વિષયો જણાય છે. તેમનાં વર્ણનો આકર્ષક છે, અને આબેહુલ કરવાનો તેમણે સારો
પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ આ પ્રથમ દરેન આપતા લેખકને આ બધા ગુણોનાં અવરથાનો
જણાવવાની જરૂર જણાય છે. આવી વાર્તામાં ઘણી વાર વર્ણન જ વાર્તાને ખાઈ જાય છે
અને વાર્તા માત્ર વર્ણનને અવકાશ આપના મિત્ર જેવી થઈ રહે છે. ઘણી વાર માણસની
ખુદ્ગાર્થ બનાવવામાં કાઈ ખાસ રહસ્ય આવતું નથી. ઘણી વાર વાર્તામાં અમુક પરિણામ
લાવવા જતાં કાર્યકારણની સાંકળ સંબંધિનતામાં અત્યંત તકલાદી બની જાય છે. કતાને
જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રો ખેડવાનો ઉમેશ છે, તો તેમાં તેઓ આ અવરથાનોથી તરીને સફળતા
મેળવે એમ અમે દૃષ્ટીએ છીએ.

પત્રપુષ્પ:—લેખક: બળવંત ગૌ. સંઘવી. પ્રકાશક: લક્ષ્મીપ્રસાદ એ. વોરા. ખી. એ. એલએલ. ખી. સાંઢી શેરી અમદાવાદ. મૂલ્ય નવ આના.

આને લેખકે પોતે નવલિકા, કથની અને દંતકથાનો સંગ્રહ કહેલો છે. અર્થાત્ આ બધાં સર્જનો વાર્તાની કાટિએ પહોંચ્યાં નથી. ઘણાં સર્જનો માત્ર ચિત્ર જેવાં થઈ અટકી પડ્યાં છે. લેખકની ભાંયા પણ હજી પૂરી ઘડાઈ નથી. ‘આમુખ’માં શ્રી નવલરામે કહેલું છે તે પ્રમાણે હજી વસ્તુને કલાનું સ્વરૂપ આપવાની ધારી સિદ્ધ થઈ નથી. પણ એ સંઘર્ષ અમસાધ્ય છે. કર્તાને અનુભવમાંથી વસ્તુની પસંદગી કરવાની દૃષ્ટિ છે, રસની વિવિધતા સાધવા તરફ ધ્યાન છે, અને વસ્તુનો સ્પર્શ કરીને જ તેને લેવા ઇચ્છે છે એ ગુણોથી પ્રયત્ને તેઓ સારી વાર્તા ધરી શકે એ સંભવિત છે. તે સાથે અમારે કહેવું નોંધવું કે ઉપદેશ આપવાનો આગ્રહ કે અક્ષરો વ્તણ કરીને તે તરફ ધ્યાન ખેંચવાની યુક્તિ વાર્તા-કલામાં અસ્થાને છે. તેમ જ વાર્તાનું વસ્તુ પણ સ્વતંત્ર જ વિકસાવવા—અન્ય લેખકમાંથી લઈ તેને પ્રયોજવાના પ્રલોભનમાં ન પડવા—અમે લજામણુ કરીએ છીએ. છેલ્લી વાર્તા ‘સુવર્ણ યુગનો ચક્રવર્તી’ આ સંગ્રહની બીજી વાર્તા કરતાં જુદા પ્રકારની છે. લેખકે ઐતિહાસિક વસ્તુની વાર્તા રચતાં પરંપરાથી આવતા વસ્તુના સત્યાસત્યની પરીક્ષા કરવી નોંધતી હતી—ખાસ કરીને આપણા ઇતિહાસના શેખરભૂત અશોક જેવા સમ્રાટ વિશે લખતાં. લેખકને અમે સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

ગીતા-ધર્મ-વ્યાખ્યાન મહાસા:—લેખક અને પ્રકાશક: ગણપતિશંકર જયશંકર શાસ્ત્રી. ગીતા ધર્મચર્ચા મંડળ, વડાલી (ધંડર રાજ્ય). વ્યવસ્થાપક: માધુલાઈ રેવાજી વર્મા. ક્ષીરસ્તેશ્વર-આયર્કાઈ, વડાલી. ખાર પુષ્પોનું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ છટક નકલના ૦-૧-૬ ગીતા ઉપરનાં વ્યાખ્યાનો છે. તેમાં અનેક પ્રમાણે આપી વક્તવ્ય પ્રતિપાદિત કરેલું છે. લેખકનો પક્ષપાત કમંચોગ તરફ સ્પષ્ટ રીતે છે તે આવકાર યોગ્ય છે. નિઝામુએને ઉપયોગી છે.

સાહિત્યકાર:—વર્ષ ૧ હું: અંક ૧ લો. શરદ અંક. સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૪. પ્રકાશક: સાહિત્યસભા તરફથી પ્રો. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી એમ. એ. એલએલ. ખી. પ્રમુખ, વડોદરા સાહિત્ય સભા. વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૩. બહારગામ માટે રૂ. ૩-૧૨-૦ છટક નકલ ખાર આના. પરદેશ માટે ૬ શિલિંગ.

વડોદરાસાહિત્યસભા તરફથી. પ્રગટ થતા આ માસિકને અમે આવકાર આપીએ છીએ. આનો ઉદ્દેશ નીચેના શબ્દોમાં જણાશે:

“બનશે તેટલું મધુર વાચન પૂરું પાડવા અમે પ્રયત્ન કરીશું, પણ મધુર સાહિત્યના કરતાં શિષ્ટ સાહિત્યને અમે વધારે પસંદ કરીશું, ને લેખકોની પસંદગી વખતે આનંદ આપે છતાં શિષ્ટતાથી વિમુખ કરાવે એવા લેખોને અમે તિલાંજલિ આપીશું. અમારા વાચકોને ગમશે શું તે પર અમે નજર રાખીશું ખરા પણ માત્ર ગમે તેવું જ છાપવું એ અમે અમારો ઉદ્દેશ રાખી શકીશું નહિ. રસિકતા અમને પ્રિય છે, પણ રસિકતા ખેડતા અહિતકર સાહિત્ય કરતાં અદસિક હિતકર સાહિત્યને અમે વધારે પસંદ કરીશું...”

આ ઉદ્દેશોમાં રહી કામ કરતા આ સામાયિકને અમે સફળતા ઇચ્છીએ છીએ અને તેને ઉત્તેજન મળશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

રૈજનીશી

૨૬-૯-૩૪ : નવખાનમાં તોફાન, તેથી રૂ. ૩ લાખની ગાંસડીઓનો નાશ અને ૨૩૦૫ મરણ પામ્યા તથા ૭૮૭૭ ધાયલ થયા.

૩૦-૯-૩૪ : લોખંડીમાં 'રૈરાની' પત્ર મંગાવનારને રૂ. ૫૦૦ દંડ અને ૬ મહિનાની દેહની સજા થશે એવાં બહાર પડેલાં જાહેરાતામાં.

૧-૧૦-૩૪ : અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રપતિ સરદાર વલ્લભભાઈનું આજમન. તેમનો જાહેર સત્કાર, તેમના હાથે યથેચ્છી 'વનવંદનની' ક્રિયા, "હરત હજી બધ પડી નથી," એવી સરદારની હાકલ; ન્યાયતંત્રમાં સીઓની સમક્ષ સરદારનું પ્રવચન—દેશ અપંગ છે, માત્ર તે પુરુષના પગે ચાલે છે એવો તેમણે કહેલો સૂત્ર; ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિમાં કાર્યકરો સાથે સરદારની મંત્રણા; અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહાનનો સરદારને પાછો સોંપેલો કળતો; જનારસમાં સમાજવાદીઓની પરિપદે ૬ કલાકની ચર્ચાને અને મહાસભાના વક્તવ્ય સામે રોષ દર્શાવતા પસાર કરેલા કરાવો.

૨-૧૦-૩૪ : વાંકાનેરનરેશો ખાદી મારે આપેલા રૂ. ૧૦૦૦; મુંબઈ-કલકત્તામાં ઉચ્ચવાયેલી ગાંધી ન્યાયતી; અમદાવાદમાં સરદાર વલ્લભભાઈએ હરિજન આશ્રમની લીધેલી મુલાકાત; વિદ્યાપીઠના વહીવટ વિષે સંચાલકો સાથે તેમને યથેચ્છી ચર્ચા; કલકત્તામાં શ્રી. નેહી સેન ગુપ્તાના પ્રમુખપદે વિદ્યાર્થીઓની સભામાં 'સરહદના ગાંધી'ને આપવામાં આવેલું માનપત્ર.

૩-૧૦-૩૪ : પં. નવાહરલાલ નેહરુએ શ્રી કમલા નેહરુની લીધેલી મુલાકાત; અમદાવાદમાં ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની સભામાં સરદાર વલ્લભભાઈનું હૃદયોધન; મહાસભાની તેમણે સ્પષ્ટ કરેલી પરિસ્થિતિ; મહાસભાના બંધારણમાં થનારા ફેરફારોની તેમણે ફરેલી આત્રાદી; અમદાવાદના શહેરીઓની જાહેર સભામાં તેમણે ગુજરાતની ફરજ સ્પષ્ટ કરેલું કરેલું નિવેદન; મુંબઈ તરફ તેમની રવાનગી. વરોદના રાજ્યમાં શેમાડા ગામ પાસે એક જ્વાળામુખી પુંખવાતો હોવાની જાહેર આવેલી હકીકત; ગાંધેની મ્યુનિસિપાલિટીએ દિંદી વજર સાથે રૂ. ૧૦,૦૦૦ની રકમ મેળવવા સંબંધમાં મારેલો દાવો; દિંદમાં રીઝર્વ બેંકની સ્થાપના વિષે દિંદી સરકારે જાહેર પાડેલી જાહેરાત; કોમરો કેસના હલતાલ ઉપર ગયેલા ફરીઓ વિષે સંયુક્ત પ્રાંતના ચલમંત્રીએ જાહેર પાડેલું નિવેદન; નરિયાદમાં શ્રી સંકરાચાર્યના પ્રમુખપદે મળેલી મુંબઈ પ્રાંતિક વર્ણાશ્રમ સ્વચાલ્ય સંઘની પ્રથમ બેઠક.

૪-૧૦-૩૪ : ગાંધીજીના નિવેદન વિષે ગુજરાત મહાસભા સમાજવાદી પક્ષ તરફથી જાહેર પડેલું ઇખાંતેશું નિવેદન; દિંદી સરકારની પુનઃચ્ચનાને અંગે અમદાવાદના રીઝર્વ સંબંધમાં જાહેર પડેલી સરકારી યાદી; કલકત્તામાં શહેરીઓ તરફથી ખાલ અબ્દુલ ગફારખાનને મળેલું માનપત્ર; મુંબઈમાં શ્રી. નયાહદના પ્રમુખપદે મળેલી સભામાં શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ ગાંધીજી સાથે કરેલી દીકા; મિરજમાં મળેલી કોલકત્તરિવેની પરિવહમાં સ્વેન-પત્રના ઇરાવ વિષે મળેલી ધમાલ.

- ૫-૧૦-૩૪ : સ્પેનમાં નવા પ્રધાનમંત્રીમાં ત્રણ કેયોલિડાની નિમણૂક સામે વિરોધ તરીકે સમાજ-વાદી ટ્રેડ યુનિયનો તરફથી નહેર ચયેલી સમાજ્ય હરતાલ—માર્ટિનમાં હુલ્લટ; ડો. અન્સારી પાછા હિંદમાં—રાજકીય પરિસ્થિતિ વિષે તેમણે દર્શાવેલો અભિપ્રાય; સરદાર વલ્લભભાઈના હાથે મુંબઈમાં ખુલ્લી મુકાયેલી સર્વ વર્ગો માંટિ રેસ્ટોરાં; મુંબઈમાં સ્વયંસેવિકા દળનાં શ્રી પેરીનબહેન કેપ્ટન તથા ૧૦૦ દેશસેવિકાઓએ આપેલાં રાજીનામાં; દિલ્હીના મ્યુ. કમિશનર લાલ મદનમોહનલાલની તેમના હપ્તે બળવવામાં આવેલી ૨૮૦૦ રૂપિયાની બે ડીઝીઓના કારણે થયેલી ધરપકડ તથા બમીન હપ્તે થયેલો ૬૨૬કરો; સ્પેનના હુલ્લટમાં ૩૧નાં મરણ થયાની તથા ૪૧ થાયેલ થયાની બહાર આવેલી હકીકત.
- ૬-૧૦-૩૪ : મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સામેનો પાછો ખેતી લીધેલો પ્રતિબંધ; સ્પેન અને કેટેલોનિયા વચ્ચે ખૂનખાર જંગ—આખા સ્પેનમાં હરકરી કાયદાની નહેરસત; દીનબન્ધુ સી. એફ. એન્ડ્રૂઝ વિલાયતના પયે; સ્પેનમાં સંખ્યાબંધ સમાજવાદીઓની ધરપકડ—મકનો તથા દેવળો લગભગીમૂત.
- ૭-૧૦-૩૪ : શ્રી. ભૂલાભાઈ દેસાઈની ચૂંટણીના સંબંધમાં કામ કરનારાઓની તપાસ રાખવા માટે બરતનની પોલીસને મળેલા હુકમો.
- ૮-૧૦-૩૪ : અલ્લાહાબાદમાં માંદગીને બિછાને પરેલાં શ્રી કમળા નેહરુની મુલાકાત પં. જ્વાહરલાલે લીધી; શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે મુલાકાત દરમિયાન ગાંધીજી મહાસત્તામાંથી નિવૃત્ત થશે તેો આશ્વસન મળે પડશે એવો દર્શાવેલો અભિપ્રાય.
- ૯-૧૦-૩૪ : યુગેસ્લોવિયાના રાજ્ય એલેક્ઝાંદર ક્રાંસમાં ગોળીબારથી હાર; સ્પેનનું નળેલા બળવા સંબંધમાં ચૂલમંત્રીનું નિવેદન; ગોળીબારથી થાયેલ થયેલા ક્રાંસના વિદેશખાતાના પ્રધાન મો. બાર્થોનું મરણ; માણવીવના મુલતાન મહમુદ રામસુદીન હસકંદરને પદભ્રષ્ટ કર્યા સંબંધીનું તેના વડા પ્રધાનનું નિવેદન.
- ૧૦-૧૦-૩૪ : તબિયતના કારણે શ્રી કમલા નેહરુની અલ્લાહાબાદમાંથી ભોવાલી તરફ રવાનાગી; ક્રાંસના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન મો. બાર્થોના મરણથી તેમની જગ્યાએ મો. હુમરોએ કામચલાઉ સંભાળેલો હોદ્દો; યુગેસ્લોવિયાની રાજગાદી રાજકુમાર પીટરને આપવાનો વિધિપુરઃસરનો બહાર પરેલો ટર્કેશ; સંયુક્ત પ્રાંતોમાં વડી ધારાસભાની ચૂંટણી માટેના નિમણૂકપત્રો તપાસવાના દિવસે ચાલીમાં પં. મદનમોહન માણવીયાનું નામ ન દેખાતાં તેમના નિમ-ણૂકપત્ર સામે કચેકરે લીધેલો વાંચો.
- ૧૧-૧૦-૩૪ : વડી ધારાસભાની આગામી ચૂંટણી પરત્વેનું ગોરખપુર-બિનમુસ્લિમ વિભાગ તરફનું પં. કૃષ્ણકાંત માણવીયાનું નિમણૂકપત્ર નામંજૂર થયું—અલ્લાહાબાદના જજો એનિસ્ટ્રેટ પં. મદનમોહન માણવીયાનું નિમણૂકપત્ર ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યું; વડી ધારાસભાની ચૂંટણી માટેની ઉમેદવારી શ્રી. નરીમાને પાછી ખેંચી લીધી તથા તેમની જગ્યાએ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ ઉમેદવારી નોંધાવી; મુંબઈની ચોપાટીની રેતી હપ્તે લોકમાન્ય તિલકનું ફક્તલાઈટ બાવળું મુકવાની દરખાસ્ત કેપિરેશને હરાવી લીધી; અમદાવાદમાં શ્રી. ભૂલાભાઈનું આગમન—વડી ધારાસભાની આગામી ચૂંટણી વિષે તેમણે આપેલું નહેર. બાયણ—અમદાવાદના અને જહાના કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે તેમનું પ્રવચન—“ વડી ધારાસભાની આગામી ચૂંટણીમાં મહાસભા પક્ષની પ્રજાની શ્રદ્ધાનું માપ નીકળશે ” એવો તેમણે કહ્યો સર; ક્રાંસમાં આંતરપ્રદેશના પ્રધાન મો. આલ્બર્ટ સેરેટ આપેલું રાજીનામું.

- ૧૨-૧૦-૩૪ : નરિયાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ શ્રી. બ્રહ્માનાઈ દેસાઈને આપેલું માનપત્ર. ૬
- ૧૩-૧૦-૩૪ : જરૂરમાં વડી ધારાસભાની આગામી ચૂંટણી વિષે શ્રી. બ્રહ્માનાઈ દેસાઈનું બાવળ સંસ્થાના નવા પ્રધાનમંડળની યચેસી નિમણૂક; ખેરિસાથી કપૂરથલાના મદદાસભાએ પોતા પાસા ન ફરે ત્યાં મુખી ફગવાસ ખાતે મળનારી દિલ્હિસિખ પરિવહના આપનેસાન ઉપ મૂકેલા પ્રતિબંધ; બાંધાણના નવાજે પોતાના સંસ્થામાં અમલમાં મૂકેલા પ્રેસ એક્ટ.
- ૧૪-૧૦-૩૪ : સુરતમાં શ્રી. બ્રહ્માનાઈ દેસાઈએ વડી ધારાસભાની આગામી ચૂંટણી વિષે કરેલું પ્રવચન.
- ૧૫-૧૦-૩૪ : અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ ૩૧ વિરુદ્ધ ૧૬ મતે મવર્નરને માનપત્ર નહિ આપવાનો પક્ષાર કરેલો હાથ; માધીછએ વર્ધાથી છાંપાંતેગા બહાર પાડેલા નિવેદનમાં મદદાસભા-માધી નિરૂત થવાનો અભિપ્રેયો આજરી નિર્ણય; સંસ્થાના માછ પ્રધાન મી. પોંકારેનું પરિશ્રમ અવસાન; રોણાપુરમાં લાગેલો ધરતીકંપનો આંચડો.
- ૧૬-૧૦-૩૪ : શ્રીસીપાઈનના ટાપુઓમાં યંચેલા બંધકર દરિયાઈ વાવાઝોડાથી સંજ્યાજંધ મમ્મોનો નારા-અંગે વડી યચેસી સંદેશાગ્રવહાર; અગમેરના પ્રતિનિધિઓ તરીકે મુંબઈવાસીઓ સબધેમાં અખિલ દિંદ મદદાસભા મુમિતિએ બહાર પાડેલું નિવેદન; મદદાસભાની મુખારસા વિષે આંધીછએ વર્ધાથી બહાર પાડેલું ઐતિહાસિક નિવેદન.
- ૧૭-૧૦-૩૪ : આગામી વડી ધારાસભાની ચૂંટણીમાં હજાર વિભાજ તરફની એક બેઠક માટે મી. ચીમનલાલ નારાયણભાઈ મહેતાએ ઉમેદવારી પાડી બેંગા હીપી; આંધીછએ મદદાસભાના બધારસમાં સુચવેલા મુખારાઓને અમદાવાદના સમાજવાદી પક્ષે ટેકા આપનો કરેલો હાથ.

અનુક્રમણિકા

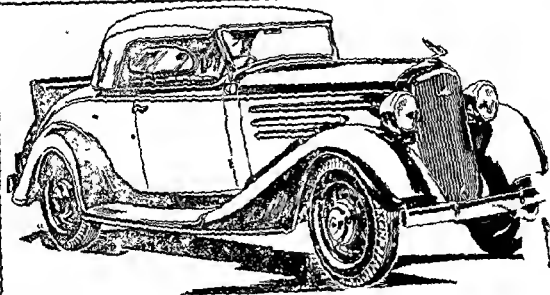
આશ્વિન : ૧૯૬૦

અંક ૬

૧ સાગર ને સ્વાતિ [કાવ્ય]	...	સ્નેહરશ્મિ	...	૫૦૧
૨ ક્યાં છે ભાઈબીજ ?	...	દત્તોત્તેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	...	૫૦૨
૩ દુનિયાનો સોનાનો સંગ્રહ	...	ચંદ્રપ્રસાદ હરદેવરામ દીવાનજી	...	૫૦૪
૪ થરતીની જાયા [કાવ્ય]	...	મુન્દરમ	...	૫૦૯
૫ ભૂતિયો કાદવ [વાર્તા]	...	સંકરન કાલેલકર	...	૫૧૦
૬ દીપાસવી [કાવ્ય]	...	ઉપવાસી	...	૫૧૯
૭ નાટની વાળી	...	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા	...	૫૨૨
૮ ખેડૂતનાં કરજ ફેડવાનો મોટો પ્રયોગ	...	ગુપ્તા મહેતા	...	૫૨૬
૯ મને નહિ જગાડજો [કાવ્ય]	...	ચાવડાચળ	...	૫૩૦
૧૦ નવી ગુજરાતી કવિતાના યુગો	...	શ્રીભુભાઈ રતનજી દેસાઈ	...	૫૩૧
૧૧ કેટલું મૃત્યુ ? [કાવ્ય]	...	હરિદર ભટ્ટ	...	૫૩૮
૧૨ મારી ચંપાનો વર [વાર્તા]	...	વાસુકી	...	૫૩૯
૧૩ પ્રાચીન અવશેષોમાં [કાવ્ય]	...	અમીદાસ	...	૫૪૦
૧૪ સોયબીન્સ	...	દિનકર પંડ્યા	...	૫૪૧
૧૫ અન્યેષ્ટિ-સત્કાર [પ્રદર્શન]	...	સ્વ. મગનલાલ કે. મિસ્ત્રી	...	૫૪૫
૧૬ વાંસળીવાળો [કાવ્ય]	...	લલિત	...	૫૪૮
૧૭ લોકઅર્થ				
(૧) રત્નાગિરિ	...	સૌ. શાન્તા કવિ	...	૫૪૯
(૨) સુધારકની મુશ્કેલી	...	પરીક્ષિતલાલ મગધુદાર	...	૫૬૨
૧૮ પુલિન [વાર્તા]	...	કીકુભાઈ રતનજી દેસાઈ	...	૫૬૩
૧૯ એ અપ્રક્ટને [કાવ્ય]	...	સ્વમંથ	...	૫૬૬
૨૦ ગુજરાતી સાહિત્યના પરમભક્ત:				
દી. બ. કેશવલાલ કુવ	...	સંકરલાલ ગંગાસંકર શાસ્ત્રી	...	૫૭૦
૨૧ વિચારચંક્રમણ	...	રા. વિ. પાઠક	...	૫૭૭
૨૨ ઊઘ્યાં સખિ ! સોણલાં રૂપાળાં	...	'સુખા'	...	૫૮૧
૨૩ જ્ઞાનગોચરી	...	...	...	૫૮૨
(૧) દિન્દો કંજવણીનો ખર્ચ				
(૨) રશિયામાં કંજવણી				
(૩) ગ્રેસ એક્ટની જન્મકથા				
(૪) બાગેડોના દક્ક				
(૫) "મુઝલમાનોને દિંદમાં રહેવાનો દક્ક નથી."				
(૬) સિંહલની લગ્ન ગુંબી દસ આઠાઓ				
(૭) 'દિલ્લુ'ની વ્યુત્પત્તિ				
(૮) સૂર્યમાળાનો નવો મળુકો				
૨૪ પુસ્તકપરિચય	...	રા.	...	૫૮૭
૨૫ કોજનીશી	...	...	...	૫૯૦

લવાજમ	હિંદમાં રૂ. ૫	પરદેશમાં રૂ. ૬૫	હટકે અંક રૂ. ૮૫
-------	---------------	-----------------	-----------------

પ્રકાશક: રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી: પ્રસ્થાન કાર્યાલય: પાટણી અગિયારી સભો: ખમારાચોટી: અમદાવાદ.
મુદ્રક: ગવર્નન વિશ્વનાથ પાઠક: આદિત્ય મુદ્રણાલય: રાયબરોડ: અમદાવાદ: તા. ૨૨-૧૦-૧૯૬૪

૧૯૩૪ ની તરી

શે વ્રો લે ટ માં

“નીન્-એક્શન બુટલો”

એ દુનિયાભરમાં તેના ‘સાથી વધુ ઝડપી
વેચાણનાં’ અનેક કારણોમાંનું એક છે.

અસાધારણ મોકળાશ, ખૂબ જ સગવડતાપૂર્ણ બેઠકો, અસલ આમકાંથી મહેલો
આંખને આંછ નાખે તેવો સુંદર દેખાવ, આકર્ષક યંત્રગોઠવણી,

આ બધાં અને બીલાં અનેક કારણોને લીધે

કરકસર સુંદર લાત અને ભવિષ્યમાં વિશ્વસનીય સેવા
ધમિષતા મોટરીસ્ટોને અમારી શેવ્રોલેટ જ દહાપણુભરેલી પસંદગી લાગશે.

આજે જ આ સુંદર મોટરો બવા માટે અમારા શોરૂમમાં પધારો.